

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXXIII-XXXIV

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
1995-1996

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXIII-XXXIV.

MISKOLC, 1996.

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:

VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó a múzeum igazgatója

A KURITYÁNI BRONZLELET

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

Juhász Béla Kurityánban (1. kép) az új lakótelepen, József Attila u. 2. számú telkén házat épített 1974-ben és a meszesgödör ásásakor¹ cserepekre és bronztárgyakra bukkant.² A kerámiadarabokból restaurálni lehetett az edényt, amelyben 69 db bronzot találtak. A helyszín a község nyugati felén emelkedő hegytető, az 57. villanyoszlopnál épült a sarokház. A tárgyakra 125 cm mélységben bukkantak (2–3. kép). A lelet a következő darabokat tartalmazza:

Edény. (4. kép) Fekete. Pereme egyenesen kihajlik, vállá kannelurás, s ezen egymással szemben két rövid szalagfül helyezkedik el. A fülek között az edény vállán középen egy-egy bütyökfogó látható, mely felé csúcsosodik, s a váll törésvonala, azaz a kannelura alatt kis lefelé álló megvastagodás, bütyök érzékelhető. A nyakon a bütyök fölött egy mélyített pont van. A fül és a bütyökfogó közötti mezőben a nyakon három mélyített pont, majd egy látható. Ez a díszítés ismétlődhetett, a mi edényünk azonban részben hiányos, kiegészített. Sz. átm.: 22,4 cm. F. átm.: 9,6 cm. M.: 20,1 cm. Súly: 3055 g.

Balta. (5. kép 6.) Nyéllyukas. Három plasztikus borda látszik a pereménél, alatta kettős, háromszög alakú díszítés. A balta felülete síkzott. Foka és nyéllyukrésze sérült. H.: 12,4 cm. Súly: 305,15 g.

Szemüvegspirális. (7. kép 8.) A két tekercs között kör átmetszetű négyes tekerceselés van. Bronz. H.: 9,8 cm. Súly: 54,24 g.

Szemüvegspirális. (12. kép 2.) A szélső egy és a belső két tekert huzal rovátkolt. A kettő között hat-hat tekerceselésből álló kör átmetszetű rész van, ez alkotja a korongot. H.: 12,8 cm. Súly: 90,49 g.

Gyűrű. (6. kép 3.) Kör alakú, ovális átmetszetű, bronzhuzalból készült, kétmenetes, mindkét vége elkeskenyedik. Átm.: 2,5 cm. Súly: 23,87 g.

Gyűrű. (6. kép 4.) Kör alakú, ovális átmetszetű, hárommenetes, a találók egy kis darabot kimetszettek belőle. Átm.: 2,6 cm. Súly: 28,78 g.

Gyűrű. (6. kép 2.) Kerek átmetszetű karika, végei egymásra hajlanak, s vége felé a huzal rombusz átmetszetű. Átm.: 2,3 cm. Súly: 8,6 g.

Gyöngy. (6. kép 8.) Öntött bronzgyöngy. Átm.: 1,2 cm. V.: 0,6 cm. Súly: 3,18 g.

Elosztó. (5. kép 7.) Hosszúkas, mindkét vége keskenyedve lekerekített, hat lyukú. H.: 4,3 cm. Sz.: 0,7 cm. Súly: 8,78 g.

Huzalok. Lapos, 2 mm széles bronzlemezből tekert. A huzal kör átmetszetű. 43 db. Teljes H.: 311 cm. Súlyuk: 150 g.

Flitter. (6. kép 7.) Kör alakú, domború. Széle felé négy helyen, egyenletesen elosztva kilukasztott. Átm.: 3,4 cm. Súly: 6,2 g.

Flitter. (6. kép 10.) Kör alakú, domborított bronz. Alul füle van. Átm.: 2,3 cm. Súly: 4,9 g.

Flitter. (6. kép 11.) Kör alakú, domborított bronz. Alul füle van, nem ér egészen vissza. Átm.: 2 cm. Súly: 2,82 g.

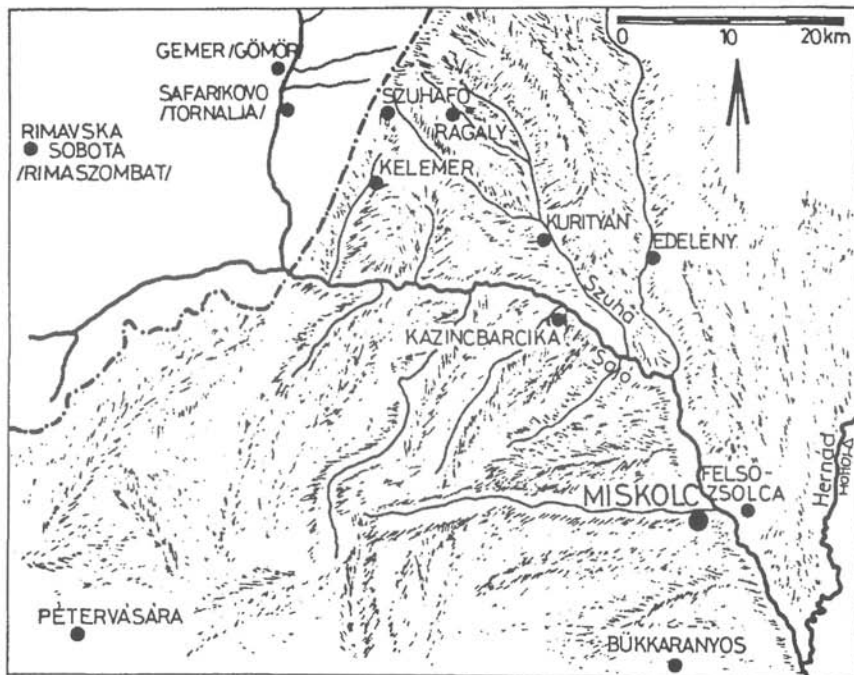
Flitter. (6. kép 12.) Kör alakú, domborított bronz. Füle van, mely visszahajlik. Átm.: 2,3 cm. Súly: 3,71 g.

Dísz. (11. kép 6.) Bronz. Hengeres csöve van, melynek egyik végén a bronz laposra kalapált, itt lemezes, s ezen a részen eredetileg 12 lyuk volt. Sérült, kissé hiányos. H.: 7 cm. Súly: 53,4 g.

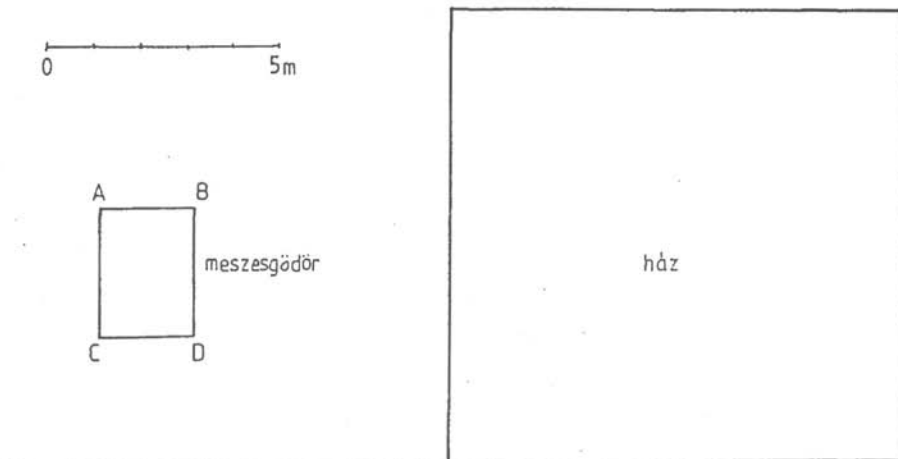
Gyűrű. (8. kép 7.) Kerek átmetszetű bronz huzalból kör alakúra tekert, tízmenetes. Végei elkeskenyednek. M.: 2,9 cm. Átm.: 2,2 cm. Súly: 35,22 g.

¹ Hellebrandt, M. HOMÉ 13–14 (1975) 137., 138.; Arch. Ért. 102 (1975) 292.; Kemenczei, T. 1984. 118–119.

² Mozsolics, A. 1985. 141–142.

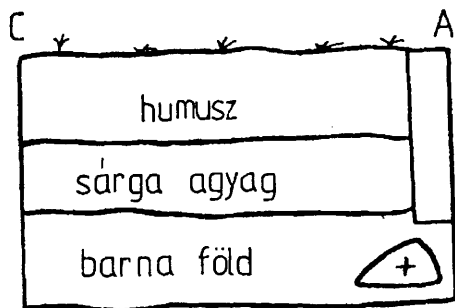
1. kép. Kurtyán földrajzi helyzete
(A térképet Józsné Homola Krisztina készítette)

József Attila ú. 2.

2. kép. A lelet helye

3. kép. A lelőhely rétegvizsgálata

Gyűrű. (7. kép 2.) Ovális átmetszetű bronzhuzalból hengeresen tekert, hétmenetes. Egyik vége elkeskenyedik. Átm.: 1,9 cm. M.: 1,6 cm. Súlya: 11,58 g.

Gyűrű. (7. kép 3.) Kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, hengeresen tekert. Kilencmenetes. Átm.: 2,1 cm. M.: 2,4 cm. Súlya: 20,44 g.

Gyűrű. (8. kép 9.) Kerek átmetszetű bronzhuzalból tekert, kilencmenetes. Végei elkeskenyednek. Átm.: 2,3 cm. M.: 3,1 cm. Súlya: 23,49 g.

Gyűrű. (5. kép 3.) Kerek átmetszetű bronzhuzalból kör alakba tekert henger, tízmenetes. Átm.: 2,2 cm. M.: 2,5 cm. Súlya: 22,12 g.

Gyűrű. (5. kép 5.) Ovális átmetszetű bronzhuzalból kör alakban hengeresre tekert, egyik vége felfelé hajlik, majd visszakanyarodik. Átm.: 3,1 cm. M.: 2,1 cm. Súlya: 14,86 g.

Gyűrű. (7. kép 4.) Ovális átmetszetű bronzhuzalból kör alakban hengeresre tekert. Hétmenetes. Jelenleg kissé széthúzott állapotban van. Átm.: 1,6 cm. M.: 1,8 cm. Súlya: 5,82 g.

Gyűrű. (8. kép 8.) Ovális átmetszetű bronzhuzalból készült, kör alakban hengeresre tekert, ötmenetes. Egyik vége spirális korongra összetekert. Átm.: 1,5 cm. M.: 1,4 cm. ill. a spiráltekerccsel 2,1 cm. Súlya: kb. 5 g.

Gyűrű. (5. kép 4.) Kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, kör alakban hengeresre tekert, majdnem kilenc teljes menete van. Egyik vége spirális karikára tekert. Átm.: 2 cm. M.: 2,4 cm. A spiráltekerccsnél M.: 3,5 cm. Súlya: 21,5 g.

Karspirális. (13. kép) Rombusz átmetszetű huzalból készült, a tekerics közepén sima felületű, különálló bronzcsúcs van, melyet szegecs rögzít a tárgy másik oldalán. A tekerics szélső íve szárszerűen hosszan elnyúlik, ez halszájka díszítésű, majd egy kört leírva önmagához visszatekerekedik, a bronz vége elkalapált, és visszazapodrott. Ez a behajló rész már kör átmetszetű. A tekericsnél a szélső egy szakaszon, s közepén két szakaszon rovátkolt a huzal. H.: 23,8 cm. Tekercs átm.: 13,1 cm. Súlya: 584,45 g.

Karspirális. (12. kép 1.) Rombusz átmetszetű huzalból tekert. A középső és a szélső tekericsív rovátkolt díszű, szára halszájka mintás, de olyan módon, hogy az összeérők az üres mezőben rombuszt alkotnak, vagyis ellentétesen rovátkolt a fele. A tekerics közepén sima csúcs van, a 13. képen láthatóval egy párt alkot. H.: 22,3 cm. tekerics átm.: 12,4 cm, ill. 13,4 cm. Súlya: 491,65 g.

Tű. (15. kép 2.) Bronz, kerek domború feje van, mely körbe rovátkolt. A fej alatt vele egybeöntött fül látható. Szára hosszan ível, vége elkeskenyedik. H.: 30,6 cm. Fej átm.: 7,4 cm. Súlya: 174,95 g.

Tű. (14. kép) Feje kör alakú, domború és bordázott, ezeken a bordákon rovátkolás fut körbe. Ívelt szára elhegyesedő végű. Olyan, mint a 15. kép 2. Fej átm.: 7,2 cm. H.: 28,9 cm. Súlya: 169,28 g.

Csúcs. (17. kép 2.) Két végén elhegyesedő ovális talpból elkeskenyedve csőben folytatódik a tárgy. Csövén egy helyen hosszanti hiány látszik. H.: 7 cm. Súlya: 22,57 g.

Csúcs. (17. kép 3.) Két végén elhegyesedő ovális alpból indul ki a cső, mely lent egy helyen, s egy helyen a kiszélesedő talp is hiányos. H.: 7,4 cm. Súlya: 21,93 g.

Csúcs. (15. kép 3.) A cső végén fent három borda, lent az ovális talpon szintén három enyhe ívelésű borda van. A csövön, az alsó harmadán egy kis pontban hiányos. H.: 8,7 cm. Súlya: 42,65 g.

- Csúcs.* (15. kép 1.) Két darabra tört, ez a törés új. Az ovális talpon egy kerek lyuk van. A csőnél, a két darab összeillesztésénél egy hiány látszik. A másik oldalon is van egy kis hiány. H.: 7,4 cm. Súly: 19,21 g.
- Csúcs.* (16. kép 1.) Bronzcsövén egy hosszanti hiány látszik, lent a talpán a szélén két lyuk van. H.: 7,1 cm. Súly: 18,8 g.
- Csúcs.* (16. kép 3.) Csöve téglalap átmetszetű, mely egy helyen, hosszan hiányos, valamint az ovális talp is hiányos a szélén. H.: 7,05 cm. Súly: 21,17 g.
- Csúcs.* (16. kép 2.) Ovális talpából egy darab hiányzik. H.: 8,6 cm. Súly: 36,39 g.
- Csúcs.* (18. kép 3.) Ovális talpán három borda van. Csövén hosszanti hiány látható. H.: 7,4 cm. Súly: 27,3 g.
- Csúcs.* (18. kép 4.) A csövön hosszanti hiány van. H.: 8,5 cm. Súly: 36,12 g.
- Csúcs.* (18. kép 2.) A cső középső részén hiány van. H.: 7,1 cm. Súly: 20,59 g.
- Csúcs.* (18. kép 1.) A cső felső részén az egyik oldalon három enyhe ívelésű borda látszik, ezen az oldalon lent a talpon szintén látszanak a bordák. H.: 8,6 cm. Súly: 33,31 g.
- Csúcs.* (16. kép 4.) A csövön hosszanti hiány van. H.: 7,4 cm. Súly: 13,7 g.
- Csúcs.* (17. kép 1.) A cső felső végénél három plasztikus borda van. H.: 9,1 cm. Súly: 35,22 g.
- Csúcs.* (17. kép 4.) A cső felső részénél bordaíndítások láthatók, lejjebb két öntési hiány van. H.: 8,4 cm. Súly: 29,2 g.
- Karperec.* (9. kép 1.2.) Ovális alakú, átmetszete kerek. Belső fele sima, a külső díszített. Függőleges, ívelt vonalakkal és halszálla mintasorozattal díszített. Anyaga tömör bronz. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 19,8 cm. Súly: 127,6 g.
- Karperec.* (9. kép 3.4.) Ovális alakú, átmetszete is ovális, belső fele sima. Külső fele díszített, függőleges és ívelt vonalak és halszállaminta váltakozásából áll a minta. Tömör bronz. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 20 cm. Súly: 127,6 g.
- Karperec.* (9. kép 5.) Ovális alakú, átmetszete ovális, belső felülete sima. Kívül díszített, a minta kis változással azonos a 9. kép 3.4. karperecével. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 19 cm. Súly: 124,36 g.
- Karperec.* (8. kép 3.4.) Ovális alakú, kerek átmetszetű, de belső fele kalapált. Felülete kívül rovátkolt, megszakításokkal, függőlegesen és ferdén. A középső rész két oldalán cikcakkminta van. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Olyan, mint a 9. kép 6. Kiterített H.: 19,2 cm. Súly: 119,59 g.
- Karperec.* (9. kép 6.) Ovális alakú, átmetszete kerek. Olyan, mint a 8. kép 3.4. Kiterített H.: 19 cm. Súly: 116,48 g.
- Karperec.* (7. kép 1.) Ovális alakú, ovális átmetszetű, belső fele kalapált. Külső felülete rovátkolásos variációival díszített. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Olyan mint a Ltsz. 74., 39., 49., 50. és 52. (6. kép 6.9.). Kiterített H.: 20,1 cm. Súly: 127,38 g.
- Karperec.* Olyan, mint a 7. kép 1. Kiterített H.: 19,2 cm. Súly: 120,35 g.
- Karperec.* Olyan, mint a 7. kép 1. Kiterített H.: 19,2 cm. Súly: 125,45 g.
- Karperec.* (6. kép 1.5.) Ovális alakú, ovális átmetszetű, oldalt lapított, simított. Rovátkolással díszített, függőleges vonalak között halszállaminta borítja. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 19,3 cm. Súly: 131,9 g.
- Karperec.* (6. kép 6.9.) Ovális alakú, ovális átmetszetű. Oldalt simított, felső része köríves. Rovátkolásos megszakításával díszített. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 19,5 cm. Súly: 118,19 g.
- Karperec.* (7. kép 6.7.) Ovális alakú, ovális átmetszetű. Oldalt síkzott, felül íves, díszített a bevésített vonalak variációival. A végénél levő rovátkák előtt cikcakkminta van. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 19 cm. Súly: 144,21 g.
- Karperec.* (10. kép 1.3.) Ovális alakú, ovális átmetszetű. Rovátkolásos variációival díszített. Össze nem érő végei pecsétlősek, ennek széle is vonalkázott. Kiterített H.: 23,2 cm. Súly: 266,09 g.
- Karperec.* (10. kép 4.5.) Ovális alakú, ovális átmetszetű. Rovátkolásos variációival díszített. Össze nem érő végei elkeskenyednek. Kiterített H.: 20,2 cm. Súly: 220,08 g.
- Karperec.* (11. kép 1.2.) Ovális alakú tömör bronz karperec, pecsétlős végű. Átmetszete síkából ösz - szetett, az éleknél a minta is török. Kiterített H.: 23,2 cm. Súly: 265 g.
- Karperec.* (11. kép 4.5.) Ovális alakú tömör bronz, pecsétlős véggel. Átmetszete is ovális. Végei nem érnek össze. Kiterített H.: 21,4 cm. Súly: 242,71 g.
- Karperec.* (8. kép 1.2.) Ovális alakú tömör bronz karperec, átmetszete is ovális, felülete díszített. Végei nem érnek össze. Kiterített H.: 20,2 cm. Súly: 201,25 g.
- Karperec.* (8. kép 5.6.) Ovális alakú, rovátkolt díszű. Átmetszete síkából áll, hatszögletű, azaz felülete síkzott. Erősen korrodált. Kiterített H.: 21,1 cm. Súly: 205,35 g.
- Karperec.* Ovális alakú. Átmetszete körülbelül ovális, némely helyen hiányos. Felülete rovátkolt díszű. A karperec végei pecsétlősek. Kiterített H.: 20,9 cm. Súly: 214,59 g. Olyan, mint az 5. kép 1.2.
- Karperec.* (11. kép 3.) Ovális alakú, ovális átmetszetű, végei pecsétlősek. Felülete rovátkolt díszű. Kiterített H.: 20,6 cm. Súly: 203,7 g.

Karperec. (5. kép 1.2.) Ovális alakú, ovális átmetszetű, pecsétlős végű. Felső része díszített, s itt hiányos kissé. Kiterített H.: 21,2 cm. Súlya: 240,5 g.

Karperec. (10. kép 6.) Ovális alakú, ovális átmetszetű. Tömör bronz, végei pecsétlősek. Felülete rovátkolással díszített. Kiterített H.: 21,2 cm. Súlya: 236,1 g.

Karperec. (10. kép 2.) Ovális alakú tömör bronz karperec. Egy helyen kör alakban hiányos. Rovátkolt díszű, vége pecsétlős. Kiterített H.: 21 cm. Súlya: 209,31 g.

A leletet a miskolci Herman Ottó Múzeumban 74.39.1–64. leltári számon tartják nyilván.

A kurityáni lelet *edénye* nemesen egyszerű formájával (4. kép) a pilinyi kultúra jellegzetes darabja. Megtaláljuk a telepek kerámiái között, így Ónod-Homokbánya³, Emőd-Tűzép és Muhi-Princ tanya⁴ és Bükkaranyos-Földvár⁵ lelőhelyeknél. Az egyenesen kihajló perem és a vállon elhelyezkedő két kis fül általános. Hasonlóak a zagypálfalvaiak⁶, csak egy kicsit magasabbak, mint a kurityáni. A nagybányai temetőben is kerültek elő párhuzamok⁷ (2. kép 2.), azzal a különbséggel, hogy kis talpuk van. Talp nélküli analógiákat hozhatunk Litke⁸ és Gelej-Kanális-dűlő urnatemetőiből,⁹ valamint a szajlai temetőből,¹⁰ bár ez utóbbi már a Kyjatice kultúra emlékménye, a forma tehát tovább is használatban maradt.

A tokos *balta* (5. kép 6.) jellegzetessége az oldalán levő dupla háromszög díszítés. Ezt a motívumot a Dunától nyugatra élő népek alkalmazták először, legkorábbi darabjai a Reinecke BD periódusra datálhatók.¹¹ A Hallstatt A periódus első felében a Kárpát-medence teljes területén elterjedt. Fül nélküli párhuzamot Bükkaranyos b. leletben találunk.¹² Füllel ellátott darabot többet ismerünk, így Abaujszántó,¹³ Alsódobsza,¹⁴ Bodrogkeresztúr¹⁵ és Harsány¹⁶ leleteiből.

Egyedi darabunk a hengeres *cső*, melynek egyik vége elkalapált,¹⁷ (11. kép 6.) és felszögelésre alkalmas lukak látszanak rajta körbe. Rendeltetése nem tisztázott. Alakra hasonló volt az ópályi¹⁸ leletben, a sajóvámosiban és a felsődobszaiban,¹⁹ valamint Viss III. leletben és Berkeszen.²⁰ Tengelytokok, esetleg kocsialkatrészek lehettek, ez a véleménye Furmaneknek,²¹ hasonlót talált Beluša lelőhelyen,²² a lausitzi kultúra hamvasztásos temetőjében, melynek korát a szerző BD-HA₁-nek határozta meg. Emlékeztetnek a kurityáni darabra Komjárná és Trenčianske Bohuslavice²³ csőszerű darabjai, melyeknek sima peremük

3 Kemenczei, T. 1984. XXXIX. t. 15–16.

4 Hillebrandt, M. 1991. 3. kép 1., 3., 6. kép

5 Kemenczei, T. 1984. XXV. t. 15.

6 Hillebrandt, J. 1929. 19. kép 2.

7 Patay, P. 1954. 2. kép 2.

8 Kemenczei, T. 1984. X. t. 20.21.

9 Kemenczei, T. 1984. XVIII. t. 1.

10 Kemenczei, T. 1984. LXXVI. t. 3.7.12.18.

11 Kőszegi, F. 1960. 162.; Kemenczei, T. 1969. 34.

12 Kemenczei, T. 1974. 1. ábra 1.

13 Mozsolics, A. 1973. 51. t. 6.

14 Mozsolics, A. 1985. 166. t. 1.

15 Mozsolics, A. 1985. 20. t. 2.

16 Mozsolics, A. 1985. 126.; Kemenczei, T. 1984. XLVII. 7.

17 11. kép 6.

18 Mozsolics, A. 1973. 18. t. 10.11.

19 Mozsolics, A. 1973. 13. t. 10., 47. t. 18.

20 Mozsolics, A. 1985. 3.14.

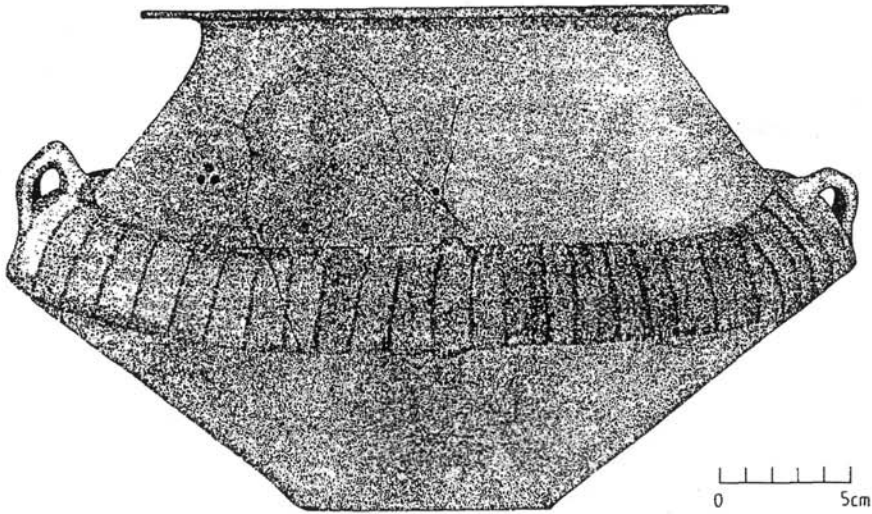
21 Furmanek, V. 1977. 299.

22 Furmanek, V. 1970. 8. kép 4.

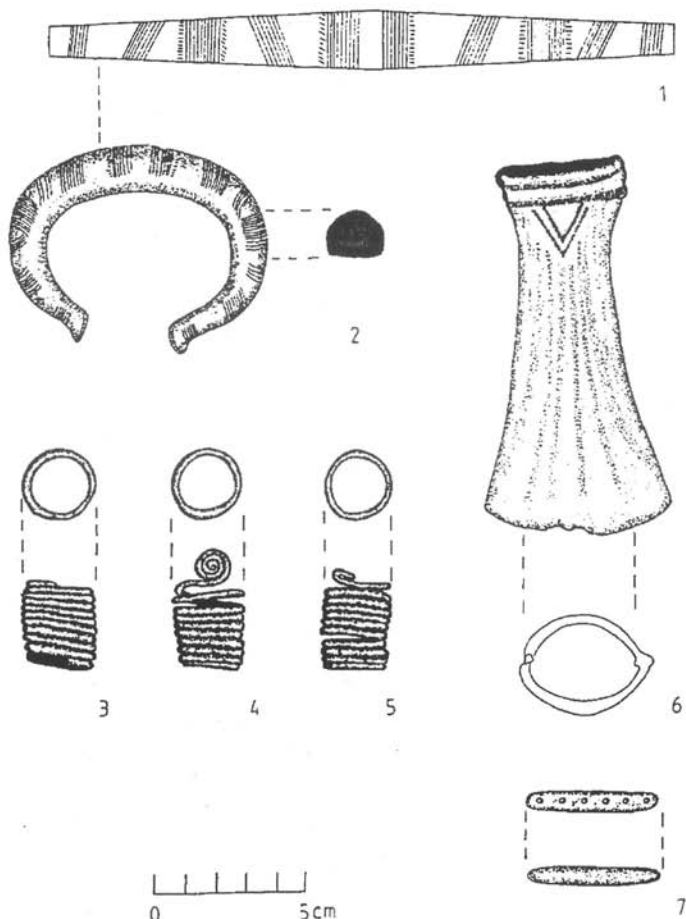
23 Novotná, M. 1970a XXVIII. XVI. XV. t.

4a. kép. A bronzlelet edénye
(Kulcsár Géza felvétele)

4b. kép. Az edény rajza

5. kép. Karperec, balta, gyűrűk, elosztó

van. Žbince bronzdepóban²⁴ is volt, és Ausztria területén²⁵ is került elő. Darnay között Sömeg vidékéről²⁶ lovas sírleletként hasonlót, kocsitengely vége lehetett.²⁷ Mozsolics Amália kérdőjelesen sisakforgónak képzelte el használatukat,²⁸ s tekintettel a szegecs-helyekre, s a bronz lemezszerűségére, ez, vagy hasonló funkció reális.

Gyűrű kétféle van a leletben. Az egyikféle vastag huzalból készült, hárommenetes, és két darab van a leletünkben (6. kép 3.4.). Korábbi időszakban is használták, de a

24 Novotná, M. 1970b 53.t57.

25 Mayer, E. F. 1977. 123. C.3.

26 Darnay, K. 1899. 66. o. 8. ábra

27 Gallus, S.–Horváth, T. 1939. LVII. 8.

28 Mozsolics, A. 1985. 142.

pilinyi kultúra leletei között megtaláljuk párhuzamát, így Pácin-Alsókenderhomok²⁹ és Abaújszántó,³⁰ valamint Mád-Pádihegy³¹ bronzdepóiban. Ezeket a gyűrűket később is használták, van két darab a Kyjatice kultúrába sorolható mezőnyárádi leletben is,³² ezek rovátkoltak. Általában párban szoktak előfordulni.

A kurityáni leletben 9 db *huzalgyűrű* (5. kép 3–5., 7. kép 2–4., 8. kép 7–9.) van. Párhuzamát megtaláljuk a felsődobszai³³ és tiszaszederkényi³⁴ lelet darabjai között, valamint Arka, Erdőhorváti, Borsodgeszt, Kazincbarcika³⁵ és Mád³⁶ bronzai között. Nem korhatározók, már a koszideri típusú fémművesség készítményei között feltűnik,³⁷ s később is használták, a Kyjatice kultúrába tartozó mezőnyárádi leletben 8 db volt.³⁸ Viseletüket nemcsak gyűrűnek képzelhetjük el, hanem hajfonatok befogására, hajkarikának, s ez a vastag, hárommenetes gyűrűkre is vonatkozik.³⁹ Természetes, így is lehetett, de meggyőzőbb, hogy például bronzdiadémára fűzték rá, ahogy Žilina lelőhelyen találták.⁴⁰ Elképzelhető, hogy szerves anyagból készült pántot díszítettek, ebben az esetben csak a „gyűrűk” maradtak meg a koponya körül.

Az úgynevezett *szemüveg alakú spirálkorong* (7. kép 8., 12. kép 2.) a pilinyi kultúra jellegzetes tárgya, megtalálható az ún. rimaszombati bronzipar számos leletében, így például a tiszaszederkényi,⁴¹ abaújszántói,⁴² tornyosnémeti,⁴³ mádi⁴⁴ leletegyüttesekben.

A kurityáni leletben vannak *domború hátú flitterek*. Az egyik (6. kép 7.) négy helyen átfűrt. A többi három (6. kép 10–12.) füles. Domború hátú flittert vagy pitykét a koszideri típusú fémművesség már készített, s később is használatban maradt. Megtaláljuk a füles változatot a felsődobszai⁴⁵ leletben, valamint Zagyvapálfalva, Szécsény-Benczurfalva és Tornyosnémeti anyagában.⁴⁶

Bronzgyöngy (6. kép 8.) egy darab van a leletben. Hasonlót közölt Beluša lelőhelyről hamvasztásos sírokból Furmanek.⁴⁷ Az ópályi bronzleletben is van.⁴⁸

Csúcsok (15. kép 1.3., 16. kép 1–4., 17. kép 1–4., 18. kép 1–4.), rojtszegélydarabok, a régebbi irodalomban tutulusznak, vagy tölcsércsüngőnek írták.⁴⁹ A kurityáni leletben 14 darab van, spiccovál alappal és hosszú szárral rendelkeznek, anyaguk

29 Kemenczei, T. 1964–65. XXIV. t. 9.

30 Mozsolics, A. 1973. 51. t. 13–16.

31 Hellebrandt, M. 1980. II. t.9.

32 HOM Ltsz. 74.38. 56–57.

33 Mozsolics, A. 1973. 47. t. 26–27.

34 Mozsolics, A. 1973. 50. t. 8–11.

35 Kemenczei, T. 1984. XLIII.a. 17., XLIV.b. 1–2. 6., XLV.5., XLVIII. 9–10. 13–16.

36 Hellebrandt, M. 1980. III. t. 2–8.

37 Kovács, T. 1966. 3. kép 5–6. és 197. o.

38 Hellebrandt, M. 1975. 292.

39 C. Neugebauer–Maresch, J.–W. Neugebauer 1988. 32.

40 Novotná, M. 1968. 3. ábra

41 Mozsolics, A. 1973. 50. t. 22.

42 Kemenczei, T. 1964–65. XX. t. 12.

43 Mozsolics, A. 1973. 76. t. 17.

44 Hellebrandt, M. 1980. I–II. t., 9 db

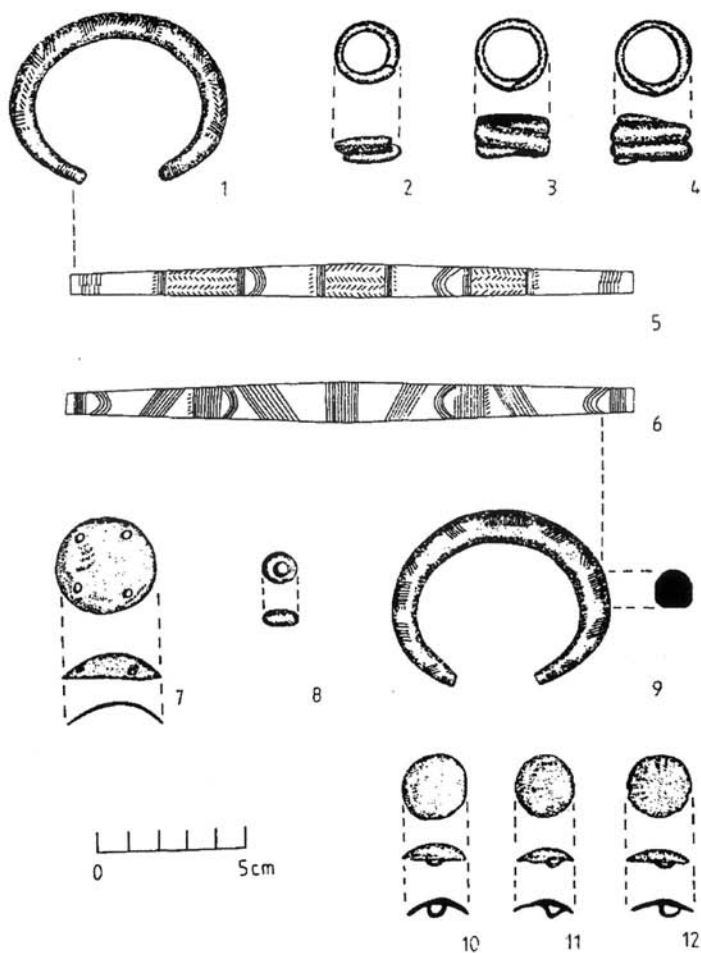
45 Kemenczei, T. 1984. XLVI. 16.

46 Kemenczei, T. 1984. 21.

47 Furmanek, V. 1970. 8. ábra 7. 19–21.

48 Mozsolics, A. 1973. 19. t. 16.

49 Mozsolics, A. 1973. 67.

6. kép. Karperecek, gyűrűk, flitterek

úgynevezett fehér bronz.⁵⁰ A koszideri horizont depóleleteiben tűntek fel először. Visel-
letükre Mozsolics Amália W. A. Brunn szóbeli közlését idézi, mely szerint lent rojttal
szegélyezett ruhadarabon hordták, mégpedig úgy, hogy a száron áthúzták a rojtot, és
alul, a kiszélesedő résznél megcsomózták.⁵¹ A pilinyi kultúra jellegzetes termékeinek
számítanak.⁵² Megtaláljuk temetőikben és kincsleletekben egyaránt, így Nagybátony,
Vizslás⁵³ sírleletei között, valamint Abaujszántó,⁵⁴ Bodrogkeresztúr, Erdőhorváti, Ede-

50 Mozsolics, A. 1985. 73. 142.

51 Mozsolics, A. 1973. 161.

52 Kemenczei, T. 1968. 28.

53 Kemenczei, T. 1984. VI. t. 9.11., XV. t. 23.24.

54 Mozsolics, A. 1973. 51. t. 9–10.

lény⁵⁵ és Tibolddaróc⁵⁶ bronzleleteiben. Természetesen északabbra, Szlovákia⁵⁷ területén is találtak, így többek között Dražice lelőhelyről közöltek,⁵⁸ Radzovce lelőhelyről⁵⁹ öntőmintát ismerünk.

Nyaklánc *osztótajga* (5. kép 7.) hat helyen átfűrt. Hasonló Borsodgeszten,⁶⁰ Toronyosnémetiben,⁶¹ Keleméren⁶² és Tibolddarócon⁶³ került elő, de északabbra is van.⁶⁴ A formát a megelőző koszideri horizont kultúrájából vették át.⁶⁵

Spirálcsovecskék két milliméteres bronzlemezből tekertek, a 43 db töredék hossza 1,7–15,6 cm között váltakozik, teljes hosszuk összesen 312,4 cm. A koszideri bronzipar is készítette.⁶⁶ A pilinyi kultúra területén különböző hosszúságú spirálcsovecskét találunk sírokban, így például Zagyvapálfalván talált az ásató,⁶⁷ valamint Tornalján (Safárikovo).⁶⁸ A pilinyi kultúra depóiban előfordulnak kisebb-nagyobb töredékek, például Felsődobszán,⁶⁹ Borsodgeszten.⁷⁰

Kézfejtő spirális két darab, azaz egy pár (12. kép 1., 13. kép) volt a kurityáni leletben. Előzményét megtaláljuk a koszideri típusú fémművesség legjellegzetesebb tárgyai között,⁷¹ a kora bronzkor végétől,⁷² a középső bronzkor kezdetétől⁷³ ismerjük. A kurityáni kézfejtők (19. kép) salgótarjáni típusúak, a pilinyi kultúra bronzdepóiban gyakoriak,⁷⁴ Kemenczei Tibor 14 lelőhelyről hoz példát. Tőlünk északabbra is találtak, így Zólyomban,⁷⁵ s a rimaszombati I. (Rimavská Sobota) leletben.⁷⁶ Később is használták, törött darabjait többek között megtaláljuk a Gáva kultúrába tartozó tályai leletben,⁷⁷ s a legutóbb publikált szórvány megyaszói darab hiányos volta mellett is inkább késő bronzkori, kora vaskori, mint ahogy a szerző erre utalt is.⁷⁸ A kézfejtő spirálisok általában párban fordulnak elő a bronzleletekben, a jobb és a bal kéznek megfelelően, használatukat bőrkesztyűre feldolgozva képzelhetjük el, a korong a kézfej ereit védte, a kör alakban hajlított szárvég a csuklóról hárihthatta el a vágást.

Korongos fejű tű két darab volt a kurityáni leletben, fejük bordázott (14. kép, 15. kép 2.). Készítésük a koszideri fémipar és a halomsíros kultúra tradícióján alapszik,⁷⁹ az ott használt típusok fejlődtek tovább, amely darabokat a pilinyi kultúra idején is vi-

55 Kemenczei, T. 1984. XXXV. t. 7.8., XLIV.b. 3.5., XLVII.b. 3.4.

56 Mechtildis, N. 1932–33. 92. kép 5.

57 Furmanek, V. 1977. 296.

58 Novotná, M. 1970a III. t.

59 Furmanek, V. 1982. 6. kép 1.

60 Kemenczei, T. 1984. XLV. t. 8.

61 Mozsolics, A. 1973. 76. t. 18. a.b.

62 Paulik, J. 1965. XIII. t.

63 Kemenczei, T. 1984. 24.

64 Vladár, J. 1973. 262. 6.

65 Kemenczei, T. 1964–65. 134.

66 Bóna, I. 1960. 198–203.

67 Hillebrand, J. 1929. 17. 18. kép

68 Furmanek, V. 1977. I. t. 22., II. t. 12., III. t. 28–30.

69 Kemenczei, T. 1964–65. XV. 12., XVI. 1.

70 Kemenczei, T. 1964–65. IX. t. 20., X. t. 27.

71 Kovács, T. 1977. 17. kép 23.

72 Novotná, M. 1966. 12.; Mozsolics, A. 1973. 62.; Furmanek, V. 1977. 275.

73 Kemenczei, T. 1964–65. 111–112.

74 Kemenczei, T. 1984. 23.

75 Furmanek, V. 1977. 14. kép

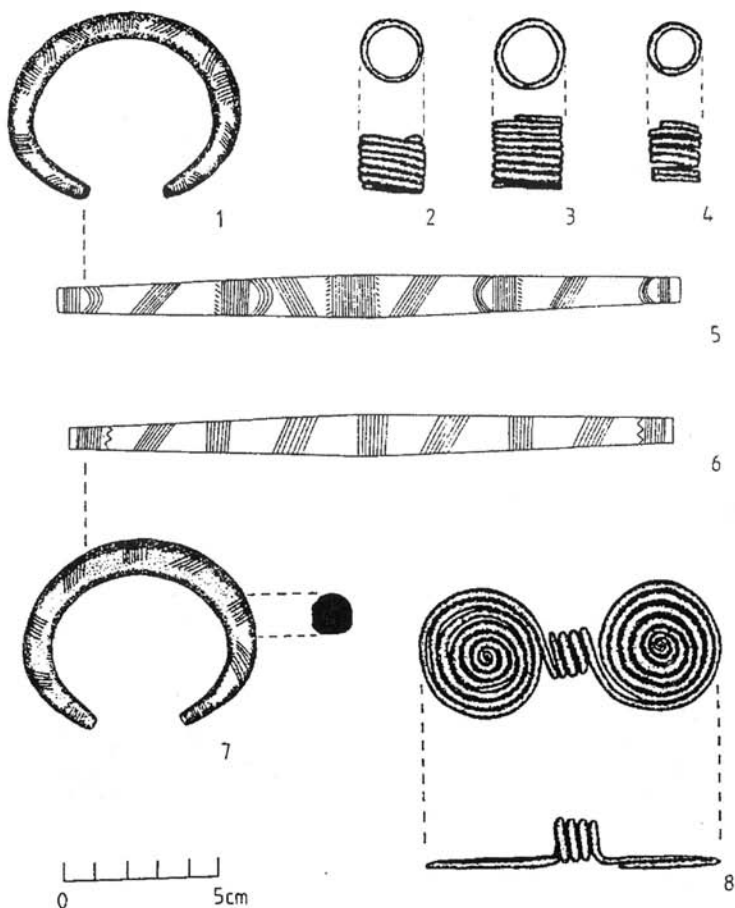
76 Hampel, J. 1886. CXII. 1892. 126–127.

77 Kemenczei, T. 1969. 36. IX. t. 1–2., XIII. t. 1–6., XIV. t. 1–10.

78 Koós, J. 1993. 11.

79 Kemenczei, T. 1984. 23.

7. kép. Karperecek, gyűrűk, szemüvegspirális

seltek. A kurutyánihoz hasonló a kazincbarcikai.⁸⁰ Ugyancsak bordázott fejű a sajógömöri.⁸¹ Zólyomban (Zvolen) is került elő.⁸² Hamvasztásos sírmellékletként találtak Nagybátonyban,⁸³ Zagyvapálfalván és Pilinyben.⁸⁴ Általában párban fordulnak elő a leletekben, mint a kar- és kézfejjvédő spirálisok és a vastag huzalgűrűk. Megfigyelhető, hogy száruk nagy ívben görbült, ami arra enged következtetni, hogy vastag szőtt, vagy állati szőrméből, bőrből készült köpenyt fogott össze.

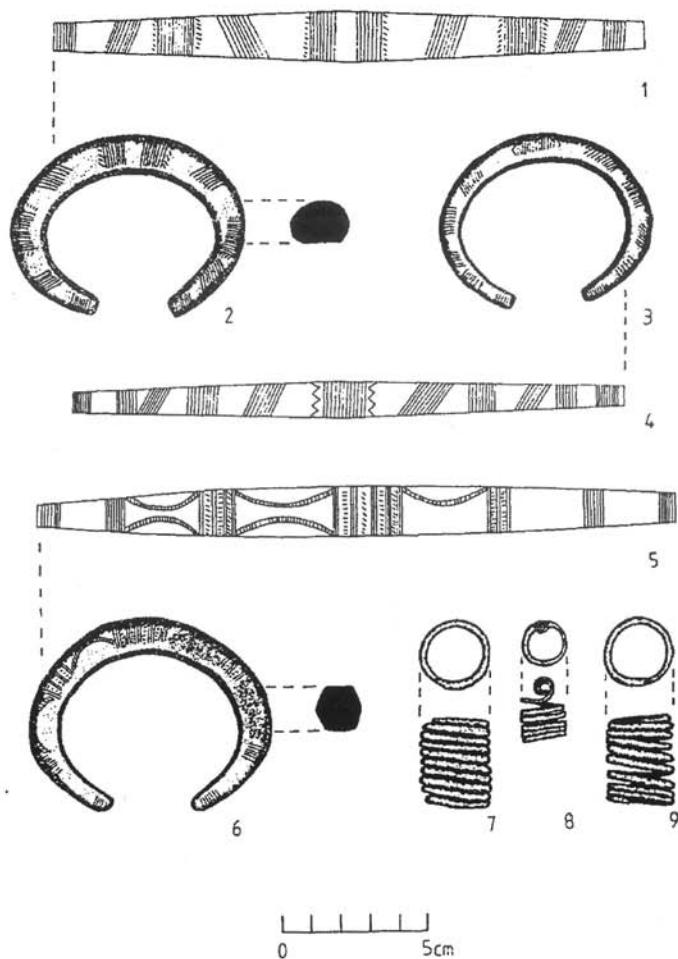
80 *Mozsolics, A.* 1973. 10. t. 1.5.

81 *Hampel, J.* 1886. CXIV. 13–20.

82 *Furmanek, V.* 1977. 14. kép

83 *Kemenczei, T.* 1984. VI. 2.

84 *Kemenczei, T.* 1984. 21.

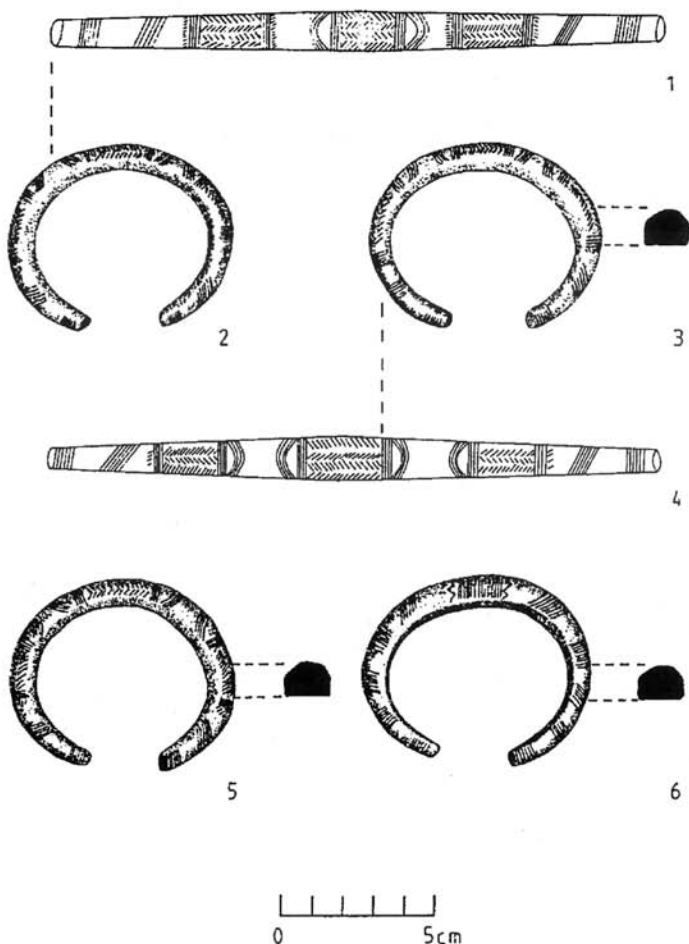

8. kép. Karperecek, gyűrűk

A kurtyáni bronzleletben 22 darab tömör bronz *karperec* volt. Díszítésük és súlyuk alapján csoportokra lehet őket bontani, Mozsolics Amália nyomán,⁸⁵ kis eltéréssel az alábbiak szerint:

1. 7 darab ovális, pecsétlős végű karperec. Díszítésük vonalköteg, mégpedig úgy, hogy középen két vonalköteg szélén rovátkolt, majd kétoldalt ismét vonalköteget látunk, melyek két oldalán ívelt vonalak helyezkednek el.

⁸⁵ Mozsolics, A. 1985. 142.

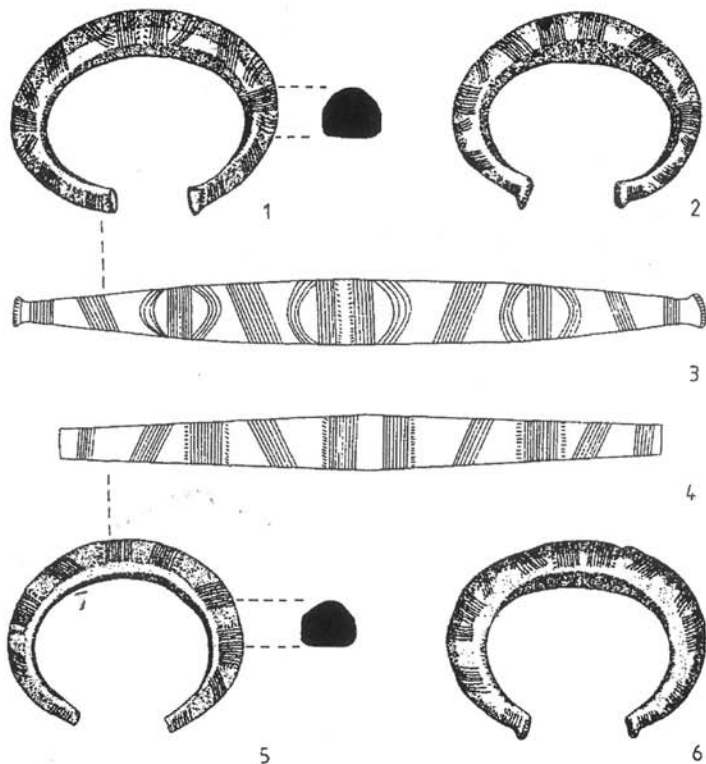

9. kép. Karperecek

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.54.	9,1 x 6,6	266,09	
74.39.57.	8,6 x 6,5	242,71	
74.39.60.	8,6 x 6,7	214,59	
74.39.61.	8,3 x 6,4	203,70	11. kép 3.
74.39.62.	8,6 x 6,5	240,50	5. kép 1-2.
74.39.63.	8,7 x 6,5	236,10	10. kép 6.
74.39.64.	8,3 x 6,4	209,31	10. kép 2.

2. Egy darab pecsétlős végű karperec, átmetszete hatszögletű, fenyőmintás.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.56.	9,3 x 7	265	11. kép 1-2.

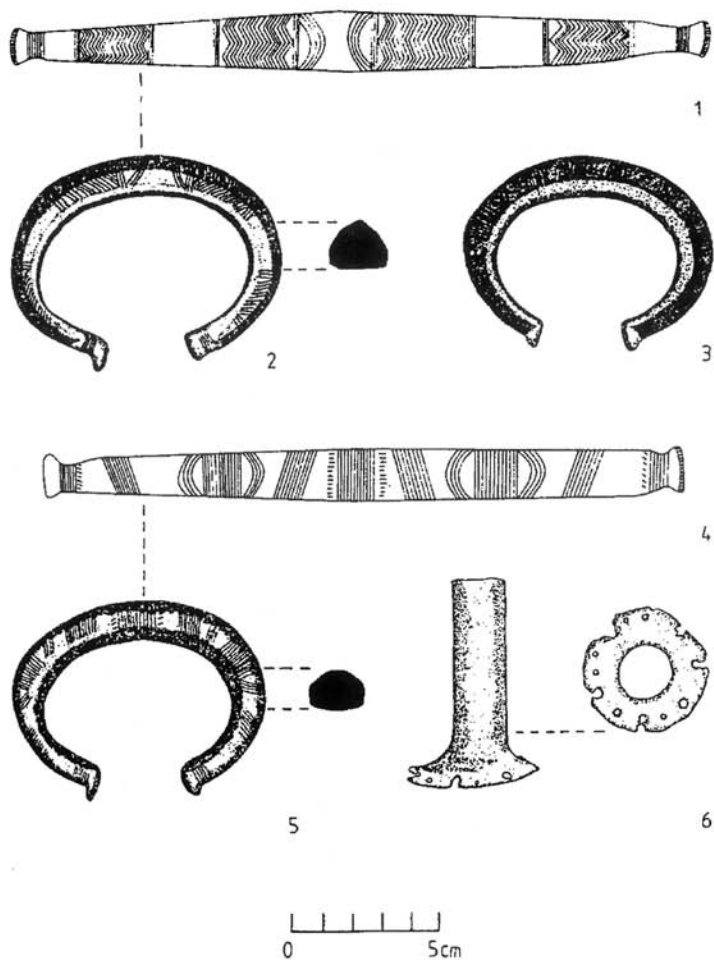
10. kép. Karperecek

3. Két darab karperec nyitott véggel, középső vonalköteg szélén cikk-cakk dísz.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.46.	7,5 x 6	119,59	8. kép 3-4.
74.39.47.	7,4 x 6,1	116,48	9. kép 6.

4. Két darab, enyhén síkzott ovális átmetszetű karperec. Középen két vonalköteg, szélükön vonalkázott, ettől jobbra és balra ferde vonalköteg között függőleges vonalköteg, melynek szélei rovátkoltak. A karperec végénél is vonalazott.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.55.	8,1 x 6,5	220,08	10. kép 4.5.
74.39.58.	8 x 6,1	201,25	8. kép 1.2.

II. kép. Karperecek, sisakforgó

5. Négy darab ovális átmetszetű karperec. Díszítése: középen vonalköteg, két szélén rovátkolt, majd ferde vonalkötegek után ívelték következnek, ismét függőleges vonalkötegek, egyik szélén rovátkoltak, ferde vonalköteggel zárul a minta. A karperec szélén függőleges vonalak mellett ívelt vonalköteg látszik.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.48.	7,6 x 5,9	127,38	7. kép 1.5.
74.39.49.	7,6 x 6,1	120,35	
74.39.50.	7,5 x 6	125,48	
74.39.52.	7,6 x 5,8	118,19	6. kép 6.9.

6. Négy karperec hasonló, de kettő-kettő majdnem egyezik. Két karperec mintája halszákaminta függőleges vonalkötegek között, a középső mintát félfvek veszik közre.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.44.	7,6 x 6	127,6	9. kép 3.4.
74.39.45.	7,6 x 6,2	124,36	9. kép 5.

Változata:

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.43.	7,6 x 6	127,6	9. kép 1.2.
74.39.51.	7,6 x 5,9	131,9	6. kép 1.5.

7. Oldalai síkzottak, a karperec fent és lent is domború. Függőleges és ferde vonalkötegekkel díszítet, a végeknél levő függőleges vonalköteg mellett cikcakkdíszítés van.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.53.	7,6 x 6	144,21	7. kép 6.7.

8. A karperec oldalai síkzottak. Felületén függőleges és vízszintes vonalak adják a mintát, melyek között hosszan elnyúló páros ívelt vonalak töltik ki a mezőt.

Leltári szám	Átmérő (cm)	Súly (gramm)	Kép
74.39.59.	8,4 x 6,6	205,35	8. kép 5.6.

Mint láthatjuk, a lelet „karpereceit” nem viselheték karon, hiszen olyan vékony csuklóra lehetne feltenni, amilyen egy gyermeknek van, viszont súlyosak, hogy felnőtt számára sem alkalmasak ékszereknek. Vagyontárgyat kell látnunk bennük, s feltételezhető, hogy tulajdonosuk egyhén szélesedő rúdra téve, gazdagságának jelzéséként tartotta környezetében, ez indokolná díszítésüket (20. kép). A 22 darab karperec egymás mellé téve 34 cm hosszúságot tesz ki. Hasonlóan tarthatták a pácini IV. bronzlelet patkó alakú darabjait.⁸⁶ A karperecek súlyával, súlyegységeivel Mozsolics Amália foglalkozott, és eredményei alapján nyilvánvaló értékmérő szerepük.⁸⁷

Áttekintve a bronzleleteket, megfigyelhetjük, hogy a pilinyi kultúrában nagyon kedveltek voltak a karperecek. Különösen sok a Berkesz kultúra területén⁸⁸ és később a Gáva kultúrában. Tisztán karperecleleteket is ismerünk, például Felsőtárkányból, Mátraverebélyről és Mátészalkáról. Alsódobszán 10 darab arany karperec volt törött sarlók, balták mellett, Bodrogkeresztúron 14 darab arany karperec és két gyűrű került elő, Arkán balta, véső és gyűrű mellett 16 darab karperec volt, Gégényben 16 karperec és egy spirálgűrű került elő. Sátoraljaújhelyen 11 darab karperecből álló bronzleletet találtak a Gáva kultúra hagyatékaként. A sort folytathatnánk, a Kyjatice kultúrából Bükkaranyosról ismerünk 34 karperecet, tehát a Reinecke BD-től a H A₂ periódusig fordulnak elő nagy számban ezek a „karperecek”.⁸⁹

A kurtyáni lelet súlya edénnyel együtt 9965,57 gr, azaz majdnem 10 kg, ezt a súlyt hosszabb távon is szállíthatták. A legközelebbi ismert települési hely, ahonnan, illetve ahová leletünket vihették, délkeletre Edelény környéke. Itt Edelény-Ludmilla jöhetne számításba,⁹⁰ de itt eddig csak a középső bronzkor füzesabonyi kultúrájába tartozó telepjelenségeket figyeltek meg.⁹¹ Edelény, Borsod-Derékegyháza területén kerültek elő kora vaskori cserepek

⁸⁶ Hellebrandt, M. 1989. 103–104.

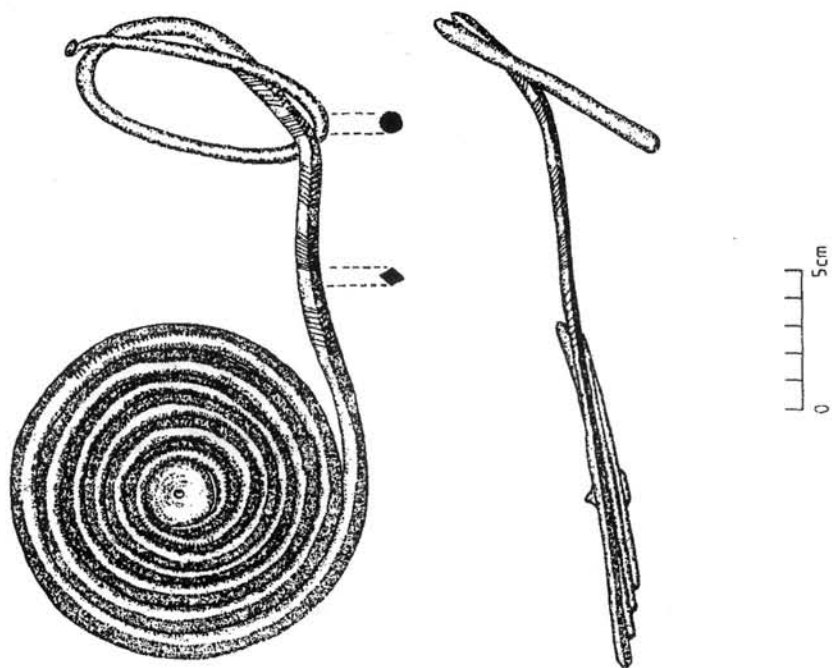
⁸⁷ Mozsolics, A. 1963. 65–84.

⁸⁸ Kovács, T. 1966–67. 19. kép

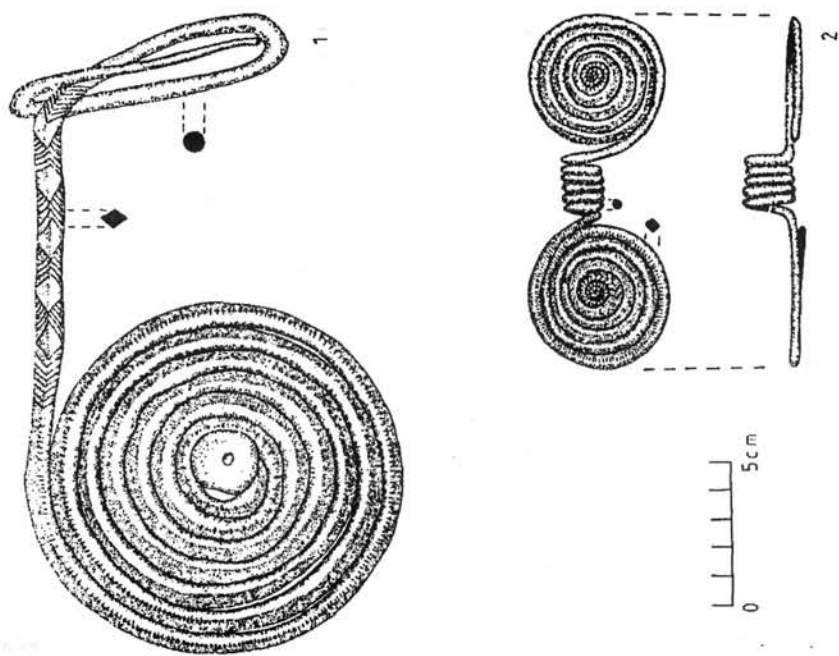
⁸⁹ Kemenczei, T. 1966. 49–53. I–IX., 1968. 28.

⁹⁰ Nováki, Gy.–Sándorfi, Gy. 1992. 14–15.

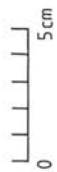
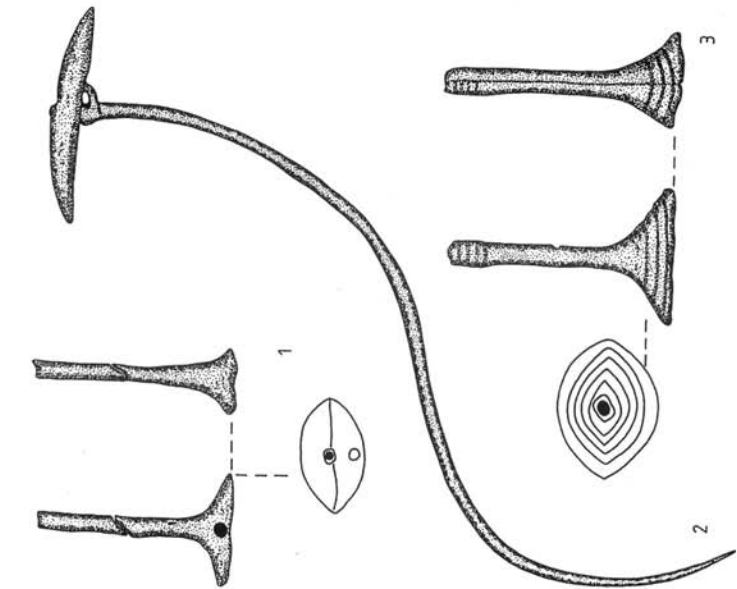
⁹¹ Koós, J. 1983–84. 77.

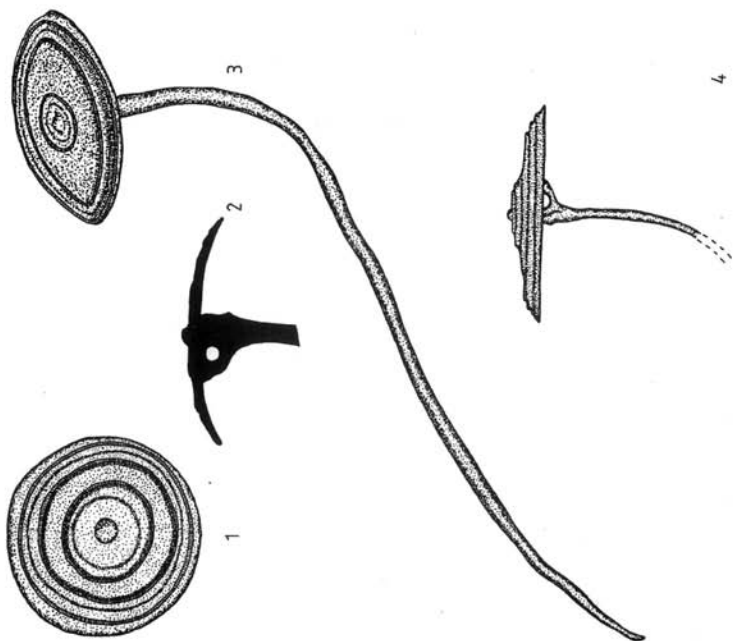
13. kép. Kézfejtendő spirális

12. kép. Kézfejtendő spirális, szemüvegszirális

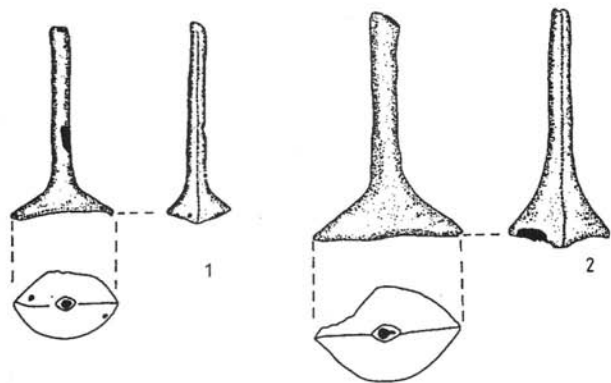

15. kép. Díszű, csícsok

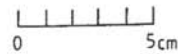
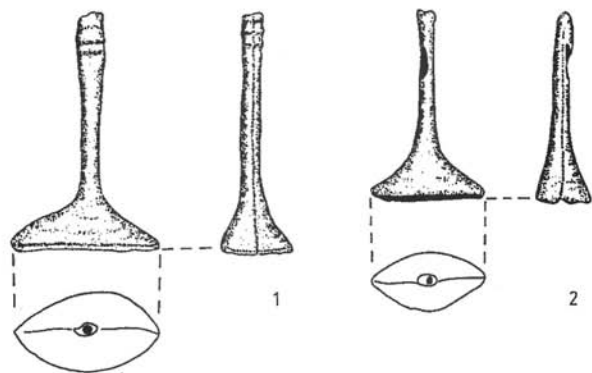

14. kép. Díszű

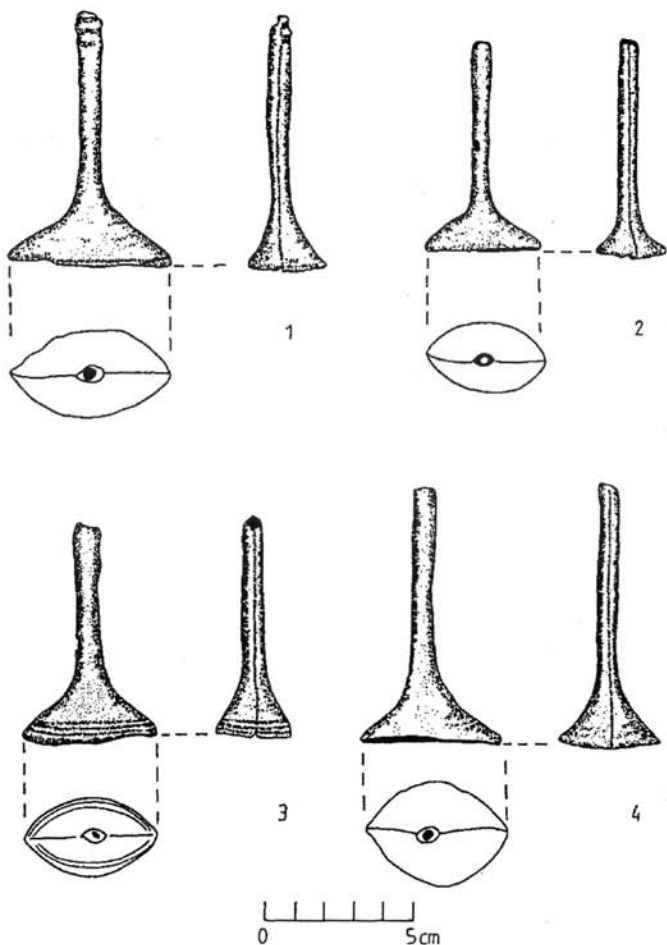

16. kép. Csúcsok

17. kép. Csúcsok

18. kép. Csúcsok

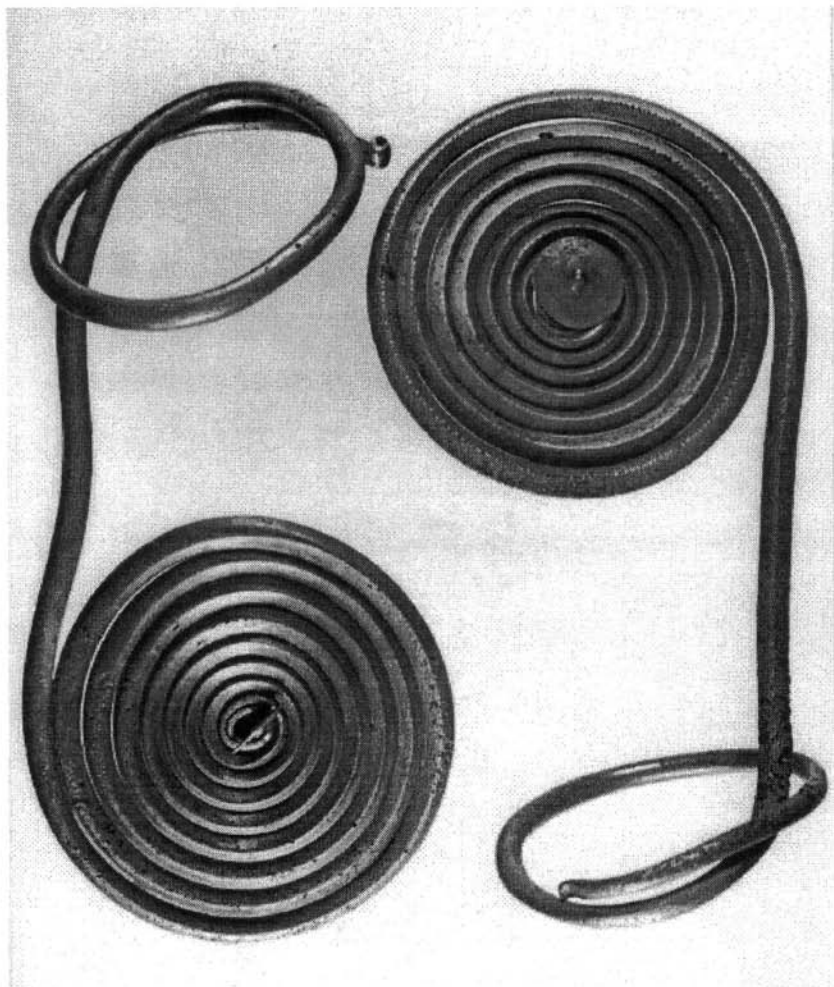
1928-ban Tompa Ferenc ásatásán,⁹² azonban ezt a leletanyagot Kemenczei Tibor a Kyjatice kultúrába határozta meg.⁹³ Edelényben az Ifjúság út 21. számú háznál azonban kerültek elő Pilinyi kultúrába sorolható bögrék,⁹⁴ itt a patak partján tehát számolhatunk településsel. Sajókaza, Sajósenye területéről tudunk a pilinyi kultúra Bárca csoportjába tartozó telepnyomokról.⁹⁵

92 Nováki, Gy.–Sándorfi, Gy. 1992. 13–14., Tompa, F. 1934–35. 33.

93 Kemenczei, T. 1970. 27.

94 Hellebrandt, M. 1972. 23.

95 Kemenczei, T. 1984. 112.

19. kép. Kézfejtő spirálisok (Fotó: Kulcsár Géza)

A Szuha-patak völgyéből délre, illetve északnyugatra kijutunk a Sajó völgyébe, ahol számos telepét és bronzleletet találtak.⁹⁶ Meg kell itt még említenünk, hogy Szuha-főn (régebben Felsőszuha) kerültek elő Riegsee és ragályi típusú kardok és tőrök.⁹⁷ A lelet az Aranyosi horizontba, azaz a Reinecke B IVb-be tartozik,⁹⁸ sőt Ragály lelőhelyét is meg kell említenünk, amely az itt előkerült kardnak mint típusnak névadója.⁹⁹ A pilinyi kultúra bronzleleteit ismerjük még Edelényből, Kazincbarcikáról,¹⁰⁰ Sajóvamosról.¹⁰¹

96 Furmanek, V. 1977. 13. kép, térkép; Mozsolics, A. 1985. 279. t.

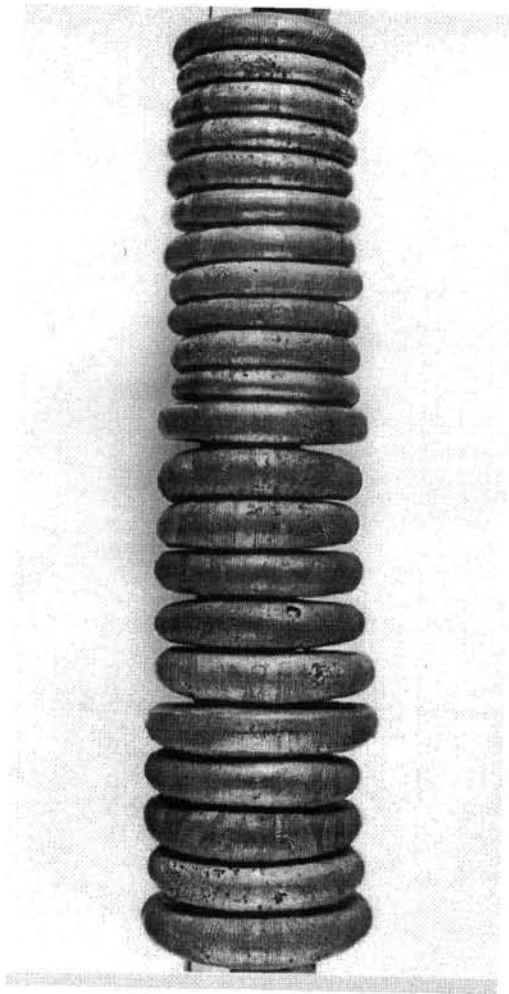
97 Mozsolics, A. 1976. 20.

98 Mozsolics, A. 1985. 199.

99 Mozsolics, A. 1985. 180. 18. t. 1–3.

100 Kemenczei, T. 1984. 116. 118.

101 Mozsolics, A. 1963. 71–72., 1973. 175. XIII.

20. kép. Karperecsor (Fotó: Kulcsár Géza)

A kurtyáni bronzokat, mint az analógiák alapján megállapíthatjuk, a pilinyi kultúra népe készítette, viseleti tárgyakat, illetve ékszereket tartalmaz, elrejtése a pilinyi kultúra végén történhetett, politikai okokból. Ez az egyetlen az Aranyosi horizont leletei között, melyet a kultúra jellegzetes edényébe téve ástak el a Reinecke szerinti B IVb. idején.

IRODALOM

Bóna, I.

1960 Az oroszvári női sír mellédísz. Adatok a Közép Duna-medence bronzkori viseletéhez. II. ArchÉrt 87/1960. 198–203.

Darnay, K.

1899 Sümegh vidékének őskora. ArchKözl. XXII. 1899. 5–85.

Ecsedy, I.–Kemenczei, T.–Kovács, T.

1994 Tresasures of the Hungarian Bronze Age. Budapest

Furmanek, V.

1970 Lužické žárové pohřebiště v Beluši SA XVIII/1970. 433–450.

1977 Pilinyer Kultur. SA XXV/1977. 251–370.

1982 Bronzové závešky doby bronzové ze Slovenska. SA XXX/1982. 315–346.

Gallus, S. – Horváth, A.

1939 A legrégebbi lovasnép Magyarországon. DissPann II/8.

Hampel, J.

1886, 1892 A bronzkor emlékei Magyarhonban

Hellebrandt, M.

1972 Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti topográfiájához. HOMK. 10/1972. 17–25.

1975 Mezőnyárád. HOMÉ 138., ArchÉrt 292.

1975 Kurityán. HOMÉ 138., ArchÉrt 292.

1980 A Mád-Pádihegyi bronzlelet. HOMÉ XIX/1980. 79–86.

1989 A pácini IV. bronzlelet. ComArchHung 97–117.

1991 A pilinyi kultúra nyomai Emőd-Tűzép lelőhelyről. HOMÉ XXVIII–XXIX/1991. 19–29.

Hillebrand, J.

1929 Újabb ásásaim a zagyvapálfalvai bronzkori urnatemetőben. ArchÉrt XLIII/1929. 35–40.

Horváth

1939 Lásd Gallus

Kemenczei, T.

1964–65 Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. HOMÉ V/1964–65, 105–175.

1966 Kora vaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban. Früheisenzeitliche Bronze-Depotfunde im Museum Miskolc. HOMÉ VI. 49–107.

1967 Die Zagyvapálfalva-Gruppe der Pilinyer Kultur. AAH 19/1967. 229–305.

1968 Óskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. HOMÉ VII/1968. 19–46

1969 Újabb bronzleletek Borsod megyéből. HOMÉ VIII/1969. 27–68.

1970 A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. HOMÉ IX/1970. 17–48.

1974 Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. FA XXV/1974. 49–70.

1984 Die spätbronzezeit Nordostungarns

1994 Lásd Ecsedy

Kovács, T.

1966 A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. ArchÉrt 93/1966. 159–202.

1966–67 Eastern Connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age. FA 1966–67. 27–58.

- 1977 The Bronze Age in Hungary, Budapest. Hereditas
 1994 Lásd Ecsedy
- Koós, J.*
 1983–84 Edelény-Ludmilla. HOMÉ 1983–84. 77.
 1993 Újabb őskori emlékek a miskolci múzeumban. HOMÉ XXX–XXXI/1993. 5–14.
- Kőszegi, F.*
 1960 Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha A–B). AAH 12/1960/137–186.
- Mayer, E. F.*
 1977 Die Äxte und Beile in Österreich PBF 9. München
- Mechtildis, N.*
 1932–33 A tibolddaróci kincslelet. ArchÉrt XLVI/1932–33. 164–174.
- Mozsolics, A.*
 1963 Der Bronzefund von Ópályi. AAH 15/1963. 65–84.
 1973 Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. Budapest
 1976 Ein Achtkantgriffschwert von Dunaújváros. ARegia 15/1976. 9–23.
 1985 Bronzefunde aus Ungarn, Budapest.
- Nováki, Gy.–Sándorfi, Gy.*
 1992 A történeti Borsod megye várai. Die Burgen des historischen komitats Borsod. Budapest–Miskolc
- Novotná, M.*
 1966 Hortfunde vom sog. Koszidertyp aus dem Gebiet der Slowakei. Musaica VI. 9–26.
 1968 Zwei Bronzediademfunde in der Slowakei. Zbornik filozofického Fakulty Univerzity Komenského Musaica, XIX/VIII. 1969. 29–57. Bratislava
 1970a Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Archaeologia Slavica Fontes 9/1970. Bratislava
 1970b Die Äxte und Beile in der Slowakei. PBF IX/1970.
- Neugebauer, C.–Maresch, J.–Neugebauer, W.*
 1988 Das Frühbronzezeitliche Hockergräberfeld Franzhausen in urgeschichtlicher Sicht. In: Mensch und Kultur der Bronzezeit. Aspern/Zaya 1988. 16–36. Katalógus.
- Patay, P.*
 1954 Előzetes jelentés a nagybátonyi temető ásátásának eredményeiről. ArchÉrt 81/1954. 33–49.
- Paulik, J.*
 1965 Supis medenych a bronzovych predmetov v okresnom vlastivednom muzeu v Rimavskej Sobote. ŠZAUSAV 15/1965. 33–85.
- Tompa, F.*
 1934–35 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25. 27–127.
- Vladár, J.*
 1973 Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. SA 21/1973. 253–357.

DER BRONZEFUND VON KURITYÁN

Auf dem Grundstück in der József-Attila-Straße 2 in Kurityán (1. Bild) kamen beim Ausheben einer Kalkgrube¹ im Jahre 1974 irdenes Geschirr und Bronzegegenstände zum Vorschein.² Zu dem Bronzefund gehörten: ein Bronzebeil, zwei Handschutzspiralen, zwei Nadeln mit Scheibenkopf, zwei Brillenspiralen, 22 Armreifen, 14 Röhrchen, neun Spiralringe, zwei Ringe mit Doppelgewinde, vier Flitter mit angerundetem Kopf, eine Rolle mit einfachem Gewinde, eine Perle, ein Teilstück mit sechs Löchern, 43 dünne Spiraldrähte und ein Rohr. Diese Gegenstände befanden sich in 125 cm Tiefe. Der Bronzefund lag in einem Gefäß. Alles in allem ist er heute im Ottó-Herman-Museum unter der Inventarnummer 74.39.1–64. registriert.

Das Gefäß stellt ein typisches Stück aus der Pilinyi-Kultur dar. Analogien dazu sind unter den Keramiken der Fundstellen Ónod-Homokbánya³, Emőd-Tüzép⁴, Muhi-Princ⁵ sowie auf den Friedhöfen von Zagyvapálfalva⁶ und Nagybátony⁷ zu finden. Ein ähnliches Stück kam auch auf dem Friedhof von

Szajla¹⁰ ans Tageslicht, obgleich letzteres schon an die Kyatice-Kultur erinnert und die Form auch weiterhin in Gebrauch blieb. Dieser Typ eines Beils mit Futteral (5. Bild 6.) war in der ersten Hälfte der H-A-Periode auf dem gesamten Gebiet des Karpatenbeckens verbreitet. Eine Parallele ohne Griff findet man im b.-Fund von Bükkaranyos¹². Mit Griff sind uns mehrere Exemplare bekannt, so zum Beispiel aus den Funden von Abaujszántó¹³, Alsódotsza¹⁴, Bodrogkeresztúr¹⁵ und Harsány¹⁶.

Ein Unikat stellt das zylinderförmige Rohr dar, dessen eines Ende gehämmert¹⁷ (11. Bild, 6) und rundum mit Löchern, die sich zum Aufhängen eignen, versehen ist. Seine Bestimmung ist nicht geklärt. Von der Form her gibt es im Fund von pály¹⁸ ein ähnliches Stück. Dies mögen Achsenmuffen oder Wagenerssatzteile gewesen sein, wie Furmánek²¹ meint, der einen ähnlichen Fund in Belusa²², auf dem Einäscherungsfriedhof der Lausitzer Kultur machte und dessen Alter vom Verfasser als BD-HA bestimmt wurde. In Zbince gab es auch ein Bronzedept²⁴, und auch in Österreich²⁵ konnte so ein Fund gemacht werden. Amália Mozsolics stellte sich diese in ihrem Gebrauch als Helmdreher vor²⁸. Dies oder eine ähnliche Funktion könnte in Anbetracht ihrer Nietstellen und der bronzenen Blechart wohl möglich gewesen sein..

Es gibt zwei Arten von Ringen im Fund. Die einen sind aus dicken Draht gefertigt in drei Windungen. Hiervon gibt es zwei in unserem Fund (6. Bild 3.4). e Parallelen finden sich in den Funden der Piliny-Kultur, und zwar in den Bronzedepts von Pácin-Alsókönderhomok²⁹, Abaujszántó³⁰ und Mád-Pádihegy³¹. In dem Fund von Kurityán befinden sich neun Drahtringe (5. Bild 3–5, 7. Bild 2–4, 8. Bild 7–9). Parallelen hierzu finden sich unter anderem im Fund von Felsődotsza³³ und Tizzaszederkény³⁴. Diese sind nicht epochebestimmend. Es ist anzunehmen, daß sie nicht nur als Ringe getragen wurden, sondern auch dazu dienten, Haarflechten zusammenzuhalten oder einfach Harreifen waren. Dies bezieht sich auch auf die breiten Ringe mit dreifacher Windung³⁹. Natürlich kann dies auch so gewesen sein, doch es ist überzeugender, daß sie beispielsweise auf ein Bronzediadem gereicht worden waren, wie man diese am Fundort Zilina antraf.⁴⁰ Möglicherweise hatte man damit einen Reifen aus organischem Material verziert, sodaß später nur die „Ringe“ um den Schädel herum erhalten blieben.

Die sogenannte brillenförmige Spiralscheibe (7. Bild 8, 12. Bild 2) ist ein charakteristisches Stück der Piliny-Kultur, das in den Fundgemeinschaften von Tiszaszederkény⁴¹, Abaujszántó⁴², Tornoysnémeti⁴³ und Mád⁴⁴ vorkommt.

Im Fund von Kurityán finden sich Flitter mit gewölbter Rückseite. Ein Exemplar (6. Bild 7) war an vier Stellen durchbohrt und die anderen drei (6. Bild 10–12) hatten einen Griff. Letztere Variante findet sich auch im Fund von Felsődobsza⁴⁵ sowie in dem Material von Zagypálfalu und Tornyosnémet⁴⁶.

Es gibt in dem Fund eine bronzene Perle (6. Bild 8). Über eine ähnliche berichtet Furmányek⁴⁷ und auch in dem Fund von pály ist so eine.⁴⁸

Spitzen (15. Bild 1.3., 16. Bild 1.-4., 17. Bild 1.-4., 18. Bild 1.-4.) an den Fransenenden wurden in der älteren Literatur „Tutulus“ oder auch Trichtergehänge genannt.⁴⁹ Von diesen finden sich in dem Fund von pály 14 Stück mit spitz-ovaler Grundlage und langem Stiel. Sie sind aus der sogenannten weißen Bronze.⁵⁰ Zu ihrer Verwendung zitiert Amália Mozsolics die mündliche Aussage von W.A. Brunn, wonach man diese an Kleidungsstücken trug, deren Saum mit Fransen verziert war, indem die Fransen durch den Stiel hindurchgezogen und unten an dem sich erweiternden Ende verknotet wurden.⁵¹ Sie sind in den Friedhöfen und Schatzfunden der Piliny-Kultur gleichermaßen anzutreffen.^{53–59}

Das Zwischenstück der Halskette (5. Bild 7.) ist an sechs Stellen durchbohrt. Ähnliche Stücke gab es auch in Borsodgeszt und an mehreren anderen Fundorten.

In dem Fund gab es 43 Spirälhörchen, deren Länge sich zwischen 1,7–15,6 cm bewegt und die insgesamt 312,4 cm lang waren. In den Gräbern 67–68 und auch Depots 69–70 kamen sie vor.

In dem Fund Kurityán gab es ein Paar Handschutzspiralen (12. Bild 1., 13. Bild). Die Salgótarjáner Typen (Bild 19) sind in den Bronzedepts der Piliny-Kultur recht häufig.^{74–76} Die Handschutzspiralen kommen allgemein paarweise für die linke und die rechte Hand vor. Man kann sich vorstellen, daß auf einem Lederhandschuh befestigt waren und die Scheibe die Adern am Handrücken schützte, während das in Kreisform gebogene Stielende das Handgelenk vor Hieben schützte.

Nadeln mit Scheibenkopf gab es zwei in dem Fund von Kurityán. IKöpfe waren gerippt (14. Bild, 15. Bild 2). Analogien hierzu kamen in Kazincbarcika⁸⁰, Sajógömör⁸¹ und Zólyom⁸² zum Vorschein. Als Grabbeilagen bei Einäscherungen fand man sie in Nagybatony⁸⁴, Zagypálfalu und Piliny⁸⁴. Sie kommen meist paarweise vor.

Es ist zu beobachten, daß ihr Stiel in einem weiten Bogen gerundet ist, was darauf schließen läßt, daß man mit ihnen Gewänder aus Tierfellen zusammenhielt.

In dem Fund von Kurityán kamen 22 bronzene Armreifen vor. Aufgrund ihrer Verzierungen und ihres Gewichts lassen sie sich in acht Gruppen einteilen. Einige hat man kaum um den Arm tragen können, da sie im Durchmesser höchstens um einen Kinderarm gepaßt hätten. Während sie aufgrund ihres Gewichts auch für Erwachsene nicht als Schmuckstück geeignet gewesen sein können. Daher haben wir eher Schatzstücke in ihnen zu sehen, die wahrscheinlich von ihren Besitzern auf eine sich nach unten hin leicht verdickende Stange aufgezogen zum Zeichen ihres Reichtums dienten. Deshalb waren sie auch verziert. Die 22 Armreifen machen insgesamt eine Breite von 34 cm aus. Mit dem Gewicht der Armreifen und ihren Gewichtseinheiten hat sich Amália Mozsolics auseinandergesetzt. Und aufgrund dieser Ergebnisse hatten sie eine wertmessende Funktion. Uns sind aus der Piliny-Kultur mehrere Armreifefunde bekannt. Diese Art „Armreifen“ kommen von Reinecke BD bis H A₂ in großer Anzahl vor.

Der Fund von Kurityán wog mit dem Gefäß zusammen 9965,57 Gramm, das heißt fast 10 kg. Dieses Gewicht wurde auch über längere Strecken transportiert. In der Umgebung sind uns Spuren der Piliny-Kultur aus Edelény⁹⁴, Sajókaza und Sajósenye⁹⁵ bekannt. Vom Tal des Quellflüßchens Szuha aus Richtung Süden bzw. Nordwesten gelangt man in das Sajó-Tal, wo man auf zahlreiche Plätze und Bronzefunde stieß.⁹⁶⁻¹⁰¹

Die Bronzegegenstände von Kurityán wurden, wie dies aufgrund der Analogien festgestellt werden kann, von den Vertretern der Piliny-Kultur angefertigt. Zum Fund gehören Kleidungsstücke bzw. Schmuckstücke. Wahrscheinlich wurden diese gegen Ende der Piliny-Kultur aus politischen Gründen versteckt. Dies ist der einzige unter den Funden des Aranyos-Horizonts, der in einem für die Kultur charakteristischen Gefäß laut Reinecke zur Zeit B IVb. vergraben wurde.

Magdolna B. Hellebrandt

MUHI KÖZÉPKORI MEZŐVÁROS RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK TOPOGRÁFIAI ELŐKÉSZÍTÉSÉRŐL

PUSZTAI TAMÁS

A miskolci Herman Ottó Múzeum M3-as autópályán végzett régészeti leletmentéseinek keretében, az autópálya miskolci bevezető szakaszán (M30-as autópálya), az Árpád-kor első évszázadaitól folyamatosan lakott, a 17. században elpusztult középkori Muhi falu illetve mezőváros területén 1995. április 11-től október 31-ig ásatást végeztünk.¹ A hajdani Muhi a tervezett M30-as autópálya 13,6–13,9 kilométerszelvényeinél, a Nyékládháza–Debrecen út (35. sz. főútvonal) 5. kilométerkövénél, az Ónod–Nyékládháza–Hejőkeresztúr települések határolta viszonylag sík terület központi kiemelkedésén található (1. kép).² A múzeum szakemberei által, az autópálya megadott nyomvonalán 1993-ban végzett régészeti terepbejárás során nyilvánvalóvá vált, hogy a leendő út építésével a hajdani település egy részét is elpusztítják. Ekkor határozták meg a 35. sz. főútvonal által kelet-nyugat irányban kettévágott középkori mezőváros északi végén az M30/42; déli felén az M30/41. sz. lelőhelyeket. A 42. sz. lelőhely Muhi központi területével, míg a 41. sz. lelőhely annak déli végével, illetve környezetével azonos. 1994 őszén, a nyomvonal kitzúzése során derült ki, hogy az 1993 végi terepbejárást követően készített lelőhelytérkép adatai nem tükrözik helyesen az autópálya és a lelőhely egymáshoz való viszonyát; e helyen ugyanis nem csupán az autópálya szeli ketté, de az itt áthaladó 35. sz. főútvonallal azt összekötő le- és felhajtó sávok is Muhin mennek keresztül.

A földmunkák által veszélyeztetett településrészlet nagysága, valamint az igen későn megkezdett leletmentés miatt rendelkezésre álló idő viszonylagos rövidsége is indokolta, hogy minél alaposabb előzetes vizsgálatokkal kiszűrjük a mindenképp feltárandók közül a régészetileg meddőnek tekinthető területeket.

Ezen előzetes topográfiai vizsgálatok célja volt – a megfelelő ásatási területek meghatározása mellett – a feltárható terület határain túl mutató, de az ott végzendő ásatás eredményeinek értelmezését elősegítő, településszerkezeti jelenségek tisztázása is.

Az előkészítő munkák során – a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt – nem törekedhettünk a teljességre, a felmérések egy részének kiegészítése pillanatnyilag is folyamatban van.³ Azonban — a településszerkezetről segítségükkel nyert új információk miatt — e részleges eredmények közlését is indokoltnak tartjuk.

¹A település történetéről *Éri István–Bálint Alajos* 1959. 8. valamint *Borovszky Samu* 1909. vonatkozó részei.

Az ásatás folyamán a munkálatokba bekapcsolódott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszéke is. A feltárásokat Puztai Tamás, a település komplex vizsgálatára irányuló kutatási programot Laszlovszky József és Puztai Tamás vezetik.

²A rajzokat Vighné Takács Mária és Kalászi György készítette. Munkájukat ez úton köszönöm.

³Az előzetes kutatás során nyert térképi ismereteink egymásra vetítését az ásatás kezdete előtt csak mechanikus úton tudtuk elvégezni. Ekkor még nem készült az összes vizsgálat eredményét együtt bemutató számítógépes feldolgozás.

Dolgozatunkban azokat az előkészítő munkákat ismertetjük, melyeket a fenti céllal, még a leletmentés megkezdése előtt, illetve annak kezdetével párhuzamosan elvégezhattünk. A még befejezetlen ásatás eddigi eredményeire csak az esetben térünk ki, ahol azok az előzetes topográfiai vizsgálatok eredményeinek értékeléséhez szükségesek.

Ezek a következők:

1–2. Az elpusztult mezőváros területén az 1950-es években végzett régészeti terepbejárás eredményeinek áttekintése.

Leszih Andor e területen 1934 és 1941 között végzett ásatásain feltárt szelvények helyzetének meghatározása, térképre vetítése.

3. A feltárandó területre vonatkozó térképek összegyűjtése és környezetének szintvonalas felmérése.

4. A települést és környékét ábrázoló, térképészeti-, valamint új, régészeti célú légifotók összegyűjtése, illetve készítése.

5. A település autópálya érintette sávjának geofizikai felmérése.

6. Intenzív régészeti terepbejárás.

1–2. Éri István és Bálint Alajos az 1950-es évek végén végzett régészeti terepbejárásaik alapján leírták a település földrajzi környezetét, meghatározható kiterjedését.⁴

A mezőváros a környező, viszonylag sík területből kiemelkedő, ÉK–DNy-irányú dombvonulaton, javarészt a 35. sz. út északi oldalán, mintegy egy kilométer hosszan helyezkedik el. A falu déli vége átnyúlt az út túloldalára, határát itt a dombot körülölelő, kiszáradt vízmeder partja jelezte, hasonlóan az északi végét záró, kisebb mélyedésig. Temploma a település legmagasabb pontján állt, 105 méter tengerszint feletti magasságon.⁵

A határait jelző felszíni leletek bemutatott térképük alapján a dombvonulat 102–103 méter feletti részein voltak megtalálhatók, míg a települést a keleti irány kivételével majd teljesen közrezáró lapályos területen kanyargó egykori medrek legmélyebb pontjai a 100–101,5 méter közötti tengerszint feletti magasságon húzódtak. Szintén terepbejárásuk során, Muhitól északra, a Muhi–Ónod dűlőúttal párhuzamosan kavics- és kődarabokkal jelzett hajdani út nyomát találták meg, melyet azonosítottak a Josephinische Aufnahme lapjain is látható, Szerencs felől Ónodon át Hejőkeresztúrra, majd tovább Mezőkeresztes–Eger irányába vezető, egykori postaúttal. Mint írják, a postaút Muhit is érintette, nyomvonala innen DNy-felé megtörve haladt át a települést délről határoló egykori vízmedren. Ez a meder, valamint a településtől nyugatra ma is látható, elhagyott medrek a régi Szinva útját jelölhetik. ÉK-en ugyancsak kisebb mélyedés határolta a falut, ami így a viszonylag sík, lapályos környezetének legmarkánsabb kiemelkedésén települt meg.

1959-ben rekonstruálták a Leszih Andor-féle ásatások szelvényeinek elhelyezkedését. Mivel a harmincas-negyvenes években elvégzett ásatásokat követően végleges összesítő térkép nem készült, az 1950-es évek végére pedig már eltűntek azok a fix pontok, melyekhez az ásatási szelvényeket – alkalmanként lépésben megadott értékekkel – bemérték, a rekonstruált összesítő térkép valószínűleg nem tükrözi tökéletesen a valóságos helyzetet.

⁴Éri István–Bálint Alajos 1959. 4.

⁵Helyét a Josephinische Aufnahme 1783-ban készült térképlapján még jelölték (Éri István–Bálint Alajos 1959. 11.).

A visszamért szelvényeket 1:2000 léptékű térképre ráhelyezve látható, hogy Leszih Andor elsősorban a domb tetején található háromszögelési ponttól nyugatra ásott, tehát az építendő autópálya nyomvonalán belül nem végzett kutatásokat (2. kép).⁶ Míg a Leszih Andor végezte kutatás elsősorban a település központi területeit érintette, addig jelen feltárásaink szelvényei a Muhi centrumától távolabb eső területekre esnek.

3. 1995 márciusában elkészítettük a Muhi környezetét is magában foglaló, mintegy 64 hektárnyi terület szintvonalas felmérését. Mivel a lelőhely nyílt szántóföld, évtizedek óta intenzív mezőgazdasági művelés alatt van:⁷ az elpusztult épületeket, telekhatárokat jelző, esetleges mikrodomborzati jelenségek dokumentálása nem volt lehetséges, azokat a szántás eltüntette. A 88-3014. sz. háromszögelési ponttól ÉK-re, az ÉK-DNy-i irányban elnyúló település magját magába foglaló dombvonulat gerincébe vágva kisebb, természetes mélyedést figyeltünk meg. A dombvonulat DK-i oldala lankásabb, míg ÉNy-i oldalát egy hajdani folyómeder meredekebb oldala zárja.

4. A Muhi területére vonatkozó légifotókat három forrásból szereztük be. A FÖMI⁸ és a TÁTI⁹ e területen térképészeti céllal, az 1950-es évektől napjainkig készített, mérőkamerás légifotóinak negatívjait átvizsgálva két képet találtunk, mely számítógépes elemzés nélkül is, azonnal használható információkat nyújtott a településről. Az elsőt 1972-ben készítették, elsősorban a középkori település környezetének rekonstrukciójához nyújt információkat. Ezen tanulmányozhatók a település – fehér színű nyíllal jelölt – orsószerű fehér foltját körbevevő, legmarkánsabban annak nyugati határában megfigyelhető, elhagyott Szinva-medrek (3. kép). A feltárandó terület meghatározásához, valamint településszerkezeti jelenségek rögzítéséhez azonban elsősorban a második, 1974-ben készített légifotónk nyújtott nagyobb segítséget (4. kép). A kép közepén, a 35. sz. út északi oldalán látható, ÉK-DNy-i irányú, megközelítőleg 1 km hosszú világos sávot azonosítottunk a középkori Muhi elpusztult épületeinek nyomával. Jól látható, amit az 1950-es évek terepbejárásain is megfigyeltek, hogy a település délen átnyúlik az út túlsó oldalára is. Az ÉK-DNy-i irányú világos folt tengelyében 25–30 méter széles sötét sáv húzódik végig, mely a települést északon elhagyva, mintegy 400–450 méteren keresztül, továbbra is jól látható. Ezt követően nyomvonala megegyezik az Ónod felé vezető mai földútéval. Ez a foton sötétebbnek látszó sáv mutathatja annak az útnak a nyomát, melynek meszes, kavicsos, törmelékes maradványait az 1950-es évek végén még több helyen megfigyelhették, s amelynek nyomvonala ezen a területen részben megegyezett a középkori település főutcájának nyomvonalával. Ez az út a domb északi felén, annak tetején megfigyelt, a geodéziai felmérés során is dokumentált, természetes mélyedésben fut. A légifotó nagyítása során a település határait jelölő világos folttól határozottan elkülönült egy, a dombvonulat közepére állított nagyfeszültségű villanyoszloptól DK-i irányban elhelyezkedő, szintén világos folt, mely az elpusztult templom helyére utal. A település középpontjába épített templom világos foltja körül a feltételezett főutca orsószerűen kiszélesedik. Szintén a légifotó nagyítása során figyeltük meg azt a sötétebb foltokból álló sávot, mely az egykori főutca ÉNy-i oldalán álló épület-

⁶1936-ban Leszih Andor a településtől Ny-i irányban, illetve a templomhelytől DK-re kisebb kutatóárkokat is ásott. Ezek pontos elhelyezkedését azonban nem ismerjük.

⁷Az 1950-es évektől napjainkig, ahogy az a hajdani Muhi és környékét ábrázoló légifotókon is látható, a területet egy tömbben, nagyüzemi táblákban művelték. Ezt megelőzően pedig kisebb parcellákra volt osztva (Éri István–Bálint Alajos 1959. 9.).

⁸Földmérési és Távérzékelési Intézet, Budapest

⁹A Magyar Honvédség Tóth Ágoston Térképészeti Intézete, Budapest

sorral párhuzamosan, attól mintegy 150 méterre ÉNy-ra húzódik. Ez a terület már kívül esik a települést magába foglaló domb gerincén; a feltételezhető objektumok nagy része egy mélyedésben található. Azonosításukhoz a többszöri helyszíni szemléink sem hoztak közelebb.

1995 márciusában, a mezőváros területén és környezetében sárkányrepülőről készítettünk fotókat.¹⁰ Ezek segítségével tovább finomíthattuk a térképészeti légifotókról szerzett információinkat (5. kép).¹¹ Az ekkor készült képeken az elpusztult templom feltja igen határozottan kivehető. A fekete-fehér térképészeti fotón a fűtca két oldalán 50–100 méter széles, egységesnek látszó világos sávokat korábban az itt álló objektumok elszántott omladékával azonosítottuk. Az 1995 tavaszán készített színes felvételeinken azonban jól látható, hogy a fent leírt világos sávok nem egységesek, két részre bonthatók. Az út két oldalán, azzal közvetlenül érintkezik egy-egy, vele párhuzamosan futó világos sárga sáv, melynek szélessége 35–40 méter. A fekete-fehér fotókon egységesnek látott világos sáv másik felét a színes felvételeken a keskeny sárga sávok mögötti, egy-egy világos barna színű sáv alkotja. Ez esetben az épületek elszántott omladékait az úttal közvetlenül érintkező sárga sávok jelölhették, a mögöttük megfigyelt világosbarna elszíneződés az épületek mögötti telkekkel azonosítható. Terepbejárásaink során a talaj színének és összetételének légifotók segítségével megfigyelt változásait a leírt területen, a templomhely kivételével, nem tudtuk megfigyelni. Mind a térképészeti célú, mind a régészeti céllal készített légifotókon is jól láthatók azok a Muhitól nyugatra húzódó, a feltételezett középkori út nyomvonalába csatlakozó, a település felé tartó keskeny, világos sávok, melyek egy részét szintén különböző utakkal azonosíthatjuk, ezek korának meghatározása azonban további helyszíni szemlék feladata.

5. Magnetométeres geofizikai vizsgálatokat a mezőváros területén a 42. sz. lelőhelyen végeztek.¹² Ez esetben a talaj felszíne feletti síkon mért télerősségadatokból kívántunk következtetni a talaj szintje alatti, régészeti objektumok jellegére, kiterjedésére. A felszíni geofizikai mágneses mérés érintette terület befoglaló mérete 200x280 méter volt.¹³ A méréseket 1x1 méteres alapegységekből álló háló rácspontjain végezték. Az adatok előzetes feldolgozása a terepi mérésekkel csaknem párhuzamosan folyt. Dolgozatunkban a geofizikai vizsgálatok eredményeit szemléltető, meghatározott szempontú értékelési vázlatot mutatunk be (6. kép). Ezen az ábrán, tájékozási pontokként az autópálya kitézési pontjai (X), valamint a domb tetején, a nyomvonalba eső nagyfeszültségű villanyoszlop ( ) van feltüntetve. A feltételeesen, eltemetett régészeti jelenségre utaló mágneses anomáliákat a környezetük szürke színéhez képest világosabb illetve a hozzájuk tartozó sötétebb színek jelzik.

A település területe, környezetéhez képest mágneses anomáliákban gazdag. Még annak ellenére is, hogy a területünk közepén áthaladó nagyfeszültségű villanyvezeték és az ott álló villanyoszlop keltette mágneses zaj éppen az autópálya-határokon belül eső, feltárható terület közepének értékelhetőségét korlátozta, látható, hogy a domináns

¹⁰A fotókat Kulcsár Géza (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) készítette. A fényképezést a késő délelőtti órákban, napos, enyhén felhős időben végeztük, 24 Din érzékenységű, normál KODAK filmre. A vizsgált területet növényzet nem fedte.

¹¹A régészeti lelőhelyek légifotó segítségével történő vizsgálatáról, további szakirodalommal Erdélyi Balázs 1982.

¹²Pusztai Sándor 1995.

¹³Az előzetes felmérések során a mágneses mérés esetében, a felszíni gyűjtésnél, valamint ezt követően az ásatásnál a mágneses É-i irányba tájolt, azonos hálórendszert alkalmaztunk, melynek egyik rácspontja a domb tetején található háromszögletes pont volt.

mágneses anomáliák az ÉK–DNy-irányú dombvonulat gerince mentén, az értelmezési vázlaton szaggatottan jelölt görbe két oldalán csoportosulnak. Ezt a szaggatott vonallal jelölt görbét a geofizikus kutatók feltételelesen egy utcával azonosították. Több erősebb-gyengébb vonalszerű képződmény pedig e görbére közel merőlegesen helyezkedik el, melyek keletkezésében gyakoriságuk alapján szándékoltságot sejtettek (e vonalszerű képződmények irányát folyamatos vékony vonal jelöli). A feltételezett utca köré csoportosuló intenzív mágneses anomáliák által kijelölt terület (függőleges srafozással jelölve) megközelítőleg egyezik a településnek az 1950-es évek terepbejárásai során feltér-képezett határaival. A vizsgált terület nyugati szélén az intenzív jelek körbevesznek egy kb. 40 méter szélességű, a többihez képest anomáliamentes teret, melynek keleti felében erős mágneses anomália van, ami több vonalszerű képződmény irányába esik. Ezzel átellenben, a kutatott felszín észak-keleti végén, kb. 60 méter átmérőjű területen, az előzőtől gyengébb, de azonos intenzitású mágneses anomáliák csoportja található (vízszintes srafozással jelölve). A térkép-vázlaton jelölt két folt közül az elsőt az utca tengelyében feltételezhető térrel azonosították.¹⁴

6. A feltárás helyének kiválasztását előkészítő intenzív felszíni gyűjtést 1995 áprilisában a 35. sz. főútvonal déli oldalán kezdtük meg (41. sz. lelőhely).¹⁵ Már a korábbi helyszíni szemléinkből is kiderült, hogy az az elnyújtott, közepén orsószzerűen kiszélesedő terület, melyet az említett térképen Éri István és Bálint Alajos meghatározott, csak a településnek a legintenzívebben lakott részét jelenti. Ahogy azt az ő térképük is mutatta, az úttól délre a legtöbb felszíni lelet a dombnak az út és az egykori folyómeder határolta déli végén került elő. Ez a domboldal 1,5–2 méterrel kiemelkedik az őt körülölelő, laposabb, egykori folyómedrek szabdalta felszínből.

Helyszíni szemléink során azonban ennek az elhagyott folyómedrek szabdalta laposabb területnek a kisebb, szigetszerű kiemelkedésein is találtunk, 15–20 méter átmérőjű „foltokban” – ugyan nem olyan intenzíven, mint az a település központi területét alkotó dombvonulat gerincén megfigyelhető – régészeti leletanyagot (2. kép). Mivel az autópálya ezeknek a csekélyebb felszíni leletsűrűséget mutató kiemelkedéseknek egy részét szintén átvágja, szükségesnek mutatkozott, hogy kisebb szelvényekben itt is feltárást végezzünk.

Ezeknek a szelvényeknek a kijelölését előkészítendő, valamint az imént említett jelenség pontosabb dokumentálására kezdtük el az intenzív régészeti terepbejárást, a 41. sz. lelőhely meghatározott területén.¹⁶

A területet 10x10 méter alapterületű négyzetekre (□) felosztva, minden négyzetből összegyűjtöttük a felszínre került összes régészeti leletet, melyeket még aznap, a terepen, lelettípusonként (kerámia, fémfalak, megmunkált fémtárgy, üveg, kőeszköz, ál-

¹⁴Ennek a „térnek” a helyzete nem azonos a légifotók alapján a templomnál feltételezett térrel.

¹⁵Az intenzív régészeti terepbejárásnak a település adottságainak megfelelő módszertani kidolgozását, valamint a terepbejárás szervezését Fischl Klára régész, Kulcsár Mihály és Tomka Gábor régész hallgatók, valamint Juhász Orchidea történész hallgató végezte. A felszíni gyűjtésben közreműködtek a Miskolci Egyetem történész hallgatói. Az összegyűjtött leletanyag előzetes számítógépes értékelését Losonci Csaba (Ökológiai Intézet, Miskolc) és Kerekes András (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) készítette.

¹⁶A felszíni gyűjtést tárcsázott, fedetlen területen kezdtük el, de a 41. sz. lelőhelyen a munka elhúzódtott a vetés sarjadásáig. A 42. sz. lelőhelyen ugyanezt a feladatot már 8–10 cm magas sörérpában kellett végezzük.

latcsont, téгла- és kötőrmelék, égett agyagtapasztás, stb.) megszámloltunk.¹⁷ Az ehhez felhasznált adatlapokra a gyűjtés időpontján túl az adott négyzög helyzetének és a különböző típusú előkerült leletek számának, és a gyűjtést végző személy nevének feltüntetése mellett, 1:100 léptékű ábrán igyekeztünk minden lelet előkerülési helyét viszonylag pontosan jelölni. Ez a jelölési módszer szükségessé tette, hogy minden négyzetet két-két ember vizsgáljon. Az egyik a leletek összegyűjtését végezte, míg a másik – a négyzettől 1–2 méterrel eltávolodva – az előkerült leletek helyzetét jelölte, típusonként más-más jellel. A 41. sz. lelőhely ilyen formában történő vizsgálatához általában napi 6–8 ember 15 napi munkájára volt szükség.¹⁸ Az így felmért terület nagysága 2,28 ha.

Feltételeztük, az így elkészített adatlapok 1:100 léptékű rajzait egymás mellé illesztve a négyzetenként eltérő mennyiségben előkerült leleteket mutató jelek sűrűsödése és ritkulása tükrözni fogja a felszín alatt még meglévő, vagy a már teljesen elszántott, ezért már csak felszíni leletanyagokban létező objektumok elhelyezkedését. Ezzel a felszíni gyűjtés befejezésével egyidejűen elkészíthető, azonnali eredményt reméltünk.

A vizsgált négyzetek így egymás mellé illesztett diagramjaiból azonban igen nehéz volt bármiféle régészeti szempontú következtetést levonni. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az adatlapot elkészítő személyek eltérő rajztechnikája az adott négyzetek közötti különbséget háttérbe szorította. Arra pedig nem volt lehetőség, hogy mindegyik diagramot ugyanaz az ember készítse.

Használhatóbbnak bizonyult az a módszer, melynél a terepen kitűzött négyzethálót rávetítettük az adott terület szintvonalas térképére, és a megfelelő négyzetekbe beírtuk az ott előkerült leletek számát (7. kép).

A 35. sz. úttól délre nyilvánvalóan a legnagyobb felszíni leletsűrűséget mutató területen, az út által átvágott domb tetejének négyzeteiben a leletek száma meghaladta a négyzetenkénti 500 db-ot. Ugyanakkor a már említett kisebb leletsűrűsödéseken nagyságrendekkel csökkent: 50–70 db/ között mozgott. Ezeknek a leletsűrűsödéseknek a centrumát 3–4 egymás mellett elhelyezkedő négyzet alkotta. A kisebb kiemelkedések közötti elhagyott medrek leletsűrűsége két terület kivételével sehol sem haladta meg a négyzetenkénti 20 db-ot. Az első kivétel a terepbejárás érintette terület keleti felében található mélyedés volt. A tőle keletre található egykori kiemelkedés a szántás során a kavics-altalajig kopott. Feltételezhetően ennek a kiemelkedésnek az eróziója során kerültek ide leletek. A másik kivételt szintén egy elhagyott vízfolyás medre jelentette, a vizsgált terület közepén. E helyen is hasonló folyamatot feltételeztünk, de az ásatás során itt nyitott, K–Ny-i irányú kutatóárok megfigyeléséből kiderült, nem az erózió az oka az itteni leletsűrűsödésnek, hanem a középkorban valószínűleg szemetet töltöttek a mélyen fekvő területre. Innen ugyanis nemcsak a szántott felszíni rétegből, de az itt húzódó betemetett meder fekete betöltéséből is került elő, de régészeti objektumok hiányában azokhoz nem köthető, igen nagy mennyiségű leletanyag.

Jobban szemléltette a megfigyelt jelenségeket a vizsgált területen előkerült leletek számának számítógépes izovonal-szerkesztőprogram segítségével való elemzése. Az izovonal-szerkesztőprogram egy, lehetőleg négyzet alakú terület pontjain mért adatok

¹⁷Az előkerült leletanyag négyzetenkénti intenzitásának mérésére a négyzetben előkerült leletek összsúlyának mérése helyett inkább azok számát vizsgáltuk. Ezt a típusú mérést tudtuk ugyanis leggyorsabban elvégezni.

¹⁸A napi munkaidő 10 óra volt.

(magasság, hőmérséklet, légszennyezés, stb.) „szintvonalas” megjelenítésére szolgál, ahol a betáplálendő adatok a mérési pontok horizontális helyzetét mutató X és Y koordináták, valamint az adott pontokban mért – Z – értékek (magasság, hőmérséklet, légszennyezés mértéke stb.). Esetünkben a mérési értékek az adott négyzetben összegyűjtött leletek számát (db) jelentették. A mérési pontok X és Y koordinátájaként az adott négyzet középső pontjának koordinátáját adtuk meg. Mivel a vizsgált terület megközelítőleg háromszög alakú, a számítógépes elemzés megkönnyítése érdekében kiegészítettük téglalappal, ahol is a nem kutatott négyzetek hiányzó „Z” értékeit (darabszám) nullának vettük. Az így kapott izovonalas térképen a leletek sűrűsödését a domborzati térképekhez hasonlóan sűrűsödő szintvonalak jelzik (8. kép).

Az elkészített térkép északi szélé megközelítőleg azonos a 41. sz. lelőhelyet É-ról határoló 35. sz. úttal. A térképen tájékozási pontokként feltüntettük az autópálya 243-as számú kitérési pontját.

A bemutatott ábra nyugati szélén sűrűsödő szintvonalak az út által átvágott dombon tapasztalt nagyobb leletsűrűsödést jelzik. A már említett erózió során megtöltött mélyedést háromszöggel, a „szeméttel telehordott” egykori folyómedret ■-gel jelöltük. (Ugyanez a terület „háromdimenziós” képén a leletsűrűsödéseket „hegyek”, a kevesebb felszíni leletet „völgyek” jelölik.)

Ezen a területen a domb tetején, valamint az ábrán X és •-rel jelölt leletsűrűsödések centrumaiban végeztünk feltárást.

A 41. sz. lelőhelyen a domb tetején végzett ásítás során a 13–15. század közötti időszak többretegű településrészlete került elő, az X és •-rel jelölt leletsűrűsödések pedig egy-egy, magányosan álló, illetve árkokkal körülvett, késő középkori gazdasági épületet jelöltek. Az X-el jelölt területen végzett feltárást során a leletsűrűsödés centrumában talált cölöpszerkezetes épület (9. kép, 06-objektum) kivételével más építményre nem találtunk.

A település északi felének (42. sz. lelőhely) hasonló módú, részletes régészeti terepbejárását 1995 májusában végeztük. A 41. sz. lelőhelyen eddig előkerült településjelenségek valamint az itteni felszíni gyűjtés értékelésének összevetése során feltételeztük, hogy ez a típusú vizsgálat a település intenzívebben lakott részét magába foglaló domb gerincén is alkalmas arra, hogy segítségével annak szerkezetére vonatkozó adatokhoz jussunk. A 42. sz. lelőhelyen, eltérően a 41. sz. lelőhelyen tapasztaltaktól, a korábban végzett helyszíni szemléink eredményei lényegesen nem tértek el az Éri István és Bálint Alajos közölte térkép mutatta állapottól. E szemléink során, természetes módon, a dombvonulat gerince mentén, ÉK–DNY-i irányban haladva tapasztaltuk a legnagyobb leletsűrűséget. Szisztematikus terepbejárás nélkül, felszíni leletek alapján – egyetlen kivétellel – nem tudtunk elkülöníteni a településen belül régészeti objektumokat. Az egységes kép kialakításához az is hozzájárult, hogy e területen, eltérően a 41. sz. lelőhelytől, kizárólag a domb tetejét vizsgáltuk, tehát a domborzat is egységesebb volt.

Az előzetes terepbejárásaink során a település többi épületétől elkülöníthető egyetlen objektum a középkori templom nyoma volt. A domb tetejét is jelölő háromszögelési ponttól DNY-ra, 50 méterre találtuk meg a meszes habarccsal, kő- és téglatörmelékkel kevert, 20 méter átmérőjű világos foltját,¹⁹ helyén kisebb mélyedéssel.

¹⁹Figyelemre méltó, hogy a templom környékén, attól ÉK-i irányban, 25–30 méter átmérőjű területen nagy mennyiségű fémalak is előkerült.

A felmért terület nagysága 180x200 méter (3,6 ha). Mérési hálónk egyik képzeletbeli rácspontja a domb tetején található háromszögelési pont volt. A háló X-tengelyeit a mágneses É–D-iránynak megfelelően tájoltuk.²⁰

A kapott eredmények megjelenítését itt is számítógépes izovonal-szerkesztő-program segítségével végeztük. Az így készített térképen bejelöltük az autópálya szélét, a nyomvonalba eső, nagyfeszültségű villanyoszlopot, valamint a 88–3014. sz. háromszögelési pontot (10. kép).²¹

Az átlagos leletsűrűség négyzetenként 150 és 500 db között változott.

Az összegyűjtött leletek négyzetenkénti számát mutató térképen egy ÉK–DNy-i tengely mentén elhelyezkedő, 25–30 méter széles, a település e szakaszához mérten viszonylag kis leletsűrűséget (50–150 db/) mutató sávot találtunk. Ez a vizsgált területen átlósan keresztülfutó sáv részben a domb gerincén hasonló irányban haladó, kisebb mélyedés leleteit jelenti. E sáv két oldalán, azzal párhuzamos sorokban húzódó, szabályosan, egymástól 15–20 méterre elhelyezkedő, nagyobb leletsűrűsödések (300–600 db/) voltak. E leletgazdag sávok közül a DK-i sáv kétsoros.

A terület közepén átlósan húzódó leletszegény övezet a település középkori főutcájával feleltethető meg, melynek nyomvonalát az Éri István és Bálint Alajos által Muhi közelében megfigyelt 18. századi postaút is megtartotta. A leletmentes övezet két oldalán sorakozó leletsűrűsödésekkel az összegyűjtött kerámia előzetes vizsgálata alapján feltételezhetően a 15–16. századi Muhi utcára rendeződött házsorát azonosítottuk. A „háromdimenziós” ábrán a főutca határozott „völgyként”, a feltételezett objektumok „hegyként” jelentkeztek. A főutca délkeleti oldalán megfigyelt kettős objektumsort pedig a lakóházakkal illetve a hozzájuk tartozó gazdasági épületekkel hoztuk összefüggésbe.

Ezek alapján megállapítható volt, hogy az autópálya nyomvonalába esett a 15–16. századi főutca mintegy 100 méteres szakasza, valamint az utcára rendeződött két házsor, melyek közül az utca ÉNy-i oldalán három, a DK-i oldalán öt épületcsoportot feltételeztünk. Tehát igen sűrű beépítettséggel kellett számoljunk.

Az 1995. évi ásatás során ezen a területen sikerült feltárni a település főutcájának egy részletét, valamint meghatározni az utca két oldalán elhelyezkedő 15–16. századi épületek illetve azok omladékainak helyzetét. A feltárt szelvényekben – a Leszih Andor kutatta központi területekkel szemben – kőfalú épületet nem találtunk. Az ez idáig dokumentált épületek omladékai egy igen sűrű beépítettségű település utcájára merőlegesen elhelyezkedő házaira engednek következtetni. Ezen objektumok helyzetét a terepbejárási térképre rávetítve látható, hogy a felszíni gyűjtés viszonylag pontosan jelölte azokat a pontokat ahol a felszín alatt eltemetett objektumok voltak (11. kép).²² A folyamatos mezőgazdasági művelés, elsősorban az intenzív szántás, sem tudta elmosni azt a különbséget, mely a régészeti objektumok fölötti és az azok közötti területek leletsűrűségében mutatkozik.²³ Természetesen a feltárás eredményeit nem lehet teljes egészében a terepbejárás értékelésére rávetíteni. Ennek részben az az oka, hogy a felszíni gyűjtés alapegységei 10x10 méteres négyzetek voltak, így az ezek területén belül esetenként

²⁰Lsd. 13. lábjegyzet.

²¹A 10. kép térképe nem a teljes felmért területről készült.

²²A terepbejárás értékelésére rávetítettük a felmért épületomlادékok körvonalát, valamint jeleztük a középkori utca kavicsréteggel fedett felszínét, a belevágódott kocsikerekek nyomaival.

²³Ez annak ellenére is igaz, hogy a vizsgált terület folyamatos mezőgazdasági művelésével az épületek helyén, megfelelő körülmények esetén hosszú időn keresztül látható kisebb kiemelkedések mára már teljesen eltűntek.

megfigyelhető eltérő leletsűrűségű kisebb foltok dokumentálására nem volt mód. Az izovonalas térkép készítésénél tehát egy 100 m²-es területet egy adattal jellemeztünk, ami bizonyos mértékben elnagyolt eredményeket adott. Az intenzív mezőgazdasági művelés ugyan nem tudta teljesen elmosni az eltemetett objektumokhoz köthető felszíni leletsűrűsödések közötti különbséget, de Muhi esetében, a felszíni leletanyag intenzitását ismerve valószínű, a 10x10 méteres négyzeteknél jóval kisebb alapegységekkel történő vizsgálat ugyan részletesebb ábrát adott volna de a kapott ábra sem tükrözné sokkal pontosabban a felszín alatt várható objektumok helyzetét.²⁴ Ez nem csupán a leleteknek a mezőgazdasági művelés során bekövetkező mozgása miatt valószínűsíthető, de annál is inkább igaz lehet, mivel esetünkben is találkozunk olyan pontszerű leletsűrűsödésekkel, melyek helyén a feltárás során semmiféle régészeti objektumra nem akadunk. Az ilyen leletsűrűsödéseket azonban nem minden esetben azonosíthatjuk olyan épületekkel, melyeket már teljesen elszántottak. A terület esetleges művelési módjától függően előfordulhat olyan eset is amikor egy-egy leletsűrűsödés csupán egy-egy nagyméretű tárgy szétszántott darabjait jelöli, ugyanakkor olyan objektumok vannak a közelben, melyeknek semmiféle felszíni nyoma nincs.²⁵ A vizsgálati egységeink területének nagyobb arányú csökkentésével olyan pontszerű anomáliák rajzolódtak volna ki, melyek az amúgy egységesnek tűnő településszerkezeti kép értelmezhetőségének rovására mentek volna. Hasonló jelenséget tapasztalhattunk a geofizikai vizsgálatok eredményeit megjelenítő ábrák egy részénél is, ahol a középkori út területére szintén sok mágneses anomália esett. Ezek a pontszerű anomáliák azonban részben abból fakadhattak, hogy a középkori útra került, azon feltárt hulladék között nagy tömegű fémtárgy is volt, melyeket a geofizikai műszerek jeleztek is. A geofizikai vizsgálatok és a felszíni gyűjtés értékelése közötti különbség is részben a vizsgálati egységek eltérő léptékéből adódik. A felszíni gyűjtés látszólag szemléletesebb eredménye azonban, amellett, hogy egy meghatározott időszak településszerkezeti képét egységesebben mutatja, a vizsgálati egységek léptéke miatt, esetünkben kevésbé alkalmas arra, hogy egy-egy objektum pontosabb helyzetét meghatározza, ami az esetleges rábontások kijelölését nehezíti.²⁶

²⁴Ez a megállapítás természetesen nem minden lelőhely esetében igaz. A lelőhely és az objektumok típusától, a terület művelési módjától függően esetenként a kisebb vizsgálati alapegységek célravezetőbbek.

²⁵A régészeti terepbejárások során felmerülő módszertani problémák részletes tárgyalására, további szakirodalommal Jankovich B. Dénes 1993.

²⁶Esetünkben a két módszer eredendő különbsége azonban a vizsgálat tárgyában található. A felszíni gyűjtés során a terepen talált, meghatározható korú kerámia, csont-, fém-, stb. tárgyak – speciális kivételektől eltekintve – egyértelműen régészeti jelenségekre utalnak, azok attribútumai. Ezzel szemben, a geofizikusok műszerei által mért mágneses télerősség nem kizárólag régészeti objektumok jellemzője. Megfelelő szűréssel ugyan ki lehet küszöbölni bizonyos mágneses „zajokat”, de, mint esetünkben is történt, a villanyvezeték, a nagyfeszültségű villanyoszlop, vagy az autópálya kitűzött nyomvonalát biztosító vasbeton oszlopa, vagy éppen a középkori út fémleletei a számunkra fontosabb objektumokhoz képest túl nagy zajforrásnak bizonyultak, ami a feltárandó területre vonatkozóan jelentős információ veszteséggel járt. Ugyanakkor az eredmények szemléltetéséhez szükséges ábrák készítésénél alkalmazott különböző szűrési módok lehetőséget adnak arra, hogy az adott lelőhely más-más „szintjeiről” szerezzünk információkat. (A felszíni gyűjtés eredményeinek „hasonló” szűrését a leletanyag korszakonkénti és típusonkénti eloszlásának a fentiekkel megegyező módon végzett, számítógépes értékelésével kívánjuk megoldani.)

E különbségből következik persze az is, hogy nehéz lenne felszíni gyűjtéssel kimutatni nagyméretű betemetett árkokat, sáncrendszereket ott, ahol sem a domborzat, sem a felszíni leletanyag nem utal föld alatti régészeti objektumokra. Ugyanakkor egy hasonló jellegű, többretegű középkori mezőváros központi területén a geofizikai vizsgálatok által pontosan meghatározott helyzetű mágneses anomáliákra rábontva, a feltárás során előkerült leletek és objektumok mibenléte igen széles skálán fog mozogni.

Természetesen annak ellenére, hogy bizonyos településszerkezeti következtetések levonását az ismertetett topográfiai vizsgálatok lehetővé tették, a régészeti feltárásokat nem helyettesítheti egyikük sem, nem is ezért készültek. Az előzetes kutatások némely eredménye az ásátás elvégzése nélkül semmiféle régészeti megfontolásra nem alkalmas, nem alkalmazható. Egyes vizsgálatok költségessége esetenként megkérdőjelezheti alkalmazásuk szükségszerűségét is.²⁷ Azonban figyelembe véve, hogy hagyományos régészeti módszerekkel egy hasonló középkori mezőváros teljes területét feltárni, környezetéről többet megtudni, egy emberöltő biztosan kevés, a ma alkalmazott gyorsabb, „autópályás” ásátási technológia pedig egy többrétegű település esetében a megszerezhető információk nagy részének elvesztését jelentené, nő meg ezeknek a vizsgálatoknak a jelentősége. A kisebb feltárt felületek objektumait a település belső rendszerében elhelyezni, épp a feltárt felületek kis kiterjedése miatt nehéz. Az ásátások során felszínre került objektumok és e vizsgálatok eredményeinek összevetése viszont lehetővé teszi, hogy nemcsak az adott objektum településen belüli helyzetét értelmezhetjük, de az ásátás segítségével értelmezett előzetes vizsgálati eredmények segítségével a feltáráson kívül eső területekről is régészeti információkat kaphatunk.

Az előzetes topográfiai vizsgálatokat értékelve elmondható, hogy azok elsősorban Muhi 15–16. századi állapotáról szolgáltak információkkal. A település korábbi rétegeit az említett korszakok objektumai elfedik. Helyenként ugyan kerültek elő a felszíni gyűjtésben is Árpád-kori leletek, de a későbbi korszakokhoz képest kisebb számban.²⁸

A 15–16. században az ÉK–DNy-i irányban húzódó, mintegy 1 km hosszú település épületei a rajta átvezető középkori út mentén helyezkedtek el. Ahogy azt a légifotók, a geofizikai kutatás ábrái és az intenzív felszíni gyűjtés elemzése mutatják, valószínűleg egy egyetlen utcával rendelkező, soros településsel kell számoljunk.²⁹ A majd 1 km hosszan beépített terület teljes szélessége 200–250 méterre tehető. A belsőség kiterjedését így 20–25 ha-ra becsülhetjük. A 42. sz. lelőhelyen, az 1995-ben feltárt területen e 200–250 méter széles sávból a lakóépületek a mögöttük lévő gazdasági épületekkel az utca két oldalán, ahogy azt a légifotók és a terepbejárásaink mutatják, egy-egy 35–40 méter széles sávot foglalnak el. A mögöttük lévő belső kerteket az épületsor sárga omladékfoltjai mögötti barna sáv jelölte területen kereshetjük. Ezek hosszát a település belterületének határt szabó, környező, vízjárta mélyebb felszínnek szabják meg, ami az utca két oldalán eltérő telekhosszúságokat eredményezne. Az utca DK-i oldalán az épületekkel együtt a belső telkek számára 120–130 méter hosszú terület állt rendelkezésre, míg a tulsó oldalon a települést innen határoló egykori folyómeder rövidebb telkeket engedett csak meg.³⁰ Leszih Andor ásátási szelvényeit térképre vetítve azonban

²⁷A légifotók beszerzésénél a térképészeti fotók esetében néhány ezer, a sárkányrepülőről készített felvételeknél pedig kb. 25 ezer Ft költséggel számolhattunk. Az intenzív felszíni gyűjtés kb. 150 ezer Ft kiadással, a geofizikai vizsgálatok ennek tízszeresével jártak.

²⁸Elsősorban a 41. sz. lelőhelyen, a település déli végében mutatkozott nagyobb mennyiségű Árpád-kori leletanyag a felszínen.

²⁹Mint már említettük, az 1974-ben készült légifotón a településtől ÉNy-i irányban, vele párhuzamosan futó feltételezett objektumsor már a Muhi ez irányból határoló egykori mederben helyezkedik el, így nem valószínű, hogy újabb utcát jelöl. Leszih Andor 1936-ban végzett ásátásai során ezen a területen több kisebb kutatóárkot is ásott (az ún. Egyház-kútja környékén), ezek a kutatásai azonban nem járhattak eredménnyel, ugyanis itteni feltárásairól, azok tényén kívül részletes feljegyzés nem maradt.

³⁰A 11. képen a középkori út déli oldalán látható épületek farkasfogszerűen helyezkednek el. Míg nyugatról az első épület közvetlenül az út széléig érhetett, addig a második 6–8 méterrel bentebről indult. A következő már újra az út szélétől. Ezt az elrendeződést figyelembe véve feltételezhető, hogy 2–2 épület állhatott egy telken. Így a telkek átlagos szélessége 19–21 méter között változna. Hasonló telekszélességgel más

ezek az adatok a település központja felé haladva változnak. Az 1934. évi és az 1937/6. és 1941/2. szelvényekben talált épületmaradványok a templom környékén szélesebb beépített sávról tanúskodnak. A település ezen kiszélesedésének azonban az lehetett az oka, hogy a 25–30 méter széles főtca a templom környezetében kissé kiszélesedik.³¹ Az utca hosszában, a háromszögelési pont magasságában a geofizikai kutatás egy következő kiszélesedést – teret – valószínűsített, ezt azonban más vizsgálatok még nem támasztották alá.

A terepviszonyok igen szűk határt szabtak a településmag terjeszkedésének. A terepbejárásaink során a 41. sz. lelőhelyen, az intenzíven lakott területeket déli délkeleti irányból közrefogó, elhagyott medrek szabdalta, alacsonyabban fekvő, viszonylag sík terület kisebb kiemelkedéseien megfigyelt leletsűrűsödések azonban a dombvonulat gerincén húzódó központi lakóterülettől elkülönülve elhelyezkedő településrészletekre utalnak. Két ilyen leletsűrűsödés feltáráásával felszínre került két cölöpszerkezetes épület, valamint a másodikhoz kapcsolódó árokrendszer. Az utóbbi épület és az árok valószínűleg egy körülkerített gazdasági épületet – ólat – jelölnek (9. kép 06-objektum). Az itt létrejött, feltételezhetően zárt területet három oldalról a cölöpszerkezetes épület és az árok, a negyedikről pedig az az elhagyott folyómeder foghatta közre, melybe az egyik árok is becsatlakozott. Az említett épületben tűzhely nyoma nem volt, de tulajdonosai alkalmanként szálláshelyként is használhatták.³² Bizonyítja ezt a hozzá tartozó árkokból előkerült nagy mennyiségű, 16. század első felére datálható, háztartási kerámia.³³

Az ezen a területen észlelt hasonló leletsűrűsödések nem egyveretűek. A Muhi délen elhagyó kocsit, miután átkelt a település dombját erről az oldalról határoló egykori folyómedren, egy ma nagy mennyiségű patics és kerámiatörmelékkel jelzett, 20–25 méter átmérőjű folt mellett halad el,³⁴ ugyanakkor a feltárt cölöpépülettől DK-re, a 16. számú autópálya pont körzetében, 20 méter átmérőjű körben lelt kerámiatöredékek között néhány kályhacsempe is előkerült. A cölöpépülettől D-re, mintegy ötven méterre pedig nagytömegű fémsalak és sok fémtárgy is volt az igen kis területen, a mintegy 20 méter átmérőjű foltban megfigyelt kerámiatöredékek között. Ezen foltok intenzitása, az utolsót kivéve, meg sem közelíti a 42. sz. lelőhelyen tapasztalt leletsűrűsödések leletszámaikat. Az, hogy ezek a még kutatatlan területek milyen objektumokat takarnak, további feltárások feladata eldönteni. Az azonban az eddigi vizsgálatokból is kiderült, hogy a 16. században Muhi településszerkezetét nem csupán a belső, házas telkek

---

középkori városunkban is találkozunk (Máté Zsolt 1989. 27.). E feltételezésünk igazolását vagy elvetését az összetartozónak vélt épületepárok teljes feltárása jelentheti.

³¹ Illetve a Leszih Andor feltárta objektumok a település különböző korszakainak különböző településképeihez köthetők.

³² A szántás elpusztította mindkét épületet. A feltárás során csak cölöplyukaik alja került elő. Elképzelhető, hogy a tűzhelyeik vagy kemencéik is a szántás áldozatai lettek, de erre semmi nyom nem utal. A feltárt két épület lakóház volta ellen szól az is, hogy körülöttük kapcsolódó gazdasági épület nem került elő, ami egy lakóház telke esetében feltételezhető lenne.

³³ A felszíni gyűjtés során erről a helyről előkerült leletek azonban nem az árkokból származhatnak, hanem az elszántott korabeli felszínről, vagy a javarészt hasonló sorsra jutott épületből, ugyanis a feltárás során az árkoknak elsősorban a fenekéről került elő az említett kerámiaanyag.

³⁴ A 2. sz. térképen ferde vonalkázással jelölt említett leletsűrűsödések mellett ez volt a negyedik leletsűrűsödés a települést délről övező területen. A közölt térképen – mivel kívül esik a felmért terület határain – helyzetét nem rögzítettük.

A település környezetének hasonló jelenségeit csak a 35. sz. úttól délre eső területen vizsgáltuk.

épületeivel jellemezhetjük, hanem egy külső, a néprajzi irodalomból ismert³⁵ kertés gazdasági övezetet is feltételezhetünk. Azaz minden belső házas telekhez tartozhatott egy kertbéli telek a település külső övezetében. A további ásatások feladata eldönteni, hogy a megfigyelt, egymástól eltérő felszíni leletanyaggal jellemezhető többi lelet-sűrűsödés a feltehetően kertés településszerkezet mely típusába tartozó objektumokat jelöli.³⁶

A terepbejárások csak a belsőség és a külső ólaskertek elkülönülését segítettek dokumentálni, a lakóudvar és a mögötte található belső telek szerkezeti tagolásának tisztázása csak a régészeti feltárást követően lehetséges. Az épületek mögötti telkeken nagyobb gazdasági építmények, csűrök, istállók, ólak, pajták léte vagy hiánya, a feltételezett külső gazdasági övezet megléte mellett alapvetően jellemezné a településképet és az ehhez kapcsolódó életmódot. A lakóudvar házai mögötti telkeken lehettek olyan nagyobb cölöpszerkezetes, vesszőfonással készített falú épületek is, melyekre nem utal semmiféle felszíni lelet. Emiatt az előzetes topográfiai vizsgálatok során sem találtunk rájuk utaló nyomokat. Ha azonban ezek valóban hiányoznak, vagy csak egy-két gazdasági épülettel kell számoljunk a lakóházak mögötti területen, akkor a külső kertés övezet megléte – a maga gazdasági-, esetenként lakóépületeivel – mindenképp indokolt, hiszen az utca két oldalán álló házak mögötti, ez idáig megtalált, egy-egy kisebb építmény nem valószínű, hogy elégséges a lakók gazdasági igényeinek kielégítésére az amúgy szűkös belsőség területén.³⁷

A XVIII–XIX. századi magyar városok egy részére jellemző, de Közép-Európa meghatározott területein is megtalálható ólaskertes településforma eredetét vizsgálva néprajzkutatóink a térképes, képes ábrázolások hiánya miatt a 17. századnál korábbi időszakokra nem tudták egyértelműen visszavezetni magyarországi meglétét, annak ellenére, hogy a kertés települési forma kialakulásának lehetőségét a történettudomány már a 14–15. században elképzelhetőnek tartja. Az írott források bizonytalansága,³⁸ valamint a térképi ábrázolások mondott hiánya azonban a 16–17. századoknál korábbi megjelenésének bizonyítását nem tette lehetővé. Mivel az eddigi középkori településásatásainkon jószerével csak a települések központi területeit volt mód vizsgálni, még nem tártak fel erre utaló nyomokat. Szabó István szerint kialakulásának előfeltételei az említett korokban már megvannak.³⁹ Szabó László néprajzi példák tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a kertesség létrejöhetett, földrajzi okok miatt, a 17–18. századból ismert megléte előtt korábban is, s nem bizonyos, hogy gazdasági, társadalmi tényezők játszottak közre.⁴⁰

³⁵ Györffy István 1943.; Hofer Tamás 1960.; Bárh János 1980. 177.

³⁶ A Muhiban valószínűsíthető kertés településkép rekonstruálásához segítséget nyújthat a középkori Muhitól néhány kilométerre északi irányban található egykori mezővárosról – Ónodról készült, igaz az említett régészeti objektumokban talált leleta-nyag korától 100 évvel fiatalabb, 1639-ben készült ábrázolás. Ezen a metszeten az ónodi vár mellett álló települést egy istállókból, ólaktól, pajtákból álló kertés övezet keríti. A kétbeltelkes település ezen 17. századi ábrázolását részletesen elemzi Filep Antal 1969.

³⁷ Szabó István 1969. 153. Ezt a településformát elsősorban az állattenyésztés érdekei fejlesztették ki. Kialakulása mögött a szokásos méreteket meghaladó nagyállattartás, elsősorban a szarvasmarha tenyésztése keresendő. A 16. századi mezőváros évi két országos vására, és heti vásárai (DL. 23409.), valamint a Muhi déli végében feltárt három, illetve az elmúlt években a környező kavicsbányák működése során elpusztított, legálabb tucatnyi állat itató kút jelentős állattartásra, illetve állatkereskedelemre engednek következtetni.

³⁸ Szabó István 1969. 153–154.

³⁹ Szabó István 1969. 48–49.; 150–156.

⁴⁰ Szabó László 1986. 589.

Alföldi, Alföld-széli mezővárosaink építészeti fejlődését vizsgálva Kubinyi András a mezővárosok közül elkülönített egy olyan típust, ahol a vásártartással rendelkező, falusias településből nem alakult ki fejlettebb, többtűcs, városias alaprajz. A város-szerkezet szempontjából egyetlen meghatározó jellemzőjük a piactér.⁴¹ A fejlődés során ezeknek a piactérből álló, „Markt”-szerű településeknek egy része kibővíthet (pl. utcakeresztes formában) és néha városias alaprajzot mutat, esetleg halmaztelepüléssé fejlődik.⁴² Az egytűcs településszerkezetet figyelembe véve – a központban a templommal és a városképet alapvetően meghatározó, feltételezhető piactérrel – Muhi a 15–16. században a fejlődésnek egy egyszerű típusát mutatja, melynek továbbfejlődésére a település központi területein későbbi időből nincsenek nyomok. A légifotókon megfigyelt, a főutcahoz Muhi ÉK-i végénél kapcsolódó, feltételezett utak korát nem tudjuk meghatározni, de ha egykorúak is azzal, nem alakultak ki mellettük utcák, erre jelenleg semmi nyom nem utal.⁴³ A mezőváros környezetét vizsgálva azonban látható, ha az itt áthaladó középkori úttal találkoztak is volna Muhiban más utak, a településszerkezetre ez kevésbé nyomhatta volna rá a bélyegét, hisz ezek mentén terjeszkedni már csak a mélyebb területek felé volt lehetőség. A települést övező, a környező mélyebb területek kiemelkedésein megfigyelt gazdasági jellegű építmények feltételezett rendszere azonban a 16. századi Muhi földrajzi korlátok közé szorított fejlődésének sajátos útját mutatja. A gazdasági övezet kivonulása a lakóövezetből lehetőséget adott a lakosság nagyobb tömörülésére.⁴⁴ A mezővárosi fejlődés egyszerű szintjén álló Muhi a 16. század első felében az ennek köszönhető, a felszíni gyűjtés értékelése alapján, a feltárandó terület határain túl is valószínűsíthető, sűrűbb, városias utcaképet mutató beépítettség is elválasztja régészetileg kutatott falvaink egy részétől.⁴⁵

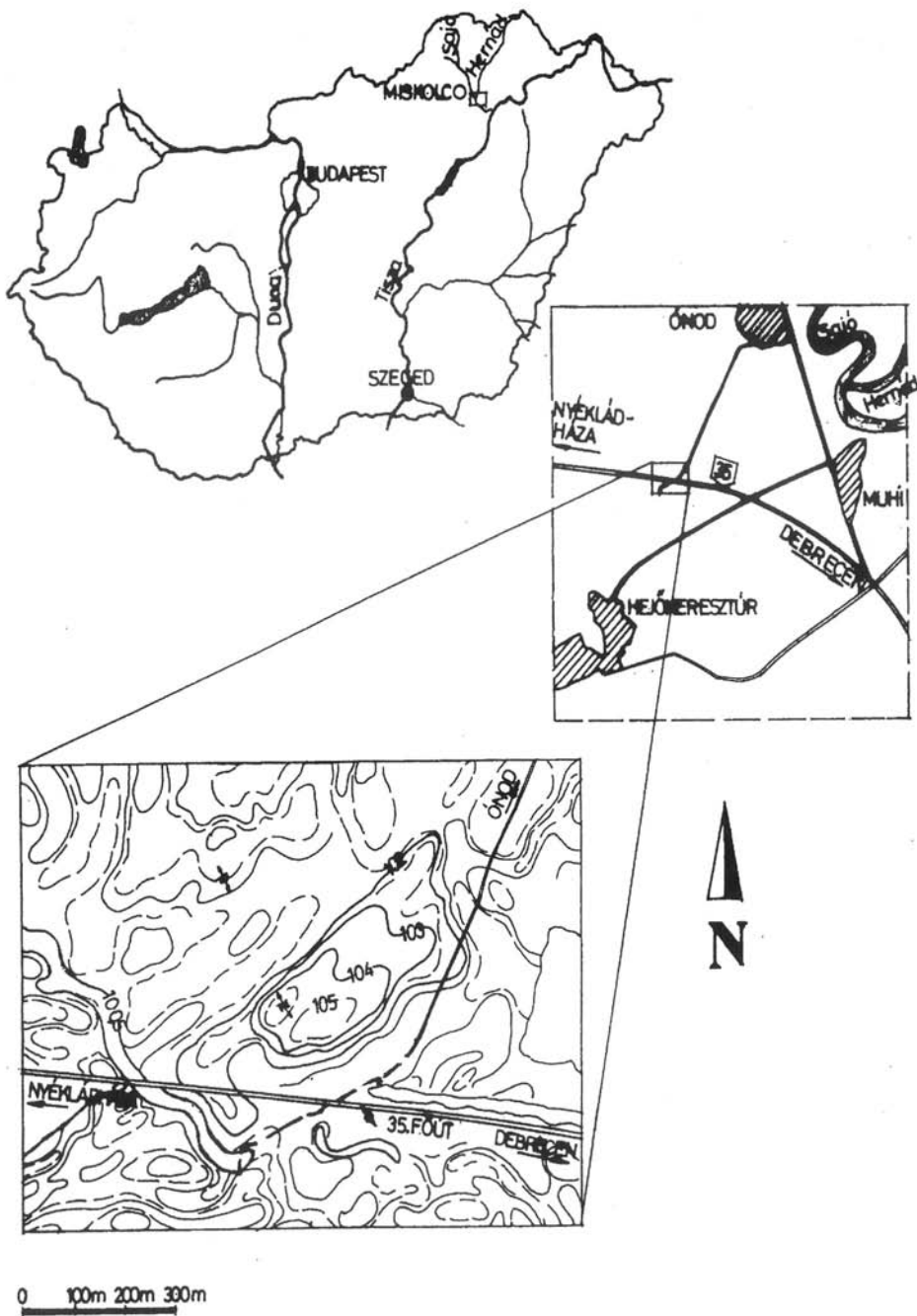
⁴¹Kubinyi András 1983. 286–287.

⁴²Kubinyi András 1983. 286.

⁴³A főutca DK-i oldalán, ahol a terepbejárás értékelése során esetleg egy keresztutcát feltételeznénk, sem a légifotó, sem az ásás nem mutatott ilyet.

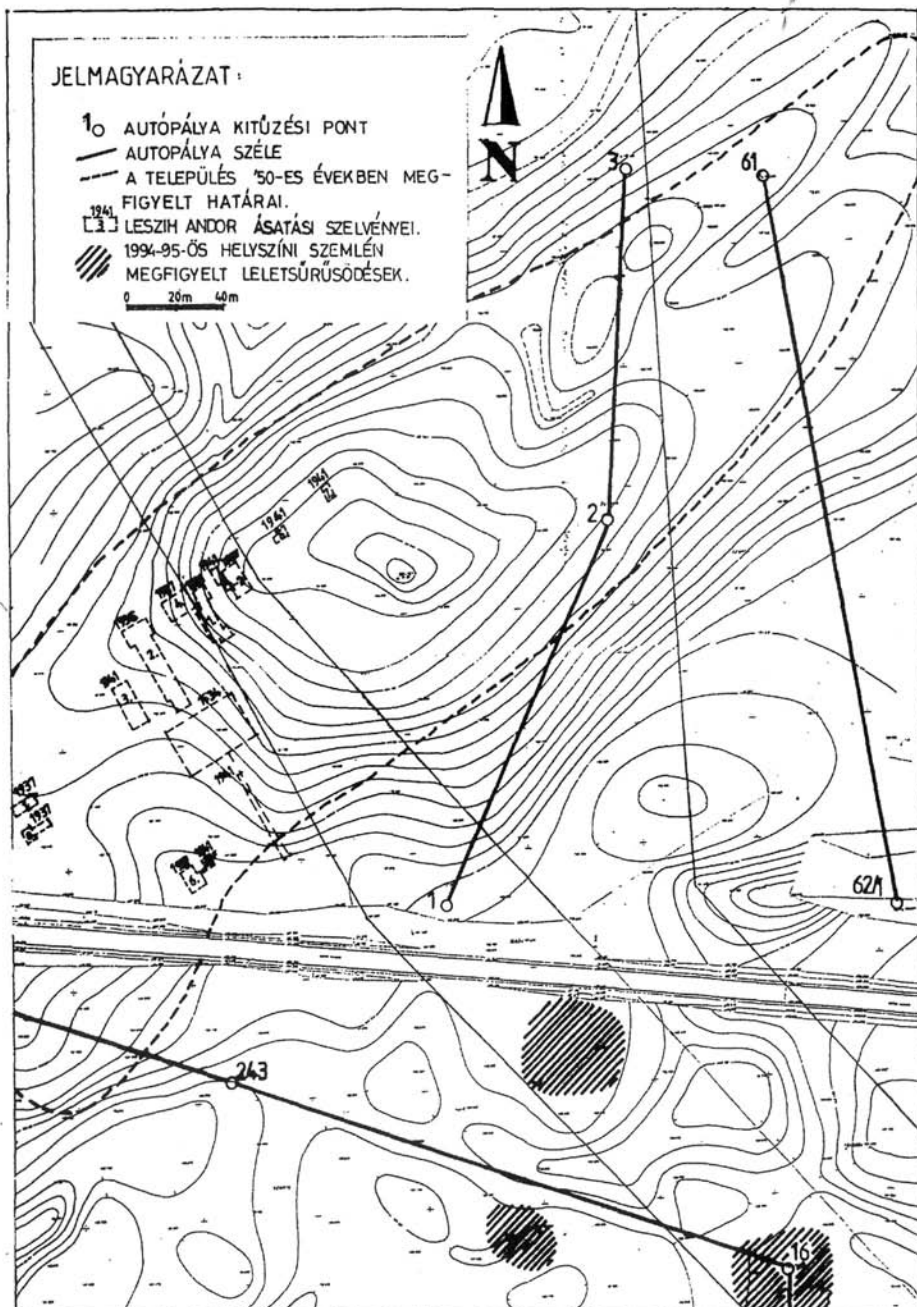
⁴⁴Szabó István 1969. 150.

⁴⁵Régészetiileg kutatott középkori falvaink telekszélességeit vizsgálva Holl Imre Sarvaly és Túrkeve Móric esetében is szélesebb telkeket, egymástól távolabb álló lakóépületeket rekonstruál. (Holl Imre 1985. 246.)

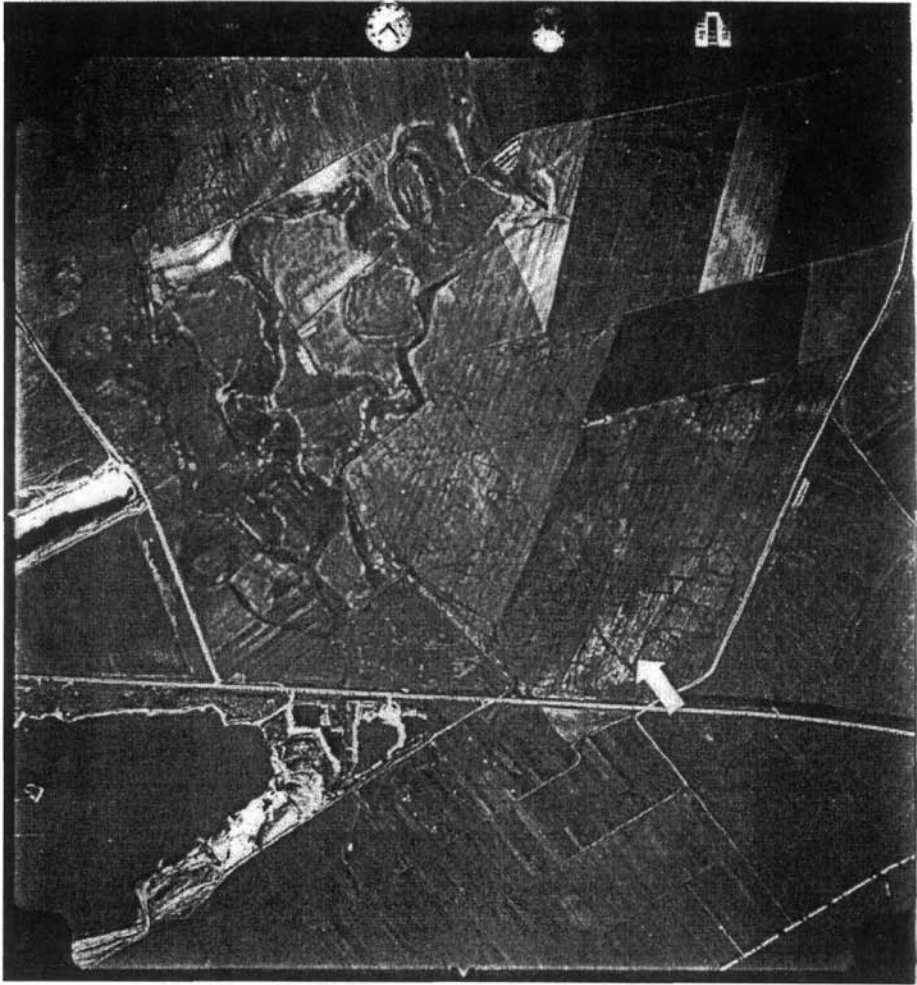

1. kép. M30-as autópálya 41–42. sz. lelőhely.
 Muhi középkori mezőváros földrajzi helyzete

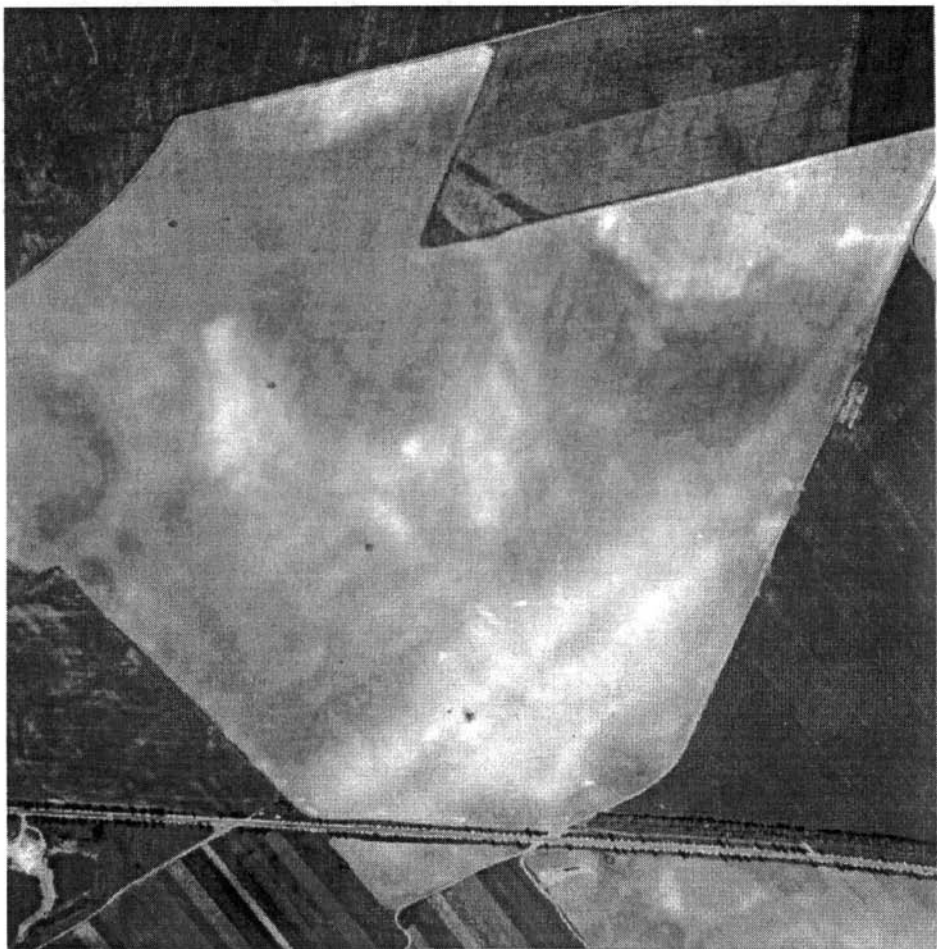

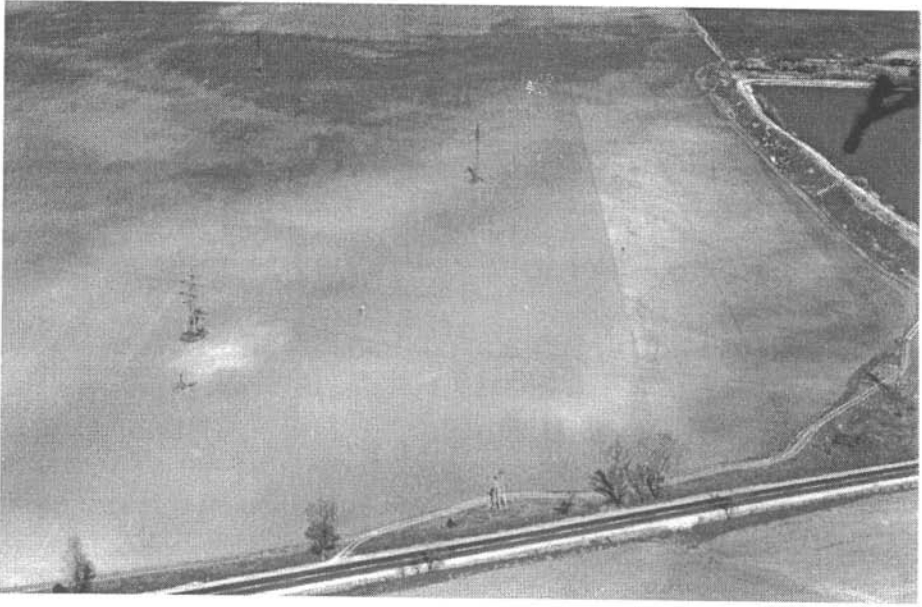
2. kép. Az 1934–1941 közötti ásatások visszamért szelvényei, valamint a település déli határában az 1995. évi helyszíni szemléinken megfigyelt felszíni leletsűrűsödések

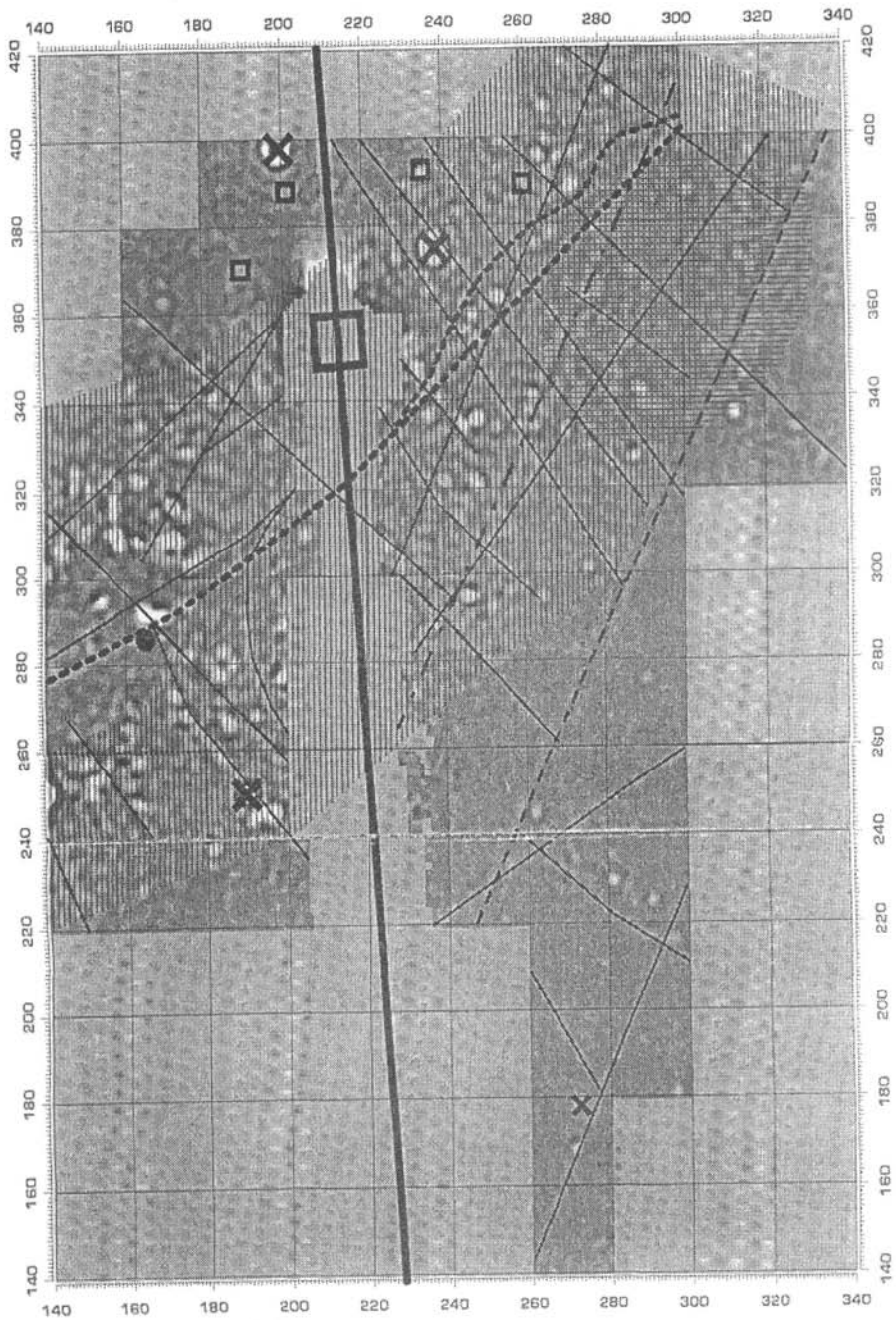
3. kép. A Muhi középkori mezőváros területéről 1972-ben térképészeti céllal készült légifelvétel (fotó: FÖMI)

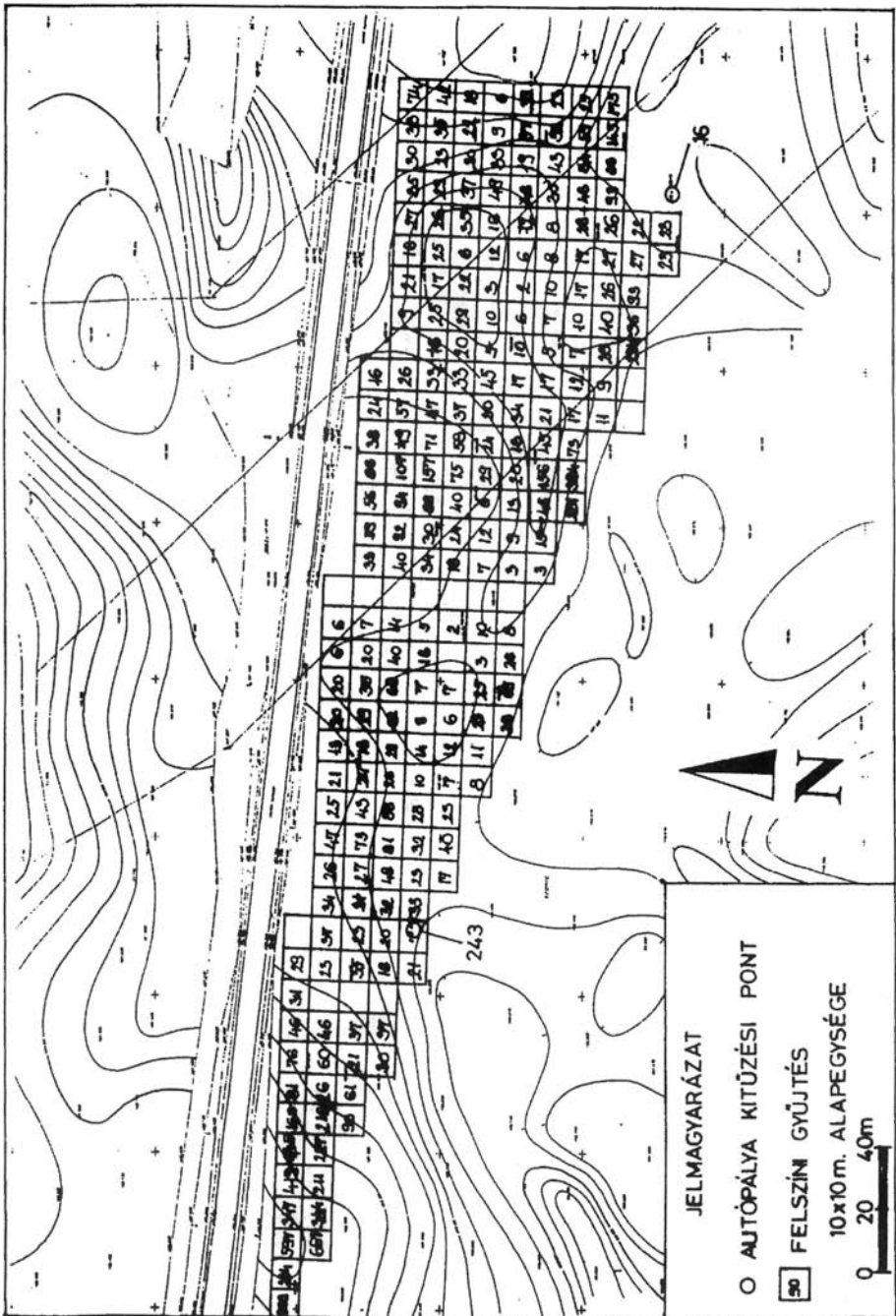
4. kép. A Muhi középkori mezőváros területéről 1974-ben térképészeti céllal készült légifénykép (fotó: FÖMI)

5. kép. A Muhi középkori mezőváros területéről 1995 tavaszán sárkányrepülőről készült légifénykép (fotó: Kulcsár Géza–HOM Miskolc)

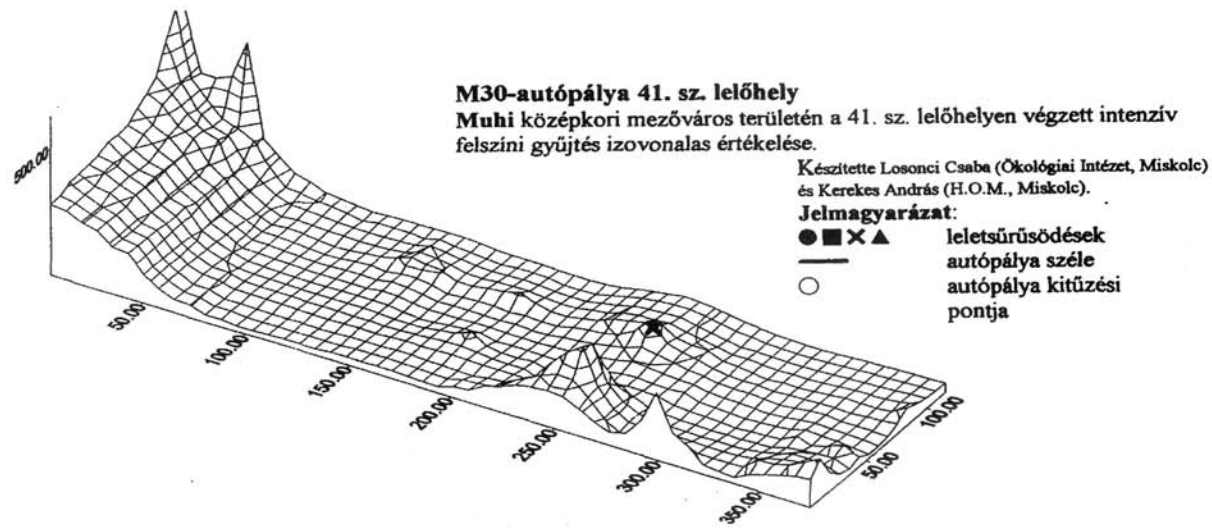

6. kép. A Múhi középkori mezőváros területén végzett geofizikai kutatás értelmezési vázlatja (FRACTAL Bt., Budapest)

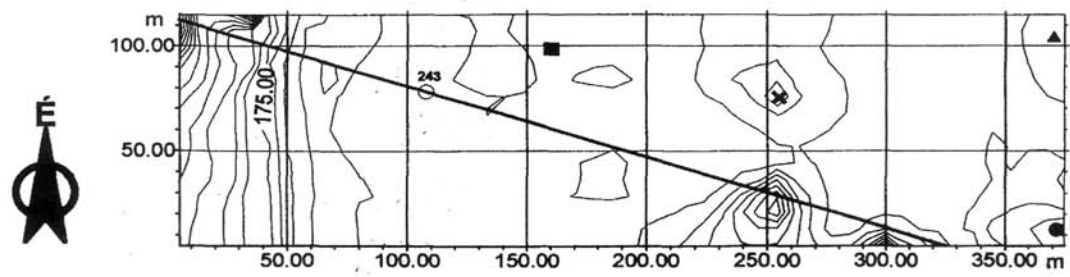

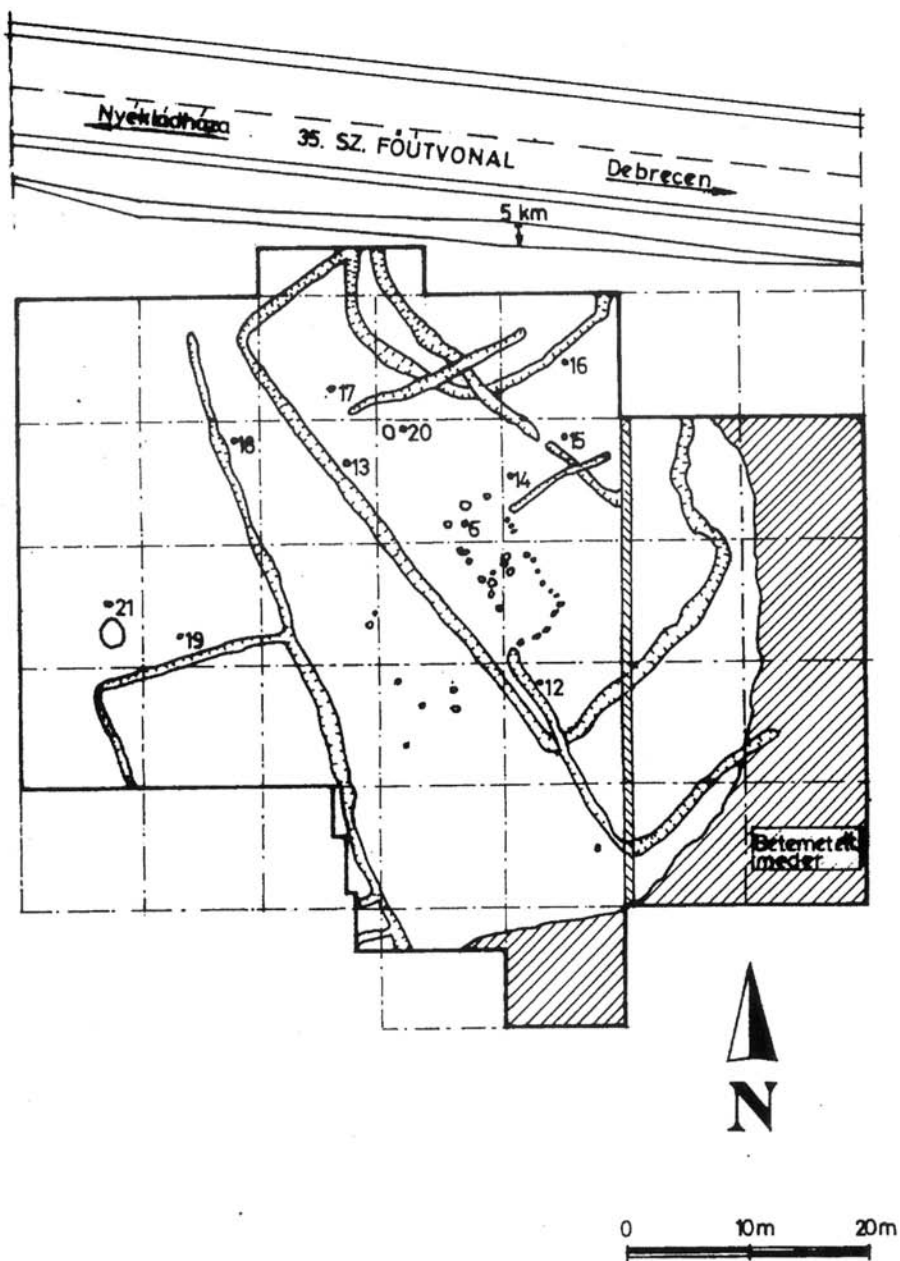
7. kép. A Múhi középkori mezőváros területén, a 41. sz. lelőhelyen végzett intenzív felszíni gyűjtés terepi értékelése

8. kép. Muhi középkori mezőváros területén a 41. sz. lelőhelyen végzett intenzív felszíni gyűjtés izovonalas értékelése

Nyékkládháza ← 35. sz. főút → Debrecen

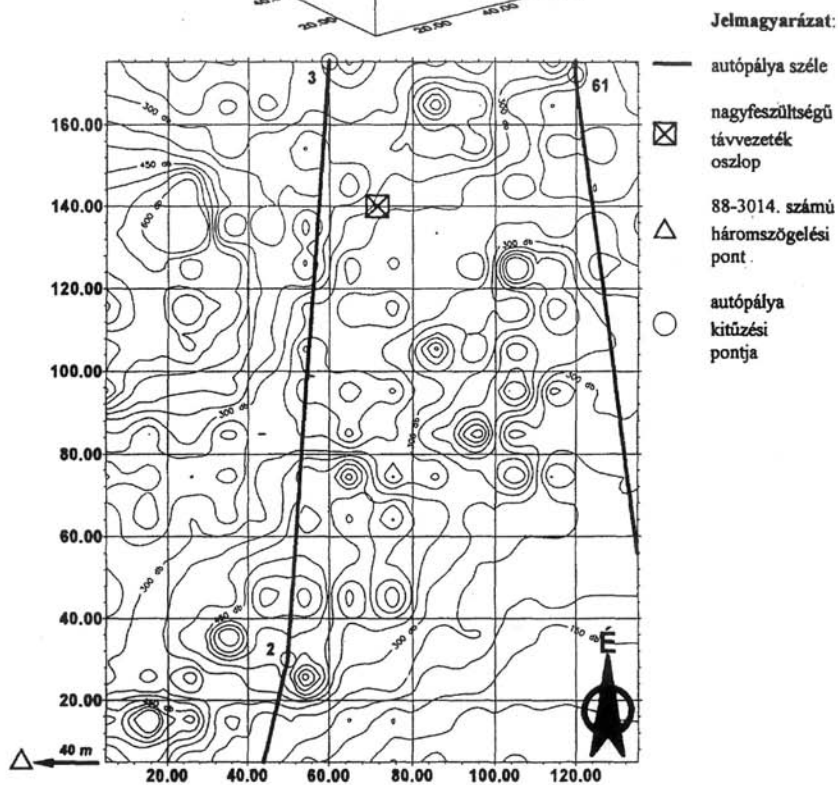
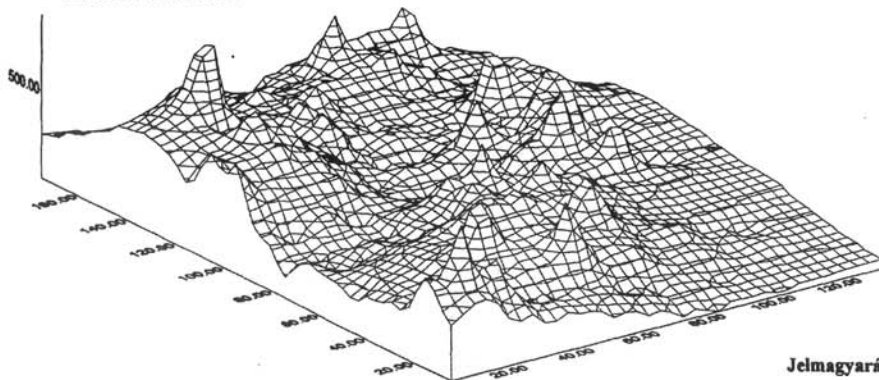

9. kép. A Muhi középkori mezőváros környezetében, a 41. sz. lelőhelyen feltárt külső gazdasági egységek összesítő rajza

M30-autópálya 42. sz. lelőhely
Muhi középkori mezőváros területén végzett intenzív felszíni gyűjtés
izovonalas értékelése.

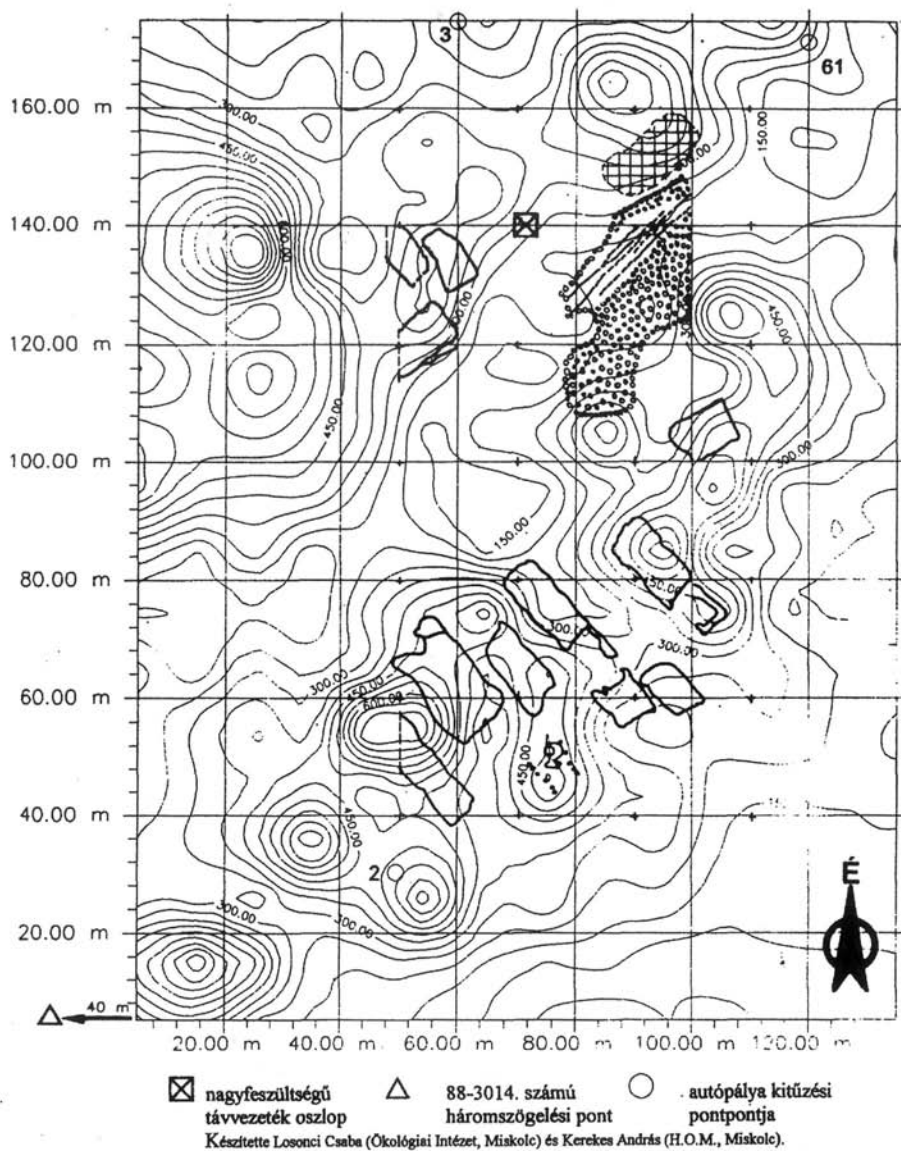

Készítette Losonci Csaba (Ökológiai Intézet, Miskolc) és Kerekes András (H.O.M., Miskolc)

10. kép. Muhi középkori mezőváros területén a 42. sz. lelőhelyen végzett intenzív felszíni gyűjtés izovonalas értékelése

M30-autópálya 42. sz. lelőhely

Muhi középkori mezőváros területén végzett intenzív felszíni gyűjtés izovonalas értékelésének és az 1995. évi feltárás eredményeinek összesítő térképe.

11. kép. A Muhi középkori mezőváros területén a 42. sz. lelőhelyen végzett intenzív felszíni gyűjtés izovonalas értékelésének és az 1995. évi feltárás eredményeinek összehasonlító térképe

IRODALOM

Bárth János

1980 Kétfeltek rendszer. *Ortutay Gyula* (szerk.): Néprajzi Lexikon, 177.
Budapest

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. Budapest

Erdélyi Balázs

1982 Régészeti légi fényképezés és légifénykép-értelmezés. *HOMÉ. XXI.* 81–89.

Éri István–Bálint Alajos

1959 Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai).
RégFüz Ser. II-4.

Filep Antal

1969 Kétfeltek mezőváros (Ónod) XVII. századi képi ábrázolása. *Ortutay Gyula* (szerk.): Népi Kultúra Népi Társadalom II–III. 131–145.

Györffy István

1943 A kertés és csűrös település. In: Magyar falu magyar ház, 84–91. Budapest

1926 Az alföldi kertés városok. Die „Szallasch–Siedlungen” auf dem Alföld.
NéprÉrt. 1926. 105–136.

Holl Imre

1985 Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *MittArchInst.* 14 (1985) 243–251.

Hofer Tamás

1960 A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Zur Frage der Verbreitung eines charakteristischen ungarischen Siedlungstypus. *Gunda Béla* (szerk.): Műveltség és hagyomány I–II. 331–356.

Jankovich B. Dénes

1993 A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban.
Régészeti Továbbképző Füzetek 4. Budapest

Kubinyi András

1983 Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. *Építés-Építészettudomány XV.* 283–291.

Máté Zsolt

1989 Szeged XVI. századi helyrajza. *Blazovich László* (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye Történetéből XIV. 5–72.

Pusztai Sándor

1995 Jelentés az M30-as autópálya nyomvonalán M30–42/1995. jelű területen végzett régészeti–geofizikai mágneses kutatási tevékenységről. *FRACTAL Bt.* Kézirat. *HOM* adattár.

Szabó István

1969 A középkori magyar falu. Budapest

Szabó László

1986 A kertesség kérdése az Alföldön. Die Frage der Gartenwirtschaft auf der Tiefebene. *Novák László–Selmeczi László* (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön, 585–599. Nagykőrös

ÜBER DIE TOPOGRAPHISCHE VORBEREITUNGEN DES MITTELALTERLICHEN MARKTES MUHI

In dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén – wo die Grossen Ungarischen Tiefebene und das Ungarischen Nordlichen Mittelgebirge treffen – ist es befindlich der ehemalige Markt Muhi. Im Gelände des zerstörten Marktes haben wir im Jahre 1995 im Rahmen der Notausgrabungen des M3-Autobahnen eine 8-monatige Freilegung gemacht (Abb. 1.). In unserer Arbeit zeigen wir die Ergebnisse der vor der Ausgrabung gemachte topografische Untersuchungen. Diese Untersuchungen sind die Folgende gewesen:

1–2. Die Durchsicht der Ergebnisse der in den '50-er Jahren geführte Geländebegehungen.

Die Bestimmung und die Projektion an die Karte der Lage den Foschungsgruben, die wurde von Andor Leszih in diesem Gebiet zwischen den Jahren 1934–1941 freigelegt (Abb. 2.).

3. Die Zusammensammlung die Karten die sich auf dieses Gebiet beziehen, und die kartographische Aufnahme das Bereich von Muhi.

4. Sammlung und Photographierung der kartographischen und mit archäologischen Ziel gefertigten Luftaufnahmen, die die Besiedlung und ihr Bereich darstellen (Abb. 3–5.).

5. Die geophysische Aufnahme des Gebietes, wo die Autobahnbau durchgeht (Abb. 6.).

6. Intensive archäologische Geländebegehungen (Abb. 7; 8; 10; 11.).

Durch den Untersuchungen haben wir so einige Informationen über den Markt besorgen die an den Grenzen des freilegenden Gebietes übergehen. Der ehemalige Muhi ist am Grat eines NO–SW liegenden Hügelzug besiedelt, der aus dem herumliegenden, mit den verlassenen Flussbetten zerstückelten flachen Gebiet 2–3 Meter höher hervorstet. Aufgrund der Ergebnisse der Luftaufnahmen, geophysische Untersuchungen und des oberflächigen Sammeln ist es erweisbar gewesen, dass Muhi in dem 15–16. Jahrh. eine Siedlung nur mit einer Strasse gewesen ist. Seine Häuser haben sich senkrecht auf die einzige Strasse – rechts und links in einer Reihe – befunden. Die Siedlung ist ungefähr 1 Km lang, ihres innere Gebiet cca. 20–25 ha. Ihre Kirche ist in der Mitte der Siedlung, auf dem höchsten Punkt des Hügelzuges gestanden. Die Grenzen ihre Expansion sind zu eng gewesen, wegen der wasserlaufenden Eintiefungen, die die Siedlung eng umgrenzt haben. Zwischen den Vorbereitsuntersuchungen ragen die Ergebnisse der intensiven oberflächigen Sammeln hervor. Diese Untersuchung haben wir in der Mitte der Siedlung, und auf der herumliegende Ebene erledigt. Durch die Geländebegehungen ist das geforschte Gebiet 10x10 M Vierecke unterteilt geworden. In der Qadrate haben wir alle oberflächige archäologische Funde gesammelt. Die Zahl der zusammengesammelten Funden ist mit dem Computer mit Isolinie konstruierendem Program abgebildet worden (Abb. 8; 10; 11.). Auf der Stelle, auf der Abb. 8. mit X und • Symbolen bezeichneten oberflächigen Fundhäufigkeiten haben wir durch die Ausgrabung Spuren eines Pfostenbauwerkes freigelegt. Die oberflächige Fundhäufigkeit des mit den X bezeichnenden Gebietes hat einen mit dem Graben umgrenzende Stall bezeichnet (Abb. 9.–Obj. 6.). Auf dem Bewertungsbild (Abb. 10.) des intensiven Oberflächensammeln, das wir in der Mitte der Besiedlung gemacht haben, durchschneidet das Gebiet in der Richtung NO–SW eine verhältnismässig fundarme Zone (50–150 Funden/). Diese Zone entspricht die

Hauptstrasse der Siedlung. Auf den beiden Seiten der fundarmen Zone sehende oberflächige Fundhäufigkeiten (300–600 Funden/) zeigende Flecken sind mit den zerstörten Gebäuden identifiziert worden (Abb. 10.). Die Oberflächenfunden stammen in der ersten Reihe aus dem 15–16. Jahrh. Durch die Ausgrabung haben wir die Position der Gebäuden geklärt, die wir bei dem intensiven Oberflächensammeln schon vorausgesetzt haben. Die vorhergehende Geländebegehung aufgrund von oben Gesagten hat zuverlässig die Lage den zerstörten Gebäuden gezeigt (Abb. 11.). Bei unseren Geländebegehungen bezeichnet ausser der zentralen Gebieten der Siedlung registrierte und später freigelegte Fundhäufigkeiten eine von der Wohnungszone der Siedlung absondernde wirtschaftliche Zone. Da das Zentrum der Siedlung eine sehr enge Stelle zur Verfügung gestanden ist, haben ein Teil der Wirtschaftsgebäuden auf der kleineren Erhöhungen des von Muhi umgrenzende tieferer Gebietes Stelle bekommen. Diese Siedlungsstruktur hat ein spezielles Erscheinungsform im 16. Jahrh. In Ungarn bis Heute nur aus dem ethnographischen Literatur gekanntes⁴⁶ Gartensiedlungsform (Szallasch-Siedlung⁴⁷) sein können.

Tamás Pusztai

⁴⁶Györffy István 1943.; Hofer Tamás 1960.; Szabó László 1986.

⁴⁷Györffy István 1926.

HÁZAK, TORNYOK, UDVAROK

Parasztházak a Mediterráneumban

HOFFMANN TAMÁS

A hagyományos épületekkel kapcsolatos fogalmaink zöme valamilyen etnikumhoz kapcsolódik. Ez részint a kérdésfeltevéseknek, tehát elméleti (sőt ideológiai) megfontolásoknak, részint kifejezetten gyakorlati okoknak köszönhető: a kutatók vizsgálataikat egy-egy nyelvterületen belül végezték és nagyon ritkán vállalkoztak arra, hogy nagyobb európai övezetekben – összehasonlító igénnyel – gyarapítsák ismereteiket. A szakirodalom „német”, „orosz”, „angol” vagy „magyar” parasztházak (polgárházak) leírásából áll, ha valaki nagyobb térségben keresi az építészettörténet közös jegyeit, akkor is rendszerint etnikai gyökerű kulturális hatásokat akar kimutatni. Már Meitzen publikációi is ezzel a módszerrel készültek. Később, mintegy két emberöltővel ezelőtt Schier „házvidékek” témájának szentelt – közép-európai állapotok elemzését adó – könyve is azért íródott, hogy a szerző kimutassa, milyen *német hatás* érvényesült a kelet-közép-európai népek hagyományos építészeti kultúrájában.¹ Sok országban azzal magyarázták a tudomány történetében kialakult helyzetet, hogy „először össze kell gyűjteni a tényeket, az anyagot”, aztán később lehet elmélkedni arról, hogy milyen okokkal lehet magyarázni a tények konvergenciáját vagy különbségeit. Csakhogy az utóbbiakat illetően csaknem minden egyes szerző kézenfekvő magyarázattal szolgált: a különbségek etnikai okokra vezethetők vissza. Még az olyan elemzések is, amelyek megkísérelték – történetesen – pszichés tényezőkre visszavezetni az épületállományban felfedezhető „strukturális” különbségeket, az etnikai okkeresés szokásaival nem tudtak mit kezdeni. A strukturalista Cusinier sem nem cáfolta, sem nem erősítette az etnikai okkeresét, inkább a tudomány hagyományaitól távoleső problémákat gyűjtötte csokorba a népi építészeiről írt könyvében.² A legtöbb pozitív értéket Trier és Schepers munkáirányára, „a történeti házkutatás” halmozta fel. Schepers túllépett a nemzeti korlátokon. Arról írt, hogy dél-európai divatok tűnnek fel az Alpoktól északra, s a falu-város kölcsönhatásai nyomán átalakítják az építészetet. A kutatás szervezeti feltételei azonban nem sokat változtak, úgyhogy a táji, nyelvi határok ma is horizontot jelentenek. A nyelvtudás és a munkavégzés hivatali korláta is ebben a keretben engedte mozogni őket.³ Hiányoznak a multinacionális szervezeti keretei a tudomány művelésének.

Ugyanakkor a régészetben a helyzet teljesen másként fest. A régészeti kultúrák elterjedésének vizsgálata nagy európai régiókban szokásos, úgyhogy ezen a munkaterületen inkább az információk szegénysége szab gátat az értékelésre hivatott rendteremtésnek, és a legtöbbször be kell érni a leletek szorgalmas leírásával a publikációkat olvasván. Talán a legmesszebb jutottak az ideális célokat közelítve a kulturgeográfusok, akik (főleg az angolszász nyelvterületen) nem korlátozták magukat politikai

1 Vö. Hähnel, 1972–1977. I–IV. bibliográfiájában közzétett irodalommal!

2 Cuisinier 1991.

3 Schepers, 1973. 121–135.

határok által. Multidiszciplinalitás is magától értetődő kutatási magatartásforma számukra.

Meglehet, ezek az okok játszanak elsősorban szerepet abban, hogy vázlatot lehessen készíteni Dél-Európa, jelesen a mediterrán világ építészeti hagyományairól. Ebben a dolgozatban erre törekszem.

*

A mediterrán világ természeti és történeti adottságaiban összetett, változatos képződmény. Ennek ellenére több benne a koherens tényező, mint az olyan, amely elhatárolni készíti egymástól az egyes régiókat. Braudel ezt a helyzetet ismerte fel egy fél évszázaddal ezelőtt, amikor megírta híres művét, és azon nyomban két táborra osztotta kritikussait.⁴

Az építészeti hagyományokról szólva is magától értetődő, hogy a Mediterráneum több ezer éves múltú gazdasági, szociális, kulturális és politikai kölcsönhatások színtere. Mindezek az adottságok rendszerré egyesülnek. A Mediterráneum voltaképpen medence, melynek közepén egy nagy belső tó, a Földközi-tenger hullámszik: ez a partjain élők infrastruktúrája, nem választja el a körülötte élőket, ellenkezőleg, összekapcsolja sorsukat. Ez az adottság tette lehetővé a görög városalapításokat, a városok láncolatának gazdaságilag hatékony működését, s talán a legkiemelkedőbb teljesítményt, a római birodalom megszületését. Mindkét rendszer fennmaradt hagyományaiban, és mindmáig motiváló tényező mindazok életében, akik a világnak ezen a táján élnek. A korai középkor és az azt követő századokban, amikor az arab hódítás nyomta rá bélyegét a medence nagyobb részére, a koherencia ismét érvényesült, sőt az itt élőket összekötötte egy nagy világrendszer ázsiai kultúráival.

Mindazonáltal a mediterrán világ legfőbb tényezője a középkori urbanizáció volt, az a folyamat, amely az emberek lakásviszonyait és építészeti kultúráját mindennél jobban befolyásolta, s így a vizsgált téma számára meghatározó jelentőségű. Másrészt ennek az urbanizációnak lassú hanyatlása, a gazdasági haladás fókuszának eltolódása az Atlanti-Európába, s a mediterrán világnak perifériává válása legalább olyan jelentős tényező, ha valaki a fogyasztási szokásokat, az emberek lakáskörülményeit tekinti vizsgálat tárgyának. További problémákat vetnek fel az ökológiai adottságok, maguk az építőanyagok, azok a kondíciók, amelyeknek gazdaságos hasznosítása meghatározza az építkezési kultúra teljesítményeit. Meddig tartanak azok az állapotok, amelyekben a természetes építőanyag határozzák meg az építészet formavilágát és minek köszönhető, ha ettől a határtól eltávolodva eleddig ismeretlen építészeti alakzatokat agyalnak ki, s tekintik azokat otthonuknak? Más szóval: mi a szerepe a divatnak és milyen feltételek között válhat a divat meghatározó tényezővé?

Az alábbi írásban ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban szeretném néhány elgondolást rögzíteni. Persze csak vázlatosan, nem kimerítő részletességgel: erre nem annyira terjedelmi adottságok, hanem sokkal inkább a megismerés korlátai (nyelvismeret, az irodalom hozzáférhetősége, vagy ami még gyakoribb: hiánya, s a személyes tájékozódások szegényes lehetőségei) kényszerítenek. Ennek ellenére meg kell kockáztatni néhány feltevést, annál is inkább, mert az itt olvashatók egy nagyobb rendszerbe illeszkednek: az európai parasztnak környezeti kultúrájának jellemzésébe; az itt olvasható dolgozat tehát egy hosszabb értekezés részlete.

4 Braudel, 1966/I-II.

Építőanyagok

A régészeti, néprajzi, kultúrföldrajzi, építéstartótneti értekezések szerzői meg- egyeznek abban, hogy a mediterrán népek építkezési szokásait a fa szegényes hasznosí- tása, a kő vagy téglafalak alkalmazása jellemzi. Érthető: a mediterrán világ mindig is szűkölködött épületfában, ellenben a talajfelszínen csaknem mindenütt sok követ lehet- tett összegyűjteni, arról nem is szólva, milyen nemes anyagú kőbányák kínálták nyílt- színi kincseiket az építkezni szándékozókna. Ha valaki egymásra rakja azokat a sematikus térképeket, amelyeket a hagyományos építkezési szokásokról és a neolitikus építészet emlékeiről szerkesztettek, a mediterrán világban úgyszólván semmiféle szá- mottevő különbséget nem lehet felfedezni: mindkét térképen a kőépítkezés jellegzetes övezete a Földközi-tenger melléki táj. A különbség mégis nyilvánvaló a két térképen ábrázolt építészeti kultúra között. Az egyikben földszintes házak, a másikon pedig emele- tesek adják meg a táj karakterét. A neolitikus leletek nemzetségek emlékei, a települé- sek nem magányos családok tanyavilágát jelentik, a hagyományos népi építőcultúra együttese tanyákból és városokból áll, valamint olyan villákból, amelyeknek előzmé- nyei a középkor lakótornyai, s valamikor lakói majorokat igazgattak: földesurak voltak.

A mondottakból következik, hogy az építkezési szokások alakulásában nemcsak maguknak a lakóknak van meghatározó szerepük, hanem azoknak a társadalmaknak, amelyekben a lakók élnek. A kalákában épített kunyhók és a mesteremberek által felhú- zott falakkal épített többszintes házak magukon viselik társadalmi környezetük bélyegét. Ahol városok vannak, ott a falvak lakói hamar árukapcsolatokba jutnak a városiakkal. Talán a legszembetűnőbb következmény az, hogy a falusi házakat városi mesterembe- rek építik fel. Ők közvetítik vidékre a városi polgárházak és más épületek megalkotása során szerzett tapasztalatokat, az építőcultúrát.

A legnyilvánvalóbb példák a Földközi-tenger mellékéről valók. Itt az ökológiai adottságokból eleve következik, hogy aki házat épít, annak takarékoskodnia kell a fával, viszont bőségesen használhatja a követ. Erdőkből ugyanis mindig kevés volt, kőbánya pedig – néhány partmenti síkságtól és nagyobb folyóvölgytől eltekintve – mindenütt. Ráadásul a hajóácsok, a városi építkezéseken dolgozó mesteremberek, a faszénégetők, a kovácsok, a juh- és kecskenyájak pásztora, sőt maguk a parasztek is az ókor óta riasztó mértékben pusztították a faállományt. A kőfalak maradványai a prehistoriából is fenn- maradtak, s a hagyomány töretlenül él napjainkig. A folyamvölgyekben, a síkságokon nincs kő, s most már a fa is kevés. Itt mindig is szívesen építettek földfalazatokat, majd Toszkánában a középkorban, később pedig a Pó-völgyében még a parasztházak építése- kor is átváltak a téglára. Ilyen anyagfelhasználást Hispánia félsivatagos tájain is meg- tették a tehetősebbek, itt azonban a változásokra jóval később, az elmúlt három évszázadban került csak sor. Mindazonáltal a mediterrán tájak vidéki építkezéseit min- denütt érték urbanizációs hatások, ami az emeletes parasztházakon jól látható.

A mediterrán vidék látképe nemcsak természeti adottságai révén különbözik a többi európai táj arculatától, hanem emeletes parasztházai miatt is. Ezek ráadásul csak nagyon kevés helyen láthatók rendezett falvakban, hiszen jószerével olyanok csak Nyu- gat- és Közép-Európában vannak a korai középkor és a középkor óta, keleten pedig az elmúlt háromszáz évben tettek (néhol sikeres) kísérletet arra, hogy a parasztekot telek- soros falvakba telepítsék. De az Elbától keletre úgyszólván mindenütt földszintes házak- ban élnek az emberek vidéken, mígnem nyugaton zömmel emeletes házakban, ami az utóbbi ötszáz év fogyasztási szokásainak bizonyítéka. Noha az Atlanti-Európában sok- helyütt elterjedt a kőépítkezés és az angolok, nemkülönb a hollandok a 15. század óta sokfelé szívesen építettek téglafalú parasztházakat, a vidéki otthonok túlnyomó többsé-

ge gerendavázis – sárral tapasztott – sövényfonású falakkal épült. Tehát annak ellenére, hogy a dél-európai eredetű divat (minek köszönhetően a földszintes házakat emeletesekre váltották fel) átjutott az Alpok hágóin és mindenütt meghódította az urbanizált tartományokat, az emberek ősi gyakorlatán, mely szerint ragaszkodtak a legkönnyebben megszerezhető természetes építőanyagokhoz (ezek szerint délen a kőhöz, az Alpoktól északra pedig a fához és a vesszőhöz) – nem tudott változtatni.

Az emeletes ház természetesen nemcsak presztizsigényeket elégít ki, nemcsak annak bizonyítéka, hogy tulajdonosa ki akar emelkedni szomszédainak sorából és le akar nézni rájuk. Kezdetben az emeletes építmény eredményesen védhető vár is egyúttal, sőt ezek a gyakorlati előnyei alighanem fontosabbak, mint a tetszetősség. A prehistorikus Európában ugyanis a népesség majdnem mindenütt békés parasztokból állt. Ezeket nem igen lehetett kifosztani. Nem volt mit elvenni tőlük. A délkelet-európai steppéken és a Földközi-tenger partvidékén azonban másként alakultak a dolgok. Már az i. e. II. évezredben határozott nyomok utalnak arra, hogy a steppéken lovas-nomád törzsek jelennek meg, a tenger mellékén pedig olyan kereskedők, akik egyidejűleg kalózok is. Mindkét övezetben mozgékony csoportok nőnek ki a semmiből, akiknek életeleme a fosztogatás és persze a konkurencia elleni védekezés, amire szükségképpen rákényszerülnek. Lehet, hogy ennek legrégebb bizonyítékait a Kaukázus völgyeiben és a hegyek kubáni előterében lehet látni, ahol egyáltalában nem ritkák a prehistorikus – kőből rakott – toronyépületek és persze az utóbbi évszázadokban emelt többszintes – erőd-szerű – kőházak. Annak ellenére, hogy a kérdés jóformán teljesen kutatatlan, feltehető, hogy a prehistorikus tornyok a szociális feszültségek, a parasztok és a nomádok, a völgyekben húzódo kereskedelmi folyamatok és a távolabbi civilizációk, nemkülönben a perifériák közötti kapcsolatok következményei. Talán ezek a feltételek adták az utánozandó mintát Kisázsiaiában, majd a görög szigetvilágban, később pedig a Mediterráneumban másutt azoknak, akik torony-szerű kőházakat építettek maguknak, erődítményeiket fallal kerítették körül. Ezeknek a folyamatoknak a részletei még csaknem teljesen tisztázatlanok, a tudomány emberei nem sokat tettek annak érdekében, hogy az európai történelem kezdeteinek talán legfontosabb motivációjára fény derüljön.

Minden esetben a leletekből az látszik, hogy a Földközi-tenger mellékén az i. e. II. évezredben parasztokon és halászokon kívül mások még nem is éltek. Idővel azonban változott a helyzet. A Lipari-szigeteken (a Messinai-szorostól északnyugatra) egy egész települést tártak fel az egyik sziklafokon; a leletekből arra kell következtetni, hogy a lakókat a vagyon felhalmozódása elindította a civilizációba vezető úton. Huszonhárom kör vagy ovális alaprajzú épületre bukkantak a régészek. A házak falait kőből rakták. Ugyanilyen romokat találtak Szicíliában is. Valamennyi településen van egy nagyobb kőépület és ehhez csatlakoznak a többiek. A települések kőfállal vannak kerítve. Campania (Tufariello) és Etruria (Luni) területén nemcsak ovális, hanem négyszögletes épületek alapjaira is leltek (4 x 7 – 42 m). A nagyobb épületek alaprajzából arra lehet következtetni, hogy ezekben közfalak is voltak, sőt, hogy az épületek emeletesek lehettek. A főfalakba gerendákat illesztettek, tehát az egyes szinteket fafödém választotta el egymástól. Szicíliában (Luni, Pantalica) és Szardíniában (Nuraghen), nemkülönben Etruriában (Losa Abbasanta) már négyezer esztendeje mállanak az ilyen toronyházak romjai. Valamennyi települést dombra építették, a tetőn torony áll és körülötte kőkunyhók vannak. Az együttest kőfal védi. A szardíniai Su Nuraxi területén ugyanilyen település állott az i. e. 15–16. sz. között. Itt a torony lakóhelyiségeit paratölgy kérgével bélelték, ezáltal elviselték a téli hideget. Lehet, hogy szőnyegeket is terítettek a földre, sőt talán a falakra is aggattak gyapjúból szőtt textíliákat. Korzikában ma is *turri* az

emeletes parasztház neve. Valamennyi kőből épült, a falakban nincs kötőanyag, a fedémet gerendákkal képezik ki. Minden a prehistorikus hagyományok szerint van. Lehetséges, hogy a településeket a kalózok támadásai miatt építették a tengerparti magaslatokra. A később alapított városok hely kiválasztásában is ez a megfontolás játszott szerepet. Itáliában majdnem minden város dombtetőn épült és szinte lávaszerűen folyt alá – midőn az idők múltával növekedett.

A szociális motiváció – ezek szerint – nyomot hagyott a települések arculatán és magán az épületállományon. Ezt azonban nem kellett mindenütt toronyépítkezésekkel látványosan demonstrálni. Angliában ovális kunyhók maradványai tanúsíthatják, mennyire véges volt a bronzkori parasztok statikai tudása. A déli megyékben valamikor sok mocsár volt, úgyhogy itt csak a szigeteken laktak. Az ingovány megvédte őket a harcias bandáktól. Ahány sziget, annyi szokás. Dartmoor, Rider's Ring, Davon, Stannon Down, Cornwall környékén feltárt épületmaradványokból különböző nagyságú településekre lehet következtetni. Van, ahol a dombon két ház állott, és van olyan sziget, ahol harminc. A nagyobb épületek mellett kisebbeket építettek, a terményt silógödörökben tárolták; egyik-másik falucska kőfalakkal és árkokkal védte értékeit. Mindenütt a szomszédságban voltak a termőföldek. Akik itt éltek, nem ismerték az ekés művelés előnyeit, kerteket ástak fel és oda vetették gabonájukat. A házakat egykori gleccserek kőveiből építették, amelyek szerteszét hevernek a talaj felszínén.⁵

Másutt is vannak bizonyítékok arra nézve, hogy egy tehetősebb család (tagjai nagyobb méretű házban laknak) szomszédságában több család él kisebb épületekben húzva meg magát. A vaskori településeken veremházak is vannak, bár ezek egy része nem lakás volt, hanem tárolóépület, szövőház stb. A nagyobb épületek egyharmadát az emberek lakják, kétharmadában pedig marhaállások vannak, az állatok fara egy folyosóra néz, ahol szekeret, szerszámokat tartanak, a terményt pedig a padlástérben tárolják. Ennek az épülettípusnak számos példányát lakják ma is Északnyugat-Európában, a „minden közös fedél alatt” elv megtestesítőit alkalmasint azért építették meg, mert télen-nyáron esett az eső, köd volt és ebben a nyirkos klímában ember-állat elpusztult volna a szabad ég alatt. Ilyen az építészeti kultúra legfontosabb elve a Német-síkságon. Itt mindenütt cölöpöket ásnak le a földbe, s a falakat úgy képezik ki, hogy a cölöpök közeit vesszővel befonják és sárral tapasztják. A 13. századig szokás volt veremházakat is építeni, attól kezdve ezek az emberek is – hasonló elvek szerint épített – földfelszínre emelt házakba költöztek. A költözők valamennyien szegény emberek, a tehetősek családok kliensei voltak. A gazdagok pedig a patrónusok. A szegényebbek dolgoztak a gazdagoknak, még adóztak is, cserében viszont élvezték azok védelmét más kiskirályok zaklatásai ellen. A rendszer emlékeztet azokra az elemi kapcsolatokra, melyekből a feudális időkkel előállt. Mindenesetre a függőség ősrégi, s a kontinens több pontján felismerhető a régészeti leletekből. Hollandiában a legértetesebb és nyilvánvaló példák a 10–12. századból valók: Deventer, Angersloo–Emmerhout, Nijnsel környékén tárták fel a házmaradványokat.

A prehistoria és a historia határhozatában élő társadalmak régészeti hagyatékai csaknem mindenütt jól felismerhető módon példázza a patrónus-kliens rendszer tényeit. Az őskori földvárak, amelyeknek építési divatja a korai középkorig tartott csaknem mindenütt Európában, szokványos településképet teremtett: a gazdagabb család lakóházát szegényebb családok kunyhói övezték. Gócok keletkeznek az agglomerációkban és

⁵ Clark, 1955. 201–255.; Müller–Karpe, 1980/IV/1. 402–20.; Pigott, 1968. 59., 126., 143., 152., 199., 201–202., 218.

a függőség szálai kötik össze a középpontot a szélekkel. A rendszer számos példáját tár-
ták fel a kelták és a szlávok lakta régiókban – a vaskor és a korai középkor időrendjé-
ben.⁶

A társadalmi nivellálódás azonban nem változtatott azon a gyakorlaton, hogy csaknem mindent a legkönnyebben megszerezhető anyagokból építsenek meg. Ezeken az elemi tényeken azonban mégis túltették magukat őseink. A dél-európai kőépítkezés idővel divatos lett a kontinentális övben, a lombhullató erdők tartományában. Már a rómaiak építettek az Alpoktól északra kő- és téglapületeket, a középkorban pedig templomok, lakótornyok, majd várak és polgárházak anyaga volt kő és tégl. Mindez annak ellenére, hogy a legrégebb épületek ebben az övezetben szintén faácsolatok. Északnyugat-Európa fatemplomai, fatornyai, cölöpházai – hála a régészek buzgalmának – nagy számú érvet szolgáltatnak azoknak a kulturhistorikusoknak, akik az igények kielégítésének egyidejűleg többféle módját tekintik a társadalmi élet normális működése legfőbb ismertető jegyének.⁷

Mindazonáltal a kőépítkezés divatja meghódította Európát. Dél felől más divatok is terjedtek. Elsősorban az urbanizáció alakította át a kontinenset. A társadalom eltávolodása a természettől és meghosszabításának, az agráréletnek tartományától kijelölte egyúttal a gazdasági haladás útvonatát is. Ennek mérőöldkövei olyan életmegtényezések, amelyek Dél-Európában valamikor szintén láthatók voltak, azonban egyelőre még nem sokat tudunk róluk. A továbbiakban tehát északnyugat- és közép-európai példákat is bemutatok annak érdekében, hogy egyrészt érzékeltessem a déli divat terjedésének tényeit az Alpoktól északra, másrészt, hogy felvázoljam, milyen lehetett a Dél valamikori teljesítményeinek világa.

A mediterrán gazdaság

A dél-európai agrárélet hagyományai a Közel-Keletre vezetnek. A görög szigeteken, másfelől Fehér-Afrikán és a Gibraltári szoroson át vándoroltak be a legrégebb földművesek Európába, s a 7–6. évezredben megkezdték a növénytermesztés és az állattenyésztés ismeretein alapuló társadalmak diffúzióját. Búzát, árpat és kölest termesztettek, juhot, kecskét tartottak, idővel marhákat is, de természetes takarmánybázis hiányában nem voltak sertésük. Ennek a haszonállatnak a fogyasztásától mindmáig tartózkodnak (sőt némelyek ideológiai magyarázatokkal indokolják viselkedésüket). A 4–3. évezredben a gabonatermesztést és az állattartást összekapcsolták, a közel-keleti ekés művelést terjesztve el a mediterrán világban. Néhány gyümölcs és a szőlő is hozzátartozott gazdálkodásuk alapjához. A szőlőt fákra futtatták fel, s ettől a gyakorlattól sokhelyütt még ma sem térnek el. A gazdaságokhoz veteményes kertek is tartoztak.

A gyümölcskultúrák jelentősége alighanem akkor nőtt meg, amikor a szántógazdaságra is áttértek. A szőlő, a füge és az olajfa a 4. évezred óta gazdagítja az étrendet. Lehet, hogy a centrum Anatólia és a Levantei partvidék volt, s innen terjed valamennyi egyrészt keletre, másrészt a mediterrán világba, tehát nyugatra. A szőlő és az olajfa a hegyoldalakon is megterem, s úgyszólván gondozás nélkül is be lehet takarítani a gyümölcsöket. Mélyebb talajrétegekben gyökerezik, ezért éltető nedvekhez jut nyáron is,

⁶ Donat, 1980.

⁷ Bleyl, 1973.; Böhner, 1966. 307–316.; Darby, 1956. 183–216.; D'Archimbaud, 1973. 53–110.; Eger-Schepers, 1985.; Fantini, 1966.; Février, 1978. 208–247.; Fixot, 1973–74. 245–295.; Fournier, 1978.; Grisward, 1981. passim.; Habitats, 1983.; Heliot, 1974. 214–234.; Hinz, 1981.; Lavedan, 1926.; Meckseper, 1975. 135–144.; Pesez-Piponnier, 1972. 143–164.; Redon, 1987. 369–393.; Rossiter, 1976. 49–55.; Schneider, 1986. 49–55.; Uslar, 1964.; Werner, 1965. 439–450.

amikor a talajfelszín teljesen kiszárad. A gabonák nyáron semmi csapadékot nem kapnak. A magvakat ősszel kell elvetni, ezt követően hull alá a csapadék, majd egész télen esik, javítva a talaj vízháztartását. Tavasszal már megszűnik az eső, a termés gyorsan beérik, úgyhogy már koránnyáron lehet aratni. (Ugyanez a helyzet Délnyugat-Ázsiában.) A citrusfélék kultúrája az i.e. 1. évezredben a Közel-Keletről jutott Dél-Európába. Ezeknek jóval nagyobb a gazdasági súlya a medence keleti részén, mint a nyugati karélyában – még ma is. A nyugati részen a gabonatermesztést részesítik előnyben, ahogyan a római időkben is tették.

Mindezek a változások úgy zajlottak le, hogy a gazdálkodás ágazatai egymástól többé-kevésbé függetlenül működtek. A kertkultúráknak összehasonlíthatatlanul nagyobb szerep jutott, mint a kontinens belsejében, a gabonatermesztés viszont alárendelt helyzetű maradt, nem úgy, mint az Alpoktól északra, ahol minden ágazat ennek van alávetve. A dél-európai állattartás is független az agrikultúrától. A mélyebben fekvő lapályokon nyáron nincs fű, kisül, ezért a nyájakat a hegyekbe kell terelni. Szezonális vándorlás, nomadizmus a transzhumáló gazdaság, mely megosztja a család munkaerejét.⁸

Ezek a körülmények, feltéve, hogy valamikor bőségében voltak a földnek, nem kényszerítették ki azt, hogy a parasztok rendezett falvakat építsenek maguknak. Ellenkezőleg: minden egyes család – függetlenül a többitől – egy-egy tanyán gazdálkodott. A szórványok településtörténete még ma is tart ezen a tájon.

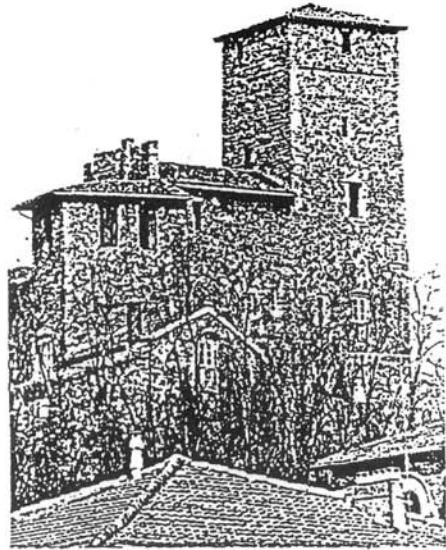
Hideg és sötét tornyok

Eltételezve a prehistorikus épületektől, jószerével csak a középkorban kellett a tehetőseknek családostól toronyban lakniok. Csak itt érezték biztonságban magukat. A 11–13. században, amikor a nemesek beháborújának minden érdekét alá kellett rendelni, szinte erejükön felül építkeztek, hogy megmenték életüket. Burgundiában (Beaune és Nuits körzetében) 240 faluban (amelyeknek többsége csak néhány házból állott) 75 erődítmény állott. Nem volt ritka az olyan nemesi udvar, ahol a sáncon belül több lakótorny magasodott, mégis a zöme ezeknek az építkezéseknek csak egyetlen toronyházat emelt a falu felé. A „maisons fortes”, azaz az erődített házak persze nem voltak kiterjedt épületkomplexumok. A 12. században francia földön már minden nemes famíliában a házasulandó férfi családostól alapíthattak és külön költözve, saját erődítményükben éltek a lovagok földesúri hétköznapjait. Jean de Théroanne püspök 12. század első harmadában keletkezett életrajzában arról lehet olvasni, hogy „ennek a vidéknek a leggazdagabb és a legelőkelőbb férfiai egy magasabb dombra költöznek, amit mély és széles árokkal vesznek körül. Azt követően palánkot állítanak erős cölöpökből. Minden ilyen erődítményt (ha csak lehet) tornyokkal látnak el és az egésznek a közepén házat építenek, amelybe csak hídon lehet bemenni, s ami uralja az egész építményegyüttest.” Akár egy kolostor: dombon áll, fal védi és közepén a lakóház, úgy, ahogyan Szent Gallen 9. századi (a 15. századi másolatban megmaradt) ideálterve is előírja.

⁸ Baillard, 1975. 115–189.; Barker, 1973. 115–177.; Barker–Grant, 1991. 15–88.; Bradford, 1949. 58–72.; Cary, 1941.; Davies, 1972. 76–101.; Emberger, 1930. 705–721.; Grigg, 1980. 120–145.; Guillaud, 1976.; Heimbergre, 1977.; Heimbergre, 1979. 141–195.; Herlihy, 1958. 23–41.; Higounet, 1966. 343–398.; Hoffmann, 1979. 289–318.; Houston, 1964.; Jarman–Webley, 1975. 177–221.; Lombard, 1959. 89–115.; Mares, 1962. 201–216.; Oxe, 1923. 20. skk.; Paulet, 1959. 89–115.; Riemann, 1957.; Ring, 1979. 2–21.; Rositter, 1978. 49–55.; Semple, 1932.; Smith, 1979.; Tchou, 1948. 217–257.; Thirgood, 1981.; Tichy, 1957. 288–296.; Ward Perkins, 1964.; Whitehouse, 1968. 332–367.; Weigand, 1954. 75–101.; Zangheri, 1969. 23–40.

1. kép. Lakótorony, Isnardi, Sanfré, Cuneo, Itália, 12. század. Settia nyomán

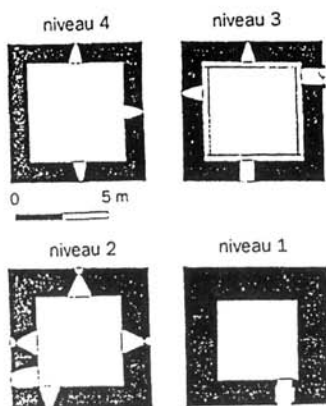
2. kép. Kastély, Albigny, Franciaország. A lakótorony 12. század, a teremház 14. század. Guilhot nyomán

De még a legtehetősebbek is meglehetősen szűken voltak. Caen várában (ahol Hódító Vilmos élt) a 12. században emelt lakóépület 30 x 11 m alapterületű és 8 m magas. Ekkor két emelete van, ám nincs pincéje. A földszintjén három szemétdörmök is van nyílása, de a hulladékokat nem lehet a vermekből kitakarítani. Viszont a földszinten az épület közepén van a tűzhely és egy kút, alig pár lépésre a hulladékok silójától. A kút óhatatlanul fertőzött vizű. Az első emeleten hat ablakon kap fényt a terem, több kandalló nyílása is látható (ezeket természetesen különböző időkben építették). Van még itt egy ajtónyílás is, amihez az épület oldalán külső lépcső vezet a magasba. Fennmaradt egy 1180-ban összeállított költségvetés is az akkor esedékes javításokról, amiben tornyokról, falról, a várkápolnáról (ez ma is áll, múzeumi kiállításterem), kamarákról és teremről emlékeznek meg. Nagy a valószínűsége annak, hogy két terem is volt; az egyik a privát élet színtere, míg a másikban zajlott a közélet. Ez az idő tájt eszemiszom, nem szolid biznisz-löncs! A nagyobb étkezőhelyiség mellett is falaztak el kamarát, ahová a lakomákkal egybekötött politikai alkudozások idején az uralkodó tanácsadóival visszavonult – pihenni, s innen az udvari méltóságnév: a kamarás. Sokhelyütt azonban a kamarát csak egy függöny választotta el az étkezés, azaz a nyilvános élet színterétől (így volt ez Vendome és Troyes lakótoronyában). Ezt a kevésbé költségigényes faépületekben is így oldották meg. Az a gerendaácsolatú torony, amelyet a 13. században emeltek Villy-le-Moutier dombján (és később leégett), az ásató régészek szerint 20 x 10 méter alapterületen állt, és a földszintjét kettéosztották. Mind a két helyiségben raktak tüzet, az egyikben a fal mellett, itt a füst egy kürtőn át távozott, a másikban viszont (ahol főztek) a konyha padlóján, és a füst innen az ajtón át jutott a szabadba. Nem tudjuk, hány szintje volt ennek a toronynak, a többi (kő-)épület ismeretében talán kettő;

a földszinten főztek és ettek, az emeleten aludtak. Ez persze nem volt általános szabály. Egy dél-angliai apácakolostorban hímzett hetven méter hosszú, 11. századi vászon, melyet „Bayeux-szőnyeg” néven emlegetnek, egyemeletes fatornyot is ábrázol, bemutatva Hódító Vilmos kalandjainak színtereit. Itt az emeleten lakmározik az úri társaság.⁹

Minden jel arra mutat, hogy az ebédlő az a része a háznak, ahol reprezentálni lehet. Nemcsak az evéssel, hanem a berendezéssel. Arnal Mir katalán arisztokrata 1071-ben felvett hagyatéki leltára számos takarót és szőrmét sorol fel, sőt kesztyűt és tükröt is, továbbá kandallóbereket, ezüstműveket az ebédlőben. Az alvóhelyiségben részletesen leírják a „kényelmes” ágyat, derékaljakkal, párnákkal, dunyhával, fali takarókkal és szőnyegekkel (minthogy az alvásra használt helyiséget nem fűtik, tehát a falakat textíliákkal szigetelik, öltöztetik). A leltárból arra lehet következtetni, hogy a családi ünnepélyes étkezés, ill. az alvóhelyiségének technikailag szegényesebb berendezése az arisztokrácia otthonában még nyilvánvalóbban felismerhetővé teszi a kor valamennyi társadalmi csoportjának lakáskultúrájában meghúzódó ellentmondásokat. A kényelem hiányát a látványos étkezések barbarizmusa hivatott ellensúlyozni.¹⁰

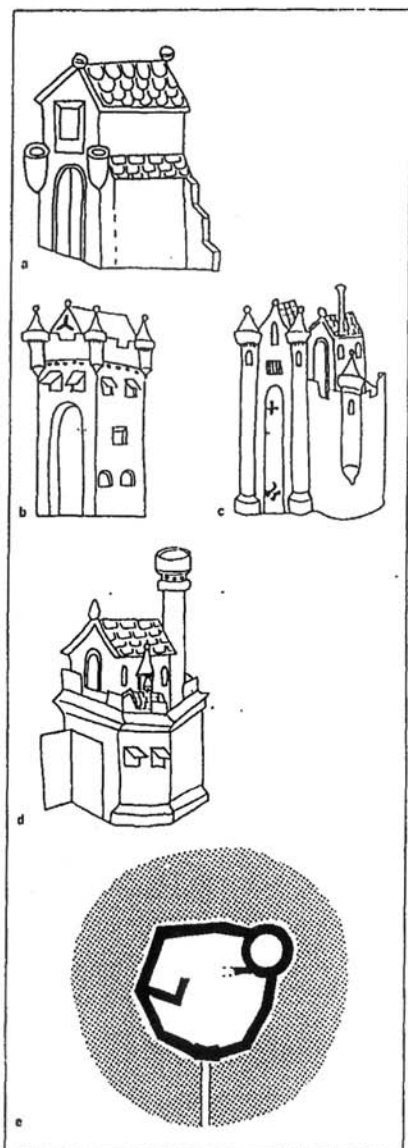
A középkor elmúltával azonban a „nagy zabák” ideje lejárt. A polgárok takarékoskodtak és új vendéglátási szokásokat vezettek be. Már a 16. századi – oktató célzatú – metszeteken gúnyolódva látatják a régi módit. A parasztlakodalmakon – legalábbis ez látható – csaknem mindenki részegen dülöngél, sőt van, aki viszontlátja nemrégiben behabsolt falatjait. Egzotikus

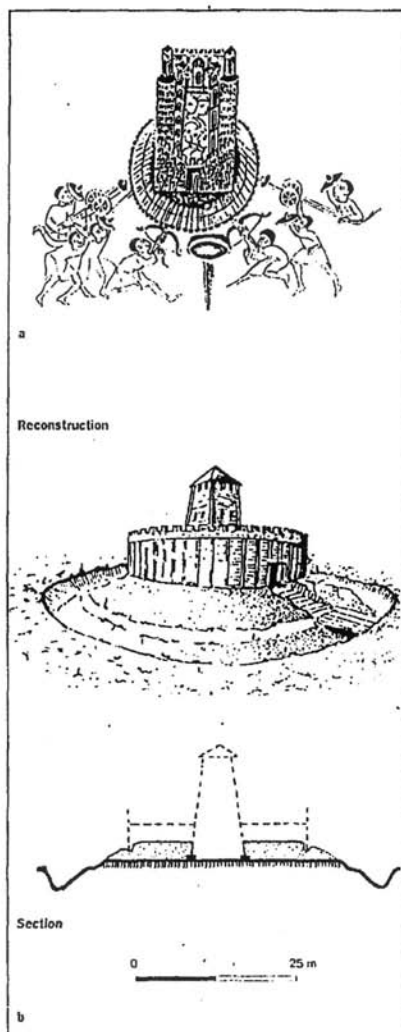
3. kép. Lakótorony. St-Cyr-au-Bont-d'Or, Franciaország, 13. század vége. Guilhaud nyomán

⁹ Bleyl, 1973.; Boüard, 1973. 5–110.; Braume, 1983.; Broglio, 1983. 73–88.; Collodo, 1980. 5–36.; Debord, 1982. 83–90.; Decaëns 1981. 5–123.; Egger – Schepers, 1985. 1–38.; Fantini, 1966.; Fasoli, 1966. 531–567.; Fixot, 1973–74. 245–296.; Fixot, 1975. 67–93.; Fournier, 1978.; Grisward, 1981.; Habitats, 1983.; Hélot, 1974. 217–234.; Hinz, 1981.; Kroeschell, 1968.; Le Roncier, 1990. 161–298.; Meckseper, 1975. 135–144.; Noyé, 1980. 607–630.; Pesez – Piponnier, 1972. 143–164.; Pringle, 1974. 222–249.; Schepers, 1973. 121–135.; Schneider, 1986. 17–38.; Settia, 1980. 159–199.; Settia, 1984.; Soeder, 1964.; Stopani, 1977.; Uslar, 1964.; Van de Walle, 1962. 163–169.

¹⁰ Barthélemy – Contamine, 1990. 371–470.; Comba, 1978. 375–414.; Debord, 1982. 83–90.; Frankovich – Gelichi – Parenti, 1980. 143–247.; Hähnel, 1975.; Inventories.; Noyé, 1980. 607–630.

4. kép. Erődített házak és kastélyok hierarchiája 14. századi illusztrációkon Angliában. Oxford. Az e) lakótorony alaprajza, Vianeu, Franciaország. Alexandre-Bidou nyomán

5. kép. A lakótorony legrégebb franciaországi ábrázolása, 11. század. b) összehasonlításul South Mimms, Middlesex, Anglia, lakótorony átnézeti rajza. Alexandre-Bidou nyomán

6. kép. Harold utolsó lakomája a csata előtt. Részlet a „Bayeux-i szőnyeg” néven ismert vászonhímzésről. Angol apácák készítették a 11. században. Bayeux, Franciaország. Az épület emeletén ékeznék, ahova feljutni egy lépcsőn lehet, amely a lakótorony oldalához van építve.

italok kerülnek a polgárházak asztalára. Csokoládé, kávé és a tea. Persze elmaradhatatlanul társul a kínálathoz a lepény, sült tészta, gyakorta gyümölcsökkel ízesítve. Mai utódaik ismeretében egyáltalában nem tűnik valószínűtlennek, hogy ezeknek – az olykor ehetetlen – bodagoknak kellett betölteniök azt az űrt, ami a féktelen eszem-iszomok elmúltával támadt fogyasztási szokásainkban. A divat gyorsan követőkre talált – falun is. Ellenben a kontinensen kelet felé haladva senki sem akarta utánozni nyugati kortársait. Kelet-Európában még ma sem! Ellenkezőleg, az újbabkori urbanizáció egyenesen megerősítette a nagy, látványos trakták szokásának szabályait – falun és városon egyaránt.

De akármerre nézünk, bármelyik korszak kulisszatitkaiba pillantunk be, azt tapasztaljuk, hogy mindenütt mindenki ragaszkodik a tálalás reprezentatív kellékeihez. Az ősrégi barbár tempó végigvonul fajunk kultúrtörténetén. Még a szegények sem lehetnek kivételek. Az elszegényedő római birodalom félreeső provinciájában, Pannoniában (a 4. századi Pécs ókeresztény sírjainak mellékleteiből ítélve) a szűkösen élő, sőt olykor kifejezetten alultáplált városlakók a túlvilágon akartak (keresztény hitükkel összeegyeztethető módon!) nagy lakomát csapni és ehhez a Rajna-völgyi műhelyekből való üvedényeket vásároltak. Erejükön felül költekeztek! Ám akármit is van, a koplalás régi alternatívájának kézzelfogható bizonyítékait ezek az üvegpoharak és kancsók szolgáltatják. Voltaképpen méltó előképei a közelmúlt és napjaink generációi által nagyrabecsült ólomkristály-készleteknek.

A díszes ivóedény talán a legrégebbi kelléke a reprezentációnak. Nemesfém ivókürtök gyorsan féltett kincseivé váltak a barbár törzsfőnököknek azóta, hogy rájöttek a fémfeldolgozás mesterfogásaira. Kincsek ezek az edények, a törzsi háborúk fosztogatásai miatt elásták őket, a régészeti és iparművészeti gyűjteményekben ők bizonyítják a

kézművesek tehetségét és a pompa ősrégi vágyát. Nem volt olyan kor és nem volt olyan társadalom, amely lemondott volna az ivás és a vagyon fitogtatásának kettős örömről. Ki-ki tehetsége szerint! Ezért a nemesfémek, kivált az ivóedények a középkori előkelőségek, sőt a gyorsan gyarapodó városi polgárok asztalneműi közül sem hiányozhattak. Nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Az újabb divat új formákat hozott, ám a régihez – aki csak tehette – ragaszkodott. Ebben persze annak is szerepe van, hogy a nemesfémkészítmények nem egyszerűen vagyontárgyak, hanem mobilizálható értékek. Nemcsak a modern idők zálogházi becsüsei tanúsíthatják a mondottakat, hanem a középkorból fennmaradt záloglevelek, amelyek talán a legnagyobb tömegű iratfajtat képviselik a feudális bürokrácia kultúrhistoriájában.

Ha vagyontárgy az asztalnemű, akkor örökíthető is. A végrendeletek és a hagyatéki leltárak (e kellően még alig kutatott iratok) sokmindent elárulnak és áttekintést nyújtanak a középkori terített asztalokról. Olykor még a szegények is arra kényszerülnek – a divat okán –, hogy a vagyonosság látszatát keltsék és ezt elsősorban a családi asztal látványával érik el. Még a csonkult családokban is ragaszkodnak a hagyományokhoz. Nemcsak az értékek miatt, hanem a hajdanvolt emlékek okán.

Egy selyemszövő-nő Lübeckben már minden bizonnyal abban a helyzetben volt, hogy erején felül kellett teljesítenie, ha a módos polgár látszatát akarta kelteni 1386-ban. Végrendeletében egy ezüstkanalat, egy ezüstcsészét, tizenkét cintálat, valamint hat kis cintányért, továbbá három vaslábast, négy üstöt és egy – kézmosáskor használt – melencét, nemkülönben a mondott aktushoz szükséges vizes-hordócskát mondhatott magáénak. Persze az utóbbi felszerelési tárgyak zöme rézből, bronzból vagy csak vasból készült, volt köztük még cinedény is. De ezek még mind drága portékák, még a vasedények is, hiszen a lábakkal ellátott konyhaedényeket (amelyeknek űrtartalma nem haladta meg a két litert) nem konyhafelszerelésként tartják számon, hanem az étkezőhelyiségekben közszemlére kitett reprezentációs, mutogatni való kellékek között. Ekkoriban még meg sem említik a fa- vagy cserépedényeket, a tűzhely felszereléséhez tartozó rostélyt, a villát, a nyársat, a háromlábát stb., holott ezeknek aligha volt híjjával a megboldogult. Lübeck polgármesterének 1439-ben kelt végrendeletében pedig az áll, hogy a gazdag város első emberének felesége egy tucat ezüstkanalat és egy ezüstbögrét örökölt. Másról itt sem esik szó. De idővel megváltoztak a bürokrácia szokásai, talán pontosabban vált minden hivatal. Alighanem átalakult az értékrend is. A 16–17. századi holland és angol végrendeletekben már kő- és cserépedényekről is olvashatunk, az iratokat pedig parasztházakban készítették. Ugyanezeket az értékeket hagyta szeretteire a magyar paraszt is a 18. században. De ennek előtte nem emlegetik még őket. Pedig aligha boldogultak nélkülük. Az is nyilvánvaló, hogy ilyen edényeket a középkori Európa csaknem minden háztartásában használtak. A nemes- és polgáraszonyok ugyanúgy, ahogyan a parasztok asszonyai sem nélkülözhatték gyakorta cserélni szükséges készleteiket. Minden asszonynak, aki süttött és főzött, szüksége volt azonfelül tálakra, kádakra, dongás edényekre, kivált hordókra, sőt tányérokra is. Ezek mind fából voltak. A kollekciónak előállításának technológiáját a vaskorban tökéletesítették, majd a középkor urbanizált övezeteiben kiegészítették esztergált edényekkel. Ezeket egyre nagyobb tömegben állították elő, voltak köztük csutorák, tálak stb. A faedények az ipari forradalom előtti nemzedékek életében mentek ki a divatból Északnyugat- és Közép-Európában, délen pedig még a középkor végén. Ezzel szemben Kelet- és Észak-Európa periferiája, kivált a parasztházakban egészen a múlt század utolsó harmadáig használta a faedények arzenálját; itt a cserépedényeket úgyszólván sohasem kedvelték meg, a vasedényeket pedig régóta nagy

becsben tartották. Mindent egybevetve a kontinens lakossága csak a középkor elmúltával kezdett változtatni a konyhafelszerelésen és a kulináris hagyományokon.¹¹

Ezzel szemben délen és északnyugaton már a középkorban átalakították a lakberendezést, kivált a nemesek és a polgárok, de a divat ereje a 16–17. században ragadta magával a parasztokat is, majd elárasztotta Közép-Európát. Kezdetben mindenki ácsolt bútorokat használt. Elengedhetetlen volt egy láda és a bölcső. Az ülőalkalmatosságokat rendszerint három lábbal készítették el, ahogyan a közelmúltban a cipészek műhelyeiben látható székecskék őrizték a hagyományt. A szokások mélyen nyúlnak a prehistoria rétegeibe. Mindenesetre a vaskorban a famegmunkálás technológiája sokat javult a vonókés és a faragószelek alkalmazása révén. Ennek ellenére a bútorok együttese, s magának a lakberendezésnek a száma, változatossága (vagy talán éppen ez utóbbinak hiánya) maradt a régiben. Még az ágyakat is talán csak a tehetősebbek engedhették meg kényelmük reményében. Egy favázra (mely lábakon állott) hálót vagy hevedereket erősítettek, esetleg bőrszíjakat, vagy pedig a keretet befonták vesszővel. Ezt a fekvőhelyet már Egyiptomban is jól ismerték, a sírokban talált ágyak, dikók és az ugyanonnan előkerült házmodellek szolgálnak bizonyossággal. Másként négy faoszlopot faragtak, amelybe hosszanti hornyot véstek, hova is bárdal hasított hosszanti és a végeknél rövidebbre vágott deszkákat illesztettek. Ez a megoldás talán a vaskorban gazdagította a faragók leleményét, ám az ágy csak a középkorban vált általánosabban használt bútordarabbá.

A lakberendezés szégyenessége magának a lakásnak a szűkösségével és hőháztartásának fogyatékoságaival függött össze. Valamennyi lakóházban arra kényszerültek, hogy a füstöt szagolják; kürtők és kémények csak a 12. századtól kezdtek terjedni az Alpokban és attól északra a nemesi épületekben (elsősorban a toronyházakból alakuló várak teremházaiban), majd a polgárházakban és a középkor végén a falusi parochiákon, nemkülönben néhány gazdagabb paraszt házában. Ennek következtében az ülőalkalmatosságok és az asztalok mai méretei csak akkor alakulhattak ki, ha a tűz füstjét már elvezették és szobát rendeztek be. Addig is, ha tehették, alvókamrát falaztak el (ezért a legegyszerűbb megoldás a két osztatú ház!), itt viszont hidegben aludtak. Itáliában már a 11. században az ágyakat tetővel és függönnyel szerelték. A divat lassan terjedt az alantas rétegekben.¹²

Itáliában és az Alpoktól északra még sok minden tisztázandó a lakberendezés divattörténetének tényeit illetően. Ezek a problémák nyilvánvalóan mind az épületek használatával kapcsolatosak. De már a nemesek tornyaival is filológiai nehézségek vannak. A *turris* ugyan mindenütt lakótornyot jelent a latin szövegekben, de a *domus* (a ház) lehet földszintes és emeletes egyaránt. Jószerevel parasztház is lehetett. A *camera* (kamra) és a *sala* (a terem, a lakóhelyiség, az ebédlő stb., tehát a nappali tartózkodás belső tere) jóllehet egyértelmű kifejezések, azonban a szövegekben ezeket gyakran felcserélik és csak a szövegek környezetükben értelmezhetők.

Mindenesetre a 10. század óta az *aula* a legfontosabb lakóház, ez a torony és később a várpalota. Még a királyi lakóhelyeken (pl. Aachen-ben) is így van. Az épületet félig földbemélyített raktárhelyiségekre falazták fel. Mellette istállók és a fegyverek tárolására való épületek álltak. Páris-ban, Brügge-ben ugyanígy építkeztek. A városokban azonban a korai középkorban még ritkán építettek tornyot. A nemesek vidéken laktak. Mind, egytől-egyig rablótanyákon éltek. Persze tornyaik méretei is kisebbek, mint az

11 Tauber, 1980.

12 Hinz, 1978. 316–319.; Lorcin, 1992. 15–20.; Mohrmann, 1985. 513–530.; Ottenjann, 1985. 531–544.; Schütte, 1985. 545–568.; Windisch – Graetz, 1982.

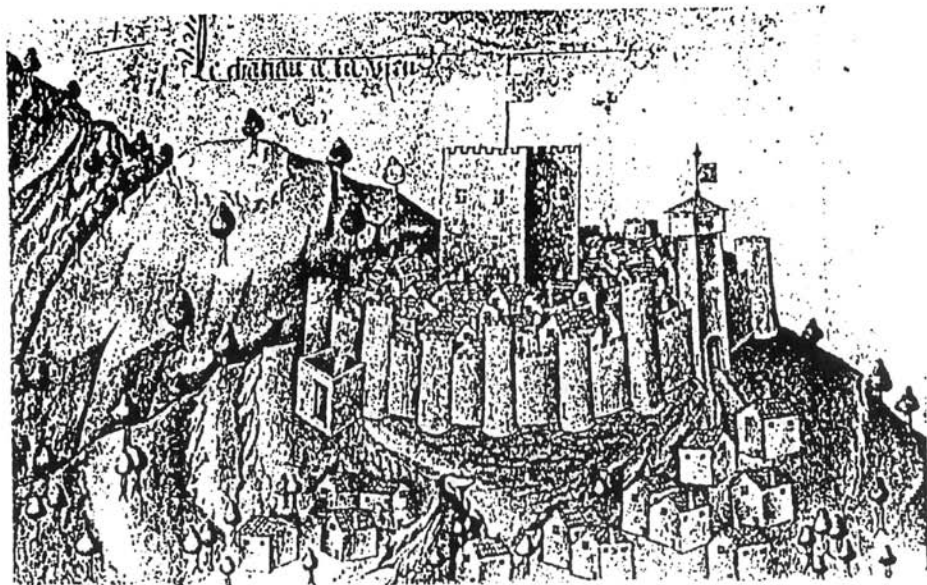
uralkodó házában. Itt sehol sem éltek tágas termekben. Észak-Franciaországban van például Grimboisq in Cinglais, ahol Olivets dombján egy 11–12. századi torony áll. Bence az *aula* 17 x 7 méter alapterületű és 10 méter magas. Houdan (Yvelines) cilindrikus tornya 15 méter átmérőjű és 30 méter magas. Amaury III. (Monfort Sir-je) építtette a 12. században. Az épület bejárata 6 méter magasságban van. Ezek a legmonumentálisabb példányok, bár az idők folyamán sok társukat lebontották és így nehéz pontos képet alkotni róluk.

Annai azonban bizonyos, hogy a komor tornyok zöme – mai igényekkel ítélve – kényelmetlen, sötét és hideg épület, úgyszólván minden elemi komfort hiányzik belőlük. Persze az otthonosság kellékeit sehol sem nélkülözték az előkelők kőházaiban. Doue-le-Fontaine közelében ma is áll egy 11. századi donjon. Konyhájának közepén tűz égött a földön, a teremben pedig – fényűző módon – kandallót építettek, első emeletén latrinára jártak, pedig ez az intézmény a kisebb lakótornyokból mindenütt hiányzott. Gent hercegi várának falába vízvezetékét építettek be, de ez egészen kivételes megoldás volt. A kényelem sehol sem jellemző a lakótornyokra. Még ablaknyílást sem hagytak a hálókamrákon, nehogy nyíllal belőjenek az ott szorongó asszonynépre. Inkább fáztak a sötétben! A tornyok áporodott levegőjét a fáklyák is kormozták. Az ebédlőben a falakon szőnyegek lógtak, és sok épületben a kamrákat is szőnyegek választották el egymástól. A 13. századtól azonban a tehetősebb arisztokraták nagyobb tornyokba költöztek, ablakokat is hagytak és fallal védték a tornyot. Az „erődített ház” (ahogy nevezték) már vár volt. Olyan kényelmes, hogy csigalépcsőn lehetett az emeletre felmenni, nem holmi létrán kapaszkodni a magasba. De a nemesek többsége még mindig ősi fészkeiben, ezekben a valóságos rablóbarlangokban szorongott. Werner Rolenvinck kartauzi szerzetes, aki Köln városának krónikaírója, 1476-ban azt állítja, hogy a lovagoknak „zsákmányra kilovagolni és rabolni korántsem szégyen, a legjelesebbek ezt teszik e honban” (Ruten roven, dat en is ghen schande, Dat doynt die besten van dem lande).¹³

Dél-Franciaországban és Itáliában ezidőtájt már sok nemes beköltözött a városba. Kényelmesebben élhetett ebben a környezetben, városfalak védték, és elkölthette pénzét. Egyre többet beszéltek a vitézségről, miközben sokan felélték javaikat, az eszemizom itt sokkal költségesebb, mint vidéken. Sokan eltanulták a kufárkodást, életelemlük lett az adok-veszek. A polgárok a maguk képére formálták az egykori útonállót. A nemes nem kardjával, hanem kölcsönügyletekkel és adót szedve – fosztogatott.

Ezekben a provanszál városokban már az antik idők óta kereskedtek úgyszólván mindennel. Éltek itt görögök is, aztán rómaiak növelték a forgalmat, a prosperitás pedig a lakosságot. Később lanyhult az üzletmenet, majd a középkorban újra fellendült. Ekkor már a városkép is megváltozott. Languedoc-ban és Armagnac-ban is összekeveredtek a ligurok és kelták utódai mindenféle kereskedőnépséggel. A zsidóknak utcáik voltak. De más gettók nem alakultak ki. Volt egy természetes csatorna is, ami a kontinens belsejébe vezetett, a Rhone. A bronzkor óta ez biztosította az összeköttetést. Amikor megnövekedett a forgalom, átépítették a várost. Először az antik templomokat alakították át, majd újakat is emeltek. A lakóház fala leomlott, ha már tartósan lakatlanná vált. Új tulajdonosa azonban meghagyta a régi alapokat és az omladék helyén falat emelt. Ez a gyakorlat csak a középkorban változott meg. Előbb a kereskedelem élénkül meg, aztán az ipar. Egyszeriben vonzóvá válnak a városok a nemesek számára is. Marseille, Toulon, Fréjus, Arles, Venc és Antibes suburbiummal egészül ki a 13. században. Az a helyzet, amit Forcellier városáról írnak a 11. században, már a múlté. A templom és a vár

13 Id.: Egger–Schepers, 1985. 7.

7. kép. Bussy városának képe egy 15. századi miniaturán. Franciaország.
 A falakkal övezett városban a polgárházak agglomerációjából kiemelkedik a lakótorony.
 A falakon kívül suburbium. Piponnier nyomán

(locum atque ecclesie cum burgo) volt a város említésre méltó épületegyüttese. De a későbbiekben a város kiterjedt, mint a legtöbb agglomeráció. A súlypont eltolódott. Jól érzékelteti az alábbi példa a folyamatot. Arles egyik egyháza a Szt. István kapu mellett áll 1050-ben, ahonnan út vezet a várhoz (carrería que ducit ad burgum), de a 13. századi oklevelekben ez az erősség már kiérdemelte az „öreg” jelzőt. A feljegyzések 1150 óta új várakat is emlegetnek. Ez a Porcellets család fészke, kezdetben egy torony, idővel más házzal egészítik ki, valóságos városnegyed keletkezik. Egy másik negyedben épül a Szép család háza (famille des Baux), egy másik toronyépület a Mejan faluba menő szerkérút mellett, erkélyét 1293-ban is számontartják (turris nove ... versus Medianum confrontatum ... cum menis seu barris veteribus: turrem bossatam prout confrontatur cum carrieris publica dicta de Mejano). Arles aktái között fennmaradt 1304-ből a telektulajdonosok összeírása, négyszáznyolcvan van. A telkek körülveszik a várat, ahova egy lépcső vezet (iuxta ascensum castri, in castro scilicet in podio Eugenésii, in turno castri, subtus castrum): a vár tornya alatt. A leírásból nyilvánvaló, hogy a legfontosabb épület az egész településen a torony, ennek van minden alárendelve, s ehhez viszonyítják a többi épület fekvését. A házak utcákba rendeződnek, köztük van a kenyérsütők utcája, mely a városkapuhoz vezet, itt van a templommal szemben a Szent Mihály kútja (Super puteum sancti Michaelis, retro sanctum Michaellem... apud basconones, subtus furnum de Bastonenes). Ezt az utcát ma is így nevezik.

Jóllehet a beköltözések révén átalakult a lakosság összetétele, a városi népség aránylag homogén tömeg volt, ritkán alakultak ki gettók, ám a foglalkozási és vagyoni eltérések (a társadalmi státusok egymáshoz való ragaszkodása révén) észrevehetőek a középkori városokban. Ahol sok a nemes, ott sok a torony – egyrészt a házak, másrészt a

templomok miatt, így tartja a közfelfogás. Tours városát a 14–15. században keletkezett iratokban *villa de turribus* névvel emlegetik. Ennek ellenére a délfrancia városokban nem minden nemes lakik toronyházban, megelégszik földszintes épülettel is. A nemesi építkezéseknek egyébként is csaknem mindenütt – az Alpoktól északra és nyugatra – két épületfajta az eredménye. Az egyik a terem, amelynek kamrája van, a másik a torony. Idővel sok olyan épületet emeltek, amelyben kombinálták a kétféle megoldást és ezeknek építési tapasztalatait felhasználták a polgárházaknál, végül a parasztházakat falazva.

A városi házak méreteit a teleknagyság határozza meg. Szent Pons apátságának házai a 13. századi Nice-ben 6–3 pálca, illetve 2–5 pálca és 3–5 pálca méretűek (1 pálca = kb. 3 m). Arles-ban 1225-ben eladott házak utcafrontjának szélessége egy pálca és egy arasz (1 arasz = 0,22 m), illetve egy pálca és hat arasz volt. Toulon városában 1590-ből megmaradt jegyzék szerint a legszélesebb ház 8 pálca és 6 hüvelyk (1 hüvelyk = 1,25 m), míg a legkeskenyebb mindössze 2 pálca volt. Még az egymás mellett lévő épületek méretei is különböztek egymástól. Gaspard de Lascaris (conseiller de Castellar) birtokában 1529-ben az alábbi ingatlanok voltak: egy torony, egy kis palota (azaz teremház), egy másfajta, „közönséges” építésű és egy kert. A 13. századi Avignon városában megközelítőleg háromszáz toronyházat tartottak számon. A provanszi városokban a tehetősek izolált tornyokban laktak; Antibes, Grasse, Vence, Saint-Paul, Arcs városképét ma is ezek határozzák meg. A mintát alkalmasint az olasz városokból kölcsönözték. Bologna, Siena és S. Gimignano városmagva mindmáig fenntartotta a középkor társadalmi mozgásának látványos következményeit. Aztán ez a városkép is megváltozott. A kereskedőknek árkádok házakra volt szükségük, ahol a boltívek alatt árulták portékájukat. Arles városában 1406-ban említenek egy *carriera dels pilars*-t, azaz boltos utcát. A prosperitásra jellemző, hogy nem egészen két emberöltővel korábban Nice-ben, noha 1342-ben a városi hatóság megengedi egy ilyen árkádok ház építését, ám meghatározza annak méreteit is, figyelembe véve a telek szélességét. (...possit edificare facere ... loco dicto in fustaria juxta pontem ... et juxta aquam Palionis unum ponticum altitudinis de terra usque ad dictum ponticum palmorum canne quatuordecim ... et debeat in carriera de muro dicte domus per mensuram seu spatium palmorum canne quindecim ... Item construere ante dictam domum duas colonnas videlicet una de lapide vel de mallonis et alia de fust exuntes in carrieris et separantes a pariete domus palmos canne tredecim.)¹⁴

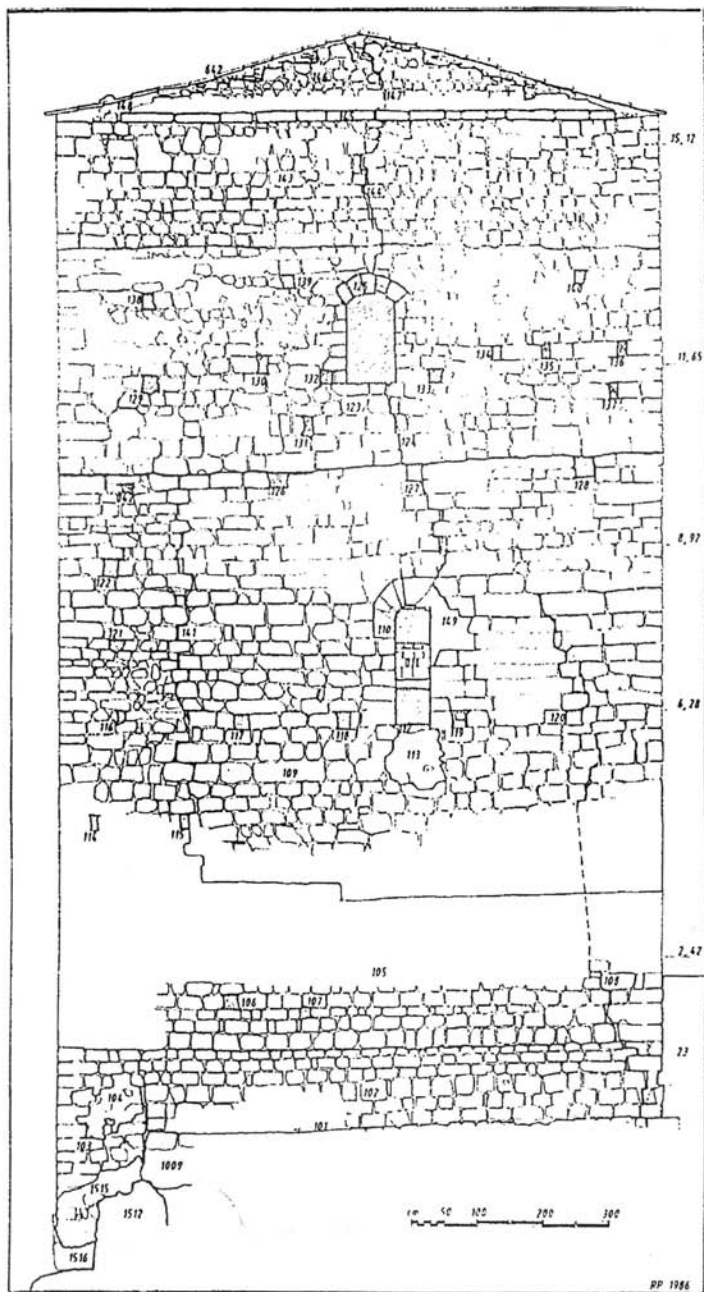
Természetesen az építkezéseket kiváltó szociális mozgásokat úgyszólván nem is lehet nyomon követni. Annyi mégis látható, hogy a nemesi torony (amelyet a védekezés okán építettek) eleinte vidéken vált be. De a 12–13. századi Itáliában és Dél-Franciaországban kezdtek a nemesek beköltözni a városokba, egyidejűleg a toronyépítés szokása terjedt az Alpoktól északra, sőt Angliában, végül a 13–15. században még Kelet-Közép-Európában is. Végeredményben megközelítőleg három évszázad alatt a toronyház elterjedt Szicíliától Skóciáig és Erdélyig. Annak következtében pedig, hogy a nemesek áttelepültek a városokba, itt is felépítették őket, de itt már sokat módosítottak rajtuk. Nemcsak azért, mert nem a torony, hanem a városfal védte lakóikat, hanem azért is, mert sok mindent adaptáltak beléjük az építkezés és a lakberendezés komfortjából.

A 13. században épített lakótornyokban és városi toronyházakban már sokhelyütt kályhával fűtött szobát rekesztettek el; akik itt laktak, csigalépcsőn mentek fel az emeletre. Kényelmesebb lett a bútortat is, elterjedtek a függönnyel felszerelt ágyak, a ma-

¹⁴ Engelmann, 1959.; Février, 1964. 139–176.; Hauser, 1990³. 79. skk.; Hähnel, 1975. 77–95., 192–219.; Kayser, 1960. 43–72., 164–189.; Settia, 1980. 31–50.

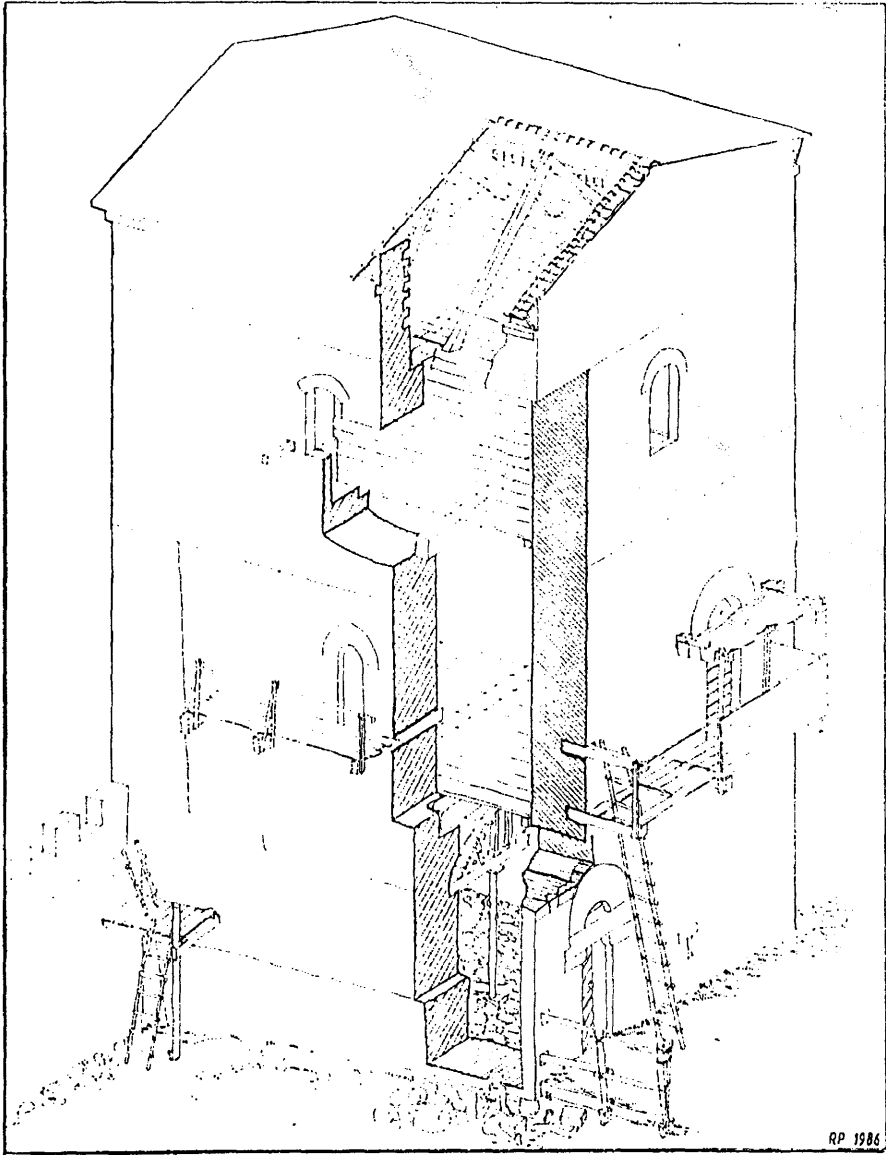
gas asztalok és székek, megjelentek a középkor végén a szekrények stb. A konyhában a tűzhely nem a föld vagy egyenesen egy tűzgödör, hanem egy magas padka. Itt már nagyobb, lapos fenekű edényekben főzettek, mert háromlábakat használtak, ugyanígy a serpenyőket. Ennek következtében megváltozott a konyhatechnológia, az ételek fajtái. De minden a tornyokból indult el, legelőbb is azért, hogy maguk a tornyok bekerültek a városokba. Crestentius is azt állítja – ismertetvén az ideális majort a mezőgazdaságról írott – tanyájteményében, hogy egy valamire való udvarház (corte) közepén toronynak kell állania, s az udvarra tágasra nyíló kapun lehet bejutni. Jószerével ilyenek építették a bolognai Szent Procolo kolostor majorját, amely „egy alkalmas udvarral rendelkezik, hol torony épült; itt állanak továbbá a jobbágyok házai is, valamint a magtár, az istálló (a tehenészet), a magtár, a szérűskert és egy veteményes kert, mert az is ebbe a gazdaságba foglalatik”. Ilyen sokféle épülettel felszerelt majorokban gazdálkodtak a tehető polgárok is. Egy veronai ügyvéd például családi birtokának középpontjában már a 12. század óta egy toronnyal és falakkal erősített majort tudhatott magáénak. Ezt vizesárokokkal vették körül. A majorban nemcsak mezőgazdasági épületeket, hanem egy szövőcsarnokot is emeltek. Emilia területén sem ment ritkaságszámba a vizesárokkal határolt, toronnyal ékes major. Például Rodanoban 1456-ban említik az egyik iratban azt a majort, amelyik házzal épült, azon felül toronnyal is, sőt árokkal van övezve (cum domo posita supra una motta cum foveis circa circa). Másutt (ugyanebben a tartományban) egy olyan major építéséről tudunk egy 1353-ból keltezett iratból, ahol egy darab földbirtok van, toronnyal, házzal és épületekkel, valamint művelt földekkel, amelyek a major árkán kívül terülnek el (de una pecia terrae cum una mota, domo et aedificio superextante cupata, LIX tabularum, cum una pertica terrae circa et extra foveas ipsius motae).

A baj az volt, hogy még az ilyen erősségek sem óvták meg az itt lakókat a rablótámadásoktól. A kisebbeket akár le is rombolták. Verona – Parisius di Cereta által írott – évkönyveiben elmondja, hogy egy veronai úr utazó taligáján katonákkal egy másik úr vidéki birtokára utazott, ahol is annak várát, nemkülönben egy másik birtokos tornyát és erődítményét lerombolta (cum carroccio et militibus de Verona ivit et destruxit castrum Albaredi, et similiter destruxit Mottam et turrim Roberti de Orte). Egy másik elbeszélő forrásból – 1285 eseményeiről olvasva – Tarvissioban hasonlókat tudunk meg (vidit comune Tarvisii ... dextruere et splantare unam fortezzam et motam que erta in dicto loco facra per dictum dominum Ecelinum de Romano). Annak reményében, hogy az ilyen erősség kibírja az ostromot, ideálisnak tartották a kőépítkezést. Casale Monferato ura és annak emberei 1294-ben arra a meggyőződésre jutottak tehát, hogy erődített települést építenek, valamint a nevezett úrnak egy jó, alkalmas erősséget, amelynek kövekből rakott toronynak kell lennie (fascere construere et hedificare unam bonam villam fortem... et predictis dominis tantum facere construere ed hedificare unam bonam mottam et receptum forte in quo esse debeat una turri de lapidibus). Ha új települést hozott létre egy földesúr, megkívánta tőle a városi hatóság, hogy az erődített legyen, azaz nemcsak a maga lakhelyének szánt tornyát építse meg kőből, hanem a falucskát is várként erődítse meg. Ez történt Saluzzo provinciában 1340-ben, ahol a Torinói Tanács mindezekre kötelezte bizonyos Guglielmo Roero-t (de loco Podii S. Martini positi et iacentis in fine Carmagniole cum omnibus terris et possessionibus pertinentibus in predicta cintrata ...de mobili et gentili feudo, pacto apposito et specialiter et expressim quod ipse dominus Guillelmus et sui heredes possint in loco predicto construere, facere et edificare, construi et facere castrum et quacunque fortaliciam).

8. kép. Lakótorony a 12. századból. Montarrenti mellett
(Toszkána, Itália). Parenti nyomán

9. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza.
Parenti nyomán

Mindent egybevetve az erődtített lakóház, a torony eleinte a vidéken vált be, s abban az időben, amikor a nemesek már kezdtek beköltözni a városokba (Itáliában és Dél-Franciaországban) még javában folyt építésük a vidék téerein. Másrészt ekkoriban terjedt építési divatja nyugati irányba, hogy végül még Skóciában vagy a Kárpát-medencében se tudjanak lemondani róla a fegyverforgatásból élő nemes famíliák. Annak következtében viszont, hogy ez utóbbiak áttelepültek a városokba, szükségképpen ragaszkodtak megszokott épületeikhez. Itt azonban feleslegesek a szűk ablakok, s egyáltalában a védhetőség, hiszen a városfalak elegendő védelmet biztosítanak. Viszont mód nyílik arra, hogy ezeket a tornyokat több komforttal lássák el és végülis kényelmesebben éljenek bennük. Bár Aix en Provence szomszédságában olyan lakótornyokban laktak a vidéki nemesek, amelyek két-háromszintesek voltak, s alapterületük 10 x 5 m, magasságuk 10 m, bejáratuk pedig 1,75 m magasán a talajszint felett, ahol is egy nagy konyhát, voltaképpen a legnagyobb helyiséget képezték ki, s ilyenek még a 15. században is épültek, a városban már erkélyes házakká változtak az egykori sötét tornyok. Volt, ahol a konyha terét megosztva szobát képeztek ki. Ez a gyakorlat kivált német nyelvterületen vált be, úgyhogy a svájci városok lakói is északi szomszédaiktól ismerték meg ennek az építkezésnek az előnyeit.¹⁵

Az emeletes parasztházak mintái

Úgyszólván alig tudunk valamit arról, hogy mikor építettek először emeletes parasztházakat. Az adatok csak városi épületekről maradtak fenn, a források ott sem buzognak bőven. Alighanem Itáliában kell a legkorábbi nyomokat keresni. Toszkánában például vagy Lombardiában (különösen Bologna környékén) a 14. században sok a telekspekuláció. Városi szegényeket ültetnek bérlőkként lakatlan legelőkre. Az első lakóházak 4–5 m x 10–12 m alapterületűek és nincsenek is belső válaszfalaik. Toszkánában a bérlők (*poderi*) tégl- vagy kőházakat építenek és cseréppel fedik az épületeket. Ezek 10–12 m x 5–6 m alapterületen állnak, 5 m magasak és két szintesek. A földszintjük konyha és éléskamra, az emeleten alszanak, és itt egy loggia is van. Piemontban és Emiliában számtalan változatuk alakult ki. Leggyakoribb megoldás, ha a földszinten istálló van, az emeletre pedig egy oldallépcsőn lehet feljutni, majd belépni a konyhába, s onnan a hálóhelyiségbe. Nyilvánvaló, hogy az ilyen házakat városi minták nyomán építik. Sőt eredetileg a nemesi toronyházakban kísérletezték ki a legcélszerűbb megoldásokat. Az előképekhez mérten azonban ezek a házacskák már egészen kicsinyek. Még kisebbek a városi szegénynegyedek épületei. San Colombano (Lodi mellett) egyik utcájában a városfal mellett 1437-ben hat házat írnak le s mindössze 27 m² alapterületük van épületenként. Két részre vannak osztva: *sala* és *camera* van bennük. Néhány kézműves és egy fürdős lakik bennük.

Ez arra vall, hogy a városban van már slum, ha annak méretei a modern időkben ismertekhez mérten még csekély is. De benne őrződik a hagyomány folyamatossága és az anyagi motiváció révén kialakuló változatosság. Itt tűnnek fel az első téglapépületek, holott a 12. századi itáliai városok még tele vannak faházakkal. Bologna, Siena, Velençe már átépült a 14. századra. Az olcsó tégl ellenáll a tűznek.

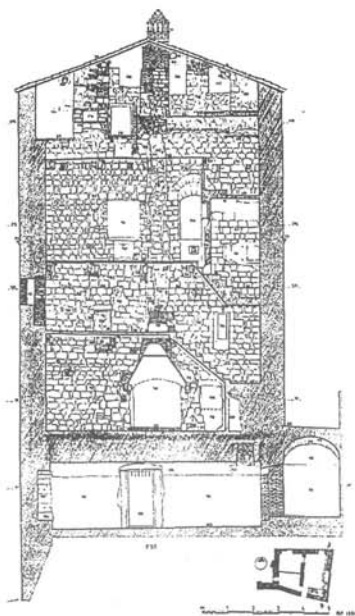
Firenze és Siena házai (még a paloták is) téglafalúak, csak a 15. században építik az első kőépületeket. Genuában a földszintet kőből, az emeleteket téglából falazták.

¹⁵ Barker, 1973. 155–177.; Biffoli – Ferrara, 1938.; Cherubini – Francovich, 1973. 877–904.; Chierici, 1921. 343–380.; Desplanques, 1971. 93–101.; Francovich – Gelichi – Parenti, 1980. 173–247.; Heers, 1981. 47–93.; Kent, 1978.; Mazzi, 1980. 137–152.; Pinto, 1980. 153–172.; Radom, 1987. 361–393.; Ring, 1979. 2–21.

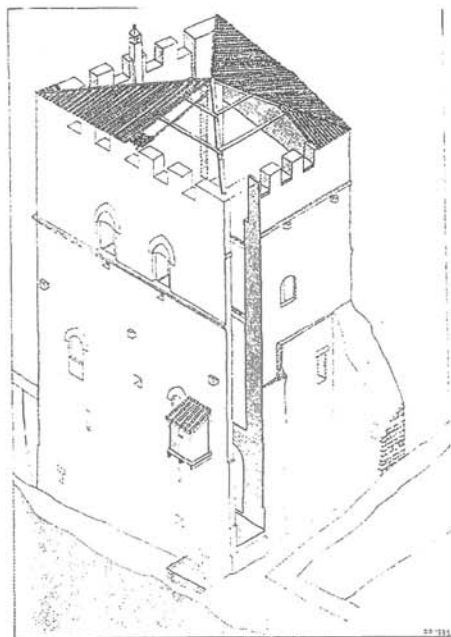
Az újításokat a városi hatóságok is szorgalmazták. Ám az előírások ellenére a szegénység sokhelyütt keresztülhúzta a számításokat. A toszkanai városokban a 14. században még sok szegény élt faházakban. Ezek többsége gerendavázú volt, melyet sárral betapasztott vesszőfonattal építettek fel, nem is ritkán kétszintes kivitelben, noha mindössze két lakóhelyiség volt bennük. Akadt olyan is köztük, amely „palco inferior”, azaz mélyföldszintre épült, ahol szintén laktak a többnyire dohos és rácsálókban is bővelkedő lyukakban. A tető alatt hálókamrák húzódtak, alattuk pedig a konyha, mely ebédlőnek is szolgált. A lépcsőt az udvar felőli oldalon mintegy hozzáragasztották a rozoga építményhez. Az ilyen házakban (például Firenzében) a bérlők gyakran változtak; akadt olyan lakó, ki évente négy alkalommal is költözött, hátrahagyva adósságát, mindössze csekélyszámú lim-lomot vitt magával új szállására. Többségük családos volt, mondhatni nagycsaládos! Mindamelllett a hatósági dörgelemek és korántsem ritka perek arról árulkodnak, hogy az együttélés egyáltalában nem zavartalan. A szomszédok és a jobb híjján háznak nevezett kalyibában lakó társbérlők között mindennaposak a csetepaték, sokan panaszoznak a tolvajlásokat, a kimondottan laza nemi erkölcsök is elegendő okot szolgáltatnak a nem ritkán verekedéssel végződő perpatvaroknak. A nyomor kárvalotjainak egyetlen menedéke volt: patrónusuk. A szegények még nem proletárok a modern világban szokásos módon, kliensek, ahogyan a hagyományos társadalmakban a gazdagok és a szegények közötti kötelékek összetartják az embereket.¹⁶

A „popolo medio”, vagyis a kézművesek, árusok stb. zöme már olyan házban élt, amelynek egy részét megvásárolta, más részének pedig bérlője volt. Ezeknek a házaknak középpontja a *sala* és a *camera*. Néha a belső udvaron istállót is tapasztottak a házhoz és az udvar sokhelyütt virágokkal volt beültetve. Nem egy ház udvarán kút volt, a lakóknak nem kellett a közkútra járniuk vízért. A *sala* rendeltetésszerűen – az utcafrontra nyíló ablakokkal – a ház legrangosabb helyisége, míg a család nőtagjaitól lakott kamrák ablakai az udvarra néztek. Ennél tágasabban és valamelyest kényelmesebben éltek azok a városiak, akik Pisa, Siena, Lucca, Firenze társadalmában a „popolo grasso” tömegét alkották: mesteremberek, kereskedők és városiakóvá lett kisnemesek. Téglá- és kőház az otthonuk. Az ablakok kerete olykor márványoszlop, a falba kandeláberek építettek, a tetőeresz esőcsatornája cinből van kalapálva. Firenzében az utánzásra érdemes kereskedőcsaládok házai már a 13. század folyamán megépültek (Palazzo Mozzi, Frescobaldi, Spini, Peruzzi). A 14. században még impozánsabb palotákat emeltek. 1390-ből fennmaradt Jacopo di Rosso lakóházának leírása Firenze levéltárában. Az épületbe boltíves kapualjon át lehetett bejutni (*androne*), amiből egy másik boltíves terem nyílt (*volta*). Az utóbbit borospincének és a házieszközök tárolására való kamrának használták. Innen nyílt az „első”, valamint a „nagy” terem, egy hozzá csatlakozó kamrával, másrészt egy konyhával és a cselédség hálókamrájával, azaz összesen öt nagyobb lakóhelyiséget írtak össze. Akkortájt rendelkezett Serotino Brancacci is házáról, amelyben három terem, egy előszoba, négy kamra, egy földszinti „volta”, továbbá egy konyha van. A ház belső udvarán narancsfa díszlik. A boltíves folyosó, a konyha, az egyik terem és egy kamra a földszinten található, míg két további terem és a többi kamra az első emeleten. A helyzet tehát, midőn a földszinten a kereskedők vagy az iparosok műhelyt vagy kereskedést rendeztek be, már a múlté. A lakóház családi otthon, nem munkahely többé.

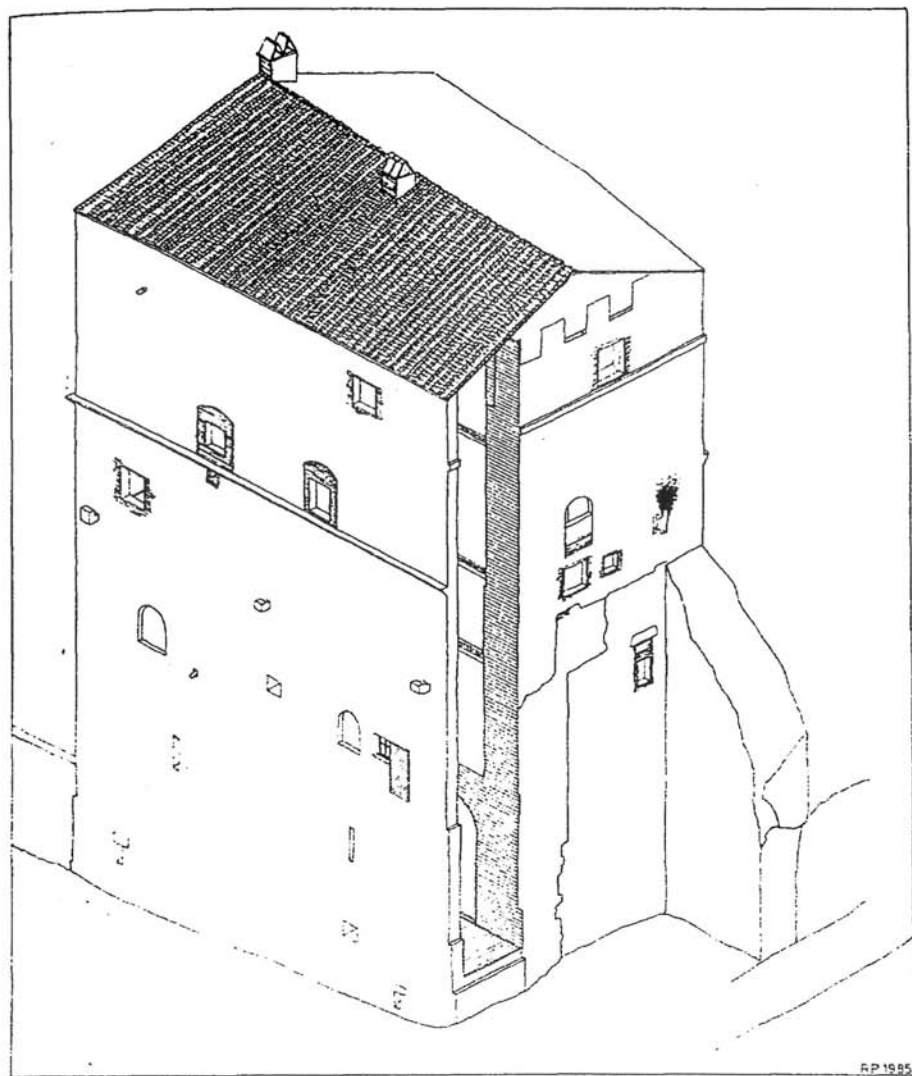
¹⁶ Goody, 1983. 142–159.; *Guerreau-Jalabert*, 1981. 1028–1049.; *Heers*, 1974. 19–27.; *Kent*, 1978. 23–29.; *Redon*, 1987. 369–93.

10. kép. Lakótorony a 13. századból. Átnézeti rajz. Későbbi beépítésekkel (kandalló, kémény). Uo. Parenti nyomán

11. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza. Parenti nyomán

12. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza a 14. századi állapot szerint, amikor átépítették palotává (palatium). Parenti nyomán

Miután a legtöbb városban a telekhálózat már évszázados, és a centrumban a telkek végében házak állottak, a nagyobb patricius családok csak az óváros szélein építhették fel hivalkodó palotájukat, hiszen a teleknek a lábja üres volt. Gyakorta kellett megvásárolniuk a szomszéd telkét is, mert olyan nagyméretű palotát akartak emelni, hogy az a keskeny pántlikán el sem fért. Sokszor megesett, hogy a két végén már beépített telek közepén ott maradt egy darab kert, ennek látványa azonban sehol sem szí-

nezte a városképet. A 14–15. század fordulójától, ha építkeztek, már két telekre volt szükségük. A három–négyemeletes paloták (Strozzi, Bombeni, Cappelli, Davanzati család otthona) mind az új divat hírnökei. A via dei Bardi egyik telkén a 15. században emelt palota (a Da Uzzano testvérek háza) már harminc helyiségre tagozódik: kilenc a földszinten, tíz az első emeleten és tizenegy a másodikon. Ezt a nagyméretű épületet már csak az öreg házak bontása után tudták megépíteni. A Medici palota 1446-ban, a Pitti palota 1446-ban, az Antinori palota 1465-ben, a Strozzi palota 1489-ben és a Gondi palota 1490-ben mind szanálás után épült. Az impozáns méretekre nem egyszerűen a társadalmi rang elismertetésének vágya sarkalta a szóban forgó családok fejeit. Ellenkezőleg! A túlnépesedett családokat kellett belegyömöszölni az épületekbe. Az itáliai középkor városaiban ugyanis a tehetőس polgárcsaládok nagyszámú rokonságukkal éltek szoros kötelékben együtt és ezenfelül igényelték a személyes szolgálatukhoz szoktatott klientúrájuk jelenlétét is. A családlétszámok tehát sokkal nagyobbak az átlagos méreteknél, a kiskereskedők, mesteremberek vagy a vidék parasztjainak együttélésében kialakult lélekszámnál.

A 14–15. századi Itália demográfiai vizsgálata megerősíti annak a feltevésnek az igazát, amely szerint a szegény rétegek kiscsaládokban élnek. A mesteremberek és a parasztok egyelőre sehol sem tudnak akkora értéket felhalmozni, melynek megtartó ereje a család harmadik generációját is megkötné, s a javak további felhalmozására készítetné őket. Kivált a városokban! Az 1348-ból megmaradt adólajstromok értékelése nyomán arra a következtetésre jutunk, hogy az átlagos családlétszám négy fő. (Bologna 1395: 4,3, Toskana 1427: 4,42, Siena 1453: 4,28, Firenze 1427: 3,8, Lucca 1411: 3,91.) Mászóval apa, anya és két gyermekük. Alighanem a pestishalál is szerepet játszott abban, hogy a trecentóban egykor magasabb átlagok később mindenütt csökkentek. A görbe pedig lassan emelkedett. Még falun is, noha ott nem aratott oly bőséggel a halál. San Gimignano 1290-ben minden tűzhelyéhez hat fő tartozott, 1428-ban még csak hét. Másrészt a családátlagok alakulását befolyásolta a vagyoni helyzet. A 14. századi toszkán városokban mintegy 54,8%-a a lakosságnak olyan családokban élt, amelyek nagyobbak a nukleáris családnagyságnál. Ezzel szemben 13,5%-a valamennyi háztartásnak mindössze csak egyetlen főre olvadt. Ugyanebben az időben 12%-a a családoknak közösen használta valamely ház tűzhelyét. Ezt még inkább el lehet mondani a parasztookról, akiknek körében minden ötödik tűzhelyen két család osztozott, a gazdag parasztook házában pedig minden második tűzhelyre több család jutott. Romagna 12–13. századi parasztjai családonként hét főből álltak. E mögött a házanként több család tömörülése sejtethető. Történetesen Bologna környékének 1392-ben felvett adataiból arra lehet következtetni, hogy a parasztook 22%-a közös tűzhelyet használt. A síkságon ez a szám 1451-ben már 36%-ra emelkedett. Lucca környékén 1411–1413-ban több család használja a tűzhelyek 18%-át. A Ferrara-beli Polesina 1481-beli adatai szerint már 30%.

Firenze és Pisa városi tanácsa 1427-ben összeíratta a két város és környékének lakosságát. A 360 kötetnyi feljegyzésben 264 000 személyt regisztráltak, akik mintegy 60 000 városi és falusi háztartásban éltek. A legtöbb családfő bérlő. Firenzében 85%-uk az.

Háztartáslétszám falun és városban

	Város	Vidék
Firenze	3,8	5,1
Arezzo	3,5	4,4

Pistoia	3,6	4,6
Prato	3,7	5,0
San Gimignano	4,0	7,5
Volterra	4,2	
Pisa	4,4	

A vidék, a mezőgazdaság általában nagyobb létszámot konzervál, ugyanis a töredécsaládok fennmaradására semmi remény. A város mégis nyújt némi esélyt. Ezt a tendenciát jelzi Nápoly egykori adatsora is. Míg Firenzében 7,7% nem nukleáris család, Arezzóban pedig 9,2, addig ugyanott a vidék 20% fölötti értékkel emelkedik a város fölé. A parasztházban tehát mindenütt szűkösebben laknak. Csakhogy a parasztházaknak rendszerint nagyobb a tömegük, mint a városi szegénység hajlékainak. Zsúfoltan szorongani mindig is a városi szegényeknek jutott osztályrészül, letagadhatatlanul nyomorúságosabban éltek, mint falun rekedt társaik.

A városi előljáróságok – szem előtt tartva a polgárok érdekeit – mindenütt törekedtek arra, hogy összetartsák a családokat. Bologna 1287-ben elfogadott statutuma kimondja, hogy a „rendes” család az alábbi személyekből áll: az apa, az anya, a fiúk, a lányok és a menyek. Bolognában tehát ragaszkodnak ahhoz, hogy a fiúgyermek – nőszülését követően – lehetőleg ne alapítson új háztartást, hanem otthon maradv a családi vagyon gyarapításán fáradozzon. Még a házicselédek zöme is a rokonságból verbuválódott. Egy részüket családtagként kezelték. Így tartották számon a firenzei kereskedő, Bene Bencivenni szolgáját, nemkülönbén öt cselédlányát és egy szakácsnőt, aki vele egy háztartásban élt. Prato városának ismert nevű kereskedője volt 1393-ban Marco Datini Prato, akinek házában – családtagként – élt három szolgája, két cselédlánya és egy jobbágya. Mindenütt a rokonság tudata csalogatta a városba a szegényeket. Átfogta a munkaerőgazdálkodást. A családi összetartás összefűzte a természetes és nemcsak anyagi érdekekből font szálakkal az egész rokonságot. Az előzvegyült és gyermek nélkül maradt férfiak háza hovatovább megtelt szegény rokonokkal, ámde az egész pereputty inkább szolgasorban élt, mintsem hogy élvezte volna a gazdag rokon testközelségének előnyeit. De facto nem voltak családtagok. Ugyanakkor viszont a rokonság családi szövetségére behálózta az egész várost. A már említett 1427-beli firenzei összeírás készítői minden harmadik adófizetőt ugyanazzal a családnévvel jelölik. Más toszkán városokban a családfők és a házukban élők (tehát a szolgák egy része) az össznépeség 20%-át azonos családnévvel írják össze. Vidéken pedig a nevek 9%-a ugyanaz. Arra vonatkozóan persze ezek a források nagyon keveset árulnak el a mindennapi élet iratlan szabályairól, hogy valamennyien ápolták is vagy csak fenntartották a rokonság tudatát az együttélők (*consorterie, casate, famiglie*) soraiban. Mindenesetre egy firenzei polgár 1510-ben azt óhajtotta, hogy „...az egész családom közös tető alatt lakjon, ugyanannál a tűznél melegedjen és ugyanannál az asztalnál egyen!”¹⁷

Ebben a kívánságban csúcsonódott ki mindazon tapasztalat, amelyet a gépeket és a gyáripari munkaszerveződést még nem ismerő társadalmakban szerezhettek társadalmaink – családi üzemekben alapuló – szerveződésével kapcsolatban. Ezek az ismeretek magukba foglalták egyfelől a parasztok, másfelől a városi iparosok, sőt a kereskedők familiáinak iratlan szabályait. Végeredményben mindhárom közegeben a javak megszerzése és elfogyasztása családi keretek között ment végbe. De a családi alapon szervezett

¹⁷ Houston, 1964.; Lombard, 1959. 234–54.; Schulten, 1957. 355–387., 399–414., 445–517.; Smith, 1979.; Wittvogel, 1956. 152–64.

termelés és elosztás nem eredendő sajátossága az emberi nemnek. Új rendszernek számított ez valamikor! Ugyanis a szántógazdaság kialakulásával egyidejűleg magányos tanyákba költöztek a felbomlott klánok családjai, akiknek ősei nem is olyan rég még csak kooperációkban tudtak megbírkózni az agrárium feladataival. Az i. e. 3–4. évezred óta a tanyasi-családi gazdálkodás terjedt el a kontinensen. Dél-Európában a családi szórványok vidéki-paraszti világa mindmáig fennmaradt, több mint háromezer év óta funkcionál. Az Alpoktól északra a feudális földesurak már más rendező elveket alkalmazva szervezték újjá a minden irányban szétfolyó, mégis atomizálódó paraszti világot. A vele rendszerint csak szóban kötött szerződés értelmében a földesúr birtokának egy darabját (mint holmi bérletet) magáénak tudhatta a paraszt, sőt utódaira is örökíthette, miután azt családjával együtt megművelte, s ennek fejében különféle adókat és szolgáltatásokat fizetett. A munkát a szomszédjaival, a falubeli paraszttal összefogva (végeredményben mindenütt családokkal együttműködve) kellett elvégezniük. Ezekből a szabályokból a Mediterráneumban is alkalmaztak sokmindent, ám a gazdálkodás üzemi rendje és technológiája (párosulva a művelhető föld bőségével) nem tette szükségessé azt, hogy következetesen ragaszkodjanak az íratlan szabályokhoz. Még a középkori Itáliában is tanyavilág volt a vidék csaknem mindenütt, mint a prehistóriában és az ókorban. Az erdőtől elhódított Nyugat- és Közép-európai falvak zárt rendje – délen – ismeretlen maradt a gazdálkodók számára.

Talán Toszkána szolgáltatja az iskolapéldát a mondottakkal kapcsolatban. Siena városának iratai történetesen sokmindent megőriztek a mindennapi életből, aránylag pontos képet kapunk az összeírásokat, pereket stb. olvasva a társadalom szerveződéséről. Fennmaradt több népességösszeírás (1248, 1249, 1251 és 1252 évből), amelyekben jellemezték a város birtokainak állapotát, egyebek között az erdei irtásokra települt gazdálkodók vagyoni helyzetével kapcsolatos ismereteiket. Az összeírásokból még az építkezési szokásokra is lehet következtetni.

A birtokok hegyvidéken voltak, ott, ahol valamikor tölgyesek díszlettek (*Quercus ilex* és *Quercus cerris*). Innen a táj neve: *Montagnola*. Akik itt éltek, csaknem valamennyien gazdálkodók voltak. Három nagy társadalmi csoporthoz tartoztak valamennyien. 1. A majorok birtokosai (*alloderii*), ők majdnem mind nemesek. 2. A bérlők (*meczaioi*), akik parasztok. Ők alkotják a vidék lakosságának zömét. Végül a majorokban és nagyobb parasztgazdaságokban dolgozó cselédek (*affeati*), akik évenként szegődtek, számuk és arányuk az összeírásokon belül változó értékeket mutat, hiszen lakóhelyüket váltogatták.

Ebből a három csoportból állt a rendi társadalom Toszkánában vidéken, ott, ahol már a 13–14. században majorok, tanyák és kis falvak foglalták el az erdők helyét. A gazdaságok túlnyomó többsége a családi munkaerőt használta el. Voltak azonban szép számmal olyanok is közöttük, amelyekben a tulajdonos családján kívül a cselédek is laktak – szintén családostól. Ezeket az összeírás készítői tűzhelyek szerint különböztették meg. Szükség volt a munkás kézre! Szántóföldek és szőlők művelése rajtuk múltott (*petium terre laboratorie et vineta*). A birtokok központja a gazda háza (*domus*), van, ahol a tanyasi épületet fallal kerítették el a földektől (*domus murata*). Ez azonban ritka lehetett. A házakat többnyire *platea* (tehát utca) nélkül emlegetik, ami alkalmasint a települések többségének rendezetlensége, szórvány jellege, a zárt agglomerációk csekély száma miatt van.

	1248–52	1256	1317–20			
	tűzhely	választók	tűzhely hely	ház hely	a település	
					zárt	szórvány
Abaddia a Isola	31					
Ancaiano	52	36	102	50	13	6
Arnano	7		4	1		
Cannuccio	9	5	17	16	1	0
Castellina	14		44	10	3	0
Colle	22	15				
Fungaia	16	8	20	20	1	0
Gallena	13		54	49	1	3
Marmoraia	78	58	140	101	14	9
Molli	34	32	67	49	7	5
Montarrenti	32		35	32	1	1
Montauto						
Pernina di Sotto	34	30	129	66	9	3
Pernina di Sopra			85	38	6	1
Personata	24		56	16	3	5
Pietralata			56	46	5	3
Radi di Montagna	29		133	47	10	1
Riciano	27					
Rosia	57	52	48	22	2	2
Santa Colomba	43	21	98	79	9	3
Simignano	13	32	50	24	4	3
Sovicille	78	25				
Strove						
San Martino			103	56	3	2
Pieve Castello			52	31	6	2
San Chimento	112		32	21	3	0
Santa Flora			83	38	5	3
La Suvera	82		105	43	7	8
Tonni	39	23	70	40	6	5
Trecciano	19					

*Montagnola településeinek, házainak és tűzhelyeinek száma 1248–1320 között
(Redon nyomán)*

Valamennyi tanya lakóházból, galambdúcból áll, körülöttük vannak a szántóföldek és a szőlők, az állatállomány szarvasmarhákból és juhnyájból tevődik ki. (Pl. Miglioratus Cittadini gazdasága Santa Colomba területén: hat hektár, 79 livra értékben: *possessio laboratoria et vineata et soda et boscata cum domo et columbaria in loco dicto Rutoli*). Az 500–5000 m² közötti tanyák neve *villa*. A zöm azonban ennél jóval kisebb helyet foglal el. Ezek (*petia terre cum domo*, sőt sok esetben a *domus* helyett csak *casalia*!) mindössze néhány tucat négyzetmétert foglalnak el. Nincs is olyan köztük, amelynek területe egy ha-t meghaladna.

A ház lakás, de ől és szerszámoskamra is (az utóbbiban áll sokukban az olajprés vagy a helyiséget borháznak használják). A házak tehát kétszintesek. A földszintjük a

gazdaságé, az emelet az embereké. Külön épület viszont a galambdúc (hiszen a galambhús elmaradhatatlan tartozéka az étrendnek).

A nagyobb gazdaságok központja nem domus, hanem *castrum* vagy *burgus*. Van olyan burgus, amelynek területén huszonhat ház áll, azonfelül tizenkilenc casalina és az egész együttes be van kerítve fallal. A házak alapterülete 45–80 m². Az ilyen épületegyüttesektől azonban a legtöbb villa mégis különbözik. Nincs fallal erődítve. Mindamellet ezeknek a területén is különböző alapterületű házak állanak: 130–5000 m². A közepes méretű ház alapterülete 846 m².

A harmadik épületegyüttest Santa Colomba házai reprezentálják. Az 1318-as összeírás hetvenkettőt említ. Egy részük magányos épület, többségük azonban egyetlen agglomerációban szorog. Vannak továbbá olyan települések is ezen a vidéken, ahol – hála az összeírás készítőinek – ismerjük a telekméreteket is. Vagataia, Casavecchia, Campora és Casabocci telkei 65–1066 m² alapterületűek. Egyelőre nem lehet szabályokat felismerni a kisebb és a nagyobb házak arányaiban, illetve az épületek területi megoszlásában. Radiban például 8 domus és 6 casalina állott, La Cuvera – burgus – területén 13 casalina és 6 domus. A domus rendszerint emeletes épület. Földszintje gazdasági rendeltetésű, az emeletet lakják, ide a ház oldalához épített lépcsőn lehet felmenni. A nagyobb villa épületegyütteseinek ennél jóval bonyolultabb alaprajzi elrendezést mutatnak. De még a módosabb parasztek domusa is, ha abban – az összeírás tanúsága szerint – több tűzhely van.¹⁸

Az épületek

Az Ibériai-félszigeten jóformán mindenütt konzerválódott a prehistoria településrendje. A parasztek szórványokon, tanyákon élnek csaknem valamennyi dél-európai tájon. A rendszer a bronzkor óta működik. Ez a világ a szántógazdaságnak köszönheti energiáit, a szántógazdaság szakította el a parasztokat a klánrendszer köldökzsinórjától. A tanyasi családok – a nemzetségi falvak lakóival ellentétben – önállóan gazdálkodtak, egymástól függetlenül tudtak létezni, nem volt szükségük arra, hogy rendszeresen együttműködjenek, s minthogy a termelést munkaközpontok nélkül szervezték meg, a termést sem kellett – a közakarati íratlan szabályai szerint – elosztani maguk között. Hispániában azonban a félsivatagos területeken vannak kivételek is a mór idők óta, mivelhogy itt falvak is épültek. A falvak azonban itt sem tekinthetők a parasztek spontán tömörüléseinek. Miként Nyugat- és Közép-Európa tájain, úgy itt is a földesurak telepítették a parasztokat falvakba. A munkaerőgazdálkodás újszerű, középkori rendje motíválta Hispániában is ezeket a települési alakzatokat. Vannak továbbá mezővárosok is, olyan 10000–40000 lakosú agglomerációk, amelyeknek lakói csaknem mind parasztek, csak kevesek léptek át a kereskedelem, valamint az ipar szomszédos tartományába. A nagyra duzzadt agrárvárosok a dél- és kelet-európai periféria jellegzetes képződményei.

A tanyákon (nemkülönbön falvakon) és mezővárosokon kívül sokféle látható az Ibériai-félszigeten a középkorból ittmaradt lakótornyok, amelyekhez csaknem mindig majorok is tartoznak. Ezek a földesurak gazdaságai, s az általuk megvalósított rendszer

18 Aymard – Bresce, 1973. 945–976.; Beavitt – Christie, 1992. 491–506., 1993. 419–451.; Bresce – D'Angelo, 1972. 361–402.; Brucato, 1984/I–II.; Cabona, 1981. 605–615.; Caraci, 1932. 26–72.; Carin, 1957. 104–234.; Cherubini – Francovich, 1973. 877–904.; Comba, 1978. 375–414.; Comba, 1984.; Day, 1976. 203–240.; Dickinson, 1956. 282–297.; Di Stefano – Leone – Tumino, 1981. 635–640.; Donati, 1983. 257–279.; Frigerio – Piccione, 1976. 447–472.; Gambi, 1964. 427–454.; Gambi, 1976. 42.; Mallet – Whitehouse, 1967. 113–146.; Pinto, 1980. 153–172.; Whitehouse, 1970. 189–215.; Whitehouse, 1973. 861–876.; Whitehouse, 1974. 203.

szintén a prehistoriából ered. Alighanem a bronzkori földvárak, kőből rakott tornyok és falak erősségei, nemkülönben a hozzájuk kapcsolódó majorok voltak Dél-Európában mindenütt a patrónus-kliens rendszeren alapuló termelési és társadalmi szervezet első intézményei. Mintájukra épültek fel az ókori majorok is, a villa rustica hagyományai az őskori agrárvilág rétegeiben gyökereztek. A technológiák az idők folyamán valamelyest tökéletesedtek ugyan, az üzemi szervezet rendje azonban alig módosult. Az arab agrárszakírók és a rómaiak elgondolásai jobb lehetőség hiányában tehát közel esnek egymáshoz. A paraszti termelési kultúra hagyományai konzerváltak sok mindent a múlt tudományos igazságaiból.

Az építkezési kultúra viszont sokat változott az idők folyamán. Három típusba lehet sorolni az Ibériai-félsziget hagyományos épületeit: 1. ovális alaprajzú, konikus házak, 2. négyzet alaprajzú és 3. belső udvarú, kerített házak, melyek közül a két utóbbi gyakorta többszintes.

Az ovális alaprajzú épületeket pásztorok építik: a ház egyik oldalán laknak, a másikon a birkák szoronganak a téli éjszakákon. Elterjedési övezetük északnyugaton van, valamint Észak-Algarve és Sierra Morena szegény tájain. Kelet-Galicia és Észak-León területén is gyakori egy *pallaza* nevű ovális épület. Hozzá hasonló ideiglenes házakat találunk össze Andalúziában aratás idején. Nem tudni, mióta építkeznek így. Arra azonban elegendő bizonyíték van a régészek kezében, hogy a négyzet alaprajzú házakat a keltáknak tulajdonítsuk. Ezeknek az elmúlt több mint két évezred alatt sok változatát fejlesztették ki. A *baracca* elterjedési övezete az Orihuela és az Ebro deltája közötti táj, de gyakori még Valenciában is. Ez a ház két – oldalával egymáshoz simuló – épületből áll. Az egyik, a kisebb: istálló. A nagyobbik a lakóház. Ez utóbbi hosszanti irányban ketté van osztva. Az istállóval érintkező oldala egy hosszabb folyosó és konyha, míg a mellette lévő a szoba, ahol vendéget fogadnak, s ennek folytatásában vannak a hálóhelyiségek is. Voltaképpen a két építményből összeragasztott ház alaprajzilag három párhuzamos folyosóból áll, amelyekből az egyik (az istálló) kisebb, a középsőben van a konyha, a harmadik pedig keresztirányban tagolt: a reprezentáció és az alvás igényeinek megfelelően. Vannak még belső udvarú házak is, amelyeket csaknem mindig kőből építenek. Ezeknek tetejét cserép fedi. Gyakoriak Aragonia felső részén és Észak-Portugáliában, nemcsak a völgyekben, hanem a hegyekben is. A baszkok és a katalánok négyzet alaprajzú házakat építenek. Ilyenek vannak a Pirenneusokban. A katalán *masia* kétszintes épület, amelynek földszintjén három egyenlő rész húzódik. Az egyik a marhaistálló, a középső egy előtér és egy istálló (a szamár vagy az öszvér számára), a harmadik pedig az ebédlő és az attól fallal elválasztott konyha, míg az emeleten hálókamrák vannak és egy éléskamra. A ház mellett rendszerint építenek még egy fészert is.

A baszkok (kivált a halászfalvakban) építenek erkélyes *masiakat* is. Ezeket az épületeket úgy alakították ki, hogy a földszintre jutottak a tárolóhelyiségek, valamint az istálló, nemkülönben a konyha (és ha van, egy étkezésre, vendégfogadásra berendezett szoba), az emeleten pedig alvókamrák és egy éléskamra. A baszkok *caserios* nevű lakóháza rendszerint kétszintes. A földszinten istálló van és egy szerszámoskamra. A két helyiséget egy középső folyosó választja el egymástól, ebben falépcső vezet az emeletre, melyet szintén három sávra tagolnak. A középső a konyha, s egyben a nappali tartózkodás színtere, míg az egyik oldalsó sáv a kamrák alvóhelye, illetve az éléskamra belső tere. Ilyen épületek a Pirenneusok középső részén még ma is gyakoriak. Vannak az Ibériai-félszigeten olyan parasztházak is, amelyeknek nyitott tetőterük is épült. Nyári éjszakákon itt alszanak, ahogyan a Közel-Keleten is sokfelé szokás. Nem tudni egyelőre, vajon csak a klíma elleni védekezés adta nekik az ötletet, vagy az arab invázióknak lehet

kulturális közvetítő szerepet tulajdonítani. Mindenesetre ezek a többszintes épületek árkádkkal vannak kialakítva. Ilyeneket lehet látni Denia és Észak-Alicante tájain, és sok van közöttük, amelyet tetőtérrel építettek, kivált Extremadura, valamint Algrave területén. Valamennyi ház úgy épült meg, hogy a földszintjükön istállót alakítottak ki, az emeleten pedig egy konyhát, egy nappali helyiséget és egy alvókamrát. Rendszerint a ház oldalához épített lépcsőn lehet feljutni az emeletre.

Ilyen rendszerű házak a síkságon is gyakoriak, kivált ott, ahol gabonatermesztés a megélhetés legfőbb forrása. Castiliában viszont a földszinten borospince van, az emelet változatlan. Ebben a rendszerben építkeznek Levante és Valencia szőlősgazdái is. Andalúzia és Alentejo tájain nem ritkák a belső udvarú, kerített házak sem. Egyáltalában nem tűnik valószínűtlennek az a gondolat, hogy az udvarházak mintájára kialakított parasztházak divatja csak a 17. században keletkezett, abban az időben, amikor a gazdaság teljesítményei nagyobb értékek felhalmozására készítette a parasztokat, tetszetős, az urak életvitelét utánozni képes környezetet akartak maguknak teremteni. Mindamellettt nincs kizárva annak lehetősége, hogy a kerített ház végül is római előzményekre tekint vissza, de annak közvetlen paraszti folytatása – megfelelő bizonyítékok hiányában – egyelőre nem igazolható.¹⁹

Ezzel szemben Itália egyes tájain jóval korábban tapasztalhatni a paraszti épületállomány átalakításának sikeres törekvéseit. A tendencia (akár az Ibériai-félszigeten) itt is a vidék urbanizálódása. Emeletek motiválják a házépítők szándékait. A lakótornyokból lett emeletes házak építésének divatja árasztotta el Itália minden egyes tartományát; maradtak szerényebb kivitelű épületek is. A múlt tanúi máig állnak, sokszor nem is csak ott, ahol a települések nehezen közelíthetők meg, bár kétségtelen, hogy az érintkezések alacsony intenzitása vagy csaknem teljes hiánya lehetett a legfőbb biztosítéka a hagyományok szívós megmaradásának. Ilyen példaként szokás megnevezni a *trullo* nevű konikus kőkunyhót, ami Apulia középső részén meglehetősen általános. Többet is építenek egymás mellé: van köztük olyan, amit ólnak használnak, s van, amelyik a kámbra. Valóságos komplexumok ezek, udvart alkotva (melynek szabálytalan az alaprajza) és kőfallal kerítve. Észak-Apuliában nevük *casedda*, Dél-Apuliában viszont *furneddu*. Dél-Apuliában (Fasano, Alberobello, Ceglie és Ostuni körzetében) vannak kétszáz éves kőkunyhók is. Ilyeneket lehet látni Ischia területén, ahol nevük: *casite*, nemkülönbön Istria félszigetén (Dignano környékén), ahol nevük: *trigor*. Lehet, hogy ezek egy régen eltemetett, talán kőkori építészeti kultúra véletlenszerű emlékei, s lehet, hogy az épületeknek vannak párhuzamos példányai az Atlanti-Európában, s lehet, hogy ennek oka a prehistoriában lezajlott – tengeri útvonalon megvalósított – népvándorlásokban keresendő. Mindenesetre Skócia lakói szintén fenntartották a kőkunyhók hagyományát. Az összetartozás ténye azonban egyelőre még nem bizonyított. Az mindenesetre meggondolkoztató tény, hogy Itáliában (főként Apuliában) olaj- és szőlőültetvényeket művelő, telepített bérlők építkeztek az utóbbi századokban ezzel az egyszerű kőtechnikával, mert anyagi helyzetük erre a takarékos megoldásra kényszerítette őket.

A szegénység diktált azoknak is, akik Dél-Itáliában és Szicíliában barlangokba húzódtak, állandó lakásukat a tufába vájt üregekben alakították ki. Voltak továbbá olyanok is, akik gyorsan romló anyagokból tákolták össze lakásukat. Az Appenineken két típust is észleltek a kutatók. Mindkettő a transzhumációhoz tartozik. A síkságon konikus, rendszerint náddal fedett kunyhókat építenek téli szállásként maguknak a nyájakkal

19 *D'Archimbaud*, 1973. 53–110.; *D'Archimbaud*, 1981.; *Chabot*, 1931. 44–60.; *Collardell*, 1980. 167–203.; *Davies*, 1972. 76–101.; *Dedet*, 1987.; *Février*, 1978. 208–247.; *Kaysers*, 1960.; *Weigend*, 1954. 75–101.

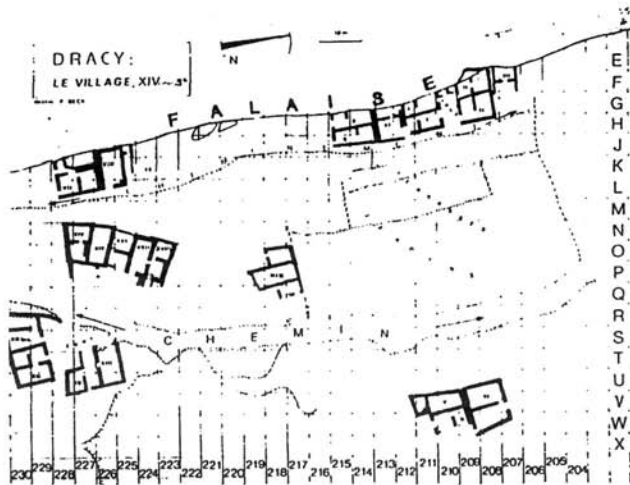
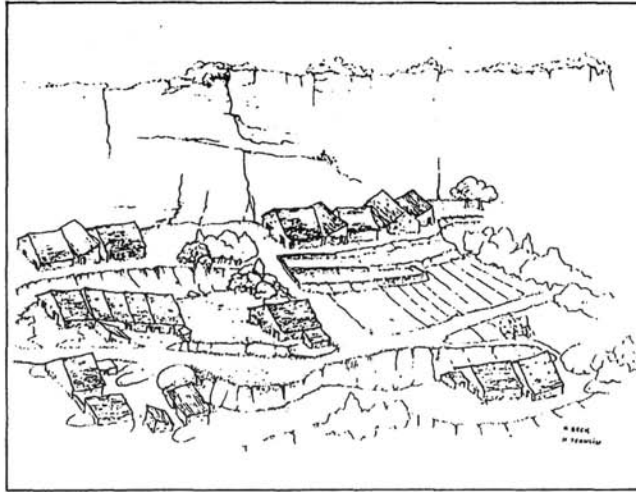
vonuló juhászok. Maremma, Campagne, Tavoliere tájain *capanne* nevű kunyhókat emeltek maguknak a családtól távol élő férfiak. Voltak azonban a hegyekben kőből rakott (négyyszögletes alaprajzú, három fallal határolt) nyári kunyhók is, amelyeket *stazzi* névvel illettek. Campagna szénégetői és favágói fából tákolták össze kalyibáikat (*procoi*), aminthogy így tettek Liguria erdeiben is (*caselle*).

A legtöbb vidéki ház azonban magán viseli a városi építkezések során szerzett tapasztalatok tárgyi emlékeit. Még az Alpok nyúlványain épült parasztházak is többnyire emeletesek: a Keleti-Alpokban a földszinten istállóval és szárítóval, az emeleten konyhával, alvókamrával és éléskamrával, esetleg további helyiségekkel (alvókamrákkal, esetleg szobával), mígnem az Alpok nyugati nyúlványain (ahol szegényebbek a parasztok) az előbbi építészeti elvekkel megegyező módon, de kisebb méreteket választva építették meg házaikat. A hegyekben *grange*, *baite*, *malghe*, *casere* és *alpi* a házak neve.

Vannak földszintes házak is a Pó völgyében és a Velence környéki mocsarakban. Ezek azonban elütnek a többi itáliai táj szokásos építészeti kultúrájából. A *casona* és a *baracca* (ahogyan ezeket a síkvidéki épületeket nevezik) négyzetes alaprajzúak, amelyeknek belső terében a konyha, az alvókamra, valamint egy élelmiszeres kamra a legszükségesebb helyiségek, bár arra is van példa (kivált a Velencei-öbölben a partvidéken), hogy az épületet kettéosztják, és az egyik oldalát istállónak, a másikat pedig az emberek lakhelyének használják. Egész Itáliában (beleértve Liguriát is, s kivéve Apuliát, továbbá a keleti síkságon, nemkülönben a Brenta és a Piave közötti völgyek szélén emelkedő dombokon) a tipikus „itáliai ház” látványa testesíti meg az építészeti hagyományt. Itt kétszintes épületet emelnek kőfalakkal. Gyakori, hogy az emeleten tornácot építenek, s ezeknek egyszersmind a bejárati ajtó védelmét kell biztosítaniok annak a lépcsőnek a kiegészítéseként, amelyen felfelé haladva – a ház falához épített alkotmányon – be lehet jutni a konyhába. Ebből a konyhából legalább egy alvókamra nyílik, van, hol több. Néhol még éléskamra is tagolja az emelet belső terét. A földszint istálló és szén. Ezeknek az alaprajzi kiosztásoknak számos helyi változata alakult ki, sőt még olyan épület is van (Liguriában), ahol a tetőterasz kiképzése révén egy harmadik szintet is építenek a ház tömegében. Közép-Itáliában több típus már a középkorban lezajlott telepítések, piaci mechanizmusok okozta konjunkturák és egyáltalában a város és a falvak között kialakult kapcsolatok eredménye. Ez különösen érvényes az ötszáz méter tengerszint feletti települések épületeire, amelyek aránylag későn, prehistorikus előzmények nélkül, a gazdálkodás és a népfőlönsleg középkori kiterjedése nyomán jöttek létre. A partvidéken (Tenna völgye és Ancona között) olyan gazdaságok is vannak, amelyben dominál egy hosszabb – téglalap alaprajzú – emeletes épület és mellette egy torony áll. A *fattoria* gazdasága ez, ahol a torony (noha a középkor üzenete) már funkcionálisan inkább presztizsigények, mintsem az egykori védelmi feladatok kielégítése céljából épült meg.

Az elmúlt két évszázad gazdasági fejlődését igazolják azok a csűrök, amelyek újabban épültek a régebbi lakóháztípusok szomszédságában. A korábbi századokban a lakás és a gazdaság raktározásának gondját egyetlen épületben oldották meg, később azonban növekedett a szántóföld, a gyümölcsös és – főként a modern időkben – a hozamok, úgyhogy újabb raktárakra (csűrökre stb.) volt szükség, a középkorban kialakult lakóépület belső rendszerén azonban ekkor nem változtattak.

Az északi síkon jellegzetesek a kerített, belső udvaros házak. Voltaképpen ezek is az utóbbi századok növekvő gazdasági nyomásának eredményeként épültek meg. A Pó völgy, valamint a kapcsolatos prealpin hegyvidék az elmúlt három évszázadban a leginkább életképesnek mutatkozott a többi itáliai tájhoz képest. Az utóbbiak mind elvesztet-

13. kép. Dracy francia falu, szőlősgazdák lakták és a középkor végén elnéptelenedett. Bourgogne, Franciaország. A romok és a falu axionometrikus rajza. Még csak földszintes lakóházai vannak. Boucaille/Peséz nyomán

ték a középkorban és azt követően tapasztalt aktivitásukat, településeik a legjobb esetben is mindössze stagnáltak.

A corte végül is a római idők hagyományain alapul és fő funkciója a tehenészettel volt kapcsolatos. A középkorban ezek majorok voltak, amelyekben – a városi piacok közelsége miatt – a tejtermékek iránti kereslet jövedelmezővé tette a nagyobb gazdasá-

gokat. Lombardia épületállományán a velencei építészet hatása is érződik – elsősorban a loggiák és a belső udvar árkádjain hagyott nyomot a rangos építészeti hagyományok városának utánozható formavilága. Campagnia Felix gabonatermesztő udvaraiban gyakorta négy-öt család is lakik, mivelhogy ezekben a gazdaságokban a munkacsúcsok idején minden munkáskézre szükség van. A családok többnyire bérlők, és magának az épületnek tömege, gazdagságot ígérő látványa egyáltalában nem felel meg annak a szociális bajnak, ami falai között fellelhető.

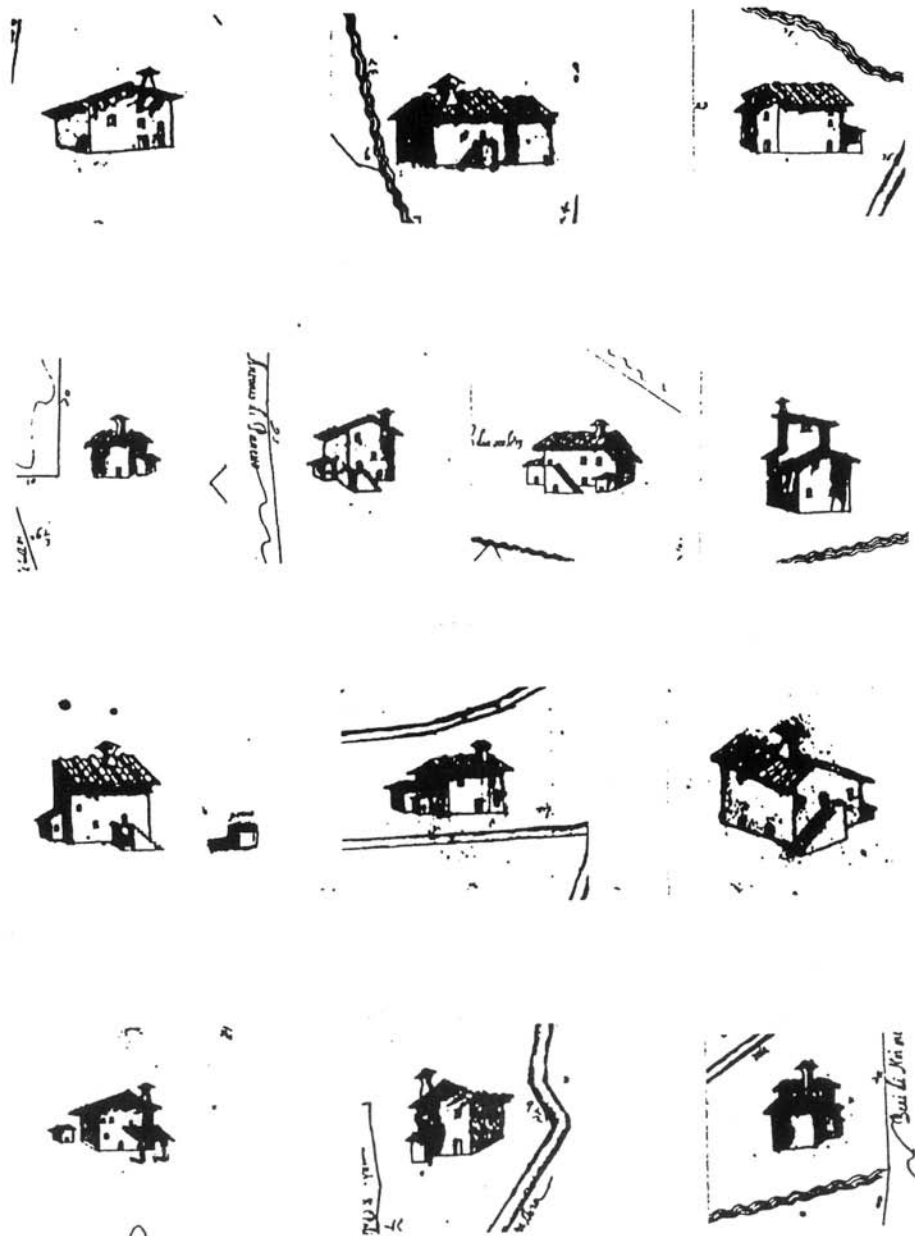
A mediterrán Dél-Franciaország vidéki építkezését (az olaszhoz hasonlóan) elsősorban a kőfalak jellemzik. Itt is észrevehető a középkori városi gazdaság virágzása, s annak hanyatlása után az a – még a vidéki lakosság körében is tapasztalható – szívós igyekezet, hogy ragaszkodjanak a hagyományokhoz. Itt is rendszerint két szintje van valamennyi lakóháznak. Provence magányos szórványai vagy Languedoc szőlőültetvényeinek tanyái sok rokon vonást mutatnak egymással és természetesen előképeikkel: a városi vagy korábban (részben a majorokban) épült toronyházakkal.

Természetesen szembeötlők a tájankénti eltérések is. Kelet-Provence vidéki lakóházai kisméretűek, mivel itt juhtartásból és külterjes gabonatermesztésből élnek a parasztok. Nyugat-Provence tájain, az Aix és Salon között régóta polikultúrás gazdaságot tartanak fenn, a házak keskenyek és 10–20 m hosszúak. Camargue tájain a „vörös gunyhók” (*cabanes*) emelettel épültek, kis méretűek, s minthogy lakóik rendszerint halászok, a típus nem is árul el reájuk illő formajegyeket. A keleti-nyugati irányú, nagy ablakokkal épített *mas* (tanyaépület) tájolása a mistral elleni védekezés miatt van. Ez az épület jóval nagyobb méretű, mint a halászok háza. Itt parasztok élnek. Languedocban valamennyi parasztgazda szőlőművelő, ezért csaknem mindenkinek a háza földszintje a borraktár és a présház. Az emeletet lakják.

Összefoglalás

A mediterrán népek nyelvhasználatában a városok magva is őrzi nevében a középkori (vagy akár prehistorikus eredetű) tornyok emlékét: a spanyol *pueblo*, a francia *bourg* és az olasz *borgo*, nemkülönben a *centro* kifejezések emlékeztetnek az építészeti hagyományokra. Másfelől az a tény, hogy a toronyépületek – akár földesúri majorokban állanak, akár paraszti tanyákon – igazolják azt a feltevést, hogy a mediterrán világban a falu-város kapcsolatok teljesen behálózták a népességet, a környezeti kultúra formamegoldásait tekintve sok mindent eltüntettek a megkülönböztető jegyek közül – eltérően sok európai tájtól. A szórványtelepülések, a tanyacsoportok elnevezései beszédes tanúi a történekmeknek.

Itáliában a középkori oklevelekben a települések (a tanyák) neve rendszerint: *castra*, *villa* és *casalis*. A 13–14. században még a kevésbé jelentős településeket is *castra* néven emlegették. A kis falvacska vagy tanyacsoport neve ebben az időben *villa* vagy *casalis*. Ez volt a névhasználat Romagnában és Dél-Itáliában. Kelet-Spanyolországban a 13. században (a mozlímok alatt) *castillas* vagy *villas* névvel illették a településeket, amelyeknek többsége szintén szórvány volt. Ebben az időben Dél-Franciaországban a településnevek: *villa*, *castrum*, *mansus* és *locus*. A *villa* szó használata tulajdonképpen a római időkből maradt fenn. Akkoriban a major központi épületét (ahol a földbirtokos is lakott) nevezték *villa rustica*-nak. (A jelzővel megkülönböztették a rangosabb családi háztól, amely a városban épült és ezért neve *villa urbana* volt.) A középkorban a római majorokból toronyházzal megerősített gazdaságok lettek, amelyek a középkort követően átépültek, a toronyból kis kastélyt alakítottak, az egész komplexum neve pedig ismét a *villa* lett. (A mai kisebb majorok neve: *masseria* vagy *cascina*.) A római villa, melyet a középkor-

14. kép. Parasztházak ábrázolásai 16. századi térképeken. Toszkána, Itália. Pinto nyomán

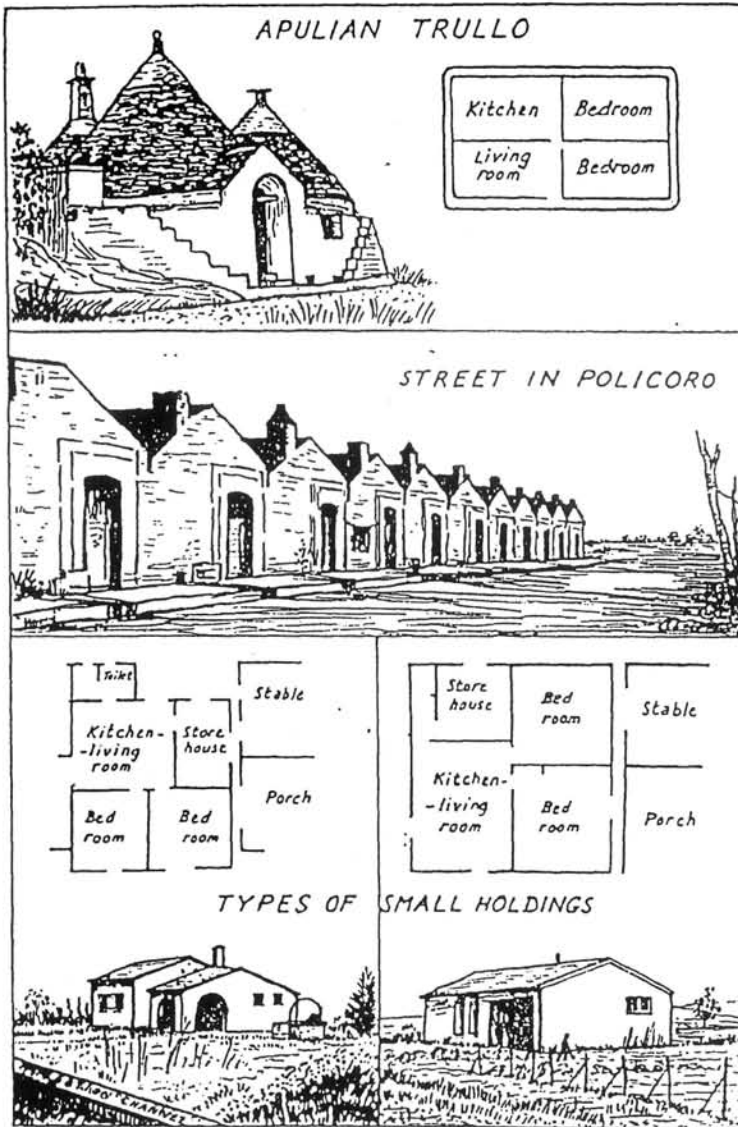

ban lakótoronnyal erődítettek meg, *castrum* nevet kapott Itáliában és Dél-Franciaországban. Languedocban az egykori épületek maradványai között római és középkori cseréptöredékek kerülnek elő, de maguknak az épületeknek a küllemére a falmaradványokból csak hozzávetőleges biztonsággal lehet következtetni. Ez a folyamatosság állapítható meg Porciano kastély (Basilicata) hitelesítő ásatása során. A római *villa rustica* itt középkori *fundus* lett, majd *castellis*. San Severo majorjában, amely ma is működik (Foggia), a római időkig lehet a leletekből a kontinuitás bizonyítékait előteremteni. Szicíliában, Cataniától nem messze (Cadelì mellett) találtak egy római villa maradványaira. Ebbe az egykori épületkomplexumba 800–900 között költöztek be ismét és alakították ki a kor igényei szerint.

Ezek a törekvések azonban egyelőre még nem eredményezték a parasztházak átalakítását. Amit a középkori ásatásokból tudunk, az mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a lakóházak nem voltak sűrűn egymás mellett építve, noha sokhelyütt nemcsak szórványokon éltek a parasztfamíliák, olykor jelentős távolságban egymástól, hanem zárt falvakban, ahol a település központja a piactér volt, templommal. A múlt század második felében mintegy 6000 lakosú Troia (Apulia) 1034-ben kelt oklevelében a település központját egy utcában jelöli meg, jóllehet vannak még sikátorok is (gyaníthatóan) ebben az agglomerációban (ipsa platea maiore publica qui dicta Strata). Ez valószínűleg a római időkben már megépített út volt (Via Traiana, épült 109-ben). Ugyanabban a tartományban van Casalnuovo, amelynek *platea publicis* a római időkben a főutcája, holott maga a nevezett közterület már a római idők előtt alapított település központja volt. Ugyanezt a funkciót látja el Lucera római alapítású *colonia forum* néven emlegetett főutcája.

Mindent egybevetve a települések közül nem is egy több mint kétezer éves. A megjelenést alakító tényezők, a településképet meghatározó motívumok jóval kevesebbet módosultak az idők folyamán, mint elnevezéseik. És talán ugyanezt lehet majd határozottan állítani, ha elegendő ásatási eredményt tudunk áttekinteni a lakóházakról is. Ez nemcsak Itáliában van így, hanem az egész Mediterráneumban. Spanyolországban a Mollet-hegy régészeti nevezetessége (castellon de la Plana) egy falu. Ennek középkori házmaradványaiból kőépületekre lehet következtetni, amelyeknek négyzet alaprajzuk van. Többségük magányosan állt, de vannak olyan építmények, amelyek egy négyzet alakú belső udvart szegélyeznek, noha azt teljesen mégsem határolják el a külvilágtól. Torre Bufilla (Betera, Valencia) kőházai négyzet alaprajzúak és mindössze egyetlen helyiségből állanak. Kőkerítés zárja valamennyit el a környezetétől, miután ez is szórványtelepülés. Itt is találtak római cserepeket, ami valószínűsíti, hogy a település kontinuos. Vannak 4 x 8,1 m kiterjedésű házak, amelyeknek méretei és alaprajza emlékeznek az észak-franciaországiakra és az angliai hegyvidéken feltárt hálóalaprajzokra. Az állatok és az emberek számára mindenütt külön bejáratot hagytak a ház falán. A hispániai lakóházak között van olyan is, ahol az emberek lakrésze ketté van osztva: az egyik konyha lehetett, a másik hálókamra. Talán ebből a típusból fejlődött ki a *barreca*?

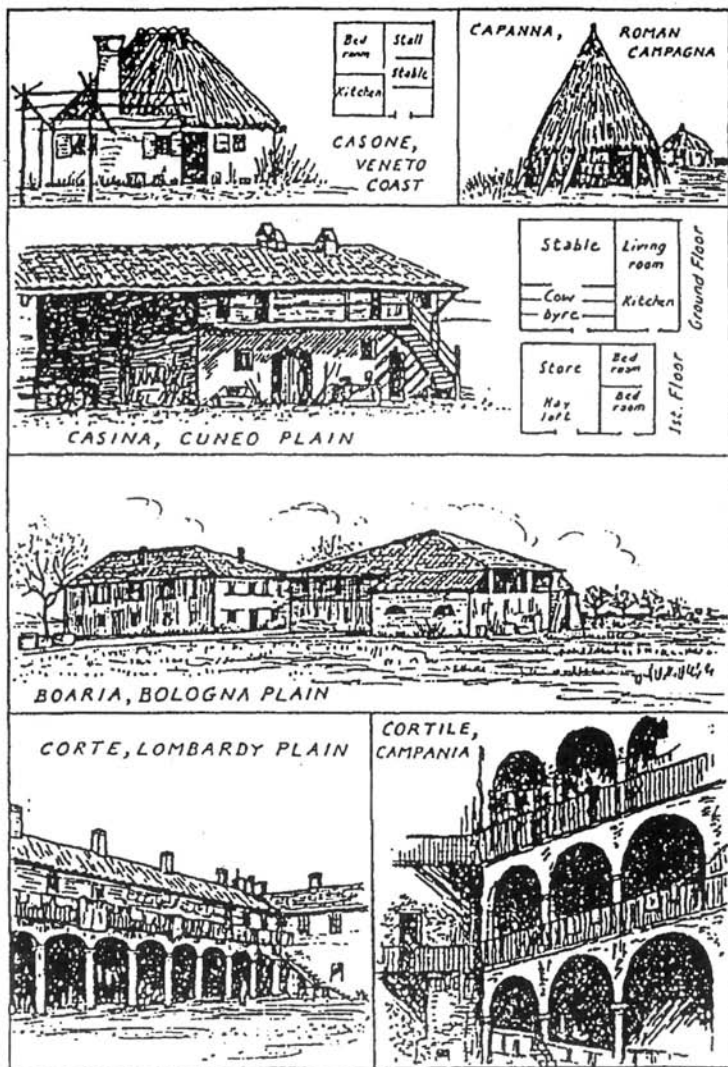
Figyelemre méltó, hogy Spanyolországban vannak olyan műtszázadi háromszintes parasztházak, amelyeknek lakói az agrártársadalom kifejezetten szegény rétegéhez tartoztak. A legfelső szint lakóhelyisége alig több egy padlásszobánál. Az *alcala* nevű házak egy része talán valamikor jobb napokat látott. Itt tehető parasztlakók a múlt századi konjunktúrák idején, de idővel (mikor megszűnt a prosperitás) szegények foglalták el helyüket. Ebből azonban mindössze csak az derül ki, hogy a többszintes parasztházak sehol sem lehetnek középkori eredetűek, alkalmasint az utóbbi két-három évszázad gazdasági és szociális mozgásai teremtettek kiváltó okokat a többszintes vidé-

17. kép. A paraszházak típusai Itáliában. Houston nyomán

ki építkezésekben. Sziciliában viszont vannak olyan kétszintes lakóházak, amelyeknek földszintje istálló, az emeleten pedig egy vagy két helyiségben lakik a család. Ezek az emberek az agrárszegénységhez tartoznak. Egyáltalában nem törekedtek azonban arra, hogy vertikálisan tagolják a házuk lakóterületét, miként ez a spanyol példákban szembeötlő.

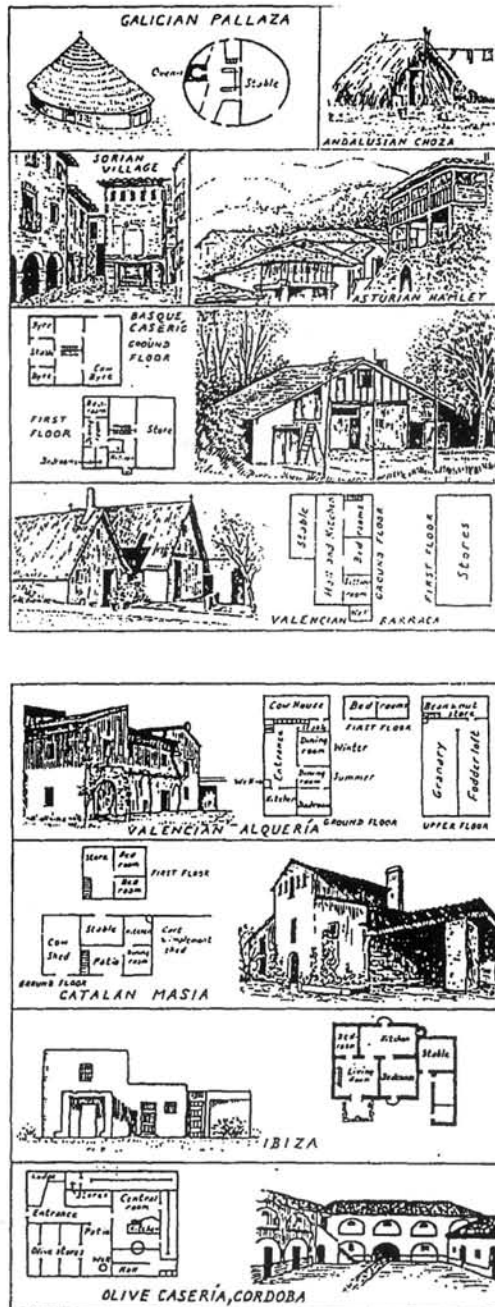
Languedoc parasztjai a síkon kétszintes házakban laktak, a dombvidéken pedig még egy emelettel magasabb házat kedveltek. Valamennyi lakóháznak a földszintje gaz-

18. kép. A parasztházak típusai Itáliában. Houston nyomán

dasági rendeltetésű: istálló, raktár, néhol (a szőlősgazdáknál) borospince, s ilyenkor az istálló külön épületben van. Az emeleten van a lakás. A legegyszerűbb megoldás, ha a konyhából nyílik egy alvókamra. A kis birtokú szőlősgazdák a múlt századi konjunktúrák nyomán tömegével építettek ilyen házakat maguknak, holott a típus már évszázadok óta ismert volt, nem ment újdonságszámba.

Jóllehet a fogyasztási igények kielégítése középkori módon történt, legalábbis ami a lakóházépítkezést illeti, a modernizálódás apasztotta a mezőgazdaságból élők tömegét. Napjainkban a dél-francia övezetben már csak a népesség 6%-a él tanyákon, sok gaz-

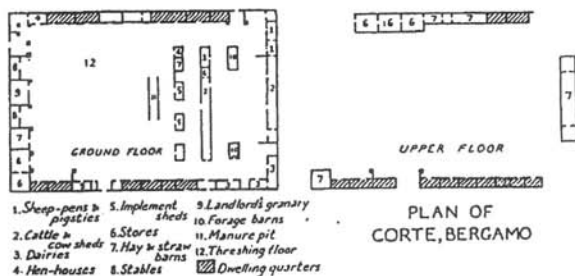
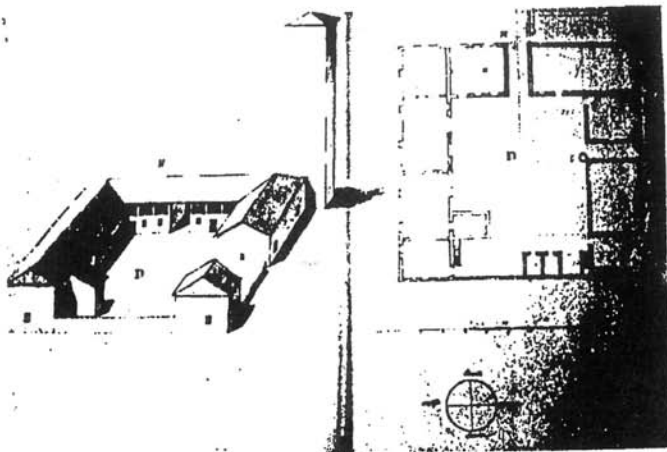
19–20. kép. A parasztházak típusai az Ibériai-félszigeten. Houston nyomán

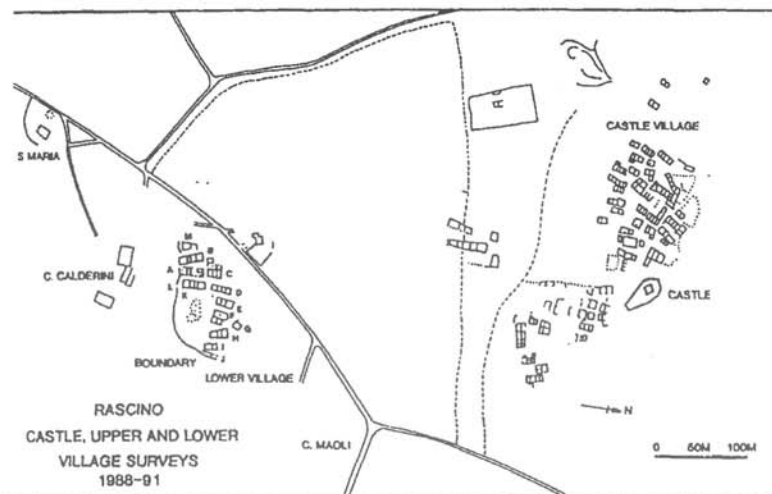
21. kép. Dél-franciaországi parasztház.
Keradour, Plougashou, Finistere, Franciaország. Clouth nyomán

dálkodó, ha nem is hagyott fel ősei foglalkozásával, beköltözött a mezővárosokba, ahol a laksűrűség és a népességszám ugrásszerűen megnőtt. Ez a folyamat Itáliában és az Ibériai-félszigeten is lezajlott. A mezővárosokban azonban nem a szőlő- és borgazdaság a megélhetés alapja, hanem a külterjes gabonatermesztés. A szőlővidékeken a munkakultúra hagyományos értékei újabakkal, innovációkkal egészültek ki.

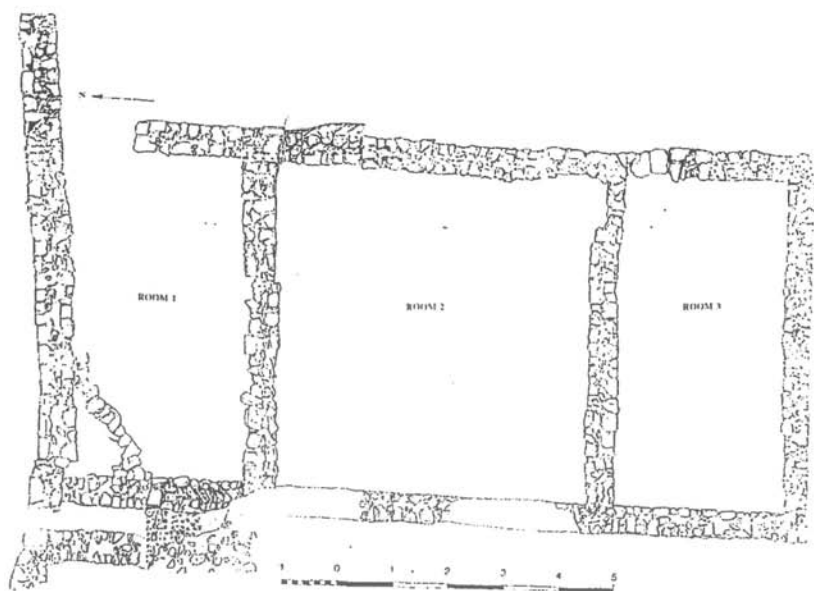
A földesúri majorok sem veszítettek értékeikből a modernizálódás (egyébként lassan haladó) menetében. A római villa rustica, mely a középkorban jól védhető toronyházzal egészült ki, a középkor végén kisebb-nagyobb kastéllyal, újabb villával egészült ki. Tájanként különbözik egymástól a történet valamennyi részlete, de a tendenciák közősek. Liguria erdőit történetesen a 12–13. században kezdték nagyobb lendülettel irtani

22. kép. A kerített udvar és előzménye: az erődített ház. Francia és olasz ábrázolások nyomán.
 1. Erődített ház francia miniaturán. 1290. Alexandre-Bidou nyomán. 2. A lakótorony, a kastély,
 a templom és a kerített udvarú erődített ház rajza egy 15. századi francia miniaturán.
 Alexandre-Bidou nyomán. 3. Kerített udvar. Cereto die Carignano. Itália. 1715.
 Sereno nyomán. 4. Kerített udvar szkémája. Bergamo. Itália. Houston nyomán

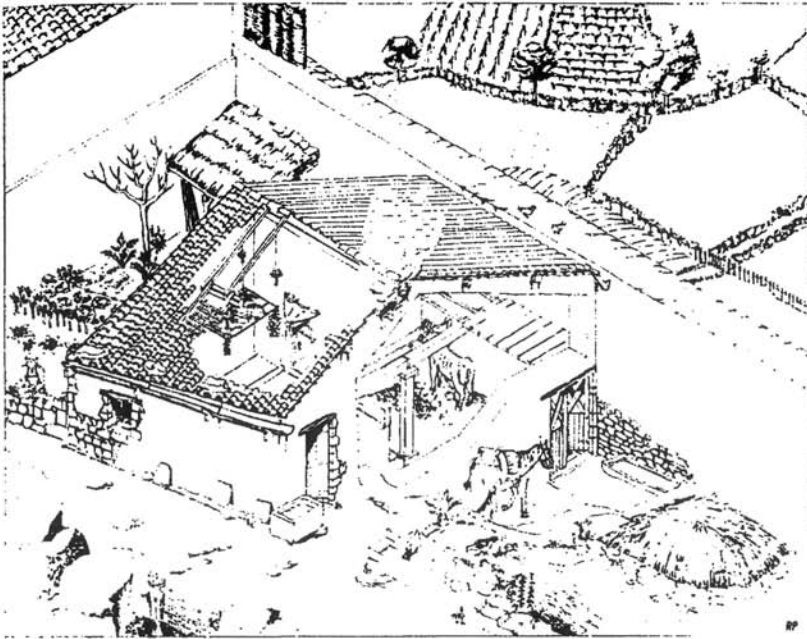

23. kép. A 14. században elnéptelenedett falu és kastély.
Rascino (Cicolano mellett, Layio, Itália). Beavit és Christie nyomán

24. kép. Parasztház alapfalai. Uo. Beavit és Christie nyomán

25. kép. A 13. században elhagyott (még földszintes!) parasztház rekonstrukciós rajza. Montarrenti, (Siena mellett, Toszkána, Itália). Francovich és Hodges nyomán

a telepes parasztok. Őket azonban nem költöztették emeletes házakba. De ugyanakkor épültek földesúri majorok is, ahol toronyházakat is építettek. A 16–17. században újabb telepítési hullám öntötte el a tájat, a földesurak ekkor már villákban laktak, az újonnan érkezett parasztok pedig többszintes tanyákat építettek maguknak. Toszkánában a városokból kitelepített lumpen elemek már a 13. században emeletes tanyaépületekben találtak újra otthonra. Akkoriban a földesurak még valamennyien ragaszkodtak a lakótornyokhoz, a vidék és a város (a vidéket elhagyó, városba költözött uraknak köszönhetően) fenntartotta és megújította a többszintes lakóházak építési hagyományait.

A népesség növekedése is odahatott, hogy a parasztok emeletes házakra cseréljék egykori kunyhóikat. Ez történt Hispániában, ahol a római időkben meghonosított öntözéses gazdálkodást a mórok megújították és jelentősen kiterjesztették. Noha Délkelet-Spanyolországban 1600 táján a *huerta* tartománya már sűrűn lakott övezetnek számított, a mutatók később is egyre jobban növekedtek. Valenciában 1857-ben 283 fő/km² a huertákon élő parasztok laksűrűsége, 1950-ben pedig 1005 fő. Itt építették a *baracca* nevű egyemeletes lakóházakat. Ezekről az épületekről a 13. századi oklevelekben történik először említés. Minden jel szerint a rendszert a mórok vezették be, s kis parasztgazdaságokat telepítettek ide, miközben gondoskodtak a földek öntözéséről. Katalán és aragóniai parasztokat is telepítettek ide, mintegy 150000 családot. Az emeletek építésének divatja a középkor végén alakította át a táj képét.

Végeredményben a mediterrán tartományokban a parasztházak zöme attól az időtől kezdve épült át és lett – városi hatásokat tükröző – emeletes építmény, amikor a mediterrán gazdaság már hanyatlásnak indult. Az építészetnek azonban ekkor már

kialakultak a hagyományai, s a városok közelsége, a demográfiai nyomás, a divat egyaránt abba az irányba terelte a parasztokat, hogy emeletes házakat építsenek maguknak. Ezzel végülis sok szálát elvágta életükben azok közül, amelyek a természeti feltételekhez való alkalmazkodás elemi követelményeit alakították környezeti kultúrává Dél-Európában. A folyamat azonban nem állt meg, áttért az Alpok hágóin és elöntötte egész Északnyugat-Európát, sőt Közép-Európa nagy részét is. Az első jelek már a középkorban mutatkoztak. Ekkor azonban még csak az urak és valamivel később a polgárok költöztek emeletes házakba. A 16. századtól kezdve azonban a parasztok is. A földszintes falu a periféria keleti látványa maradt.

Csaknem hasonló lett a sorsa a belső udvaros kerített házaknak is. Az épületegyüttes funkcionális előnyeire már a rómaiak rájöttek. A középkorban pedig a majorokban tartották fenn munkakultúra ókori hagyományait. A parasztok tömegesen csak az elmúlt három évszázadban zárkózhattak fel előképeikhez. Ebben a földesurak és a hatóságok is sürgették őket. A kerített udvarok mediterrán világa – a jelek szerint – nem régebbi látványa a tájnak, mint ahogyan ezt Közép-Európában vagy az Atlanti-Európában helyenként tapasztalhatjuk.

Meglehet, ebben az átalakulásban motiváló tényező lehetett a városépítészet, a szűk városi telkek beépítésének gyakorlata, mely a középkorban számtalan példáját nyújtotta a kis udvarú, négy oldalról épületekkel határolt városi teleknek. Kétségtelen, hogy a vidék építőkulturájának átalakulása szakmailag a városokban működő mesterek munkakultúrájának hasznosításával kezdődött el. Maguk az építőiparosok közvetítették tehát a városi építkezések során elért eredményeket vidékre, csökkentve az anyagfelhasználást és növelve az épületszintek számát, racionálisabbá és statikailag teherbíróbbá téve az épületeket. Természetesen ez sem állt meg a Földközi-tenger partjainál, a divat hullámai átjutottak északabbra, Közép- és Nyugat-Európa után Skandináviában és Kelet-Európában mindenféle terepadottságon folszerűen terjesztve a kerített udvarú házak építésének divatját. Ugyanezek a tényezők hatottak akkor is, amikor Fehér-Afrikában is kezdtek négy oldalról épületekkel határolt udvarú házakat emelni. Az átalakulásnak természetesen itt is voltak előhírnökei. Algériában a szaszanida és római időkben már álltak olyan villák, azaz udvarházak is, amelyeknek belső udvara kényelmesebbé tette gazdag lakóik életvitelét. Az arab időkben – a gazdaság fellendülése következtében – szintén épültek ilyen házak. A 10–11. századból ránk maradt – kerített udvarú – épületek romjait tárták fel.²⁰

20 *Fentres*, 1987. 47–68.

IRODALOM

D'Archimbaud, D., G.

1973 L'habitation rurale en Provence médiévale: techniques de construction et d'aménagement d'après des feuilles récentes. In: La construction au Moyen Age. Histoire et Archéologie. Actes des Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public-Besancon 2-4 juin 1972. Paris. 53-110.

1981 Les Fouilles de Rougiers. Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen. Paris

Aymard, M. – Bresce, H.

1973 Problemi di storia dell'insediamento nella Sicilia medievale e moderna, 1100-1800. Quaderni Storici, 24. VIII. fasc. III., 945-976.

Baillard, G.

1975 Avant l'histoire. In: Duby – Wallon (eds.), Histoire de la France rurale. Paris. I. 115-189.

Barker, G. W.

1973 The economy of medieval Toscana the archeological evidence. Papers of the British School at Rome, XLI. 155-177.

1977 The archeology of Samnite settlement in Molise. Antiquity LI. 20-24.

Barker, G.-Grant, A. (eds.),

1991 Ancient and modern pastoralism in Central Italy: an interdisciplinary study in the Cicolano mountains. Papers of the British School of Rome LIX. 15-88.

Barthélemy, D. – Contamine, Ph.

1990 Interieur und privates Gehäuse. In: Geschichte des privaten Lebens. 2 Bd. Vom Feudalzeitalter zur Renaissance. Hrg. von G. Duby. Frankfurt a. M., 371-470.

Beavitte, P. – Christie, N.

1993 The Cicolano castels project second interim report 1992. Archeologia Medievale XIX. 491-506., XX. 419-451.

Berenger, di, A.,

1977²Saggio storico della legislazione veneta forestale dal secolo VII al XIX. Roma

Biffoli, G.-Ferrara, G.

1938 La casa colonica in Toscana. Bologna

Bleyl, W.

1973 Der Donjon. Eine bautechnologische Typologie des verteidigungsfehligen Wohnturmes. Köln

Boüard, de, M.

1965 „La salle dite de l'Echiquier, au chateau de Caen”. Medieval Archeology IX. 64-85.

1973 De l'aula au donjon. Les fouilles de la motte de la Chapelle à Doué-la-Fontaine (X^e-XIe). Archéologie médiévale III. 5-110.

Böhner, K.

1966 Spätromische Kastelle und alamenische Ansiedlungen in der Schweiz. Helvetia antiqua, Festschrift für E. Vogt. Zürich, 307-316.

- Bradford, J., S., P.*
1949 „Buried landscapes” in Southern Italy. *Antiquity* XXIII. 89., 58–72.
- Braume, M.*
1983 Türme und Turmhäuser. Untersuchungen zu den Anfängen des monumentalen Wohn- und Wehrbaus in Toscana (1000 bis 1350). Köln
- Bresce, H.–D’Angelo, F.*
1972 Structure et evolution de l’habitat dans la région de Termini Imrese (XII–XV siècles). *Mélanges de l’École Française de Rome. Moyen Age-Temps Modernes*. 84., 361–402.
- Braudel, F.*
1966 La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II. Paris, I–II. (Magyarul is olvasható: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. I–II.)
- Broglio, G., P.*
1983 La campagna dalla tarda antichità al 900 ca. d. c. *Archeologia Medievale* X. 73–88.
- Brucato. 1984*
Histoire et archeologie d’un habitat médiéval au Sicilie. Sous le direction de J. M. Pesez. 1984, Paris, I–II.
- Cabona, I.*
1981 Tecniche d’indagine per un’archeologia dell’edilizia povera. *Archeologia medievale* VIII. 605–615.
- Cabona, D.–Conti, G.–Fossati, S.*
1976 Scavo di una casa medievale ad Anteggi. *Archeologia medievale* III., 293–307.
- Caraci, G.*
1932 Le corti lombarde e l’origine della corte. *Memoirs Society Geography Italian* 26–72.
- Carin, S.*
1957 La casa rurale nella Liguria. *Annali, ricerche et studi die geografia* XIII. 1–96., 104–231.
- Cary, M.*
1941 The geographic background of Greek and Roman history. Oxford
- Casson, L.*
1971 Ships and seamanship in the Ancient World. Princeton, N. J.
- Chabot, G.*
1931 L’habitat rural en France d’après les cartes topographiques. *Comptes Rendus du Congr. Intern. de Géogr. Paris*, III. sect. IV–VI. 44–60.
- Cherubini, G. – Francovich, R.*
1973 Forme e vicende degli insediamenti nella campagna Toscana dei secoli XIII–XIV. In: *Archeologia e Geografia del Popolamento. Quaderni storici* 24, 877–904.
- Chierici, G.*
1921 La casa senese al tempo di Dante. *Bullettino senese di storia patria* XXVIII. 343–380.
- Clark, J. G. D.*
1955 L’Europe préhistorique. Les fondements de son économie. Paris

Collardell, M.

1980 L'habitat médiéval immergé de Colletière à Charavines. Premier bilan des fouilles. *Archéologie médiévale* X. 167–203.

Collodo, S.

1980 Recinti rurali fortificati nell'Italia nord-orientale (sec. XII–XIV). *Archivio venetos*. V. CXIV. 5–36.

Comba, R.

1978 Rappresentazioni mentali, realtà e aspetti di cultura materiale nella storia della dimore rurali: la campagne del Piemonte sudoccidentale fra XII e XVI secolo. *Archeologia medievale* V. 375–414.

1983 *Archeologia et storia delle campagne (secoli X–XV)*. *Archeologia medievale* X. 89–110.

1984 *Metamorfosi di un paesaggio rurale. Uomini e luoghi del Piemonte sud-occidentale fra X et XVI secolo*. Roma

Darby, H., C.

1956 The clearing of the woodland in Europe. In: *Man's role in changing the face of the Earth*. Ed. by W. L. Thomas, Jr. Chicago, 183–216.

Davies, R.

1972 Baux, exploitations, techniques agricoles en Piémont dans la deuxième moitié du 18ème siècle. *Études rurales* 45., 76–101.

Day, J.

1976 Villaggi abbandonati e tradizione orale: il caso sardo. *Archeologia medievale* III. 203–240.

Debord, A.

1982 Motte castrale et habitat chevaleresque. *Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales en l'honneur du doyen M. de Moüard*. Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des Chartes XXVII. 83–90.

Decaëns, J.

1981 Les fortifications de la terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècle (Colloque de Caen, 2–5 octobre 1980). *Archeologie médiévale* XI. 5–123.

Dedet, B.

1987 *Habitat et vie quotidienne en Languedoc au milieu de l'âge de fer*. Paris

Desplanques, H.

1971 L'influence urbaine sur les paysages ruraux en Italie centrale (Ombrie). In: *L'habitat et les paysages ruraux d'Europe. Les congrès et colloques de l'Université de Liège* 58., 93–101.

Dickinson, R. E.

1956 Dispersed settlements in Southern Italy. *Erdkunde* 282–297.

Di Stefano, G.–Leone, G.–Tuomino, R.

1981 Un riparo elementare litico sull'altopiano ibleo (Ragusa). *Archeologia medievale* VIII. 635–640.

Donat, P.

1980 *Haus, Hof und Dorf im Mitteleuropa vom 7–10. Jahrhundert*. Berlin

Donati, P. A.

1983 *Archeologia medievale nel Cantone Ticino: il territorio, le prove materiali e loro utilizzazione*. *Archeologia medievale* 10., 257–279.

- Egger, A.-Schepers, J.*
1985 Spieker, „Bauernburgen“, Kemenaden. Bäuerliche Speicherbauten in Münsterland. Münster
- Emberger, L.*
1930 La végétation de la région Méditerranéenne. *Revue Générale Botanique* 32., 461-462., 705-721.
- Engelmann, E.*
1959 Zur städtischen Volksbewegung in Südfrankreich Kommunenfreiheit und Gesellschaft, Arles 1200-1250. Berlin
- Fantini, L.*
1966 Case e torri antiche dell'Appenino Bolognese. Bologna
- Fasoli, G.*
1966 Castelli e signoria rurali. In: *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* 22-28 aprile 1965. Settimane studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo XIII. Spoleto, 531-567.
- Fentress, E.*
1987 The house of the Prophet: North African Islamic housing. *Archeologia medievale* XIV. 47-68.
- Février, P. A.*
1964 Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle. (*Archéologie et Histoire urbaine*). Paris
1978 Problemes de l'habitat du midi mediterranéen à la fin de l'antiquité et dans le haut moyen âge. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25. (1982). Mainz, 208-247.
- Fixot, M.*
1973-74 La construction de châteaux dans la campagne d'Apt et de Pélissane du XIe au XIIIe siècle. *Archéologie médiévale* 3-4., 245-296.
1975 La motte et l'habitat fortifié en Provence médiévale. *Chateau-Gaillard* 7., 67-93.
- Fossati, S. et altri,*
1976 Campagne di scavo nell villaggio tardoantico di Savignone (Genova). *Archeologia medievale* III. 308-325.
- Fournier, G.*
1976 Le château dans la France médiévale. Paris
- Francovich, R. - Gelichi, S. - Parenti, S.*
1980 Aspetti e problemi di forma abitativa minori attraverso la documentazione materiale nella Toscana medievale. *Archeologia medievale* VII. 173-274.
- Frigerio, P.-Piccione, A.*
1976 Schede sull'architettura rurale dell'Appeninino genovese nell XVII-XIX. secolo. *Archeologia medievale* III. 447-472.
- Gambi, L.*
1964 Per una storia dell'abitazione rurale in Italia. *Rivista storica italiana* LXXVI. 427-454.
1976 Carta dell'abitazioni rurale in Italia. *Italian contributions to the 23 rd International Geographical Congress 1976*. Roma
- Goody, J.*
1983 *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge-New York

- Grigg, G. B.*
1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest
- Griswald, J. J.*
1981 Archéologie de l'époque médiévale. Paris
- Guerreau-Jalabert, A.*
1981 Sur les structures de paranté dans l'Europe médiévale. Annales E. S. C. 36. 1028–1049.
- Guillanine, J.*
1976 Premiers bergers et paysans de l'Occident Méditerranéen. Paris
- Habitats* 1983. fortifiés ... en Méditerranée médiévale. Table Ronde... Lyon. Lyon
- Hauser, A.*
1990³ Was für ein Leben. Schweizer Alltag vom 15. bis 18. Jahrhundert. Zürich
- Hähnel, J.*
1975 Die Stube. Münster
- Heers, J.*
1974 Le clan familial au moyen âge. Paris
- Heimberg, U.*
1977 Römische Landvermessung, Limitatio. (= Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands Nr. 17., hrsg. v. d. Gesellschaft f. Vor- und Frühgeschichte in Württemberg und Hohenzollern e. V.) Stuttgart
- 1979 Römische Flur und Flurvermessung. (In: Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1975 und 1976. Hrsg. v. H. Beck–D. Denecke–H. Jankuhn. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch–Historische Klasse. Dritte Folge. Nro. 115.) Göttingen, 141–195.
- Héliot, P.*
1974 Les origines du donjon résidentiel et les donjons – palais romans de la France et Angleterre. Cahiers de civilisation médiévale XVIII. Poitiers, 217–234.
- Herlihy, D.*
1958 The agrarian revolution in Southern France and Italy 801–1150. Speculum 33., 23–41.
- Higounet, Ch.*
1966 Les forets de l'Europe Occidentale du Ve au XIe siècle. (In: Settimane di studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo. XIII. Agricoltura et mondo rurale occidente nell'alto medioevo. Spoleto, 1965.) 343–396.
- Hinz, H.*
1978 Bett und Bettzeug. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin–New York, 316–319.
1981 Motte und Donjon: Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 1, Bonn
- Hoffmann, T.*
1979 Kertművelés és szántógazdálkodás a Mediterráneumban. Agrártörténeti Szemle XXI., 289–318.

- Houston, J. M.*
1964 *The West Mediterranean World; an introduction to its regional landscapes.* Chicago
- Jarman, M. R.–Webley, D.*
1975 Settlement and land use in Capitana, Italy. In: *Palaeoeconomy: Papers in Economic Prehistory.* Ed. by E. S. Higgs. Cambridge, II., 177–221.
- Kayser, B.*
1960 *Campagnes et villes de Cote d'Azur. Essai sur les conséquences du développement urbain.* Monaco
- Kent, F. W.*
1978 *Household and lineage in Renaissance Florence: the family life of the Capponi, Ginori and Rucellai.* Princeton
- Köbler, G.*
1977 *Vicus und thorf zwischen Antike und Mittelalter.* In: *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters.* Hrsg. H. Jankuhn – R. Schützeichel – F. Schwind. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch – Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 101.* Göttingen, 136–146.
- Kroeschell, K.*
1968 *Haus und Herrschaft im frühen deutschen Mittelalter.* *Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien 70,* Göttingen
- La maison* 1984. *forte en moyen age. Actes de la table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson, 31 may–3 june 1984.* Ed. par M. Bur. Paris
- Le Roncière de, Ch.*
1990 *Gesellschaftliche Eliten an der Schwelle zur Renaissance.* In: *Geschichte des privaten Lebens. 2 Bd.: Vom Feudalzeitalter zur Renaissance.* Hrsg. v. G. Duby. Frankfurt/M. 161–298.
- Levadan, H.*
1926 *Histoire de l'architecture urbaine, antiquité, moyen âge.* Paris
- Lombard, N.*
1959 *Le bois dans la Méditerranée musulmane (VIIe–XIe siècles).* *Annales E. S. C.* 234–254.
- Lorcin, M. T.*
1992 *Les inventaires de châteaux: réflexions sur une source.* In: *Le château médiéval forteresse habitée (XIe–XVIe s.). Actes du colloque de Lyon (avril 1988) publié sous la direction de J. M. Poisson. Documents d'Archeologie Francaise Nro. 32, Paris, 15–20.*
- Mallet, M.–Whitehouse, D.*
1967 *Castel Porciano: an abandoned medieval village of the Roman Campagne.* *Papers of the British School at Rome XXXV.* 113–146.
- Marres, P.*
1962 *Les garrigues languedociennes: le milieu et l'homme.* *Actes du 86ème Congrès National des Sociétés Savantes, Montpellier, 1961.* 201–216.
- Mazzi, M. S.*
1980 *Arredi e masserizie della case rurale nelle campagne fiorentine del XV secolo.* *Archeologia medievale VII.* 137–152.

- Meckseper, C.*
1975 Ausstrahlungen des französischen Burgenbaus nach Mitteleuropa im 13. Jahrhundert. In: Beiträge zur Kunst des Mittelalters – Festschrift H. Wentzel. Frankfurt/m. 133–144.
- Mohrmann, R.*
1985 Wohnen und Wohnkultur in nordwestdeutschen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Stadt im Wandel. Hrsg. v. C. Meckseper, Bd. 3, Stuttgart–Bad Cannsstadt, 513–530.
- Müller-Karpe, H.*
1980 Handbuch der Vorgeschichte. IV. München
- Noyé, G.*
1980 Féodalité et habitat fortifié en Calabre dans la deuxième moitié du XIe s. et la premier tièrs du XIIe s. Structures féodales et feodalisme dan l'Occident méditerranéen (X^e–XIIIe siècles). Rome 1978. Rome, 607–630.
- Oxe, A.*
1923 Die römische Vermessung steuerpflichtigen Bodens. Bonner Jahrbuch 128., 20 skk.
- Ottenjann, H.*
1985 Möbel des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit als Indikator für kulturelle Beziehungen zwischen Stadt und Land. In: Stadt im Wandel. Hrsg. v. C. Meckseper. Bd. 3, Stuttgart–Bad Cannsstadt, 531–544.
- Paulet, M.*
1959 Les plantes aromatiques des garrigues languedociennes. Annales de la Société d'Horticulture et l'Histoire Naturelle de l'Hérault Année 98, 89–115.
- Pesez, J.–M. Piponnier, F.*
1972 Les maisons fortes bourguignonnes. Chateau-Gaillard V, 143–164.
- Piggott, St.*
1968 Ancient Europe from the beginning of agriculture to classical antiquity. Chicago
- Pinto, G.*
1980 Per una storia delle dimore mezzadrilli nella Toscana medievale. Archeologia medievale VII, 153–172.
- Potter, T. W.*
1976 Valleys and settlement: some new evidence. World Archeology 8, 2, 207–219.
- Pringle, D.*
1974 Medieval Towers in Toscania. Papers of the British School at Rome XLII, 222–249.
- Probate inventories (A. A. G. Bijdragen 23). Wageningen*
- Redon, O.*
1987 Des maisons et les arbes. Note sur la Montagnola siennoise entre XIIIe et XIVe siècle. Archeologia medievale XIV. 369–393.
- Riemann, I.*
1957 Der Weinbau in drei französischen Regionen: Languedoc und Roussillon, Bordelais und Cote d'Or. Marburg
- Ring, R. R.*
1979 Early medieval peasant households in Central Italy. Journal of Family History 4, 2–21.

- Rossiter, J. J.*
1978 Roman farm buildings in Italy. *British Archeological Reports*. i. s. 52, 49–55.
- Schepers, J.*
1973 Mittelmeerische Einflüsse in der Bau- und Wohnkultur der westlichen Mitteleuropa. In: *Vier Jahrzehnte Hausforschung Beiträge zur Baugeschichte in Nordwest-Europa*. Sennstadt, 121–135.
- Schneider, J. E.*
1986 Die städtische Hausbau im südwestdeutsche schweizerischen Raum. In: *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200; Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie. Bericht über ein Kolloquium in Köln von 31. 1. bis 2.2. 1984*. = *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Beiheft 4, 17–38.
- Schulten, A.*
1957 Iberische Landeskunde. *Geographie des antiken Spanien*. Strasbourg/Kehl
- Schütte, Sv.*
1985 Bürgerliches Hausgerät des Hoch- und Spätmittelalters in Nordwestdeutschland. In: *Stadt im Wandel*. Hrsg. v. C. Meckseper. Bd. 3. Stuttgart–Bad Cannstadt. 545–568.
- Semple, E. Ch.*
1932 *The geography of the Mediterranean Region. Its relation to Ancient History*. London
- Sennhauser, H.*
1979 Der Profanbau. In: *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*. Bd. VI. *Das Frühmittelalter*. Frauenfeld, 149–164.
- Settia, A. A.*
1980 Lo sviluppo degli abitati rurali in alta Italia: villaggi, castelli e borghi dall'alto al basso Medioevo. *Medioevo rurale. Sulle tracce della civiltà contadina*, a cura di V. Fumagalli e G. Rossetti. Bologna, 159–199.
1984 Castelli e vilaggi nell'Italia padana Popolamento, potere e sicurezza tra IX e XIII secolo. Napoli
- Smith, C. D.*
1979 *Western Mediterranean Europe. A historical geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*. London–New York–Toronto–Sidney–San Francisco
- Soeder, H.*
1964 *Urformen der abendländischen Baukunst in Italien und dem Alpenraum (= Dumont Dokumente III)*, Köln
- Stopani, R.*
1977 *Medievali „case di signore“ nella campagna fiorentina*. Firenze
- Tauber, J.*
1980 *Herd und Ofen im Mittelalter*. Olten und Freiburg im Breisgau
- Tchou, Y.*
1948 *Études écologiques et phytosociologiques sur les forêts riveraines du Bas-Languedoc*. *Vegetatio* I, 217–257.
- Thirgood, J. V.*
1981 *Man and the mediterranean forest: a history of resource depletion*. London
- Tichy, F.*
1957

- Tichy, F.*
1957 Die Endwaldungsvorgänge des 19. Jahrhunderts in der Basilica. *Erdkunde* XI, 288–296.
- Uslar, von R.*
1964 Studien zur frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. XI, Köln
- Ward Perkins, J.*
1964 Landscape history in Central Italy. See cond J. L. Myres memorial lecture. Oxford
- Walle, van de, A.,*
1962 Le chateau des comtes de Flandre à Gand: quelques problèmes archeologiques. *Chateau-Gaillard* I, 163–169.
- Werner, J.*
1965 Zu den alamanischen Burgen des 4. und 5. Jh. *Speculum historiale*. Festschrift für J. Spörl. 439–450.
- Whitehouse, R.*
1968 Settlements and economy in Southern Italy in the neothermal period. *Proceedings of the Prehistoric Society* 34, 332–367.
- Whitehouse, D.*
1970 Excavations at Satriano: a deserted medieval settlement in Basilicata. *Papers of the British School at Rome* XXV, 189–219.
1973 Sedi medievali nella Campagna Romana: la „domusculta” e il villaggio fortificato. *Quaderni storici* 24, 861–876.
1974 Prehistoric settlement on the Tavoliere, Italy: a comment. *Proceeding of the Prehistoric Society* 40, 203.
- Windisch-Graetz, F.*
1982 Möbel Europas. Von der Romantik bis zur Spätgotik. München
- Weigand, G. G.*
1954 The basis and significance of viticulture in South West France. *Annals of the Association American Geographers* 44, 75–101.
- Wittvogel, K.*
1956 The hydraulic civilisations. In: Thomas W. L. Jr. ed.: *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago, 152–164.
- Zangheri, R.*
1969 The historical relationship between agriculture and economic development in Italy. In: E. L. Jones & S. J. Wolf eds. *Agrarian change and economic development: the historical problems*. New York, 23–40.

HÄUSER, TÜRME, VIERKANTHÖFE IM MITTELMEERRAUM

In Südeuropa sind die Bauernhäusern zumeist aus Stein errichtet, ganz im Gegensatz zu denen im Inneren des Kontinents, denn hier sind die Wände der Häuser aus Holz. Hierfür gibt es in erster Linie ökologische Gründe.

Überall bediente man sich des am leichtesten beschaffbaren Baumaterials. Die günstigen Eigenschaften des Bauens mit Steinen zahlen sich vor allem in der Statik aus. Doch dies allein birgt nicht das Geheimnis dafür, daß man in Südeuropa so häufig auf mehrstöckige Bauernhäuser stößt, denn auch die Umgestaltung der Gesellschaft und der Wandel in der Mode dienen als Erklärung dafür, warum sich die herkömmliche Baukultur dieser Region von der Architektur anderer Teile des Kontinents unterscheidet.

Zu den mediterranen Steinbauten gehörten auch schon in vorgeschichtlicher Zeit konische Hütten (ihr Grundriß war ein Kreis) und aus Steinen aufgeschichtet Turmhäuser sowie eine Vielfalt von Häusern mit zwei Räumen, deren Grundriß ein Rechteck darstellte. Beachtenswert ist auch die Mode, Turmhäuser zu bauen, die etwa seit der Bronzezeit beobachtet werden kann und sich über Anatolien und die Levantei-Ufer, über Syrien hinweg bis ins Vorland der Steppen des Kaukasus hin verbreitete. Es mag sein, daß man diese Türme seinerzeit zum sicheren Schutz gegen die Angriffe der Nomadenvölker errichtete. Und ihre ursprüngliche Schutzfunktion muß ebenfalls eine Rolle gespielt haben, als man begann, sie auch im Mittelmeerraum zu errichten. Hier bedurften nämlich die Stammesväter, die ein höheres Lebensniveau als die durchschnittlichen Stammesangehörigen hatten, des Schutzes gegen etwaige Seeräuber. Schon seit der Bronzezeit lebten sie und ihre Leute in derartigen Festungen. Diese Modelle haben sich (obgleich sie sich in Hinsicht auf die Anzahl und die äußeren Zeichen ihrer Ausrüstung in vielem voneinander unterscheiden) bis hin zu den mittelalterlichen Wohntürmen im wesentlichen kaum verändert. Auch in der Funktion der ihnen angeschlossenen Meierhöfe lassen sich viele ähnliche Züge entdecken, wenn man sie mit den Haushalten der altertümlichen Klanoberhäupter vergleicht. Auch in der ländlichen Funktion der sich zwischen den beiden Endpunkten plazierenden Zivilisationen (allen voran die römische Wirtschaft und Gesellschaft) lassen sich verwandte Züge entdecken. Ihre Meierhöfe glichen ebenfalls keinen Schutzburgen, denn die öffentliche Ordnung sicherte den Villen ein ungestörtes Dasein, ähnlich wie bei den zum Ende des Mittelalters entstehenden Villen. In beiden Epochen wurden auch mehrstöckige Wohnhäuser gebaut. Beide Bauwerktypen, nicht zuletzt die mittelalterliche Form des Wohnturmes, gelangten von Südeuropa aus über die Alpenpässe nach Mittel- und Westeuropa, wo sie sich überall dort verbreiteten, wo sich das römische Imperium, die Feudalwirtschaft und die Existenzbedingungen für die mit Getreide handelnden Grundherren entfalten konnten.

Nördlich der Alpen wurden ebenfalls viele mehrstöckige Holzkonstruktionen zusammengezimmert, doch im Mittelalter verbreitete sich – den bescheidenen römischen Vorbildern folgend – haufenweise der Bau von Stein- und Ziegelhäusern. Dort, wo man die Häuser am liebsten mit Fachwerk (in Eichenwaldgebieten), Wänden aus Weidenflechtwerk mit Lehmverschmierung baute, gelten die Wände mit Ziegeleinsätzen schon als eine Bemühung um beständiges Bauen. Die Turmhäuser (und die im feudalen Mittelalter beliebten Hallenhäuser) wurden auch in den mittelalterlichen Städten gebaut. Dieser Verlauf nahm seinen Anfang ebenfalls im Süden und zog sich

vom Ende der Karolinger-Zeit an langsam auch bis in den Raum des Kontinentinnern und des Atlantiks hin. Im Italien des 13. Jahrhunderts begann man allmählich das sog. Proletariat aus den Städten in die Provinz umzusiedeln, wo man für sie die auch schon in den Städten gewohnten zweistöckigen Häuser erbaute. Hiermit nahm die Umgestaltung von ländlichen Gebäuden ihren Anfang: Beliebt waren vor allem die zwei- oder gar dreistöckigen Bauernhäuser, die vorwiegend im 16.–18. Jahrhundert entstanden. Interessanterweise geschah dies schon zu der Zeit, als die Makrowirtschaft die eindeutigen Anzeichen eines Verfalls aufwies, und es kann auch sein, dass dies deshalb geschah, weil die Bauern in ihre Konsumkultur nur dann investierten, wenn eine Investition in die Wirtschaft sich nicht mehr lohnte. Im Grunde genommen war dies der Punkt, an dem sich die südliche, mediterrane Architektur im ländlichen Bereich von dem elementaren Zwang löste, sich den natürlichen Gegebenheiten anpassen zu müssen, und mehr und mehr nach den Mustern der städtischen Kultur strebte. Dieses Verhalten hatte im Mittelmeerraum in jeder Landschaft zahlreiche eigene Varianten, in erster Linie in dessen westlicher Hälfte, die ich in dieser Arbeit vorstellen möchte, indem ich die Problematik der Wechselwirkung von Stadt und Land hervorhebe. Obzwar diese Wechselwirkung im östlichen Teil des Mittelmeerraumes – aus hier nicht weiter auszuführenden Gründen – weitaus schwächer zur Geltung kam, habe ich mich mit diesem Gebiet nicht weiter auseinandergesetzt. Die Differenzierung der Fakten hätte nämlich den für einen Vortrag vorgesehenen – und ohnehin schon beschränkten – Umfang gesprengt. Trotzdem sah ich mich gezwungen, notwendigerweise auf dies und jenes in Mittel- und Westeuropa einzugehen, und zwar in der Hoffnung, den geneigten Leser davon zu überzeugen, daß die Lebensqualität der mediterranen Welt sich auch hier ausgebreitet hat.

Ganz am Rande bin ich auch auf die Häuser mit Innenhof und Umzäunung eingegangen. Diese haben zweifelsohne ihre Vorbilder in der römischen Zeit, wenn ihre Kontinuität auch nicht geradlinig war, wie dies von der früheren Forschung der Siedlungsgeschichte angenommen worden war. (Der größte Irrtum bestand hier übrigens darin, daß man die Unterschiede zwischen den einzelnen Formvarianten der Kultur auf ethnischer Grundlage erklären wollte, doch diese Klassifizierung endete mit einem Fiasko.) Nach den römischen Anfängen ließen sich in den Bauten auf den mittelalterlichen Meierhöfen jene Bestrebungen feststellen, wonach das Gehöft zu einem Gebäudekomplex mit Innenhof umgestaltet werden sollte. Dies wurde – aus ähnlichen Motiven – auch beim Bau von Klöstern praktiziert. Schon die Römer bauten die Rinderhaltungen mit eingezäuntem Hof, und auf den Gehöften der sich selbst versorgenden Militäreinheiten wurde mit Vorliebe nach dem sogenannten Idealplan gebaut. Obwohl im Verlauf der Bebauung von Grundstücken in der Stadt (wie ich dies auch in einer in Druck befindlichen Arbeit zu veranschaulichen versuche) meist die kleine Grundfläche dazu zwang, einen Innenhof zu gestalten, erkannten die Bauern ebenfalls die Vorteile der Meierhöfe und der städtischen Gebäudekomplexe. Somit folgten sie diesen Beispielen jedoch erst ziemlich spät, und zwar erst nach Ende des Mittelalters, als der Bau von Häusern mit umzäuntem Hof auch von den Grundherren verlangt wurde.

Tamás Hoffmann

A BODROGOLASZI ARANYPÉNZLELET

FEHÉR JÓZSEF

Az 1990. év numizmatikai és történeti szenzációja volt a bodrogolaszi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Hegyalja kistérség) kincslelet. A valószínűleg 200 darab aranypénzből álló lelet – melyet eddig még kiderítetlen okból rejtett el tulajdonosa – a tavaszi szántás során került elő a Bodrog folyó partjától kb. 150 méterre.

A 200 darabból sajnos csak 72 darab került a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum gyűjteményébe: 54 db beszolgáltatással, 3 db vásárlással, 7 db a rendőrségi eljárás során, 8 db az utólagos régészeti ásatás eredményeként. A leletanyag tudományos feldolgozása eddig még nem történetelt meg, mert a találók – megszegve a muzeális értékek védelméről alkotott törvényeket – a nagyobb hányadot orgazdák, külföldi kapcsolatok útján értékesítették, illetve – nem ismervén fel történeti és eszmei értékét – szétszórták, elkótyavetyélték.

A szinte kifogástalan állapotban megmaradt pénzek színtiszta aranyból készültek a XV–XVI. századi Magyarországon, illetve Ausztria, Salzburg, Karinthia, Boroszló, Danzig pénzverdében, valamint Csehországban.

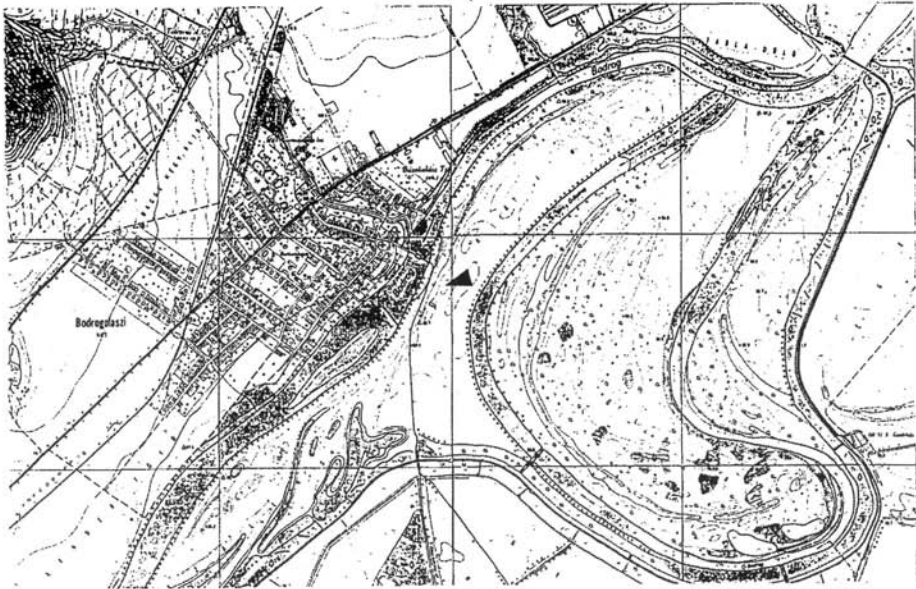
Az aranypénzek 1438 és 1556 között keletkeztek s a következő uralkodók pénzki-bocsátását reprezentálják: Habsburg Albert, I. Ulászló, Hunyadi Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, Szapolyai János, I. Ferdinánd, illetve Salzburg Michael, Salzburg Ernest, Salzburg Matthäus, Boroszló Balthasar, Münsterberg Joachim, Danzig Zsigmond feliratúak.

„E korból ilyen nagyságrendű leletet nem ismerünk, a XVI. századi gazdaságtörténet (kereskedelem-, pénz-, ipartörténet) egyik legfontosabb forrása... A lelet még töredékében is jelentős, így a nemzetközi kutatás is számolni fog vele...” – írta Gedai István szakértői véleményében, 1990 szeptemberében.

Ez a tanulmány elsőként tesz kísérletet az aranypénzlelet értékelésére, vizsgálván az elrejtés lehetséges okait, történelmi idejét és helyét, az előkerülés körülményeit, s szót ejt a múzeumi etikáról és a muzeális értékek védelméről alkotott törvényeink alapvető hiányosságairól is.

Az aranypénzlelet históriája

1990 májusában a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum baráti körének egyik tagja hívta fel a figyelmünket arra a szóbeszédre, miszerint Bodrogolasziban aranypénzeket találtak volna. Numizmatikával is foglalkozó, hozzáértő ember lévén felajánlotta, hogy utánajár a hírnek, igaz-e. Biztatásomra nemsokára eredménnyel is járt: május 28-án 3 db aranypénzzel tért vissza a múzeumba, melyeket 20 ezer forintért vásárolt meg. Ennek fele sem tréfa, vettük komolyra a dolgot, hozzárendeltem fotós-technikus-műszaki képzettséggel is rendelkező kollégánkat, járjanak végére a dolognak. A pénzeket eladó bodrogolaszi fiatalember azonban húzódozott az információk átadásától, szinte bujkált,

1. kép. Bodrogolasi térképe (Az aranykincs lelőhelye fekete nyílal jelezve)

szökdösött előlük, amikor ismét – és többször is – keresni próbálták. Kezdt gyanússá válni az ügy, valami lappang e mögött. Végül kötélnak állt, hogy megmutassa a helyet a bodrogolasi határban, ahol tavaszi szántás közben – lévén a helyi tsz traktorosa – az aranyakra rábukkant. A terepet hármásban többször is át- és bejárták, azonban eredménytelenül. Akkor gondoltuk, fémkeresőt kellene használnunk, ami megkönnyítené a kutatást. Jellemző a múzeumok technikai felszereltségére, hogy sehonnan sem sikerült fémkeresőt kölcsönöznünk (a Nemzeti Múzeumtól azt a választ kaptuk, hogy „éppen rossz”). A helyi vízművektől kaptuk kölcsön a rendelkezésükre álló legkorszerűbbet, amit azután végig használtunk. Most már ezzel szálltak ki kollégáink a helyszínre. Mint már említettük, a megtaláló s a 3 db aranyérmét eladó fiatalember nem mutatkozott túl készségesnek, sőt húzódozott és inkább gátolni igyekezett a keresést. Mint később kiderült, nem ok nélkül. A mutatott határrészen szinte minden négyzetcentimétert átkutatott területen rengeteg „leletre” bukkantak a fémdektorral a kollégák (lásd söröskupak, rozsdás szeg, törött gépalkatrészek, háztartási fémtöredékek stb.), de semmi érdemleges eredmény. Nem véletlenül – a későbbi lelet-előkerülések bizonyították, hogy a fiatalember szándékosan félrevezetett bennünket: a határ egy másik dűlőjét kutattatta át velünk, orrunknál fogva vezetett bennünket – lévén ő ekkor már olyan információk birtokában, amit mi nem is sejtettünk, s a kincsügy már olyan stádiumában, amelyben joggal tartott az esetleges felelősségre vonástól.

Közel 3 hét eredménytelen kutatás, keresés és érdeklődés után, hiányérzettel ugyan, de végül is szinte belenyugodtunk abba, hogy itt szórványleletről van szó, s az átvizsgált nagy területről ez a 3 db aranyérmét került elő.

Numizmata múzeumbarát kollégánk azonban tovább érdeklődött informális csatornákon. „Nem szállt le” a megtalálóról, örökösen nyakára járt, faggatta, nem hitte el a szórványleletet. Minden eszközt bevetett: emlékeztette a fiatalembert a törvény előírta

2. kép. A bodrogolaszi aranypénzlelet

2/1. kép. A bodrogolaszi aranypénzlelet

2/2. kép. A bodrogolaszi aranypénzlelet

beszolgáltatási kötelezettségre, kilátásba helyezte a büntető felelősségre vonást, kecsgettette a találói jutalommal stb. Végül mindez együtt hatott.

Június 18-án 39 db kitűnő állapotban lévő aranyforinttal állított be a bodrogolaszi fiatalember a múzeumba. Ez az összes, utólagos keresgélés után bukkant rá ismét, egy csomóban, nem messze attól a helytől, ahol a 3 darabot is találta – mondta. Ekkor természetesen már nem hittünk neki. Intenzív nyomozásba kezdtünk, előbb hárman, majd bevontuk a megyei múzeum régész munkatársát is. A fiatalembertől kapott töredékinformációk alapján végigjártuk a falut, végigkérdeztünk mindenkit, akinek köze lehetett a pénzek megtalálásához. Ilyen módon, spontán kérdezősködéssel, „utcán át” még további 4 db aranyforintot adtak át részünkre június 27-ig. Eközben derült csak ki, hogy a történet legalább május elejére nyúlik vissza, sok szálon futó, s már bonyolult előzményei vannak. Sokan sejtették, súgták, természetesen névtelenül, hogy itt nem egy találóról van szó, hanem legalább háromról, megindult a pénzek adás-vétele is, máshonnan, távolabbról hozzáértő orgazdák is jártak már itt, többen – az éj leple alatt, titokban – „magánásatásokat” folytattak, szóval kitört az „aranyláz”. A pénzekből jóval több van, vagy lehetett, mint amennyi eddig előkerült. Az információkhoz azonban nehéz volt hozzájutni, tartotta magát a betyárbeccsület, ami egy falu közösségében valamennyire érthető is.

A községi tanács közreműködésével szólítottuk fel a lakosságot a kötelező besolgáltatásra, ezzel egyidejűleg feljelentést tettünk a megyei rendőr-főkapitányságon. A községi tanácsnak 3 fő összesen 11 db aranyforintot adott át, melyet páncélszekrényben őriztek, ezeket július 9-én vettük át a tanácselnök irodájában.

A rendőrség nyomozásba kezdett, hogy a kincstalálókat és az orgazdákat, illetve az egész ügyet felderítse. Közben megindult a régészeti ásátás is, azaz megindult volna, ha rögtön találtunk volna jelentkezőt a terület őrzésére, illetve munkásokat az ásátások végzésére. Mivel sokan érintettek voltak valamilyen módon, így több nap elteltével sikerült csak jelentkezőket találni.

A régészeti leletmentő-hitelesítő ásátás, melynek eredményeként még 8 db aranyforint került elő, a következőket állapította meg:¹ A lelőhely Bodrogolaszi falu határában az ún. Kálnok-kert vagy -dűlő, mely a Bodrog folyó bal parján, a falu Bodrogközbe átnyúló külterületén, a szabályozott Bodrog-medertől kb. 150 méterre, a mai Bodrog és a régi holtág között fekszik, szinte szemben a ma működő átkelőhellyel, révvel. A faluból csak komppal vagy csónakkal közelíthető meg. A területet szinte minden évben elönti a Bodrog, jellegzetes árterület, a talaj igen kemény, leülepedett folyami iszap. A dűlőnév – Kálnok – annyit jelent, mint „pocsolyás, sáros” hely.² (Már itt választ adhatunk arra a kérdésre: miért éppen most került elő az aranykincs? Az 1989-es és az 1990-es évek jellegzetesen, kimondottan aszályos esztendőik voltak, s ez tette lehetővé az évi kétszeri, őszi és tavaszi szántást, amellyel az addig ritkán szántott földet a szokásosnál mélyebben átforgatták. S természetesen a visszatérő kiöntések, vízviszahúzóadások is megtették eróziós hatásukat.)

A lelőhely közelében található – attól kb. 100 méterre – a pálosok egykori klastromának és majorsági épületének romja. Az ásátás területén, az elrejtés helyén középkori élet nyomát nem tapasztalták. Sem cseréptöredékek, sem régészeti jelenségek nem bizonyították ezen a területen, hogy itt a XV–XVI. században esetleg falu, település létezett volna. A jelentős kincset a minden bizonnyal lakatlan, nehezen megközelíthető, mocsaras részen, de mégis a valamikori átkelőhely közelében ásták el. Az ásátás során sem, majd a rendőrségi kihallgatások és bírósági tárgyalások során sem sikerült arról adatot szerezni, hogy volt-e a pénzek közelében valamilyen cserépedény. A feltételezés szerint, miután kb. 2 méteres körben húzta szét az eke a leletet, talán valamilyen vászon vagy bőr alkalmatosságba rejtették el nem túl mélyre. A 8 db kb. 30–40 cm mélyről került elő.

A kincset elrejtőnek tájékoztatósi pontul szolgálhatott a későbbi kiadás reményében az Árpád-kori műemlék templom, mely pontosan szemben van a lelőhellyel.

A közben folyó rendőrségi nyomozás kiderítette, és az ellentmondásos vallomásokból is kiszámítható, hogy valószínű 200 db aranyat rejtett el az egykori tulajdonos. Ebből a mai napig 74 db került közgyűjteménybe (72 db a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum, 1 db a Herman Ottó Múzeum, 1 db a sárospataki Rákóczi Múzeum birtokába).

A XVI. század második felének eseménytörténete a Hegyalján (Az aranypénzek elrejtésének lehetséges okai)

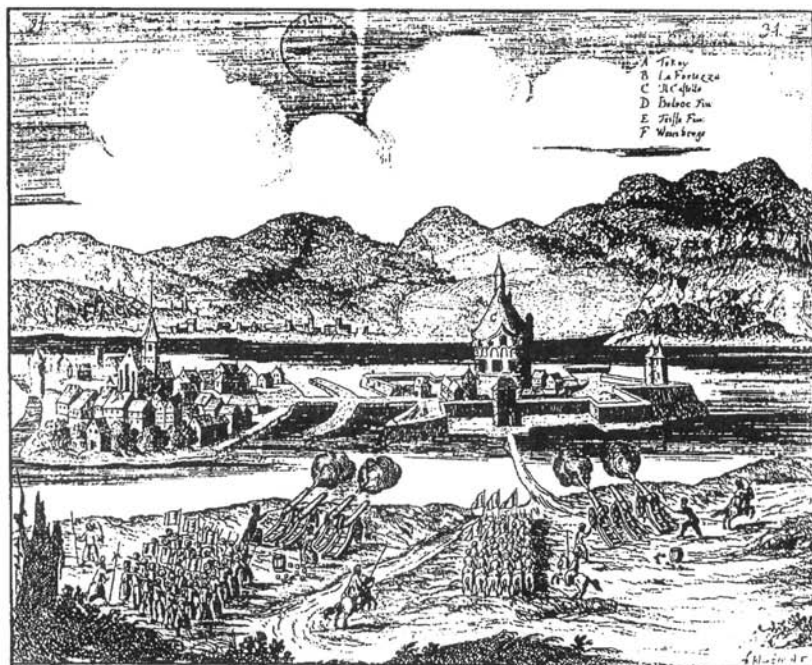
A mohácsi csatavesztés utáni korszak Magyarország történetének egyik legmozgalmasabb időszaka. A három részre szakadt országban állandó volt a hadak vonulása: a török hódítás, a két király közötti trónküzdelmek, a Szapolyai-párton felvonuló török-tartár hadak, a magyarországi főurak közötti birtokviszálykodások a Partium vidékét, Felső-Magyarországot, s különösen a tokaji vártartományt, a Hegyalját igen erősen

1 A sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum Adattára

2 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I. köt. Akadémiai, Bp. 1988.

3. kép. Tokaj bevétele 1565-ben

4. kép. Tokaj ostroma 1566-ban

érintették. Biztosak lehetünk benne, hogy az aranypénzek elrejtése ezen hadmozgások valamelyikével lehet kapcsolatban.

Az aranypénzlelet záró évszáma 1556. Tehát legkorábban ebben az évben történetelt a pénzlelet. Ha megvizsgáljuk az e tájegység történetére vonatkozó korabeli forrásanyagot, számtalan olyan eseményt találhatunk, amelynek során az aranyakat tulajdonosa szorongatott helyzetében a későbbi előkeresés reményében elásta.

1556-ban Izabella királyné és fia, János Zsigmond az erdélyi rendek hívására visszatértek Magyarországra. A két király közötti harcok a rövid, viszonylagos béke után ismét kiújultak, fellángolt a magyarok közötti testvérháború is, egyik oldalon a Habsburg-uralom szolgálatában, másik oldalon török támogatással. A Szapolyai-párton négy erősebb vár: Szepes, Tokaj, Pápa és Trencsén, s mögöttük a többenél gazdagabb vártartomány állott a mohácsi csata utáni trónküzdelmekben. Ezek közül is kiemelkedett Tokaj vára és vártartománya, mely időközben ugyan Habsburg-uralom alá került, de Németi Ferenc várkapitánnyal az élén 1556-ban az első között állt át az erdélyi, ún. magyar pártra. Ezzel a döntésével János Zsigmond kezére került az akkor szinte hasonlíthatatlan fontosságú tokaji hídfő, s vele együtt az ő oldalára az időszak egyik legvitézesebb kapitánya: Németi Ferenc. Tokajjal együtt a stratégiaileg igen fontos Szerencs vára és katonasága is a Szapolyai-pártot erősítette. Itt húzódott ugyanis a török birodalom, a királyi Magyarország és Erdély ütköző zónája. Ónodtól Szerencsen át vezetett a Bodrog mentén Patak–Újhely–Homonna felé az egyik út. Ennek déli folytatása vezetett át a tokaji réven Erdély felé.

A korabeli Olaszi a tokaji vártartomány szélén helyezkedett el, a pataki vár fenntartása alatt. Patak várában és környékén pedig a szintén békétlen, hol Szapolyai-párti, hol Ferdinánd-párti Perényi Gábor az úr; Olaszi is az ő birtoka. Olaszi egyébként nem jelentéktelen hely: vásártartási joggal rendelkezett és fontos kereskedelmi útvonalak irányába esett. Emellett a terebesi pálosoknak voltak jelentős birtokai a környéken.

Ferdinánd már 1556 őszen Felső-Magyarországra küldte Izabella pártjának szétzúzására kipróbált vezérét, Thelekessy Imrét mintegy félezer huszárral, aki két évig tartó csatározásokban többször is végigpusztította Tokaj környékét. Németi Ferenc azonnal harcba kezdett a Habsburg-pártiak ellen. Erről Bencédi Székely István, az első magyar nyelvű világhírnök³ szerzője így ír:

1558

...

Németi Ferenc, a János király fia híve, szent Jakab havának (júliusnak) huszadik napján Tokajból ötszázad magával megveré a németeket Szerencs alatt, holott mind a két felől sok jámbor vitézlő népek hullának el.

...

Rettenetes és mennybe kiáltó dülást tőnek a Ferdinánd császár vitézi Tokaj környül való szegénységén, kiknek nem csak barmokat és jószágukat rablák el, hanem ennek felette hegyeket is mind megszedeték, és a hallatlan pusztaságot tőnek rajta, kit az Úristen acél pennával adamaskőbe (gyémántkőbe) ír be, hogy annak emlékezete ő előtte örökké bosszuállásra megmaradjon.

...

Spech Lajos, Tokaj városának történetírója így eleveníti meg a zűrzavaros időköt:⁴

3 *Bencédi Székely István*: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. Hasonmás a Kazinczy Ferenc Társaság kiadásában, Miskolc, 1992. Szerk. *Csorba Csaba*.

4 *Spech Lajos*: Tisza Tokaj városának rövid leírása. In: Tudományos Gyűjtemény, 1823. IV. köt. 15–19.

„1556-ban, meghalólván Serédy Benedek, Gáspár testvére, fíjának gondviselőjévé és a Tokaji várnak Előjárójává Zétényi Némethy Ferentzet tette, Ferdinánd helyben hagyásával. De Némethy uralkodásra termett ember lévén, e mellett Jószága kevés; sőt Zétényi birtokát is el prédálta: hogy Tokajt telyes hatalommal bírassa, Izabellához, János feleségéhez pártolt. Ezután kedvére garbontzaskodhatott, kóborlott, pusztított; de leginkább a szomszéd lakosokat nyomorgatta. Sőt Zemplén és Szabolcs Vármegyéknek, hogy néki adót fizessenek, megparancsolni el nem mulatta. 1558-ban Dersfy István, Kassai Kormányzó, setét éjjel, seregével a várhoz száguldott, Némethy megrettentette, aki álmos katonáival ellenségének ellent nem állhatván, Dersfy prédált és pusztított. Maga Némethy is Dersfynek Fekete Bertók nevű huszárjától homlokba sebet kapott, azután a várba visszavonult. Dersfy pedig útjában semmit nem kímélt az emésztéstől. Szerencsésebb volt Némethy a Szerencsik ellen, azért is oly vakmerőségre vetemedett, hogy selyem sinórt hordozott zsebében, melyre Ferdinánd Király vezéreit felfüggetni készült, de vakmerőségének árát Hadadnál megadta. Kilenc egész esztendeig sanyargatta így Némethy pártoskodása az egész Országot, de leginkább Tokajt, és sok Hazafi vér kiontását eszközölte, míg végre 1565-ik esztendő véget vetett a Némethy nyughatatlanságának... 1567-ben a Törökök háborgatták Tokajt, akik Egertől jöven, Tokajon keresztül Kassáig mindent pusztítottak, az épületeket felgyújtották, a lakosokat rablánczokra fűzték s örökös fogságra hurcolták, vagy kegyetlenül meggyilkolták.”

Majdnem korabeli a következő történetíró, Szepsi Laczkó Máté,⁵ aki a Habsburg-párti Perényi Gábor és Németi Ferenc egymás elleni harcairól többször is ír:

1563-ban „Németi Ferenc Tokajból, az erdélyi pártról, ellenkezik Perényi Gáborral, az sárospataki úrral; és az lőn Tokaj vára megszállásának occasiója, hogy Németi Ferenc Perényi Gábort mind feleségestül Vizsolytól fogva Füzér váráig üzeté a tokaji haddal; kin Perényi Gábor megbúsulván, császárhoz mene és arra bírá, hogy Tokajt megszállassa.”

Détshy Mihály Patak várának történetéről írott munkájában⁶ Perényi Gábor alakja köré csoportosítva beszél e vidék eseményeiről:

1556-ban „Perényi fegyveresei valóban ott portyáztak a Hegyalján, és ősszel a felső-magyarországi városoknak a szőlőkben szüretelő polgárait elfogdosták, és Patakon a várban tartották fogságba. Hiába kérték a kassaiak Perényit, hagyja őket bényei szőlőiket békében leszüretelni.”

Détshy több konkrét esetet is ismertet. Például:⁷

„A kölcsönös hatalmaskodások egyik kárvallottja később jóvátételt követelve panaszolta, hogy 1557 októberében Telekessy küldetésében a Bodrogekön járva, Perényi emberei elfogták, mindenét elvették, az erődített leleszi kolostorba, majd Patakra hurcolták, és ott egy Basthya nevű toronyba zárták.”

E vidék eseménytörténetét a legrészletesebben Csorba Csaba monografikus igényű könyve⁸ mutatja be a legrészletesebben, hatalmas forrásanyagra támaszkodva. Számítalan olyan mozzanatot ismertet, amely az aranyelrejtéssel kapcsolatba hozható:

»1559 őszén nem nyugodtak a fegyverek a Hegyalján sem. Forgách Ferenc Emlékiratából kiderül: szokásos volt akkor már, hogy „egyetlen szüretet sem hagytak érintetlenül” a kassaiak, erőszakkal is kivették részüket a hegyaljai borból, ami külföldre szállítva a kapitányoknak nagy nyereséget jelentett. Pethő János kassai kapitány Bebek Györgyöt megnyerve az ügynek, Szerencs várát vette ostrom alá. „A várakkal aztán keveset törődnek, szokás szerint késő éjszakáig nyakalják a bort, mitől sem tartanak, mintha játék volna, úgy katonáskodnak. Tudomást szerezvén erről Némethy Ferenc, maga mellé veszi válogatott katonáit, lovasokat és gyalogosokat, akik jó részét szintén lóra szállatja, és napfelkeltével váratlanul reá megy ellenségeire, akik még mind aludtak. Voltak, akiket levágtak; másokat foglyul ejtettek; németek és magyarok együtt futottak; kevesen, akik lóra tudtak szállni, védekeztek, végül is próbálták volna rézágúikat is elvontatni – miközben Bebek a homlokán megsebesült, Petheő János pedig fogságba esett –, ha a Sennyei Zsigmond vezette Sáros megyei segélycsapatok bátran szembe nem szegülnek, és a megsebesült Pethő Jánost hátulról ki nem szabadítják. De az ágyúkat – súlyuk miatt – közelbélésükkel sem tudták elvontatni.”⁹

Az igazi háború 1564-ben, Ferdinánd király halálakor, Miksa trónra lépésével vette kezdetét. Miksa császár 1565 elején hatalmas sereget vont össze, mintegy kétezer lovast és ötezer gyalogost. A hadjárat élére az Elzászból hívott Schwendi Lázárt állította.

5 Szepsi Laczkó Máté: Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624. 19. In: Erdélyi Történelmi Adatok, III. köt. Kiadta Mikó Imre, Kolozsvár, 1858.

6 Détshy Mihály: Sárospatak vára és urai 1526–1616. Kiadja a Rákóczi Múzeum Baráti Köre, Sárospatak, 1989.

7 Détshy i. m. 38.

8 Csorba Csaba: Várak a Hegyalján. Tokaj–Ónod–Szerencs. Zrínyi, Bp. 1980.

9 Csorba i. m. 55.

STEMMA EXCELLEN-
TISSIMI HERŌIS
FRANCISCI NE-
METI.

5. kép. Németi Ferenc tokaji várkapitány címere

A TOKAJI VÁRTARTOMÁNY 1565-BEN.

Rajzolta MIKAN JÁNOS.

6. kép. A tokaji vártartomány 1565-ben

Február 4-én kezdődött a legjelentősebb erősség, Tokaj várának ostroma, február 10-én esett el Németi Ferenc az ostrom közben, 11-én adták fel a várat katonái. A csatára való készülődés, a hadak felvonulása az egész környéket érintette.

1566-ban, Szulejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata idején, János Zsigmond jelentős számú török és tatár segédcsapatokkal Tokaj visszafoglalására indult. A török sereg hadak pusztítása igen jelentős lehetett. Itt Forgách Ferenc történetírót idézzük:¹⁰

„Ugyanebben az időben a tömegesen bezúduló tatárok roppant pusztítást végeztek. Egy részük Szolnoknál átkelt a Tiszán, és Felső-Magyarország területén mindazt, ami a Tisza, Eger, Kassa és Ungvár közt van, egészen Murányig, tüzzel-vassal pusztították és végigrabolták. Schwendi közben egész idő alatt Kassán volt, mintegy ötezer főnyi lovas és gyalogos sereg élén. Látni lehetett az égő falvak, tanyák, házak mindenféle felcsapó lángját, és az ellenség száguldozását, mert egészen Kassa külvárosáig, sőt falaiig is elmerészkedtek. A sok ellenségből mégis alig sikerült egyet-kettőt elfogni.”

Détsy Mihály az 1566. évi hadjárat pusztításairól így ír:¹¹

„János Zsigmond a 40000 főnyi tatársereg közeledtének hírére vonult el Tokaj alól. A tatárok pedig végigdúlták Zemlént és a szomszédos megyéket. Falvak tucatjait égették fel, és elhurcolták lakosaikat. Súlyos károkat okoztak Perényi birtokain is, és elhamvasztották Újhely városának nagy részét. Patakot talán várától és őrségétől tartva elkerülték...”

János Zsigmond a következő évben még egyszer próbálkozott:

„Az 1567. március 4-én összeült tordai országgyűlés a háború mellett döntött... János Zsigmond segítségül hívta Hasszán temesvári pasát is, aki Schwendi felső-tiszavidéki hadmozdulatai idején Jászberény felől támadott... Tornáig, Regécig, Kassáig, Egerig, Szendrőig pusztították ezután a vidéket a török portyák. Forgách Ferenc szerint 12–15 000 rabot hajtottak el. A törökök láthatóan kerültek a jelentősebb erősségek ostromát, azok őrsége viszont képtelen volt a törökök ellen fellépni, mert Schwendi a hadjáratra a várak őrségének egy részét is magával vitte. A korabeli összefrásokban a Tisza és a Hernád menti falvak egész sora töröktől elpusztított helyként szerepelt 1567-ben: Bodrogresztúr, Zombor, Szerencs, Kak (Hernádkak), Hernádnémeti, Luc, Bekecs, Szada (Taktaszada).”¹²

Az 1568 februárjában megkötött drinápolyi béke, majd a speyeri megegyezés volt hivatott nyugalmat biztosítani a sokat szenvedett országnak. A béke azonban csak viszonylagos volt az elkövetkező években is. Mindkét fél folytatta a végvári vonalak mentén, sőt azon túl is a portyázásokat, a zsákmányszerzéseket, az összecsapásokat.

Azt szinte biztosra vehetjük tehát, hogy az aranypénzek elrejtése 1556 és 1567 között történt. (Kevésbé valószínű, hogy az ez utáni évtizedekben.) Hogy konkrétan melyik eseménnyel és milyen szereplőkkel, azt igazán izgalmas lenne tudnunk, de ennek kiderítésére igen kevés a remény. Biztos adatára esetleg rábukkanhatunk egy korabeli írott forrásból. Addig csak találgathatunk a végtelen számú lehetőség közül: mikor, s kinek volt „Kháron ladikja” a korabeli Bodrog folyó?

Az aranypénzek katasztere, értékelése, a kincs egykori (lehetséges) tulajdonosa

A 72 db aranypénz uralkodók szerinti megoszlása a következő:

Habsburg Albert (1437–1439) 1 db, I. Ulászló (1440–1444) 1 db, Hunyadi Mátyás (1458–1490) 4 db, II. Ulászló (1490–1516) 5 db, II. Lajos (1516–1526) 4 db, Szapolyai János (1526–1540) 8 db, I. Ferdinánd (1526–1564) 34 db, ebből 23 magyar, 2 cseh, 4 osztrák, 5 karinthiai veret, Salzburg, Matthäus 2 db, Salzburg, Ernest 8 db, Salzburg, Michael 1 db, Münsterberg, Joachim (1536–1551) 1 db, Boroszló ? 1 db, Boroszló, Balthasar (1539–1562) 1 db, Danzig, Zsigmond (1548–1572) 1 db.

¹⁰ Humanista történetírók. Vál. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 874–875.

¹¹ Détsy i. m. 43.

¹² Csorba i. m. 66–67.

A pénzlelet megoszlása a pénzkibocsátók és a pénzverés évszáma szerint:

Habsburg Albert	1438 (1 db)
I. Ulászló	? (1 db)
Hunyadi Mátyás	? (4 db)
II. Ulászló	1506 (1 db), 1512 (2 db), 1513 (1 db), 1514 (1 db)
II. Lajos	1517 (1 db), 1519 (2 db), ? (1 db)
Szapolyai János	1540 (8 db)
I. Ferdinánd	1530 (1 db), 1532 (1 db), 1545 (3 db), 1546 (2 db), 1549 (1 db), 1550 (2 db), 1551 (1 db), 1552 (3 db), 1553 (2 db), 1554 (6 db), 1555 (5 db), 1556 (3 db), ? (4 db)
Salzburg, Matthäus	1527 (1 db), 1528 (1 db)
Salzburg, Ernest	1543 (1 db), 1546 (1 db), 1548 (1 db), 1549 (1 db), 1551 (2 db), 1554 (1 db), ? (1 db)
Salzburg, Michael	1555 (1 db)
Münsterberg, Joachim	1546 (1 db)
Boroszló, ?	1525 (1 db)
Boroszló, Balthasar	1551 (1 db)
Danzig, Zsigmond	1551 (1 db)

Évszám szerinti összesített megoszlás:

1438 1 db, 1506 1 db, 1512 2 db, 1513 1 db, 1514 1 db, 1517 1 db, 1519 2 db, 1525 1 db, 1527 1 db, 1528 1 db, 1530 1 db, 1532 1 db, 1540 8 db, 1543 1 db, 1545 3 db, 1546 4 db, 1548 1 db, 1549 2 db, 1550 2 db, 1551 5 db, 1552 3 db, 1553 2 db, 1554 7 db, 1555 6 db, 1556 3 db, évszám nélküli: 11 db, ezen belül I. Ulászló 1 db, Hunyadi Mátyás 4 db, II. Lajos 1 db, I. Ferdinánd 4 db, Salzburg, Ernest 1 db. (Évszám nélküliek, vagy olvashatatlanok.¹³) A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy a miskolci Herman Ottó Múzeumba egy salzburgi dukát, a sárospataki Rákóczi Múzeumba egy I. Ferdinánd dukát került; utóbbi 1555-ös évszámú karinthiai veret.

A bírósági eljáráshoz készített szakértői véleményében Gedai István hangsúlyozza:¹⁴ „Ez az aranylelet a Magyarországon eddig talált legjelentősebb pénzkincsek közé tartozik... Rendkívülinek tartjuk... E korból ilyen nagyságrendű leletet nem ismerünk... még töredékében is jelentős, így a nemzetközi kutatás is számolni fog vele...”

Már az elsőként előkerült 7 db aranypénz [Hunyadi Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd (2 db), Boroszló Balthasar, Münsterberg Joachim] vizsgálatkor kiderült, hogy a dukátok 3,60 g súlyú, 900–1000 ezrelékes finomságú színaranyak, s ez (valószínű) az egész leletegyüttesre érvényes. A pénzek kitűnő, szemet gyönyörködtető állapotúak, mindössze 2 db sérült meg, feltehetően a „rablásás” következtében.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján vizsgáljuk meg a korabeli értékeket. Mátyás korában „A kereskedelmi forgalomban 20–25 aranyért pompás, fényűző lovat, 3 aranyért egy pár ökröt, 1 aranyért hízott disznót, 84 aranyért 49 hermelint és 40 cobolyprémet adtak. Egy aranyforint 100 dénárral volt egyenértékű. 15 dénárért egy juhot, 2 dénárért egy nyulat lehetett fenni, míg egy tintatartó ára 75 dénár volt.”¹⁵

13 Az aranypénzek magyar és külföldi katalógusok szerinti beazonosítását nem tartottuk feladatunknak. Ajánljuk ezt az érdeklődő szakemberek figyelmébe. Az aranykincslelet Miskolcon, a Herman Ottó Múzeum „Mit ránk hagytak a századok...” című régészeti-történeti kiállításában szerepel.

14 A sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum Adattára.

15 *Gedai István: Magyar uralkodók pénzeiken.* Zrínyi, Bp. 1991. 95.

1538-ban ¹⁶	1 ökör szántáshoz	12 forint
	1 fejőstehén	6 forint
	1 herélt, hízott ártány	2 forint
	1 nem hízott ártány	1 forint
	1 féléves ártány	50 dénár
	1 nőstény kecske	25 dénár
	1 kecskebak	6 dénár
	1 csirke	1 dénár
	1 font marhahús	1 krajcár
	1 font disznóhús	2 dénár
1538	1 malac az országban: 4, a végvidéken: 5 dénár	
	1 lúd az országban: 3, a végvidéken: 4 dénár	
	1 kappan az országban: 3, a végvidéken: 4 dénár	
	1 tyúk az országban: 2, a végvidéken: 3 dénár	
1552-ben	1 pint bor a Quadragesima vasárnap előtt: 2 dénár	
	katonai zsold, fegyverek: ¹⁷	
	hónapszámra felfogadott lovas katonának, ha más fizetése nincs: havonként 3 magyar frt 20 dénár gyalog katona havi zsoldja: 2 magyar forint.	

Csorba Csaba írja hivatkozott monográfiájában:¹⁸ „Eger sikeres védelme után, 1552. december 29-én a nyolc megye Göncön gyűlésezett; ...Elhatározta a gönci tanácskozás, hogy Eger várába saját költségükön 200 lovast küldenek Bebek György kapitánysága alatt, fejenként 3 forint 20 dénár havi zsolddal, a kapitány fizetése 220 forint. Fülekre 100 lovast küldenek, kapitányuk 50 forintot kap.” Szondi György drége-lyi kapitány 1552-ben elmaradt fizetéséért – 325 forintért – folyamodik a királyhoz.¹⁹

Anélkül, hogy a korabeli érték nagyságára további példákat hoznánk, megállapíthatjuk, hogy a feltételezett 200 db aranyforint valóságos vagyon volt az 1550-es évek második felében. S ha az egykori tulajdonos személyét nem is tudjuk azonosítani, alakját azonban körüljárhatjuk. A gazdag kincslelet arra utal, hogy olyan jelentős személyiséggel is kapcsolatban állhatott, aki a zsoldját aranyban kapta, s őt nem a közemberek, de még nem is az alacsonyabb rangú tisztek között kell keresni. Egy ilyen beosztású tiszt azonban kevés valószínűséggel kerül olyan helyzetbe, hogy aranyai elásásával foglalkozzon. Esetleg hozzá, vagy tőle tartó követ, küldött is lehetett. Szóba jöhet az is, hogy egy jól fizetett zsoldoskatona ásta el vészhelyzetben több társa több havi, vagy egy évi zsoldját.

Csorba Csaba idézett művében²⁰ leír egy eseményt 1558-ból, amely ehhez a feltételezéshez kapcsolódhat, akár a konkrét esemény is lehet:

„...Thelekessy újabb sikereket ért el: augusztus végén bevette s le is rombolta Barkó, majd szeptember közepén több mint egyhetes harc után Kövesd várát, melyet Németi emberei védtek. Innen Szerencs ellen készsült, amit azonban egy – a katonák számára örvendetes – esemény akadályozott meg: Ferdinánd király hosszú idő után 12 havi zsoldot küldött, a tisztek ezenfelül drága kelméket is kaptak ajándékba. Míg tartott a pénzkiosztás és ünneplése, addig Németi megerősítette Szerencset;...”

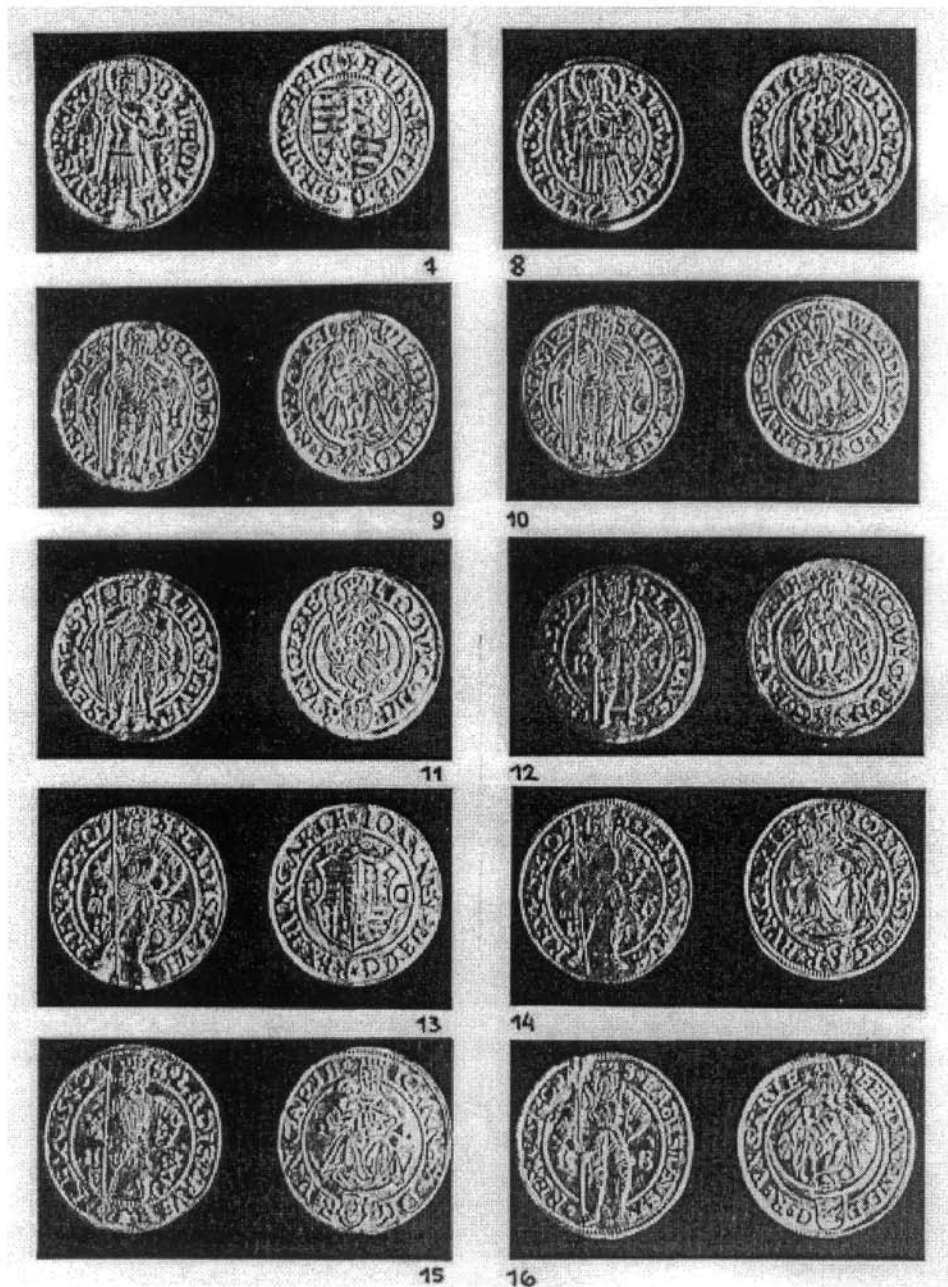
16 I. Ferdinánd 1538. évi, szlavóniai (V.) dekrétumának 26. cikkelyében közölt árak. Magyar Törvénytar, Bp. 1899. 57.

17 I. Ferdinánd 1552. évi XIV. dekrétuma, 13. cikkely; I. még az 1542. évi VI. (besztercebányai) dekrétum 50. cikkelyét is. Magyar Törvénytar, Bp. 1899. 313. és 81.

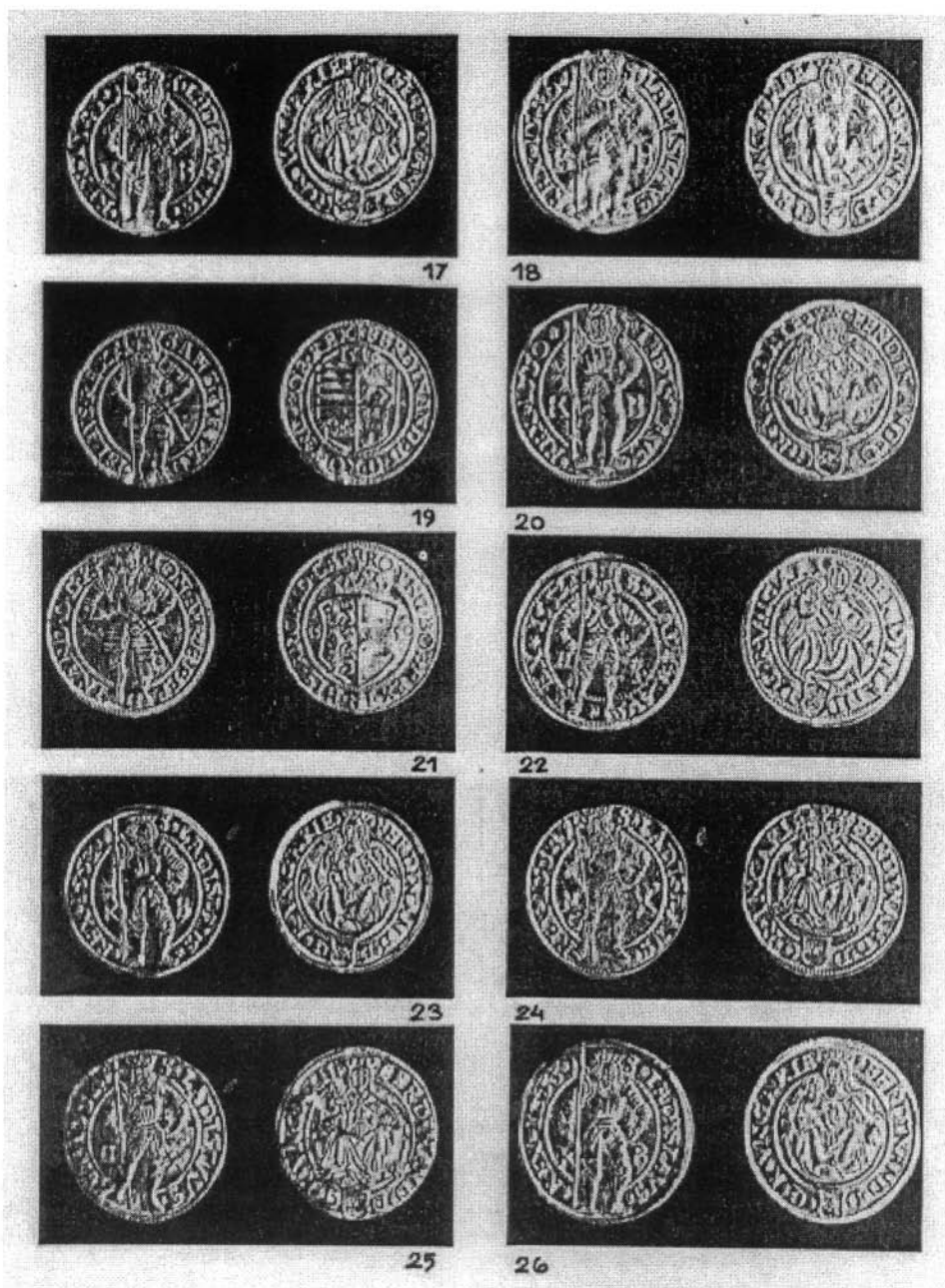
18 Csorba i. m. 47.

19 Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. I–II. Szerk.: Sinkovics István. Bp. 1968.

20 Csorba i. m. 54.

7. kép. Habsburg Albert, 1438; 8. kép. Hunyadi Mátyás, (?); 9. kép. II. Ulászló, 1506;
 10. kép. II. Ulászló, 1512; 11. kép. II. Lajos, 1519; 12. kép. II. Lajos, 1519;
 13. kép. Szapolyai János, 1540; 14. kép. Szapolyai János, 1540;
 15. kép. Szapolyai János, 1540; 16. kép. I. Ferdinánd, 1530

17. kép. I. Ferdinánd, 1545; 18. kép. I. Ferdinánd, 1546; 19. kép. I. Ferdinánd, 1546;
 20. kép. I. Ferdinánd, 1550; 21. kép. I. Ferdinánd, 1550; 22. kép. I. Ferdinánd, 1552;
 23. kép. I. Ferdinánd, 1553; 24. kép. I. Ferdinánd, 1554;
 25. kép. I. Ferdinánd, 1554; 26. kép. I. Ferdinánd, 1555

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

27. kép. I. Ferdinánd, 1556; 28. kép. I. Ferdinánd, 1556; 29. kép. I. Ferdinánd, (?);
30. kép. I. Ferdinánd, (?); 31. kép. Boroszló, 1525; 32. kép. Salzburg, Matthäus 1527;
33. kép. Münsterberg, Joachim 1546; 34. kép. Salzburg, Ernest 1543;
35. kép. Salzburg, Ernest 1549; 36. kép. Salzburg, Ernest 1551

37. kép. Boroszló, Balthasar 1551; 38. kép. Danzig, Zsigmond 1551;
39. kép. Salzburg, Michael 1555

Az aranypénzek összetétele és származási helyük azonban valószínűtlenné teszik a zsoldoskatona-feltevést. Ezek alapján ugyanis sokkal inkább egy jómódú, gazdag kereskedőt kell keresnünk az események mögött, akit talán az ekkor nagy értékű hegyaljai borral való kereskedés hozott erre a vidékre. A pénzek származási helye: a magyar elődkirályok, az osztrák és lengyel tartományok pénzei azt mutatják, hogy egykori tulajdonosa sokfelé érdekelt volt Magyarországon kívül is, s elsősorban az északi, északnyugati fő kereskedelmi központokban (Boroszló, Danzig, Salzburg, Münsterberg). A 72 darabból közel a fele – 34 db – I. Ferdinánd-arany, ebből 23 a magyar, a többi 11 a Habsburg-tartományokból való. A közel-kortárs Szapolyai még jelentős számmal (8 db) szerepel, valamint a régebbi magyar uralkodók is, együtt 15 darabban. Mindösszesen 26 darab, tehát több, mint a 72 egyharmada takarhat Magyarországon kívüli érdekeltségét is.

Hazai, vagy külföldi kereskedő, esetleg helyi szőlőbirtokos nemes, vagy idegen – svájci, olasz – kőfaragómester, aki a pataki, szerencsi, vagy a tokaji várépítkezéseknél irányította a munkát? Az kétségtelen, hogy ezekről a területekről elmenekült a lakosság – az a rétege – a nemesség, a gazdagabb kereskedők, kézművesek –, amelynek volt anyagi veszítenivalója a zűrzavaros háborús állapotok miatt. A helyi szőlőbirtokos nemes és az idegen kézműves-, iparosmestert kizárhatjuk, több okból is: egyrészt mert a leletanyag 118 évet fog át, több évtizedes teaurálás eredménye lehet. Erre egy helyi birtokosnak, külföldi iparosnak nem volt módja a korabeli ismert gazdasági okok miatt, másrészt több generációs megtakarítás is lehetetlen volt. Másrészt a helyben lakozót kizárhatjuk az elrejtés helyszíné miatt is.

Szinte minden körülmény az ezen a vidéken nem honos, idegen kereskedő alakját valószínűsíti. A földbe rejtés körülményei ezért is különleges érdeklődésre tarthatnak számot. Az illető sietett, nem áshatta túl mélyre a kincset (40 cm, bár ezt a Bodrog rendszeres kiöntései jelentősen módosíthaták az azóta eltelt évszázadok során). A későbbi megtalálhatóság szempontjából igen rossz helyet választott (árterület). Egy, a he-

lyi területi adottságokat jól ismerő ember előnyösebb helyet keresett volna. Az elrejtőnek egyetlen tájékozódási pont állhatott rendelkezésére: az átkelőhellyel, a kincselrejtés helyével pontosan szemben lévő Árpád-kori templom.

Fenti elképzeléseinket azonban egycsapásra megváltoztathatja egy másik körülmény számba vétele: a lelőhely közelében található klastromrom szerepe. Ezt a birtoktestet ugyanis a Perényiek még a XVI. század elején a terebesi (Töketerebes) pálosoknak adományozták, ahogyan ez okleveles adatokban olvasható:²¹

„1504 előtt Perényi Imre nádor Isten, Szűz Mária és minden szentek iránti tiszteletből a Therebes-i Szűz Mária egyházat az alábbi feltételekkel adja a pálosoknak: A maga és elődei lelki üdvösségéért adja Olazy birtokot. Ad egy malmot is az egyháztól lejjebb, a Bodrog folyón. Az egyház szomszédságában egy majorházat az egyház számára elegendő szántófölddel és réttel. Ezenfelül egy szekeret négy lóval, 8 ökröt egy eke mellé. Az egyház más szükségleteiről is gondoskodik. Hasonlóképpen ad az egyháznak ruhákat és ezüst-neműket és a jövőben is, ha szükségük lesz rá, adni fog. Mivel az egyház már készen van, megígéri, hogy gondoskodik lakóházak építéséről. Ha időközben meghalna, a lakóházak felépítésére annyit hagy, hogy abból elkészülhessenek. Azt kívánja a szerzetesektől, hogy míg a ház és a kolostor elkészül, addig is küldjenek 12 szerzetespapot divinum officiumot tartani, akiket a házak elkészültéig minden szükségessel ellát.”

Egy másik oklevél tanúsága szerint:²²

„Perényi Imre Abaúj megyei ispán, Magyarország nádora tudatja az Olazy-n lakó jobbágyaival, hogy a birtokot a saját, elődei és utódai lelki üdvéért a pálosok Szűz Mária kolostorának adományozta, meghagyja ezért, hogy levelének vétele után, a pálosokat tekintsék uruknak és nekik mindenben engedelmeskedjenek. Magának és örökösének csak a kegyúri jogot tartja fenn.”

A pálos rend a következő években több birtokadománnyal gyarapodott: Perényi Imrétől 1506-ban Tolcsva birtokon az Előhegy, más néven Várhegy nevű szőlőhegyen két szőlővel, Butka Mihálytól Tolcsván szőlőkkel, más adományozóktól zsadányi (Bodrogzsadány) szőlőkkel, Sthrythei Zsigmondtól zsadányi birtokrészrel, s vásárlások, örökhatyások, elzálogosítások révén is.²³

A pálosok tehát képesek voltak ilyen nagyságrendű, sőt jelentősebb összegű pénz felhalmozására is. (Felemlíthetjük itt még a leletegyüttesben talált külföldi egyházi pénzek szerepét is.) A törökök, tatárok azonban a pálos szerzeteseket sem kímélték... (Megjegyezzük, hogy ez a terület egészen 1945-ig egyházi tulajdonban maradt.) Felvetődhet a kérdés: nem érné-e meg tüzetesebb vizsgálatot folytatni a ma is meglévő klastromrom területén?!

Az előkerült 72 db aranypénz alapján a XVI. század közepének területünkre (a Hegyaljára) vonatkozó gazdasági és pénzforgalmi viszonyaira messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. A kincsletnek csupán az egyharmada került meg, s ez a leletegyüttes közelebbi értelmezését lehetetlenné teszi. Néhány óvatos megállapítást azonban még tehetünk. Így például nyilvánvaló, hogy ebben az időszakban az osztrák, lengyel értékálló pénzek éppúgy eljutottak Erdélybe, Kelet-Magyarországra és a Felföldre, mint valószínű, hogy fordítva is. A Hegyalja növekvő árutermelésébe, elsősorban borkereskedelmébe egyre többen kapcsolódtak be. Ez azt bizonyítja, hogy a három részre szakadt országban – és külföldre is – a pénzforgalom, a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok lehetősége megvolt.

Következő megállapításunk, hogy a XVI. század közepén forgalomban voltak itt különféle (külföldi és régebbi uralkodóktól származó) pénzermék. Ez azért érdekes, mert a két király közötti kezdeti időszakban, 1529-ben I. Ferdinánd rendeletben tiltotta meg alattvalóinak Szapolyai János pénzeinek használatát, elfogadását. (Ferdinándot el-

21 *Bándi Zsuzsa*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 675–676.

22 *Bándi* i. m. 677.

23 *Bándi* i. m. 675–684.

40. kép. A bodrogolaszi Árpád-kori templom

sősorban az sértette, hogy Szapolyai pénzén használta a „Magyarország királya” címet.) A magyar rendek azonban tiltakoztak Ferdinánd intézkedése ellen. „A súlyos helyzetből az 1536. évi XIX. tc. érvényesítésével sikerült kiszabadulni, amely törvény úgy rendelkezett, hogy a Körmöcbányán vert jó magyar pénzeket, nemkülönben az egykori Mátyás, Ulászló és Lajos királyoknak pénzeit mindegyik el kell fogadni és használni.”²⁴

A különféle (régebbi uralkodóktól származó és külföldi) pénzérmék együttes szereplése, valamint a leletanyag töredékes volta azt is eredményezik, hogy a leletegyüttes korabeli (1556-os, az utolsó évszámhoz viszonyított) értékét pontosan megállapítani nem lehet, csak becsülni tudjuk, ahogy a fentiekben tettük. A 118 év alatt ugyanis változtak a különböző veretek árfolyamai, egymáshoz való viszonyuk és a három részre szakadt ország egy-egy részében is más és más volt az értékviszony. A külföldi pénzek árfolyama, átszámítási módja pedig bizonytalan.

Mindezen bizonytalanságok és hiányosságok ellenére is kétségtelen tény, hogy ez a kincslelet méltán érdemli meg a „rendkívüli” minősítést.

A rendőrségi nyomozás, az ügyészségi eljárás, a bírósági ítélet

Az aranylelet előkerülésének, illetve elvesztegetésének ügye meglehetősen szövevényes és szinte máig kibogozhatatlan. Muzeológiai szempontból azonban ennek részletei is szolgálnak néhány tanulsággal.

Miután a muzeológusok hatályos törvénnyel támogatott, de meglehetősen csekély hatékonyságú „nyomozása” a kincslelet után kimerült, a feljelentés után megindult a rendőrségi vizsgálat.

A rendőrségi eljárás részleteit – a kezdeti időszaktól eltekintve – nem ismerjük. Az a véleményünk azonban – többször konzultálva a nyomozás vezetőjével a nyomozás különböző stádiumaiban –, hogy a rendőrség gyorsan és alaposan utánajárt az ügynek, ameddig lehetőségei engedték. (Az Interpolnak is adtak át nyomozati anyagot.) Őket tehát szemrehányás nem illetheti.

A vádiratot a Miskolci Városi Bíróság készítette el jogtalan elsajátítás, különösen nagy értékre elkövetett devizagazdálkodás megsértése és orgazdaság bűntette miatt. Az ügyben 16 vádlott szerepelt: a „kincskeresők” közül 12 fő és 4 orgazda. A három, jelen-

²⁴ Káplár László: Ismerjük meg a numizmatikát. Gondolat, Bp. 1984. 171.

tős számú aranypénzt „találó” közül 2 büntetett előéletű (lopás, ill. közúti veszélyeztetés büntette és más bűncselekmények miatt), a harmadik személy fiatalkorú. Két orgazda büntetett előéletű, ők miskolci illetőségűek. A harmadik orgazda és társa budapestiek, akikhez felvitték a talált pénzeket, illetve ők jártak többször is Bodrogolasziban, s a helyszínen keresték az eladókat, és ott vásároltak. Az egyes darabokat potom pénzen – 5–10 ezer forintért – vették meg. A kapott pénzért magnót, rádiót, használt személygépkocsit, videót és aranyláncot vásároltak a többnyire fiatal, tizen- és huszoneves érintettek. A találók beismerték a bűncselekmény elkövetését, az orgazdák tagadták.

A bíróság 1992. április 14-én hirdetett ítéletet. Az aranypénzt találók és azzal üzletelők közül ketten 6 hónapi börtönbüntetést kaptak, próbaidőre felfüggesztéssel. A többieket 1–2 évi „próbára” bocsátották. Mindannyiuktól elkobozták az így szerzett pénzüsségeket. Az orgazdák egy–másfél évi börtönbüntetést kaptak, 4–5 év próbaidőre felfüggesztéssel. Tőlük is elkobozták a szerzett pénzüsségeket, illetve ennek megfelelő elkobzással sújtották őket. Gyakorlatilag tehát az ügyben „bűnösként” szereplők sem nyertek, sem veszítettek. (A „nem bizonyítható” esetekben azonban inkább nyertek, hiszen jelentős számú pénznek nem sikerült a nyomára bukkanni.)

A tanúként való meghallgatást a múzeum érintett munkatársai kérték. Valamennyire menteni akartuk az addig „főbűnösként” kezelt egyik megtalálót, aki – mindegy, milyen meggyőzés után – mégiscsak hozzájuttatott minket az aranylelethez. Véleményünk szerint az orgazdák a főbb vétkesek, mert ők tudatában voltak, mit cselekszenek. „A véleményüket tartsák meg maguknak” – volt az egyértelmű kioktató elutasítás. A bíróság megközelítése egyébként is meglehetősen furcsa volt irányunkban. Miért nem mi és miért nem előbb találtuk meg az aranyakat, akkor nem lett volna belőle „ügy”, ahol a „szegény” fiatalokat el kell majd ítélni. Szemünkre hányta a bíróság a régészeti leletmentés, illetve ásatás késedelmességét. Ez az ellenézés a múzeum irányában végig érezhető volt, hiába volt nyilvánvaló, hogy a találók tudatosan, többször is félrevezettek bennünket, például a lelőhely megjelölésénél és a találási időpontok elmondásakor is. (A lelőhely környékét még az ásatáskor is nehéz volt biztosítani, mert nem akadt a faluban ember, aki az őrzést elvállalta volna, olyan nagy volt a terület „veszélyeztetettsége”.) Az orgazdákról nem esett szó a mi kihallgatásunkkor. Gondoljuk, hogy irányunkban nem voltak annyira együttérzők, mint a találók esetében. Néha az volt az érzésünk, hogy a bíróság inkább bennünk kételkedik, mint az elkövetőkben. Kérték például a beszolgáltatott aranyak átvételi elismervényeit és a leltárkönyv (gyarapodási napló) fénymásolatait, vajon „bevételztük-e” a pénzeket. Teljesen komolyan gondolták, hogy a beszolgáltatott darabok után találói jutalmat kellene fizetnünk. Ez már abszurdum volt véleményünk szerint: egyik oldalról többfajta bűncselekményt követtek el, a másik oldalról jutalmat érdemelnek, mert – kényszerűen! – beszolgáltatták az eltulajdonított értékek töredékét.

Tudomásul vettük az ítélezésnek azon alapelvét, mely szerint „kétséget kizáróan nem bizonyított tényre a terhelt terhére értékelni nem lehet”. Ez felmentette a vádlottakat az olyan kitételek alól, mint „a vádlott ... meg nem cáfolható állítása szerint még a találás napján ittas állapotban 20 db érmét elveszített”, vagy: „erre vonatkozóan nem emlékezőnek vallotta magát”, és „X db-ot ismeretlen személyeknek értékesített, elajándékozott”, esetleg „...csak azért tette meg a saját magára is terhelő vallomást, mivel nem sokkal ezt megelőzően nézeteltérése volt X-szel, s ilyen módon akart rajta bosszút állni” stb.

Ide illik egyik kollégánk megállapítása:²⁵ „Először is a rendőrségnek, az ügyészeknek, a bírának kell tudomásul vennie, hogy nem csupán úri szórakozásról van szó.”

Az ügy végleges lezárása – a magyar ítélkezési gyakorlatnak megfelelően – meglehetősen elhúzódott, a még lefoglalt 7 db aranyforintot 1993. február 3-án vehettük át a Miskolci Bíróság Gazdasági Hivatalától.

Néhány következtetés és tanulság

Nem új felismerés, de nem lehet eleget ismételni (különösen vidékünkön, ahol oly nagy a vizek szerepe), hogy a folyók, az átkelőhelyek (hidak, révek, gázlók) milyen nagy jelentőségűek a régészeti lelőhelyek és a kincselrejtések szempontjából. (Közismert a „bodrogkeresztúri kultúra”, a rézkor fejlett szakaszát reprezentáló leletegyüttes Bodrogolvasi szomszédságából.)

A Bodrogolvasihoz közeli Bodrog parti településekről és környékükről gyakorta olvashatunk híradást a korabeli sajtóban a húszas, harmincas évektől kezdve, amióta tudatosan figyelték a muzeális értékekre. Csak a közvetlen szomszéd (Bodrog)Zsadányról is több helyütt olvashatunk híreket az Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez című folyóirat (1894–1928) hasábjain. „Végaradon bronzkori leletek kerültek napvilágra” – adja hírül a „Zemplén” 1937. március 13-i száma. „Újabb szenzációs aranyleletre bukkantak Bodrogzsadányban” – írják ugyanott 1934. július 22-én. (40 db régi pénz, 2 db ércöntvény, 4 db súlyos karika: a talált tárgyak színaranyból vannak és súlyuk meghaladja a fél kilót. – Összesen egyébként 8 kg arany került elő, az aranyak állítólag a Kr.e. VII–VIII. századból származtak.)

Terészetesen folytathatnánk a példákat vidékünkéről az időben előre és hátra a bodrogvécsi honfoglalás kori tarsolylemeztől napjainkig. A muzeológusoknak tehát nagy figyelemmel kell lenniük különösen a folyópartokról érkező leletejelentésekre.

A (kincset) találók magatartása, mentalitása sem igen változott az évtizedek (évszázadok) során. Igaz ez olyan nagyjelentőségű leletek esetében is, mint a SEUSÓ-kincs (historiájának népszerű összefoglalását lásd a Magyar Nemzet 1995. április 8-i számában); de maradjunk csak egy olyan példánál, amely közvetlenül a mi tájegységünkéről való, s akárha ma történt volna, s a bodrogolvasi aranylelet megtalálását írná le:

„*Ítélet a bodrogzsadányi aranylelet ügyében – Az orgazdák ügyét külön fogja tárgyalni a bíróság.* Csütörtökön délelőtt szokatlanul nagy forgalom volt a sárospataki kir. járásbíróság folyosóján. A bíróság erre a napra tűzte ki ugyanis a bodrogzsadányi aranylelet szereplőinek bűnügyét, akiket részben jogtalan elcsapítás, részben pedig orgazdaság vétsége miatt helyezett vád alá az ügyészség. A monstre bűnügynek közel 50 vádlottja volt, akik hangos zsvivajjal tolongtak az ügyet tárgyaló dr. Timár József kir. járásbíró szobája előtt. A vádlottak túlnyomórészt napszámos munkások, akik június végén a zsadányi útépitésnél egy rézedényben közel 8 kiló 3000 éves aranyat találtak, azt részben szétdobálták, részben pedig megosztottak rajta s az arany egy részét a pataki ékszerészeknél értékesítették.

A legnagyobb érdeklődés Palatinus Sándor végaradói kosárfonót veszi körül, akiről kiderült, hogy nagyobb mennyiségű aranyat sikerült Budapesten értékesítenie. A vádlott munkások kihallgatásuk során azt vallották, hogy fogalmuk sem volt a lelet arany voltáról s amikor megtudták, hogy nem rezes, hanem aranyat találtak, beszovalgáltatták azt a csendőrségre.

Fő érdekessége a tárgyalásnak az orgazdasággal vádolt ékszerészek, Spitz Pál, Stendig Sámuel, Szafir Aladár és Stendig Regina kihallgatása volt. A vallomásokból kitudt, hogy az ékszerészek társas alapon akarták Palatinustól megvásárolni annak aranykészletét, azonban a vásárlás történetét egymástól eltérően adták elő.

Dr. Izsó Bertalan ügyészségi megbízott indítványára a bíróság Palatinus Sándor és az orgazdasággal vádoltak ügyét elkülönítette s a védők kérésére ügyükben bizonyítás kiegészítését rendelte el, míg a többi

25 *Vukov Konstantin; Múzeumi Hírlevél, 1992. május, 122–123.*

vádlottak ügyében este 6 órakor meghozta ítéletét. 35 vádlottat felmentve, 3 vádlottat 8–8 napi, 1 vádlottat 1 napi fogházra ítélték jogtalan elsajátítás vétségéért. Az ügyészi megbízott fellebbezést jelentett be.”²⁶

Itt kell felemlenünk a mai orgazdák szerepét napjaink műtárgyforgalmában. Az orgazdák „régiségkereskedő” vagy „használcikk-kereskedő” fedőnév alatt mindenütt ott vannak, nemcsak a régészeti leletek körül forgolódnak, hanem szinte mindenféle műtárgy felbukkanásánál. Naprakész informáltságuk, kiépített hálózatuk, anyagi tehetőségük révén elérték a „szervezett bűnözés” kvalifikációját. Tevékenységük túlterjed az országhatárokon. Mivel ténykedésüket az egyéni s anyagi motiváltság határozza meg, az állam- és közérdek, a nemzeti kincs védelme nem játszik náluk szerepet. (Itt persze felróható az állam – mint tulajdonos – tehetetlensége és bürokratizmusa, valamint egyéb tényezők is.) Csak egyetlen példával: a bodrogolasi aranykincs esetében megmutatkozott a múzeumi leletmentés nyomorúsága: a váratlan és rendkívüli esetre alig sikerült ásatási „keretösszeget” szerezni, s a fémkereső technikai eszköz még a Nemzeti Múzeumban is „rossz”, működésképtelen volt. Az „illegális régészek” pedig már régóta fémdetektorral dolgoznak, egyelőre még csak (?) külföldön...

Mindezek igen tanulságosak és időszerűek, különösen a születőben lévő múzeumi törvény előtt. A jelenleg érvényben lévő rendelet szerint minden földben lévő muzeális tárgy az állam tulajdonát képezi. Bármilyen formában előkerült emléket a találó köteles vagy szakigazgatási szervnek, vagy művelődési szervnek (múzeum) beszolgáltatni. A beszolgáltatásra a rendelet nem ad határidőt, hanem azt „haladéktalanul” határozza meg.

Ahogy az állam ereje és szerepe az utóbbi években, évtizedekben erodálódott, ugyanígy elveszítette hatásosságát ebben a vonatkozásban is. „Az érvényes múzeumi jogszabály (19/1981.tvr.) súlytalan és hatástalan” – állapította meg találóan kollégánk legújabb múzeumi szakfolyóiratunk hasábjain.²⁷

Nem ösztönzi a leletbejelentést a találói díj (jutalom) sem. A hivatkozott rendelet ugyanis nem írja elő az anyagi elismerés nagyságát, s nem is kötelező, csupán „adható”, a tulajdonos állam, ill. a közgyűjtemények nem is sietnek, vagy nem is tudják azt (sem) kifizetni. A kialakult gyakorlat szerint egyébként a műtárgyak forgalmi értékének 5–15%-át adják. (A bodrogolasi kincs találói, felfedezői jutalmát egyébként a nyomravezető lelkes múzeumbarátnak fizette ki a Herman Ottó Múzeum, elfogadható, méltányos nagyságrendben.)

A bejelentői-találói-felfedezői jutalom anomáliájának megszüntetése érdekében talán vissza kellene térni a régebbi idők gyakorlatához. 1920 után például a jogszabály szerint a kincsleletet 8 nap alatt be kellett jelenteni, különben a megtalálót jogtalan elsajátítás miatt pénzbüntetéssel és az anyag elkobzásával büntették. Szabályszerű bejelentés után bizonyos értékhatárig a találó és az ingatlan tulajdonosa felelték a lelet értékét, bizonyos értékhatáron felül pedig a kincstár, az ingatlan tulajdonosa és a találó egyharmad–egyharmad részben osztoztak. A lényeg az volt mindig, hogy a megtalált kincset fel kellett osztani az állam, a kincset találó és a találási hely tulajdonosa között. Az 1929-es rendelet szerint a földből előkerült tárgyakat 3 napon belül be kellett jelenteni, a megtaláló az érték kétharmad részét kapta jutalmul.

Az új törvény megalkotásához vehetnénk például más országokat is: szinte mindenütt érdekeltté teszik a talált kincs bejelentőjét. Nálunk ez nincs így, és súlyosbítja a helyzetet a tudatlanság és a nemtörődömség is, mely sajnos nemcsak az egyénekre jel-

²⁶ Zemplén, 1934. szeptember 16.

²⁷ Darkó Jenő: Az el nem készült jogszabályról. Magyar Múzeumok, 1995/1. sz. 11–13.

lemző, de sokszor még a hatóságokra is. A felelősségre vonás szigorát pedig a fenti eljárás ismertetésekor tapasztalhattuk...

Fel kell hívnunk itt a figyelmet a jó szándékú, amatőr régiségkutatókra, lelkes múzeumbarátokra, segíteni akaró, nem hozzáértő bejelentőkre. Sokszor jelentős a szerepük egy-egy kincs megtalálásában, illetve muzeális érték megmentésében. „Az évszázad leleteként” ismertetett 1992-es Suffolk-i római aranykincset két becsületes földműves mentette meg; a Trier-i 2528 db aranypéznz egy amatőr régiségkutató szemfülességének köszönhető. Nekünk is egy amatőr kutató volt segítségünkre.

A bodrogolvasi aranyügy lezárása után még hallottunk szóbeszédet a széthordott, kallódó darabokról. Budapesten, Miskolcon, másutt tudtak nagyobb mennyiségről is... Minden ilyen jelzésnek utánajártunk, de semmi konkrétum nem volt, amin el lehetett volna indulni. Mások esküdtek, hogy a fel nem lelt hányad már régen külföldön van...

Úgy tűnik, hogy gyarapodási naplónk már végleg bezárult a további bodrogolvasi aranypénzek előtt...

DIE GOLDSTÜCKFUNDE VON BODROGOLASZI

Als numismatische und historische Sensation des Jahres 1990 galt der Schatzfund von Bodrogolasz (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Gebiet von Hegyalja). Rund 150 m vom Ufer des Flusses Bodrog entfernt konnte bei den Arbeiten zur Frühjahrsbestellung ein Fund von 200 Goldstücken gemacht werden, welche der ehemalige Besitzer aus uns bislang noch unerklärlichen Gründen hier verborgen hatte.

Von den 200 Münzen gelangten leider nur 72 in die Sammlung des Kazinczy-Museums zu Sátoraljaújhely: und zwar wurden 54 abgegeben, drei wurden vom Museum aufgekauft, sieben wurden durch die Polizei aufgetrieben und acht wurden im Ergebnis nachträglicher Ausgrabungen entdeckt. Eine wissenschaftliche Untersuchung des Fundes konnte bis heute nicht in Angriff genommen werden, da die Finder – die Gesetze zum Schutz musealer Werte mißachtend – den größten Teil über Hehler und Auslandsbeziehungen verkauften, bzw. – den historischen und ideellen Wert des Fundes nicht erkennend – diesen sinnlos verschleuderten.

Die in nahezu einwandfreiem Zustand aufgefundenen Geldstücke waren aus reinem Gold gefertigt und stammten aus dem 15.–16. Jahrhundert aus Ungarn, bzw. aus Münzanstalten in Österreich, insbesondere Salzburg und Kärnten, aber auch aus Münzanstalten in Breslau und Danzig sowie in Böhmen.

Diese Goldstücke entstanden zwischen 1438 und 1556 und repräsentieren durch ihre Inschriften die Münzherausgabe folgender Herrscher: 1. Albert von Habsburg, 2. Ulászló I., 3. Matthias Hunyadi, 4. Ulászló II., 5. Lajos II., 6. János Szapolyai, 7. Ferdinand I. bzw. Michael von Salzburg, Ernest von Salzburg, Matthäus von Salzburg, Balthasar von Breslau, Joachim von Münsterberg und Sigismund von Danzig.

„Aus dieser Zeit ist uns kein Fund von derartigem Umfang bekannt, er ist eine der wichtigsten Quellen für die Wirtschaftsgeschichte (Handels-, Finanz- und Handwerksgeschichte) des 16. Jahrhunderts ... Selbst in seinen Fragmenten bleibt dieser Fund von Bedeutung, und auch die internationale Forschung wird sich auf ihn berufen ...“, schrieb dr. István Gedai im September 1990 in seinem Sachverständigenurteil.

Mit der vorliegenden Studie wird der erste Versuch unternommen, den Goldstückfund einzuschätzen, indem die möglichen Gründe, der historische Zeitpunkt und Ort seines Versteckens sowie die Bedingungen seines Auffindens untersucht werden. Außerdem kommen hier Themen zur Sprache, wie die Museumsethik, und die grundlegenden Mängel in unseren Gesetzen zum Schutz musealer Werte.

József Fehér

A MISKOLCI SZŐLŐ ÉS BIRTOKOSA A DIÓSGYŐRI URADALOM ZÁLOGBIRTOKLÁSÁNAK ELSŐ SZÁZADÁBAN (1540–1600)

GYULAI ÉVA

Dominusok – servitorok

Az 1500-as évek Mohács utáni háromnegyed százada – a Magyar Királyság történetében új történelmi korszak, a kora újkor első szakasza – gyökeresen új kül- és belpolitikai szituációt teremtett a középkor századai után a török megjelenésével és berendezkedésével. Ez az új korszak a diósgyőri váruraldom és Miskolc birtoktörténetében is változást hozott, a királyi birtoklás a zálogbirtokosok földesurasága váltotta fel. „A nagybirtokok a várak köré szerveződtek. Az a főúr, akinek csak egy vára volt, a szerényebbek közé tartozott. Felső-Magyarország 124 vára 1550 előtt, a királyt is beleértve, 47 családé vagy főúré volt, 1575-ben szintén 47 családé, 1600-ban azonban már csak 37 családé – ez a folyamat a nagybirtok erősödő koncentrációját mutatja. A Habsburg uralkodók 1536-tól 1600-ig szinte valamennyi birtokot az arisztokrácia kezére juttatták. A kettős királyválasztás után a birtokadományozás volt az egyik legáltalánosabb módja a hívek toborzásának ... A mezőgazdasági árak emelkedésével, valamint a majorságok, földesúri haszonvételek kiépülésével párhuzamosan a birtokok jövedelme és értéke is számottevően felszökött ... A nagybirtokosok azonban még így is igen jól jártak. Füzér vára 1596-ban a zálogösszeg 12%-át jövedelmezte Báthori Miklósnak, Diósgyőr pedig 1563-ban 25%-át Balassa Zsigmondnak. Néhány évtized múlva még ennél is kedvezőbbé váltak az arányok.”¹

A mezőgazdasági árak emelkedése, amely, az európai kereskedelemben valóságos „árforradalmat” idézve elő, végig jellemző maradt a 16. században, elsősorban a magyarországi élőállat- és borkivitelnek kedvezett, s ezzel összefüggésben élenkítően hatott a hús és bor magyarországi keresletére is, jelentősen emelve ill. magasan tartva a 16. század folyamán ezen mezőgazdasági cikkek árát.² A mezőgazdasági konjunktúra válasz volt a nyugat-európai kora újkori iparfejlődésre, amely a népesség egyre nagyobb hányadát foglalkoztatta, olcsóvá téve a textil- és vasárakat, úgyszintén mint a Kelet-Közép-Európa felé irányuló exportcikkeket.

A diósgyőri uradalom és Miskolc 16. századi gazdaságtörténete sem érthető meg az európai agrárkonjunktúra nélkül, hiszen csak ez magyarázhatja, hogy a török hódoltság kiterjedése ellenére nem egy mezőváros – köztük Miskolc – folytatta későközépkorban megindult lendületes városfejlődését. Ennek a dinamizmusnak az 1550-es évektől a töröknek meghódolt, a kettős (török-magyar) állami adóztatás és földesúri hatalom alá, s ezzel a hódoltság peremvidékére került³ Miskolcon is a későközépkorban felvirágozott szőlőművelés ill. a mezővárosi jogállással együtt járó kedvező viszonyok lehettek mozgatói.

1 R. Várkonyi Á., 1985. 386–387.

2 Zimányi V., 1987. 20–21.

3 Szakály F., 1981. 23–29.

1540-ben a majd két évszázados királyi uralom után a diósgyőri várat és a Balassa Zsigmondnak és feleségének, Fánchy Borbálának juttatta zálog gyanánt (*inscriptionis iure*) 20.000 magyar forintért, jutalmul, mert Balassa visszatért a király hűségére (*ad obedientiam et servitia nostra redire*). Balassa egyszer 1536-ban már birtokolta a várat, akkor azonban Szapolyai János híveként, aki azt elfoglalta a Habsburg uralkodótól. Balassának a diósgyőri uradalom birtoktörténetében játszott szerepe, nemkülönben feleségéé, igazolta, érdemes volt pártot változtatnia. A birtokbaiktatás 1540. november 16-án történt Ferdinánd király oklevelével.⁴

Ezzel az aktussal kezdődött Magyarország egyik legjelentősebb későközépkori-kora újkori uradalmának több mint másfél százados főúri zálogbirtoklása, amely a Kamara 1702-es visszaváltásáig Miskolc földesuraivá a legnagyobb magyar főúri családok tagjait tette. Ezek a magnificusi rendbe tartozott főúrak és családjaik általában „szoros vérrokonsági vagy sógorsági kapcsolatot tartottak [egymással, melyekből] ismeretes módon az özvegyekkel és árvákkal kötött házasságok jártak a legközvetlenebb haszonnal”.⁵

Ezek a családi kapcsolatok Miskolc zálogbirtokos famíliáira is jellemzőek voltak. 1564-ben, amikor Balassáné Fánchy Borbála halála után az uradalom visszazárlt az uralkodóra, az ismét elzálogosította 63.000 magyar forintért Perényi Gábor felsőmagyarországi főkapitánynak és nejének, guthi Országh Ilonának, akiktől a hűg, guthi Országh Borbála és férje, enyingi Török Ferenc örökölték. A Török-lányok férjei révén a Homonnai Drugeth és a bedeghi Nyáry család is bekapcsolódott az öröklésbe.⁶

A zálogbirtokosok – a királyhoz hasonlóan – a vár és a jószágok „örökös urainak” tekintették magukat, mind *haereditarius* mind *perpetuus* értelemben, egyrészt mivel zálogbirtokuk örökölt, másrészt a zálog megszüntetéséig birtoklásuk örökké tart.⁷ Ez a birtokjog az uradalom jobbágyainak intravillanuma, pertinenciája és a telektől független szőlőbirtoka felett ugyanolyan hatalmat biztosított számukra, mint az eredeti tulajdonosnak, a királynak. A zálogbirtokosok birtokpolitikájukban is követték az uralkodót, jelesül: az uradalom igazgatását összekapcsolták a vár – mint rezidencia és erősség – irányításával. A zálogbirtokosok helyzete királyi elődeiknél nehezebb volt, hiszen az állandó török veszély miatt megnőtt a vár védelmét és a környék valamelyes biztonságát biztosító várkatonaság szerepe, melynek ellátását az uradalom jövedelméből is kellett fizetni.

A szőlőbirtok, mint speciális feudális tulajdon és földesura kapcsolatának kegfontosabb terrénuma a zálogbirtoklás idején is a kilenced, a földesúri dézsma beszolgáltatása volt. Az 1549-ből kisebb-nagyobb megszakításokkal fennmaradt miskolci dézsmajegyzékek pontos mutatói a földesúri borjáradéknak is, lévén az egyházi dézsma az egri dézsmakerületben valóban tizedrés.⁸ Egyébként azok a miskolci dézsmajegyzékek is ezt mutatják, ahol nemcsak a tizedet, hanem a termést is feltüntették.⁹

A borkilenced a vár és birtokosai legnagyobb jövedelmét képezte. 1563. július 9-én a Magyar Kamara tanácsosai írják az uralkodónak Pozsonyból a diósgyőri vár és uradalom állapotáról: „már nyakunkon az aratás, majd a szüret, ahonnan ezen vár fő jövedelmei származnak (*lam vero messis instat, mox sequetur vindemia, unde precipui eius arcis proventus capiuntur*).¹⁰ Ugyancsak 1563-ból való (amikor a várat Fánchy

4 Kőhegyi M., 1993. 92.

5 Maksay F., 1980. 186–187.

6 Leveles E., 1929. 25.

7 Gyulai É., 1997.

8 Bán P., 1988. II.

9 OL Reg. Dec. Borsod 1575/4, 1598/10

10 BmLt Borovszky céd./Miskolc. 1563. Jelzet nélkül

Borbála végrendelete visszaszármaztatta az uralkodó tulajdonába ill. a Kamara kezelésébe) az a kamarai jelentés, amely a vár átvételére küldött megbízottak vizsgálata alapján készült. Ebben ezt írják a komisszáriusok az uralkodónak: „a borkilencedek a jövedelmek fő forrásait képezik” (*nonas vinorum, quae caput proventuum faciunt*).¹¹

Hogy birtokjoguk folytán a zálogbirtokosok a kilenceden túl alig szerezhettek bort, nem csodálható. Bár gyakori diósgyőri rezideálásuk, jelenlétük személyesebb kapcsolatba hozták őket jobbágyaikkal, mint annakelőtte a királyi/királynői birtokost, illetve birtokigazgatásuk is közvetlenebb volt, mint a kincstári tisztviselőké, az allodiális szőlőművelést ők sem tudták jelentős mértékben megvalósítani. A Kamara 1563-ban elkészítette a diósgyőri uradalom falvainak és mezővárosainak urbáriumát.¹² Ez a fontos forrás, amelynek Miskolcra vonatkozó részét Szendrei János is közölte kisebb tévedésekkel a Miskolc-monográfia Oklevéltárában,¹³ igazolja: a diósgyőri uradalomban alig volt majorsági szőlő. A legtöbbet Diósgyőrben és Miskolcon írtak össze.

Diósgyőrben az urbárium szerint a várhoz tartozó szőlők és szőlőhegyek közül (*Vinea et Promonthoria ad Arcem pertinentia*) az Alszólt Balassa Zsigmond vette (*empta*) és adományozta (*legavit*) a diósgyőri ispotálynak, de az összeírás idején már a várhoz tartozó tulajdon (*ad Arcem possidetur*). Az Erenyő (*Renyw*) promontoriumon 1, a Szer promontoriumon 2, a Lipócon (*Lypocs*) 1 szőlő, ill. a Szarkaszőlő nevű oltárjavadalom (*beneficium Altaris*) feküdt, de oltárigazgató híján a vár jövedelméből művelik (*cum nunc nulli sint altaristae, sumptibus arcis colitur*). A protestantizmus gyors térhódítása Észak-Kelet-Magyarországon a diósgyőri katolikus oltárigazgatóságokat és oltárigazgatókat is feleslegessé tette, s javadalmaikra a zálogbirtokos földesúr (akinek felesége, Fánchy Borbála buzgó katolikusként élete végén még Cestochowába is elzarándokolt: *ipsam dominam viduam peregrinacionis et devocionis causa ad Monasterium Cheztacho proficisceret*)¹⁴ gyorsan rátette a kezét. Az urbárium mutatja, hogy a későkorszakban nemcsak miskolci jelenség volt az oltárigazgatóságok és az ispotály szőlőkkel való javadalmozása, s ezzel az intézmények ill. rektoraiak bekapcsolása a szőlőbirtokos társadalomba. A diósgyőri urbárium szerint a Liget promontoriumon egy szökött jobbágy szőleje került a várhoz, ill. a Kerekhegyen is egy olyan szőlő, melynek előző birtokosa valamiféle gonosztettet elkövetvén, szőlője a várra háramlott (*ob quodam prioris ejus Domini maleficium ad Arcem devoluta*).

A diósgyőriek gabonából nem is adnak kilencedet, csak borból, ellenben minden nap (!) tartoznak 10 munkást (*laboratores*) adni a várhoz. Bár az urbárium nem említi, kötelességük között valószínűleg a 8 allodiális szőlő művelése is szerepelhetett. A vár mellett földesúri tulajdonban volt még két borház is (*duo vinaria*).

A diósgyőri uradalom Csaba nevű helységében a Hejő (*hejew*) nevezetű szőlő magszakadás miatt háramlott a várra (*per defectum seminis*).

Kisgyőrben is volt egy szőlő, amely a katolikus plébániához tartozott (*ad Plebanatum*), de mivel plébános már nincs az urbárium idején, termését a vár részére szedik (*proventus ad Arcem percepti*). Bár a faluban folyik szőlőművelés, borkilencedet nem adnak (gabonából sem!), valószínűleg azért, mert kötelesek vadászni, amikor erre parancsot kapnak, ill. egy nagy allodiális rétet is kaszálnak.

11 OL NRA 266/10

12 OL UeC 5/1 és 87/73

13 Szendrei J., 1890. III. 232–235.

14 OL NRA 266/7

A vásáráról híres Mohi mezőváros urbáriumában szintén összeírtak két majorsági szőlőt, egyet Emőd, egyet Nyék szőlőhegyén. Ezek valamikor szintűgy oltárjavadalmak voltak, de altaristák hiányában Mohi város lakosai a maguk számára elfoglalták (*pro se ipsis occupaverant*), tőlük azonban Balassa Zsigmond visszafoglalta a várhoz. A királyi birtoklás emléke Mohiban, hogy a munkajáradékok között régebben szerepelt bor szállítása Diósgyőrből Budára a király szükségletére (*ad Regiam necessitatem*). „Régi szokásuk volt az, hogy a vár javára bort kocsmáltattak, 4 vagy 6 hordóval, nem többel, a kimért hordókat a bíróra vagy egy esküdt polgárra bízván rá.” Mohi vásárain nem kellett a vár javára is kocsmáltatniuk, hanem ki-ki a saját szükségletére tehette, később azonban Balassa Zsigmond a saját és a vár hasznára kötelezte őket a kocsmáltatásra. A mohiak – bár szőlőhegyük nem volt – az elhagyott oltárjavadalmak megszerzésében igyekeztek maguknak saját szőlőt szerezni, de a város közösségénél erősebbnek bizonyult a zálogbirtokos földesúr, aki Diósgyőrhöz hasonlóan itt is majorsági kezelésbe vette a birtokos nélkül maradt egyházi szőlőket.

Az urbáriumban Mezőkövesd mezőváros az egyetlen, amely nem terményadót fizet, hanem a régi szent királyok engedélye folytán évenkénti 200 arannyal summásan adózik, ami a borkilenced megváltását is magában foglalja. Munkajáradékként (*ad servitia*) semmit sem szolgálnak, csak azt, hogy évenként két hordó bort kell a diósgyőri vár javára kocsmáltatniuk, mely régi szokásukban néhai Balassa Zsigmond nem tartotta meg őket.

Miskolc mezővárosban, hasonlóan Diósgyőrhöz, a vár allodiumához azok a szőlők kerültek, melyek kihalás útján háramlottak a földesúrra, ill. a megszűnt oltárok javadalmait képezték. Miskolcon azonban a zálogbirtokos nem tartotta meg ezeket majorsági kezelésben, hanem továbbadományozta *familiárisainak*. Ezt a gyakorlatot igen sérelmezte a város közössége, s komoly konfliktusok forrása lett a vár urai és a város között. A *Nagyszőlő* nevű egykori oltárjavadalom, mely a miskolciak szerint 200 forintot is megér, Fánchy Borbála adományként Forgách Simon tulajdonába kerül. Nagyságos Forgách Simon, maga is egri *várkapitány* 1568–69-ben,¹⁵ Pemflinger Sebestyén diósgyőri *várkapitány* lányának, Katalinnak férje volt, s valószínűleg ez az a szentgyőrhelyi szőlő, melyet Forgáchné Pemflinger Katalin 1568-ban, öt évvel az urbárium kelte után a Liber Regius bejegyzése szerint elad.¹⁶ A különösen nagy értékű szőlőt valószínűleg járadékmentesen adományozta (*donavit*) a földesasszony a borkereskedelemben is aktív szerepet vitt főúrnak.

Ugyanerről a szőlőről 1563-ban Talpas Balázs és János miskolci jobbágyok azt állítják, hogy fivérüké, Miklós *papé* volt, s vérrokonság okán rájuk örököltette (*ipsis sanguine iunctis legasse*), de Fánchy úrnő törvénytelenül elvette tőlük és Forgách Simonnak adta (*illegitime ipsis ademisset, eamque Simoni Forgach dono dedisset*). A Kamara szerint meg kell vizsgálni, hogy a szóban forgó szőlő oltárjavadalom volt-e, vagy a pap pénzen vette. Ha az előbbi, vissza kell állítani eredeti rendeltetésének, ill. ha az oltárigazgatóságban üresedés van (*rectoratus altaris modo vacat*), megfelelőbb, ha a váruralalom részeként őfelsége a birtokos földesúri minőségben, semhogy magánemberek szüreteljék termését (*convenientius, ut ad arcem possideatur pro Majestate sua tamquam domino terrestri, quam quod privati homines fructum capiant*).¹⁷

15 Szabó J. Gy., 1982. 32.

16 Szendrei J., 1904. II. 119.

17 OL NRA 266/13

A Szentgyörgy-hegyi Gyertyásszőlőt, amely magszakadás miatt háramlott a várra, Fánchy Borbála bizonyos Megyeri Jánosnak, Balassa Menyhért *servitorának* adományozta (*servitori magnifici Melchioris Balassa donavit*), aki az urbárium idején is birtokolja (*possidet*). Személyében nem is a diósgyőri vár, hanem a Balassa család egyik familiárisa szerzett szőlőt Miskolc legősibb promontoriumán.

De ezzel még nem ért véget a szőlő sorsa! A Leleszi Konvent levéltárából származó oklevélkijegyzés szerint 1594-ben Homonnai Drugeth István és felesége, Török Fruzsina egy gesztelyi telek mellett a miskolci Gyertyánszőlő-hegyen egy szőlőt ad el 300 forintért Horváth Györgynek.¹⁸ A Gyertyás-Gyertyán (máshol a forrásokban föl nem tűnt) név a két szőlő egyezésére utal, amely szőlő a Balassa-Fánchy uralom és a század végén a Török örökösök földesurasága alatt is földesúri kezelésben van, előbb azonban adomány, utóbb adásvétel során kerül ki az allodiumból.

Az 1563-as urbárium azok között a miskolci szőlők között, amelyek azelőtt a várhoz tartoztak (*quae antea ad Arcem pertinerunt*), a Középszer szőlőhegyen két Középszer-szőlő nevű birtokot is felsorol, az egyik magszakadásból háramlott a várra, ezt Balassáné bizonyos *servitorának* (*cuidam Servitori suo*), Sándor Benedeknek adományozta (*donavit*). A másikat, amely egykor egy miskolci oltár javadalmát képezte, ugyancsak *servitora*, Gorbay Ambrus kapta adományként.

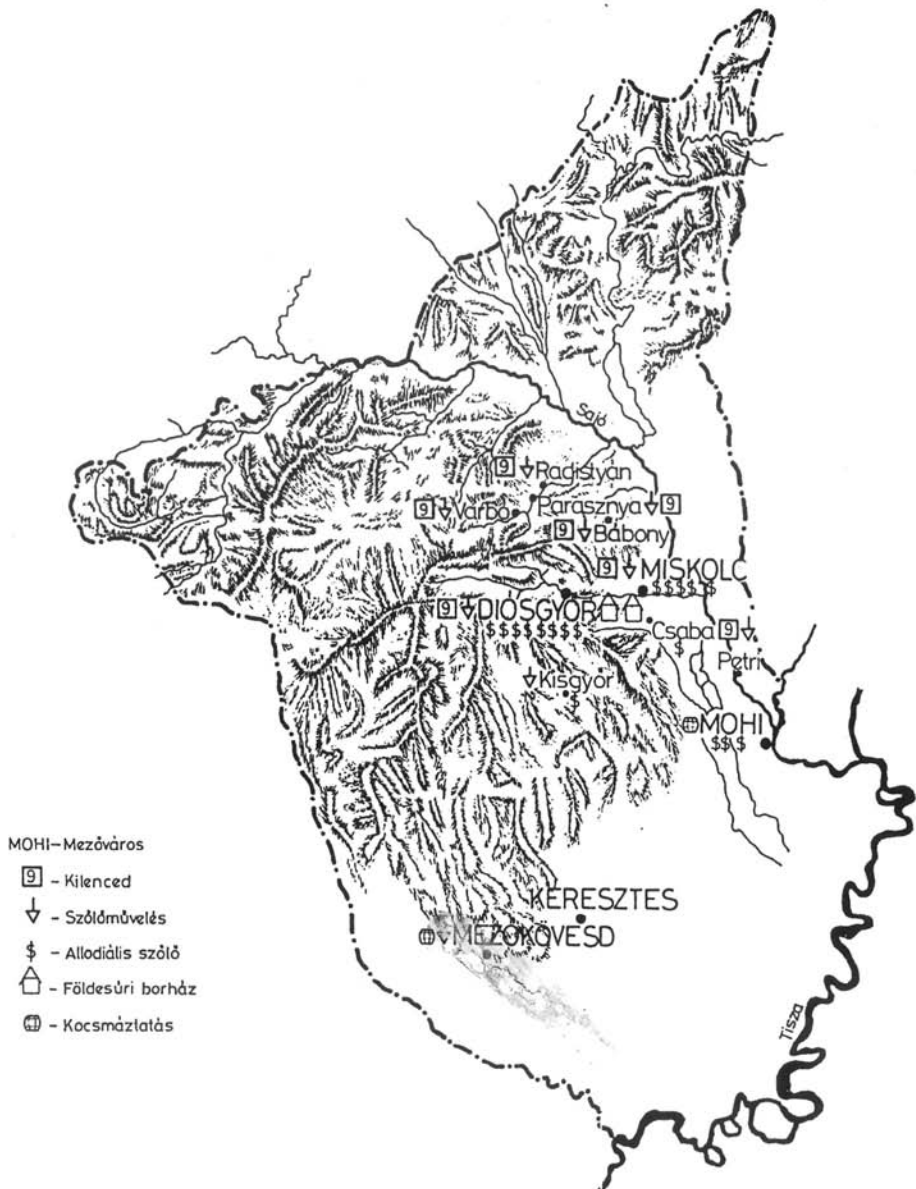
A negyedik, nemrégén a várhoz került szőlő a tapolcai szőlőhegyen lévő *Nádas Thó Szőlő*, „mely, jóllehet a miskolciak azt mondják: a városhoz tartozott, a néhai nagyságos Balassa Zsigmond úr a vár számára elfoglalta, és most is a várhoz tartozó tulajdon (*quam licet Oppidani dicant ad ipsum Oppidum pertinuisse, tamen Magnificus quondam Dominus Sigismundus Balassa ad Arcem eam occupavit et nunc ad Arcem Possidetur*)”.

Az 1563-as urbárium az egyetlen olyan 16. századi forrásunk, amely a diósgyőri uradalom szőlőkultúrájának, majorságának egészéről szolgál adatokkal (1. kép). Az urbárium megerősíti, hogy az uradalomban a 16. század második felében csekély volt a majorsági szőlők száma, bár a Kamara így is nem lebecsülendőnek ítélte a vár saját szőlőinek termését. Jelentésükben 18 allodiális szőlőt számoltak össze a kamarai megbízottak, melyeknek egy részét Fánchy Borbála elajándékozta, de halála után érvénytelennek tartják adományozását, s mindet vissza kívánják szerezni a vár számára. Az oltárjavadalmak is a várat illetik szerintük, mintsem hogy magánföldesurak kezébe kerüljenek, mert az oltárok visszaállítása esetén könnyű lesz a szőlőket visszaszármaztatni (*vinearum arcis propriarum non contemmandus videtur. Numeravimus vineas octodecim, quarum alias aliis domina Barbara Fanchi donavit. Ceterum ea donatio nullam vim habet post eius obitum. Eas igitur omnes vendicandas censemus, etiam si quae sunt altarium et a multis retro annis altarium officiis cessantibus arcis sunt adplicatae, penes arcem retineantur, cum id equius sit, quam ut in privatorum dominorum potestatem redigantur. Restitutis autem altarium officiis facile erit eas altaribus resignare*).¹⁹

A királyi uralom a Mohács utáni hatalmi harcok, kaotikus állapotok miatt sem birtokolt és nem örökített allodiális szőlőt az új birtokosokra, akik csak a háramlási jog folytán a várra szállt jobbágyi birtokon majorkodhattak, ill. a reformáció gyors térnyerésével megüresedett oltárigazgatóságok szőlőingatlanait kaparintották magukhoz. Ezeket a szőlőket azonban csak a vár közvetlen közelében, Diósgyőr mezővárosban vették majorsági művelés alá (8 szőlő!). Miskolcon kivétel nélkül familiárisaiknak, *servitoraiknak*

18 BmLt Borovszky céd./Miskolc. Act. an. Nr28. Lelesz

19 OL NRA 266/10

1. kép. A diósgyőri uradalom szőlőművelése az 1563-as urbárium alapján
(OL UeC 87/73 alapján rajz: Homola K.)

adományozták. Ezzel részben folytatták a későközépkori uralkodóknak azt a gyakorlatát, hogy híveik szolgálatait a várhoz közeli forgalmas mezővárosban ingatlanok ill. adómentesség, libertálás adományozásával honorálták; részben egy kisszámú, de társadalmilag privilegizált servitóri réteget ültettek felülről a miskolci szőlőbirtokos társadalomba, amely mintegy az allodium helyett birtokolt a város szőlőhegyein.

A majorkodás a kora újkor elején, sőt a 17. század végig nem volt jellemző a váruradalmakra, Maksay Ferenc szerint: „a hazai vártartományok jövedelmeik összetételét tekintve a korszak végéig sem voltak jellegzetesen majorkodó üzemek”.²⁰ A majorsági gazdálkodás kiterjesztését akadályozta a török jelenléte is. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a hódoltság közelébe eső tájakon, a hódoltság peremvidékén csupán elvétve akadnak majorkodó birtokok.²¹ Bár a diósgyőri uradalom mezővárosai és falvai a hódolt területek peremén feküdtek, mégis a kettős adózás, a töröknek való meghódolás mellett az állandó portyázások, a közeli várak császári katonáinak és a töröknek állandó csatározásai fizikailag is fenyegették az itt élőket, a gazdálkodást. Fánchy Borbála 1561. június 15-én Nádasdy Ferencnek küldött levelében így ír a bizonytalan kilencedjövedelemről: „Jól lehet itt elegendő hírek vadnak, és az selenek elég zerenche az e dolga. (Jóllehet itt elég török hírek vannak, és a szőlőnek elég szerencse az ő dolga).”²²

A majorsági szántó- és rétgazdálkodáshoz képest is különösen elenyésző a szőlő majorkodása. Érthető, hogy az uradalom nagy súlyt fektetett a várkatonaság lovai miatt a rétek majorsági kezelésére, hiszen ezek a kaszáláson kívül más mezei munkát nem igényeltek. A köztudottan igen munkaigényes szőlőt, „melynek művelése szakmunkásokat igényel, robottal való művelése viszont nehézkes”,²³ Diósgyőr urai nemigen igyekeztek majorsággá tenni. Miskolc 1569-től vezetett jegyzőkönyve egyszer említ allodiális szőlőt: 1589. október 7-én „vallott szabad örököt Bornemissza Gáspárnak az Vasfejű Ambrus fia, Vasfejű Gáspár, mely szőlőre ugyan az Közép hegyen adott egy parlag szőlőt, kinek szomszédja napkeletről az Válás út, napnyugatról az Homonnay urunk szőlője”.²⁴

1572-ben pedig, amikor már özv. Török Ferencné Országh Borbála a zálogbirtok örököse, egy szőlő adományozása során az adománybirtok, a Szent István-szőlője mellett a birtokszomszéd nagyságos *Balassa János*.²⁵ Az egykori plébániajavadalom melletti birtokos, Balassa János Zsigmond fivére volt, aki nemcsak szőlővel bírt Miskolcon a földesurak jóvoltából, hanem a nemes Fülep János magtalan halálával a koronára szállt miskolci nemesi házat is neki, Zólyom vármegye főispánjának adományozza Nádasdy Tamás nádor 1562-ben.²⁶ Az 1563-as miskolci urbárium már az óvárosi nemesi házak között írja össze a Balassa Jánosét is,²⁷ de a főutcai kúria mellett és ezzel együtt a Szentgyörgy-hegyi egyházi javadalom birtokszomszédtsága is birtokosának kitüntetett társadalmi státuszára utal.

20 Maksay F., 1959. 32.

21 Maksay F., 1980. 190.

22 OL P 707 Missiles Balassa Zsigmond(né)

23 R. Péter K., 1964. 170.

24 M.jk. 347.

25 Szendrei J., 1890. III. 248.

26 BmLt Borovszky céd./Miskolc. Donat[iones] palat[inales] I. 100.

27 OL UeC 87/73

1563-ban az uralkodó földesúri hatalma alá visszakerült Miskolc tanácsa és lakosai jobbágykérvényekkel árasztották el a királyt, miután megszabadultak a kegyetlen, visszaéléseket is elkövetett Balassa-Fánchy uralomtól. Ezekből a Magyar Kamara Archívumában fennmaradt folyamodványokból már Szendrei János monográfiája is közölt egynéhányat,²⁸ de a történeti kutatás figyelmét igazán Kubinyi András hívta fel rájuk.²⁹ A kérvények között van Miskolc lakosainak esküdtjeinek és bírójának aláírt kérelme, melyben az egyik legsúlyosabb panaszuk: „Az varas vegeen monoth (malmot) és soeloekeot, ky twulaydona vona az zegeny varasnak, Sandor Benedek és Czathary István byrya, es Forgach Simonis byrya, és Megery Janosis egy zeolet byr, es Gorbay Ambrusis eg zeoleot byr.”³⁰ A panaszokban Forgách Simon, Megyeri János és Gorbay ambrus az urbáriumban is szerepeltek, mint a visszaháramlott ill. egykori oltárjavadalom-szőlők új birtokosai. Közülük Gorbaynak és Sándor Benedeknek főutcai nemesi házáat is felvetették az urbáriumba.³¹ Ők nemcsak szabad nemesi házzal és annak tartozékaival, hanem – feltehetőleg dézsmamentes – szőlővel is rendelkeztek. Kúriájuk, s valószínűleg szőlőjük is nemcsak Miskolcon volt a zálogbirtokosok familiárisainak, hanem Diósgyőrben is az 1563-as urbárium telekösszeírása szerint.³²

A Kamara Levéltárában megőrizték Sándor Benedeknek az uralkodóhoz írott kérvényét is 1563-ból, melyben miskolci nemesi telkének (*sessio Nobilitaris*) és diósgyőri szőlőjének királyi joggal (*iure regio*) való megerősítéséért folyamodik (*confirmare, stabilare*).³³ Érdekes, hogy miskolci szőlőjét nem említi, talán mint királyi szolgálatban álló *vártiszt* (*capitaneus militum Caes. Regiae M. in Gyogyewr*) értékesebbnek vélte a várhoz kezelebbi diósgyőri szőlőjét. A kérvényben előadja, hogy a telket nemes Dákó Mátétól vette (aki különben szintén a diósgyőri vár gazdálkodással megbízott alkalmazottja volt a Fánchy birtoklás idején)³⁴ 32 magyar forintért, melyet tulajdonosa Kántor Mátétól örökölt (*verus et legitimus successor et haeres*), akinek viszont még Beatrix királyné adományozta (*contulerat*). Az eredendő királyi nemesi donáció megerősítése mellé Sándor Benedek, aki mind Balassa Zsigmond, mind özvegye iránt leghűségesebb szolgálatait tanúsította, kéri a diósgyőri szőlő „stabilizálását” is, melyet Fánchy Borbálától kapott örökös adományként (*in perpetuum collatam*).

A Kamara utasította a vár vizsgálatára kiküldött komisszáriusokat, hogy vizsgálják meg, Sándor Benedek valót állít-e, s ha igen, adományozzák neki a házat és erősítsék meg királyi kegygyel is. Ami pedig a szőlőt illeti: „a legkevésbé sem ítéljük azt a vártól elidegenítendőnek (*alienandam*). Az adományozás elveszített érvényét (*donatio vigorem non habet*)”.³⁵ A Kamara, értékesnek ítélve a szőlőt, visszatartotta a vár allokációs kezelésébe.

A Kamara meg is védte Fánchy Borbálát, amikor úgy vélte, a földesszöny azért adta híveinek a malmot és a szőlőket, hogy azok teljesíthessék a töröknek járó adó megfizetését (*quo magis sufficiant tributis Thurcarum solvendis*).³⁶ A török adóhoz ugyanis a helybeli nemesek is kötelesek voltak hozzájárulni. A város azonban elvitatta a

28 Szendrei J., 1890. III. 217–242.

29 Kubinyi A., 1963.

30 OL NRA 723/33

31 OL UeC 87/73

32 OL UeC 87/73

33 OL NRA 723/29

34 OL NRA 266/7

35 OL NRA 266/10

36 OL NRA 266/13 és OL E 15 2. cs. 277

maga számára ezeket a szőlőket, amit Kubinyi András úgy értelmez: a háramlási jog szerint az örökösök nélkül elháltak szőleje a komunitást illette volna.³⁷ A város nem mondja meg folyamodványában,³⁸ milyen joron kéri a szőlőket, s így nem tudjuk meg, az egykori oltárigazgatóságok javadalmát, az örökös nélkül elháltak birtokát miféle jogcímen vindikálja magának.

A dominus-servitori viszonyt erősítendő, nemcsak a várba háramlott szőlőket adományozták a vár tisztviselőinek, katonáinak az első zálogbirtokosok, hanem hatalmaskodással elvett szőlőbirtokot is. 1563. június 22-én Újvárosi Jozt Mátyás (*Matthias Jozt Wywarossy, Mathias Vywarasi*), aki Eperjesen él, kéri az uralkodót, hogy legyen segítségére felesége, Zwla Katalin, előbb Szőlősi Jánosné szőlejének visszaszerzésében.³⁹ Szőlősi (*Zelosi*) János a király dicatora volt különböző vármegyékben, s Balassa Zsigmond engedélyével (*ex annuentia*) Miskolc szőlőhegyén két szőlőt vásárolt (*coemerat*), melyeket Szőlősi halála után Balassa hatalommal a maga számára lefoglalta (*potentia mediante*), és az özvegyet erőszakkal kivetette (*per violentiam eiecit*). Balassa Zsigmond halála után Fánchy Borbála Chatári Istvánnak, servitorának adományozta, aki az egyik szőlőt tekintélyes férfiak közbelépésére visszaadta ugyan (*ad intercessionem multorum Magnorum virorum restituit*), a másikat azonban, a jobbikat (*praestantiorem*) megtartotta. A Diósgyőr átvételére kiküldött biztosok 1563-ban fogadták az özvegyet, és elismerték, hogy szőlőit jogtalanul vették el tőle (*iniuste privatam esse*), s megbízták a miskolci bírót és esküdt polgárokat, lévén a szőlő Miskolc promontoriumán, s így a tulajdonjog az ő fórumukra tartozik (*forum ipsorum concernat*), vizsgálják meg, kié a szőlő, és állítsák jogos örökösének vissza (*legitimo heredi restituat*). Chatári István azonban fennsőbbbséggel (*in despectum*) tekintve le a miskolciakra kijelentette: ő nemes, és más bírása van (*se nobilem esse alium iudicem habere*). A folyamodvány szerzőjének, ki a Szőlősi-örökös szőlőörökségét követeli vissza, más a véleménye: *A szőlőörökségeket nem a vármegyénél vagy az ország felsőbb bírái előtt szokás vagy kell elbírálni, hanem azon falvak, mezővárosok és királyi városok színe előtt, ahol és amelyeknek a szőlőhegyén azok fekszenek (vinearum hereditas non in Comitatus vel coram superioribus Regni Judicibus, sed in facie villarum, oppidorum et civitatum ubi et in quarum promonthorio adiaceant adiudicare soleant atque debeant)*. Ezért kéri az uralkodót, hogy Zay Ferenc kassai főkapitányt és Pesthy Ferencet, a király megbízottját utasítsa: döntsenek Chatári István és Zwla Katalin ügyében.

Nem tudjuk, a diósgyőri várban hogyan intézkedtek az egykori dicator szőlőöröksége és a vár urainak hatalmaskodása ügyében, de az eset példa arra, hogy sok nemes jogállású birtokos nem fogadta el a város tanácsát illetékesnek a szőlőbirtok tulajdonjoga körüli vitákban, pedig a „mezővárosokban és a szabad királyi városokban (a saját határukban fekvő) szőlőkkel kapcsolatos vagyon- és jogvédelem magának a paraszti vagy polgári közösségnek a kezében, illetve választott önkormányzati szerveinek a kezében volt. Maguk szabályozták a jogi ügyletek (úgy mint: adásvétel, vagyonmegosztás és zálogolási ügyek) lebonyolításának módját, és szabályokat alkottak, melyek a zavartalan termelést voltak hivatva biztosítani.”⁴⁰

A Szőlősi-örökség feletti tulajdonvitában a második férj kérelmén egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre (igaz az két, némileg eltérő szövegű példányban),⁴¹ így nem

37 Kubinyi A., 1963. 72.

38 OL NRA 723/33

39 OL NRA 266/4 és 723/32

40 Égető M., 1985. 15.

41 OL NRA 266/4 és 723/32

állapítható meg, hogy Balassa hatalmaskodásának volt-e valamilyen birtokjogi, a földesúr joghatóságát valamiképpen érintő alapja. A kérelemben az örökös ugyanis megemlíttette, hogy a szőlőket a földesúr engedélyével vásárolta a tizedszedő.

Hogy az eperjesi Újvárosi Máté deák kedvét nem vette el a perlekedés a miskolci szőlőktől, mi sem bizonyítja jobban, hogy a Városkönyv bejegyzése szerint egyetlen napon két ellenzést is benyújtott a tanács előtt: „1569. július 5. Újvárosi Mátyás deák, ki Eperjesen lakik, ellenzi és tiltja az Mátyás pap szőlőt, kit most Bertalan diák bír. Ugyanezen Mátyás diák ellenzi az Palánt szőlőt, amelyet szolgálja Pohlott György eladott volt Bana Andrásnak”.⁴²

A servitorok, a vár officálisainak jutalmazása nem merült ki a szőlőadományban, hiszen a földesúr nemcsak a birtokot, hanem a már meglévő birtok földesúri szolgáltatások alól való felmentését is adományozhatta. A *libertálás*, *exemptio* és így a szabad szőlők kialakulását R. Péter Katalin éppen a familiaritással hozza kapcsolatba. „A szabad szőlők kialakulásáról – amire vonatkozóan hiányoznak a forrásaink – talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, amely szerint az a familiaritással van kapcsolatban. Erre utal, hogy az adománylevelek minden esetben – függetlenül a felszabadítás módjától, akár pusztán adomány, akár kölcsön zálogaként adják a szabadságot – hangsúlyozzák az adományozottnak az adományozó részére tett szolgálatait. Ez feltehetően arra utal, hogy eredetileg közvetlen szolgáltatásokat jutalmaztak az adománynak ezzel a fajtájával. Ami megjelenésük idejét illeti, talán támpontot nyújt az a két 1492-es törvénycikk, amelyek szerint a földesurak és azok között, akik azt állítják magukról, hogy a nona alól szabadsággal bírnak, az ország rendes bírái teyenek igazságot. E szerint a XV. században már feltételezhető valamilyen, a XVII. században szabad szőlőnek nevezett birtoktípushoz hasonló jelenség. A XVI. századból viszont, ugyanerről a vidékről, egészen biztos ismereteink vannak az egyes esetekben már ekkor liberanok nevezett szőlőkről. Perényi Gábor halála után javait a kamara vette át. Ezután sorozatosan érkeznek a kamarához olyan kérelmek, amelyek a Perényitől nyert szőlő-szabadság meghosszabítását vagy megerősítését szorgalmazzák.”⁴³

1562-ben „dyos győr waraban Zent Györg nap előtt walo wasarnapon” Fánchy Borbála kedves emberének, Szabó János deáknak állít ki oklevelet: „hywseges solgalaty tyat kyth mynd e fesegenek s mynekwnk az nyhay nad.os gyarmaty Balassa Sygmondwal az en zerelmes wramwal sok eztendetől fokwa zolgalt. Annak okayert attam en ő neky myndenekből szabadságot twdny yillik mynt ado fizetesből és bornak buzanak kylenchedeből kywel yde tartoznék mynekwnk az ő zemelyetől es hazatul mely haz waygon az myskolczy felső pyacson és közleyeről ky waygon az Babny Berzen és Zent Gorg hegyen es annak felette rawas fizetesből.”⁴⁴ A szabadság egyszerre jár a főutcai házra és a bábonyiibérci és szentgyörgyi szőlőkre. A libertáló levéllel nemcsak a földesúri kötelezettség alól menti fel sok éves szolgálata jutalmául hívét a földbirtokosaszszony, hanem a rovásba, az állami adóba való fizetés alól is, hiszen a fennmaradt dica-jegyzékek szerint a zálogbirtokosok az adóbérlet során egy összegben rótták le a rovásadót, miután jobbágyaiktól beszédtek.⁴⁵ Az adományozó gondol az adományozott

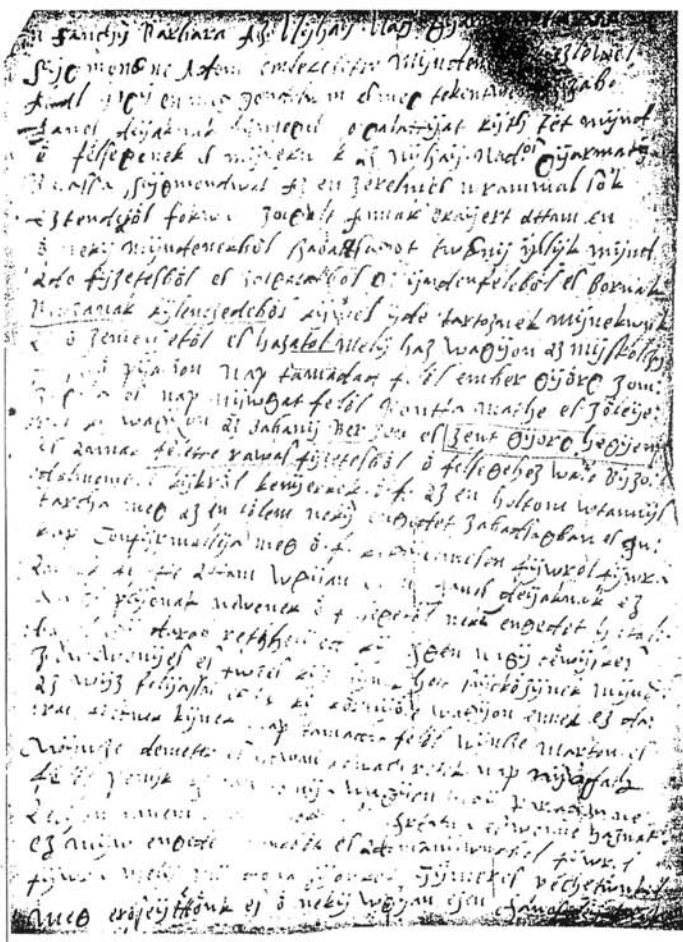
42 M.jk. 16–17.

43 R. Péter K., 1964. 175.

44 OL NRA 723/26

45 OL Con.Dic. Borsod 1544, 1549, 1553, 1554

2. kép. Fánchy Borbála szőlőlibertáló levele Szabó János deák részére. Diósgyőr, 1562.
(OL NRA 723/216)

és a birtok további sorsa felől is, hiszen oklevelében könyörög öfelségének, hogy holta után is tartsa meg a tőle engedett szabadságban és erősítse meg benne (*confirmallya meg*) (2. kép).

A Kamarát azonban nem hatották meg az időközben elhunyt Fánchy Borbála könyörgései és 1563-ban így véleményezte Szabó János libertáló levelét: az adományok már nincs érvénye, a libertálás csak az *inscriptio* időtartamára ill. az adományozó élete végéig szól, ezért a földesúri cenzust, taxát és munkákat Szabó János deák is szolgáltatassa, akárcsak a Korona többi alattvalója.⁴⁶ Szabó János deák szőlejére és házára nyert szabadsága így 2 évre zsugorodott.

46 OL NRA 266/13 és OL E 15 2.cs. 281

A diósgyőri várszolgálatért a vár mindenkori urától kérhették a vártisztek, hogy részesítse ingatlanadományban őket. 1563-ban Vas István egykori várnagy (*olim prae-fectus seu Castellanus Arcis Dyosgewr*), mivel örökölt javait az ellenség és török (*Hos-tes ac Turcos*) bitorolják, és hogy öregségében képes legyen magát és családját fenntartani, s az öregségtől legyengülve ne kényszerüljön ezután kóborolni (*uti in mea senectute et descripta aetate me sustinere possim, ne jam senio confectus huic inde va-gari cogar*), kéri az uralkodót, hogy Diósgyőrben egy puszta házat és Miskolcon a Ke-rekhegyen egy szőlőt adasson számára (*dari et assignari*). A diósgyőri ház nemes Ományi Balázs szomszédságában van (aki szintén a vár alkalmazottja), nyugatról pedig a Hárskert határolja, ahol őfelsége pincéi vannak. A Kerekhegyen Turi Benedek és László Lőrinc a birtokszomszédok.⁴⁷ A ház egykor nemes Molnár Gergelyé volt, aki örökös nélkül halt meg (*quis semen deficit*), a szőlő hasonlóan örökösök híján van. A Kamara tisztviselői így vélekednek a hasonló adományokról: „a jövőbeni biztosoknak (*commissarii*) az a feladatuk, hogy megvizsgálják, ki méltó az adományra (*beneficio*), és megállapítsák egy házról vagy szőlőről, hogy vajon jelentősebb kár nélkül adomá-nyozhatja-e el azokat az uralkodó, és van-e a dolognak törvényes akadály. Különben méltányos és derék dolognak tartjuk, hogy a kiszolgált várkatona (*veteranus servitor*) ezt a jutalmat (*remunerationem*) kapja hűségese szolgálataiért. Jelen kérés azonban, ha igaz, nem teljesülhet, mert amint utóbb megtudtuk, vannak törvényes örökösök (*heredes legitimos*), akikre a ház és szőlő marad.”⁴⁸ Valószínűleg tényleg nem kapta meg Vas Ist-ván egy fegyverben eltöltött élet jutalmát, ugyanis a diósgyőri határban fekvő Kerek-hegy promontoriumon az 1579-es dézsmajegyzékben csak a birtokszomszéd fizet tizedet, Vas István nem.⁴⁹

Hogy a várszolgálat és a szőlőművelés megfért egymás mellett, igazolja egy Szendrőben szolgáló zsoldoskatona (*stipendiarius miles*) vallomása Borsod vármegye jegyzőkönyvéből. Az agilis jogállású Szűcs Pál (*agilis Paulus Zeöch*) elmondja, hogy 1609-ben Korláth Istvánnak, a szendrői vár kapitányának bizonyos összeg fejében el-adott egy szőlőt a szendrői vár promontoriumán (*in meta promonthorii Arcis Zendreő*), melyet sok fáradságával, munkájával, költségével újjólág felépített, művelt, és sok évig tizedfizetés nélkül szabadon és békességgel birtokolt (*multis suis fatigiis, laboribus et expensis demo, et ex novo aedificasset, parasset, ac a multis annis sine omni Decimae solutione libere et pacifice possidisset*).⁵⁰

Diósgyőri tisztartó⁵¹ és várnagy volt vitézlő (*egregius*) Miskolczi Ambrus deák is, aki 1589-ben meghalt feleségének és egy évvel korábban elhunyt fiának a miskolci Avasi templomban állított síremléket.⁵² Egy 1595-ből való birtokosztály során a miskolci nemesi kúriát és a tapolcai és miskolci Győroldal és Istenhegye promontoriumon lé-vő szőlőket osztják meg Ambrus deák és féltestvére, Miskolczi Márk deák (terebesi majd pataki várnagy) özvegyei ill. gyermekei között.⁵³ 1668-ban Ambrus deák unokái tesznek osztályt az Egri Káptalan előtt, amelyben miskolci és diósgyőri nemesi kúriák (*curiae Nobilitares*), valamint a diósgyőri Baráthegye, a miskolci Istenhegye és Király, valamint a tapolcai Tapolcza szőlőhegyeken lévő szőlőket osztják meg az örökösök kö-

47 OL NRA 266/12

48 OL NRA 266/10

49 OL Reg.Dec. Borsod 1579/13

50 BmLt IV.501/1 3.k. 843–844.

51 BmLt 501/1 4.k. 248.

52 Gyulai É. 1994.

53 BmLt 501/d III.1.1.

zött.⁵⁴ A birtokosztályba foglalt szőlőbirtokok bizonyosan dézsmamentesek, hiszen 1668-ban mint allodialis és szabad szőlőket (*cum vineis allodialibus in Promonthorio ejusdem oppidi Miskolcz situatis liberis*) említik. Az 1668-as osztálylevél szerint a diósgyőri és miskolci nemesi kúriák *szabad kocsmákkal és mézszárszéssel* bírtak (*cum libero Educillo et Macello*), vagyis a diósgyőri várnagy és tiszttartó ingatlanai a nemesi birtokjog mindazon formáival fel voltak ruházva, melyek a tulajdonosnak a teljes termést és annak korlátozás nélküli értékesítését biztosították, nevezetesen a dézsmamentességgel és a szabad kocsmáltatási joggal. Hogy Miskolczi Ambrus deák nemcsak a miskolci borvidéken termett szőlőiből származó borokat árulhatta a diósgyőri vár körüli mezővárosokban fekvő kúriáiban, hanem az Egerben szüreteltek is, igazolja Borsod vármegye jegyzőkönyve. 1592. április 1-jén nemes Soós Gergely egri vártiszt servitorával, felnémeti Vásárhelyi János deákkal üzeni: „hogy az mel tyzenkétt forintall mégh adós az Ura az Egry Zeőleő árában, ez jeövendő Peönkeösd nap uthán két héttel kész pénztől megh küldy ide Gieörben Miskolczi Ambrus Deáknak, hol penigh megh nem adna az megh jött napra, az Zeőle pénz nélkül vissza maraggjon Miskolczi Ambrus Deáknak”.⁵⁵ A vármegye jegyzőkönyvébe feljegyzett kötelezvényében a vételár (ismeretlen összegű) első részéről is lemond az egri vártiszt, ha a diósgyőri vártisztnak egri szőlője utáni tartozását ki nem egyenlítené.

A diósgyőri vár tisztjei, официálisai nemcsak adomány révén jutottak szőlőhöz, ill. nemcsak dézsmamentes szőlőt birtokolhattak. Chymori Kövér Ferenc diósgyőri – később egri – provizor 1575. február 11-én Boros Tamás főbíró és a diósgyőri tanács előtt veszi meg Boda János providus polgár szőlejét, melyet a tanács a trónuson ülő Szűzanya képével, mint Diósgyőr címerével díszített pecsétjével erősít meg.⁵⁶ A mezőváros oklevelének kelte jelzi, hogy az adásvétel még a szőlőmunkák megkezdése előtt ment végbe.

De nemcsak a vár közvetlen közelében, hanem Miskolcon is vesz ingatlant nemes Kövér Ferenc. 1580-ban Szentgyörgyi Jánostól veszi meg irtványát az Ágazatbércen, 1569-ben pedig Madarász Demjén szőlőjét tiltja 8 forintra, valószínűleg adósság miatt. De hitelez nagyobb összegeket a miskolci kereskedőcsaládok tagjainak ill. másoknak is, van, hogy borban kapja meg az adósságot.⁵⁷

A várkatonák, официálisok, akiknek a vár védelme mellett az uradalom igazgatása, főként a dézsmaszedés is tisztük volt, az ingatlanadományok, mentességek mellett közvetlenebb módon is részesedtek a diósgyőri uradalom szőlőinek hasznából, a borból. 1563-ban 58 lovas és 22 gyalogos szolgált a várnál,⁵⁸ amikor nagyságos Balassa Farkast, a király régi hívét bízzák meg kapitánysággal, várnagysággal, a vár őrzetével (*praefecturam seu capitaneatum, custodiamve*). A számára adott királyi utasítás szerint a 60 lovasnak minden hónapban 4 rhénes forint zsoldot adnak ezentúl, a kapitány 40 magyar forintot kap, ezen felül asztaltartásra (*ad praesustentationem mense*) húsz helyi mértékű félhordó bort (*vini masa media cuius modi ibi solet viginti*), 200 köből zabot, 16 öl szénát, 12 szalonnát, egy helyi mértékű hordó ecetet és hat ökröt a konyhára.⁵⁹ Balassa Farkas öfelsége instrukciójára válaszolva a 40 forintos várnagyi díjazást elegendőnek tartja, de kéri, hogy számára minden héten 1 hordó bort utaljanak ki, mivel ezen

54 BmLt 501/1 5.k. 459–481.

55 BmLt 501/1 3.k. 21.

56 OL NRA 926/22

57 M.jk. 177.27. 123–25. 33.

58 OL NRA 266/10

59 OL NRA 723/6

Comma non potest
accidit ut quicquid
aditatur supra hinc
hinc non potest
sic hinc
non potest
non potest

De Solutione
futura ubi. Alii quidem
gratos contentus sum.

De unimo autem Sappho
hinnitiois ut s. in alio
sua. m. h. Sappho Sappho
ad unum ut. sicut disputari
dignetur, quia eo in hoc casu
non non ultra curit dicitur
akones Sappho ad summum
Aucore cubulis quadrangulis
Sicuti Sappho quadrangulis
ferum autem tantumquatuor
modi Sappho equit Sappho
et quia ferum ubi non cupit
sp. non tantum ut cumulari
etiam non Sappho.
Sappho sint ruginti. Adhuc
quantum pro cubula Sappho
ubi non multum edeguntur
Sappho. Sappho Sappho, Sappho
ducentas.

3. kép. Balassa Farkas várkapitány jelentése a diósgyőri várból, 1563.
(OL NRA 723/22)

a helyen (*in eo loco*) a boroshordóba legfeljebb 7 akó fér (*vas vini non ultra continetur akones spetem ad summum*).⁶⁰ (3. kép.)

A várkapitány azonban még több bort szeretne! „Egyébként a vártiszteknek régtől fogva volt és van bizonyos jövedelmük a szőlőhegyekről begyűjtött kilencedekből és tizedekből. Kegyeskedjék Őfelsége ezt a bevált és ősi szokást megőrizni, s megparancsolni, hogy nekem mint kapitánynak, akit az alvárnagyok (*castellanis*) helyett is felesketnek, s mint akire, mint őrizőre rótták ki mind a vár, mind tartozékai összes gondját (*cui tota cura custodienti tam arcis quam etiam pertinentium imposita est*), engedtessek ez meg.”

Balassa Farkas kérvényére a Kamara széljegyzetben vezette rá véleményét, amelyben azt elfogadhatatlannak (*indignissime*) ítélte. A kapitány a királyi megbízásra adott válasza (*Replicatio*) mellett a Magyar Kamara Archivumában megőriztek egy másik, valószínűleg az előzővel együtt benyújtott iratot is, amelyben a két *castellanus* fek-

60 OL NRA 723/22

teti le meglévő és megtartandónak gondolt jövedelmét.⁶¹ Ebben legelőbb szüreti jövedelmüket összegzik: „Amikor az egyszer kinyomott szőlőt (*uva simpliciter expressa*) a szőlőhegyekről kádakban (*dolys*) viszik Miskolcra és Diósgyőrbe a sajtolásához (*ad torculandum*), a szőlő közepén nyílást avagy mélyedést (*foramine seu concavitate*) csinálnak egészen a kád aljáig, s amennyi bort vagy mustot nyerneek így, azt megkapják (ti. a castellanusok) a szőlőbirtokosoktól.” A hasonló rossz szokást (*male consuetudo*) a korabeli Tokajban is ismerik. „Dézsmáláskor a szőlőhegyekről beszállított kádakat a dézsmások átvizsgálták, és nemcsak a színmustból vették ki a földesúri kilencedet és bérelt egyházi tizedet, azaz a termés ötödét, hanem, ha a törkölyt nagyon levesesnek találták, abból is dézsmát vettek. A kádakat átvizsgáló *törkölylátók* az urbárium leírása szerint megfúrták a szállító edényt az abroncs fölött és ha must folyt ki belőle, azt elvették a tojadonostól.”⁶²

A földesúri dézsmá adminisztrációjából jól ismert, de mindenütt más-más módon kivitelezett szokást a Kamara a diósgyőri castellanusok beadványának szélén így vélelmezte: „Ez a követelés aztán igazán önkényes (*tyrannica*), ezért nem engedtetik meg, és erről az önkényeskedésről (*de hac tyrannide*) már a miskolci polgárok is panaszkodtak.” A vártisztek jövedelmük közé sorolják a miskolci, diósgyőri és varbóvölgyi gabona- és bortizedből való részesedést is, mégpedig hat jobbágyét. A Kamara ezt a gyakorlatot is elutasítja: „Semmiképpen nem engedhető meg!”

A vártisztek és castellanusok csak a tizedet említették, a kapitány a kilencedet és tizedet is. Hogy valóban az egyházi dézsmára gondoltak, támogatja a Varbóvölgye megnevezése is, amely nem helység, hanem az egri egyházmegye tizedkerülete. Balassa Zsigmondról ismeretes, hogy a kettős királyválasztás után azok között volt, akik az egri püspök javadalmait megkaparintották.⁶³ 1554-ben Miskolcon a gabonadézsmát dézsmálta meg 172 képevel, 1559-ben pedig Diósgyőr, Csaba, Görömböly, Kápolna, Varbó tizedét ragadta el.⁶⁴ A hatalmaskodó főúr és felesége nemcsak a földesúri joghatóság alá tartozó javak (szőlők, földesúri dézsmá) önkényes kezelésével kedvezett servitorainak, hanem az egyházi dézsmá megcsapolásával is. A forrásokból nem derül ki, vajon Balassa is egyike volt a tizedbérlő főuraknak, akik 1548 ill. 1563 után az egyes községek és districtusok tizedét árendálták, amikor az egri püspök dézsmáját az uralkodó vette át az egri vár fenntartására.⁶⁵ De ha bérbe nem is vette, elvette!

1550-ben az Egri Káptalan Révay Ferenc nádori helytartóhoz fordul ruszkai Dobó István egri provizor és várnagy, valamint Hevessy Lőrinc székesegyházi főesperes és kanonok ügyében.⁶⁶ A várkapitánynak ugyanis a venerabilis magister bérbe adta (*in arendam dedisset*) Borsod vármegye összes gabona- és borquartáját, ill. mindazon terményét, melyeket dézsmálni szoktak (*universas quartas frugum, vinoru, aliarumque ruralium rerum decmari solitarum*). A tized káptalani negyedének, melyet a kanonokok egymás között rang és szükség szerint osztottak ki, „kiárúsítása előtt hallgatólagos, majd hivatalos gyakorlattá vált. A kanonok elsősorban a várnagyoknak, de olykor magánszemélyeknek is eladták ... bár elvileg a Kamara joga volt a negyedek megváltá-

61 OL NRA 723/24

62 *Orosz I.*, 1995. 92.

63 *Rúzsás L.*, 1939. 8.

64 Uo. 43.

65 Uo. 8. és 41–43.

66 OL NRA 1766/69

Ferdinandus divina fauore clementia electus Romanorum Imperator tempor Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, et
 Rex Hispaniarum, Archidux Austriae, Dux Burgundiae, et Fidelibus nobilibus Regibus Francisco et Philippo praeventum Na-
 strorum in partibus Regni Hungariae superioribus Administratori, ac Martino Nabitio, et Francisco Literato, in arte Nobilitate
 Dignissimis officialibus Saludem et gratiam. Cuiusmodi est Maiestati Nobis in persona fidelium nostrorum Promotorum Iudicis
 et Iuratorum, vniuersorumque ciuium oppidi nostri xyfokolce graui cum querela: Quales ipsi praecipiam ex uinis suis quotannis
 prouentionibus uiuendi rationem haberent: vos autem huiusmodi uina ipsorum omnia ipsi inuisit, oblati uel aliquo precio, pro uobis
 uolenter occupare, alienis diuendere, uel pro nimis magno precio per ipsos educillari facere uelletis: Insuper uilissima quaeq; feuda, et
 corrupta aliunde in medium ipsorum aduecta uina, per pincipias in singulas domos praefinito certa precio distribuentes ipsi impneretis.
 Praeterea uina ipsorum, quae iam antea vigente necessitate extraneis diuendidi sunt, de cuiusmodi ipsorum extraneorum deponi fecisset:
 Domus, et uiam quendam oppidi ipsius propriam, et ab antiquo ad usum aedificiorum, si quando prius usus ueniret, semper integram
 seruatum, pro suo arce Dignissimis desecari faceretis: quoniam tamen in eum usum, aliam uiam ipsi arce propinquitatem haberetis: Ita
 mos et oppressione ipsorum iurium, et libertatum eorum dem decogamine ualde magnis: Supplicari propterea Nobis humiliter,
 Dynamos ipsius super indignitate prouideri: Quorum supplicatione clementer est iudicata: Quam omnino paci uolentibus, ipsos
 exponentes per uos et indebiti opprimi, et in uiribus eorum turbari: Fidelitati uestrae harum serie committimus et mandamus, qua-
 tinus acceptis praesentibus, praerogatis, sic, ut praefertur statibus et se haberentibus, nulla sententia, onera, census, auctores nouos et ma-
 iores ipsi imponere: sed antiquis legitimis et consuetis, et eisdem, in eisdem inuolabiliter conseruare, tenore praedictis omnibus debeat
 et teneantur: Satis non factum: Inueni perfecti exhiberi r Datum Vienna: 27. die Junij: Anno Domini 1550. L. X. III.

4. kép. Ferdinánd király oklevele a diósgyőri vártisztek jogtalan kocsmáltatásáról
 (BMLt 1501/b Sp.I. 2.k. 14.)

sa.⁶⁷ Dobó István is így jutott a quarta árendájához 1550-ben, amikor nagyságos Balassa Zsigmond Miskolc és Csaba tizedkerületekből a teljes bordézsma-quartát – elkövetkeztén a szüret ideje – a maga számára leszüreteltette, elvitette és elszállíttatta, ezzel több mint 500 aranyforint kárt okozván Dobónak.⁶⁸ Az oklevél nem tartalmazza az árenda összegét, de az 500 aranyforintos kárösszeg túlzottnak tűnik, hiszen az 1570 körül elkezdett Szent János-könyv, az Egri Káptalan számadáskönyve szerint ekkor Miskolc teljes bortizedét 260, Csabáét 300 forintért adták bérbe.⁶⁹ Ha az egri várnagy túl is becsülte az elrabolt quarta értékét, ez nem menti a diósgyőri várnagy és földesúr tettét, aki hatalmaskodással szerezte meg annak a dézsmának egy részét, mely őt nem illette meg.

A földesúr hatalmaskodással jobbágyaitól is szerezhetett bort. Miskolc 1563-as jobbágykérvényeiben az egyik legsúlyosabb sérelem, amely a város lakóit a zálogbirtoikos földesurak részéről érte: az erőszakos borfoglalás. A Fánchy Borbála krudélis bánásmódja miatt sokat szenvedett bírótól, Eskora Mártontól is elprédált (*in Praedam conversis*) földesasszonya két pénzeszsákot: 110 rhénes forintot érő magyar pénzzel, 70 tallérral, 25 aranyforinttal és 20 forintot érő törtezüsttel (*Argentum confracum*), 6 ezüstkanállal. Az elrabolt értékek között azonban ott volt 75 kalangya (*gelimae*) gabona 40

67 Szabó J. Gy., 1981. 28.

68 Szendrei J., 1904. II. 119. Valószínűleg az *universas quartas* helyett a *vineas quatuor* kifejezést értelmezte, így lehet, hogy a monográfia szerint Balassa 4 miskolci és csabai szőlőjét bérbe adja Dobó Istvánnak és Herény Lorant (!) egri kanonoknak.

69 Kandra K., 1886. 486.

forint értékben, és egy egész és egy félhordó bor is, 2 hordóval pedig szétfolyattak.⁷⁰ László Albert miskolci otthonára is rászabadította Fánchy Borbála gyalogoskatonáit, akik a házra rátörve 3 (hordó) bort vittek el, és minden más házi holmit is, 100 forint kárt okozva (*pedites misit ad meam domum, qui irruentes in eam depopulaverant eandem, vina tria abstulerant*).⁷¹ Az uralkodó 1563. december 14-én pecsétes levéllel utasítja Fánchy Jánost és Györgyöt a diósgyőri várban, hogy a nővérük, néhai Fánchy Borbála által a miskolciak pincéiből elvitetett 68 hordó igen jó minőségű, válogatott bornak az árát, melyeket a fivérek nővérük halála után a saját hasznukra fordítottak (*in usum vestrum convertissetes*), térítsék meg a miskolciaknak, vagy minden módon lépjenek egyezsége velük.⁷² (4. kép.)

Hogy az erőszakos borfoglalásból szerzett borból nemcsak közvetlen családtagjait részesítette a földesasszony, mutatja Balázs deák miskolci polgárnak (*concivis oppidi Miskolcz*) a diósgyőri komisszáriusokhoz írt alázatos kérelme is 1563-ból, melyben előadja, hogy Fánchy Borbála az összes borát elvette (*ademit*), és ebből 7 hordóval servitorának, Daróczi Jánosnak, 2 hordóval Rácz Péternek adott, ez utóbbtól Balázs deák, a károsult 9 forintért vette vissza (!) a borokat.⁷³ De Balázs deák őszi, tavaszi gabonáját és lencséjét is szétosztották egymás között. A következő évben ismét két hordó borát vitték el, úgyannyra, hogy Miskolc város megbízásából a bírák és a közösség őt küldte Ó Szent Császári Felségéhez a miskolci jobbágyok panaszával.

A Magyar Kamara aktái megőrizték azt a kérvényt is, amely 1563. júliusban érkezett miskolc város bírái, esküdt polgárai és universitása aláírásával, akik egyszersmind őfelsége alázatos alattvalói és jobbágyai. Ebben közlik, hogy megkapták a király választát, amelyben a borfoglalás (*pro occupatione vinorum*) körülményeiről jelentést óhajt a prefektusaitól. A miskolci jobbágyok az időközben elhunyt Balassáné számlájára már nem is 60, hanem 100 hordó bor elvitelét írják.

Különösen szívszorító a jobbágykérvények között Kós Ferenc panasza, aki maga mondja vagy mondatja el latin nyelvű levelében, hogy Fánchy Borbála fiát, Máté deákot elfogatta (*captivavit*) és több tekintélyes férfiú kérésére sem engedte ki, majd csak akkor, amikor halálosan megbetegedett. A szerencsétlen fiú otthon egy órát sem élt, és meghalt, de az úrnőnek ez sem volt elég, még három hordó borát is elvette (*abstulit*).⁷⁴

Nemcsak jobbágyait, hanem a városban élő nemeseket is megkárosította a diósgyőri zálogbirtokos úrnő, amint erről Szerafin Kristóf, maga is szolgálván pedig a várnak, panaszodik. Felesége, nemes Goloffy Dorottya révén nemesi házzal bírt Miskolcon, ahonnan Fánchy Borbála pénzt és 3 hordó bort, valamint 2 hordó lőrért (*cum vinis dilutis duobus*) hurcoltatott el, pahi Török Bálint várnagyot és néhány szolgát bérelvén fel a feladatára (*castellano et pluribus servis assumptis*).⁷⁵

1564-ben, a rövid királyi birtoklás után Perényi Gábor és Országh Ilona, majd Országh Borbála és Török Ferenc, valamint örökösük: Török István, Török Zsuzsanna és bedeghi Nyáry Pál, valamint Török Fruzsina és Homonnai Drugeth István többes földesurasága alatt korántsem volt olyan feszült a jobbágy-földesúri viszony, a mezőváros és a diósgyőri urak kapcsolata, mint a Balassák alatt, de ebből az időből is van példa a város polgárai kárára elkövetett erőszakos borfoglalásra. Az 1590-es vármegyei jegyző-

70 OL NRA 723/44

71 OL NRA 723/49

72 BmLt 1501/b Sp. I. 2.k. 14.

73 OL NRA 723/27

74 OL NRA 722/58

75 OL NRA 723/33

könyv őrzött meg egy 1586-ból való peres ügyet, amely során Miskolczi János deák perli nagyságos Török Istvánt, akinek várnagya, Batizy Mihály, Ományi János és Kulcsár János servitorok segítségével, bizonyos adósság fejében bort vitetett el.⁷⁶

Egy 1595 körül készült tanúvallatásban maradt fent Miskolc másik 16. századi urbáriuma, amelyben a város tisztségviselői arról panaszkodnak, hogy akkori földesurak fizetés nélkül veszik el boraikat (*vina eorum per dominos modernos eis adimentur absque certa solutione praecii*).⁷⁷

A bort azonban nemcsak a diósgyőri vár – az uradalom központja – katonái ragadhatták el, hanem a többi környező végvárái is. 1588-ban Révay Ferenc kamarai jószágigazgató végigjárta a király észak-kelet-magyarországi végvárait, többek között a roskadozó diósgyőri, egykor gyönyörűsép királyi épületeket is (*pulcherrima aedificia regalia ruent et collabentur*) és jelentésében a várak katonáinak ellátásáról jelenti, hogy igen nagy a hiány élelemben, borban, ez utóbbi különösen hiányzik a végvárakból (*magna penuria vinorum*).⁷⁸

A katonák állandó borigénye többször vitte rá őket, hogy erőszakosan bort vigyenek el. 1581-ben a vármegyei jegyzőkönyvben Homonnai Drugeth István perel őfelségével, akinek (egri? szendrői?) katonái Csabáról vittek el erőszakkal bort: „Berzy Ambrus az Byró mütatta neg az pynczét Nagy István az Udvar Byró Zolgáya vytte rá az Németeket a Molnár Borays ot volt, aztys el vytték, a nem volt licentiatius, azért semmiképpen el nem vyhettek volna.”⁷⁹ A diósgyőri zálogbirtokos egykori jobbágyának elvett boráért pénzbeli kártérítést követel a várkapitánytól és provizorától-udvarbírájától.

Az úri kilenced jövedelmét élvező földesurak azonban továbbra is birtokadományokkal vagy a jobbágybirtok kilenced alóli felmentésével kedvezhetnek elsősorban híveiknek. Miskolc város levéltárában maradt meg Rudolf király 1595-ös oklevelének 18. századi másolata, amelyben az uralkodó megerősíti nemes Saffer Miklós és nemes Kovács Mihály részére Homonnai Drugeth István és neje, enyingi Török Fruzsina adományát egy miskolci főutcai házról (*in teatro publico*) és 2 szőlőről, melyek a csabai Hejőrefüggő szőlőhegyen fekszenek.⁸⁰ A zálogbirtokos házaspár adománya a két nemes (*nobilium*) javára eredetileg egy *polgári* házról és *polgári szőlőkről* szólt (*duabus vineis similiter civilibus*) a Leleszi Konvent oklevelében, s ezt az adományt most már nemesi kúriaként (*curia nobilitari*) a teljes királyi jog (*totum et omne jus Nostrum Regium*) folytán királyi adomány címen kapják meg (*Donationis Juris Nostrae Regiae titulis*), melyeknek királyi jogú birtoklásába az Egri Káptalan emberei iktatják be az adományozottakat (*in dominium ejusdem et earundem dictique juris Nostrae Regiae in ejusdem habiti*). Az oklevél kifejezései *civili-nobilitari* világosan mutatják a két birtoklásforma közötti különbséget: a zálogbirtokosok, még ha királyi birtokot bérelnek is, nem jogosultak egy mezővárosi ház és szőlő valódi nemesi tulajdonná tételére, ezt csak az uralkodó cselekedheti meg, aki jelen esetben, mint a birtok zálogosítója, azonos az eredendő birtokossal is. Az uralkodó ennél az adománynál a nemesítést kizárólagos uralkodói jogon (*iuris Regiae*) adományozza, a birtokot viszont az arra vonatkozó eredeti földesúri tulajdonos birtokjogán (*dominium nostri juris in eisdem habiti*).

76 BmLt 501/A 2.k. 607–611.

77 OL UeC 106/75

78 Révay F., 1588.

79 BmLt 501/A 2.k. 72.

80 BmLt 1501/b Sp. I. 1.k. 72. A ház- és szőlőadományt Saffer alias Kádás Miklós és Kovács Mihály javára említi: BmLt Borovszky céd./Miskolc. Lelesz Pr.39.29.f, valamint: Kötélkönyv 128.

A Saffer(Kádas)–Kovách adománylevélhez hasonló királyi donációt még egyet tudunk a 16. század második felének miskolci régiségéből. Egy 1572-es birtokbaiktatás ellentmondásából ismerjük azt az oklevelet, melyben Miksa király egregius Zalatnay Bertalannak új adomány és királyi jog címén (*novae donationis et juris Regii titulis*) egy kúriát ad Keresztesen, egy másikat Diósgyőrben, valamint Miskolcon a Szentgyörgyhegyen (*Zentgewegyhegye*) egy szőlőt és a város határában egy malmot a hozzá tartozó zsellérekkel és szőlőkkel együtt (*inquilinis et vineis ad idem molendinum pertinentibus*).⁸¹ Mivel a nemesi birtokjoggal felruházott ingatlanok helye (Keresztes, Diósgyőr, Miskolc) a diósgyőri koronajószág egy-egy mezővárosa, ez arra mutat, hogy Zalatnay Bertalan személyében ismét a király ill. a zálogbirtokosok szolgálatában érdeket szerzett servitor, a vitézlő (*egregius*) rend tagja kapott ezáltal különleges birtokjoggal felruházott nemesi adományt. S valóban, a vármegyei jegyzőkönyvben 1575-ben úgy említik Zalatnay Bertalant, mint őfelsége harmincadosát (*Bartholomaeum Zalathnay Tricesimatorem Suae Maiestatis*).⁸²

A „királyi” adománynak, a keresztesi és diósgyőri nemesi háznak többen is ellentmondanak, a miskolci malomnak csak nemes Sándor Benedek. A malom, melyhez szőlők is tartoznak, nem lehet más, mint amelyről az 1563-as urbárium⁸³ és a miskolciak panasza is megemlékezik, mely magszakadás miatt háramlott a várra, de a város is magáénak tartja,⁸⁴ a szőlőkkel együtt, melyeket Fánchy Borbála diósgyőri servitorainak (többek között Sándor Benedeknek) elosztogatott. 1573-ban Zalatnay Bertalan felperesként vesz részt a vármegye előtt egy perben Sándor Benedek özvegye ellen, akit emlékeztet arra, hogy néhai férje nem ősi/örökös (ti. nemesi) jogból, hanem földesúri adomány címén birtokolta a javakat: a malmot és egy miskolci kúriát (*non jure haereditario possedit, sed durante beneplacito possedit*).⁸⁵

A források nem teszik lehetővé a malom és a szőlők birtokjogi viszonyának feltárását, de az a tény, hogy zsellérek is tartoznak a malomhoz (valószínűleg a malmot rendben tartandó és a szőlőket művelendő), arra mutat, hogy egyházi-oltárjavadalmi birtokként veszíthette el az új vallási-egyházi szituációban régi birtokosát, hogy előbb földesúri adományból egy servitort jutalmazzon, majd királyi jogból egy állami tisztviselő: vámhivatalnok/harmincados valódi nemesi tulajdona legyen.

1573-ban már Miskolc város is perli a malom, a zsellérek és egy bizonyos szőlő miatt Zalatnay Bertalant, aki a királyhoz fordul jogorvoslatért. Az uralkodó az egri egyházi fórum elé utalja az ügyet (*forum spirituale*),⁸⁶ amely valószínűleg a nemes javára döntött, hiszen 1577-ben Zalatnay Bertalan miskolci és diósgyőri javairól végrendelezik gyermekei javára.⁸⁷ Ezt támogatja, hogy 1598-ban a vármegyei jegyzőkönyvben a Szentgyörgy-hegyen Zabary Demeter ill. a Petneházy örökösök szőlőjét Zalatnay Bertalan szőlője határolja.⁸⁸

81 OL P 108 Fasc.L. No.234.

82 BmLt 501/I 4.k. 200.

83 OL UeC 87/73

84 OL NRA 723/23

85 BmLt 501/I 4.k. 112.

86 Szendrei J., 1890. III. 249–150.

87 BmLt Borovszky céd./Miskolc. Jászó Act.H/49.

88 BmLt 501/I 3.k. 1598.

Amint Rudolf király 1595-ös oklevelében⁸⁹ is élesen szétvált a személyek nemesége (*nobilium*) és házuk, telkük nemesi tulajdona (*curia nobilitaria*) ugyanígy nem beszélhetünk a kora újkori Miskolcon általában nemesi tulajdonról, csak nemesi jogállásuk különböző jogú birtoklásáról. A nemesek egy részének városi jelenléte, tulajdona, mint láttuk, összefügg a diósgyőri vár, mint véghely-katonai erőd és uradalmi központ közelségével. A vár tisztjeinek, officialisainak nagy része abból a vitéztlő rendnek is nevezett katonáskodó rétegből került ki, amely nemesi származásával, ugyanakkor csekély vagy nem létező vagyonával a katonai szolgálat, a török elleni harcban való részvétel segítségével igyekszik magának egzisztenciát, esetleges társadalmi emelkedést szereni-teremteni.⁹⁰ Ez a réteg általában nem a város társadalmából került ki, sőt a miskolci ház- és szőlőbirtokosok közé bekerülve személyükben állandóan cserélődtek, hol Szendrőn, hol Egerben, hol Ónodon teljesítve szolgálatot, igyekeztek állomáshelyük közelében birtokhoz jutni. A vár birtokosának, katonai vezetésének változása is igen mobillá tette ezt a mezővárosi réteget, hiszen a hatalomváltás nem egyszer az adományból is kirostálta a vár servitorait. A diósgyőri vár átvételére küldött kamarai biztosok utasításában is számol ezzel a Kamara (1563): „Mivel pedig az elhalt úrnő servitorai talán mind vagy a legtöbbje a szolgálatból el fog távozni, kiváltképp a gyalogosok, akik vagabundok lévén hol beállnak, hol kilépnek, és soha nem szoktak sokáig egy helyen megmaradni, a szükség megkívánja, hogy a nagyságos legfőbb várnagy a lovasok és gyalogosok számát megfelelőre emelje. (*Quia servitores dominae omnes aut plerique servitio abibunt, potissimum pedites, quia vagabundi nunc accedunt, nunc recedunt, et nusque diu permanere solent, necessitas requirit, ut M.castellanus noster supremus idoneum equitum peditumque numerum adducat.*)”⁹¹

A Kamara is élesen megkülönböztette a személy nemesi rangját és a tulajdon nemesi ill. adómentes, szabad voltát. A 16. század második felére a nemesi jog és a földtulajdon szétvált, nemeslevelet földbirtok nélkül is lehetett szerezni. Amikor 1563-ban a miskolci nemesek: Gombos Pál és Szerafin Kristóf bemutatják armálisukat a kamarai hivatalnokoknak, hogy a jobbágyi kötelezettségek alól mentességet szerezzenek, azok így bírálták el a kérelmet: „Nekik bizony az oklevélben címeres nemességet (*arma cum nobilitatione*) adományoztak. A városban lévő házukat azonban egykor adókötelesnek kapták (*domus in oppido tributaria ab antiquo*) és nem mentes/szabad ház (*exempta non est*). Ezért adják meg az összes kötelezettséget.”⁹² Amikor azonban Szerafin Kristóf a házára és az ahhoz tartozó szőlőkre és szántókra bemutatta exemptios és nemesítési oklevelét, a Kamara elfogadta. „Mivel az oklevél hiteles (*authentica*), az exemptio érvényes.” A Kamara azonban a jövőre vonatkozóan megjegyzi: „Ha valaki ezentúl fundusokat vesz vagy készül venni, azok legyenek adókötelesek (*illi tributarii sunt*), a szabadságban nem szabad ezeket a telkeket megtartani (*in exemptione non contineantur*).” Szerafin Kristófnak szerencséje volt! Polgári házát (*totalem domum et curiam civilem*) csak két évvel előbb nemesítette meg az uralkodó, felmentve mindazon járadékok alól, amelyek a ház után a diósgyőri királyi (!) várhoz jártak.⁹³ Ez az a ház, melyet nemes Szerafin Kristóf felesége, Goloffy Dorottya örökölt apjától, s ebből a

89 BmLt 1501/b Sp. I. 1.k. 72.

90 R. Várkonyi Á., 1985. 389–392.

91 OL NRA 722/33

92 OL NRA 266/13

93 Szendrei J., 1890. III. 222. és BmLt 1501/b Sp.I. 1.k. 77.

„már nemes házból (*domo nostra iam nobilitata*)” vitette el Fánchy Borbála a borokat és lőrért.⁹⁴

A Szerafin családdal rokonságban álló másik tekintélyes família, a Bakos család is egyike Miskolc kevés számú nemesi családainak. Egy 1729-es oklevélmásolat, melyet az Egri Káptalan állított ki, őrizte meg a család 1583-ból ill. 1592-ből való nova donatio oklevelét, melyet Rudolf király adott ki nemes Bakos alias Szécsi (*Zechy*) Balázs részére, annak miskolci nemes kúriájára.⁹⁵ Ennek nyugodt és háborítatlan birtokában már ősei és elődei (*Majores et progenitores*) is benne voltak, de az erről szóló oklevelet Bakos Balázs a vészterhes időkben elveszítette. A királyi adománylevelével, mint a legmagasabb szintű jogbiztosító irat birtokában 1595-ben Bakos András halálakor az ősi nemesi jogú ház (*avitica domus*) és a szőlők valódi nemesi birtokként osztatnak fel a testamentum szerint három örökösre: Gáspárra, Balázusra és özvegy Szerafin Imrénére, Bakos András lányára.⁹⁶ A birtokosztály azonban nem vihető egyszerűen végbe, hiszen az örökhagyó már régen nem birtokolja azt, amit a gyermekeire testál. A végrendelet szerint fiai kötelesek visszavenni (*redimant*) azt a szőlőt, melyet Szerafin Imre vett zálogba (*impignoratum*), akinek már csak özvegye (Bakos András lánya) él, mégpedig lánya javára! Vagyis a zálogösszeg megfizetésével visszaveszik a Szerafin családtól, hogy újra odaadhassák nekik, mint jogos örökséget. Bakos Gáspár sem kapja meg a részét, mivel már meghalt, de előtte még eladta a szőlőörökséget (*dividendissset portionem suam*), mégpedig a Nagyszőlő fele részét (*dimidietatem vineae vulgo Nagy vocatae*). Ennek másik fele, az örökség harmada sem a közvetlen fiúörökösre, Balázusra száll, hanem annak hasonló nevű fiára. Az örökség részét képező többi szőlő (*aliae vineae*) osztassék szét az unoka és Bakos Gáspár özvegye között két egyenlő részre. A jegyzőkönyv magyarul idézi a vármegye döntését: „Az idei haszna mind az Asszonyé az szőlőknek.”

A bonyolult öröklési rendet nemcsak a családi viszonyok indukálták, hanem a szőlők pezsgő ingatlanforgalma is egyetlen család gyakorlatán belül. Az osztály nem említi a szőlők talán legfontosabb jellemzőjét: dézsmások-e vagy sem. A család nemesi jogállása, házuk (nemes ülésük) királyi donációval is megerősített kiváltsága erősíti a gyanút, hogy szőlőik is adómentesek. Az 1594. évi bordézsmajegyzékben kétszer szerepel a Bakos név, Jakab 26 kassai köblös terméssel és Balázs csekély 5,5 köblös termékkel.⁹⁷ Az utóbbi valószínűleg az osztály végén említett kisebb szőlők egyike. A Nagyszőlő bizonyosan dézsmamentes volt és így is öröklődött tovább.

A miskolci nemesek egymás között és másokkal is gyakran adták-vették-zálogosították szüleiket, jelezve, hogy a szőlőbirtok a legmobilabb ingatlan, keresettsége és az érte fizetett összeg viszonylag gyors megtérülése folytán, jó termés esetén. Szerafin Imrénének (valószínűleg anyósa révén) Csabán is van egy Goloffy nevű szőlője (*Goloffy dictae*) a miskolci hasonló nevű szőlőhegygel határos Középszeren,⁹⁸ melyet mind Boros János, mind nemes Bornemissza Gáspár tilt az eladástól. Hogy Bornemissza Gáspár nem egyszerű készpénzes vásárló, ugyancsak a vármegyei jegyzőkönyvből derül ki. 1590-ben felszólítja özv. Szerafinnét azon szőlő árának felvételére, melyet ő meg kíván venni (*vendere vult*), kivéve azt a 16 forintot, mellyel Szerafin Imre tartozott neki (*debebat*).⁹⁹

94 OL NRA 723/33

95 BmLt 1501/b Sp.I. 1.k. 84.

96 BmLt 501/c XVIII. VII. 32.

97 OL Reg.Dec. Borsod 1594/13

98 BmLt 501/l 2.k. 186. és 190.

99 BmLt 501/c XI. I. 161.

1578-ban Szerafin Zsuzsanna Szabó Györgyné bocsátja zálogba miskolci ingatlanait, mivel férjével nagyságos Forgách Simon szolgálatában tartózkodtak Surányban. Forgács Simon, aki 1568–69-ben Egerben főkapitány, Dunán inneni főkapitánnyá való kinevezése után Surányba tette át székhelyét, itt élt családja is.¹⁰⁰ A szolgálatában (*in servitiis*) állt Szabó György feleségét, Szerafin Zsuzsannát itt kereste fel Kismihály György, mondván: „Add nekem miskolci házadat zálogba (*titulo pignoris*), ugyanis neked most nincs szükséged rá, én pedig épületekkel fogom megerősíteni, a szőlővel együtt, melyet műveltetni fokok (*coli curabo*). Mikor visszatérsz Miskolcra és vissza akarsz váltani, az építmények megbecsültetése után rögtön és valóban visszabocsátom és visszaadom (*remittam et resignabo*) neked a házat és szőlőt.”¹⁰¹ A zálog összege, jelezve az ingatlanok nem csekély értékét: 200 forint. Férje halála után az özvegy visszaköltözik Miskolcra, de kénytelen mások nyakán csüggni (*apud alienas aedes haereret*) és pereskedni háza-szöleje visszaszerzéséért. A házban történt építkezéseket a visszaváltó megtéríti, ami pedig a szőlőt illeti, annak műveléséért, amennyiben művelte a zálogos, úgyis megkapta a hasznot (*eius culturae, si coluit eam, commoda percepisset*). Érdekes egyezés, hogy 1563-ban Forgách Simon szölejét is Nagyszőlő néven említette Miskolc urbárium, s servitora felesége családjában, a Bakos-Szerafin rokonságban is egy Nagyszőlő nevű értékes ingatlant osztanak meg 1595-ben!

A Szerafin-örökös, visszaszerezvén miskolci jószágát, a század végére ismét szabadulni igyekszik ingatlanai terhéől. Az Egri Káptalan Protocollumába jegyezték fel azt a továbbzálogosító levelet (*reimpignoratitia*), melyben Nagyszombati György deák felesége (előbb Kádas Máténé) Fényes Katalin asszony elzálogosít egy teljes miskolci nemesi házat és szőlőt a Fermeze promontoriumon (*Fermezey Szőlő dictam*) nemes Kecskeméti Szabó Balázsnak.¹⁰² A házat és a szőlőt 139 forintért vette Fényes Katalin zálogba Szerafin Zsuzsannától. A házat mint ősi anyagi örökséget (*maternam et aviticam*) 4 évre zálogosítja tovább a zálogos, ugyanannyiért, amennyiért ő is zálogba vette.

A miskolci nemesi családok egy részének eredete hományban marad, ezért tarthatnak számot különös érdeklődésre azok a források, melyek nemesek Miskolcra való betelepődését dokumentálják. 1563-ban az uralkodóhoz írt jobbágykérvények között, mint káttuk, nemcsak jobbágyi státuszúakéi voltak. Czikóházy János és Peliny Mihály kérelmükben elbeszélik, hogy saját házukból és javaikból a török kimondhatatlan kegyetlenkedései miatt voltak kénytelenek elköltözni Fülek ostromának idején, s más nemesek jószágán kell meghúzódniuk (*in aliorum bonis nobilium*).¹⁰³ A város bírása azonban különböző szolgálatokra kényszeríti őket, ezért kérik, hogy őfelsége ugyanazon szabadságban tartsa meg a szegény nemeseket (*in eadem libertate tenere*). A Kamarának azonban más a véleménye a nemesi szabadságról: „a telek, melyet laknak, utáni járadékot (*censum de fundo*), mivel az járadékköteles (*censualis*), fizessék!” Peliny Mihály külön levélben fordult az uralkodóhoz, hogy annak a szőlőnek az értékét, melyet perrel elvitatnak tőle, s melyet 3 évvel előbb saját maga ültetett, ott, ahol azelőtt egy nagy erdő volt (*ante tres annos a me plantata, ubi antea silva magna erat*), térítsék meg számára.¹⁰⁴ Peliny Mihály levele mutatja, hogy a Gömörből-Nógrádból Miskolcra menekült nemes „honfoglalásával” együtt járt, hogy irtvánnyal szőlőt szerzett új pátriája határában.

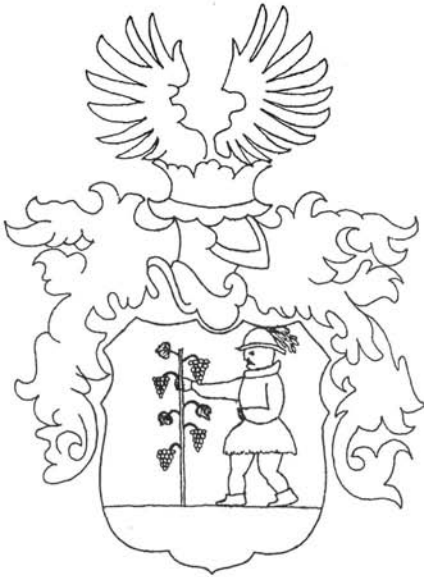
100 Szabó J. Gy., 1988. 16.

101 BmLt 501/c XVIII. VII. 25.

102 HmLt XIII-1. Prot.A. 2.k. 5.

103 OL NRA 723/35

104 OL NRA 723/34

5. kép. Gombos Pál címerének rekonstrukciója (1560) (OL NRA 723/50 alapján rajz: Homola K.)

6. kép. Jakus-Kis Lőrinc címerkérvénye, 1563. (OL NRA 722/39 fotó: Országos Levéltár)

A miskolci nemesek száma nemcsak betelepődéssel emelkedett a 16. század második felében, hanem a város polgárainak nemességszerzésével is. A koraujkor egyik legkorábbi miskolci armálisát Gombos Pál nyerte el I. Ferdinánd adományából (Bécs, 1560. július 28. nemesség- és címeradomány). Az eredeti címereslevél elenyészett, de korabeli, címerkép nélküli másolatát megőrizte a Magyar Kamara Archivuma.¹⁰⁵ A címereslevél ikonográfiájával is kapcsolódik a miskolci koraujkori szőlőskultúrához, mivel a címer a leírás szerint egy *szüretelő férfi* alakját mintázza:

Scutum celestini coloris, in cuius una parte campus viridis et super eum forma seu imago hominis rubra veste induti, et uvas ex vitibus in eodem campo enatis decerpentis, depicta esse cernitur. Scuto galeam appositam militarem et ex ea duas alas aquilinas rubri cesii et crocei coloris, a sumitate galeae laciniis hinc et inde deffluentibus scutumque ipsum exornantibus eminentes (kék színű pajzs, melynek egyik részén zöld mező, ezen vörös ruhába öltözött ember alaját vagy képmását festették le, amint éppen szőlőfürtöket szed a mezőből kinövő szőlőtövekről. A pajzsra hadisisakot helyeztek, melyből vörös-kék és sárga színű sasszárny nő ki, s a sisak tetejéről ide-oda omló sisaktakarók díszítik a pajzsot).

A leírás és a rekonstruált címerrajz (5. kép) azon armálisok közé utalja Gombos Pálét, melyek ábrájukon magát a címernyerőt jelenítik meg, mégpedig társadalmi tevékenységének fontos terepében, amely valószínűleg címernyeréséhez, nemességszerzéséhez is hozzásegítette.

105 OL NRA 722/50

Gombos Pál armálisának megszerzése idején már nem lehetett fiatal ember, mivel 1550-ben azon két esküdt egyike, akik személyesen járulván a király elé (*venientes in conspectum Maiestatis*) panaszolják, hogy a diósgyőri vár urai háborgatják a várost a régi királyoktól nyert pírvilégiumaiban, pedig a töröktől egyébként is sokat szenvednek.¹⁰⁶

A címerrajzban mint szőlőbirtokos és birtokát maga művelő mezőváros polgár szőlőbirtokát csak az 1549-es dézsmajegyzékben leheljük fel, mint az egyetlen 1560 előtti regestrumban.¹⁰⁷ Ebben Gombos Pál 5 helyi (= kassai) köblös dézsmájával, melyet a Szentgyörgyhegyen adott, nem tűnik ki különösképpen, hiszen van 10 sőt 15–17 köblös tized is. Az 1577-es dézsmajegyzékben pedig már nem szerepel. Címernyerésében, társadalmi emelkedésében az is közrejátszhatott, hogy egyike volt a zálogbirtokosok helyi, városi servitorainak. A miskolciak panaszolják, hogy Balassa Zsigmond hatalmaskodását servitora, Gombos Pál is segítette (*per servitorem suum*), amikor például Domonkos kovácsnak 25 ökrét elhajtották.¹⁰⁸ Miskolc 1563-as urbáriuma Gombos Pál házát azon nemesi házak (*domus nobilium*) között írja össze, melyekről tulajdonosaik azt állítják, hogy kiváltságos házak, de az ezekről szóló írásokat be kell majd a Kamarának mutatniuk (*ad easque dicunt se privilegia habere, quorum Maiestati suae exhibere debebunt*).¹⁰⁹ Hiába mutatta azonban be feltehetőleg nemeslevelét a Kamara tisztviselőinek, azok visszautasították, mondván az armális ház exemptiójára nem vonatkozik.¹¹⁰ Egy 1584-ből való osztálylevél, melyben Gombos Katalin (Nagytúri Pál deák özvegye), valamint Szabó Dorottya (Gombos Pál özvegye) és fiai, János és István osztoznak és pereskednek néhai Gombos Pál boltja, avagy kőből épült boltozatos nemesi háza ügyében (*fornicem seu domum lapidarem testudinarem nobilitarem*),¹¹¹ jelzi: Gombos Pálnak mégis sikerült házára, amely tekintélyes boltozatos kőház, privilégiumot nyernie. Szőlőbirtokáról, amely, ha a címerszimbolikát helyesen értelmezzük, szerepet játszott vagyoni, társadalmi előrejutásában, csak kétszer említi a Városkönyv. 1573-ban egy szentgyörgyhegyi szőlő cseréjét tiltják,¹¹² 1583-ban pedig Koncz Péter panaszolja, hogy 1576-ban vett egy szőlőt hatszori részletre Gombos Páltól 47 forintért, melynek utolsó részletét Gombos Pál nem vette fel, sőt Diósgyőrben az úriszéken (Győrben vette a törvényt) is megpróbálta a szőlőt visszaszerezni attól, aki azt már 7 éve bírta, de ott sem adtak igazat neki.¹¹³ A város tanácsának egyik hitelezője volt Gombos Pál, hiszen 1573-ban a város régi adósságában 121 forint 60 dénárt fizet vissza neki.¹¹⁴ De nemcsak eladott, vett is szőlőt. 1563-ban írja kérvényében az uralkodónak, hogy 122 forint kölcsönt fizetett ki miskolci polgároknak, melyért zálogba darab szőlőket kapott (*particulas vineae*), s a Kamara támogatja abban, hogy pénze visszaszerzéséig maradjon meg a szőlőkben, mint ideiglenes birtokos (*in quibus conservari, donec pecunia restituantur*).¹¹⁵ 1579-ben szőlőjét kéri vissza egy törrel (!) együtt Csiszár Jánosné Pribék Évától (*vineam unam et unum mucronem*).¹¹⁶ Gombos Pál szőlője a diósgyőri várnagy utasítá-

106 Szendrei J., 1890. III. 214–215.

107 OL Reg. Dec. Borsod 1549/7

108 OL NRA 722/34

109 Szendrei J., 1890. III. 232–233.

110 OL NRA 266/13

111 BmLt 501/d XVIII. I. 15.

112 M.jk. 90.

113 Uo. 218.

114 Uo. 83.

115 OL NRA 266/10

116 BmLt 501/c XVIII. I. 81.

sára kerül az alpereshez. „Egy perese támada egy Zelömnek ky kys Ágazaton vagyon, hozam ide lúczról az örököst, az kytől vöttem vólt, az két Peres özve állának, amig felélének, avval oly törvénye lőn, az ky engem ingath vala az Zölöyért, hogy hyttel mondgyon arról, hogy engem Myndem Eztendőbe tiltot az Zölötöl. Nem mere megesküny, el marada. Mylyth Feretz valami gondolattyába reya kölde az én Zölömrre, az közepébe egy darabot oda ada néky benne az Peresnek. Mellyet mynd attul fogva nem mertek tartany, hanem harmad kézen találtam most meg, s attúl keresem.” Valószínűleg ez az a kalandos sorsú dészmás szőlő a Kiságazaton, mely után 1577-ben és 1578-ban Csiszár János fizet tizedet kb. fél ill. 1 egri köből értékben.¹¹⁷ A vármegye előtt zajló per igazolja, hogy a szőlő birtokjogának kérdésébe beleszólt a földesúr is, hiszen Melith Ferenc várnagy döntése alapján vettek el egy szőlődarabot nemes Gombos Pál szőlejből.

A mezővárosi polgár társadalmi emelkedésének csúcsa a nemesség megszerzése volt, mellyel a helyi nemesek ingatlanaik óhajtott járadékmentességét is igyekeztek összekapcsolni, nem egyszer vindikálva maguknak azt a privilégiumot is, amely nem volt a birtokukban. Gombos Pál címnyerését követően nem sokkal példát találtunk arra, hogy vagyont szerzett városi polgár egyszerre folyamodik az uralkodóhoz és egyben földesúrhoz a nemesi privilégium és mezővárosi háza, annak tarozékai mentességének elnyeréséhez. A kassai-miskolci kereskedő polgár Jakus-Kis Lőrinc, aki marhakereskedésével, kassai, miskolci házával, szőlejével a 16. századi agrárkonjunktúra egyik tevékeny részese és élvezője volt, 1563-ban a török elleni vitézségére, jelentős kárára (250 elhajtott ökrére) hivatkozva kéri maga s gyermekei nemesi címmel való megnevesítését (*nobilitari cum insignibus ipsis*), mely címer tervét csatolja is kérelméhez (6. kép).¹¹⁸ Személyén kívül miskolci Szék utcai (*Szok uczya*), Nagy-Koronczai Sebestyén háza melletti házának felszabadítását is kívánja, valamint a ház minden tartozékának mentesítését a census, munkajáradék alól (*cum hereditatibus ad eam pertinentibus libertari ac ab omni censu, servitiisque perpetuo eximere*). A Kamara nem zárkózott el Jakus Lőrinc kérésétől, úgy véli, meg kell számára adni mind a nemességet, mind a miskolci ház exemptióját, mert a török ellen vérét ontotta, keresztény rabokat szabadított ki, s még 600 forint veszteség is érte őfelsége szolgálatában, amint ezt a miskolci tanács is tanúsította.¹¹⁹ Valóban, Jakus Lőrinc mellett mind Miskolc, mind Kassa város tanácsa szót emelt, sőt Jászvásárból a moldvai vajda (*despota*) is támogatta kérelmét.¹²⁰ Jakus Lőrincet talán halála akadályozta meg abban, hogy végül elnyerje a nemességet és címet, ugyanis felesége 1571-ben így említi néhai férjét: *circumspectus et providus*.¹²¹ Ha mint szőlőbirtokost tekintjük Jakus-Kis Lőrincet, aki a kiváltságos rendbe való bekerülés mellett jobbágyi terheitől is igyekszik szabadulni, birtokának sorsa egy kissé tükre tulajdonosának is. Az 1549-es dézsmajegyzékben a Fermeze szőlőhegy jobbágyi birtokosainak egyike, aki 4 miskolci köböllel szolgál.¹²² Halála után 1569-ben Sziráky Balázs besztercei prefektus tiltja Kis Lőrinc minden örökségét, házát, szőlejét 3345 forint (!) értékű adósságban, de jelentkezik Paczott Zsigmond (előkelő felvidéki nemes), sőt Veres Balázs miskolci polgár és Kis Lőrinc lánya is az örökségre: „György diákné kassai Jakus Lőrinc lánya tiltja a Fermeze szőlőt arra másfélszáz forint adósság-

117 OL Reg.Dec Borsod 1577/5, 1578/5

118 OL NRA 722/39

119 OL NRA 266/10

120 OL NRA 722/45, 69

121 Kassa lt. Arch.Secr. Y. Kiss

122 OL Reg.Dec. Borsod 1549/7

7. kép. Hevessy Mihály címere, 1582. (BmLt XV.3. No.26. alapján fotó: Kulcsár G.)

hatalmaskodásukkal megsértettek. A szőlőnek közel fél évszázados sorsa, amelyben egy nemességre és tulajdona szabadságára vágyó kassa-miskolci polgár birtoka végül is egy nemeshez kerül libertált adományként, érdemes a figyelemre topográfiai adatai okán is. A birtokszomszéd: Koronci Sebestyén Kis Lőrinc mezővárosi jobbágytelkének is szomszédja volt, amely szorosabb, homályban maradó kapcsolatra utal a két birtokos között, ill. Ötvös János, akiről tudjuk, hogy a *kassai* Pécsi-Ötvös család tagja.¹²⁶

A miskolci nemesség szőlőbirtoklásának traktátusában külön fejezetet érdemel Hevessy Mihály, Miskolc egyik első református prédikátora. Az északkelet-magyarországi protestáns lelkészek jellemző életpályáját futja be: előbb udvari pap Balassa Menyhért (!) szolgálatában, majd Wittenbergben tanul és Melancthon általi pappá szentelése után visszatér hazájába. 1564-ben már Miskolcon szolgál, nemcsak lelkészként, hanem borsodi esperesként is. Ott van a vidék református zsinatain. Karrierjében fontos szerepet játszik Országgh Borbála-Török Ferenc zálogbirtokos házaspár, akik maguk is protestánsok lévén, patrónusai a tudós lelkészek.¹²⁷

Özvegy enyingi Török Ferencné guthi Országgh Borbála 1572. január 24-én Diós-győrben kiállított oklevelében örök szabadságot (*libertate perpetua*) ad Hevessy Mihály

ra, kivel ő atyja és anyja adós neki.”¹²³ Az 1570-es években az özvegy nem a fermezei szőlőt műveli, hiszen a Kiságazaton ad dézsmát mind 1577-ben, mint 1578-ban.¹²⁴ A Fermezén lévő szőlő csak 1591-ben bukkan fel megint a forrásokban, mégpedig egy Bakos Balázsnak adott szőlőadományban. Homonnai Drugeth István, Török Fruzsina, Török István és Nyáry Pál, Török Zsuzsanna zálogbirtokosok, valamint Miskolc bírása és szenátusa ad egy szőlőt Bakos Balázsnak elfogatását és börtönben tartását feledtetendő (*in rationem captivatiōnis et in cypum depositionis*).¹²⁵ A Fermeze (*Ferincze*) szőlőhegyen lévő műveletlen szőlőt, melynek délről Ötvös János, északról Korinci (*Kwrinczi*) Sebestyén szintén műveletlen szőlője a szomszédja, *Kis-Lőrincz Szőleje* néven ismerik, s már sok év óta hever műveletlenül, háramlás útján szerezték meg a zálogbirtokosok (*ab annis multis inculta mansisset, iamque in Dominos devoluta esset*). A zálogbirtokosok a rájuk háramlott szőlőt libertálva adják Bakos Balázsnak (*cum Libertatibus Jure perennali dedissent*), akít

123 M.jk. 18. és 42–44.

124 OL Reg.Dec. Borsod 1577/6, 1578/5

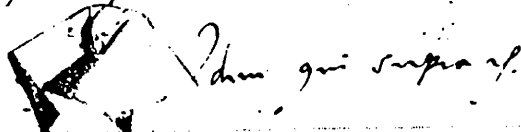
125 BmLt 501/c XXIII. I. 33.

126 M.jk. 111.

127 M. Kiss L., 1933. 3.

7
 Hevesy Mihály Hevesy Mihály papjának papjának Eszterházi Miklós
 fateri 1780. d. Eszterházi Miklós. Eszterházi Miklós
 Norman 22. d. Eszterházi Miklós. Eszterházi Miklós
 Eszterházi Miklós, mi. Eszterházi Miklós. Eszterházi Miklós.
 Et Eszterházi Miklós, quicquid hoc anno proximo,
 in curia dei Eszterházi Miklós. Eszterházi Miklós illis
 Eszterházi Miklós. Eszterházi Miklós die 29. Novembris 1780

8. kép. Hevesy Mihály lelkész nyugtája az oktávaborról, Miskolc, 1578.
 (OL Reg.Dec. Borsod 1578/5)

Alsó-Piac utcai vásárolt házára és a Szent István Szőlője nevű Szent Görgh hegyi szőlőjére.¹²⁸ Az oklevél szerint ez utóbbit még Országh Ilona, Perényi Gábor buzgó református özvegye adományozta (*collata*) a lelkésznek, és Török Ferenc, a zálogbirtokos utód megerősítette (*confirmata*), vagyis oklevelében Országh Borbála is csak megerősíti az előző adományt, és a házzal együtt libertálja, azaz felmenti mindazon jobbágyi kötelezettség alól, melyekkel Miskolc lakói tartoznak a diósgyőri várnak (*ad hanc Arcem Dios Geör*).

A szőlő neve jelzi, hogy ezt mint a Szent István egyház vagy oltár szőlőjét foglalták el a zálogbirtokosok a jól ismert gyakorlat szerint, és adták tovább a régi egyház javadalmát hívüknek, az új egyház papjának, aki ezúttal nem a szokásos servitori szolgálattal, hanem lelkészi hivatásával érdemelte ki az adományt. A szőlő birtokszomszédja nagyságos Balassa János, akinek, mint Balassa Zsigmond fivérének birtoklása még az előző zálogbirtokosi uralom emléke. Az előkelő birtokszomszedság is arra mutat, hogy az egykor oltárjavadalmak (talán megosztva is?) a földesurak birtokpolitikájában a familiárisi kapcsolatokat voltak hivatva szorosabbra fűzni.

Hevesy Mihályt az oklevél (1572) már nemesnek (*nobilis vir*) nevezi, pedig ekkor jogi értelemben még nem volt a nemesi rend tagja. Borsod vármegye levéltárába bekerült az eredeti armális, melyet I. Rudolf adományozott Hevesy Mihálynak és gyermekeinek (Bécs, 1582. március 21. nemesség- és címeradomány).¹²⁹ A címer egy szájában tollat tartó sast ábrázol, amely, mint allúzív címer mutatja: nemcsak a szőlőadományhoz, mentességhez, hanem a nemességhez is értelmiségi foglalkozása, papi szolgálata segítette hozzá a prédikátort (7. kép). Az armális kelte jelzi, hogy a nemességet a földesasszony libertáló levelében csak megelőlegezte számára, műveltsége, esperesi rangja, a hivatásával együtt járó jogosítványa: a szentségek kiszolgáltatása

128 Szendrei J., 1890. III. 249–250.

129 BmLt XV. 2. 26.

9. kép. Hevessy Mihály lelkész viaszpecsétje az oktávabor nyugtáján, 1578.
(OL Reg.Dec. Borsod 1578/5 fotó: Országos Levéltár)

okán, ill. a papi rend tagja lévén. A nemesség megszerzésével *hozzánemesedett* a jobbágyi státusból már kikerült ingatlanaihoz.

Egyébként: ha nem is volt az ország valódi nemese, armálisa előtt is használt címert. Az 1577–78–79-es és 1583-as dézsmajegyzékek mellékleteként megőrződtek Hevessy Mihály autográf latin nyelvű nyugtái is, melyeken a lelképásztor igazolja a tized nyolcadának átvételét (8. kép). Az átvételt apró ovális rányomott viaszpecséttel erősítette meg, amelynek ábrája íjat tartó mitológiai nőalak (9. kép).¹³⁰

A prédikátor szőlőjének utóéletére jellemző, hogy 1619-ben Hevesi Dániel fia Mihály (Hevessy Mihály unokája) igyekszik visszaszerezni a szentgyörgyi *Adományszőlő* nev szabad szőlőjének egy részét Farkas Mihályné Seres Sára asszonytól, aki előbb Bellény-Rasztokay Bálint felesége volt, s akinek még első ura inskribálta azt.¹³¹ Hevesi Dániel valószínűleg Bellény Bálintnak zálogosította el azt az atyai örökséget, amely a birtoklás jogcímének megváltozásával a nevét is megváltoztatta.

A protestáns pap és az egykori oltárjavadalmak kapcsolatára egyéb szőlőnevek is utalnak. Egy 1574-es és 1576-os városkönyvi bejegyzés újabb szőlőnevet említ. „Szikszai János kovács tiltja és ellenzi a Szentgyörgy hegyen való szőlőt, kit *Szentjános* szőlőnek hívnak, és kit most bír Hevesi Mihály pap, mely szőlőt asszonyom ő nagysága adott Mihály uramnak, tiltja feleségére Dorkóra, Bak János leányára, úgy, mint Bak János pénze árát.”¹³² Szikszai Bak János 1507-ben a Mindszentek ispotály oltárigazgatója volt.¹³³

A *Szentjános* szőlőnevet mint említettük, a Szent János oltárjavadalom egykori birtokának tartjuk, melyet még Szabó Máté miskolci polgár adományozott 1522-ben az oltár szolgájának javára.¹³⁴ Hogy Hevessy Mihály nem csak egyetlen dézsmamentes

130 OL Reg.Dec. Borsod 1577/6, 1578/5, 1579/13, 1583/19

131 BmLt 501/c IV. 242.

132 M.jk. 105. és 114.

133 *Szendrei J.*, 1890. III. 145–147.

134 Kassa It. Arch.Secr. NN Miscellanea No. 72.

szőlőt hagyott örökösire, egy 17. század eleji forrás bizonyítja. 1622-ben fia, Hevesi Dániel elzálogosítja parlagszőlőjét Csindom Jánosnak 20 forintért.¹³⁵ Ugyanez a szőlő az Adományszőlővel együtt 1629-ben is szerepel a vármegyei jegyzőkönyvben, amikor a Hevessy-unoka, Hevesi Mihály tiltja apját birtokai eladásától, mivel a szentgyörgyi *Adományszőlőt* Petrák Györgynek, egy másik *Bodogh* nevezetű Csindom Jánosnak adott el.¹³⁶ A szentgyörgyi Bodogh-szőlő azonosításában egy 1617-es topográfiai adat lehet segítségünkre. Ekkor Nemes Hevesi Mihály tiltja apját a Kecskékő (*Kechke ko*) promontoriumon lévő *szabad és ősi* parlagszőlő eladásától (*a cuiusdam vineae liberae et aviticae pronunc desertae*).¹³⁷ Mivel a Kecskékő nevű szőlőhegy nem szerepel a dézsmalistákon, egy városkönyvi bejegyzés¹³⁸ és a dézsmajegyzékek összevetésével¹³⁹ úgy véljük, a Kecskékő a Szentgyörgy része. Így a Kecskékővön lévő szabad és ősi szőlő (1617) valószínűleg azonos a Bodogh nevű szentgyörgyhegyi szőlővel (1629), amely nevében talán a Boldogasszony plébániaegyház vagy oltár emlékét őrzi a protestáns hitű városban.

A Hevessy család példa arra is, hogy egy családon belül különböző szőlőbirtokok rendelkezhetnek annak tagjai. A dézsmamentes Adományszőlő, Szentjános és Bodogh nevezetű birtokok mellett volt dézsmás szőlő is, hiszen 1594-ben a dézsmajegyzékben Mihály pap özvegye is dézsmaadó (*R. Michaelis Papné*) 1 egri köből tizeddel.¹⁴⁰ Hevessy Mihálynénak ez a szőlő talán saját öröksége. Ugyanő, nemes Gyulai Klára asszony tiltja fiát, a rokonságot és a birtokszomszédokat 1603-ban a Bábonyibércen lévő műveletlen szőlője meg/élvételétől (*emptione*). A vármegyei szék előtti tiltakozásában meg is magyarázza, hogy az utóbbi igen zavaros idők és saját erőtlensége miatt (*propter ista turbulentissima tempora viriumque tenuitatem*) nem volt képes szőlőjét művelteni (*ulterius excoli facere non posset*), s ráadásul sok adóssága miatt a szükség annak eladására (*divendere*) is rázorítja.¹⁴¹ S valóban, 1607-ben a vármegyei jegyzőkönyvbe már azt vezetik be, hogy „Miskolcon lakozandó Hevesi Mihály Papné Gyulai Klára asszony” 46 forintért elzálogosítja a Bábonyibércen lévő szőlőjét kassai Titeli Zsófiának. A zálogos szőlő azonban csak Hevessyné halála után száll valójában az új birtokosra. „Míg én magam élek őkegyelméhez ne ereszem sem pedig maradékai, míg az Isten éltet őkegyelme nálam hagyja, hogy műveltessem és hasznát vegyem, éljek belőle, én is magam arra obligáltam, hogyha Úr Isten az világból kivesz tehát mindarást de factó őkegyelmére szálljon a felül megírt 46 forintért.”¹⁴² A nemes papné, akinek fia az apjától örökölt dézsmamentes szőlő eladásával igyekszik pénzre szert tenni, saját dézsmás szőlőjét sem tudja de facto elzálogosítani, mivel élete fenntartásához szüksége van az abból származó jövedelemre. Unokája, a jeles nagyszülő nevét viselő Hevesi Mihály is fizet egy dézsmás szőlő után 1603-ban a Bedegvölgyön, ahol több mint 7 egri köből bort termelt.¹⁴³ Hevessy Mihály özvegye 1607-ben bábonyibérci szabad szőlőjének felét (*dimidatam vineae suae liberae in promonthorio Oppidi Miskolcz Bábony Bércz vocato*) 60 forintért adja el tisztelendő Maklárý Demeter sajókeresztúri lelkésznek.¹⁴⁴

135 BmLt 501/I 4.k. 437.

136 BmLt 501/I 4.k. 838.

137 BmLt 501/I 4.k. 209.

138 M.jk. 144.

139 OL Reg.Dec. Borsod 1577/5

140 OL Reg.Dec. Borsod 1594/13

141 BmLt 501/I 3.k. 658.

142 BmLt 501/I III. 783.

143 OL Reg.Dec. Borsod 1603/6

144 BmLt 501/I 3.k. 722.

Nemesi tulajdonban van 1577-ben – egy 1581-ben zajlott vármegyei peres eljárás tanúsága szerint – az egész évszázad legértékesebb miskolci szőlője is. A per Bálay Miklós (borsodi birtokos nemes) hagyatéka körül folyik, Darvas Kristóf és Anna contra Bálay György és Ravasz Fruzsina. A nemesi javak azonban 1577-ben még Balassi Bálint és Ferenc (*Valentini et Francisci Balassy*) birtokában voltak. A két név és az értékes örökség arra mutat, hogy nagyságos Balassa János, a zálogbirtokos Zsigmond fivére egykori nádori donációval kapott miskolci kúriájáról, illetve már említett szőlőjéről van szó, amelyek atyjuk (az egykori szolnoki várkapitány) halála után gyermekeire szálltak, akik közül Bálint, a költő és Ferenc 1577-ben bizonyosan birtokolták is. Miskolci szomszédai és birtokhatárosaik között felsorolják a miskolci nemesség színe-javát: Czíkó Istvánt, Gombos Pált, Miskolczi Márk deákot (ti. Ambrus fivérét), Bakos Balázst, Szerafin Imrét, Lassú Antalt, de a városi elit providus képviselőit is: Zabari Demeter bírót, Pap Istvánt, Tejfeles Gergelyt, Borbély Mihályt. Az ő jelenlétükben Balassa Bálint és Ferenc szentgyörgyi *Görbeszőlőjét* szüret előtti termésével együtt 300 forintra értékelték a vármegyei tisztviselők.¹⁴⁵ A házban felvett inventáriumból is egy nagy bortermező gazdaság képe sejlik fel, ahol csak gönci hordóból 25(!) darabot vettek leltárba.

A több borsodi nemes család (Darvas, Ravasz) által perelt birtok nemcsak különlegesen nagy értékű szőlője miatt figyelemre méltó, hanem azért is, mert itt találtuk az egyetlen 16. századi adatot a miskolci *kertiszőlők* meglétére. Az alföldi tájra jellemző, a beltelek mellett vagy a település szélén, a szőlőhegyektől elválasztva telepített szőlőket a kora újkorban a Hegyalján is megtaláljuk. Fontos jellemzőjük volt, hogy nem kellett utánuk dézsmát fizetni.¹⁴⁶ A Balassa-örökösök birtokában is volt egy ilyen szőlő, melyet 1577-ben szintén felértékeltek a vármegye kiküldöttei 35 forintra. A *Sáfránykert* vagy *Kertszőlő* nevű szőlő a város szélén feküdt (*vineam Sáphrán Kert alias Kertszőlő vocatam, juxta oppidum Myskolctz situatam*). Kertekről máshol is van szó a korabeli ingatlanforgalomban, de sehol nem határozzák meg a kert jellegét (hogy gyümölcsös vagy kertszőlő-e).

1589-ben Miskolczi Balázs deák és fia János deák, akiknek armálisát a vármegyei protocollum szerint 1582-ben állították ki,¹⁴⁷ perelnek boraik elvitele miatt a diósgyőri officálisokkal és miskolci kereskedő jobbágyokkal.¹⁴⁸ A per során János deák többször is hivatkozik nemesi előjogaira: „az Myskolczi byro w neky nem competens byraia, wtet szék szinen kellett vona keresni ... myre hogy w nemes ember vona”. Az alperesek viszont arra hivatkoznak, hogy háza jobbágytelken áll és szőlője sem dézsmamentes, ahonnan borait elvitték: „haza sem szőlője nem szabados a honnan az borokat ki vonták”, ezért a diósgyőri tisztartónak joga van a borok elvitelére: „mely megelégitessn, hogy szabadsága lehessen a tisztartónak”.

Katolikus szerzetesek – protestáns egyház

A kora újkor Miskolc birtoktörténetében új birtokosokat hozott: a zálogbirtokos főúri családokat és a török szultánt (mivel Miskolc 1559 decemberétől hász- vagyis szultáni birtok lett),¹⁴⁹ ugyanakkor a hit- és egyházi életben is új vallás és egyház jelent meg: a reformáció. A katolikus egyház a század utolsó harmadára teljesen elveszíti be-

145 BmLt 501/I 2.k. 351–352.

146 *Orosz II*, 1984. 528.

147 *Borovszky S.*, 1909. 203.

148 BmLt 501/c XVIII. V. 28.

149 *Fekete L.*, – *Káldy-Nagy Gy.*, 1962. 525.

folyását Miskolcon, a város lakói áttérnek a református hitre. A város két temploma közül a Szent István a város egyetlen református temploma marad, a másik, az újkárosi Boldogasszony templom egyházával együtt megszűnik egyházi objektum és intézmény lenni. Az egyetlen katolikus intézmény a Mindszenti ispotály marad, amely a tapolcai apátság megszűntével előbb menedéket ad a szerzeteseknek, utóbb Miskolctól különválva a mindenkori tapolcai apát birtokába kerül.

A miskolci szőlőbirtokos klastromok, annak ellenére, hogy épületeik, kolostori életük semmivé lett a 16. század közepén, nem szűntek meg Miskolcon szőlőt birtokni a kora újkor másfél századában. A diósgyőri kolostor lerombolása – mely a pálos rend aktái között őrzött feljegyzés szerint a mohácsi vésszel pusztult el (1526. *clade Mohacsiana ruinatur*),¹⁵⁰ s melyet Miskolc monográfusa Serédy Gáspárral pusztítottatott el ugyancsak 1526-ban¹⁵¹ – a pálos aktákban őrzött oklevélmásolatok alapján Balassa Zsigmond számlájára írandó. Banha Bálint a ládi pálos kolostor vikáriusa és Dési Péter a felnémeti kolostor perjele az Egri Káptalan előtt 1549-ben kiadott oklevelében ugyanis ez áll: „Balassa Zsigmond borsodi főispán az elmúlt idők meglehetősen felfordulásai közepette (*in hiis praeteritorum temporibus disturbiorum*) a remetebarátok Diósgyőr városában épült klastromát leromboltatta (*demoliri fecisset*).”¹⁵² A másik, ugyanekkor kelt oklevél, melyben Pozsgai Ferenc diósgyőri várnagy, a Balassa házaspár és a pálos rend előbb említett képviselői állapotnak meg, már nem említi a rombolás tényét, csak azt, hogy a diósgyőri rendház ősi javait (*bona haereditaria*), melyeket Balassa Zsigmond és Fánchy Borbála a maguk számára elfoglaltattak (*pro ipsis indebite occupari fecissent*), visszaadják a pálosoknak (*eisdem fratribus remisissent et resignassent*).¹⁵³ A pálos javak között van a zempléni Harkány falu, a diósgyőri, csabai malmok, szőlők, a csabai kúria mellett a miskolci Alsópiacon egy kőház a mellette lévő malommal és a Szentgyörgy-hegyi szőlő, melyet (vagy legalábbis egy részét) 1376 óta folyamatosan birtokolnak a remetebarátok. Balassa Zsigmond hatalmaskodása előtt azonban a birtok a pálos *kolostort* illette, ennek megszűnésével viszont általában a pálos *rendet* (*totius Ordinis Fratrum Beati Pauli I. Eremitae*),¹⁵⁴ amelynek képviselői megmaradt kolostoraikból irányították a rend gazdasági ügyeit.

A barátok és bizonyos nemes férfiak igen gyakori kérésére és követelésére (*ad sapissimas petitiones et requisitiones*) visszaadott pálos javak azonban nemsokára ismét a diósgyőri zálogbirtokosok kezén vannak, ekkor azonban már árenda formájában. Először 1570-ben adja bérletbe (*in arendam collocasset*) a ládi és újhelyi egyesített kolostorok vikáriusa a diósgyőri, miskolci és csabai pálos javakat enyingi Török Ferencnek 7 évre 1000 forintért.¹⁵⁵ A zálogbirtokosok birtokpolitikájában jól artikulálódik a diósgyőri uradalom bizonyos egységes igazgatásának és integritásának terve, hiszen az uradalom területén lévő pálos javak megszerzésével nemcsak allodiumuk gyarapszik, hanem fontos ipari, kereskedelmi objektumok: malmok, kocsmáltatásra alkalmas kúriák birtokába is jutnak. Özvegy enyingi Török Ferencné guthi Ország Ilona és gyermekei: István, Zsuzsanna és Ilona 1572-ben megújítják a pálos bérletet 8 évre, ugyancsak 1000 forintért. Az Egri Káptalan oklevelében Török Ferenc özvegye és örökösei a pálos in-

150 OL AP fasc. 762.

151 Szendrei J., 1904. II. 135.

152 OL AP fasc. 56.

153 OL AP fasc. 56. fol. 4/14. No. 16.

154 OL AP fasc. 56. fol. 4–14. No. 16.

155 OL AP fasc. 604. fol. 5–10. No. 2.

gatlanok mellett felsorolják a Bábonyibércen lévő szőlőkből származó *kilencedjövédelmet* is (*cum nonis vinorum ex promonthorio Babay Bercz nuncupato provenire debentibus*), valamint a diósgyőri Barátok-hegyének egészéről származó borkilencedet (*cum Nonis vinorum totius promintorii*).¹⁵⁶ Csak a pálos kolostor gazdasági számadásainak ismeretében dönthetnék el, hogy vajon a teljes Bábonyibércre vonatkozott-e a pálosoknak még Mátyástól nyert javadalma,¹⁵⁷ a közben telepített szőlőkkel együtt, vagy csak bizonyos részére. Ez utóbbira enged következtetni az a distinkció, melyet az oklevél szerkesztői tettek, amikor a diósgyőri Barátok-hegyénél hangsúlyozták, az *egész (totius)* promontoriumra vonatkozik a kilencedjavadalom. Mátyás király földesúri járadékáról mondott le annak idején kedvelt pálosai javára, s a zálogbirtokosok ezt, az eredetileg földesurat illető borjavadalmat veszik most vissza, igaz, árenda formájában, erősítve az uradalom egysége visszaállításának tendenciáját. 1577-ben, mikor a szőlőhegyek szerint írták össze a decimátorok a miskolci bordézsmaát, a Bábonyibércen 105(!) dézsmaadó fizetett, a földesúri kilenceddel egyenértékű egyházi tizedük összesen 243 egrü köből 19 icce bort tett ki.¹⁵⁸

A bérlet leteltével legközelebb 1591-ben újítják azt meg, ezúttal azonban csak a zálogbirtokosok egyike, a fiúörökös: enyingi Török István, aki 3 évre árendálja 170 forintért a lerombolt kolostor (*monasterium dirutum*) ingatlanait.¹⁵⁹ A többes birtoklás idején nem ritka gyakorlat, hogy az uradalom területén más birtokjoga alá tartozó javakat külön-külön is bérbébe veszik a conpossessorok. 1594-ben ugyancsak Török István veszi bérbébe a pálos birtokokat, akkor azonban a diósgyőri uradalomhoz tartozó javakon kívül a zalai Örvényest és Enyerét, ill. a Veszprém megyei Vázsonyt is.¹⁶⁰

1595-ben Török Fruzsina férje, bedeghi Nyáry Pál, az egrü vár utolsó kapitánya, sógorával, enyingi Török Istvánnal együtt köti meg az újabb zálogbérleti szerződést a generális perjellel, ezúttal azonban csak egy évre 150 forintért.¹⁶¹ Vajon miért ugrott így meg a pálos javak értéke a mezőkeresztesi csata előtt 1 évvel? Erre a források elégtelensége miatt nem kaphatunk választ.

A pálosok szentgyörgyi szőlője évszázadokon át fontos tájékozódási pont volt a miskolci promontoriumon. A szőlő legpontosabb topográfiai adatait a Bornemissza István deák és Hanvay Katalin 1574-es szőlőcseréjéről szóló oklevél szolgáltatja.¹⁶² Hanvay Katalin szőlőjét északról a ládi remetebarátoké határolja (*Relligiosorum fratrum Eremitarum de Laad*), keletről egy szekérút, nyugatról egy gyalogút, északról vitézlió Zalatnay Bertalan deák szőlője. A ládi pálosok említése jelzi, hogy a diósgyőri kolostornak már a neve sincs meg a szőlőbirtokosok között 1574-ben.

A tapolcai apátság mint kolostor s mint különleges feudális birtokjoggal rendelkező intézmény kora újkori sorsa sokban emlékeztet a pálosokéra. A szőlőbirtokán tizedet és kilencedet is szedő apátság az 1530-as években a szendrői Bebekek dúlták fel.¹⁶³ Ba-

156 OL P 108 Fasc.L. No. 235.

157 OL DI 13582

158 OL Reg.Dec. Borsod 1577/5

159 OL AP fasc. 604. fol. 16–18. No. 5.

160 OL AP fasc. 604. fol. 20–16. No. 6. A diósgyőriekért 170, a dunántúliakért 300 forintot fizet Bartulich Simonnak, a pálos rend generálisának Török István. A zálogösszegek egy évre számított csökkenő tendenciája (1570: 143 forint, 1572: 125, 1591–1594: 50) mutatja a birtokok csökkenő értékét a század végének politikai-gazdasági bizonytalanságában.

161 OL AP fasc. 604. fol. 19. No. 7.

162 OL P 108 Fasc.L. No. 241.

163 *Dobrossy I.*, 1983. 76.

lassa Zsigmond itt sem rest megszerezni az apátság birtokai feletti földesúri jogot 1547-től Kolosváry Jánostól, akinek azt az uralkodó adományozta, majd Balassa az uralkodótól veszi évenként árendába a jövedelmeket (*ex inscriptione Regis Ferdinandi possidebat in arendam cessisse*), amint az Egri Érseki Levéltárban megőrzött, az apátság történetéről 1634-ben készült feljegyzésben olvasható.¹⁶⁴ 1563-tól egy rövid ideig Perényi Gábor bírja az apátsági javakat, majd 1569-ben Gáspár barát Török Ferenc diósgyőri birtokosnak, valamint Czikó Mihály és Bakos András miskolci nemeseknek adja árendába. Az ő kezükből a Szepesi Kamara szerzi meg 1570-ben, s egészen 1606-ig osztozik a szendrői vár officiósaival annak birtokában.¹⁶⁵

A tapolcai apátság miskolci javai közül a szőlőkről hallgatnak a 16. századi források. Nem tudjuk, az 1717-ben apátsági tulajdonban összeírt szentgyörgyi 40 kapás szőlő¹⁶⁶ a kora újkor első századában megvolt-e, kik művelték, s osztozott-e a többi javak sorsában. Az apátság miskolci javai közül a legfontosabb továbbra is a jobbágyi szolgáltatások alóli mentességet élvezett piaci kőház és főként az itt üzemeltetett kocsmá volt. A kocsmá alatt az 1717-es összeírás alkalmával 2 pincét is összeírnak,¹⁶⁷ melynek építése valószínűleg a későközépkorra nyúlik vissza. A Curia Regalis (1717)¹⁶⁸ ill. Király háza (1633)¹⁶⁹ néven ismert miskolci épület elnevezésében valószínűleg a 16. századi királyi tulajdonjogra ill. kamarai kezelésre utal. A szendrői vár és a Szepesi Kamara miskolci ingatlanbirtoklása idején ezt a házat és egy besenyői szőlőt, melyek a tapolcai apátsághoz tartoznak (*domum quandam in oppido Miskolcz habitam ac vineam in promontorio pagi Bessenyeo adiacentem omnino ad Abbatiam Tapolcensem pertinentes*) 1572-ben Temesváry Mihály szendrői alkapitány (*vicecapitaneus*) kéri adományként (*gratiose conferre*) az uralkodótól elmaradt 700 forintos zsoldja fejében. A Szepesi Kamara azonban semmiképpen nem szakíthatja el a szendrői vártól a házat és szőlőt (*domum et vineam ab arcu Zendereo avelli minime posse*), ezért a függőben lévő zsold (*liquidum sallarium*) megtérítését kéri, de megelégszik Vég Sebestyén és Mihály tolcsvai szőleivel és Vég Mihály tolcsvai házával és pincéjével is, melyek magszakadás folytán háramlottak az uralkodóra.¹⁷⁰ A szendrői várkapitány óhajtott tranzakciójában a miskolci kúria és egy besenyői szőlő 700 forintos árral, ill. több tolcsvai szőlő és egy tolcsvai ház ill. pince értékével mérhető.

Az a miskolci kúria, amely az apátság szimbóluma lett az évszázadok alatt a miskolci topográfiában, 1561-ben a tapolcai apát lakóhelye lett. Szokalinszky István szepesi püspök és tapolcai apát 1561 körül a lerontott apátságból ide helyezte át rezidenciáját, innen élvezhette dézsmajövedelmeit (*proventus suos Decimales*) két évig, mígnem az erdélyi pártütés bizonyos hívei (*quosdam factioni Trassylvanicae addictos*) kúriájára rátámadván mindenétől megfosztották, és Tokajba hurcolván hosszú fogságban tartották.¹⁷¹ A rebellis tokaji kapitány, Némethy Ferenc támadása a kúriában őrzött boraitól is megfosztotta az apátot.¹⁷² Az épület *Király háza* elnevezése a kamarai tulajdon emléke, 1609-ben azonban mint szomszédot említik miskolc piacán (*in teatro oppidi*)

164 HmLt XIII-3/c 51.Cl. III.TTT No.d/2587

165 Uo.

166 Dobrossy I., 1983. 78.

167 Uo. 78.

168 Uo. 78.

169 HmLt XIII-3c 51. Cl.III. No.d/2587

170 OL NRA 933/21. Szendrei 1904. II. 120. ezt a latin nyelvű iratot is félreértette: Temesváry Mihály elpusztult miskolci házát s az általa Besenyőn ültetett szőlőjét Tolcsván lakó Vég Istvánnak 70 forintért eladta

171 HmLt XIII-3/c 51. Cl.III. No d/2587

172 BmLt Borovszky céd./Tapolca 1565. Jászó Manus.5/5.

Pwspeökháza néven, így még jóval túl egy emberöltőn is az apát-püspök miskolci rezideálását őrizhette nevében.¹⁷³

A tapolcai apátság birtokainak sorsa jól tükrözi egy 16. századi birtok hányattatását, de ezt a birtokot az államhatalom, a Kamara nem tudta végleg eredeti tulajdonosától elszakítani, hiszen 1606-ban az apát visszakapta egyházi kezelésbe. Loss Imre egri püspök, aki 1634-ben tájékoztatja (*Admonitio*) Czeh János tapolcai apátot az apátság tizedeire vonatkozóan, ezt írja az apátsági birtokok visszakerüléséről: „Az apátság tizedét, kilencedét és más javadalmait (*utilitates*) mind a Kamara, mind Szendrő erősségének tisztviselői birtokolták. 1606 körül azonban a Bocskai-féle felkelés idején Habardi László, az egri egyház éneklőkanonokja az Apátságot a miskolci Mindszentek oltárjavadalmával együtt, amely a diósgyőri urak kezénél volt (*una cum Altaria Sanctorum Omnium in Miskolz prae manibus dominorum Arcis Diosgyőr habita*), valamint a béli apátsággal együtt II. Rudolf császártól, a Kamara kezéből a javadalmak összes jövedelmével együtt felszabadította és birtokába visszavette (*eliberata et reobtentae fuisse*).”¹⁷⁴ A mindszei ispotály, oltárjavadalom, zsellérsor és a tapolcai apátság joghatóságának összekapcsolódása, amely Mindszentet a 17. századtól ki is szakította Miskolc mezővárosból és az uradalom joghatósága alól, a miskolci helytörténetírás enigmatikus kérdése, amelynek megoldásához, úgy véljük, közelebb visz Habardi László birtokpolitikájának ez az eddig figyelemre nem méltított mozzanata, amely Miskolcnak és környékének két középkori egyházi szőlőbirtokosát is egyesítette a 17. század elején.

Az ispotályok alapítványi szőlőbirtokait megszerezni nem volt rest más helység földesura sem a kora újkorban. A 17. század első évtizedeiben a hegyaljai Liszván is az allodium gyarapításának bevett módja volt a mezőváros ispotályának és a város szőleinek megszerzése, az ispotálytól egyenesen 6 szőlőt becsültetett el a földesúr a várostól, támadást intézve ezzel a város kommunitása (*keőssegh*) árutermelése ellen.¹⁷⁵

A 17. század elején a mindszei oltár javadalmát elveszítik a diósgyőri zálogbirtokosok, akik pedig az oltárigazgatóságok megüresedésével igyekeztek azok birtokait, jövedelmeit magukhoz kaparintani, s ezzel a vallásváltást a maguk hasznára fordítani. Az oltárok miskolci és más, az uradalom területén lévő szőlei így lettek a csekély uradalmi allodium részei, ill. a servitorok jutalmazásának elengedhetetlen eszközei.

Miskolc kommunitása azonban nem nézte jó szemmel az egykori oltárjavadalmak és egyházi javak beolvadását a földesúri majorságba, hiszen nem egy birtok miskolci polgár végrendelete, adománya révén került az oltárokhoz. 1563-ban Miskolc város kérvényben könyörög uralkodójának: „a legalázatosabban kérjük Felségedtől az egyház javait (*pro bonis ecclesiae*), melyeket a legkülönbélebb emberek (*vary et vary homines*) birtokolnak jogtalanul és méltánytalanul. Közülük számosan törvénytelenül kérték ezeket Felségedtől, mint örökös nélküli javakat (*in defectu seminis*), ezért kegyeskedjék Felséged tekintetbe venni, hogy vajon hasznosabb-e, ha kliens vagy idegenek élvezik és birtokolják az egyház javait (*a cliente et alienigenis bona ecclesiae consummi et possideri*), mintha azokból a templomot és iskolát építenénk újjá, igazgatnánk és gondoznánk (*reaedificare et administrare procurareque*) a mindenható Isten dicsőségére.” A mindszei ispotályról külön is megemlékeznek a miskolciak: „Kegyeskedjék Felséged kirá-

173 BmLt 501/I 3.k. 833.

174 HmLt XIII-3/c Cl.III. No.d/2587

175 R. Péter K., 1961. 432–435.

lyi jóakaratóból átlátni, hogy vajon hasznosabb-e, ha valamely udvari szolga vagy lovasz az ispotály javaival tömi a bendőjét és palotáját (*aliquem clientem vel Agazonem bonis eius xenodochii ventrem et palatium replere*), mintha a nyomorultakat, szerencsétleneket, szegényeket, siketeket, sántákat tápláljuk azokból. 57 nyomorultat és szegényt táplált azokból a nyomorult város (*oppressum oppidum*).¹⁷⁶

Az ispotály azonban, legalábbis javadalmait tekintve, a 16. században a zálogbirtokosok rendelkezése alatt állt. Erre vall a Városkönyv bejegyzése, valamint arról is, hogy az ispotály javai a kora újkorban sem szűntek meg adományok révén gyarapodni. „1570. Sajónémeti Bárdos Tamás ellenzi a Csabai hegyen való szőlőt, kit Kádas Ambros az ispotály számára Melith Ferencnek adott.”¹⁷⁷ Melith Ferenc diósgyőri várnagy várszolgálat mellett az uradalom birtokigazgatásában is részt vett. Nem tudjuk, allódi-umként igazgatta-e az oltárjavadalmat, vagy pedig inskripciót is szerzett rá, vagyis személyesen ő élvezte-e a jövedelmeket.

Miskolc áttérése a református vallásra és a környékbeli kolostorok pusztulása a katolikus egyházat közvetlenül kiejtette a birtoklásból. A protestáns egyház azonban nemcsak a hitéletben, hanem gazdaságilag is igyekezett a helyébe lépni. A katolikus egyház a virágzó miskolci szőlőkultúra terméséből a dézsma révén részesedett a leginkább, helyi képviselői pedig a plébánosnak járó oktáván keresztül. A 16. század második felében a királydézsma (kamarai dézsmabérlet) korában is megmaradt a plébánosi nyolcad kiadásának gyakorlata, de a protestáns lelkész megjelenésével már az új hit prédikátorának javadalma lesz. Már említettük Hevessy Mihálynak az oktáváról kiállított nyugtáit, de 1594-ben Debreczeny Mihály, Isten egyházának pásztora is ad nyugtát az átvett nyolcadborról.¹⁷⁸

1579-ben Hevessy, aki maga is miskolci szőlősgazda volt, nyugtáján minősíti is az oktáva bort: „átvettem oktávában 24 egri kőből bort 2 új hordóban, melyek közül az egyik teljesen romlott volt, a másik pedig hamisított, ha valaki kételkedne benne, kóstolja meg, meg fog győződni róla (*in octava cubulos Agrienses viginti quatuor in duobus vasis novis, quorum alterum est mere foeditum, alterum vero sophisticatum, si quis dubitat, gustet et rem ita esse certe sibi persuadet*).”¹⁷⁹

A Szent István egyház vagy oltár szőlője földesúri adományként jutott Hevessy Mihály birtokába, ráadásul a dézsmamentességet is megszerezte rá 1572-ben,¹⁸⁰ nemkülönben a Bodogh nevű szőlőt.¹⁸¹ Ezek azonban személyre szóló adományok maradtak, amit a családban való öröklődésük is mutat.

A református egyháznak is volt azonban mindenhol a kora újkori Borsod területén saját javadalmas szőlője, melyeket bevezettek az egyházlátogatás során a borsodi egyházmegye Liber Redituumába. Sajnos a miskolci egyház javadalmára vonatkozó legkorábbi bejegyzés 1603-ból való. „Vagyon három szőlő, az egyik *Szentkirály*, a második *Szentgyörgy*, a harmadik *alszer*.”¹⁸² A szőlőnevek közül a Szentkirály első királyunk nevének középkori változatával a Szent István egyházzal való birtoklási és jogfolytonossá-

176 OL NRA 723/41

177 M.jk. 35.68.

178 OL Reg.Dec. Borsod 1594/13

179 OL Reg.Dec. Borsod 1579/13

180 *Szendrei J.*, 1890. III. 209.

181 BmLt 501/I 4.k. 838. és 209.

182 Sp. Ref.Lt. LRB

gi kapcsolatra utal, a többi szőlőhegy, vagyis topográfiai megnevezések. Ezek egyikét a város, amely szoros kapcsolatban állt a református egyházzal, bérbe adta 1607-ben: „Nagy Györgynek adott az tanács egy pallagi szőlőt az Csabai hegyen (ti. az Alszeren), mely annak előtte egyház szőlője volt, hogy építse fel és a jövendőben a dézsmáját az egyháziak kezében adja, úgy mint tizedét minden köből bornak.”¹⁸³ A városkönyvi bejegyzés igazolja, hogy a miskolci szőlő is a „tizedes vagy tizedben dézsmált” egyházi szőlőjavadalmak közé tartozik, amelyre máshol is van példa a borsodi egyházi traktusban.¹⁸⁴ Ez a szőlő a földesúri dézsmát szolgáltatja a város birtokosa helyett az egyháznak ill. annak szolgálói részére, vagyis az egyház szinte földesúrként élvezi a szőlők járadékát. Nem tudjuk, mióta, s miféle adományból, tradícióból került ez a javadalomfajta az egyházhoz.

Ha az egyházi szőlőingatlanokról nem is áll rendelkezésünkre a 16. század második felére primér forrás, a jobbágyi szőlőbirtokok jövedelméből való részesedésről annál inkább. A Városkönyvben statútum, vagyis kötelező rendelet formájában maradt fent a szőlők utáni borjövedelemről szóló tanácsi végzés 1586-ból és 1598-ból. Az előző szerint a győri hegyen szőlőt birtoklók fél köböllel, a miskolciak 1 köböllel tartoznak a káplánnak és mesternek (tanítónak), a század végén pedig már a győri és keresztúri szőlőhegyen birtokló extraneus miskolciak is 1-1 köböllel adnak a lelkésznek és rektor-nak.¹⁸⁵ Az extraneusoktól a miskolci polgári státusz okán követelték a helyi egyházi adót, így ezek a diósgyőri, keresztúri papnak és a miskolci egyháznak is fizették az adót, Miskolcon azért, „mert lelki szolgáljuknak fizetnek”, a szomszédos helységekből azért, „mert hegytől tartoznak vele”.

A lelkészek természetesen alanyi jogon is bírhattak mind jobbágyi szőlővel, mind liberált birtokkal. Az első miskolci extraneus a diósgyőri Kerekhegyen dézsmaadó István miskolci pap 1533-ban.¹⁸⁶ 1577-ben Mátyás pap a Szentgyörgyön és Bábonyi-bércen is ad dézsmát, a Középszeren György pap özvegye a dézsmaadó ugyanekkor, a Nagyágazon Márton pap, de a lizskai (!) Lőrinc papnak is van a Bábonyi-bércen dézsmás szőlője.¹⁸⁷

Jobbágyi szőlők – miskolci polgárok

A szőlőbirtoklás birtokjogi kategóriái – földesúri birtokos, adományozó, libertáló, javadalombirtokos, zálogos, nemesi birtokos stb. – sokszor egy emberöltő alatt is változhatnak, míg a birtoklás tárgya, a szőlőtermő tőkék hegyre felkúszó sora ugyanaz marad, legfeljebb a termés mennyisége változik az embertől független természeti tényezők következtében. A kapitalista tulajdonviszonyok előtti korszakban azonban a szőlőbirtoklás döntő hányada mindig dézsmás, jobbágyi jellegű marad, lett légyen akár nem jobbágyi birtokosa is. Ez a jobbágyi eredetű szőlőbirtok volt az általános Miskolcon a királyi birtoklás és a későközépkor egybeeső történeti korszakában, s ez marad a török hódoltság, adózás kora újkori időszakában is, a zálogbirtoklás idején.

A forrásbőség miatt, mely főként a dézsmajegyzékek, a város protocolluma, ill. a Kamara Levéltárban őrzött iratanyag kútfőiből fakad és buzog fel, a dézsmás szőlők

183 BmLt 1501/a I.165.

184 *Román J.*, 1968. 116.

185 M.jk. 264. 447.

186 Reg.Dec. Borsod 1533

187 OL Reg.Dec. Borsod 1577/5

birtoklását, ill. a miskolci mezővárosi polgárok birtokviszonyait vizsgálándó: a legcélszerűbbnek tűnik azt a kérdést feltenni, hogyan juthattak szőlő birtokába a miskolciak. Ezt a kérdést, főként a hegyaljai mezővárosok gazdálkodásának és társadalmának kutatása során, már többen föltették és gazdag forrásbázissal feleletet is adtak rá.¹⁸⁸ A hegyaljai monokultúras mezővárosok gyakorlata ismeretében különösen izgalmas egy olyan mezőváros szőlőforgalmát és jobbágyi birtoklását szemlélni, amely a hódoltság peremvidékén, két nagy virágzó szőlőkultúra, a hevesi és a hegyaljai között a 16–17. század viharos köztörténeti viszonyai, közállapota közepette is megmaradt a Bükk vidéke gazdasági centrumának, megőrizve gazdálkodása, lakossága, kultúrája viszonylagos integritását. A szőlőbirtokok különleges birtokjoga, a városi polgárok privilegiális jogállása sem szüntette meg az alapvetően jobbágyi jelleget. R. Péter Katalin hangsúlyozza a 17. századi szőlők feudális jellegét, bár „bírájuk még abban az esetben sem fejez ki jobbágyviszont, ha birtokosaik a megfelelő földesúr jobbágyai, azonban megszerzésüknek feltétele volt a földesúri tulajdonjogon alapuló szolgáltatások vállalása, amiket a birtokosoknak társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül fizetniük kellett.”¹⁸⁹ A szőlőbirtok különleges jellege azonban hozzájárul ahhoz, hogy Miskolc jegyzőkönyvének tanúsága szerint hihetetlenül pezsgő szőlőbirtok-forgalom bontakozzon ki. Miskolcra is igaz Németh Gábor megállapítása azzal a változtatással, hogy a diósgyőri uradalom legnagyobb mezővárosában igazi szőlőmonokultúra soha nem alakult ki, hiszen itt a gabonatermesztés is végig jelentős maradt: „Az egyre kizárólagosabbá váló szőlőművelés és a jobbágytelki rendszertől független, szabad szőlőforgalom a helyi szokásjog normatívái által meghatározott, fejlett önkormányzatot és mezővárosi autonómiát hozott létre. A mezővárosok kialakult szabályok szerint maguk választották önkormányzati szerveiket. Az ingatlanforgalom és általában minden szőlőműveléssel kapcsolatos ügy a magistrátusok, mint hiteles testületek előtt folyt. Az egyes jogügyleteket a mezővárosi protocollumokba (városkönyvekbe) vezették be, azokról a főbíró és esküdtek nevében kelt, a település pecsétjével megerősített okleveleket adtak ki, amelyek szintén állandósult és fejlett írásbeli gyakorlatot tükröző szabályok szerint íródtak.”¹⁹⁰

A szőlőbirtok legáltalánosabb megszerzési módja az öröklés. A miskolci járadék köteles polgár jobbágytelkét, házát, pertinenciáit és szőlőjét más magánföldesúri mezővárosok gyakorlatához viszonyítva is szabadabban örökíthette, hiszen Anna királyné, mint uralkodó s mint Miskolc földesura, 1503-ban oklevelet adott ki a miskolci Ó- és Újváros bírái, esküdtei és Miskolc polgárai kérésére. A többi szabad(!) királyi és királynői mezőváros szokása szerint (*juxta morem aliorum liberorum oppidorum*) a miskolciak és elődeik ősi jogszokásból (*ab antiqua consuetudine*) éltek ingó és ingatlan javaik feletti szükség szerinti szabad végrendelkezéssel (*libertate de bonis suis mobilibus et immobilibus dum opus fuerit condendi*). Mivel ebbeli szabadságukban őket a vár tiszviselői (*officiales*) akadályozták és megzavarták, mondván: erről a miskolciaknak nincs is privilegiális levelük, kérik királynéjukat: engedélyezze azt a szabadságot és jogszokást, hogy szabadon végrendelkezzenek javaikról testamentum megerősítésével (*libertatem et consuetudinem libere de bonis suos testandi testimonio muninemto*).¹⁹¹ Az oklevél kifejezése: szabad királyi város, is utal a szabad végrendelkezési jog különleges privilégium voltára a rendi társadalomban, s bár Miskolc soha nem került a szabad királyi mezővá-

188 Orosz I., 1960, R. Péter K., 1964., Gecsényi L., 1972., Égető M., 1985., Németh G., 1990., Balassa I., 1991., Németh G., 1993., Papp K., 1995.

189 R. Péter K., 1964. 171.

190 Németh G., 1990. 11.

191 OL DI 21156 közli: Szendrei J., 1890. III. 134–135.

ros státuszába, a királyi földesúri joghatóság számos olyan privilégiummal ruházta fel, melyeknek magánföldesúri mezővárosok híjával voltak. 1563-ban, az ideiglenes és rövid királyi birtoklás idején a miskolciak ezt a féltve őrzött kiváltságlevelüket is bemutatták a Kamarának, amely így *regesztázta* és véleményezte az oklevelet: „Anna királyné oklevele arról, hogy a miskolci polgároknak privilégium jogán összes javaikról szabad végrendekezést engedélyez, 1503. Buda, február 11. Megengedhető ez a szabadság, kivéve a magszakadás esetét, amikor ez az oklevél nem érvényesíthető. (*Concedenda ea libertate videtur dempto seminis defectu, cum nec litteris illis is casus contineatur*).”¹⁹²

A szőlő különleges birtokjogát csak erősítette a mezővárosi jogszokás majd uralkodói kiváltságlevelével, amely más jobbágyi tulajdont is az írásos végrendekezés hatálya alá von.

Sajnos ilyen végrendelet irat formájában alig maradt ránk a 16. századból, nemcsak az írásbeliség viszonylag kezdetleges volta miatt, hanem egyrészt: mert ezeket csak a család őrizte, s így elenyésztek, másrészt a Városkönyvbe általában csak a kétes, vitás, megtámadott vagy megtámadható végrendeletek kerültek be. Az első testamentumra vonatkozó bejegyzés nemcsak a szűkszavú végrendeletet őrizte meg, hanem a végrendelet megtámadásának a tanács előtt lefolyt processzusát is. „Mikor törvényre begyűlt volna mind az egész tanács, akkor állának elő ez mi városunkban lakozó jámbor személyek: immár ez Sánta Jánosné idegen volna a Sánta János jószágában, hanem minket illet, mert mi vagyunk vérek benne és minden jószág az őstől maradtól függ. Mely dolgot mi (ti. a tanács) bizonyosan megértettünk jámbor tanúk által és Sánta János testamentumát is megértvén, ilyen törvényt találtunk.”¹⁹³ A város tanácsa, amely a szőlők birtokjoga felett és minden más kapcsolódó ügyben illetékes volt, őrizte a végrendelezők testamentumát, melynek tanúi a tanács tagjai voltak: „1574. Nemes Jakab vette ki az Bana András testamentum levelét Tejfeles Gergely bíróságában mind az egész tanács előtt, az kik testamentumosak voltak.”¹⁹⁴ Testamentum szólhatott csak szőlőről is, mint 1585-ben az alábbi bejegyzés, amelyben az örökhagyó holta után is rendelkezik szőlője sorsáról, azt a család birtokában, szinte ősiségként megtartandó: „Péntek János hagyott egy szőlőt testamentomban az feleségének holtig, mely szőlő maradt Péntek Andrástól, úgy, hogy ha holta történik a feleségének, maradjon a Péntek András gyermekire, de az szőlőt se pénzen el ne adhassa, se pengig el ne parlagítsa.”¹⁹⁵ Péntek András hagyta férfiágú rokonára a szőlőt, aki feleségének testálja, annak halála után azonban visszaszáll az eredeti tulajdonos gyermekére.

1595-ben a Süveges család támadja meg Galambos Péter testamentumát, amelyben kizárólag fiára, Gergelyre hagyta örökségét, pedig Galambos Péter felesége Süveges lány volt, s „azzal kereste azt, ami volt”.¹⁹⁶

A testamentumokban a legkülönbébb kondíciókat kötheti ki a végrendelező, mint Bárius Györgyné, aki apai örökségét: bedegvölgyi szőlőjét, pincéjét, házát, kertjét atyafiára hagyja azzal a kikötéssel, hogy neki „békességgel, tisztességgel és jámborul, nyugalomban minden módon gondját viselje”. Ha ez nem így lenne, a testamentum ér-

192 OL NRA 266/10

193 M.jk. 112.

194 Uo. 109.

195 Uo. 251.

196 Uo. 422.

vényét veszti.¹⁹⁷ Csulyak Pál leánya Kiss Anna is szőlő- és házörökségét testálja Szabó Boldizsárnénak 1591-ben, „mert engem nyomorúságomban ő tartott”.¹⁹⁸

A *vérrkonság* a testamentumokban is az öröklés leggyakoribb alapja, egyébként pedig a legáltalánosabb módja a pénz nélküli szőlőszerezsnek. A jegyzőkönyv a legkülönfélébb kifejezéssel illeti a vérségi, leggyakrabban a szülőről gyermekekre szálló örökséget: *őstől maradt, apáról fiúr maradt, atyjától maradt, rá függött, ő fiaakra szállt, vérrre szállt, vérrre lévén*. Az egyenesági öröklés erősebb a házastársinál, de tudunk olyanról, hogy az özvegy el akarta adni a férje által épített palánt szőlőt, de a család másik tagja tulajdon költségén megszabadította azt az árvák számára.¹⁹⁹

1563-ban kassai Nyikos Lőrinc azt panasolja az uralkodónak, hogy apósának, Kamanczi Lukácsnak özvegye, aki mostohája az ő feleségének, a férjéről maradt örökségek (*haereditates aliquas*) közül egy szőlőt, amely rá nézett volna (*ad me spectantem*), eladott.²⁰⁰ Ugyanez a szőlő egyben felesége öröklési joggal szerzett tulajdona (*ad manus uxoris meae tamquam jure haereditario ad eam spectantem*). Az öröklés jog Kamanczi Lukács dézsmás szőlőjére vonatkozott, mely után birtokosa 1549-ben a Kálnáson 3,5 köből 2 pint tizedet adott. Ugyancsak a Kálnáson volt ekkor Kamanczi Györgynek is szőleje.²⁰¹ De volt Kamanczi Lukácsnak a Bábonyibércen is birtoka 1569-ben.²⁰²

A vér szerinti öröklés különös esetét őrizte meg Korozmás (*Korosmas*) András és Máté László kérvénye 1563-ból, melyet a kamarai biztosoknak nyújtottak be. „Nagyságos uraink tudtára adjuk, hogy ahogyan és amiképpen anyai fivérünk (*frater noster conuterinus*) valamely bűnben negvádoltatván halálra ítéttetett, s városunk törvénykezése alapján (*secundum iustitiam civitatis nostrae*) meg is bűnhődött, akivel egy házban és egy kenyéren éltünk (*uno victu et potu*), együtt is dolgoztunk. Kaptunk pedig az atyai javakból egy szőlőt, amely atyánkról jog szerint szállt ránk (*emeremus itaque unam vineam ex bonis paternis, quae a patre iure descenderat*). Ezt a szőlőt nagyságos Balassa Zsigmond magának elrabolta (*rapuerat*), azzal a résszel együtt, amely osztályból (*ex divisione*) nekem (ti. nekünk) örökül járt volna. Most könyörgünk Nagyságtoknak, hogy ezt a szőlőt bocsássák vissza (*remittere*), mivel együtt kerestük és semmiféle osztály még nem volt közöttünk. A halálakor írt végrendeletben is nekünk hagyta (*in testimonio tempore mortis nobis legavit*), amit bizonyítani tudunk az összes tanácsbéliekkel.”²⁰³ A kérelem valószínűleg arra vonatkozik, hogy a földesúr bűnös jobbjágyának szőlejét elragadta, de azzal a résszel együtt, amely az örökségből a fivéreinek járt volna, mielőtt még a miskolci jobbjágyok a nemesi birtok mintájára osztályt tettek volna az örökségen.

Özvegytől gyakran tiltják a férj atyafiai az örökséget, nem egyszer hivatkozva arra, hogy a férj szerezte a vagyont. 1576-ban a kassai Péchy (Ötvös) Gáspár tiltakozik az ellen, hogy ángya, Péchy Miklósné eladta szentgyörgyi szőlőjét, pedig az ő atya mind egy testvér volt Péchy Miklóssal és Péchy Miklós leleménye a szőlő.²⁰⁴

A korban gyakori többszörös házasság miatt a gyermekek különböző szülőktől származván az örökség megosztása nem könnyű. Veres Balászné két urától maradt 3

197 Uo. 120.

198 Uo. 369.

199 Uo. 72.

200 OL NRA 723/19

201 Reg.Dec. Borsod 1549/7

202 M.jk. 44.

203 OL NRA 723/36

204 M.jk. 111.

gyermeké számára ilyen osztozást tesz: „Jámbor Mátétól maradt gyermekének Füzy Bálintnének hagyja a Jámbor Mátétól maradt örökségnek felét, mely egy ház és egy szőlő: a háznak az első része és a szőlőnek a délről való része, mely vagyon a Középszeren. Az ő két fiainak, Jánosnak és Gergelynek hagyja annak a Jámbor Mátétól maradt örökségnek az felét: az háznak az hátulsó részét, az szőlőnek az északról való részét. Ezenkívül valami egyes portéka vagyon, vagy Jámbor Mátétól maradt, vagy Veres Balázstól, mindeneket hagy és ad ez megnevezett két fiának.”²⁰⁵ Az osztályt 1581-ben írják be a Városkönyvbe, de a dézsmajegyzékekben már 1578-ban is Füzy Bálint és Veres János ad dézsmát a Középszeren egymás közelében.²⁰⁶ A jegyzőkönyv, mint helyben készült jogbiztosító forrás és a dézsmalajstrom, mint a Kamara decimátorai által összeírt kimutatás, összevetése igazolja, hogy a végrendelet már egy meglévő állapotot szentesít, önt jogi formába.

A szőlő megszerzésének másik leggyakoribb módja az *adásvétel*. Amint Hegyalján, Miskolcon is „a dézsmás szőlők forgalma olykor szinte hihetetlen méreteket öltött”.²⁰⁷ Az adásvétel legegyszerűbb módja a *kézpénzes vásárlás* volt. Az örökvállásnak nevezett szerződést a tanács előtt kötik s íratják be a Városkönyvbe. 1569 és 1600 között a kézpénzes szőlővásárlásoknál következő szőlőárakat találjuk (forintban): 1(2x), 4(4x), 8(3x), 10(2x), 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20(4x), 23, 25, 32, 34, 35, 37, 38(2x), 40(2x), 45, 47, 50(3x), 60(2x), 72(2x), 75(2x), 100(3x), 132. Miskolcon nyoma sincs a Hegyalja többszáz forintos szőlőárainak, igaz, a Városkönyvbe csak a dézsmás szőlőket jegyezték be.

A kézpénzt több részletben is adhatja az új tulajdonos, van példa, hogy hatszorra.²⁰⁸ A szőlővételnek nem egyszer a birtok egy tagban való gyarapítása a célja, amint Szabó Máté is 1571-ben „ugyan ottan az ő maga szőlője mellett” vesz egy újabbat.²⁰⁹ De a nemes jogállású Bornemissza Gáspár is a saját szőlője szomszédságában gyarapítja birtokát, 38 forintért vásárolván egy szőlőt Fenes Andrástól a Középhegyen 1587. március 6-án.²¹⁰ 1599-ben Szócs Kálmán is saját birtokszomszédja lesz a Bedegvölgyön az Eger várában vezett Csaba Györgytől 35 forintért vett szőlővel.²¹¹

Miskolc város levéltárában megőriztek egy eredeti adásvételi oklevelet, melyet Miskolc tanácsa adott ki 1570-ben Mályi Lukács (Lucas Maly) és Földi Pál (Paulus Fölgy) részére (10. kép).²¹² Az eladó Földi Pál, akit a tatárok elhurcoltak (*abductus per tartaros*), s a Kálnáson lévő szőlőjét a váltságdíj kifizetése miatt kényszerült eladni 66 forintért. A birtokszomszédok: Fazekas Gergely és Földi Pál, vagyis a török rabságba hurcolt szerencsétlen megfelezte szőlejét és csak annyit adott el belőle, amennyiből kelt szabadulásának díja. 1577-ben Földi Pál a Lyukoldal nevű promontoriumon ad tekintélyes dézsmát (5 egri köből), a szomszédos Kálnáson pedig Mályi Lukács másfél köblöt, 1578-ban Földi Pál másfél köblöt a Liko oldal nevű szőlőhegyen, Mályi Lukács pedig a Kálnáson 1 köblöt,²¹³ vagyis az adásvétel után majd egy évtizeddel még mindig

205 Uo. 203.

206 OL Reg.Dec. Borsod 1578/5

207 *Orosz I.*, 1960. 7.

208 M.jk. 218.

209 Uo. 76.

210 Uo. 280.

211 Uo. 450.

212 BmLt 1501/b Sp.I. 2.k. 15.

213 OL Reg.Dec. Borsod 1577/5, 1578/5

10. kép. Földi (Fölgy) Pál és Mályi Lukács szőlő-adásvétele. Miskolc, 1570.

10. kép. Földi (Fölgy) Pál és Mályi Lukács szőlő-adásvétele. Miskolc, 1570.
(BmLt 1501/b Sp.I. 2.k. 15)

az oklevélben foglaltaknak megfelelően birtokolnak, miután Földi Pált valóban szabaddá tette dézsmás szőlője.

Többes örökség esetén, főleg ha a birtok csekély, az örökösök rögtön túladnak a birtokon, mint 1590-ben Szabó Pál Bábonyibércen hagyott szőlője esetében. Ekkor a birtok 1/3-a Túri Andrásnak, 1/3-a sógorának, Siket Tóth Györgynek jutott, az előbbi 1 forint 50 dénárért erő tinóért adta el a részét Tekes Gergelynek.²¹⁴

Beírták a jegyzőkönyvbe azt is, amikor férj-feleség adja el közösen szerzett szőlőjét. „Bagoly János vall szőlő örököt Bálint deáknak, mely szőlő vagyona a Nagygazaton, az ő részit vallja, úgy mint pénze árát. A felesége pedig vallja az ő részét, mint atyjától maradtat, és ők adták egyenlőképpen egymás akaratából.”²¹⁵

Szőlőért készpénz helyett kérhettek a vételárban bort is, mint Tánzos Katalin a Bábonyibércen lévő pallagjáért, melyet Mihály deák és fia, János 8 köből boron nyert el.²¹⁶

A szőlő birtokába *csere* útján is juthattak a mezőváros polgárai, mely sokszor kiegészíti az adásvételt, de cserélhetnek azonos értékben is. Egy 1574-ben lefolytatott különleges szőlőcseréről, mely Bornemissza István és nemes Újszásziné Hanvay Katalin özv. Pécsi Miklósné között zajlott, két különböző forrás is fennmaradt. Az egyik az Egri

214 M.jk. 331.

215 Uo. 274.

216 Uo. 226.

11. kép. Her György nemesség-címeradománya
(Bocskai István, Kassa, 1606)
(Közli: Szendrei J., 1890. III. 268.)

ák még 40 magyar forintot ráfizet, levonván azt a 28 forintot, amelyet már ráköltött előző birtoka művelésére. Az oklevél záradékában szerepel egy feltétel, mely szerint ha Hanvay Katalin a cserével szerzett szőlőt el akarná adni, Bornemissza István kész azt megvenni, sőt csak neki adhatja el, senki másnak (*nemini alteri*).

1575-ben a dézsmajegyzékben István deák 1 köből négy pint borral szerepel, az 1577-es lajstromban pedig Szentgyörgyön Bornemissza István 8 egrü köből (!) 9 icce dézsmát ad, a legtöbbet az egész promontoriumon.²¹⁹ Hanvay Katalin azonban saját nevén egyik évben sem fizet tizedet. Nem tudjuk, István deák, mint régi birtokos és szomszéd, ill. az oklevélben szerepelt kikötés kedvezményezettje, érvényesítette-e elővásárlási jogát. Amennyiben nem, birtokcseréjével így is nagyobb szőlőt szerzett, hiszen csak a ráfizetésért ebben az időben Miskolcon tekintélyes szőlőt lehetett venni. Az a tény, hogy apja, Bornemissza Gáspár is ugyanazon a szőlőhegyen volt dézsmaadó szőlősgazda, a család birtokkoncentrációs politikájára utal.

Hogy a szőlőcsere Hanvay Hatalin famíliájában családi tradíció, jelzik vejének, Zsóry Mihálynak (akinek felesége Pécsi Miklós lánya) elszánt ingatlanügyei: anyósa ugyanis 1572-ben tiltakozik, hogy veje az ő akarata nélkül cserélt szőlőt Séra Tamással a Bábonybércen,²²⁰ majd ugyanebben az évben tiltja Zsóry Mihály szentgyörgyi szőlőcseréjét Gombos Pállal, ill. a Bábonybércen Erdős Tamással.²²¹

Két különböző ingatlant is cserélhettek a miskolciak: „Borbély Mihály cserélése. 1581. Cseréltem egy parlag szőlőt egy ortványon mind búzájával Kiss Jánosnétól az Szentgyörgy hegyen, kinek szomszédja egyfelől Imre papné, másfelől ő maga Borbély

Káptalan eredeti oklevele,²¹⁷ a másik a Városkönyv bejegyzése: „Bornemissza István az ő anyjával egyetemben cserélt egy szőlőt Újszászy Lászlónétól, mely vagyon az Szent György hegyen egyik is, másik is. Az Újszászyné kit adott, vagyon az Bertalan deáké mellett, kit István deák adott, vagyon az Veres Mihályé mellett.”²¹⁸ Az oklevél szerint a ládi pálosok és Zalatnay Bertalan deák, valamint Veres Mihály szomszédtságában fekvő igen jól megművelt (*optime Excultam*) szőlőjét István deák elcseréli (*fecissent concambialem permutationen*) Hanvay Katalinnak a Veres Mihály és Bertalan deák mellett lévő szőlőjével, amely pusztá és műveletlen (*desertam et incultam*). A birtokszomszédok azonossága jelzi a két birtok közelségét, bizonyítva a csere egyik valószínűsíthető szempontját, a szőlőbirtok egy tagban való növelését. A Szentgyörgy-hegyi szőlőcserénél István deák

217 OL P 108 Fasc.L. No.241.

218 M.jk. 98.

219 OL Reg.Dec. Borsod 1575/4, 1577/5

220 M.jk. 73.

221 Uo. 90–91.

Mihály.”²²² A csere alapja mindkét esetben telekállománytól független birtok: egy búzával bevetett irtvány, ill. egy parlagszőlő, amelyekre a földesúri joghatóság nem tarthat igényt. Borbély Mihály, a városi tanács tagja nemcsak szőleinek számát gyarapította a csere révén, hanem a szentgyörgyi szőlőjét egy tagban is növelte. Így nem csodálható, hogy az amúgy is tekintélyes szőlőbirtokra utaló dézsmáját (1578: 5 köből, 1581: 4,5 köből) 1583-ban még magasabbra srófolta: 8,5 köből 2,5 pint.²²³ Ebben az évben a 484 dézsmaadóból csak öten fizettek ennyit vagy többet.

Sajnos a tárgyszerű, szűkszavú városkönyvi örökvallásokból nem derülnek ki azok a motívumok, melyek a birtokosokat a szőlőcserékre készítették, pedig a gazdasági, anyagi hasznon túl valószínűleg működtek családi, személyes, szociális, gazdálkodási indítékok is.

A szőlő, mint jelentős vagyon képezheti *adósság* esetén *zálog* tárgyát is, amikor kölcsön fejében birtokosa leköti azt hitelezőjének. Nem ritka, hogy a kölcsönt folyósító megszerzi a birokot, ha adósa nem tud fizetni. „1573. Nagy László vetett volt egy fót parlag szőlőt Borbély Mihálynak zálogban 3 forintban ezért hívta volt az bíró elejében, az megmondott harmad esztennapig hogy kiváltsa, és hogy Borbély Mihálynak az 3 forintot megadja. Azért az napokat Nagy László elmúlatta és az zálogot ki nem váltotta, ez okkal Borbély Mihály benne maradt az szőlőben örökös képpen.”²²⁴

1569-ben Her György mészárosmester felesége vesz fel kölcsönt Sándor Benedek diósgyőri officialistól, ugyanis többen is foglalkoznak hitelügyletekkel a vár tisztségviselői közül. Bedegvölgyi szőlőjét köti az 50 forintos adósságban, és közben műveli is a zálogot, de ha május 1-re nem fizeti meg az adósságot, Sándor Benedeké lesz a szőlő.²²⁵

Akárcsak az adásvételnél, cserénél, az adósságban való lekötésnél sem merül ki a tanács feladata a szerződés hitelesítésében, hanem a városi ingatlanok feletti joghatóságként az ingatlan *hivatalos becslését* is elvégzi. Az adásvétel, zálogként való lekötés sokszor keresztezheti is egymást ugyanazon szőlőbirtok esetében. Hogy az ilyen, s ehhez hasonló ingatlanforgalmi ügyek nehéz helyzetbe hozhatták a tanácsbeli urakat döntéseik meghozatalánál – s a késői kutatót is a szálak felfejtésénél –, példa az Alszeren fekvő szőlőbirtok eseté 1589-ben. „Miskolci Halász Gergely, Kassán lakozó az mely szőlőjét az Alszeren adott volt Zabari Demeternek, mely szőlőjét ennek előtte kötötte volt adósságáért Ötvös Jánosnak, miskolcinak, mely adósságért ugyan kezes is volt Zabari Demeter Ötvös Jánosnak, tudniillik 300 forintig, mely adósságot ugyan törvény is reá vetett volt Zabari Demeterre, mely adósságot Ötvös Jánosnak megadtak, azért Zabari Demeternek adta volt Halász Gergely azt az Alszeren való szőlőt 100 forintért, mely szőlőt az Halász Gergely felesége tiltott az gyermekire, azért mostan Halász Gergely azt a szőlőt a miskolci főbíró előtt, Balázs deák előtt újonnan vallotta Zabari Demeternek.”²²⁶

1579-ben Bakos Andrásnak tartozott 75 forinttal Kazay György, szentgyörgyi szőlőjének termését, ill. hasznát kötötte az adósság fejében. Leszámítottak azonban kb. 20 forintot a művelésre, így csak 56 forint 25 dénárnak kell kitelnie a szőlő hasznából.²²⁷

A fenti szerződés és más források is tanúsítják, hogy a művelés sokszor nem is csekély értékét mindig betudják ill. leszámítják a szőlőbecslésnél.

222 Uo. 185.

223 OL Reg.Dec. Borsod 1578/5, 1581/20, 1583/19

224 M.jk. 95.

225 Uo. 3.

226 Uo. 314.

227 Uo. 168.

A szőlőhöz lehet *adomány* révén is hozzájutni, mint láttuk, de ez az aktus kívül esik a városi ingatlanforgalmon, hiszen csak a mezőváros földesura élhet a rá háramlott, esetleg más úton megszerzett dézsmás szőlő adományozásával. 1594-ben a földesúr tiszttartója, Batizy Mihály bocsátja miskolci Varga Bálintnak örök birtokába azt a szőlőt, melynek előző tulajdonosa a fogságból megszökött Molnár Mihály jobbágy.²²⁸ A szőlő után 1594-ben már dézsmát is ad.

Láttuk, a földesúr adománya általában kiváltságokkal járt együtt, de ezeket a kiváltságokat szolgálataik mellett pénzért is megszerezhették a város polgárai inskripciók, zálogosítások formájában. A zálogbirtokosok kezén a 17. században a továbbzálogosítás gyakorlatával szinte szétolvadt az egykor egységes diósgyőri koronajószág, de a 16. században még csak elvétve találunk olyan adatokat, melyek a telkek, szőlők inskripciójára vonatkoznak. A pénzért nyert inskripció birtokjog általában meghatározott időre, sokszor az új birtokos élettartamára szólt, és a birtokot kivette a földesúri kötelezettségek alól, ideiglenes, a földesúrihoz hasonló joggal ruházva fel. Ez egyszerűs mind az uradalom integritásán is csorbát ejtett, melyhez a 16. századi zálogbirtokos családok, úgy tűnik, még ragaszkodtak.

Miskolc a 18. század elején a zálobirtokosok kezéről visszakerült a Kamarához, s ez az új birtoklási szituáció készítette a Kamarát és a várost a 16–17. századi inskripciók számbavételéhez. Mind a kamarai összeírás,²²⁹ mind a város összegyűjtötte iratok²³⁰ alig tartalmaznak 16. századi szerződést, annál többet a következő évszázadból. 1590-ben Kottházy Ferentől (diósgyőri officiális) szereznek inskripciót Pál deák és örökösei 300 forintért egy házhelyre és két szőlőre a Szentgyörgyön és a Bedegvölgyön.²³¹ 1601-ben enyingi Török István és Nyáry Miklós ad egy házhelyet és két szőlőt (Középszer és Szentgyörgy) a Bornemissza családnak.²³²

A Kamara Levéltárában fennmaradt jegyzék szerint ismét csak Kottházy Ferenc ad 1596-ban Kispál Jánosnak egy telket és két szőlőt 250 forintért.²³³ A kevés számú inskripció nem változtatta meg, de még csak meg sem rendítette a 16. századi miskolci telek- és szőlőállomány alapvetően urbéres, dézsmaköteles jellegét.

A mezőváros közösségének és a szőlőingatlan forgalmának legszorosabb kapcsolata elhagyott, műveletlen szőlők új birtokos kezére való juttatásában manifesztálódott. A különféle terminussal illetett eljárás: *szőlőből való kivetés, elbecsülés, megbecsültetés, szőlőre szabadság szerzése* mind a tanács tevőleges közreműködését igényelte egy olyan szőlő megszerzéséhez, amely – ismert vagy ismeretlen birtokjogon – másé volt. A városi jegyzőkönyv sokszor nem árulja el, miért lett régi tulajdonosa érdemtelen birtokára, de a legáltalánosabb ok: a szőlő parlagon, művelés nélkül való hagyása. „1588. április 19. az tapolcai hegyen becsültek el egy szőlőt, parlagot Kádas Sebestyéntől Aszalós Andrásnak, mely szőlő vagyon az Kőkötőn, kit becsültek ennyiben 5 forint.” Aszalós András ugyanezen a napon Fehérvári Imrétől is elbecsültet egy szőlőt a Szentgyörgyön, melynek „egyik felől ő maga a szomszédja, másik felől az út”. A becsérték: 38 forint 79 dénár.²³⁴ Aszalós András nekilendült birtokszerzésében már meglévő szőlőjét is gyarapította egy tagban.

228 Szendrei J., 1904. II. 122.

229 OL NRA 266/3.

230 Kötelkönyv 127–157.

231 Kötelkönyv 128.

232 Uo. 129.

233 OL NRA 266/3

234 M.jk. 292–291.

A jegyzőkönyv nem mindig tudósít, hogy a becsült árat azonnal meg kellett-e térítenie a tulajdonosnak, de valószínűnek látszik, hogy általában csak akkor kellett fizetni, ha a régi birtokos, vagy örökösei tiltást jelentettek be. Erre vall a jegyzőkönyv 1590-ből, amikor Hacsí Jakab középszeri parlagját Gombos Andrásnak és Borbély Péternek becsülik: „Intéztük arra, hogy mostan 12 forintot ér, ezt emlékezetre írtuk meg”.²³⁵ Az örökösök ugyanis a szőlő esetleges visszavételénél kötelesek voltak a szőlőbe fektetett munkát, a szőlő építését megtéríteni a régi és az új becsérték különbözetében: 1600-ban Szabó Jánosnak becsültek egy szőlőt, mert az örökösök gyermekek lévén még nem tudták művelni, a tanács 28 forintra becsülte. „Szabó János ilyen okkal állott hozzá az műveltetésére, hogy mikoron jövendőben az gyermekek elégségesek lennének az műveltetésére és hozzá akarnának térni az szőlőhöz, ismég akkoron ujonnan menjenek ki az tanács uraim és lássát meg az épségét, és az mennyivel jobb leszen, mint akkoron, mikor Szabó János hozzá vette hát Szabó Jánosnak feltérítsék az ő kegyelme munkáját.”²³⁶

A szőlő erőszakos megszerzésének módja az *irtványból való kivetés*. Her György, a miskolci mészárosdinasztia tagja, aki majd Bocskaitól nyer címert és nemességet a 17. század elején, gyakran élt ezzel az eljárással, így növelve szőlőbirtokát. Nemesi címmerrajzán is szerepel a szőlőfűrt a sisakdíszben, emlékeztetendő, hogy társadalmi emelkedését szüleinek is köszönhette (11. kép).²³⁷ 1595-ben a főbírószéket is viselt Her György 1599-ben Petheházy János pap fiát, Pál deákot, Lőrinc deákot és Tibold Zsigmond borsodi birtokos nemes miskolci jobbágyát, Tóth Mihályt vetette ki irtványából.²³⁸ Az irtvány, az extenzív műveléssel szerzett szőlőbirtok azért is lehetett értékes tulajdonosa számára, mert a hegyaljai szokásjog mutatja: új szőlő telepítések a földesúr ideiglenes dézsmamentességet adott a birtokosnak.²³⁹ Her György 1600-ban nincs a dézsmaadó közt, 1603-ban viszont egyike a 202-re zuhant miskolci bortermelő jobbágyoknak.²⁴⁰ Ekkor fordulhatott termőre egyik kivetéssel szerzett birtoka.

„1598. Her György vetette ki Tóth Mihályt, Tibold jobbágyát egy irtványból 10 forintért és 30 dénárért, mert hogy az urak őnagyságok jobbágya lévén. Nem engedték, hogy más úr jobbágya bírja.”²⁴¹

Ez a jegyzőkönyvi adat azért is méltó a figyelmünkre, mert az egyetlen olyan 16. századi miskolci forrás, amely arra utal: a helyi jobbágyi státusz, az, hogy valaki miskolci jobbágytelken ült, előnyt jelentett a szőlő megszerzésénél. Papp Klára Tokaj újkori szőlőbirtoklásánál figyelt fel arra, hogy a szőlők ingatlanforgalma, tiltása során a helybeliek az ismert jogcímeken túl a *jobbágyásra* is hivatkozhattak.²⁴² 1609-ben a Miskolc városi jegyzőkönyv is hivatkozik arra a törvényre, amely a jobbágy jogállásának, mint járadékra kötelezett személynek, előnyt ítél a nemesi státuszú birtokossal szemben.²⁴³

„Aszalós János, az mely szőlőt vött vala Varga Jánostul, mert hogy Galambos István jobbágy lévén, törvénnyel kereste Aszalós Jánostul. Azért az törvény ítélte Galam-

235 Uo. 332.

236 Uo. 460.

237 Szendrei J., 1890. III. 268.

238 Uo. 453–454–455.

239 Orosz I., 1960. 9.

240 OL Reg.Dec. Borsod 1600/8, 1603/6

241 M.jk. 454.

242 Papp K., 1995. 78.

243 BmLt 1501/a I. 167.

12. kép. Miskolc szőlőhegyei a 16. század második felében (OL Reg. Borsod 1549/7, 1577/6, 1578/5, 1603/6 és HOM HTD II. 324. alapján rajz: Homola K.)

bos Istvánnak negyvenöt forintig, kinek szomszédja Győr fele való oldalon, napkeletrül Borsos Máté, napnyugatrúl pedig Csapó Mihályé. Ítélték pedig ilyen okon, mert hogy ha Galambos István nemes ember leszen, az mint mondják is, tehát az törvény szerint való jobbágy kivesse belőle ugyan azon negyvenöt forintig.”

Miskolci Aszálósi Demeter 1582-ben szerzett nemeslevelet,²⁴⁴ s utóda Aszálós János a szőlővetelről kénytelen lemondani egy jobbágy javára, nemkülönben Galambos István, aki csak várományos a nemesi jogállásnak. A jobbágyi státusz mind a földesúr, mind az államhatalom, mind a város közössége számára nagyobb biztosíték volt, hogy ezek a joghatóságok a járadékokat, adókat, a város által közösen szolgáltatott török adóhoz való hozzájárulást megkapják.

A szőlő birtokába annak építésével, irtvánnyal, palántöltetéssel is juthatott az, aki nem sajnálta a munkaerőt, márpedig sem a telepítésnél, sem a művelésnél „azt az egyet a magyar paraszt sohasem sajnálta”.²⁴⁵ „1570. László János teszen tudományt és tiltást az Kőbányánál való ortványra, ki Eskoráé volt, kit egynéhányan szőlővel akarnak beültetni.”²⁴⁶ Ez az adat a Kőbánya közelében lévő földet még irtvány állapotában mutatja,

244 Borovszky S., 1909 203.

245 Orosz I., 1960. 31.

246 M.jk. 47.

melyet többen is be akarnak ültetni szőlővel, megtakarítva az erdő-, bozótirtás, ill. a föld feltörésének különösen verejtékes munkáját. Még a legrégebbi promontoriumon, a Szentgyörgyön is folyik a 16. század második felében új szőlő telepítése, nem egyszer a meglévő mellé hódítanak el újabb darabot a művelésre. „1572. Veres Mihály teszen tudományt az egész tanács előtt a Szentgyörgy hegyen való szőlőjének a végin való parlagról, mert Veres Mihály tulajdon önnön két kezével építette és ültette be szőlővel kin most is szőlő vagyon.”²⁴⁷

A tanács előtti szőlőügyleteket: a szerződést, a tanácsi ítéletet megpecsétlendő, áldomás zárta a processust. Ezt az új szőlőbirtokos és az ügylet résztvevői „áldomás italok”²⁴⁸ fogyasztották együtt el. Az áldomás italán külön boráldó is volt, s a város törvénye szerint a város házánál itták az áldomást. A szerződésekről szóló levél kiadásának az áldomás megadása volt a feltétele. Az áldomás 1591-ben 20 icce volt, ezért 7 dénárt számítottak fel iccénként, vagyis a város borából ittak. 1593-ban tízen itták az áldomást. Más északkelet-magyarországi mezővárosok jogszokásához hasonlóan Miskolcon is az áldomást követő 1 év 3 nap elteltével adták ki a vételi szerződést, időt hagyva az ellenzésekre. Irtványból, szőlőből való kivetésnél az áldomás összege igen magas, 2 forint volt.²⁴⁹ A vételár sokszor tartalmazta az áldomás díját, mint 1616-ban egy diósgyőri szőlővásárlásnál, ahol a vételár 37 forint 61 dénár az „áldomással együtt, melyet mi magyar nyelven áldomás pohárnak hívunk (*Unacum mercipotu, quod nos ungarica lingua Aldomas pohar vocemus*).”²⁵⁰ Miskolcon nem találtuk nyomát a 16. században az áldomás pohár és a tudomány pohár a Hegyalján jól ismert megkülönböztetésének,²⁵¹ pedig a felek itt is sokszor tesznek tudományt a tanács előtt.

A szőlőbirtokot általában igen nehéz, fáradságos, nemegyszer verejtékes munkával, költséggel lehetett megszerezni, még az örökséghez való hozzájutás sem volt mindig a legegyszerűbb. Elveszíteni azonban – annál könnyebb volt. S itt nemcsak a halálra gondolunk, amely a szőlőbirtokon kívül más földi javaktól is megfosztotta a 16. század emberét is, hanem sok másra. Örökségből, még ha testamentum erősítette is az öröklési jogot, a rokonság ellenzésével forgathatták ki a birtokost, de a hatalmaskodó földesúr is megfoszthatta jobbágját birtokától, sőt magától a szőlőtőkéktől is, amint Fánchy Borbála tette, amikor egyik jobbágya szőlejét a földből tövestől és gyökerestől kitépette, amint a miskolciak panaszták.²⁵² De a kényszer is elvehette a birtokot attól, aki kénytelen volt azt áruba bocsátani szükségében, vagy adósságát nem tudván megfizetni, hitelezőjénél hagyni. Nemkülönb a város közössége is elbecsülhette a birtokot, ha bármilyen okból műveletlenül hagyta tulajdonosa, de ugyanezt tehette egy-egy erőszakos birtokszerező is a tanács segítségével. S akit éppen nemes jogállása akadályozott birtokának megtartásában? Vagy a hatalomváltás, a földesúr személyének, a joghatóság minőségének megváltozása, amely a könnyedén osztogatott adományokat igyekezett ismét földesúri tulajdonba vonni?

A birtok megszerzése és – akár a halállal való – elvesztése a birtoklás kezdete és vége. Ami közben van, a szőlőbirtok művelése, az azzal és azzal való gazdálkodás, melynek fő célja: a *bor* elnyerése a város promontoriumain (12. kép).

247 Uo. 66.

248 Uo. 77.

249 Uo. 991, 218., 317., 368., 387., 450.

250 OL NRA 194/5

251 *Balassa II*, 1991. 51–54.

252 OL NRA 723/41

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

- BmLt
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
501/I 1–3. k.
IV. 501/I Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye jegyzőkönyveinek (I–III. 1575–1612) 19. századi másolatai
501/c
IV. 501/c Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Prothocollata
501/d
IV. 501/d Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Non Prothocollata
1501/a
IV. 1501/a Miskolc város levéltára, Miskolc város jegyzőkönyvei
1501/b
IV. 1501/b Miskolc város levéltára, Tanácsi iratok
XV.2.
Címerlevelek gyűjteménye
Borovszky céd.
Borovszky Samu cédulagyűjteménye és levéltári kijegyzései Borsod vármegye történetéhez, irregistrata
- HmLt
Heves Megyei Levéltár
XII-3/c III.Cl.
Az Egri Érsekség gazdasági levéltára. III. Classis: A papi tizedekre vonatkozó iratok
- HOM HTD
Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (Miskolc)
- Kassa lt.
Kassa város levéltára – Archiv Mesta Kosic, Kosice (Kassa)
Arch. Secr.
Archivum Secretum (Kassa város titkos levéltára)
- OL
Magyar Országos Levéltár
AP
Acta Paulinorum E 153
DI
Diplomatikai Levéltár
NRA
E 148 Neoregistrata acta
E 15
Expeditionales Camerales
P 108
Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium
Reg.Dec.
E 158 Dézsmajegyzékek
UeC
E 156 Urbaria et Conscriptioes
- Sp. Ref.Lt.
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Levéltár
LRB
Liber Redituum Borsodiensis

IRODALOM

Balassa I.

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora, Tokaj

Bán P.

1978 A Borsod vármegyei tizedjegyzékek bormértékei a XVI–XIX. században. Archivum 69–75.

Borovszky S.

1909 Borsod vármegye története, Budapest

Dobrossy I.

1983 Szőlőkultúra és bordézsmá a tapolcai apátság 16–18. századi görömbölyi, tapolcai és Mindszenti birtokain. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 76–83.

Égető M.

1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból, Budapest

Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.

1962 Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest

Gecsényi L.

1973 Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV. és XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 3–4. 342–352.

Gyulai É.

1994 Az Avasi templom 16. századi sírkövei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 185–205.

1994 A miskolci Avasi templom sírkövei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 185–206.

1997 A későközépkori és kora újkori Bábony. Sajóbábony birtokosai és adózói 1325–1700. In: Sajóbábony monográfiája, szerk.: Ringer Árpád és Rémiás Tibor, Miskolc-Sajóbábony (megjelenés alatt)

Kandra K.

1886 Az Egri Főegyház Szent János Könyve. Liber S. Joannis. Adatok az Egri Egyházmegye történetéhez III. füzet

M. Kiss L.

1933 Adatok a miskolci református egyház történetéhez. Az első református papok. 2. Hevesi Mihály 1564–1588. Református Egyházi Értesítő. 1933. 23. évf. 1. sz. 2–7.

Kőhegyi M.

1993 I. Ferdinánd Balassa Zsigmondnak adományozza a diósgyőri várat (1540). A Herman Ottó Múzeum Közleményei 28. 91–93.

Kubinyi A.

1963 Miskolci jobbágykérvények 1563-ból. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 69–73.

Leveles E.

1929 Miskolc története. In: Halmi-Leszli (szerk.): A 800 éves Miskolc, 1–161.

M.jk

Miskolc város jegyzőkönyve I. 1569–1600. Közreadja: Tóth Péter. Miskolc, 1990.

- Maksay F.*
 1959 Urbáriumok XVI–XVII. század, Budapest
 1980 A magyar birtokostársadalom a XVI. század közepén. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára, szerk.: Bertényi Iván, Budapest. 181–193.
- Németh G.*
 1990 Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII–XVIII. századból, Budapest
 1993 Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abaúji és zempléni mezővárosokban a 16–17. században. *Folia Historica* XVIII. 47–74.
- Orosz I.*
 1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. *Agrártörténeti Tanulmányok*, szerk.: Szabó István, Budapest. 3–70.
 1984 Településrend és kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században. *Ethnographia* XCV. 520–540.
 1995 Az uradalmi és paraszti gazdálkodás Tokajban a 16–17. században. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok I. Szerk.: Bencsik János és Orosz István. Tokaj
- Papp K.*
 1995 Tokaj birtokosai és a birtoklás története a mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok I., szerk.: Bencsik János–Orosz István, Tokaj. 67–79.
- R. Péter K.*
 1961 Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. *Történelmi Szemle* IV. 4. szám 427–441.
 1964 Szabad és dézsmás szőlők Zemplénben a XVII. században. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 171–188.
- Révay F.*
 1588 Jelentése a magyarországi végvárok állapotáról, 1588-ban. *Történelmi Tár* 1594. 29–50.
- Román J.*
 1968 Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék XVI–XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. *Történelmi Évkönyv, Miskolc* II. 109–156.
- Rúzsás L.*
 1939 Az egri vár gazdálkodása a XVI. században, Budapest
- Szabó J. Gy.*
 1981 Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. *Archivum (A Heves Megyei Levéltár Közleményei)* 10. 27–43.
 1982 Az egri várkapitányok rövid életrajza. *Az Egri Vár Híradója* 17. 5–33.
- Szakály F.*
 1981 Magyar adóztatás a török hódoltságban, Budapest
- Szendrei J.*
 1890 Miskolc város története és egyetemes helyirata III. kötet: Oklevéltár, Miskolc
 1904 Miskolc város története és egyetemes helyirata II. kötet: 1000–1800., Miskolc
- R. Várkonyi Á. (szerk.)*
 1985 Magyarország története 3. kötet 1–2. 1526–1686. Budapest

WEINGÜTER IN MISKOLC IM 16. JAHRHUNDERT

1540, zu Beginn der Türkenherrschaft verpfändete Ferdinand I., ein Herrscher aus dem Hause Habsburg das Herrschaftsgut der Diósgyőrer Burg und damit gleichzeitig Miskolc an den kolonialen Magnaten Zsigmond Balassa und das Herrschaftsgut wird bis hin zum Jahre 1702 zum Pfandgut, Condominium – oftmals zum Pluralbesitz – der Magnatenfamilien. Das Herrschaftsgut wurde nur für eine kurze Zeit, 1563–64 erneut Eigentum des Königs, denn König Maximilian I. gab es erneut in Pfand. Zu dieser Zeit wurde der Urbarialbesitz der zur Burg gehörenden Marktflächen und Dörfer, gemeinsam mit den vom Gutsherren verwalteten Weingütern (Allodium), dem Weinneuntel und dem Weinbau zusammengeschrieben (Bild 1.). Im Herrschaftsgut wurden nur wenig Weingüter von den Gutsherren gesondert verwaltet und ein großer Teil dieser wurde außerdem für treue Dienste an ihre Familiarise, Servitoren verschenkt. In dieser Zeit war es eine übliche Erscheinung, daß die Magnateneigentümer des Großgrundbesitzes der Burgen die auch als „Orden der Wackeren“ bezeichnete Soldatenschicht der Grenzburgen mit Schenkungen von Gütern belohnte, wodurch diese Gesellschaftsschicht von außerhalb zu Weingutsbesitzern in Miskolc wurden. Die Miskolcer Hörigen-Bürger sahen diese bevorzugte Besitzerschicht nicht gern in der Stadt, wie dies aus der an den Herrscher geschriebenen Beschwerde hervorgeht. 1562 schenkt die damalige Gutsherrin ihrem Servitor, dem Miskolcer Schreiber (Literatus) Johannes Szabó in einer in ungarischer Sprache abgefaßten Urkunde ein Haus und Weingut in Miskolc, gleichzeitig aber befreit sie ihn auch von der Zahlungspflicht des Zehnten an den Gutsherren, das heißt sie libertiert den Besitz (Bild 2.).

Die Offiziere der Burg hatten nicht nur an den Weingütern, sondern auch am Wein Anteile. 1563 findet der Kapitän der Diósgyőrer Burg die ihm jährlich überwiesenen 20 Fässer Wein zu wenig, da die hiesigen Fässer sehr klein sind, deshalb forderte er wöchentlich ein Faß für „Tafelzwecke“ (Bild 3.). Die Gutsherren und Offiziere der Burg trieben gegenüber den Einwohnern der Stadt oft Mißbrauch, um so viel Wein wie möglich zu erhalten, welchen sie in dieser Zeit erfolgreich verkaufen konnten. Gleichzeitig aber mußten ihre Untertanen ihren unverkäuflichen, schlechten Wein unter Zwang kaufen, welche Tatsache auch vom Herrscher selbst in seiner, den Mißbrauch verurteilenden Urkunde von 1564 erwähnt wird (Bild 4.).

Obwohl in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts bereits mehrere Adelsfamilien Weingüter in Miskolc besaßen, blieb im allgemeinen doch der Fronbesitz charakteristisch. Die mit Weingütern ein Vermögen erworbenen Miskolcer Hörigen Versuchten allerdings neben ihrem Wirtschaftsprestige durch das Erlangen des Adels auch gesellschaftliche Sonderrechte zu erwerben, wie 1560 Paul Gombos, auf dessen rekonstruierten Wappenzeichen ein Wein erntender Mann eines Marktflückens (der Titeltträger selbst) abgebildet ist (Bild 5.), und wie 1562 Laurentius Jakus/Kiss, Stadtbürger von Kaschau und Miskolc (Bild 6.). Der reformatische Prediger Michael Hevessy, der

an der Wittenberger Universität studierte, erwarb ebenfalls einen Adelstitel (Bild 7.), und nachdem er von Melanchton zum Priester geweiht wurde, kehrte er nach Ungarn zurück und wurde 1570 zu einem der ersten protestantischen Prediger in Miskolc. Da auch die Gutsherren des Pfandbesitzes zum protestantischen Glauben übergetreten waren, wurde der Prediger für seine Dienste mit Schenkungen von Weingütern belohnt. 1572 entthob die Gutsherrin sein Haus und Weingut, welches einst Besitz der katholischen Kirche des Heiligen Stefans war, von der Zahlungspflicht des Zehnten gegenüber dem Gutsherren. Er hatte den gleichen Anteil am Zehnten der Kirche, wie seine Vorgänger, die katholischen Priester, wie dies seine von eigener Hand geschriebene Quittung von 1578 (Bild 8.) zeigt, mit der er die Übernahme des sogenannten Oktavenweines (ein Achtel des Priesterzehnten) mit seinem, kleine mythologische Figuren darstellenden Siegel bescheinigte (Bild 9.).

In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts tritt die gesamte Bevölkerung des Marktflecken Miskolc zum protestantischen Glauben über und die Gutsherren reißen die Weingüter der ehemaligen Altdirektionen (Rektorate) der katholischen Kirche an sich. Aber auch die protestantische Kirche verfügte über drei Weingüter in der Stadt, so wie aus der katholischen Zeit auch die Mühle der Kirche hinterblieben ist. Der Pastor hatte neben seinem Anteil an den Weingütern auch ein gesondertes Einkommen, er erhielt ebenso wie der Rektor der Schule je Weingut 1 Butte Wein.

Ein Großteil der Weingüter von Miskolc behält auch in der frühen Neuzeit seinen Froncharakter, aber der freie Kauf und Verkauf dieser Güter bringt der Stadt einen unglaublich lebhaften Immobilienhandel. Dieser Handel wird auch vom sogenannten Stadtbuch, dem Protokoll des Stadtrates dokumentiert, welches von 1569 an geführt wurde. Für den Immobilienhandel der Weingüter ist es auch in Miskolc kennzeichnend, daß dieser nicht in den Kompetenzbereich der Gutsherren, sondern in den des Stadtrates gehörte, wodurch der Rat der Stadt das Recht hatte, den Kauf und Verkauf, den Tausch zu verwalten, die Wertschätzung des Weines durchzuführen, die Verträge aufzusetzen und in das Stadtbuch einzutragen. Bei Abschluß eines Vertrages wurde auch in Miskolc ein Kauftrunk (lateinisch: mercipotus) getrunken, um die Gültigkeit des Kaufes zu besiegeln. 1570 war ein Miskolcer Bürger gezwungen, die Hälfte seines Weingutes an einen Mitbürger zu verkaufen, damit er das Lösegeld für seine Freilassung aus der türkischen Gefangenschaft zahlen konnte, hierüber berichtet eine Urkunde der Stadt in lateinischer Sprache (Bild 10.). Falls jemand sein Weingut nicht bewirtschaftete hatte der Stadtrat das Recht, dieses einer anderen Person zur Bewirtschaftung zu übergeben und der ehemalige Eigentümer konnte dieses erts nach der Vergütung der investierten Arbeit zurückgewinnen. Georg Herr, ein Mitglied der Miskolcer Metzgerdynastie erwarb auf diese Weise mehrere Weingüter und es ist nicht verwunderlich, daß auf seinem 1606 erworbenen Adelswappen als Visierzierde auch eine Weintraube abgebildet ist (Bild 11.).

Die vorzüglichsten Quellen des Miskolcer Weinbaus im 16. Jahrhundert sind die im ungarischen Landesarchiv aufbewahrten Verzeichnisse über den Zehnten der Kirche, welche aus folgenden Jahren hinterblieben sind: 1549, 1575, 1577, 1578, 1579, 1581, 1582, 1583, 1594, 1597, 1599, 1600, 1603. Aus den Verzeichnissen geht hervor, daß in Miskolc in 14 Weinbergen (promontorium) Wein angebaut wurde, deren Namen auch heute noch in den geographischen Namen vorkommen (Bild 12.).

Éva Gyulai

A RÉGI TORNA VÁRMEGYE ÉS NÉPRAJZI JELLEGE

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Torna a 18–19. században az ország legkisebb vármegyéje volt. Falvainak száma általában 30–40 között váltakozott, s 1772-ben már elérte a 42 községből álló település-állományt. 1837-ben 41 falu és 1 mezőváros mellett 5 népes pusztáról olvashatunk, azaz a községek száma az előző fél században már nem növekedett. Lélekszáma az 1840–50-es években megközelítette a 30 ezret, de az 1870–80-as években a 20 ezer főhöz állt közelebb. Torna megye népe a középkor óta túlnyomóan magyar volt és a Felföldhöz tartozó északi magyar népterületen belül is sajátos, jellegzetes anyagi kultúrát alakított ki. Megérdemli hát, hogy az államhatár mindkét oldalán figyelmet és tudományos leírást, történeti-néprajzi elemzést kapjon.

1. Torna megye történetének néhány mozzanata

Területe a 10–11. században gyepű, Borsod északi határövezete volt. Még II. Béla uralma végén is lakatlan, erdős hegyvidék. Első ismert telepei Torna és a későbbi Abaújhoz tartozó Jászó. A 12. század végén királyi erdőség, olyan birtoktípus, amely 1200 körül nyerte el szervezeti formáját (lásd zólyomi, illetve pataki-sárosi erdőispánság). A tornai erdőispánságot 1198-ban említik először. Hozzá tartoznak a Gömör-Szepesi érc-hegység déli vonulatának és a Felső-Bódva vidékének nagy erdőségei, az ún. *Fekete-erdő*. Az ispánság központja az eredetileg Borsodból igazgatott Tornán volt, ott élt a kezdetben *procurator* címet viselő királyi jószágkormányzó. Alá tartoztak a királyi vadászterületet őrző erdőővők, régi magyar nyelven *ardók*, továbbá a vízővők, meg az erdőségekben élő vadász, méhész, kovács és földműves közösségek. E királyi szolgálónépek emlékét őrzi a régi Torna számos községneve: *Hidvégárdó*, *Szőlőszárdó*, *Ardócaska* vagy *Koromok-Ardó* (elpusztult), a karsztvidék gömöri szélén *Pelsőcardó*, a Torna mentén *Méhész* és *Szád-Udvarnok*, *Kovácsi* a Csermosnya és *Rudnik* a Bódva völgyében. Vasművességre utaló falunév *Mile* ('szénégető boksa') Borsod és Torna határán.

A Sajó és a Bódva közötti térség a betelepülés időrendjét tekintve három részre osztható:

a) A Sajó völgye Gömörben Pelsőcig és a Bódva völgyében az Edelény melletti Borsodig.

b) A Szuha völgye és a Galyaság a karsztvidékig, Hosszúszó, Kecső, Aggtelek, Teresztenye vonalán át Szalonnáig.

c) A Szilicei-fennsík, a Jósua, a Torna és a Csermosnya-patak völgye.

Ez a harmadik települési fázisban megszervezett terület lett a tornai erdőispánság, a későbbi Torna vármegyéje. Ezt a tájat a magyarság a 12. század második felében és a 13. század első felében népesítette be. (*Módy György 1969. 202–214.*)

Az első lépés a megyeszervezés irányába akkor történt, amikor az erdők népét királyi vármegyébe, *comitatus*ba szervezték és 1272-ben *ispán* alá rendelték. 1274-ben már Torna vára is biztosan létezett. A vidék népe és a közeli Jászó uradalma a 12–13.

1. térkép. A gömör-tornai karsztvidék és környezete

században a tornagörgői királyi udvartartás ellátását biztosította. (Györffy György 1987³ I. 45.) A tornai várispánságból már a tatárjárás előtt megindult a kitelepülés a Szepesség irányába. Ezzel előbb kiterjesztették Torna területét a későbbi Szepes vármegye déli részeire. (Székely György 1984. 320.) Önállósult királyi vármegyeként azonban elvesztette a korábban az erdőispánsághoz tartozó gömöri, szepesi, abaúji területeit (Pelsőc, Csetnek, Tapolca, Szepesolaszi, Jászó). A tornai erdőispánság területe tehát jóval terjedelmesebb volt, mint a későbbi Torna vármegye. A Borsod határán, gyepűvidékén létesült tornai ispánság Szepes vármegye megszervezése, leválása előtt egészen a Tátráig, a Kárpátokig ért. (Györffy György 1987³. 740.) A 14. század elején aztán átalakult a királyi terület nemesi vármegyévé. Az erről tanúskodó első adat 1319-ből való, amikor Torna szolgabíráit említik.

Torna megye az újkorban mindössze két járásra tagozódott, az Alsó és a Felső járásra. (Fényes Elek 1837. 340., 344.) A megye területe az újkorban is többször változott. Hiszen a régi Torna megyében fekvő Égerszög, Komjádi és (Bódva-) Lenke a 14. század elejéig Borsodhoz tartozott, később került Tornához. Időnként nyereségei is voltak a kicsiny vármegyének, nemcsak veszteségei!

Torna különállóságát az egyházszerkezet és a táj jellege is erősítette. Neve már 1263-ban előfordult *districtusként*, sőt arra is van példa, hogy önmagában áll (in Turnua), azaz tájnévként használatos. (Kristó Gyula 1988. 390.) A magyar tájnévadást áttekintő munkák a Torna tájnevet sajnos nem tartják számon. (Vö. Juhász Dezső: *A magyar tájnévadás. Bp., 1988.*) 1263-ban a tornai *districtus* tízedeit már az esztergomi érsek élvezte. A tornai terület egyházkormányzati szempontból tehát Esztergomhoz tartozott és

kivált az egri püspökség területei közül. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék még nem szól a tornai főesperességről, de 1397-ben már említik (*archidiaconatus Tornensis*). A *Torna districtushoz* tartozó plébániák legdélibb tagja a későbbiekben Égerszög, innen kelet-északkelet felé Perkupán, Szögligeten, Zsarnón át Szepsig fut a déli határ. Keleten a Szepsi–Jászó vonal, északon a Jászó–Dernő, nyugaton pedig a Dernő–Égerszög vonal határolta. Az így körülhatárolt egyházigazgatási terület a 14. században már megkisebbedett Torna vármegyének felelt meg. (*Kristó Gyula 1988. 392.*) A Hunyadiak korában gyakran Tornához számították Borsodnak a Szalonna–Rakaca vonaltól északra eső csücskét és a későbbiekben Szepeshez tartozó Stószot a Bódva forrásvidékén. (*Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 520.*)

Tanulságos a földrajzi név és a táj kapcsolata is. Torna megye minden bizonynal székhelyéről, Torna váráról kapta nevét. A helységet viszont a Torna patak után nevezték el, amely a közelben torkollik a Bódvába. Ez a pataknév szláv eredetű. Etimológiai-lag azonos a Veszprém megyei Torna vizével. A szláv víznév töve egy 'tüske, tövis, kökény' jelentésű szóéval azonos. (*Kiss Lajos 1980. 652–653.*) Feltűnő a bakonyi és a tornai karsztvidék kőzeteinek, felszínformáinak, növényvilágának hasonlósága. A *Torna* szó Borsod északi határvidékén már 1263-ban önmagában is megálló tájnév, az aggteleki, szilicei, tornai mészkővidékek neve. Ez a táj Tornalja közelében kezdődik és a Bódva melléki Tornáig tart. Az először 1291-ben említett Tornalja nevét Ila Bálint és Kiss Lajos egy bizonyos őrtoronyra vezeti vissza. (*Ila Bálint 1969. IV. 127.; Kiss Lajos 1980. 653.*) Pedig helyesebb lenne a „Tornai karsztvidékre”, a töredezett fennsíkra gondolni. Számításba kell venni, hogy a Gömört Abaújjal összekötő ősi szekérút Tornaljáról kiindulva kapaszkodott fel a mészkő fennsíkra és a jósvafői, színi völgyön leereszkedve jutott el a Bódva völgyébe, s tovább Kassára. (*Magda Pál 1819. 392.*) Tornalja az utak találkozásának köszönhette fontosságát, későbbi fejlődését. Nem 'toronyalja', hanem egy elzárt táj kapuja, s az adott magassági viszonylatban 'hegyalja', fennsík alatti helység.

A másik fontos út Rozsnyóról indult ki és a nevezetes Szoroskövön át ereszkedett le az Almás, majd a Torna patak völgyébe. Postakocsi azonban még a 19. század elején sem járt ezen az útvonalon. A kassai járat ugyanis Jászón, Mecenzéfen, Szomolnokon át jutott el Gömörbe.

A 18. század végén Torna vármegye még őrzi önállóságát és falvainak többségét, bár II. József közigazgatási reformja átmenetileg Torna közigazgatását is megszüntette. 1799-ben „Mindössze 44 lakóhelyek vagynak benne, 's a' Rozsnyói és Munkácsi Püspöki megyékhez tartozik.” (*Vályi András 1799. 515.*) Fényes 1837-ben 1 mezővárosról, 41 faluról és 5 népes pusztáról tesz említést. (*Fényes Elek 1837. III. 338.*) Nála kettővel kevesebb az önálló települések száma, mint Vályi András művében.

Az 1850. évi közigazgatási beosztás ismét megszüntette a tornai igazgatást. A Csermosnya-völgy községeit (Hárskút, Dernő, Kovácsi, Lucska, Barka), továbbá Szilicét és Borzovát Gömörhöz csatolták, a megye többségét pedig Kassa alá rendelték. (*Molnár Endre szerk. 1935. 9–10., 13.*) 1867-ben a kiegyezés ismét visszaállította a megyei igazgatást. Az 1881. évi LXIV. tc. azonban Tornát újra, s most már tartósan Abaújhoz kapcsolta, mint az egyesült vármegye 5. járását. Ezentúl a tájnevet a *tornai járás* neve őrizte. Ez a járás azonban nem fedte teljesen a korábbi vármegye területét. Nyugaton csonkult a Gömörhöz kapcsolt hét faluval, keleten pedig növekedett Abaúj megyétől hozzácsatolt falvakkal (Gagybátor, Jánok, Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Pamlény, Péder, Perecse, Szászfá). Ilyenformán a *tornai járáshoz* 1900-ban 45 község tartozott, s a járás polgári népessége 22 314 fő volt. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1. kötet, 208–211. Bp. 1902.*)

Ez a közigazgatási átszervezés alapján érintette Torna jellegét: kasztfennsíkot, fenyves, bükkös magashegységi területeket vesztett el. Ezek helyett cserehádi dombhá-
tat, mocsaras völgyteknőt csatoltak hozzá. Előbbi részein ércbányászat, vasolvasztás,
szénégetés, hámoripar folyt. Utóbb kapott falvainak többsége szegényes földművelésből,
marha- és juhtartásból tengődött. Torna megye valódi arcát azonban az 1881 illetve az
1850 előtti megyehatárok között kell keresni és lehet megtalálni.

2. A régi Torna természeti adottságai

„Vidékje többnyire hegyes, 's mintegy kőfallal vétetik körül a' nagy hegyekkel;
némellyek kősziklások, és kopaszok, némellyek ellenben kivált a' juhoknak és sertések-
nek jó legelőt szolgáltatnak.” (Vályi András 1799. III. 514.) A régi Torna megye volta-
képpen a Bódva, a Sajó és a Csermosnya által határolt terjedelmes mészkőhegységre
terjedt ki. Déli felét az újabb földrajzi irodalom *Aggteleki* (Gömör-tornai, Észak-borso-
di) karsztvidéknek nevezi. (Bulla Béla 1962. 162–163.) Ez a rögökbe tördelt, erősen
szabdalt tönkfelület délről észak felé haladva egyre magasodik. Déli részén 350–500 m
az átlagos tengerszint feletti magassága, legmagasabb pontja a *Nagyoldal* (604 m). A
Szilicei fennsík kiemelkedő pontja 584 m, a Torna patak völgyét délről övező *Alsó he-
gyé* 612 m. Ugyanazt a völgyet északról övezi a *Felső hegy*, melynek átlagos magassá-
ga jó száz méterrel több, s már Áj község határában is van 707 m magas hegycsúcsa.

A Csermosnya-völgyet délről az említett karszthegység, a terjedelmes mészkő-
tönk, északról pedig a *Szepes-Gömöri érchegység* övezi. A helyi népnyelv az előbbit
„mészhegyek”, az utóbbit „vashegyek” néven ismeri és különbözteti meg. Az érchegy-
ség gerincmagassága 1000 m közelében ingadozik, csúcsai 1100 m fölé magasodnak
(*Pipitke* 1225 m). Találón nevezi a nép a magasabban fekvő, hűvösebb éghajlatú Cser-
mosnya-völgyet „hideg völgy”-nek, az alacsonyabban fekvő, széltilt is védett Torna–Al-
más völgyet „meleg völgy”-nek. A megye két közigazgatási körzete, szolgabírói járása
nevében is tükrözi ezt a népi tájszemléletet, illetve a megye magassági viszonyait. A
Felső járáshoz tartozott a Csermosnya-patak és a Torna patak völgye, s a megyeszék-
hely szűk körzete, az *Alsó járáshoz* pedig a szilicei, jósvafői karsztvidék, a Bódva és a
Jolsva völgyének falvai, s a déli lankás dombvidék (Égerszög, Teresztenye, Varbóc). E
Borsoddal határos kistáj népi neve: *Galyaság*.

A tengerszinthez mért magasságnál is fontosabb olykor a környezethez mért ma-
gasság és a térszín formája. Torna megye patakvölgyei fölé meredek sziklafalak emel-
kednek, s a lejtők szöge a menedékes oldalakon is igen meredek, ezért szekérrel aligha
járhatók. A szádélői sziklahasadék oldalfalai például csaknem függőlegesek, s helyen-
ként 200–300 m-re magasodnak a patak mellett kigyózó ösvény fölé. Szakadék jellegű
hegyoldalak a Torna és a Jolsva patak völgyében is bőven vannak, s helyenként a Bold-
va völgyét szintén meredek hegyoldalak szegélyezik. Ezek átjárhatósága gyalogosan is
nehézkés. Minthogy a patakvölgyek kelet-nyugati vagy nyugat-keleti irányúak, az
észak-déli forgalom nagy nehézségekbe ütközött. Főként a Szárpatak völgyén (szádélői
hasadék) és az áji völgyön vezettek fel ösvények és keskeny utak a szepesi városokba.
Rozsnyóra is igen keskeny, veszélyes szekérút vezetett a vízvázalstó hegyen át. „Ez Al-
más és Hárskút között ezelőtt igen terhes volt a' szoroskői hegyszoros miatt; de nem ré-
gen e' hegyszoros elmellőzésével egy más új út csináltatott, még pedig kimondhatatlan
munkával. Ugyanis 4 öl szélességre vágatott ki a' kősziklák közt...” (Fényes Elek 1837.
III. 339.) A szekérutak hosszú kerülői, rettentő kaptatói mind a távolsági szállítást, mind
a saját határon belüli gazdálkodást (pl. erdölés, fahordás) igen megnehezítették.

Torna karsztvilágát már Hunfalvy János igen találóan jellemezte: „A ... jura hegy-láncolatban sok cseppköves barlang van, mellynek nyílásait vagy mély aknák és besüpedt töbrök, vagy a hegység aljában tátongó s igen sok barlangvizet kieresztő torkolatok képezik. Eddigelé a sok barlang közül még csak a szilicei jégbarlangot s a jászói és aggteleki cseppköves barlangokat lehetett megjárni s megvizsgálni.” (*Hunfalvy János 1860. 204.*) Süppedékes *lápák* (dolinák), tölcsér alakú horpadások (*töbrök*), víznyelők, aknabarlangok (*zsompol yok*) különösen a karsztos fennsíkon fordulnak elő nagy számban. Égerszögtől Jászóig számos nagy barlangrendszer ismert. Ezek közül többet csak az 1950–60-as években fedeztek fel. Századok óta nevezetes a 22 km járáthosszúságú Baradla-barlang, Európa legnagyobb cseppköves barlangja. (*Bulla Béla 1962. 164.*) A karszt gazdasági haszonvételét, a domboldalak művelését megnehezítik a lepusztult termőtalaj alól helyenként kibukkanó sziklahátak, népnyelvi kifejezéssel élve: *ördögszántások*. Mellesleg a mészke málladéka kitűnő termőföld. Szántani nehéz, kapálni könnyebb, kertművelésre kitűnően alkalmas. A *karsztos málók*on (délnek fekvő hegyoldalakon) szőlőt, gyümölcsöst műveltek. A Torna-völgyben húzódik a szőlőművelés északi határa. A *málók* telepítő hatását mutatja a déli fekvésű községek nagy száma. Szőlőt műveltek a Torna-víz mentén fekvő falvak mind, sok volt a szőlő Szin, Szinpetri és Bódvaszilas határában is, míg Komjátiban és Nádaskán, mert *málain* a termőföld kevesebb, azelőtt csak diót ültettek. A Galyaság mészköves *málain* szintén sok szőlőskert volt. (*Strömpl Gábor 1922. 6–7.*)

A tornai karsztvidék hidogeográfiájának meghatározó szerepe volt a települések keletkezésében és fennmaradásában. Vízhány a karsztfennsíkon máig gyakran előfordul. Például Szilice népe egyetlen nagy forrás vizét issza, marháit pedig egyetlen mezei itatóhelyre szorulnak. A fennsík falvainak vízgazdálkodása külön tanulmányt érdemelne. A falvak többsége a völgyekbe települt, s az ott feltörő források, illetve a törmelék-lejtőkben könnyen építhető kutak közelében települt meg. Legtöbb községben az ősi karsztforrások vizét hasznosítják. Lucskán, Dernőn a források vizét közös medencébe gyűjtötték századunk elején és csővezetéken osztották el a falu különböző helyeire. Dernőn a község déli fele a karsztvizet issza (*meszes víz*), északi fele pedig az érchegységből csörgedező források bőséges vastartalmú vizét (*Peja Győző 1941. 32–33.*)

Az egész tornai tájon híresek és a időszakos és a meleg vizű források. Előbbiek közé tartozik a *Lófej-forrás*, amely naponta egyszer egy órán át buzog fel nagy erővel, aztán elcsendesedik (*Hunfalvy János 1860. 203.*). Meleg források, ún. *taplocák* a Bódva mentén több helyen léteznek (Szögligeten, Szalonnán). Minthogy télen sem fagynak be, a lúgzással, mosópadon sulyokkal mosó asszonyok számára a meleg vizű források nagy könnyebbséget jelentettek.

A növényzet zonális elhelyezkedése követi az éghajlati, magassági és talajtani adottságokat. Torna vármegye déli felén uralkodó fanem a tölgy, a cser. Északabbra haladva a térszín emelkedik, s a csertölgyet felváltja a kevert lombú gyertyános-tölgyes erdőtársulás. Különösen a Szilicei-fennsíkon változatos az erdők összetétele. Szerzőmát, botokat, kosárfonásra alkalmas vesszőfélét e vidéken nagy választékban lehet találni. A régi megye északi peremvidékén uralkodó fanem a bükk, s az érchegység oldalain megjelennek az őshonos fenyvesek is. A Csermosnya-völgyében a bükk részaránya 80% körül mozog. Barka határában a fenyőké 21%-ot tett ki az 1880-as években. Tölgyesek csak a völgy alsó szakaszán élnek meg (pl. Hárskúton az erdők 20%-a tölgy).

A domborzati és a talajviszonyok folytán a Csermosnya-völgyében a szántóföldek aránya 1897-ben mindössze 16%-os volt (Barkán 10, Kovácsin 8, Lucskán 15%). A faluhatárok nagyobb részét erdők, legelők és rétek tették ki. Csermosnya-völgyi összesí-

tésben ezen ágazatok arányai a 19. század végén: erdő 58%, legelő 13%, rét 9%. (Az adatokat a Magyar Statisztikai Közlemények és Bedő Albert erdészeti kötete nyomán táblázatosan közli: Zsúpos Zoltán 1987. 30–33.) A hűvös éghajlat következtében a Csermosnya-völgyében és a Szilicei-fennsíkon sem a szőlő, sem a kukorica nem díszlett, s a gyümölcsstermesztés sem volt olyan sikeres, mint a Torna patak völgyében, Almás, Körtvélyes vidékén, vagy a Galyaságban.

Torna megye növényföldrajzának zonális tagozódása egészen szembetűnő. Az Almás- és a Torna-völgye kiváló szőlő- és bortermelő vidék, ott megerem a dió és a cseresznye, a barack és a nyári körte. Azonban néhány km-rel északabbra, a *Felső hegy* túlsó oldalán már-már havasalji környezetben élnek a szomszédos falvak. Erre utal pl. az áfonyafajták jelenléte. Ezeket a „meleg völgy” lakosai is ismerik. *Boronyica-* és *brusnyicaszedés* idején a „mészhegyek” lakói felkeresték a Csermosnya-völgyét északról lezáró „vashegyek” termőhelyeit, s ott élő rokonaik is eljártak a délebbre lakó rokonokhoz szőlőt szüretelni, cseresznyét szedni, diót verni stb.

A táj sajátja, hogy az említett növényföldrajzi zónák itt gyakorta 5–10 km szélességűek csupán. Torna, bár az ország legkisebb vármegyéje volt, változatos természeti adottságú kistájakat foglalt magában. Ezekben a kistájakon pedig igen karakteres életformák alakultak ki és maradtak fenn egészen a 20. század közepéig.

3. A régi Torna megye etnikai képe

A 19–20. századi statisztikák és népszámlálások Tornát – a Felföldön szokatlan mértékben – magyar többségű területnek mutatják. Úgy látszik, hogy a megye magyar népe túlnyomóan a középkori lakosság leszármazottja, s Torna az újkorban is inkább népességet kibocsátó, mint befogadó vármegye volt.

Középkori népességének népi összetételére enged következtetni a víz- és helynevek elemzése. A táj és a megye neve helység- és víznév is egyben. A *Torna* szó, akár csak a megye keleti harmadán átfolyó *Bódva* neve mellett számos szláv falunév tanúskodik a középkor szláv lakosairól (pl. *Lucska, Jablonca, Perkupa, Borzova, Szilice, Szin, Jolsva, Derenk, Varbóc, Teresztenye, Zsarnó*). A királyi szolgáló népek előbb már említett falvai között is akad szláv eredetű (*Rudnik, Udvarnok*). A falunévek nagyobb fele azonban magyar névadást bizonyít. (Az említett és a továbbiakban következő nevekhez: Kiss Lajos 1980.) Egyik részük fanemekre, a vidék növényzetére utal (*Égerszög, Bódva-Szilás, Somodi, Hárskút, Torna-Nádaska, Szögliget, Barka*), esetenként geomorfológiai alakzatra (*Áj 'nyiladék', Szád, Szádvár, Szádelő*). Gyümölcsstermesztésre utal *Szád-Almás, Körtvélyes* és *Szőlős-Ardó* neve. Magyar névadású *Barakony, Becskéháza, Debrőd, Dobódel, Falucska, Görgő, Hetény, Jósvafő, Torna-Kápolna, Bódva-Lenke, Martonyi, Méhész, Szin-Petri* is. Középkori telepítésre utal *Horváti, Vendégi, Újfalu* neve. A megyeszékhely szomszédságában elterülő falvak Árpád-kori lakói horvátok és németek lehettek, akik a középkor végére beolvadtak a környék magyarságába. A templom védőszentjéről kapta nevét *Torna-Szentjakab* és *Torna-Szentandrás*. A névadásnak ez a divatja a 13–14. század fordulójára, Torna benépesítésének időszakára volt jellemző. A vizek közül a kisebb patakok nevei tanúskodnak magyar névadásról: *Almás vize, Juhász-patak, Lófej-forrás, Ménes-patak, Sas-patak, Somodi-patak, Szár-patak* stb.

Torna vármegye népe az alsó és a felső járásban is színmagyar volt a középkor végén és az újkor elején. Északról nem szlováksággal, hanem főként németességgel érintkezett. Torna északi szélén nem szlovák-magyar, hanem német-magyar nyelvhatár húzódott. *Mecenzéf, Stósz* és a dél-szepesi városok lakosai a 20. századig németek voltak, városaik neve is egytől egyig német eredetű. Torna magyar népe főként gazdasági, ke-

reskedelmi kapcsolatot tartott fenn a gömöri, szepesi bányavárosokkal. Különösen Rozsnyó, Mecenzéf, Stósz és Szomolnok bányászaival, vasműves és céhes kézműiparos polgáraival. Rozsnyó magyarrá válását jórészt a tornai karsztfennsíkról (Szilice, Borzova, Jablonca) és a Csermosnya-völgyéből kiáramló migráció idézte elő a 16–17. század folyamán.

Az etnikai kép némileg színeződött a 15. században keletkezett vlach telepek által. Áj-Falucska (Hačava) és Mindszent – akárcsak a gömöri Uhorna és Pacsa – eredetileg ruszin nyelvű pásztorai a 18. századra elszlovákosodtak. (*Tóth-Szabó Pál 1903. 365.*; *Ernyey József 1904. 254.*; *Paládi-Kovács Attila 1973. 332.*)

A 16–17. század folyamán Torna vármegye több községe elnéptelenedett. 1720–21-ben mindössze 30 községet írtak össze benne. Ezek közül 22 volt színmagyar, s további 6 magyar többségű. A családnevek 95%-a magyar, 4,41%-a szlovák vagy ruszin, 0,55%-a német. (*Takács Péter–Udvardi István 1989. 54.*) A 18. század dereka táján aztán több régi faluhelyet újratelepítettek földesuraik. Itt kell megjegyezni, hogy a középkor nagy adománybirtokosait (pl. Bebek család) a 18. században új nagybirtokosok váltották fel (pl. Esterházy és Keglevich család). Közelebről meg nem határozható időpontban, az 1730–40-es évek körül telepítették újra Bódvarákót, Derenket, Tornaszentandrás, Tornabarakonyt. (*Molnár Endre szerk. 1935. 36., 135., 145., 220., 222.*) Ezek lakosai kezdetben főként erdőmunkával, szén- és mészégetéssel foglalkoztak. Többségük Szepes megye szlovák-ruszin népfölöslegéből származott. 1773-ban Torna vármegye 42 községéből 27 volt magyar, 7 falut jeleztek magyar-szlovák kevert népességűnek. Volt még 1 magyar-német, 4 szlovák, 2 ruszin-szlovák és 1 lengyel-szlovák település. (*Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum ... anno Domini MDCCLXXIII. Bp., 1920.*; *Vö. Molnár Endre szerk. 1935. 36.*) Ez a kép az egyesített Abaúj-Torna vármegye tornai járására érvényes, amelyhez hozzákapcsolták Kány, Percse, Keresztéte, Jánok stb. csereháti falvakat is. A régi Torna megye Gömörhöz kapcsolt nyugati sávja a 18. században is színmagyar maradt.

A természetes szaporodás és a telepítések eredményeként a megye népessége az 1720–21. évi alig négyezer főről (3816) a II. József nevéhez fűződő népszámlálásig (1787) csaknem négy és félszeresére nőtt (17 990 fő). Járványok – így az 1831. évi kolerajárvány – újabb pusztításai miatt a népesség száma időnként újra apadt, s újabb betelepítéseket vont maga után. Főként a 18–19. századi telepítések vezettek el a kontinuos népesség felülrétegződéséhez, etnikumok és felekezetek falun belüli együttéléséhez. Vegyes nemzetiségű településeken az új jövevények hamar átvették a régi magyar lakosság nyelvét és szokásait. Nemzetiségi többség esetén is megőrződött a régi magyar földrajzi nevek, a dűlőnevek túlnyomó többsége.

1819-ben Torna megye népességét 1 mezővárosban, 41 faluban és 12 pusztán élő 20 370 főben állapították meg. Magda Pál műve első kiadásban csupán annyit mond, hogy a magyarokon kívül szlovákok, ruszinok és „kevés Németek” élnek a megyében. Csupán az 1832. évi német nyelvű kiadásban közli, hogy 6 tornai faluban élnek ruszinok. (*Magda Pál 1819. 391.*; *Magda Pál 1832. 359.*) Ugyanakkor 32 helység népe magyar, négyben laknak szlovákok és egyben németek is.

Fényes 1837-ben a megye etnikai és nyelvi megoszlásáról az alábbi számokat közli: magyar 27 084, orosz 1193, tót 350, zsidó 327. A megye 41 falujából 36 magyar, 2 orosz, 1 orosz-magyar és 2 magyar-tót. Ezeken kívül egy mezővárosról és 5 népes pusztáról tesz említést. (*Fényes Elek 1837. III. 338.*) Bódvarákó, Tornaszentandrás, Tornaszentjakab lakossága egy évszázad alatt teljesen elmagyarosodott. Tornabarakony csak a 19. század végén jutott el erre a pontra. (*Paládi-Kovács Attila 1973. 340–351.*)

Az 1930-as években már csupán Áj-Falucska és Derenk számított nemzetiségi falunak az egykori Torna vármegye területén.

Anyanyelvi megoszlás szerint 1900-ban a *tornai járás* lakosságából magyar 21 071, szlovák 1078, német 72, rutén 59. A magyarul beszélni tudók száma 21 631 fő, a magyarul nem beszélőké 673 fő. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat I. kötet 208–211. Bp., 1902.*) Ugyanakkor a Tornától Gömörhöz került falvak etnikai homogenitása egészen szembetűnő. Borzova, Szilice, Lucska, Kovácsi, Dernő népe színmagyar, egyedül Barkán vallott más anyanyelvről a lakosság 10–15%-a.

Németek főként Mecenzéfről, kisebb részben a Szepeesség más részeiből származó, szórványosan megtelepült családok voltak.

Torna egyes településein régen jelen van a cigányság is. Róluk a statisztikák keveset árulnak el. Őseikről szól Arany János *Nagyidai cigányok* című tréfás eposza. Az 1893. évi cigányösszeírás a tornai járásban 513 cigányt talált, Abaúj-Tornában összesen pedig 3676 főt. Akkor a megye lakosságának mindössze 2,5%-át tette ki a cigányság. Abaúj-Torna községeinek háromnegyed részében találtak cigány lakost (188 községben), azaz átlagosan 10–15 főt egy-egy faluban. (*Borovszky Samu–Sziklai János szerk. 1896. 374.*) Ezek a számok a cigányok szétszórtságáról tanúskodnak. Torna megye cigánysága régtől fogva magyar anyanyelvű. Szlovák és német nyelven beszélő cigány kevés volt, létszámuk a megyei cigányság negyedénél is kevesebb.

4. Egyházak és felekezetek

Egyházszervezetileg a *tornai districtus* a 14. században önállósult tornai főesperességhez tartozott. 1397-ben már említik e néven (archidiaconatus Tornensis), de akkor még nem nyerte el helyét az esztergomi káptalanban. Az esztergomi egyházmegyének a többivel egyenlő jogokat élvező tornai főesperessége utolsóként épült ki és került be a káptalanba. (*Kristó Gyula 1988. 392–393.*)

A 16. században Torna magyarsága is protestáns hitre tért. Visszatérítése a 17–18. századi ellenreformáció, a rozsnyói püspökség felállítása (1775), a Rákóczi-szabadságharc utáni katolikus földesurak (pl. herceg Esterházy család, Keglevich grófok) tevékenysége révén sem járt teljes sikerrel. A 19. század első felében a lakosság egyik fele protestáns, másik fele katolikus volt. Magda Pál 1819. évi adatai szerint 11 080 katolikus, 7166 református, 252 evangélikus és 186 izraelita hiten levő lakosa volt a megyének. Minthogy ugyanott a megye lélekszámát 20 370 főben adta meg (*Magda Pál 1819. 391.*), felekezeti statisztikájából közel 2000 fő hiányzik. Minthogy görög katolikusokat nem említ, a hibát jórészt ez okozhatta. Fényes adataival összevetve Magdánál a protestánsok száma is alábecsültnek látszik. Fényes ugyanis 1837-ben 12 467 római katolikus, 1193 görög katolikus, 14 967 protestáns – „kik 250 lutheranust kivéven mind reformátusok” – és 324 zsidó lakost mutatott ki. Statisztikájában a görög katolikusok és az oroszok (= ruszinok) lélekszáma pontosan megegyezik. (*Fényes Elek 1837. III. 338.*)

Egyházigazgatási szempontból a 18–19. században a római katolikusok 11 plébániája a rozsnyói püspökséghez, a görög katolikusok 3 plébániája (Falucska, Barakony, Horvát) az eperjesi püspökséghez tartozott. A reformátusok 20 eklézsiája kezdettől fogva a tiszamelléki egyházkerülethez (*superintendentia*) tartozott. Ez egyben kijelölte, hogy a reformátusok Sárospatakról kaptak lelkészt és rektort, a katolikusok pedig Rózsnyóhoz, Esztergomhoz, illetve a szerzetesrendek közeli klostromaihoz, búcsújáró helyeihez kötődtek. Különös jelentőségű volt ebből a szempontból a premontrei rend ősi prépostsága Jászón. Torna megye katolikusait mozgatta meg elsősorban a barkai búcsújáró hely, s a Szent László-forrás.

Torna megye településeinek többségében már a 19. század elején is vegyesen éltek katolikusok és reformátusok. Templomaik építési ideje, s településen belüli elhelyezkedése sokat elárul az egyes felekezetek múltjáról, a helyi erőviszonyok változásáról. Általános tendencia volt a 18. század óta a katolikuság részarányának növekedése, noha a református hiten élő törzsökös lakosság erről sokáig nemigen akart tudomást venni. Legtöbb felekezeti szempontból egyes lakosságú faluban a törzsökös református családok kezében maradt a község vezetése a katolikus többség ellenére is.

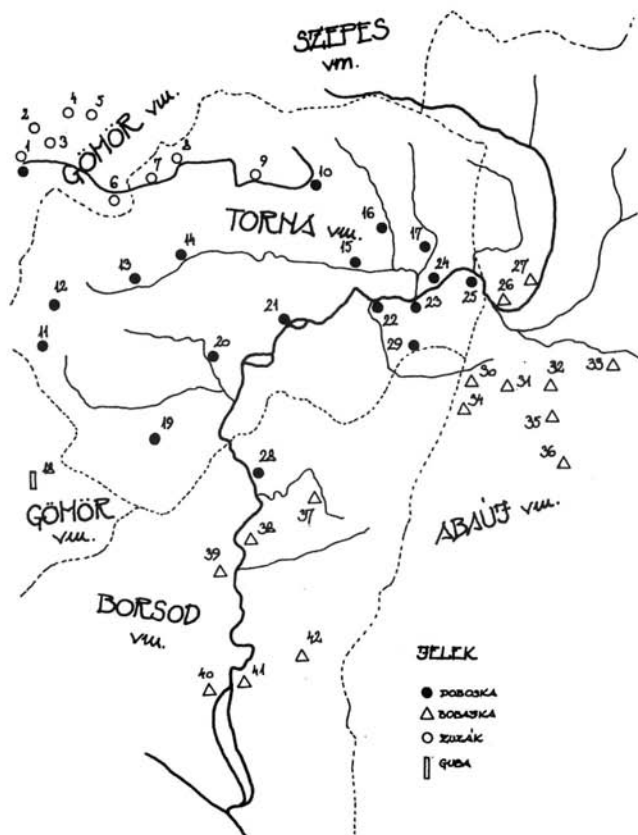
A tornai járás népének felekezeti megoszlása 1900-ban a római katolikusok arányszámának növekedését mutatja (római katolikus 10 448, református 8836, evangélikus 179, görög katolikus 1922 fő). Ebben a lassú változásban valószínűleg szerepe volt annak, hogy a megyerendezés során Gömörhöz csatolt hét településen a reformátusok lélekszáma (1500 fő fölött) meghaladta az Abaújból a tornai járáshoz csatolt falvak reformátusainak létszámát. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. kötet Bp., 1902. 208–211., 230–233.*) Az eltolódás nagyobb is lehetett volna, de 1900-ban már éreztette hatását a kivándorlás, amibe a földnélküli zsellér katolikusok előbb kapcsolódtak be, mint a földaprózódás által elszegényedő reformátusok.

A zsidóság 1837-ben még igen kis számban és szétszórtaan élt a megyében. Több faluban csupán egy-egy családjukat (4-5 fő) mutatták ki. Ők valószínűleg kocsmabérlők voltak, akik szatocsboltot is működtettek. A feudális korban tömörüléseik még nem alakulhattak ki. Még a mezőváros Tornán is mindössze 9 zsidó lakost említettek. (*Fényes Elek 1837. III. 340.*) A 19. század második felében számuk megnőtt a megyében, különösen a forgalmi csomópontok, piacos helyek közelében (Torna, Szepsi, Bódvaszilás). 1900-ban a népszámlálás 205 izraelitát talált Tornán – melynek összlakossága 1493 fő volt –, 52-t Hidvérgárdón, s 923 főt a tornai járás területén összesen. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. kötet Bp., 1902. 208–211.*)

5. Néprajzi jelleg

A régi Torna vármegye népi kultúrája kistájak szerint tagozódik, zonális sávokra válik, s kevés olyan műveltségi eleme ismeretes, amely szignifikáns módon az egész Tornára vonatkoztatható. Ilyen elemnek látszik az ún. *lőhát* *kosár*, amit azonos formában, helyenként több méretben, de csaknem minden tornai településen ezen a néven ismertek. A megnevezés – a szoros gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően – Rozsnyón és néhány gömői községben is élt (pl. Berzéte, Hárskút). Más magyar tájakon azonban ismeretlen. Ez a kosárféle a málhás szállításhoz kapcsolódott, ami Torna, Gömör és Szepes határvidékein a 19–20. század fordulójáig fennmaradt. A málhás szállítást a sajátos térszín és domborzat, a szekérutak hiánya tette szükségessé. Jó hasznát vették a lőhát kosárnak a gyümölcsösökben, szőlőhegyeken, sőt az erdei gyűjtögetésben is. (*Paládi-Kovács Attila 1973a. 551.*)

A régi Torna megye területével majdnem pontosan egybevág az emberi teherhordásra használatos vászonlepedő ottani elnevezése, a *korcos* szó földrajza. Szomszédos gömői tájakon – Rozsnyó és Pelsőc vidékén – *pacókos*nak nevezik, a Tornával határos észak-borsodi falvakban pedig *tratykos*, *tracskos* a neve a batyuzó lepedőnek. (*Paládi-Kovács Attila 1973b.*) Tanulságos a katolikusoknál karácsony este, a reformátusoknál inkább nagypénteken talált mákosguba szóföldrajza is. A régi Torna megyében mindenütt *doboska*, a vele szomszédos abaúji és észak-borsodi tájakon *bobajka*, Rozsnyó vidékén viszont *zuzák* a neve ennek az ételnek. E szóföldrajzi kép magyarázatát nehéz lenne megadni. Az efajta tájszavak elterjedése és az elterjedés rögzülése azonban nyilvánvalóan

2. térkép. A karácsonyi és nagypénteki böjti tészták ételének neve a régi Tornában és környezetében

1. Berzéte (Brzotin) MNA (= Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzete az MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattárában), 2. Rudna (Rudná) s. gy. = a Szerző helyszíni adatgyűjtése, 3. Rozsnyó (Rožnava) s. gy., 4. Sajóháza (Nadabula) s. gy., 5. Csucsom (Čučma) s. gy., 6. Hárskút (Lipovník) s. gy., 7. Dernő (Drnava), 8. Kiskovácsvágása (Kováčova) ÚMTSZ = Új Magyar Tájszótár kéziratosa anyaga, 9. Lucska (Lučka) s. gy., 10. Barka (Borka) s. gy., 11. Szádvárborsa v. Borzova (Silická Brezová) s. gy., 12. Szilice (Silica) s. gy., 13. Jablonca (Silická Jablonica) s. gy., 14. Körtvélyes (Hrušov) s. gy., 15. Méhész (Včeláre), 16. Szádelő (Zadiel) MNA, 17. Torna (Turnianske Podhradie) MTSZ I. 409. = Magyar Tájszótár, 18. Trizs, MNA, 19. Varbóc, ÚMTSZ I. 996., 20. Szögliget, MNA, 21. Komjátai, MNA, 22. Hidvégardó, ÚMTSZ I. 996., 23. Tornahorvátai (Chorvát) HOM Közl. 1993. 61. = Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc, 24. Tornaújfalu (Tur. Nová Ves) HOM Közl. 1993. 61., 25. Zsarnó (Žarnov) s. gy., 26. Péder (Peder) s. gy., 27. Bodolló (Budulov) s. gy., 28. Szalonna, s. gy., 29. Tornaszentjakab, s. gy., 30. Pamlény, HOM Közl. 1993. 61., 31. Percse, HOM Közl. 1993. 61., 32. Kány, HOM Közl. 1993. 61., 33. Buzita (Buzica) s. gy., 34. Szászfa, MNA és HOM Közl. 1993. 61., 35. Büttös, HOM Közl. 1993. 61., 36. Csenyéte, ÚMTSZ I. 506., 37. Meszes, MNA, 38. Szendrő, Ethnographia 1950. 166. és s. gy., 39. Szuhogy, MNA, 40. Edelény, Ethnographia 1950. 166. és s. gy., 41. Borsod, s. gy., 42. Damak, MNA

utal táji kommunikációs körzetek létezésére. Ezeken a körzeteken belül szorosabb lehetett a települések közötti kapcsolatok egész hálózata.

A népi kultúra jelenségeinek többsége nem mutat a fentiekhez hasonló, jellegzetesen a régi Tornára vonatkoztatható elterjedtséget. A kulturális és tájnyelvi jelenségek izoglosszái ritkán esnek egybe közigazgatási, esetünkben megyeszervezeti határokkal.

Torna nagytájak (alrégiók) között, átmeneti övezetben fekszik, a Magas-Felföld és az Alacsony-Felföld határvidékén. Borsodból nézve Tornát Felvidéknek látják. A Bódva alsó szakaszánál, így Edelényben és környékén azt tartják, hogy „Szendrőládnál kezdődik a Felvidék”. A Tornából az Alföldre lejáró aratók, cséplők és nyomtatók, szekeresek és kupeckedő parasztok számára Sajószentpéter és Miskolc vidéke már „Alvidék, Alföld”. Torna népének többsége századokkal ezelőtt bekapcsolódott a nagytájak közötti munkamegosztásba, árucserébe, kereskedelembe és szállításba. A Magas-Felföld – így a Tornával szomszédos Szepes megye – mindig is élelmiszerbevételre szorult. Torna parasztsága nemcsak saját terményeit hordta a szepesi bányavárosokba, hanem a Borsodban és Abaúj déli részén felvásárolt terményt, jószágot, bort és szalonnát is. Századokon át közvetítő kereskedelmet folytatott Miskolc, Szikszó, Sajószentpéter, illetve Mecenzéf, Stósz, Szomolnok, Gölnicbánya, Igló között. (*Takács Péter–Udvari István 1989. 54–56.*) Torna egyes részei maguk is szűkséget láttak gabonából, s kepesaratóként, nyomtató- és cséplőbandák tagjaként szerezték meg a szükséges terményt. A barkaiak Tornaújfalú környékére jártak kepesnek, s a megye északi részéből kerültek ki Égerszög és vidéke aratómunkásai is (*Gunda Béla 1934*). Falucska, Derenk, Áj magyar és szlovák lakosai is rászorultak a kepes vállalkozásokra. Szezonális vándormunka tehát megyén belül is létezett. Ennél ismertebb a tornaiak nyári munkavállalása a borsodi uradalmakban, Edelény és Szirák vidékén.

Az 1830–40-es években Torna vármegye „belső kereskedése kevés figyelmet érdemel. Ugyanis gabonáját idegen vármegyékben, nevezetesen Rosnyón és Alsó Metzenzéken adja el. Sertéseit ugyan az említett helyeken és Jászón. A' Szepességre hord bort, gyümölcsöt, káposztát, szilva és som pálinkát, kendert, lent.” (*Fényes Elek 1837. III. 339.*)

A céhes kézműipar a régi Torna megyében fejletlen, mesterember még a megye egyetlen mezővárosában sem volt elegendő. Ezzel szemben a háziipar és az erdei iparúzás a kis megye számos községében jelen volt. Különösen a megye északi részén hagyományos iparág a szénégetés (Áj, Barka, Lucska, Kovácsi), középső és déli részein a mészégetés (pl. Égerszög, Bódvarákó, Tornaszentandrás, Perkupa). Fényes szerint a dernői völgyben „sok vas és réz ásatik, 's ugyan itt több hámorokban igen jó vasat készítenek. Vashámor van még Jósavafőnél is.” Erről a bányász és vasműves múlttól még az 1970-es években is sok emléket őriztek a dernői, lucskai öregek. (*Paládi-Kovács Attila 1985. 302–313.*) Bódvarákó vasércbányáját 1877-ben és 1901-ben is említik, Tornaszentandráson pedig a kincstár „Flórián” nevű vasérctelepét tartották számon. Márványbánya a megyében több helyütt is volt, a legismertebb Bódvaszilason. (*Molnár Endre szerk. 1935. 65., 135–136., 222.*) Lucskán a 19. század végéig vasolvasztó (kohó), Dernőn pedig vasöntöde működött. Vályi szerint Tornának „vasa jó van, de nem sok készítenek”. Megemlíti az akkor még létező bodócai vashámort, s vasverő műhelyekről tud Égerszög szomszédságában is. (*Vályi András 1799. I. 227., III. 514., 566.*) Jósavafőn – akárcsak Mecenzéken – az 1930-as években még működött egy ásó-, kapa- és lapátgyár. (*Molnár Endre szerk. 1935. 184.*)

Az ipari, erdei tevékenység a megye északi sávjában jellemzőbb volt, mint déli részein. A Csermosnya-völgy lakossága főként az erdőből élt, fakitermeléssel, fafaragással foglalkozott. Rájuk érvényes igazán Fényesnek a megyéről adott jellemzése: „Né-

mellyek azonban bányászok, némelylek, mint a' barkaiak fa kanalat, tálat, 's.m. i. faesz-közöket készítenek, 's azokat messze elhordják, mások ismét szenet, meszet égetnek... A' dernői völgyben fekvő hámorokban, 's a' jósvafőiben évenként mintegy 10.000 mázsa vas készíttetik." (*Fényes Elek 1837. III. 338–339.*) Faedények készítését, esztergályozását Barkán kívül is több faluról szólva rögzítik, így Tornanádaskáról és Varbócról (*Vályi András 1799. II. 646., III. 597.*)

A Torna és a Bódva völgyének földműves gazdái sok gazdasági eszközt maguk is a barkai áji faragóktól szereztek be. Jármot, favillát, gereblyét, szórólapatot, felező seprűt, létrát, szekéalkatrészeket hoztak eleget, s a gazdák terményért is megkaphatták tőlük. A Csermosnya-völgy magyar favágóinak szakszavai között több olyan német és egyéb jövevényszó él (pl. *spald* 'ék', *srám* 'farakás', *rizsnya* 'csúszda'), amit tájszótáraink nem ismernek. (*Paládi-Kovács Attila 1988a. 116–120.*) Ezek részint a szepesi németiség nyelvéből származhatnak, részint a barkai, lucskai favágók erdélyi és kárpátalji munkamigrációjának a hozadékai.

Fontos háziipari tevékenység volt a szövés-fonás. Torna megye déli felén az aszszonyok csupán a kendert dolgozták fel, északi sávjában viszont lennel is foglalkoztak. A Csermosnya-völgyében a virágos kender szárítása mesterségesen, *milékben* történt. *Kenderszárító milék* szórványosan a megye déli szegélyén is előfordultak (pl. Égerszög, Kánó, Alsótelkes). A rostválogatás eszközei között a szegrózsás *gereben* vagy *ecset*, és a párosával használt szegsoros rostfésű egyaránt használatos. Utóbbit legtöbb faluban *gracka* néven ismerik. A székes guzsaly, a csonkakúp alakú morzsolóhenger és a szegrózsás *gereben* minden bizonnyal a közeli németiség hatására terjedt el a régi Torna megyében.

Az erdei gyűjtőgetű gazdálkodásnak Torna északi zónájában nagyobb szerepe van, mint más tájain. Barkáról, Ájról, Falucskáról vitték eladni a „vashegyeken” szedett *boronyicát* és *brusnyicát* egész Hidvérgárdóig. Ezeket az áfonyaféléket *refnek* nevezett, fésűs fogazattal készült eszközzel gyűjtötték. Az áfonyafésű fából készült, s az északi magyar népterületen csupán itt és a rozsnói medence északi felében (Csucsom, Sajóháza, Rudna) ismeretes. A tárgy neve német, az áfonya itteni nevei szláv eredetűek. Gyűjtötték a vadon nőtt köszmétét, helyi néven *godolyát* is. Az erdei málnát, áfonyát, somot fakéregből összetűzdelt *kuzupba*, majd *lőháti kosárba* gyűjtötték. Hárskéregből kötelet és edényfogó kantárt – helyi néven *licsok* – készítettek, s a görgeiek is faháncsot használtak a sárgarépa, petrezselyem kötegeléséhez. Sok helyi sajátosságot mutat a gyógynövények és a gombafélék névanyaga, de erre itt nincs terünk. Már Vályi rámutatott, hogy Torna megyének „szárnyas vadjai számosak 's orvosi hasznos füvek is bőven teremnek itten”. (*Vályi András 1799. III. 514. Lásd még: Herkely Károly 1941. 259–260.; Márkus Mihály 1941. 174–175.*)

Archaikus jegyeket őrzött meg a vidék rétgazdálkodása és állattartó kultúrája is. Régies nevén a szálastakarmány neve *szülés*, *szüllés* (Szilice, Barka, Szádelő, Csermosnya-völgy), a jászolt pedig a ló- és a marhaóiban egyaránt *válnak* nevezik. Formáját tekintve hagyományosan bodonjászol, s többnyire a *szosznyafenyő* vastag törzséből készült. Csak a völgyek rétteit kaszálták kétszer, a hegyeken csupán egyszer kaszáltak, majd a hegyi füveket legelő marhákkal, juhokkal hasznosították. Ott a marhát még a századfordulón is farkasok és medvék ellen kellett védelmezni. Torna északi sávjában a szénaboglyát *szénakaró*, azaz kb. 7 m hosszúságú árbocrúd köré rakják. Rakodáshoz ágas-bogas, dróttal megkötözve toldott villákat használtak. A *kalangyázó villa* hossza 2,5–3 m, a *tetejező villa* hossza 5–6 m volt. *Takarás* után nagy ügyel-bajjal történt a széna lehordása a hegyi kaszálóról. Gyakran vontatták emberi erővel lombos ágon a ki-

sebb, vagy lóval és ökörrrel a nagyobb mezei petrencéket. Igaerő esetén előbb nyársat dugtak a *petrence* alá és kötéllel rögzítették. Gyakran csúsztaták le a hegyen takart szénát a szekérelőhöz kapcsolt két rúdon, *macskafán*, *macskaszekéren*. Szin, Jósfafő vidékén is hosszabb szekéroldalt tettek fel szénahordáshoz (4 m), s néhány faluban (Falucska, Derenk) 110 cm magas, középtájon zápok helyett vékony láncokkal ellátott szekéroldalt használtak. Ez először a bányavárosokban jelent meg (Dobsina, Szomolnok), s Kassán már a 15. századi szárnyasoltáron megörökített forma. A németektől Szepes megye szlovák, ruszin parasztjai is sok helyen átvették. A szalaszakományt Tornában is hosszú rúddal szorították le (*nyomórúd*), amit a Csermosnya-völgyben *zsertmek* neveztek (Paládi-Kovács Attila 1979. 160., 281., 315., 321.)

A megye déli részein az utóbbi 80–90 év folyamán elmaradt a szekerekről a nyomórúd, s csupán két rudallókötelet használtak a szalastakarmány leszorításához.

Torna északi sávjában a szekérrúd kimerevítése lófogat esetében sem volt szokásban. Ott a lovas szekérhez *ajarúd* tartozik, amely az ökrös szekér rúdjához hasonlóan csuklósan mozog le és fel. A rúd végét a két ló a nyakába tett bőrvvel és a rúd alatt keresztbe fekvő dorong (*ajartató*) közbeiktatásával tartja meg munka közben. Ezt a megoldást a terepviszonyok teszik szükségessé. Ismeretes megoldás Rozsnyó vidékén (pl. Kőrös, Rudna, Csucsom), Jászó környékén és Nagyszaláncon (Abaúj m.), de leginkább a Csermosnya és a Torna patak völgyének falvaira jellemző. Elterjedt technikai megoldás a szomszédos Szepesség német és szláv népcsoportjainál. A magyar *aja* szláv eredetű, s a 'rúd' jelentésű *oje* szóra vezethető vissza. Főként a megye északi sávjában használnak a szekéren *ferhéc* helyett *vógot*, amire a hámfákat kapcsolják. A deszkaoldalú, süberos szekér és az erdőjáró *baksaszekér*, *baksa* szintén hozzátartozik a táj népi járműkultúrájához.

Torna megye földművesei a kövecses talaj miatt szinte sehol sem nélkülözhetik a kétágút vagy kétágú kapát, amit az *ortókapá*hoz hasonlóan olykor eke helyett is használtak. *Kétágút* használnak a *gruja* (burgonya) és a kukorica talajműveléséhez, kapálásához is. A talaj csak a völgytalpakon alkalmas itt-ott kertészkedésre. Tornagörgő az egész megyében híres kertészfalu, mely régtől termel piacra is káposztát, sárgarépát, petrezselymet, hagymát stb. A megye lankásabb *málain* a szőlő- és gyümölcshűtőházak, s a hozzájuk kapcsolódó méhészkedés adott sajátos jelleget az ott élők létformájának, hagyományos kultúrájának. Nemesak a gyümölcshűtő, de a mézet és sonkolyt is főként Rozsnyón értékesítették. Vándor *barkácsok*, *sonkolyosok*, mézeskalácsosok megbízottjai gyűjtötték be tőlük a méhészet termékeit.

A tárgyi műveltségre és szókincre a közeli németiség régtől fogva nagy hatást gyakorolt. Már a millenniumi monográfia szerzőinek is feltűnt, hogy pl. Somodiban és Jászón milyen sok német kölcsönzó, németes kifejezés él az ottani magyar népnyelvben. Például megemlítik a *dufart* 'kapualj', *fluder* 'malomgát', *grulyka* 'burgonya', *pili-majsz* 'denevér', *rajcsúroz* 'szaladgál', *rajnol* 'nagyobb fazék' szavakat. (Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 379.) Ezt a példátarat könnyen lehet bővíteni a bányászok, vasművesség, erdőmunka, lakberendezés, táplálkozás jellemzően tornai – bár esetenként Gömörben, Abaújban is honos – tájszavaival.

Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Torna a szepesi városok felé fordulva élte életét századokon át, azokat szolgálta étellel, s onnan kapta nemcsak az ipari termékeket, de a követésre méltó technikai újításokat, városi mintákat, divatokat is. E kis megye északi fele, különösen a tornai vár környékén és a Torna vize mellett élő községek népe már 1920 előtt is polgárosultabb volt, mint a megye déli fele. Ez a

különbség – a megye déli felének 20. századi elhagyatottsága – az országhatár miatt csak még jobban elmélyült.

A régi Torna megye társadalmát nemcsak a kézművesség, a valódi polgárság hiánya, gyengesége jellemezte. Ugyanis a nemesi réteg számaránya sem ért el Borsod, Gömör vagy Abaúj megyéhez hasonló részesedést. Torna területén 1785-ben 1647 nemes személyt írtak össze (*Fényes Elek 1837. III. 339.*), ami 5–6%-os részarányt jelent. A köznemesek többsége néhány faluba tömörült (pl. Borzova, Jósvalfő, Komjáti, Teresztenye, Varbóc), viszont a Csermosnya-völgyében mutatóban sem akadtak nemesek.

Torna népének mentalitása általában a gömöri bányavidék munkásainak lelkületére, munkaszeretetére emlékeztet. Eltér ettől a borzovai, szilicei, görgői nép hetykesége, mulatozásra, reprezentálásra kész hajlama. A tornai nép történeti tudatában – osztrálykülönbségre, felekezeti eltérésre való tekintet nélkül – máig él Szent László és IV. Béla király emlékezete. Debrőd közelében félóránnyira buzog *Szent László forrása*, amit lovának patkója fakasztott, amikor átugratott egy nagy sziklahasadék fölött. Szádelőtől északra egy terjedelmes barlang van, amelyben a népmonda szerint a tatárok elől a Muhi csatából futó IV. Béla talált menedéket. (*Vályi András 1799. III. 298.*; *Hunfalvy János 1860. 202.*; *Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 520.*) Kitüntetett helye van a nép emlékezetében a Bebek családhoz és a megye váraihoz fűződő mondáknak. A család őse pásztor volt, aki a pelsőci hegyen legeltetve roppant kincsre bukkant, amit a királynak vitt. Jutalmul a királytól birtokot kapott, s hét várat építhetett. Ezek felsorolására nem sokan vállalkoznak, de Torna és Szádvár biztosan közéjük tartozott. Különösen az utóbbihoz fűződik számos kincsmonda, vári kígyóval, vári kisasszonnyal, kísértettel kapcsolatos történet. (*Paládi-Kovács Attila 1969. 52–55.*) A cseh husziták emlékét a néphagyományban nem találjuk, de irodalmi utalások szórványosan előfordulnak. Pl. Jabloncát a husziták „megerősítették”, szálláshelyként használták. (*Vályi András 1799. II. 234.*) Végül a nevezetes *Herkó pátert* kell megemlíteni. A szendrői barát I. Lipót idejében Tornán is tanyát ütött, hogy visszatérésre bírja a kálvinistákat a római katolikus egyházhoz. (*Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 351.*) Erőszakos fellépése miatt neve és ijesztő alakja megrögzült a népi emlékezetben.

A felidézett néhány példa talán elegendő annak igazolására, hogy a régi Torna megye anyagi műveltségében, néphagyományaiban bőven vannak tájspecifikus elemek. Ezek mindig is sajátos jelleget, egyéni arculatot adtak e kis megye népi műveltségének, s az ott élők közösségeinek. További kutatások és elemzések szükségesek ahhoz, hogy ezt a sajátos arculatot minél pontosabban, behatóbban megismerhessük.

IRODALOM

Borovszky Samu–Sziklay János (szerk.)

1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest

Bulla Béla

1962 Magyarország természeti földrajza. Budapest

Ernyey József

1904 Oláh vagy valach? *Ethnographia* XV. 256–264.

Fényes Elek

1837 Magyarországnak 's a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, Pesten

Görcsös Mihály

1979 Népi mészégetés Debrődön. *Honismeret* 1979/5–6. sz. 103–107.

Gunda Béla

1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. *Néprajzi Értesítő* XXVI. 1–16.

Györffy György

1987³ Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest

Herkely Károly

1941 Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 259–263.

Hunfalvy János

1860 Magyarország és Erdély eredeti képekben. Pest

Ila Bálint

1969 Gömör vármegye, IV. Budapest

Kiss Lajos

1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

Kristó Gyula

1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest

Magda Pál

1819 Magyar Országnak és a' határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest

1832 Neueste statistische-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Leipzig

Márkus Mihály

1941 Gyűjtögetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi Értesítő*. XXXIII. 173–177.

Módy György

1969 A Sajó-Bódivköz települési és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 207–220. Miskolc

Molnár Endre (szerk.)

1935 Abaúj-Torna vármegye. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1969 Népi mondák és hiedelmek Szádvárról. Herman Ottó Múzeum Közleményei 8. 51–55. Miskolc

1973a Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. *Ethnographia* LXXXIV. 549–558.

1973b Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 431–462. Miskolc

- 1973c Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 327–367.
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- 1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Interetnikus kapcsolatok... 61–73. Miskolc
- 1985 Régi bányászélet Gömörben. Ethnographia XCVI. 297–323.
- 1987 Népi mészégetés a Gömör-Tornai karsztvidéken. Agria XXIII. 187–200. Eger
- 1988a Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen
- 1988b Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 573–593. Miskolc
- Peja Győző*
- 1941 A Csermosnya-völgyi táj geomorfológiája. Budapest
- Strömpl Gábor*
- 1922 A gömöri-tornai karszt emberi telepei. Föld és Ember II. 1–7. Szeged
- Székely György*
- 1984 Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Emlékkönyv 311–339. Budapest
- Takács Péter–Udvari István*
- 1989 Adalékok Torna vármegye vásáraihoz és a vásározó Torna megyeiek 18. századi történetéhez. Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 54–59. Miskolc
- Tóth-Szabó Pál*
- 1903 Torna megye régi oláh telepei. Ethnographia XIV. 362–365.
- Vályi András*
- 1796 Magyar Országnek Leírása. Budán
- Zsúpos Zoltán*
- 1987 Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása. Debrecen

DAS EHEMALIGE KOMITAT TORNA UND SEIN ETHNOGRAPHISCHER CHARAKTER

Torna war im 18./19. Jahrhundert das kleinste Komitat im damaligen Ungarn, bis es 1881 dem benachbarten Komitat Abaúj angegliedert wurde. Das Komitat hat sich relativ spät herausgebildet, da es bis Ende des 13. Jahrhunderts zu den Waldbesitzungen und Jagdrevieren der ungarischen Könige zählte und durch die winzigen Dörfer der königlichen „Bediensteten“ (Waldhüter, Imker, Jäger, Schmiede) bevölkert wurde. In den vierziger bis siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts gab es hier kaum mehr als 20.000 Einwohner. Städte gab es im Komitat gar nicht, und die meisten der 42 Siedlungen waren kleine Dörfer.

Der Nordrand des Komitats gehörte zum Gebirge von Gömör und Szepes mit seinen 1000–2000 m hohen Bergen, seinen Nadelwäldern und schneebedeckten Gipfeln. Zu den ausschlaggebenden Einkommensquellen zählten der Erzbergbau, die Eisenschmelze, die Köhlerei und die Forstwirtschaft. Das Komitat erstreckte sich in seiner mittleren Zone bis zum Karstgebiet von Gömör–Torna, das im Durchschnitt an die 500–600 m hoch ist. Zu den determinierenden Erwerbszweigen gehörten hier die Kalkbrennerei und die auf den Karstquellen angesiedelten Hammerwerke. Aufgrund des günstigen Klimas und der guten Bodenbeschaffenheit entwickelten sich in den Tälern der Ackerbau und der Gartenbau, auf den Anhöhen hingegen der Obstanbau. In der südlichen Zone des Komitats auf dem hügeligen Randgebiet des Karstes waren die Wein und Obstkulturen sehr signifikant.

Die Einwohnerschaft des Komitats Torna hatte sich in der Übergangszone zwischen dem sogenannten Hohen Oberland und dem Niederen Oberland niedergelassen, von wo aus sie über Jahrhunderte hinweg mit ihren Nachbarn im Norden bzw. im Süden Handel trieben. So trugen sie Lebensmittel (Weizen, Bohnen, Wein, Obst und Speck) gen Norden in die Städte des Zipserlandes (ung.: Szepesség) und in dessen Bergbaureviere. In Richtung Süden, in das Komitat Borsod und in die Tiefebene trugen sie vor allem Industriegüter (Eisen, Eisengerätschaften, Kalk, Holzgerätschaften). Die Menschen aus dem Komitat Torna beschäftigten sich neben dem Warenaustausch, dem Handel und Transport auch mit allerlei Saisonarbeit in den von ihnen südlich gelegenen Komitaten sowie auf der Tiefebene. Hierzu zählten die Bodenbearbeitung auf den Weinbergen, der Wege- und Kanalbau, die Mahd, die Kornerte, das Dreschen und die Weinlese.

In der gegenständlichen wie auch in der geistigen Kultur der Einwohnerschaft des Komitats Torna werden viele archaische Elemente bewahrt. Die Gliederung der Volkskultur nach Zonen ist entscheidend durch den geographisch-ökologischen Charakter des Komitats beeinflusst. Es sind hingegen auch kulturelle und sprachliche (lexikalische) Elemente anzutreffen, die das alte Torna als eine einheitliche Kulturregion und einen kompakten Kommunikationsbereich erscheinen lassen (Landkarte 2).

Attila Paládi-Kovács

ADALÉKOK BEREG, UGOCSA ÉS UNG VÁRMEGYÉK LAKÓINAK 18. SZÁZAD VÉGI ERDŐÉLÉSI SZOKÁSAIHOZ

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

Bereg, Ugocsa és Ung megyék a királyi Magyarország északkeleti részén, a Tisza felső folyása és vízgyűjtő területén feküdtek. Trianon szétszabdalta, hajdan kialakult és több századon át hatékonyan működő regionális kapcsolatrendszerét, egyben végzetes-sé, már-már újraszervezhetetlenné mélyítette a politikai ellentétek, hatalmi érdekek megmerevítette érintkezést. Minden korábnál „messzebbre” kényszerítette a gazdasági centrumoktól a térség lakóit, ezért infrastruktúráját elhanyagolta, gazdasági forrásait leírta, lakosságát munkavállalási, lakóhelyváltoztatási migrációra kényszerítette, kultúrájának kontinuuus fejlesztését megtörte, integrálódási törekvéseit többször átrendezte, a kialakult szokásokat fellazította, s divergáló politikai, történelmi, társadalmi törekvésekre kényszerítette az itt élő népséget. A nagyhatalmi gátlástalanság és kiszámíthatatlanság olyan akaratot kényszerített e térség lakosságára a 20. században, mellyel a három vármegye egyetlen etnikuma sem volt elégedett. Épp ezért máig megoldatlanul halmozódnak vagy tovább élnek azok a konfliktusok, amelyek nemcsak a politikai szférát zaklatják, hanem az itt élő emberek életminőségének a konszolidációját is hátráltatják, emberöltőnként újabb kényszerekhez igazítják.

Sohasem volt e három megye térségében zavartalan az élet. Az emberi akaratokat, szándékokat keresztettk a természeti erők, kiszámíthatatlanná téve mindig a holnapot, a következő hetet, hónapot, évet, és két-háromszoros erőfeszítésre készítve a lakosságot a megélhetés okán is. A polgárosodás éppen hogy megindulhatott, amikor annak természetes és nagyon nehéz folyamatába „belerondított” az első világháború. Azóta sem élt olyan generáció e térségben, amelyiknek meg ne kellett volna tapasztalnia a világhatalmi rengések gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan és lelkileg is zaklató kínjait. Azóta sem élt itt olyan generáció, amelyik biztosra vehette volna, hogy értékfelhalmozásait, fáradsalmainak gyümölcset fia, unokái bizton élvezhetik. Nem adatott meg e térség egyetlen etnikumának sem, hogy fia, unokái jövője felől töprengve, nyugodtan hajthatta volna álomra a fejét. Talán ez is oka, hogy minden visszássága, keserve és születéskori meghatározottságai ellenére, a rendiség korában élt legharmonikusabban e tájon a lakosság.

A rendiség utolsó periódusának egy látszólag periférikus jelenségét vizsgáló dolgozatunk bevezetőjeként el kellett ezt mondanunk, mert a születési meghatározottsággal, a természet erőivel folytatott emberi küzdelem sokkal humánusabbnak tűnik, mint az elmúlt majdnem száz esztendő nagyhatalmi akaratának misztikumába burkolt kihívásokra adandó válasz keresése.

Témánk nem öleli fel a létezés széles skáláját. Egy látszólag periférikus kérdést, az erdőélet vizsgálgja. Döntően azt is egyetlen forrástípus, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során keletkezett iratanyagra hagyatkozva.¹ Abból is csak az emberi létezés egyik szféráját, ha úgy tetszik, a megélhetéshez szükséges energiaforrás emberi hasznosításának lehetőségét, s az ehhez kapcsolódó egyéb lehetőségeket. Mégis kiterjed ez a vizsgálódás az egyes ember és egyes közösség bölcsőtől a sárga ívelő hétköznapjaira, a szó szoros értelmében: fából készült bölcsőben ringott ez időben a csecsemő, s fából, deszkából készült koporsóba záratott az „örökkévalóság” kapujában. De a fától – míg „fent járt” e való világban – talán egyetlen percre sem szabadulhatott. A bölcsőn és a koporsón túl fából, vagy fa felhasználásával készítette hajlékát, szerszámainak, használati eszközeinek jelentős részét; a fát használta melegedésre, a fagy elleni védekezésre, étele elkészítéséhez. Utazó, teherszállító eszközei – szekér, szán, taliga, vízhordó rúd, targonca – is fából készültek. Fát használt, ha folyóra szállt „szályakon, csónakon, uszályokon, kompon” stb. Fából készítette hídjait, udvarának kerítését, jószágainak aklát, karámját, istállóját, barmának jászlát, jármát. Fával „párolta” pálinkáját, fahordóban tárolta borát, karózta szőlőjét, fából égette a szemet mesterei számára, fával tüzelt a mészkö alá, ha mészre volt szüksége, fával égette cserépedényeit, fából faragta őrlő szerkezeteit, malmait, kallóit, ványolóit, guzsalyát, rokkáját, halászó hálójának feszítőkeretét, emelőrudját, fémszerszámainak nyelét, vadejtő csapdáinak zömét, tárolóeszközeinek majdnem mindegyikét. Alig volt létezésének pillanata, amelyikben ne találkozott volna a fával. Ha leült, ha lefeküdt, ha evett, ha dolgozott, ha útnak indult, bármit tett, mint a levegő és éték, létfeltételeinek talán harmadik szférája a fa volt, mely többnyire, legalábbis az általunk vizsgált korban és térségben, erdőként létezett. A Bereg, Ugocsa, Ung megyékben tenyésző erdők legfontosabb zsákmányoló helyei is az itt élő embereknek. A mézet, a gombát, a gyógy-növényeket, a vad gyümölcsöket ecetnek, dzsemnek; a szedret, a málnát, az áfonyát, a mogyorót; kenyér kelesztéséhez és sör erjesztéséhez a komlót; kosarak fonásához a vesszőt, tűz csiholásához a taplót, mind-mind az erdőről szerezte. De ha csínytevéshez volt kedve, vagy az éhség kényszerítette, itt ejtett a tilalom ellenére vadat, itt szedett tojást, itt fogott rókát... Ne soroljuk tovább mi mindent. Úgyis kiderül majd, hogy gyakran itt talált marhájának szénát, legelőt, s majdnem minden esetben disznájának makkot.

Valaha szabadon élte nemes és nemtelen az erdőt. Ennek hagyományai „visszaköszönnek” az általunk vizsgált paraszti vallomásokban is. Szaporodván azonban a népesség, növekedvén a fa iránti szükséglet, erősödvén az államhatalom, polgárosodván – ezáltal a kiszámítható jövő sejtelmét is beépítvén törekvéseibe mind a hatalom, mind az ember – a szabad erdőhasználatnak iparkodott útját állni, és közösségileg vagy hatalmi-lag megszerkesztett regulát, erdőéleti rendet szerkesztett, mely szolgálta ugyan a közösséget is, de „rendiesítette” az erdőhasználatot, s többnyire nemesi tulajdonlás alá rendelte, aminek következtében megnehezült a jobbágyok, zsellérek igényének, szük-

1 Dolgozatunk forrásbázisa a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagának Bereg, Ugocsa és Ung megyék településeire vonatkozó aktái. Az eredeti források a Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár (Htt Lvt) Urbarialia fondjában található. Ma már mikrofilmen kutatható az anyag. E mikrofilmeket használtuk mi is. A továbbiakban mindazon idézetek és konkrét adatok használatakor, amelyek az említett forrásegyüttesben szerepelnek, forráshelyet nem jelölünk, mert a községsoros források vármegyéenként és abc-rendben találhatóak, tehát könnyen visszakereshetők, illetve ellenőrizhetők.

ségének megszerzése; ugyanakkor új, nem is elhanyagolható jövedelemhez juttatta a ne-mességet.²

Az általános jellemzők helyett térjünk vissza azonban választott térségünkbe – Bereg, Ugocsa és Ung megyékbe – és vessünk egy pillantást e régió táji, regionális és társadalmi, demográfiai jellemzőire.

Bereg, Ugocsa és Ung megyék a Felső-Tiszavidék térségének hegyekkel, völgyekkel, mocsarakkal és „rónasággal” bőven tarkított történelmi képződmények. Északkeleten a Beszkidékig, Lengyelországig húzódnak fel. Nyugaton Zemplénnel, délen Szabolccsal, Szatmárral, keleten Máramarossal határosak. Mint köldökzsinór köti be őket a Tisza az alföldi térség gazdasági vérkeringésébe. Tiszaújlak, Vásárosnamény, Tokaj, Szolnok, Szeged azok a tiszai kikötőhelyek, só és fa „depositoriumos helyek”, ahová e három törvényhatóság mozgékonyabb, vállalkozó kedvűbb férfiai, nemesek és nemtelenek egyformán lehajóznak sóval, fával, gerendával, zindellyel, hordódongával, szerszámokkal, szekéralkatrészekkel, ritkábban egyéb erdei termékekkel, s elég gyakran gyümölcsökkel. Nyaranként „lerajzik” a lakosság a bihari Mezőségbe, a Nyírbe, a szolnoki, bácsi, békési, csongrádi térségbe aratni, csépelni is. Ez már az általunk vizsgált időben, az 1760–1780-as években általános szokása a térség lakóinak, amely szokás 1914-ig csak erősödik, s egyre meghatározóbb jellemzője lesz a megélhetés keresésének. A természeti adottságok kényszerítették ki ezeket a jellemzőket. Bereg, Ugocsa és Ung sík vidékein megterem ugyan a búza, rozs, de hegyes, bércecs térségeiben csak erdő tenyészik, ércet rejtkeznek, a máramarosi só tiszai útja vezet rajtuk keresztül szerte az országba. Mindezekért élénk árucserére kényszerítette őket a természet. Kényszerűség volt, regionális kényszerűség még akkor is, ha az általunk vizsgált korszakban a népsűrűség egyik megyében sem érte el a négyzetkilométerenkénti 20 lakost. A II. József uralkodása során megejtett népszámlálás a következő jellemzőkről tudósít:³

Megye	Terület km ²	Házak száma	Családok száma	Házas férfiak	Összes népesség	Népsűrűség km ² /lélek
Bereg	4 999	16 055	17 931	17 554	90 490	18,1
Ugocsa						
Ung	3 230	8 417	10 934	11 933	58 073	17,9

A három megye területén 24 472 lakásban 28 865 család, összesen 148 563 ember élt. Egy családban átlag 5,15 lélek, egy lakásban átlag 6,1 ember. Ha kalkuláljuk is e népszámlálás esetleges hibáit, tévedéseit, pontatlanságát, a térség demográfiai jellemzőit alapvetően torzító tévedést nem kell feltételeznünk. Azt szinte biztosra vehetjük, hogy a négyzetkilométerenkénti népsűrűség nem haladta meg a 19 lakost, amiből következtethetünk arra, hogy a terület népességeltartó képessége még a kezdetleges technikai szint mellett sem merült ki. Nem a túlnépesedés, sokkal inkább a terület regionális, ter-

2 *Tagányi Károly* (szerk.): *Magyar Erdészeti Oklevéltár, I–III.* Bp. 1896.; *Hegyi Imre*: *A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól.* (In: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Bp. 1975.); *Kolossváry Szabolcsné*: *A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése.* (In: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Bp. 1975.)

3 *Danyi Dezső–Dávid Zoltán*: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Bp. 1960.

mészeti adottságai készítették az itt élő embereket más régiókkal a gazdasági kapcsolatok fokozatos mélyítésére,⁴ a piaci és egyéb jellegű egymásrautaltságok ápolására.⁵

Mind a három megye lakóinak létezési feltételeiben, e kapcsolatok ápolásában is a beregiek, ugocsaiak és ungiak részéről domináns szerepet játszott az erdő és a fa. Ezért szükséges egy pillantást vetnünk a három törvényhatóság természeti viszonyaira.

Domborzati és éghajlati viszonyait tekintve mindhárom megye feltűnő változatos-ságot mutat. A havasok magasságáig nyúló csúcsok, szőlőtermelésre alkalmas lankás dombok, gabonafélék – még búza vetésére is – termesztésére alkalmas síkságok mindhárom megyében találhatóak. Némi közös vonás, hogy a szántó-vető foglalkozásra inkább alkalmas síkokat a magyarok ülték meg már a honfoglaláskor, s ezen nem változtattak lényegesen a hadjárások, tatár, török és német zsoldos-dúlások sem. A hegyek magasait, erdőművelésre, legeltetésre alkalmas térségeit inkább ruszin, „orosz”, kevés számú szlovák, „tót” lakta meg, s a bányászkodásra, ércfeldolgozásra alkalmas térségek a németeknek adtak otthont.⁶

Mindhárom megye bővelkedett erdőkben. Nemcsak a hegyvidék. A havasok fenyvesei alatt ott húzódtak az „égig fel nem kapaszkodó” hegyek bükkösei, tölgyesei. A tölgy lehúzódott a folyók, patakok nedvesítette síkságra is. A Tisza kanyarulatai, „szegei” pedig ősi gyümölcserdőket karéjoztak főleg Bereg megyében. Sóvári alma, kormos alma, aszalásra, lekvárfőzésre alkalmas szilva, dió, körte, cseresznye bőven termelt szükségesen felül, eladásra is e tájon. Mielőtt azonban belebonyolódnánk az erdők, ligetek jellemzésébe, kérjük kölcsön Fényes Elek adatait e három megye művelhető területének művelési ágankénti megoszlásáról.⁷ Tapasztalni fogjuk, ha akartak volna, akkor sem térhetek volna ki a fahasznosítás és erdőélés létezésükbe való beépítése elől e három törvényhatóság lakói.

4 Mindezekről lásd: *Szabó István*: Ugocsa megye. Második átdolgozott kiadás. Bp. 1994.; *Viga Gyula*: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc, 1990.; *Pólya Jakab*: Gazdasági viszonyaink a XVIII. század első felében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1895.; *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta, sajtó alá rendezte és bevezette *Wellmann Imre*, Budapest, 1984.; *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig). (In: *Németh Györgyi* szerk.: Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások. Sátoraljaújhely, 1991. okt. 3–4., Miskolc, 1994. 183–207.); *Udvari István-Viga Gyula*: A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. (In: *Népi kultúra – Népi társadalom*, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVII. Bp. 1993. 165–199.)

5 *Bácskai Vera-Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.; *Takács Péter*: Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez. *Folia historica et ethnographica* (Nyírbátor), II. 1988. 105–121.; *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok a 18. századiempléni vásárok és a vásározó empléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc), 1989. XXVII. 359–381.; *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. *HOMÉvk.* 1990. XXVIII–XXIX. 195–207.; *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok Ugocsa megye vásáraihoz és az Ugocsa megyei lakosság vásározási szokásaihoz a 18. század utolsó harmadában. *Kárpátaljai Szemle*, 1995. 8–9. sz. 30–32.; *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok Bereg vármegye vásárai és a beregi vásározók 18. század végi történetéhez. (In: *Cservényák László* szerk.: *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára*, Nyíregyháza, 1989. 88–112.); *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája I–III. Ungvár, 1881–1882.

6 *Lehoczky* i. m.; *Szabó István* i. m.

7 *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847.

Művelési ágak holdanként	Bereg	Ugocsa	Ung
Művelhető ter.:	706 692	241 222	642 668
Ebből			
szántó:	208 731	85 122	208 514
rét:	43 388	13 450	49 653
legelő:	94 121	20 382	100 528
kert:	9 376	876	13 220
szőlő:	8 562	2 678	10 923
Erdő:	342 514	118 714	259 830

A három megye mindegyikében közelíti a művelhető területben az 50%-ot az erdő. A térség 148 563 lakosára összességében 721 058 hold erdő esik, egy-egy lakosra 4,85 hold. Ugyanezen térség szántói 502 367 holdra rúgnak, egy-egy lakosra 3,38 hold jut átlagban. A 106 491 holdnyi rétből egy-egy lakosra átlagolva már csak 0,72 hold, a legelőből (összesen 215 031 hold) 1,45 hold. Szőlőből (összesen 22 163 hold) 0,15 hold, megközelítően egy-egy kapás.

Ha a művelési ágak regionálisan egyformán terítődtek volna, ha az egyes ágazatok jövedelmei egyformán oszlottak volna meg, s a birtokok használata, vagy tulajdonjoga is az átlag szerint tagozódott volna, a három törvényhatóság lakossága boldog harmóniában élhetett volna. Mivel azonban ilyen ideális „átlagolás” csak a fantáziában születhet meg, a valóság pedig ennél sokkal tarkább, maradt munkája a történésznek is, hogy megkísérelje felvázolni a nem átlagolható lét folyamatait, ebben az erdőélés és felhasználás jellemzőit.

A három törvényhatóság művelt területe 1 590 582 hold volt. Ebből 721 058 hold találtatott erdőnek. A művelt terület 45,33%-a.

Beregben és Ungban, fenn északon, a Beszkidek Magyarországra lejtő csúcsein fenyvesek díszlettek, közöttük havasi legelők. A százados fenyvesek nemcsak tűzi- és épületfát adtak a helyben valóknak, hanem a gyors vizű patakok vizén épített fűrész-malmok deszkát, gerendát, lécet és egyéb faárut is szépen szolgáltak. Hidak, vízimalmok, posztókallók, ványolók, jóféle szánok, szekerek, egyéb használati cikkek készülhettek fenyőfából. Munkács felé lejtve a táj, jóféle „bikkések, tölgyes erdők” váltották fel a fenyveseket. A bükkösök makktermésükkel híres kondákat, jeles nyájakat hizlaltak, de fájuk bútornak, szerszámfának, épületfának, más egyéb haszonra való fának is kiválóan alkalmasak voltak, s lehetett belőlük szénét égetni, velük meszet égetni, pálinka alá, timsóparláshoz tüzelni, sörfőzésre használni. Közöttük gyakrabban előfordult már a vadgyümölcs is, melynek terméséből ecetet erjesztettek, a bogysókat zsákmányolva gyűjtötték, a mogyorót pedig kötelezően szedték uruknak is, maguknak is.

Lentebb a tölgyesek tanyáztak, még gazdagabb vegetációban és keveredésben, mint a bükkösök. Fája mindazon dolgokra alkalmas volt, amire a bükkösök, s majdnem ugyanazokra, mint a fenyvesek, de méreteiknél fogva kútbödön, csónak, hombár, gabonátároló, egyéb hatalmas méretű faalkalmatosság is készíthető volt belőle, s ősszel színesedő lombjai alatt makkoló kondák hízhattak, fenn a hegyekben éppúgy, mint lent a síkságon. Fényes Elek is megemlékezik róla, hogy Bereg megye Munkács alatti térsé-

geit, és a Beregszász környéki híres szőlőhegyeket „rengeteg tölgyes erdők” tarkítják,⁸ amelyeket a Csetfalva és Lónya közötti térséget „átfolyó Tisza” partján „tenyésző erdőszzerű gyümölcsösök” gazdagítanak csak igazán.⁹

Ugocsának „erdeje mind a hegyes részeken, mind a rónaságon bőséges, s az utóbbi helyt olly iszonyú magasságú és vastag tölgyfák nevelkednek, hogy egynek derekából egész kis hajót faragnak ki. Ezen tölgyes erdők makkot majd minden esztendőben gazdagon teremnek. Az állattenyésztést ami illeti: a sertésenyésztés érdemel első helyet, mert ez számos nyájokban tenyésztetik és hízlaltatik.”¹⁰

Ugocsának gyümölcsösei nem vetekedhettek a Bereg megyei gyümölcserdőkkel, Tisza menti kertekkel, de „néhány tiszamelléki helységek szép gyümölcsösökkel bírnak”, s Tekeháza határában pedig „annyi dió terem, hogy vele a galíciai zsidók nem megvetendő kereskedést űznek”.¹¹

Ung megye „kétharmada hegyes, erdős” vidék, a fennmaradó egyharmada, a „nyugati rész, rónaság, mellyet azonban szinte rengeteg tölgyes erdők és számos apró tavak szakítanak meg”. Az északi fenyvesek itt is beleszelődülnek a bükkös, tölgyes övezetekbe, s a hegyekből leomló erek, patakok, folyócskák bőven hajtának lisztelő és fűrészmalmodokat, kallókat, ványolókat, egyéb vízi kerekeket.¹²

Bereg, Ugocsa és Ung megye kies tájait szemlélve, zordon fenyveseivel, bükkerdőkben makkoló kondáival, tölgyes ligeteivel, terpeszkedő mocsaraival, emberi szorgalmat igénylő szántóival, kertjeivel, szőlőivel, a törvényhatóságokat „összeférelő Tiszával”, a beléje siető patakokkal, erekkel, a hegyekben ékeskedő tengerszemekkel, ásványvizes forrásaival, az isteni teremtés szépségét ragyogtathatjuk képzeletünk elé, amelyen még csak alig ütött egy-két pörsenést az ember szekérútjaival, gyalogösvényeivel, egy-két vashámorával, ércbányájával, patakonként tucatnyi vízimalmával, s völgyekben, hegyoldalokban, síkságon szétszórt településeivel, melyek közül e régióban a legnagyobbak sem lépik túl az ötezer lakost tömörítő mezővárosi méretet. A tájat, a természetet rongáló, maga hasznára kisajátító ember leghatékonyabb szerszáma még ekkor a fejsze, a fűrész, a balta, s a földet hasító vaspapucs a favázú ekén. Mindezek inkább simogatják még a természetet, semmint rongálnák. Inkább még a természet maga kínálta ajándékait, fogadja el a tájban élő ember, semmint maga rabolná meg a természet törvényei vagy a mindenható akarata szerint építkező valóságot.

A harmónia még nem bomlott meg, csak készülődik a „botrány”. A vas iránti igény növekedése, az Alföld benépesülő térségeinek faszüksége, a szaporodó népesség „irtásra hajló” szorgalma, a mész egyre kelendőbb volta, az agyagedények iránti kereslet mind-mind az erdők elleni merényletek előkészítői. A magyar tájat hazafiúi rajongással szemlélő és statisztikailag, geográfiailag leíró Fényes Elekből már előtört a félelem: Ung megyét szemlélve fakad fel benne a „sejtés”: „ha az erdő pusztításának gát nem vetetik, nemsokára még Ungban is méreg drága lesz a fa”,¹³ pedig még ekkor 259 830 holdnyi volt a megye erdősegeinek kiterjedése.

Íme hát az erdőben bővelkedő régió. Bereg, Ugocsa és Ung megyék, ahol másfél-százezer ember próbálkozott mindennapjait – ha nem is minden percben boldoggá – legalább elviselhetővé szelidíteni a hétköznapok forgatagában. Ilyen állapotban találha-

8 *Fényes*, 1847. 319–320.

9 *Fényes*, 1847. 320.

10 *Fényes*, 1847. 414.

11 *Fényes*, 1847. 413.

12 *Fényes*, 1847. 313.

13 *Fényes*, 1847. 313–314.

tott rájuk az a néhány tucatnyi hivatalnok, akik nevüket és munkálkodásukat adták önszorgalomból, kötelességtudásból, avagy a megélhetés okán, amikor Mária Terézia úrbérrendelete nyomán megkezdődött az úrbérrendezés. Első lépéseként ez országos nagy munkának a falvak, mezővárosok jobbágy és zsellér lakóinak „megvallatása”. A kilenc kérdőpont és a hozzájuk társuló mellékkérdések átfogták az úrbéres lét majdnem teljességét. Mi azonban ezúttal csak az erdőélés és fahasznosítással kapcsolatos kérdésekre adott paraszti, jobbágyi, zselléri vallomásokot firtatjuk. Azokból szeretnénk megrajzolni azokat a törvényszerűségeket, amelyek jellemezték e három megye lakóinak erdőhasznosítási munkáját, az ebből nyert hasznot, de a károkat, nehézségeket is, amennyiben ilyenek előadták magukat.

Témánk kifejtéséhez az úrbérrendezéskor, az 1770-es évek elején „kivett” paraszti vallomásokot használtuk forrásként. Mivel a térség több száz falujából legalább 150-nek nem maradt fenn a vallomása, indokoltnak tartjuk táblázatban rögzíteni a mondanivalónk általános érvényességét erősítő és gyengítő tényeket. Táblázatunk összeállításához a *Lexicon Locorum*ot, a II. József korában végrehajtott népszámlálás adatait, az úrbérrendezés fennmaradt anyagát és Ludovicus Nagy statisztikáját használtuk fel.¹⁴

Adatok	Bereg	és	Ugocsa	Ung
Lélekszám 1784/87:			90 490	58 073
Házak száma:			16 055	8 417
Családok száma:			17 931	10 934
Terület km ² -ben:			4 999	3 230
Lélekszám 1825:	111 049		43 669	108 619
Házak száma 1825:	10 781		5 680	13 150
Település 1784/87:			329	205
Település 1825:	271		70	210
Kutatható Investigatio	252		63	55

Amint látjuk, Beregben és Ugocsában a fennmaradt investigatiók és a települések száma között olyan elenyésző a különbség, hogy az erdőéléssel kapcsolatos információk „lefedik” a megye egész területét, s a lakosok vallomásaiból a két megye egész térségére következtethetünk. Más a helyzet Ung megyében, ahol a 205 településből mindössze 55-nek ismerjük az úrbérrendezési anyagát. Megállapításaink tehát e megye lakóinak erdőélési szokásait illetően joggal bizonytalanodnak el, és a kép is szürkébb, ami Ung lakóinak erdőbéli haszonvételeiről rajzolható. Tudván azonban, hogy a három törvényhatóság közül Ung volt erdőben leggazdagabb, nemigen tévedünk, ha feltételezzük, hogy még intenzívebben hasznosították az erdő adta, kínálta lehetőségeket, mint a másik két megyében. Így kellett legyen azért is, mert Ungban működött ebben a korban a legtöbb hámor, vasolvasztó és vasfeldolgozó. Ezek az ércolvasztáshoz, a vas megmunkálásához, az edények, kályhák, egyéb vastárgyak készítéséhez nagy mennyiségű égetett meszet és faszenet igényeltek. Az 1770-es években még nem esik szó fahiányról, erdők fölös pusztulásáról Ungban sem, de Fényes Elek 1847-ben már arra figyelmeztet,

¹⁴ *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773. officiose confectum* (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása). Budapestini, 1920.; *Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum*. Buda, 1828.; *Danyi-Dávid*, i. m.; A Mária Terézia-féle úrbérrendezés anyaga.

hogya továbbra is olyan iramban irtják az erdőket Ung megyében, mint az elmúlt évtizedekben, „méreg drága lesz a fa”.

A 18. század második évtizedétől viszonylagos nyugalom „költözött” Magyarországra. A törökjárásnak, a tatárdúlásnak vége szakadt. A nemzeti függetlenségi harcok – Thököly, Rákóczi – is lezárultak. Az elnéptelenedett országot III. Károly, Mária Terézia, II. József, versenyben a frissen kialakult domíniumok, uradalmak régi és új gazdáival, kezdték megtelepíteni. Minden korábbinál jelentősebb mértékű belső migráció indult meg. Az északi térségek lakossága kezdte megszállni a töröktől visszafoglalt, néptelen vagy gyér lakosságú térségeket. Nagyarányú beköltözés indult meg részben német területekről, részben a Balkánról. Az új telepéseknek lakásra volt szükségük. A hajdan volt hadi népek, bujdosók, kurucok is fészket raktak, állandó lakást „vettek” maguknak valahol. Az építkezésekhez is töménytelen mennyiségű fa kellett, különösen az Alföld fátlan síkjain. Az építkezésekhez szerszámok kellettek, mint a megtelepedett földműveseknek is. A szerszámok, a hétköznapi lét igénye fokozta a fémek iránti keresletet. Bányászni, olvasztani, kovácsolni kellett, s ehhez faszénre volt szükség. A háztartásoknak edényekre, cserépeszközökre volt szükségük. Ezt is ki kellett égetni. Az utakat rendbe kellett hozni, a folyókon, patakokon átkelőhelyeket, hidakat kellett „verni”, ezt is fából. A megnövekedett számú lakosság házépítési, fűtési, főzési tevékenysége is fát igényelt. A meghonosodó béke megpezsdítette a szorgalmat, amihez szállítóeszközökre, szekerekre, szánokra, szerszámokra, azokba nyélre volt szükség. Soha annyi tutaj, „szály”, ladik, csónak, uszály nem járt a Tiszán és a belé torkolló mellékvizeken, folyókon, patakokon, mint a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében.

A termelés is megnövekedett. Részben a növekvő számú lakosság, másrészt a városiasodó, gyorsan iparosodó örökös tartományok lakossága, másrészt az állandó katonaság élelem-, fegyver- és ruhaszüksége malmok, kallók, manufaktúrák, hámorok, műhelyek és a fát is hasznosító vagy igénylő kézműipar fellendülését eredményezte.

Az igény a közös használatú erdők romlását hozta. A központi hatalom hamar felismerte a veszélyt, s már a Mária Terézia-féle úrbérrendelet a földesurak felügyelete alá rendelte az erdőket, aminek következtében az erdők tulajdonjoga is hamarosan rájuk szállt. Majd 1769-től királyi statútumok, parancsok, regulák igyekeztek útját állni az erdőrontásnak, mígnem a 19. század elejétől rendszeresen visszatérő téma az országgyűléseken, a diétákon is az erdő.¹⁵

Miközben az uralkodó védte a paraszti, jobbágyi „rongálástól”, szabad használatától az erdőt, s „átjártította” azt a földesurak, főleg jobbágytartó nemesek tulajdonába, addig ügyelt szigorúan arra is, hogy fölös, főleg pedig elviselhetetlen földesúri terhekkel ne zsarolják ki a nemesek a jobbágyokat. Az államnak egyre több pénzre volt szüksége, ezért termelékenyebbé, hatékonyabbá kellett tennie a jobbágygazdaságot. Ennek egyik módja, hogy rendeletekkel „leszedte a jobbágyok válláról” azokat a századok folyamán szokásból, szeszélyből vagy földesúri kapzsiságból rájuk terhelt szolgáltatásokat, amelyek nemcsak kedvetlenítették, szorgalmát, hatékonyságát is lohasztották a jobbágyoknak. Megszüntette hát az uralkodónő a gomba-, mogyoró-, vadgyümölcs-, gyógynövény-, méhvaltság és egyéb, karácsonyi ajándék vagy más néven követelt földesúri haszonvételt, mint a komló gyűjtésének és szolgáltatásának kötelezettségét is az erdőléssel kapcsolatban. Szabályozta a makkoltatási jogot is, és rendezte a jobbágyok kötelezettségét a dúvadak irtásában, a kártevő állatok elleni vadászatokon. Szabályozta

15 *Tagányi Károly* i. m.

a favágás és a karácsonyi fa szolgáltatásának mértékét, az épületfa használatának jogát. Az erdők sorsára ez utóbbi gyakorolta a legjelentősebb hatást.

Tűzi- és épületfa

A magyarországi éghajlati és természeti viszonyok között a paraszti, jobbágyi erdőélés, fahasznosítás egyik legfontosabb „kényszere” a lakások, gazdasági épületek, egyéb „csinálmányok és tákolmányok” megépítéséhez szükséges fa biztosítása. Hajdan ezt többnyire szabadon vághatták az erdőn az országlakosok, már ahol volt erdő, de a 18. században, éppen a megnövekedett épületfa-szükséglet, annak pénzbeli hozadéka, jövedelmezősége indította el azt a folyamatot, amelyik egyre több térségében az országnak földesúri engedélyhez kötötte ezt a jobbágyi, zselléri haszonvételt. Mária Terézia rendeletileg véglegesítette az épületfák vágásának földesúri engedélyhez kötését. Ennek következtében a jobbágyok, egyéb jogon földesúri szolgáló népek a 19. század elejére megfosztattak a „haszonfákkal” való szabad élettől. Jelentős térségek lakói estek el fontos jövedelmi forrásuktól, az épületfa szabad árusításának lehetőségétől. Ez a folyamat az általunk vizsgált három megyében éppen az úrbérrendezéssel kezdődött el. Épületfa korlátlan mennyiségben volt Beregben, Ugocsában, Ungban, de egyre több földesúr kötötte annak vágását „comissiohoz”, engedélyhez.

Az épületfánál is szabadabb volt a tűzifa használata, hordása. Ahol erdő volt, vagy fa, liget a folyó-, patak-, érparton, ha „cseprentes” is, ha „cserjés” is, azt tűzre a jobbágyok szabadon hordhatták; ahol egyáltalán nem volt erdő, faszor, cserjés, ott többnyire a földesúr legközelebbi erdejéből hordhatták jó, vagy rossz úton a jobbágyok. Tűzifát a három megyében csak egy-két község lakóinak kellett „pénzért beszerezni”, s a nagyobb mezővárosok népességének, mint például Munkács, Beregszász. Télen tüzelésre, fűtésre, egész évben főzéshez, sütéshez rendelkezésre állt a tűzifa.

A három megye 534 településéről 370-ben maradtak fenn a paraszti vallomások. A hiányzó 164 településből 141 Ung megyei. Ungnak viszont éppen a sík térségeiben, a „fátlan” kerületekből maradtak meg a vallomások. A vizsgálható 55 település lakói közül egyáltalán nem volt tűzifája saját határából Homok, Katergény, Minaj, Bátfa, Bozos, Doboruszka, Darma, Ór, Tegenye, Palágy, Pinkóc, Tarnóc, Vajkóc lakóinak. Nem panaszkodtak ők sem, csak tényként közölték, hogy a tűzifa jobbágyi haszonvételével földesuraik jóvoltából „nem élhetnek”. Mátyóc, Mogyorós, Budaháza és Botfalva lakói pedig spártai tömörséggel közölték: „Kevés tűzifájuk van.” Panaszkodni azonban, hogy pénzért szereznek be, sehol nem panaszkodtak. Többnyire a szomszédos határokból, legfeljebb fél napi, egy napi fordulóra lévő erdőkben évi egy-két nap munkáért minden évben beszerezhették a tűzifát.

Hasonló volt a helyzet az épületfával is. Homok, Bacsava, Katergény, Lehóc, Minaj, Kistrát, Bátfa, Botfalva, Budaháza, Bozos, Doboruszka, Ór, Kerész, Mogyorós, Palágy, Pinkóc, Tarnóc, Tegenye, Vajkóc lakói vallották Ung megyében, hogy saját erdejük nincs, határukban a földesúrnak sincs olyan erdeje, amelyből épületfát vághatnak, de a pénzért szerzés szükségességének jajpanasza sehol nem zendült meg. Vagy nagyon olcsón, vagy kevés munkáért, avagy közeli határokból beszerezhették épületeikhez, lakóházaikhoz a szükséges fát.

Ugocsa megye 63 településének lakói közül Bábonny, Fancsika, Felsőkaraszló, Sásvár lakói szűkölködtek a tűzifa használatában, szabad hordásában, de minden szó nélkül. Felsőkaraszlónak például saját makkoló erdeje volt, de lakói megemlítették, hogy tűzifájuk nincs.

Épületfája Ugocsa megyében nem volt Bábonynak, Dabolcnak, Heténynek, Tivadarnak, Egresnek, Fancsikának, Felsőkaraszlónak, Tiszakeresztúrnak, Matyfalvának, Sásvárnak és Tiszaújhelynek.

A többi település lakói szabadon éltek az épületfa vágásának, hordásának haszonvételével, egészen a legutóbbi évekig. Egy-két-három éve azonban váltás következett be az erdőhasználatban. Ugocsa megye lakóinak vallomásából ez plasztikusan kirajzolódik. Veresmart lakói fogalmazták meg ennek a váltásnak a lényegét legélesebben. Korábban ők is, őseik is „emlékezetekre” szabadon „élték az erdőt”, de 1 éve „a földesúr által eltiltattak”, épületfát már csak az ő, vagy tisztjének engedélyével vághatnak. Egy-két-három éve „commissio mellett”, földesúri engedelemmel vághattak épületfát Batarcs, Bocskó, Csarnató, Csoma, Farkasfalva, Forgolány, Gödényháza, Királyháza, Komlós, Szászfalva, Kistarna, Nagytarna, Tekeháza, Sásújfalu, Veréce, Karácsfalva, Alsósárád és Veresmart lakói is.

A „commissio”, a földesúri engedelem következő szigorítása a pénzért vágható épületfa. Erre még 1772–1773-ban Ugocsában nem volt példa. Elsőként a makkoltatást fizettették meg a földesurak a jobbágyokkal Ugocsában, majd csak ezt követte évek múlva a fahordási engedély pénzért való átengedése. Mindezekről azonban később szeretnénk részletesen beszélni.

Bereg is bővelkedett fában. A 261 településből 252-ben maradtak fenn a paraszti vallomások. Ezek szerint tűzifája az alábbi települések lakóinak nem volt a maguk határában: Tivadar, Halábor, Fejércse, Újdávidháza, Klastromalja, Nagylohó, Posnyákfalva, Verbiassetrusovica, Pereszirova és Zavadka. Az említettek közül saját erdeje volt Fejércsének, de abból nem hordtak tűzifát. Szüksősnek vagy kevésnek nyilvánították tűzifa-szerzési lehetőségeiket Badaló és Ódavidháza lakói. Csak cserjével, „némi cseprentes fával” tüzelhettek Iványi, Kustánfalva és Ruszkóc úrbéresei. Csak földesúri engedelemmel hordhatták a tűzifát Patkanóc lakosai.

Mint ahogyan tűzifa, épületfa is bőven volt Bereg megyében. Az épületfa hiányára Fejércse, Tivadar, Homok, Nagy- és Kisalmás, Halábor, Maszárfalva, Ardó, Csapocsa, Dercen, Kigyós, Kuzmina, Kislohó, Balásfalva, Újdávidháza, Iványi, Kendereske, Kustánfalva, Klastromalja, Lauka, Nagylohó, Posnyákfalva, Rákos, Bilaszovica, Borszucsina, Beregoc, Kotolnica, Laturka, Miskarovica, Medvecsa, Verbiassetrusovica, Pereszirova, Szkotárszka, Tissova, Timsor, Talamas, Alsóverecke, Felsőverecke, Zagyilszka, Zavadka és Beregszász úrbéresei panaszkodtak, de hogy ez külön kiadást jelentene számukra, vagy csak nehezen szerezhetnék be, egyik településen sem említették. Több település lakói vallották azonban, hogy néhány éve, avagy csak a legutóbbi időben „földesúri commissio mellett” hordhatnak a maguk szükségére épületfát. Ilyen falusi közösségek voltak: Kövesd, Láza, Patkanóc, Podhering. Ritkán jutottak épületfához Bulcsu úrbéresei, és szűkölködtek épületfa hasznélvezetében Ódavidháza jobbágyai, zsellérei is. Távol, a „krajnai közös erdőben” vághattak épületfát Krajnamartinka lakói, s pénzért kellett vásárolniuk az épületfát Felsőverecke, Volóc, Veretecső lakóinak. Bár „krajnai... közös erdejük” volt Feketepatak lakóinak, ahol ingyen jutottak épületfához, de falujuktól az messze volt. Kanóra lakói viszont Lengyelországban vásároltak maguknak épületfát, mint ahogyan Szkotarszka lakói is.

A vallomások egyértelműsítik: ha meg is kezdődött a földesurak erdők fölötti hatalmának, tulajdonjogának kiterjesztése és érvényesítése mindhárom megyében, „siralmas panaszra” okot adó módon az épület- és tűzifa vágásában, használatában még igazán nem korlátozták az úrbéres szolgálónépeket. A szükséghez mérten majdnem minden falu lakói szerezhetek fát. Olykor többet is, mint amennyire épületeikhez, téli

és nyári tüzelésükhöz, főzésükhöz szükségük volt. Számos falunak volt saját erdeje, s többnek más településsel közös használatú erdősége. Bereg megyében a „krajnai kerület” falvai birtokoltak közös erdőt. Ebben szabadon élhettek az erdő minden hasznával. Nem kevés haszonvételük származott ebből, mint ahogyan vallották is Feketepatak, Pappfalva, Závidfalva, Klastromfalva, Bábafalva, Deskofalva, Kutkafalva, Kislucska, Krajnamartinka jobbágy- és zsellérsoron élő lakói. Saját erdeje volt Csarodának 4 darab, Drahócnak, Fejércsének, Gelénesnek, Hetének, Mároknak, Márokpapinak, Surány-nak, Vidnek, Bályunak, Bótrágnak, Haranglábnak, Nagy- és Kislónyának, Mátyusnak – bár ez utóbbi két község, Kislónya és Mátyus panaszként rótta fel, hogy „az uraság 10 éve elvette a makkerdőt” –, Somnak, Zápszonnak, Muzsajnak, Maszárfalvának, Dercennek, Gajdosnak, Medvedocnak, Patkanócnak, Nagyábránkának, Ardanházának, Bubliskának, Drágabátrfalvának, Fogarasnak, Papyörgyfalvának, Hátmegnek, Munkácsnak 2 darab is, Nyéresfalvának, Badalónak, Benének, Geccsének, Pappfalvának, Rákosnak, Sztánfalvának, Szerencsfalvának, Nagybresztónak, Demkofalvának, Egreskének, Izvornak, Lécfalvának „Hosszúhát nevű erdeje”, Ploszkovicának, Almamezőnek, Újrosztokának, Beregnek, Beregszásznak, Bártházának, Nagydobronynak, Gorondnak, Nagytutnak, Jánosinak, Iznétének, Nagylucskának, Pisztraházának, Ramocsaházának, Remetének, Sarkadnak, Várinak és Vorotnicának. Nagydobrony „Darnó meji nevezetű erdőt” tudhatta a magáénak. Ilykócnak Vorotnicával és Hribóccal volt közös erdeje, Balásfalvának pedig Szerencsfalvával.

Ugocsában mindössze Csarnató, Feketeadó, Alsó- és Felsőkaraszló, valamint Salánk lakói vallottak kizárólagosan saját használatú erdőt a magukénak.

Ung megye 55 településéről fennmaradt vallomások sem dicsekszenek nagyszámú községi erdővel. Gajdos, Iglinc, Köblér, Koncháza, Orlyova, Kistrát, Bés, Gálócs, Palágykomoróc, Pálóc és Sislóc lakói vallottak maguknak erdőt. Ismét hangsúlyoznánk azonban, hogy Ung vármegye legerdősebb területein alakult falvak vallomásai hiányoznak.

Az erdőbirtoklás vallomásokban történt megemlítése nemcsak a faizás, az erdő-élés és az erdei haszonvételek úrbérrendezéskori megismerése szempontjából fontos. Sokkal inkább azért, mert a majdani határregulációk során, még inkább a paraszti birtokviszonyok megteremtésekor, a jobbágyfelszabadításkor az úrbérrendezéskor rögzített állapotok lesznek a meghatározói a polgári tulajdonviszonyok mértékének és minőségének.

A fa bősége vagy hiánya egyre fontosabbá válik a jobbágyi haszonvételek között. Az alföldi térségek 18. századi újjáépítése, a falvak bővülése, a lakosság, a családok számának növekedése, a mezőgazdasági cikkek kereskedelmének fellendülése, a mezővárosi, városi kézműipar fellendülése, a lakosság – bár lassú, de megfigyelhető – vagyoni gyarapodása, az életminőség változása megnöveli a keresletet mind az épület, mind a tűzifa iránt. Ez fellendítette a fakereskedelmet. A Tisza, Szamos, Kraszna, a Latorca és más, fauszatásra is alkalmas folyók mentén mind a földesurak, mind a jobbágyok igyekeztek ezt a keresletet kihasználni, és soha korábban nem tapasztalt mértékben lendült fel a folyókon a „szálak, szályak, tutajok délre áramlása”. Már nemcsak sót, fémszerszámot, szállítottak gerendát, zindelyt, lécet, szerszámfát, deszkát, minden, az építkezéshez szükséges faféléit.

Fakereskedés

Régebben igen, az úrbérrendezés éveiben már kevésbé szabadon élhettek a jobbágyok az épületfa kereskedelmével. Egyrészt maguk a földesurak is „rájöttek” ennek pénzben mérhető hasznára, s fölösen állt rendelkezésükre munkaerő, éppen a kötelező

jobbágyi robot révén, másrészt egyre többen kísérelték meg az erdők ebbéli haszonvételeinek a jogát bérelni. Mindezekért a jobbágyok, éppen akkor, amikor a megélhetés kényszere, avagy az életminőség javítása okán nagyobb szorgalomra hajlottak volna, a fakereskedés pénzszerzési lehetősége egyre inkább „elvonatott tőlük”. Az általunk vizsgált időben mindezek ellenére még foglalkoztak tutajozással, „szálak”, „szályak”, tutajok folyón való leengedésével. Bereg megyében Adony, Vámosatya, Csaroda, Gelénes, Gulács, Hete, Kerecsen, Tizzaszalka, Ugornya, Vid, Bályu, Kisdobrony, Nagylónya, Kislónya, Mátyus, Köves, Dercen, Medvedóc, Kendereske, Bene, Csoma, Halábor, Váralja és Vári lakói.

Ugocsában Hetény, Királyháza, Kökényesd, Veléte, Egres, Fancsika, Feketepatak és Salánk lakói vallották, hogy a folyókon „szályakat” eregetnek alá, avagy fát szállítanak eladásra.

Ung megyében – az 55 „megvallott” településen – csak Nagygejőc, Csicsér, Iske, Kiskapos, Nagykapos, Kelcsény, Palágykomoróc, Mokcsa, Pruksa és Sislóc lakói kereskedtek fával.

Fakereskedés alatt természetesen a patakokon, folyókon leúsztatott haszonfa szállítását vagy értékesítését értették a vallomástevők. Nem sorolták ide a famívekkel való kereskedést, amit nemcsak folyók mentén, főleg nem is folyók mentén végeztek. Ezért erről a későbbiekben esik szó.

Makkoltatás

A korabeli lakosság egyik legfontosabb haszonvétele – a tűzi- és épületfa gondtalan biztosítása mellett – az erdőből a makkoltatás volt. Mindhárom megye jelentős sertéstartó térség. Még a legészakibb térségek fenyvesei közé is felhúzódtott a bükk, s a tölgy a folyók szolgáltatta bőséges vízkészlet és a talajszerkezet miatt a legdélibb térségekben is tenyésztett. Százados tölgyek „ontották” a makktermést. Bővelkedtek a makkban a bükkösök is. Kedveztek a sertésenyésztésnek a mocsaras, gyökérrel, gumókkal, vízi állatokkal, csigákkal teli térségek is. Ha nem is a legfontosabb, de az egyik legfontosabb haszonállata volt mindhárom megyének a sertés, amiből – különösen tél kezdetén – jócskán lehetett „pénzelni”. A gyökereken, gumókon nyáron is „jó erőben lévő” sertések ősszel, a makkhullás idején viszonylag gyorsan zsírosodtak, híztak. Karácsony és újév előtt, a téli „disznótorozáshoz” jó árualapot képeztek. A térség mezővárosaiban tartani szokott országos állat- és kirakodóvásárokon kondaszámra cseréltek gazdát. Gyakran a Nyírségbe és Tokaj-Hegyaljára is „lehajtották” lábón a megzsindült, makkon hízlalt állatokat. Nemcsak a jobbágyok, még inkább és még hamarabb éltek a pénzszerzésnek ezzel a lehetőségével a földesurak. Az erdők használatának pénzhez kötése, a fahordás „földesúri engedelemmel történő” meghonosítása még csak éppen elkezdődött az általunk vizsgált időben, de a makkoltatás engedélyezése, sertéstizedhez, avagy a makkoló sertések darabjaiért szedett makkválság viszont már általánosnak mondható. Egyre gyérül azon települések száma, amelyeknek lakói szabadon makkoltathatnak. Mind több községben köti engedelemhez, avagy sertés- vagy pénzszolgáltatáshoz a makkoltatást a földesúr.

Ung megye pásztázható falvaiban viszonylag még szabad a makkoltatás. Panasz alig fakad fel a jobbágyok ajkán, s a makkválságról vagy sertéstizedről sem ejtenek sok szót. Andrasóc lakói sem földesurukra panaszkodnak, hanem szomszédaikra, akik „magok határához hatalmasan elfoglalták” a makktermő erdőt, s őket kiszorították a makkoltatási haszonvételeből. Kis- és Nagykapos lakói azonban már „fizetség ellenében” makkoltathattak csak. „Makk-béli haszonvételekről” vallottak Turjabisztra, Csertész,

Dubrovka, Gajdos, Nagygejőc, Helmec, Horlyó, Iglinc, Oroszkomoróc, Koncháza, Orlyova, Kistrát, Szerednye, Bajánháza, Turna, Bés, Csicsér, Iske, a már említett Kis- és Nagykapos, ahol pénzért makkoltattak, Kelecsény, Palágykomoróc, Mokcsa, Pálóc, Pruksa, Nagyszelmenc, Sisloc, Vajan és Viszoka lakói.

Bonyolultabb és változatosabb a makkoltatás Ugocsa megyében. A 66 településről 63-nak maradt fenn a vallomása. Ebből a 63 községből 43 faluban éltek az úrbéresek a makkoltatás haszonvételével. Sertéstizedről és makkválságról nem szóltak Feketeadó, Batár, Bocsko, Bökény, Csedrek, Csepe, Csoma, Dabolc, Gödényháza, Halmi, Királyháza, Kőkényesd, Szászfalu, Sásújfalu, Veléte, Kiscsongova, Egres, Ölyves, Alsókaraszló, Felsőkaraszló, Komját, Feketepatak, Rakasz, Rákóc, Salánk, Felsősrád, Nagyszőlős, Ilonokújfalu és Verbóc lakói.

Akli lakói azonban a sertések darabját 2 garasért, Almás község úrbéresei csak földesúri engedéllyel makkoltathattak. Bábonyban sertésdézma ellenében, vagy disznónként 6-6 krajcárért engedélyezték a makkoltatást. Pénzért makkoltathattak Farkasfalva és Nagygérce lakói is. Ez utóbbi településen sertésenként 4-4 garast szedtek. Kriván 6 krajcárt, Nagytarnán 10 polturát kértek egy-egy sertés után. Ez utóbbi helyen 4-4 polturát akkor is beszedtek a jobbágyoktól sertésenként, ha nem volt makktermés. Tekeházán fizetség nélkül makkoltathattak, de csak akkor, ha az uraság kondája már „feljárta az erdőt”. Váltó ellenében, vagy a tizedik sertésért makkoltattak Terebes lakói, mint ahogyan Veréce és Tamásvárallya lakói is. Turc úrbéresei földesúri engedéllyel hajthatták sertéseiket a makktermő erdőbe. Alsósrád úrbéreseit pedig „két éve az uraság eltiltotta a makkoltatástól”. Veresmart úrbéres szolgálóinak kondája is csak földesúri engedelemmel juthatott be az erdőbe.

Bereg megye 268 községéből 197-ben éltek a jobbágyok, zsellérek a makkoltatás lehetőségével. Nem mindig nagy örömeikre. A bükkösök és a tölgyesek több-kevesebb rendszerességgel ontották a termést, és a szolgálónépek nem is nagyon panaszkodtak, hogy uraik eltiltanák őket a makkoltatástól, avagy súlyos dézsmát vagy nagy váltságpénzt követelnének a makkoltatásért. Sok helyen vallották, hogy „szabad makkoltatni”, több helyen kihangsúlyozták, hogy „ingyen makkoltatnak”, máshol a falu kondája együtt járta az erdőt a földesúr sertéseivel, és minden fizetség nélkül, szabadon makkoltathattak. Bereg megyében Bulcsu, Daróc, Bátyu, Kisbégány, Bótrágy, Borsova, Csetfalva lakói említették csak, hogy „földesúri engedelemmel makkoltatnak”. A bő makktermés néhány községben még azt is lehetővé tette, hogy „idegenek sertéseit befogadják” erdeikbe (Makaria). Fizetni a makkért, illetve a sertések makkoltatásáért mindössze néhány községben fizettek. Kuzmina lakói például, akiknek nem lévén erdejük, „makkot... pénzen vásároltak”. „Fizetség nélkül nem makkoltathattak” Kisfalud úrbéresei sem. Kisábránka lakói a sertések darabját 4 krajcárért, a süldők darabját 2 krajcárért makkoltatták. Kölcseán a sertések darabját 51 krajcárért engedték a földesurak a makktermő erdőbe. Váltókat kellett fizetni a makkolásért Kockaszálláson is. Runófalva urai a süldőkért 15, a sertésekért 30 krajcárt követeltek, Szuzkó urai egységesen minden erdőbe hajtott sertésért 14 krajcárt kértek. „Régen ingyen” makkoltattak Szolyva úrbéresei is, de „mostanság disznónként 25 krajcárt” követelnek tőlük. Középviznice lakóinak akkor is 15 krajcárt kellett fizetniük sertésenként, ha nem termett makk, avagy nem óhajtották a sertéseket „makkra hajtani”. Ha makkoltattak, akkor pedig minden sertés után 30 krajcárt kellett „lepöngetniük”. Sztrabicso lakóival „gyöngédebben” bántak uraik. Ha volt makk, akkor is, ha nem termett, akkor is 2-2 garast követeltek tőlük sertésenként minden évben.

Hajdan szabadon makkoltathattak Lukava lakói is, de „ezt mostmár megtiltották nekik”. Pénzért sem kapnak saját határukban makkot. Tíz éve Kislónya és Mátyus lakóitól is „elvette az uraság a makkerdőt”, de sertéseiket még nem tiltotta ki onnan.

Bereg megyében nem volt elhanyagolható a sertéstartás. Mutatja ezt az is, hogy a települések megközelítően 4/5-ében vették hasznát a jobbágyok, zsellérek a makktermésnek.

A bőséges makktermésnek azonban nemcsak hasznát, bőven látták kárát is a lakosok. Egyik nagy hátrányuk abból származott, hogy a megye északi térségeiben nem minden évben érett meg a makk. Sok helyen idő előtt beköszöntöttek a fagyok, s mielőtt megérett volna a makktermés, az megfagyott. Ilyenkor a sertések hizlaló, zsendítő takarmány nélkül maradtak, s a sovány disznókból alig pénzelhettek. Ezen nem segített a későbbi évtizedekben meghonosodott kukoricatermelés sem, mert a makkkal együtt azt is „elvitte a fagy”. A korán jött fagyokra az alábbi falvak lakói panaszkodtak: Ploszkanovica, Voloc, Veretecső, Zsdenyova, Verbiaspetrusovica, Paskoc, Felsőverecke, Alma-mező, Felsőhrabonica, Hukliva.

Számos településen meg éppen a bőséges makktermésre panaszkodtak, mondván: – Ha bő a makktermés, úgy elszaporodnak az egerek, hogy a rákövetkező évben elviselhetetlen károkat okoznak a vetésekben. Visszatérő panasz ez Kisbreszto, Kisbisztra, Nagybreszto, Brusztopatak, Csabina, Csernik, Dubina, Diszkovica, Duszina, Gevenfalva, Holubina, Hankovica, Klocskófalva, Kockaszállás, Lécfalva, Ploszko, Plavia, Ploszkanovica, Szidorfalva, Runófalva, Szaszóka, Szolocsina, Szuszkó, Sztrojna, Szolyva, Felsőviznice, Középviznice lakóinak az ajkán.

Íme hát a három megye lakóinak leglényegesebb erdőbéli haszonvétele: a tűzi- és épületfa nyerése, a fakereskedés lehetősége és a makkoltatás terén alakuló, változó folyamatok. Az összegző, általános jellemzőket kereső gondolatok után érdemes azonban megyénként néhány település úrbéréseinek az említett erdőbéli haszonvételekre vonatkozó vallomását ízelítőül, és a levont következtetések bizonyságául külön is idézni.

Úrbérések vallomása a tűzi-, épületfa, fakereskedés és makkoltatás szokásairól

Bereg megyében Vári mezőváros lakói a következőket mondták: „Ezen városnak különös szabad erdeje lévén, tűzi- és épületfában nem szűkölködnek... A Tisza és Borsova ezen város határán foly el, ahol gyümölcs fáknak termését, épületre való fákat és több egyebet szálakon eresztgetvén az Alföldre, hasznosan kereskednek.” Adony szolgáló „renden” élő lakói haszonvételei között „mind tűzi-, mind épületfa található és elégséges... Különös makkos erdeje nincsen, hanem amikor makk terem, az földesurakéval minden váltó nélkül szabadon makkoltathatnak... A Tisza az helység alatt vagyon, melyen mind fából, mind pedig kormányossággal és kézi munkával hasznot vehetnek.”

Nagyalmás lakóinak ajkán azonban panasz kél: „Határjokban egyéb tűzre való fánál – abbul is a rossza – nincsen... Makkoló erdejük sincsen, de minden esztendőben, akár terem, akár nem, mindazonáltal minden darab sertéstül minden gazda 4 krajcárt tartozik fizetni.” Asztély úrbéréseinek „tűzi- és épületfa van, azokat alkalmas uton hordhatják... Midőn makktermő erdejek terem, szabadon makkoltathatnak a földesurakéval együtt, minden pénzfizetés nélkül.”

A badalóiaknak „erdejek vagyon egy darabocska, ahonnan épületre való fát apródonként ugyan hordhatnak, de tűzifát igen keveset, annyira, hogy más határokról is kén-teleníttetnek adományért hordani... Makkoló erdejek csak annyi vagyon, hogy az helység sertése, ha bőven terem, beérmé vele... A Tisza vize éppen kertjek alatt lévén, azon mind kézi munkájával, mind szájassággal, mind szekerezéssel, mind pedig halá-

szásával a szegény ember pénzt kereshet.” Bereg mezőváros lakosainak „tűzre és épületre való fájok vagyon... Makkoltató erdejek nagy darab vagyon, ahol magok sertéseit is bőven makkoltathatják, és másokét is fizetésért, amikor makk terem, befogathatják.” Bótrágy lakóinak nemcsak épületre és tűzre való fájuk volt, hanem ahogy vallották: „Makkoló erdejek vagyon..., az földesuraság engedelméből, amikor tudniillik a makknak termése vagyon. Ezen kívül magának ezen helységnek vagyon egy darab makktermő erdeje, Som nevű helységgel közös, melyre még eddig a földesurak magok sertéseiket nem hajtották, hanem a lakosok minden háborítás nélkül használták.” Csoma úrbéresei szerint „az erdő éppen a falu mellett lévén, ámbátor az uraságé, de a jobbágyok is szabadon élnek véle, tűzifát mind magok számára, mind eladásra, hogy tudniillik télnel idején szánon és szekeren hordhatnak Váriba és Beregszászba, úgy más közel levő helységekbe, alkalmas úton. Nem különben épület és mindenféle szerszámfát eladásra. Mindazonáltal oly restrictioval, hogy tudniillik azokat, vagyis mind épület, mind szerszámfát az Alföldre vagy piacokra a szekeren ki-ki egyszer elviheti... A tölgyes erdőben a jobbágyoknak nincs különös része, de midőn makk terem, minden pénz nélkül szabadon makkolnak.”

Tűzi- és épületfa Harangláb határában is „elégéses” van. „Volt ezen helységnek különös makkoló erdeje is – mondották a lakosok –, de az földes urak, ennek előtte mintegy 10 éve, elvette tőlük. Mostanság az uraság sertéseivel együtt makkoltatják disznait, ha bőven terem a makk, de ha szűk, akkor sertéseiket a makkos erdőn járni nem engedik a földesurak.” Ilonca lakói fával élhetnek, de a „makkolás után disznóként 1-1 sódort kötelesek uruknak adni”.

Iglinc határában „tölgy és bükk-erdő is található, s a bükkmakk gyakran terem, de ebből hasznuk nincs, mivel csak fizetség fejében makkolhatnak”.

Mátyus úrbéresei sem szűkölködtek fában. „Makkoló erdejek is vagyon – mondották a megkérdezettek – különösen kiszakítva... a földesuraság erdejétől, melyet eddig szabadon és megkárosítás nélkül bírhattak... A Tisza vize határjokon folyván, szályakon kereskedést folytathatnak, és mindenekre szükséges fákat még eddig a Tisza vizén szabadon hordtak, és magok szükséges élelmeket ezáltal kereshették.”

Márokpapi lakóinak inkább káruk, mint hasznuk volt az erdőségekből. Tűzi- és épületfájuk ugyan volt, makkoltatni is ingyen makkoltattak, de „különös erdejeket” a földesurak „már régen elfoglalták”. Panaszolták azonban, hogy „az mezőnek nagy részét az erdő elfogta, mind az mostaniaknak, mind pedig az régieknek nem művelése miatt, ezért kevés szántóföldök vagyon. Élelmek keresésére az Alföldre szoktak kijárni, addig pedig egy vámos hidon és az Tisza révén kell által menni, ősszel és tavasszal alkalmatlan úton.”

Nelipina lakói sem szűkölködtek fában. Makkal is élhetnek sertéseik, de az erdőből nagy káruk származik. „A vadállatok, így medvék, vaddisznók, farkasok nagy kárt tesznek nekik. A medvék, vaddisznók a vetésben, a farkasok a marhákban. Káruk azért is nagy, mert e káros vadakat nem szabad megölni, csak elűzni.” Hasonló sors jutott Jajlva úrbéreseinek is, akik nem védekezhetnek a vadak ellen, „mert a földesuraság az összes puskát elszedte tőlük. Elszaporodtak a vadak, 6 esztendeje Csukan Jankó derék gazdát megsebesítették, a nyáron pedig Bunyak István feleségét a faluhoz közel sebzette halálra egy medve.”

Kisbisztra lakói sem szűkölködtek fában, s határukban „gyakran terem bükkmakk, de mivel e faluban kevés disznót tartanak, az erdőből így nem sok hasznuk van... Makktermést követő esztendőben az egerek elszaporodnak, s pusztítják vetéseiket.” Az egerek kártételére a bükkerdő övezet lakói visszatérően panaszkodnak.

Az egerek és vadak kártételét leszámítva, hasonlatos vallomások maradtak ránk Ugocsából is. „Mikor makk terem – vallották Akli úrbéresei – ... sertéseinket makkoltathatjuk, úgy mindazonáltal, ha két garast egy-egy sertéstül váltásként fizetünk.” Tüzi- és épületfában sem szűkölködtek. Batár lakói is szabadon élhettek fával, s makkolni ingyen makkoltathattak. Sertésdézsmát sem kértek tőlük. Panaszra mégis volt okuk: „A nagy erdő ezelőtt valami hat-hét esztendővel a földesurakkal közös volt – mondották –, de már most tőlünk elvették, mert nem engedik, hogy nyáját fogadjunk rá. Azelőtt pedig amikor makk termett, szabad volt mindenkor egy nyáját fogadni rá, az mellett magunknak is szabad volt ott járni az urakéval együtt.” Fára, makkra, illetve azok hiányára nem panaszkodtak Veléte lakói sem, de a fakereskedésre igen: „A kamaraiak nem hagyják, hogy tutaj usztatásra szegődjünk – sérelmezték –, mivel úgymond más vármegyéből valók vagyunk, bár a bustyaházi és szigeti kamarák közel vannak. Újlakra elmenve, könnyebben kapunk erre lehetőséget, azaz hogy sajkákat vigyünk a Tiszán.”

Egres lakóit a földesurak „szorították meg” szabadságukban, amennyiben – ahogy vallották – „Makkos erdőnk mindez ideig volt, hanem mintegy három éve annak birodalmában a földesurak által megháborítottunk.”

Feketepatak lakói a fakereskedés haszonvételeivel is élhettek, amennyiben „a Tisza nem messze lévén, oda szálfá szállítással pénzt” kereshettek. Káruk volt azonban abból, hogy az erdő mellett lakván, rétjüket a disznók és a vadak rendszeresen „elrontották”.

Királyháza lakóinak tűzifájuk szabadon, épületfájuk „a méltóságos uraság engedelmeivel commissio mellett a Dominiumhoz tartozó erdőben” adatott. „Makkoló erdőnk nem lévén – sajnálkoztak –, mivel az uraságé az ezen dominiumban való erdő, mindazonáltal sertéseinket ott, ahol az uraság nyájai makkolnak, ugyan az uraság sertései után, minden váltó nélkül, amidőn megengedtetik makkoltathatjuk.”

Kökényesd lakóinak vallomását is érdemes figyelemmel követni: „Tüze való fánk vagyon az határban elegendő, mind lágy, mind kemény, úgy hasonlóképpen épületre is földesuraink engedelme nélkül is vágthatjuk az fát, mikor kívántatik, az határunkban. Mikor makk terem az erdőkn, minden adózás nélkül az földesuraság sertéseivel együtt járnak sertéseink a makkon. Télben, mikor jó szánút vagyon, Szatmárra a földesuraság engedelmeiből épületre való fát is hordhatunk, úgy deszkát is.”

Nagygyérce úrbéresei is érezték a földesúr hatalmát. Fájuk ugyan engedelem nélkül volt, de sertései után „az uraság erdein ha makk terem, ha nem terem is, négy-nyég garast” kellett fizetniük, „vagy pedig tíz közül egyet adnunk”.

Salánk lakói szabadon éltek tüzi- és épületfával. „Van egy erdőnk – mondották –, melyet határunknak szomszédságában más helységek tül pénzünkön vettünk... Másodszor az földesuraság engedelmeiből bizonyos más helységekkel közös erdőknön sertéseinket makkoltathatjuk... A Borsova és Tisza közel lévén hozzánk, midőn jó erejében vagynak ezen vizek, azokhoz való száj és egyéb faszállítás által pénzt keresünk.”

Végül nézzük Ugocsából Tivadar úrbéreseinek a vallomását: „Tűzifánk nincs, hanem más határból vagyunk kénytelenek venni. Épületfát nem tudjuk megenged-e az uraság vágni, mivel eddig még nem építettünk.”

Hasonlatosak az eddigiekhez az Ung megyei úrbéresek vallomásai is. „Saját különös eredejek ugyan nincsen – mondották Csertész szolgáló renden élő lakosi –, vagyon mindazonáltal határjokban makkos erdő, akit az földesurakkal együtt egyenlőképpen használnak. Nemcsak saját sertéseiket makkolván, sőt külső sertéseket is, ámbár kevés számut, pénzes makkolásra befogadván az helységbeliek, s annak csekély jövedelmét magok közönséges hasznára fordítván”, abból hasznuk van. „Az külső sertések befoga-

dása egynémely uraság által nem engedtetik meg.” Mokcsa lakóinak is elegendő fájuk volt, midőn pedig „makk terem, sertéseket az uraságéval együtt szokták makkoltatni, s attul az uraságnak nem fizetnek... Folyóvizek vagyon határjokban, melyen apró hajókkal menni lehet. A Latorca és Tisza vize pedig nem messze vagyon, melyeken nagy hajókkal és szályakkal lehet menni.”

Iglinc lakóinak is volt fájuk, sőt saját erdejük is. „Vayon saját különös bikkes erdejek is – vallották –, melybe saját sertéseiknek makkolásán felül külsőket is pénzes makkolásra, valami száz sertést termékekért befogadhatnak, és így nemcsak tűzi, de épületre s faragásra való fával is bővelkednek.”

Különös helyzetbe került Orlyova úrbéres lakossága. Helyzetük megértésére érdemes idézni vallomásukat: „Ezelőtt különös tölgyfás erdejek lévén, nemcsak tűzi, de épületre való fájuk is levélt (volt), sőt makkolással is, amennyire azon erdőcskének szorossága engedte, szabadon éltek. Minek utána mindazonáltal némely uraság is, úgy mint méltóságos gróf Klobusiczky úr szerednyei tisztartója az uraság sertéseivel kevés makkjokat felétetni kezdte, által látván az lakosok az uraság által leendő kirekesztéseket, azon erdőcskét írtásokra fordították.” Orlyova példája mutatja, hogy nemcsak a földesurak iparkodtak a maguk hatalma alá „hajtani” az erdőket, hanem a jobbágyok is védekeztek. Igaz, nem mindig előrelátóan. Az erdő kiirtásával réthez, szántóföldhöz, esetleg legelőhöz jutottak, de megfosztották magukat a tűzi- és épületfától, mint ahogyan a makkoltatás lehetőségétől is.

Az mindenestre a „felhívott” vallomásokból is egyértelműen kiténik, hogy az erdőhasználat hajdani harmóniája földesurak és jobbágyok között megbomlott, s az erdők földesúri fennhatóság, majd tulajdon „alá vetése” szétszórt társadalmi konfliktusok halmozását ígérte. Ezek a konfliktusok azonban csak a 19. században bontakoztak ki. Elemzésük és nyomon követésük nem fér ennek a dolgozatnak a keretébe.

A már említett alapvető erdei haszonvételek mellett az erdő még számtalan jövedelmi forrást, hasznot hordozott magában. Ezekkel éltek is a földesurak éppúgy, mint a szolgáló népek. Egyik köre ezeknek a haszonvételeknek a zsákmányolható javak, gyűjtögethető erdei termékek sora, mint a mogyoró, gomba, vadgyümölcs, gyógyfüvek, tapló, gubacs, gyanta stb. Ezek nem mindegyikéről ejtettek szót az úrbéresek. Mégis elképzelhetetlen, hogy Bereg, Ung és Ugocsa megyék erdeiben ne szedtek volna málnát, áfonyát, somot, szedret, szamócat, epret, egyebet a lakosok. Valószínű azonban, hogy ezek a begyűjthető javak annyira természetesen megillették a lakosság minden rétegét még ekkor, hogy említetlenül maradtak, másrészt nem tekintették olyan haszonvételeknek, amit szerbe-számba kellett volna venni, mert ezek hasznából nem kért részt a földesúr. Voltak viszont olyan zsákmányolható javak, amelyeknek szedését, gyűjtését a földesúr engedelemhez vagy váltságához kötötte, esetleg magának követelte. Ezek rendre meg is említettek.

Zsákmányolás, gyűjtögetés az erdőben

Amint említettük, elképzelhetetlen, hogy a fa- és makkbéli haszonvételeken, fakezések hasznán kívül egyéb hasznot ne húzott volna úgy a földesúr, mint a jobbágy az erdőből. Ezek közül azonban csak azok említettek a paraszti, jobbágyi vallomásokban, amikből a földesúr jövedelmet vett magának, avagy a jobbágy kereskedelme révén valamicske pénzt szerezhetett belőle, mondjuk éppen állami adójának törlesztése céljából. Bereg, Ugocsa és Ung megyékben ilyen zsákmányolható javaknak vélelmezték az özszeíró biztosok a mogyorót, a gombát, a komlót, a vadgyümölcsöt. Falvak tucatjai valának ezek hasznáról a három megyében, de különösen Beregben.

Komló

Komlót leginkább uradalmak szedettek jobbágyaikkal, leginkább sörfőzőik működéséhez. Bizonyára használták a jobbágyi, zselléri háztartások is, erjesztésre, kelesztésre, több helységben gyógynövényként, nyugtatóként. Számos térségben vadon termett, fákra, bokrokra felfutva. Kétlaki növény lévén, csak a nőivarú egyedek virágát gyűjtötték, többnyire teljes beérés előtt, s szárítva gyűjtötték be az uradalmak.

Ung megyében, a fennmaradt 55 község vallomásai egyikében sem tesznek róla említést, ami nem zárja ki, hogy a hiányzó másfél száznál több település egyikében sem kötelezték a jobbágyokat komlógyűjtésre és szolgáltatásra.

Ugocsában is mindössze néhány községben tesznek róla említést. Szászfaluban a fizésekben szedtek komlót a lakosok a maguk hasznára és eladásra. Gyűjtötték a komlót Tekeházán és Salánkon is. Egyik helyen sem említették, hogy földesuraik erre köteleznék őket, avagy ezért ellenszolgáltatást kérnének. A maguk hasznáról sem szóltak, csak tömören közölték, hogy határukban vagy annak valamelyik részén terem komló.

Nem így Beregben, ahol hajdan kötelező, az úrbérrendezés idején kikopófélben lévő kötelezettsége volt a jobbágyoknak a komló gyűjtése, és földesúri haszonvételeként elég nagy mennyiséget, 1-2 pozsonyi mérőt kellett szolgáltatni, avagy elég tetemes összegért megváltani ezt a kötelezettséget.

Bereg megyében komló adására kötelezték a szolgálonépeiket Tiszaszalka urai. Komló adásának kötelezettsége terhelte Iglinc, Ploszkanovica, Gorond úrbéreseit. Izsnetke jobbágyai „két-három napig is... keresték” a komlót határukban, mert a telkes gazdáknak 2-2 vékával kellett begyűjteniük, avagy 15 krajcár „váltságot” kellett fizetniük. „Két-két mérő komló” adására kötelezték Nagylucska jobbágyait is. Uklina lakói háztartásonként 2-2 pozsonyi mérő komlót adtak, vagy pozsonyi mérőnként 30-30 krajcárt követeltek tőlük. Komlót adtak uraiknak Repede, Runófalva, Rozsos, Szelesztó, Szidorfalva, Szaszóka, Szolocsina, Szuszkó, Sztrojna, Szolyva, Kistibava, Nagytibava, Felsőviznice és Közésviznice lakói is. 1772-ig minden évben beszédtek tőlük, de az úrbérrendezés évében már engedékenyebbek voltak az urak. Elfogadták, de nem követelték. Néhol el is engedték. Közésviznice és Felsőviznice lakói korábban 1-1 pozsonyi mérő komló adására köteleztettek, de ahogy vallották, „ebben az esztendőben már nem követelték azt”. Hasonlóan vallottak Jobovica, Izvor, Kölcsén, Klocskófalva, Kockaszállás, Lécfalva, Kismartinka, Szentmiklós, Nelipina, Olenova, Ploszko, Podhering, Paszika, Paulova, Polena, Plavia, Kisbisztra szolgálonépei is. Valamennyien szóvá tették, hogy ezt a szolgáltatást már „nem erőltetik”, „egy éve nem kérik”, avagy „ez évben eltekintettek ettől” földesuraik. A komlóadásra kötelezett falvak sorába tartozott még Kisbresztó, Nagybresztó, Brusztopatak, Csabina, Csernik, Colánfalva, Dubina, Dunkófalva, Diszkovica, Duszina, Dubrovica, Egereske, Gevenfalva, Holubina, Rákos, Ruszkóc, Cserlenyó és Kajdano. Mária Terézia úrbérrendezésének egyik következménye, hogy ezt a szolgáltatást elengedték a földesurak. A vallomások kivételének, tehát a rendezés megkezdésének évében már alig egy-két község úrbéreseit kötelezték csak erre a szolgálatra.

Természetesen a komló szedése és gyűjtése nem maradt abba. A sörfőzők továbbra is igényelték, csak most már pénzt fizettek érte, némi jövedelemhez juttatva a lakosokat, avagy robotnapokat kellett felhasználni e célból a földesuraknak, ha pénz fizetése nélkül kívántak hozzájutni a serfőzéshez nélkülözhetetlen komlóhoz.

Mogyoró

Az erdők egyik ajándéka a mogyoró. Igénytelen bokros cserje. Árnyékos helyen, utak mentén, erdők ligeteiben, szakadékok, vízfolyások mentén is tenyészik. Csonthéjú, olajos termése mindenkor csemege volt. A maguk hasznára, táplálkozásra, sütemények készítéséhez, eladásra egyformán gyűjtötték, s gyűjtik ma is a lakosok, ahol terem. Különösebb gondozást nem igényelt, termése épp ezért ajándék volt. Értéke miatt azonban a földesurak szolgáltatáshoz kötötték gyűjtését. A haszonvétel ellenértékét többnyire nem pénzben, hanem természetben követelték.

Ugocsában Tekeháza lakói szabadon szedhették a mogyorót, de ezért a szabadságért minden telkes gazdának 4 krajcár váltságot kellett fizetni, ha termett, ha nem termett a mogyoró. Terebes lakói két icce mogyoróért válthatták meg a gyűjtögetés szabadságát. Hasonló kötelezettség és haszonvétel meglétéről tesznek még említést Ugocsa megyében Kiskupány, Rákóc és Salánk úrbéresei.

Ungban a mogyorógyűjtés lehetőségének haszonvételét Horlyó, Iglinc, Köblér lakói említették, de itt éppen azok a térségek maradtak némák, ahol leginkább élhettek a zsákmányolásnak, gyűjtögetésnek ezzel a hasznával a lakosok. Az említett települések úrbéresei nem szóltak arról, hogy uraiknak kellene a mogyorószedés engedelméért valamiféle szolgálatot teljesíteniük.

Beregben hét község – Kisalmás, Ilonca, Misztice, Benedike, Csapocka, Kalnik és Kuzmina – úrbéresei említették mogyoró „zsákmányolási” haszonvételüket, de az ellenszolgáltatásról ők sem szóltak. Bátran feltételezhetjük, hogy nemcsak ennek a hét településnek a lakói szedtek mogyorót, legfeljebb ennyien tartották érdemesnek megemlíteni, vagy ennyi helyen jutott eszébe a kérdező biztosoknak, hogy rákérdezzenek erre a „haszonvételre” az erdővel kapcsolatban.

Gomba

A komlónál és a mogyorónál is jelentősebb erdei haszonvétel volt a gomba. Nyersen és szárítva egyformán hasznára van az úri és szolgálatra kényszerített népeknek. Paprikásnak, rántva, levesben, sütve, pörköltnek, húsok ízesítésére, köretbe keverve, szazegy féle módon hasznosítja, hasznosította mindig is a társadalom a maga megélhetéséhez. A szennyeztelen talajú, tiszta levegőjű erdők esőben gazdagabb években ontották a természetnek ezt az ajándékát. Alföldi térségekben és hegyes vidékeken egyformán gyűjtötték, szedték. Annyira mindennapos „zsákmánya” volt a föld népének, hogy az úrbérrendezéskor is érdemesnek tartották a kérdező biztosok a királynő utasításának megfelelően rákérdezni. Válaszolni azonban alighanem csak ott válaszoltak rá a lakosok, ahol kereskedni is érdemes mennyiségben szedték, s valószínűleg csak ott, ahol a földesurak e haszonvétellel való élésért ellenszolgáltatást követeltek jobbágyaiktól. Bereg megyében Kisalmás, Ilonca, Lukova, Misztice, Benedike, Csapocka, Kalnik, Dunkofalva és Kuzima úrbéres lakossága emlegette az erdőkben szedett gombát, mint szóra érdemes haszonvételt, amiből picinyke jövedelmük is származott.

Ugocsa megyében Nagygerce, Tekeháza, Terebes, Kiskupány, Rákóc lakói hozták szóba, úgy is mint haszonvételt, és úgy is, mint a földesuraknak szolgáltatni szokott egy-két köpece, füzér, vagy negyed-, félmérőnyi gombát.

Ung megyében Horlyó, Iglinc, Köblér, Szerednye lakói éltek vallomásaik szerint ezzel a haszonvétellel, s szolgáltak ezért a földesúrnak néhány krajcárt, vagy kevéske természetbeni ajándékot.

Vadgyümölcs

A lekvárként, szörpként, szárítva, aszalva, befőttként, avagy érett állapotban fogyasztásra alkalmas erdei gyümölcsökről – szeder, eper, szamóca, málna, áfonya, kökény, naspolya és egyéb – megfélekedzvéen róla a kérdező biztosok és a lakosok is, ne essék szó most sem. Biztosak lehetünk benne, hogy zsákmányoló lehetőségeik közül nem hagyták ki a korabeli lakosok, készülvén a télre. De mert ők szemérmesen hallgattak róla, elégedjünk meg mi is csak a megemlítésükkel. Néhány településen említést tettek azonban a vad gyümölcsökről, amiből ecetet erjesztettek, s azt a piacon is értékesítették. Ugocsában sehol nem említették ezt a haszonvételt, Beregben is csak Daróc lakói vallották, hogy ecetet erjesztenek belőle, ami „hasznukra van”. Ung megye 55 községéből háromban – Csicsér, Pruksa, Nagyszelmenc – szóltak róla, mint haszonvételtől, mint hasznaik egy kicsi hányadáról. Biztosak lehetünk azonban benne, hogy sokkal több községben éltek ezzel a lehetőséggel. Ha másért nem, hogy a saját háztartásban szükségeltett ecetet előállítsák.

„Famívek”

A beregi, ugocsai, ungi falvak többsége erdőbe települt. A lakosok nagy részének erdőben volt a legelője, rétje, s erdőben törtek fel maguknak szántót is. Nem véletlenül panaszkodtak oly sokan a vadak kártételére. Megélhetésük nagyon nehéz volt, és a síkvidéket kivéve, azt nem is alapozhatták szántó-vető foglalkozásra. A jobbágyok, zsellérek között pedig viszonylag kevesen voltak, akik annyi állattal rendelkeztek – juh, kecske, szarvasmarha, sertés –, hogy azok hozadékából megéltek volna. Ezért ki kellett használniuk a természet kínálta lehetőségeket. „Famíveket”, edényeket, szerszámokat, szekereket, hordókat kellett készíteniük, azzal piacozni, hogy betevő falatukat, legszükségesebb ruházatukat előteremthessék. Szükszavúan ugyan, de erről is vallanak a lakosok. Vegyük hát sorra ezeket is.

Ung megyének éppen azon falvaiból ismeretlenek a vallomások, ahol leginkább rászorultak ilyen tevékenységre az emberek. A fennmaradt vallomások között is találunk azonban néhányat, amelyek bizonyítják, hogy Ung megye lakosságától sem idegen a „famívek” készítése. Az 55 községből 10 településen említették meg a szolgáló népek, hogy hordót, szőlőkarót, egyéb famíveket csinálnak, azt földesúri szolgálatban is teszik, avagy ezekből saját megélhetésüket keresik. E kérdéskört érdemes a jobbágyok konkrét vallomásain keresztül szemlélnünk.

Csertész jobbágyai közül a „báró Horváth Józsefné részén élők” – nem lévén más munkájuk – „téli karót faragnak”, mivel úrnőjüknek szőlője van. Pálóczi Horváth Ádám úr „mindegyik jobbágya 300 szőlőkarót ad urának”. Krasznecz úr jobbágyai évenként „1000-1000 szőlőkarót adnak”. Ez idén azonban elmulasztották ezt megtenni, ezért „büntetésből adott minden négy jobbágy egy átalag bort, az ötödik pedig egy üres átalagot. Szokott adózásuk ezenkívül, hogy mindegyikük csinál négy hordót. Csicsery Orosz János jobbágyai 300-300 szőlőkarót adnak évente. Csicsery Orosz István egy-egy jobbágyai 100 pár abroncsot vagy egy rhénes forintot. Egy hordó váltságában 3 máriást.”

Dubrovka lakóinak mindenféle fájuk van, „hordó dongákra is, és egyéb faragásra való, amelyből pénzelnek, ... akik faragáshoz, az hordók és szekerek csinálásához értenek”, Gróf Berényi úr jobbágyai pedig karót hasítanak.

Mocsár lakói „kerekeket, hajókat, hordókat szoktak készíteni magok szükségére, és másoknak pénzért”. Kisgejőc lakói „Tiszántúl eljárnak holmi faedénnyel, s onnan éleket hoznak”. Nitzky Ferencné jobbágyai pedig „kötelesek minden évben 30 boros

hordót csinálni, amely 84 és 1/3 akót tézsen ki”. Hasonlóan cselekszenek Nagygejőc lakói is. A „Tiszántúlra eljárnak holmi faedénnyel, s onnan életet hoznak, az ki szükségeken felül van, Ungvárt disztrahálják”.

Bővelkednek „faragásra való fával” Iglinc lakói is, és aki ért hozzá, farag is. Horlyó lakosainak némelyike hordót készít. Báró Ghilányi úr „minden 3 jobbágya készít 2 hordót és egy átalagot”, Pribék Ferenc nyolc jobbágya pedig nem a szokás szerint „robotázik, hanem ez helységnek promontoriumán 18 kapásra való szőlőjét megművelik, azon elvégzik minden munkáját, karókat is ők maguk szoktak hasogatni. Mindegyikük 2-2 hordót tartozik készíteni, vagy megváltja, egyet-egyet 34 krajcáron.”

Orlyova úrbéresei is járatosak a „famívek” készítésében. Tabódy Sándor jobbágynak kötelességük „megtétele fejében húsz hordókat” kell megcsinálni, azokat Ungvárra szállítani, „oly módon azonban, ha dézsát, átalagot vagy egyéb ilyen edényt készít, az hordószámba vétetik”.

Pruksa lakói „szállyakot szoktak az Hegyaljára” indítani tűzifával, de „szőlőkarókat hordani is szoktak”, és pénzért „csónakokat is ... csinálnak”. Áffra László úr jobbágynak pedig „urdolgáért 40 hordót szoktak csinálni”.

Ugocsában „famívek” készítésével, faragásával nem bíbelődtek az úrbéres lakosok. Azt vagy mezővárosi polgárok készítették, vagy más megyékből hordták az ugocsi mezővárosok sokadalmaira, ahol földesurak és jobbágyok egyaránt megvehették maguk szükségére.

Hordók, szekerek, kádak, edények, egyéb famívek készültek Bereg megyében is, ahol 16 község úrbéres lakossága vallotta, hogy értenek ilyesmire, és földesuraiknak szolgálat fejében, maguknak pedig eladásra, megélhetés okán készítenek ilyeneket.

Vámosatyán Péchy Imre jobbágynak évenként 14 hordót készíttetek robotban, melyeknek egyike-egyike 5-5 „csebres szokott lenni”. Keczei Györgyné taxásai hasonló hordókat 12-t szoktak évenként csinálni, robotjuk váltságában. Egyébként a falu egésze foglalkozott fafaragással. Maguk vallották: „Az erdőkből mindenféle, gazdasághoz szükséges és tartozandó edényeket és szerszámokat csinálnak, melyeket ki szoktak hordani az Alföldre, és jó áron eladni.”

Dercenben Horváth Imre úr jobbágynak faragnak, „Bíró János nevű jobbágya... esztendőnként negyven gönci hordót maga szolgálatja redemptiojáért ad esztendőnként, és mikor szükséges, egyéb apró edényeket is, úgymint dézsát, vedret, csobánt”. Szuhányi László és Antal jobbágynak is szolgálnak hordóval.

Izsnéte lakói „szekérre való kereket” csinálnak – ahogy mondták – „azzal kereskedünk, jóféle tölgyfa deszkákkal is, honnét valami hasznot tapasztalunk”.

Kislónyán „szőlőkarókat hasítanak, azzal a Hegyalján kereskednek. Som lakosai hordót csinálnak földesuraiknak, s maguknak és eladásra is.”

Hordót csinálnak Surány lakói is, de „fát kívántató szerszámokból” is „vesznek hasznot”, mert ezt is „mívelik”. Tizzaszalka lakói pedig egyenesen büszkék arra, hogy „e helység lakosai többnyire famívesek”.

Márok lakóinak sem okozott gondot a faragás. Vizen nem szállítottak ugyan fát, deszkát, faműveket, de szekéren igen. „Mikor valami épületnek való fákat, vagy valami faedényt visznek eladni a debreceni piacra – panaszolták –, 10 mérföldre kell vinni, addig pedig két vámon, ősszel és tavasszal igen nehéz utakon kellett menni”, de azért mentek, kereskedtek maguk faragványaival.

Daróc lakói „többnyire mind mesteremberek, ezért is mivel jó erdejek vagyon, jó hasznot vehetnek, úgymint hordó csinálásból, szőlőkarókból és más egyébféle famívekből...” Robotjukat is hordók készítésével és szüreteléssel teljesítik. Csaroda lakói saját

szükségükre készítenek „famíveket”, azokkal néha kereskednek is. Barabás lakói hordót készítenek és szőlőkarókat hasítanak. Asztély lakosainak „különös haszonvételei” közé tartozik a „szőlőkaró csinálás, szőlőkötözésre való hárs hántás”.

Famíveket, edényeket, szerszámokat – legalábbis a maguk szükségére – bizonyára nem csak az említett települések lakói csináltak, hanem még inkább a hegyekben meghúzódó falvak úrbéresei. Csak tőlük messze estek a mezővárosok, hajózható folyók, s készítményeikkel nehezebben mozdultak ki, vagy földesúri robotban nem kellett ilyeneket készíteniük, s ezért az úrbérrendezéskor hallgattak ilyen tevékenységükről. Mindenesetre a fa hasznosításának ezeregy fajtáját kísérhetjük nyomon a paraszti vallomásokban. És az eddigi felsorolással, szemlével nem is értünk végére, mert a paraszti vallomásokból újabb és újabb fa-, illetve erdőbéli haszonvételekre derül fény. Ezek közül számosat műveltek az úrbéres lakosok is, sokról pedig tudták, hogy létezik, de őket eltiltották attól.

Nem sorolható a famívek csoportjába, de kézügyesség, tanultság, legalábbis nagy gyakorlat kellett a zsidely készítéséhez is, amelyik faáru egyre keresettebb lett a mezővárosokban, falvakban, templom, udvarház és más rangosabb építkezéseknél. Sem Ugocsában, sem Ungban nem vallottak arról a jobbágyok, hogy készítenek, hasogatnák, avagy kereskednének vele. Bereg megyében azonban négy településen – Serboc, Zbuna, Zsdenyova és Remete – haszonvételeik között említik a szolgálonépek, mint olyan készítményt, amellyel az Alföldre is eljutnak.

Hámor, agyag-, mész- és szénégetés

Az erdőélés között kell említenünk ebben az időben a hámorok világát is. A bányászathoz, vájatok kidúcolásához, az ércolvasztáshoz, a kovácsoláshoz, fémformáláshoz, vas edzéséhez ebben az időben faszénre volt szükség. Egész falvak népessége foglalatoskodott ezzel, mint ahogyan szénégetéssel, mészégetéssel is. Hasonló módon, egyes vidékeken fazekas falvak jöttek létre, amelyek lakóinak ez volt a fő kenyérkereseti forrásuk. Nem történt ez másként Ung, Ugocsa és Bereg megyékben sem. E három törvényhatóság úrbéres lakossága kevés szót ejt azonban az ilyes mesterségekről, tevékenységekről. Szükszavú vallomásaik tömör lényege is inkább a vonakodás, a húzódozás az efféle munkáktól. Egy-két helyen megemlítik, hogy efféle művekhez fát vághatnak, avagy robotban ilyen munkákat végeztetnek velük. Ezeket azonban nem sorolják haszonvételeik közé. Ennek oka valószínűleg az, hogy ilyen munkák végzését vagy a nemesek tartják fenn maguknak, vagy szabad népelemeket telepítettek e célból a földesurak és a Kamara Ungba és Beregbe. Ugocsában ugyanis nincs nyoma ilyen tevékenységnek. Bizonyára nem is foglalatoskodtak ilyesmivel.

Hallani hallottak ezekről a dolgokról az említett megyék jobbágyai is, de a maguk részéről csak feltételes módban beszélnek róla. Ugocsában Feketepatak úrbéresei mondták: „Mivel fánk elegendő vagyon, szemet is égethetnénk, ha volna kinek megvenni, és ha tudnánk hozzá.” Rákóc lakói viszont égettek agyagedényeket, amiről így vallottak: „Cserépedények készítéséhez való agyag található határunkban, ebből fazekat és egyéb edényeket készítünk... hasznunkra.” Hasonlóan vallanak Salánk úrbéresei is, akik „korsót, edényt égetnek, s árulják”. Mindehhez fára volt szükségük, melyet saját határunkban vágtak.

Bereg megyében tarkább a lakosok vallomása mind a hámorokat, mind a mész, szén és agyagedény égetését illetően.

Dercen lakói ugyan szűkszavúak, s csak annyit mondtak, hogy „agyag is találtatik a faluban, melyért pénzt szoktak bévenni”. Alighanem égették is az agyagot, nemcsak nyersen árulták esetleg más vidékek fazekasainak.

Amint az agyagművességről, kevés szó esett a mész- és szénégetésről is. Asztély lakói égettek kovácszenet, s azt a városba hozták eladni. Sztánfalva lakói „régiben... az úrdolgát csak a munkácsi várhoz szükséges mész égetésével végezték”, de ez már megszűnt, újabban nem égetnek meszet, legfeljebb a maguk szükségére. A szén- és mészégetés lehetőségéről, ugyanakkor a hozzá nem értésről, a piac hiányáról több közlésben tesznek említést. A meg nem valósult lehetőség köszön vissza Kovászó, Maszár-falva, Mocsolya, Misztice, Oroszi, Cserni és Paszika lakóinak ajkán, amikor a szénégetésről faggatja őket a kérdező biztos. Nagybresztó, Kisbresztó, Kistibava lakói egyként vallják, hogy „a közeli határban mészégetés folyik, ebből hasznuk nincs, mert azt felfogadott emberek végzik, vagy úrdolgában dolgoznak ott”. Ha piacuk lenne, ha eladhatnák, ha szokták volna, ha értenék hozzá, meszet égethetnének Sztánfalva, Kisbelebe, Kisbisztra, Brusztopatak, Bukovinka, Csabina, Csernik, Colánfalva, Dubina, Dubrovia, Kockófalva, Kockaszállás, Lécfalva, Paulova, Szuszkó, Nagytibava és Ploszkanovica lakói is. Mivel a feltételek egyike, másika nem adott, vagy éppen mindegyik hiányzik, meszet sem, szenet sem égetnek.

Valamivel több haszonvételük van a Bereg megyei úrbéreseknél a hámorokból. Bár Nagy- és Kisbresztó lakói egybehangzóan vallják, hogy „két mérföldre vashámor van” tőlük, de „onnan hasznuk nincs, mert csak úrdolgára járnak oda”. Még közelebb van a vashámor Kendereskéhez, de hasznuk igazán nekik sincs belőle, mert hiába van csak fél mérföldre, „ott csak erre kitanult németek dolgoznak, akik e munkához értenek”. Szentmiklós és Gevenfalva úrbéresei azonban néha-néha hasznót húznak a közeli hámorokból, mert ott „olykor favágással pénzt keresnek”, mint Váralja lakói is.

Munkács határában „most nem régen gróf Schönborn főispán úr” vashámort építtetett „csak fél mérföldnyire”, ahol „az ollyatén városi lakosok, akik a hámorbéli munkához tudnak és értenek – mikor az idegenek által nem akadályoztatnak –, ottan lévő munkájuk által magoknak pénzt kereshetnek”. Nem volt könnyű azonban itt sem munkához jutni. Fornos lakói panaszkodtak is: „A két munkácsi dominiumban – mondották – fél mérföldnyire vagyon és kezdetett vashámor, ahol ott dolgozhatnának, de a négy nemesi járásokból való embereket, amint egy a lakosok közül referálja, dolgozni ottan nem enged a dominium.” Fára, legalábbis úrbéresei fájára aligha volt szükség bármelyik hámorban is. Volt abból elegendő a dominium erdeiben. Ilyen és hasonló vallomások fakadtak fel Cserepec, Iglinc, Iványi, Kajdanó, Kis- és Nagybelebe, Czalánfalva, Dubina, Diszkovica, Duszina, Kockaszállás, Alsó- és Felsőviznice, Vorotnice és Ploszkovica úrbéreseinek az ajkáról is. Vagy nem értettek a dolgokhoz, mesterségekhez, vagy nem volt piacuk, vagy nem kellettek a munkára, még favágásra, fahordásra sem.

Pálinkafőzés

Az erdőéléssel, fafelhasználással kapcsolatos haszonvételek egyike volt a pálinkafőzés. Az erdei haszonvételek beszűkülése éppen e téren történt meg a leghamarabb és leggyorsabban. Két-három éve az 1 arany üstpénz megfizetése ellenében még szabadon főzhettek a jobbágyok, parasztok, zsellérek pálinkát. A legtöbb helyen szabadon is forgalmazhatták. Az úrbérrendezés idejére ez majdnem mindenütt megszűnt. A bérlők veték kezükbe ezt a földesúri regálét és gondoskodtak róla, hogy a jobbágyok véletlenül se gyakorolhassák ezt a jogukat. Ennek a haszonvételnek a megszorítása mindhárom

megyében bekéredzkedett a vallomásokba, s majdnem mindenütt a károk, a panaszok között találkozunk vele.

Ugocsában még nem olyan vészes a helyzet. „Pálinkafőző üstjeik vannak – mondták Csarnató lakói –, ahol Mihály naptól Bazil napig pálinkát főzhetnek, melyet eladhatnak, korcsmáltathatnak is.”

Ung megyében Kistrát lakói vallottak hasonlóan: „Pályinkát szabadon főznek az uraság engedelméből, azt hol helyben, hol más falukon disztrahálhatják.”

Más a helyzet azonban Beregben. A beregiek panaszát talán Klocskófalva úrbéresei fogalmazták meg legplasztikusabban: „Két évvel ezelőtti időnkig tarthattak italt, és lakodalom idején fizetség fejében az árendásuknál pálinkát főzhettek saját szükségükre, de most pálinkát készpénzért kell vásárolniuk a bérlőnél.” Klocskófalva esete csak egy a sok beregi eset közül. Szó szerint ismétlődik ugyanis a panasz Szolocsina, Szidorfalva, Szentmiklós, Roszos, Alsóhrabonica, Sztrojna, Runófalva és más beregi település úrbéreseinek az ajkán: „Régebben főzhetek maguknak pálinkát, és tarthattak más italt is, most nem, sőt italt más helységből sem vehetnek, csak a bérlőtől.” A profitorientált zsidó bérlők kisajátították a pálinkaforgalmazás, a korcsmabérlet jogát, s a földesúri haszonvételek egyikére monopóliumot, egyedárusítási jogot építettek. Nemcsak egyedüli forgalmazói lettek az italnak, hanem az árakat is maguk szabták meg. A nemeseknek, földesuraknak jól jött ez, mert őket nem akadályozhatta rendi körülmények között a korcsmabérlet a saját fogyasztásra főzött pálinka élvezetében, a birtoktalan nemesek és úrbéres szolgálónépek pedig kénytelenek voltak alkalmazkodni a bérlő minőségéhez és áraihoz. Könnyű volt akkor is, könnyű most is rálegyinteni: – Nem kötelező pálinkát inni. Igaz! Mért se kötelező. Társadalmi szokásokat megbolygatni se kötelező. Igaz az is, hogy valahol, valakiknek és valamiből el kellett kezdeni a tőkefelhalmozást, a tőkekonzentrációt szerte az országban, Bereg, Ugocsa és Ung megyékben is. Megtörtént dolgokon változtatni nem lehet. A történéshöz nincs is hatalma a változtatásra. Az okokat, indokokat azonban, amelyek szembeállítottak embereket, sérelmeket okoztak és irracionális indulatok termelődését indították meg a népcsoportok, vallások, foglalkozási körök képviselői között, kötelességre keresni, feltárni. Ezért kellett ezt a kis kitérőt nekünk is megtenni.

Malmok

A fafelhasználás egyik tág tere a száraz- és vízimalmok építése, azok minduntalan történő „reperálása”, a duzzasztókhoz szükséges gerendák, deszkák elkészítése, fuvarozása, beépítése a malomba. Fátlan síkságon ez költséges és bonyolult. Fákka bővelkedő, folyókban, patakokban, erekben gazdag tájon egyszerűbb. Malomács kell hozzá csak, vagy famívekhez értő ember. Ungban, Beregben és Ugocsában minden kellék és minden tapasztalat megvolt hozzá. Táblázatunk mutatja: bővelkedett is a térség mind vízi-, mind szárazmalmokban, kallókban, egyéb vízi kerekében. A lakosok egy-két község kivételével annyira bővelkedtek a malmok használati lehetőségében, hogy ha fél- vagy fertály mérföldre kellett menniük örölni, már káraik között emlegették a malom hiányát. Erre legplasztikusabb példát Munkács városának panaszja szolgáltatja: „Vízi malma az uraságnak Munkács vára alatt vagyon, mintegy három fertály órányi járóföldre fekszik a várostúl... A lakos polgároknak ezen városban vízi malmok nincsen, hanem kívül a városon, az vár alatt való uraság malmában három fertály órányi járó földre, és a város körül lévő más külső falukra kénytelenítetnek kenyérnek való búzajókat, gabonájokat és tengerijeket, vagy magok vállakon, vagy pedig pénzen fogadott alkalmatosság által a malomba vinni és megörölni.”

Malomra, azok távolságára azonban a három megyében ennél alig esett több panasz. Fa is volt, szakértelem is volt, kedv is a malom, kalló, daráló, fűrészmalom építéséhez. Szakértelem is akadt bőven ebben a fában gazdag világban. Ha panaszkodtak a lakosok valahol, inkább arra, hogy a malmok felduzzasztott vize árt szénájuknak, kaszá-
lójuknak, mert elönti azt, megrontja a füvet.

Erdei legelő

A három megye lakói fában, erdőben bővelkedő térségben éltek. Legelőjük, kaszálóik is gyakran találtattak az erdőben. Néhol ez takarmányhiányt okozott, a széna minőségét rontotta, s gyakorta szorultak a szarvasmarhák télen falevelekre, tavasszal juhok, marhák az erdők zsenge hajtásaira, az avarból hasznosítható gizgazra. Sokat kellett küzdeni a lakosoknak állataik életéért a vadakkal is. Számos községben a farkasok miatt a borjúkat ki sem merték engedni a legelőre, hanem jászlon tartották. Ezen veszélyekről korábban már ejtettünk szót. Ezért hadd álljon itt mondanivalónk befejezéséként egy ritka eset. Az erdőirtáson éppen az úrbérendezés körüli években új falu alakult: *Klucsárka*. A falu szerveződésével, alakulásával kapcsolatban – mint cseppben a tenger – felmerültek mindazon gondok és örömök, amelyek az erdőléssel, erdőhasználattal kapcsolatosak. Azért is idézzük Klucsárka közösségének a vallomását, hogy felvillantsuk: ezernyi szépség mellett, erdőlési haszonvétel mellett százezer egy gond, tengernyi nehézség, még inkább emberpróbáló munka volt mindenkor, mindenütt az erdővel való birkózás. Hallgassuk erről a klucsárkaiakat:

„Legelő a sűrű uradalmi erdőben és a lucskaiban elegendő van. Mező nincs.

Tűzre, épületre való fa elegendő van, s eladásra is, amit a földesúr azért engedett meg, hogy a földesúr fája is elszállítható legyen.

A földesúri és a lucskai malmok közel vannak.

Semmilyen szántóföldjük nincs, mert nem régen telepedtek le az erdőben, ahol építkeznek, s nem érkeztek még szántóföldet irtani. Másik ok az, hogy a dominális uraság még nem mutatta meg, meddig terjed határuk.

Tengerin kívül mást nem vethetnek. E kenyeret is háromszor kell kapálniuk, mert a gyökerek, ducskók, tőkék, tönkők miatt még nem tudnak szántani, így nehéz munkával keresik kenyerüket.

Fél mérföldnyire vashámoz, ahol némi pénzt kereshetnének, de az irtás miatt nem érnek rá.

Kaszálót szintén az erdőben kezdtek irtani, de több év eltelte után sem tudnak szabadon kaszálni a sok tönkők miatt.

...

É falu lakosai olyan puszta helyre jöttek az erdőbe, ahol korábban falu nem volt. Ők voltak az elsők. Elkezdtek irtani az erdőt, építkezni. Ezért a puszta-telkekről nem tudnak nyilatkozni.

Mint fentebb mondták, sem urbáriumuk, sem contractusuk nincsen írott. Pusztán urasági ígéret alapján adták magukat Klucsárkára, ahol az uraság hat év mentességet ígért nekik a robot alól, és hét év mentességet a portio alól.

Az első négy lakosok panaszkodnak, hogy a hat év nem telt el, de a folyó 1772. évre taksát vettek tőlük.”

Bereg

Község	Erdő saját	Fa		Mak- kol- tatás	Fa- keres- kedés	Pálin- kafő- zés	Mo- gyo- ró	Gom- ba	Kom- ló	„Fa- mí- vek”	Ma- lom
		Tű- zi	Épü- let								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Adony		+	+	+	+						1
Asztély		+	+	+							+
Vámosatya		+	+	+	+					+	1
Barabás		+	+	+						+	2
Bulcsu				+							
Csaroda	+	+	+	+	+					+	1
Daróc	+	+	+	+							+
Dobos		+	+	+							1
Fejércse	+										
Gelénes	+	+	+	+	+						1
Gulács		+	+	+	+						3
Hete	+	+	+	+	+						1
Kerecsen		+	+	+	+						3
Márok	+	+	+	+						+	1
Namény		+	+	+							4
Márokpapi	+	+	+	+							1
Tiszaszalka		+	+	+	+				+		1
Surány	+	+	+	+							
Tákos		+	+	+							2
Ugornya		+	+	+	+						3
Vid	+	+	+	+	+						1
Bátyu	+	+	+	+	+						1
Nagybégány		+	+								
Kisbégány		+	+	+							1
Bótrágy	+	+	+	+							1
Csomonya	+	+	+	+							
Déda		+	+	+							
Kisdobrony		+	+	+	+						
Harangláb	+	+	+	+							
Homok		+		+							
Mezőkaszon		+	+	+							
Nagylónya	+	+	+	+	+					+	2
Kislónya	+	+	+	+	+					+	1
Mátyus	+	+	+	+	+					+	1
Csonkapapi		+	+	+							
Som	+	+	+	+						+	2
Szernye	+	+	+	+							
R. Újfalu	+	+	+	+							
Zápszony	+	+	+	+						+	1
Nagyalmás		+									1
Kisalmás		+					+	+			
Badaló	+	+	+	+	+						3
Bene	+	+	+	+	+						1
Bród		+	+	+							1
Bilke		+	+	+							1
Borsova		+	+	+							1
Csetfalva		+	+	+							1
Csertész		+	+	+							2
Csoma		+	+	+	+					+	
Dubroka		+	+	+							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kisfalud		+	+	+							1
Falucska		+	+								
Gecse	+	+	+	+							
Halábor					+						
Ilonca		+	+	+			+	+			1
Ilosva		+	+	+							1
Kövesd		+	+	+	+					+	
Kovászó		+	+	+	+						1
Lóza		+	+	+							1
Lukova		+	+	+				+			1
Muzsaj	+	+	+	+							
Maszárfalva	+	+		+	+						
Macsolya		+	+	+							
Misztrice		+	+	+			+	+			1
Oroszi		+	+	+							1
Ardó		+		+							2
Balazsér		+	+	+							1
Benedike		+	+	+			+	+			1
Csapocka		+					+	+			
Cserejoc		+	+								
Dercen	+	+		+	+					+	1
Fornos		+	+	+							
Gajdos	+	+	+	+							
Kisguth		+	+	+							
Iglinc		+	+	+					+		1
Kigyós		+		+							
Kalnik		+	+	+			+	+			1
Kuzmina		+									
Német-											
Kucsova		+	+								
Klacsano		+	+	+							
Kisloho		+									
Medvedoc	+	+	+	+	+						
Patkanoc	+	+	+	+							1
Zsukó		+	+								
Ardanháza	+	+	+	+							
Kisábránka		+	+	+							
Nagyábránka	+	+	+	+							
Bábfalva	+	+	+	+							
Balásfalva		+									1
Bubuliska	+	+	+	+							1
Cserlenyo		+	+	+					+		
Újdávidháza				+							
Drágabartfalva	+	+	+	+							
Deskofalva	+	+	+	+							1
Fogaras	+	+	+	+							
Fedelesfalva		+	+	+							1
Gálfalva		+	+	+							
Papgyörgyfalva	+	+	+	+							1
Hátmeg	+	+	+	+							1
Hercfalva		+	+								1
Hribóc	+	+	+	+							
Ilykóc	+	+	+	+							
Ivaskofalva		+	+	+							
Iványi		+									1
Kendereske		+			+						
Kustánfalva		+		+							
Kucsova		+									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kutkafalva	+	+	+	+							1
Kelemenfalva		+	+	+							
Kajdano	+	+	+	+					+		
Lauka		+		+							1
Nagyleányfalva		+	+	+							
Kislucska	+	+	+	+							1
Munkács	+	+	+	+							1
Pósaháza		+	+	+							1
Krajnamartinka	+	+	+	+							
Nagymogyorós		+	+								1
Kismogyorós		+	+	+							1
Medence		+	+	+							1
Nyéresfalva	+	+	+	+							
Oroszvég											
Feketepatak	+	+	+	+							
Pappfalva	+	+	+	+							
Posnyákfalva											1
Rákos	+			+					+		1
Ruszkóc									+		
Sztánfalva	+	+	+								2
Szerencsfalva	+	+	+								1
Sundakovica		+	+	+							
Trosztyanica		+	+								1
Váralja		+	+		+						1
Vorotnica											
Závidfalva	+	+	+	+						+	
Kisbelebele		+	+	+							
Kisbisztra		+	+	+							1
Kisbreszto		+	+	+		+			+		1
Nagybreszto	+	+	+	+					+		1
Brusztopatak		+	+	+					+		1
Bukovinka		+	+	+							1
Csabina		+	+	+					+		1
Csernik		+	+	+		+			+		
Colánfalva		+	+	+					+		1
Dubina		+	+	+					+		
Dunkofalva	+	+	+					+	+		
Diszkovica		+	+	+					+		
Duszina		+	+	+					+		1
Dubrovica		+	+	+					+		1
Egreske	+	+	+	+					+		
Gevenfalva		+	+	+					+		1
Holubina		+	+	+					+		1
Hankovica		+	+	+		+					
Alsóhrabonica		+	+	+		+					1
Jobovica		+	+	+		+			+		1
Izvor	+	+	+	+					+		1
Kölcсэн		+	+	+		+			+		
Klocskófalva		+	+	+		+			+		
Kockaszállítás		+	+	+					+		1
Lécfalva	+	+	+	+					+		1
Kismartinka		+	+	+					+		1
Szentmiklós		+	+			+			+		
Nelipina		+	+	+					+		1
Olenova		+	+	+					+		1
Ploszko		+	+	+		+			+		1
Podhering		+	+						+		
Paszika		+	+	+					+		1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Paulova		+	+	+					+		1
Polena		+	+	+		+			+		1
Plavia		+	+	+		+			+		
Ploszkanovica	+	+	+	+		+			+		1
Repede		+	+			+			+		1
Runófalva		+	+	+		+			+		
Roszos		+	+	+		+			+		
Szelesztó		+	+	+					+		1
Szidorfalva		+	+	+		+			+		
Szászoka		+	+	+					+		1
Szolocsina		+	+	+		+			+		1
Szuskó		+	+	+		+			+		1
Sztrajna		+	+	+		+			+		1
Szolyva		+	+	+					+		
Kistibava		+	+	+					+		
Nagytibava		+	+	+					+		1
Uklina		+	+	+		+			+		1
Felsőviznice		+	+	+					+		1
Középsőviznice		+	+	+		+			+		1
Almamező	+	+		+							
Bukoc		+	+	+							1
Bilaszovica		+									1
Borszucsina		+									1
Bablyuk		+	+	+							1
Beregoc		+		+							
Drahusoc		+	+	+							1
Hlubokapataka		+	+								
Felsőhrabonica		+	+	+							
Hukliva		+	+	+							1
Jalova		+	+								
Kicsorna		+	+	+							1
Kötilnica		+									1
Kanóra		+									1
Laturka		+									1
Miskarovica		+									1
Medvedcsa		+									1
Lázárpatak		+	+	+							1
Verbiaspetrusovica											1
Pudpoloc		+	+	+							
Paskoc		+	+	+							1
Perekreszna		+	+	+							1
Pereszirova											1
Romanóc		+	+	+							
Kisrosztoka		+	+	+							1
Nagyrosztoka		+	+	+							
Újrosztoka	+	+	+	+							
Serbocz		+	+	+							1
Szкотarszka		+								+	1
Szvalyovka		+		+							
Tissova		+									
Timsor		+		+							
Talamas		+									1
Alsóverecke		+									3
Felsőverecke		+		+							1
Voloc		+		+							1
Veretecső		+		+							1
Zagyilszka		+									
Zbuna		+	+	+						+	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Zsdenyova		+	+	+						+	1
Bereg	+	+	+	+							
Beregszász	+	+		+							1
Bárháza	+	+	+	+							
Nagydobrony	+	+	+	+							
Gorond	+	+	+	+					+		
Gát		+	+	+						+	
Nagygut	+	+	+	+							
Jánosi	+	+	+	+							
Izsnéte	+	+	+	+					+	+	
Nagylucska	+	+	+	+					+		2
Makaria		+	+	+							1
Pisztraháza	+	+	+	+							1
Ramocsaháza	+	+	+	+							
Remete	+	+	+	+						+	2
Sarkad	+	+	+	+							1
Sztrabicsó		+	+	+							
Vári	+	+	+		+						2
Vorotnica	+	+	+	+							1
Klucsárka		+	+								
Ploszkanovica		+	+	+					+		
Ignéc		+	+								
Skuratóc		+	+								
Kuzmina		+					+	+			
Klastromfalva	+	+	+	+							

Ugocsa

Akli		+	+	+							2
Almás			+	+	+						
Feketeardó	+	+	+	+							
Bábony				+							2
Batarcs		+	+								2
Batár		+	+	+							
Bocsko		+	+	+							
Bökény		+	+	+							2
Csarnató	+	+	+			+					
Csedrek		+	+	+							3
Csepe		+	+	+							2
Csoma		+	+	+							
Dabolc		+		+							
Farkasfalva		+	+	+							
Forgolány		+	+								1
Kisgérce		+	+								1
Nagygérce		+	+	+				+			
Gödényháza		+	+	+							1
Gyula		+	+								2
Halmi		+	+	+							3
Hetény		+				+					1
Királyháza		+	+	+	+						2
Kirva		+	+	+							
Komlós		+	+								1
Kökényesd		+	+	+	+						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Nevetlenfalu		+									
Péterfalva		+	+								1
Szárazpatak		+	+								1
Szászfalu		+	+	+					+		2
Kistarna		+	+								
Nagytarna		+	+	+							2
Tekeháza		+	+	+			+	+	+		1
Túr-Terebes		+	+	+			+	+			2
Turc		+	+	+							2
Sásújfalva		+	+	+							1
Tamásvárallya		+	+	+							
Veléte		+	+	+	+	+					3
Veréce		+	+	+							1
Kiscsongova		+	+	+							
Nagycsongova		+	+								1
Egres		+		+	+						
Ölyves		+	+	+							
Fancsika					+						4
Karácsfalva		+	+								
Alsókaraszló	+	+	+	+							
Felsőkaraszló	+		+								
Tiszakeresztúr		+									
Komját		+	+	+							1
Kiskupány		+	+				+	+			
Matyfalva		+									
Feketepatak		+	+	+	+						
Rakasz		+	+	+							3
Rákóc		+	+	+			+	+			4
Salánk	+	+	+	+	+		+		+		1
Alsósárád		+	+	+							1
Felsősárád		+	+	+							
Sásvár											1
Nagyszőlős		+	+	+							7
Illonokújfalva		+	+	+							
Tiszatújhely		+									
Verbóc		+	+	+							
Veresmart		+	+	+							3

Ung

Andrasóc		+	+								
Bacsava											1
Turjabisztra		+	+	+						+	1
Csertész		+	+	+						+	
Dubrovka		+	+	+						+	1
Gajdos	+	+	+	+							
Kisgejőc		+	+							+	
Nagygejőc		+	+	+	+	+				+	
Helmec		+	+	+							1
Horlyó		+	+	+		+	+	+		+	1
Iglinc	+	+	+	+			+	+		+	2
Oroszkomoróc		+	+	+							
Köblér	+	+	+				+	+			1
Koncháza	+	+	+	+							
Lehoc		+									3
Minaj											1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Orlyova	+	+	+	+							1
Kisrat	+	+	+	+		+					
Szereďnye		+	+	+				+			4
Bajánháza		+	+	+							
Turna		+	+	+							
Bés	+	+	+	+							2
Botfalva		+									
Bozos											1
Budaháza		+									1
Csicser		+	+	+	+						2
Darma			+								1
Ór						+					1
Gálócs	+										
Iske		+	+	+	+						
Kiskapos		+	+	+	+						
Nagykapos		+	+	+	+						1
Kelecsény		+	+	+	+						
Kerész		+									
Palágykomoroc	+	+	+	+	+						
Mocsár		+	+							+	1
Matyuc		+	+								1
Mogyorós		+									
Mokcsa		+	+	+	+						
Páloc	+	+	+	+							1
Pinkóc											1
Pruksa		+	+	+	+					+	2
Kisszelmenc		+	+								
Nagyszelmenc		+	+	+	+						
Sisloc	+	+	+	+							
Vajan		+	+	+							
Viszoka		+	+	+							

BEITRÄGE ZU BESTIMMTEN LEBENSGEWONNHEITEN DER EINWOHNER DER KOMITATE BEREG, UGOCSA UND UNG GEGEN ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Komitate Bereg, Ugocsa und Ung lagen im nordöstlichen Raum des königlichen Ungarn zur Zeit des 18. Jahrhunderts. Waldige und bergige Regionen wechselten einander ab, und die Theiß, die Hauptwasserquelle des Raumes und Sammelbecken für das Wasser aus Bergquellen und Bächen, verlangsamte sich hier nach ihrem Sturzfluß aus der Landschaft Máramaros, um hier nun die Sümpfe und die Überschwemmungsgebiete mit ihren Eichen-, Pappel- und Birkenhainen, den Trauer- und Bachweiden sowie dem Buschwerk zu nähren.

Auf dem insgesamt 8229 km großen Gebiet der drei Komitate lebten im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts 148 563 Menschen in 24 472 Häusern, in 28 865 Familien. Auf eine Familie kamen 5,15 Seelen und auf eine Wohnung 6,1 Menschen.

Die Bewohner dieser Gegend waren durch die landschaftlichen und natürlichen Gegebenheiten zu einer regionalen Arbeitsteilung und einem sich daraus ergebenden ständigen Warenaustausch gezwungen. Unter den Erwerbsquellen, die sich den Einwohnern dieser drei Komitate boten, spielten das sog. Waldleben sowie die damit verbundene Viehhaltung eine dominante Rolle.

Alle drei Komitate – und nicht nur die bergigen Gegenden – waren reich an Wäldern. Die Nadelwälder auf den Schneehöhen waren gesäumt von Buchen- und Eichenwäldern. Letztere zogen sich bis in die von Flüssen und Bächen feucht gehaltenen Ebene. In den Kehren und Winkeln der Theiß hatten sich schon seit jeher Obstbäume angesiedelt. Verschiedene Apfelsorten, zum Dörren, Einkochen, aber auch Marmeladekochen und gar Schnapsbrennen geeignete Pflaumensorten sowie jede Menge Nüsse, Birnen und Kirschen gediehen in dieser Gegend.

Von den 1 590 582 Katastraljoch Ackerland in den drei Komitaten nahmen die Wälder 721 058 Katastraljoch ein, das heißt 45,33% der Gesamtfläche. Auf einen Einwohner entfielen durchschnittlich 4,85 Katastraljoch Wald, was bedeutete, daß Ende des 18. Jahrhunderts sich die Menschen hier im Notfall allein vom Waldleben hätten erhalten können. Ihres außerordentlichen Fleißes halber fristeten sie aber ihr Leben, indem sie die folgenden eng miteinander zusammenhängenden Tätigkeiten ausübten: sie bebauten die Ackerflächen, hielten Vieh und sammelten die Früchte des Waldes. In früheren Zeiten dominierten nachweislich die Viehhaltung und das Waldleben. Doch zu eben jenem Zeitpunkt, an dem auch unsere Nachforschungen einsetzen, wurden die Menschen in immer stärker zunehmendem Maße aus den Wäldern, und somit von ihrer Daseinsquelle verdrängt, da die Wälder den Grundherren unterstellt wurden, was gleichbedeutend mit deren Besitzrecht war. Pächter tauchten auf, eine Art Pachtsystem breitete sich aus und wurde im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts vorherrschend. Das führte dazu, daß die Mehrheit der Einwohner dieser Gegend vollends in Not und Armut gestoßen wurde.

In dem von uns untersuchten Zeitabschnitt, dem Zeitpunkt für die Urbarialordnung unter Maria Theresia, nahm die Verdrängung der Menschen aus den Wäldern gerade ihren Anfang.

Zu der Zeit bediente sich nahezu jedermann ganz nach Bedarf des Brenn- und Bauholzes aus den Wäldern. Gab es in der eigenen Gemarkung nicht genug Holz, so holte man sich – mit einer Genehmigung des Grundherren – aus einem Umkreis von ein

bis zwei Meilen die notwendige Menge. Die Einwohner mancher Dörfer trieben auch Handel mit dem Holz, vor allem bei der Versorgung nahegelegener Städte. Andere wiederum „flößten“ das Brenn- und Bauholz hinunter bis in die Tiefebene. Auch das Betreiben von Mühlen unterschiedlichster Art bedeutete einen Broterwerb für die Menschen hier. Doch später wurden die Mühlen vorwiegend von den Grundherren errichtet und dann in Pacht gegeben, um die Bewohner der Dörfer „kurz zu halten“. Als von Maria Theresia die Urbarmachungsordnung hergestellt worden war, hatte man den Einwohnern dieser drei Komitate schon sämtliche Chancen genommen, ihren Nutzen und Gewinn aus der Schnapsbrennerei zu ziehen. In den Jahren 1772–1773 war das Schnapsbrennen und der Handel mit Schnaps schon fest in der Hand profitorientierter Pächter.

Hier und da war auch zu bemerken, daß das Waldweiden entweder unterdrückt oder aber an gutsherrliche Genehmigungen beziehungsweise an ein Lösegeld gebunden wurde. Wegen des reichhaltigen Buchen- und Eichenbestandes klagten die Bewohner jedoch recht häufig über Wildschäden, über Eisschäden an den Eichen bei frühem Frosteinbruch und am meisten über die Mäuseinvasionen infolge zu reicher Eichelernnten.

Eine Art des Waldlebens bestand im Sammeln der Früchte des Waldes. Wild zu erlegen, war überall untersagt, doch gegen verschiedene Dienste oder ein Entgelt durften die Bewohner in den Wäldern Pilze, Haselnüsse und Hopfen sammeln. Die anderen Früchte des Waldes – wildes Obst, Himbeeren, Brombeeren, Blaubeeren, Heilkräuter usw. – durften sie ohne jede Beschränkung nach Herzenslust sammeln.

In zahlreichen Siedlungen hatten sich die Menschen auf die Holzverarbeitung eingestellt. In allen drei Komitaten stießen wir auf das Bekenntnis, daß die Bewohner des einen oder anderen Dorfes sich auf das Herstellen von Holzschindeln, von Holzfässern, von Leiterwagen oder von Holzgefäßen bzw. auf den Vertrieb dieser Waren spezialisiert hatten. Sie stellten darüber hinaus auch Getreidekästen, Kähne, Pflugteile, Wagenräder, Tröge, Truhen und Bauermöbel her. Diese Produkte brachten sie per Leiterwagen oft bis nach Debrecen oder transportierten sie auf der Theiß bis nach Tokaj und Szolnok, die mutigeren sogar bis nach Szeged. Interessant an diesen Aussagen der Bauern ist, daß die Dienstleute aus den Tätigkeiten um die Hüttenwerke, Hammerwerke, Köhlereien und Fabriken herum keinerlei Nutzen ziehen konnten. Kalk und Kohle wurde von den dafür ausgewählten, nicht in Urbarmachungsdiensten stehenden Menschen gebrannt, und auch das Tonbrennen wurde nur in drei bis vier Dörfern betrieben.

Peter Takács–István Udvari

HÁZASSÁGKÖTÉS ÉS TÁRSADALOM – BUDA VÁROS A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹ (Esettanulmány)

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető – forrás és módszer

Buda és Pest 18–19. századi történetének monumentális összefoglalója (*Nagy-Bónis* 1975) számos előtanulmányra támaszkodva, de talán egy kicsit túl korán született meg. Kiadása időszakában a modern társadalomtörténet-írás és történeti demográfia módszerei Magyarországon még kevéssé, viszonylag szűk körben váltak ismertté, befejezett vizsgálataik, közzétett eredményeik még alig voltak. Bár Pest városára vonatkozóan az anyakönyv társadalomtörténeti szempontból történő hasznosításával többen próbálkoztak – közülük is kiemelném *Fallenbüchl Zoltán* (1963) és *Turányi Kornél* (1963) munkáit –, *Bácskai Vera* alapvetőnek számító anyakönyvi adatokat elemző írása például csak évekkel az összefoglaló Budapest monográfia megjelenése után látott napvilágot (*Bácskai* 1979). Jelen tanulmány Buda városára vonatkozóan próbálkozik meg hasonlóval azzal a különbséggel, hogy pillanatnyilag mindössze egyetlen időszakra, a 18. század végére összpontosítom figyelmemet.

Buda város esetében az anyakönyvek elemzése Pesthez képest némileg kényelmetlenebb feladat, hisz a 18. század végén csak a római katolikusokra vonatkozóan is legalább hét anyakönyvet kell átnézni ahhoz, hogy a lakosság többségére vonatkozó, a társadalomtörténet szempontjából fontos, illetve hasznos adatokat összegyűjthessük,² míg ugyanez Pest esetében négyel is megoldható. Ráadásul szinte nincs két egyformán vezetett anyakönyv (1. tábla). A feljegyzések esetében számos pontatlansággal és hiánnyal voltam kénytelen-kelletlen megbarátkozni. Rendszeresen pontatlanul történt például a származási, illetve születési és lakóhelyek feljegyzése. Tulajdonképpen a fenti három fogalomra vonatkozó információk nem választhatók szét egymástól, sőt az is esetleges volt, hogy egyáltalán feljegyzésre kerülnek-e. Igazában csak az idegenből jöttek rögzítésében látszik ezzel kapcsolatban némi következetesség, de a Felső-Víziváros és Tabán esetében még ez is nagyon hiányosan valósult meg. Utóbbi városnegyedekre nézve csak az 1795. év feljegyzései látszanak úgy-ahogy használhatónak. A tabáni

1 A tanulmány elkészítését az OTKA (506. sz. program, 1991–1994.) segítsége tette lehetővé, melyért az alapítvány kuratóriumának ezúton is köszönetet mondok.

2 1785-ig összesen hat helyen anyakönyveztek Budán a római katolikusokat (Budavár: Nagyboldogasszony és Szent Jobb plébániák, Víziváros, Tabán, Országút és Újlak). Az 1786–1787. év folyamán önálló anyakönyvezésbe kezdett Krisztinaváros és Alsó-Víziváros, és külön nyilvántartásba kezdett a katonaság számára a helyőrségi templom is. Jelen feldolgozásom utóbbit, valamint a várbeli Szent Jobb plébániát nem foglalja magában, mivel ezek sajátos társadalmi rétegeket – a katonaságot, illetve a királyi palota személyzetét – érintő működési köre, alacsony adatszámú és az anyakönyvezés során a kor nem eléggé alapos szabályozásai következtében óhatatlanul jelentkező kisebb-nagyobb eltérések vizsgálatom számára inkább a problémák, mint a megbízhatóság növekedésével jártak volna együtt. Hasonló okokból voltam kénytelen nélkülözni a budai görögkeleti anyakönyvek használatát is. A város kórházaira vonatkozó 1790-es évekbeli anyakönyvekkel sem rendelkezünk, ezek hiánya azonban a házasságkötéseket – ellentétben a halálozásokéval – nyilvánvalóan nem torzíja.

anyakönyv ezenkívül az általam vizsgált években következetesen mellőzte a foglalkozás és családi állapot feltüntetését, a budavári Nagyboldogasszony plébánia egyébként mintaszerűen vezetett anyakönyve viszont a házasságot kötők életkorának feljegyzéséről fedledezett meg. A szülők nevét gyakran szintén nem közlik az anyakönyvezők, nem is beszélve foglalkozásukról, ily módon a menyasszonyok esetében számos, társadalomtörténetileg fontos elemzési lehetőségtől elestem. A pontatlan jelölések, a gyakorta ismétlődő nevek és egyes társadalmi rétegek (elsősorban a helyi elit) túlreprezentáltsága miatt célszerűnek láttam, ha a tanúkra vonatkozó bejegyzések feldolgozásáról is lemondok. Talán szerencsésebb azonban, ha nem a negatívumokat sorolom tovább, hanem azt, hogy mit tudtam megvizsgálni.

Elemeztem először is a házasságkötések néhány demográfiai jellemzőjét (kor, szezonális, újraházasodás), valamint a férfiak/vőlegények társadalmi és foglalkozási rétegződését, a bevándorlás problémakörét, valamint külön kiszámítottam néhány demográfiai mutatót a fontosabb, nagyobb létszámú társadalmi rétegekre vonatkozóan. A fenti elemzéseket általában nemcsak a város összességére, hanem az egyes városrészekre vonatkozóan is elvégeztem, hogy azok sajátosságairól, illetőleg az egyes társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok esetleges elkülönült térbeli elhelyezkedéséről (a lakosság szegregációjáról) is kapjak információkat. A források természetéből adódóan azonban a felsorolt vizsgálati szempontok teljes mértékben csak a férfiak esetében tudtak érvényesülni, mivel a menyasszonyok hiányzó saját, illetve szülői foglalkozás/társadalmi státus jelölés híján nem voltak rétegezhetőek. A nőkre nézve inkább csak a demográfiai és vándorlási adatok bizonyultak kiszámíthatónak. Eredményeim tehát lényegében elsősorban a munkaképes/házasságkötés képes korosztályokra, ezen belül elsősorban a férfiakra vonatkoznak. Nem szerepelnek benne a nem római katolikusok – ez elsősorban az amúgy is hiányos tabáni adatainkat torzíftja tovább, mivel Buda az időben egyetlen nagyobb nem katolikus felekezeti csoportja, a görögkeletiek szinte kizárólag ebben a városnegyedben éltek – és alulreprezentálnak tűnnek a marginális rétegek, idegenek, valamint a társadalmi piramis másik vége, az elit is. A nemesek és arisztokraták esetében feltételezhető, hogy számottevő részük minden valószínűség szerint nem Budán, hanem inkább családi birtoka közelében köthetett házasságot és ezzel indokolható, hogy a házassági bejegyzések között viszonylag alacsony számban szerepelnek. A marginálisok és idegenek viszont feltehetőleg az átlagosnál lényegesen hátrányosabb helyzetben voltak a „házassági piacon” – magyarul kisebb mértékben, a többi társadalmi rétegnél jóval alacsonyabb arányban kötöttek házasságot.

Ami vizsgálatom időszakát illeti, elemzésem három év – 1793., 1794. és 1795. – anyakönyvi bejegyzéseinek név szerinti feldolgozásán alapul.³ Az átfogott időszak már vizsgálható mértékű adatmennyiséget szolgáltat, viszonylag közel áll Bácskai Vera 1788–1790. évi Pest városi időmetszetéhez, továbbá egybeesik a *Dóka Klára* és *Nagy Lajos* által – némileg eltérő módon – feldolgozott 1793. évi budai adóösszeírás évkörével. Ez utóbbi azért fontos, mert 1771. és a 18. század eleje között megbízható városrészenkénti bontású népességadattal nem rendelkezünk, vagyis az említett adóösszeírás alkalmat ad arra, hogy a budai házasságkötések mint társadalomtörténeti források reprezentativitását egyszerű módon ellenőrizhessem (2. tábla). Bemutatott számításaim azt jelzik, hogy az 1793–1795. évi házasságkötések és az 1793. évi adóösszeírás két feldolgozása nagyjából hasonló városrészek közötti megoszlást mutat, az észlelhető kisebb

3 Az anyakönyvek kijegyzéseinek feldolgozásában Horváth Rita és Kránitz Zsolt egyetemi hallgatók (Miskolci Egyetem BTI) voltak segítségemre, munkájukért ezúton is köszönetet mondok.

különbségek pedig viszonylag könnyen indokolhatók. A Tabánban, illetőleg Újlakon megmutatkozó magasabb adóösszeírási arány azt jelzi, hogy e városrészekben minden valószínűség szerint nagyobb számú nőtlen adózóval (feltehetőleg elsősorban kapásokkal, napszámosokkal és szolgálkkal) kell számolnunk, akik a házasságkötési feljegyzések között tényleges számarányuknál kisebb mértékben szerepeltek. A Tabánban ehhez hozzátehető a használt forrásokból hiányzó, külön anyakönyvezett görögkeleti felekezettűek is. A Várban, illetőleg a Vízivárosban ezzel ellentétes tendenciával találkozunk – e városrészek aránya a házasságkötések között magasabb, mint adóösszeírásbeli részesedésük. Ez azzal indokolható, hogy mindkét helyen nagyobb számban olyanok is házasodtak, akik az adóösszeírásokban nem, vagy csak részlegesen szerepeltek. A Várban az adót nem mindig fizető és feltehetőleg az átlagosnál sokkal mobilabb, jövő-menő elit és kiszolgáló személyzete, a Vízivárosban – mely, mint később látni fogjuk, a Buda városába bevándorlók érkezési állomása volt – elsősorban az adót még nem fizető újonnan érkezett idegenek házasságkötési feljegyzései azok, amelyek az összlakosságon belüli arányuk fölé növelték e városrészek arányait. Összességében a két forráscsoport hasonló városrészenkénti megoszlása tehát megengedi azt a feltételezést, hogy a házasságkötési bejegyzések alapján megállapítható demográfiai és foglalkozási/társadalmi rétegződési adatok is reprezentatívnak tekinthetők a fentebb elmondottak (alulreprezentált nőtlen fizikai munkások, némileg túlreprezentált speciális rétegek és idegenek) figyelembevételével.

2. A házasságkötés demográfiája

Ami a házasságkötések mértékét, fontosságát illeti, az az 1785–1787. évi népszámlálások adataiból kikövetkeztethetően Budán – csakúgy mint Pesten – eléggé eltért az országos gyakorlattól. Eszerint ugyanis a testvérvárosokban a felnőtt férfiak mindössze körülbelül 63–64 százaléka volt házas családi állapotú, szemben a városok általában körülbelül 70, a falvak és mezővárosok 82–83 százalékos körüli arányával.⁴ Vagyis Budán (és hasonlóképpen Pesten) egyrészt az özvegy, másrészt a nőtlen családi állapotú férfiak átlagosnál jóval magasabb arányú előfordulásával kell számolnunk, ami részben az újránházasodók számát és arányát, illetőleg a házasságkötők életkorát nyilvánvalóan meghatározó módon befolyásolta.

Ami a házasságot kötők életkorát illeti (3. tábla), ott az alábbiakat lehetett megállapítani: a férfiak esetében az első házasságkötésre többnyire 26–27 éves kor körül, a nők esetében pedig 22–23 éves korban került sor. Ettől csak az alsó-vízvárosi férfiak adatai tértek el 29 év körüli átlagértékükkel. Az újránházasodások esetében az adatok természetesen magasabb évszámokat és némileg nagyobb városrészenkénti eltéréseket mutatnak: a férfiak esetében erre a 39–40 éves kor átlagában került sor, a nőknél pedig többnyire a 33–36 év között. Ettől az adattól a krisztinavárosi férfiak adata felfelé (45,2 év), az alsó-vízvárosi nőké pedig lefelé (29,7 év) tér el. Krisztinaváros esetében bizonyosan az alacsony esetszám okozhatta az eltérést – átlagértékünk mindössze 11 újránházasodáson alapul –, az Alsó-Vízvárosban viszont az újránházasodók között a jelzett években meglehetősen sok volt az özvegy férfihoz hozzámenő fiatal hajadon, ami lefelé húzta az átlag értékét. Összességében azonban az első házasságkötések kora tekintetében határozott városrészenkénti különbségek nem állapíthatók meg.

4 *Thirring Gusztáv* (1938) adatai után számított arányok. Budára és Pestre vonatkozóan az 1785. évi adatokat használtam, mert utóbbi 1787. évi számai egyelőre megmagyarázhatatlan módon megváltoztak és a nem házas felnőtt férfiak aránya irreálisan magas, közel 46 százalékos.

A budai házasságkötések hónapok szerinti megoszlása (a házassági szezonális) nélkülözi a szélsőségeket (4. tábla). A római katolikus felekezetek szokása szerint a nagybőjt,⁵ valamint az advent (december) időszakában alacsony a házasságkötések száma, nagyobb kiugrás azonban nem igazán tapasztalható. A házasságkötések görbéje (1. ábra) csak januárban-februárban, illetve május és november környékén mutat kiemelkedéseket, ezek azonban az egykorú magyarországi gyakorlathoz képest nem mondhatók jelentős mértékűnek. Buda lakossága a házasságkötések időzítése tekintetében tehát már a 18. század végén is igen „urbánusan”, igen „modernül”, a 20. századi gyakorlathoz hasonlóan viselkedett. Az esküvők havonkénti adatainak szórása 1793–1795-ben mindössze 44–48 százalék, szemben az e korban megszokott 100–150 százalék körüli értékkel (*Faragó* 1994).

Városrészenként nézve a házassági szezonális (2. ábra), már némileg más képet találunk. Összevonva a hasonló viselkedésű és hasonló társadalomszerkezetű városnegyedeket (Vár és Krisztinaváros, Alsó- és Felső-Víziváros, illetve Országút és Újlak – a társadalomszerkezeti hasonlóságra később még visszatérek) az tapasztalható, hogy a hat városrész között nincs lényeges különbség, a Tabán adatai azonban lényeges eltérést mutatnak. Utóbbi kiugró novemberi házasságkötési csúcsa azt jelzi, hogy e városrészben szokásában – és valószínű a kultúrájában is – némileg eltérő népesség lakott, mellyel annak ellenére, hogy erre anyakönyve az adott időszakban az átlagosnál kevesebb lehetőséget ad, a jövőben még alaposabban foglalkoznia kellene egy társadalomtörténeti mélyfúrásnak.

A házasságkötések családi állapot szerinti megoszlása (5. tábla) az iparosítás előtti korszak sajátos városi mintáját mutatja. Miután életkorok alapján minden valószínűség szerint az ismeretlen családi állapotúak elsősorban többsége is az első házasságot kötők közé tartozhatott, adatainkból arra következtethetünk, hogy az anyakönyvbe bejegyzett esküvők közül mindössze körülbelül 62 százalék nevezhető tiszta első házasságkötésnek (protogám házasságok). Az esetek további 28 százalékában egyik, 10 százalékában pedig mindkét fél özvegy volt (palingám házasságok). A férfiak és nők között e téren nincs igazán nagy különbség – a menyasszonyoknak összesen 24,8, a vőlegényeknek pedig 22,9 százaléka volt özvegy családi állapotú az 1793–1795. évi anyakönyvi bejegyzések szerint.

Városrészenként vizsgálva adatainkat azonban ismét sajátos különbségeket észlelhetünk (6. tábla). Országút és Újlak városnegyedekben csaknem minden második házasságkötés újraházasodás, a Budán férjhez ment özvegy családi állapotú menyasszonyok majdnem felét e két plébánián anyakönyvezték. Ezzel szemben a többi városnegyedben a házasságkötések kb. kétharmada – a Várban közel 72 százaléka – első házasságkötés volt. Mindezek alapján feltételezhető, hogy az özvegyek (akik között vélhetőleg a szegényebbek aránya is nagyobb lehetett a megszokottnál) az átlagot meghaladó mértékben szorultak vagy telepedtek ki Buda város említett külső városrészeibe.

3. Házasságkötés és társadalmi rétegződés az anyakönyvek tükrében

A 18. század végi anyakönyvi bejegyzések már viszonylag pontosan ügyelnek az egyes cselekményekben részt vevők közötti rendi különbségekre, legalábbis a nemesek, illetve nem nemesek vonatkozásában. Ezzel szemben a polgárok, valamint a házasságot kötő kézművesek esetében a mesterek és legények aránya a budai anyakönyvek alapján

⁵ Ez 1793-ban március 30-ig, 1794-ben április 19-ig, 1795-ben pedig április 4-ig tartott (Szentpéteri 1912 után).

nem látszik megállapíthatónak a vizsgált időszakra nézve – a címek és rangok feltüntetésére szemmel láthatóan a nemesi jogállásnál kevesebb figyelmet fordítottak.

Összességében a Buda városában házasságot kötő vőlegények 4,3 százalékát jegyezték be nemesként az anyakönyvekbe, ami majdnem pontosan megegyezik a nemes férfiak 1785. évi józsefi népszámlálás alapján megállapítható 4,4 százalékos budai arányával. Városrészenként azonban ez az arány már meglehetősen különböző: míg a Várban a házasságot kötők csaknem negyede, Krisztinavárosban közel 15 százaléka, Alsó-Vízivárosban 6 százaléka nemes jogállású, addig a többi városrészben (Tabán, Felső-Víziváros, Országút, Újlak) mindössze egyetlen nemes férfi házasságkötését anyakönyvezték (3. ábra). Mindez a privilegizált rétegek, elsősorban a nemesi/arisztokrata elit sajátos budai lakóhelybeli elkülönülésére (szegregációjára) utal. Világosan mutatja ezt a nemesek városrészenkénti megoszlása (4. ábra): 83 százalékuk két városnegyedben – a Várban és a Krisztinavárosban – él, a többiek pedig a területileg a Várhoz szorosan kapcsolódó Alsó-Vízivárosba települtek. Ezzel szemben a többi városnegyedben csak nem nemesek élnek.

Ugyancsak hasonló jelenséget tapasztalunk akkor, ha az egyes foglalkozási csoportokon belül nézzük meg a nemesek arányát (7. tábla). A házasságot kötő tisztviselők kereken 55 százaléka, az értelmiségiek 26, a kereskedők 10, az egyéb foglalkozásúak (főképp az arisztokrata familiákhoz tartozó elit személyzet) 20 százaléka kimutathatóan nemes jogállású. (A kereskedőkre vonatkozóan ez az arány azonban az e foglalkozási csoport többségét kitevő görögkeletiek hiánya miatt nyilvánvalóan irreálisan magas.) A többi foglalkozási csoport – kézművesek, kapások, napszámosok stb. – között nemest gyakorlatilag nem találunk. Összességében a nemesek esetében meglepően magas, majdnem 90 százalékos arányban jelöltek meg foglalkozást is, ezen belül nagyjából kétharmaduk (kerekén 63 százalék) tisztviselő és értelmiségi volt. A más forrásokban jóval nagyobb arányú ismeretlen foglalkozású, jövedelmükből élő illetőleg gazdálkodó Budán lakó nemesek (Dóka 1984) többsége valószínűleg – mint ahogy azt már említettük – nem itt házasodhatott, sőt, jó részük annak ellenére, hogy ingatlana után esetleg adót fizetett a városnak, feltehetőleg nem is volt állandó budai lakos.

Ami a házasságot kötők összességének foglalkozási szerkezetét illeti, ott csak a férfiak/vőlegények adatait tudjuk vizsgálni. Mindössze hat esetben adták meg az apa foglalkozását (3 tisztviselő, 1-1 tímár, kocsis és paraszt [Bauer]) és 11 esetben írtak össze menyasszonyt saját foglalkozással (9 cselédlány, 1 felszolgáló, 1 pedig özvegy halaskofa volt), vagyis a menyasszonyok 98 százalékára vonatkozóan sem saját, sem apjuk vagy előző férjük foglalkozása nem ismeretes.

Bár a vőlegények körében az ismeretlen foglalkozásúak aránya viszonylag még szintén magas – összességében 37 százalék – de azért némi óvatossággal lehetővé teszi a foglalkozási szerkezet megrajzolását (8. tábla). Kétségeink csak a Tabánra vonatkozóan lehetnek, itt ugyanis az ismeretlen foglalkozásúak aránya eléri a közel 81 százalékot, de egyéb információk alapján (Nagy 1975, Dóka 1984) feltételezhetően ezek túlnyomó többsége kapás és napszámos. Összességében a házasságkötések alapján Buda város férfilekosságának közel 6 százaléka tisztviselő és értelmiségi, közel 1/3-a (32,5 százalék) kézműves, 8,5 százalék egyéb foglalkozású, 16 százalék a kapás és a napszámos. A három előző csoport aránya elfogadhatónak tűnik, a kapásoké és napszámosoké azonban alighanem torz, ugyanis minden valószínűség szerint az ismeretlen foglalkozásúak jelentős része ide lenne sorolható. Valójában tehát a kapások-napszámosok aránya a budai házasságkötők között nem 16 százalék, hanem valahol a 40 és 50 között kerekedő.

Városrészenként nézve a foglalkozásokat (8. tábla) három különböző szerkezettípust látunk: a Várban és a Krisztinavárosban kiemelkedően nagy (20 illetve 11 százaléka) a tisztviselők és értelmiségiek aránya, és jóval 30 százalék alatti a kézműveseké, ezzel szemben a Felső- és Alsó-Vízivárosban házasodó vőlegények kb. fele kézműves, míg a Tabánban, Országúton, Újlakon tisztviselő és értelmiségi hírneműnek is alig találhatók, és a legmagasabb arányt – az ismeretlenek magas száma miatt csak feltételezhetően – ezekben a városrészekben a kapások és napszámosok képviselik.

Az egyes foglalkozási csoportok területi megoszlása alapján (9. tábla) azt állapíthatjuk meg, hogy a budai tisztviselők és értelmiségiek kedvenc lakóhelye a Vár és a Krisztinaváros (körülbelül felük e két városnegyed anyakönyveiben tűnik fel), míg a kézművesek valamivel több mint fele az Alsó- és Felső-Vízivárosban, a kapások-napszámosok ugyancsak nagyjából fele pedig három külvárosban: Újlakon, Országúton és a Tabánban élt.

A menyasszonyok-vőlegények származási/születési, illetve lakóhelyére vonatkozó adatok a várakozásnak megfelelően a két nem esetében eltérő képet mutatnak (10. tábla): míg a vőlegények kerekén 65 százaléka, addig a menyasszonyok 82 százaléka feltételezhetően helybeli, vagyis a többi városrészből, Pestről és Óbudáról származókkal együtt a férfiak 73, a nők 90 százaléka származik a többé-kevésbé egységesnek tekinthető pest-budai házasodási körből. A menyasszonyok esetében 5-5 százalék a kimutathatóan magyarországi, illetve külföldi eredetű személy, a vőlegények esetében azonban ezek az arányok lényegesen magasabbak, 11 illetve 16 százalékot tesznek ki. Az adatok alapján arra következtethetünk, hogy a bevándorlók igen jelentős része (a dunántúliak esetében kétharmad, a felvidékiek esetében háromnegyed része) városi származású, a falusiak aránya csak a Budát övező településekből származó vőlegények/menyasszonyok esetében haladja meg az 50 százalékot. A legfontosabb kibocsátóhelyek Pozsony, Sopron, Székesfehérvár, Selmecbánya, Esztergom, Komárom, Eger és Kassa, illetőleg a környékről, Érd és Vác városa. Érdekes jelenség, hogy a két nem vándorlása földrajzilag némi eltérést mutat. A férfiak között jóval magasabb arányú mind a környékbeli helységekből, mind a távolabbról (külföldről illetve Magyarország különböző területeiről) származók aránya, ugyanakkor nagyjából csak felükről mondható biztosan az, hogy városi eredetűek. Ezzel szemben a női bevándorlók kétharmada tűnik városi eredetűnek és Magyarországon belül a Dunántúl mellett elsősorban a Felvidékről származnak, nem a környékről illetőleg a külföldről betelepült nők között alacsonyabb az osztrák tartományokból és magasabb a közvetlenül Németországból érkezettek aránya. A kitapintható különbségek magyarázata azonban még további vizsgálatokat igényelne – ameddig a menyasszonyok családi hátteréről nem tudunk bővebb információkat kapni, addig kockázatosnak látszik minden következtetés. Mindössze annyit feltételezhetünk, hogy a férfiak között sokkal gyakoribb lehetett az alacsonyabb származású, falusi-kisvárosi „szerencsét próbáló vándorlegény” típusa, mint a menyasszonyok körében ennek női megfelelője.

Városrészenként nézve (11. tábla) szinte minden városnegyed az átlaghoz közelálló értékeket mutat, egyedül az Alsó-Víziváros esetében látszik komolyabb eltérés: itt a vőlegényeknek csak 40 százaléka, a menyasszonyoknak pedig 65 százaléka helybeli, 60 illetve 35 százalék bevándorló, vagyis ez a városrész Buda többi városnegyedétől eltérően Pesttel közel azonos értékeket mutat (Bácskai 1979). Másképpen fogalmazva: Budán az Alsó-Víziváros a fogadóállomása a bevándorlóknak, lényegében ez az a városnegyed, ahol igazi dinamizmus észlelhető, szemben a nemesi-értelmiségi dominan-

ciájú Várral és Krisztinavárossal, illetve a szőlőművelésre-napszámosmunkára épült Tabánnal, Országúttal, Újlakkkal szemben.

Ha egymással összevetjük a vőlegények és menyasszonyok születési/származási hely szerinti megoszlását (12. tábla), akkor azt látjuk, hogy a házasságot kötők pontosan kétharmada az úgynevezett pest-budai házassodási körből kerül ki, jó 22 százalékra tehető a „beházasodó” (vagyis helybeli származású partnert találó) idegen eredetű vőlegények és alig több, mint 4 százalékra a „beházasodó” menyasszonyok aránya. Viszonylag alacsonynak mondható a még be nem illeszkedett idegenek egymás közötti 7 százalékos házassodása. Vagyis adataink szerint a bevándorlók többsége a házasságkötés révén viszonylag gyorsan be tud illeszkedni Buda társadalmába – nyilván szoros összefüggésben azzal, hogy itt a bevándorlás mérete az Alsó-Vízivárost kivéve lényegesen alatta marad a szomszédos Pestének.

Ha a foglalkozásokat és a származási helyeket vetjük össze egymással (13. tábla), akkor számottevő eltéréseket találunk. A helybeliek között az átlagosnál alacsonyabb a kézműveseké, az átlagosnál pedig magasabb a kapások-napszámosok aránya. A magyarországi eredetű bevándorlók között a kézművesek és értelmiségiek száma magasabb az átlagnál, minimális viszont a kapások és napszámosok száma. Ehhez hasonló a külföldi bevándorlók foglalkozási szerkezete is azzal a különbséggel, hogy körükben a tisztviselő-értelmiségi foglalkozásuk aránya is minimális, közel felerészben, dominánsan kézművesek.

Az egyes foglalkozási csoportok eredet szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a budai kapások és napszámosok szinte kizárólag a helybeliek soraiból kerülnek ki, csakúgy, mint ahogy a kereskedelemről és vendéglátásból élők. (Mint azt már korábban jeleztem, utóbbiak esetében azonban a kép módosulhat, ha hozzá tudnánk tenni a tabáni görögkeletiek adatait is.) A tisztviselők, értelmiségiek, kézművesek és egyéb foglalkozások esetében körülbelül egyharmados a bevándoroltak aránya azzal a különbséggel, hogy a szellemi foglalkozásuk nagyjából magyarországi városokból költöztek Budára, míg az ipari és egyéb foglalkozások többsége inkább külföldi eredetű.

Erős különbségeket tapasztalunk a származás és az első, illetve újránházasodás közötti kapcsolatok terén is (14. tábla). Újránházasodás gyakorlatilag csak a helybeli származásuk körében fordul elő – e téren szinte nincs különbség a férfiak és nők között. Lehetséges, hogy e jelenség arra vezethető vissza, hogy a bevándorlók viszonylag rövidebb idejű itt-tartózkodásuk következtében többnyire még csak az első házasságkötésig jutottak el, de minden valószínűség szerint indokoltan élhetünk a gyanúperrel arra vonatkozóan is, hogy a városban ismételt házasságot kötő idegeneket a következő alkalomkor már helybelinek tekintették. E kérdés eldöntéséhez – és általában a származási kérdések alaposabb ismeretéhez – azonban még további kutatásokra (alighanem több időmetszetre és más források bevonására) lenne szükség.

Megpróbáltam megvizsgálni azt is, hogy az egyes foglalkozási csoportok mutatnak-e sajátos demográfiai jellemzőket házasságukban. Három nagyobb létszámú foglalkozási csoport, a tisztviselők/értelmiségiek, kapások és kézművesek esetében (15. tábla) lehetőség (elegendő esetszám) volt arra, hogy külön-külön meghatározzuk az első házasságkötések átlagos életkorát. A kapásoknál ez messze a városi átlag alattinak bizonyult: mindössze 23 év volt a férfiak és 20 év a nők esetében. A másik végletet a tisztviselők/értelmiségiek mutatták, ahol a vőlegények átlagos házassodási kora közel járt a 30 évhez. A kézműves vőlegények házassodási kora származásuk szerint is különbözött: a helybeli eredetűek több mint egy évvel korábban (26,9 év) tudtak házasságot kötni, mint bevándorló társaik (28,1 év). Vagyis a kapások házassodási kora lényegében a kör-

nyékbeli paraszti mintákra emlékeztetett, míg a kézműveseké és értelmiségieké tulajdonképpen a Nyugat-Európában szokásos kései házasságkötési modellt követte – nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy jelentős részüik onnan vándorolt be (Faragó 1985a, 1985b). Úgy tűnik, hogy a foglalkozástól függetlenül a helybéli származás alacsonyabb házasságkötési korrrel járt együtt – alighanem a meglévő családi-rokoni háttér kedvezőbb indítást, szilárdabb vagyoni alapot, jobb házassági pozíciót és így könnyebb, gyorsabb partnertalálást, korábbi esküvőt eredményezett. Ugyancsak érdekes, hogy a vőlegények foglalkozásától függetlenül a menyasszonyok esetében aránylag kisebb korkülönbségek tapasztalhatók a vizsgált csoportok házassági mintái között – átlagaik mindössze a 20. és 23. év közötti három évben szóródnak, szemben a vőlegények 7 évet elérő sávjával. Nyilvánvalóan utóbbi jelenség azzal magyarázható, hogy a lányok férjhezmenetelének idejét inkább a gyermekszüléshez való kötődés, mint a foglalkozási sajátosságok és karrierlehetőségek éveiben megmutatózó különbségei befolyásolták.

A (vizsgálható méretű adatmennyiséget adó) kapások és kézművesek házassági szezonális különbségei között sem látszik lényeges különbség (1. ábra). A kézművesek „urbánus” házassági szezonálisára eleve számítottunk. Az is nyilvánvaló volt, hogy a budai kapásokra nem fog komolyabb hatást gyakorolni a szántás-vetés-aratás naptára, az azonban már meglepetést okozott, hogy a szüret sem eredményezett kiugró arányú őszi esküvőket/lakodalmakat körükben. Csak januári/farsang környéki házassági csúcsuk jelzi bizonyos mértékű életmód- és gondolkodásbeli különbségüket a többi nagyobb foglalkozási csoporthoz (a kézművesekhez és a tisztviselő-értelmiségi elitezhez) képest. Más a helyzet viszont az újraházasodások esetében (16. tábla). A kapások és az egyéb foglalkozásúak körében ugyanis az átlagnál jóval gyakoribb az ismételt házasságkötések aránya (előbbieket esetében ez nyilván összefügg a szinte kizárólagos helybéli származás nyújtotta előnyökkel is), míg az értelmiségiek és kézművesek esetében a második-harmadik esküvő jóval ritkábban fordul elő. Alighanem ez a jelenség is további magyarázatot (és további kutatásokat) kíván.

4. Néhány összefoglaló következtetés, különös tekintettel Pest városára

Eredményeinket összegezve az megállapítható, hogy társadalmi összetétel tekintetében Buda sajátos szint képvisel a magyarországi városok között. Elsősorban tisztviselő-értelmiségi népessége az, amelyikkel kitűnik az átlagból, mivel egyébként társadalomszerkezete sokkal inkább belesimul a többiek közé, mint Pesté. Utóbbi és Buda között alighanem nagyobb a társadalmi és foglalkozási szerkezetbeli különbség, mint Buda és a többi magyarországi város között – Pesten a többi várost jóval meghaladó a kézművesek és kereskedők aránya (Bácskai 1979).

A Pest és Buda közötti társadalmi/foglalkozási szerkezetbeli különbség szorosan kapcsolódik a lakosság származásához, illetőleg a két város eltérő vándorlási mintájához. Pest esetében a pest-budai házassági körben maradó házasságkötések aránya biztosan 50 százalék alatt marad, a bevándorlók aránya a házasságkötők között meghaladja a 43 százalékot, szemben Buda 27 százalékával – Pest társadalmi szerkezete sokkal nyitottabb, Budáé zártabb. Míg Budán a házasságok kétharmadát zárt körbe tartozók kötik egymással, ugyanez az arány Pesten csak körülbelül 44 százalék. A nagyarányú bevándorlás Pesten arra vezet, hogy a 18. század végén a házasságok kötőinek negyedrésze esetében mindkét fél idegen származású (Budán, mint láttuk, ez az arány csak 7 százalék) – a pestiek „gyökértelenségének” úgy látszik, régi gyökerei vannak.

A pesti és budai bevándorlók társadalmi összetétele és származási helye is némileg eltérő. Pestre nagyobb arányú a kézművesek bevándorlása – a pesti kézművesipar az adott időszakban dinamikusan fejlődik –, Buda esetében viszont inkább az elit és az értelmiség bevándorlása érdemel figyelmet, mely nyilván szoros összefüggésben van azal, hogy Buda az 1770–1780-as években kezd fokozatosan kormányzati centrummá alakulni.⁶ Eredetüket tekintve a budai bevándorlók fontossági sorrendben főként a Dunántúlról, a környékbeli falvakból és kisvárosokból, a Felvidékről és külföldről érkeznek, míg Pest esetében az újonnan érkezők kibocsátó területe mindenekelőtt az Alföld és a Felvidék, majd ezt követik a külföldiek, megelőzve a Dunántúl részesedését. Úgy tűnik, hogy Pestre nemcsak nagyobb mértékű a bevándorlás, hanem nagyobb területet is ölel fel vonzása.

A házassági kor tekintetében Buda és Pest eléggé hasonlít egymáshoz – a kapások és kézművesek (utóbbiakon belül a helybeliek és nem helybeliek) első házasságkötési kora nagyjából megegyező. Mindössze két különbséggel találkozhatunk: az értelmiségi/tisztviselő réteg házassági kora Budán majd két évvel magasabb – ez nyilván összefügg azal, hogy itt többségük inkább tisztviselő, míg Pesten magasabb a „szabadfoglalkozásúak” aránya –, ugyanakkor Pest esetében a város összességére jellemző házassági kor több mint egy évvel magasabb Budáénál. Ez utóbbi abból adódik, hogy Budán az alacsonyabb házassági korú kapások-napszámosok, Pesten a magasabb házassági korú kézművesek aránya nagyobb a vőlegények között.

Ami a társadalom városrészenkénti különbségeit illeti, ott Budához hasonló különbségeket észlelhetünk Pesten is. Az 1780-as évek végi adatok szerint a Terézváros itt ugyanolyan bevándorló centrumként viselkedik, mint Budán a Víziváros, illetőleg a Józsefváros társadalomszerkezete Buda külvárosaihoz (főként Országúthoz és Ujlakhoz) hasonlít (Turányi 1963). A belvárosok szerepe és összetétele között azonban már nincs ugyanilyen párhuzam. A budai Vár társadalmi összetételében sokkal inkább elít a város többi részétől, mint a pesti Belváros a többi pesti külvárostól. A két város által betöltött funkciók társadalomszerkezeti következményei mind összességében, mind a városnevedek szintjén tetten érhetőek már a 18. század végén.

Bácskai Vera vizsgálataiból tudjuk, hogy Pest társadalmának dinamizmusa a 19. század első felében is megmutatkozik. Eredményeink alapján tehát alighanem érdemes lenne Buda esetében megkísérelni egy 18. század közepi és egy 19. század közepi hasonló házasságkötési időmetszetet felállítani és adózási adatokkal párhuzamos elemzéseket elvégezni, megvizsgálva azt, hogy a két város fejlődése közötti eltérés körülbelül mióta észlelhető, illetőleg a 19. század elején milyen hatást gyakorolt Pest dinamizmusa a kissé magába fordult Budára. Talán válaszolni tudnánk olyan kérdésekre is, hogy ténylegesen milyen mértékben lehet egységes pest-budai házassági körrel beszélni, illetőleg mennyire voltak meg a társadalomtörténeti előzményei a városegysítésnek. Másképpen fogalmazva: tényleg szoros kapcsolatai épültek ki a két városnak a gazdasági és funkcionális kiegészítő szerepen túlmenően a 18–19. század folyamán, vagy pedig az egységes szervezetű Budapest főváros létrehozása elsősorban politikai döntés volt. Jelen vizsgálatunk során ugyanis gyanúsán kevés pesti származású vőlegényt és menyasszonyt adtak meg az anyakönyvek – a házasságot kötők mindössze 1,1 százaléka

6 1783-ban Pestről ideköltözik a két felsőbíró: a hétszemélyes tábla és az ítélőtábla, 1784-ben Pozsonyból idetelepszik a Magyar Királyi Kamara és a Helytartótanács. Tulajdonképpen e folyamatba tartozónak tekinthetjük az egyetem 1777. évi Nagyszombatból Budára költöztetését is annak ellenére, hogy utóbbi intézmény hét év múlva, 1784-ben egy korábbi döntés következtében helyhiány miatt Pestre telepedett át.

származott Pestről, míg az utóbbi lakosságának ötödrészét kitevő Óbudáról alig valamivel kevesebb mint 0,9 százalék.

Persze nemcsak a fenti kérdések várnak válaszra. Több megoldandó feladatot már menet közben jeleztem és úgy vélem, alighanem szükség lenne hasonló összehasonlító elemzések elvégzésére néhány más magyarországi nagyváros házasságkötési anyakönyvein ahhoz, hogy az élet e nagyon fontos eseményéhez kapcsolódó, illetőleg az ezen keresztül vizsgálható társadalmi mozgásokról a városok vonatkozásában tisztább képet alakíthassunk ki. Remélem, néhány éven belül e téren is sikerül előbbre lépünk.

IRODALOM

Bácskai Vera

1979 „Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830).” In: Tanulmányok Budapest Múltjából (21) 49–104.

Fallenbüchl Zoltán

1963 „Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770).” In: Tanulmányok Budapest múltjából 15. Budapest: Akadémiai. 239–287. (Budapest várostörténeti monográfiái, 24.)

Faragó Tamás

1985 „Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779)” Történeti Demográfiai Füzetek (2) 7–45.

1994 „Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században.” Herman Ottó Múzeum Évkönyve (32) 239–256.

1985 „Paraszti háztartás és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között.” Bp.: KSH Könyvtár. 187 p. (Történeti Statisztikai Füzetek, 7.)

Nagy Lajos–Bónis György

1975 „Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.” Bp.: Akadémiai. 585 p. (Budapest története, 3.)

Szentpétery Imre (szerk.)

1974 (1912) „Oklevéltani naptár.” Bp.: MTA. 135 p.

Thirring Gusztáv

1938 „Magyarország népessége II. József korában.” Bp.: MTA. 192 p.

Turányi Kornél

1963 „A Józsefváros kialakulása.” In: Tanulmányok Budapest múltjából 15. Budapest: Akadémiai. 329–362. (Budapest várostörténeti monográfiái, 24.)

1. tábla

A budai házassági anyakönyvek bejegyzései 1793–1795 között

Adattípus	Vár	Krisztina- város	Felső- Víziváros	Alsó-	Tabán	Országút	Újlak
dátum	+	+	+	+	+	+	+
név	+	+	+	+	+	+	+
foglalkozás	+	+	+	+	-a)	+	+
lakóhely	-	-	-	-	+	+	-
születési hely	b)	b)	-c)	b)	-a)	+	b)
családi állapot	+	+	+	+	-a)	+	+
életkor	-	+	+	+	+	+	+
szülők neve	-	+	-	-	-	+	+
szülők foglalkozása	-	-	-	-	-	-	-
tanúk neve	+	+	+	+	+	+	+
tanúk foglalkozása	+	+	+	ritkán	-	+	-

a) 1795-ben viszonylag gyakrabban előforduló adat.

b) Csak az idegenben születetteknél adják meg a származási helyet.

c) Csak 1795-ben adják meg az idegenben születettek származási adatait.

2. tábla

A házasságkötések és adózók száma és megoszlása városrészenként

Városrész	1793–1795 házasság- kötések	1793 adózók (Dóka)	1793 adózók (Nagy)		
		(fő)			
Vár	85	348	288		
Krisztina	62	288	294		
Tabán	186	a) 1546	1389		
Alsó-Víziváros	85				
		1573	1554		
Felső-Víziváros	257	b)			
Országút	135	657	691		
Újlak	99	739	755		
Összesen	909	5151	4971		
		Százalék		Adózók egyenlege (adózó több: + adózó kevesebb: -)	
				Dóka	Nagy
Vár	9,3	6,8	5,8	-2,5	-3,5
Krisztina	6,8	5,6	5,9	-1,2	-0,9
Tabán	20,5	30,0	27,9	+9,5	+7,4
Alsó-Víziváros	9,3				
		30,5	31,3	-7,1	-6,3
Felső-Víziváros	28,3				
Országút	15,9	12,8	13,9	-2,1	-1,0
Újlak	10,9	14,3	15,2	+3,4	+4,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	0	0

a) 1795-ben 63 eset, ennek háromszorosát használtam bizonyos következtetések (elsősorban a származás) levonásához.

b) 1795-ben 76 eset, ennek háromszorosát használtam a származási és foglalkozási szerkezet becslésénél.

Források: Nagy 1975. 378., Dóka 1984. 67.

3. tábla

Átlagos házasságkötési kor városrészenként

Városrész	Férfi/vőlegény			Nő/menyasszony		
	első házasság	újra-házasodás	összes év	első házasság	újra-házasodás	összes év
Vár a)	...	...	...	...	...	...
Krisztina	26,6	45,2	30,2	22,1	33,6	24,2
Tabán b)	...	...	29,4 b)	...	...	24,6
Alsó-Víziváros	29,0	39,9	32,9	23,2	29,7	25,5
Felső-Víziváros	27,4	39,0	31,5	22,7	33,7	26,7
Országút	26,6	39,1	31,5	22,7	33,7	26,7
Újlak	26,3	40,2	32,6	22,6	33,2	27,4
Buda város össz.	27,3	39,7	31,4	22,5	33,7	26,3

a) Az anyakönyv a vizsgált években nem közli a házasságkötések életkorát.

b) Csak 1795. A házasságot kötők családi állapota – és így az első házasságok, valamint az újraházasodások aránya – a hiányos bejegyzések miatt megállapíthatatlan.

4. tábla

A házasságkötések a) havonkénti ingadozása (1793–1795)

	Első házasságok (százalék)	Újra házasodások	Összesen	N
január	15,3	13,2	14,5	105
február	13,3	16,5	14,5	105
március	3,6	2,9	3,3	24
április	6,2	6,6	6,4	46
május	11,1	9,2	10,4	75
június	9,1	9,9	9,4	68
július	6,7	8,8	7,5	54
augusztus	7,6	9,5	8,3	60
szeptember	9,1	6,2	8,0	58
október	8,9	4,8	7,3	53
november	7,8	10,6	8,9	64
december	1,3	1,8	1,5	11
összesen	100,0	100,0	100,0	723
N	450	273	723	
átlag	8,3	8,3	8,3	
min.	1,3	1,8	1,5	
max.	15,3	16,5	14,5	
std	3,7	4,0	3,6	
V%	44,1	48,1	43,7	

a) Tabán nélkül

5. tábla

A házasságkötések a) megoszlása a férfiak és nők családi állapota szerint

		Férfi			összesen	N
		ismeretlen	nőtlen	özvegy		
Nő	ismeretlen	3,9	4,1	1,5	9,5	69
	hajadon	9,0	45,4	11,3	65,7	475
	özvegy	2,9	11,8	10,1	24,8	166
	összesen	15,8	61,3	22,9	100,0	723
	N		114	443	166	723

a) Tabán nélkül

6. tábla

A házasságkötések megoszlása családi állapot szerint városrészenként

Városrész	Házasulók családi állapota				
	Valószínű első házasság- kötések a)	Özvegy férfi, hajadon és ismeretlen állapotú nő	Özvegy nő, nőtlen és ismeretlen állapotú férfi	Özvegy férfi, özvegy nő	Összesen
(százalék)					
Vár	71,8	20,0	7,0	1,2	100,0
Krisztina	69,3	12,9	14,5	3,2	100,0
Tabán	...	...	...	...	...
Alsó-Víziváros	64,7	18,8	9,4	7,0	100,0
Felső-Víziváros	64,6	8,2	18,3	8,9	100,0
Országút	53,3	11,9	14,1	20,7	100,0
Újlak	54,5	15,2	17,2	13,1	100,0
Buda város össz.	62,4	12,9	14,6	10,1	100,0
N	451	93	106	73	723

a) Nőtlenek, hajadonok és ismeretlen családi állapotúak házasságkötése.

7. tábla

A nemesek és nem nemesek aránya foglalkozási csoportok szerint a házasságot kötők között

Foglalkozás	Nemes	Nem nemes	Összesen	Nemesek aránya a csoportban (százalék)	Nemesek megoszlása
tisztviselő	17	14	31	54,8	48,6
egyéb értelmiségi	5	14	29	26,3	14,3
kereskedő	1	9	10	10,0	2,8
vendéglátó	-	6	6	-	-
kézműves	-	287	287	-	-
kapás, napszámos	-	153	153	-	-
egyéb	8	32	40	20,0	22,9
elbocsátott katona	-	10	10	-	-
ismeretlen	4	323	327	1,2	11,4
Buda város össz.	35	848	883 a)	4,0	100,0

a) Tabán és Felső-Víziváros esetében az 1793–1794. évek hiányos bejegyzései helyett az 1795. évi adatok háromszorosával számoltunk, így esetszámunk a 2. táblában szereplőnél valamivel kisebb (becsült értékünk a tényleges házasságkötések 97,1 százalékát teszi ki).

8. tábla

A vőlegények részletes foglalkozási szerkezete városrészenként

Foglalkozás	Vár	Krisztina	Felső- a) Víziváros (százalék)	Alsó- a)	Tabán a)	Országút	Újlak	Összes
tisztviselő	11,8	8,1	2,6	10,6	-	0,7	-	3,5
tanár, könyvtáros	3,5	-	-	-	-	-	-	0,3
gyógyszerész	-	1,6	1,3	-	-	-	-	0,5
seborvos	4,7	1,6	-	1,2	1,6	1,5	1,0	1,4
értelmiség								
összesen	20,0	11,3	3,9	11,8	1,6	2,2	1,0	5,7
kereskedő	1,2	-	2,6	2,3	-	0,8	-	1,1
vendéglátó	1,2	-	1,3	2,4	-	-	-	0,7
összesen	2,4	-	3,9	4,7	-	0,8	-	1,8
kézműves	27,1	22,6	46,1	54,1	12,7	33,3	30,3	32,5
kapás	1,2	12,9	21,1	-	-	28,1	27,3	13,8
napszámos	-	1,6	3,9	-	-	4,5	-	1,8
szólga	4,7	1,6	-	-	-	0,7	-	0,7
összesen	5,9	16,1	25,0	-	-	33,3	27,3	16,3
kocsis	-	3,2	-	-	-	5,2	-	1,0
elbocsátott								
katona	-	1,6	5,3	-	3,2	2,2	-	1,1
egyéb	11,7	9,7	-	8,2	1,6	1,5	-	4,6
összesen	11,7	14,5	5,3	8,2	4,8	8,9	-	6,7
ismeretlen	32,9	35,5	15,8	21,2	80,9 b)	21,5	41,4	37,0
mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	85	62	228	85	189	135	99	883

a) Az 1795. év adatai háromszor véve (l. a 7. tábla megjegyzését).

b) Nagyobb részük feltehetőleg kapás illetve napszámos.

9. tábla

Az egyes foglalkozási csoportok megoszlása városrészek szerint

Foglalkozás	Vár	Krisztina- város	Felső- a) Víziváros százalék	Alsó-	Tabán a)	Országút	Újlak	Összes
tisztviselő								
értelmiségi	34,0	14,0	18,0	20,0	6,0	6,0	2,0	100,0
kereskedelem, vendéglátás	12,5	-	56,3	25,0	-	6,2	-	100,0
kézműves	8,0	4,9	36,6	16,0	8,4	15,7	10,4	100,0
kapás, napszámos	3,5	6,9	39,6	-	-	31,3	18,7	100,0
egyéb	16,9	15,3	20,3	11,9	15,3	20,3	-	100,0
ismeretlen	8,6	3,7	11,0	5,5	49,8 b)	8,9	12,5	100,0
összesen	10,4	15,4	27,8	10,4	16,4	12,1	7,5	100,0

a) Az 1795. év adatai háromszor véve (l. a 7. tábla megjegyzését).

b) Az ismeretlenek nagyobb része valószínűleg kapás illetve napszámos. Valójában tehát a budai kapások/napszámosok városrészenkénti megoszlása kb. az alábbi lehetett: 40–50 százalék a Tabánban, egyenként 15–20 százalék a Felső-Vízivárosban, Országúton és Újlakon.

10. tábla

*A menyasszonyok/vőlegények származási illetve lakóhely szerinti
részletes megoszlása*

Származási illetve lakóhely	Férfi	Nő	Összesen	Ebből város
	(százalék)			
helybeli	64,3	83,0	73,7	100,0
más városrész	6,3	5,7	6,0	100,0
Óbuda	1,0	0,9	0,9	100,0
Pest	1,6	0,6	1,1	100,0
Pest-budai házassodási kör	73,3	90,2	81,7	100,0
környék	2,6	0,7	1,6	44,8
Dunántúl	3,6	1,9	2,8	65,3
Felvidék	2,3	1,8	2,0	75,0
egyéb	2,3	0,7	1,5	(23,1) a)
Magyarország összesen	10,8	5,1	7,9	(50,0)
Ausztria	4,9	1,1	3,0	(39,5) a)
Csehország	2,1	0,3	1,2	... a)
Morvaország, Szilézia	1,1	0,2	0,7	... a)
Német Birodalom	5,3	2,6	4,0	... a)
egyéb külföld	2,6	0,5	1,5	... a)
külföld összesen	16,1	4,7	10,4	... a)
mindösszesen	100,0	100,0	100,0	...
N	883	883		

a) A származási helyek neve és típusa pontatlanul megnevezett.

11. tábla

A különböző származású illetve lakóhelyű férfiak és nők megoszlása városrészek szerint

Városrész	helybeli és ismeretlen származású	Férfiak		összesen
		magyarországi eredetű	külföldi bevándorló	
százalék				
Vár	75,3	4,7	20,0	100,0
Krisztina	74,2	17,7	8,1	100,0
Tabán	73,0	12,7	14,3	100,0
Alsó-Víziváros	40,0	24,7	35,3	100,0
Felső-Víziváros	82,9	6,6	10,5	100,0
Országút	74,8	12,7	14,3	100,0
Újlak	75,7	7,1	17,2	100,0
Buda város összesen	73,3	10,7	16,0	100,0
Nők				
Vár	91,8	3,5	4,7	100,0
Krisztina	93,6	3,2	3,2	100,0
Tabán	98,4	-	1,6	100,0
Alsó-Víziváros	64,7	27,1	8,2	100,0
Felső-Víziváros	89,5	3,9	6,6	100,0
Országút	91,9	3,7	4,4	100,0
Újlak	91,9	3,0	5,1	100,0
Buda város összesen	90,1	5,1	4,8	100,0

12. tábla

A házassulók megoszlása származási illetve lakóhely szerint a)

	Ismeretlen származású	Férfi			összesen	N
		Pest- budai házasodási kör (százalék)	magyar- országi eredetű	kül- földi bevándorló		
Nő ismeretlen származású	51,7	7,6	8,8	12,2	80,3	486
Nő Pest-budai házasodási kör	5,3	1,6	0,7	0,8	8,4	51
Nő magyarországi bevándorló	2,0	0,2	1,8	2,3	6,3	38
Nő külföldi bevándorló	1,8	0,3	0,2	2,7	5,0	30
Nő összesen	60,8	9,7	11,4	18,0	100,0	605 b)
N	368	59	69	109	605 b)	

a) A születési, származási és lakóhely többnyire nem különböztethető meg világosan egymástól.

b) Tabán és Felső-Víziváros esetében csak az 1795. évi adatokat használtuk.

13. tábla

A vőlegények foglalkozási szerkezete származási illetve lakóhely szerint a)

Foglalkozás	Helybeli és ismeretlen	Magyarországi eredetű	Külföldi bevándorló	Összesen	N
		(százalék)			
tisztviselő, értelmiségi kereskedelem,	5,1	12,6	3,5	5,7	50
vendéglátás	2,3	1,0	-	1,8	16
kézműves kapás	29,1	37,9	44,7	32,5	287
napszámos	22,1	2,1	5,7	17,3	153
egyéb	4,8	7,4	8,5	5,7	50
ismeretlen	36,6	39,0	37,6	37,0	327
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	883
tisztviselő, értelmiségi kereskedelem,	66,0	24,0	9,4	100,0	
vendéglátás	93,7	6,3		100,0	
kézműves kapás	65,5	12,5	22,0	100,0	
napszámos	93,5	1,3	5,2	100,0	
egyéb	62,0	14,0	24,0	100,0	
ismeretlen	72,5	11,3	16,2	100,0	
összesen	73,3	10,7	16,0	100,0	
N	647	95	141	883	

a) Tabán és Felső-Víziváros adatai az 1795. év alapján becsültek (l. a 7. tábla megjegyzését).

14. tábla

*Az első házasságot kötők illetve újraházasodók megoszlása
származási illetve lakóhely szerint*

Származási illetve lakóhely	Első házasságot kötő	Újra- háza- sodó	Összesen (százalék)	Első házasságot kötő	Újra- háza- sodó	Összesen	N
Férfiak							
helybeli							
és ismeretlen	68,3	31,7	100,0	67,3	94,2	74,1	514
magyarországi	95,5	4,5	100,0	12,3	1,7	9,6	67
külföldi	93,8	6,2	100,0	20,4	4,1	16,3	113
összesen	75,1	24,9	100,0	100,0	100,0	100,0	694
Nők							
helybeli							
és ismeretlen	72,0	28,0	100,0	84,6	97,7	87,9	610
magyarországi	97,7	2,3	100,0	8,3	0,6	6,3	44
külföldi	92,5	7,5	100,0	7,1	1,7	5,8	40
összesen	74,8	25,2	100,0	100,0	100,0	100,0	694

a) Tabán adatai nélkül, Felső-Víziváros adatai az 1795. év alapján becslülve (l. a 7. tábla megjegyzését).

15. tábla

Az első házasságkötés átlagos életkora a fontosabb foglalkozási csoportok szerint

Foglalkozás	Férfi		Nő a)	
	Év	N	Év	N
tisztviselő, értelmiségi	29,6	16	21,7	17
kapás	23,2	55	20,1	55
kézműves				
helybeli	26,9	55	...	
bevándorló	28,1	46	...	
összesen	27,5	101	22,9	100

a) A vőlegény foglalkozási csoportja szerint besorolva. A két nem esetszámai az ismeretlen életkorúak miatt csekély mértékben egymástól eltérőek.

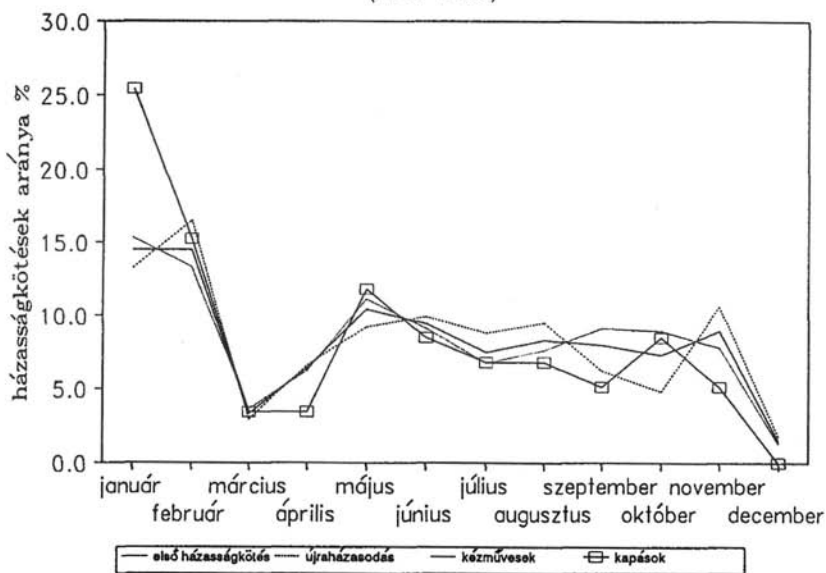
16. tábla

*Az első házasságot kötők illetve újránházasodók megoszlása
a fő foglalkozási csoportok szerint a)*

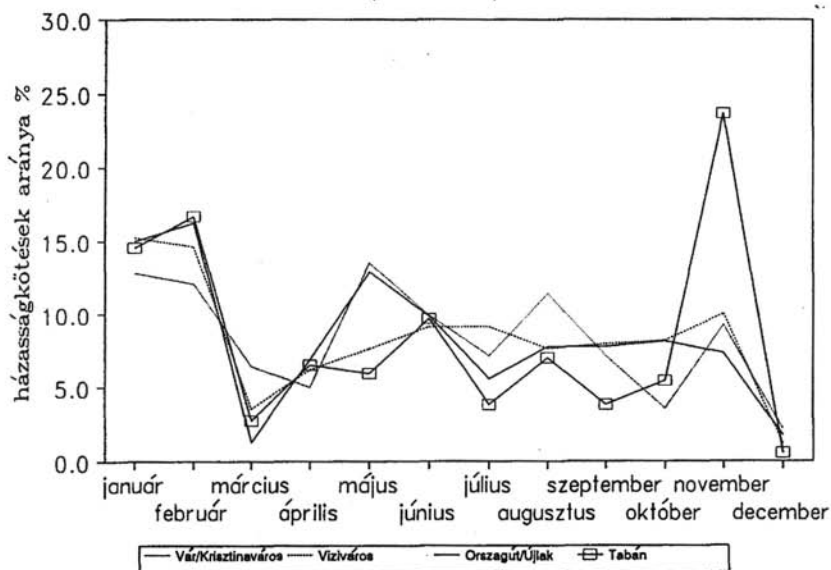
Foglalkozás	Első házasságot kötő	Újra-házasodó	Összesen (százalék)	Első házasságot kötő	Újra-házasodó	Összesen	N
tisztviselő, értelmiségi	86,0	14,0	100,0	6,1	3,9	5,7	50
kereskedelem, vendéglátás	75,0	25,0	100,0	1,7	2,3	1,8	16
kézműves kapás,	80,8	19,2	100,0	32,9	31,1	32,5	287
napszámos	69,9	30,1	100,0	15,1	26,0	17,3	153
egyéb	68,0	32,0	100,0	4,8	9,0	5,7	50
ismeretlen	85,0	15,0	100,0	39,4	27,7	37,0	327
összesen	80,0	20,0	100,0	100,0	100,0	100,0	883

a) Tabán és Felső-Víziváros adatai az 1795. év alapján becsültek (l. a 7. tábla megjegyzését).

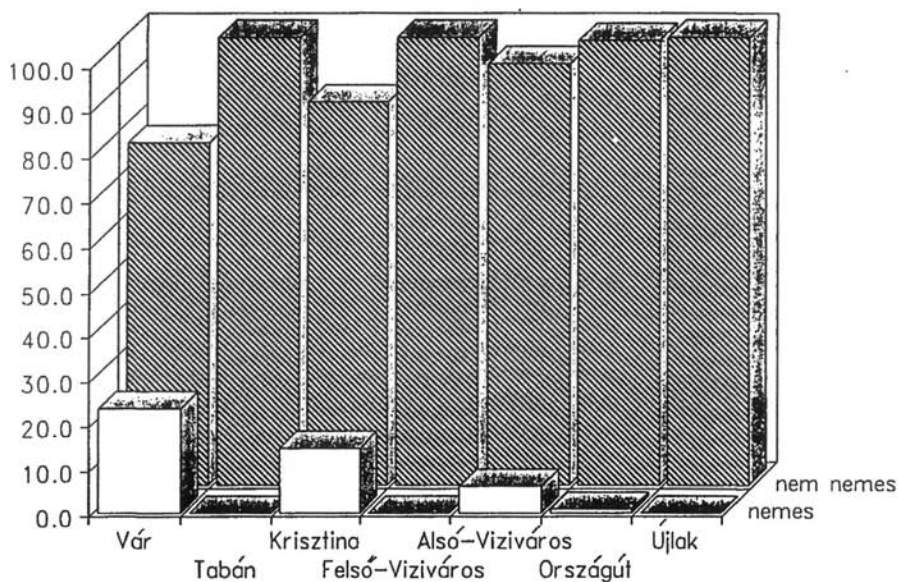
A házasságok szezonalitása Budán I. (1793–1795)

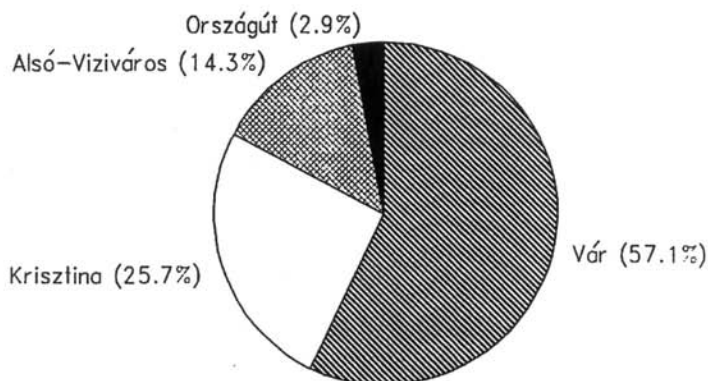
A házasságok szezonalitása Budán II. (1793–1795)

A nemesek aránya városrészenként (1793-1795)

A nemesek megoszlása városrészenként (1793-1795)

MARRIAGE AND SOCIETY – THE CITY OF BUDA AT THE TURN OF EIGHTEENTH-NINETEENTH CENTURY

A three-year data set was investigated by the author: the marriage entries of 1793 to 1795 in the seven parishes of the Hungarian capital, Buda. The aim of the survey was the analysis of the demographic and social characteristic of the local society through the marriage. The demographic characteristics of the Buda marriages match with the general pattern of other contemporary large urban communities of Hungary but the analysis by social groups and by city districts show definitive differences. The main dividing lines are between certain social groups: cottagers/labourers, local and foreign born artisans/intellectuals. Because of the relatively sharp social segregation of certain social layers by districts the marriage pattern of the different parishes also show variations. The nobles and intellectuals concentrating into the Burg-district (vár), the newcomers artisans-merchants residing in the Lower Watertown (Alsó-Víziváros) or the cottagers and vinelabourers of the suburbs (Újlak, Országút, Krisztinaváros) have different age at marriage, seasonality and remarriage patterns. The connubial and the geographic mobility of the mentioned social groups are also different. Because of its special social structure (first of all the wine growing and administrative center functions characterizing the settlement) the Buda marriage patterns are not every respect similar also to its neighbouring industrial-commercial twin city, Pest.

Tamás Faragó

A TÁJFORMÁLÓ TÁRSADALOM

(Megjegyzések a kultúra ökológiájához)

VIGA GYULA

A magyar néprajzban nem újkeletű az ökológiai szemlélet, jóllehet e tudományos közelítés fogalmi és metodológiai rendszere – máig nem megnyugtatóan – az elmúlt két-három évtizedben körvonalazódott. A magyar, de zömében közép-európai néprajz mint diszciplína megalkotói, önálló tudományá szervezői zömmel geográfusok voltak, akik – koruk fogalomrendszerében gondolkodva – mai értelemben *ökoszisztémákat* írtak le, s a Kárpát-medence relatíve *tradicionálisnak* vélt területhasznosítási formációit értelmezték.¹ A magyar etnográfia talán legmarkánsabb alakja, *Bátky Zsigmond* sokáig a *Földrajzi Közlemények* szerkesztője is volt, tevékenységének másik csomópontja pedig az emberföldrajz jelentős folyóirata, a *Föld és Ember* köréhez kapcsolható.² Említést érdemel még, hogy a Magyar Földrajzi Társaság, pl. a Cvijics-féle szerb antropogeográfiai kutatások eredményeinek megismertetésével, ugyancsak korán bevont a vizsgálatába olyan módszereket, amelyek egyaránt megfelelnek a korabeli emberföldrajz és a kulturális ökológia elvárásainak.³

Természetesen sokkal újabb keletű a rendszerszemléletű ökológia megjelenése a magyarországi néprajzban, ami több irányból, több diszciplína felől érkezett, s ennek megfelelően többféle az értelmezése, alkalmazása is. (Tükröződik ez az elnevezésekben is: *etnoökológia*, *humánökológia*, *szociálökológia*, *kulturális ökológia*, *ökológia antropológia*, *vallásökológia* stb.,⁴ bár ezek hangsúlyai sem azonos értelmezést sejtetnek.) Az egyik irány az amerikai kulturális ökológia, kezdetben elsősorban *Steward, J. H.* alapvető munkája, ami főleg *Gunda Béla*, *Hofer Tamás* és *Sárkány Mihály* közvetítésével ültetődött át a magyar néprajzba.⁵ Gunda mellett *Hofer Tamás* igyekezett az ökológia fogalmait a kulturális csoportok szerveződésének tanulmányozására is rávetíteni (kulturális area, ökológia „fülke” – niche).⁶ E közelítésre, mindenekelőtt Gunda Béla szemléletmódjára alapvetően jellemző, hogy *Steward, J. H.* teóriájából elsősorban a „kulturális mag” vizsgálatának jelentőségét emeli ki, valójában azonban archaikus reliktumterületek példáin mutatja meg a környezet és az azt kihasználó technológia viszonyát, az azokhoz kapcsolódó magatartásformákat, gesztusokat stb. Példái természetesen rendkívül eklatánsak, ám egészükben az ember és környezet viszonya kultúrára gyakorolt hatásának „finomszerkezetét” tárják fel – igen eredményesen.

Mindez nem vizsgálataik fogyatékoságát jelzi, hanem a Steward-féle eredeti célkitűzéseket: a kulturális ökológia csak *egy* a kulturális alakzatokat funkcionális összefüggéseikben és a kulturális változásokban megragadó metodológiában, ami elsősorban

1 Az említés szintjén: *Jankó* 1900.; *Jankó* 1902.; *Györffy* 1934.

2 *Bátky Zsigmond* életművéről összegzően: *Gunda* 1978.

3 *Németh* 1917.

4 *Sárkány* 1979.; *Gunda* 1986.; *Borsos* 1994.

5 *Steward* 1955.; *Gunda* 1986.; *Gunda* 1980.

6 *Hofer* 1980. 115.

a kultúra és az azt hordozó ember azon tulajdonságaira figyel, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a környezet hasznosításával. Ennek során azonban – elsősorban Gunda Béla kutatásaiban – megkülönböztetett figyelmet kapnak az „eredeti ökoszisztémák”, amelyek még „érintetlenebbek”, s talán kevesebb hangsúlyt kap azok meghatározottsága és folyamatos változása, vagy változásának lehetősége. Elsősorban a kulturális folyamatokat vizsgálják olyan szempontból, hogy a környezethez való alkalmazkodás során a kultúra mennyire meghatározott, milyen tartományban választhatók eltérő viselkedésmódok, ám a környezeti determinizmus elkerülésével kevesebb figyelem jut a környezetben, a természetben végbemenő változásoknak.

Az ökológiai szemlélet másik iránya közvetlenül a természettudományok felé mutat, s úgy tűnik, hogy – kicsiben és rövidebb idő alatt – e régió tudományosságában is végigfutottak azok a viták, metódusok, értelmezések, amelyek az ökológia társadalomtudományi alkalmazások lehetőségét egészében követték.⁷ Ezt az irányzatot elsősorban a globális közelítés, a – sokszor csak célkitűzéseiben élő – holisztikus szemléletmód jellemezte, egészében azonban maga is differenciált. Felismerhető benne a földrajz művelőinek helykijelölése a geográfiai determinizmusnak és annak az elképzelésnek a határvonalán, ami az emberiség történetét a természet fölött aratott folyamatos sikertörténetként értelmezi,⁸ az agrártörténet és az agrárgeográfia állásfoglalása az erdők, vizek és a művelhető kultúrtájak ambivalenciája mellett,⁹ nem utolsósorban a biológiai és környezeti ökológia művelőinek félelme a *fenntartható fejlődés* érdekében, a *kultúra ökológiájának* a régmúlt és a közelmúlt műveltségi értékei iránt érzett aggodalma,¹⁰ s számos más probléma, amelyek már túlmutatnak a néprajz/antropológia területén.

A kétféle közelítés között persze – témák és kutatók szerint – változó szélességű az elválasztó mezsgye. Az utóbbi több lehetőséget nyújt – a történeti és történeti földrajzi források bevonásával – az alkalmazkodás típusainak szélesebb körű megismerésére, történeti folyamatok, változások elemzésére, az előző inkább a műveltség egészére gyakorolt hatás, a kultúra működése finomabb feltárását teszi lehetővé. Talán nem egészen szabatos szóhasználat az egyiket az *ökológia kultúrájának*, a másikat a *kultúra ökológiájának* nevezhetnénk. Kétségtelen, hogy az előbbi közelítés – a kultúra szövetének változásait feltárva – árnyaltabban mutathatja meg, hogy a műveltség nem egyszerű lenyomata a táj és ember viszonyának, a környezeti korrelációknak, hogy a hasonló környezeti feltételek között fejlődő, változó kultúrák részleteiben akár egészen mások lehetnek.

Magam az ökológiai közelítés utóbb említett, térben és időben kiterjedtebb értelmezését fogadom el elsősorban, s úgy vélem, hogy a néprajz módszereivel eredményesen lehet társulni a történeti földrajz, valamint az új tudományágként alig évtizedes múltú visszatekintő történeti ökológia vizsgálati módszereihez és eredményeihez.¹¹ A kiindulást természetesen a néprajz sajátos munkamódszere jelentheti, az interdiszciplinaritás azonban ma már természetes, s a táj és ember viszonyának műveltségformáló hatásában is komoly lehetőség a hosszú történeti metszetek kiemelése.

Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, ahogyan változó a műveltség állapota is, ám ez utóbbi részben attól függ, hogy a környezeti korrelációk milyen

7 Cs. Varga (red.) 1987. kötet tanulmányai

8 Pl. Frisnyák 1990.; Somogyi 1994.

9 Ikvai 1991.; Hoffmann 1994. (Mindkettő bőséges irodalommal.); Viga 1994.

10 Az *Új Forrás* című folyóirat vitája (1986), pl. *Sőtér István*, Gunda Béla hozzászólásai *Lihacsov*, D. Sz. tanulmányához.; Lásd még: Viga 1989.

11 R. Várkonyi 1992. 7–104.; R. Várkonyi 1992a. 1296–1309.

viszonyban vannak az emberi-történeti tényezőkkel. A kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja, értve az alkalmazkodás alatt a másfajta műveltségi környezethez való „társadalmi-szociális” alkalmazkodást, a táji-kulturális különbségek viszonylagos kiegyenlítésére való folyamatos törekvést is.¹² Vagyis az ökológia *humán élettér* fogalmába bele kell értenünk a társadalmi faktort. Az európai parasztság esetében ez a feudális keretek évezredes rendező elveit jelenti, amelyben a szántóföld, rét, legelő, erdő, víz, irtvány, szőlő stb. kialakítása, használata, a természeti környezethez való alkalmazkodás legtöbb részlete meghatározott. Igaz, ezek a feudalizmus utolsó időszakában, szinte annak megszüntetését előkészítendő fogalmazódnak törvényekké, de a tulajdonjog, a birtokjog, a feudális kötelességek és szolgáltatások egész rendszere alapvetően befolyásolta az ember természeti környezethez való viszonyát is. A környezet hasznosításának legfontosabb részei tehát alapvetően szabályozottak, azok működése más, mint a néprajz által előszeretettel vizsgált „érintetlen”, „eredeti” ökoszisztémáké, így az utóbbiakból aligha vonható le messzemenő következtetés az előbbiekre.¹³ Nem vitatom persze, hogy igen széles az az értelmezési tartomány, amelyben a környezethez való *alkalmazkodást*, s annak a műveltség állapotára gyakorolt hatását értelmezhetjük – mindannyian a magunk módján.

Bár a távoli idők kódéba vész, de Európa történetének legkorábbi szakaszaiig visszavezethető ez a problémakör. A jégkorszak különböző szakaszai során jól megfigyelhető már az embercsoportok mozgása: a népesség az interglaciálisokban – bizonyára az állatállományt, azon keresztül a flóra változását követve – nyomul a kontinens belseje felé, hogy aztán az újabb eljegesedés során megint visszábbszoruljon. Az őstörténetészek egyetértenek abban, hogy ennek – a klimatikus tényezők mellett – idegenélet-tani feltételei, összetevői is lehettek.¹⁴ Az Óvilág későbbi évezredei is az embernek a klímához, növényzethez – főleg erdőkhöz –, valamint a vizekhez való alkalmazkodásáról szólnak; az utóbbi kettő esetében aktívan befolyásolva azok állapotát. A kontinens belső területén az erdőállománynak csaknem felét ki kellett irtani ahhoz, hogy a gazdálkodás súlypontja a mediterrán térségből északabbra tevődjön, ám a klíma, a csapadék, a talaj, az erdők megléte vagy hiánya, nem utolsó sorban a fenyő és/vagy lombos erdő megléte vagy hiánya kezdeteinél megszabta a gazdálkodás, az életmód főbb irányultságait, lehetőségeit.¹⁵ (Megjegyzem, hogy a Kárpát-medencében pl. a lombos erdő és a tűlevelű erdő határvonala lényegében egybeesik a magyarság és a szlovákság etnikai, ill. nyelvhatárával, de ilyen egybeesések a kontinensen másutt is megfigyelhetők.¹⁶)

A mezőgazdaság előretörése Európa nagy részén egybeesik az erdő visszaszorulásával, az újabb mezőgazdasági földterületek megszerzésére csak az erdő- és a vízborította, vagy időszakosan vízjárta területek átalakításával volt lehetőség. A Kárpát-medence területe lényegében egyetlen nagy irtásterületként is felfogható.¹⁷

Azonban nem csupán a népesség nagy részének munkát adó irtások és vízrendezési munkálatok hatnak ki alapvetően a gazdasági tevékenységre. Túl azon, hogy maga

12 Anell 1964. 7–9.; Hardesty 1974. 460.; Birket-Smith 1964. 23.

13 R. Várkonyi 1992. 13–20.

14 A paleolitikutatásban az éghajlatváltozással együttjáró migráció, az eltérő adaptációhoz kapcsolódó különböző régészeti kultúra (ipar) „toposza” Breuil 1932. munkájában jelent meg. Lásd még Kordos-Ringer 1991. 530–531. Ezúton köszönöm meg Ringer Árpád kollégám szíves segítségét.

15 Hoffmann 1994. 73. ssk. Bőséges európai irodalommal.

16 Kádár 1943. 73–78.

17 Frisnyák 1990. 55–56.

ez a gazdasági folyamat is társadalmi jelenség, ami egészében beágyazódott az európai feudalizmus tulajdonlási rendszerébe is,¹⁸ a kultúrtáj kiterjesztése előre be nem látható következményekkel is járt. Az erdők irtása és a vízjárások megszüntetése, vele a legelők feltérése összességben szorította az extenzív állattartás lehetőségeit, ám mivel Közép-Európában a megmaradó rétek és a vetett takarmányok a 19–20. században soha nem tudták fedezni az állatállomány istállóban való tartását,¹⁹ a közép- és kelet-európai jobbagyfelszabadításokat követően egészében átalakult a gazdálkodás struktúrája. A Kárpát-medence erdős hegykerete faállományának mintegy 40%-át a 18. század közepére kiirtották, ami átalakította a vízlevezetés egész rendszerét, s közvetlenül vezetett el a Magyar Alföld vízrendezésének megoldásához.²⁰ A vízrendezést a 19. század végi, 20. század eleji Magyarország „második honfoglalásként” élheti meg,²¹ s akkor még nem láthatók azok a következmények, amelyek a kiszáradással, mikroklima-változással stb. járnak.

Mindezek csak látszólag általános kérdések. Regionális, lokális folyamataik és következményeik alapvetően befolyásolják a tájak, települések, nem utolsósorban a mikrotársadalmak gazdálkodásának feltételeit, azon át technikáját, eredményességét, következményeit – más-más módon – pedig a műveltség állapotára hatással is vannak.

A fentebb említett folyamatok soha nem csak az ember és a táji környezet viszonylatában értelmezendők, hanem a táj–ember–társadalom hármasságában. Nagyon szellemes az a megfogalmazás, ami a gazdálkodást a táj, ember és társadalom anyagcseréjeként értelmezi.²² Az alábbiakban olyan történeti-néprajzi példákat említek a Kárpát-medence, lényegében a történeti Magyarország 18–20. századi tradicionális műveltségéből, amelyek ezt az összefüggést hangsúlyozzák, figyelmeztetve arra is, hogy időnként társadalmi-történeti mozzanatok helyeznek előtérbe, gyorsítanak fel kulturális ökológiai folyamatokat, máskor pedig valójában kvázi ökológiai folyamatokról van szó, melyek mozgatója csak látszólag az ember és a környezete viszonya.

1. Magyarországon a 18. század derekán konfrontálódik egymással regionális szinten az ember termelő tevékenysége, tájformáló szerepe és a természeti környezet regenerálódó képessége. (Erdő- és bányavidékeken ennek már voltak lokális előzményei.) Az országnak a török kiűzését követő gazdasági reorganizációja nemcsak jelentős migrációval járt, de sok tekintetben átformálta a gazdasági életet – vele a kistajak termelő tevékenységének kereteit és az ott élők életmódját is –, valamint újra formálta a *táji munkamegosztás* rendszerét. Ez utóbbi átnyúlik a nyelvi-kulturális határokon, s átnyúlik a Kárpát-medence 20. században kialakított politikai határain is.

A 18. században – nem kis részben a királyi kamara által irányított – iparosítás indult, a születő manufaktúrák ipar a helyi természeti erőforrásokra épült. A vas-, nemesfém- és színesfém-bányászat és -kohászat, a hatalmas méreteket öltő hamuszírfőzés (üveggyártáshoz), valamint a növekvő épület- és tűzifaszükséglet a Kárpátok és az Erdélyi-választóhegység egyes mezo- és mikrorégióiban az erdők katasztrofális pusztulását idézte elő. Az 1740-es években a bányavidékeken és az üveggyártó körzetekben kb. 4 millió kat. hold (23 000 km²) erdő semmisült meg.²³

18 Hoffmann 1994. 73–87.

19 Orosz 1979. 1039–1102.

20 Frisnyák 1990. 57–60.

21 Frisnyák 1990. 92–101.

22 Sárkány 1979. 272–273.

23 Frisnyák 1990. 57.

A fentieknek számos következménye lett, amelyek kihatottak a különböző tájak népességének életmódjára, olykor közvetlenül anyagi kultúrájára is. A Kárpát-medence erdős hegykeretén kialakuló fahiány a 18. század derekán kb. négyszeresére-hatszorosára emelte a fa árát, s miközben az erdők védelme törvényekben is megfogalmazódik, a kevesebb és drágább fa megváltoztatja az északi, erdős megyék és a Magyar Alföld területének és népességének kapcsolatrendszerét is. Liptó, Zólyom, Trencsén, Hont, Gömör és Szepes megyék fája közvetlen szerepet kapott a sík vidék gazdasági és építészeti reorganizációjában. Az erdők fogyásával a hegyvidéki – elsősorban szlovák – csoportoknak, de mezővárosoknak is megtiltották a fával való kereskedelmet. Őket ez megfosztotta korábbi megélhetésük lényeges elemétől, a sík vidéket pedig a faanyagtól. A népi építészetben a fahiány közvetlenül is bejátszott a kőépítkezés lokális térhódításába, a tüzelőfa hiánya pedig közvetlenül is serkentette a szénbányászat és a szén ipari felhasználásának terjedését.²⁴

Nincs lehetőségünk ezen a helyen a kérdéskört egészében elemezni, azonban talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a török alól felszabaduló Magyarország kincstári, földesúri, városi, mezővárosi és falusi szinteken szerveződő gazdasági reorganizációja az, ami az erdős peremmegyék korábbi ökológiai egyensúlyát megbontja. Erre minden réteg másképp reagál, de maga a folyamat kiterjedt vidékek népességének életmódjára és gazdasági kondíciójára kihat, amit igen sok mikrovizsgálat igazol. A folyamat nem csupán az ipar, ill. a kézművesség területét érinti, hanem kihat a mezőgazdálkodás területére is: az újabb irtások, az erdőterületek szántófölddé alakítása éppen úgy megnehezül, mint ahogyan a hivatalos rendelkezések – elsősorban a bánya- és iparvidékeken – minden korábbinál intenzívebben tiltják az erdei legeltetést, s igyekeznek kiszorítani az erdőkből különösen a kecske- és juhnyájakat.²⁵ Mindezek gazdálkodás- és életmódformáló szerepét ugyancsak sok mikrovizsgálat igazolja.

A fentiek természetesen nem akadályozták meg azt, hogy az erdővidék népessége sokféle tevékenységével a későbbiekben is kivegye hasznát az erdőkből, s az általa készített sokféle és hatalmas tömegű faáru sík vidékre áramlása a 19. században minden korábbinál nagyobb volumenű. A váltás azonban a haszonvétel formáiban lezajlott. Amíg korábban, évezredekén át, a tűz és a balta volt a két legfontosabb „eszköz” az ember erdőhöz való „viszonyában”, addig a 18. században – szabályozott keretek között – a fűrészmalomok, más vonatkozásban a vonókés, faragó szerszámok veszik át azok szerepét.

Az erdőtörvények megszületésével újfajta viszony kezdődik az ember és az erdő, az ember és a természet kapcsolatában is.²⁶ A néprajzi módszerekkel megragadható közép-európai paraszti kultúra már erről a stádiumról tudósítja kutatóját. Mindezek mögött tehát nem csupán a környezet, a táj és az ember korrelációját kell kitapintanunk, hanem az azokat befolyásoló történeti, gazdaság- és politikatörténeti mozzanatokot is.

2. A Kárpát-medence hegykeretének erdőhasznosítása és montánipara valójában a természetföldrajzi potenciálhoz való racionális alkalmazkodást fejezte ki, ám – mint erre fentebb már utaltam – a hegy- és dombvidéki erdőirtások következtében a csapadék-

24 A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő investigatio adatai a Felföld megyéiben egyértelműen igazolják a váltást az erdő haszonvételében. A kérdésről összegzően Viga 1990. 33–37.

25 Viga 1981. 25–38.; Az erdei legeltetés kártételeihez többszáz adatot közöl a magyar erdészet oklevéltára: Tagányi 1896.

26 R. Várkonyi 1992. 23–31.

és olvadékvíz lefolyása felgyorsult, az eróziós folyamatok felerősödtek és az árvízszintek megnöttek.²⁷ Az alacsonyan fekvő ártérperemek településeit és szántóföldjeit is veszeléyztető vízjárások rendezésére, a folyószabályozásra és ármentesítésre a 18. század második felében, a jobbágyfelszabadítás után, a tőkés gazdasági fejlődést előkészítő újabb gazdasági reorganizáció idején került sor. 1845–1910 között a folyószabályozások, az ármentesítés, a láp- és mocsárlecsapolás és a belvízrendezés révén mintegy 6,3 millió kat. holdnyi földterület vált kultúrtájává, vagyis a Kárpát-medencében levő 3,5 millió hektárnyi agrárterületből 2,5 millió hektárt árvízmentesítéssel nyert meg a népesség. (Ez több, mint a Pó és a Loire völgye, valamint a holland mélyfölkdek összessége.)²⁸ A vízrendezés gazdasági-társadalmi folyamatok összegződésének következménye, egyszerűsmind oka, előkészítője egy sor gazdasági, ökológiai változásnak, amelyek a Kárpát-medence kiterjedt tájain megváltoztatják a parasztság korábbi alkalmazkodási formáit is.

A folyószabályozás eredményeként megszűnt a korábban eltérő két tájtípus, az *ártér* és az *ármentes színt* különbsége. A folyóvölgyek is ármentes területté, zömmel szántófölddé alakultak, s megszűnt a vízmenti települések korábban jellemző, a magassághoz, domborzathoz, vízjárásokhoz igazodó, de az életmód egészére kiható kistáji tagolódása.²⁹

A földrajzi környezet átalakítása vidékenként, társadalmi rétegenként, tevékenységenként másként érintette a paraszti társadalmat. Amíg a zsákmányoló tevékenység lehetőségeit nagyon egyértelműen befolyásolja a környezetváltozás, addig lényegesen áttételesebben, bonyolultabb gazdasági folyamatok okaként, részeként és eredőjeként jelenik az meg a mezőgazdálkodásban. A töltések kiépítésének szerepe volt a belterjesebb agrárfejlődés kialakításában, mindez azonban egy folyamat részeként jelent meg. Az 1850-es évektől jelentkező gabonakonjunktúra a korábbi nyomásos rendszereket is megbontotta, s az ugar és a rét rovására is szántóföldeket nyertek. A vetett takarmányfélék, a kapásnövények – elsősorban a kukorica – nemcsak az ártéri legelők fűtermésének pótlását igyekeztek szolgálni, hanem maguk is részesei voltak az extenzív gazdálkodási rendszer megbontásának. A szarvasmarha fajtaváltása, a tartásmód és a haszonvétel intenzívebbé válásával - tájanként eltérő tempóban és formában – követi ezt a folyamatot, de nem közvetlen következményeként a mezőgazdaság feltételváltozásának, hanem egy komplex gazdasági folyamat részeként. Az, hogy az új eketípusok elterjedése lényegesen kevesebb igaerőt kíván a korábbiaknál, éppen úgy hozzájárul ehhez, mint az állattartás és a földművelés évszázadokon át hagyományos egyensúlyának megbomlása. A sertéstartás technikájának átalakulásához és a fajtaváltáshoz kétségkívül hozzájárult az ártéri legelők és a makkos erdők csökkenése, de a kukoricatermesztés növekedésének ez csak egyik oka volt, s az egyéb élelmiszeripari hulladékok sem feltétlenül csak a legeltetés hiányának pótlására jelentek meg a sertéstartásban. Mindez azonban a tartásmód, haszonvétel és a fogyasztási szokások stb. átalakulásának szerkezetébe ágyazódva jelent meg, s nem egyszerűen a táj megváltozásának következményeként, le nyomataként.³⁰

27 *Frisnyák* 1990. 92–101.

28 *Ikvai* 1991. 335–336.

29 *Frisnyák* 1990. 101.; A Tisza és a Bodrog folyók által közrezárt *Bodrogtő* (ÉK-Magyarország és DK-Szlovákia) területéről részletesen: *Borsos* 1994a.

30 A magyar mezőgazdaság 19. századi átalakulásáról összegzően ír *Orosz* 1979. 1039–1102.; A sertéstartás fajtaváltásához lásd: *Szabadfalvi* 1991. 31–48.

A vízrendezések következtében, máskor azok elhúzódása miatt egyes kistájak sajátos reliktum-területekké alakultak. A Duna és a Tisza mentén néhány falu határában, az ártereken megmaradtak kisebb területű gyümölcsösök. A Tisza mentén ezeket *Tiszakertnek* nevezik, s a közös gazdálkodás kialakításáig ezeknek szerepük volt egy-egy kistáj gyümölcssel való ellátásában. A Bodrogköz ma Szlovákiához tartozó északi részén csak az 1950-es években fejeződött be a Latorca folyó vízrendezése, s a kiöntésekkor a vízmenti falvak férfilakosságának kisebb része még elrekesztette és halászta a visszahúzó vizet. Ezek azonban egészében nem lehetnek analógiái a korábbi vízi életnek, legfeljebb annak technikájában, eszközeiben. Ezek más társadalmi környezetbe, táji keretbe illeszkedtek, s belőlük a korábbi állapotok struktúrája önmagában nem értelmezhető.

Egészében, szerkezetében értelmezhető csupán az ember tájformáló tevékenységének a mezőgazdálkodásra gyakorolt hatása is, s ebben az esetben az ember és a táji környezet viszonya egy összetett struktúra részeként jelenik meg, ahol a táji korreláció csak egyik meghatározója az emberi cselekvésnek.

A zsákmányoló életmód történeténél is figyelembe kell vennünk, hogy nem csupán a vadászat, hanem a halászat is tilalmak között, a 19. században már törvényileg szabályozott keretekben működött, s időszakai, technikája, eszközei stb. nem csupán az ember alkalmazkodását tükrözik.³¹

3. *Tokaj-Hegyalja* (Északkelet-Magyarország) történelmi borvidéke, s a legnemeesebb és legismertebb borfajtái, főleg az *aszu* és a *szamorodni* szinte nemzeti jelképpé vált a magyarság számára, s a jellegzetes márkanevek Európában is nagyon sokfelé felidézik e kis közép-európai népet és országot. Maga a tokaji – pontosabban tokaj-hegyaljai³² – bor különleges tulajdonságait a talajnak, a magas napsütötte óraszámú birtótermőhelyi adottságoknak, a fajtáknak, az eszközöknek, az intenzív termesztési technikának és a különleges mikroklímájú érlelő pincéknek köszönheti. Sajátos ökoszisztéma valójában Tokaj-Hegyalja borászkodása, látszólag a táj és az ember viszonyaként értelmezhető.³³ Csakhogy – a szerencsés helyi adottságok mellett – e bortermő vidék valódi felfutásához egy politikai, történelmi folyamat adta a meghatározó lökést: amikor a török a 16. század elején elfoglalja a *Szerémség* (Horvátország) területét, a bortermelés és -kereskedelem súlypontja akkor kerül át Tokaj-Hegyaljára.³⁴ A korábban is meglevő táji-termelési adottságok kihasználását ez gyorsítja fel, a szőlőterületek növelése, a művelésre fordított rendkívül magas munkamennyiség, s a borkereskedelem magas szervezetségi foka csupán ezek után indukál gyors gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat. A kis területen koncentrálnak tizenkét oppidum népessége részleges monokultúrát valósít meg a szőlőművelésben, amihez azonban önmaga munkaereje nem elegendő. Így az év egy részében – a környező vármegyék magyar, szlovák és ruszin népességéből – rendkívül nagy számú időszakos munkás kapcsolódik be a szőlőművelés és a szüret munkájába, s ugyanezek a tájak adják azt a fuvarosságot is, amely a tokaji bort az itt készített és helyi mértékegységként is szolgáló *gönci hordókban* (a 19. században 136 liter) elszállította Lengyelország, a Szepesség, Oroszország és más területek irányába.

31 Szilágyi 1989.

32 Bodó 1979. 480–491.

33 Összegzően: Balassa 1991.

34 Balassa idézett monográfiája több vonatkozásban felveti a Szerémség és Tokaj-Hegyalja borkultúrájának lehetséges kapcsolatát.

Az időszaki szőlőmunkások, fuvarosok, a Balkán, Galícia és más területekről érkező különféle borkereskedő népcsoportok (görögnek nevezett délszlávok, zsidók stb.) a speciális mezővárosi jogállás és birtoklás következtében (extraneusok) rendkívül sajátos gazdasági-műveltségi képletet alkottak a tősgyökeres lakosság tradicionális kultúrájának ötvöződéssel.³⁵

Maga a tokaj-hegyaljai szőlőművelés intenzív környezetalakító tevékenységgel is társult. Az újabb változás, a bortermelés és a borkultúra lehanyaglása a 19. század utolsó harmadában, majd az új keretek között elvégzett rekonstrukció azonban alapvetően biológiai-növényélettani faktorra vezethető vissza. A *filoxéra* után azonban igen sok irányú változás indult meg, s a rekonstrukció egészében nem a régi szisztéma helyreállítását eredményezte. Az immunis homoki szőlőfajták megjelenése és mennyiségi növekedése nem csupán a bortermelő domb- és hegyvidék korábbi hegemoniáját szakította meg a Magyar Alföld homoki szőlővidékeinek kialakításával, de belül is átalakította a tradicionális borvidék termelési struktúráját. Az amerikai alanyra történő oltással – csaknem két évszázados alapokra támaszkodva – ekkor alakult ki Tokaj-Hegyalja nagyjából egységes *furmint-hárslevelű* kultúrája, miközben a korábban legértékesebbnek tartott hegyoldalokról a szőlőterületek lecsúsztak a hegyek lábaihoz, sőt az alattuk húzóódó sík vidékekre. Tudatosan változtatták meg a korábbi metszsmódot is.³⁶

A röviden vázolt folyamatot technikai, ill. eszközváltozások, a természetes termelés volumenében bekövetkező változás, az értékesítés lehetőségeinek átalakulása, s számos más átalakulás kíséri, amelyek mind kihatnak az itt élők műveltségének állapotára, annak stabilitására, változását befolyásolják. Ennek 20. századi, napjainkig ható történései azonban már ismét nem csupán a táj és ember viszonyának következményei, hanem történeti, politikai meghatározottságúak. Trianon magyarországi hatása, a négy évtizedes szocialista gazdálkodás következményei, az elmúlt évek reprivatizációs törekvései azonban mind olyan történések, amelyek – ha áttételesen is olykor – az ember tájformáló tevékenységét is befolyásolják. (Tokaj-Hegyalján pl. újra igyekeznek beültetni meredekebb hegyoldalakat is, visszavéve ezzel az elmúlt évtizedekben elparlagosodott szőlőterület egy részét. Magát a folyamatot azonban elsősorban gazdaságossági megfontolások vezérlik.)

4. Ha a kulturális ökológiát a gazdálkodás és a kultúra egyéb területei közötti viszonyként értelmezzük, melyben a környezeti korreláció sem egészében a kultúrán kívüli tényezőként jelenik meg,³⁷ akkor szót kell ejtenünk a vándorokról és a különféle vándorlásokról, amelyek – gyakran közvetve – az alkalmazkodás kérdésköréhez illeszkednek. A növény- és állatföldrajzi viszonyok különbözősége, a vegetáció rendjének eltérései, nem utolsósorban a – gyakran relatív – túlnépesedés az európai kontinens legkorábbi népcsoportjait is vándorlásra készítette. A feudális és a kapitalista társadalom keretei között ezek a vándorlások már többségükben szervezettek, szabályozottak, jóllehet egy részüket még csupán a többgenerációs szokásrend szabályozza. Az olyan kiterjedt és szembetűnő formák azonban, mint pl. a pásztorvándorlások, a földterületek – beleértve a magashegyi legelőket is – birtoklásmódja miatt valójában nem spontán és nem szabad formációk. Bár Közép- és Délkelet-Európában a vlach-jogú vándorpásztorok feudális kötelezettségei sajátos formát képviselnek,³⁸ mind maguk, mind későbbi

35 A Tokaj-Hegyaljára települt népcsoportokról összességében ír Balassa 1991. 567–644.

36 Balassa 1991. 331–365.

37 Sárkány 1979. 568–569.

38 A vlach-jogú pásztorokhoz összességében: Paládi-Kovács 1993. 75–85.

hegyi pásztor utódaik vándorlásának útvonala egyre inkább előre meghatározott. Különösen sok intézkedés, s viszonylag korai törvények igyekeztek megvédeni a Kárpát-medence peremterületeinek erdőállományát a pásztorok legeltetésének kártételétől.³⁹

A Kárpát-medence peremterületeiről a centrális sík vidék felé a 16. századtól adatható a vándor arató- és cséplőmunkások tömeges levándorlása. Ezek a csoportok a sík vidéken keresik meg az éves kenyérgabona-szükséglet jó részét, s otthonukban lényegében akkor érik meg aratásra a kenyérgabona, mire a Magyar Alföldről hazatérnek.⁴⁰ Más csoportok hosszabb időt töltöttek távol Liptó, Zólyom, Árva, Szepes stb. megyebeli lakóhelyüktől, s a sík vidéken is követték – aratás, cséplés, szénakaszálás, szüret – a vegetáció ciklusait. A 17–18. században azonban az északi megyékben is kialakul a bérért végzett robotszolgáltatás sajátos formája, igen korán megjelenik a bér munka is vele párhuzamosan, s a gabona- és élelmiszer-kereskedelem intézményesülésével a sík vidékre való vándorlás már nem feltétlen kényszer, csupán választási lehetőség.

A mezőgazdasági munkások mellett nem elhanyagolható azoknak a csoportoknak a vándorlása sem, akik bizonyos „szaktudást”, „jártasságot” visznek el, adnak el más tájakon. A 18. századból Közép-Európa története erre számos példát kínál (liptói kőművesek, mecenzéfi földmunkások és útépítők, ruszin, szlovák, román stb. favágók és faragók stb.).⁴¹ Tevékenységük sok vonatkozásban összekapcsolódik az iparral és a bányászattal. Pl. az erdővidék népessége – a Kárpátok hegykeretén éppen úgy, mint a mai Magyarország Északi-középhegységében – kezdetben favágó, fuvaros, kisegítő-, ill. segédmunkás a bányák, vashámorok, üveghuták körül. Az év egy részében gyakran még a mezőgazdaságba vándorol, leginkább aratni megy, aztán ősztől tavaszig erdőt irt, fát fuvaroz, szenet vagy meszet éget. Ezt a réteget egy-két generáció alatt felszívja a bányászkodás vagy az ipar. A bányák azonban kimerülhetnek (pl. Felső-Magyarország nemesfém- és vasbányászata a 17–18. században, vagy a mai Magyarország bányászata az elmúlt egy-két évtizedben), a korábbi generációk természeti és társadalmi környezete azonban már közben átalakult. Gondoljunk itt pl. a Zólyom megyébe (ma Szlovákia) települt bányász és iparos német polgárságra, amely a 13–14. századtól a 16–17. századra elszlovákosodott, s a bányászat és kohászat kimerülésével teljesen új körülmények közé jutottak az utódaik.⁴² De nem tanulság nélküliek a kulturális ökológia számára a Magyarország területén az utóbbi fél évszázadban lezajlott változások sem: a közös gazdálkodás révén a parasztság jelentős csoportjait mozdították ki a több generáción át megszokott környezetből és életmódból, az elmúlt évtizedben pedig a folyamat megfordult, s az elsovárdó nehézipar munkaerő-feleslegének kellene utat találnia elődei – megváltozott – környezetébe és életformájába. Mindezek csak akkor esnek messze a problémáktól, ha nem vonjuk vizsgálatunkba az ember által sokféle módon átalakított környezet egészét.

Az említett vándorlások igen gyakran áttelepüléssel járnak, a vándorlást a migráció kíséri. A Kárpát-medencébe érkező vándorok jelentős része nem magyar, hanem a környező etnikumokhoz tartozott. Tokaj-Hegyalján a 13–14. században *vallon*, *óolasz*, s más népcsoportok formálják a szőlőkultúrát, a 17–18. században *szlovák*, *ruszin*, s más szláv csoportok nyelvébe kerül át az időszaki munka során az itteni szőlőművelés szókincsének számos eleme csakúgy, mint a szláv fuvarosok nyelvébe a magyar fogatolás

39 Tagányi 1896.

40 Balassa 1985.

41 Huska 1968.; Huska 1972.; Balassa 1959. 287–291. Összegzően Viga 1990. 224–236.

42 Udvari-Viga 1994.

szakszavai. Tokaj-Hegyalja borát „*görög*” (délszláv) és *zsidó* kereskedők értékesítik. A vlach-jogú vándorpásztorok ugyancsak több közép- és kelet-európai népből verbuválódtak, keveredve, egymásra hatva a Balkán népességével. Az ipar és a bányászat, különösen a 18. századi manufaktúris ipartól és a kamarai gazdálkodástól kezdve, *német, cseh, morva, szlovák, lengyel* stb. „szakmunkások”, iparosok irányításával éli ki Magyarország természeti kincseit. Az északi Felföld vándorúrusai (Trencsén, Zólyom, Liptó stb. megyék olajkárjai, gyolcsosai stb.) a 19. század második felében már limitált számban, külön engedélyekkel és útlevelekkel kereskedhetnek, s tevékenységük egyre inkább feloldódik egy önmagát magasabb szinten megszervező társadalomban és gazdaságban.⁴³

A Kárpát-medence történeti ökológiájának históriája tehát interetnikus folyamatokat tartalmaz, s kultúrtájja alakítása az itt élő népek együttes munkája. Ennek ma még számos feltáratlan kérdése van, egyebek mellett az ember és a környezeti adaptáció vonatkozásában is.

Összegezve hangsúlyoznom kell, hogy Európában, példánknl maradva a Kárpát-medencében, a néprajz módszereivel vizsgálható időszakban és folyamatokban az ember és természeti környezetének viszonya az alkalmazkodás társadalmilag és jogilag kontrollált formáit mutatja. Ha nem állóképet, hanem folyamatokat, változásokat tanulmányozunk, akkor abban állandóan felbukkan a társadalom szerepe a természet és az ember viszonyában is. Mindez nem zárja ki a kulturális ökológiai vizsgálatok lehetőségét és jelentőségét, de annak súlypontjait elsősorban az ember tájformáló, környezetformáló tevékenységére helyezi, s egyaránt bevonja a vizsgálatokba a változtatást előidéző és megvalósító csoportok műveltségének állapotát, s annak a folyamatok során és eredményeként bekövetkező módosulásait.

Mindez globális ökológiai szemlélettel valósítható meg, melynek primer forrásai térségünkben a történeti földrajz és annak ágai, az agrártörténet, gazdaságtörténet forrásai, s csak egyik szeletét alkotja a tradicionális népi kultúra néprajzi módszerrel megragadható tartománya.

IRODALOM

Anell, B.

1964 The ecological factor. Folk VI. 7–14.

Balassa I.

1959 Mecenzéfi földmunkások Tokaj-Hegyalján. Néprajzi Közlemények, 287–291.

1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Birket-Smith, K.

1964 Cultural Development and geographical adaptation. Folk VI. 23–27.

Bodó S.

1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480–491.

43 A rendkívül bőséges irodalomból összegzően: *Gunda* 1989. 199–226.; *Viga* 1990. 147–158.

- Borsos B.*
 1994 Táj–ember–kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazásához. Dimenziók (Felső-Magyarországi Szemle) 3. szám 95–105.
 1994a A Bodroghöz települései a folyószabályozási munkák előtt. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Miskolc
- Breuil, H.*
 1932 Les industries à éclats du Paléolithique ancien I. Le Clactonien. Préhistoire I. Paris
- Frisnyák S.*
 1990 Történeti földrajz. Budapest
- Gunda B.*
 1968 Signification of Ecological Factors in Herding. Acta Geographica Debrecina VII.
 1978 Bátky Zsigmond. Budapest
 1980 A kulturális areák néhány kérdése. *Paládi-Kovács A.* (red.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 9–21. Budapest
 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. Új Forrás, 5. szám 3–13.
 1989 Világjáró vengerecek. A rostaforogató asszony, 199–226. Budapest
- Györffy I.*
 1934 Gazdálkodás. A magyarság néprajza II. 15–273. Budapest
- Hardesty, L. D.*
 1972 The Human Ecological Niche. American Anthropologist 74. 458–466.
- Hofer T.*
 1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. *Paládi-Kovács A.* (red.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 103–129. Budapest
- Hoffmann T.*
 1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. *Novák L.* (red.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére, 73–99. Szentendre
- Huska, A. M.*
 1968 Liptovskí murári. Liptovský Mikuláš
 1972 Slovenskí pltníci. Martin
- Ikvai N.*
 1991 Ökológia és agrokultúra. (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc
- Jankó J.*
 1900 A magyar halászat eredete. Budapest–Leipzig
 1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest
- Kádár L.*
 1943 A magyar ember a magyar tájban. *Bartucz L.* (red.): A magyar nép, 69–90. Budapest
- Kordos L.–Ringer Á.*
 1991 A magyarországi felső-pleisztocén Arvicolidae-sztratigráfiájának klimato- és archeosztratigráfiai korrelációja. A Magyar Állami Földtani Intézet jelentése az 1989. évről, 523–534. Budapest
- Németh J.*
 1917 A szerbek anthropogeográfiai tanulmányai a Balkánon. Budapest

- Orosz I.*
 1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. *Kovács E.* (red.): Magyarország története 6/2. 1039–1117. Budapest
- Paládi-Kovács A.*
 1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest
- Sárkány M.*
 1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság* 20. 564–569.
- Somogyi S.*
 1994 Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század). Nyíregyháza
- Steward, J. H.*
 1955 *Theory of Cultural Change. The Methodology of Multilinear Evolution.* Illinois
- Szabadfalvi J.*
 1991 *A sertés Magyarországon.* Debrecen
- Szilágyi M.*
 1989 Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében. Budapest
- Tagányi K.*
 1896 *Magyar erdészeti oklevéltár I–III.* Budapest
- Udvari I.–Viga Gy.*
 1994 *Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. század derekán.* Borsodi Levéltári Évkönyv VII. Miskolc
- Cs. Varga I. (red.)*
 1987 *A kultúra ökológiája – Tanulmányok.* Tatabánya
- R. Várkonyi Á.*
 1992 *Pelikán a fiaival.* Budapest
 1992a *Történeti ökológia és a művelődés története.* *Magyar Tudomány* 11. szám 1296–1309.
- Viga Gy.*
 1981 *Népi kecsketartás Magyarországon.* Miskolc
 1989 *Néhány megjegyzés a néprajz és a kulturális ökológia kapcsolatához.* *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26. 115–118.
 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc
 1992 *Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok.* *Mohay T.* (red.): *Közéltések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60. születésnapjára, 107–117. Debrecen
 1994 *A Felföld népi műveltségének ökológiai feltételeiről.* *Novák L.* (red.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére,* 53–63. Szentendre

LANDSCHAFTSGESTALTENDE GESELLSCHAFT (ANMERKUNGEN ZUR ÖKOLOGIE DER KULTUR)

In der vorliegenden Studie werden in erster Linie Beispiele dafür angeführt, daß die kulturellen ökologischen Untersuchungen – ausgehend von der Theorie J.H. Stewards vor allem bei der Untersuchung des Kerns der Kultur – die sich hinter den Lehren aus der Ethnologie verbergenden gesellschaftlichen Prozesse nicht in Betracht ziehen. Das Gesellschaftssystem des europäischen Feudalismus bedeutete für die Gestalter der Landschaft völlig andere Bindungen als dies die Lehren aus der Untersuchung nordamerikanischer Stämme verlauten lassen. Die beiden wichtigsten landschaftsformenden Tätigkeiten der alten Welt, die Rodungen und die Regulierungen der Wasserläufe, haben eigentlich ihren Anfang im System der feudalen Gebundenheiten, und die verspätete bürgerliche Entwicklung und Befreiung von der Leibeigenschaft bedeuteten auch, daß der Anpassungsprozeß an die landschaftlichen Gegebenheiten sowie der Prozeß der Landschaftsgestaltung ebenso nicht nur die kulturelle „Antwort“ der Dorfgemeinschaften und der Leibeigenen auf die Herausforderungen durch eben die Landschaft waren.

Die Umgestaltung der Landschaft ging ebenso mit weitreichenden wirtschaftlichen wie auch gesellschaftlichen Folgen einher, die auch auf das System der Arbeitsteilung unter den Großlandschaften Einfluß haben. Die Abholzungen in den Waldgebieten auf den Bergrücken des Karpatenbeckens hatten häufige Überschwemmungen in den Ebenen zur Folge, während ein Schutz der Waldgebiete zu einer relativen Übervölkerung in den Randgebieten führte. Die Neubesiedelung der Großen Ungarischen Tiefebene nach der Türkenherrschaft sollte dem entgegenwirken, und nicht allein der wirtschaftlichen Reorganisation der verwüsteten Gegenden dienen.

Die Studie erschien in Béla-Gunda-Gedächtnisband der Acta Ethnographica 1995 in englischer Sprache.

Gyula Viga

AZ AKASZTÓ HOMOKTÓL A ZSARÓ ÉRIG. A BODROGKÖZ TERMÉSZETI KÖRNYEZETE A FOLYÓSZABÁLYOZÁSOK IDEJÉN (1840–1910)

BORSOS BALÁZS

A vizsgált terület meghatározása

A vizsgált terület, a Bodrogek a Kárpát-medencének olyan alföldi jellegű kistája, amelyet északon a Latorca, nyugaton a Bodrog, délkeleten a Tisza határol. Ez természetföldrajzi, pontosabban vízrajzi meghatározással létrejött topográfiai fogalom.¹ A néprajzban és a földrajzban használt tájfogalom azonban nem ugyanaz és a kétféle szemlélet szerint ugyanannak a tájnak a határa sem esik mindig egybe. A földrajzi tájbeosztás a teljes országot részletesen felosztotta, a népi tájszemlélet azonban – amelyet a néprajz követni igyekszik – olykor nagyobb területeket sem nevez meg, s noha elsősorban a felszín tagolódásához igazodik, a történeti, társadalmi, nemzetiségi változásokat is igyekszik megörökíteni.²

A néprajzi tájfogalomnak a földrajzban inkább a környezet fogalma felel meg. E két négydimenziós komplex térkategóriát ugyanis a földrajz egymással szembeállítja. A környezet birtokviszonyt feltételez, egy aktív szervezetnek, a birtokosnak a birtoka a környezet, azaz minden esetben konkrét, s határa rugalmasan változhat. A földrajzi táj ellenben ilyen viszonyt nem fejez ki s nem jelenti konkrét tevékenység konkrét feltételét, térbeli alapja, meghatározója a természeti tényezők összessége, emiatt határa is állandóbb.³ A környezet esetenként természetesen nagymértékben igazodik a táj térbeli kiterjedéséhez.⁴ A földrajz elsősorban tehát a minőségileg különböző tájtypusok meghatározását és elhatárolását tekinti feladatának, s a típusokat meghatározó fő és színező tényezők számszerűsítésével ennek egzaktóságára törekszik.⁵

A számszerűsített földrajzi tájbeosztás szerint azonban a Bodrogeköt mint kistajat nyugat felé nem a Bodrog határolja, hanem a Tokaji(Zempléni)-hegység hegylábfelszínének 200 m tszf-i magasságban húzódó izovonala, s emiatt a Bodrog jobb partja is ide tartozik.⁶ A vizsgált történeti időszakban (1840–1910) a három folyó közti terület nagy része (50 település) Zemplén megye bodrogekői járásához tartozott (kivéve századunk első évtizedét, amikor Szerdahely, Szög, Alsó- és Felsőberecki a sátoraljaújhelyi, Karád, Luka és Vajdáccka pedig a sárospataki járáshoz került). A Bodrogzug három községe, Viss, Kenézlő, Zalkod (amelyet a helyiek Szigetköznek neveznek) azonban Szabolcs vármegye része volt, mert a Tisza a külvilággal való kapcsolattartásban még áradáskor is kisebb akadályt jelentett a Tímár és Zalkod között szinte összeérő löszmagaslatok miatt, mint a Bodrog mocsaras torkolatvidéke vagy a Törökér. E három települést csak a

1 *Trenkó Gy.*, 1909. 300.

2 *Kósa L.–Filep A.*, 1975. 45–46.

3 *Marosi S.*, 1981. 63–64.

4 *Lovász Gy.*, 1981. 160.

5 *Lovász Gy.*, 1981. 160–162.

6 *Marosi S.–Somogyi S.*, 1990. 162. és Magyarország Nemzeti Atlasza 1989. 87.

folyószabályozás nagyjának befejezése után jó fél évszázaddal, az 1950-es közigazgatási reform során csatolták Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez, de közlekedési kapcsolata ma is csak nagy kerülővel, Sárospatak felé van a Bodrog túlpartjával. E három község népi kultúráját több vonatkozásában is a szabolcsihoz hasonlóknak tartották.⁷ A bodrogközi járáshoz tartozó, de a Hosszúrét által a többi községtől elzárt Karád, Kis- és Nagy-cigánd szintén Szabolccsal tartott inkább kapcsolatot.⁸ A Bodrogköz „nyaka”, vagyis az a vidék, ahol a Tisza leginkább megközelíti a Latorcát, Csap és Salamon határa pedig a történeti Ung vármegyéhez tartozott. A bodrogközi járás nyugat felé Vajdácská és Luka határánál véget ért. Innentől lefelé a Bodrog bal partján a Sárospatakhoz tartozó Kispaták kivételével nem volt település, ellenben a jobb parti községek határa Ardótól Tokajig (Vámosújfalú kivételével) mind átnyúlt a Bodrogközbe. A Tisza mentén 4 szabolcsi falu (Balsa, Bercel, Timár és Vencsellő) határszéle szintén a túlparton ért véget. Figyelembe kell azt is venni, hogy a földrajzi táj a vizsgált időszakban megváltozott, hiszen a Tisza és a Bodrog medre (a Latorcát csak a II. világháború után szabályozták) a kanyarulatok átvágása miatt eltolódott.

Végeredményben a vizsgálandó területi egység meghatározásához a munka céljából kell kiindulni.⁹ Ez pedig az, hogy a Bodrogköz természeti viszonyait a folyószabályozások idején jellemezzük. Ezért vizsgálati területnek a három folyó által határolt területet választottam, azaz a történeti Zemplén megye bodrogközi járását, hozzávéve mindazon területeket, amelyek a szabályozatlan Bodrog és Tisza közé esnek, s azért a vízmunkálatok előtti, mert ahol egy község földjeit valamelyik folyó határolja, ott a határvonal az eredeti meder középvonalát követi még ma is.¹⁰

Földtörténet és felszínfejlődés

A Bodrogközben felszínen levő kőzetek közül a legidősebbek a földtörténeti harmadidőszak második felében (neogén) keletkeztek. Az ekkor az Alföld helyén hullámozó Pannon-beltő peremén, Sátoraljaújhely és Munkács között egy törésvonal mentén tűzhányók keletkeztek. Ezek megmaradt anyaga alkotja a Bodrogköz északi részének kisebb hegyeit: a Helmecsi-dombság, a Szomotori-domb és a Nagykövesd fölött emelkedő Tarbucka nyugati része – amelyet Bakhegynek is hívnak – andezitből, míg a Tarbucka zöme riolitból és dácitból áll.¹¹ A Pannon-beltő egyre sekélyebb lett, s végül a környező hegyekből a folyók által beszállított hordalék feltöltötte. E legyezészerűen szétterülő hordalékkúpok anyaga viszonylag egyenletesen ülepedett le s nagy kiterjedésű üledékes rétegsort, illetve homoktáblákat hozott létre.

A pleisztocénban, amikor az éghajlat hűvösebb lett s ez a vidék az észak felől előrenyomuló szárazföldi jégtakaró környékéhez tartozott, a folyók hordalékkúpjának anyagát a gyenge növényzet nem tudta megkötni s azt az északi szelek megbontották. A finomabb iszapfrakciót a szél messzebbre szállította, s ahol növényzet volt, megkötődött

7 *Trenkó Gy.*, 1909. 305.

8 *Dankó I.*, 1964. 146., 1986. 25.

9 *Csatári B.*, 1983. 11.

10 A Bodrogköz pontos természetföldrajzi határa ott húzódik, ahol a Latorca és a Tisza legjobban megközelíti egymást. Én azonban két okból is célszerűnek találtam a történeti határhoz való igazodást. Egyrészt a földrajzi határ képzeletbeli, nem olyan markáns, mint egy folyó és másrészt ez a vonal nem faluhatáron húzódik, hanem Csap határát kettévágja.

11 *Valter I.*, 1974. 2.; *Bogoly J.*, 1984. 13–14.; *Trenkó Gy.*, 1909. 297.; *Trenkó Gy.*, 1909. 295. szerint Szerdahely és Szomotor között fennmaradt egy, az aljzataból származó, feltehetően óidei kvarcit rög is a lösztakaróba ágyazva, ezt azonban az újabb leírás (*Bogoly J.*, 1984.) már nem említi.

és lösz keletkezett belőle; a nehezebb homokot pedig a légmozgás futóhomokként szállította, majd buckákba halmozta.¹² A Bodrogköz ekkor legalább annyira futóhomokos terület lehetett, mint ma a Nyírség.¹³ E két terület a pleisztocénban még összefüggött, mert a futóhomok mindkét helyen ugyanolyan karakterű (helyben képződött, alig koptattott).¹⁴ A legtöbb futóhomok a hidegmaximum idején, 24–25 ezer éve képződött.¹⁵ Ahol a futóhomok lösszel is keveredett, ott a löszös homok a buckák alakját konzerválta.¹⁶

A pleisztocén végéig a felszín kialakításában a folyók és a szél munkája egyaránt fontos volt, de később egyre inkább az előbbieket hatása került túlsúlyba. Az Északkelet-Alföldön az Ondava, a Laborc, a Latorca, az Ung, valamint a Tisza és a Szamos őse óriási mennyiségű hordalékot szállított a fiatal süllyedék nyugati, illetve keleti területére.¹⁷ Ekkor még az előbbi négy folyó É–D-i futású volt, s csak a mai Kőrös-vidék környékén egyesültek az ott ÉK–DNy irányban folyó Tiszával.

Mintegy 20 ezer éve azonban a Szatmár–Beregi-síkság és a Bodrogköz területe süllyedni kezdett, s emiatt a Tisza elhagyta a mai Érmelléket, ÉNy felé fordult és ott vette fel jobb parti mellékfolyóit.¹⁸ Ebben a fiatal süllyedékben a folyók állandóan változtatták medrüket, erősen átalakították, oldalazó erózióval letarolták a homokbuckák egy részét,¹⁹ kanyargásaik nyomán mindenfelé finomszemű hordalékot raktak le először a vidék keleti, majd nyugati részén.²⁰ Így a Dél-Bodrogköz területének csak 10%-án maradt meg a pleisztocén futó- és löszöshomok.²¹

Az utóbbi 10 ezer évben a Tisza többször is medret váltott, előbb a mai Tice, majd a Karcsa, s újra a Tice vonalán folyt nyugat felé, s közben meg-meglátogatta az egyre süllyedő Hosszúrétet is. A Bodrog hatalmas kanyarulatai arról vallanak, hogy egykoron a folyó a Tisza vizével egyesülten futott itt. 2600 éve került a Tisza és a Bodrog a mai helyére, de a Bodrog torkolata állandóan vándorolt, egy ideig Tokaj előtt, majd a Taktaközben sietett a Tiszába.²² A folyók medrűktől távolodva egyre finomabb szemű hordalékot raktak le, az elhagyott medrek és a megmaradt homokhátak rossz lefolyású közét pedig réti agyaggal borították. A lefolyástalan területeken – elsősorban a Hosszúréten – lápok képződtek. Ezt a természetes folyamatot csak a folyószabályozás szakította meg.²³

Domborzat

A Bodrogköz domborzata nem annyira egyhangú, mint ahogyan egy folyóvíz által feltöltött síkságtól várnánk, különösen nem az északi és keleti részén. Három fő domborzati elemet különíthetünk el: a 150 m fölé emelkedő dombokat, a 100–130 m-es fu-

12 Pécsi M.–Sárfalvi B., 1960. 15–16.

13 Trenkó Gy., 1909. 297.

14 Borsy Z., 1953. 409., 415.

15 Borsy Z.–Félegyházi E., 1982. 23.

16 Marosi S.–Somogyi S., 1990. 162.

17 Bulla B., 1964. 92.

18 Borsy Z.–Félegyházi E., 1982. 23.

19 Bulla B., 1964. 96.; Marosi S.–Szilárd J., 1969. 34.

20 Borsy Z.–Félegyházi E., 1982. 30.

21 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 33.

22 Borsy Z., 1953. 413–414.; Borsy Z.–Félegyházi E., 1982. 30–31.

23 Borsy Z., 1953. 414., 417.; Borsy Z.–Félegyházi E., 1982. 31.

tó- és löszöshomok-dombokat és halomvidékeket, valamint a 105 m-nél alacsonyabb síkságokat, amelyek azonban a déli és középső részen a 100 m-t sem haladják meg.

A legnagyobb kiterjedésű dombos rész a Helmecsi-dombság. Legmagasabb pontja a Nagy-hegy 264 [261] m,²⁴ mellette a Kis-hegy csak 222 [226] m. A dombság nyugati felén két kisebb hegy emelkedik, a Lingó [Kopaszhegy] 160 [163], és a Pilis 159 [154] m. Észak felé található a 159 m magas Fekete-hegy, amelyet Erős erdőnek is neveznek [160 m]. A Bodrogtól nem messze magasodik a Bodrogtő legkiemelkedőbb pontja, a 277 [276] m-es Tarbucka. E hegycsoport több tagból áll, a központi csúcstól É-ra van a Szentiván (273 [277] m), majd egy mélyebb árok után ÉK-re a Csipkés [Nyerges] (210 [209] m). Közvetlenül Nagykövesd fölött emelkedik a Gólya-hegy [Mulató] (179 [180] m). A legkisebb vulkanikus hegy a Bodrogtőben a Tarbuckától ÉK-re levő Szomotori-domb (151 [152] m). A dombsági részekben a relatív relief meghaladja az 50 m/km²-t.

A nagyobb homokterületek közül az első kevésbé összefüggő apróbb-nagyobb homokdombok sora, mely a Tice mentén húzódik nyugat felé Battyántól szinte a Bodrogtőig. Ez választja el egymástól a Latorca és a Karcsa síkságát.²⁵ Noha kisebb és nem olyan összefüggő, mint a nyírségi homokvidék,²⁶ mégis emlékeztet rá, így Bacska környékét Nyírségnek is szokták nevezni (Nyírbacska).²⁷ Homok a vulkáni kúpok oldalán, nyergében is megtelepül, néha homokos kavicsal együtt. A Tice melletti elszórt halmok iránya legtöbbször É-D-i, azaz a legmunkaképesebb szél irányához igazodik. Gyakran parabolabucka²⁸ formát mutatnak, vagyis a Ny-i és K-i oldal megbontott anyagát a szél két karszerű nyúlvány alakjában teregette el. A halmok laposan elnyúltak, 800–1500 m hosszúak, 100–200 m szélesek és a 8–10 m magasságot ritkán haladják meg, azaz e vidéken a relatív relief 10–25 m/km², de gyakran a 10-et sem éri el, s a buckák közti síkságokon 2–5 között marad.

A legváltozatosabb és a legnagyobb futóhomok térszint Agárd és Rozvány térségében találjuk. Itt a felszín egyharmada a lápból és a folyami hordalékból kiemelkedő homoksziget. Jellemzője, hogy a buckák, a köztük levő szélbarázdák, árkos kifúvások és az ezek végén fölépült garmadák alakja, mérete még a legutóbbi időkben is változott a talajvízszint ingadozása és az áradások miatt. A szárazabb időszakban a növényzet nem volt képes megkötni a homokot s azt a szél tovább szállíthatta, míg nedvesebb időben a lár, a víz és a növényzet meggátolta a kifúvást. A legmagasabb képződmények a 15–20 m-t is elérő parabolabuckák. Ezek gyakran asszimmetrikusak; K-i szélű általában hosszabb, a Ny-i satnyább. A garmadák és maradékgerincek valamivel alacsonyabbak (10–15 m).²⁹ A homokképződmények iránya itt is az É-i szélhez igazodik. A relatív relief 10–25, Agárd környékén pedig ennél is nagyobb, 25–50 m/km².³⁰

24 *Bogoly J.*, 1984. 10. Magassági adatai és gyakran a nevek sem egyeznek meg a III. katonai felmérés térképén szereplőkkel. Ezért a katonai felmérés adatait mindenhol feltüntettem szögletes zárójelben, ugyanígy az eltérő neveket is. A Szentiván és a Szomotori-domb neve a térképen nem szerepel.

25 *Trenkó Gy.*, 1909. 297.

26 *Valter I.*, 1974. 3.

27 *Kántor M.*, 1933. 162.

28 *Trenkó Gy.*, 1909. 297. *Trenkó* eredetileg nem parabolabuckát, hanem barkánt írt. A mai földrajz azonban barkánnak az ellenkező irányba álló karéjú homokformát nevezi.

29 *Trenkó Gy.*, 1909. 298.; *Borsy Z.*, 1953. 415–416.; *Marosi S.–Szilárd J.*, 1969. 35.

30 Magyarország Nemzeti Atlasza 1989. 32.

Egy tagban a legnagyobb területen (10 km²) a Bodrogzugban, a Viss–Kenézlő–Zalkod háromszögben maradt meg a futóhomok. Felét 2–2,5 m vastag löszös homok borítja. Egyes alacsonyabb részein öntésagyag, iszapfoltok találhatóak. A 102–106 m tszf-i magasságú, barázdákkal, garmadákkal, deflációs mélyedésekkel tagolt buckás felszín viszonylag éles határú, szigetszerű „platóként” emelkedik 97–98 m magas környéke fölé. A buckák fő iránya itt is É–D-i. Ez, akárcsak az Agárd és Rozvány közti terület, a Tisza túloldalán levő Nyírség egyenes folytatásának tekinthető.³¹ A relatív relief a Szigetközön belül 2–5, a környékéhez képest 5–10 m/km².³²

A fenti három terület hajdan egységes futóhomokos felszínének a folyók által még el nem pusztított maradványait számos apró buckában, megkötött homokfoltban, homokhátnak nyomozhatjuk a köztük levő vidéken, Dobra, Bély, Perbenyik környékén, Kis- és Nagyérestől és Öröstől a Bodrogig.³³ Csak a mai Magyarország területén, Pácin, Karcsa, Karos, Vajdácská, Luka és Sárospatak Bodrog-balparti határában több mint 50 van belőlük,³⁴ sőt a lapos Hosszúréten is található néhány 4–5 m-es bucka. A fenti területeken a relatív relief 5–10 m/km².³⁵

A Bodrogköz területének nagyobb része azonban olyan síkság, amelyet a folyók hoztak létre. A Tiszát 0,5–6 km szélességben kíséri az alluvium, amely a folyó felé durvább, távolabb finomabb hordalékrétegekből áll, s a parton 99–106, távolabb 96–100 m magas. A Bodrog menti alluviális síkság kissé keskenyebb (0,5–5 km) és anyaga finomabb, vulkáni kőzetekből származó üledék. A Bodrog nem fut olyan magas háton, mint a Tisza, a part mente 97–102, a távolabb eső rész 95–97 m magas, csak Alsóberecki környékén mélyebb (91–95 m). A Latorca jóval kisebb folyó, mint az előző kettő, 103–100 m magas partú háton fut s a mellette levő, kiöntéseivel meg-meglátogatott vidék sem mélyebb 98–100 m-nél. A két elhagyott Tisza-meder közül a Tice 104–98 m magas partok között kanyarog, de a környékén levő terület már teljesen feltöltődött, sehol sem kerül 99 m alá. Ma már a Karcsa háta sem emelkedik ki lényegesen környékéből, 103–99 m magas partjait hasonló magasságú terület veszi körül.

A Bodrogköz legmélyebben fekvő, s emiatt az elöntésnek leginkább kitett területei a Bodrog és a Tisza mentén, valamint a központi fekvésű Nagyréten és Hosszúréten vannak. Ezek a síkságok a legegyszerűsebbek (relatív relief 2–5, átlagban 4 m/km²).³⁶ A mélyen fekvő területek kissé medence jellegűek, mert a közepük felé is letjenek. A Leányvár és Ricse közti Fokerdő széle 102–100, közepe és déli része csak 99–98 m magas van. A Karos és Karcsa közötti Nagyrét alja 97 m. A Bodrogzug kisebb lokális mélyedései 96–97, a Karád melletti tavak vízszintjei szintén 96 m-en vannak. A Hosszúréten nagy kiterjedésű tájának legmélyebb pontja 93 m a Felinkert lágban Pácin és Cigánd között. Mivel a Tisza jelenlegi középvízszintje ennél 2 méterrel magasabb, s régen a folyót kísérő hát is alacsonyabb volt a mainál, a Tisza már középvíznél eláraszthatta a Hosszúréten egy részét.³⁷

31 *Trenkó Gy.*, 1909. 298–299.; *Borsy Z.*, 1953. 416.; *Marosi S.–Szilárd J.*, 1969. 33., 35.

32 Magyarország Nemzeti Atlasza 1989. 32.

33 *Trenkó Gy.*, 1909. 298.

34 *Marosi S.–Szilárd J.*, 1969. 35.

35 Magyarország Nemzeti Atlasza 1989. 32.

36 Magyarország Nemzeti Atlasza 1989. 32.

37 *Réfi Oszkó M.*, 1987. 12., 16.

„Az ártéren a felszínformáknak sokkal részletesebben megkülönböztető, gazdagabb elnevezése van, mint az árvízmentes, mezőgazdaságra alkalmas szinten”³⁸ – írja Andrásfalvy Bertalan a Sárközről. Hasonló változatos elnevezésekkel találkozunk a Bodrogtóban is.³⁹

Pozitív térszíni formára, szárazulatokra, magaslatokra utalnak az alábbi helynevek.

Hegy. Általában a környék legmagasabb kiemelkedése, ami a Bodrogtóban gyakran csak homokdomb.⁴⁰ A terület északi részén emelkedő tűzhányóromokat általában hegynek nevezték. Érdekes kivétel a környék legmagasabb pontja, a Tarbucka nevében a kicsiny homokdomboknál használt elnevezés. A legtöbb „hegy” név tehát Királyhelme (Kis hegy, Nagy hegy, Fekete hegy, Kőrös hegy, Őr hegy, Rozsos hegy, Akasztó hegy), Szentes (Nagy hegy, Pilis hegy, Kopasz hegy, Hosszú hegy, Lengő hegy, Alsó hegy), Nagykövesd (Bak hegy, Szentiván hegy, Csapkés hegy) és Szerdahely (Bálvány hegy, Kis Bak hegy, Nagy Bak hegy) határában található. Ugyancsak sűrűbben fordul elő a „hegy” név a Bodrog jobb parti községekben: Kakas hegy, Cigány hegy, Hosszú hegy (Keresztúr), Vár hegy, Kassai hegy (Kisfalud), Nagy Magos hegy, Kis Magos hegy (Olaszi), Akasztó hegy (Petrahó), Király hegy (Sárospatak). Ahol a domborzat és a mikroklíma engedte, a hegyeken szőlőt termesztettek, s ez néhol a nevekben is kifejezésre jutott: Szőlő hegy (Királyhelme, Nagykövesd, Lelesz). A homokdombos területeken a hegy névhez annak valamilyen természeti tulajdonságát, pl. a méretét, alakját: Hosszú hegy (Agárd, Bély, Semjén), Apró hegy (Lelesz), Nagy hegy (Lelesz-Polyán), Kerek hegy, Kétágú hegy (Láca), földrajzi helyzetét: Vég hegy (Karcsa), funkcióját: Akasztó hegy (Lelesz, Bercel), esetleg egyéb sajátosságát: Szár (vagyis kopasz)⁴¹ hegy (Kisgéres), Veres hegy (Nagytárkány), Jó hegy (Láca) kifejező jelző társult. A kiemelkedéshez gyakran viszonyítanak is: Orosz hegyre járó (Agárd); Égető hegy alatt (Láca). Olykor a hegy nevét meg sem említik: Hegy allya (Kiskövesd), Hegy oldal (Szerdahely), Hegyi földek (Szomotor), Hegy vég, Hegy fark (Királyhelme). Ugyancsak hegyre utal a Messzelátó (Keresztúr), honnan „messze tájra szép kilátás van”.⁴²

Tető. A hegyek, homokdombok legmagasabb vagy magasan levő, aránylag egyenletes felszínű részét nevezik tetőnek. Vidékünkön aránylag ritka, a Bodrog jobb partján is. Példaképp hozható: Szilvás tető, Farkas tető (Luka), Láz tető (Szentes), Nyerges tető (Szerdahely), Henye tető (Keresztúr), Mancsalka tető, Mandalin tető (Olaszi).

Halom. A hegynél alacsonyabb, de még árvízmentes kiemelkedés neve. Feltehetően – az Alföld más vidékeihez hasonlóan – azokat a helyeket nevezték így, amelynek kialakításában a lakosság is részt vett.⁴³ Területünkön ritka, csak a Tisza környékén fordul elő: Hegyes halom (Bercel ill. Kenézlő). Ugyancsak mesterséges eredetű emelkedés

38 Andrásfalvy B., 1975. 3.

39 Az idézett helynevek Pesty Frigyes helynévtárából, valamint a térképjegyzékben felsorolt forrásokból származnak. A forrásokban a nevek írásmódja igen változatos, gyakran ugyanazt a nevet két forrás különbözőképpen írja. Az írásmódot a ma elfogadott helyesírási szabály szerint nem célszerű írni, mert akkor hasonló neveket másképpen kellene írni: Pap-tó, de Pap tava. Ezért a tagokat külön, az előtagokat és a módosító előtagokat nagy betűvel, az utótagokat kis betűvel írom. Így a tagok jól elkülönülnek, s könnyebb felismerni őket.

40 Kováts D., 1984. 232.

41 Kiss L., 1988. II. 524.

42 Pesty F., 1864. Keresztúr

43 Réfi Oszkó M., 1987. 20.

a Tündér hányás (Kistárkány), mely „nevét onnan vette, hogy egy éjjel épült a Tisza kiszakadás védelmére közérővel”.⁴⁴

Domb. A hegynél kisebb és alacsonyabb, de még minden időben árvízmentes kiemelkedés neve, emiatt állandó megtelepedésre is alkalmas. Az egész területen használatos név, de igen kevés van belőle, pl. Mikonya domb (Agárd), Sümeg dombja (Kiscigánd), Tálás domb (Pácin), Dula domb (Olaszliszka). A társadalmi életben betöltött szerepét a hasznosítására utaló nevek bizonyítják: Temető domb (Királyhelmece), Kuti domb (Luka), Akasztó domb (Keresztúr), Kalodás domb (Nagytárkány). Magasabb fekvése miatt az elemeknek jobban kitett térszín: Örvény domb (Zalkod), Szeles domb (Vencsellő). Vissen az apróbb dombot dombocnak hívták (Dombocok, Északi domboc).

Hát. A folyóvíz által lerakott hordalékból épül föl, emiatt vidékünkön igen elterjedt. A mederrel párhuzamosan futó, hosszan elnyúlt háta aszimmetrikusak, a meder felőli részük magasabb.⁴⁵ Az állat (ló, marha) hátához hasonlít, mely nem a gerincet, hanem annak két oldalát jelenti, vagyis féloldalas.⁴⁶ Alacsonyabb, az árvizek megfuthatták, de egyes részei ármentesek maradtak. A névadásban majdnem mindig érhez vagy holtágból keletkezett tóhoz kapcsolódik: Piró ér hát (Agárd), Vér tó hát (Béllly), Tó háti földek (Alsóberecki), Alsó tó hát (Karád), Buda tó hát (Lelesz), Szűnyog tó hát (Lelesz-Polyán), Felső Nagy ér hát (Luka), Görbe tó hát (Rad), Latorca hát (Szolnocska), Dobos ér hát (Vajdácaska), Telki tó hát (Zétény). Van, ahol a névadó víz neve már félig kikopott a használatból: Sebes hát (Ricse), Morotva hát (Leányvár). Másutt a hát tulajdonságairól kapta nevét: Száraz hát (Ricse), Hosszú hát (Zalkod).

Gerind, gorond. A hát mellett a legelterjedtebb felszíni formát jelentő név a Bodrogtóban. Andrásfalvy B. a Sárközben görönd névvel jelzett formákat az itteni goronddal tartja azonosnak. Szerinte ezek „az ártérből kiemelkedő kerekded halmok”,⁴⁷ Réfi Oszkó M. szerint azonban a Rétközben „hosszúkás – emelkedett – helyek”, s a folyókanyarulatokban lerakott hátakat jelentik.⁴⁸ A Bodrogtóban a kataszteri térképek tanúsága szerint szintén hosszúkásak, s valószínű, hogy a kanyarulatfejlődéssel keletkező övzátanyokkal egyeznek meg. Keletkezéséről ugyanezt írja Andrásfalvy is.⁴⁹ Az övzátany-eredetet támasztja alá, hogy a legtöbb ilyen név az inkább vízjárta, a Bodroghoz, Tiszához közelebb eső helységeekben van, egy részük nevében pedig a közeli víz neve is szerepel: Hót Kengyel tó gerindja (Karcsa), Tiszta tó gerindja (Karas), Ravasz ér gerind (Luka), Közép ér gerind (Ricse), Tekerés ér gerindja (Sárospatak), Farkas tó gerind (Karád). A gerind más földrajzi névhez is kapcsolódhat: Kis Bába homok gerindja (Karád), Égés oldal gerind (Luka). A nevek nagy részében azonban már a gerind önállóan szerepel: Nebáncsfa gerindja (Karcsa), Juhász gerind (Karád), Hornyai gerind (Luka), Nagy gerind (Nagycigánd, Pácin), Hosszú gerind (Ricse), Zsidó gerind (Vajdácaska), Kolló gerind (Sárospatak). A gerind név változata, a gorond sokkal ritkábban fordul elő. Azt is lehet mondani, ugyanazt a térszíni formát másutt így nevezik. Csak Ricsén és Karcán szerepel mindkét név (Hódos gorond – Kaba gerind, ill. Farkas gorond – Nebáncsfa gerindja), csak a gorond szerepel Leányváron (Apró gorond, Magas gorond, Lábagy gorond, Kis Hályogos gorond, Nagy Hályogos gorond), Leleszen (Kéva gorond, Borzva gorond) és Örösön (Nagy Kaba gorondja).

44 Pesty F., 1864. Kistárkány

45 Réfi Oszkó M., 1987. 20.

46 Andrásfalvy B., 1975. 39.

47 Andrásfalvy B., 1975. 37.

48 Réfi Oszkó M., 1987. 21.

49 Andrásfalvy B., 1975. 40.

Gorc. Hasonló a helyzet ezzel a névvel is. Jelenthet meredekebb kiemelkedést,⁵⁰ ami hordalékterlat lehet, de valószínűleg ez is gorond, mert *gorc* helynév csak Pácinban és Nagygyéresen fordul elő. Pácinban akad egy Nagy gerind is, de a nevek többsége *gorc*: Mester *gorc*, Márki *gorc*, Nagy *gorc*, Kis *gorc*, Ronyva *gorc*, Határ *gorc*, Káposztás *gorc*, akárcsak Nagygyéresen: Márton *gorc*, Egynehány fa *gorca*, Császár *gorc*.

Gerenda, korong. Szintén árvízmentes helyre utal. A Gerenda hát (Kiscigánd) nevét valószínűleg a gerind eredeti jelentéséről és hosszúkás alakjáról kapta. A Korong név több falu határából is ismert (Kiscigánd, Pácin) és jelzősen is előfordul: Nagy korong (Kiscigánd), Madaras korong, Hosszú korong (Szerdahely). A korong név a régi magyar nyelvben kerek erdőt jelentett,⁵¹ s ez a kiemelkedés növényvel borítottságára is utal. A korong név kerek jelentése a névadáskor elhomályosulhatott, másképpen nem érthető a két különböző alakú térszín összekapcsolása (Hosszú korong).

Borda. Szintén a gorond hosszúkás, elnyújtott alakját idézi, szinte önmagyarázóan a Borda gorond (Leányvár), a folyóvízzel való kapcsolatot pedig a Vízi borda kiemelkedése (Karcsa).

Győr, gyűr. Ezek a szavak a hajlított, görbe magaslatoakra, buckákra, dombokra vonatkoznak.⁵² Talán ez jelenik meg a Győr homok, Győr talló (Karád), Győri szög (Kistárkány), Gyürös homok (Karcsa) helynevekben.

Bérc, gerinc, orom. Csak egy-egy helynévben fordulnak elő. Szintén jelentősebb kiemelkedéseket jelentenek: Négyfa bérc (Balsa) „emelkedettebb hely”,⁵³ Magas orom (Luka), Nagy gerinc (Őrös).

Homok. A Bodroghközben a pozitív felszíni formákat jelölő nevek közül ez a legelterjedtebb, több található belőle, mint a többiből együttvéve. Nemcsak kiemelkedést, de talajtípust is jelent. Homokdombos területeken változatos és jól tagolható felszíni formakincse miatt az egyes dűlőket előszeretettel különböztették így meg, s adták nekik a homok nevet. A gerind, gorond sohasem homokos (P). (A zárójelben levő nagybetűk A-tól S-ig az adatközlőket jelentik. A betűk feloldását lásd az adatközlők felsorolásánál.) Előnevét méretéről, alakjáról, tulajdonosáról vagy egyéb természeti tulajdonságairól kapta. Pl. Úszó homok (Kiscigánd), ami valószínűleg azt jelentette, hogy a jóság rá csak a lábba vágott víziúton juthatott ki. Sokszor a mellette levő vízről kapta a nevét: Arany tó homok (Karas), Fehér tó homok (Lelesz-Polyán), Sebes homok (Szolnocska). Jellemezték kopárságát: Poros homok (Pácin, Vajdácská), Kopasz homok (Pácin), Kopár homok (Kistárkány), Ritka homok (Kisgyéres), Futó homok (Nagyrosvágy), felszínét: Gombodás (gombócos)⁵⁴ homok (Kaponya), Púpos homok (Lelesz), Hegyes homok (Őrös).

Sziget. A folyó- és állóvizek által körülölelt kiemelkedés, bár régebben jelentett mocsárból kiemelkedő dombot, halmot, erdőt és ligetet is.⁵⁵ Vidékünkön ezt igazolhatja, hogy olyan községeknek határában is van sziget helynév, amelyek nem az öt folyó valamelyike mellett települtek (Láca, Cséke, Ricse, Semjén). A sziget név gyakran önmagában is helynév volt: Szigetek (Karcsa), Sziget tó, Sziget part, Sziget fark, Szigetköz (Lelesz – a leleszi Sziget valójában a Tice egy lefűződött holtága által csaknem teljesen körülölelt terület), Szigeti rét (Cséke), Sziget (Olaszi, Kenézlő, Zalkod). Kaphatta nevét

50 Kováts D., 1984. 231.

51 TESz II. 580.

52 Andrásfalvy B., 1975. 40.; Kiss L., 1988. I. 549.

53 Pesty F., 1864. Balsa.

54 TESz I. 1073.

55 Andrásfalvy B., 1975. 36.

a körülötte levő vízről: Felső Detka sziget, Vég tó sziget (Karád), a szomszédos faluról: Karosi szigetek (Karcsa) vagy tulajdonosáról: Pap sziget (Kisgéres), Poth sziget (Őrös).

Zátony. A vízfolyás medrében időszakosan összehordott homok, illetve iszap, mely a vízből még alig emelkedik ki és a növényzet is éppencsak megtelepedett rajta. Ezt jelzi, hogy helynévként leggyakrabban egyedül áll, még nem kapott tulajdonságát jellemző előtagot: Zátony (Bacska, Rad, Szerdahely, Szinyér, Szomotor, Vécs, Bercel), vagy Zátonyok (Zétény). Legfeljebb földrajzi helyét jelzik: Gothárd megetti zátony, Szoros zátonya (Lelesz), Alsó zátony (Rad, Szerdahely). Az odahordott iszap színére utal a Sötét zátony név (Zétény). Veszélyeztetettsége miatt csak legelőként vagy rétként használható. Növényzetére és használójára utaló nevek is vannak: Füves zátony (Lelesz), Bíró zátony (Lelesz-Polyán).

Szög. A folyóvíz kanyarulatai által körülölelt terület. A Bodroghöz öt jelentős vízfolyásának valamelyike érinti az egyes helységek határát, s rengeteg ér is van. Így nem csoda, hogy számtalan helynévben fordul elő. Akad, hogy egy kisebb vízfolyásról kapja nevét: Zabos ér szög (Dobra), vagy azt jelölik, hogy holtág van mellette: Kár szög körüli tó (Lelesz-Polyán). Legtöbb esetben azonban jellegzetességéről: Mogyoró szög (Karos), helyzetéről: Csernyi szög (Királyhelme), tulajdonosáról: Kisbíró szög (Láca) stb. kapta nevét. Hasonló helyet jelent a *zug*: Fűzfa zug (Sárospatak), a *szug*: Kesely szug (Szentés), Ördögös szug (Agárd), és a *szugoly*: Kováts szugoly (Bély), Gát szugoly (Luka).

Oldal. Földrajzi helyhatározó, hegyeknek, gorondóknak, homokoknak, azaz pozitív térszíni formáknak lentebbi, átmeneti részét jelenti, illetve vizek, erdők és egyéb területek melletti részt jelöl. Nevében szerepelhet a névadó hely is: Fűzes ér oldal (Bacska), Nagy tó oldal (Dobra), Nagy Bak hegy oldal (Szerdahely), Kortsmáros homok oldalába (Rad), de le is kophat: Nyárjas erdő – Nyárjas oldal (Szerdahely), Kánás tó – Kánás oldal (Szerdahely).

Máj. Dél felé néző hegyoldal. Területünkön igen ritka: Szőlő máj homok (Karos), Hosszú máj (Kisfalud és Keresztúr).

Fark. Pozitív térszíni formák, tavak vagy területrészek elkeskenyedő vége: Malom ér fark (Karád), Juh tó fark (Lelesz-Polyán), Csipkés hegy fark (Nagykövesd), Telek fark (Rics), Hosszak farka (Szentés). Ilyen helyet jelent sok esetben a *vég* is: Varga tó vég (Királyhelme), Nyárjas vége (Bacska), Falu vég (Szolnócska), Hegy vég (Királyhelme).

A pozitív térszíni formák sokkal jelentősebbek az ártéri haszonvételben, mint a negatívak – a víznevek kivételével. Ezért a negatív formák alig is szerepelnek a névanyagban.

Völgy. A vulkanikus dombok vidékén a hegyek között húzódó, általában vízerózió által létrejött bemélyedést jelent: Hideg völgy (Királyhelme, Szerdahely, Ardó, Olaszi), Bodó völgy (Nagykövesd). Az ártér környékén szélesebb, mélyebb terület, amely lehet a homokdombokba, platókba vágódott alig 1–2 m szintkülönbségű bemélyedés is. Ilyen a Völgybe járó földek (Kaponya), Hideg völgy (Rics), Sötét völgy, Tökös völgy (Balsa), Fás völgy (Vencsellő), Karcon völgy (Bercel).

Vápa. Keskenyebb bemélyedést jelöl, pl. Papseggi vápája (Szerdahely) és Feketéné vápája (Nagygéres). Két azonos magasságú térszín közötti alacsonyabb átjárót jelölhet a *Szurdok* (Királyhelme), a *Szoros* (Lelesz), hirtelen kimélyülést a *Szakadék* (Olaszliszka), Cser szakadék (Királyhelme). Időszakosan vizet szállító völgyet jelöl a Nagy *Aszó*⁵⁶ helynév (Vencsellő), s talán gyakrabban vizet hordó árkot az *Or* ér.⁵⁷ A *Garád* (Kisfalud), *Ga-*

⁵⁶ Takács Lajos 1980. szerint az *Aszó* helynév inkább az irtással, a kéreg lehántásával végzett fapusztító munkákkal áll kapcsolatban (135–143.)

⁵⁷ Kiss L., 1988. I. 283.

radnya (Agárd), *Garadka* (Karád) jelenthet vízmedret, árkot is.⁵⁸ A *torok* egy kisebb bevágódás csatlakozása egy nagyobbhoz: Fösvény torok (Luka).

Gödör. Kerekded, üstszerű, kis területű mélyedést jelent. Általában a kifolyó árvíz nyoma: Gödör (Rad, Kiscigánd). A kisebbet Gödöcsnek hívják (Láca). Ha területe vagy környéke művelés alá vethető, már nevet is kap: Lakatosné gödre (Nagygéres), Janka gödri (Sárospatak), Homokos gödör (Nagycigánd). Gödör lehet a neve a vályogvetés alkalmával, vagy a szabályozás földmunkái alatt készített bemélyedésnek is.⁵⁹

Hagyás. Tisza hagyásnak nevezik a Tisza áradása alkalmával kivájt gödröket (Kiscigánd).

Lyuk. A névanyagban szinte csak Ravasz lyuk összetételben fordul elő (Királyhalmec, Semjén, Kisgéres, Nagygéres, Kistárkány), ezért lehet, hogy rókalyukat jelöl. Az egyetlen kivétel a Bába lyuka (Láca).

Fenek, fenék. Sekély, időszakosan kiszáradt tavak medrének középső részét mondják fenéknek.⁶⁰ Ha kiszárad, rétnek, legelőnek használható. Tavát jelöl a Köles fenék, Péter fenék (Luka), Nagy fenék (Szerdahely), rétet a Sásas fenék (Alsóberecki), Széles fenék (Luka), Fenek (Szolnocska), Zsidó gerind alatti fenék (Vajdácaska), Kereszt fenék (Keresztúr), Szabad fenék (Olaszliszka), legelőt a Köles fenék (Karas), szántót a fenékről elnevezett, de csak a környékén levő Szög fenék (Kistárkány) és Fenék szeg (Boly).

Lapos, lapis, lapác. A teljesen kiszáradt és sík tómedret mondják laposnak. Keresztúr kivétel, itt a Nagy és Kis Lapis: szőlőhegy. A laposokat általában már művelésbe vonták, a vizsgált korszakban csak a királyhalmeci Nagy Lapis tó maradt állandó vízfelületnek, a Felső lapos (Béllly), Lapos (Karas), Nagy bánti lapos, Kis bánti lapos (Láca), Beleső lapos, Kis lapos (Keresztúr) rét, a Nagy Lapos (Ricse) legelő, sőt a Lapos (Rozvány) és a Felső lapos, Török lapos, Középső lapos (Viss) és a Nagy lapos (Zalkod) már szántóként van számon tartva a földkönyvekben. A lapác lapályt, sík vidéket jelent:⁶¹ Szabó lapáca (Karád).

Part. Az egykori és állandóan folyó vizek medrének szélét:⁶² Sziget part (Lelesz), Hót Tisza part (Kistárkány), Hajó ér part (Szolnocska), Erge part (Nagycigánd), illetve az ártér és a homokdombok közti peremet⁶³ jelenti: Magas part (Karcsa), Puala part (Lelesz), Magos part (Olaszi), Szálas part (Petrahó).

Éghajlat

A Bodrogek köz éghajlatára az óceáni hatás gyengülése, a kontinentális hatás erősödése jellemző.⁶⁴ Emiatt a földrajztudomány meghatározása szerint mérsékelt meleg, száraz, jelentős vízhiánnyal küzdő terület.⁶⁵ Ez a helyzet azonban részben az utóbbi évszázad klíma- és környezetváltozásának is eredménye, mert a 60-as években még aránylag kedvező vízellátottságú területként írták le, 75–100 mm csapadékhiánnyal,⁶⁶ a

58 TESz I. 1027.

59 Kováts D., 1984. 231.

60 Réfi Oszkó M., 1987. 27.

61 TESz II. 721.

62 Kováts D., 1985. 74.

63 Zelenák I., 1982. 135.

64 Bogoly J., 1984. 16.

65 Marosi S.–Somogyi S., 1990. 165.

66 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 41.

harmincas években pedig az átlagos csapadék is 40 mm-rel meghaladta a mai 580 mm-t.⁶⁷ Ugyanekkor felhívták a figyelmet arra is, hogy az itteni klíma igen szeszélyes.⁶⁸

A Bodrogek köz makroklímája az elmúlt 150 év első kétharmadában kevésbé változott, mert a Föld éghajlatát csak a legutóbbi 50 évben befolyásolja jobban az emberi tevékenység. A mezo- és mikroklímára azonban a környezet átalakítása erősen hatott. A terület legfontosabb éghajlati jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: Az évi napfénytartam 1880–1920 óra, ami az utóbbi időben növekedik, ebből következően viszont a borultság mértéke csökken (58–62%-ról 55%-ra). A tél derültebb, a nyár felhősebb. A ködös napok száma 30–40. Az évi középhőmérsékletben is emelkedés mutatkozik, 40 éve 8–9 fok volt, ma 9,1–9,7 fok. A fagymentes időszak is hosszabb néhány nappal és több a hőségnapok száma, de a tavasz kezdete így is később van, mint az Alföld más vidékein. Ez az Alföld egyik legszelesebb vidéke, s a szél leggyakrabban É-ről fúj. A csapadék inkább késő tavasszal és nyáron (tehát a tenyészidőszakban) hullik. Jellemző a tavasz eleji szárazság; márciusban ez az egész Alföld legszárazabb területe. A legkevesebb csapadék a középső területeket öntözi, mennyisége K felé lassabban, Ny felé gyorsabban növekszik. A hótakarós napok száma is hasonló eloszlást mutat: É-on 50–60, középpütt 29–35, a Bodrogek zugban 40–50. A hótakaró vastagsága is hasonló képet mutat: feltűnően vékony a Bodrogek köz déli-középső részén, átlagban a 4 cm-t sem éri el, másutt 4–6, É-on 10 cm vastag. A vékony hótakaró oka a kevés csapadék, a szeles, napos, száraz hideg.⁶⁹

A bodrogek köziek is azt tartják, hogy éghajlatuk igen változékony, de főképp szeles. „Ha a szél megkezd fújni, fúj az két hétig egyfolytában” (O). Az erős szél Karcsára a kövesdi hegy felől (vagyis északról) érkezik (R). A vihar, a „sárkányfark” a tetőcserepet úgy elvitte, hogy a szomszéd határban találtak rá (J), a szekeret meg áttette a szomszéd udvarára (O). A csapadék is szeszélyes, amikor a környéken esik az eső, itt csak szél van, de ha megjött, nem tudott kimenni, esett és esett egy hétig (N). Ilyenkor a sárból az útra hordták ki a gabonakereszteket (Q), s augusztus 20. körül, ha nem csépellék el, a mag már kizöldült (D). A Bodrogek közben mindig kevesebb esik (I), mert a „hegyek elviszik a felhőt”, s a folyó is „szívja magához a borulatot” (J). Nagyobb aszály csak 5–10 évente köszönt be (S). Telente volt, hogy a nagy szélben a háztetőig ért a hófúvás, máskor meg hó nélkül mind kifagyott a vetés (Q). Tavasszal volt olyan fagy, hogy szem nem maradt a gabonában (I), máskor meg június 16-án a tengeri is lefagyott (K). Nemhiába mondták a helyiek: „Szervác, Pongrác, Bonifác, meg Zsófia is lehet gyász” (R).

A Bodrogek köz mezoklímája azonban a múlt században más volt. Ez ugyan nem befolyásolta a makroklímát,⁷⁰ de a helyi gazdálkodáshoz kedvezőbb körülményeket nyújtott. A vízhiányt az árvizek öntöző hatása,⁷¹ a nagyméretű szabad vízfelület⁷² és a láb feletti levegő nagyobb páratartalma miatti kisebb párolgási veszteség csökkentette. Akkor még nagyobb területet borítottak az erdők, amelyek helyben szintén mérsékeltek az időjárás szélsőségeket. Közvetlenül a lápos területek fölött viszont hűvösebb volt,

67 Kiséry L., 1935. 6.

68 Kántor M., 1933. 163.

69 Bacsó N., 1959. 93–256.; Marosi S.–Szilárd J., 1969. 40–41.; Bogoly J., 1984. 16–18.; Marosi S.–Somogyi S., 1990. 163.

70 Bulla B., 1964. 218.

71 Molnár G., 1990. 55.

72 Bulla B., 1964. 182.

mert a víz nagyobb fajhője miatt lassabban melegedett fel, mint a talaj, de mivel az alatta levő rétegek rossz hővezetők, ezt a meleget éjszaka gyorsan kisugározta.⁷³

Az éghajlat a helynevekben alig jelenik meg, mert nagyobb területre jellemző és nem annyira jellegzetes, hogy egy nevet hozzá lehessen kötni. A helyi mikro- vagy mezoklíma tükröződik néhány ilyen helynévben: Melegcse tó (Béllly), Hideg tó (Őrös), Hideg völgy (Királyhelmece, Ricse, Szerdahely, Olaszi), Nagy hideg völgy (Ardó), Szeles domb (Vencsellő).

Vízrajz

A Bodrogek teljes területe a Tisza vízgyűjtőjéhez tartozik. A vízgyűjtő folyóhálózata nem mondható sűrűnek, a permeábilis (vízáteresztő) kőzetek (löss, futóhomok) elterjedtsége és a viszonylagos csapadékszegénység miatt.⁷⁴ A terület három fő határoló folyóján kívül azonban sok, az év egy részében vizet vezető ér és a történeti időkön át is aktív folyó hálózata be a szabályozások előtti Bodrogek.

A terület legfontosabb folyója a Tisza. Záhonyánál összeszűkülve, éles kanyar után érkezik ide, s a Tokaj és Rakamaz közötti újabb szűkületig,⁷⁵ ahol felveszi a Bodroget, 166 km-en át kanyargott.⁷⁶ A szabályozás előtt esése igen kicsi (4,6 cm/km) volt, ezért hordalékának egy részét lerakta s ezen az állandóan feltöltődő háton – árvizek idején gyakran több fattyúágra szakadva – haladt. Kanyarulatai mindkét irányban igen erőteljesen kifejlődtek, és folyásirányban állandóan eltolódtak. Mai medre alig több mint fele olyan hosszú (88 km); az átvágásokkal majdnem kiegyenesítették. Áradáskor a parti hátakat áttörve jutott ki az ártérre s táplálta annak számtalan erét, lápját, tavát. Az árvizek maximális szintje azonban 2–3,5 m-rel alacsonyabb, a kisvíz szintje 2–2,5 m-rel magasabb volt, mint a szabályozás után, vagyis a vízjárás sokkal kiegyenlítettebb volt. Az árvizek ideje (a hóolvadás utáni⁷⁷ és a kora nyári „zöldár”⁷⁸) nem változott, de időtartama igen: a szabályozás előtti ár a kisebb esés, a hosszabb pálya és az ártérre való kifutás miatt lassabban tetőzött és tovább tartott.⁷⁹

A Bodrogek lényegében a Bodrogek határában keletkezik, ui. forrás nélküli folyó: a Tapollyal megerősített Ondava és a Laborcot felvett Latorca Szentmária fölött egyesül és Bodrogek néven fut tovább. Igen sok vizet szállít, mert vízgyűjtője csapadékos, de a hordalékkúp-övezet nagy víztartó képessége elnyújtja az árhullámot és mérsékli annak hevesességét. Esése ugyan csak 3,5 cm/km volt a szabályozás előtt, de feltöltő hatása kisebb volt, s szigeteket sem képezett, csak zátonyokat, mert a forrásfolyói már korábban lerakták hordalékukat. A szabályozáskor azonban rosszul vezették vonalát, ezért medre feltöltődik a Tokaji(Zempléni)-hegységéből bejutó hordalékkal.⁸⁰

A Bodrogek „forrásfolyói” közül a Latorca a legjelentősebb. Rendkívül kanyargós medrét csak az 1960-as években szabályozták.⁸¹ A Bodrogek közepén húzódik a Tisza két elhagyott medre, a Karcsa és a Tice, amelyek a történelmi időkben még jelentős

73 Fábán S., 1939. 114–117.

74 Bulla B., 1964. 236–237.

75 Glaser L., 1939. 298.

76 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 45.

77 Marosi S.–Somogyi S., 1990. 163.

78 Váler I., 1974. 4.

79 Botár I.–Károlyi Zs., 1971. 7–8., 14–15.; Marosi S.–Szilárd J., 1969. 44–45.

80 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 50.; Trenkó Gy., 1909. 313.

81 Bogoly J., 1984. 11.

vízmenyiséget szállítottak. Kapcsolatuk azonban már a szabályozások előtt megszakadt a Tiszával. Valahol Kistárkány körül szakadtak ki és egymással, valamint a Latorcával is gyakran összefolyva haladtak nyugat felé.⁸² Az északi részen folyó Tice nevében is őrzi eredetét. „Még a' Tiszának is Zemplény felé mutat utat a' belőle ki szakadó Titze folyó, 's a' Tisza tagadhatatlanul hajlandó a' Bodrog felé, sőt a' Bodrog közti Hosszúrétnek vizei is nyilvánáságosan azt mutatják a' Füzes ér körül, hogy a' Tiszának nagy hajlandósága van a' Bodrog felé.”⁸³ Néhány száz éve még hajózható volt, és a söt szállító hajósok szívesebben is használták, mint a sebes és örvényes Tiszát.⁸⁴ Már a múlt században is inkább csak a nyugati részében maradt víz, s itt is akadnak feliszapolódott részek, a nagyobb árvizek azonban medrét még gyakran feltöltötték. Medre Battyántól Szentmáriáig követhető.⁸⁵ A Karcsa jelentékenyebb folyó volt, s noha ez is mocsarasodik, Őrös környékén a holtág szélesebb és mélyebb, mint a Tice alsó szakasza.⁸⁶ 1613-ban Allaghy Menyhért zempléni főispán hajóvámszedő jogot kért rá II. Mátyás királytól. 1646-ban I. Rákóczi György németalföldi és velencei mérnökökkel szabályoztatta, hogy a söt ezen szállíthassák Tokajig.⁸⁷ Eredete beiszapolódott, csak Dobrától követhető egészen Szerdahelyig. Karos táján egy ág derékszögben elválik róla és belevész a Hosszúrét mocsarába. Állítólag 1705-ben II. Rákóczi Ferenc parancsára vágták át a Karcsa töltéseit, hogy a vizet a labanc érzelmű Karcsa falu földjére vezessék.⁸⁸

A lentebb fekvő részekben a szabályozás előtt számtalan ér kanyargott, szállította az ár- és belvizeket, összekötötte egymással a mocsarakat, depressziókat. A folyók mentét holtágak kísérték. A legnagyobb összefüggő mocsárvilágban, a Hosszúrétben található a Bodrogköz legjelentősebb tavai (Pallagcsa tó, Alsó tó, Szent István palástya, Detka stb.). Mocsaras területet találunk még Vajdácaska, Karcsa és Alsóberecki környékén, a rozvágyi dombok között, a Latorca mentében, valamint az Őröshöz tartozó Gerepsepuszta környékén, Szomotor, Nagygéres, Őrös és Szentés vidékén. Ezeket a mocsarakat a Tisza (a Tice, a Karcsa), a Bodrog és a Latorca áradásain kívül a csapadék és a belvíz is táplálhatta.⁸⁹ A legbonyolultabb érhálózata a Karcsa és Szigetköz közötti területnek volt. A bővízű erek nyaranta kiszáradó tavakban és azokat egymáshoz kapcsolva kanyarogtak. A múlt század közepén a Bodrogot még összekötötte a Tiszával egy ér, mely Füzes ér néven Sárospatak felett szakadt a Bodrogba. A vízmenyiség fogyásával és a lejtésviszonyok megváltozásával (hiszen az ártéren a víznek minden cm szintkülönbség számít) az ér két ágra szakadt és a déli (a Malom ér) Kenézlő mellett jutott a Tiszába. Nevéből ítélve jelentékeny lehetett, ha malmot is tudott hajtani, sőt tutajok is áthajózhattak rajta a Tiszáról a Bodrogba. A Szigetközt mindenfelől víz vette körül. Az É-i oldalt lezáró (a Füzes érrel összekötött) Török ér Ny fele a Gérus és a Sebes érrel kapcsolódott a Bodrog mente mocsaraihoz, K fele pedig több más éren keresztül a Karcsa egyik ágához, a Malom éren át pedig a Tiszához. A múlt század elején még létezett a korábban minden bizonnyal jelentékenyebb Határ ér, amely a megyehatárt je-

82 *Trenkó Gy.*, 1909. 302–303.; *Kántor M.*, 1933. 160.

83 *Magda P.*, 1819. 410.

84 *Bogoly J.*, 1984. 12.

85 *Trenkó Gy.*, 1909. 303.

86 *Bogoly J.*, 1984. 12.

87 *Szirmay Antal* Zemplén-leírását idézi *Trenkó Gy.*, 1909. 302. és *Kántor M.*, 1933. 160.

88 *Kántor M.*, 1933. 160.

89 *Valter I.*, 1974. 4–6.

lentette. Ez a rendszer egységes vízhálózatnak tekinthető, de ugyanannak a víznek határonként, sőt gyakran dúllónként is más neve volt.⁹⁰ A Szigetközben szikes tavak is lehetnek: Kis és Nagy Szégés tó (Kenézlő). A Bodrogzug, a Szigetköztől Ny-ra, DNy-ra levő terület mutatja még ma is leginkább a hajdani állapotot: a két folyót többszörösen is összekapcsoló erek, tavak rendszerét, amelyet a folyók mentén morotvák egészítettek ki.⁹¹ Ez kiváló természetes védelmet nyújtott a Tisza és a Bodrog összefolyásánál épült Rákóczi-várnak, de hogy minden oldalról víz vegye körül, a Kapitány tó morotváját még össze is kötötték a Bodroggal.⁹²

A vizek a helynevekben

Eddig csak a nagy területre kiterjedő tavakat, hosszabb utat bejáró ereket tekintetük át. A bodrogi ember számára azonban a vizek, éppúgy, mint a szárazulatok, s főleg egymáshoz való viszonyuk a gazdálkodásban alapvető jelentőséggel bírt, így nem csoda, hogy minden falu névanyagában számtalan víznevet gyűjthetünk. A víznév, s hozzá kapcsolódó szárazulatnév még akkor is megmarad, ha az egykori tó helyét már a szántóföldi művelésbe is bekapcsolták, ezért az egykori vízrajz megállapításánál e nevek nagyon fontosak.

Tó. Nagyobb, többé-kevésbé állandóan vízzel telt mélyedés neve. Egy részük folyóvízből keletkezett, lefűződött holtág, más részüket az árvizek, illetve a csapadékvizek töltötték föl és táplálják. A tó nyílt víztükréből és növényzettel fedett, sekély vízü részéből áll. A növényzettel teljesen befedett tavat *mocsárnak* hívják. Ez a szó helynévként jóval ritkábban szerepel, s gyakran jelző nélkül: Mocsárka (Lelesz-Polyán), Mocsár (Nagy cigánd, Olaszliszka, Sárospatak). A mocsarat valamilyen helyhez viszonyíthatják: Híd mocsár (Kiscigánd), Alsó mocsár (Olaszliszka), jellegzetességéről: Apró mocsár (Lelesz), Vörös mocsár (Ricse), vagy valamilyen növényről nevezik el: Kőrismocsár (Lelesz), Körös⁹³ mocsár (Nagy géres, Ricse), Kákás mocsár (Keresztúr). A tó és a mocsár közötti átmenetet jelenthette a Kis Tiszta mocsár, Nagy Tiszta mocsár (Lelesz-Polyán), a *Posványság* (Szentés) és a Belső *Pocsolya* tó (Láca). A *molyva* hasonló környezetet jelenthetett.⁹⁴ Pesty adatközlője szerint a berceli Molyva rét „ingovány, seppedékes, árvíz járta legelő”.⁹⁵ A molyva név a Bodrogi közben is sok helyen előfordul: Kis Molyva (Bacska), Molyva (Kaponya, Lelesz-Polyán, Nagyrozvágy), Molyva tó (Nagy géres), Molyvás tó (Szomotor), Kender molyva (Lelesz-Polyán, Szolnocska, Zétény), Marton molyva (Lelesz), Solymosi molyva, Szűcs molyva (Szentés), Vilhány molyva (Lelesz-Polyán). A tavak nevében a bodrogi ember kifejezte annak földrajzi helyzetét: Felső tó (Karád), Páciny tó (Nagy géres), Kertmegi tó (Zétény), méretét: Széles tó (Agárd), Kis tó (Káros), Nagy tó (Dobra), alakját: Kerek tó (Rad), Kengyel tó – ami Andrásfalvy szerint kengyelezőt, azaz tekergőt, el-elűnőt jelent⁹⁶ – (Luka), Görbe tó (Nagykövesd), Horgas tó (Karcsa). Ez utóbbi kettő alakja folyóvízi eredetüket is meg-

90 Trenkó Gy., 1909. 304–305.

91 Valter I., 1974. 6.

92 Trenkó Gy., 1909. 306.

93 Körös, körös: szintén kőrísfát jelent. (Kiss L., 1988. I. 796.)

94 Molva, molyva: zombékos, kákás mocsár, posvány. (Kiss L., 1988. I. 154.) Ugyanakkor Bellon Tibor – kéziratoss gyűjtései alapján – a molyvát kiemelkedő hátságának tartja, többnyire homokos dombnak, amely művelésre, gyakran szőlő- vagy erdőtelepítésre is alkalmas terület, s gyakran a pásztorszállásoknak is helye. (Bellon Tibor szóbeli közlése.)

95 Pesty F., 1864. Bercel.

96 Andrásfalvy B., 1975. 15. A Petrahóhoz tartozó Kengyel erdő nevét azonban inkább a kengyel alakjáról kaphatta, mert Pesty adatközlője szerint „kerülete egészen körül örökös vízálló tó volt”.

mutatja. Holtágat jelez a *Morotva* tó (Agárd, Leányvár) és a Kis Morotva (Kistárkány), a Hót Tisza part (Kistárkány) és a Holt Latorca köze (Lelesz-Polyán) helynév is. A nevekben feltűnik a környék növény- és állatvilága: Pázsit tó (Szomotor), Fűves tó (Olaszliszka), Csádé tó (Szolnocska),⁹⁷ Madaraska tó (Királyhelme), és a tó vagy környéke tulajdonosa is: Báró tó (Leányvár), Pap tava (Bély), Eklézsia tava (Kiscigánd), Bíró tava (Vajdáccka). A névadás kifejezi a tó színét: Vér tó (Agárd), Arany tó (Karas), Fekete tó (Láca), fedettségét: Tiszta tó (Szolnocska), Gyócs tó (Karád),⁹⁸ vízviszonyait: Mély tó (Kiscigánd), Apada tó (Szerdahely).

Örvény. Árvíz alkotta, vízzel telt mélyedés. E név a Bodrogekben ritka: Nagy Örvényes, Kis örvény szög (Lelesz), Sebes örvény (Lelesz-Polyán). Hasonló lehetett a *kátyú* (Pap kátyú, Timár) és a *kutyor* (Szanaki kutyor, Szentmária) is. A víz, mint helynév csak a már említett Vízi borda (Karcza) és a kistaludi Vízi dűlőnévben szerepel. A *bugy* bugyborékoló vizet jelenthetett: Csóka bugy (Boly).

Forrás. Ez a neve a természetes, földből fakadó vizeknek. Ártéri viszonyok közt nemigen jellemzőek, ezért a helynevekben alig vannak képviselve: Forrás szög (Bacska), Forráska (Bély), Forrás tó (Zétény).

Ér. Az ártér legjellegzetesebb, általában természetes vízfolyása. Egy részük a folyókból szakadt ki és oda is tért vissza, más részük a mélyebben fekvő mocsarakat, tavakat kötötte össze. A hosszabban kanyargó, több falu határában is ismert ereken (Füzes ér, Telek ér, Telebor, Balazs ér stb.) kívül minden falu határában sok apró vízjárás is volt. *Patak*knak ritkán hívták; az anyagban csak két olyan név szerepel: Patak tó (Karas) és Járó patak (Vajdáccka), amelyekről feltételezhető, hogy nem Sárospatak városával vannak kapcsolatban. *Csermely* helynevet is csak egyetlen helyen találunk: Csermely szög (Karád). Az ér elágazásának neve *ág*, de itt ez a név is ritka: Két ági (Karád), Kis ág (Sárospatak). Az érnél kisebb és határozatlanabb medrű vízfolyás az *erge*. A Bodrogekben ez az elnevezés sem gyakori: Fiók érge (Kiscigánd), Ergepart (Nagyigánd). A különböző módon illetve sebességgel folyó vizet is jellemezték. A nagy folyók medrében a kanyarokban az uszadék megakadt: a Nagy akadó sűrűje (Bercel) Pesty gyűjtője szerint „a Tisza kanyarulatába eső zug”. Ahol az erekben csak kis szintkülönbség volt, a víz csak csordogált: Poroszló csorgás (Szentmária), Csorgó ér (Karcza, Sárospatak), ahol nagyobb, ott folyt: Folyó ér (Karcza, Sárospatak), néha egészen gyorsan: Sebes ér (Rad, Szinyér, Viss), Zúgó ér (Olaszliszka). Karcza határában ma ismernek egy Ballagfolyvány nevű eret, amelyben „a víz csak úgy ballagott” (S). Ha elakadt a vízutánpótlás, az ér megállt: Holt ér (Luka), Hót ér (Pácin, Ricse), Holt Telebor (Sárospatak). A névadással leírták az ér vízviszonyait: Mély ér (Alsóberecki, Nagykövesd, Szomotor), földrajzi helyzetét: Helmei ér (Bacska), Határ ér (Nagykövesd), Elő ér (Lelesz), tulajdonosát: Kocsis ere (Agárd), Sánta Jakab ere (Sárospatak), használatának módját: Kaszált ér (Alsóberecki), Malom ér (Ricse), Mosó ér (Örös), egyéb jellemzőit: Nagy ér (Vajdáccka), Hosszú ér (Pácin), Szép ér (Lelesz), Sovány ér, Tekerés ér (Sárospatak).

A folyószabályozás nemcsak a felszíni vizek rendszerét változtatta meg, de teljesen átalakította a terület talajvízháztartását is. Ma csak a folyók mentén követi azok vízjárását, a múlt században sokkal nagyobb területen igazodhatott a tényleges elöntéshez. Míg ma erősen ingadozik (2–4,⁹⁹ illetve 3–6 m¹⁰⁰ között), a szabályozás előtt járása is

97 Csádé: csalit, cserjés, giz-gaz. (TESz I. 465.)

98 Gyócs: tiszta vízű tó, nádmentes vízállás. (Kiss L., 1988. I. 544.)

99 Marosi S.–Somogyi S., 1990. 163.

100 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 53.

egyenletesebb lehetett. Emiatt a szikesedés sem jelentett még akkora problémát, mint ma.¹⁰¹

Talajok

Magyarországon a modern (genetikus) talajtani kutatás csak századunk elején kezdődött, s az egyes területek feltérképezése pedig napjainkban is tart.¹⁰² A jelenkori kutatás által föltárt talajtípusokat a szabályozás előtti kor talajtípusaival pontosan megfeleltetni nem lehet. A talajképző tényezők közül ugyanis a legaktívabbak (víz és növényzet) megváltoztak, talajjavítás is folyt, s így ma olyan talajokkal is találkozunk, amelyek nemhogy a vízmentesítés előtt nem voltak, de közvetlenül utána sem alakultak még ki (pl. lecsapolt és telkesített síkláp talajok). A ma feltérképezett talajtípusokból azonban minden esetben lehet következtetni a lecsapolás és szabályozás előtti talajtípusra.

A legmagasabban fekvő részekben változott a talaj a legkevesebbet. A Helmecidombság, a Tarbucka és a homokdombok lejtőin barna erdőtalajt találunk.¹⁰³ A homokdombok egy részén lép föl az ún. kovárványosodás, amely a homok talajosodásának előrehaladottságát jelzi. A kovárványosodás a talajszelvényben a felhalmozódási szint alatt, a nyers homokban levő további agyagos felhalmozódási szinteket jelentik, amelyek javítják az eredeti futóhomok víz- és tápanyaggazdálkodását.¹⁰⁴ E homokok jó minőségét mutatják egy XVIII. századi jegyzőkönyv Ricséről írt sorai: „szakaszonként vagynak nékiek a lápok között olyan homokjaik mellyeken az Isten lábának nyomai észre vehetők, és felettébb nagy kövérséggel adatnak.”¹⁰⁵ Az egyik nagygyéresi kiemelkedés, a Császár gorc, „termékenységtől vette nevét”.¹⁰⁶ Ott, ahol a talajosodás még nem haladt nagyon előre, humuszos homokot találunk (pl. Luka és Vajdácska környéke, vagy a Sárospataki Alsóhatár egyes dombjai).¹⁰⁷ Ezek termékenysége is jobb a futóhomokénál, mert a humusztartalmuk 1%-nál nem kevesebb.¹⁰⁸ A mai vizsgálat szerint azonban a fenti két talaj termékenysége más talajokhoz képest gyenge, a talajértékszám 10 értékű skáláján csak a 8. kategóriába esnek.¹⁰⁹

Területünkön típusos futóhomok már nincs, de régen még lehetett egy-egy bucka taraján, peremén, meg nem kötött foltokban.¹¹⁰ Nagyrozvágyon még helynévben is szerepel (Futó homok), és a földkönyvekben gyakran olvasható a „szélhordta homokok” kifejezés, amely terméketlen tereket jelöl. A bodrogköziek a futóhomokot még ma is szélhordtának hívják (R). A homok színét és talán humusztartalmát jelzi néhány helynév

101 Bulla B., 1964. 284.

102 Stefanovits P., 1981. 7–14.

103 Bogoly J., 1984. 16.

104 Stefanovits P., 1981. 223.

105 Idézi Dankó I., 1964. 147.

106 Pesty F., 1864. Nagygyéres.

107 A különböző talajtípusok lelőhelyét a talajtani térkép ábrázolja.

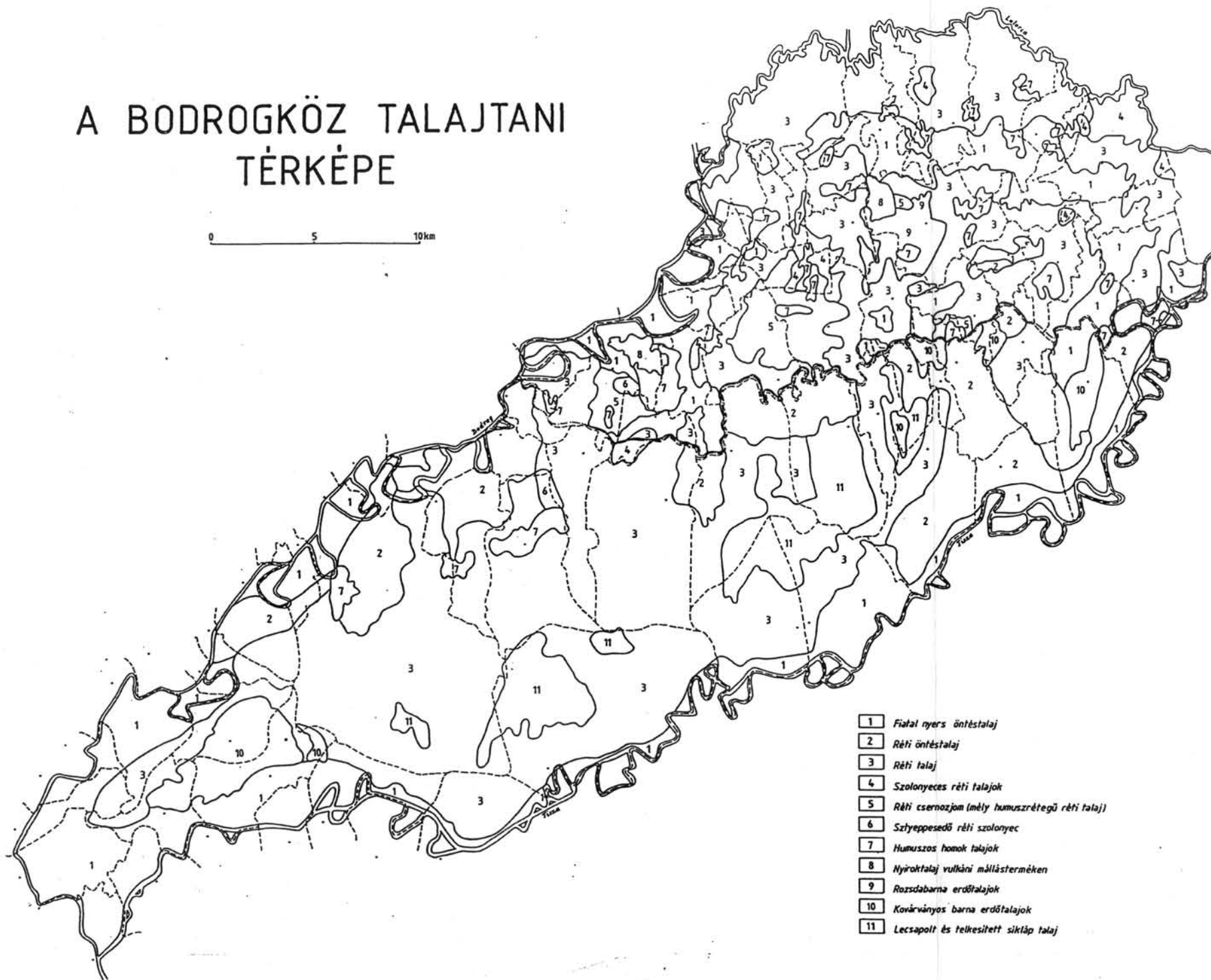
108 Stefanovits P., 1981. 199.

109 Marosi S.–Somogyi S., 1990. 164–165.; Várallyay Gy., et al. 1981. térképe. Talajértékszám: a talaj termékenysége a legtermékenyebb talaj termékenysége százalékában kifejezve. A számsorrend azonban fordított: 1-es az értékszám, ha a termékenység 90–100%, és 10 (a térképen 0-val jelölve), ha a termékenység 0–10%. Közvetlenül a lecsapolások befejezése után az ideiglenesen megnövekvő termékenység miatt a szakírók a homok, öntés és réti földeket, sőt a láptalajokat is kitűnő termékenységűnek mondták. (Kiss K., 1896. 49.)

110 Kiss K., 1896. 49.

A BODROGKÖZ TALAJTANI TÉRKEPE

0 5 10km

- 1 Fialat nyers öntéstalaj
- 2 Réti öntéstalaj
- 3 Réti talaj
- 4 Szolonyeces réti talajok
- 5 Réti csernozjom (mély humuszrétegű réti talaj)
- 6 Sztyeppesedő réti szolonyec
- 7 Humuszos homok talajok
- 8 Nyiroktalaj vulkáni mállásterméken
- 9 Rozsdabarna erdőtalajok
- 10 Kovárányos barna erdőtalajok
- 11 Lecsapolt és telkesített síkláp talaj

is: Kékes homok (Királyhelme), Penész homok (Szomotor), Barna homok (Szerdahely), Fekete homok (Perbenyik). A Fagyoska homok (Lelesz-Polyán) s talán a Fagyas homoka (Karád) helyén is arra utalhat, hogy a Bodrogló köz szélsőségesebb időjárásában még a homokba vetett termény is kifagyhat. Homokos talajt jelent a Csorvás domb (Luka),¹¹¹ és valószínűleg a Sárga domb (Bercel) is.

A legnagyobb területet a Bodrogló központi részén, a magasabban fekvő síkságokon a réti agyag borítja.¹¹² Ezt áradáskor meg-megfuttotta a víz, vagy a belvíz lepte el, de egyébként szárazon állott. Itt a talajképződésre elsősorban a nedvesség és a levegőhiány hatott, s a tavaszi, vízzel túltelített időszakot leszámítva jó víz-, de közepes tápanyaggazdálkodású talaj. Termékenysége 5–6-os.¹¹³ A Bodrogló közben ezt a talajt hívják fekete nyiroknak, a visszamaradt iszap és bomló növénytörmelék színe miatt. Nehezen művelhetőnek tartották. Ragadós, nyúlós állagát jól jellemzi a sárospataki határ „macskaszaros” dűlőneve.¹¹⁴ Rétnek viszont kiváló lehetett: Zsíros rétek (Szerdahely). Pesty Frigyes helynévközlője szántónak is dicséri: a Fekete Napkelet és Fekete Napszálát „széles, fekete búzatermő föld”.¹¹⁵ A mélyebben fekvő részek és tópartok vízzel telített talajaira vonatkoznak a sárral kapcsolatos nevek: Sáros tó (Ágcsenyő, Kistárkány, Viss, Kisfalud), Sároska tó (Sárospatak), Veréb sár (Kenézlő). Szintén csatakos, sáros helyet jelöl az Almás csatrája (Kistárkány),¹¹⁶ a Dagonya (Lelesz-Polyán) és a Dagonyás tó (Bély) is.

Ha a réti talajképző folyamatokhoz kismértékű szikesedés is társul, szolonyeces réti talajról beszélünk (pl. Karos és Kiskövesd között a Karcsa mentén). A Karos és Luka közötti háton a szikesedésen kívül a talajvízszint süllyedése is jellemző; itt a szelvény felső részében a víz hatása már nem érvényesül, s sztyeppesedő réti szolonyec talaj keletkezik. Termékenysége elég gyenge (7 ill. 9.). Ez utóbbi két talajtípus már valószínűleg a vízszabályozás után alakult ki,¹¹⁷ bár régebbi leírások szerint szinte minden falu határában voltak szikes foltok.¹¹⁸ A szikes talajokat ma Karoson „fejérszikesnek” nevezik (H). A helynevekben szikes aránylag kevés helyen, s inkább a Tisza mentén mutatható ki: Sziki (Vajdácaska), Nagy szék, Kis szék (Balsa), Nagy szék (Bercel), Székre járó (Viss). A tavak sőtartalmára, szikes kiválásokra utalhatnak a Fehér tó helynevek (Bély, Lelesz-Polyán, Kisfalud), de a Kis Fejér tó, Nagy Fejér tó (Kisgérés) és Nagy Fér tó (Lelesz)¹¹⁹ is. Néhány helyen a Sós tó név is felbukkan (Karcsa, Lelesz, Pácin), Bély mellett pedig van egy Sós lapos nevű rét. A Tisza mentén, Bercelen található a Kis Sós tó és a Nagy Sós tó, amely „1830 táján elpusztult szóda gyártó gazdagon be épített és jövedelmezett hellység”.¹²⁰

A nagy folyók mentén végig, de különösen a Bodrogló közben a felszín nyers öntéstalajból áll. A Tisza magasabb partja szinte a Tiszától a Bodrogló köz, a Karcsaé foltokban ilyen. Jellemzője, hogy a gyakori vízborítottság miatt a talajképződés mindig új rétege-

111 Kiss L., 1988. I. 342.

112 Bogoly J., 1984. 16.

113 Stefanovits P., 1981. 250–252. Várallyay Gy., et al. 1981. térképe.

114 Gönyey (Ébner) S., 1925. 67.

115 Pesty F., 1864. Laca.

116 TESz I. 487.

117 Stefanovits P., 1981. 244., 249.; Várallyay Gy., et al. 1981. térképe.

118 Trenkó Gy., 1909. 299.; Kiss K., 1896. 49.

119 Kiss L., 1988. I. 468.

120 Pesty F., 1864. Bercel.

ken indul meg s ezért mélyreható változás (pl. humuszosodás) nem tud megindulni. Vízgazdálkodásuk a rétegek szemcseösszetételétől függ, tápanyagellátottságuk közepes, termékenyséjük gyenge (8).¹²¹ A Bodroghözben ezt sárga nyiroknak hívják, s nagyon „súlyos”, vagyis kötött, nehezen művelhető földnek tartják.¹²² Ilyen helyre vonatkozik a Szőke gerind (Ricse) helynév. Cigádon a Tisza melletti öntéstalajt iszapnak mondják (C). Ha – a folyótól távolodva – szemcsésebb lesz, neve akkor „gömörű” (D), vagy „gyömörű” (G). A réti és az öntéstalajok között számos átmeneti forma alakulhat ki, mely mindkét talajtípus jellegzetes vonásait viselheti. Ha ritkábban önti el a felszínt a víz, a talajnak van ideje humuszosodni és ekkor a talaj egyszerre öntés (rétegzett, aránylag kialakulatlan) és réti (humuszos) jellegű. Ha nincs felszínközélen a talajvíz, víz- és tápanyag-gazdálkodásuk kedvezőnek mondható. Termékenyséjük 6–7-es. Ilyen területek vannak pl. a Bodrog felső szakaszán és Dámóc, Ricse, Leányvár környékén.¹²³ A helynevekben a tavak, vizek, folyók partjának növényzettel még be nem települt részére vonatkozik a Fövényeske (Királyhelmece), illetve a Fövényes tó (Sárospaták) név. Az áradások által el-elborított területet jellemez az Iszap legelő (Királyhelmece).

A „régii vizes világ” miatt a néprajzi szakirodalom a legnagyobb figyelmet a láptalajokra fordította, noha ezek mai változatai (lecsapolt és telkesített formában) csak a Hosszúrét mélyebben fekvő részein és a ricsei homokdombok között fordulnak elő, a Bodroghöz ma Magyarországhoz tartozó részének mindössze 9%-án.¹²⁴ A láptalaj jellemzője, hogy mivel állandóan vízzel borított, vagy vízzel telített körülmények között keletkezik, a növényzet maradványai a levegőtlen környezetben nem bomlanak el, tehát tőzeg képződik. Ha legalább időnként levegővel is érintkeznek, megindul a humuszképződés is. Jellemző folyamat még a kotusodás, vagyis az ásványi anyagok felszaporodása, de ennek előfeltétele a csaknem állandó levegőzöttség. Ha a lápokot lecsapolják, s a talajvízszint süllyedése miatt a kapilláris zóna feletti réteg kiszárad, ez a láptalajok tulajdonságaiban lényeges és vissza nem fordítható változásokat okoz. A talaj összezsugorodik, darabokra hull, és a könnyű talajszemcséket a szél könnyen kifújja. A láptalajok általában kedvezőtlen víz- és tápanyaggazdálkodásúak, ezt azonban a telkesítés¹²⁵ előnyösen befolyásolhatja.¹²⁶

Telkesítés helyett a folyószabályozások előtt még elsősorban égetéssel próbálták a talaj termékenyséjét fokozni, de a hamuvá vált anyagot a növényzet hamar felélte, így a talaj gyorsan kimerült, összeesett s a hamut a szél elfújta. Gönyey S. szerint ilyen helyeken keletkeztek a hosszúrétii nagy tavak. Ennek ellenére termékenyebbnek és könnyebben művelhetőnek tartották, mint a fekete és sárga nyirkot,¹²⁷ bár lehet, hogy a népi vélemény csak az első néhány évre vonatkozott. A bodroghözi népnyelv a tőzeges

121 *Stefanovits P.*, 1981. 261–262.; *Várallyay Gy.*, et al. 1981. térképe.

122 *Gönyey (Ébner) S.*, 1925. 67.

123 *Stefanovits P.*, 1981. 253.; *Várallyay Gy.*, et al. 1981. térképe.

124 *Marosi S.–Somogyi S.*, 1990. 165.

125 Félreértésre adhat okot, hogy a történelmi és néprajzi szakirodalom a telkesítés alatt mást ért. A történelemben használatos meghatározás szerint a telkesítés a föld termőképességének javítása, trágyázása állatok járatása, hálátása segítségével. A földrajz szerint a telkesítés olyan lecsapolási eljárás, amely a mentesíteni kívánt földet vízlevezető árkokkal négyzetes parcellákra, „telkekre” osztja, így a területet megszabadítva a felesleges víztől fokozza a talaj termőképességét. A dolgozatban itt a telkesítés szót ez utóbbi értelemben használtam.

126 *Stefanovits P.*, 1981. 254–258.

127 *Gönyey (Ébner) S.*, 1925. 67.

földet (régí tudományos nevén a turfát) nagy nedvszívóképessége miatt „tömlé”-nek nevezi. Ma a tömle keletkezését úgy magyarázzák, hogy „ledült a nád, ráment a víz, így lett olyan gyoszmos a föld” (Q). A tőzeges talaj legfelső porló része a pöfeteg gombához hasonlítható, s neve is ez.¹²⁸ „Pöfeteg” a neve a tőzeget finom eloszlásban tartalmazó porhanyós talajnak is. „Kotu”-nak itt a növénymaradványokkal átjárt humuszos földet hívják. Az igazi tömle hordalékmentes tiszta vízben keletkezik. Ha áradáskor a folyókból iszap vagy homok kerül a lápba, „kotosföld” jön létre. A homokkal keveredett pöfeteg neve „korpaföld”.¹²⁹ A szomszédos Rétközben hasonló neveket használnak: „püfő”, „tömlő”, „kotú”. Az éghető, darabos tőzeget „taplóföld”-nek, az érettebb, sok növényi rostot tartalmazót „csepűsföld”-nek nevezik, mert tépésekora a szálak úgy maradoznak el, mint a csepűből.¹³⁰ Talán ilyen földre utalhat a Bodroghközben a Csepűs (Béllly) rétnév is.

Növényzet

Magyarország területe 400 m tszf-i magasságig az erdőssztyepp (más néven ligetes mezőség) övbe tartozik. Ezért „Alföldünkön az utolsó természetes kép az erdőkkel, lápokkal, mocsarakkal, kisebb lösz- és homokpusztafoltokkal tarkított táj, az erdőssztyepp, amelyet a rajta átzúduló népek irtásai, a középkori települések, a török hódoltság, végül – az utolsó két évszázadban – a mesterséges kiszáritás tettek a mai kultúrpusztává.”¹³¹

A fenti képet pontosítva azonban kiderül, hogy a Bodroghköz klimazonálisan már a zárt tölgyes övben fekszik, s csak a Bodroghzug tartozik az erdőssztyepp övbe.¹³² Növényföldrajzilag az észak-alföldi flórajárás (Samicum) része, de ma már jórészt kultúrmezőség.¹³³ A növényzet a domborzatnak, a tengerszint feletti magasságnak és az ebből következő vízelborítottságnak megfelelően rendeződött növénytársulásokba. A növényzet rendkívül pontosan jelzi a felszín szintkülönbségeit¹³⁴ és igen gyorsan reagál a létfeltételeiben (talaj, víz) bekövetkezett változásokra.¹³⁵ Ezért az emberi beavatkozás (erdőirtás, lecsapolás) következtében eltűnt növényzet rekonstrukciójában a botanikai kutatás mellett igen nagy szerepe van a helyneveknek.

A helynevekben a természetes növénytársulások leírására rengeteg példát találunk. A terület növényzetének alapja az erdő, s ez a szó a helynevekben gyakran megtalálható. Az erdőt leginkább méretével jellemzik: Kis erdő (Ágcsernyő, Újlak), Nagy erdő (Alsóberecki, Felsőberecki, Karcsa, Karos, Lelesz, Zétény, Nagytárkány, Olaszi), de gyakran neve is van, ami a benne növő fákra: Csér erdő (Királyhelmece, Kiszgérés), Nyárjas erdő (Szerdahely), Berendás erdő (Leányvár), Szilas erdő (Bercel), aljnövényzetre: Kocsord¹³⁶ erdő (Alsóberecki), vagy helyzetére utal: Cserni erdő (Lelesz-Polyán, Szolnocska), Sark erdő (Zétény), Alsó erdő, Felső erdő (Olaszliszka). Néhány nagy erdőnek saját neve is van: Gyakar¹³⁷ erdő (Lelesz-Polyán, Kiszgérés, Újlak), Mikes erdő

128 Gönyey (Ébner) S., 1925. 67.

129 Trenkó Gy., 1909. 299–300.

130 Nyárády M., 1939. 66.

131 Soó R., 1964. 86., 90.

132 Soó R., 1964. 94.

133 Bulla B., 1964. 309.

134 Andrásfalvy B., 1975. 8.

135 Réfi Oszkó M., 1987. 30.

136 Kocsord: kénszagú gyökerű, kórós növény – disznókömény (Preucedanum) TESz II. 517.

137 Gyakar: a zempléni nyelvjárásban sűrű erdőt jelent (Kiss L., 1988. I. 538.)

(Nagyrozsvány), Dobrusnya erdő (Karád, Karcsa). Erdőt jelent a Sűrű (Dobra, Királyhelmecc) és a domborzati elemeknél már említett korong is. A helynevekben jellemzik az erdő állapotát is, amelyek a névadáskori helyzetre vonatkoznak, de aztán rajta maradtak a területen. A sarjerdő neve Fialalos (Kisfalud), illetve Eresztvény (Karos, Pácin), vagy Eresztvény (Luka, Őrös, Vajdácská, Cséke). Fialat erdőre vonatkozhat a Suhatag (suharc, husáng)¹³⁸ (Semjén), Suhatag láp (Láca) név is.

Az erdőkben a tengerszint feletti magasságnak megfelelően más-más növénytársulások találhatók.¹³⁹ A vulkanikus dombok lejtőit melegkedvelő tölgyesek borították. Az alacsonyabb, de még száraz térszínen, a kötött homokháton gyertyános-tölgyesek nőttek, középük ritkaságképpen (Sárospatak környékén, a folyó mentén) bükk is elegyedett. A keményfaerdőknek nagy gazdasági értékük volt, a Rétközben például csak azt a fás növénytársulást nevezték erdőnek, amelyben a tölgy uralkodott.¹⁴⁰ Az erdők fontossága fejeződött ki abban is, hogy a helynevekben gyakran hozzájuk viszonyították a dűlőket: Erdő alja (Bacska), Erdő széli (Karád), Erdőre járó (Lelesz-Polyán), Erdő sor (Őrös). Sokszor a fa maga is tájölési pont volt: Hat fa homoka (Kiscigánd), Száraz fák közt (Ricse), Egynehány fa alja (Szerdahely), Ritka fa közt (Szomotor), Egynehány fa gorca (Nagygéres). A gyertyános tölgyesek cserjeszintje szegényes, gyepszintje gazdagabb, bükkös, hegyi sás és szagos müge a jellemző. A buckákon nyír, kőris, gyertyán, szárazabb, nyíltabb pusztai tölgyes, magasabb talajvízszintnél zártabb, gazdagabb aljnövényzetű gyöngyvirágos tölgyes, a löszös platókon a tatárjuharos tölgyes a jellemző.

Az erdőkben képviselt fajok igen gyakran megjelennek a helynevekben: ez is bizonyítja, hogy az ember megtelepedésekor, de még később is a terület legnagyobb részét erdők borították. A melegkedvelő tölgyesek gyakori faja a csertölgy: Csér erdő (Kisgéres, Királyhelmecc), Cser szakadék (Királyhelmecc), Cser alja (Királyhelmecc, Petrahó, Balsa), Cser kő (Olaszi). Az erdő használatát is jelzi a Felső Makkos, Alsó Makkos (Lelesz-Polyán) és a Kis Csonkás tölgyes, Nagy Csonkás tölgyes (Luka), Kis Csonka tölgyes (Karád) név. A tölgy megkülönböztetett szerepére és változatos környezeti elterjedtségére utal a számtalan ilyen helynév: Tölgyes (Láca), Tölgyes (Olaszliszka), Tölgyfás homok (Cigánd), Tölgyes homok (Karos, Nagytárkány, Sárospatak), Tölgyfás gerind (Karád), Tölgyes tó (Karos), Dió ét tölgyes (Zalkod). Az egyéb fanemzetségeket jelzi a Gyertyános homok (Karád), Gyertyános (Kisfalud), Nagy Gyertyános tó (Leányvár), Nyírjes (Karád), Nyír eleje és Nyír fark (Karcsa), Nyírfás láp (Láca), Juharos (Semjén). A több szintben is előforduló kőrissel szintén gyakran találkozunk: Kőris mocsár (Lelesz), Kőrös mocsár (Nagygéres), Kőrös homok, Kőrös tó (Zétény), Kőrös hegy (Királyhelmecc).

A folyók árterét ligeterdők kísérték, méghozzá oly sűrűségben, hogy az agárdiak szerint Cigándtól el lehetett úgy jutni Oroszországba, hogy az ember fejét nem sütötte meg a nap.¹⁴¹ A liget szó is többfelé fennmaradt a helynevekben: Liget (Agárd, Kiscigánd, Rad), Szőlő liget (Nagytárkány), Róka liget, Nagy liget (Agárd). Radon a fák sűrűsége alapján megkülönböztettek Sűrű ligetet és Pusztá ligetet. A ligetek közt tisztásokat találunk: Bármos tisztája (Luka).

A magas árterben kőris-szil ligetek húzódtak. Ennek uralkodó faja a kocsányos tölgy, kísértői és típusjelzői a kislevelű hárs, a vénic szil és a magyar kőris. A helyne-

138 TESz III. 613.

139 A növényzettel és állatvilággal foglalkozó fejezetek elsősorban Soó R. 1964., Bulla B. 1964. és Bogoly J. 1984. alapján készült, ezekre a művekre a jegyzetekben utalok.

140 Réfi Oszkó M., 1987. 30.

141 Farkas M., 1971. 60.

vekben: Nagy Szilas (Kiscigánd), Szil hihető (Karcsa) „a hajdan itt találtott szilfákról elnevezve”,¹⁴² Szilas (Vencsellő), Szilas erdő hát (Bercel), Hárs szög (Lelesz-Polyán). Gazdag cserjeszintjén veresgyűrű som, mogyoró, galagonya, kányafa nőtt, a fákra komló és erdei szőlő kúszott.

Az alacsonyabb ártér jellemzője a fűz-nyárerdő, ezüstfűzzel, törékenyfűzzel, fekete és rezgő nyárral. A bodrogközi helynevek alapján ez a növénytársulás lehetett a legelterjedtebb. Szinte minden helység határában van erre utaló helynév: Fűzes szer (Agárd), Fűzes ér (Bacska), Fűszfás gerind (Karád), Ficfás gerind (Luka), Fűzes (Cséke, Felsőberecki, Királyhelmece, Olaszliszka, Pálfölde, Szerdahely, Tokaj), Szálvető fűzes, Derényi kert fűzese (Ricse), Apró fűzfás (Szentés), Fűszfás (Szinyér), Fűzfa zug (Sárospatak). Malodnya fűzes (Szomotor), Fűzes tó (Kistárkány, Karád), illetve Nyárjas (Bacska, Kaponya, Királyhelmece, Lelesz-Polyán, Luka), Nyárjas sziget, Nyárfás gerind (Karád), Nyárjaska (Karcsa), Nyárfa lép (Semjén), Nyárjas erdő (Szerdahely), Nyárfasor (Cséke), Nyárfák sorja (Nagyrozságy, Kisgéres), Hét nyárfa (Zalkod), Nyár szög (Karcsa, Kisrozságy), szinte felsorolni sem lehet. Ugyancsak (jegenye) nyárra utal a Topalyka, Topolyka helynév (Vécs, Nagygéres, Szolnocska, Újlak).

A lápok környékén kőris-méztársulás lárperdő sarjadt. Az Egres (Agárd, Kaponya, Karcsa, Lelesz), Fel éger lép (Nagycigánd), Egercse szög (Pácin), Egres lép (Nagyrozságy) helynév bizonyítja ezt. E lárperdőkben az alsóbb szinteket a hamvas szeder, nagycsalán és peszérce jellemezte.

Közvetlenül a vízparton, a mederhomokban bokorfűzek nőnek. A friss öntéseket, a holtágakat elzáró malágyokat is ezek hódítják meg először, mert a víz a fiatal fűzbokrok ágait iszapja alá nyomja, s ezek, az ár elvonultával mintegy bújással szaporodva nyomulnak előre.¹⁴³ Ezeket a növénytársulásokat a helynévanyagban a Vesszős (Agárd, Láca, Nagytárkány), Rakottyás (Ágcsernyő, Alsóberecki, Királyhelmece, Szentés, Nagytárkány), Veresfűzes (Béllly), Veresfűzfa homok (Karcsa) és a belőlük származó ér- és tónevek képviselik.

Az erdők cserjeszintjének növényei az erdők kivágása, legeltetése esetén szaporodnak el. Megjelenésük a névanyagban az erdők romlását, pusztulását jelenti.¹⁴⁴ A leggyakrabban a mogyoró név tűnik fel, hisz ennek termését gyűjteni lehetett: Mogyorós (Felsőberecki, Királyhelmece, Nagygéres, Pácin), Mogyoró(s) szög (Bacska, Karád, Lelesz), Mogyorós gerind (Karád, Szomotor), Mogyorós hosszak, Mogyorós fenek (Szolnocska). Felhasználható a som: Somos (Karcsa, Kisfalud, Olaszi), Somfás (Szinyér), a szeder: Szederkény (Zalkod), a kökény: Kökény lép (Karád, Luka), Kökény szög (Nagygéres), a bodza: Bodzás (Kaponya, Nagykövesd, Őrs, Szentés), Bodzás gorrond (Leányvár), a csipkebogyó: Csipkés hegy (Nagykövesd) s talán Rózsás (Szerdahely). Dűlőket neveznek el a fára felfutó komlóról: Komlóska (Véke), borostyánról: Borostyános (Kiscigánd, Pácin, Nagyrozságy), Borostyán szög (Karcsa), és a legeltetett helyeken elszaporodó galagonyáról: Galagonyás (Őrs), amely azonban inkább a hegyi legelőkre jellemző (Kisfalud, Olaszliszka, Keresztúr).

A gypeszint növényei is megjelennek a nevek közt: Típpan (Béllly, Kistárkány, Nagytárkány), Kocsord (vagyis disznókömény) (Alsóberecki, Olaszliszka), Laboda (Kiscigánd), Sármás (vadhagyma) (Karád), Buzsér homoka (Karád), Kis és Nagy Ibo-

142 *Pesty F.*, 1864. Karcsa.

143 *Trenkó Gy.*, 1909. 311. Szerinte a „malágy” bodrogközi tájszó, de a modern geomorfológia is ezt használja a morotva gátja nevének. (Vö. *Butzer, K. W.* 1986. 182.)

144 *Réfi Oszkó M.*, 1987. 30.

lyás (Királyhelmece), Ibolyás (Szentese), Lednek (Lelesz), Cikora (katáng) (Lelesz-Polyán, Luka, Vajdácská), Konkoly (Ricse, Semjén), Kis és Nagy Csanáros (Viss), és az ehető földieper: Eperjes(ke) (Kisgéres, Sárospatak), Kis Eperjes szög (Karas), Eperjes homok és Eperjes tó (Karád).

A folyóvizek növénytársulásai szegényesebbek, főleg a langóöblökben tenyészik a hínár s a vízmélység csökkenésével a nádas, törpekáka és a fonalas békanyál. A Tisza-meder és ártér jellegzetes növénye az édesgyökér, az iszapos ártereken a csetkáká finom gyepe.

Az állóvizeket, lefűződő holtágakat hamar elborítja a növényzet. A vízipáfrány, sulyom és tündérrózsza-hínár a nagyobb (2,5 m-nél mélyebb), a békalencse, boglárka, kis hínár a kisebb tavakban nő. A láperdők vizeiben békaturaj-kolokán és békaliliom-hínár tenyészik. A szikes tavak vizét kis sziki hínár, sziki káka veri fel, a szikes mezőkön sziki csenkesz és sóvirág él. A tavak hínáros nyílt vize felől a part felé haladva a nádas következik, amelyben a nád mellett harmatkása, mételykóró, gyékény és káka nő. A föl-töltődő part mentén magasság, semlyéksás és zsombéksás jellemző. A láprétek jellegzetes növényei a perjefélék. Ha a természetes folyamat előrehaladna, az égeres láperdő, majd a tölgyes is megjelenne a feltöltődő területen.

A vizek növényvilágának szintén van szerepe a helynévadásban. A legtöbb névben szereplő növény a nád. Nádas tó sok falu határában előfordul (Bacska, Bély, Királyhelmece, Luka, Véke, Zétény, Keresztúr, Kisfalud, Karcsa), néha több is: Kis és Nagy Nádas tó (Nagykövesd, Olaszliszka, Sárospatak), Alsó és Felső Nádas tó (Szentese). Fontos és felhasznált növény még a gyékény: Gyékényes(ke) (Kiscigánd, Lelesz-Polyán), Gyékényes ér (Szerdahely), Gyékény szög (Őrös), Gyikin szög (Nagyrozvagy), Gyékényes tó, Gyikénlő tó (Sárospatak). A nád mellett nő a harmatkás: Kása homok (Agárd), mételykóró: Métejes tó (Karcsa) és kákát: Káka rét (Agárd), Kákás tó (Kisgéres, Keresztúr, Sárospatak), Kákás mocsár (Keresztúr) is meg kell említeni.

A mélyebb vizek jellemző növényei közül a helynévanyagban megtaláljuk a tündérrózsát vagy vízitököt: Kis és Nagy Tököse (Láca), Tökös tó (Szerdahely, Viss, Keresztúr), az ehető sulyomot: Sulyomoska tó (Lelesz-Polyán), Sulyomos tó (Rad, Szerdahely), a kolokán hínárt: Kalokányos (Agárd, Karád, Pácin), Kalokányos tó (Viss), Kis és Nagy Kalokányos (Lelesz), Kalokányos hely (Nagygéres). Jellemző növény még a sás: Sásas fenek (Alsóberecki), Sásas tó (Királyhelmece, Kistárkány), Sás tó (Pácin, Nagyrozvagy), Nagy Sás tó (Kisfalud), Sásas szög (Ricse), amely gyakran zsombék formájában nő: Sombikos (Kiskövesd), Zsombékos (Nagykövesd). Mellette a láprét jellemző növénye tenyészik: Perje hát (Ricse).

Ezt a természetes vegetációt azonban az emberi tevékenység nagyon visszaszorította. Az erdők nagy része már a szabályozás előtt eltűnt. De hogy voltak, arra a helyneveken kívül „a Tisza mai partbeomlásaiban ott vannak a tanúbizonyságok az egymásra dőlt és idők folyamán beiszapolódott tönkökben. Nem egy szegény család szerzi be a tüzelőjét úgy, hogy a régen eltemetett fákat kiássa.”¹⁴⁵ Az ember által kialakított, nem erdei növénytársulások által benőtt területekre a helynevekben igen változatos elnevezéseket találunk.

A bereg vagy berek általában vízparti, bokros, cserjés, esetleg fás helyet jelent. Gyakran előfordul mint Bereg (Dobra), Bereg (Véke, Zétény), Beregi (Kisfalud), Berki (Sárospatak), vagy Bereg alja (Karcsa), Bereg alja (Bacska, Lelesz), Bereg közti homok

(Királyhelme), Berek hát (Sárospatak), néhányszor jelzővel is: Kovács berke (Semjén), Jarkó berke (Véke), Szarka bereg (Olaszliszka).

Gyér növényzetű, alacsonyabb cserjékkel borított vidék a fenyér (fennyes). Előfordul mint Fenyér (Agárd, Dámóc, Zalkod, Balsa), Fenyír (Olaszliszka), Fennyes (Semjén). Fenyér a neve a Bodroglóközben egy fűfajnak is, azon szállítják a halat a piacra, hogy össze ne törjön.¹⁴⁶ A helynevekben szerepel a cserje: Cserjék megett (Dobra), Cserjes (Kisfalud), Cserjési rét, Felső cserje (Sárospatak) és a bokor szó is: Bokrok (Balsa). Szintén bokros helyet jelenthet a sövény is: Dinnyés sövénye (Kiscigánd), Nagy Sövényő, Sövényő hát, Csernyi sövény szög (Lelesz-Polyán), Sövény ér (Luka).

A haraszt „nevezetét vette a haraszt fűtől”.¹⁴⁷ „Sok dudva volt ott, mert sok volt a homok rajta. Inkább csak harasztot termett” (S). A haraszt tehát gazos, füves területet jelent. Gyakran előfordul a helynevekben mint Haraszt (Vajdácaska, Olaszliszka, Szentés, Nagygéres), Harasztos (Karcsa, Luka, Pácin, Kisrosvágy), Haraszka (Béllly), vagy jelzővel Szél haraszt (Pácin), Hosszú haraszt (Szerdahely), Kereli haraszt (Nagygéres). Pesty F. adatközlője szerint „gyepes teret” jelent a Gyáparos vagy Gyapáros helynév.¹⁴⁸ Kis és Nagy Gyáparos (Karcsa), Gyapáros (Nagykövesd, Pácin, Véke). Néhány füves terület (Kisfalud, Keresztúr), „mivel apró és hasznos füvet terem, nyerte a Tisza mező nevezetét”.¹⁴⁹ A fű mint dűlő jelzője is előfordul: Fűves úti (Béllly, Lelesz), Fűves zátony (Lelesz), Fűves homok (Vajdácaska), Fűves tó (Olaszliszka), Ödön fű (Olaszliszka).

A gaz olyan későn kiszáradó helyet jelent, ahol csak tüzelőnek használható növények teremtek meg.¹⁵⁰ Más vélemény szerint egykori erdő maradáka.¹⁵¹ Ilyen a Nagy Gaz (Boly), Malom gaz (Zétény), Gazos rét (Józseffalva), Gazi rét (Olaszi), Gaz (Kiskövesd, Őrös), Gaz tava (Nagygéres), Széna gaz hát (Nagycigánd), Hosszú gaz alja (Szerdahely). Hasonlót jelenthet a lom:¹⁵² Lom szög (Karcsa, Karos), Váradi lom (Nagygéres) és a csádé, csáté:¹⁵³ Csádé rét, Csádé tó (Szolnocska), Csátés ér (Keresztúr). Szintén értéktelen, szúrós gazokkal jellemezték a helynévadók a következő dűlőket: Hosszú tövis (Kisgéres), Fekete Tövis szer (Bacska), Méhes tövis oldal (Semjén), Tüskés ér (Sárospatak).

Azok a vízi, vízkörnyéki növénytársulások, amelyek fákat nem tartalmaznak, a helynevekben rétként, lápként szerepelnek. A szomszédos Rétközben a rétet „a víztől ritkán szabaduló, s a szálasabb vízinövényeket csak foltosan termő helynek”,¹⁵⁴ illetve „vízinövényekkel, náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt, lassan mozgó vízzel borított területnek”¹⁵⁵ tartják, vagyis ott a rét nem azonos a kaszálóval.¹⁵⁶ A Bodroglóközben azonban a legtöbb rét helynév alatt megjelenő területet ténylegesen kaszálóként, legelőként hasznosítottak, és a legnagyobb vízjárta, növényzetborította süllyedéket, a Hosszú-

146 Dankó I., 1972. 461.

147 Pesty F., 1864. Szentés.

148 Pesty F., 1864. Pácin.

149 Pesty F., 1864. Bodrogresztúr; Bodroglókisfalud.

150 Réfi Oszkó M., 1987. 29.

151 Kovács D., 1984. 231.

152 Lom: száraz gally, rözse (TESz II. 786.)

153 Csádé: csalit, cserjés, giz-gaz (TESz I. 465.). Ugyanakkor a csáté lehet növénynevezettség is (Schoenius L.) (Soó R. – Kárpáti Z. 1968. 721.)

154 Réfi Oszkó M., 1987. 28., idézi Nyárády Mihály meghatározását.

155 Kiss L., 1929. 6.

156 Réfi Oszkó M., 19887b. 28.

rétet a helyiek nem is ismerték ezen a néven, hanem egyes részeit külön nevezték el: tónak, lápnek.¹⁵⁷ A földkönyvekben a vízjárta, náddal benőtt rétek mellett általában szerepel a megkülönböztető „nádas rét” kitétel, s ez helynévként is előfordul (Pácin), mely „nádtermő, zsombékos, allyas és sivatag hely”. Csak az itteni Nagyrétről írták a kortársak, hogy „hajdan általában nádat termett”.¹⁵⁸

A láp jelenthetett sekély, vízinövényekkel benőtt mocsarat,¹⁵⁹ de a Bodroglóközben inkább a „lassú mozgású vagy álló sekély vizek, tavak sajátos növényzeti képződménye”, amelyekben az elhalt vízi növények egymáson átfonódva, elhalt részeit összehajtva felhalmozódnak. Ha ez nagy tömeget ért el, embert, állatot is megtartott a víz színén lebegve. Jó legelőnek számított, ezért mesterségesen készítették is.¹⁶⁰ A Hosszúrét környékén számtalan láp helynévvel találkozunk, azonkívül viszont alig: Nagy Láp tó (Kaponya). A lápot gyakran tulajdonosáról (s talán készítőjéről) nevezték el: Kovács lápja, Bata Ferenc lápja (Karád), Péter láp (Luka), Balázs láp (Semjén), máskor a neki otthont adó vízről: Pap tava lápja (Karcsa), Pocsolya láp (Láca), Havas tó láp (Luka), Detka lápja (Karád) vagy a közeli kiemelkedésről: Kis homok lápja, Nagy homok lápja (Karád). A leggyakrabban azonban valamely tulajdonságáról kapja nevét: Nagy láp (Nagycigánd), Kis láp (Pácin), Sárga láp (Luka).

Nem számítva a szántók kultúrnövényeit, a lárprétek, rétek, legelők növénytakarója is átalakult a kaszálás, legeltetés és az ezzel járó tiprás, trágyázás hatására. A gyepek fellazulnak, a növénytársulások elszegényednek, rágást, taposást tűrő, szűrős és mérgező növényeket tartalmazó másodlagos társulások jelennek meg. Elszaporodik a csenkesz, a bogáncs, a csillagpázsit, a tarack.¹⁶¹ A helynevekben is megjelenik ez: Kőröska (Agárd), Gordony (Petrahó), Dudva földek (Vécs).

Az azonban egyedül a helynevek alapján is megállapítható, hogy Vajkai Aurél közel félszázados kijelentése: „A nép általában csak azt a növényt ismeri, amit valami célra felhasznál, a többit észre sem veszi”¹⁶² alapos revízióra szorul. A bodroglóki ember, akárcsak más ártéren élők, „a növényzetten olvasta le a különben alig látható talajemelkedések és -süllyedések mértékét. Ennek ismerete nélkül az ártér sokoldalú haszonvétele, megülése lehetetlen lett volna.”¹⁶³ Vagyis a nép az életterében való tájékozódás céljából is megismeri a környezetét, különösen a növényvilágot, s nemcsak azokat a fajokat, amelyeket közvetlenül felhasznál.

Állatvilág

A magyarországi Bodroglóköz állatvilágából jobban csak a folyók halfaunáját kutatják. Egyedül a Bodrogból 45 fajt ismertek.¹⁶⁴ A Tisza halbősége legendás volt, de a Bodrog sem vallott szégyent: „...a’ Bodrog és Tisza nagyobb halakkal tele vannak. A’ Bodroglóközben igen kövér Márna, Tokaj m. nevezetes ketsege, Patak m. legjobb tsuka

157 Kántor M., 1933. 161.

158 Pesty F. 1864. Pácin.

159 Réfi Oszkó M., 1987. 29.

160 Kántor M., 1933. 161.

161 Bulla B., 1964. 303–314., 323–330.; Soó R., 1964. 116–124.; Marosi S.–Szilárd J., 1969. 58–60.; Bogoly J., 1984. 20–21.

162 Vajkai A., 1948. 9.

163 Andrásfalvy B., 1975. 8.

164 Marosi S.–Szilárd J., 1969. 61.

(...) fogatik. Bodroglókban a' vízáradások után a' temérdek halakkal a' sertéseket hízlalják."¹⁶⁵

Az északi rész állatvilágának leírása szerint jelenleg a gazdag rovar-, hal- és hüllőfauna mellett a kétélű fajok száma kevesebb, míg madarak, emlősök szintén szép számban élnek.¹⁶⁶

Az állatvilág mai képét az emberi tevékenységtől kevésbé bolygatott területek nagysága és elhelyezkedése alakítja ki. A múlt században és annak előtte a fauna nemcsak fajokban, de egyedszámban is gazdagabb volt. A helynevekben felbukkanó állatnevek természetesen nem adnak olyan átfogó képet a vidék faunájáról, mint a jellegzetes növénytársulásokról, de bizonyos vadak egykori itteni életéről adnak információkat. A nevekben természetesen a leginkább észrevehető, illetve a vadászható, hasznosítható fajok szerepelnek.

Az alacsonyabbrendű állatok kevésbé feltűnőek. Ismerünk Hernyói dűlőt (Nagycigánd), Szöcskét¹⁶⁷ (Karád), Palacka (poloska)¹⁶⁸ homokot (Lelesz), Palackás tavat (Keresztúr), Pók tavat (Bercel), Tetves homokot (Sárospatak). A csípő rovarokat már hamarabb észrevesszük: Szúnyog tó (Lelesz-Polyán), Pöcsikes láp (Semjén).

A halak nagy számuk és fontos élelmezési cikk voltak miatt gyakran szerepelnek: Kis és Nagy Csukás tó (Bély), Csukás tó (Szentés), Singéres (a sügér itteni neve)¹⁶⁹ (Agárd), Nagy Singéres (Sárospatak), Pontyolos (Boly), Pozsáros (pontyféle)¹⁷⁰ (Szerdahely, Nagygéres), Dévárias (dévérés?) tó (Viss), Harcsás (Nagyrozságy), Kárászos (Nagyrozságy, Olaszliszka). Pesty F. helynévközlője szerint a földkönyvben Szőlőske néven szereplő dűlő a valóságban Süllőske, mely „hajdan víz állós hely lévén süllő halak dúsan tenyészték benne”.¹⁷¹ Gyakrabban helyi: Pizskáros¹⁷² (Kisgéres, Láca, Olasz), ritkábban közönséges néven fordul elő a csík: Csík országa (Sárospatak).

A halakon kívül a vízi élővilág más fajai is nevet adnak egyes helyeknek: Nadályos tó (Királyhelmece), Rák tó (Sárospatak). A kétélűek és hüllők, mivel nem voltak fontosak az ártéri használatban, a névanyagban alig vannak jelen: Béka tó (Karcsa, Nagyrozságy), Gyíkos (Őrös), Kígyós (Ricse, Kisgéres, Nagygéres, Kisfalud), Kígyó homok (Karcsa).

A jól azonosítható és jellegzetes madarak ellenben annál több helynévben előfordulnak. Elsősorban a vízimadarak: Cakó (gólya) homok (Bély), Kis és Nagy Darvas tó (Bély, Láca, Őrös), Daru láp (Luka), Darvas (Dámóc, Nagygéres, Szentés, Bercel), Kis Darvas (Véke), Gémes tó (Bély), Kácsánd (Királyhelmece), Libutz (bíbic) homok (Karcsa), Gödény tava (Kiscigánd, Zétény), Gödényes tó (Ricse), Gödény ere (Karád), Batonya (gödény)¹⁷³ rét (Lelesz-Polyán), Batonai dűlő (Nagycigánd, Sirály tó (Sárospatak).

165 *Magda P.*, 1819. 413 de szó szerint ugyanezt írja *Szirmay A.*, 1897. 139.

166 *Bogoly J.*, 1984. 38–44.

167 A szöcske szó a szomszédos Rétközben néhány holdnyi kis száraz területet jelent. (*Réfi Oszkó M.*, 1987. 22.)

168 *Kiss L.*, 1988. II. 308.

169 *Bogoly J.*, 1984. 40.

170 *TESz III.* 271. Az ichtológiai szakirodalomban nincs egyetértés: *Pintér K.*, 1989. 109. és *Vásárhelyi L.*, 1961. 38. szerint a poszár és a ponty szinonimák, *Lovassy S.*, 1927. 818. szerint a poszár a hivatalosan parasztponty nevű pontyváltozat (*Cyprinus carpio var. hungaricus*). *Herman O.*, 1887. 134. a poszárt csak a régiségben említi, mint ételt.

171 *Pesty F.*, 1864. Kiskövesd.

172 *Kiss L.*, 1988. II. 352.

173 *Kiss L.*, 1988. I. 176–177.

Szintén a vízimadarakra utal a Kiköltő (Nagykövesd), mely „aljas hely, víz áradáskor posványos”,¹⁷⁴ valamint a Karád és Sárospatak határán levő Lúdhalgató tó.

A közönséges madarak közül alighanem nagy számban fészkeltek erre a galambok: Galamb homok (Karcsa), Gerlices ér (Lelesz), Gerlice (Szentmária), Gerlicke (Pálfölde, Újlak, Vécs), Galamb szék láp (Semjén), Galambos (Kisfalud, Olaszliszka, Ardó, Keresztúr, Zalkod), előfordultak szarkák: Szarka homok, Szarka ér (Luka), Szarka bereg (Olaszliszka), Szarka tó (Nagygéres), csókák: Csóka bugy (Boly), Csóka szög (Szerdahely), varjak: Varjú homok (Örös), Varjas (Kisfalud), verebek: Veréb szög (Karád), Veréb sár (Kenézlő).

Egy-egy névvel szerepelnek a fácánok (bár lehet, hogy a Kakas helynevek is fácánkast jelentenek): Fácános (Bély) és a pacsirták: Pipiske (Keresztúr), rigók: Rigócska (Kaponya), cinkék: Cinke rét (Nagytárkány).

A gazdag faunában ragadozó madarak is sokszor feltűntek: Sas homok (Viss), Sasfészkesi rétek (Karád), Sasfészek (Balsa), Ölved ere, Ölved (ölyv)¹⁷⁵ szög (Karád), Bagoly szög (Láca), Bagoly zug (Timár), Kányás (Ricse, Semjén), Kányás tó (Láca), Kánya alja (Lelesz-Polyán), Vércses (Kistárkány).

Egyes nevekben már régen kipusztult madarat is felfedezhetünk: Keselyüs (Kiscigánd, Kisfalud), Keszjüs (Karcsa, Karos).

Ugyancsak elvándorolt a környékről a hód: Kis Hódos, Nagy Hódos, Hódos gorond (Ricse). Régen még gyakori lehetett a szarvas: Szarvas tó (Karcsa), Szarvas kút (Karcsa), Szarvas erdő (Vencsellő), míg a borz: Borzlyuk (Láca), Borz homok (Lelesz-Polyán, Örös), Borzos ér (Nagycigánd) és a nyúl: Nyúl nyomó homok (Láca) ma is sokfelé él.

A környék két leggyakoribb ragadozóját sokszor lakóhelyükkel jellemezték: Verem¹⁷⁶ szög (Karád), Rókalyuk (Luka), Rókalyukas (Bély), Rókalukaknál (Keresztúr), Farkasverem (Királyhelme, Sárospatak). Ezenkívül is többször szerepelnek azonban a helynevekben: Róka liget (Agárd), Róka szög (Dobra), Kis Rókás homok (Vajdácska), különösen a ma már kipusztult farkas: Farkas gyepű (Kiscigánd), Farkas tó (Karád, Luka), Farkas hegy (Kaponya), Farkas gorond (Karcsa), Farkas rét (Pálfölde), Farkas kert (Perbenyik).

Valószínű, hogy a Macskás (Kiskövesd, Nagykövesd, Keresztúr, Kisfalud) helynevek is inkább vad-, mint házimacskákra vonatkoznak.

Néhány helynév jelzi a környék földesurának vadászó szenvedélyét is: Vadaskert (Lelesz-Polyán, Pácin), Vadkert (Nagytárkány, Zétény). Szintén vadászatra utalhat a Nyulászó (Nagykövesd) dűlőnév.

Mivel a legtöbb állatnév emberek vezetékneve is lehet, néhány esetben nehéz eldönteni, vajon az illető hely nem a tulajdonosról kapta-e nevét: Darvas pusztá (Karád), Varjú szállás földek (Kaponya), Kaba (sólómféle) gerind (Ricse), Borz homoka (Karád), Farkas ól (Karád), Farkas tava (Kiscigánd).

174 *Pesty F.*, 1864. Nagykövesd.

175 *Kiss L.*, 1988. II. 296.

176 *Kováts D.*, 1987. 72.

Adatközlők

- A – Bodnár „Pera” Károly (1919) – Cigánd (Kis)
- B – György „Toszka” János (1929) – Cigánd (Kis)
- C – Herczik Dániel (1923) – Cigánd (Kis)
- D – Herczik Géza (1917) – Cigánd (Kis)
- E – Terjék „Fekete” István (1922) – Cigánd (Kis)
- F – Bodnár „Garnács” József (1926) – Cigánd (Nagy)
- G – Szántó János (1910) és Lakatos János (1910) – Cigánd (Nagy)
- H – Gál Miklósné, Szabó Mária (1909) – Lukai születésű karosi lakos
- I – Gecse Sándor (1913) – Karos
- J – Jákob József (1926) – Karos
- K – Kulcsár Gyula (1909) – Karos
- L – Seres József (1906) – Karos
- M – Újlaki János (1905) és Újlaki Jánosné (1913) – Karos
- N – Ardó Miklós (1921) – Karcsa
- O – Bók Géza (1924) – Karcsa
- P – Cinke András (1919) – Karcsa
- Q – Kovács Lajos (1923) – Karcsa
- R – Nagy A. János (1921) – Karcsa
- S – Váradi Miklós (1921) – Karcsa

A felhasznált térképek jegyzéke és lelőhelye¹⁷⁷ Átnézeti térképek

EAST-SLOVAKIAN

é. n. Lowland-South. Soil map 1:200000.

III. KATONAI

1884 felmérés térképe. 1:25000. Hadtörténeti Múzeum, B. IX. a. 397.

MAGYARORSZÁG

1981 termőhelyi talajadottságait meghatározó talajtani tényezők térképe 1:100000. (Várallyay Gy. et al.)

1985 agrotopográfiai térképe 1:100000. (Várallyay Gy.)

A VÍZRAJZI INTÉZET térképei OL S80.

Falutérképek és földkönyvek

Rövidítések = bv: birtokvázlat; fk: földkönyv; kt: kataszteri térkép; út: úrbéri térkép; OL: Országos Levéltár; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; ZL: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Zemplén megyei fióklevéltára, Sátoraljaújhely.

Bodrogközi helységek

AGÁRD

kt: 1854/ OL S78 – 338.t.;

út: 1868/ ZL U162, 1871/ ZL U163;

ÁGCSEKNYŐ

kt: 1854/ OSZK K23;

út: (1865)/ ZL U168;

ALSÓBERECKI

kt: 1854/ OL S78 – 329.t.;

út (1841)/ ZL U1, 1843/ ZL U2;

BACSKA

fk: 1841/ ZL VII 2/c.4.;

¹⁷⁷ A jegyzékben részletezve csak azok a térképek szerepelnek, amelyek lelőhelyére, jelzetére a jegyzetekben külön nem hivatkoztam.

kt: 1854/ OSZK K80;
út: 1862/ OSZK TK1588;
BATTYÁN
kt: 1854/ OSZK K130;
BÉLY
bv: 1854/ OSZK Bv/4483;
fk: (1857) ZL VII.2/c.4.;
út: 1857/ ZL U8;
BOLY
kt: 1854/ OSZK K183;
út: 1844/ ZL U171, 1845/ ZL U172;
CSÉKE
kt: 1854/ OSZK K247;
DÁMÓC
kt: 1854/ OSZK K289;
DOBRA
fk: (1859)/ ZL VII.2/c.23.;
kt: 1854/ K686;
út: 1861/ ZL U210;
FELSŐBERECKI
kt: 1854/ OL S78 – 330.t.;
KAPONYA
kt: 1854/ OSZK K807;
út: 1858/ OSZK TK1814;
KARÁD
kt: 1854/ OL S78 – 337.t.;
út: (1860)/ ZL U143, 1863/ ZL U144;
KARCSA
kt: 1852/ OL S78 – 331.t.;
út: 1839/ ZL U48, (1863)/ ZL U49;
KAROS
kt: 1851/ OL S78 – 332.t.;
út: 1839/ ZL U50, 1862/ ZL U51;
KENÉZLŐ
kt: 1853/ OL S78 – 216.t.;
KIRÁLYHELMEC
fk: 1869/ ZL VII.2./c.22.;
út: (1867)/ ZL U216, 1869/ ZL U57;
KISCIGÁND
út: 1836/ ZL U58/1, 1864/ ZL U58/2;
KISGÉRES
kt: 1854/ OSZK K688;
út: (Pusztakeresztúr) (1866)/ ZL U54;
KISKÖVESD
kt: 1854/ OSZK K702;
út: (1839)/ ZL U206;
KISROZVÁGY
kt: 1854/ OL S78 – 332.t.;
KISTÁRKÁNY
kt: 1854/ OSZK K735;
út: 1845/ ZL U62;
LÁCA
bv: 1854/ OSZK Bv/4554;
fk: 1883/ ZL VII.2/c.25.;
út: 1887/ ZL U71/1–2;
LEÁNYVÁR
kt: 1854/ OL S78 – 334.t.;
út: (1861)/ ZL U72;
LELESZ
fk: 1856/, 1865/ ZL VII.2/c.28.;

út: 1865/ OSZK TK1476;
LELESZ-POLYÁN
fk: 1857/, 1858/, 1864/ ZL VII.2/c.29.;
út: 1864/ OSZK TK1473;
LUKA
kt: 1854/ OL S78 – 329.t.;
út: (1844)/ ZL U73;
NAGYCIGÁND
kt: 1852/ OL S78 – 330.t.;
út: 1865/ ZL U59/1, 1865/ ZL U59/2;
NAGYGÉRES
kt: 1854/ OSZK K911;
NAGYKÖVESD
kt: 1854/ OSZK K925;
út: 1839/ ZL U98;
NAGYROZVÁGY
kt: 1854/ OL S78 – 333.t.;
NAGYTÁRKÁNY
kt: 1854/ OSZK K951;
ÓRÖS
kt: 1854/ OSZK K1008;
út: 1847/ OSZK TK798, (Gerepsepuszta) 1869/ OSZK TK1732;
PÁCIN
fk: 1860/, 1863/ ZL VII.2/c.36.;
kt: 1854/ OL S78 – 333.t.;
PÁLFÖLDE
fk: 1844/ ZL VII.2/c.36.;
kt: 1854/ OSZK K1020;
út: 1845/ OSZK TK1721;
PERBENYIK
kt: 1854/ OSZK K1048;
RAD
fk: é. n./, 1806/ ZL VII.2/c.36.;
kt: 1854/ OSZK K1103;
út: 1840/ ZL U234;
RICSE
fk: 1865/ ZL VII.2/c.36.;
kt: 1851/ OL S78-334.t.;
út: 1864/ ZL U108, 1867/ ZL U109.;
SEMJÉN
fk: 1864/ ZL VII.2/c.47.;
kt: 1854/ OL S78 – 334.t.;
út: 1864/ ZL U134;
SZENTES
kt: 1854/ OSZK K171;
út (1863)/ ZL U20;
SZENTMÁRIA
kt: 1852/ OSZK K172;
SZERDAHELY
fk: 1853/ ZL VII.2/c.6.;
kt: 1854/ OSZK K173;
út: 1839/ OSZK TK1339, 1853/ ZL U21;
SZINYÉR
kt: 1854/ OSZK K1263;
út: 1838/ ZL U241;
SZOLNOCSKA
fk: 1863/ ZL VII.2/c.48.;
kt: 1851/ OSZK K1271;
út: 1864/ ZL U135;

SZOMOTOR

fk: 1866/ ZL VII.2/c.48.;
kt: 1854/ OSZK K1275;
út: 1844/ ZL U243, 1864/ ZL U244;

SZÖG

kt: 1854/ OSZK K174;

ÚJLAK

kt: 1854/ OSZK K743;

VAJDÁCSKA

fk: 1859/, 1866/ ZL VII.2/c.54.;
kt: 1851/ OL S78 – 338.t.;
út: 1859/ ZL U151;

VÉCS

kt: 1854/ OSZK K175;

VÉKE

út: 1855/ OSZK TK1789;
kt: 1858/ OSZK K1463;

VISS

fk: 1867/ ZL VII.2/c.56.;
kt: 1854/ OL S78 – 227.t.;

ZALKOD

kt: 1854/ OL S78 – 227.t.;

ZÉTÉNY

fk: 1847/ ZL VII.2/c.57.;
kt: 1854/ OSZK K1501;
út: 1847/ OSZK TK1780;

**Bodrogközön kívüli települések
Zemplén megye****ARDÓ**

kt: 1851/ OL S78 – 338.t.;

JÓZSEFFALVA

fk: 1859/ ZL VII.2/c.18.;
kt: (Józseffalva, Petrahó) 1854/ OL S78 – 329.t.;
út: (1860)/ ZL U46;

KERESZTÚR

fk: 1860/ ZL VII.2/c.5.;
kt: 1854/ OL S78 – 329.t.;
út: 1843/ ZL U14, 1862/ ZL U18/2;

KISFALUD

fk: (Kisfalud, Szegi, Long) 1884/ ZL VII.2/c.7.;
kt: (Kisfalud, Szegi, Long) 1852/ OL S78 – 329.t.;
út: 1898/ ZL U19;

LISZKA

fk: 1866/ ZL VII.2/c.35.;
kt: 1851/ OL S78 – 334.t.;
út: 1877/ ZL U104;

OLASZI-ZSADÁNY-SÁRA

kt: 1854/ OL S78 – 330.t.;

PETRAHÓ

kt: (Józseffalva, Petrahó) 1854/ OL S78 – 329.t.;
út: é. n./ ZL U106;

SÁROSPATAK

kt: 1854/ OL S78 – 335.t.;

TOKAJ

kt: 1852/ OL S78 – 338.t.;

Szabolcs megye

BALSA

kt: 1854/ OL S78 – 213.t.;

BERCEL

kt: 1852/ OL S78 – 225.t.;

TIMÁR

kt: 1854/ OL S78 – 225.t.;

VENCSELLŐ

kt: 1854/ OL S78 – 227.t.;

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, 476. p.

Atlas

1980 Slovenskej Socialistickej Republiky. (Bratislava)

Bacsó Nándor

1959 Magyarország éghajlata. Bp. 302. p.

Bogoly János

1984 A Bodrog és Latorca vidékének természetrajza. Új Mindenes Gyűjtemény 3. Bratislava. 7–51.

Borsy Zoltán

1953 A Bodrogköz felszínének kialakulása. Földrajzi Értesítő 3–4. 409–418.

Borsy Zoltán–Félegyházi Enikő

1982 A vízhalózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocéntól napjainkig. Szabolcs Szatmári Szemle XVII/3. 23–32.

Botár Imre–Károlyi Zsigmond

1971 A Tisza szabályozása I–II. (1846–1979) és (1879–1944). Vízügyi Történeti Füzetek III–IV. 75. p. és 85. p.

Bulla Béla

1964 Magyarország természeti földrajza. Bp. 424. p.

Butzer, Karl, W.

1986 A földfelszín formakincse. Bp. 520. p.

Csatári Bálint

1983 A természeti és társadalmi tényezők hatása a Sárrét népességére és településhálózatára. Kand. ért. kézírata, MTA Kézirattár. 199.p.

Dankó Imre

1964 A bodrogközi Hosszúréti települése. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 143–163.

1970 Adattár a Bodrogköz régi vízrajzához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 375–409.

1972 Bodrogközi halászsztár. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 449–505.

1986 A Bodrogköz régi vízrajza és vízi élete. In: Fejezetek a Bodrogköz néprajzából. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében V. Miskolc. 21–28.

Farkas Mária

1971 A búza termesztése. In: Abaúj és Zemplén népeletéből. A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium Kazinczy Körének gyűjtése. Helytörténeti Publikációk II. (szerk. *Kováts Dániel*) Sátoraljaújhely, 60–69.

Fábián Sándor (szerk.)

1939 Szatmár, Ugocsa és Bereg (közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegyék (1924–1938). Magyar városok és vármegyék monográfiája XXVIII. Bp. 719. p.

Frisnyák Sándor

1985 Történeti földrajz. Nyíregyháza. 213. p.

Glaser Lajos

1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények LXVII/4. 297–307.

Góczán László

1984 A természeti környezet tényezőinek relatív értékelése. Bp. MTA FKI, 95. p.

Gönyey (Ébner) Sándor

1925 A Bodrogek köz lapi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és ember V. 65–102.

Herman Ottó

1887 A magyar halászat könyve I–II. Bp. 859. p.

Högye István–Seresné Szegőfi Anna–Tóth Péter

1983 Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. B.-A.-Z. Megyei Levéltári Füzetek 16–18. 504.p.

Kántor Mihály

1933 A Bodrogek köz. In: Sárospatak és vidéke, Magyar Városok Monográfiája (szerk. *Gulyás József–Kántor Mihály*). Bp. 158–200.

Kiséry László

1935 A csonkamagyarországi Bodrogek köz. Debrecen, 32. p.

Kiss Károly

1896 A Bodrogek köz- és mezőgazdasági szempontból. In: A Bodrogek köz Tiszaszabályozó Társulat Monographiája 1846–1896 (szerk. *gr. Mailáth József*). Bp. 45–60.

Kiss Lajos

1929 Földművelés a Rétközön. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, V/20. Debrecen, 38.p.

Kiss Lajos (másik)

1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. 821. p. és 822. p.

Kováts Dániel

1983 A sátoraljaújhelyi járás helyneveinek köznévi alaprége A–F. Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye 6. 126–130.

1984 U. e. G–Ly. SzBAZM 7. 231–234.

1985 U. e. M–S. SzBAZM 8. 71–75.

1987 U. e. Sz–Zs. SzBAZM 10. 69–73.

Kósa László–Filep Antal

1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 231. p.

Lovassy Sándor

1927 Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai. Kir. Magy. Term. Tud. Társ. XCV. kötete. Bp. 895. p.

Lovász György

1981 A földrajzi környezetkutatás elméleti és módszertani kérdései. Földrajzi Értesítő XXX. 159–164.

Magda Pál

1819 Magyar országnak és a' határ örző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográfiai leírása. Pest. 586. p.

A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára I–III. Bp. 1967–1970–1976

Magyarország Nemzeti Atlasza. Bp. 1989

Marosi Sándor

1981 Táj és környezet. Földrajzi Értesítő XXX. 59–72.

Marosi Sándor–Somogyi Sándor

1990 Magyarország kistájainak katasztere I–II. Bp. MTA FKI 1023. p.

Marosi Sándor–Szilárd Jenő

1969 A tiszai Alföld. Magyarország tájféldrajza 2. Bp.

Molnár Géza

1990 Az ártéri gazdálkodás (kézirat)

Nagy Géza

1982 Miről vallanak a Bodroglók földrajzi nevei? In: Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye 4. 131–134.

1994 A magyarországi Bodroglók földrajzi nevei. Bodroglózi Füzetek 6–8. Pácin. 421. p.

Nyárády Mihály

1939 Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon. In: Szabolcs vármegye (szerk. *Dienes István*). Bp. 65–77.

Patay Pálné–Plihál Katalin

1984 Kéziratós térképek az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában I. Önálló kéziratós térképek 1–2. Bp. 831. p.

Pesty Frigyes

1864 Helynévtára. (OSZK Kézirattár)

Pécsy Márton–Sárfalvi Béla

1960 Magyarország földrajza. Bp.

Pintér Károly

1989 Magyarország halai. Bp. 202. p.

Réfi Oszkó Magdolna

1987 Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Kand. ért. Bp. MTA Kézirattár, 295. p.

Seres Péterné–Kováts Dániel

1977 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratós térképein. Borsodi Levéltári Füzetek 6. Miskolc.

Soó Rezső

1964 A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I. Bp. 589. p.

Soó Rezső – Kárpáti Zoltán

1968 Magyar flóra. Harasztok – virágos növények. Növényhatározó II. kötet. Bp. 846. p.

Stefanovits Pál

1963 Magyarország talajai. Bp. 442. p.

1981 Talajtan. Bp. 380. p.

Takács Lajos

1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek – irtásmódok. Bp. 418. p.

Trenkó György

1909 A Bodrogek vízrajzához. Földrajzi Közlemények XXXVII/7. 295–317.

Új Magyar Tájszótár I–III. 1979–92

Vajkai Aurél

1948 Népi természetismerete. Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Bp. 19. p.

Valter Ilona

1974 A Bodrogek honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle XVI./1–2. 1–55.

Várallyay György

1985 Magyarország 1:100000-es méretarányú agrotopográfiai térképe. Agrokémia és talajtan XXXIV/1–2. 243–248.

Várallyay György–Szűcs László–Murányi Attila–Rajkai Kálmán–Zilahy Péter

1979–80 Magyarország termőhelyi adottságait meghatározó talajtani tényezők 1:100000-es méretarányú térképe. Agrokémia és talajtan XXVIII/3–4. 363–384. és XXIX/1–2. 35–76.

1981 Magyarország agroökológia potenciálját meghatározó talajtani tényezők 1:100000-es méretarányú térképe. Földrajzi Értesítő XXX/2–3. 235–250.

Vásárhelyi István

1961 Magyarország halai írásban és képen. Borsodi Szemle Könyvtára 1. Miskolc. 134. p.

Zelenák István

1982 A földrajzi tényező szerepe a névadásban. Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye 4. 135–137.

THE NATURAL ENVIRONMENT OF BODROGKÖZ AT THE TIME OF THE CHANNELIZATION OF RIVERS (1840–1910)

In this article the author characterizes the natural environment of Bodrogek, a flood-area in northeastern Hungary with the help of data of natural sciences contrasting them with the knowledge of local people about their own land collected in field-works and with toponyms collected from various contemporary maps and land-books. First the territory of the investigated area is determined relying on an appropriate mixture of geographical, ethnographical and hydrographical points of views. After a short representation of the geological history of the land, the author depicts the orography of Bodrogek using mainly the various toponyms, arranging them according to the various orographical phenomena they mean. While the survey of climate is based chiefly on data of natural sciences and the view of local people, in the representation of the hydrography – which plays an especially important role among the features of the natural environment in a flood-area like Bodrogek – principally the toponyms are used again put in a topographical order. The various kinds of soils in the area are described by all of the three methods used in this article. The vegetation of Bodrogek is represented with the help of the numerous toponyms ordered according to the various vegetation

zones of land and water, which range from open lakes and streams to tops of the volcanic hills. At the end of the article the fauna of the territory is shortly mentioned mainly from the local people's point of view represented in the toponyms since whenever they used the names of animals to denominate a piece of land, they applied – with some exceptions – only the name of vertebrates.

Balázs Borsos

A ZSIDÓK TOKAJBAN 1869-BEN

BENCSIK JÁNOS

Gyarapodóban Tokaj-Hegyalja újabb honismereti irodalma. Nem panaszkodhatnak az érdeklődők, hiszen kisebb-nagyobb adatközlések, szaccikkek mellett néhány település monográfiája is megjelent. Rátka (1991),¹ Tállya (1994),² Abaujszántó (1995),³ és e sort (egyelőre) Tokaj két kötetes monográfiája zárja (1995).⁴ Más-más szerkesztési elvek alapján született teljes vagy éppen kevésbé teljes település-monográfiák jelezhetik a honismereti érdeklődés csúcspontját. A helytörténet mellett földrajz, néprajz, művelődéstörténet – mint szakterületek – mutat fel szép eredményeket.⁵ A néprajznak Hegyalján is terem babér, ugyanakkor elég szegényes az az eredmény, amit a folklórhoz sorolhatunk. Persze ez nem minősíti a tudományos teljesítményt e téren. Miért e szegényes folklór? Hegyalja települései jobbra *mezővárosok*, mégpedig nem síkvidéki, alföldi értelemben *oppidumok*, hanem kéziparra, kereskedelemre alapozott, de a szőlőkultúrában kiteljesedő városi kultúra volt ez. E városokon belül kisebb-nagyobb parasztközösségek (pl. Patakon Józseffalva, Tokajban Kistokaj ...) sem homogén társadalmi képletek. Nem vallhatják, nem is vallják, vallották magukat igazán parasztnak egyetlen település *zsellér* jogállású lakói sem. Meg is sértődtek volna, ha valaki leparasztozta volna őket. Ha mégis parasztként kezelnénk a földet (is) művelő (pl.) tokaji városlakót, ebben az esetben hová sorolhatnánk a környező falvak (Ladány, Csobaj, Tímár vagy Zalkod) szántó-vető, hagyományos termelő kultúrával rendelkező, paraszti életstílust megőrző közösségeit?

A bevezetőben szólnom kell a témaválasztásról, illetve ennek kapcsán arról, hogy a Zempléni Levéltárban (Sátoraljaújhely) rendelkezésre állnak az *1869-es népszámlálás* háztartásokat rögzítő, részletes összeíró ívei. Rendkívül hasznos forrásanyag ez. Társadalmelemzéshez nélkülözhetetlen, gazdag anyagot őriznek a kutatás számára. Magam már eddig is foglalkoztam az 1869-es összeírás adta forrásanyaggal, és pedig a kézműves mesterek és mesterségek bemutatásával, illetve a polgárosodó város értelmiségi rétegével.⁶ Nos, ezúttal a tokaji zsidóságot tettem vizsgálat tárgyává.

1 *Frisnyák Sándor* (szerk.): Rátka. Egy német falu Tokaj-Hegyalján. Rátka, 1991.

2 *Frisnyák Sándor* (szerk.): Tállya. Tállya, 1994.

3 *Homonnay István*: Szántó nekem a világ közepe. Fejezetek Abaujszántó múltjából. Abaujszántó, 1995.

4 *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj I–II. Várostörténeti tanulmányok. Tokaj, 1995.

5 Tokaj és Hegyalja kiadványsorozat 1988-tól eddig 12 + 3 kötetet jelent meg. (A három utolsó kötet a monográfia kötetét foglalja magában.)

6 *Bencsik János*: Mesterek és mesterségek Tokajban. (Egy társadalmi csoport 1870-ben.) *Kovács Dániel* (szerk.): Széphalom 7. Sátoraljaújhely, 1995. 45–55.; *Bencsik János*: Tokaj társadalmának elemzése. (Egy polgárosult város 1869-ben.) Tokaj-Hegyalja XVII.

A zsidó kutatás évtizedeken át mellőzött, talán félt területe volt a honismereti, helytörténeti munkának. Változott a kor, s változott a kutatás, a történeti (stb.) kutatómunka tematikája is. A rendszerváltással e téren is szemléletváltozás következett be, s a társadalmi szelek felnyitásával egyre-másra születnek a korábban kényesnek ítélt területről (a hazai zsidóság múltja) leírások, elemző cikkek, tanulmányok. A zsidó kutatás ilyen jellege meghatározta Tokaj múltjának búvárlását is. Az utóbbi évtizedben jelentős eredményeket ért el a helytörténet-kutatás a tokaji zsidóság múltjának feltárásában is.⁷ Éppen ezért indokolt is, hogy az 1869-es összeírással – mint e területen is kiválóan hasznosítható forrásanyaggal – kiemelten foglalkozzunk, éppen a zsidó közösség meghatározása kapcsán.

Ha a kutató a zsidóság történetének tokaji előzményei felől akar tájékozódni, először a legjobban ismert monográfusa, Mosolygó József munkáját lapozza fel.⁸ Szemléletére egyfajta kortalanság és mesélőkedv jellemző: „A XVII. században csaknem egyeduralmat élvező görög kereskedelmi házak a következő évtizedekben kezdik bezárni kapuikat. Túlságosan gazdagok lettek ahhoz, hogy a pult és mérleg mellett tovább is kitartsanak. A házasság révén összeköttetésbe kerültek a vármegye legelőkelőbb nemes családjával, ami szintén elősegítette az ősi foglalkozás elhagyását. Amint a görög kereskedők a pult mögül elvonultak, helyüket a kalmár zsidóság foglalja el. Az első telepek érkezését pontosan megállapítani nem igen tudjuk, de a XVIII. század közepén a hitközség kebelében a jótékony célú „Shewra Kadischa szent egylet” már fennállott, ami az egylet törzskönyvéből megállapítható.” Még egy mondatot idézünk Mosolygó művéből: „A hitközség lélekszáma nem lehetett nagy, hiszen hosszú ideig filiáléja volt Bodrogkeresztúrnak.” E helységről elmondhatjuk, hogy (valószínű) a zsidóság itt egy szervezettebb és állandóbb közösséget képezhetett, hiszen az Ember András-féle krónikában csak e helyt esik szó zsidókról: „Az Isztru partjára kiszorult zsidóját” (ti. elvitte a pestis?).⁹ Az eltelt évtizedek alatt mind többet tudhattunk meg a tokaji zsidóságról is. Kisebbség-nagyobb adatközlések révén egyre jobban megismerhettük ezt a közösséget.

A zsidóságról mára ennél többet tudunk, s pontosabb adatokkal rendelkezünk. A XVIII. század közepén egy erős közösséggel számolhatunk, éspedig azokban a taxális jegyzékekben szerepelnek, melyek az uradalmi árendásokat rögzítették. Az 1752-es, 1754-es, 1755-ös és 1756-os (megmaradt) névsorok alapján már néhány megállapítás kockázat nélkül megtehető. Az egyik az, hogy e tájban a tokaji zsidó közösség lélekszáma 100 körül mozoghatott. A közösség nem tagolódott a város társadalmába; különállásukat az is hangsúlyozta, hogy viszonylag mobil rétege volt a városnak. Lakóházaik nem voltak, nem is lehettek, hanem „lakó”-ként, *alzsellér* státuszban szerepeltek. Különböző földesúri és városi haszonvételt (korcsma, vendéglátás, vásártartás körüli hasznok...) árendáltak. Természetesen közöttük lényeges (vagyonszerű) differenciálódást fedezhetünk fel. Néhány évtized múlva Tokaj város elöljárósága emel panaszt a zsidó főárendátor, Simon Izrael ellen, aki minden területen igyekszik érvényesíteni jogait.¹⁰

A XIX. század első feléből két népességösszeírás (1820, 1841/42) már pontos, háztartásszerkezetre is kiterjedő képet nyújt a város zsidóságáról. Eszerint 1820-ban

7 Bencsik János: Tokaj zsidó közössége 1820-ban.; Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 4. Sátoraljaújhegy, 1992. 221–229.; Bencsik János: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században. Miskolc-Tokaj, 1993. Külön fejezet foglalkozik a város zsidóságával: 305–314.

8 Lefkócs Henrik: Izraelita hitközség.; In: Mosolygó József (szerk.): Tokaj. Bp. 1930. 84–87.

9 János István (szerk.): „Zemplén vármegyének kicstartó tárháza.” Két hegyaljai verses história a XVIII–XIX. századból. Tokaj, 1993. 923. sor.

10 Bencsik János 1993. i.m.

Fugyó

Ich bin mit der Cultus-Gemeinde Vorstandes
Tokaj wird dem Hersko Grosz für eine
sehr begünstigt, das B. Danfalter für ein
eines ausserordentlich Mann und familiären
Natur unfähig zu erhalten im die
die Mildthätigkeit und Unterstützung
seiner Abwesenheit seiner Wohn
sich findet und in der Platz im
sehr ausserordentlich blut. die in die die
seiner und die seiner die die
Tokaj am 22. December 1861

Emmanuel Kuller
Kunstler 3

* Das Kopier in demselben Ort ist
das ganze Jahr die die die
Chasidim

A tokaji izraelita vallásközösség előjáróságának bizonyítványa
Hersko Grosz részére (1861)

272, két évtized múlva 363 főre rúgott az egyházközség lélekszáma. A szerveződő egyházközség már templomot épített, éspedig Schmoll Dávid tokaji kereskedő nagylelkű adománya segíti az építkezést.¹¹

Egy emberöltő múlva, 1869-ben már egy korszerű, a polgári igényeket is kielégítő összeírás rögzítette Tokaj népét. Közöttük a zsidó családokat is. E tanulmányban most csupán a zsidók társadalmi helyét keressük s mutatjuk be, éppen azért, hogy lássuk, milyen szerephez jutottak a kétségtelenül rangos hegyaljai város társadalmában, gazdasági életében.

11 Spech Lajos: Tisza Tokaj város leírása. Tudományos Gyűjtemény, 1823.

A tokaji zsidó háztartások szerkezete, lélekszáma 1869-ben

Foglalkozás Megélhetés	Összes	Szülők		Gyerme- kek	Nagy- szülők	Segéd	Inas	Szolga	Zsidó szakács- nő	Rokon	Ide- gen	Családok minősítése		Összes lélek- szám
		A	A									vérségi	bővített	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Ipar														
rézműves	1	1	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	4	4
aranyműves	1	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	3
bádogos	1	1	1	6	-	-	1	-	-	1	-	10	-	10
asztalos	1	1	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	5	5
szabó (mester)	13	13	13	18	-	9	4	6	-	3	1	11	55	66
szabó (legény)	4	4	4	3	-	-	-	-	-	-	1	8	4	12
varrónő ¹	7	1	3	9	-	-	-	-	-	-	-	13	-	13
sapkás	1	1	-	6	-	-	-	-	-	-	-	7	-	7
vattakészítő	1	1	1	4	-	-	-	1	1	-	-	-	8	8
cipész	9	9	9	24	-	12	7	7	1	1	-	4	66	70
pék	1	1	1	5	-	1	-	3	-	-	-	-	11	11
kenyérsütő	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	3	3
mészáros m.	2	2	2	7	-	-	-	2	-	-	-	-	13	13
mészáros leg.	3	3	3	10	-	-	-	-	-	-	-	16	-	16
szappanfőző	4	4	4	10	-	1	-	4	1	1	-	2	23	25
ecetfőző	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4
pálinkafőző	2	2	1	5	-	-	-	-	-	-	-	8	-	8
ua. legény	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
serfőző	1	1	1	6	-	1	-	3	-	-	-	-	12	12
szobafestő	1	1	1	3	-	-	-	2	-	-	-	-	7	7
órák	1	1	1	5	-	-	-	1	-	-	-	-	8	8
borbély	1	1	1	3	-	-	-	-	-	-	-	5	-	5
szekérkesnőcs	1	1	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	4	4
esernyős	1	1	1	3	-	-	-	-	-	-	-	3	-	5
Kereskedelem														
kocsmáros	14	14	13	51	1	5 ²	-	21	3	-	1	8	101	109
vendéglős	3	3	3	9	-	4 ³	-	6	1	-	1	-	27	27
fakereskedő	7	7	7	17	-	-	-	6	2	3	1	10	33	43
terményker.	3	3	3	13	-	-	1	4	2	1	-	-	27	27
vaskereskedő	1	1	1	7	-	1	2	-	1	-	-	-	13	13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
petróleumker.	1	1	1	7	-	-	-	-	-	-	-	9	-	9
borkereskedő	1	1	1	1	-	-	-	2	-	-	-	-	5	5
üzleti úton	1	1	1	4	-	-	-	1	-	-	-	-	7	7 ^A
szatócs-fűszer	4	4	3	7	1	-	-	2	-	-	-	6	11	17
zsibáros	1	1	1	4	-	-	-	1	-	-	-	-	7	7
vegyes ker.	18	18	17	28	1	3	3	12	1	-	4	23	64	87
vegyes segéd	2	2	2	4	-	-	1	3	-	1	-	-	13	13
rőfös	4	4	4	16	-	2	4	3	2	1	-	-	36	36
divatárus ⁵	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
lisztkereskedő	1	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	3
liszt-edény k.	1	1	1	4	-	-	-	-	1	1	-	-	8	8
edény-üveg-porcelán ker.	1	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	3
dohány nagyker.	1	1	1	3	-	-	-	2	-	-	-	-	7	7
Egyéb														
ügynök	1	1	1	2	1	-	-	1	-	-	-	-	6	6
birtokos	4	1	4	5	-	-	-	1	-	-	-	8	3	11
bérlő, gazdálkodó	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	4	4
szőlőgazda	2	2	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	5	5
tőkepénzes	1	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
vásárjegy-bérlő	1	-	1	6	-	-	-	1	-	-	-	-	8	8
vasúti hivatalnok	2	2	2	3	-	-	-	1	1	-	-	3	6	9
sópénztárnok	1	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	3
távirda alkalm.	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4
egyéb hivatalnok	1	1	1	3	-	-	-	2	-	-	-	-	7	7
orvos	4	4	2	7	-	-	-	2	2	-	-	1	16	17
bába	1	-	1	2	-	-	-	1	-	-	-	-	4	4
tanító	10	10	8	18	2	1	-	3	1	2	1	22	24	46
zugtanító	2	2	2	7	-	-	-	1	-	-	-	8	4	12
egyházi alkalm. ⁶	3	2	2	3	-	1	-	2	-	1	-	-	11	11
egyházfi	1	1	1	7	-	-	-	-	-	-	-	9	-	9
kántor	1	1	1	7	-	-	-	1	-	-	-	-	10	10
sáfár	3	3	3	5	-	-	-	1	-	-	-	9	3	12
fuvaros	10	10	10	27	-	-	-	5	-	3	-	34	21	55
napszámos	30	27	28	63	1	-	-	-	-	3	1	119	4	123
alamizsnából él	7	2	6	12	-	-	-	-	-	1	-	21	-	21
adatnélküli	2	-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	5	-	5
összesen:	213	191	194	494	7	41	26	119	22	23	11	385	742	1128

(Megjegyzések a táblázathoz:

¹ A varrónők nem minden esetben alkottak önálló háztartást, sőt hárman is dolgoztak egy családban.

² Itt 5 fő pincér.

³ Itt 4 fő pincér.

⁴ E személyre nincsenek adatok.

⁵ A szabó mester felesége divatárus, ezért egy háztartásban 2 személy szerepel táblázatunkban. Ezért aztán a végeredmény 213, illetve az előbbieket figyelembe véve csak 211.

⁶ Az egyháziak [3 személy] közül apa és fia egy családban éltek.)

Tokaj népessége az 1869-es népszámlálás alkalmával 5012 fő volt, melyből zsidó 1128 (22,48%). Összesen 211 háztartást alkottak a zsidó családok. Ezek megoszlása pedig az előbbi táblázat alapján a következő volt: Összes kereső személy 213 fő (100%), ebből iparúzó 62 fő (29,2%), kereskedő 64 fő (30,1%), birtokos, gazdálkodó 8 fő (3,7%), szellemi munkás 29 fő (13,6%), fuvaros 10 fő (4,7%), napszámos 30 fő (14,1%), alamizsnából élő 7 fő (3,3%) és ismeretlen forrásból tartja el magát 2 fő (0,9%).

Ha ennek alapján a zsidóságot önmagában elemezzük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a foglalkozások aránya nagyjából azonos Tokaj társadalmában általános rétegződésének. Vagyis az iparúzók és a kereskedők 60%-ot tesznek ki, a maradék 40%-ba sorolhatók az értelmiség tagjai, továbbá a fizikai dolgozók. A zsidóság ekkor a kisvárosi társadalomhoz hasonló tagoltságot mutatott. Ha azonban a zsidóságot Tokaj egészén belül külön tanulmányozzuk, akkor már több sajátosságra felfigyelhetünk.

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy Tokaj a polgári forradalmat (1848) követő két évtized alatt erőteljesen polgárosodott. Ennek biztos jele egyebek mellett a népesség számának jelentős (3500 főről több mint 5000 főre) gyarapodása. Ugyanakkor hivatkozhatunk egy pénzüintézet létrehívására (Tokaj-Hegyaljai Takarékpénztár, 1867),¹² vagy a város belső csinosítására.¹³ Ide sorolhatjuk a vasút megépítését s a Tisza szabályozását, illetve ez utóbbiak hatását a város gazdasági életére és társadalmára.¹⁴

Kérdésünk tehát, miként illeszkedett be a zsidóság a már kellően polgárosodott Tokaj társadalmába, pontosabban betelepedésükkel, létszámuk gyarapodásával a város életének mely tendenciáit erősítették, s milyen irányban hatottak ezek a tendenciák a XIX. század utolsó harmadában?

Az iparosok között két olyan szakmát (szabó és cipész) a zsidók folytattak, amelyek a polgári ízlést szolgálták ki. Ide sorolhatjuk a varrónőket, továbbá a vattakészítőt és az esernyőkészítőt is. A polgári életvitelhez tartozott a szabónál vagy a varrónőnél rendelt, varratott férfi és női viselet, s a csizmadiával szemben a cipésztől vásárolt lábbeli. Ide sorolhatjuk még a szappanfőzést, az órasmesterséget, a fényűzést szolgáló aranyművességet. A hagyományos igényt (kovács, lakatos, bográn, szíjgyártó, csizmadia ...) a keresztény iparosok elégtették ki. Feltűnő az is, hogy az erősebb fizikai erőlködésnek kitett szakmáknak (asztalos, ács, bodnár ...) alig volt zsidó képviselője.

¹² *Bencsik János*: Tokaj-Hegyaljai Takarékpénztár. 1867. Tokaji Hírek. 1995. IV. 6. sz. 4.

¹³ *Bencsik János*: Tervek a városbelső csinosítására. In: Tokaji Hírek. 1995. IV. 7. 4.

¹⁴ *Takács Péter*: A polgárosodó kamarai mezőváros. *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj, Város- és történelmi tanulmányok I. Tokaj, 1995. 283.

Jelentős a zsidóságon belül a kereskedők aránya. Számuk meghaladja az iparban dolgozók számát. Eddigi hagyományosan zsidó bérletben vagy egyenesen zsidó kézen (tulajdonban) lévő italmérés (korcsma) és vendéglátás mellett az újabb igényeket kiszolgáló üzletek is megjelentek a zsidók közreműködése révén; ilyenek a divatáru, a dohány-forgalmazás és a petróleum. A Tokajban nagy múlttal rendelkező termény- és fakereskedelem is zsidó kézre került. A század közepére, különösen az 1869-es népszámlálás korára teljesen kivonultak a kereskedelemről (sőt a városból is) a nagy hagyományokkal bíró görög kereskedők Tokajban is. Úgy tűnik, ekkor még nincs számottevő érdeklődés a zsidóságon belül a szántóföld, különösen a szőlőbirtok iránt: noha az itt felsorolt 8 fő vagyoni állapotát nem ismerjük. Az új foglalkoztatottság (vasút, táv-irda) területén a zsidók is jelen vannak, kik között elsősorban Cseh- és Morvaországból származott zsidók voltak állásban a városban is. Megjelenik az eddig zárt kört képező sóhivatalnokok között is egy-egy zsidó alkalmazott. Ha az értelmiségieket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy rájuk a hagyományos megosztottság a jellemző, vagyis a keresztények körében a jogászok, a zsidóság körében a természettudomány (orvosok) képviselői voltak többségben. A nyilvános iskolákkal még alig rendelkező zsidó felekezet feltűnően sok házi tanítót foglalkoztatott. Az összeírt tanítók közül 3 család „idegen”-ként szerepel, talán a tanítók zsúfoltságát, vagy mobilitásukat tükrözi.

Szólnunk kell még a zsidóságnak a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő rétegről, a fuvarosokról és napszámosokról. A fuvarosoknak Tokajban sok munkája volt. A folyami szállítás, a tutajozás és hajózás révén a nagy mennyiségű áru ki- és be- rakodása mindig adott munkát. Az ekkortájban megindult vasútépítés, továbbá a közúti építkezések sok követ igényeltek. Mind a mezőgazdasági, mind az ipari termékek szállításának többségét tengelyen bonyolították. Innen eredhet az a jellemzés, melyet a tokajjakkal kapcsolatban ma is emlegetnek. Eszerint a tokaji parasztok, munkások nemigen szerették a szőlőhegyet kapálni. Inkább fuvaroztak. Két lovat, szekeret vásároltak és megélték az áruszállításból is.

Tokajban a zsidóság feltűnően széles rétege volt napszámos. Hogy hol jutottak munkához erre nézve nincsenek adataink. Mindenesetre az elszegényedettek és az elesettek támogatását célzó „A tokaji jótét szolgáló Poel Zedek” izraelita betegsegélyező egyesületet éppen 1869-ben szervezték meg.¹⁵

A továbbiakban egy névsort közlünk a tokaji zsidóságról, és pedig a foglalkozás sorrendjében. A könnyebb eligazodás kedvéért a táblázatot egy magyarázó jegyzettel láttuk el. Ezzel könnyen kikövetkeztethető egy-egy zsidó családfő foglalkozása. Külön rovatban tüntettük fel azt az adatsort, melyből hozzáfutólegesen kitérünk, hogy mikor költözhetett a család Tokajba.

A TOKAJI ZSIDÓ CSALÁDOK ADATTÁRA (1869)

Sor- szám	Családfő és a feleség neve	Születési éve és helye	Honnan és mikor települt Tokajba?
1	2	3	4
1.	<i>Krón</i> Adolf Martzi Erzsébet	1808 Sajószentpéter 1809 Trabisó (Bereg)	Sátoraljaújhely, 1854
2.	<i>Braun</i> Márkus Friedman Ilona	1844 Gálszécs 1951 Nagykálló	? ?
3.	<i>Veisz</i> Sigmond Klein Róza	1822 Czike (Z) 1832 Bkeresztúr	1863 előtt
4.	<i>Deutsch</i> Móritz Stern Pepi	1841 Tolcsva 1846 Békésszentandrás	1869 előtt
5.	<i>Farkas</i> Lajos Schreiber Johanna	1835 Tokaj 1836 Tokaj	
6.	<i>Fux</i> Lázár Klein Kati	1829 Gacsél (Z) 1845 Tokaj	
7.	<i>Glik</i> Adolf Krausz Amália	1835 Tokaj 1840 Bkeresztúr	
8.	<i>Grünberg</i> Vilmos Braun Nelli	1820 Nagyszőlős 1830 Tokaj	
9.	<i>Grünvald</i> Adolf Klein Katalin	1842 Szobránc (Ung) 1844 Zsujta (Bau)	
10.	<i>Moskovics</i> Leopold Moskovics Mária	1826 Tolcsva 1826 Sátoraljaújhely	1859 előtt
11.	<i>Schiffer</i> Leopold Veldman Eszter	1840 Tokaj 1832 Tokaj	
12.	<i>Schvarcz</i> Emanuel Moskovics Mari	1821 Tolcsva 1821 Tolcsva	1858 előtt
13.	<i>Slesinger</i> Áron Khon Regi(na)	1835 Tokaj 1845 Tokaj	
14.	<i>Springer</i> József Braun Fani	1833 Bkeresztúr 1836 Tokaj	
15.	<i>Veinberger</i> Heinrich Kon Záli	1830 Sújhely 1850 Tokaj	
16.	<i>Veinfeld</i> Sámuel Klein Rozi	1830 Csemernye (Z) 1840 Tokaj	
17.	<i>Veisz</i> Márkus Berkovics Fani	1830 Ruzska (Abaúj) 1835 Homonna	1860 után
18.	<i>Fischbein</i> Samu Kraus Máli	1847 Balsa 1849 Macsa (Z)	1869 előtt
19.	<i>Heller</i> Sámuel Schvarcz Fani	1838 Sújhely 1840 Gönc (A)	1867 előtt
20.	<i>Rajchard</i> Ignátz Schvartz Regi(na)	1840 Tolcsva 1847 Tolcsva	

1	2	3	4	5
21.	<i>Ungár</i> Mihály	1845 Varanno (Z)		1869 előtt
	Bárh Johanna	1850 Kolláth (A)		
22.	<i>Brandspiegel</i> Eszter			
	lánya Leni	1852 Tokaj		-
23.	<i>Deutsch</i> Erzsi			
	lánya Sáfrán Veron	1950 Tokaj		-
24.	<i>Züszmann</i> Krausz	1795 Liszka		Keresztúrból 1840
	Krausz Sári (lánya)	1794 Abaújszántó		
25.	<i>Goldstein</i> Vilmos	1815 A.Szántó		1853 előtt
	(özvegy)			
26.	<i>Fink</i> Leopold	1832 Dukla (L)		1855 előtt
	Balhelbaum Betti	1832 Szunok-Liszko		
27.	<i>Ascher</i> Mihály	1830 Csehország		?
	Klein Karolina	1844 Sárospatak		
28.	<i>Deutsch</i> József	1835 Timár (Sz)		
	Schlezingner Etelka	1842 Tokaj		
29.	<i>Klein</i> Ignác	1820 Bekecs		
	Jund Leni	1829 Tokaj		
30.	<i>Neuman</i> Adolf	1837 Mád		1859 előtt
	Lefkovichs Lotti	1836 Mád		
31.	<i>Propper</i> Márkus	1846 Tokaj		1869 helyben
	Groszgrün Hani	1847 Zalkod		
32.	<i>Richler</i> Móricz	1844 Kisvárdá		?
	Veisz Fáni	1849 Tolcsva		
33.	<i>Römer</i> Mór	1835 Bkeresztúr		
	Dezner Fáni	1844 Tokaj		
34.	<i>Strosberger</i> Ignác	1818 Morvaország		1855 előtt
	Róth Mária	1845 Sújhely		
35.	<i>Veisz</i> Farkas	1836 Tokaj		
	Vinkler Henriett	1844 Győr (Győr m.)		
36.	<i>Deutsch</i> Márton	1821 Csernyéte (Z)		1853 előtt
	Müller Leni	1827 Mád		
37.	<i>Säffer</i> Julianna	1812 Gagy (Abaúj)		Bakta ?
38.	<i>Altman</i> Farkas	1827 Ond (Z)		Mád 1860 után
	Reiner Rézi	1832 Sátorajjújhely		
39.	<i>Schiffer</i> Sámuel	1825 Felsőgagy (A)		Buzita 1858 után
	Goldberger Léni	1825 Hernádvécse		
40.	<i>Elek</i> Sámuel	1812 Tokaj		
	Fikker Manczi	1825 Tállya		
41.	<i>Elsner</i> Emánuel	1836 Szepes, Lőcse		Szolnok, 1867 után
	Krausz Borbála	Tiszafüred 1826		
42.	<i>Weisz</i> József	1823 Tokaj		
	Róth Juli	1840 Tokaj		
43.	<i>Czucker</i> Farkas	1824 Szentpéter (Heves)		
	Ricz Anna	1836 Tokaj		

1	2	3	4	5
44.	<i>Deutsch</i> Ignác Fond Betti	1820 Petraho (Z) 1833 Tokaj		-
45.	<i>Hercz</i> Benedek Weisz Irma	1830 Ungvár 1849 Tolcsva		1858 előtt
46.	<i>Sreiber</i> Móric Klein Eszter	1845 Jesztreb (Z) 1849 Monok		?
47.	<i>Krausz</i> Sámuel Goldstein Etel	1830 Tokaj 1840 Tokaj		-
48.	<i>Róth</i> Albert Weisz Eszter	? ? 1828 Tokaj		1841, Tokaj
49.	<i>Koprei</i> Bernát (felesége?)	1820 Szabolcs		?
50.	<i>Blau</i> Móricz	1840 Királyhelmeccz		(nőtlen)
51.	<i>Blau</i> Sámuel	1835 Királyhelmeccz		(nőtlen)
52.	<i>Kejzler</i> Leopold	1853 Vajdácaska (Z)		(nőtlen)
53.	<i>Czucker</i> Emanuel Weber Sári	1815 Kizsel (Z) 1822 Szina (Abaúj)		1843 előtt
54.	<i>Jazinger</i> Bernát Grünfeld Anna	1840 Dukla 1842 Ungvár		1864 előtt
55.	<i>Weinstok</i> Jónás Benjamin Rozália	1832 Nagygéres (Z) 1838 Sújhely		1863 előtt
56.	<i>Bruszt</i> Adolf Grosz Julianna	1824 Lemberg 1845 Tokaj		-
57.	<i>Veinberger</i> Ábrahám Véber Ágnes	1836 Gorlic (Lo) 1842 Bártfa		Gorlicz, 1867 után
58.	<i>Schwartz</i> Herman Schwartz Betti	1810 Homonna 1815 Homonna		Homonna, 1858 után
59.	<i>Deutsch</i> Simon Friedman Mari	1819 Tokaj 1819 Abaújszántó		-
60.	<i>Engel</i> Sámuel Lang Léni	1818 Szerencs 1832 Abaújkér		Tokaj, 1854 előtt
61.	<i>Hochman</i> Sámuel Czucker Regina	1818 Tokaj 1832 Tokaj		-
62.	<i>Klein</i> Jakab (ifjú) Kálmán Léni	1815 Tokaj 1813 Tokaj		-
63.	<i>Kohn</i> Emanuel (nőtlen)	1842 Kenézlő (Z)		
64.	<i>Kohn</i> Ignác Róth Regina	1823 Tokaj 1840 Erdőhorváti		-
65.	<i>Kohn</i> Jakab Kohn Fáni	1821 Tokaj 1824 Tokaj		-
66.	<i>Kohn</i> Sámuel Schvarcz Fani	1804 Tokaj 1815 Tolcsva		-
67.	<i>Lichtman</i> Simon Schön Fani	1807 Bodrogkeresztúr 1809 Sátorajjáuhely		?

1	2	3	4	5
68.	<i>Mét</i> Herman Kohn Katalin	1835 Sáros vármegye 1845 Tokaj		1866 Tokaj
69.	<i>Svartz</i> Tóbiás Svartz Rózi	1827 Lengyelország 1840 Sátoraljaújhely		?
70.	<i>Sáfrán</i> József Frank Julia	1818 Eperjes 1842 Abaújkér		Tokaj, 1856
71.	<i>Szász</i> Ábrahám Róth Rozi	1835 Hangács (Borsod) 1840 Erdőhorváti		Abaújkér, 1856
72.	<i>Weisz</i> Sámuel Deutsch Judit	1828 Rakamaz 1840 Tokaj		-
73.	<i>Braun</i> Adolf Weisz Hani	1822 Tokaj 1824 Miskolc		-
74.	<i>Steinhard</i> Mihály Róth Rozi	1835 Nagymihály (Z) 1844 Abaújszántó		Újhelyből 1867 után
75.	<i>Weisz</i> Jakab Szamueli Ilona	1811 Sajószentpéter 1820 Lemberg		Újhely, 1830?
76.	<i>Czinner</i> Herman Klein Anna	1818 Sújhely 1819 Tokaj		1851-től
77.	<i>Engel</i> Móric Barkány Háni	1836 Szerencs 1842 Szerencs		1862 után
78.	<i>Guttman</i> Adolf Kohn Amalia	1846 Boldogkővára 1847 Tokaj		-
79.	<i>Horovicz</i> Sámuel Klein Julia	1808 Tokaj 1804 Barancs (Z)		-
80.	<i>Lazarovics</i> Bernát Weisz Rozi	1835 Pálföld (Z) 1838 Tokaj		-
81.	<i>Sterk</i> Salamon Ungár Lina	1824 Abaújszántó 1831 Heves (H)		Heves, Poroszló, 1869-ben
82.	<i>Wejss</i> Majer Kohán ? Leni	1818 Mád 1840 Legyesbénye		? ?
83.	<i>Liebvarth</i> Ferenc Taitelbaum Mária	1827 Nagykovács 1837 Mád		Tokaj, 1859 előtt
84.	<i>Ricz</i> Salamon Friedländer	1829 Trencsén? 1839 Liptószentmiklós		1862 előtt
85.	<i>Weisz</i> Márton Eisenkraut Roz(ália)	1809 Tokaj 1814 Tokaj		helyben
86.	<i>Grosz</i> József Guttman Josefa	1818 Kisvárdá 1820 Boldogkővára		Tokaj, 1845 előtt
87.	<i>Gärtner</i> Márk Horn Deborah	1826 Dukla 1838 Dukla		Tokaj, 1868 előtt
88.	<i>Glück</i> Herman Klein Cornelia	1843 Tornyosnémeti 1848 Tokaj		1867 előtt
89.	<i>Sternberg</i> Ignác Eisenkraut Rebeka	? ? 1840 Tokaj		1861 helyben
90.	<i>Frisch</i> Salamon Benedek Regina	1825 Kisvárdá 1832 Ungvár		1854 előtt

1	2	3	4	5
91.	<i>Veisz</i> Herman Edelmann Borbála	1810 Mád 1822 Mád		?
92.	<i>Weisz</i> Lajos (nőtlen)	1841 Tokaj		
93.	<i>Veiszbürg</i> Sámuel Horovicz Amália	1814 Erdőbénye 1825 Ungvár		Acsád, 1858 után
94.	<i>Schvartz</i> Náthán Schvartz Záli	1814 Homonna 1823 Tarcál		Tokaj, 1862 előtt
95.	<i>Czucker</i> Dávid Glück Ilona	1837 Bekecs 1847 Tokaj		1866, Tokaj
96.	<i>Engel</i> Farkas Goldman Rozi	1830 Nagykálló 1833 Tokaj		1853, Tokaj
97.	<i>Frenkl</i> Sámuel Kuzniczki Róza	1840 Tiszaeszlár 1850 Mád		1869, Tokaj
98.	<i>Glück</i> Sámuel Rózsa Anna	1817 Legenye (Z) 1820 Szerencs		1857, Tokaj
99.	<i>Graszgrün</i> Leopold Vaszerman Hani	1818 Jablonka (Árva m.) 1841 Alsódobsza		?
100.	<i>Grosz</i> Majer Kohn Adeline	1812 Bodzásújlak (Z) 1818 Tokaj		1858, Tokaj
101.	<i>Guttman</i> Salamon Spira Róza	1810 Tokaj 1825 Tokaj		helyben
102.	<i>Grünvald</i> Ignác Klein Betti	1838 Szobránc (Ung) 1840 Zsujta (Abaúj)		?
103.	<i>Grünvald</i> Móric Klein Eszter	1830 Bela (Z) 1832 Zsujta (Abaúj)		1858, Tokaj
104.	<i>Hirsenhauzer</i> Mihály Rosenbaun Hani	1836 Jánosháza (Vas m.) 1845 Vehécz (Z)		Vehécz, 1863 Tokaj, 1863
105.	<i>Kaufman</i> Mór Einhorn Léni	1837 Kázmér (Z) 1837 Tolcsva		1859, Tokaj
106.	<i>Klein</i> Jakab Feierlicht Juli	1818 Tokaj 1820 Olaszliszka		1857, Tokaj
107.	<i>Klein</i> Mihály (nőtlen)	1825 Kunkács		
108.	<i>Kohn</i> Sámuel Rosenbaum Hermina	1842 Tokaj 1852 Vehécz (Z)		1869, Tokaj
109.	<i>Krámer</i> Lipót Rosenblith Cecília	1841 Tokaj 1845 Butka (Z)		1863, Butka
110.	<i>Reisman</i> József Springer Josefa	1841 Újfehértó 1846 Keresztúr (Z)		1868, Tokaj
111.	<i>Róth</i> József Fábián Fáni	1826 Göncruszka 1842 Tokaj		
112.	<i>Valdman</i> József Grosz Rozália	1813 Vámos (Borsod) 1820 Zsarnó (Torna)		Tokaj, 1852
113.	<i>Glük</i> Emanuel Vider Cili	1839 Tokaj 1856 Vinna (Zemplén)		

1	2	3	4	5
114.	<i>Liebvert</i> Ignác Weisz Eleonora	1832 Nagykálló 1834 Tokaj		Tokaj, 1859
115.	<i>Ascher</i> Salamon Khon Betti	1818 Naidetlich (Cseh o.) 1816 Tokaj		Tokaj, 1840
116.	<i>Lindenbaum</i> Fülöp Schesinger Johanna	1835 Tokaj 1840 Pest		Tokaj, 1860 Tokaj, 1860
117.	<i>Rózsa</i> Emanuel Birkány Léni	1830 Tokaj 1842 Homonna		Tokaj, 1862
118.	<i>Vintner</i> Mór Engel Matild	1835 Petrik (Zemplén) 1825 Tokaj		Tokaj, 1852
119.	<i>Farkas</i> Lajos Schreiber Johanna	1835 Tokaj 1836 Tokaj		Tokaj, 1862
120.	<i>Wolfgang</i> Ferenc Deuts Antonia	1841 Darócz (Szatm.) 1847 Tokaj		
121.	<i>Klein</i> Eduárd Deutsch Pepi	1827 Tokaj 1834 Zalkod		Tokaj, 1855
122.	<i>Ráv</i> Izsák Friedlender Betti	1810 Tokaj 1812 Liptószentmiklós		
123.	<i>Vajsz</i> Márkus (idegen) Vajsz Cili	1846 Munkács 1840 Ungvár		Munkács, 1869
124.	<i>Fendrich</i> Miksa Klein Fány	1828 Tállya 1843 Tállya		Tokaj, 1866
125.	<i>Feldhein</i> Eszter (özv. Czukkerné)	1822 Nagykálló		Tokaj, 1855
126.	<i>Majer</i> Betti (özv. Schesingerné)	1834 Csenger		Tokaj, 1864
127.	<i>Schesinger</i> Majer Fried Eszter	1810 Mád 1805 Hajdúnánás		?
128.	Weiszbürg Hermina (özvegy)	1820 Erdőbénye		?
129.	<i>Engel</i> Salamon Korach Karolin	1842 Tokaj 1850 Sáros-Siroka		Tokaj, 1869
130.	<i>Grosz</i> Ferencné (özvegy)	1824 Zsarnó-Torna		?
131.	<i>Kohn</i> Ábrahám Lipsitz Rozália	1805 Tokaj 1816 Kempn (Porosz o.)		Tokaj, 1843
132.	Pollacsek Johanna (özv. Valdmanné)	1839 Tokaj		Tiszaabád, 1864
133.	Frieder Erzsébet (özv. Eisenkrauthné)	1830 Buda		Tokaj, 1845
134.	<i>Bloch</i> Ignác Auerbach Róza	1823 Tachar (Cseh o.) 1850 Schönvald (Cseh. o.)		Tokaj, 1866
135.	<i>Koch</i> Eduárd Krausz Franciska	1823 Aschar (Cseh o.) 1831 Aschar (Cseh o.)		Bécs, 1855
136.	<i>Némethi</i> Gábor Fried Zsófia	1810 Pest 1828 Arad		?

1	2	3	4	5
137.	<i>Rozenberg</i> Áron Friedman Rozi	1879 Bukovecz (Lengyel) 1832 Ungvár		Tokaj, 1858
138.	<i>Veisz</i> Izrael Marstein Amalia	1838 Bercel (Szabolcs) 1847 Bács-Topolya		Tokaj, 1869
139.	<i>Pichler</i> Arnold Lindenbaun Lucia	1834 Munkács 1841 Dukla (Galfícia)		Munkács, 1860 Tokaj, 1864
140.	<i>Schlesinger</i> Ede ?	1820 Liptószentmárton 1829 ?		?
141.	<i>Schwarcz</i> József Harstain Sarolta	1803 Brün (Morva o.) 1824 Sárospatak		
142.	<i>Springer</i> Adolf (nőtlen)	1833 Bodrogheresztúr		
143.	Rózsa Teréz (özv. Guttmané)	1819 Szerencs		Tokaj, 1859
144.	<i>Silberzein</i> Dávid Mittelman Záli	1801 Bonyhád (Tolna) 1814 Bereznye (Ung)		? Zenta, 1858
145.	<i>Morgenstern</i> Ábrahám Zukermandel Sári	1802 Zboro (Lengyel) 1809 Tolcsva		Tokaj, 1847
146.	<i>Rozenberg</i> Ábrahám Fischer Záli	1829 Almás (Bihar) 1837 Margita (Bihar)		Tokaj, 1862
147.	<i>Goldstein</i> József Deutsch Záli	1819 Tokaj 1835 Tokaj		Tokaj
148.	<i>Friedman</i> Ábri Ascher Sára	1835 Abaújszántó 1840 Marschelia (Cseh o.)		Tokaj, 1858
149.	<i>Rappaport</i> Herman Gold Lini	1839 Szabolcs (Szabolcs) 1848 Körtvélyes (Z)		Szántó, 1865 ?
150.	<i>Vajsz</i> Bernát Altnár Zsófia	1830 Miskolc 1834 Abaújszántó		
151.	<i>Berkovits</i> Dávid Zelczer Betti	1833 Putkahelymec (Ung) 1841 Bkeresztúr		Tokaj, 1858
152.	<i>Csehi</i> Jakab Vidrovits Záli	1833 Vágás (Zempl.) 1845 Mád		Vágás, 1863
153.	<i>Friedman</i> Ábrahám Mandel Rozi	1819 Bózsva (Abaúj) 1823 Tárkány (Zempl.)		Tokaj, 1857
154.	<i>Glük</i> Farkas Liehtman Mici	1807 Legenye (Z) 1829 Sújhely		Tokaj, 1860
155.	<i>Grosz</i> Bernát Krausz Leni	1819 Tolcsva 1839 Maca (Zempl.)		Tokaj, 1867
156.	<i>Groszman</i> Móric Meth Anna	1819 Sztopko (Sáros) 1824 Szandecz (Lengyel)		Tokaj, 1860
157.	<i>Kalmanovics</i> Simon Reich Rozi	1809 Bukoc (Abaúj) 1820 Kende (Sáros)		Tokaj, 1859 Kende, Varanno
158.	<i>Kalmanovics</i> Simon Schwarcz Ágnes	1846 Kende (Sáros) 1844 Tokaj		
159.	<i>Scheffer</i> Áron Mandel Anna	1824 Felsőgagy 1836 Homonna		Tokaj, 1863

1	2	3	4	5
160.	<i>Weiman</i> Fülöp Dick (Rozsnyó?) Fáni	1840 Siba (Ung) 1844 Abaúj-Czecze		?
161.	<i>Berkovits</i> Benjamin Herczberg Fánia	1831 Szerednye 1847 Kisvárda		Tokaj, 1865
162.	<i>Engel</i> Samu Müller Sári	1813 Hotyka (Zempl.) 1815 Sárospatak		Tokaj, 1863
163.	<i>Frieder</i> Juda Grünbaum Czili	1817 Nyiri (Abaúj) 1820 Zsujta		Nyiri, 1852
164.	<i>Friedman</i> Antal Goldman Klári	1827 Tarcál 1829 Tokaj		Tokaj, 1861
165.	<i>Glatz</i> Simon Teschner Elka	1835 Jaszlo (Lengyel) 1839 Krakkó		Krakkó, 1863
166.	<i>Goldman</i> Ignác Reichner Kati	1841 Novie Mesto (Lengyel) 1847 Luko (Sáros m.)		?
167.	<i>Goldstein</i> Ignác Alhman Eszter	1835 Tokaj 1832 Zombor		Tokaj, 1862
168.	<i>Goldstein</i> Salamon Handlisman Katalin	1828 Tokaj 1826 Monok		Tokaj ?
169.	<i>Graf</i> Hersko (özvegy)	1817 Tolcsva		Tokaj, 1861
170.	<i>Glük</i> Abrahámné Grosz Léni özv.	1820 Botko		?
171.	<i>Grünfeld</i> Sámuel Fromovits Eszter	1835 Hanusfalva (Sáros) 1835 Nádudvar		?
172.	<i>Lehner</i> Ignác Neidner Zsani	1829 Sújhely 1845 Ujfalu (Borsod)		Tokaj, 1869
173.	<i>Lichtman</i> Lipovits Grosz Rózi	1829 Koskócz (Zemplén) 1835 Tolcsva		Tokaj, 1861
174.	<i>Kohn</i> Sámuel Goldberger Mária	1825 Tarcál 1835 Eperjes		Tokaj, 1860
175.	<i>Mandlovics</i> Herman Husztli Borbála (ref)	1836 Pranróc (Zempl.) 1840 Bkeresztúr		
176.	<i>Markovits</i> Samu Lipkovits Pepi	1830 Szentés (Ung) 1838 Vojtina (Ung)		?
177.	<i>Poltner</i> Mária (özvegy)	1834 Grenic (Szepes)		
178.	<i>Rósenbaum</i> Grün Hezák Rebeka	1825 Rzesof (Lengyel) 1838 Rzesof		Tokaj, 1867
179.	<i>Róth</i> Ábrahám Deutsch Zsani	1835 Órmező (Zempl.) 1847 Mád		Tokaj, 1859
180.	<i>Róth</i> Márton Spreizer Sára	1820 Tokaj 1822 Tolcsva		Miskolc, 1862
181.	<i>Rubinfeld</i> Ignác (özvegy)	1798 Nagymihály (Zempl.)		
182.	<i>Satz</i> Bernát Goldstein Máli	1835 Sújhely 1848 Nagymihály (Zempl.)		?

1	2	3	4	5
183.	<i>Schvarcz</i> Chain Goldstein Betti	1816 Hanusfalva (Sáros) 1839 Tokaj		Tokaj, 1869
184.	<i>Stein</i> Pál Schvartz Fáni	1825 Homonna (Zempl.) 1839 Sújhely		Tokaj, 1858
185.	<i>Stein</i> József Neuman Záli	1835 Sztropkó (Z) 1839 Krucso (Z)		Tokaj, 1862
186.	<i>Tenenbaum</i> Dávid Grünfeld Záli	1835 Punicna (Lengyel) 1840 Inarcs (Sáros)		Tokaj, 1863
187.	<i>Traurig</i> Máricz Goldstein Záli	1843 Pivnicz (Lengyel) 1845 Nagymihály (Zempl.)		?
188.	<i>Vajsz</i> Leopold Vajsz Mina	1830 Gelepovic (Zempl.) 1840 Varanó		Tokaj, 1860
189.	<i>Vidrovits</i> Léni özv. Steinbergerné	1835 Mád		Tokaj, 1859
190.	<i>Vitner</i> Jakab (idegen) Kranczer Szure	1829 Dukla (Lengyel) 1839 Dukla		Dukla, 1868
191.	<i>Goldstein</i> Fáni özv. Bronné	1819 Hajdúnánás		1859, Tokaj
192.	<i>Kaufman</i> Kati özv. Horovitzné	1818 Bkeresztúr		1859, Tokaj
193.	<i>Kelman</i> Fáni (hajadon)	1790 Sárospatak		?
194.	<i>Reich</i> Mancy özv. Goldfederné	1819 Vágás (Zempl.)		Tokaj, 1851
195.	<i>Rehovits</i> Samu Stern Betti	1842 Arad (idegen) 1845 Szárazbereg (Szatmár)		
196.	<i>Schön</i> Záli özvegy Schönné	1835 Szandecz (Lengyel)		Dada, 1867
197.	<i>Eizenkraut</i> Anna özvegy	1800 Tokaj		
198.	<i>Springer</i> Ábrahám	1804 Nagyida		
199.	<i>Schwartz</i> Borbála özv. Schwartzné?	1825 Tarcál		Tokaj, 1856
200.	<i>Feingold</i> Jakab (nőtlen)	1835 Bia (Pest m.)		idegen
201.	<i>Goldberger</i> József Herczka Juli	1825 Bialla (Lengyel) 1825 Holtescha (Cseh o.)		idegen
202.	<i>Haasz</i> Jakab Grünfeld Fáni	1827 Sújhely 1841 Göncruszka		idegen
203.	<i>Lieber</i> Herman Groszman Fáni	1825 Nagysáros 1846 Miskolc		Tállya, 1864
204.	<i>Lichtman</i> Emanuel Róth Róza	1808 Mád 1820 Csenger		Dobsa, 1858
205.	<i>Langer</i> Ábrahám Róth Mária	1832 Kurima (Sáros) 1834 Kurima		Uo. 1866
206.	<i>Schlesinger</i> Márton Mandel Rózsi	1801 Varano (Zempl.) 1806 Keresztúr (Zempl.)		?

1	2	3	4	5
207.	<i>Stern</i> József Popper Fáni	1824 1830	? Irsa (Pest)	Tokaj, 1856
208.	<i>Stern</i> Vilmos Pollák Fáni	1840 1840	Börcs (Győr) Békésszentandrás	Tokaj, 1869
209.	<i>Schön</i> Jakab (nőtlen)	1845	Girálth (Sáros)	
210.	<i>Edelman</i> Ábrahám Friedman Eszter	1825 1830	Igló Palocsa (Sáros)	Tokaj, 1866
211.	<i>Klein</i> Ábrahám Szroli Maris	1824 1835	Tokaj Tokaj	Csenger, 1859

(Jegyzetek a táblázathoz: Takarékpénztári részvényesek: 3., 5., 64., 76., 83., 85., 97., 114., 115., 116., 119., 134., 141. srsz., 1867-ben. Jótékony egyesület vezetője 104-es. *Mosolygó J.* im. 85., 114-es takarékpénztár egyesületi tag, 1866., 121. hidegfürdő bérlő, 1867.)

Jegyzet a táblázat használatához (zárójelben a személy sorszáma): rézműves (1.), aranyműves (2.), bádogos (3.), asztalos (4.), szabó (5–21.), varrónő (22–24.), sapkás (25.), vattakészítő (26.), cipész (27–35.), pék (36.), kenyérsütő (37.), mészáros (38–42.), szappanos (43–46.), ecetfőző (47.), pálinkafőző (48–52.), serfőző (53.), szobafestő (54.), órás (55.), borbély (56.), szekérkenőcs-készítő (57.), esernyős (58.), korcsmáros (59–72.), vendéglős (73–75.), fakereskedő (76–82.), terménykereskedő (83–85.), vaskereskedelem (86.), petróleum (87.), borkereskedő (88.), üzleti úton (89.), szatócs-fűszer (90–93.), szibárus (94.), vegyes kereskedelem (95–114.), rőfős (115–118.), divat (119.), lisztkereskedelem (120.), liszt-edény (121.), üveg-porcelán (122.), dohány (123.), keresk. ügynök (124.), birtokos (125–128.), bérlő, gazda (129.), szőlőgazda (130–131.), tőkepenész (132.), vásárbérlő (133.), vasúti hivatalnok (134–135.), sóhivatalnok (136.), egyházi személy (144–145.), egyházfi (147.), kántor (146.), sáfár (148–150.), fuvaros (151–160.), napszámos (161–190.), alamizsnából él (191–197.), adat nélkül (198–199.), tanító (200–209.), zugtanító (210–211.).

***

A város lakosságának egyötöd részét kitevő zsidók Tokaj társadalmát nemcsak színesebbé, gazdagabbá tették, hanem tevékenységük révén kiszolgálták (s ezzel serkentették is) a városban – és vonzáskörzetében – ható polgári törekvéseket, mindenekelőtt a polgári ízlést. Vizsgálva a zsidó háztartások tokaji betelepülésének adatait az kitetszik, hogy többségük az 1850-es évektől telepedett be Tokaj városába. Igazán nem jelentős a tokaji származású zsidó egyének aránya.

JUDEN IN TOKAJ 1869

Die zweite und wohl auch die dritte Welle der Ansiedelung von Juden in Ungarn mag sich infolge des durch Kaiser Joseph II. erlassenen „Toleranzedikts“ in Bewegung gesetzt haben. Tokaj-Hegyalja war von Südpolen (Galizien), der am weitesten östlich gelegenen Provinz des Österreichischen Reiches, aus schnell zu erreichen. Ziel der migrierenden Juden war es sehr häufig, Tokaj-Hegyalja zu erreichen und sich hier niederzulassen, obgleich eben die Juden eine der mobilsten Volksschichten im Karpatenbecken darstellten. Innerhalb knapp eines Jahrhunderts nach Sanktionierung des „Toleranzedikts“ entstanden in dieser Gegend zahlenmäßig große städtische Judenkolonien. Als eine der beliebtesten galt unter ihnen die von Tokaj.

Tokaj, diese Stadt mit ihrer Jahrhunderte alten (griechischen) Handelstradition und ihrem starken Bürgertum zog das den bürgerlichen Berufen, vor allem aber dem Handel gegenüber sensible Judentum regulär an. Uns ist auch die Geschichte der Tokajer Juden von vor dieser Zeit relativ gut bekannt.

In der vorliegenden Studie geht es um die auf den Angaben der Landeskonskription von 1869 beruhenden gesellschaftlichen Erfassung. Hier wird vor allem dem Judentum Beachtung geschenkt, das seinerzeit fast ein Fünftel der Einwohnerschaft von Tokaj ausmachte. Damals wohnten 5012 Menschen in Tokaj, von denen 1128 Juden waren. Dieser Prozentsatz hielt sich auch später, selbst während des Holocausts veränderte er sich nicht sehr.

Die Juden gingen 1869 folgenden Beschäftigungen nach: 62 (29,2%) betrieben ein Handwerk, 64 (30,1%) waren Händler, 8 (3,7%) besaßen Land und bewirtschafteten dies, 29 (13,6%) waren Intelligenzler, 10 (4,7%) waren Fuhrleute, 31 (14,1%) waren Tagelöhner und zu den Verarmten zählten 9 (4,2%). Es gab 213 verdienende Familienoberhäupter (Haushalte).

Unter den ein Handwerk betreibenden Juden fallen zwei für Städte typische Berufe auf, und zwar der des Schneiders und der Näherin sowie der des Schuhmachers. Im Handel waren die Juden vor allem im Ausschank und in der Gastronomie sowie als Gemischtwarenhändler tätig. Bei den Intelligenzlern fällt auf, daß es unter den Advokaten und Angestellten vorwiegend Christen gab, während die Juden sich mehr für naturwissenschaftliche Gebiete, allem voran für die Heilkunde interessierten. Sie übten aber auch für die Zeit neuartige Berufe aus, wie zum Beispiel bei der Eisenbahn und im Fernschreibdienst. Vermögende Judenfamilien waren unter den Inhabern des Grundkapitals der 1867 gegründeten Sparkasse von Tokaj-Hegyalja (Tokaj) anzutreffen.

Somit war das Judentum hier Vertreter einer typisch bürgerlichen Schicht. genauer gesagt, trug das Judentum zur Verbürgerlichung bei und stärkte den bürgerlich-städtischen Charakter von Tokaj.

János Bencsik

AZ ALSÓ-BODROGKÖZ ÉS ALSÓ-TAKTAKÖZ KÖZSÉGEI PESTY FRIGYES 1864-ES KÉZIRATOS HELYSÉGNÉVTÁRÁBAN

MIZSER LAJOS

Az alább megnevezett helységek leírásával azért foglalkozunk külön, mert ezek a községek az 1949/50-es megyerendezésig Szabolcs megye részei voltak. A Bodrogeköz – *Sziget* név alatt is – Szabolcshoz tartozott *Kenézlő*, *Viss* és *Zalkod*, a Taktaközből pedig (*Takta-*) *Báj*, *Csobaj*, *Prügy*, *Taktakenéz*, *Tardos*, *Tiszaladány*.

Pesty Frigyes hatalmas vállalkozásával Tóth Péter Borsod megye anyagának 1988-as közzétételekor részletesen foglalkozott. Mostani közlésünkör elegendőnek látszik a kérdőpontok rövidített ismertetése: 1. „A megyének, kerületnek, járásnak, széknek a neve, hová a helység tartozik.” 2. „A községnek, városnak hányféle neve él most; melyik neve bir csak helybeli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte?” 3. „Volt-e a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különféle kép iratott a mostani helynév?” 4. „A község mikor említetik legkorábban?” 5. „Honnan népesített?” 6. „Mit lehet tudni köztudomásból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?” 7. „A község határában előfordul többi topographiai nevek...” (és részletesen felsorolja a földrajzi utótagokat, és saját gyűjtéséből példákat is hoz). Ezek után az „Utasítás” következik, mely tanácsokat tartalmaz a gyűjtés módját illetően, és felhívja a gyűjtők figyelmét arra, hogy a teljességre törekedjenek.

A Szabolcs megyei anyag is az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. Jelzete: Fol. Hung. 1114/38. Nem az eredetiben láttam, hanem mikrofilmről olvastam, s ezt teszem most közzé.

Az 1849–1867-es közigazgatási beosztás szerint a Nagyváradi kerülethez tartozó Szabolcs megye 4 járásból állt (Bátori, Dadai, Kisvárdai és Nádudvari). Említett községeink a Dadai járás rakamazi szolgabírói szakaszának részei voltak. És viszonylag hamar visszaküldték a kérdőíveket. Ám úgy látszik, hogy Kenézlő és Zalkod leírásával nem volt megelégedve a szolgabíró, ezért újat íratott a jegyzővel (ez utóbbiakról a keltezés hiányzik, de az e járásban történt más „ismétlések” 1866-ból datálódtak, így valószínű, hogy Kenézlőn és Zalkodon is 1866-ban történt a második leírás).

Pesty Helységnévtárából már több közzététele is történt (pl. Borsod, Békés, Nagykállói járás stb.). Alkalmazkodtam az eddig megjelent munkák elveihez. A szövegeket betűhív olvasatban adom meg. Ez annyit jelent, hogy ragaszkodtam az eredeti helyesíráshoz (pl. nagy- és kisbetűk, magán- és mássalhangzók rövidsége és hosszúsága, egybe- és különírás stb.). A számnevek toldalékolását viszont egységesítettem, és a különírt ragokat egybeírtam a szótóval. Megtartottam a mondatok szerkezetét, beleértve a központosítást is. Szögletes zárójelben hozom a községek nevét, ha ezek címszerűen nem voltak leírva. Nem jelzem az áthúzásokat, betoldásokat. A feltűnő tévesztéseket (!)-lel jelölöm, ha ez formai hiba. A tartalmi hibák korrigálása majdan a feldolgozó feladata lesz. Az oldalszám megjelölését feleslegesnek tartom, hiszen a szabolcsi helységek ABC-sorrendben követik egymást.

A földrajzi neveket (a „topographiai neveket”) – mivel éppen ezek képezték a gyűjtés célját – kiemelten jelöltem. Ha a leírásban többször is előfordult (mint pl. Tisza, Takta), csak egyszer.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a lejegyzők lelkiismeretesen jártak el műveltségüknek, helyismeretüknek megfelelően. Éppen nekik köszönhetjük azt, hogy a már nem élő földrajzi neveket megmenthettük a teljes feledéstől.

Helynevek Szabolcs Megyéből Báj községből

1. Báj község fekszik Szabolcs Megyében. Dadai Járás Nagy váradai kerületben, Fő Szolga bírói szék helyi Nyíregyháza. Megye székhely NKálló.

Fekszik az úgy nevezett *Takta* közön.

Takta köznek nevezetik azon hely, mellyen T. Kenéz Pthrügy Báj, Csobaj, Tardos, és T. Ladány Községek

Takta köznek nevezetik e' hat község Szabolcs azért; mivel a Takta fojó, melly Tisza Lucznál a' Tiszából ered, ezen községek határait keresztül kasúl csavarogja – míg ismét ki indulási helye felé tart, – a' nélkül, hogy egyebütt a' Tiszába menne.

2. A' községnek ezen nevezete ország szerte ismeretes neve él egyedül: Báj.

3. Vólt e' a' községnek hajdan más elnevezése? nem tudatik

4. Mikor említették, mint község leg korábban? A' jelenbeni bírtokos a' Pataý Család; Rákoczi meg bukása óta bírja.

5. Honnan népesítettett? nem tudatik.

6. Mit lehet tudni köztudomás, hagyomány, írott vagy nyomtatott hagyományokból a' név eredetéről 's értelméről? Semmit.

7. A' község határában elő forduló topographiai nevek.

Túrós részint szántó, részint kaszálló föld – nevét honnan vette nem tudatik. *Fekete erdő*. Mocsáros völgy erdő, a' *Takta* U formára körül folyja. *Tektej* szántó és kaszálló föld – a' Takta vizéről. *Váradai föld* szántó föld. Hajdan a' Pataýak előtt Váradai nevű kis földes ur bírta. *Paptelke* Szántó föld, hihetőleg Pap bírtoka volt. *Fecske fark* szántó föld, formájáról kapta nevét. *Arany gyűrűs*. Kút, egy nagy legelő közepén, köz monda szerint – arany gyűrűjét vesztette ott egy Pataýnő Asszonyság. *Zsombikos*; kaszálló víz járásos hely lévén a' Tisza szabályozás előtt – egyik Zsombík a' másikat éri rajta. *Kocsordos* kaszálló, temérdek kocsord nevű füvet terem. *Kereszt ér* szántó föld, a' rajta keresztül menő két érről. *Labirinthus*. Legelő a' Tisza szélén *fűz ér*ével összeköttetésben – és csoportos nyárfák 's fűz fák vannak benne, mint egy sziget fekszik a' Tisza és a védőtöltesek között. *Fűzes* a' Tisza mentiben hosszan el nyúló – nyár és fűz fákbol álló erdő; szintén a' Tisza és védőtöltes között. *Vay hát* legelő, a' Tisza szélén, hihetőleg Vay nevű bírta valaha. *Puha* szántó föld – homokos puha természetű földjéről. – *Ibrány* szántó föld közepében egy hosszú nagy fenekkel 's tóval; de amely már most a' szabályozás óta – szántó földnek használható – Nevét onnan vette, mivel hajdan az Ibrányi tsalád bírta. *Keczetó* hajdan egy nagy ki terjedésű tó – jelenben szántó föld – *kecze* vagy *Kacsa tó* név hihetőleg egy. *Paptava* egy nagy fenek a' nagy erdő alatti kaszálló közepén – jelenben felszántva kölesnek használtatik. *Aprós ér* kaszálló 's egy részben legelő. Apró erekkel teljes. – fekszik a' Csobaji határ szélén, délnek. – *Róna* szántóföld a' közsegtől le a' Tiszáig nyúló szép fekvésű szántó föld. *György ere* Csobaj és Báj közt ér – rajta híd, 's ország útba. – *Mogyorós* kaszálló – Mogyoró leveles füvet termő szép rét. – *Fejő* kaszálló – egy zug, a' tarczali, Takta, pthrügyi határ között a' báji határ szélén.

Összeíratott Bájon Majus 17-n – 864.

Szentpétery András bíró
Borsos György Jegyző

Hely nevek Csobaj községből, Szabolcs Megyéből.

1. Csobaj község tartozik a' Nagyváradai kerülethez. Fekszik a' dadai járásban Fő Szolga bírói szék helye Nyíregyháza – megyei székhely N Kálló.

2. A' községnek ismeretes 's országszerte ismeretes neve Csobaj, hogy

3-or Vólt é a' községnek hajdan más elnevezése? nem tudatik; és

4-er Mikor említették leg korábban szintén nem tudatik, valamint

5-ör Honnan népesítettett? bizonytalan.

6-or Sem köz tudomás, sem hagyomány, sem írott vagy nyomtatott emlékekből, a' név eredetéről, értelméről tudomás nints, 's nem lehet, mivel sem a' községnek, sem a' földes Uraságoknak levéltárok régi nincs.

7-er A' község határában elő fordulót topographiai nevek: a.) *Nagy girind*. Magas, hosszú, 's a' víz áradásaiból is ki emelkedő hely – szántó föld. b.) *Aprós ér*. Szántó föld 's rajta keresztül menő több erektil nevezeték ily. c.) *Csókatava*. Szántó föld, hátság hely, mely a' mellette levő *Csókatórol* nevezetett el. d; *Császárhalom* minden halmok felett leg nagyobb halom – hihetőleg azért nevezetett halmok Császármak. – e.) *Bába hát*. Szántó föld neve honnan ered, nem tudatik. f.) *Lapos halom* 3 nagyobb halmok közt fekvő halom, 's szántó föld. g.) *Sós tó*. Szántó föld, székes széksős hely – egy tó környékén. 10. *Hegyes* halom hirtelen hegyességéről nevezetett. 11. *Fűz erdő* a' Tisza mellett nyúlik el, a' községtől dél nyugotra, sövény fonásra való vesszőt és tűzi fát szolgáltat. 12.) *Káposztáskert*, kaszálló, hajdan káposztás kert volt, most kaszálló szintén a' Tisza mellett. 13. *Veres rét*. Veres nadrág fűvet termő lapos kaszálló. 14. *Kaján szék*. 15. *Pap tava* egy nagy fenek, fűtésre és ház fedésre való gazt szolgáltat. 16. *Rimosó*. legelő a' Tisza szélen, itt fűrésztetnek a' juhok 's mosnak a' gyapjúk. 17.) *Bika rét*, kaszálló. Tisza szabályozás előtt helyjel oly magas gazt termett, hogy a' bika sem látszott ki belőle, most szép kaszálló. 18.) *Türös* szántó föld és kaszálló. Nevét honnan vette nem tudatik. 19. *Tölgyes erdő*, lapos hely, tölgyfákkal. 20. *Homok Szöllős kert* egy homok dombon. 21. *Tektej* Szántó föld – a' Takta vizéről vette nevét, mely körül folyja – ez előtt kaszálló volt. 22. *Szent ilona* kender föld egy kis sziget forma hely a' Takta medre és a' község közt. – 23. *Takta* folyó víz, ezen csavargó víz között fekvő faluk erről nevezetnek *Taktaköznek*. –

Összeíratott Csobajon Majus 17-n 1864

Magyar Bálint bíró
Borsos György Jegyző

[Kenézlő]

Kenézlő Községe tartozik Szabolcs megye Dadai szolgabírói járáshoz, szék helye jelenleg Nyír egyháza. *Bodrog köz* általános táj nevezett alkalmaztatván reá azért, mert a *Tisza* – *Bodrog* folyók öszve folyása között Tokajtól Kelet északnak esik, sajátságos fekvésénél fogvást Zalkod és Viss szomszédos Községekkel együtt *sziget* táj nevezett alatt általánosán ösmeretes, mivel e szigeti Községnek határait, a *Tisza* árját a *Bodrogba* vezető úgy nevezett *Török ér* választja el más határoktól, 's *Zemplén* megyétől és mint egy három szöglet képező szigetté alakítja.

A török ér nevezetről a táj monda azt tartja, hogy régente csatája volt a magyarnak e tájon is a törökökkel, a törökök meg veretvén török holttestekből létesítettek a magyarok hidat a most is süllyedő fenekű török éren Keresztül, 's ezen utánok nyomulva üldözték őket d. n. patak varosa felé. – Hogy ezen táj mondának alapja lehet igazolja némileg a *Török ér* körül évek előtt először szántott alkalomkor talált régi ék szerek, fegyverek és ló szerszámok, melyek fájdalom ahoz nem értő Kezekbe kerülvén nyereszkedő tárgyakká allyasítottak.

Kenézlő Község eredeti nevét, – mint a táj monda onnan és azon időből vette, a midőn „Kenéz” és „Venczel” régi elődeink éltek, es hogy Kenézlő Községe azon időben kezdődött volna lakatni „Kenéz” emberei által. – A táj monda szerént tehát az történt volna, hogy „Kenéz” „Venczellel” öszve koczkodtak; „Kenéz” a tiszta jobb, – „Venczel” pedig a tiszta bal partján voltak embereikkel, 's abban állapodtak volna meg, hogy Köztök fel merült viszály több ember áldozatot ne vonjon maga után, ha nem a Két vezér a tisztán át löjjen egymásra nyíllal. – Ekkor történt volna az: hogy a midőn „Kenéz” a tiszta jobb partján álván, nyíllal lött Venczelre, – emberei kiáltották „Kenéz” ló; míg „Kenéz” Venczelt találván, Venczel lött a tiszta bal partjáról Kenézre, akkor pedig Venczel emberei kiáltották, vigyáz Venczel, ló; itt pedig meg telepedtek volna Venczel emberei 's innen nevezetne a tiszta jobb partján fekvő Kenéz-lő helyett Kenézlőnek; – míg a tiszta jobb partján fekvő Vencsellő Község pedig, Venczel-lő helyett Vencsellőnek. –

Kelt Kenézlő Majus 28 864

Kriston Lajos
körjegyző

Hely nevek Kenézlő Községből, Szabolcs megyéből.

Kenézlő Község tartozik Szabolcs Megyéhez, Dadai járás 2-ik szakasz szolgabíróóságához; ismeretes „*Sziget*” nevezett alatt is, Viss és Zalkod községekkel együtt, mivel a három Község, Szabolcs megyének észak nyugoti részén, Zemplén megye által szomszédoltatva a tiszta fojó jobb partján Tokajon felül hol a *tisza* és *bodrog* fojók egyesülésbe szakadnak, és az úgy nevezett „*török ér*” által mint egy három szögletű területtel Zemplén Megyétől el vágattatva fekszik. – A községnek nevezetét más féle képpen nem tudjuk; egyedül a hagyomány és mind a szerént sokan Kenéz magyar vezérről nevezetnek állítják. A községnek keletkezése idejéről sem szóbeli, sem pedig írás bel okmányaink nincsenek: ilyenekkel sem az Egyházat, sem pedig az e század elején ide települt Külbirtokos család nem bír. Népesítése hol vette eredetét nem tudni egészen; csak annyi bizonyos: hogy egy része tót elemből származik, kik már igen régen elsajátították a magyar nyelvet; külföldben Refor. R. Kathol. óhitű vallásukból majdnem egyenlő lélekszámmal és kevés Zsidosságból áll. – A

község határában előforduló topographiai nevek. – a Község alatt mindjárt Keletre: „*Burgundia*”, ez a Községhez tartozó belsőségből áll, mint egy 35 zsellér lakkal, hihető hogy később ide települt idegenek által építetett. „*Kardos homok*” szántóföld, emelkedett fekvéssel hagyomány szerint a régibb időkben szántás és kapálás idejében Kard 's más egyéb fegyver darabok fel találásáról nevezetett, de inkább hihető, hogy Kard alakjában érinti a közvetlen alatta és mellette levő és vízjárta Kaszálló területet: nevezetét innen vette. – „*Csányi homok*”, dombokból álló szántó föld, nevezéséről semmi tudomás. – „*Hegyes halom*”, egy magas homok domb, környezve aljas és változva magasabb fekvésű szántóföldekkel, – alatta fekszik a „*Bordás tó*” mely a szántó földek között esik, ez előtt nagyobb ár vizek alkalmával ár vizet is kapott, igen vastag át mérőjű és kemény testű nádat termelt, úgy hogy a borda csinálásból élő Gömör megyeiek innét szerzették be a szükséges nádat. – „*Farkas szeg*” szántóföldből álló nyelv alakú föld terület nyulik a lapályos területbe majd nem a török éréhez. nevezetét onnan vehette, miként mivelés alkalmával most is, de régebben nagyobb mennyiségű Urna darabok és egész Urnák is találtak és találtattak. „*Török ér szeg*”, egy a török és határ ér által elkerített kaszálló föld terület. – „*Danka*” homok magaslatokból álló szántóföld. „*Bai homok*”, községi legelők között fekszik mint egy 10 holdnyi magaslat; nevezetét bizonyosan régi Bai Kenyézli Község birtokosáról vette Ki el halálózván vagy is utód nélkül a Község Kamarára szállott,

Kriston Lajos
körjegyző

Helynevek.

Pthürgy községből Szabolcs Megyéből.

A' nyomtatott útasítás 1-ső pontjára.

Szabolcs Megye Dadai járás II. A' megye székhelye Nagy-Kálló, járás székhelye Nyíregyháza, a szakasz pedig Rakamaz. A' Község a' megyei felosztáson kívül mint táj elnevezéshez, egyszersmind az úgy nevezett *Takta-köz*höz tartozik, mely onnat ered, miszerint hihető a' *tiszának* egy régi ága *Takta* név alatt Tisza Ladány mellett kfszakadván Ladány, Tardos Csobaj, Báj Pthürgy és Kenéz községek éjszak, és nyugati határ oldalait körül keríti, és Tisza Lucznál szakad ismét a' Tiszába. Most ugyan már nem foly, mí után Ladány mellett elvan választva töltéssel a' Tiszától, de víz van benne többnyire de azok is, ha feleslegesek, és kitérés-sel fenyegetnének T. Lucznál zsilip segítségével a' tiszába lecsapoltnak. –

A' 2-ik pontra.

A' község pecsenyomóján FPTHRÜGY. névalatt, mely előre ragasztott F alkalmasint falut jelent és tehát csak Pthürgynek iratik. A' nép nyelvén azonban; de az egész környéken is Tügynek nevezetik, és ez utobbi elnevezés leg kiterjedtebb magyarok lakván emlékezet óta, azért más nyelveni neve ösmeretlen. –

A' 3-ik pontra.

Már a' 2-ik pontban megfejtették.

A' 4-ik pontra.

Az úrbériség béhozatalával 1775-ik évben.

Az 5-ik pontra.

Ösmeretlen.

A' 6-ik pontra.

A név hihető Frigyből ered, mert a' monda szerint valaha Huszítákis lakták, és mostani egyetlen református templomának alapját is azok tették volna le, falaf azonban az öregek emlékezete szerint már később épültek, ez azonban bizonytalan, hanem inkább származtatható neve azon vízállásos fenektől, mely még mai napig is *Tüd* nevet visel. –

A' 7-ik pontra.

A' Táj elnevezés Kálmán névtelen írójánál is elő fordul Tokuta Kúsz név alatt, és természetes, vagy talán mesterkélty fekvésénél fogva vízi vár lehetett, mert a' mint az 1-ső pontban említettett a' Takta, és Tisza által körül fogatván egy Szigetet képez ugyan azon első pontban említett községek határjaival együtt.

A' vár bástyái lehettek a' Pthürgyi, és Kenézi határban a' félhóldanként egymásra hajló tavak *fehér tó vényasszony tava, görbe tó* és *Erecs*, valamint a' *peres ere* nevű mély ér, mely két utóbbi erek által két külön darab sziget képeztek, öszve-vissza szőtt-font tavakkal, melyekbe ugyan a' tiszta Szabályoztatása óta csak néha néha akad meg hosszas időre a' víz. – Ejszak felől a' Zombori határban a' *Diktány, Bálvány, Bócs erek*, az *árvatóval* együtt, melyek hasonlóúl jelentékeny mocsarós apróbb szigetekkel foglalnak körül, és ritkán van víz nélkül. A' dél, és Keleti bástyáját pedig a' Tisza maga képezte apróbb kitérésseivel együtt.

Düllői: *Gát megi, Fejő, Görgő, Kecskés ér, Lápos, Kárászné széki, Kő határ, Kódus rét, Fehér tó köze, Gyólc rét, Pósa elő, Paptava köz, Szakadék, Nagyerdő és Diktány zúg*, a' kaszálló, és legelőekben Szántó földekben pedig *Fejő tóhát, keze tó hát, Süldő tó hát, Kecskés ér hát, Két ökör halom, Hosszú és Közép düllő, Ördög égető halom, Madarász halom, Szöllőskert tábla, Kakaska fenek, Nagy és Kis sovány szer, Vasarós halom, Szij János hátya, Nagy, és Kis Cseger, kert alja tábla, Bakos ér köz, Úrrét, Kiserdő és Tök föld*, – valamint a *Pérez gödör tábla, Hegyes hát és Borjú szeg*. –

Nevezetesebb tavai: A' *fehér tó* 150 hóld kiterjedésű *Hamvas tó*, *Vén aszony tava*, *Bodóné feneke*, *Falu tava*, *Sámson*, *Ikrága*, és *avarné tava*, valamint még számos düllőikről nevezett apróbb fenekek.

Erek, mely bő esőzés, vagy árvíz idején folynak és közlekedésbe hozzák mind az apróbb mind a' nagyobb tavakat, és mocsárokat: a' *Takta*, *Erets*, *Diktány*, *Peres ere*, *Ferencz ere*, *Laskod ág*, és *Füzed ere*.

És végre a' község határa öszveér éjszakeről a' *Tarczali*, *Zombori*, *monoki*, és *Bekecsi* határokkal. Nyugotról a' *Szadai* és *Harkányival*. Délről a' *Dadai* és *Kenézivel*. Keletről pedig a' *Bájjal*.

Hajdanában a' határ sok szék sőt termett, de a' tiszta szabályoztatása óta többnyire elveszett.

A' lakosság zöldség termesztéssel szorgalmasan foglalkozik, nevezetes a' *Tügyi* tormáról. –

A' gyümölcsészet csupán a meggyre szorítkozik.

Kelt Pthrűgyön 1864-ik évi Majus hó 11-én

Halgató Pál Fő bíró
Hornyák Mihály
jegyző

Helynevek.

Takta-Kenéz községből Szabolcs Megyéből.

A nyomtatott útasítás 1-ső pontjára

Takta-Kenéz község Szabolcs Megye, Dadai Járás 2-ik szakasza. A' Megye székhelye Nagy Kálló. A' járás székhelye Nyiregyháza, a' szakaszé pedig jelenleg Rakamaz. A' község egyszersmind táj elnevezés szerint a' *Taktaköz*höz tartozik. A' táj elnevezés eredete Pthrűgy mellett iratott le.

A' 2-ik pontra.

Némelyek szerint Kenéz, *Kenyézs*, a' tiszta menti táj ejtés szerint pedig *Kinyizsnek* is mondatik, másneve nincs. – 1852-ik év óta *Ó* és *Új Kenéz*, mivel a' Kenézi tiszta átmetszés árka a' falut nemcsak saját határjától el választva szigetbe szorította, hanem annak egy részét el is foglalta, azért a' lakosság kiköltözvén a' határ közepére, és új falut alakított új Kenéz név alatt, az *ó falu* helyén pedig csupán az urasági kastély majordájával együtt maradt meg mintegy 170. hóldnyi többnyire erdősegből álló szigeten.

A' 3-ik pontra.

Ember emlékezet óta nem volt az előbb mondottaknál

A' 4-ik pontra.

Az öregek mondája szerint már 1663-ban már említetik, mint *Camaralis* birtok; de az úrbériség behozatalával már földes úri tulajdon volt. –

Az 5-ik pontra.

A' lakosság több eredetű lassan lassan bevándorolt, és apródonként megtelepedett, egyébként egy nyelvet beszél – a' magyart, és nagyon szegény.

A' 6-ik pontra.

A' monda szerint, minthogy leginkább erdősegből állván határja, – a' *tiszta* partján épült falujából a' tiszta vizére meszire kinézhetett, és így lett a' neve *Kinéz*. –

A' 7-ik pontra.

Düllőinek nevei kaszálló, és legelőikben: *Lápos*, *Előfűz*, *Kék csomóka*, *Szenterdő*, *Csikor zug*, *Örvény zug*, *Erecszug*, *Nagyhát*, *Kistolapossa*, *görbe tó köz*i, *Szelep lapos*. Szántó földekben: *Első* és *2-ik káka hát*, *Bívaj hát*, *Hoszúhát*, *Kis kengyel*, *Nagy Kengyel*, és *Szikhát*. –

Erdőkben: *Tót fűz* melyben maí napig is 6-8'-nyi lábnyi átmérőjű odvas fűz fák, és szinte 3-4'-nyi átmérőjű tölgyfák találhatók, a' *Szó* /:fűzes:/, –

Tavai: *Csikor*, *Görbető*, *Szelep*, *Erecs*, *fehértó*, *Zubogó* és *Kengyel tavak*, valamint még több apróbbak is.

Kelt T. Kenézen 1864-ik év Majus 11-én

Beretz János fő bíró
Hornyák Mihály
jegyző

[Tardos]

Szabolcs megye Dadai Szolgabírói járás Kebelébe tartozó Tardos Község eredetének és jelenlegi állásának leírása

A Község hely neve el nevezése, sem irott emlékekből sem hagyományból ki puhatható nem lévén, csak annyi emlék él a népek között hogy hajdan egy kiszolgált kapitány bírta, midőn még néptelen volt, egyedül egy Korcsma és egy Állás volt azon helyen hol most a falu fekszik, de hogy ki által és honnan népesített és honnan telepített felölle semmi sem tudatik.

A Község határán elnevezések ezek. *Sóska part*, *Danczka*, *Homok hát*, *Kanahán*, *Barát sziget*, *Kis réti*, *Kolokányos* és *Karakó* nevű legelő mely a *tisza* árja által borították gyakran, – a Községben bent a *Czigány*

part mely hajdan temetkezési helyül használtatott, mivel holt maradványok hányatnak befőlle ki. – Kelet és déli oldalán kanyarok (!) a Tisza; több nevezetességek sem írott emlékekből sem hagyományokból ki nem puhatoltathatnak.

Melly Helynév leírásunk mellett tisztelettel maradtunk
Tardoson Május 16. 1864

Sándor János bíró
Lakatos József Jegyző

[Tiszaladány]

Szabolcs megye Dadai Szolgabírói járás Kebelébe tartozó T. Ladány Község eredetének és jelenlegi állapotának leírása.

A mint a szájról szajra jött hagyományokból kipuhatólható lévén, e Községet melyet jelenleg T. Ladány név alatt ország szerte esmerünk hajdan Tiszai halászkok ülték meg; mint még akkor a más most ugynevezett *Holt Tisza*, mely jelenleg is a falu alatt nyúlik élő Tisza volt, s azon helyet melyet meg telepítettek először Tisza Falunak neveztek el, fő foglalatosságok a halászat volt; Később pedig a leg öregebb halászról ki Ladányi Péter volt, nevezetett Tisza Ladánynak mely nevet e mai napig ország szerte esmerünk, telepítettett pedig a pusztító tatár járás után, de hogy honnan és ki által nem tudatík.

A Község határán elő forduló nevezetesebb el nevezések következők: *Tyúkos halom, Égető halom, Kosárdomb, Nagy és Kís Dicsé hát, Arany kert, Vecskes, Csóka tó, Homok, Keserű düllők*, a rétekben pedig *Súlymos, Dicsé köz, Bika rét, Tódi, Otthálsz ér, Virágos*, mely elnevezések hogy honnan veszik eredetüket nem tudatík továbbá a *Karakó* nevű legelő, melynek közepén a *Karadoly* nevű mocsáros tó fekszik a Tisza árja által évenként gyakran elborítottatík; – a határ keleti oldalán foly az *Élő Tisza*, – több nevezetesebb helyek ki nyomozhatók nem lévén, a fent le irt elnevezések maig is a nép ajkán ugyan azon módon nevezetnek.

Melly leírásunk mellett tisztelettel maradtunk T. Ladányon Május 16: 1864

Bényei Bálint bíró
Lakatos József Jegyző

Hely nevek

Viss Községből Szabolcs megyéből.

Tartozik Szabolcs megyéhez, Dadai járás II.-ik szakasz szolgabíróóságához, /:szék helye Nyír egyháza:/ ismertetik „*Sziget*” név alatt azon oknál fogva, mivel „Kenézlő, Viss, és Zalkod” Községekkel egygyütt a’ *tisza* és a’ *bodrog* fojó egymásba fakadása feletti három szög területet foglal el határa, ezen felül pedig Zemplén (!) Megyétől a „*török ér*” által választván el, ’s így három mind három oldalról szorított Község „*Sziget*” név alatt is ösmertetik. A’ Község neve hely beli el terjedéssel nem is birt. A’ Község keletkezése idejéről sem írott, sem szóbeli hagyomány nem létezvén, arról bővebb fel világosítás nem adható. – Szóbeli tudomás szerint tótókkal népesítettett be, de hogy mikor? az nem tudatík, hogy tótok által telepítettett és népesítettett, a’ Község neve is bizonyítja, mivel „Viss” tót szó lévén, magyarul annyit teszen: „sásos”, és ez Község helye fekvésének ezen név meg is felelő, mennyiben szabájozás előtt határa nagy része folytonosan viz tanya volt. – Düllőit a’ határának ez úttal is régibb neveiről nevezik, ilyenek: „*Csanálos*”, közvetlen az ár viznek kitett lapályos rész mellett fekszik, egy része aljas, nagyobb része pedig homok magaslatokból áll. – „*Kender és Fazekas zug*”, szinte homok magaslattal áll, Zug nevezetét talán onnan nyerte, hogy mint szántó föld ár viz esetén vízzel körítettett. – előbbieke Kender vetett a’ lakosság. – „*Dáros tó düllő*” ezen düllő az úgy nevezett „*Dáros tó*” mellett fekszik, mely tó feneke igen táros lévén, nevezetét ott vehette. – „*Hosszújáró düllő*” ezen düllő nevezetét ott vehette, mivel ezen düllőbeni földek tagosítás előtt igen hosszúra nyúltak. Külömben homokos természetű. – „*Dombócok*” düllője, ezen düllő nevezetét onnan vehette, mennyiben az egész düllőben több homok dombok között fekszik. – „*Déli telek*”, ezen düllő nevezetét onnan nyerhette, mennyiben az egyéb düllőbe foglalt földeket paraszt telkek birták.–

„*Székre járó*” ezen düllő nevezetét ott vette mivel alatta el nyúlik egy 17 ékes határ rész. –

„*Angyalka düllő*” elnevezése tárgya nem tudatík.

„*Csenke düllő*” nevezetét onnan vette mivel Zalkod Község „*Csenke*” nevezetű Kaszállójával szomszédolva van. –

„*Német asszony nyilasok*”, Kaszálló földek, nevezetét onnan vette, mivel hajdanában bizonyos Német asszony birta. – „*Török ér zug*” nevét nyerte a’ határa a’ Zemplén megyétől elválasztó *török ér*től, ez ér pedig a török világból vette nevezetét, de e helyütt tanyázott törökökkel vívott csatákról. „*Kokoti*”, Kaszálló rét, nevezetét onnan vette, mert e düllő három ér között fekszik.

Kriston Lajos mk
körjegyző.

[Zalkod]

Zalkod Község tartozik Szabolcs Megyéhez, Dadai szolga biroi járáshoz, székhelye Nyiregyháza. *Bodrog köz* általános táj nevezett alkalmaztatván reá azért; mert a Tisza-Bodrog folyók öszve folyása között Tokajnál – északnak ettül leg közelebbi Község. – *Sziget* táj nevezett alatt szinte általánosan ösmeretek, Zalkod, – Viss, – és Kenyézlő hármast érintő határos Községek, mivel sajátságos fekvésüknél fogva határait, a Bodrogból ki szakadó – vagy is inkább a *Tisza* árját a *Bodrogba* vezető úgy nevezett *Török ér* el választja Zemplén megyétől, és mintegy szigetét alakítja. – Délről határát a *Tisza* folyó érinti, – ’s választja el a tiszta túl oldalán lévő Szabolcs és Timár szomszédos Községektől. Zalkod Község 1850-ik évben három hóig – Közlekedési tekintetknél fogva Zemplén megyéhez volt politikailag felosztva, de három hó után ismét vissza csatoltatott Szabolcs anyamegyéjéhez. – Meg emlitendő Zalkod Községről az is; hogy a Bodrog közü – tiszta szabályozás, tiszta töltés vonalát, egy czélba vett Kereszt töltéssel, – mely a falú déli oldalán lévő *temető domb*al leend öszvekötve, itt rekeszti be. –

Kelt Zalkod május 28- 864

Kriston Lajos mk
körjegyző.

Hely nevek.

Zalkod Községből Szabolcs Megyéből.

1. Zalkod Község tartozik Szabolcs Megyéhez, Dadai járás 2-ik szakasz szolgabiróságához, Szolgabiroi székhely mai napon Nyir egyháza. –

2. A Községnek más nevezete nincs mint „Zalkod”, ez bír helybeli elterjedéssel, ez ismeretes Ország szerte is. Van a Községnek táj néven „*Sziget*” nevezete is, e néven hívják a Közel vidékiek Kenyézlő és Viss Községét is, mert e három Község lévén csak a tiszán túli Szabolcs megyéhez tartozandó, a *tisza* jobb partján fekvéssel, mint egy elszigetelt állásába; mivel délről a Tisza-Bodrog folyók öszve ömlése között, északról pedig a Tiszát a *Bodrog* folyóval öszve kötő „*Török ér*” ék alakjával magában foglaló földterületen fekszik, ’s szabályozatlan állásában, valamint a tiszta, úgy a Bodrog folyóknak gyakortai kiöntései a Közlekedést Zemplén és Szabolcs megyék más Községeivel lehetetlenik.

3. Emlitetik, hogy a Községet „*Rákoczy*” idejében nem Zalkod, hanem „*Alkút*”-nak nevezték volna, ezen nevezetét onnan nyerte volna, miszerint az egy óra járásnyira eső Tokaji földvárba a védelmi sereg elég helyet nem találván, a lovasság itt tanyázott, ’s ezen hely egy híres Küttal látatott el. –

4. Zalkod Község, mint régi archivális jegyzetek igazolják, 1332-től újra létesült; de a régi hagyományok és elbeszélések után állithatni, hogy még a tatár járás előtti időkben is fennállott már és Kathol. egyházzal birt, volt lelkészi laka, és lelkésze; mi elpusztítatván, fentebbi évben fel építetett, hanem hogy meddig tartott, határozott évszámot adni nem lehet. – Mert egy ideig mint a tiszta Tokajhoz tartozandó lévén Község állott az ottan lakó /:Tokajban:/ és Zalkodi birtokos Kegyes rendi szerzetesek vezetése, és lelkészi jog hatósága alatt. –

1748-ik évben kezdett másod elpusztulása után Zalkodon, mint anya Községben újra épülni Egyház és lelkészi lak, b. e. Molnár András Tokaji lelkész, és Kócsi Apát ájt; alapítványából mely mű 1856-ik évben bevezetettvén felszenteltetett, és az Isteni szolgálatnak át adatott. Molnár János akkori plebános idejében Mária Magdolna tiszteletére. – Ez időben és időről időre 1748-tól van anya könyve, – hova mint fiók Községek csatolva valának: Viss, Kenyézlő, Zabolch, Vencsellő, Buly, Gáva, Berczel, – és Kótaj Községek, – de az 1786-ik évben Vencsellőn parochia állitatván, Viss, és Kenyézlő Községeken kívül a többi Községek el estek tőlle. 1748-ik évben plebános volt mint első – Téglássy József később Egri Kanonok lett. – Mely évben az anya Könyvben elő fordult nevek Filiárszky János Kath. Lasztóczy János Kath. Molnár Péter Kálvinista, Kiss János Kath. Tóth Ferencz orosz. Nyitrai Mihály Kathol. Szakács József Kathol., és Varga László Kathol. –

5. Zalkod Község népei monda szerint Zalkodra mint egy asyllumba menekültek –, földbirtokosa kivételével, Kik örökösödés ’s birtoklás által honosultak, – többnyire Zemplén Megyéből, azon különös következménnyel, hogy a tót ajkúak Zalkod, Viss, és Kenyézlő Községekbe kerülve az itt lakott magyaroktól a magyar szót csak külön hamar eltanulván, anya nyelvöket meg tagadták és a másod nemzedék már azonos volt a magyarsággal.

6. Irásbeli hagyományok a név eredetéről nincsenek. –

7. Zalkod Község határa lapály és szelid emelkedésű vonulatokból áll: a Községtől délre hosszas homok domb „*szeg farka*” nevezett alatt; mert ez mint egy védfal az ár víz ellen. – Hajdanában pedig a mondás szerént Zalkodtól Tokaj felé ör helyet képezve hadjáratkor Béla-András Királyok öszve csapásánál; ennek emlékei most is kerülnek elő napfényre, fegyver töredékek, ló szerszámok előkerülése által. „*Szederkény*”, „*Czenyér*”, „*Hétnyárfa*” a – „*szegfarkát*” délre követő lapályok, közöttök „*Kender áztató*”, „*Divér*”, „*Határ ér*” nevű erekkel, melyek csak ár vizkor tartalmaznak vizet, és esős idő járásban, különben szárazok. – A határ ér Zemplén Megyétől határozza a határt. – „*Álló tó*” a *fenyér* és *hétnyár* fa lapály földek között szinte oly körülmények között tartalmaz vizet.

„Kis mező” a falut köti össze a fentebbi térekkel. – itt a *Kis mezői Kút* is, nem a legjobb ivó vízzel.
„Baloítató” a falú mellett közvetlen, gyakran kiszárad. – a falu és a tó között egy Kút van, mely a leg jobb ivó vizet tartalmazza.

„Nyak vágó” *Érkece, Jakabdomb, görbe ér*, lapos és dombos fekvésűek.

„Galambos”, *agyagástó, Hosszú hát, Dürgő, Közép Düllő* szelid emelkedésű szántó földek, észak Keletnek a Községtől.

„Kucsmár” leg magassabb homokdomb a határba a falutól északnak; ettől a falu felé „*Jú állás*” „*Kis lapos*” „*Nagy lapos*” és dombos változatossággal vissza egész a faluig. –

„Bánkodó” „*Répasor*” „*Csenke*” „*Divér járó*” „*Tölgyes*”, dombal, lapállal váltakozó szántó földek, a Csenke és a Répa sor düllők között egy kis tó „*Kalitka*” nevezetű, gyakran egészen kiszárad. – A Csenke nyugoti oldalán *Szigetlapos*, lapályos hely. – Mind ezen düllőknek történelmi adataik ösmeretlenek. –

Kriston Lajos mp
körjegyző.

DIE GEMEINDEN VON UNTER-BODROGKÖZ UND OBER-TAKTAKÖZ IN DEM HANDSCHRIFTLICHEN ORTSNAMENSVERZEICHNIS VON FRIGYES PESTY AUS DEM JAHRE 1864

Mitte des vergangenen Jahrhunderts wurde mit dem Sammeln geographischer Namen begonnen. Nach einigen anfänglichen Versuchen (Imre Révész, Péter Mándy) stellte 1863 der Akademiker Frigyes Pesty den Plan für eine landesweite Sammlung zusammen, gab die Fragepunkte vor und erteilte Ratschläge für das Sammeln. Pesty meinte, daß das alles in kurzer Zeit zu Ende gebracht werden könnte. Doch er hatte nicht mit dem Verwaltungsmechanismus gerechnet. Der Statthalterrat verschickte an alle Obergespane die notwendige Menge an Fragebogen in Ungarisch wie auch in den Sprachen der einzelnen Nationalitäten. In den Komitaten wurde die Leitung dem ersten Untergespan anvertraut, darauf folgten der Oberstuhlrichter und der Stuhlrichter, der wiederum die Bogen an die Notare, Richter und Seelsorger der einzelnen Gemeinden verteilte. Die ausgefüllten Fragebogen mußten dann den gleichen Weg noch einmal in umgekehrter Richtung zurücklegen. Wie erfolgreich eine Sammlung war, das hing demzufolge von der Gewissenhaftigkeit der Stuhlrichter ab. Daher kam es vor, daß der Name des einen oder anderen Ortes auch zweimal niedergeschrieben wurde.

Mit seinen Fragepunkten wollte Frigyes Pesty (kurz gefaßt) folgendes erfahren: 1. „Namen des Komitates, des Gebietes, des Kreises und des Sitzes, zu dem die Gemeinde gehört.“ 2. „Wieviele verschiedene Namen hat die Gemeinde jetzt, welcher Name ist nur örtlich gebunden, welcher ist im ganzen Land verbreitet?“ 3. „Hatte die Gemeinde eine andere Bezeichnung? Oder wurde ihr jetziger Ortsname nur anders geschrieben oder gedruckt?“ 4. „Wann wurde die Gemeinde zuerst erwähnt?“ 5. „Von wo aus wurde sie besiedelt?“ 6. „Was kann man aus dem Allgemeinwissen, aus schriftlichen oder mündlichen Überlieferungen über den Ursprung und den Sinn des Namens erfahren, in Bezug auf den Ortsnamen in gleich welcher Sprache?“ 7. „Andere topographische Namen aus der Gemarkung der Gemeinde“ Auf diese Fragen hatten die Notare von drei Orten in Unter-Bodrogköz (Kenézlő, Viss und Zalkod) sowie von sechs Gemeinden in Unter-Taktaköz (Báj, Csobaj, Prügy, Taktakenéz, Tardos und Tiszaladány) zu antworten. Sie kamen ihrer Aufgabe gewissenhaft nach und antworteten entsprechend ihrer Bildung und ihrer Ortskenntnisse auf die Fragen.

Bis 1950 gehörten diese Orte zum Komitat Szabolcs, deshalb ist auch ihre Beschreibung in den Dokumenten des Komitats Szabolcs aufzufinden. Daß das Niveau der Sammlung nicht gleichförmig ist, ist wohl selbstverständlich. In den Beschreibungen steht nur das, was der Schreiber persönlich für wichtig erachtete, daher sind sie oft recht subjektiv angelegt. Doch es muß auch gesagt werden, daß wir mit Hilfe dieser Sammlung heute auch unsere Kenntnisse in Landeskunde, Geschichte, Ethnographie, Geographie und Philologie erweitern können. Viele Namen existieren heute nicht mehr. Daß sie nun nicht in Vergessenheit geraten, ist vor allem der Initiative von Frigyes Pesty zu verdanken.

Lajos Mizser

BORSOD MEGYE NÉPE A MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁSON

FÜGEDI MÁRTA

A magyar honfoglalás ezeréves évfordulójára rendezett országos kiállítás és rendezvénytársaság jelentős vállalkozása volt a Néprajzi Falu felépítése a Városligetben, melyben a magyar népi kultúra jellemzőinek tartott képét kívánták bemutatni. Az ezredéves kiállítás keretébe illesztett Néprajzi Falu terve és megvalósulása egy sajátos társadalmi folyamat, egy kulturális és tudományos program eredménye, melynek sikere és hatása az új évszázadra is meghatározta a néprajz és a népi kultúra helyzetét, valamint egyes népcsoportok helyét és szerepét is. A millenniumi kiállítással betetőzik és beteljesedik egy korszak, mely a népi kultúra felfedezését és felértékelődését eredményezi.¹

A Néprajzi Falu koncepciójának kialakításában jelentős szerepe volt a háziipar sikerének az 1885-ös országos kiállításon. Az akkor először bemutatott 15 „élethű parasztszoba” célja a korabeli magyar országterület néprajzi összképének teljességre törekvő bemutatása volt. A siker kapcsán méltán fogalmazódott meg, hogy „a kiállítás alkalmával fedezte fel Magyarország önmagát”.² A népeletet megjelenítő, életszerű bemutató a berendezett parasztszobákban, mely szerint „a tárgyak nem ötletszerűen hagytak egymás mellett, hanem azok a népek házi és családi életét visszatükröztették a valóságnak híven megfelelő parasztszobák keretében gyűjtettek össze”,³ Európában már korábban megjelent,⁴ Magyarországon azonban újszerű és rendkívül hatásos volt.

Az 1885-ös kiállítás parasztszobáinak sikere után tehát természetes volt, hogy a millenniumi előkészületek során is kínálkozott e siker megismétlése. Éppen megalakult Magyar Néprajzi Társaságnál határozatban hangzott el, hogy „a millennium legillőbb megünneplése volna a mai és a történelmi Magyarország teljes hű képének bemutatása egy nagyarányú országos ethnographiai kiállítás keretében”.⁵

Az ezredéves kiállítás Néprajzi Falujának megvalósítása a fiatal néprajzkutató Jankó Jánosra hárult,⁶ aki a tervet nemzetközi tapasztalatok, az 1885-ös kiállítás tanulságai, valamint a létesítendő Néprajzi Múzeum érdekeinek szem előtt tartásával igyekezett összeállítani. Az ország etnikai, nemzetiségi és geográfiai viszonyaiból kiindulva határozta meg a felállítandó épülettípusokat. A javasolt 31 megyéből „típusházakat” jelölt ki, melyeknek felépítése és berendezése a megyék feladata volt. E tervből végül is néhány megye visszalépeése és módosulások után 24 ház valósult meg.

1 Vö.: *Kresz M.*, 1968. 1–36.; *Hofer T.*, 1989. 59–74.

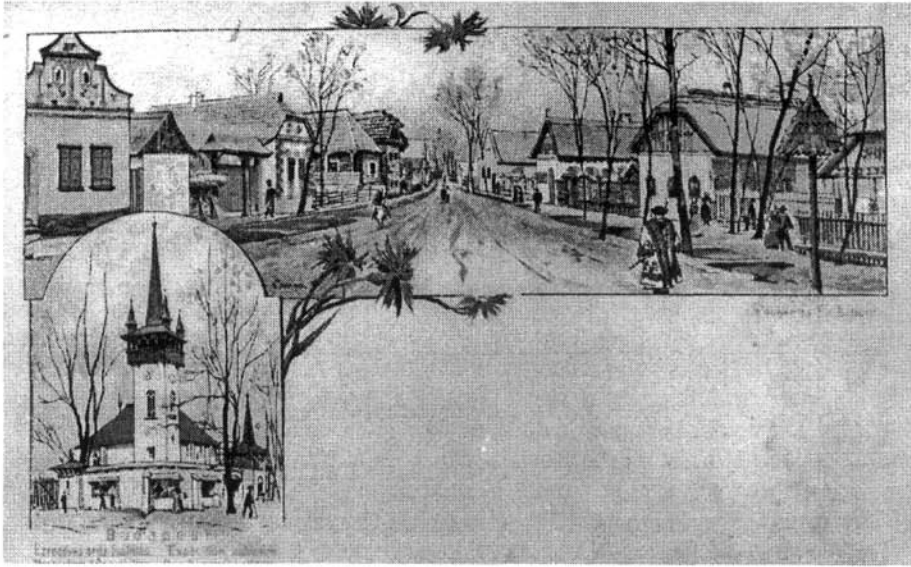
2 *Herich K.*, 1886. 497–514.

3 *Herich K.*, 1886. 499.

4 A bécsi világkiállításon 1873-ban állítottak fel „nemzetközi falut”, továbbá Antwerpenben, Prágában, Drezdában is építettek szabadtéri néprajzi múzeumot ideiglenes jelleggel. Vö.: *Kresz M.*, 1968. 13.

5 *Herrmann A.*, 1890. 56.

6 Vö.: *Balassa I.*, 1968. 17–32.

1. kép. Képeslap az ezredéves kiállítás néprajzi falujáról. A Magyar utca (jobbról a második a mezőkövesdi ház). Zempléni Múzeum gyűjteménye, Szerencs

Jankó tisztában volt „háztípus”-koncepciója korlátaival és megvalósításának nehézségeivel. Azt vallotta, hogy az eredeti jelleget már egyetlen házban sem lehet egységben megtalálni, ezért a népi építészeti elemeket egyenként kell vizsgálni, fotó, rajz, feljegyzések segítségével rögzíteni, s „azokból összeállítani az ősi típust”.⁷

Az alföldi háztípusok képviselőjében Borsod megyéből a matyóság lakóházát választotta Jankó János. Borsod megyét bemutató koncepciójának inspiráló forrásai a következők lehettek: Már az 1885-ös háziipari kiállítás borsodi szobája is a matyók és a szirákiak viseletének kontrasztjára épített, mint a jelentésben megfogalmazták: „ellentétes ruházatú csoportjával hat a szemlélőre”.⁸ Jankó János másik tájékozódási forrása Kandra Kabosnak az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben c. vállalkozásában megjelent leírása volt.⁹ „...a costumök bemutatásánál eleve is elhatároztuk a sajóvidékieknek (szirákiaknak) és matyónak (mezőkövesdinek) kiválasztását, ...mikor a kettő közötti ellentétet Kandra és Herich is hangsúlyozták.”¹⁰

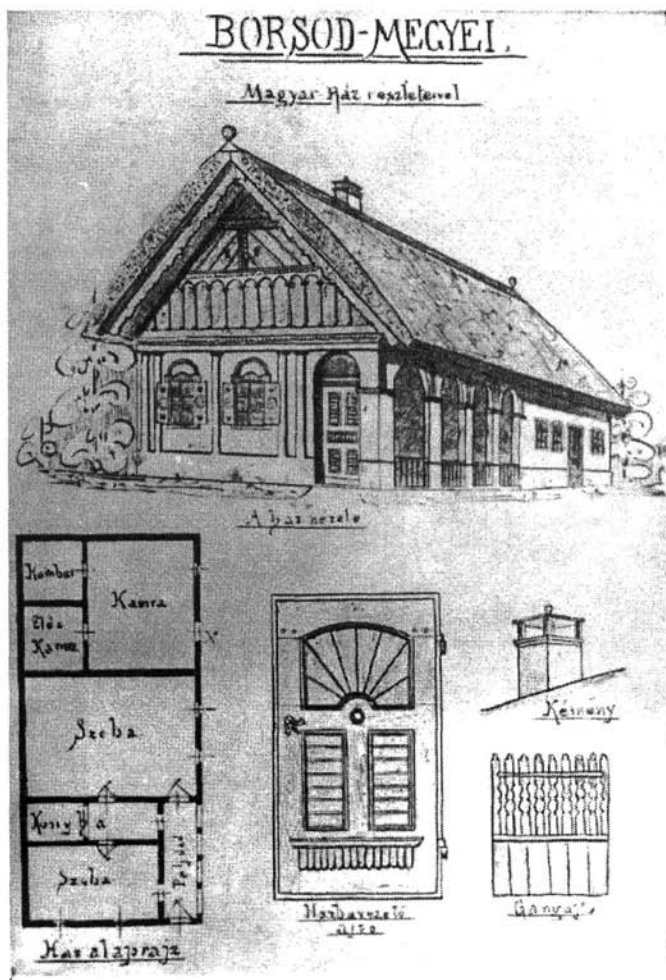
Borsod megyei gyűjtőútját tehát a fentiek hatására tervezte meg. A vármegyét képviselő Somogyi Kálmán, Bátky Gyula és Vas Lőrinc szolgabírák, Morvay János mezőkövesdi községi főjegyző és Leichtner Gyula államépítészeti hivatali mérnök kíséretében járta végig a tervbe vett településeket. Jankó János 1894. november 15. és 19. között 5 napot töltött Borsod megyében, hogy „magyar lakosságának építkezési modorát, házberendezését és viseletét” tanulmányozza, és tapasztalatai alapján megtegye javaslatát a megye megjelenítésére a Néprajzi Faluban.

7 Jankó J., 1897. 7.

8 Jankó J., 1897. 32.

9 Kandra K., 1891. 266.

10 Jankó J., 1897. 33.

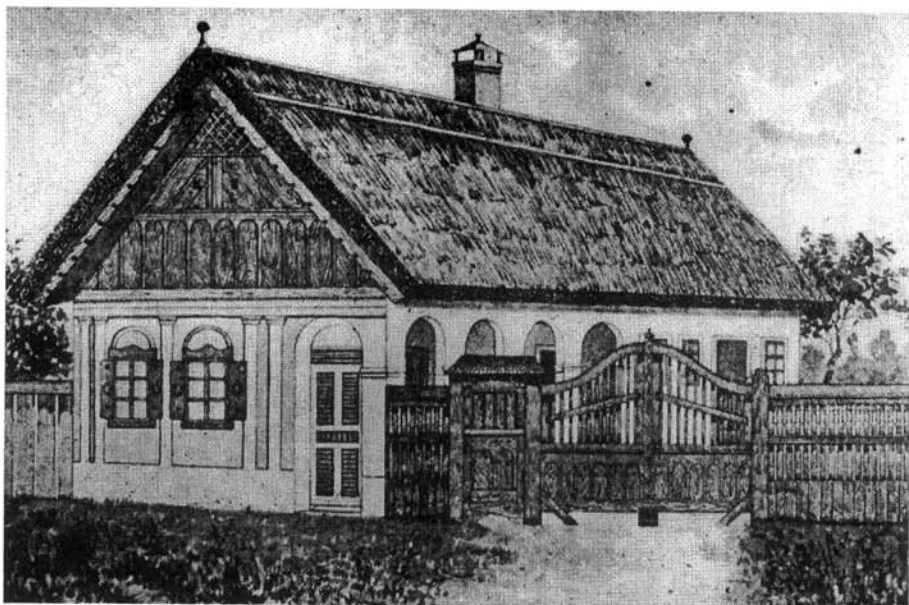

2. kép. Borsod megyei magyar ház részleteivel.
 Jankó János mezőkövesdi gyűjtőútján készített rajzai
 (reprodukció Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja
 dr. Kovács Gyula és dr. Jankó János javaslata. 1894–95)

Helyszíni tapasztalatai után, koncepcióját kidolgozva teszi meg jelentését és javaslatát a borsodi ház megvalósítására.

Jankó János a matyó házról az alábbi jellemzést adja jelentésében:¹¹ „A matyó ház vertfalból, csáté- vagy nádfedéllel, az utcavonalban akként épül, hogy a konyha által elválasztott két szoba mentén a kamara és pedig külön, hombár és éléskamrával helyeztetik el. ... a ház oldala felében tornáczos, a tornác egy kis ajtó útján utcára nyíló, a tornácoszlopok téglából építvék. A háznak két bejárata van. Egyik a konyhába, a másik a kamrába nyílik.”

11 Szemkeő E. (szerk.), 1989. 31.

3. kép. A felállított mezőkövesdi ház rajza (Borsod megyei Lapok, 1896.)

A lakásbelső leírása a következő: „Az első házban állanak a vetett (vendég) ágy, a karospadok, a padkával körülkerített bubos-kemence. A falakon szentképek, rámás óra, viaszgyertyák, tányérok lógnak. Az ablakokat rikító vörösfüggönyökkel látják el. A konyhát a kémény boltíve választja ketté. A konyha első felében a pitvarban van a tálas, a fazekas, vizespad, a másik felében a szabadtűzhely. A második (tulajdonképi lakó) szobában a felvetett ágyakat, tulipántos ládákat, karospadokat, asztalt találhatni. A mestergerendához erősített polcon kenyereket tartanak. Sok házban ebből a szobából járnak a padra.”

A kiállítás fő jelentésében 1897-ben aztán részletesebben elemezte és magyarázta Jankó a kiválasztott mezőkövesdi háztípust és házberendezést, valamint a telek jellemzőit:¹² „Mező-Kövesd házait ritka egyöntetűség jellemzi, s építkezése egyszersmind érdekes példája az új típusok keletkezésének. A kiállításban bemutatott matyóház határozottan típusos és jellemző Mezőkövesdre; emellett egészen bizonyos, hogy új. A modern ház ugyan hasonlít a palócok modern házához, de a vértelék olyan alakot mutat, mely Mezőkövesden egészen specifikus...” Az új típusú házhoz újabb divatú kerítést választott Jankó: „...az újabb keletű házaknál ... kerítésül már deszkákat s az utcza felől czifrázott léczeket alkalmaznak. A telekre a kis és nagykapun át jutunk az utczáról...”

Jankó János koncepciójának megerősítését és választása helyességének igazolását látta Istvánffy Gyula 1896-ban megjelent matyó monográfiájában,¹³ melynek kéziratát 1895 nyarán, tehát már borsodi gyűjtőútja és a matyó háztípus kiválasztása után olvasta

¹² Jankó J., 1897. 36.

¹³ Istvánffy Gy., 1896.

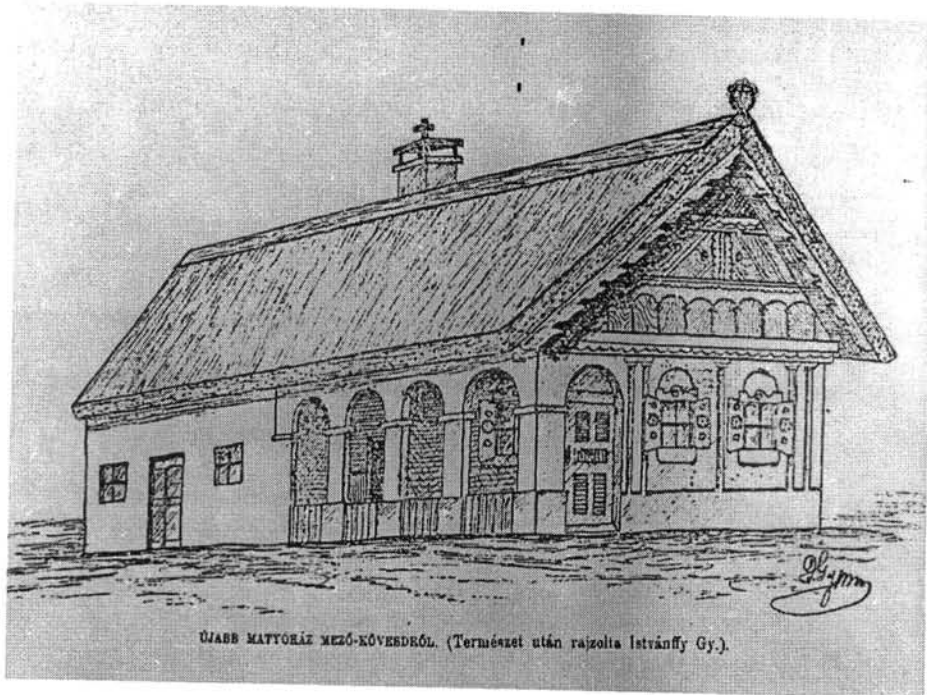
4. kép. A Néprijzi Falu mezőkövesdi házának fotója.
(Vasárnapi Újság, 1896.)

el. Istvánffy ugyanezt a háztípust rajzolta le „természet után”, „újabb matyóház” megjelöléssel. „A lakóházra nézve érdekes találkozás volt Istvánffy és az én választásom közt. ...egymással nem érintkeztünk, egymást nem ismertük. A kiállítás matyó háza pedig kézen volt már akkor, mikor Istvánffy cikke s benne a matyó háztípus rajza megjelent. A rajz és a ház összehasonlítása legott meggyőzött arról, hogy mindketten teljesen ugyanazon házat találtuk a legtipusosabbnak Mező-Kövesden.” – írta.¹⁴ A monográfiát úgy értékeli, hogy a „matyók egész életét feltárja, mintegy felfedezi előttünk, minket választásunkban megerősített, adatainkat teljesen igazolta.”

A vitatott matyó háztípus az a múlt század utolsó évtizedeitől elterjedő, díszes deszkavértelkes, tornácos gazdaháztípus, melynek homlokfalában a két ablakon kívül még egy boltíves ajtó is látható, mely az ámbitusra vezet. „A tornác boltozata itt már mindig téglából vagy kőből rakott henger alakú, vagy négyoldalú oszlopokra támaszkodik, s az oszlopközök 80–90 cm magas deszkakerítéssel vannak kitöltve. Az ámbitus végében a ház fala kiszökik és a tornác oszlopaival egy vonalban húzódik végig. ...az újabb keletű házak beosztása csak annyiban elütő, hogy az éléskamrának nem a hálókamrából, hanem az udvar felől készítenek bejáratot, az ámbitus végén pedig egy alacsony kis ajtó látható, mely a ház alatt lévő pincébe vezet” – így írja le Istvánffy Gyula e háztípust.¹⁵

14 Jankó J., 1897. 37.

15 Istvánffy Gy., 1896.

ÚJABB MATYÓHÁZ MEZŐ-KÖVESDRŐL. (Természet után rajzolta Istvánffy Gy.)

5. kép. Istvánffy Gyula matyó-ház rajza

Mint utaltunk rá, Jankó János maga is kezdetől tisztában volt a háztípus kiválasztásának korlátaival, valamint a megyékkel való egyeztetés nehézségeivel: „Nem ritkán kell megküzdeni a megye hiúságával is, a kéménytelen házat egyik sem akarta magára vállalni, az ősi, a régi ellen, ha az ósdinak látszott, igen sok protestált...”¹⁶

Szemléleti és szakmai vita ez ügyben éppen a matyó ház miatt keletkezett. Herman Ottó ugyanis Jankót és a Néprajzi Falut éppen emiatt a ház miatt támadta: „Nép és hatóság legélénkebben tiltakoznak az ellen, hogy a „matyó ház” elnevezés alatt bemutatott épület matyó ház lett volna. A bemutatott ház 1888-ban épült Mező-Kövesden s már ahhoz a sorozathoz tartozik, amelyet az utazó pallérok vasútméntén országszerte építgetnek.”¹⁷

Jankó maga is tudhatta, hogy lehetett volna felállítani jobbat. „Mező-Kövesd házait ritka egyöntetűség jellemzi s építkezése egyszersmind érdekes példája az új típusok keletkezésének. Mert a kiállításban bemutatott matyóház határozottan típusos és jellemző Mező-Kövesdre: e mellett egészen bizonyos, hogy új...”¹⁸

Balassa M. Iván szerint¹⁹ ugyan a Néprajzi Falu matyó háza kétségtelenül nem régi háztípust reprezentált, de egy kialakuló új típus képviselője volt, azt a gazdaháztípust jelenítette meg, amely az 1870-es években tűnt fel Mezőkövesd építkezésében.

¹⁶ Jankó J., 1897. 7.

¹⁷ Herman O., 1899. 70.

¹⁸ Jankó J., 1897. 36.

¹⁹ Balassa M. I., 1972. 561.

A Néprajzi Faluban a Magyar utca 11. számmal jelzett mezőkövesdi ház telkére a telepítési vázlat szerint a lakóházzal szemben egy tüzelős ólat, valamint egy hidasnak nevezett disznóolat, illetve egy kutat tervezett Jankó.

A telek eredetileg érvényes telepítésmódját azonban az adott telekhatárok szükségessége miatt meg kellett változtatni. Jankó így magyarázza ezt 1897-ben: „Az istálló ... mindig a teleknek a lakóházzal átellenes részén épül... A kiállítást a matyó telek keskeny volta arra kényszerítette, hogy az ólat a berendezéstől eltérően a telek mélyén, az utczával szemben állítsa fel.”²⁰

A tüzelőberendezéssel ellátott istálló bemutatása viszont hitelesen sikerült, bizonyítja az is, hogy Johann Rajmund Bünker a kiállítás tüzelőberendezés-típusainak tanulmányozásakor kiemelt figyelmet szentelt a matyó tüzelősól tüzelőt is magában foglaló berendezésének.²¹ Leírása szerint a tűz körül ott sorakoztak a „gyalogszékek” a tanyázáshoz, a sarokban állt a „fekőpad”, a szikrafogón pedig fanyársak és a tűzpiszkáló vas jelezték a tűz körüli férfitársaság és a szalonnasütés hangulatát.

„A házak belső berendezésével és bútoraival kevesebb bajunk volt”²² – állapította meg Jankó. – „A costume maradandóbb lévén, csak a bemutatandó alakokat kellett megállapítani... a fényképfelvételek mindent magukba foglaltak... A ruhákat a megküldött fényképek szerint a megye megvásárolta.” Az alakok viaszbábuit egy bárfai mester, Maugsch Nándor készítette el.

A Borsod megyei népviselet jellemzőinek megismerésére három területet látogatott meg Jankó, s ezeket a következőképpen jellemzi jelentésében:²³ „Másként viselkedik a matyó, másként a bánvölgyi, másképp a felső-borsodi. Leggazdagabb még ma is a szirákiak öltözéke. Ez a viselet igazi magyaros. A matyók viselete sokat őrzött meg eredetiségéből. Az apátfalva-dédes-bánvölgyi lakosok között legcsinosabban a szilvásiak és az apátfalviak öltözködnek.” Jelentése végén javaslatot tesz a megye népviseletét reprezentáló bemutatandó öltözetekre: „Nézetünk szerint bemutatandó volna a népviseletek közül 1–1 alakban a kövesdi lányé, menyecskéé, legényé, a sziráki szűrös legényé, leányé, menyecskéé, és esetleg a szilvási menyecskéé is.”

A borsodi matyó házban végül is megvalósított „életképekről” Kovács Gyula leírása tudósít:²⁴ »Három alak mutatja a házban a matyó viseletet, a további két alak az ugyancsak borsodmegyei sziráki népviseletnek bemutatására van szánva.

A jelenetek értelme egyébként a következő: Az „ember”, mikor még együtt ették a huszároknál a Sziráki Józsiával a profontot, meghívta vendégségre jó fegyverbajtársát. Most jött el a hugával együtt. Ki is öltöztek a lelkeim! A sziráki lány ám csak selyemben meg bársonyban jár, a legény szűrét meg hat hétig varrta a miskolczi szabó, majd hogy a szemét rajt' nem hagyta! Vigan koczintanak egymással – mint régi jó pajtásokhoz illik – a legények, a ház Zsuzsója meg vigan önti a kancsóból a kerti bort.«

A mezőkövesdi matyók viseletének feltűnő voltát, és e népcsoport elkülönülését már az első, 1885-ös háziipari kiállításon való bemutatásuk is hangsúlyozza. Herich jelentésében „keleties tarkaságot”, élénk színeket, gazdag kivarrott díszeket említ.²⁵ Kandra Kabos is „legrikítőbb”-nak jellemezte a mezőkövesdi matyó viseletet. Kovács

20 Jankó J., 1897. 36.

21 Bünker, J. R., 1897. 11–31.

22 Jankó J., 1897. 38.

23 Szemkeő E., 1989. 31.

24 Kovács Gy., 1896. 263.

25 Herich K., 1886. 497–514.

6. kép. Schabinszky-féle csoportkép a matyókról, 1891-ből (HOM ltsz: 2436.)

Gyula pedig a millenniumi néprajzi kiállításról szóló beszámolójában úgy foglalta össze a matyókról tudnivalókat, hogy „nagyon conservatívek viseletükben és szokásaikban. Minden befolyást távol tartanak maguktól, bizalmatlanok, felettébb munkások és vallásosak. A tarka-barkaság, a pántlikás ciffraság, ránczos szoknyák iránt nagyon sok az érzékük.”²⁶

A mezőkövesdi viseletről a legkorábbi felvételeket egy Schabinszky nevű miskolci fotográfus készítette 1891-ben, mégpedig Munkácsy Mihály megbízásából, aki miskolci rokonainál járva a Honfoglalás c. képének alakjaihoz keresett „tipikus alakokat”.²⁷ Jankó János 1895-ös mezőkövesdi gyűjtőútján készített viseletfotói ezekhez a képekhez viszonyíthatók. Az öltözet változása a múlt század végén még lassúbb volt, a matyó viselet jellegzetes ismertetőjegyei azonban már kialakultak.

A nők apró ráncba szedett, bokáig érő, bő, fodros alszoknyákkal harang alakúvá formált szoknyákhoz „gyugacsos uju” ingvállat és gypajúrojtos vállkendőt viseltek. Az ingváll ujját, valamint a lányok hajfonatát széles tarka pántlika díszítette. A fiatal menyecske a kontyot fedő kúp alakú tokra erősített lapos „féketőt” viselt, amely egy kéregpapírból kivágott öt- vagy nyolcszögletű lap, széles pántlikákkal bevonva és rézcsipkével, művirággal díszítve.

A legényviselet alapja a bő gatyá és a kivarrott szélű lobogós ujjú ing, melyre zárt nyakú, gazdag zsinórdíszítésű lajbit öltenek. A kalapviselet ekkor még a másol is diva-

²⁶ Kovács Gy., 1896. 263.

²⁷ A miskolci Herman Ottó Múzeum fotógyűjteményében található.

7. kép. Jankó János mezőkövesdi felvételei 1895. (NM Iisz: 295.)

tos kiskarimájú puha kalap egy sajátos, kétoldalt feltűrt változata, az ún. vágányos kalap, bokrétával díszítve. Kivarrott surc még nem volt elterjedt.

A borsodsziráki népviseletet szintén már az 1885-ös országos háziipari kiállításon, a Magyarországon először megvalósított „néprajzi szobák” sorában bemutatták. Ezt követően az ezredéves kiállítás Néprajzi Falujában a borsodi népviseletek közül a matyó mellett csak a borsodsziráki képviselte a megyét, a Jankó által javasolt szilvási menyecsket ugyanis nem valósították meg. Milyen volt tehát a sziráki népviselet?²⁸

A szoknya bársonyból vagy selyemből készült, 6–8 szélből dúsán felrándolva. Aljára 3–4 sor szegőt varrtak, alá 3–4 alsószoknyát öltöttek. A felsőtestet fehér, rövid ujjú, „slingolt” ingváll fedte. Erre rövid, szűk, zárt derekú „lajbit” öltöttek, amely bársonyból

²⁸ A sziráki viselet később háttérbe szorult, 1935-ben azonban Katona Zoltán múzeumi gyakornok a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlapban 3 részes cikksorozatban írta le.

8. kép. Jankó János borsodsziráki viseletfelvételei 1895. (NM Iksz: 299.)

készült, s gazdag, különböző színű szalag és zsinórdíszítés tette látványossá. A lajbit rézgombokkal, kapcsokkal fogták össze, s halcsontokkal merevítették a csinosabb állás kedvéért. A lajbi nyakára kihajtották az ingváll „slingolt” gallérját. A nyakat díszítő „gránitgalárist” vagy „üveggalárist” hátul selyemszalaggal kötötték meg.

A lányok hajviselete nagyon dekoratív volt: a befont haját kacskára, vagyis hurok-szerűen visszakötötték a fejtetőre és 15–20 cm széles, nagy masnira kötött selyemszalaggal díszítették. Az asszonyok atlaszból készült, különböző színű hátrakötő kendőt viseltek, amelyet rezes csipke szegélyezett. A kendőt úgy kötötték meg, hogy két vége a fejtől elállott. A viseletet széles selyemkötő egészítette ki, aljára gyári csipkét varrtak. Az öltözetet nyakbavaló kendő egészíthette ki, melyet keskenyre ráncolva a vállon átvetve és elől keresztelve viseltek. Anyaga selyem vagy kékfestő volt, különösen kedvelték az úgynevezett „királyszín” (négy-öt színű csíkozással díszített) rojtos kendőt.

A férfiak ünnepi viselete hímezett elejű lobogós ujjú vászoning volt, 6–8 szél vászonból ráncolt, rojtzott aljú gatyával. Az ingre réz- vagy ezüstpitykével kirakott, fekete bársonyból készített lajbit vettek, magas gallérral, mely elöl-hátul dúsan volt zsinórozva. A férfiviselet kiegészítője a magas tetejű, keskeny karimájú kalap volt, a legényekét bokréta és szalag díszítette. A férfiviselet elmaradhatatlan darabja a cifraszűr, gazdag hímmel, miskolci szűrszabók remekműveként. A fiatal legények öltözetét a lányoktól kapott zsebkendő egészítette ki, melynek tisztán tartása a „szerető” feladata. Gazdag slingolású kendőt vettek kezükbe a lányok-asszonyok is ünnepi alkalmakra. Templomba menet pedig az imakönyvhöz fogták.

A Néprajzi Falu megelevenítése érdekében már az előkészületek során szorgalmazták, hogy időnként vidékről felhozott nagyobb csoportok jellemző ünnepi eseményeket jelenítsenek meg a területen, hogy a kiállításlátogató városi közönséget a „valóságos esemény élményében részesítsék” – fogalmazta meg többek között Wliscloczki Henrik is, már 1893-ban.²⁹ A Szabadság című lap 1896. február 26-i számában említi először a matyó lakodalom vendégszereplésének ötletét:³⁰ „Fölmerült az az eszme, hogy a kiállításon egy borsodmegyei matyó lakodalmat is bemutassanak. A lakodalom bemutatása szeptember havában lesz. Nem tudjuk, a terv megvalósítása és a költségek előteremtése érdekében működik-e már Borsod vármegyében valamely bizottság...”

Az elképzelések szerint a szászok lakodalmi bemutatója korábbra volt tervezve, de mivel a vőlegény időre nem kapta meg a házassági engedélyt, így ők csak kézfogót ünnepeltek. A tervezett lakodalmak közül elsőként a matyóké valósult meg, 1896. szeptember 8-án.

A Vasárnapi Újság tudósítója ilyenek látta a fővárosi matyó lakodalmat:³¹ „Reggel 6 órakor érkezett meg a Keleti pályaudvaron különvonattal Mezőkövesdről a 150 főnyi lakodalmas nép. A csapatot a főispán, az alispán, az árvaszéki elnök, a főjegyző, a főszolgabíró, a járásorvos és a jegyző kísérték. Felhoztak még egy matyó szekeret is 3 lóval és egy magyar ruhás cigány zenekart. Az Andrásy úton zenezóval vonultak a Teréz-városi plébánia-templomba, ahol Kutschera Ferenc káplán eskette őket össze. A templomból a 6 nyoszolyólány és 6 vőfély vezetése mellett megindult a menet a kiállításba, ahol a „Debreczeni csárdában” lakodalmi ebéd várta őket. Délután 4 óráig a jász ház térs udvarán táncz volt, azután matyó szokás szerint szekéren vitték az új párt a vőlegény házába. Ezúttal az egész területet bejárták vidám tarka menetben, s aztán a falu matyó házába vitték az új házasságokat. Ott bekövetkezett az új lakóház elfoglalása és újabb lakoma, melynél a közönséget is meg-megkínálták kaláccsal és édességgel.”

A milleniumi matyó lakodalom jegyespárja Gáspár József és Csirmaz Mária voltak. Az egykori vőlegény idős korában még elmesélte fővárosi élményeit Dala Józsefnek, a Matyó Múzeum igazgatójának.³²

A matyó ház látványos berendezésével és a nagy sikerű matyó lakodalommal felkeltette a nagyközönség érdeklődését e sajátos kultúrájú népcsoport iránt. A matyó népművészet felfedezése tehát a milleniumi kiállítás sikerével kezdődött. A Szabadság c. lap egy lelkes tudósításában már a később közkeletűvé vált önálló fogalommal, Matyóniaként emlegeti a dél-borsodi népcsoportot.³³ „Óriási közönség bámulta a falvak házai

29 Wliscloczki H., 1893. 69.

30 Szabadság, 1896. február 26. 2. lap

31 Vasárnapi Újság 1896. 43. évf. 37. sz.

32 Dala J., 1971. 115–116.

33 Szabadság, 1896. május 6.

között Matyónia egyik házát, mely egyik legérdekesebb látványt nyújt eredeti berendezése által a kiállítási faluban. E házat Matyónia exkirálya, dr. Tarnay Gyula alispán is megszemlélte és a boldogságtól sugárzott az arcza, hogy az ő hajdani birodalma képviselve van a kiállításon.”

A millenniumi rendezvénysorozat, s részeként a Néprajzi Falu több szempontból is fontos állomás a magyar népi kultúra történetében. Bár a kiállítási falut utóbb lebontták, de tárgyai és a megvalósítás tapasztalatai alapul szolgáltak a magyar néprajzi muzeológiának. Kovács Gyula a kiállítási faluról tartott előadásában a következőkkel értékelte annak szakmai jelentőségét:³⁴ „Ez a falu maradandó közintézmény alapvetője. A 110 drb bábu, mely különféle jelenetezésben hat hónapon keresztül mulattatja a látogató közönséget, az a kápráztató sok népviselet, melyet a bábukra húztunk, a thékák, padok, karosszékek, kastenek és tányérosok, a kormos fazekak, a nyársak, szakajtók, tekenők, a melyeket a házakban látunk, kivétel nélkül a néprajzi múzeumba kerülnek, s századok múltán is hirdetni fogják, hogy volt egy országos kiállítás, mely a nemzet ezeréves fennállásának emlékére összegyűjtötte a népelet jellegzetes tárgyait.”

A népelet jellegzetes megnyilvánulásai között megyénket a dél-borsodi matyóság képviselte. Ez a századvégi „kiválasztódás” a 20. századra is meghatározta a matyóság szerepét a népi kultúra egyik reprezentánsaként, s ez a „felfedezés” visszahatott a matyó népművészet alakulására is.

IRODALOM

Balassa Iván

1968 Jankó János és a Néprajzi Múzeum. Néprajzi Értesítő L. 17–32.

Balassa M. Iván

1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. Ethn. LXXXIII. 553–572.

Bünker, Johann Rajnard

1897 Herde und Öfen in den Bauernhäusern des ethnographischen Dorfes der Millenniumsausstellung in Budapest. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde VII. 11–31.

K. Csilléry Klára

1980 A szabadtéri néprajzi múzeum kialakulásának előtörténete. Ember és ház 1. 9–33.

Dala József

1971 A matyó lakodalom Budapesten. Herman Ottó Múzeum Közleményei 9. 115–116.

Fügedi Márta

1989 A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. Ethn. C. 313–328.

Herich Károly

1886 Háziipar. Hivatalos jelentés a budapest 1885-ös országos Általános kiállításról. Szerk.: *Keleti Károly*. Bp. IV. k. 497–514.

³⁴ Borsod megyei Lapok, 1896. március 24.

Herman Ottó

1899 A magyar ősfoglalkozások köréből. Bp.

Herrmann Antal

1890 Hazai néprajzi múzeum alapításáról. Ethn. L. 24.

Hofer Tamás

1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. Janus VI. 59–74.

Istvánffy Gyula

1896 A borsodi matyó nép élete. Ethn. VII. 165–174., 285., 364–373., 447–459.

Jankó János

1897 Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja. *Matlekovits Sándor* szerk.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei V. Bp.

Kandra Kabos

1891 A mátraalji síkság. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország II. k. Bp. 254–276.

Kovács Gyula

1896 A néprajzi kiállítás. Ethn. VII. 253–272.

Kresz Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. Ethn. LXXIX. 1–36.

Szemkeő Endre (szerk.)

1989 Jankó János: A milleniumi falu. Bp. Series Historica Ethnographiae

Wlisloczki Henrik

1893 Az ezredéves kiállítás néprajzi osztályáról. Ethn. IV. 68–70.

AUF DER MILLENNIUMSAUSSTELLUNG DER LANDESKINDER VON BORSOD

In dem sog. Volkskundedorf mit seinen 24 „Typenhäusern“, das auf der Tausendjahrfeier zur Landnahme der Ungarn veranstalteten Landesausstellung errichtet worden war, wurden Landschaftseinheiten, Volksgruppen und Volkskunst mit viel Erfolg vorgestellt, welche man als die charakteristischsten für die ungarische Volkskultur erachtete.

Das Komitat Borsod war durch einen neuen Haustyp der Matyós von Mezökövesd, durch deren Einrichtungsgegenstände sowie durch die Volkstrachten von Borsodszirák und Mezökövesd vertreten. In der vorliegenden Studie werden die Geschichte zur Auswahl für die Borsoder Teilausstellung, deren historische Begründung sowie Bewertung vorgestellt.

Auch im Verlauf der Ereignisse zur „Belebung“ des Volkskundedorfes und in den Volksbräuchen spielte Borsod eine ausschlaggebende Rolle. So erntete zum Beispiel die Vorführung der Matyó-Hochzeit einen Riesenerfolg. Auf diese Weise kam den Veranstaltungen zur Tausendjahresfeier, was die Wiederentdeckung volkstümlicher Kultur und ihre Einschätzung, insbesondere jedoch, was die Einschätzung der sogenannten spezifischen Volkskunst der Matyós von Südborsod angeht, eine wichtige Rolle zu.

Gleichzeitig bildete das Volkskundedorf auch die Grundlage für die volkskünstlerische Sammlung des Volkskundemuseums und spornte die eben frisch aufgenommene Museologie der ungarischen Volkskunde sowie alle volkskundlichen Forschungen an.

Márta Fügedi

HERMAN OTTÓ PARLAMENTI TEVÉKENYSÉGE A FILOXÉRA ELLENI VÉDEKEZÉSBN

SZABADFALVI JÓZSEF

Igen sokoldalú tudományos és közéleti tevékenységét sokan méltatták, újabb és újabb adatokat tárva fel a hatalmas életút teljesebb megismeréséhez. A közelmúltban parlamenti tevékenységének feltárásához kezdtem hozzá, itt figyeltem fel a filoxéravész elleni széles körű tevékenységére. 1874-től többször tanulmányozta a helyszíneken, 1879 és 1896 között közel tízszer vetette fel a képviselőházban. Előadásokat tartott, írt róla az újságokban és folyóiratokban, egy időben tagja volt a kormány által felkért *Filoxéra Bizottságnak*. Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy alig-alig ismerik idevonatkozó jelentős tevékenységét.

A *Magyar Néprajzi Lexikonban* (II. 163–164.) *Égető Melinda filoxéra* címszóban egyáltalában nem említi Herman Ottó szerepét, s nem ismeri *Balassa Ivánnak* az 1975-ben a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében megjelent *A filoxéra Tokaj-Hegyalján* című kiváló tanulmányát sem. Csupán szőlészeti szakmunkák alapján írta le a vész európai megjelenését és magyarországi hatásait. Szinte ugyanezt mondhatjuk el a magyar szőlészettel foglalkozó néprajzi szakirodalomról is. Meg kell említeni, hogy *Balassa Iván* az előbb említett tanulmányát építette be 1991-ben megjelent *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora* című kiváló monográfiájába is.¹

A filoxérát (*filoxéra vastatrix*) Amerikában 1856-ban fedezték fel. Többféle alakja ismert, ivaros, ivartalan, szárnyas, szárnyatlan. Nálunk az utóbbi a gyökéren megtelepedve végezte a nagy pusztításokat, a levelek sárgulása messziről jelezte a fertőzés helyét. Egyes fajai tölgyfaleveleken is élnek, de itt nem okoznak kárt. Európába 1858–1862 között, szőlővesszőkön hurcolhatták be. Franciaországban bukkant fel először 1865-ben a du Gard megyei Pujautban. 1868-ban a montpelieri iskola igazgatója, *J. E. Planchin* (1823–1888) nevezte el *Phylloxera vastatrix*nek (*Balassa* fordításában „levélszárító pusztító”). Az Európába bejutott irtóztató kór vészes gyorsasággal terjedt, 1872-ben az osztrák Klosterneuburgban tűnt fel először egy kísérleti telepen. A magyar Földművelésügyi Minisztérium 1874-ben már felhívta rá a figyelmet, tették ezt azért is, mert az említett gazdaságból sokan hoztak vesszőt. A Magyaróvári Gazdasági Akadémia kísérleti állomása még 1875 júniusában azt jelentette, hogy hazánkban még nem fordult elő a megbetegedés.²

Álljunk meg egy pillanatra a *filoxéra* szónál. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint 1882-ben jelent meg nyelvünkben. Mint látni fogjuk, *phylloxera* alakban már közel egy évtizeddel korábban. A nemzetközi kifejezés nyelvünkbe a németből került, a magyar szőlészetnek és borászatnak is erre voltak a legnagyobb kapcsolatai. Illetőleg a hatalmas veszedelem – mint láttuk – hozzánk német, pontosabban osztrák közvetítéssel érkezett.³ A viszonylag újkeletű jövevényszó hamar igen sok helyi alak-

1 *Balassa I.*, 1975.; *Balassa I.*, 1991.; L. még *Csoma Zs.*, 1933. 24. skk.

2 *Balassa I.*, 1975. 305–306.; *Horváth G.*, 1891.; *Szilágyi D.*, 1872.

3 MNyTESz. I. 1967. 911–912.

változatot hozott létre: *cirokféreg* (Békés m.), *cirokfia* (Balatonfelvidék), *cirokszer* (Terpes), *filexória* (Dunapataj), *filloxter* (Kalotaszeg), *filloxer* (Csitár), *filokcérna* (Mezőtúr), *filloxer*, *filloxerok* (Sümege vidéke), *filoxia* (Szentlőrincváta), *filoser* (Nagyszalonta), *permoxszéra* (Menyhe), *szirokszer* (Kisújszállás) stb.⁴ Herman Ottó 1914-ben megjelent pásztorszótárában: *cirokszer* (Terpes, Mátravidék) és *kilóféreg* (Rozsnyó vidék) alakban fordul elő.⁵ A számos alakváltozat azt igazolja, hogy népünk nehezen ismerkedett a szóval, mint hátrább látni fogjuk, a jelenséggel is. Illetőleg igen hamar az ország egész területén elterjedt, hasonlóképpen, mint maga a filoxeravész.

A továbbiakban időrendi sorrendben tekintem át Herman Ottó idevonatkozó tevékenységét:

Általában azt tartják számon, hogy az 1870-es évek közepén ismerték fel Magyarországon a pusztító kórt. A Torontál megyei Pancsován a Földművelési Minisztérium 1875. október 5-én kibocsátott jelentése szerint 66 hold szőlőben erős fertőzést észleltek. Herman Ottó már 1874-ben a *Természettudományi Közlönyben* értekezett *A phylloxera kérdéséhez* címmel.⁶ Ugyancsak a *Természettudományi Közlöny* 1876. évfolyamában több tanulmánya jelent meg a terjedő vészről. Hírt adott a tölgyeken élő filoxerafajokról,⁷ illetőleg az *Ellenőr* c. lapban két cikket írt *Philaxera sáska*⁸ címmel. Ebben vitatkozott Cserháty (Hechtl) Sándor és Deininger Imre ugyanott megjelent cikkeivel.⁹ Még 1876-ban jelent meg önálló kiadványként röpirata *Az élelődség kérdéséhez* (A phylloxera ügyében).¹⁰ Még 1876-ban a *Természettudományi Közlönyben* ismét foglalkozott a vésszel, hasonló címmel, mint két évvel korábban: *A phylloxera kérdéshez*.¹¹ November 28-án és december 22-én pedig ugyancsak az *Ellenőrben* folytatta harcát, immár az ország közvéleménye előtt.¹² Ez utóbbi cikkére reflektált egy bizonyos *Lichtenberg Jules* nevű szerző is.¹³

1877-ben 12 nyomtatott oldalas önálló füzetben adta közre Herman Ottó *A phylloxera ügye, tekintettel a Pancsován végrehajtott irtásokra. A magyar képviselőház pénzügyi bizottságának 1877. márc. 15. tartott üléséből*.¹⁴ Erre az ülésre, amelyen meghívott szakértőként vett részt, 1883-ban már mint parlamenti képviselő a Házban így emlékezett vissza: „Én részemről áthatva azon meggyőződéstől, hogy egy nemzetnek nincsen feláldozni való jövedelmi forrása, a magyarnak éppen nincs; határozottan ellene mondok annak, hogy bár egy fillér is adassék oly irtási experimentumokra, melyeket a tapasztalás céltalanoknak bizonyított. A leghatározottabban pártolom a fentartás irányát – t. i. azt, mely a ház előtt fekszik – s egy szavam sincs az ellen a költekezés ellen, mely abban az irányban történik s ezennel kinyilatkoztatom azt is, hogy nekem ez ellen a költekezés ellen, feltéve, hogy racionaliter vitetik, soha egy szó kifogásom nem is lesz.”¹⁵

4 UMTSz. II. 1988. 447.

5 Herman O., 1914. 636–637.

6 Herman O., 1874.

7 Herman O., 1876a.; Herman O., 1876b.

8 Herman O., 1876c.; Herman O., 1876d.

9 Cserháty (Hechtl) S., 1876.; Deininger I., 1876.

10 Herman O., 1876b.

11 Herman O., 1876a.

12 Herman O., 1876d.; Herman O., 1877.; Herman O., 1880a.; Herman O., 1880b.; Herman O., 1880c.; Herman O., 1880d.; Herman O., 1880e.

13 Lichtenberg J., 1876.

14 Herman O., 1877.

15 1883. február 20. KN. 1881–1884. X. 176.

A folyóiratok és a napi sajtó hasábjait a későbbiekben is igénybe vette fontos mondandóinak közreadására. Lásd idevonatkozóan a Bibliográfia 1879–1880-ban megjelent írásait.

Herman Ottó 1879-ben – időközi választáson lett parlamenti képviselő. Szűzbeszédét november 12-én Bosznia és Hercegovina közigazgatásáról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával mondta el. A második beszédét – talán jelzi a kérdés fontosságát – a filoxéra ügyében mondta 1879. december 9-én, amikor kétszer is felszólalt. Támogatta az ún. *lausannei conventio* elfogadását. Ebben a filoxéra elleni közös védekezés és információcsere kötelezettségét írták elő a tagok részére: „Elfogadom főképen azért, a mi a conventio 5. cikkében fel van sorolva s a melynek szőlőtermése a rovar által megtámadtatik, solidaritásba lépnek, hogy kölcsönösen állapodjanak meg bizonyos eljárások felett, közöljék egymással mindazokat a tapasztalatokat, a melyek felmerülnek és így az inductionnak tágas tért nyitva, tegyék lehetővé, hogy számos ponton kutatva, egyik, vagy másik ponton történhetik oly tapasztalás, a mely valamennyinek javára fog válni.”¹⁶ Felhívja a figyelmet arra, hogy a filoxéra nemcsak kereskedelmi rendezést, elsősorban a szőlővessző behozatalának ellenőrzését igényli. Ismertette a filoxéra terjedésének három módját, említi: gyökérről gyökérre való átterjedést, a szárnyassá fejlődés után a towarepülő egyedek közreműködésével, illetőleg a kereskedéssel való terjesztést. Ez utóbbit tartja a legnagyobb arányúnak és legsúlyosabbnak. Sürgette a védekezés nemzetközi információcserejét és összehangolását.

Rámutatott a magyarországi védekezés hiányosságaira: „Az eljárás, mely hazánkban a phylloxera felmerülte óta a kormány részéről a baj megakadályozására követte, az volt, hogy eleinte gyakorlatlan, a bajt nem ismerő szakférfiak által történtek a vizsgálatok és azután az enquete rendszerre tértek át, a mely szintén tájékozatlan, másnemű foglalkozásra utalt férfiak tanácskozásából és véleménynyilvánításából állott. Itt t. ház, egy ily bajnál, a mely Magyarország egyik nemzetgazdaságilag fontos ágát végpusztulással fenyegeti, a melynél a szakférfiak a szigorú inductió útjára vannak utasítva, a melynél nem az esetlegesség, hanem a bajjal való folytonos, komoly, beható foglalkozás a fő feladat, az alkalmi enquete-ozás és jelentéstétel szerintem nem elégséges.”¹⁷ A külföldi példákra hivatkozva a védekezés szervezésére és egységes irányítására ajánlja a kormánynak és a parlamentnek egy *állandó bizottság* megalakítását. „...mindenütt a legelső dolog, a miről gondoskodtak, az volt, hogy egy állandó phylloxera bizottságot alakítottak, a melynek megadták a módot és eszközöket, hogy magát a baj iránt tájékozhatta és a szerzett tapasztalatok iránt oly javaslatokat tehessen, a melyeknek végrehajtása a közigazgatási közegekre, vagy a kormányra legyen bízható. Én t. ház, a ki foglalkoztam ezzel a bajjal, mióta Magyarországon felmerült, mindjárt az első tanácskozások alkalmával, a francia eljárás módjára, azt indítványoztam, hogy egy phylloxera bizottság alakításék. Fájdalom, leszavaztattam és constatálom, hogy ezáltal a tapasztalatokra nézve négy teljes év veszett el.”¹⁸ Azt állította, hogy négy évvel ezelőtt sem Pancsova szőlőterületei voltak már fertőzöttek. S miközben „Klosterneburg teljesen el volt lepve rovarral, még akkor Magyarország felé a legélénkebben folyt a szőlőtőkékkel való kereskedés”. Nyomatékosan hangoztatta, hogy a filoxéra Magyarország számos pontján el van terjedve, „de nincsen bejelentve”.

Mindezek után a következő javaslatot terjeszti a képviselőház elé:

16 1879. dec. 9. KN. 1879–1881. XI. 134.

17 1875. dec. 9. KN. 1879–1881. XI. 134–136.

18 1879. dec. 9. KN. 1879–1881. XI. 134–136.

„Azt tartom, hogy megérkezett a pillanat, amelyben a bajjal szemközt határozott állást kell foglalnunk, meg kell alkotnunk egy szakemberekből álló vegyes bizottságot, melynek permanensnek kell lenni és folytonosan foglalkozni e bajjal.

Ennek alapján a következő módosítványt van szerencsém a t. háznak becses figyelmébe és elfogadásába ajánlani:

[A most tárgyalás alatt levő törvényjavaslat 1. §. első és utolsó bekezdése közé tétessék a következő szöveg:

„Ezen intézkedéseket a kormány csak egy természetvizsgálókból és szőlőművelőkből alakítandó állandó bizottság meghallgatása után teheti meg.”

Ajánlom módosításomat a t. ház figyelmébe.]¹⁹

1880. április 9-én a tárca költségvetésének tárgyalásakor is felhívta a miniszter és a kormány figyelmét a „kísérleti állomások” szükségességére és az agrárkutatások pénzügyi támogatására. A költségvetésben a keszthelyi gazdaság 1000, a magyaróvári gazdaság 3000 frt támogatást kap csupán, amikor Ausztriában kutatási célra 400.000 frt van beállítva.²⁰

1880. április 9-én, a költségvetési vita kapcsán részletesebben foglalkozott a filoxeravésszel. Így összegezte – mint ő jelezte – „egy kissé humorice is, ezen phylloxera dolgot az ő történelmi fejlődésében”: „A phylloxera kérdés Magyarországon két főkorszakra és több alkorszakra oszlik. A főkorszakok neve Trefort Ágoston és Kemény Gábor. Az alkorszakok szerint való felosztás a következő. Legelőször volt az úgynevezett vörös kukoricaidény. Akkor az összes bizottság bele volt szeretve abba, hogy a szőlősorok közé veres kukoricát kell plántálni, mert a phylloxera rámegey és ott meghízik. Ez tehát a sertéshizlalásnak a phylloxerára való átültetése volt. (*Derültség!*) Résztvettek a bizottságban szakemberek közül, Jekfalussy ministeri tanácsos és több igen kiváló phylloxera szakember, (*Derültség!*) kik azonban inkább csak a társadalom phylloxeráival vannak elfoglalva, ha ugyan vannak ilyenek. Én, ki akkor ellenvéleményt képeztem, minthogy a magyaróvári gazdasági tanintézet ministeri házi szakerei, a többiekhez csatlakoztak, természetesen leszavaztattam. Ezzel letelt ez a korszak és végződött a pancsovai írtással, a mi az országnak 80.000 frtjába került és a melyre nézve elrendelt vizsgálat eredményét, még mai napig sem látjuk a ház asztalán, noha meg volt ígérve és meg is sürgetve.

De megyek tovább tisztelt ház. A második korszak az úgynevezett asphalt korszak. Az a magasabb bölcsesség és szakképzettség, mely némelyekben van, azt találta, hogy talán legjobb lesz, ha az illető szőlőterületet hermetice elzárják. Egyáltalában valamit hermetice elzárni, igen relatív fogalom; absolut vacuum nincs, ezt a physica mondja. A ki ezen rovar respiratóját ismeri tudja, mily csekély mennyiségű levegővel éri be, tehát a talaj határozott elzárása teljesen lehetetlen.

Csatlakozott ezen korszakhoz az úgynevezett dohánylé-korszak, midőn azt mondták, hogy midőn valamely terület meg van szállva phylloxera által, a talajt egy lábnyi magasságra mésszel kell behinteni. Magánbeszélgetésben, szóba kerülvén, csak arra utaltam, hogy akkor okvetlenül szükséges volna, hogy a Mátra meszes hegyeit mésszszé égessük és a meszet azután a Hegyaljára, minthogy az trachyt-terület, ráborítsuk. (*Derültség.*) Ez azonban akkora költséget okozott volna, hogy erre már nem vállalkoztak sehogy sem.”²¹

19 1875. dec. 9. KN. 1879–1881. XI. 136.

20 1875. dec. 9. KN. 1879–1881. XI. 353–358.

21 1880. ápr. 9. KN. 1879–1881. XI. 353.

Nagyon kemény értékelést adott az elmúlt évek védekezésének eredményeiről: „Négy évi küzdelem után, a phylloxera-kérdés ott áll ma, a hol állt ezelőtt négy évvel.”²² Most ugyanígy folytatni kell az irtásokat, ezeket azonban nagyon vonatottan végzik. A filoxerabizottság tagjaként azt állítja, hogy a legnagyobb baj az, hogy a szőlősgazdák nem ismerik sem a kórt, sem pedig „az állatot”. Legtöbben *Jókai Mór* nagy példányszámú lapját keresik fel kérdéseikkel. Az országos adminisztráció lassúsága miatt a bejelentés után a felmérés is lassú. A minisztérium felkéri a megyei „főispánt, az alispánt, vagy más ilyen közeget”, hogy menjenek ki a terepre, s onnan küldjenek fel „egy állatot”. Ezt azután a minisztérium elküldi Magyaróvárra, „ott előveszik *Taschenberget* és ennek nyomán meghatározzák az állat nevét és ismét az egész acta csomót visszaküldik a minisztériumba és aztán megjelenik a *communique*, melyben meg van mondva az állat neve, néha szaporodási módja, néha az is, hogy azt bizony kiirtani nem lehet.” Mivel a legtöbb helyen a csőszök vagy pandúrok keresik meg a beküldendő bogarat, sokszor tévedés történik. Veresegyházáról pl. kenderbogarat, Temesvárról pedig sáskatozásokat küldtek be meghatározásra. Tokaj-Hegyaljáról hasonlóképpen más rovarot küldtek be, de ők egyszerre küldtek mintát a Nemzeti Múzeumba is, és onnan táviratilag tájékoztatták. A meghatározás lassúsága miatt felveti Herman Ottó azt is, hogy a Nemzeti Múzeum illetékes osztálya szakembereivel is el tudná végezni sokkal hamarabb és jobban, mint a magyaróvári tanintézet.

Herman Ottó határozati javaslatot is terjesztett a Parlament elé, ezt a szavazás előtt, 1880. április 10-én indokolta meg. Javaslatában „egy földművelési, borászati és szőlészeti kísérleti állomás” felállítását kéri a tisztelt háztól. Indoklásoként több európai intézmény hasznos tevékenységére hivatkozott. Az ausztriai Karlsruhe-i magánkézből működő intézet magas állami szubvenciót kap. „A világhírű Dumas” vezette francia intézet, „amely a phylloxera érdekében alakult ... nemcsak Franciaországra, hanem egész Európára kezd kihatni”. A javasolt intézetet nemcsak állami dotációból lehetne fenntartani. Vannak városok, pl. „Szegszárd” és Versec, amelyek már maguk is tettek lépéseket a védekezés megszervezésére szakemberek képzésével és alkalmazásával.²³

Még ugyanebben az évben, október 26-án, a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium 1881. évi költségvetésének tárgyalásakor visszatért a tárca legnagyobb gondjára, a filoxérára.²⁴ Beszéde elején számon kérte egy 1877. évi határozat végrehajtásának elmaradását: „Legelőször is foglalkozom röviden az első esettel, vagyis a pancsovai irtással. A képviselőháznak 1877-ben volt alkalmja a pancsovai esetet letárgyalni és bizonyos megállapodásokig menni. A pancsovai irtás közben felmerült rendtelenségek itt a házban szóba hozatván, a képviselőház határozatilag utasította a földművelés-, ipar- és kereskedelmi ministert, hogy vizsgálatot indítson és ennek eredményéről a háznak jelentést tegyen. Habár három év óta van is e határozat érvényben, a ház a mai napig sem látta az eredményre vonatkozó jelentést.” Készült ugyan valami jelentés, de azt a miniszter visszavonatta. Azzal is vádolta a szakminisztert és „a kormányt, hogy a phylloxera ügyet egyáltalában elaltassa, elejtse”. Magyarországon már 35 „inficiális centrum” van, amely fertőzi a környéket. S ha egy helyütt elterjedt, igen gyorsan fejt ki tovább fertőző tevékenységét. A legnagyobb terjesztő a szél. Már támadja a budai és az érmelléki szőlőtelepeket is. Az idevonatkozó döntések igen lassan születnek meg, már egy fél éve azon folyik a vita, hogy az erősen fertőzött Tahitótfalu' an létesítsenek-e

22 1880. ápr. 9. KN. 1879–1881. XI. 353.

23 1880. okt. 26. KN. 1879–1881. XI. 383–384.

24 1880. okt. 26. KN. 1879–1881. XV. 186–190.

„phylloxera-állomást”? „Mint hogy ez az állomás mint phylloxera területen nem lehet, ez nem jelent egyebet, mint azt, hogy Tahitófaluiban a vészt állandósítani óhajtják és a máris meglevő veszélyt Budára nézve permanenssé akarják tenni. Ha az eddig felfedezett 35 inficiált pontot tekintjük, meggyőződünk arról, hogy a Királyhágón inneni részeken a phylloxera már egy valószínű hálózatot alkot, hogy az erős centrumokkal bír s mint maga a jelentés is részben elismeri, már melléktelepek is keletkeztek; hogy Pancsova, melyet a kormány öt álló éven keresztül teljesen tökéletesen magára hagyott, ma már átszállította a bajt Verseczig, Verseczről aztán eljutott Fehértemplomig. A ki Versecz és Fehértemplom borászati fontosságát ismeri, elgondolhatja, mekkora felelősség terheli azok vállait, a kik azt megtörténni engedték.”

Azt állította továbbá, hogy a kormány sem hajtotta végre az 1880. I. és II. törvénycikket sem, amely a védekezés feladatait határozta meg. A létrehozott szakbizottság pedig jobbára lényegtelen dolgokkal foglalkozott, abból többen kiléptek, s az utóbbi fél évben a bizottság üléseiről hallani sem lehetett. A kormány pedig nem rendelte el a legfontosabbat, amit minden állam megtett, a szőlővessző behozatalának a tiltását sem. A miniszter az általa elrendelt vizsgálatokra helyezi a súlyt, s minimális gyakorlatú szakemberekre, gyakran tanárookra támaszkodnak, akikre bejárhatatlan terület (10–12 ezer hold) felügyeletét bízták, s a szakmai bizottság tanácsait sem, vagy alig veszik tekintetbe. Hivatkozott egy aradi példára, aholis az egymás után kiküldött szakértők egymásnak rendre ellentmondtak. Ellentmondások mutatkoztak a védekezés eljárásaiban is: „Felhóztam t. képviselőház, hogy az igen t. minister úr olyan intézkedéseket is tett, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a létezett phylloxera-bizottság határozataival. Egyik nevezetes határozata a phylloxera-bizottságnak az volt, hogy a szénkénegezés csupán kis területeken hajtandó végre, e kis területeket egy negyed, legfőlegb egy fél holdra szabta meg. A bizottság igen correctül cselekedett, mert feltehető, hogy az inficiálást szükségű területen a baj még nem a régi, tehát még nem terjedt el szerteszejjel és így ott ily rendszabályoknak, ha nem is gyökeres sikere, de valami sikere lehet.”²⁵

Itt vetette fel először Herman Ottó a Szendrő községbe (Borsod m.) telepített filoxéraállomás ügyét: „Szendrőre nézve kimondatott, hogy mivel ott az inficiálás 60 holdra terjed, ott a kénegezés egyáltalában nem ajánlható. Szendrő tehát azon nagy inficiált helyekhez sorakozott, melyekre nézve fenntartotta a bizottság, hogy tovább tanácskozik; sőt jónak találta, hogy még az akadémia is az ügy érdekébe vonassék be. Azonban, a midőn az igen t. minister úr itt az ő jelenlétében számos egyes irtási esetet elősorol, Szendrőről egyáltalában nem szól semmit, pedig az kétségen kívül való dolog, hogy Szendrőn, – habár a szakértő bizottság ellene volt, mégis nagy mennyiségű szénkénegeztetett, – az irtás foganatosított és az eljárás eredményre még sem vezetett.”

Tótújfaluiban, a budapesti műegyetem tanárainak javaslatára kátránykeverékekkel kísérleteztek, ami teljesen haszontalannak bizonyult. A filoxerabizottság meghallgatása nélkül a borászati kormánybiztos „a községnek 40 hordó kátrányt jutott és a község tulajdonképpen ma sem tudja, hogy a drága folyadékkal voltaképpen mit csináljon”. Szemére hányta a miniszternek azt is, hogy a kísérleti állomás megvalósításával még mindig késlekedik. És nem tartják be az aláírt berni konvenció azon pontját sem, hogy a filoxéra körüli tapasztalatokról egymást haladéktalanul tájékoztatni kell. Külföldi útján tapasztalta, hogy „a mik Magyarországon történnek, a külföldön absolute semmit sem tudnak”. Herman Ottótól értesültek csak arról, hogy az ismert Pancsován kívül még „inficiált pont van”.

Mindezek után a következő határozati javaslatot terjesztette a parlament elé:

„I. A földművelés-, ipar- és kereskedelmi minister utasítatik, hogy a pancsovai szőlőirtás körül felmerült rendtelenségekre vonatkozó, a képviselőház által határozatilag elrendelt vizsgálatról szóló jelentést a ház elé terjeszse.

II. Utasítatik, hogy az 1880. évi I. t. cikk által törvénybe iktatott berni nemzetközi convectionó értelmében, a phylloxera körül Magyarországon tett tapasztalatok és intézkedések ismertetését a convectionóhoz csatlakozott államokkal közölje, illetőleg rendszeres kicserélését foganatosítsa.

III. Utasítatik, hogy az 1880. évi II. t. cz.-ben elrendelt phylloxera-bizottságot szervezze s azonkívül – fellebezési fórumul – a magyar tudományos akadémiát is egy külön akadémiai bizottság kiküldetése iránt megkeresse.

IV. Utasítatik, hogy még e költségvetés folyamában a felállítandó kísérleti állomás költségvetését külön betérjeszse; a többi költségekre nézve pedig a szakbizottságok meghallgatása után külön javaslatot adjon be.

Ezzel egyidejűleg kinyilatkoztatom, hogy ezen tételt úgy, a mint itt be van vezetve és a hogy az indoklásban indokolva van, nem fogadhatom el. Egyébként, ha a kísérleti állomásokra nézve és a nagyobb költségekre illetőleg bizottsági javaslatokra fektetett és indokolt előterjesztés fog tétetni, ha a baj komolyságának felismerésén fog az előterjesztés alapulni, akkor szívesen hozzájárulok az előírányzathoz.”

Az ország szőlőinek állapota – úgy tűnik – jobbára ősszel, a szüretelés idején került a képviselőház elő. Herman Ottó 1882. október 12-én kérdezte meg a miniszterelnöktől, hogy „az 1880-iki II-ik a phylloxera elleni intézkedésekről szóló törvénycikk” szerint a kormány két év alatt köteles lett volna benyújtani egy „részletes törvény előterjesztést”. Így a tárca már egy fél éve „voltaképpen törvény nélkül intézkedik egy végzetlen fontos ügyben, mely Magyarország igen nevezetes nemzetgazdasági ágát pusztulással fenyegeti”. A filoxeravész magról magra terjed és a szőlőgazdák körében az aggodalom növekszik.²⁶

Az 1881–1884. ülésszakon is folytatta széleskörű parlamenti tevékenységét, a gazdasági, oktatási, nemzetiségi, művészeti témák keretében gyakran felszólalt. Ez idő alatt még hét alkalommal foglalkozott a filoxera országos helyzetével és a védekezés állapotával. 1883. február 20-án²⁷ hozzászólása előtt három kérdést intézett a miniszterhez: „Mielőtt a szőnyegen levő törvényjavaslathoz általában hozzá szólanék, a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minister ürhez három kérdést intézek. Ezeknek elseje az, hogy az eredetileg benyújtott törvényjavaslat indoklásában foglalt részletes költségkimutatást jóhiszeműleg terjesztette-e be s teljes felelősséget vállal-e a számok csoportosításáért? A második kérdésem az, vajjon az amerikai ellenálló fajok tenyésztését kizárólag az államnak tartja-e fenn? A harmadik pedig az, hogy Szendrő megmarad-e kísérleti állomásnak vagy sem? ha a t. minister úr kegyes lesz nekem ezen kérdésekre felvilágosítást adni, meg lehet, hogy lényegesen módosítani fogom felszólalásomnak tartalmát.” Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter azonnal válaszolt a kérdésekre. Ezután kezdte meg Herman Ottó körültekintő és hosszú beszédét, amelyből itt csak a legfontosabbakat van módomban említeni. A filoxera elleni védekezésben jártas bizottság javaslatait nem, vagy csak alig fogadta el a tárca. Ezért mondott le a két kiváló szaktekintély, *Thán Károly* és *Wartha Vince* is. A sok helyütt alkalmazott irást sohasem tartotta célravezetőnek, e véleményét már 1877. márc. 15-én is kifejtette a pénzügyi bizottság előtt, amikor szakértőként meghívták. Szóvá tette azt is, hogy a szakminiszter minden évben jelentősen túlköltötte a költségvetésben a célra elfogadott összeget: „... a szó szoros értelmében ő, ministeri hatalmából kiindulva, százezreket dobott ki az ablakon”. Felrótta továbbá azt, hogy 1880-ban a miniszter 5000 forint költséggel kiküldte Nedeczky Jenőt „Amerikába azon tudattal, hogy ott az amerikai szőlők

26 1882. okt. 12. KN. 1881–1884. VII. 42.

27 1883. febr. 20. KN. 1881–1884. X. 174–184.

természetét tanulmányozza ... A minister úr igen jól tudhatja, hogy az utazás eredményéről soha semmiféle jelentést vagy kimutatást nem olvashattunk." Ekkor már minden szakember tudta Magyarországon, hogy „Francziaországban és másutt” amerikai vesszőt vagy magot olcsón be lehet szerezni. Ez úton a miniszter a filoxéra felmérésére „szerzett magának egy nagy apparátust. Az iskolák szünetei alatt indított a szőlők felé phylloxerát kereső hadakat, középiskolai tanárokat, a kik felületes cursuson valami sejtelmet szereztek maguknak a phylloxeráról...” Általában tízezer hold szőlőt kellett mindegyiküknek megvizsgálni hat hét alatt. Ezek azután szépen lejáratták a birtokosok előtt magukat és a „szakemberi tekintélyt is. Tolna-megyében szekérről opernguckerrel nézte a hegyeket, vajjon van-e phylloxera bennük, vagy nincs?” Másutt ıtalosan szállították magukat egyik helyről a másira, és ezek után sorra jöttek a jelentések arról, „hogy a terület megvizsgáltatott és a 10 ezer holdban bárcsak felületes megvizsgálása is hosszú éveket követel, még az ember csak approximative ki meri mondani azt, hogy phylloxera nem található”. S ez a haszontalan munka „belekerült az országnak 59.776 forintjába”. Megemlíti itt azt is, hogy ő már a felmérés megkezdése előtt is kijelentette, hogy a munka nem fog eredményre vezetni. Beszédében arról is szólt, hogy nem nyújt biztos védelmet a szénkénevezés sem. „De a volt t. minister úr szerelmes volt a szénkénevezésbe.”

Ismét felvetette a szendrői telep ügyét, amelynek a fenntartását mindig azzal igazolják, hogy a „Hegyaljára nézve véghetetlenül fontos”. Ezt az állítást a következő érvekkel cáfolta: „Ezt én kereken tagadom. Ne méltóztassék a minister úr az én szavam után indulni, hanem minthogy hatáskörébe tartozik, az állami földtani intézetet megkérdezni, hogy van-e valami elfogadható alap, melyen a szendrői hegységet a hegyaljai bortermő vidékkel viszonyba lehet hozni. És azon választ fogja nyerni, hogy semmi összefüggés nincs, mert a hegyalja vulcanicus képződmény az, a mi a hegyaljai borászatnak azt a különös becset megadja. Én beleegyezem minden állomás felállításába, mely a hegyaljai borviszonyokra nézve mérvadó, de tiltakozom minden oly állomás felállítására ellen, mely Magyarország borászati vidéki érdekét nem mozdítja elő és az országnak csak költséget okoz, mely a haszonnal semmi arányba nem áll.”²⁸ Széchenyi Pál miniszter azután védelmébe vette elődjét azt hangsúlyozván, hogy meghallgatta ugyan a bizottság véleményét, de ott éppen a felszólaló maradt kisebbségben. Herman Ottó beszédére többen reflektáltak, s közöttük többen vitatkoztak vele.

A szőlővész ügyét csak a következő évi költségvetési tárgyalásokon, 1884. január 22-én vetette fel.²⁹ Nem támogatta egyes ártéri kutak fúrását, de jobbára a szendrői filoxéraállomás fenntartására szánt összegeket kifogásolta. Megemlítette az ellene felhozott érveket is, miszerint úgy nyilatkozik Szendrőről, hogy nem is járt ott. Itt arra hivatkozott, hogy jól ismeri a táj geológiai irodalmát, amely teljesen más eredetű és anyagú hegycsoport, nem vulkanikus kőzet alkotja, mint Hegyalját. Most arról ad számot, hogy

...kénytelen voltam tehát azon áldozatot hozni, hogy személyesen elmentem Szendrőre s megnéztem a kísérleti állomást. Ennek alapján jelentem ki most t. képviselőház azt, hogy a szendrői állomásra ráköltött pénz haszontalan költség.” Érvei a következők: A táj geológiailag karszt, a termőtalaj rendkívülien silány, és itt akarnak szőlőt telepíteni és kísérleti állomást fenntartani. Kutat hiába ástak a csemeték öntözésére, vizet sem találtak. Ehhez még az is hozzájárul, hogy közel három óra járásra van a vasúttól. A kísérleti állomás állapotát pedig így ismertette: [Ezen szendrői állomáson én sok mindenfélét tapasztaltam. Láttam ott a szőlőt egy mezsgyével körülvelt területen, mely tökéletesen elburjánzott. Mi ez? Azt a felvilágosítást kaptam, hogy az egy tudományos kísérlet. Milyen tudományos kísérlet? b. Kemény Gábor ő excellentiája olvasván a „Pester

28 1883. febr. 20. KN. 1881–1884. KN X. 178.

29 1884. jan. 22. KN. 1881–1884. XIV. 158–160.

Lloyd"-ban, hogy a phylloxera ellen a legbiztosabb védekező szer az, ha a szőlő egészen magára hagyatik, majd megbirkózik ő avval, ez előtte annyira fontosnak és elfogadhatónak tűnt fel, hogy 1000 métert erre az experimentumra rászánt és a vége az, hogy a szőlő elpusztult mind, a phylloxera megmaradt és szép dudvatermés keletkezett rajta. De egy érdemét ennek az experimentumnak elismerem, hogy a magyar államnak egyetlenegy krajczárba sem került. (*Derülség.*) Feljebb hatolva t. ház, a tőkék egész sorára találtam, melyeken kenderitörök volt nagy nagy massákban. Kérdeztem, hogy mi az. Ez is tudományos kísérlet. A tudományos kísérlet az, ha nem csalódom, hogy egy vaskereskedő arra az ideára jött, hogy az áztatott kender, mivel igen rossz szagot terjeszt, tökéletesen alkalmas arra, hogy ha a szőlőtökére nyakravaló gyanánt kötik, kipusztítja a phylloxerát. (*Derülség.*) T. ház, ezek az illető kormányközegek által odabocsátott tudományos kísérletek.]³⁰

„Constatálom, hogy én nemcsak a szendrői állomást néztem meg, hanem az ottani szőlészet romjait is és constatálom, hogy Szendrőre szőlőgazdaság tekintetében semmi súly nem helyezhető. Mert ott szőlőt rendszeresen termesztetni sohasem lehetett, mert a talaj improductiv. Az igaz, hogy tartottak a magyar emberek Szendrőn szőlőt, de úgy, mint száz és száz magyar ember teszi, csak azért, hogy szőlője legyen, de nem azért, hogy jövedelmezzen, ép úgy mint a városi ember tart egy kis virágos kertet élvezet céljából. Ha ott elpusztult a szőlő, abba nem érdemes belefektetni semmit. Én megszavazok többet is, ha kísérleti állomások állíthatnak fel oly hegységekben, a melyek bimak fontossággal, a melyeknek fajboruk van, de tiltakozom az ellen, hogy a tudomány nyilvános meghamisításával oly hegylánczon tétessenek kísérletek, a melyek már természeti viszonyainál fogva sohasem alkalmasak azon célra. És ha talán van valakinek kétsége az iránt, hogy a karst absolute nem való arra, én megzörgetem e házban a köveket, melyeket onnan hoztam, (*Egy dobozt megráz. Nagy derülség.*), mert bocsánatot kérek, hallatlan, hogy ott oly módhoz folyamodnak, hogy a meddő sziklát dynamittal rigolirozzák. (*Derülség.*) Igenis vannak oly hegyek, hol a dynamittal való robbantás tökéletesen helyén van. A dynamittal való robbantás ott van helyén, a hol a szőlőtalanjak szánt hely trachitos, de hogy valaha kerek e világon a karstot termőföldd é lehetett volna átalakítani, az megszületik valamely szabályos illétékkel kinevezett kormánybiztos fejében, de a tudomány szempontjából egyáltalán nem állhat fenn. (*Helyeslés a szélsőbalon.*)

Azért csak akkor vagyok hajlandó megszavazni ezen tételt, ha a szendrői állomás, a mely a dolog érdemére nézve semmi jelentőséggel nem bír, sem szőlészeti tekintetben, sem jövőre való hivatással, kivéttetik az összegből, vagy a megfelelő összeg más állomásra fordítatik, de a szendrői állomás megtartása mellett nem szavazom meg.”

A következő parlamenti ciklusban (1884–1887) ugyancsak az év elején, az 1885. évi költségvetés tárgyalásakor került szó ismét a szőlőket veszejtő fertőzés aktuális kérdéseiről. 1885 januárjában és februárjában többször tette szavá Herman Ottó a filoxéra elleni védekezés különböző gondjait. Az ún. Talajjavító Bank megalapítása kapcsán vette fel a szőlők vízzel való elárasztásának lehetőségeit, mint a filoxéra elleni védekezés egyik módját. Azon élcélődött, hogyan folyik majd fel a víz a hegyeken levő szőlőkre. „Tehát talajjavító bankok idejében t. ház, minden ily problémák vettettek fel a társadalomban, én követem ezeket s azt mondom, jó áraszszuk el tehát a hegyeket. Ehhez képest épen oly rendszabályok szükségesek, mint egy talajjavító bank felállításához, egy óriási nagy tölcser, mely Magyarországra leeső minden vízcseppet felfog, viszi a vizet egy óriási reservoirba, mely a lomniczi csúcson van, (*Derülség.*) melyről aztán csövek segítségével vitetik a víz a Somlóra, Badacsonyra, az egész Hegyaljára és ezen hegységek körülvéttetnek chinai fallal, hogy medenczék alakuljanak, melyek időnként megtöltetnek.”³¹

Öt nappal később, január 19-én elsősorban a borászat (borkészítés, hamisítás stb.) kérdésével foglalkozott. Azt szorgalmazta, hogy létre kellene hozni egy *Központi mintapinczét*, amely kereskedéssel (nagykereskedéssel is) foglalkozna, s vigyázna a minőségre és a palackozásra, felléphetne a hamisítás és minden borrontás ellen, hasonlóképpen, mint némely nyugati államban.

A minisztérium már korábban életre hívta a *borászati biztos* intézményét, amelyet most átalakítani szándékoznak: „...a borászati dolgok fejlesztésére egy szerinte alkalmas embert kormánybiztosul bizott meg, azzal a feladattal, hogy ő a borvidékeket be-

30 1884. jan. 22. KN. 1881–1884. XIV. 159.

31 1885. január 14. KN. 1884–1887. II. 379.

járja és ott a borászatban életet hozzon létre és hozzon létre, mint ez már most modern, pinczeszövetkezeteket. Az igyekezet, mely akkoriban a sajtót foglalkoztatta, semmire sem vezetett... A dolog bejött a ministeriumhoz és itt összekapcsoltatt a phylloxera-üggyel és lett a borászati biztosból borászati kormánybiztos és e mellett a phylloxera-ügy vezetője. Én öt évig küzdöttem harcra a ministeri enquétekkel és mondhatom, első sorban a kormánybiztos véleménye ellen, míg az irtó irány helyébe a fenntartó irányt birtuk behozni. Ezt csak arra jegyzem meg, a mit a multkor mondtam, hogy a t. minister úr nem mindig szerencsés a személyek megválasztásában, a mi bizonyos ügyekre nézve az irányt illeti.”³² Azzal vádolja mind a tárcát, hogy a monopolisztikus jogokkal rendelkező, s a kormánybiztos irányítása alatt álló mintapincészet teljesen hamis útra jutott, következésképpen azt javasolja, hogy meg kell szüntetni. Idevonatkozóan a következő határozati javaslatot nyújtotta be: „A képviselőház utasítsa a földművelési-, ipar- és kereskedelmi ministert, hogy az úgynevezett központi mintapinczét szüntesse meg.”

Egy nappal később, tehát 1885. január 20-án ismét felszólalt a Házban. Szóvá teszi, egyrészt a szőlővesszők eladásából származó jövedelem nem szerepel a költségvetésben, másrészt pedig a vész elleni szervezett védekezés újabb gondját a nem elegendő és a szándékosan téves információk terjedését: „A phylloxera körül egy darab idő óta kétféle jelenséget tapasztalunk. Egyik az, hogy titkolódzás történik annyiban, hogy mekkora ennek a bajnak ma kiterjedése; melyek azon pontok, melyek meg vannak szállva, ezeknek pedig realis nyilvántartása olyanok számára, kik az ügy iránt érdeklődnek, ma, hacsak nem fordulnak magához a ministerium szakosztályához, teljes lehetetlen. Igen, de nem mindenkinek van módjában, hogy a ministerium szakosztályát fölkeresse és ott egy halom iratból győződjék meg, hogy a phylloxera hol terjed és miként terjed; ... a másik momentum az, hogy itt a házban és kint a sajtóban reclam csináltatik bizonyos intézetnek, midőn úgy állittatik oda, mint rendkívül sikerült vállalkozás, míg nekem tapasztalnom kell, hogy a közvetlen környék is alig értesül arról, hogy ezen intézet létezik-e és a környékre eddigelé semmiféle hatással sem volt.”³³

Ez alkalommal is szóvá tette a szendrői állomás haszontalanságát és javasolta megszüntetését: „Én már a mult alkalommal kifogásoltam a szendrői phylloxera-állomást; ma is megmaradok véleményem mellett és azt mondom, hogy ezen állomást más nem teremtette meg, csupán csak a protectio, mert Szendrő vidéke borászati szempontból semmiféle értékkel sem bír; a szendrői környékbeli gazdák az ő szőlőművelésük által gazdagítva nincsenek annyira, hogy ott irtások történnek; és nekem tapasztalnom kell a mellett azt, hogy Szendrő vidékbeli birtokosok tőlem kérnek tanácsot, hogy mitevők legyenek, hogy Franciaországból amerikai szőlővesszőket kaphassanak; s midőn őket a szendrői állomáshoz utasítom, azt mondják, hogy ott teljességgel semmit sem lehet kapni. Nagy költséggel rigoliroznak ott három év alatt s hogy ne birjunk vesszőt előállítani, annyit, hogy az az illető környéken érezhető legyen, ezt teljességgel nem értem. Ennek pedig meg kell történnie.”³⁴

Itt említi meg azt is, hogy már csak esetenként hívják meg a filoxerabizottság üléseire. Széchenyi Pál miniszter nyilatkozatából tudjuk, hogy a bizottság csak az ő tanácsadó testülete, s ha határozatot akar hozni a miniszterrel szemben, annak „teljes joga van arra azt mondani, hogy én tanácsot kérek, de nem határozatot”.³⁵ További fontos infor-

32 1885. január 19. KN. 1884–1887. III. 82.

33 1885. január 20. KN. 1884–1887. III. 111–112.

34 1885. január 20. KN. 1884–1887. III. 112.

35 1885. január 20. KN. 1884–1887. III. 114.

mációt is a tudomására hozott a t. Háznak: Versecen nehézségekbe ütközött az újratelepítési hitelek felvétele. Az egyik jelentős filoxératerületen lévő és leginkább szőlőtermesztésből élő Fehértemplom „szorgalmas népsége eltökélte, hogy a jövő évben seregesen kivándorol Amerikába. Már t. ház, ez akkor történik, mikor a tudomány kimutatja, hogy a homok a phylloxera nézve immunis, ott a phylloxera nem tenyészik és mikor van egy immunis hely, egész nagy homokterület Fehértemplom közelében. Mi történik e tekintetben államilag? Államilag felállítatik Kecskeméten gondolom 200 holdon egy szőlőiskola, a melyben hazai fajok, sima és gyökeres vesszők tenyésztetnek és mint phylloxera-mentesek terjesztetnek az egész országban.”³⁶ Idevonatkozóan a leghatározottabb fellépést sürgette: „...a hol a phylloxera oly mértékben fellép, hogy Magyarország lakossága kivándorolni készül, ott történjenek egész erélylyel oly intézkedések, hogy ez megakadályoztassék még az áttelepítés árán és útján is.” Széchenyi Pál miniszter itt azonnal beleszólt: „Meg is történt.”

Herman Ottó nem zavartatta magát a közbeszólással, folytatta a szőlők homokterületekre való telepítésére vonatkozó mondanivalóját. „S én, t. ház, ebből az alkalomból felhívnom a képviselőház figyelmét arra is, hogy a homokon való szőlőtenyésztés szerintem Magyarország részéről a legnagyobb figyelmet megérdemli. Azt minden szőlőgazda tudja – kivéven azokat a boraristocratákat, kik nagyon büszkék arra, hogy nagyapjuktól vagy egy horod ó-bor van még a pinczejükben – mondom, a racionalisták között, kik a valóságos borkereskedésre, mint gazdasági tényezőre tekintenek, mindenki tudni fogja, hogy Magyarország borkivitele, annak dereka és zöme nem a finom és drága borokra esik, hanem az olcsó borokra. Ha valami külföldi vevő bejön az országba, nem keresi a drága specialitásokat, hanem az olcsó borokat vásárolja össze, így jelenen a francziák és spanyolok.”³⁷

Alig két hét múlva, február 3-án Herman Ottó tovább ostromozta a minisztert a filoxéraügyben hozott döntései miatt. Szóvá tette egy tavalyi ígérete be nem tartását. Beszédéből tudjuk meg, hogy 1884-ben mintegy 2 millió amerikai szőlővesszőt hoztak be hazánkba. Ezután érdekes mondandóba kezdett bele. „Én, t. ház, szeretnék a mostani felszólalással az egész phylloxera-ügyre nézve a magam részéről zárszót mondani.” Tette ezt azért, mert a „túloldal”, tehát a Kormánypart soraiból minden esetben beleszóllások, zavaró megjegyzések szakították meg a szakértői hozzászólók beszédeit, sőt a „kormánykörök, mint a kormány hivatalos szakférfiai részéről a legvehemensőbb, sokszor becsületsértő megtámadtatásokban részesültem”. Az összegezésből a következőket kívánom idézni:

„Körülbelül 5 évi harcra került, míg érvényre emelkedett az az elv, melyet én mindjárt elején, ab ovo, felállítottam, hogy tudniillik nem a megtámadott gazdasági ág kiirtásáról kell gondoskodni, hanem eszközökről, hogyan lehet azt jövőre – a baj daczára is – fenntartani. Midőn a jelenlegi minister úr átvette a tárcáját, első lépése az volt, hogy az irtó rendszer helyébe a fentartót léptesse életbe.

Felmerült az amerikai szőlőnek korszaka. A kik igazi szakemberek, soha életükben nem kételkedtek abban, hogy minthogy Franciaországból indult ki: akár ér valamit, akár nem, kereskedés és nyereszkedés tárgyává fog tétetni és hogy, mint rendszeren szokás, majd absolute beszélnek ott, a hol még az illető kísérletek absolut tételek kimondására senkit sem jogosítanak fel. Ez, t. ház be is következett.

A francia kormány azonban nem azon az úton halad, mint a t. minister úr és phylloxera-tudósai, mindamellett, hogy Franciaországban az amerikai szőlőknek nagy reclamat csaptak, a francia kormány tartózkodó álláspontot foglal el, kimondva, hogy a dolog még csak kísérlet, ezért be kell várni, hogy a szőlők az adott pontokon megtartják-e ellenálló képességüket? Ha megtartják, akkor majd intézkedik a kormány. Figyelmeztetem azon képviselőtársaimat, kik sűrűn kapják az ellenálló fajokat hirdető árjegyzékeket Franciaországból és egyéb helyekről, azon kísérletekre, melyek itt nálunk folynak.

36 1885. január 20. KN. 1884–1887. III. 112.

37 1885. január 20. KN. 1884–1887. III. 112.

Midőn a kísérletezés életbe lépett, akkor az ellenálló amerikai fajok egész sorozatát hirdették. E kísérletezések alig pár éve folynak és már bebizonyult, hogy a sok hirdetett ellenálló faj közül ellenállási képességet most már csak egy faj tanusít.³⁸

Két év elteltével, 1887. február 11-én mégis szóba hozta a szőlők és a borászat ügyét, s annak kapcsán a filoxeravészt. Azt is mondhatnánk, hogy ebben a beszédében egy második összegzést adott az egész folyamatról. Áttekintette a képviselőházban folytatott harcát, amelyet a miniszterrel, a tárcával, illetőleg a kormánnyal folytatott. A filoxéra-ügy kapcsán sokszor felvetődött a *szakember, szakértő* kifejezés, illetve azok szerepe a közéletben. Beszédében hosszasan elmereng azon, hogy Magyarországon az államigazgatásban és a közéletben elsősorban jogot végzetek tevékenykednek: „T. ház! Nálunk épen az a baj, hogy úgynevezett jogászokra van bízva sok oly dolog, a melyet rájuk bízni nem kellene, hogy nem tüzetes tanulmányokat végzett emberekkel van dolgunk, hanem olyanokkal, a kik isten kegyelméből megnyerték az érettségi bizonyítványt, a mikor még teljesen éretlenek voltak (*derültség a szélső balon*) beíratkoztak egyetemekre, elő tudják mutatni az indexet, de hogy azok valahol gradust nyertek volna, arról kimutatás nem létezik. Ez a féltudás, ez a tudákoság az átka és baja Magyarországnak a közgazdaság, ipar és kereskedelem terén.”³⁹

A filoxeravész kapcsán veti fel a szakértőség mibenlétét, illetve a kormányzat cselekvésének folyamatát. Megfogalmazta itt a tudós a témában felmerült összes szépségsét is. Érdeemes ebből is idézni:

„Mikor legelső tanácskozás tartott a phylloxerára vonatkozólag, volt szakember, a ki mindjárt azt mondta: egy parthenogeneticus szaporodó microscopicus állatot a szabad természetben sem kénkövel, sem kénnel kiirtani nem lehet. Midőn a kormány ennek daczára az irtási experimentációhoz fogott, volt szakember, a ki azt mondta: Magyarországnak nem állhat érdekében az, hogy a szőlőket irtsuk, hanem érdeke az, hogy kövessünk el mindent, hogy a szőlőt a phylloxera daczára fentartsuk. Akadtak szakemberek, kik akkor concret tervet nemcsak contempláltak, hanem publicáltak is a Természettudományi Közlönyben, a mely terv egyenesen oda ment ki, hogy a hazai szőlőfajokon különböző talajban meg kell kísérteni az ellenálló képességet. Tehát a rationalis irány meg volt mindig. Hol volt hát a baj? A baj ott volt, hogy a t. minister urak, különösen a t. minister úr elődje az ily szaktanácskozásokat épen úgy rendezte be, mint a hogy a t. képviselőházban szokás a bizottságokat összerendelni. Két szakember ellenében 8–10 ministeri tisztviselővel, vagy pedig tanárral, kik a minister ellenében véleménynyel egyáltalán nem bírhatnak, nem szabad neki bírni; a szakemberek consequens leszavaztatása és ha ők mégis opponáltak és véleményük mellett megmaradtak, egyszerű mellőzése; ez volt ott az eljárás.

Hát, t. ház felhozta Szalay Imre képviselő úr, hogy ő és sokan csalódtak egy amerikai szőlőben, a melyet ellenállónak hittek. T. ház! Az amerikai szőlőkre vonatkozólag az igazi szakemberek előtt soha semminemű kétség nem forgott fenn, de igazi szakemberek csak ezt mondhatták ki és ez ma is áll; tény az, hogy Amerikában vannak szőlők, a melyeknek a phylloxera nem árt. Ezt senki sem vonta kétségbe, nem is vonhatta volna.

A kérdés már most az, hogy vajjon azok a szőlők, a melyek Amerikában a phylloxerának ellenállanak az amerikai klíma és talajban, Magyarországra áttulelve, vajjon megtartják-e ellenállási képességüket?

Már most, a ki meg akarja határozni, hogy egy Amerikából behozott szőlőfaj magyarföldben, de a magyar föld különböző minőségében, hegyre, síkra, agyagos, homokos talajra, trachytra, mészre ültetetik, megtartja-e ellenálló képességét? Hát erre nézve a tudomány világosan megmondja az eljárást.⁴⁰

Vannak Magyarországon olyanok is, akik azt tartják, hogy az itt honos szőlőfajok között is vannak a vésznek ellenálló fajok. De mivel ez is csak több évi kísérlettel bizonyítható, az így vélekedőket „tudatlanoknak, vagy szédelőgőknek tartom”. Az sem nyújt teljes biztosságot, hogy az amerikai szőlővesszők már 3 éve ellenállnak a vésznek, a következő 4–6 évben is megbetegedhetnek a „climaticus és talajviszonyok” miatt. Beszámolt arról is, hogy nem teljesen biztos a nagy számmal behozott, Franciaországban

38 1885. febr. 3. KN. 1884–1887. III. 324.

39 1887. febr. 11. KN. 1884–1887. XIV. 126.

40 1887. febr. 11. KN. 1884–1887. XV. 126–127.

nevelt vesszőanyag sem. Azok egy része is fertőzött, csak a francia befektetők ezt nem híresztelik, tekintettel arra, hogy ráálltak a vesszőtermesztésre s hagyták csökkenni bor-exportjukat. S ebbe a csapdába a földművelési miniszter hivatalos szakértő kiküldöttei is, akiknek a jelentését olvasván „a gazdák neki rohantak és azt a fajt vásárolták és ültették”.

Mindezek után ismételen felvetette a szőlők homok talajra telepítésének fontosságát. „Én ma is tudom igen jól, hogy előbb-utóbb a magyar borászat a homokterületre fog átköltözködni.” Nem igaz az, hogy homokon nem lehet jó bort készíteni. Természetesen ezt a javaslatot „a tokaji, a badacsonyi, a villányi szőlőbirtokosok, mivel a nemeshegyi fajok birtokosai soha megkedvelni nem fogják. Az ő érdekük, hogy ők maradhassanak meg az ő hegyi szőlőgazdaságuk mellett; én azt értem és csak azt az egyet sajnálom, hogy előbb-utóbb el fog rájuk következni a pusztulás. Én ezen az ellenálláson nem csodálkozom, ez természetes ösztön, hogy minden bortermelő ragaszkodik a helyéhez és azt a helyet megtartani igyekszik, de nekem kötelességem rámutatni arra, hogy igenis van mód, hogy ha eljárunk a dologban úgy, a mint kell, hogy szükség esetében a magyar borászat a homokterületekre átmegy.”⁴¹

1889. május 17-én szólt ismét a filoxérahelyzetről, amikor is a miniszter is foglalkozott a témával. Ismét felsorolta a védekezés korszakait: először volt az irtás, majd pedig a fenntartás biztosítása bármi áron. Leginkább a francia példát követték és új vesszőket is onnan hoztak be. Ezután következett az elárasztásos eljárás ajánlása, de ezt a hegyvidéki szőlőkben alkalmazni nem lehetett. Itt elhangzott beszédéből két részletet kívánok kiemelni. Immáron sokadszor kardoskodott a homoki telepítés mellett: [Én igen jól tudom, hogy Magyarországon minden hegyi szőlőbirtokos irtózik attól a szótól: „homokra kell menni!” Már pedig, t. ház, Magyarországon vannak roppant nagy területek, melyek a phylloxerától teljesen immunisok. Ez bizonyos, ez kétségbe nem vonható. Hanem azt mondják, hogy: a homokban csak rossz bor terem. Ezeknek, a kik ezt mondják, én azt felelem, hogy a homoki borok azért voltak rosszak, mert nem voltak rationalisan kezelve, sem pinczéjük nem volt a szőlőbirtokosoknak, sem eljárásuk.] Itt említette egy neves német borszakértő állítását: „Horváth Ádám t. barátomnak lesz arról tudomása, hogy Németország legelső coenologusa, Goethe, mikor a kecskeméti homokon termett rizlinget megízelve, azt mondotta, hogy ő specialis különbséget a rajnai és kecskeméti rizling között felfedezni nem tud.”⁴²

Többször esett szó az előző oldalakon az államigazgatási tisztviselők, beleértve a minisztériumokat, sőt a minisztereket is és a tudós szakemberek folyamatos szembeállításáról a filoxératügy kapcsán. Ezt a jelenséget, nem kevés iróniával Herman Ottó így jellemezte, pontosabban értékelte:

[Egészen más itt a baj. Ne méltóztassanak idegeskedni két dologtól, megmondom egészen őszintén, a t. minister úr elődjének az volt mindig a mondása: „csak professzorokat, szakembereket ne hozzatok, nekünk practikus emberek kellene”. Már pedig, t. ház, ha én előveszem bármely gazdasági ágak fejlődését, úgy, a mint az folyik, egész pontosan csak azt az egy jelenséget veszem ki, mely egy más téren is nyilatkozik. Azt mondják némely betegek: csak orvos nem kell, hozzatok javas asszonyt. Ne méltóztassanak irtózni szakemberektől, ne méltóztassanak attól félni, hogy ha egyiknek-másiknak más véleménye is van, hiszen ezek nem mathematicai dolgok, hanem tapasztalati dolgok. Ne méltóztassanak az oppositót egyszerűen kihagyni és magát körülvenni csupa ministeri hivatalnokkal, a ki lehet igen okos, tisztességes ember, de a ki a ministerben mindig csak a kegyelmes urat látja és kell is, hogy lássa, hanem tessék megtúrni a független gondolkozású embereket is, a kik – minthogy ez a dolog nem tegnapról való – be is tudják bizonyítani, hogy hol és mikor bizonyosodott be mindaz, a mit ők egyszerűen a biológia tanúsága alapján már kimondtak]⁴³

41 1887. febr. 11. KN. 1884–1887. XIV. 127–128.; *Für L.*, 1972.

42 1889. május 17. KN. 1892–96. XII. 43.

43 1889. május 17. KN. 1887–92. XII. 43–44.

Egy évvel később, tehát 1890. november 14-én és 15-én ismét foglalkozott a képviselőházban a filoxéra elhárításának aktuális ügyeivel, a földművelési tárca néhány más kérdése kapcsán. „1876-ban kezdődött Magyarországon a phylloxera ügyének tárgyalása. A tanácskozások, a tanácsadások, kapkodások és találgatások, minden a világon, csak az nem, a mire szükség lett volna. És mi ma a következmény, t. képviselőház? Egész vidékek azt mondják, hol van a kormány, miért nem teszi a kormány? Nem a vidékek az okai, hanem a kormány, a mely rászoktatta őket.”⁴⁴ A Franciaországba küldött szakértők nem végezték el rendesen a feladatukat. Hazánkban különösen nincsen meg az a tőke, ami pl. a franciáknál rendelkezésre áll. Felvetette a szervezett helyi védekezés lehetőségét, s idevonatkozóan egy igen jó példára hivatkozott:

„Van Magyarországon egy hely, a hova szerintem sokkal hasznosabb elmenni, mint Franciaországba. Azt mindenki tudja, hogy Szegszárd városa nagy borkereskedést űz és van neki, gondolom, 4000 hold szőlője; Boda Vilmos t. barátom ezt igen jól ki tudná fejteni. A város jókor szervezkedett a phylloxera ellenében. Meghozta magának Franciaországból a szénkéneget, mikor a kormány még nem adhatott, a mint hogy mindenüvé nem is adhat. Elhatározták ott, hogy védekezni fognak az úgynevezett gyérítési mód szerint, szervezkedtek külön, tartanak maguknak phylloxera biztost, vannak fecskendőik, van mindenük, a mi szükséges és ott a valóságos phylloxerapusztítás közepette, igaz, hogy bizonyos része a szőlőterületeknek, gondolom kétszáz hold a négyezerből, elpusztult ugyan de a többi, a melyek szénkénnel gyérítettek, ez idén is, a rossz termés idejében teljesen kielégítő termést adott, úgy, hogy a gazdának mindene kifizetődött. Tessék oda menni okulni. Tehát csak azt mondom, hogy ha nem bírjuk megtörni azt a valósággal átkos szellemet, mely mindig csak másban keresi a hibát, mely mindent felülről vár, hogy egész helységek nem tesznek egyebet, csak azt mondják: hol van a kormány? miért nem ad, miért nem teszi ezt vagy azt? addig nem lesz segítve a bajon.”⁴⁵

Ismét felvetette a szőlők homoktalajra telepítésének fontosságát is. Részletesen foglalkozott a borhamisítás lehetőségével is. Idevonatkozó véleménye idők során megváltozott. Korábban minden borkezelési eljárást idegenkedve fogadott, most lehetőségét látja a borok bizonyos fokú kezelésének és javításának, az egyenletesség biztosítása érdekében:

„A modern világban tért foglalnia annak a nézetnek, a melytől a mi gazdaságunk is függ. Nem ismerek embert a ki jobban megérdemelné, hogy kötözni való bolondnak nevezzék mint az, a ki a tudomány vívmányaival szemben mindig a régienél akar maradni, a ki a francia eljárással, Franciaország domináló borpiaczával szemben még ma is a mi nyomorult, semmit sem érő pinczekezelését dicséri s ezért olyan, mint az a fuvaros, a ki a vasut ellen protestál. Vajjon ártalmára volna-e az emberiségnek, hogyha egy chemicus felfedezné azt az eljárást, melynek segítségével valóságos bort tudna csinálni? Nem. Valóságos áldás volna ha felfedezné, mert emancipálná a gazdát attól a gondtól és félelemtől, a melyet az időjárás reáharít.

Tudom, hogy sokan nincsenek velem egy értelemben; de megmondhatom, hogy miben tévednek. A tévedés nagyon egyszerű. Minden egyes borvidéken vannak egyes bortermelő gazdák, a kiknél mindenkor egyforma jó bor kapható, bármilyen lett légyen is az esztendő. Hát, t. ház, ezek talán csudát tudnak csinálni, ezeknek talán külön süt a nap, külön esik az eső, hogy csak az ő szőlőikben terem minden esztendőben – még a rossz esztendőben is – egyforma jó bor? Valljuk be, t. ház, hogy ezek is csak úgy segítenek a borukon a mint tudnak, tudniillik francziául.”⁴⁶

Herman Ottó utolsó parlamenti ciklusában, 1893-tól 1896-ig Miskolc város képviselőjeként foglalt helyet a Képviselőházban. Ezen időszakban három alkalommal vetette fel a szőlővész gondjait. 1893. november 18-án, 1893. december 5-én és másfél hónap elmúltával, 1894. január 30-án egy általánosabb kontextusban. Lássunk ezekből is egy jellemző példát: 1893 novemberében a miniszter jelentésére utal a vész óriási hatását vázolva: „Meg van állapítva, 600 ezer holdon fölül áll a szőlőterület terjedelme; ebből teljesen elpusztult 200 és néhány ezer hold, és ha a fennálló szőlőterületet vesszük, akkor mindent leszámítva, a peronoszpóra garázdálkodásait is hozzátéve, maradna 97 ezer

44 1890. november 14. KN. 1887–92. XIX. 299.

45 1890. november 14. KN. 1887–92. XIX. 300.

46 1890. november 14. KN. 1887–92. XIX. 301.

olyan hold, a mely teljesen ép és termő.” Az elpusztult 200.000 hold szőlő újratelepítésére legalább 40 millió forint szükséges, ha csak a legminimálisabb költséget 200 forintot számol holdanként. Ezt a hatalmas gondot csak egy módon lehet fokozatosan megoldani: „a nemzet köztevékenységének felébresztésével és fokozásával”.⁴⁷ December 5-én azt teszi szóvá, hogy a pénzügyminisztérium „legridegebb fiskális szempontjait” ostromozza, amikor nem veszi tekintetbe a szőlők nagy részének elpusztultát, s nemhogy támogatást állítana be tervébe, ugyanazon adókat szeretné beszédni.⁴⁸ Január 30-án pedig a káros és hasznos állatok gazdasági vonatkozásai kapcsán utalt a filoxérra.⁴⁹ Ebben a beszédében már felsejlett a madarak hasznával és kárával foglalkozó írásának, illetőleg a modern természetvédelem gondolatait megalapozó madarak és fák megünneplésének gondolata.⁵⁰

Végezetül, összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy Herman Ottó a legmarkánsabb harcosa volt a nemzetgazdaság igen fontos ágazatának, a több mint félmillió hold szőlőterületet pusztító vész elleni védekezésnek. Első volt azok között, akik felismerték a veszélyt még az 1870-es évek közepén. Harcolt ellene számos cikkben, röpiratban és tanulmányban és teljes parlamenti képviselősége alatt, évente több alkalommal is elkötelezetten, keményen, sőt gyakran kegyetlenül is opponálta a gondokat és a védekezés lehetőségeit. Olyan tudós volt, aki nemcsak szaktudományaival foglalkozott, hanem rajta tartotta a kezét a tudományos, a kulturális, a művészeti és számos gazdasági politika érverésén is. Parlamenti tevékenysége pedig monografikus feldolgozásra vár!⁵¹

IRODALOM

Balassa I.

1975 A filoxéra Tokaj-Hegyalján. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIII–XIV. 305–333.

1991 Tokaj-Hegyalja szőlje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj

Deiningert I.

1876 A phylloxera póthitel tárgyában. Válasz Herman Ottó Úrnak. Ellenőr, 1876. dec. 5.

Cserháty (Hechl) S.

1876 A phylloxera-póthitel tárgyában. Válasz Herman Ottó Úrnak. Ellenőr, 1876. dec. 5.

1880 A phylloxera vastatrix. Bp.

Csoma Zs.

1993 Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón. Studia Folkloristica et Ethnographica, 35. Debrecen

47 1893. november 18. KN. 1893–96. XIV. 219–220.

48 1893. december 5. KN. 1893–96. XV. 127.

49 1894. január 30. KN. 1893–96. XV. 518.

50 Herman O., 1906.

51 Több éve foglalkozom Herman Ottó parlamenti tevékenységének feldolgozásával, 1994-ben kigyűjtöttem a parlamenti beszédeit a Képviselőházi Naplóból. Remélhetőleg 1995-ben publikációra készítem a tervezett kötetet.

Für L.

1972 A filoxéravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. Agrártörténeti Szemle, XIV. 108–111. Bp.

Herman O.

1974 A phylloxera kérdéséhez. Természettudományi Közlöny (a továbbiakban Ttközl.), VII. 431–435. Bp.

1876a A phylloxera kérdéséhez. Ttközl. VIII. 201–205.

1876b Az élısdiség kérdéséhez. (A phylloxera ügyében.) Bp.

1876c A tölgy phylloxerája. Ttközl. VIII. 66–67.

1876d Phylloxera-sáska. Ellenőr, 1876. nov. 26., dec. 6.

1877 A phylloxera-ügye, tekintettel a Pancsován végrehajtott irtásokra. A magyar képviselöház pénzügyi bizottságának 1877. márc. 15. tartott üléséből. Bp.

1879 A phylloxera ügyében. Ttközl. XI. 449–463.

1880a A phylloxera. Vészkialtás a magyar szőlők érdekében. Bp.

1880b Phylloxera a homokon. Ttközl. XII. 249–260.

1880c A phylloxera Magyarországon. Egy kis történelem a jövő hasznára. Ttközl. XII. 329–339.

1880d Szervezkedjünk, küzdjünk a phylloxera ellen. Ttközl. XII. 329–339.

1880e A phylloxera elleni védekezéshez. Ttközl. XII. 400–401.

1906 A madarak és fák napja – Der Vogel- u. Baum-Tag. Bp.

1914 A magyar pásztorok nyelvkcncse. Bp.

Horváth G.

1891 Védekezés a filoxéra ellen és az amerikai szőlőfajok. Bp.

KN – Képviselöházi Napló

Lichtenberg

1876 Phylloxera-ügy. Ellenőr, 1876. dec. 22.

MNyTESz

1967 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Bp.

Szabadfalvi J.

1988 Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. Borsodi Kismonográfiák, 25. Miskolc

1990 Herman Ottó az alkotó ember. A Miskolci Akadémiai Bizottság Közleményei, 10. 32–44.

1996 Herman Ottó a kultúrpolitikus. Valóság, XXIX. 2. sz. 90–99.

Szilágyi D.

1972 A filoxéra megjelenésének századik évfordulóján. Tudomány és mezőgazdaság, 6. sz.

UMTSz

1888 Új magyar tájszótár. II. Bp.

DIE PARLAMENTARISCHE TÄTIGKEIT VON OTTÓ HERMAN FÜR DEN SCHUTZ GEGEN DIE REBLAUS

Die Reblaus (*Phylloxera vastatrix*) ist zusammen mit Weinstocktrieben aus Nordamerika nach Europa gelangt und schädigt die Blätter und Wurzeln der Weinstöcke. Man wurde zuerst in Frankreich 1863 auf die Reblaus aufmerksam. Innerhalb von rund 30 Jahren vernichtete sie die in Europa auf bindigem Boden traditionellen Weinkulturen. In Ungarn entdeckte man die Reblaus erstmals 1875 in Pancsova. Auch hier vernichtete sie binnen zwei Jahrzehnten zwei Drittel der ungarischen Weinbaugebiete: bis 1897 waren von 666.820 Katastraljoch Weinbaugelände 391.217 Katastraljoch zunichte gemacht. Auf der Suche nach Schutzmaßnahmen gegen die Plage war man in dem am stärksten betroffenen Frankreich schon sehr weit gekommen. Anfangs rottete man die angegriffenen Weinbaugelände völlig aus, dann setzte man sie unter Wasser und versuchte, sich mit Kohlenschwefel-Durchhieben zu helfen. Eine endgültige Lösung bedeuteten die Ansiedelung resistenter amerikanischer Arten sowie das Okulieren. Zu der Zeit legte man vielerorts Wein auch auf den sandigen Gebieten der Großen Ungarischen Tiefebene an, da die Reblaus Sandböden meidet.

Im Jahre 1879 wurde der große ungarische Polyhistor Ottó Herman (1835–1914) zum Parlamentsvertreter gewählt. Schon seine zweite Rede im Parlament (9. März 1879) widmete er der Sache der Reblaus. Er unterstützte hier die sog. Konvention von Lousanne, in der der gemeinsame Schutz gegen die Reblausplage und ein gegenseitiger Informationsaustausch vorgeschrieben wurden. Er wies auch auf die Mängel bei den ungarischen Schutzmaßnahmen hin. Schon von 1874 an, also seit dem ersten Auftreten der Reblaus in Ungarn, hatte Ottó Herman die Krankheit des öfteren an Ort und Stelle studiert. In den Jahren zwischen 1879 und 1896 brachte er rund zehnmal die aktuellen Fragen zum Schutz gegen die Reblaus auch im Parlament zur Sprache. Außerdem hielt er Vorträge zu diesem Thema, schrieb darüber in Zeitungen und Zeitschriften und war eine Zeitlang auch Mitglied in der von der Regierung hervorgerufenen Phylloxera-Kommission.

In der vorliegenden Studie wird die diesbezügliche Tätigkeit von Ottó Herman untersucht. Er galt als ein Wissenschaftler, der sich nicht allein mit seinen Fachwissenschaften (Biologie, Naturschutz, Archäologie und Volkskunde) auseinandersetzte, sondern auch die politischen Fragen zu Angelegenheiten der Wissenschaft, Kultur und Kunst aufmerksam verfolgte.

József Szabadfalvi

NÉPISKOLÁK BORSOD MEGYÉBEN 1867–1918

LÉNÁRT BÉLA

Ezeréves a magyar iskola, ünnepelünk. Valóban ezer éve, 996-ban a Szent Márton hegyi (pannonhalmi) bencés iskolaalapítás indította útjára iskolai oktatás-nevelésünk máig tartó folyamatát. Létrejött egy olyan intézmény(rendszer), amely évszázadokon át megtartó erő volt, a mindenkori magyar társadalom felelősségteljes áldozatvállalása a későbbi generációk jövőjéért, a nemzet jövőjéért.

De hol voltunk még attól, hogy az iskolák ne szigetként működve csak a kiválasztottak iskolái legyenek, hanem minden magyar(országi) gyermek oktatását, nevelését felvállaló intézményekké váljanak, hogy az oktatás mindenki által birtokolható közoktatássá váljék, amelynek keretei között a tudás, a képességek nem kiváltságok, hanem természetes emberi tulajdonságok, az iskola pedig mindezek gyümölcsöző hajléka, forrása.

Ezeréves a magyar iskola – mondjuk –, de alig százéves a magyar közoktatás, bármekkora paradoxonnak tűnik is! Alig százéves, mert az alapokat hosszú évszázadokon át rakták ugyan, de az igazi építkezés csak 1868-ban indult meg. A halhatatlan érdem pedig Eötvösé, a polgári magyar közoktatás megálmodójáé, a híres XXXVIII. tc. megalkotójáé. A megvalósítás felett – jól vagy rosszul – sáfárkodva aztán ott bábáskodott mindenki, a köztisztviselők és hivatalaik, a fenntartó egyházak, községek, az adózó állampolgárok százezrei és nem utolsósorban a harc frontvonalában küzdő és küszködő pedagógusok, a néptanítók. Itt minden szereplőnek megvolt a maga, törvény által előírt vagy önként vállalt feladata, mindenki tette a dolgát hol jól, hol kevésbé jól, de a jószándékot még az utóbbi esetben sem lehet megkérdőjelezni.

Külön tanulmányt érdemelne minden szereplő, s mennyi tévhitet lehetne eloszlatni, ha e lapokon bizonyíthatnánk, hogy milyen progresszív szerepet játszottak egy-egy megye közgyűlése, közigazgatási bizottsága, tanfelügyelője, szolgabírái és jegyzői, hogy a történelmi egyházak – sokszor ambivalensen ugyan – milyen komolyan vették közoktatási kötelezettségeiket, hogy számos földbirtokos nyúlt mélyen a zsebébe iskolaépítést elősegítve ezzel pusztáján, tanyáján, hogy mennyit áldoztak oktatásra a tőkés cégek, s mennyit az egyszerű emberek, a kevésbé tehetősek, sőt a szegények is!

Most mégsem ezt tesszük, hanem a népiskolai hálózat dualizmus kori fejlődésének menetét szeretnénk bemutatni a történelmi Borsod megye területén, amelynek hátterében azért mégis felsejlenek azok az erőfeszítések, amelyek nélkül nem izmosodhatott volna meg e régió népoktatása.

I. A BORSOD MEGYEI NÉPISKOLÁK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA, A HÁLÓZAT ÁLLAPOTA

Az 1868. évi XXXVIII. tc. (továbbiakban Törv.), majd az ezt követő országos felmérés alapján 1870-re elkészült és az alsóház elé terjesztett híres Eötvös-féle Jelentés a népoktatás előtt álló feladatok legfontosabbikának a népiskolai hálózat megteremtését tartotta. E feladat első lépése egy kvantitatív cél megvalósítása volt, nevezetesen az, hogy minden településen működjön népiskola, és az feleljen meg a Törv. által előírt 80 fő/1 tanterem normájának. Csak ezután jöhetett a minőség javítása, melyeket a későbbi utasítások írtak elő (tanterem nagysága: min. 48, max. 72 m², belmagasság: 3,4 m, 1,3 légm³/tanuló, megvilágítás, külső viszonyok szabályozása stb.).

A kvantitatív fejlesztés folyamata. A népiskolai tantermek számának alakulása

Tekintsük át a számszerű adatokat!

a) A népiskolák és tantermek száma:

Év	Népiskola	Év	Tanterem	Iskola/tanterem
1869	243	1869	?	?
1890	292	1890	378	1,3
1900	296	1900	424	1,4
1904	295	1904	443	1,43 ++
1913	292	1913	538	1,8
1916	282	1916	542	1,9

++ Összehasonlítás:

1904/5. tanév:	Magyarország:	1,74
	Zala megye:	1,64

A táblázatból kitűnik, hogy a vizsgált időszakban folyamatos fejlesztés folyt megyénkben, mintegy 40 iskolával és cca. 200–250 tanteremmel gyarapodott Borsod. A tantermek számának növekedése természetesen hozta magával a teljesen osztatlan 1–6 osztályos) népiskolák osztottá vagy részben osztottá válását.

Az adatok önmagukban imponálóak lehetnek ugyan, arra azonban nem adnak választ, hogy a tanulók számához mérten elegendő volt-e a hely a tankötelesek befogadására. E kérdés megválaszolására szolgál az alábbi táblázat. (Emlékeztetőül: a Törv. 1 tanteremben maximum 80 tanuló elhelyezését engedélyezte, ezt a normát később 60-ra szűkítették.)

Év	Tanterem száma	Tanköteles fő	Férőhely terem/fő	A kihasználtság mértéke %
1869	nincs adat	33 324	-	-
1890	378	35 198	93	116%
1900	424	43 103	103	129%
1913	542	48 910	90	150%

(+ Az 1913-as adat már 60 fő/terem előírással számol.)

Könnyen megállapítható, hogy a megye népiskolái a dualizmus korszakának egésze alatt statisztikailag túlnépesek voltak (korabeli szóhasználat).

A kép azonban ennél sokkal árnyaltabb, hiszen a Törv. 2 nagy korcsoportra írt elő tankötelezettséget: a 6–12 éves, ún. mindennapos, és a 12–15 éves, ún. ismétlőköteles tanulók számára. Tekintettel arra, hogy az ismétlőkötelesek csak szerdán és szombaton délután jártak iskolába, nem igényeltek külön tantermet. Így tehát csak a mindennapos tankötelesek számát kell figyelembe vennünk kérdésünk ismertetése során:

Év	6–12 éves tanköt. (fő)	Tanterem száma	Férőhely terem/fő	A kihasználtság mértéke %
1890	25 539	378	71	88%
1900	29 560	424	70	87%
1913	36 044	542	67	112% +

(+ 60 fő/tanterem)

Ez a megközelítés reálisabban tükrözi a helyzetet és úgy tűnik, hogy a tantermek száma nagyjából megfelelt az előírásoknak, a 80 fős normatívánál még némi fölösleges hely is kimutatható.

b) Mi lehet hát mégis annak oka, hogy a korabeli tanfelügyelői jelentésekben újra és újra szemünkbe tűnnek azok a sürgető felszólítások, amelyekkel az iskolafenntartókat bombázta a megyei közigazgatási bizottság tantermek építése céljából?

A látszólag megnyugtató képet ugyanis legalább két súlyos probléma rontotta:

- az általános statisztika mögött meghúzódó hatalmas szóródás
- és az iskolák, tantermek állapota.

A tanulók számának egyenetlen elosztása azt eredményezte, hogy amíg sok helyütt elegendő (sőt fölös) hely volt a gyermekek számára, addig máshol ma szinte hihetetlen túlnépes iskolákról tanúskodnak a felügyelői látogatások összegzései. Ballagi Károly tanfelügyelő (1880–1888) 1884-ben 80 olyan intézményt sorolt fel, ahol azonnali intézkedést követelt a fenntartóktól. 1886-ban pl.: a miskolci járásban 13, a mezőcsátiban 5, az egriben 22, a sajószentpéteriben 8, a szendrőiben 6, az ózdiban pedig 7 iskolát találtak túlzásúfoltnak.

Ez akkor a megye minden ötödik iskoláját jelentette!

A szigorú intézkedések eredményeképp 1887-ben már csak 42 iskola szerepelt azon a listán, amely a 100 tanuló/tanterem arányait mutatta. E kimutatásban ilyen lehangoló példák találhatók:

Település	Tankötelesek száma	Tantermek száma	Egy teremre eső tankötelesek fő
Szemere	215	1	215
Szentistván	401	2	200
Szomolya	189	1	189
Ostoros	178	1	178
Mezőkövesd	1115	7	159
Sajóvárkony	155	1	155
Görömböly	149	1	149 stb.
Csernely			

1900-ban Hidvégi Benő tanfelügyelő (1889–1916) ismét 46 túlnépes iskolát jelzett, itt azonban már jóval alacsonyabb volt a zsúfoltság foka:

Település	Tanköteles	Tanterem	Terem/tanköteles
Szihalom rk.	300	2	150
Emőd rk.	277	2	138
Bolyok rk.	228	2	114 stb.

A helyhiány végigkísérte még századunk első évtizedét is, de már inkább egyedi esetekként szerepeltek ilyen arányok:

- 1903 Szendrő, Disznóshorvát 130–130 fő/tanterem, Mezőnyárád 129 fő/terem,
- 1907 Arló 204 tanuló/tanterem,
- 1913 Mezőcsát 216 fő/terem....

A túlnépes iskolák fenntartói egyébként minden esetben azonnali felszólítást kaptak a helyzet normalizálására, amely vagy egyetértésre talált, és akkor megindult a bővítés, vagy pedig nem, ebben az esetben nem egyszer akár évtizedig tartó huzavona indult a tanügyi hatóságok és a fenntartók között (Mezőkövesd, Szirmabesenyő, Poga, Debréte stb.).

c) A szóródásból származó problémákat tetézte – és ez nem csak a túlnépes iskolák esetében volt így –, hogy a meglévő népiskolák jelentős része korszerűtlen, kicsiny alapterületű és rossz állapotú volt. Így – bár a statisztikákban iskolaként, tanteremként szerepeltek – valójában egyáltalán nem feleltek meg a minimális elvárásoknak sem.

A Törv. kiadását követő évtizedben senki sem tudta áttekinteni a valós megyebeli helyzetet. 1885-ben készült először olyan, nyomtatásban is megjelent tanfelügyelői jelentés, melyben szerepelnek az iskolák adatai is. A 20 évnél fiatalabb épületeket jónak és elfogadhatónak ítélték, a többieket régieknek és elavultaknak. E megítélés szerint a megye kb. 60 iskolája (25%) volt jó, 100 iskolája (40%) elfogadható, 80–90 iskolája (35%) pedig elavult minősítést nyert.

Szabó Károly tanfelügyelő (1877–1880) már ennél korábban jelezte, hogy az iskolák többsége egészségtelen, kis alapterületű és rossz állapotú épületekben volt. Néhány kiragadott példa:

„...A mogyorósdí róm.cath. felekezeti iskola épülete rossz állapotban, mocsaras helyen fekszik, és ennek következtében ősszel és tavasszal a víz alulról való felfakadásának van kitéve...”

„...Sajó Vámoson a ... tanzoba alkalmatlan, kicsi és a tanköteles gyermekek össze vannak szorítva...”

„...Tiszatarjánban ... a régi fiúiskola leromboltatván... a fiúk a templom előcsarnokában nyernek oktatást...” stb.

Ballagi Károly hivatalba lépése utáni első tájékoztatójában olvashatjuk: „...Iskoláink kevés kivétellel rozszant, régi épületek, melyekben sem tisztességes lakások nincsenek a tanítók számára, sem alkalmas helyiségek a tanköteles gyermekek befogadására (1881).

Ugyancsak ő készítette el azt az általános áttekintést, melynek eredménye bekeült a már említett 1885-ös jelentésbe. Így összegezte véleményét: „...A bútorzat, a felszerelés hiánya még nem olyan szerencsétlenség, mint azon körülmény, hogy vannak olyan iskoláink is, melyek közegészségügyi szempontból károsak... melyeknek tanhelyi-

ségeik rendkívül szűkösek, alacsonyak, sötétek, s valóságos fészkeivé lehetnek a legveszedelmesebb betegségeknek...”

Menjünk csak be pl. a hejőpapi lányiskolába egy 1892-ből származó főszolgabírói jelentés alapján! „...Kérdéses lányiskola épület áll egy konyhának is használt előszoba, s ebből egy tanterem és a lánytanító egyszobás lakásából. A tanterem hossza 480 cm; szélessége 450 cm; magassága 250 czm, van rajta 3 ablak ... Padozata nincs – Ehez hasonló a tanító lakásául szolgáló szoba, melyben a tanító 5 tagból álló családjával lakik. – Az iskolába járó tanköteles leánygyermek száma 53. – Általában az egész épület rossz karban van.” Nem kell túl szabadra engedni fantáziánkat. A gyermekek a tanító konyhájának is használt előszobából jutnak be egy nagyobb szobányi padlózatlan, alacsony terembe félszázán! (24 évvel a Törv. megjelenése után egy tanulóra 0,4 m² terület jutott, holott a 29. §. 0,72–1,08 m²-t írt elő. Ha minden gyermek megjelent, akkor egy kislányra egy lm³ jutott az előírt 1,3 lm³ helyett stb.).

Csupán annyi lehet vigaszunk, hogy egy ilyen iskolát 1892-ben már azonnal bezártak!

Mégsem lehetünk nyugodtak, mert Hídvégi 1890-ben bár mintegy 264 jó iskolát talált, később is kísértének a valóban kísérteties képek:

– Főszolgabírói jelentés 1901-ből szól arról, hogy a sajónémeti iskola épülete mellett alig 7 méterre van a harangozó istállója és a tyúkól, mellette pedig „...két ronda árnyékszék... A növendékek a padokban nem férnek el, hanem a földön ülnek... Az iskolához nem tartozik játékra alkalmas udvar...”

– Tanfelügyelői jelentések 1904-ből:

Nyomáron „...a terem gondozatlan, sötét kis lyuk, bútorzata avult, alig használható... kútja egyáltalán nincs...” majd ugyanerről egy későbbi jelentésben: „...a terem alacsony, szűk és sötét szoba a templom udvar végében...” A hejőkeresztúri görög katolikus iskolát azonnal kilakoltatták, „...mert épülete rozoga, a falak repedtek, a gerenda szúette, zsupteteje korhadt, beázik, a tanszoba szűk, sötét, levegője dohos...”

– Schandl Dénes monosbéli tanító 1913-ban panaszt emelt saját iskolája ellen, mert a „tanterem” 19,32 m² belterületű, mindössze 5 paddal rendelkezik, pedig 40–50 gyermek jár naponta oda. A bejárati ajtó 1,6 m magas, a tanító csak görnyedve tud belépni. Az épületen mindössze két 90 x 70 cm-es ablak van, ezért állandó a doh- és penészszag.

Szükségtelen tovább folytatni a példákat, valószínű, hogy így is sikerült betekintést nyújtani az egykori népiskolai állapotokba. Természetes az is, hogy az ilyen iskolák fenntartói felszólítást kaptak a helyzet megoldására, és a valóban tűrhetetlen állapotú iskolák azonnali bezárása a század elejétől már meglehetősen nagy szigorral megtörtént.

A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a századforduló után igazán szép, korszerű épületek is készültek, e téren elsősorban az állami, társulati iskolafenntartók jeleskedtek. Miskolc izraelita, majd községi, Ózd, Diósgyőr társulati intézményei európai színvonalúak voltak, s egy-két gazdag egyházi fenntartó is épített minden törvényes igényt kielégítő falusi iskolát.

d) Elemzésünk utolsó aspektusaként szólnunk kell még arról, hogy minden település (község, nagyobb pusztá, tanya stb.) rendelkezett-e saját iskolával, vagy megvoltak-e a szomszédos településre való átjárás feltételei?

Ballagi Károly 1885-ös jelentésében 9 olyan község szerepelt a megyében, amelyben nem volt népiskola (Felsőgyőr, Külsőbölcs, Alsóbarcika, Kisbarca, Center, Omány, Senye, Debréte, Répáshuta). Répáshuta kivételével azonban minden más településről meg lehetett közelíteni egy szomszéd falu iskoláját gyalog, 1 órán belül. Így csak a kis

bükki község népiskolai helyzetét kellett rendezni. Erre Szabó Károly már 1879-ben tett lépéseket, ugyanis sem a helyi egyház, sem a község nem vállalta az iskolaépítést. Ilyen esetben csakis állami iskola létesítésére kerülhetett sor. Szinte hihetetlen, de csak 1892-ben, a Törv. megjelenése után 24 évvel (!) nyitotta meg kapuit Répáshuta állami intézménye. Szerény számítások szerint mintegy 800 tanköteles nőtt fel úgy, hogy nem járt iskolába!

A más település iskolájába való átjárás akkor okozott gondot, ha az intézmény a saját falu gyermekeit is nehezen tudta elhelyezni. Ilyenkor bizony megindult a perpatvar, amelynek nehézségeit elsősorban a bejáró gyermekek és szüleik érezhették. Így jártak a debréteiek, miután Viszló egyházi iskolája nem vállalta elhelyezésüket. Itt is csak állami iskola emelésével lehetett megoldani a problémát. Így kapott a piciny Debréte 1895-ben állami iskolát.

Volt a megyében néhány olyan pusztta, vagy a Törv. megjelenésekor még olyan kis lélekszámú település, ahol a tanulók száma miatt nem kellett népiskolát létesíteni. A 80-as években a gyors ipari fellendülés következtében azonban e helyek lakossága gyorsan duzzadt, a népoktatás megoldása halaszthatatlanná vált. A megoldás itt általában állami, állami és társulati közös, tiszta társulati vagy községi iskolák létesítése volt.

Így Perecesen állami, Kaczolabányán (Sajókaza mellett), Klementina-tanyán, Kirárdon, Királypusztán (Abod mellett), Vasvárpusztán (Bolyok mellett) községi-társulati, Herbolyabányán, Ormospusztán tisztán társulati iskolák kezdték el működésüket, rendszerint jó színvonalon.

Összegzés:

Borsod megyében a dualizmus korában a 6–12 éves tanköteles korosztályú népiskolai tanulók elhelyezésére globálisan megfelelő számú iskola és tanterem állt rendelkezésre. A helyzetet azonban egyrészt az egyes iskolákban előforduló hihetetlen túlszűfolttság, másrészt az intézmények jelentős részének korszerűtlensége, avultsága tette rendkívül problematikusá. Ezen csak folyamatos korszerűsítéssel, új iskolák építésével lehetett segíteni. E területen némi segítséget jelentett, hogy az egyházi fenntartók mellé lassan felsorakoztak az alternatív (állami, községi, társulati, magán stb.) fenntartók is, amelyek elsősorban épp a kritikus helyeken segítették elő a rendezést.

A kettős probléma felszámolása végighúzódtott a korszak teljes egészén, és csak a tízes évek elejére sikerült nagyjából stabilizálni Borsod megye népoktatási infrastruktúráját. E tény jó alapot teremthetett volna a népoktatás tartalmi, minőségi fejlesztésére, sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy e kedvező lehetőségek indulási pontján a kitörő világháború megakadályozott minden ilyen irányú továbblépést. A háború után viszont itt is merőben megváltozott körülményekkel kellett számolni. Ez kiheverhetetlen tragédiája nemcsak megyénk, hanem az egész magyar nemzet népoktatásának!

II. A NÉPISKOLAI HÁLÓZAT FENNTARTÁSA, MŰKÖDTETÉSE

1. Fenntartói megoszlás

1869-ben 243 Borsod megyei iskoláról van tudomásunk. Ekkor még minden népiskola egyházi fenntartású volt. 1885-től követhető nyomon a plurális fenntartás alakulása.

Év	Egyházi	Állami	Községi	Társulati	Magán	Összesen
			i s k o l á k	s z á m a		
1869	243	-	-	-	? +	243
1885	267	3	7	-	6	283
1900	267	8	7	12	2	296
1913	255	15	8	11	3	292

(+ A magániskolák száma 1869-ben nem állapítható meg, addig ui. nem kellett engedély létesítésükhöz. Ezek iskolai működése egyébként is nehezen volt regisztrálható, mert az izraeliták számos községben zugiskoláikban engedély nélküli oktatást folytattak.)

A kimutatásból egyértelműen kitűnik, hogy 50 év alatt végig megmaradt az egyházi fenntartás dominanciája, amely azonban nem jelenti azt, hogy a népiskolai oktatás tartalmára rányomták szellemi bélyegüket. A kevés számú állami és társulati iskola korszerűségében messze felülmúlta a felekezeti intézményeket, és szellemi kisugárzásuk meghatározó volt a tanítómozgalomban, a tanítás tartalmának és metodikájának korszerűsítésében. Az államsegélyek rendszerével pedig az állam maga is beavatkozott a felekezeti iskolák működésébe.

2. Egyházi iskolák

Az egyházi iskolák többsége a római katolikus egyház fenntartásával működött. Nyolc Borsod megyei tankerületében 1885-ben 125 iskolát regisztrálhattunk, ezek száma lényegesen nem változott.

A reformátusok három egyházmegyénkben mintegy 100 iskolát működtettek.

Öt görög katolikus iskola mellett több izraelita intézményről tudunk, ez utóbbiak közül sok engedély nélkül működött.

A felekezeti iskolák fenntartása kezdetben teljesen a település egyházi vagyonából (épületingatlan, föld, egyéb járadékok), a helyi lakosság hozzájárulásából (párber, természetbeni juttatások stb.), valamint az érsekség főkegyúri jogából eredő juttatásokból, egyéb egyházi főhatósági támogatásból történt. Az iskolák fenntartásáért az iskolaszék felelt, amely egyházi adóként vetette ki a templom, plébánia, parókia és iskola fenntartási költségeit, továbbá ingatlanokat bocsátott a tanító rendelkezésére. A rendszer belső logikájából következett, hogy a tanítói díjlevelek legnagyobb részét természetbeni juttatások tették ki, ezek reálértéke pedig a termés minőségétől, mennyiségétől stb. függően állandóan ingadozott.

A helyzet azonban folyamatosan változott, és a felekezeti iskolák fenntartásának egyre nagyobb része a községi, állami hozzájárulás folytán ez utóbbiak vállára nehezedett.

A községi támogatást maga a Törv. tette lehetővé, mert az iskolai tankötelezettség teljesítése érdekében felhatalmazta a képviselőtestületeket, hogy a település adózó la-

kosságát közadók mértékében 5%-os iskolai póttadóval terhelje meg. A túlsúfolt vagy elfogadhatatlan állapotú iskolák felszámolására, a tanítói fizetés Törv. által megszabott minimumának pótlására a tanügyi hatóságok a 80-as évektől egyre erőteljesebben készítették a fenntartókat. Amennyiben pedig azok szegénységük miatt nem tudtak eleget tenni a felszólításoknak, a megye közigazgatási bizottsága a községi elöljáróságot szólította fel az egyházi iskolák községi iskolává tételére. Az esetek nagy többségében a képviselőtestületek csak támogatást ajánlottak fel, a fenntartást továbbra is egyházi kézben hagyták. A tanfelügyelői iratanyag számos, komoly összegű támogatásról tanúskodik (Ostoros, Sajóvárkony, Sáta, Szemere, Csépany, Négyes, Bóta, Balaton, Egerlövő, Sajóörös stb.). (Ennek megfelelően tehát – bár a statisztika szerint a megyében mindössze 7–8 községi iskola működött – a községek iskolafenntartói szerepe arányainál jóval nagyobb mérvű volt!)

E mértéken azonban maga az államkassza alaposan túltett államsegély formájában. A Törv. 1868-ban 300 osztrák értékű forintban szabta meg a tanítói bérminimumot, később több esetben került törvényi szabályozásra sor (1893, 1907, 1913), emelték a bérminimumot, korpótlékot vezettek be, tanítói nyugdíjazást tettek kötelezővé stb. Ezek a törvények az egyházi iskolákra is vonatkoztak, és alaposan növelték az egyházak iskoláikra fordítandó költségeit. Amennyiben bizonyítható volt, hogy az egyházi fenntartó nem tudja a növekedést saját erőből biztosítani, államsegélyért lehetett folyamodni a tanítói bér kiegészítésére.

Az egyházak éltek is a lehetőséggel. 1877-ben már a maguk 94 212 Ft fenntartási költségei mellé 6070 Ft államsegélyt igényeltek és kaptak. Ez akkor a teljes fenntartási összeg 5%-át jelentette. Ez az arány 1890-ben már 14%-ot tett ki! Újabb lépést jelentett az 1893-as törvény, majd a többi, már említett bérrendezési törvény.

Az alábbi kimutatás jól szemlélteti az államsegélyek fokozatos növekedését. Református egyháznak nyújtott összegek Borsodban:

Tanév	Államsegély (korona)		Összes
	fizetéskie- gészítésre	korpótlék- kiegészítésre	
1901–1902	12 081	10 000	22 081
1907–1908	24 669	35 600	60 269
1913–1914	145 301	1 014	146 315

Az államsegély összegének növekedési aránya több mint hatszoros!

A kép még plasztikusabb, ha pl. az egyházi fenntartó és az állam ráfordításait próbáljuk meg egymás mellé állítani. A református tanítók fizetéséhez az alábbi módon járultak hozzá:

Tanév	Az egyházi fenntartó ráfordítása	Az államsegély összege	A kettő aránya %	
	k o r o n a			
1907–1908	125 313	60 269	68%	32%
1910–1911	131 263	73 991	64%	36%
1913–1914	114 749	146 315	44%	56%

Az utolsó békeévben tehát a református egyház kevesebbet költött saját tanítóinak bérezésére, mint az állam!

Avagy egyszerűen feltehetjük a kérdést: mennyire egyházi az a tanító, akinek a bére így oszlik meg?

Név	Község	Felekezet	B é r e (kor)		Összes
			egyházi	államsegély	
Molnár Géza	Szuhogy	r. kat.	408	1592	2000
Jenei Gyula	Nagybarca	ref.	300	1700	2000
Domokos Sarolta	Heőpapi	ref.	215	1585	1800
Demjancsik Antal	Hejőcsaba	g. kat.	100	1900	2000
Nagy János	Sajókazincz	ref.	- !!	1400	1400
Sólyomné J. Ida	Egerlővő	ref.	- !!	1600	1600

Ez a helyzet 1913 után állt fenn, amikor az 1913. évi bérrendezés után bármely egyház 100 korona biztosítása mellett új tanítói státuszt létesíthetett, a különbözetet az állam kiegészítette a hivatalos minimumra. De mint látható, Sajókazinczon és Egerlővőn még ettől is eltekintettek, és az állam teljesen magára vállalta a felekezeti tanító bérezését.

Az iskolai költségvetések rövid áttekintése azt is bizonyítja, hogy az iskolák fenntartásának legnagyobb hányadát épp a bérek tették ki. (Ebben a mai közoktatás teljesen hasonló az egykorinéhoz!) Lássunk erre egy példát:

Dubicsány község iskolája 1905–1906. tanévi költségvetése:

Bevétel összesen: 1104 korona

Kiadás:	tanítói fizetés:	800 korona
	tanítói korpótlék:	200 korona
	írószer:	10 korona
	háziszolga:	59 korona
	vegyes kiadások:	35 korona

Kiadás összesen: 1104 korona

A tanítói bér a kiadások 90,5%-a. Bánfalván ez az arány pl. 1901-ben 83%, Pogán 1909-ben 65% volt stb. (A nagyvárosi iskolák nem hasonlíthatók, mert azok községi, állami, társulati iskolák voltak.)

Elemzésünkkel a magyar oktatástörténet egy eddig kevésbé hangsúlyozott szempontjára óhajtjuk felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy – legalábbis Borsodban – a korszak iskoláit döntő mértékben az egyházak tartották fenn ugyan, de annak terheit egyre nagyobb mértékben oszthatták meg az államháztartással és a községek önkormányzataival.

Borsodban teljes világossággal kirajzolódik, hogy a dualizmus időszakában az állam közoktatási szerepvállalása nem elsősorban nagy számú állami iskola létesítésében és fenntartásában jelent meg, hanem abban a törekvésben, hogy a népoktatás feltételeit minden településen biztosítsa. Amennyiben az egyházi fenntartók erre képtelenek voltak, akkor államsegélyezés formájában tette őket alkalmassá népoktatási feladatvállalásuk teljesítésére. A községek képviselőtestületei is hasonló megfontolásból tettek ugyanezt, nem éltek a községi iskolák állításának széles körű lehetőségeivel, anyagi

eszközeit inkább a már meglévő felekezeti iskolák működési feltételeinek javítására fordították.

(Külön tanulmányt érdemelne, hogy az állam milyen markáns módon avatkozott be épp az államsegélyezés jogcímén a felekezeti iskolák autonómiájába, s annak megvilágítása is, hogy az egyházak miért fogadták el ezt a helyzetet.)

3. Egyéb fenntartású iskolák

a) Állami népiskolák

A fenntartói megoszlást bemutató táblázatunkból kitűnik, hogy Borsod megyében az állami iskolák az utolsó békeévben a működő népiskolák 5%-át tették ki.

Sok-e ez, vagy kevés, nehezen lehet megítélni.

Országos összehasonlítás lehetséges. (Összevetésünk alapja a 100 ezer főre eső állami iskolák aránya.)

Év	Magyarország			Borsod megye		
	lakosság/fő	áll. isk.	arány	lakosság	áll. isk.	arány
1869	13 663 691	-	-	192 483	-	-
1880	13 833 964	242	1,75	193 839	1	0,51
1890	15 261 864	728	4,77	216 744	6	2,76
1900	16 838 255	1521	9,03	255 199	8	3,13
1912	18 264 533	3296	18,04	287 404	15	5,22

Az állami iskolák lakossághoz mért aránya, mint látható, Borsodban jóval alatta maradt az országosénál. Ez az arányeltérés magyarázatot kíván. Az alábbi indokok talán alkalmasak az eltérő helyzet megértésére.

a) Az iskolák számának egyszerű összevetése lényeges torzulásokat mutathat, sokkal realisabb a tantermi összevetés. Erre azonban nincsenek meg a szükséges adatok, de némi támpontot nyújthat a Borsod megyei helyzet felvázolása. A felekezeti iskolák általában 1–2 tanteremmel rendelkeztek, csak erős kivételként említhetjük meg a miskolci izraelita elemi iskolát 16 tantermével. Az állami iskolák viszont Miskolcon és környékén pl. 5 olyan intézményt jelentettek, ahol 7–19 között volt a tanteremek száma (Diósgyőr-vasgyári 16, Miskolc 1. sz. 19, 2. sz. 15, Diósgyőr-Majláth 8, Miskolc MÁV 7 tanterem). Az állami iskolákban iskolánként 5,2 volt a tantermi arány, míg a megyében 1,9. Nyilvánvaló tehát, hogy Borsodban az állami iskolák az átlagot jóval meghaladó gyermeklétszámmal működtek.

b) Mint az eddigiekből kiderült, Borsodban viszonylag kevés helyen állt elő olyan kritikus népiskolai helyzet, amely az államot állami iskola állítására kényszerítette. Ahol erre szükség volt – mint pl. Miskolcon –, ott megtörtént, ahol azonban a problémák megoldása államsegély útján lehetségessé vált, ott inkább ezt az utat választották, és az iskolákat meghagyták az eredeti fenntartó, rendszerint valamelyik felekezet kezében.

Így tehát csak az alábbi helyeken történt állami iskolaállítás:

– egyházi, illetve egyéb fenntartású intézmény államosítása történt Dédesen (1898), Szakácsiban (1913) és Szirmabesenyőn (1913);

– új állami iskolák épültek Diósgyőrben (1876), Perecesen (1884), Miskolcon: MÁV (1885), Kun J. utcai (1908), Szent István úti (1910), Répáshután (1892), Pogán (1898), Debrétén (1895), Sajószentpéteren (1898), Borsodnádason (1906), Diósgyőr nagyközségben (1910) és Hejőcsabán (1912).

Többre akkor a magyar állam nem látott elégséges indokot, anyagi erejét egyébként is lekötötte az államszegélyek egyre emelkedő összege.

c) Végül meg kell említenünk, hogy állami iskolát általában két esetben állítottak. Az egyik a valóban megoldatlan helyzet rendezése, a másik pedig a századforduló idején megerősödő magyarosítási hullám nyomására magyarosítási célokkal történő iskola-állítás. Mint láttuk, a valóban megoldatlan helyzetek rendezésére elegendő volt a felsorolt intézmények létesítése. Magyarosítási célokkal megyénkben egyetlen iskola állítása sem történt, mert erre nem volt szükség.

Mint már utaltunk rá, az állami iskolák számuknál jóval nagyobb mértékű hatást gyakoroltak a megye népiskolázására. Az állami tanítók biztos pénzjavalmazása azt eredményezte, hogy egy-egy állami tanítói állásra nem egyszer 20–30 pályázó is akadt, így a kiválasztás magas színvonalú oktatást eredményezett. Ezek az iskolák részben újak, korszerűek voltak, felszereltségük fölülmúlta a felekezeti intézményekét. Tanítóik, különösen a városokban motorjai voltak a pedagógiai megújulásnak, a tanítóegyleteknek.

A korabeli sajtó cikkei, a tanfelügyelők jelentései alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy Borsod megye népiskolázása szürkébb lett volna az állami iskolák működése nélkül.

b) *Községi népiskolák*

A fenntartói megoszlást feltüntető táblázatból kitűnik, hogy számuk Borsodban nem volt nagy, 1913-ra 8 ilyen intézményről van tudomásunk.

Mint láttuk, községi iskolák állítására akkor kötelezték a helyi önkormányzatokat, ha a tankötelezettség teljesítését egyéb települési fenntartó nem vállalta. Erre – mint az állami iskolák esetében – egyrészt kevés helyen volt szükség, másrészt a községek inkább segélyek formájában tettek eleget kötelezettségeiknek, továbbra is átengedve a fenntartás jogát.

Községi iskolák létesültek Ózd-Nádasd-Bánszálláson (itt a Salgótarján-Rimamurányi Vasmű csaknem teljes egészében maga tartotta fenn az intézményt, meghagyva a községi státuszt), Bánfalván, Jákfalván, Edelényben, Rudabányán, Királdon, Disznóhorváton, Vasvárpusztán, Tardonán, Miskolcon, Kaczolabányán, Királypusztán. Nagy részük azonban az idők folyamán részben állami lett (Miskolc), részben oly mértékű társulati támogatást kaptak, hogy csak névben voltak községiek (Királd, Rudabánya, Kaczolabánya stb.), részben rövid fennállás után megszűntek (Edelény).

A községi iskolák, az ózdi kivéve kisebb településeken létesültek, általában egy-egy tanítóval működtek, felszereltségük, általános színvonaluk nem emelkedett az átlag fölé, biztonságos működésüket elsősorban a környéken létesült vállalatok, cégek hozzájárulásának köszönhették.

Maguk a községi önkormányzatok az általános gyakorlat szerint egyedül, szűkös anyagi körülményeik között nem szívesen vállalkoztak önálló iskolák létesítésére és fenntartására.

c) *Társulati iskolák*

Számuk megállapítása rendkívül nehéz, mert a tőkés cégek (a Diósgyőri Vas- és Gépgyárak, a Salgótarján-Rimamurányi Vasmű, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. és a kisebb-nagyobb bányatársaságok) munkásaik gyermekeinek iskoláztatásáról rendszerint valamely, már működő iskola anyagi támogatásával igyekeztek gondoskodni. Csak akkor voltak kénytelenek társulati iskolát létesíteni, ha már sem az egyházak, sem a községek vagy az állam nem vállalta a közös fenntartást. Ez azt eredményezte, hogy a korabeli tanfelügyelői statisztikákban rendszertelenül szerepeltek a közös fenntartású intézmények. Hol társulati-községi, hol társulati-állami iskola megjelölést alkalmaztak. Az

1902-es alispáni jelentésben az alábbi társulati iskolák szerepeltek: Járdánháza, Királd-bányatelep, Nádasd-vasgyár, Ózd-vasgyár, Rudabánya-bányatelep, Sajókaza, Sajókazincz-Herbonyabánya, Sajószentpéter (bányatelep) és Bánszállás. Mint látható, ezek egy része a községi iskoláknál is szerepelt, mert igazi státuszuk megállapíthatatlan. A fenti felsorolás mellé kell illesztenünk Ormospusztát, ahol a diósgyőri vasgyár állíttatott új iskolát 1916-ban.

A társulati iskolák felszereltsége, tanítóinak bére meghaladta az átlagot, néhányuk pedig (Ózd, Diósgyőr) messze kimagaslott a népiskolák közül.

d) *Magániskolák*

Számuk, helyük általában változott, rendszerint néhány tankötelessel működtek, leginkább izraelita tanítók vállalkoztak ilyen iskolák fenntartására. A tanfelügyelői jelentésekben Glück Adolf, Kugel Ignác, Martschényi Miklós, Ziffer József, Schwarz Lipót, Weisz Jakab tanítók neveivel találkozunk, akik Miskolcon, Boldván, Edelényben, Nyéken, Mezőcsáton tanítottak hosszabb-rövidebb ideig. A legjelentősebb magániskolát Ziffer vezette Miskolcon, növendékeinek száma 15–20 között mozgott.

A 90-es évektől megszigorították engedélyezésüket, a bizonyítvány kiadásának jogát tanfelügyelői ellenőrzéshez kötötték. Ezekből tudjuk továbbá, hogy 1901-ben Ellenbógen Henrik Mezőkeresztesen, 1905-ben Grünfeld Irma Bolyokon, 1906-ban Hollós Bernát Mezőkövesden, Ellenbógen Irma 1909-ben ugyanott, 1911-ben Hoffmann Gáspár Bélapátfalván, 1913-ban pedig Feldmár Mór Ózdon kért és kapott engedélyt magániskolára.

A magániskolák egyáltalán nem játszottak szerepet a megye népoktatásában.

e) *Az állami iskolák fenntartása* az egyháziakéhoz hasonlóan nem volt egyszerű. A magyar államháztartás – bár a dualizmus korában a nemzeti jövedelem 5–6%-át fordította oktatásra – meglehetősen nagy szigorral és komoly feltételekkel járult csak hozzá állami iskola létesítéséhez.

A legáltalánosabb az volt, hogy csak meglévő iskolaépület átadása esetén vállalta a további fenntartást. Legeklatásabb példánk erre Miskolc állami iskoláinak létrejötte. A városban – mint később röviden látni fogjuk – rendkívül kritikus volt a helyzet az iskolai férőhelyek tekintetében, ezért elkerülhetetlen volt az állami segítség. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hosszú huzavona után 1906-ban vállalta 2 állami iskola működtetését, ha a város

- két 12 tantermes iskolát épít,
- az új intézményeket bebútorozza, felszereli,
- az iskolák fenntartásához évi 30 000 koronával járul.

A miskolci MÁV állami iskola valójában a kultuszminisztérium és a közlekedési tárca együttes vállalkozása volt. Debrétén meglévő államkincstári épületben kezdtek tanítani, Dédesen a református iskola épületében helyezték el az állami iskolát, Szirmabesenyőn a község építette fel a szükséges tanítói lakást és tantermet, Hejőcsabán is csak egy kéttantermes épület felépítése után került sor az iskola támogatására, állami fenntartására stb.

Valójában tehát az államháztartás az állami iskolákban elsősorban a tanítói fizetések fedezetét biztosította, az építés és fenntartás egyéb költségeit általában megosztotta. Az állami iskolák gazdasági ügyeit nem iskolaszék, hanem gondnokság látta el. A tanítói bérezés az átlagnál magasabb szintű volt.

A községi iskolák fenntartása az államihoz hasonlóan szintén megosztott. Ha egyházi intézmény szűnt meg és a képviselő-testületet kötelezték iskolafenntartásra, annak épületét községestették, és rendszerint államsegélyt kértek a tanítói bérekre. Ha a köz-

ség maga volt kénytelen épületet emeltetni, rendszerint felajánlotta azt az államnak. Ha pedig nem volt más út, akkor a fenntartás költségeit igyekeztek megosztani a település egyházaival, üzemeivel és a tanítói fizetések tekintetében az állammal.

A *társulati iskolák fenntartása* a nagyobb tőkés cégek nagyvonalú finanszírozásával történt, bár – mint láttuk – általában vegyes profilú fenntartásról beszélhetünk. Ezekben az iskolákban (Ózd, Diósgyőr) kimagasló tanítói bérek, egyéb javadalmazás, kitűnő felszereltség jellemezték a társ-fenntartó eleganciáját. A diósgyőri állami-társulati iskolában 1893-ban az alábbi évi tanítói bérek voltak (ebben az évben állapították meg a bérminimumot évi 300 Ft-ban):

igazgató	1000 Ft,
rajztanár	800 Ft,
tanító	600 Ft,
tanítónő	500 Ft/év,

ehhez járult évi 100 q szén, és lakásbérleti hozzájárulás.

Az ugyanitt 1888-ban átadott korszerű fiúiskola építési költsége 60 E Ft volt (15–20 egytantermes falusi iskola ára!). Itt megvolt az egyebütt álomnak tűnő szertár, rajzterem, könyvtár, tanácsterem, kerti tornapálya, játszótér, faiskola, gyakorló és botanikus kert, a tantermekben pedig a gyár által egyedileg legyártott kétszemélyes padok stb.

Ugyanakkor a kisebb települések társulati-vegyes fenntartású intézményeiben már csak az átlagosnál jobb tanítói bérek utaltak a társulati fenntartásra.

Ezekben az intézményekben többnyire a gyári gondnokság gondoskodott a működés feltételeiről.

A *magániskolák* általában bérleményekben, gyenge felszereléssel, magas tandíjbevételek mellett működtek, fenntartásuk a vállalkozó tanító megélhetését volt hivatott biztosítani.

Összegzés:

Borsod megyében a népiskolák legnagyobb része egyházi fenntartók kezében volt. A terhek azonban egyre inkább megoszlottak az állam és a felekezetek között, a korszak végére a tanítói bérek nagyobb hányadát már az államháztartás viselte.

A számukban jóval kisebb állami, községi, társulati (vegyes fenntartású) intézmények ott jöttek létre, ahol a tankötelezettség biztosítása másképp nem volt lehetséges. Ezek az iskolák azonban számarányuknál jóval nagyobb mértékben játszottak szerepet a népiskolai arculat alakításában kvalifikált (jobban megfizetett) tanítóik, példás felszereltségük, tanítási minőségük révén.

III. MISKOLC NÉPISKOLÁI

A népiskolai hálózat kiépülése hosszú folyamat eredményeképp történt, és bizony nem ment simán. Ennek bizonyítására érdemes röviden áttekintenünk Miskolc népoktatásának történetét, amely hű tükörképe mindannak, ami ebben a kérdésben a többi településeken és valószínű országszerte lezajlott.

1869-ben a városban 9 református, 6 katolikus, 4 izraelita és 2 evangélikus tanteremben 21 tanító dolgozott, ez a törvény szerint 1680 tanköteles befogadására volt elegendő. A kérdés csak az volt, vajon mennyi tanköteles van a városban? Senki sem tudta! Végre 1871-ben hivatalos összeírás készült, amely 1768 iskolába járó tanulóról és 426 olyan gyermekről tett említést, akik nem jártak sehová! Könnyen kiszámítható, hogy ekkor 27–28 tanteremre lett volna szükség.

A gondokat tetézte, hogy az elemi iskolák nagy része a belvárosban volt, ahová a városzéli szülők csak nehezen tudták beküldeni sokszor gyér ruházatú, cipő nélküli gyermekeiket. Így aztán a végeken sokan „tanítottak” engedély és végzettség nélkül, amire pl. a Borsod-Miskolczi Értesítő így figyelmeztetett: „...az elemi iskolákat ki kell vinni a város szélére...”, mert így „...nem lesznek kényszerülve a szegény szülők, hogy mint a felvégen ... történik hivatalból kirugott emberekkel neveltessék gyermekeiket...” Polányi tanfelügyelő 1877-ben riasztó adatokat közölt, mely szerint a reformátusoknál 28, a katolikusoknál 34, az izraelitáknál 64, az evangélikusoknál 31%-os volt a tankötelezettség teljesítése! Szabó Károly pedig nem sokkal később megállapította, hogy 4358 városi tankötelezettből 2104 gyermek sehová sem iratkozott be. Ez bizony 51%-os tankötelezettségi teljesítés, ami tarthatatlan volt. A megye közigazgatási bizottsága ezért sorozatban szólította fel Miskolc egyházi fenntartóit újabb tantermek építésére. Némi eredmény mutatkozott is, mert 1880-ban már 36 tanteremről és tanítóról van adatunk.

1885-ben végre részletes kimutatás látott napvilágot a város egyházi iskoláiról, 6 ref., 5 kat., 4 izr. és 2 evang. iskola 41 tantermében 44 tanító oktatott már 2443 tanulót. Ebben az évben megjelent az első állami intézmény is: a MÁV-telepi. Ekkor a problémát főleg az okozta, hogy – míg az 1. és 2. osztályokba 90–100 gyermek is beiratkozott, a 3–4.-ben „elfogytak” a tanulók. 1891-ben pl. 600 gyermeknek kellett volna elvégeznie a 4. osztályt, mégis csak 205 kapott bizonyítványt. Ebben az évben még egyetlen 5., 6. osztály sem működött a megye székhelyén!

Hídvégi tanfelügyelő 1890-től egyre inkább sürgette a városi községi iskolák állítását, nem is csoda, hiszen a sajtóból tudjuk, hogy a felső miskolci katolikus iskolának egyetlen 42 m²-es tantermébe pl. 571 tankötelest kellett volna befogadni! 92 gyermeket beírtak ide, a többieket elutasították más iskolákba, de így is 185-en nem találtak helyet a városrészből. S ez nem volt egyedi eset.

A tűrhetetlen helyzet javítása érdekében a sajtó is egyre keményebben lépett fel. „...Minek a göncös ragaszkodás a felekezeti iskolákhoz – olvashatjuk a már idézett lapban 1891. jan. 22-én –, legyenek községi iskolák!” Áprilisban ugyanitt már a címben tették fel a kérdést: „Lesz-e Miskolczon községi iskolánk?” Az újságíró szerint a város: „...A népnevelés terén az egész Borsod megyében leghátul áll...” 1893-ban a Borsodmegyei Lapok-ban a polgármesteri jelentést bírálták: „...a jelentés iskola-ügyek dolgában igen szűkszávú – olvashatjuk. – És miért szűkszávú? Mert szűkmarkú a város minden oly czállal szemben, mely az iskolákkal, azok emelésével ... vannak összeforvva...”

A problémát már nem lehetett tovább halogatni. 1894 januárjában a tanfelügyelő kimutatta, hogy 1110 gyermek nem jár iskolába, mert nincs tanterem. Elkerülhetetlennek ítélte községi iskolák létesítését. A megye kötelezte a város polgármesterét és képviselőtestületét, hogy „...nyolcz községi tanítói állomás szerveztessék és nyolcz tanterem rendeztessék be a város azon részében, ahol azt a szükség diktálja...”

A város kénytelen volt lépni. 1894 novemberében az akkori Nagy- és Kishunyad utca sarkán, valamint a Major utcában megnyílt két-két községi iskolai tanterem, amelyet 1895-ben a Nagy-Füzes utcán, majd 1897-ben a Szelesen követett ugyanennyi. 1898-ban még egy tanterem építésével le is zárult a sorozat, amely azonban Miskolc népiskolai történetében döntő szakasznak bizonyult. A tantermeket ott építették, ahol egyházi iskola nem volt a közelben, az évi 10 Ft tandíjat szegénység esetén elengedték, tankönyv- és ruhasegélyt adtak, megindították az 5. osztályokat. A községi iskolák a szegények és külvárosiak iskoláiként kulcsfontosságú szerepet tölthettek be a város tankötelezettségi mutatóinak javításában, a teljesítés ekkor már elérte a 73–74%-ot! Enyhültek a gondok.

Vagy talán mégsem? Nyilvánvalóan a város lakosságának gyors növekedése a század elején ismételen előtérbe állította a népiskolák számának elégtelenségét. 1904-ben Pálffy segédtanfelügyelő részletes elemzést adott közre a sajtóban. Minden iskolát felsorolt és állapotukat is ismertette. A belvárosi kat. iskoláról pl. ez olvasható: „...a tanterem az utcára nem szellőztethető a zaj miatt, az udvarra azért nem, mert az ürszék közvetlenül az épület mellett vannak és bűz van...” Más iskolákat is elmarasztalt szűk, sötét termeik miatt. Kiderült az is, hogy a 6–15 éves tankötelesek közül, a középiskolákat is beszámítva 1867 gyermek sehová sincs beíratva. 35 évvel vagyunk már az Eötvös-törvény után! A város maga sem vállalhatott több terhet, hiszen községi iskoláira költségvetésének 25%-át fordította!

Állami iskolákra volt tehát szükség!

A város közgyűlése 1904-ben úgy döntött, hogy állami iskolák létesítését kéri a minisztériumtól. A feltételeket már ismerjük, s bármily kemények voltak is, a képviselőtestület 1906-ban elfogadta azokat. 1908 szeptemberében – egyelőre ideiglenes bérleményekben és szétszórta – megkezdte működését Miskolc két nagy állami intézménye. Az építkezéshez is hozzáláttak. Két telket vásároltak 18 ezerért, majd 1909-ben kölcsönt vettek fel a mintegy 372 ezer koronába kerülő épületekre. Mindkét iskolát 1909-ben adták át. A Nagyváthy utcában (akkor Szent István u.) egy, az átlagtól külsőleg is eltérő épület várta a csaknem 1000 tanulót. A belső tágas előcsarnok, az igazgatói lakás, a pincében található zuhanyzó és fürdő bizony akkoriban még ritkaságszámba mentek!

A Kun József úti iskolába 12 tanterembe több mint 1000 gyermeket fogadhattak úgy, hogy a régi községi iskolák 7 tantermét is működtették. Végre 2000 tanuló sorsa rendeződött 1910-re, de még mindig újabb egyházi iskolai bővítésekre volt szükség, hogy 1913-ban elmondhassuk: Miskolcon minden 6–12 éves korú mindennapos és minden 12–15 éves korú ismétlős tanuló beiratkozhatott a népiskola megfelelő osztályaiba!

Kereken 45 évet kellett várni, hogy az 1868-as népiskolai törvény alapfeltételei létrejöhessenek Miskolcon.

Nem ünneprontás, ha megemlíjtjük, hogy alig rendeződtek a népoktatási viszonyok, kitört a világháború. Ezeket az éveket az állandó tanítóhiány, az iskolák katonai célokra való lefoglalása, hosszú szénzünetek és rövid tanítási ciklusok jellemezték. Mire tehát az erőfeszítéseket siker koronázta, a háború elsöpörte a reményeket. De ez már egy másik fejezete a város iskolatörténetének.

NÉPTANÍTÓK BORSOD MEGYÉBEN 1867–1918

Ezeréves a magyar iskola – írtam az elején –, ha ez igaz, akkor ezeréves a magyar pedagógia és az azt gyakorlatban megvalósító magyar pedagógus is. Ezer éve ülnek vagy állnak diákok az iskolákban (templomokban, kolostorokban stb.), és ezer éve ott vannak előttük az őket tanító papok, iskolamesterek, néptanítók is. És ahogyan egyre nőtt, terebélyesedett évszázadok folyamán az iskolahálózat, úgy vált egyre természetesebbé a tanítás-tanulás ténye és a tanító személye, mert az iskola-tanuló-tanító hármas kontextusa jelenti mindenütt az új nemzedékek szocializációjának alapvető rendszerét, amelyet ma közoktatásnak nevezünk.

Kézenfekvő tehát, hogy a magyar iskola egy másik szeletét is szeretnénk közelebb vinni az olvasóhoz, a népiskolák pedagógusait, a néptanítókat. A népiskolai oktatás sikere vagy kudarca ui. nagyrészt az ő munkájuktól függött.

I. A NÉPTANÍTÓK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Eötvös 1870-ben készült Jelentése a népiskolai hálózat objektív feltételrendszerének megteremtése és modernizálása alapfeladataiból indult ki. Azonnal következett azonban ezután a szubjektív oldal, a néptanítói kar létrehozásának célkitűzése is.

A Törv. 133–143. §-ai tartalmazták a tanítói hivatal (korabeli szóhasználat) elnyerésének és folytatásának előírásait (végzettség, oklevél, képesítő vizsga, pályázat, választás, kinevezés) és illetményét.

Ezek az intézkedések azt célozták, hogy a rendkívül heterogén összetételű tanítóságot európai mértékkel is elfogadható, azonos végzettségű, viszonylag azonos körülmények között élő, az alsófokú oktatás alapfeladatait jó színvonalon ellátó tanítói karrá alakítsák.

Akkor még senki sem sejtette, hogy ezek a természetesnek tűnő feladatok hosszú időre meghaladják az erőfeszítéseket, és több évtized szükséges a megvalósításhoz.

1. A mennyiségi mutató első értelmezése a tanulók számához viszonyított elemzés. A Törv. 34. §-a 80 gyermekben szabta meg az egy tanító által oktatható tanulók számát.

Ennek alapján az alábbi kép vázolható:

Év	Néptanítók száma (fő)	Tankötelesek száma (fő)	Egy tanítóra eső tanulók száma (fő)
1869	318	33 324	104,7
1890	378	35 198	93,1
1900	409	43 103	106,0
1913	538	48 910	90,9

Nevezzük ezt abszolút értelmezésnek, melynek értelmében Borsodban 50 év alatt sem sikerült megvalósítani a törvényi előírást.

2. Már az iskolai férőhely esetében is kimutattuk azonban, hogy a 6–12 éves (mindennapos) és 12–15 éves (ismétlős) tankötelesek számát célszerű szétválasztani, hiszen oktatásuk lényegében egymástól függetlenül történt. (Egyébként is az ismétlősök oktatásának kezdete általában csak a 80-as évektől számítható.)

E megközelítés egészen más képet tükröz:

Év	Néptanítók száma (fő)	Tankötelesek száma (fő)	Egy tanítóra eső tanulók száma (fő)
1869	318	15 263	47,9
1890	378	25 539	67,5
1900	409	29 560	60,3
1913	538	36 044	67,0

Tekintsük ezt relatív értelmezésnek, azonnal láthatjuk, hogy ez a valóságban sokkal realisabb megközelítés elegendő tanítóról tanúskodik.

3. Érdemes összevetnünk a tanulók és tanítók növekedési ütemét is:

Év	Néptanítók száma fő	Növekedés mértéke %	6-12 éves tanulók száma fő	Növekedés mértéke %
1869	318	100	15 263	100
1913	538	169	36 044	236

A növekedési arányok eltérő mértékűek, ennek ellenére átlagban még ez is elegendő volt a törvényes előírások teljesítéséhez.

Egy zalai összevetés meggyőző bennünket arról, hogy másutt sem volt nagyobb arányú a létszámnövekedés:

Év	Borsod megye		Zala megye	
	tanító fő	növekedés %	tanító fő	növekedés %
1869	318	100,0	428	100,0
1879	342	107,5	520	122,0
1890	378	118,8	624	145,7
1899	405	127,3	691	161,4
1907	-	-	732	171,0
1913	538	169,1	-	-

Az adatok nem tanúskodnak nagyobb mérvű elmaradásról.

4. Végezetül tekintsük át a férfi-nő arányok alakulását!

Tanév	Tanítók száma/fő	Tanítónők	Arányuk (tanítónők) %
1884/85	359	26	7
1890/91	349	29	8
1900/01	347	62	18
1913/14	414	124	30

A pálya elnőiesedése tehát a XX. sz. jelensége, okai többértékek.

a) Elsősorban a női emancipáció következtében megváltozott szemlélet, amelynek egyik megjelenési formája az önálló keresettel bíró nő megjelenése a munkaerőpiacon. A foglalkozások közül pedig a tanítónői pálya kedveltségét növelte a diploma viszonylag rövid idő alatt történő megszerezhetősége, másrészt a társadalom elfogadó támogatása, hiszen a 6-12 éves korosztályú gyermekek nevelése-oktatása erőteljes női attitűdöt is igényel.

b) Elősegítette a nőiesedést az az objektív helyzet, amely a többtanítós, állami, községi, társulati iskolák elterjedésével állt elő. Amíg ui. a döntően felekezeti iskolák egytanítósak voltak, a tanítói állást mindenütt kántorsággal kötötték össze. Ilyen kettős szerepre az akkori közfelfogás szerint csak férfiak vállalkozhattak. Az egyre differenciáltabbá váló iskolákban azonban már a csak tanítás feladatait ellátók között hamarosan

megjelentek a nők is. Miskolcon pl. a községi, állami iskolákban a tantestület csaknem felét tették ki a tanítónők.

c) Növelte az elhelyezkedési esélyeket az is, hogy a század elejétől a tanfelügyelet már nem húnyt szemet ama széles elterjedt gyakorlat felett, hogy a falusi népiskolákban a kézimunka, háztartástani ismeretek oktatását általában a tanítók diploma nélküli feleségei végezték némi díjazás fejében. Többtanítós iskola esetében ez a probléma egy tanítónő beállításával megoldást nyert.

Sajnálatos, hogy a világháború milyen mértékben változtatott az egészségesnek tűnő arányokon, igazán ekkortól vert mély gyökereket a nők pedagógiai pályán való megjelenése a magyar alsófokú oktatásban.

Összegzés:

A néptanítók száma Borsodban – más megyékkel is összevetve – megfelelő mértékben nőtt, és relatív értelmezésünk szerint elegendő volt a törvényes előírások teljesítésére.

A század elejétől megjelent a tanítónő-pedagógus is. Az ekkor kialakult 1/3-os arány a világháború következtében hamarosan eltolódott a nők irányába.

II. A NÉPTANÍTÓK HELYZETÉT BEFOLYÁSOLÓ EGYÉB TÉNYEZŐK

A számadatok pusztá vizsgálata valójában nagyon keveset árul el a tanítói kar életét, helyzetét befolyásoló tényezőkről, amelyek közül legalább három meghatározó erejű volt:

1. A statisztikai adatok nem vonatkoztathatók el a nagyarányú szóródástól.
2. A tanítói képzettség körül kialakult zavaros helyzet hosszú időre meghatározta a tanítás-nevelés színvonalát.
3. Az előző két probléma igazi gyökere a néptanítói bérezés anomáliáiban kereshető.

A továbbiakban kísérletet teszünk e három probléma rövid megközelítésére.

1. Már a népiskolai férőhelyek tüzetes vizsgálatánál is bebizonyítottuk, hogy a statisztikai átlagok mögötti szóródás nagy mértéke erősen befolyásolta a népiskolai oktatás helyzetét. Ugyanez a helyzet a néptanítói ellátottsággal is. Az alábbi néhány szélsőséges példa releváns erejű lehet: Gelej róm. kat. iskolájában 1876-ban 7 növendék, Hejőkeresztúr ugyanilyen iskolájában 9 növendék, Hejőszalonta róm. kat. iskolájában 6 növendék, Cserépfalun ugyanilyen iskolában 1883-ban 4 növendék tanult egy tanító keze alatt.

A reformátusoknál Berentén ill. Mályiban 1885-ben 25, ill. 23 gyermek tanult. (Mályiban többször nem is volt tanító!)

Ugyanakkor a katolikusoknál:

Apátfalván 1873-ban	156 tanuló/1 tanító,
Felsőtárkányban	180 tanuló/1 tanító,
Várkonyban	156 tanuló/1 tanító.

A reformátusoknál pedig:

Cserépfalu 1885-ben	339 tanuló/2 tanító,
Alsózsolca	173 tanuló/1 tanító,
Ónod	142 tanuló/1 tanító.

Hídvégi még 1900-ban is ilyen esetekről számolt be: „...Balatonban 121 gyermek járt egy terembe 1 tanító keze alá... Csokva és Omány ... közösen tartanak egy iskolát, melybe 133 növendék járt egy tanító elé...” stb.

Mindezekhez tulajdonképp felesleges bármily kommentárt fűzni!

2. A néptanítói képzettség vizsgálata további ingoványos talajra vezet. A Törv. 133. §-a szerint tanítói hivatalra csak nyilvános képezdében elnyert oklevéllel lehetett igényt tartani. Mindazok pedig, akik már tanítottak, de ezzel nem rendelkeztek, kötelesek lettek volna póttanfolyamot végezni, képesítő vizsgát tenni.

A törvény alkotói jól látták, hogy nagyszámú olyan „tanító” működik a pályán, akinek lehetővé kell tenni a képesítés megszerzését, sőt idősebb korban még ettől is eltekintettek, csupán a tanításbeli jártasságot kellett igazolni.

Kik is voltak az akkori néptanítók? Hogy működött a rendszer?

A református egyházkerületben hosszú ideig divat volt az ún. rektória intézménye. A sárospataki teológia utolsó éves növendékei ennek keretében három évre kirajzoltak és néptanítóként működtek diploma nélkül. Az áhított cél természetesen a lelkesítő állás volt, amelyet a teológia egyidejű elvégzésével azonnal megpályáztak, otthagynván iskolájukat. Ide aztán megérkezett az újabb végzős diák. Így fordulhatott elő pl. olyan hihetetlen eset, hogy Barcikán a XVIII. sz. közepétől 1885-ig 65 tanító működéséről szerzett tudomást a tanfelügyelő!

Gyakori volt az összevont foglalkozás: lelkész-tanító, jegyző-tanító, postamester-tanító.

A Törv. megjelenése időszakában sokan próbálkoztak tanítói pályázattal. 1876-ban pl. Miskolcon az egyik felekezeti iskolába egy segédlelkész, egy írnok, egy volt sárospataki szénior (a főiskolai ifjak diák szemináriumi vezetője) és egy papjelölt adta be pályázatát. Tanítói oklevéllel egyik sem rendelkezett.

A legszörnyűbb azonban az volt, amikor 1-2 elemít végzett, írni-olvasni is alig tudó ember foglalkozott tanítással. Pogán még 1885-ben is egy Holló György nevű földműves oktatott. Nyéken ugyanekkor Láng Imre a csizmadiamesterség folytatásával egyidejűleg tanított. Latorpusztán egy kiszolgált katona, Alsótelekesen egy meghatározatlan foglalkozású egyén volt a tanító – sorjázott Hídvégi tanfelügyelő panaszáradata.

A segédtanítói rendszer sem igen javított a minőségen! A tanítók ui. 1875-ig (ekkor lépett érvénybe a nyugdíjtörvényük) életük végéig voltak kötelesek oktatni. Az elöregedett pedagógusok ezért saját jövedelmük terhére segédtanítót állítottak be, akiknek hosszú ideig nem kellett saját oklevéllel rendelkezni, kenyéradó gazdájuk diplomája volt a garancia. Így aztán bizony nem volt ritka a diák, de olyan eset is előfordult, hogy a tanító saját iskolája 4 elemít végzett jó növendékét állította maga mellé vagy maga helyett!

S végül az oklevéllel rendelkezőkről sem lehetett pontosan megállapítani, diplomájuk megfelelt-e a törvényes előírásoknak? Oly sokfajta oklevél, tanképesítő irat, igazolás volt közkézen, ahány felekezethez tartoztak a tanítók. Még azonos felekezetek más-más egyházmezejében is különbözött a gyakorlat.

És ebben a zűrzavarban kellett rendet teremteni a tanfelügyelői hivatalnak!

Az első lépés az egyházi főhatóságok felszólítása volt a törvényes előírások betartására. Hamarosan létrejöttek azok a tanképesítő bizottságok, ahol pótolni lehetett a hiányzó diplomákat. A dolog azonban csak döcögve haladt előre, kemény vitákat eredményezve az egyházak és a törvényhatóság, ill. minisztérium szakemberei között.

Végül megszületett a korszakalkotó gondolat: az állam törvényalkotással fogja kényszeríteni a fenntartókat a tanítói diploma megszerzetetésére úgy, hogy az újabb és

újabb, a tanítók és iskolák helyzetét javító §-ok alkalmazhatóságának kritériuma a diploma megléte legyen.

Így az 1875. évi tanítói nyugdíjjogosultsági törvény csak okleveles tanítókra vonatkozhatott. Ekkor kellett először kideríteni a képesítetlen tanítók számát, mely ekkor 16,9%-os volt.

Az 1893. évi XXVI. tc. a tanítói fizetésekről végképp szükségessé tette a helyzet felmérését és rendezését, mert fizetéskiegészítő államsegélyt és korpótlékot csak olyan tanítónak folyósíthattak, aki diplomás. Ekkor aztán egycsapásra érdekelt lett fenntartó és tanító a gyors rendezésben.

A megyei hatóságok szigorú felszólítást küldtek Egerbe, Miskolcra, Sárospatakra, Eperjesre, Kassára, hogy a 13 katolikus, 15 református, 2 görög katolikus és 1 evangélikus tanítójuk diplomáit 1895. szept. 1-jéig mutassák be. Még mindig sok volt azonban a probléma, mert az egyházak újabb és újabb határidő-módosításokat kértek. Így aztán nem csodálkozhatunk, ha még a századfordulón is voltak problémák: Sikátorban az óvónő csak 1902-ben nyerte el oklevelét, Kondón ugyanekkor még mindig megengedték, hogy a lelkész oktasson, Berentén még 1903-ra sem találtak okleveles tanítót, Cserépváralján Nagy János tanítót azért figyelmeztette Nehéz János tanfelügyelő, mert még mindig nem bírt az iskola vezetéséhez szükséges képzettséggel és képességgel 1907-ben stb.

A kérdés végleges rendezése végül is sikertelennek bizonyult. Az alábbi kimutatás és összehasonlítás országos problémára utal:

Év	Borsod megye			Zala megye		
	okleveles tanítók száma	képesítetlen fő	%	okleveles tanítók száma	képesítetlen fő	%
1875	-	-	-	366	113	23,6
1879	284	58	16,9	-	-	-
1880	-	-	-	425	95	18,2
1885	320	65	16,8	524	72	12,1
1890	340	38	10,0	-	-	-
1899	-	-	-	642	49	7,6
1900	368	41	10,0	-	-	-
1907	-	-	-	710	22	3,0
1913	489	49	9,1	-	-	-
Magyarország 1893						
	okleveles	képesítetlen	%			
	22 521	2984	11,6			

Végezetül még annyit, hogy a világháború évei alatt a lassan alakuló javulás újlággal teljesen felborult, hiszen a bevonult tanítók helyett otthon maradó lelkészek tömegei kapták meg a tanítás jogát.

3. Az eddig felvázolt két probléma nem véletlenül alakult ki. A nagy szóródás, a tanítói diplomák rendezetlensége mögött a néptanítói bérezés rendkívül alacsony színvonalra és formájának rendezetlensége húzódott.

A néptanítói bérek Magyarország egészében rendkívül alacsonyak voltak. Egy átlagszámítás szerint a Törv. megjelenésekor az országos átlagbér 208 osztrák értékű Ft volt, amely Zalában és Somogyban 194, Vasban 187, Veszprémben 182 o.é. Ft-ot tett ki évente.

A Törv. ehhez képest progresszívnek tűnik, amikor a 142. §-ban előírták a „tisztos lakáson és legalább egy negyed holdnyi kerten kívül” a

- rendes tanítók 300,
- a segédtanítók 200 Ft-os bérminimumát.

Valóban progresszív volt-e a törvény a maga előírásaival? Ennek eldöntésére az alábbiak végiggondolására hívjuk olvasóinkat!

a) Az évi 300 Ft-os bér még hosszú időn át sok helyen illúzió maradt. Bár a tanfelügyelői kimutatás szerint Borsodban 1876/77-ben 343; 1881/82-ben 379; 1885-ben pedig már 400 o.é. Ft volt az átlagbér, ami tisztos emelkedést és a törvényes minimumot messze meghaladó szintet mutat, figyelembe kell vennünk, hogy

– 1893-ig a tanítói és kántori bérek együtt szerepeltek a díjlevelekben. (Azok tüzetes elemzése pedig bizonyítja, hogy a kántori javadalmazás jóval magasabb volt a tanítóinál. Négyesen pl. 72-28%, Alsóábrányban 80-20% volt a kettő aránya.)

– Itt is óriási különbségek alakultak ki. 1894-ben a tanfelügyelő szerint 31 r. kat., 30 ref., 7 gör. kat., 1 evang. iskolában nem tudták biztosítani a minimálbért. Ugyan mit szólhatunk az ilyen párokhoz?

Miskolc MÁV Áll. Isk. 500 Ft/fő   Sály–Latorpuszta 133,51 Ft/fő

Miskolc Községi Isk. 600 Ft/fő   Dubicsány 78 Ft/fő.

(Csoda-e, hogy amíg egy-egy jobb állásra 30–50-en is pályáztak, addig másutt évtizedekig nem találtak okleveles tanítót?)

b) A 300 Ft-os minimálbér – bármennyire is hihetetlen – egészen 1893-ig, illetve 1907-ig, azaz negyven éven át gyakorlatilag azonos szinten maradt. Ezen csak némileg javított az 1893. évi XXVI. tc. intézkedése az ötévenkénti évi 50 Ft-os korpótlék bevezetésére. (Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy 1868–1895 között egész Európában olyan hihetetlen deflációs folyamatnak lehetünk tanúi, amely kizárja az árak emelkedésének minden lehetőségét. Ugyanakkor a századfordulón megindult a lassú infláció.)

c) A minimálbér előírása nem jelentett automatikusan készpénzt a felekezeti iskolákban, hanem természetbeni és pénzbeli juttatásokat egyaránt. A természetbeni juttatások sok rizikófaktort tartalmaztak:

– a termények ára ingadozott, a 25 éves említett deflációs korszakban pedig nehezen és alacsony áron lehetett értékesíteni a gabonát, élő állatot és állati terméket;

– az illetményföldek terméseredményei az időjárás függvényeként állandóan ingadoztak, így a felekezeti tanítók csak nehezen és változó értékben juthattak készpénzhez.

d) A felekezeti tanítótság talán legnagyobb problémáját azonban a díjlevelekben előírt járandóságok beszedése körül uralkodó zűrzavar okozta! Igaz, törvények garmada írta elő, hogy az illetményeket „a tanító közbenjárása nélkül” az iskolaszéknek, a községi elöljáróságnak kell beszednie és a tanítóknak „kiszolgáltatnia”, efelett pedig 1876-tól a megyei Közigazgatási Bizottság köteles örködni, mégis se szeri se száma a panaszoknak, amelyekkel a sokszor kismiszett és megalázott néptanítók elárastották az illetékeseket. (A törvények: 1868. XXXVIII. tc. 33., 143. §-ai, az 1876. évi XXVIII. tc. az iskolaszékekről, az 1876. évi VI. tc. a közigazgatási bizottságokról, az 1893. évi XXVI. tc. a néptanítók fizetésrendezéséről stb.)

Szinte hihetetlen történetek és tragédiák bontakoztak ki a panaszáradatból. Kúász Géza keresztespüspöki ref. tanító még 1900-ban is azt tette szóvá, hogy terménybeli fizetésének beszédését az iskolaszék megtagadta, vagy Nagy Sándor néptanító Emődről bátorkodott megemlíteni, hogy „...1900. évre még a legjobb módú gazdáktól sem kapott fizetést...” Lakcán Géza tanító panaszából megtudhatjuk, hogy 14 év alatt csaknem teljes kétévi bérének megfelelő hátraléka volt, az előjáróság azonban mindezt behajthatatlannak ítélve egyszerűen törölte a tartozásokat.

Csoda-e, ha ez utóbbi kérvénye végén ez olvasható: „...ingyen vagy fél fizetésért pedig dőre dolognak tartom tanítóskodni...”

És természetesen abban sem volt köszönet, ha a megyei Közigazgatási Bizottság utasította illetékes főszolgabíróját, általa pedig a községi előjáróságot, hogy közadók módjára hajtsa be a hátralékos tartozásokat. Példaértékűnek tartom az alábbi esetet:

1909. febr. 9-én a mezőnyárádi tanító kérvényt adott be a Közigazgatási Bizottsághoz. „Több éve annak – olvasható benne –, hogy a törvény világos intézkedései ellenére nemhogy az én közbejöttöm nélkül lett volna a párbér kezemhez juttatva, de saját szorgalmazásom daczára sem volt semmi eredménye. Ugyanis házrul házra járva ... mindmáig a gondnok szedte össze (a párbért), a ki adott, a ki nem adott azok neveit több éven át a község Előjáróságának adtam át behajtás végett. De az Előjáróság is a legnagyobb szigorúsága mellett sem tudott a hátralékokkal semmire menni...”

48 hátralékos neve volt a kérelem mellett. A főszolgabíró már márc. 19-én jelentette a tanfelügyelőnek: „...a behajtás folyamatban van, a lefoglalt és ki nem váltott zálogtárgyak első árverezése határidejéül márczius 29, második határidőül április 13-ka tüzetvén ki, miért is a behajtás eszközlésére kérek ez év ápr. 20-ig halasztást...”

S ekkor történt valami a faluban. Vajon kérték vagy megfenyegették a tanítót, vagy maga sajnálta meg a lefoglalt tárgyak gazdáit? Az iratok hivatalos és szenttelen sorai erről nem tanúskodnak. A tény viszont az, hogy a tanító ápr. 17-i keltezéssel nyilatkozott: „Tekintetes Községi Előjáróságnak Helyben. Tisztelettel tudatom, hogy párbérhátralék követelésemet elhalasztom ... azért kérem az ellenök folyamatban lévő végrehajtást megszüntetni...”

A főszolgabíró fellélegezhetett, megnyugodva jelentette: „...a mezőnyárádi római katolikus kántortanító párbérhátralék követelésének behajtását beszüntetni kéri...” Az ügy lezárult! Ugyan ki volt itt a vesztes? A tanító, a hátralékos, megszegyenített, tartozó szülők, vagy a magyar közoktatás egésze? Döntse el az olvasó!

Mi zajlott le egy-egy községben? – Erre is találunk választ: Polgári Gáspár ároktői tanító panaszából sok minden kiderül. Az 1910-ben kelt kérvény megdöbbenő sorai szerint „...a párbért magamnak kell szedni, ami igen sok kellemetlenséget okoz és sok veszítéssel jár; mert nemcsak durva kifejezések közt fizetik, de 4–5 hónapon át tart a befizetés, sőt sok hátralékom marad... Minthogy a párbér szedés kimondhatatlan kellemetlenséget okoz – folytatta –, a jövő évben nem fogom senkitől elvenni, annál is inkább, mert két-három egyén annyira felizgatta hűveinket, hogy nincs kilátás arra, hogy tisztességes úton fizessenek, végrehajtás útján szedve pedig nagyon sok hátralék marad, a mi a fizetésemet nagy mértékben leszállítja...”

Csak megjegyezni kívánjuk, hogy mindkét ügy jóval az 1907. évi XXVI. és XXVII. törvénycikkek után történt, amelyekben minden addiginál szigorúbban szabályozták a tanítói bérek kifizetésének rendjét!

e) S még hátra van a tanítói lakás teljes problémaköre! A „tisztos lakás” biztosítása már 1868-ban törvényes kötelezettség volt. Dehát ismerve a népiskolák hálózatát, azok állapotát, ugyan mit várhatnánk a tisztos lakások esetében. Bizony, sok helyütt

semmit! Egy 1900-as alispáni jelentésben még mindig 34 elfogadhatatlan nagyságú és minőségű lakásról olvashatunk. Ilyenekről: Szakáld, községi tanítói lakás „...inkább viskó, mint ház, kéménye bedőlt, beázik, az ablakok be vannak tapasztva, szárnyai nem nyithatók... düledez a klozett...” Schandl Dénes mónosbéli tanító lakása még 1914-ben is egy 15 m²-es szobából, egy 8 m²-es konyhából és egy 7,5 m²-es kamarából állt stb.

A nagyobb településeken, ha szolgálati lakás nem volt, lakbérkiegészítés járt. Számos panaszból tudjuk azonban, hogy ezek az összegek – különösen a tízes évek gyorsuló inflációja közepette – már nem fedezték a bérleti díjakat. Mezőkövesden pl. 200 koronás térítést kaptak a tanítók, ott akkor egy kétszobás tisztességes bérlemény a század elején már 400 koronába is került. Miskolc 1911-ben a 2. lakbér csoportba volt sorolva, a tanítók 420 koronás térítésben részesültek, ennyiért ekkor már csak a város külső kerületeiben lehetett lakást bérelni, az iskolák nagy része pedig a belvárosban volt.

Mielőtt a felsorolt problémákból végső következtetéseinket levonnánk, meg kell fontolnunk az alábbiakat is!

Az egyre nagyobb számú állami, községi-társulati iskolai tanítók az átlagosnál magasabb bérüket rendszeresen és pénzben kapták, tehát nem találtak az ismertett gondok nagy részével. Voltak számosan olyan felekezetek is, amelyek kiemelkedő bért fizettek tanítóiknak (Alsózsolca 600, Diósgyőr r. kat. 500, Sajókeresztúr ref. 500 Ft stb.), és biztosították azok pontos, hiánytalan kifizetését is.

A lakáskérdés folyamatos javulását igazolja, hogy amíg 1885-ben Hídvégi tanfelügyelő a 319 meglévő szolgálati lakásból csupán 217-et talált törvényesen megfelelőnek, addig 1900-ra ez 34-re csökkent. Közben pedig sorra épültek a VKM tervei alapján készült iskolák olyan akkor korszerű lakásokkal, amelyekben még ma is számos kollégánk vagy nyugdíjas pedagógus él.

Összegzés:

Borsod megye (de minden bizonnyal az egész ország) tanítóságának helyzetét, életérzetét, a pedagógiai tevékenységgel kapcsolatos attitűdjét, társadalmi rangját, elfogadottságát alapvetően tehát a pálya teljes presztizsét a pedagógus bérezés tulajdonképp mindig is meglévő alacsony szintje befolyásolta.

Az alacsony szint átlaga mögött meghúzódó további szóródások, továbbá a bérezés egész rendszerének anomáliái a pedagógusok nagy csoportjait sodorták a tisztességes társadalmi lét peremére, míg más rétegei elfogadható kispolgári módon élhették mindennapjaikat.

Befejezésül – talán egy tudományos dolgozat szellemének kevésbé megfelelően – e kétfajta életérzés korabeli megfogalmazását adjuk:

„A legutolsó napszamos is megkapja a maga bérét, mi mint tanítók azonban egy fél évig, sőt huzamosabb ideig nyomorgunk fizetés nélkül. Ilyen állapotok mellett, míg a kereskedő hitelez, csak letudjuk a napokat azon keserű tudattal, hogyha mi a megélhetéshez szükséges cikkeket készpénzzel vennénk – jutányosabb árban kaphatnánk meg.

Szégyenpír fut végig arcunkon, midőn nap-nap mellett megalázva könyörögni kell a hitel meghosszabbításáért. Fizetésünket csak holmi könyöradománynak tartja az iskolaszék, így kegyétől függ kiszolgáltatja-e vagy sem járandóságunkat. Ilyen szomorú, de tiszta valóság ez nálunk...” (Történt mindez Rakacaszenden 1905 körül Gerberi Szilárd és Murin Mihály tanítókkal!)

„Tagadhatatlan, hogy a nemzet napszamosa a tanító helyzete javult, emelkedett. A „rekt. uram” és kántor uram színpadi alakjai ... mindinkább gyérültek és eltűntek... A

helyett művelt, szakképzett, tanult gárda foglalta el az iskola kathedráit, a kik czéltudatosan, okszerűen, a modern pedagógia betűit elevenítő szabályai és módszerei szerint tanítanak és nevelnek jóra való, becsületes polgárokat e hazának...” – írta Schönbrunn Márk miskolci izraelita tanító a Borsodmezei Lapokban 1898. október 25-én, egy, a pedagógusait anyagilag megbecsülő városi iskolafenntartó alkalmazottjaként.

IRODALOM

I. Levéltár

B.-A.-Z. Megyei Levéltár:

1. Borsod megye köz- és kisgyűléseinek jegyzőkönyvei 1868–1876; 1901–1918.
2. Borsod vármegye alispáni iratai 1869–1918.
3. Alispáni jelentés Borsod vármegye 1896. évi állapotáról. Összeállította dr. Tarnay Gyula Miskolc Forster E. Könyvnyomdája 1897.
Ua. 1897–1900. évi állapotokról. Kiadó ua. 1900.
Alispáni jelentés Borsod vármegye 1900. évi állapotáról. Összeállította dr. Tarnay Gyula alispán. Miskolc Forster-Klein és Ludwig Könyvnyomdája 1901. V. Népoktatásügy.
Dr. Tarnay Gyula: Borsod vármegye alispánjának jelentése Borsod vármegyének 1902-ik évi állapotáról. Miskolc. Kiadó ua. 1903. III. Népoktatásügy.
Dr. Tarnay Gyula: Borsod vármegye alispánjának jelentése Borsod vármegyének 1904-ik évi állapotáról. Miskolcz. 1905. Kiadó ua. III. Közoktatásügy.
4. Borsod vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai 1876–1900; 1901–1918.
5. Borsod vármegye királyi tanfelügyelőjének iratai 1900–1918.

Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára:

1. A Tiszáninneri református egyházkerület közgyűléseinek jegyzőkönyvei: 1869–1900; 1900–1918.
2. A felsőborsodi református egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1869–1871.

Az Egri Római Katolikus Főegyházmegye Levéltára:

Schematizmusok:

Az egri főegyházmegye Római Katolikus NÉP-Iskolái
1876-ban és 1878-ban évszám, kiadó nélkül
1881-ben Eger. Az Érseki Lyceum Nyomdája 1881.
1883-ban Eger. Az Érseki Lyceum Nyomdája 1883.
1884-ben Eger. Az Érseki Lyceum Nyomdája 1884.
1886-ban, 1898-ban és 1899-ben évszám és kiadó nélkül.

II. Törvények, hatályos jogszabályok

1. Hatályos magyar törvények gyűjteménye Magyar Törvénytár I. Köt. 1000–1873. évi Törvénycikkek. Szerk.: dr. Márkus Rezső. Bp. 1912.

2. Ua. II. Kötet. 1874–1880. évi Törvényczikkek.
3. Magyar Törvénytár 1892–1893. évi Törvényczikkek. Bp. 1897.
4. Corpus Iuris Hungarici. A hatályos Magyar Törvények gyűjteménye V. kötet. 1896–1907. Szerk.: dr. Márkus Jenő. Bp. 1912.
5. Ua. VI. kötet. 1908–1910. évi Törvényczikkei. Szerk. Kiadó ua. 1912.
6. Hatályos Magyar Törvények Gyűjteménye Magyar Törvénytár 1913. évi törvényczikkek. Szerk. ua. Bp. 1914.
7. Az 1917. évi Törvények Gyűjteménye. Kiadja a M. Kir. Belügyminisztérium. Bp. 1917.

III. Tanfelügyelői jelentések

1. *Ballagi Károly*: Adalékok Borsod megye Népiskoláinak Történetéhez. Miskolcz. 1885.
2. Tanfelügyelői jelentés Borsod vármegye Népoktatásügyének 1890. évi állapotáról. Beterjeszti Hídvégy Benő kir. tanfelügyelő. Miskolcz. 1891.

IV. Népiskolai évkönyvek, értesítők

1. A Diósgyőri Vas- és Acélgyári Állami Iskola Értesítője az 1888-89; 1889-90; 1890-91, 1891-92, 1892-93-as évekről. Összeállította Laub Sándor igazgató Miskolcz 1890-91-92-93-94.
2. A Miskolczi Községi Elemi Iskolák Értesítője az 1894/95, 1899/1900-as tanévekről. Kiadja az Iskolaszék. Miskolcz 1895, 1900.
3. A Miskolci Állami Népiskolák Értesítője az 1908/1909. és 1909/1910-es évekről. Kiadja a Gondnokság 1909, 1910.

V. Egyéb irodalom és feldolgozások

1. Borsod megyei Általános Tanítóegylet VII. Évkönyve. Szerk.: Kulik Márton Egyleti főjegyző. Kiadja az Egyesület Miskolcz 1899.
2. *Veres István*: Évkönyv az ózdi Gyártelepi Iskola 100 évéről. Kiadja a Gyártelepi Általános Iskola Igazgatósága. Ózd évsz. nélk.
3. Borsod megye. Vármegyei Monográfiák. Szerk.: Csikvári Antal. Kiadja a Vármegyei Szociográfiai Kiadóhivatal Bp. 1939.
4. *Halász Ferenc*: Állami népoktatás. Bp. 1902.
5. *Dr. Kiss Áron*: A magyar népiskolai oktatás története I. Füzet Bp. 1881.
6. *Kotnyek István*: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg 1978.
7. Magyar Statisztikai Közlemények V. Kötet. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Bp. 1893.
8. Magyar Városok Monográfiája Miskolcz. Szerk.: dr. Halmay Béla és Leszih Andor. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal Bp. 1929.
9. Miskolcz város története és egyetemes helyirata IV. Köt. 1800–1910 Miskolcz. 1911.
10. *Dr. Zádor Tibor*: Magyarország első nyolcosztályos elemi iskolájának kialakulása a Diósgyőr Vasgyárban. Debrecen 1964.

VI. Sajtó

1. Borsod-Miskolczi Értésítő 1869–1890.
2. Borsod 1880–1890.
3. Borsodmegyei Lapok 1890–1900; 1901–1907; 1910–1913.
4. Borsodmegyei Tanügy 1908–1914.
5. Ellenzék 1903–1906; 1912. II–V. és XI. évf.
6. Miskolczi Estilap 1913–1916.
7. Miskolci Napló 1915–1916.
8. Néptanítók Lapja 1885, 1879, 1881-82-83-84, 1877.

VOLKSSCHULEN IM KOMITAT BORSOD (1867–1918)

Im Jahre 1996 feiern wir den tausendsten Jahrestag der Gründung der ersten ungarischen Schule. Solche Feiern sind stets der Anlaß, auf die Vergangenheit zurückzublicken, aber auch Ausschau auf die Zukunft zu halten.

In der vorliegenden kurzen Studie wollte der Verfasser Rückschau haltend die Vergangenheit befragen, um zu erfahren, was für ein Bild im Ergebnis steter Forschungen über eine der wichtigsten Fragen der Volksschulbildung innerhalb der Koordinaten von Raum und Zeit einer Region und eines historischen Zeitalters entworfen werden kann. Und zwar geht es hier um die Frage des Aufbaus des Volksschulnetzes und dessen Entwicklung zur Zeit des Dualismus (1868–1918).

Die Wahl des Autors fiel eben auf diesen Zeitabschnitt, weil er ihn als die Epoche ansieht, während der sich die bürgerliche Gesellschaft in Ungarn tatsächlich herausbildete und zu Kräften gelangte. Für das Thema entschied er sich, weil die Volksschule die grundlegende Frage für die bürgerliche Entwicklung darstellt, das A und O aller Modernisierung ist, ohne welche es keinen zeitgemäß denkenden, gebildeten Citoyen gibt. Die jeden betreffende und allgemeinpflichtige Allgemeinbildung hingegen ist unvorstellbar ohne jene Infrastruktur, innerhalb der einer der wichtigsten Sozialisierungsprozesse, nämlich die schulische Bildung und Erziehung, ablaufen. So gelangte er zu dem Thema: Ein kurzer Abriß über den Zustand und die Entwicklung des Volksschulnetzes im Komitat Borsod.

Aus der Studie können folgende Schlußfolgerungen gezogen werden:

Unter Mithilfe des damaligen Kultusministers József Eötvös gemessen am europäischen Maßstab in Ungarn erblickte ein modernes Bildungsgesetz das Licht der Welt, und zwar der Gesetzesartikel XXXVIII. vom Jahre 1868. Der Erfolg der das gesamte Gebiet der Volksbildung umfassenden Regulierung hing davon ab, unter welchen Bedingungen eine Modernisierung ihren Anfang nehmen kann, und ob die Zuständigen alles für ihre Verwirklichung tun.

Zu den wichtigsten Voraussetzungen der Volksbildung zählte man den Zustand der Volksschulen, ihre Anzahl und ihre Entwicklungsmöglichkeiten. Im Komitat Borsod begann die Modernisierung mit einem Netz von wenig Institutionen, deren Qualität sich auf niederem Niveau befand. Daher waren die insgesamt 40 neugeschaffenen Schulen und die 200–250 Schulräume eine entscheidende Voraussetzung dafür, der

vorgeschriebenen Schulpflicht überall Genüge zu leisten. An Volksschulen mangelte es zahlenmäßig wie auch qualitativ sowohl auf dem Lande wie auch in den Städten, so z.B. auch in Miskolc.

Die Erhaltung, Erweiterung und Modernisierung des Volksschulnetzes war Aufgabe der Kostenträger. Zu Beginn des Zeitabschnitts gab es nur kirchliche Träger, ein Pluralismus auf diesem Gebiet trat erst mit den achtziger Jahren ein, wobei die Kirche aber die Dominanz behielt.

Was die Kostenträger angeht, gab es folgende Schultypen: a) konfessionelle, und b) staatliche Schulen, c) Gemeindeschulen und d) Schulen von Vereinigungen sowie e) Privatinstitutionen.

a) Anfangs wurden die Schulen von den Kirchen noch durch die Beiträge ihrer Gemeindeglieder sowie durch die Nutzung anderer Einkünfte der Kirche finanziert. Später sicherte der Staat aufgrund der Verarmung der Kirchen in immer stärkerem Maße staatliche Zuschüsse für den ungestörten Betrieb der Schulen.

b) Der Staat übernahm nicht in erster Linie die Schaffung von Schulen, sondern baute vielmehr ein System zur staatlichen Unterstützung der vorhandenen Schulen aus. Daher blieb die Zahl staatlicher Schulen relativ niedrig. Zu Schulgründungen kam es nur in unausweichbaren Konkurrenzsituationen. Die großen staatlichen Schulen waren beispielgebend.

c) Die Gemeindeverwaltungen durften 5% der Gemeindesteuern für Bildungszwecke in ihrer Siedlung verwenden. Auch hier bedeutete dies nicht die Schaffung neuer Schulen für die Gemeinden, sondern in erster Linie eine Unterstützung der Träger schon vorhandener Institutionen in finanziellen Schwierigkeiten. Erst in letzter Instanz wurden neue Gemeindeschulen geschaffen (Miskolc), wobei auch in diesem Falle die Möglichkeiten eines Zusammenwirkens mit staatlichen Stützen und anderen Trägern genutzt wurden.

d) Schulen von Vereinigungen wurden von den Firmen der Region mit großem oder mittlerem Kapital gegründet, um die Schulbildung der Kinder der bei ihnen beschäftigten Arbeiter zu unterstützen. In ihrer reinen Form waren Schulen dieser Art nur selten anzutreffen, weitaus häufiger wurden sie vom Staat und von den Gemeinden gemeinsam getragen. Diese großen Vereinigungsschulen hatten ein hohes Niveau.

e) Die Privatschulen spielten keine besondere Rolle, gegen Ende der Epoche waren sie aus dem allgemeinen Bildungswesen völlig verschwunden.

Zusammenfassend darf festgestellt werden, daß die Verwaltungen, die Träger, die Einwohnerschaft, der Staatshaushalt sowie die Selbstverwaltungen, die an der allgemeinen Bildung im Komitat interessiert waren, im Ergebnis der Kraftanstrengungen zum Ende der Epoche hin ein Schulnetz ihr eigen nennen durften, das imstande war, die Vorschriften der die allgemeine Bildung regulierenden Gesetze und Verordnungen zu realisieren. Die sich im Anschluß hieran entfaltende inhaltliche sowie qualitative Entwicklung wurde in ihrem Weg durch den ersten Weltkrieg jedoch tragisch unterbrochen und zurückgeworfen.

Ebenso unentbehrlich und wichtig wie das Vorhandensein einer materiellen Infrastruktur in der allgemeinen Bildung ist auch die Tatsache, daß hier Menschen tätig sein müssen, die eine hohe Ausbildung besitzen und ihr Handwerk ausgezeichnet verstehen. So wird im zweiten Teil der Studie naturgemäß auf den Problembereich der Volksschullehrer eingegangen.

Hierzu ein paar Anmerkungen. Die Anzahl an Volksschullehrern paßte sich im Komitat Borsod dem zahlenmäßigen Anstieg von Schülern der Volksschulklassen relativ

gut an. Sie wurde den Gesetzesvorschriften gerecht und wies auch im Landesmaßstab keine negativen Unterschiede auf. Seit der Jahrhundertwende waren immer mehr Frauen in diesem Beruf anzutreffen. Diese Tendenz verstärkte sich mit dem Weltkrieg nur noch mehr.

Das Leben der Lehrerschaft und ihre pädagogische Tätigkeit wurden durch das Gehaltsniveau bzw. dessen Fragwürdigkeit nur allzu stark beeinflusst. So gelang es selbst innerhalb von 50 Jahren nicht, einerseits dem unglaublichen Andrang auf bestimmte Lehrerstellen ein Ende zu setzen und andererseits die Einstellung von nicht ausgebildeten Lehrkräften einzuschränken.

Über den gesamten Zeitraum hinweg blieb die Entlohnung der Lehrer sehr gering. Daß die Art und Weise der Entlohnung nicht geregelt war, bekamen vor allem die Lehrer auf dem Lande sowie die Lehrer an konfessionellen Schulen schmerzhaft zu spüren.

Die Pädagogen an den staatlichen, den Gemeinde- und Vereinigungsschulen sowie an den städtischen Schulen wurden bar entlohnt und konnten somit ihrer Tätigkeit unter sichereren finanziellen Bedingungen nachgehen.

Béla Lénárt

A MISKOLCI IZRAELITA KIS- ÉS KÖZÉPPOLGÁRSÁG AZ I. VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVTIZEDEKBEN

CSÍKI TAMÁS

A miskolci zsidó kis- és középpolgárság megragadása, egyáltalán definiálása a múlt század utolsó évtizedeiben nem egy nehézségbe ütközik. Mindenekelőtt az általános kategóriaalkotó tényezők problémájára kell utalnunk (kiket, mely társadalmi csoportokat tekinthetünk kis- és középpolgárságnak, kiskereskedőknek vagy kisiparosoknak stb.), amihez elkerülhetetlenül szükséges a helyi viszonyok, a miskolci gazdaság fejlettségi szintjének és társadalmi tagozódásának figyelembevétele.¹ Ráadásul különbséget kell tenni az izraelita, illetve a keresztény kis- és középpolgárság között, s nem elsősorban az önmeghatározás különbözősége miatt. Hiszen – általánosan fogalmazva – a céhszervezet felbomlása után a zsidó polgárság eredményesebben tudott alkalmazkodni az iparszabadság nyújtotta előnyökhöz, illetve védekezni a változó körülményekkel, pl. a gyáripar növekvő konkurenciájával szemben. Oly módon, hogy átalakítja, vagy a lehető legkorszerűbb berendezésekkel ellátva modernizálja műhelyét, ezáltal kevesebb segítséget alkalmazva is versenyképesebb, „polgárosultabb” lehet a nagyobb keresztény cégeknél. Előny továbbá az izraelita polgárság számára a saját, illetve alkalmazottaik szakképzettségének magasabb foka (a zsidóság iskolázottságának fejlettségére, legalábbis a más felekezetekhez viszonyított jobb minőségére utalhatunk) és a nagyobb érdekképviseleti-egyesületi szervezettség.² Mindezzel összefügg, s ez tovább nehezíti az izraelita kis- és középpolgárság bemutatását, hogy a múlt század utolsó harmadában nagy társadalmi mobilitás jellemezte őket: rendkívül elmosódott és könnyen átjárható határok húzódtak a zsidóság különböző vagyonú rétegei között, ráadásul e vagyonok számbavétele nehézkes és nehezen összemérhető, mivel állandó mozgásban volt a legkülönbözőbb befektetésekben, vállalkozásokban, kölcsön- és uzsoraügyletekben stb. (Továbbá a részvénytársasági forma, amely a gyors tőkekoncentrációt segítve igen hamar elterjedt Miskolcon a dualizmus első évtizedeiben, az izraelita kispolgárság számára is a gazda-

1 Ennek kifejtésére e tanulmány keretei között nem vállalkozhattunk. Emellett valamennyi kategóriaalkotó tényező, a segédszám, a jövedelemviszonyok, az iskolázottság, az életmód, ami esetünkben speciálisan jelentkezhethet, teljes és egységes feltárása sem igen lehetséges a rendelkezésre álló források szűkössége miatt. Továbbá e tényezők kritériumrendszere „fővároscentrikus”: az ottani gazdasági-társadalmi fejlődés sajátosságaihoz és lehetőségeihez igazodva jelent meg a történetírásban, ezért ezek egyszerű adaptálása a vidéki városokra problematikus. (Egy pesti, belvárosi, izraelita kiskereskedő pl. egészen más gazdasági súllyal és üzletvitellel rendelkezik, mint egy miskolci, ugyanakkor szerepe bizonyára kisebb s egészen más jellegű városa kereskedelmében, mint vidéki társáé.) Ezen ellentmondás feloldásához szükséges Miskolc dualizmus kori gazdasági-társadalmi fejlődésének, feltételeinek és speciális jegyeinek mind átfogóbb, szélesebb körű ismerete. Azt is jeleznünk kell, hogy tanulmányunkban a „kis- és középpolgár” fogalmakat szűkített értelemben, csupán a gazdasághoz közvetlenül kötődő rétegekre, iparosokra, kereskedőkre vonatkozóan használjuk.

2 Ennek bizonyítékait később látjuk. Vö.: *Csíki T.*: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagyipolgárság a dualizmus évtizedeiben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. (Szerk.: *Veres L.–Viga Gy.*) 1994. 295–96.

ság különböző ágazataiban tette lehetővé a tőke működtetését és gyarapítását. – Természetesen mindez a kispolgárság egy részére vonatkozhatott.)

Nagy vállalkozókedv jellemezte tehát a miskolci zsidóságot: 1902-ben pl. a 120 új iparigazolvány (s a 62 bevont) többsége is az ő nevükhöz fűződött, csakúgy mint 1903-ban. (Ekkor 135 az induló és 84 a tevékenységét megszüntető iparosok száma.) 1913-ban a növekvő számadatok mögött a zsidóság aktivitásának, a kedvező konjunktúra hatására bekövetkező növekedését feltételezhetjük, bár a csődök száma is jelentősen emelkedett. (Ebben az évben Miskolcon a 124 beszüntetés mellett 176 új vállalkozás keletkezett.³) A kereskedelemben ennél látványosabb a mozgás (e szektorban, mint tudjuk, a zsidóság még inkább érdekelt volt), mivel e szakmában egy évvel a világháború kitörése előtt a 86 beszüntetés mellett 220 új vállalkozás indult.⁴ (Egyébként egy-egy csődeljárás, amit időnként maga a kereskedő kezdeményezett, nem feltétlen jelentette az üzlet végleges felhagyását.⁵)

Tekintsük előbb a miskolci kisiparosságot az I. világháborút megelőző évtizedekben. (A következő adatok segédszemélyzet nélkül jelölik azokat az önálló iparosokat, akik valamiféle nyilvántartásban szerepeltek. Ezért nem vehettük figyelembe az iparendéellyel nem rendelkező iparúzókat egyre növekvő számát. Ezt viszont ellensúlyozza, hogy szintén sokan hagytak fel iparukkal, vagy szüneteltették úgy, hogy azt nem jelentették be.) 1885-ben a legnépesebb csoportokat a szabók (47) és a cipészek (43) alkoták, s éppen ezekben a preindusztriális szakmákban volt a zsidóság arányszáma rendkívül magas.⁶ Ezt támasztják alá a vizsgált izraelita anyakönyvek foglalkozásra vonatkozó adatai is, amelyekből fontos arányokra következtethetünk: 1896-ban vagy 1904-ben pl. a zsidó kisiparosságnak kb. 20–22%-a szabóként és kb. 15–17%-a cipészként dolgozott.⁷

E szolgáltató szakmák voltak azok, amelyek a legkisebb méretekkel s a legkevesebb segéddel vagy segéd nélkül működtek, mégis, a helyi igényekhez leginkább alkalmazkodva, stabilitásukat a dualizmus időszakában végig sikeresen megőrizték. Annak ellenére, hogy számuk lényegesen növekedett, mivel 1913-ban már 120 cipész és cipőfelsőrész-készítő, illetve 143 szabó szerepelt a miskolci nyilvántartásokban.⁸ (Említsük meg, hogy ezek a szakmák, éppen a zsidóság térfoglalásával párhuzamosan, jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az izraelita szabók és cipészek ugyanis a legújabb városi divathoz igazodva „modernizálódnak” igényeket elégítettek ki. Ezzel szemben pl. a „magyar szabók” kategóriájába tartozó kisiparosok, akik között alig-alig találunk zsidó származásút, a hagyományos igényeket csak a hagyományos színvonalon tudták biztosítani.)

A régi kézműves szakmákban (csizmadia, szíjgyártó, rézöntő, bádogos, kefekötő stb.) ugyancsak magas a zsidóság arányszáma: 1896-ban az összes izraelita kisiparosnak kb. 20–25%-át adták.⁹ S ha el is fogadjuk, hogy e preindusztriális foglalkozások az or-

3 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése. (A továbbiakban KIJ.) 1902., 1903., 1914. (Bm.Lt. IX. 201. A kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

4 KIJ. 1914. (Uo.)

5 *Dobrossy I.* tanulmánya egy csődeljárást is közöl (részletes vagyonkimutatással) Hochmann Ignác fakeskedő ellen. Ebben szemléletes képet kapunk a kereskedő rendkívül kiterjedt üzleti kapcsolatairól és anyagi helyzetéről is. Kereskedelmi kapcsolatok és hitelviszonyok Miskolcon a 19. század végén. HOM.Évk. XIII–XIV. (Szerk.: *Szabadfalvi J.*) 1974-75. 345–57.

6 Miskolci kalauz. Naptár az 1885. évre. (szerk.: *Váncza M.*) 66-73.

7 Születési anyakönyvek 1896., 1904. (Az apa foglalkozása). A Miskolci Izraelita Hitközség Iratai.

8 Ellenzék naptára az 1913. évre. Kereskedők és iparosok Miskolcon. Miskolc 1913. 163-93.

9 Születési anyakönyvek... 1896. (Uo.)

szágos tendenciákat tekintve hanyatlanak, sőt egyikük-másikuk teljesen el is tűnik, Miskolcon azonban a századfordulós évtizedekben még őrzik viszonylagos önállóságukat és stabilitásukat. (Egyik legnépesebb szakma továbbra is a csizmadiáké, amely a zsidósággal körében különösen nagy népszerűségnek örvendett.¹⁰)

A helyi fogyasztásra épültek, ezért stabilizálódni, fejlődni tudtak az élelmi-szeriparhoz kapcsolódó tevékenységek. Már 1885-ben 37 mészáros és 16 péket regisztráltak, majd 1913-ra további jelentős növekedés tapasztalható (54 hentes és mészáros, 35 pék¹¹). S mivel ezek a foglalkozások is állandó és viszonylag magas jövedelmeket biztosítottak, itt is sok izraelita iparossal találkozhatunk. (1896-ban a zsidó kisiparosok kb. 20–22%-a dolgozott ezekben a szakmákban.¹²) Annál inkább, mert a pékségek egy-egy malomhoz vagy az izraelita terménykereskedőkhöz is kapcsolódhattak (azok üzemeltették), a mészárosokkal kapcsolatban pedig tudjuk, hogy a miskolci zsidóság az 1700-as évek végén már kocsmával egybekötött mészárszékbérlettel rendelkezett, az 1810-es években a város 4 mészárszéke közül 2 az ő kezükben volt, s ebben az időben az izraelita hitközség önálló kóser mészárszéket is üzemeltetett.¹³ Mindez azt jelenti, hogy a zsidó mészárosok kezdettől fogva értékesítési-kereskedelmi feladatokat is elláttak.

A további iparszakmákban egészen más arányok jellemezték a zsidóság szerepét. A vas- és a fémiparban (a lakatosok és a kovácsok között pl.) jóval alacsonyabb az izraeliták részvétele. Igaz, ezek összlétszáma sem túlságosan magas Miskolcon (1885-ben 15 lakatos, 11 kovács, 1913-ban 30 lakatos és 20 kovács¹⁴), mégis szembetűnő, hogy a zsidó kisiparosok között alig találunk ezen szakmabelieket (arányuk 1896-ban kb. 7–8%).¹⁵ Mindez összefügg azzal, hogy bár ezek az ipari „vállalatok” (műhelyek) nagyobb méretűek voltak, s az előbbiekhöz viszonyítva több (4-5) segédet is alkalmazhattak, mégis a múlt század utolsó évtizedeiben ezek kerültek a legkedvezőtlenebb helyzetbe: a gyáripar versenye ugyanis őket sújtotta a legközvetlenebbül, ezért egyre kevesebb munkaalkalom kínálkozott számukra, illetve termékeik iránt nagymértékben csökkent a kereslet.

Sok tekintetben hasonló helyzet jellemezte az egyes, elsősorban az építőiparral kapcsolatos faipari szakmákat, ahol ugyancsak alacsony volt az izraelita iparosok számaránya (pl. az ácsok vagy az asztalosok között). Ezen iparűzőket ráadásul a nyersanyag drágasága is sújtotta, csakúgy mint a bőripar egyes foglalkozásait. A tímár- és a szűcsiparosok mindenekelőtt emiatt kerültek egyre nehezebb helyzetbe, számuk is jelentősen csökkent. (1885-ben 10 szűcsöt és 26 tímárt regisztráltak, 1913-ban már csak 9-et, illetve 8-at.¹⁶) S már nem meglepő, hogy ezen szakmákban is csak néhány izraelita kisiparost találunk.¹⁷

Persze a felsorolt problémák – a tőkehiány, a nyersanyag drágasága, a szakképzetlenség, a magas önköltségek s mindebből adódóan a magas árak, esetleg a termelőkapacitások kihasználatlansága – a múlt század utolsó évtizedeiben általánosan jellemezték a miskolci kis- és középipart. Mégis úgy tűnik, hogy az izraelita iparosság azokban a

10 A miskolci Ipartestület évi jelentései 1885-1926. Jelentés az 1904. évről. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban HTD) 53.2740.1.1-17.

11 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ... uo.

12 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

13 *Marjalaki K. L.*: A miskolci mészáros céh 400 éves múltja. Miskolc 1925. HTD. 53.3278.1.

14 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ...uo.

15 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

16 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ... uo.

17 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

szakmákban volt elsősorban képviselve – ebben korábbi tendenciák is közrejátszottak –, amelyek stabilitásukat jobban megőrizték. S ez különféle előnyöket biztosított: pl. hitelképesebbek voltak, ezáltal könnyebben juthattak a kisipar számára egyébként nehezen hozzáférhető, ám létfontosságú kölcsönökhöz, mint a keresztyén iparostársaik. (Mindez az üzem tartós fennmaradását, a fejlesztés lehetőségét, illetve a tulajdonos biztos megélhetését jelentette.)

Elsősorban a zsidóság igényeit szolgálta az 1904-ben megalakult Miskolci Ipari Hitelszövetkezet, amely a kamara támogatását élvezte, s amelynek keretében pl. a szabóiparosok (láttuk, közöttük különösen sok volt az izraelita) a munkalehetőségek biztosítására önálló szakcsoportot is létrehozhatottak. A szövetkezet segítette a kisiparosok számlaköveteléseinek behajtását (1904-ben 40 660 koronát hajtott be), tagjai anyagbeszerzését támogatta, ezenkívül az iparosok további érdekcsoportokba szervezésével és önálló takarékbetétügyletekkel is foglalkozott.¹⁸ Látjuk tehát, hogy a szövetkezetnek többféle funkciója volt, amelyek közvetve vagy közvetlenül a vállalkozásokat segítették, illetve ösztönözték. (Az sem véletlen, hogy Miskolcon, a keresztyén polgárság igényeit kielégítendő, majd külön keresztyén hitelszövetkezet is létesült.)

Az említett stabilitást támasztja alá, hogy az izraelita ipartársulat vagyona ezekben az években is folyamatosan emelkedett, és 1909-re csaknem elérte a 25 000 koronát.¹⁹ Igaz, ebben közrejátszott a leggazdagabb zsidó polgárok mint pártoló tagok anyagi támogatása is, a társulat azonban nagy összegű alapítványokat tett, egyre több pénzt fordított betegsegélyezésre és egyéb jótékony célokra (1910-ben pl. egy menház alapításának gondolatával 24 000 koronáért vásárolt telket és házat), a szakképzettség fejlesztése érdekében tanulmányutakat szervezett.²⁰ Mindez arra utal, hogy az izraelita iparosok többsége a miskolci kis- és középiparosság jobb módú, vagyonosabb csoportját alkotta, ami az érdekképviseltek számára is kedvezőbb működési feltételeket biztosított. (Ezt azért hangsúlyozzuk, mert az egyéb ipartársulatok általában jóval szerényebb vagyonnal rendelkeztek, az építő- és fémmunkások ipartársulata pl. vagyontalan volt²¹, s nem egy közülük a múlt század végére a „csendes elhalás stádiumába” jutott, bár önállóságukat minden eszközzel igyekeztek megőrizni.)

Az 1884-ben létrejövő és önrendelkezési jogot nyerő Miskolci Ipartestület életében is jelentős változások történtek a századfordulós évekre. Az alakuláskor kb. 1000, rendkívül rossz anyagi helyzetben lévő kisiparos volt a tagja, akik között csak néhányan rendelkeztek tehermentes, ám szerény vagyonnal.²² Az 1887-es közgyűlésen viszont az izraelita Kohn Fülöp női szabó már a kontár varrónők, az ipartestület pedig általában a kontárok megrendszabályozását indítványozta.²³ Mindez két dologra utalhat. Egyrészt az ipartestület tagjainak lassú anyagi (gazdasági) megerősödésére, illetve gyarapodására. Természetesen ez nem minden tagra volt jellemző, amit alátámaszt, hogy az 1890-es évektől már a vagyoni állapotnak megfelelően határozták meg a tagdíjaikat, amelyek jelentős része folyamatosan behajthatatlan volt. (1904-ben több mint 2000 koronáról le kellett mondania az ipartestületnek.²⁴) Ennek ellenére – s ez az első következtetésünket

18 KIJ. 1904. (Uo.)

19 A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836-1936. Összeállította: Singer M., Rosenberg M. HTD. 53.3568.1.

20 Uo.

21 KIJ. 1913. (Uo.)

22 A miskolci Ipartestület évi ... Jelentés az 1885. évről. (Uo.)

23 A miskolci Ipartestület 50 éves múltja. Közli: Kovács L. Miskolc 1935. HTD. 53.3550.1.

24 A miskolci Ipartestület évi ... Jelentés az 1904. évről. (Uo.)

támasztja alá – 1898-ban a szervezetnek lehetősége nyílt arra, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezet alapító részvényeiből jegyezzen, s az 1904-es vagyonkimutatása is a tagok anyagi gyarapodására utal: igaz, az adósságok, illetve a hátrálékok összege 46 067 koronát tett ki, a testület vagyona viszont (ingatlanokban, földben, takarékpénztári betétekben és értékpapírokban) meghaladta a 65 000 koronát.²⁵ (Mindez azt is jelzi, hogy az iparosság vagyoni differenciálódása a dualizmus évtizedeiben jelentősen előrehaladt, ami a társadalmi és a foglalkozási csoportok nagyobb mérvű átrendeződése, illetve a vertikális tagolódás, a le- és felfelé irányuló további kölcsönös mozgások számára is alapot teremtett.)

A másik következtetésünk – s ez az eddigiekkel összefügg –, hogy a múlt század végén a zsidó iparosok egyre nagyobb számban képviseltették magukat az ipartestületben. Az 1904-es névsort vizsgálva azt látjuk, hogy azon szakmabeliek részvétele a legmagasabb arányú (cipészek, csizmadiák, szabók, mészárosok), akik között leginkább jelentős volt az izraeliták száma.²⁶ Ez egyfelől természetes folyamat, amely a miskolci iparosok gazdasági szerepének növekedését mutatja, ugyanakkor arra is utal, hogy a Kereskedelmi és Iparkamara, amelyben a zsidóság túlsúlya és abszolút befolyása volt jellemző, a teljes gazdasági liberalizmus talaján állva, egyre inkább a kereskedők érdekeit képviselte, ami mind erősebben ütközött a kis- és a középiparosok érdekeivel. (Az ipartestület a múlt század végén pl. folyamatosan tiltakozott a sok vásár ellen.²⁷ Ez ugyanis kedvezőtlen volt a vásározni kényszerülő (!) iparosok számára, mivel eközben iparukat elhanyagolták, ráadásul áruikat kénytelenek voltak rendkívül alacsony áron értékesíteni, ezért bevételeik a költségeket is alig-alig fedezték. Ezzel szemben a kereskedőknek, illetve a vásárbérlőknek, akik között szintén többségben voltak az izraeliták, érdekük volt a vásárok számának növelése.) Nem véletlen tehát, hogy a miskolci ipartestület többször is a kereskedelmi miniszterhez fordult, hogy az a kamarát szorosabb együttműködésre, a felmerülő ellentétek megoldására, összességében a kisiparosság valós érdekképviselőjének biztosítására utasítsa.²⁸

Ugyancsak a valós érdekképviselő s még inkább a különböző intézményekhez kötött gazdasági és kulturális igények megvalósítása reményében alakult 1904-ben a Miskolci Iparoskör (alapító tagnak az minősült, aki 100 korona alapítványt tett), amelyben szintén fontos szerep jutott az izraelita iparosoknak. Ráadásul e szervezet minden bizonnyal közvetlenebbül kapcsolódott a kamarához: ez ugyanis, iparos szakosztálya javaslatára, 200 koronával alapító tagja lett az új testületnek.²⁹ (Látjuk tehát, hogy a miskolci iparosságnak a dualizmus évtizedeiben több érdekképviselői szerve is alakult, amelyeknek a különböző részérdekek mentén egymást kiegészítve, ugyanakkor egymással ütközve, a város iparosainak nagyobb részét sikerült lefedniük. S ez az ipar fejlődése szempontjából is döntő jelentőségű volt.)

Ezek után nézzük az izraelita kis- és középpolgárság (illetve a nagypolgárság) még jelentékenyebb csoportját, a kereskedőket a dualizmus évtizedeiben. Természetesen ezek a kategóriák sem egységesek, mivel a társadalmi és a vagyoni helyzet, az üzletvi-

25 Uo.

26 Uo.

27 KIJ. 1890. (Uo.)

28 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei. (A továbbiakban KIJegy.) 1890. (Bm.Lt. IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

29 KIJegy. 1908. (Uo.)

tel módja stb. alapján számos, egymáshoz kapcsolódó és egymással éles érdekellentétbe is kerülő réteget különíthetjük el.

Először azokat a kereskedőcégeket kell említenünk, amelyek vagyonuk alapján alig különböztek a legnagyobb, esetleg részvénytársaságokká formálódó vállalatoktól. (Pontos statisztikai elkülönítésük sem igen lehetséges, annál inkább, mert szinte valamennyien szerény keretek közül indultak és mert profiljuk, méretük, illetve befolyásuk is rövid időközönként módosulhatott.)³⁰ Említsünk néhány ilyen, modellértékű izraelita kereskedőséget. (Ezek száma a 19. század utolsó harmadában jelentős többségben volt a keresztény cégekkel szemben.)

Az egyik legrégebbi terménykereskedő vállalatot 1861-ben alapította Feuerstein Mór, amely néhány évtized alatt Miskolc egyik vezető és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező termény-, főzelék- és magnagykereskedése lett. (1885-től volt hivatalosan cégtulajdonostárs az üzletet továbbvivő fiú, Feuerstein Izidor.³¹)

A Grünfeld Ignác Fia szesznyagykereskedő cég története is tipikus. 1805-ben indult gyapjúkereskedésként (!), majd apáról fiúra szállva 1846-ban Grünfeld Igác révén szeszkereskedelemmel bővült, ezt követően egy malommal, s hogy teljes legyen a vertikum, sertéshizlalással is. (Ilyen fokú integrációt a legnagyobb magyarországi izraelita családoknál láthatunk.) A fiú, Győri Ödön (tehát egy névmagyarosítás is lezajlott) már az egyik legtekintélyesebb alakja a miskolci polgárságnak, aki később a Miskolci Terménycsarnoknak lesz az elnöke. (Ennek felállításáért hosszú ideig fáradozott a kamara.)³²

A legkorábban, 1855-ben alapított fakereskedő cég Engel Sámuel nevéhez fűződik. Szintén szerény méretekkkel és üzletvitellel indult, majd fokozatosan behálózta egész Észak-Magyarországot, közben több helyen saját gőzfűrésztelepet létesített, ezáltal könnyebbé vált a szállítás, és a fa feldolgozására is lehetőség nyílt.³³ Az 1886-ban alapított Neumann Ármin-féle épületfa-kereskedés, az előbbi céghez hasonlóan, külföldi piacokkal és vállalatokkal is kapcsolatba került, s olyan kereskedelmi társasággá fejlődött – több más helyi izraelita céghez hasonlóan –, amelynek tagjai, illetve társtulajdonosai Magyarország különböző városaiban (Miskolctól akár több száz kilométerre) laktak, ezáltal szerte az országban képviselték a vállalkozást, s szerezték a piacot számára. Végül említést érdemel a Friedländer Jónás által 1897-ben alapított fakereskedés, amely hamarosan a fa kitermelésével is foglalkozni kezdett.³⁴

A vizsgált időszakban a rőfösáru-kereskedők között a legjelentősebb szerepet a Rosenberg Gyula és Testvére női divat, vászon- és textilkereskedés töltötte be. 1888-ban, tehát viszonylag későn alakult (ennek megvolt az előnye, hiszen pl. gyors tőkefelhalmozást tett lehetővé), hamarosan azonban rendkívül fejlett háziipara jött létre. (E tekintetben nem az egyetlen izraelita rőföskereskedés, ami a nagyobb kereskedőcégek és a bedolgozó kisiparosok, pl. a szabók közötti közvetlen kapcsolatot, illetve a szoros érdekközösséget mutatja.) A vállalkozás nemcsak a kisiparral, hanem a gyáriparral is

30 Rendkívüli rugalmasság jellemezte tehát az izraelita kereskedőcégeket, amelyek tőkeérdekeltsége a gazdasági élet más területeire is kiterjedt. Ezért nehéz valamennyiüket a gazdasági struktúra megfelelő szintjein elhelyezni, s ezért mutatunk be olyan cégeket is, amelyek a vizsgált időszakra már nagykereskedéssé fejlődtek. Vö.: *Csiki T.*, i.m. 302-303.

31 A miskolci kereskedelem és a miskolci Kereskedelmi Testület története. (Szerk.: *Ferenczi K.–Dancz Gy.*) Miskolc 1925.175.

32 Uo. 179-80.

33 Uo.178.

34 Uo.149.

üzleti viszonyba került. A Rosenberg cég lett a tulajdonosa ugyanis a győri (!) textilgyár által alapított miskolci rőfösáru-üzletnek, amely a Merino gyapjúkereskedelmi részvénytársaság fiókjaként elsősorban a kiskereskedelmi forgalmazást részesítette előnyben. A vállalatot Rosenberg Ferenc irányította, s nyilvánvaló, hogy áruik, a látott üzletvitel következtében, lényegesen olcsóbban juthattak el a fogyasztókhoz.³⁵ Később további változásoknak, illetve gyarapodásnak is tanúi lehetünk, mivel 1912-ben az egyik társtulajdonos, Rosenberg Géza önálló szőnyegáruházat alapított, majd a világháború után (1920-ban) a cég három alkalmazottja létrehozta az Ecker, Klein, Sugár textilkereskedést.³⁶ (Ez is rendkívül jellemző pályafutás, illetve jellegzetes cégalapítás volt.)

Sorolhatnánk tovább a múlt század utolsó negyedében, illetve a 20. század első évtizedében alakult izraelita textilüzleteket, kötött- és szövöttáru, rövid- és divatáru- stb. kereskedéseket. Ezek a szakmák rendkívül népszerűek voltak a zsidóság körében, s ezen üzletek többsége hasonló utat bejárva (azonos üzletkörrel, a megyehatárokon túlmutató piacokkal, kisebb-nagyobb bedolgozó hálózattal) stabil és erős középpolgári státust biztosított a tulajdonosoknak.

Ugyanez jellemezte a fontosabb izraelita cipőüzleteket is, egyedi viszont, hogy az 1911-ben alapított Gerhard Jenő-féle cipőáruházhoz egy 40 munkást alkalmazó műhely is tartozott.³⁷ (Ennek ellenére joggal feltételezhetünk a zsidó textil-, illetve cipőkereskedések, valamint az izraelita szabó- és cipészkiiparosok ugyancsak nagy száma között összefüggést.)

Az óra- és ékszerészüzletek nagyobb része szintén a zsidó kereskedők kezében volt (a Wächter Adolf és Fia cég pl. 1885-ben alakult, miután Wächter végigjárta a segédi majd az üzletvezetői lépcsőfokokat³⁸), csakúgy mint a könyv- és papírkereskedések. A Ferenczy-féle cég története 1835-ig nyúlik vissza, amely idővel könyomdával és litográfiával gyarapodott, továbbá számos fióküzetet hozott létre Losoncon, Nyíregyházán, Rimaszombatban és Egerben is. 1869-ben héber könyvek terjesztőjeként, illetve könyvkötőként kezdte pályáját Miskolcon Stamberger Bernát, akit azért érdemes megemlítenünk, mert számára ez fontos, a vallásához kötődő tevékenység volt (egyéb, a zsidó rituálékhoz szükséges cikkek is árusított), amit idővel az egész országra kiterjedően folytatott. Később, 1880-ban egy modern nyomdát is berendezett, s egyik legfőbb szállítója lett a városi üzletvezetőségeknek és a közhivataloknak is.³⁹

Rendkívül gyorsan és teljes körűen váltották fel az izraelita fűszerkereskedők görög társaikat abban a történeti periódusban, amikor ezekben a szakmákban is jelentős fellendülés és specializálódás indult. Igaz, ezek a cégek általában kisebbek voltak, és szerényebb üzletvitellel rendelkeztek, sőt nem egy közülük átmenetet jelentett a gazdasági struktúra alsóbb szintjein elhelyezkedő vállalkozások felé.

A miskolci kereskedők következő csoportját azok a még szintén önálló és állandó üzlettel rendelkező, megtelepedett kiskereskedők alkották, akik mindvégig megmaradtak a szűk üzletvitel, a kicsiny méretek (legfeljebb a családtagok segédkeztek), a szerény haszon, illetve az állandó anyagi-egzisztenciális bizonytalanság keretei között. E vállalkozások azonban, pusztán létükkel, kellemetlen konkurenciát okoztak a stabilabb cégeknek, annál inkább, mert számuk a múlt század utolsó harmadában folyamatosan

35 Uo. 155-56.

36 Uo. 170.

37 Uo. 159.

38 Uo. 151.

39 Uo. 172.

emelkedett. Igaz, nehéz körülhatárolni, illetve statisztikailag meghatározni ezeket, mégis feltételezhetjük, hogy egyre nagyobb részét alkották a miskolci kereskedőknek. S az előző kategóriához hasonlóan, közöttük is magas volt az izraeliták aránya. Elsősorban a zsidóság azon rétegének, amelynek rosszabb pozícióból indulva, kevesebb esélye és lehetősége volt arra, hogy anyagi helyzetét a gazdasági hierarchia adott szintjén stabilizálja. Miként a cégbeszüntetések gyakorisága mutatja, ez sokaknak nem sikerült, mások egyik napról a másikra éltek, s csak kevesen tudtak valamennyi vagyont (tőkét) összegyűjteni. Ezen kereskedések profilha ugyancsak változatos volt (sokféle áruval próbálkoztak), elsősorban azonban a rőfösök, a fűszerkereskedők, illetve az archaikussá váló, elavult vegyeskereskedések között szerepeltek nagy arányban. S persze a szatócscok jelentős része is izraelita volt. A szatócscszületek a múlt század végén gombamód szaporodtak Miskolcon, számuk 1890-ban 110–120 között lehetett, majd 1913-ban már kb. 150 szatócsc szerepelt a nyilvántartásokban. (Ez az összeírt kereskedőknek több mint 20%-a.⁴⁰) Végül, a zsidó kereskedők közötti arányukat, a vizsgált anyakönyvek alapján, a 19. század utolsó évtizedeiben folyamatosan kb. 25–28%-ra becsülhetjük.⁴¹

A miskolci kereskedők újabb csoportját az üzlettel nem rendelkező, illetve állandó mozgásban lévő ügynökök, alkuszok, kofák, piaci árusok és házalók alkották. Igaz, az előzőekben látott kiskereskedők, szatócscok stb. jelentős része ugyancsak rákényszerült a piaci árusításra vagy a házalásra is, de ez a réteg más szempontok alapján sem tekinthető egységesnek. Az ügynökök, illetve a házalók egy része ugyanis a nagyobb kereskedővállalatokhoz kötődött, azok megbízottja volt, ezért nekik sikerült a gazdasági hierarchiába beépülve, helyzetüket stabilizálni. Természetesen ezek többsége szintén izraelita volt (1913-ban összesen 45 ügynököt regisztráltak⁴²), csakúgy mint azoknak a kofáknak, piaci árusoknak, ócskásoknak, házalóknak stb., akik senkihez sem kötődtek, ezért preindusziális keretek között maradvá, rendkívüli elmaradottság és anyagi bizonytalanság jellemezte őket. Folyamatos eladósodás és csődvészély fenyegette őket, mivel szűk vevőkörük megtartása érdekében, a számukra rendkívül kedvezőtlen inkasszó ellenére is, gyakran hitelben kényszerültek eladni áruikat (elsősorban a kisebb településeken). Számuk a múlt század végén, e század elején mégis állandóan emelkedett a városban: az anyakönyvek alapján az összes izraelita kereskedőnek mintegy 20–24%-át alkották.⁴³

Nem véletlen, hogy a kamara, amely a „beérkezett”, gazdaságilag megerősödött kereskedők érdekeit képviselte, többször arról panaszkodott, hogy a házalás teljesen kinőtt egykori kereteiből, a megengedhető gyakorlatból s a régi szabályok alól. Azt ugyan elismeri, hogy e tevékenység mellett felhozhatók gazdasági és szociálpolitikai érvek is, de elítéli, hogy a házalás szinte valamennyi árufajtaára kiterjedve „vad” versenyt kelt az egyébként is szűkös fogyasztótáborért.⁴⁴ (Ráadásul ez a verseny alaposan leszorította az árakat.) Emellett a kamara az ellen is tiltakozott, hogy idegen házalók, továbbá iparúzők megjelenhetnek a piacokon, káros konkurenciát okozva a helybelieknek.

Ezeknél azonban a századforduló tájékán már nagyobb versenytársak is adódtak a miskolci kereskedők számára. Részben a budapesti kereskedőcégek egyre erőteljesebben kiépülő ügynökhálózatára gondolhatunk, részben a fogyasztási szövetkezetek

40 Ellenzék naptára... uo., illetve Dobrossy I. idézett tanulmánya is foglalkozik a szatócscok helyzetével: 336–38., továbbá KIJ.1890. (Uo.)

41 Születési anyakönyvek ... 1896.,1904. stb. (Uo.)

42 Ellenzék naptára ...uo.

43 Születési anyakönyvek ... 1896., 1898. stb. (Uo.)

44 KIJ. 1898., 1902. (Uo.)

versenyére. Ez utóbbiakkal sokat foglalkozott a kamara, hangoztatva, hogy a szövetkezetek „retrográd politikai és társadalmi célkitűzések eszközei és veszélyes etnikai, felekezeti (!) áramlatokkal” állnak összefüggésben.⁴⁵ A kamara szerint az alakuló szövetkezetek ezért nem elsősorban tagjaik gazdasági és szociális érdekeit képviselik, hanem pusztán üzérkedő kereskedelmi vállalatok, amelyek gyengítik az egyébként is nehéz helyzetben lévő detaikereskedelmet, de kellemetlenek a nagykereskedelem számára is. Ráadásul – mondja nem alaptalanul a kamara – amíg a kereskedőket szigorú adótörvények és helyi illetékek sújtják, addig a fogyasztási szövetkezeteket adó- és illetékkedvezményekkel felülről támogatják. Ily módon – vonja le a következtetést a testület – a kereskedelmi pályák, amelyek sohasem voltak igazán népszerűek a magyar középosztály számára, még inkább perifériára fognak szorulni, s tagjaiknak gazdasági erősödése sem valósulhat majd meg.⁴⁶

A Kereskedelmi és Iparkamara eltúlozta a fogyasztási szövetkezetekkel szembeni aggodalmát. Ezek ugyanis, különösen működésük kezdetén, nem jelenthettek igazi veszélyt a már kiépült üzlethálózatokkal rendelkező nagykereskedelem számára, a kiskereskedőknek (a házalóknak, a szatócsoknak, stb.) pedig sokkal inkább saját sors társaságuk jelentették a konkurenciát. Nem tételezhetünk fel közvetlen politikai szándékot (politikai antiszemitizmust) sem a szövetkezetek mögött. Nem azért, mert az etnikai-felekezeti asszimiláció olyannyira előrehaladt volna Miskolcon a századfordulós évekre. (Ez, miként majd a két világháború között látható, a politikai antiszemitizmus számára nem is igen volt szempont.) Egyszerűen arról van szó, hogy a fogyasztási szövetkezetek, amelyek valóban a fogyasztók érdekeiért és a kereskedelem modernizálásának célkitűzésével alakultak, törvényszerűen kerültek érdekelletébe a kereskedőosztállyal. Azzal, amelynek abszolút többségét Miskolcon is az izraeliták alkották. (Egyébként semmilyen jellegű felekezeti konfliktusról nincs tudomásunk a múlt század utolsó évtizedeiben, és a polgármesteri jelentések is a vallások közötti békés együttélésről számolnak be.) A szövetkezetek részére nyújtott állami, illetve városi támogatások pedig nem politikai, hanem az említett gazdasági okokból történtek. (Ne feledjük, a törvényhatóság a kamarát is támogatta anyagilag, és hasonló adókedvezményt biztosított egyes izraelita iparvállalatok alakulásakor.)

A miskolci kereskedők érdekképviseleti szervezetsége a dualizmus korszakában rendkívül gyorsan fejlődött magas szintre. Nem véletlen, hogy az 1860-as évek végén, amikor a zsidóság nagyarányú térhódítása kezdődött a gazdasági életben, alakult meg az izraelita Koós Samu vezetésével a Kereskedők és Kereskedőifjak Egylete, amely a társadalmi életre s az ifjúság „felkészítésére” is nagy gondot fordított.⁴⁷

1875-ben kezdte meg működését a Miskolci Kereskedelmi Testület, amelynek célkitűzései között szerepelt a város gazdasági, kereskedelmi, pénzforgalmi, közlekedési és iparvállalati helyzetének fejlesztése, a régi liberális felfogás szerint a tagok vagyonosodásának előmozdítása céljából. (A szervezetbe beléphettek az ipar és a hitelélet képviselői, ami ugyancsak a kereskedelmi, az ipari és a banktőke szoros összefonódására utal.) Emellett mint minden izraelita többségű gazdasági egyesület, e testület is nagy gondot fordított a betegségyélezésre (1891-ben alakult meg a miskolci kereskedelmi betegségyélező pénztár), a kereskedőtanoncok és a segédek szakképzésére, illetve arra, hogy tag-

45 Dobrossy I.: i. m. 336-37.

46 KII. 1900., 1902. (Uo.)

47 A miskolci kereskedelem és ... 65.

jai egyre fontosabb szerepet tölthessenek be a város társadalmi-kulturális életében.⁴⁸ (Ezáltal szakmájuknak is nagyobb elismertséget és tekintélyt remélhettek.) Elsősorban a Kereskedelmi Testület érdeme a kamara megalapítása (ennek vezetősége is innen verbuválódott), amely rövid időre háttérbe szorította létrehívóját. Újabb fellendülése az 1880-as évek végétől kezdődött (különböző szakosztályok kezdtek meg működésüket), s ekkor válik a Kereskedelmi Testület a stabil, állandó üzlettel rendelkezők képviselőjévé. (A kereskedők számának növekedése következtében a verseny kielemeződött az egyes érdekcsoportok között.) Mindez nem zárta ki, hogy a tagok között különböző vagyoni helyzetűek legyenek: a szervezetben ugyanis helyet kaphattak, s a legalacsonyabb tagdíjakat fizették a csekély forgalmat lebonyolító és a családtagokon kívül más segídet nem alkalmazó kereskedők is.

Az izraelita Schrecker S. Lipót munkálkodása nyomán, a múlt század legvégén alakult meg a Miskolci Kereskedők és Gazdák Köre, amely a vagyonosabb rétegek érdekképviseleti szerveként működött. A legteljesebb kereskedelmi szabadverseny (minden ipari árura és mezőgazdasági terményre kiterjedően), illetve az iparszabadság talaján állt, megalakulása a miskolci izraelita tőke mezőgazdasággal való kapcsolatát, illetve a kereskedő- és a gazdaérdekek közelítésének szándékát is jelzi.⁴⁹

Ugyancsak a dualizmus éveiben erősödött meg a gazdasági pozícióit megszilárdítani képtelen, vagy a gazdasági hierarchia adott szintjeiről kiszoruló kiskereskedők szervezkedése. Ők alakították meg pl. a Miskolci Kiskereskedők Ipartársulatát, továbbá más egyesületeket, amelyekben a környék kiskereskedői is helyet kaptak. De önállóan szervezkedtek a szatócsok, miként a kereskedelmi tisztviselők és az alkalmazottak is.

Mindez azt mutatja, hogy a kereskedelem, illetve a kereskedők tagoltsága az érdekképviselet terén is visszatükröződött: a létrejött szervezetek a város kereskedőinek többségét ugyan lefedték, hatékonyan azonban csak némelyikük (a vagyonosabb, a gazdaság fontosabb pozícióit betöltő tagsággal rendelkezők) működhettek.

Említsünk még néhány területet, ahol a múlt század utolsó harmadában az átlagnál ugyancsak magasabb a zsidóság aránya. Elsősorban a kisebb-nagyobb vendéglővel, kávéházzal vagy csak italmérésre alkalmas helyiséggel rendelkező kávéosok, kocsmárosok stb. csoportjában. Ezek többsége közvetlen kapcsolatban állt az izraelita bor- és szesznagykereskedőkkel, akik maguk is rendelkeztek egy-egy hasonló üzlettel. A különböző szállítási vállalkozók, a fuvarosok, a bérkocsisok stb. között szintén nagy volt a zsidóság számaránya: ezek jelentős része is szoros, üzleti viszonyban volt a kereskedőkkel, amihez gyakran egzisztenciális függőség is járult.⁵⁰

Mit mondhatunk végül a miskolci zsidóság századfordulós években jellemző társadalmi-vagyoni helyzetéről. A nagypolgárságról, amely a gazdaság kulcspozícióit szerezte meg, egy korábbi tanulmányunkban részletesebben szóltunk, most csak a legnagyobb adófizetők névjegyzékének tanulságait említjük.⁵¹ Eszerint már 1885-ben a 70 legtöbb adót fizető tag között 21 kereskedő és 21 ügyvéd található, továbbá házbirtokosok, illetve iparosok szerepeltek a listán.⁵² Azon foglalkozások képviselői, amelyekben legmagasabb volt az izraeliták aránya. (Ehhez hasonló számadatok lesznek jellemzőek a következő évtizedekben is.) Az adóösszegek váltakozása pedig a rendkívül

48 Uo. 38-39., illetve a Miskolci Kereskedelmi Testület alapszabálya. (Bm.Lt. IV-1925/B 33. Egyesületi iratok.)

49 A miskolci Kereskedők és Gazdák Köre módosított alapszabályai. (Uo., IV-1925/B 35.)

50 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára... uo.

51 Csiki T.: i. m. 295-305.

52 Közli pl. a Borsod-miskolci Értesítő c. lap: 1884. 40. szám.

gyors tőkemozgásokra, illetve jövedelemnövekedésekre (vagyonmódosulásra) utalhat. Pollák Mór borkereskedő pl. 1885-ben 1400 Ft-ot, 1892-ben már 2810 Ft-ot fizetett (ezzel a második legnagyobb adófizető volt), jövedelme tehát 7 év alatt kb. megduplázódott. Hasonló ütemű növekedést ért el az említett Grünfeld cég (568, illetve 1016 Ft), Rott E. M. föld- és házbirtokos kereskedő (az izraelita hitközség 1880-as évekbeli elnöke) viszont kb. háromszorosára növelte jövedelmeit.⁵³ (A jelzett változásokat további példákkal erősíthetnénk.)

Az izraelita hitközség pénzügyi viszonyai is stabilitásra utalnak, amely, mint látuk, nemcsak a szűk nagypolgári rétegre volt jellemző a századfordulón. A hitközség maga nevezte kedvezőnek anyagi helyzetét, amit nagy beruházásai is alátámasztanak. Igaz, az iskola és a templom építésére 100 ezer korona kölcsönt vettek fel, ennek ellenére a hitközségi adók emelése nem vált szükségessé, s a járulékok is pontosan folytak be a pénztárba.⁵⁴ Ily módon a hitközség vagyongyarapodása 1901-ben – az említett rendkívüli kiadások ellenére – 31 567 korona volt (az imaszékeknél 18 631 korona), ezzel összes vagyona elérte a 474 000 koronát.⁵⁵

Nem volt rossz anyagi helyzetben a nagy múltú Chevra Kadisa Szentegylet sem, amely javarészt támogatásokból tartotta fenn magát: 1899-ben bevételei csaknem értékék a 20 000 Ft-ot, vagyona pedig, az állandó segélyezés mellett, a 90 000-et.⁵⁶

E számok mögött erős izraelita kis- és középpolgári réteget kell feltételeznünk Miskolcon. (A századfordulós években a hitközségi rendszeres adófizetők száma kb. 1400 fő.) A kereskedőknek és az iparosoknak olyan csoportjait, amelyek, bár sok esetben nem voltak modern üzletvitelűek, vagy lassan elavuló kisipari szakmákat űztek, mégis kihasználhatták a kínálkozó lehetőségeket, és be tudtak épülni a gazdasági-társadalmi hierarchia megfelelő szintjeire, kitöltve azokat a „helyeket”, amelyeket a miskolci városfejlődés is meghagyott, illetve létrehozott. Emellett ez a középosztály (a kamara is így nevezte ezeket az iparosokat és kereskedőket) mind felfelé, mind lefelé igen nyitott volt, vagyis a dualizmus évtizedeiben biztosított állandó mobilitása, ami a társadalom egészének átalakulása szempontjából bírt jelentőséggel.

Igaz, a miskolci zsidóságnak volt egy olyan rétege is (elsősorban a kiskereskedők, illetve a Szeferd imaegyesület tagjai között), amely már a világháború előtt „elvesztett” a polgárosodás számára, sőt egzisztenciáját sem tudta tartani. A századforduló tájékán kb. 200 olyan szegény és keresésképtelen család élt az izraelita hitközség kebelében, amely többnyire koldulásból tartotta fenn önmagát.⁵⁷ Ezzel függ össze, hogy a hitközségnek szegényügyi bizottsága is működött, amely előbb önadózás útján kívánta a gazdagabb tagokat adakozásra ösztönözni, utóbb kötelező adókat rótt ki rájuk ugyanezen célból.⁵⁸

Ennek ellenére, összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a miskolci izraelita kis- és középpolgárság, miként a nagypolgárság is, haszonélvezője volt a gazdasági élet, az

53 Uo., illetve 1891. 42. szám. Külön feladat az egyes családok, miként a társadalmi kategóriák tökérejeének pontosabb, szélesebb bázisra épülő meghatározása. Ezt nehezíti, hogy az izraelita tőke egyre sokoldalúbb üzleti és vállalkozási körrel rendelkezett (a város határait messze meghaladóan), aminek minden szálát sokszor nehéz felfejtenünk. (Vö: 30. sz. jegyzet.) A tőkeakkumuláció és a vállalkozások jellegéről, miként egy-egy család modellértékű felemelkedéséről azonban csak ezáltal kaphatunk árnyaltabb képet.

54 A miskolci Izraelita Hitközség elnökségi jelentése az 1901. közigazgatási évről. Miskolc 1902.

55 Uo.

56 A miskolci Chevra Kadisa Zárszámadása az 1898-99. közigazgatási évről. Miskolc 1900. HTD. 53.2874.1.

57 A miskolci Izraelita Hitközség elnökségi ...

58 Uo., illetve A miskolci Izraelita Hitközség költségvetése az 1903. évről. Miskolc 1904.

ipar és a kereskedelem szerkezetében bekövetkező változásoknak. A régi, hagyományos háziipari szakmák csak lassan bomlottak fel, vagy szorultak háttérbe a városban, ezért ezekben a zsidóság is megtarthatta korábban megszerzett pozícióit. Ezzel szemben a dualizmus korszakában bontakozó nagyipar azokat a mesterségeket sorvasztotta, amelyekben az izraeliták hagyományosan nem vállaltak szerepet (lakatosok, kovácsok stb.).

Hasonló kettősség más területeken is megfigyelhető. Alakult néhány könnyűipari (pl. textilipari) nagyüzem a városban, amelyek a háziipart ugyan gyengítették, de egy sor modernizálódó, szerelő-javító (vagy szolgáltató) iparág bővülését segítették elő. Éppen azokét, a cipészekét, a szabókét, a varrónőkét stb., amelyekben a legfontosabb szerep jutott az izraelita polgárságnak. (Az urbanizáció jellegzetes szakmái ezek, miként azok a foglalkozások is, pékek, hentések, cukrászok, vendéglősök stb., amelyek ugyancsak rugalmasak és alacsony tőkealapozottságúak voltak, s ahol szintén magas volt a zsidóság számaránya.)

A dualizmus kori gazdaságfejlődés ellentmondásai a miskolci kereskedelemben is nyomon követhetők. Olyan változásoknak lehetünk tanúi az 1860-as, 1870-es évektől kezdődően, amely során egymással párhuzamosan („torlódottan”) jelentek meg és fejlődtek az új, az urbanizáció, illetve a tömegtermelés igényeihez alkalmazkodó formák (p. a nagy üzletek lerakatokkal, fiókhálózattal vagy a bolti kereskedelem stb.) és a preindusztriális jellegű, a kistermelőkkel szorosabb kapcsolatban lévő, ám állandó, stabil üzlettel nem bíró kereskedelmi tevékenységek. Mindez együtt járt a koncentráció és a szakkereskedelem (jellemzően a nagykereskedelemben), illetve a dekoncentráció és a vegyeskereskedések (mindenekelőtt a detailkereskedelemben) továbbélésének kettősségével. Ezek a dualitások tükrözték a város gazdasági-társadalmi fejlődésének sajátosságait és igazodtak ahhoz, azzal együtt, hogy a miskolci kereskedelem volumene és a kereskedelemben dolgozók száma is rendkívül gyorsan emelkedett, s lényegesen felülmúlta a helyi fejlődés igényeit. (Természetesen az 1860-as évektől Miskolc kereskedelmi-áruelosztó központ funkciója minőségileg is új szakaszába érkezett.)

Az izraelita polgárság a miskolci kereskedelem valamennyi területén vezető szerepet játszott, differenciálódását vagy anyagi megerősödését is jórészt az határozta meg, hogy annak mely formájában kapcsolódott a gazdaság vérkeringésébe. Igaz, a vertikális mozgásoknak számtalan lehetősége volt, amivel élt a miskolci zsidóság, ezzel fő hasznélvezője lehetett a kereskedelem dualizmus kori átalakulásának.

DAS ISRAELITISCHE MITTLERE UND KLEINBÜRGERTUM VON MISKOLC IN DEN JAHRZEHNTE VOR DEM I. WELTKRIEG

Die vorliegende Studie hat die Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte des mittleren und des Kleinbürgertums unter den Israeliten von Miskolc während der Zeit des Dualismus sowie die Entwicklung der einzelnen Berufsgruppen und Interessenvertretungen unter diesen zum Gegenstand. Es soll hier die Rolle etwas nähergebracht werden, die diese Gesellschaftsgruppen Ende des 19. Jahrhunderts innerhalb der wirtschaftlichen Entwicklung der Stadt sowie im Verlauf des Wandels der Handwerks- und Kaufmannsberufe eingenommen haben. Hierzu mußten notwendigerweise auch einige allgemeine Charakterzüge der gesellschaftlichen Entwicklung der Stadt Miskolc angeschnitten werden.

In der Einleitung werden ein paar Probleme zur Definierung der hier schon erwähnten Kategorien umrissen (z.B. läßt sich das mittlere und das Kleinbürgertum nach verschiedenen Aspekten bestimmen), dann wird das Handwerkertum anhand verschiedener Statistiken und anderer Konskriptionen in seiner Zusammensetzung dargestellt. (Um festzustellen, wieviele Israeliten es gab, wurden die Angaben aus den Stammbüchern der Gemeinde, aus den Unterlagen der Handwerkervereinigungen usw. zu Rate gezogen.) Auf Grund dieser wurde darauf geschlossen, daß die meisten Israeliten in jenen Berufen vertreten waren, deren Aufgabe in der Erneuerung, Ausbesserung bzw. Montage bestand (Schuster, Schneider, Näher usw.), und die am flexibelsten (am kleinsten) waren. Die mit der geringsten Hilfestellung auskamen, jedoch sich dem sich eben im Prozeß der Urbanisierung befindenden Miskolc und den sich dadurch wandelnden Bedürfnissen anpassend, nichts an Stabilität einzubüßen hatten. Ebenfalls stark vertreten war das Judentum in den mit der Lebensmittelverarbeitung verbundenen sowie mit den auf den Bedürfnissen des örtlichen Verbrauchs aufbauenden Berufen (so zum Beispiel unter den Bäckern und Schächtern bzw. Fleischern), wohingegen ihr Anteil in der Eisen- und Metallverarbeitung gering war. (Der Konkurrenzkampf in der Industrie belastete vor allem die kleinhandwerklichen Berufe.)

Im Anschluß daran werden einige Interessenvertretungen der Miskolcer Handwerker vorgestellt: wie z.B. der Kreditverband des Miskolcer Handwerks, der die Unterstützung durch die Handwerkskammer genoß und die unterschiedlichsten Aufgabenbereiche (Eintreiben von Rechnungsforderungen, Unterstützung der Materialversorgung, Sparkassengeschäfte usw.) versah, dann die um die Jahrhundertwende sehr erstarkte Miskolcer Handwerkerkörperschaft und der in der Hoffnung auf eine Durchsetzung kultureller Bedürfnisse entstandene Miskolcer Handwerkerkreis.

Hiernach wird sich in der Studie mit einer weitaus bedeutenderen Gruppe des israelitischen mittleren und Kleinbürgertums, nämlich mit den Kaufleuten, auseinandergesetzt. Doch auch hierbei handelt es sich nicht um eine einheitliche Kategorie, da hier aufgrund der Vermögenslage, der Art und Weise, Geschäfte abzuwickeln, sowie aufgrund der in den Handel einbezogenen Waren usw. die einzelnen Schichten voneinander unterschieden werden können. Eine eigenständige Gruppe bildeten jene Firmen, die sich aufgrund ihres Vermögens kaum von den größten, sich zu Aktiengesellschaften formierenden Betrieben unterschieden: Diese hatten sich meistens schon den Bedürfnissen der Massenproduktion angepaßt, verfügten über Nieder-

lassungen und ein Netz von Filialen und waren durch ihre Konzentration und ihre Tätigkeit im Fachhandel geprägt. (Viele unter ihnen standen in engen Geschäftsbeziehungen zu Heimarbeitern, Schneidern und Schustern. – Besonders hoch war der Anteil an jüdischen Textilgeschäften, Läden für Strick- und Wirkwaren sowie Kurz- und Modeartikel.) Eine weitere Gruppe unter den Händlern bildeten diejenigen, die ebenfalls ein selbständiges und ständiges Geschäft besaßen, für die aber ein eingeschränktes Geschäftsleben, eine Art Dekonzentration und eher der Handel mit Gemischtwaren typisch waren. (Unter den verschiedenen Arten von Krämern und Gewürzhändlern war der Anteil an Juden ebenfalls recht hoch.) Die ärmste Schicht unter den Händlern stellten schließlich diejenigen dar, die kein Geschäft besaßen, von Ort zu Ort zogen, auf den Märkten feilschten oder hausieren gingen.

Im Anschluß hieran werden in der vorliegenden Studie die verschiedenen Körperschaften der Miskolcer Kaufleute vorgestellt (die Miskolcer Handelskörperschaft, der Kreis der Handelsleute und Landwirte, die Innung der Kleinhändler), in denen die meisten dieser Berufsgruppen erfaßt und auch deren Gliederung widergespiegelt wurden: Von einer Effektivität konnte allein dort gesprochen werden, wo die Mitglieder auch die wichtigsten Positionen in der Wirtschaft einnahmen. Als Abschluß der Studie steht eine Untersuchung der materiellen-finanziellen Lage der israelitischen Gemeinde und der israelitischen Heiligenvereinigung, aus der ebenfalls hervorgeht, daß ein bedeutsamer Teil des jüdischen mittleren und Kleinbürgertums seinen Nutzen aus dem Wandel innerhalb des Miskolcer Handwerks und Handels gezogen haben muß: Sie fanden ihren Platz auf jenen Ebenen der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Hierarchie, die von der Urbanisierung während des Kapitalismus verschont oder aber eben geschaffen worden waren.

Tamás Csiki

MISKOLC INFRASTRUKTÚRÁJÁNAK MODERNIZÁLÁSA ÉS A „SPEYER” BANKKÖLCSÖN FELHASZNÁLÁSA (1925–1950)

DOBROSSY ISTVÁN

Bethlen István miniszterelnök és közvetlen munkatársai egyéves előkészítő munkája eredményeként Magyarország 1924-ben 250 millió aranykorona összegű kölcsönt, illetve kölcsönkibocsátási lehetőséget kapott. A kölcsön szükségessége kétségeket vet fel, társadalmi-gazdasági hasznossága a mai napig vitatott. Ez utóbbi összefüggésben van a kölcsön szokásosnál kedvezőtlenebb feltételeivel. A kibocsátási árfolyam ugyanis igen alacsony, 80–87% volt, a kölcsönt 7,5%-os kamattal terhelték, s mindez azt jelentette, hogy 20 év alatt 600 millió aranykorona összeget kellett volna visszafizetni. A kölcsön felvételével vállalni kellett háborús jóvátétel címen 200 millió aranykorona összeg megfizetését is. Egyes számítások szerint a stabilizációt aránylag kis pénzüsszeggel, kb. 70 millió aranykoronával el lehetett érni, ugyanis ennyi kellett az infláció megállításához.¹

A kölcsön felvételében minden bizonnyal nagy szerepet játszott Magyarország háború utáni elismertetése, egyfajta menekülés a Jóvátételi Bizottság ellenőrzése alól, „karmai” közül. A trianoni békediktátum Magyarországot háborús jóvátétel megfizetésére kötelezte, s ennek nagyságrendi megállapítása a Jóvátételi Bizottságon keresztül a francia hegemonia érvényesülését jelentette. A jóvátétel fedezeteként szolgált minden állami vagyon, ami azt jelentette, hogy ennek a jelzálognak a feloldásáig Magyarország lépéseket sem tehetett a lebénult gazdasági élet újraindítását vagy megindítását, fejlesztését szolgáló kölcsön felvétele érdekében. A kölcsönre pedig, úgy tűnt, rendkívüli módon szükség van, hiszen az új országhatár nemcsak a belső piacot szűkítette le, hanem a feloldhatatlan nyersanyaghiány, a kiviteli és behozatali tilalmak az egyébként is súlyos helyzetet kilátástalanná változtatták. Az infláció fokozódása a Bethlen-kormányt 1923 elejétől – miután Magyarországot 1922. szeptember 18-án a Népszövetség tagjai sorába felvették – a népszövetségi segítség megnyerésére ösztönözte. Ez az út egyértelmű angol orientációt jelentett.

A Népszövetség közvetítésével és ellenőrzési jogával, ugyanakkor Magyarországnak az antant békerendszerébe való befogadása jeleként megszületett a kölcsön felvételének alapja és lehetősége.² A pénzügyi stabilizáció érdekében ki kellett alakítani egy monopóliumot a bankjegykibocsátás területén, s így lett a magyar bankok bankja az 1924. június 24-én létrehívott Magyar Nemzeti Bank. A magyar országgyűlés 1924. IV. tc. alatt iktatta törvénybe a stabilizációs törvényt, az V. tc. pedig a Nemzeti Bank megalapításáról szólt. Ezzel lehetőség nyílt a külföldi bankkölcsön felvételére, amely Speyer-kölcsönként került a köztudatba, majd a történeti szakirodalomba.

A magyar kormány elsősorban angol és amerikai csoportok iránt érdeklődött, de különféle gondok miatt végül is az amerikai Speyer-cég mellett döntöttek. A kölcsön el-

1 Sz. Ormos M. 1964. 137., Bertényi I.–Gyapay G., 1992. 524–526.

2 Benes M.–Bozságyi Gy.–Kende J. 1994. 48–49. Petőskői F.–Gergely J.–Izsák L. é. n. 73–79.

helyezésében Anglia, az USA, Olaszország, Svájc, Svédország, Hollandia és Csehszlovákia osztoztak, de 850 000 dollár, azaz 4 194 750 aranykorona értékben Magyarországnak is hozzá kellett járulni a jegyzéshez. (1 USA dollár 5,7 pengő volt.)³

A magyar államkölcsön felvétele után, már 1925-ben megtörténhetett a városok kölcsönfelvétele. Pontosan 48 magyar város, illetve település, közöttük Miskolc is bejelentette igényét a Speyer-kölcsönre. A városok külföldi kölcsönéről az 1925. évi XXII. tc. rendelkezett. Miskolc ekkor 500 000 dollárt kapott, amely 17 milliárd 821 millió 250 ezer koronának felelt meg. (1927. január 1-től minden pénzügyi akciót átszámítottak pengőbe. 1 pengő 12 500 papírkorona értéket képviselt.) 1926-ban Miskolc felvette a II. Speyer-kölcsönt, amelynek összege 343 474 dollár volt. 1928-ban pedig a városi közgyűlés újabb kölcsön felvétele mellett voksolt. A határozat kimondta, hogy „a felvett kölcsön az I. és II-ik egyesített városi kölcsönt közvetlenül rangsorban követi. S így a város az első és második egyesített városi kölcsönkötvény tulajdonosának sérelme nélkül kijelenti, hogy ezen kölcsönöket közvetlenül követő rangsorban mindennemű vagyontárgyát és jövedelmét egyenlő arányban lekötö ezen most felvett 800 000 dolláros törlesztéses kölcsön javára. Tudomásul veszi a város közönsége, hogy vagyontárgyait és jövedelmeit ezen kölcsönt nyújtó intézetek beleegyezése nélkül más hitelező javára le nem kötheti.”⁴ Tehát a visszafizetéséig elárverezték a város javait, valamennyi vagyontárgyát és jövedelmét.

****

A továbbiakban azt kívánom bemutatni, hogy milyen volt a kölcsönök felvételének közgyűlési előkészítése, s milyen volt ezeknek közéleti, hétköznapi fogadtatása. Ezt követően – mivel minden esetben nagyon fontos beruházás megvalósulásáról, esetleg töredék-megvalósításáról volt szó –, bemutatom az adott intézményt, annak esetleges történeti előzményeit, hiszen ezek jelenleg is léteznek, funkcionálnak, immár 70 éve „részesei” a város működőképességének. Végezetül megállapítható, hogy napjaink városgazdálkodására, városüzemeltetésére milyen következményekkel járt ennek a kívánt, de végül is kényszernek nevezhető kölcsönnek a felvétele, s főleg a visszafizetése.

I. AZ ELSŐ SPEYER-KÖLCSÖN FELVÉTELÉNEK KÖZGYŰLÉSI ELŐKÉSZÍTÉSE 1925-BEN

Miskolc város közgyűlése 1925. június 6-án tárgyalta meg az előterjesztést a külföldi kölcsön felvételéről, annak nagyságáról, s határozatban mondta ki, hogy milyen infrastrukturális beruházásokat, milyen nagyságrendben támogat ebből.⁵

A határozat kimondja, hogy az egyesített városi kötvénykölcsönből – a törvény- és szerződéstervezet megszabott feltételei szerint – 500 000 dollárig terjedő kölcsönt felvehet Miskolc thj. város. A kölcsön fedezeteként „elhatározzuk, hogy arra az általános kereseti és forgalmi adó várost érintő része szolgál”. A beruházásoknál elsődlegességet és a legnagyobb támogatást a köztemető létesítése, a zeneiskola, a vásárcsarnok valamint az új járványkórház felépítése élvezi.

A kölcsönfelvétel indoklásában hangsúlyozták, hogy „a m. kir. pénzügyi kormány látván az egyes városokhoz különböző pénzcsoportokból beadott ajánlatok kivihetetlen-

3 Sz. Ormos i.m. 134–136.

4 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1925/e. 4 dob. 75. kgy./1928.

5 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a.17. köt. 177. kgy./1925.361–384.

ségét, úgy szintén az ajánlatok komolytalanságát, elhatározta, hogy a magyar városok kulturális, gazdasági és egészségügyi fejlesztése érdekében immár elodázhatatlannak látszó hosszabb lejáratú kölcsön megszerzését kezébe veszi. A pénzügyminiszter úr a Budapestre hívott polgármesterekkel közölte, hogy egy amerikai pénzcsoport hajlandó a m. kir. kormány által, a nemzetgyűlés felhatalmazása folytán kibocsátandó kötvények alapján a városok részére egyelőre 10 millió, azaz tízmillió dollár kölcsönt folyósítani.”⁶

A kölcsön évi 7,5%-kal kamatozó kötvény, amely 40 utólagos részletben, éspedig minden év január és július 1-én törlesztendő. Az első törlesztési idő már 1926. január 1. volt, s 82%-os elszámolási árfolyamon kapta a város. Különböző kiadások, terhelések, jutalékok vetődtek még fel. A félévi annuitást, (rendszeresen fizetendő tőkerészletet=tőketörlesztést) minden száz dollár után 4865 dollárban határozták meg. A kölcsönt, mivel 20 évre szólt, öt év múlva 2% stornóval, vagy 7 év múlva 1% stornóval lehetett felmondani, de 10 év eltelte után négy hónapi előzetes felmondás mellett bármikor készpénzben névérték szerint visszaváltható volt. Ezek a kötöttségek eleve azt jelentették, hogy Miskolc nem 500 000, hanem árfolyamveszteség címén (ez a 18%) és a félévi annuitás (4865) levonásával mindössze 385 675 dollárt vehetett fel. S természetesen évente külön fizetett kamat és tőketörlesztés címen 48 650 dollárt. A kölcsön felvételekor 1 dollár 5 aranykoronát ért, így a Speyer-kölcsön első részlete 1 928 375 aranykoronát jelentett Miskolc számára.

A közgyűlésen sokan a hitelfelvételből a város egyébként sem stabil pénzügyi életének, egyensúlyának végleges felbomlását gondolták. Volt viszont egy másik, a képviselők többségéhez köthető, erőteljesebb vélemény, amely amellet kardoskodott, hogy e kölcsön útján olyan közintézmények létesülnek a városban, amelyek hasznát az elkövetkező generációk fogják élvezni. Tehát a kölcsön indokolt és távlatokban hasznos. Ezt sugallta a sajtó is, mely szerint abban a tudatban él a város egész közönsége, hogy a felveendő kölcsön útján létesített intézmények a város fejlődésének, előhaladásának, gazdasági és kulturális megerősödésének újabb forrásai lesznek.⁷ A hitel felvételéről szóló tárgyalás során két kérdésre igyekezett választ találni a testület: időszerű-e, s előnyös-e a Speyer-kölcsön Miskolc számára. Az időszerűsége a válasz igen volt, „hiszen városunk Trianon után határváros lett, amelynek ilyen irányban való fejlesztése nemcsak a város területén lakó egyének érdeke, hanem egyenes állami érdek, sőt mondhatnánk az integer Magyarország érdeke”. Az időszerűséget ekkor és később is Trianon következményei adták, az, hogy Miskolc határváros, a felsőmagyarországi régió fővárosa. A fővárosra figyelő, születni készülő Nagy-Miskolc adottságaiban és lehetőségeiben Magyarország második legnagyobb városa. Ami a kölcsön előnyösségével kapcsolatos kérdést illeti, a válasz: „a feltételek lényegesen súlyosbítják a kölcsönt”, s *Hodobay* polgármester megfogalmazásában: „Ha a kölcsön feltételei egyes vonatkozásaikban talán súlyosabbak, s nagyon messze mögötte maradnak a békebeli beruházási kölcsönöknek, mégis az a meggyőződésünk, hogy a kölcsön felveendő, mert a kölcsön útján létesített intézmények hozzádeka biztosítja a kölcsön teherterét.”⁸

Az első kölcsön három részletben, 1925. szeptember 22-én, október 19-én és november 13-án érkezett meg a miskolci bankokhoz.⁹

6 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1913/a.17. köt. 177. kgy./1925. 364–365.

7 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a.17. köt. 177. kgy./1925. 379.

8 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a.17. köt. 177. kgy./1925. 384.

9 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 32937/1925., 36203/1925., 39767/1925.

Az első részletből a miskolci pénzüintézetek alap- és tartaléktökéjük figyelembevételével az alábbiak szerint részesedtek: Borsodmegyei Takarékpénztár (430 millió), Borsod-Miskolci Hitelbank (175 millió), Felsőmagyarországi Takarékpénztár és Leszámítoló Bank (1125 millió), Miskolci Agrárbank (1080 millió), Miskolci Hitelintézet (360 millió), Miskolci Kereskedelmi és Gazdasági Bank (300 millió), Miskolci Takarékpénztár (700 millió), Miskolci Népbank (150 millió), Magyar–Olasz Bank miskolci fiókja (1000 millió), Nemzeti Hitelintézet miskolci fiókja (1000 millió), Belvárosi Takarékpénztár miskolci fiókja (1000 millió) és Miskolci Kölcsönös Önsegélyző Hitelszövetkezet (150 millió). Összesen tehát 12 miskolci bank folyamatosan fogadott 7950 millió p. koronát az elfogadott munkálatok finanszírozására. 1925 végére a további részletek is megérkeztek a város pénzüintézeteihez.

II. A MÁSODIK SPEYER-KÖLCSÖN FELVÉTELÉNEK KÖZGYŰLÉSI ELŐKÉSZÍTÉSE 1926-BAN

A második kölcsön fogadásával, a pénzek felosztásával a törvényhatóság 212 kgy./1926. sz. határozatában foglalkozott. Az előterjesztés és megokolás szerint „a magyar városok részére a m. kir. Pénzügyminiszter úr közbenjöttével 1925. szeptember havában folyósított külföldi kölcsön a városok által tervezett beruházások fogantatására elégtelennek bizonyult. Úgy az egyes városok, mint a Városok Országos Kongresszusa sürgette az újabb beruházási kölcsön engedélyezését ... az m. kir. Pénzügyminiszter úr az újabb városi kölcsön megszerzése érdekében az első kölcsönt nyújtó Speyer és Társa newyorki céggel a tárgyalást felvette”.¹⁰

A 343 474 dolláros kölcsönből a Soltész Nagy Kálmán utcai általános iskolát,¹¹ a járványkórházat és mellette a fertőtlenítő intézetet,¹² a városi zálogházat,¹³ a Fazekas utcai Pece-híd újjáépítését,¹⁴ a második öntöttvas csővezeték Avason keresztüli lefektetését¹⁵ tervezték, mint legfontosabb beruházásokat.

A második kölcsön 1926 március és 1927 júliusa között érkezett ahhoz a 12 miskolci bankhoz, amelyek az első kölcsönben is érintettek voltak. Tehát a pénz fogadásának és munka finanszírozásának rendszere kialakult. A városi közgyűlések gyakran foglalkoznak az egyes beruházásokkal, főleg a költségkeretek túllépése miatt. Egyes jelentősebb túllépéseket (pl. Soltész Nagy Kálmán úti iskola) más célú városi hitelfelvételekből igyekeznek fedezni. Főleg a villamossági tröszt hitelkeretét használták erre, de helyi és országos alapítványok pénzei is segítettek lélegzetvételnyi megoldásokban.

1927-ben már látható volt, hogy a kölcsön terhére indokolatlanul sok építkezés indult. Így a 40+40+100 ínség- vagy munkáslakás, kisebb és nagyobb városi bérlakások (Eperjesi u. és Déryné u.), amelyeket befejezni nem tudtak. Mint el nem készült beruházást, városi tulajdont pedig értékesíteni nem lehetett. Ez indokolta, hogy a megkezdett munkákat folytatva, ugyanakkor a részleteket és kamatokat a fővárosi bankoknak törlesztve újabb, a korábbi kettő összegét meghaladó hitelt kényszerült felvenni a város 1928-ban.

10 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 18. köt. 212. kgy./1926. 304–305.

11 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 18. köt. 213. kgy./1926. 305.

12 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a.19. köt. 45. kgy./1927. 50.

13 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a.19. köt. 167. kgy./1927. 202.

14 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 19. köt. 167. kgy./1927. 203.

15 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 18. köt. 190. kgy./1926. 273–276.

III. A HARMADIK VÁROSI KÖLCSÖN FELVÉTELE 1928-BAN (1929-TŐL EGYESÍTETT KÖLCSÖN ELNEVEZÉSSSEL)

Az 1928. június 14-én tartott városi közgyűlés arról határozott, hogy a korábbi két kölcsön és más városi tartozások törlesztése, illetve kiegyenlítése érdekében a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár budapesti pénzügyintézetektől együttesen, de egyenlő arányban vegyen fel Miskolc újabb, 800 000 dolláros kölcsönt. A hét pontban rögzített garanciák nagyon szigorúak voltak, a bank a folyósítást a következő feltételek mellett biztosította: 1. A kölcsön időtartama 25 év, vagyis 50 félév. 2. Az elszámolási árfolyam 92%. 3. Az évi törlesztőrészlet, amelyben a tőke, a kamat és a kezelési költség benne foglaltatik 9,55%! 4. A törlesztési részletek félévente előre esedékesek. 5. A kölcsönt a két pénzügyintézet egyenlő arányban, s olyan dollárértékben biztosítja, amilyen annak a folyósításkor a budapesti tőzsdén jegyzett árfolyama, pengő értékben átszámítva. 6. A 25 év lejártá előtti kölcsönvisszafizetés módzatairól szól, amely szerint az első tíz évben 2%, tíz-húsz év között 1,5%, azon túl 1% a kártalanítási díj, amelyet a városnak kell megfizetnie. S végül 7. az első, a második, valamint a mostani kölcsön egymást rangsorban is követi, fedezete a város teljes vagyona, amelyet a város semmilyen körülmények között más hitelező javára nem köthet le a jelenlegi kölcsönt folyósító bankintézetek beleegyezése nélkül.

A város határozatban kötelezte magát, hogy a 800 000 dolláros kölcsönt kizárólag az eddigi függőkölcsönök teljes kiegyenlítésére, valamint a város úthálózatával kapcsolatos vállalkozói hitelek finanszírozására fordítja, illetve használja fel. Miskolcnak 1929-ben 2 516 746 pengő kölcsöntartozása volt, s ez a következőkből tevődött össze. A Magyar–Olasz Banknak 1926-tól 291 000 pengővel, a Borsod-Miskolci Hitelbanknak és a Miskolci Takarékpénztárnak 1927-es ingatlanvásárlás címén 200 000 pengővel, 8 miskolci pénzügyintézetnek különböző részarányban, 560 000 pengővel tartozott, amelyet 1927-ben a Korona szálloda átalakítására vett fel. A tűzérklantanya felújítására ugyancsak a fenti 8 intézetből 320 000 pengőt vett igénybe 1927-ben, a Szent István utcai Szinva-híd felújítására 70 000 pengőt, a Nemzeti Színház átalakítására 1925-ben 128 000 pengőt kellett felvennie, majd ugyancsak erre a célfeladatra még 118 147 pengőt. Az 1927-ben indított útkövezési programra a Miskolci Takarékpénztár nyújtott 249 909 pengő hitelt, a járványkórház továbbépítéséhez pedig az Angol–Magyar Bank 100 000 pengőt. A vásárcsarnok és a városi bérház építésének túlkiadásai 260 000 pengőbe kerültek, az újabb utcai szennyvíz- és csatornahálózatra 56 000, majd 29 690 pengőt kellett kiadni. A Speyer-kölcsönből finanszírozott építkezéseknél a túllépés 150 000 pengő volt, amelyet szintén hitelből lehetett finanszírozni.¹⁶

Ezek voltak azok a függőkölcsönök, amelyeket 2 516 746 pengő összegben kellett a harmadik kölcsönből rendezni. A fennmaradó 1 460 714 pengő pedig a kövezési program tartozásait, másrészt a további munkákat kellett, hogy fedezze. A város kövezési programja 1922-ben indult, s 1930–1931-ben kívánták befejezni. 1922–1928 között összesen 186 000 m² burkolat készült el a városban.¹⁷

Miskolc teljes adóssága 1928-ban a három kölcsönből 1 643 000 dollár, amely 9 366 100 pengő volt. Ezenkívül két olyan kölcsön terhelte a várost, amelynek

16 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 20. köt. 75. kg./1928. 105–117.

17 Ungár M., 1928. jan. 8.

összege 200 000 pengő volt (az egyik iskola, a másik lakásépítés kapcsán az Országos Népiszkolai Alaptól, másrészt a Pénzügyi Központtól származott).¹⁸

A három dollárkölcson után évente 993 275 pengő annuitást kellett fizetnie a városnak, amelynek kb. 80%-át, 557 795 pengőt tudott biztosítani az éves kereseti és forgalmi adóbevételekből. A maradék 20%-ot a belépő új objektumok (tűzleraktanya, Korona-szálló) bérleti díjaiból kívánták finanszírozni, a költségvetésben sem meggyőzőnek tűnő módon.

Az elkészült „törlesztési terv” szerint féléves 19 100 dolláros törlesztéssel az utolsó tőkemaradvány kifizetésére 1953. július elsejéig kellett, hogy sor kerüljön. A város tehát teljes vagyont leköötötte, jelzáloggal terheltté tette eddig az időpontig.

IV. A SPEYER-KÖLCSÖNÖK FELHASZNÁLÁSA, MISKOLCI BERUHÁZÁSOK

1. Járványkórház és Fertőtlenítő Intézet

Az első járványkórház 1888-ban kezdte meg működését Miskolcon. Ez a Szent István nevét viselő intézmény négy kórteremben 28 ágygal rendelkezett, s a Zrínyi u. mai 10. sz. telkével azonosítható helyen állt. Továbbépítését az akkori Kont–Bocskay–Martinovics–Zrínyi utcák által határolt tömbben tervezték, de a környezetben lakók tiltakozása miatt erről a város vezetése lemondott. 1919-ben az intézmény megszűnt, s kitelepítették a Zsolcai kapu Szinva melletti területére, ahol korábban az első világháborús barakk-járványkórház működött.¹⁹ Két egykori katonai barakkot alakítottak át úgy, hogy 16 kórtermet állítottak fel, összesen 200 ágygal. A későbbi továbbfejlesztés lehetőségei itt adóttak voltak, hiszen a háború éveit több ezer ember ápolására tették alkalmassá. A város a perifériára telepítést kényszermegoldásnak tekintette, *Szabó Ármin* tiszti főorvos tervei szerint egy járványintézetnek, mint államilag dotált közkórháznak a Szentpéteri kapuban, az akkor már tervezett új köztemető szomszédságában lehet a végleges elhelyezése.²⁰ S mert a temető kijelölésében nem tudtak dönteni, a fertőző betegségek, főleg pedig a nyomortelepek (Danyi-völgy, Vay úti barakk-telep a Tetemváron) által is szült tüdőbaj terjedése miatt az intézmény megépítése nem volt kéleltethető, a Speyer-kölcson felhasználásánál a fontos beruházások közé került.

Az új járványkórházra a kölcsönből annyit terveztek, mint a Halickán 3 db emeletes bérház felépítésére, illetve költségeire, tehát 255 200 pengő²¹. A tervek két év alatt valósultak meg, az új intézményt 1928-ban adták át, s *Báthory István* tervezte. A korabeli híradások szerint hasonló jellegű közintézmény csak Székesfehérváron volt, de kevesebb ágygal, férőhellyel rendelkezett.²² *Henszelmann Aladár* írta az átadásról, hogy „az új fertőtlenítő intézet mint egy egész kis városrészt, vörös tetejű pavilonjaival, kertektől övezetten az Erzsébet kórház mögött terül el. A pesti útra kiugró vadonatúj, szemnek kellemes ház, sőt utcacsoportja egyben egészségügyi ékessége az új Miskolcnak, a leendő mintavárosnak. Az Alföld és Felvidék határán missziót fog teljesíteni.”²³

Az orvosi mentalitás és tervezés tehát nem a temető, hanem a már jól kiépült Erzsébet kórház részeként valósította meg a járványintézetet. A Farkas Jenő–Csabai kapu–Bottyán János és Semmelweis Ignác utcák által határolt hatalmas, 28 hold területen

18 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 20. köt. 75. kgy./1928. 105–117.

19 Reggeli Hírlap, 1919. október 7.

20 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1910. 321/1940.

21 B.-A.-Z. m.Lt. IV.1903/a. 19. köt. 45. kgy./1927. 50.

22 *Henszelmann A.*, 1928. augusztus 19.

23 *Henszelmann A.*, 1928. 5.

elhelyezkedő, 30 különféle épületnek és osztálynak helyet adó kórház-tömb délnyugati negyedében alakították ki az akkor még független járványkórházat. Teljes kiépülésekor az 1940-es évek elején 6 egysége vagy épülete, pavilonja volt. 1928-ban egy 20 helyiséges, két nagyobb egységben 50 illetve 12 ágyat magába foglaló részlegét adták át, az akkor legmodernebbnek számító felszerelésekkel, így laboratóriummal és műtőszobákkal. A kórházat alkalmassá tették tömegjárványok betegeinek fogadására, így két db, egyenként 64 ágyas részleggel is ellátták. A kórház hasonlóan fontos épülete volt a fertőtlenítő intézet.

A kölcsönnek az építkezésre felhasználható része, keretösszege már 1930-ra elfogyott, de olyan igényeket kellett kielégíteni, amelyek a további építkezést kikényszerítették. 1934-ben minisztériumi vizsgálat során vetődött fel, hogy a főleg városi érdekeket kielégítő Erzsébet kórház, és a megyei elvárásoknak is megfelelni köteles Szent István kórház közötti ellentétek részben feloldhatók lennének, ha „a város az új járványkórház egyik pavilonját tüdőbeteg kórház céljára az Erzsébet kórháznak átengedné”, s ezzel megoldást nyerne a miskolci tüdőbeteg kórház régi keletű terve. Így született meg egy 20 ágyas, tüdőbeteg kórházi osztály felállításának gondolata.²⁴ Ez volt az első lépés abban az irányban, hogy Miskolcon – a járványkórházhoz hasonlóan – létrejöjjön egy önálló tüdőkórház. Ez a mai Szent Ferenc kórház helyén a Csabai kapuban, az egyébként Felsőmagyarországi Zsidó kórháznak épült, majd eladott, később hadkiegészítő parancsnokságként is funkcionáló épületben működött.²⁵

1938-ban a munkálatokat már 330 000 pengővel támogatta az Országos Betegápolási Alap, 50 000 pengővel a korábbi járványkórház építési alap, külön 109 680 pengő hitellel a Pesti Hazai Első Takarékpénztári Egyesület. A 255 200-ra tervezett bekerülési költség 1 046 347 koronába került úgy, hogy a pengő-korona váltáskor a tervezett alap 744 090 korona lett. A költségtüllépés így is számottevő, 302 257 korona volt, amelyet más, meg nem valósult építkezés terhére finanszíroztak. (A költségtüllépéseket a városi számadások, elszámolások megmagyarázták, vagy indokolták – pl. új makadámút építése, járdák, víz- és szennyvízcsatorna-rendszer kiépítése, az ingatlan-kisajátítás megváltozott összege –, s úgy vélték, az 1940. évi városi költségvetés ennek fedezetéről tud gondoskodni.²⁶

Az 1944. évi bombázások – a rendező pályaudvar céltévesztése miatt – a Zrínyi és a Semmelweis utcák környékén is jelentős épületkárokat okoztak. A háborút követő romeltakarítások során, 1945 június-július között a régi járványkórház épületét a Zrínyi utcán teljesen le kellett bontani, el kellett takarítani.²⁷ Komoly károkat szenvedett az új járványkórház pavilonegyüttese is. A felújításra 1946 április–augusztus között került sor.²⁸ A helyreállítás mellett bizonyos egységeket újra kellett építeni. A városi törvényhatósági bizottság rendkívüli kisgyűlése kimondta, hogy az egyik betegpavilon és a fertőtlenítő intézet munkálatait 1946-ban, a felvételi épületet, a konyhát és a hullaházat még szintén ebben az évben, a másik betegfogadó épületet, a víz- és villanyrendszert 1947-ben, a környező kisegítő épületeket pedig 1948-ban kell fel-, illetve újraépíteni.

A szükséges munkálatok tényleges befejezése előtt az Erzsébet és a Szent István kórházak közötti nézeteltérések megszűnésekor elkezdődött az intézmények államosítása, amely más megvilágításba helyezte a korábbi problémákat, feladatokat.

24 Reggeli Hírlap, 1934. szeptember 26.

25 Reggeli Hírlap, 1932. december 17., Reggeli Hírlap, 1933. május 3.

26 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a.30. köt. 200. kgy./1938.

27 B.-A.-Z. m.Lt. IV. XXI. 508.159/1947.

28 B.-A.-Z. m.Lt. IV. XXI. 508. 159/1947.

2. Zene- és női kereskedelmi iskola a Zárdatéren

A Speyer-kölcson felosztásakor 348 000 pengőt terveztek a zene- és a női kereskedelmi iskola megépítésére. (Ugyanannyit, mint a Búza téri vásárcsarnokra.) Az épület terveit *Waelder Gyula* 1926-ban elkészítette, s a munkálatok megkezdésétől számított egy éven belül felépült a monumentális épület, amelyet 1927-ben avattak fel. Ez a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola jelenlegi épülete (Bartók Béla tér 1.) Az épület összesen 628 600 pengőbe került, a 280 600 pengős túllépést 1937-ben a közgyűlés tudomásul vette.

Itt kapott helyet Miskolc thj. város Női Felsőkereskedelmi Iskolája. Jogelőd intézménye az 1891-ben létesített fiú felsőkereskedelmi iskola volt, amelyben eredetileg két-évfolyamos képzéssel helyet kapott a leány szaktanfolyam is.²⁹ A kereskedelmi oktatásnak kezdettől fogva szakmai mecénása volt a miskolci Kereskedelmi és Iparkamara. Támogatásukkal már 1914 előtt felvetődött egy önálló iskola létesítésének gondolata. *Nagy Ferenc* polgármestersége (1912–1917) idején kapott a város minisztériumi engedélyt az iskola létesítésére. Az új szakoktatási intézmény ennek alapján nyílt meg 1917-ben a Herman Ottó Múzeum mai papszeri épületében. Az iskola 1917–1927 között bár viszonylag nyugodt körülmények között működött, iratai elkallódtak, közülük csupán az anyakönyvek töredékeit őrzi a Megyei Levéltár. Az iskola új épületbe költözésének történetét a megjelent értesítőjéből, 1927-ből ismerjük.³⁰ Az iskola 1940–1950 között kétszer is nevet változtatott, 1951-től pedig szintén több hely- és elnevezés-változás következett. Jogutód intézménye a jelenlegi Fáy András Közgazdasági Szakközépiskola.

Miskolcon a szervezett zenei képzés és oktatás 1897-re nyúlik vissza, akkor alakult meg *Klima Mihály* „Miskolczi Zeneakadémia”-ja, amely azonban 1900-ban megszűnt, mert múzeumépületbeli helyiségeit a városi közgyűlés visszavette.³¹ A következő tanévben új zeneiskola indult a meghívott *Lányi Ernő* vezetésével. Az iskola a Magyar Nemzeti Bank jelenlegi helyén, az egykori Fáy-kúria kórháznak is használt épületegyüttesében kapott helyet. A kórház 1901-ben költözött át a mai Erzsébet kórház akkorra elkészült épülettömbjeibe,³² míg a zeneiskola az Osztrák–Magyar Bank kétemeletes palotájának felépüléséig, 1907-ig maradhatott a mai Hősök tere szomszédságában. Ezt követően két különböző helyen és épületben folyt az oktatás, majd az 1908-as tanév a Hunyadi utcában kezdődött. 1911–1926 között viszonylag hosszabb ideig a Deák, mai Déryné utcában volt a zeneiskola, s ezek a költözködések úgy történtek, hogy a hallgatói létszám 300–450 fő között mozgott.³³

A zeneiskola „mozgására” úgy került sor, hogy 1907-től (a kórház telkéről való elköltözést követően) a város tervpályázatot hirdetett a két iskola együttes elhelyezésére. A pályázati kiírás 14 tanteremre, 2 igazgatói és 2 iskolaszolgái lakásra szólt. A tervek elkészültek, de a helykijelölés váratott magára. Amikor mód nyílt az ún. Hercz-féle telek városi megvásárlására, megjelent a város fejlesztésében a Speyer-kölcson. Az új pénzforrás megkívánta új tervek készítését, s így született meg a zeneiskola épülete.³⁴ A tervezéskor külön elvárás volt, hogy zeneterme, nagyterme hasonló legyen a Koronáé-

29 *Csorba Cs.–Gállné Jakó M.–Tóvári J.* 1989. 157–161.

30 Miskolc thj. város Felsőkereskedelmi Iskola Értesítője, 1937. 7–9.

31 *Halmay B.–Leszih A.*, 1929. 271.

32 *Singer H.*, 1900. 130.

33 *Halmay–Leszih* im. 272.

34 *Kellner Ft.*, 1927. 5–41.

hoz vagy a Három Rózsa szállodához, amelyben nemcsak hangversenyeket, hanem előadói esteket, bálakat is lehetett tartani. A zenepalota nagytermét így 465 személy befogadására alakították ki.

Az épülethez kapcsolódik még a 10-es honvéd hadimúzeum elhelyezése, 1938-ban s egy másik oktatási intézményé is, hiszen 1944–1948 között az épület adott helyet az akkor már vegetáló Jogakadémiának.³⁵

3. A Búza téri vásárcsarnok és az új vásártér kialakítása

A vásárcsarnok felépítésével a kölcsön előtt, de a kölcsön felhasználása során is gyakran foglalkozott a közgyűlés. Így a finanszírozási lehetőségekkel a 185 kgy./1925., a 38 kgy./1926. és a 226 kgy./1926. foglalkozott, s ezek eredményeként fogadták el a terveket, adták vállalkozásba a kivitelezést. A felhasználásra tervezett kölcsön összege 348 000 pengő volt, a tényleges kifizetés az objektum átadásakor pedig 512 660 pengő lett. A kölcsön terhére így 164 660 pengő jelentkezett. A még elvégzendő munkákkal a valóságosan felhasznált összeg 704 260 pengő lett, a hiányt 292 260 pengőben határozták meg. Kifizetése részben az 1928-ban felvett újabb 800 000 dolláros kölcsönből, másrészt a városi villamosüzem, villamossági tröszt fejlesztésére 1934-ben felvett kölcsön terhére történt. A több mint kétszeresébe került beruházás ennek ellenére szükséges volt, a városi piac és a kereskedelmi centrum több évtizedes, generális gondjait oldotta meg.

Miskolc városrendezési elképzelései és szabályai a 19. század végétől fontos feladatnak tartották a Búza tér reformját, amely egyet jelentett a piac és az elárúsítóhelyek koncentráálásával. Az első, valóban korszakos terv 1922-ben született, s ez a Búza tér keleti sarkában már nagy alapterületű vásárcsarnokot képzelt el. A város hivatalos véleménye az volt, hogy a Búza teret olyan épületegyüttessel kell körbevenni, amelynek emeleti része lakásként szolgál, a földszinti traktusokban pedig kétfrontos üzletsort lehet kialakítani. „Az épületek frontjai a Zsolcai kapura néznének, belső frontjai félkör alakban simulnának a tér jellegéhez, s ezért nemcsak az utcafronton lehetne üzlethelyiségeket építeni, hanem a tér felé is, sőt a Szentpéteri kapui frontján is.”³⁶ Az így körbeépített 40 m átmérőjű tér asztalokkal lett volna felszerelve, s ez is piacként szolgált volna. Az 1922-es terv öt darab kétemeletes épülettömbbel vette volna körbe a belső teret.

A vásárcsarnok *Münnich Aladár* budapesti építész tervei alapján, egy sor jó nevű miskolci cég közreműködésével és kivitelezésében alig több, mint egy év alatt készült el. A korabeli összehasonlítások szerint csak Pozsonynak volt ilyen vásárcsarnoka, a „vidéki Magyarország” ekkor még páratlan építményét reklámozták benne. Minősítése szerint „a modern építész stílusnak könnyen és merészen felfelé törekvő konstrukciói, a takaros, logikus rend, végtelen tisztaság, gondos és praktikus beosztása a helyiségeknek, a lakatos-, asztalos-, és villanszerelési ipar avatott készítményei, a csupa csillogás, ragyogás adják meg azt a tiszta harmóniát, mi az épületet jellemzi.”³⁷

A csarnok frontjain 42 kisebb és nagyobb üzletet nyitottak meg, közöttük vendéglőt is. A belső térben 139 üzlethelyiséget, a pincében pedig 600 elárúsító asztalt alakítottak ki. A vásárcsarnoknál azt gondolták, évtizedekre megoldja a piaci árusítás gondjait. Ezért az épület környéki nyílt árusítást azonnal be is tiltották. (Ez mindössze

35 *Dobrossy I.* 1995a. 67–76 és *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1938. július 2.

36 *Reggeli Hírlap*, 1922. február 2.

37 *Reggeli Hírlap*, 1922. február 26.

néhány hétig tartott.) A városban még két piacot engedélyeztek. Egyiket a Vörösmarty utcán, ez volt az ún. kispiac, a másikat pedig a Werbőczy, mai Dózsa Gy. utcán.

A vásárcsarnok az 1944. június 2-i bombázáskor – közvetlen környezetével együtt – súlyos károkat szenvedett. A visszaállítás során, 1945–1946-ban elvesztette külső díszzeit, a timpanon fölé emelkedő faragvány-kompozíciót (*Somló és Fia* miskolci szobrász és kőfaragó mesterek munkája volt), s nem került vissza az óraszerkezet sem.³⁸

A vásárcsarnokra vonatkozó dokumentumok ismeretében valószínű, hogy a kölcsön felhasználása során itt adódott a legtöbb gond, hiszen a város még saját költségvetésében 1937-ben és 1938-ban tervezett támogatását sem tudta biztosítani.

A Speyer-kölcsön felhasználásakor külön beruházásként szerepelt az új vásártér kialakítása. Ez ugyan nem a mai Búza teret jelenti, hanem a Szentpéteri kapu, avagy a Halicka irányába az állatvásárteret. Témájuk szerint annyira összekapcsolódnak, hogy megemlítését itt tartottam szükségesnek.

Az új vásártér építkezéseit a törvényhatósági bizottság a 101/1926. és a 191/1926. számú közgyűlési határozataiban döntötte el. Eszerint 92 327 p. összeget kívántak a munkára fordítani, amely már 1929-re elérte a 294 703 pengőt, tehát a tervezett költséget több mint kétszázezer pengővel meghaladta.

A beruházás fedezetét a város már a második Speyer-kölcsönben és a Miskolci Pénzügyigazgatóság lényegesen kevesebb, mintegy 6000 pengős hozzájárulásában látta.

A költségütlépés magyarázata az, miszerint a „túlkiadás oka elsősorban az, hogy a vásártér létesítési munkálatai nagyrészt nem vállalkozásokba adás útján, hanem háziilag végeztettek el. Ilyenek voltak az útépités és a tereprendezéssel kapcsolatos földmunkák, mészkö, kavics, salak és egyéb anyagok beszerzése, hídmérleg beállítása, korlátozószlopok, jegyszédőbódék, kapuk építése, valamint a különféle címeken felmerült napszámok.”

4. Városi Zálogház

Zálogintézet létesítésére a törvényhatóság 80 000 pengő hitelt jelölt ki a Speyer-kölcsön terhére. Ezt az 59/1926. számú közgyűlési határozattal hagyták jóvá. Az intézet elkészült, s a 64/1934. sz. közgyűlési határozat elfogadta ennek átadását a Postatakarék-pénztár részére, tehát a város ekkor már eladta az intézményt.

A városi zálogház működéséről először 1900-ban szerzünk tudomást. Ekkor említik, hogy az 1881. évi XIV. tc. értelmében ékszerek és ruhaneműek után csak 12–16% haszon szedhető s ezzel szemben Miskolcon 24, illetve 32% is gyakorta előfordul³⁹. A magánzálogházak jóval kisebb haszonnal dolgoztak. Sajtóhírdetésekből vagy korabeli visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az első magánzálogházak mikor alakultak, szerveződtek meg Miskolcon. A városi lak- és címjegyzékek ugyanis sem 1895-ben, sem 1912-ben a zálogházakat nem tüntették fel.

A Borsod c. lap 1886. március 24-én jelentette meg *Krausz József* „magán zálogintézet”-nek hirdetését, amelyben az elévült zálogtárgyak ún. arany, ezüst, egyéb ékszer, értékpapír, ruha és különféle fehérneműek „közelbeli” értékesítésére, elárverezésére hívja fel a lakosságot figyelmét.⁴⁰

A tanácsköztársaság bukását követően a Reggeli Hírlap munkatársa sorra felkereste a miskolci zálogházakat, s a következőkről számolt be: Miskolcon mindössze három

38 *Dobrossy I.* 1995b. 114–117.

39 Szabadság, 1900. április 7.

40 Borsod, 1886. 12. szám.

zálogház van.⁴¹ Érthetően mindhárom a főutcán volt. Az egyik a mai 76. számnak felel meg, ahol a tulajdonos arról számolt be, hogy „a zálogházakat a tanácskormány rendelettel megszüntette, illetőleg működésüket felfüggesztette. Az elhelyezett tárgyakat sietve kiváltották. A száz koronát meg nem haladó becsértékű tárgyakat pedig a bolsevik kormány rendelete alapján minden ellenérték nélkül ki kellett adni.”⁴² Műintézet 1892-től működött a városban, s abban reménykedett, hogy a korábbi szép idők majd csak visszatérnek. 1919 végén már működött a Miskolczi Bank és Zálogház Rt., ahol a megbecsült értékből csupán csak 8%-ot, míg a kisebb vagy magánzálogházak akár 25–30%-ot is levesznek. A harmadik zálogház a Sötétkapu alatt vált ismertté. Ezt volt az ún. Krausz-féle zálogház, amelynek hirdetései már az 1880-as években megjelentek a városban.

A Speyer-kölcsönből Miskolc város 1926-ban fogadta el azt a határozatot, amely a városi autóbusz-közlekedés bevezetéséről és egy városi zálogház létesítéséről szól.⁴³ Ez a zálogház 1927 februárjában nyílt meg, s a Széchenyi u. 43. sz. alatt azonosítható.⁴⁴ Három évig működött itt az intézmény, akkor jelent meg a hír, hogy áthelyezik 1930. május 1-től a zenepalotába.⁴⁵ Hároméves működése alatt 51 ezer tárgyat helyeztek el ebben a városi intézményben, amely a korszak megítélése szerint „a kisemberek egyedüli pénzforrása” volt. A zenepalotába költöztetett árverésre az intézmény előcsarnokában 1934-ben került sor először. A helyi sajtó az akcióról mint „valami békés családi hangulat”-ról számolt be, ahol nem volt licitálás, ennek ellenére az árverési összeg kétszerese folyt be a zálogháznak. A zálogház(ak) akkori hangulatáról, légköréről a korabeli sajtó gyakorta tudósított. Így egy 1934-es híradás szerint: „A zálogház árverésén megjelentek a miskolci, ezzel az üzletággal foglalkozó kis ékszerészek, valamint sok érdeklődő, de ugyanakkor több pesti ékszerész is helyet foglalt a padosorokban jellegzetesen kis fekete táskával a kezében. Pontban tizenegy órakor ütött először a kalapács és gazdát cserélt egy kis aranygyűrű. Ettől kezdve egymás után kerültek az árverezőasztalra a különböző ékszerek, órák, láncok, cigarettatárcák, sőt egy hatalmas ezüst serleg is, amelyet 1928-ban Nyíregyházán lovasverseny tiszteletdíjaként adtak.”⁴⁶

A 225 kgy./1934. sz. határozat megfogalmazza, hogy az intézmény Postatakarék-pénztárnak történő eladásából 67 000 pengő jövedelem, bevétel származott. A képviselő-testület úgy ítélte meg, hogy ebből az összegből Speyer-kötvényeket kell vásárolni, ezzel csökkentve a városi kölcsön nagyságát (a Speyer-kötvény árfolyama ekkor nagyon alacsony volt).⁴⁷

A belügyminiszter válasza szerint a Speyer-kölcsönkötvények visszavásárlása „nem tartozik azon felhasználási célok közé, melyek a Speyer-kölcsön szerződésben meg vannak állapítva, s ezért jóváhagyhatónak nem találta”.⁴⁸ A zálogház tehát megszűnt városi intézmény lenni, s az államosításig csak magánintézetek működtek Miskolcon.

41 Reggeli Hírlap, 1919. október 10.

42 Reggeli Hírlap, 1919. október 10.

43 Reggeli Hírlap, 1926. december 1.

44 Reggeli Hírlap, 1927. február 27.

45 Reggeli Hírlap, 7. 1930. február 14.

46 Reggeli Hírlap, 1934. szeptember 7.

47 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a.26. köt. 25. kgy./1934. 304–306.

48 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a.28. köt. 49. kgy./1936. 71–72.

5. Déryné u. 1. és 2. sz. alatti városi bérházak

Miskolc első városrendezési térképén, 1897-ben a Hunyad utcától a Vörös templomig terjedő útszakasz a Serház utca nevet viselte. 1928-ban, az első világháború befejezésének 10. évfordulóján Miskolc házi ezredére emlékezve, a József laktanya falán (átalakítás után ez a Herman O. Gimnázium) nagyméretű emléktáblát helyeztek el, feltüntetve rajta a laktanya történetét és a 10-es honvédezred harci eseményeit. 1928. május 6-án változott meg az utca neve, a mai Tízes honvéd utcára. A Tízes honvéd u. és a Szinva-meder között már az 1920-as években új utcát szerettek volna megnyitni (nyomvonala szintén szerepel az első városrendezési térképen). Az 1930-as évek végére ennek is kialakul csaknem teljes utcaszakasza. (Az 1946–48-as utcanévváltozáskor ez lett a Hoffmann O., majd az 1989–91-es utcanévváltozás után a Szent István utca). A korábbi Szent István utca, amely a városi bérházak építése kapcsán feltűnik, a mai Nagyváthy J. utca nyomvonalának felel meg. A bérház építések a bérház és a Szent István utcák között új utcát nyitottak, ez volt a Déryné utca, később amikor a Déryné utca a színház melletti Deák Ferenc utca nevét vette át, Kommün u. lett, 1989–1991-től pedig Tízes honvéd köz a neve. A város történeti irataiban, a Speyer-kölcson kapcsán szereplő „Déryné utcai bérházak” tehát a mai várostérképen a Tízes honvéd utcán, illetve az abból nyúló Tízes honvéd köz két oldalán található.

A városi bérház építését Miskolc városa a 163/1926. közgyűlési határozatával hagyta jóvá. 1927-ben elkészült valamennyi építési dokumentáció, megtartották a versenytárgyalásokat. 1929 nyarán pedig megtartották a műszaki átadást. 1932-ben a közgyűlés szavazott a bérház eladásáról, majd 1935-ben ez valóban meg is történt, a bérház a *Deutsch J. és Fia* cég tulajdonába került.⁴⁹ Az építkezés a Serház u. 25–27–29 .sz. telkeinek kisajátításával kezdődött.⁵⁰

Az 1926. évi indoklásában a közgyűlés kimondta, hogy a város „a Serház utcán 2500 millió költséggel két, emeletes bérházat épít. Az új épület kedvezőbb elhelyezése lehetővé tétele, másrészt az új épület keleti oldalán a Serház utcából tervezett utca vonalának „megfelelő kiképzése céljából szükségessé vált a meglévő telek kibővítése. Ezen célra előnyösnek találta Tanácsunk a Serház u. 29. számú telek megvételét.” Az ingatlan megvásárlása 100 millió koronába került a városnak.⁵¹

Mivel a városi kölcson felhasználásában a belügyminiszter döntött, a tervezett bérházi építkezéshez az engedélyt meg kellett kérni. Az ún. városi bérlakásprogram *Hodobay Sándor* polgármesterségének (1920–1935) kezdetén indult. 1927-ben négy kiemelt építkezés folyt, az ún. Soltész Nagy Kálmán utcai bérpaloták (3 322 484 520 korona beruházási összeggel), a Serház utcai 1. bérház építése (882 490 250 korona beruházási összeggel), a 2. számú bérház építése (1 386 718 750 korona beruházási költséggel), a Vay úti telepen 40 szükséglakás építése (845 225 370 korona összeggel), a negyedik az ún. százlakásos program volt, 1 002 698 560 korona összeggel. A Serház vagy Déryné utcai városi bérházak a bekerülési összeget tekintve harmadába kerültek, mint a Soltész Nagy Kálmán utcai bérházak.⁵² A Déryné utcai 2 bérház 51 lakást, a Soltész Nagy Kálmán utcai 83 lakást foglalt magába.⁵³

49 Felsőmagyarország, 1932. november 17. Reggeli Hírlap, 1935. július 7.

50 Miskolcz, 1910. július 24. (Városrendezési céllal Miskolc már 1910-ben megvásárolta a 25–27. számú telket.)

51 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 300/1928.

52 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 300/1928.

53 *Halmay-Leszih* im. 158.

A belügyminiszter az 1. számot viselő, második bérház kapcsán 1927-ben úgy látta, hogy „a fenti számadatokból megállapíthatólag a lakásépítési célokra eddig felhasznált összeg nem haladja túl az engedélyezett összeget, a pénzügyminiszter úrral nem teszek észrevételt az ellen, hogy a város részére engedélyezett külföldi kölcsönösszegeből 1320 millió korona a Serház utcai bérház felépítésére fordíttassék...”⁵⁴

1927-ben a városi közgyűlés a munkák folytatása mellett döntött a következő indoklással: „A lakás építési akció folytatása közben tanácsunk célszerűnek és szükségesnek találta, hogy a Tízes honvéd utcában múlt évben megépített II. emeletes városi bérház a csendőr laktanya mögött tervezett utcáig egy két emeletes toldalékkal kibővítettessék, mi által emelet-soronként 3, összesen 9 és pedig 3 szobás, 6 db 2 szobás, minden mellékhelyiséggel ellátott modern lakást nyerünk, s ez által ennek a helynek a végleges rendezését is keresztülvisszük.”⁵⁵

A pályázatra 54 ajánlatot adtak be, ebből 7 volt olyan, amely a tervezés és kivitelezés teljességét vállalta, míg 45 ajánlat a szakipari munkákra vonatkozott, a korabeli Miskolc legjelesebb ipari képviselőit felsorakoztatva. A 7 tervező és kivitelező Miskolcon ismerős, tevékenységüket egykor felmérendő, megemlítem őket: *Uhrini Kovács Kocsárd, Singer Samu, Feldmann Mór, Katona Lajos és fia, Ungár Mór, Papp Sándor*, valamint *Hevesi Lajos és Társa*. A város *Singer Samu* pályázatát és ajánlatát tekintette legjobbnak és legelőnyösebbnek. Talán azért is, mert a szemközti, hasonló bérház építését is felvállalta, garantálta az egységes utcakép megalkotását, a két meghatározó épület egységes homlokzati megjelenését. Az építési bizottság szerint „a mai építőipari pangás idején a városnak az a feladata, hogy építőipari munkáiból mennél több adófizető kisiparost juttasson munkához, s ezért a munkának részletekben való kiadása mellett döntött.”⁵⁶

Az első bérház és annak toldalékreszeit költségkihatásaival az építési szakbizottság 1928 végén fogadta el.

A kiviteli költség 485 158 pengő, a 26 154 pengős túllépést a bizottság olyan új és költségvetésen kívüli munkával indokolta, amelyre az épület és a város érdekében feltétlenül szükség volt. Így pl. a tervezettnél díszesebb rácsokat és kapuk kerültek az épületre, díszesebb lett Tízes honvéd utca felőli homlokzata, s a tervezettnél több lett a műkő- és csempeburkolat, illetve az ebből adódó munka.

A város az építési tervezés, a mű- és építésvezetés munkálatait a halickai emeletes bérházakkal, a zeneiskolával és a vásárcsarnokkal szemben nem magántervezővel és építésszel végeztette, így 19 400 pengőt takarított meg, többet, mint amibe a költségvetésen felüli munkálatok kerültek (13 290). Így, s ezekért a munkákért *Báthory István* és *Urinyi Adolf* külön jutalmakat kapott.

Az 1938. évi elszámolás és közgyűlési előterjesztés szerint a vásárcsarnokot és a Déryné utcai második városi bérházat is a Stabil Építő Rt., valamint *Katona Lajos* és *Társas* cég építette. Erre „csupán” 105 600 pengős költségvetést terveztek, a 163 kgy./1926. számú határozat ezt az összeget a Speyer-kölcsön terhére már 212 000 pengőre emelte. A vállalati kivitelezés során 97 375 pengős túllépés történt, tehát az építés végső összege 309 375 pengő volt. A túllépés finanszírozásához a pénzügyminiszter felvett kölcsön, a villamos tröszt kölcsöne, valamint jelentős mértékben az 1929-ben felvett 800 000 dolláros ún. egyesített kölcsön jelentett háttérrel, illetve segítséget.

54 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 300/1928.

55 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 1690/1931.

56 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 1691/1931.

A hiteltüllépést az építők azzal igazolták, hogy a régi épületek bontása és a lakók kielepítésének elhúzódnása került sokba. Másrészt a vállalkozók által benyújtott keresetet a város – pénz hiányában – nem tudta, vagy csak késedelmesen tudta kifizetni. Azokat addig váltókkal fedte le, s ezeket később a villamos kölcsönből kellett beváltania. Tehát az építkezést végső soron nem a tervezési és kivitelezési munkálatok, hanem pénz hiányában a kényszerű pénzügyi tranzakciók drágították meg. A Tízes honvéd köz mai két építménye így 806 215 pengőbe került az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején Miskolc önkormányzatának.

6. Vízvezeték főnyomócső az Avas alatt és a városi vízhálózat felújítása

1899-ben elkészült egy kiviteli terv, amely szerint Miskolc vízellátását a Sajó völgyében nyerhető ivóvízre építenék. Ez is kényszermegoldás volt, hiszen a Bükk hegységtől való víznyerés lett volna optimális megoldás, de ezt a források tulajdonosa, a kincstár a vasgyár vízszükségletére tekintettel elvetette, illetve nem engedélyezte. Tapolca szerepe – közelsége, jó klímája, nem elsősorban vize miatt – viszont megnőtt a város életében, s a közgyűlés 1910-ben úgy határozott, hogy a munkácsi püspökségtől 48 hold területet 216 000 koronáért megvásárol. A közgyűlési határozatnak megfelelően a források mellett szivattyútelep épül és a görömböly-tapolcai után, kb. 9 km-es csőszakasszal, az Avas oldalában (170 adriai szint feletti magasságban) készült víztározó medencébe vezetik az ivóvizet. Ez volt az első nyomócső, de már 1910–1911-ben felvetődött egy – biztonsági okok miatti – második csőrendszer elkészítése is.⁵⁷

Az 1913-as év a város vízellátásának kiépítésében alapvetően fontos volt. Ez a Miskolci Vízművek születésének dátuma, a tapolcai gépház elkészítésének éve. Az Avas északi oldalán, a Pipisdombon megépített tárolómedence beindítása, amelybe egy 425 mm-es nyomócső szállította a vizet.⁵⁸

Az első világháború alatt – javításokkal – ez a rendszer biztosította a város vízellátását. A második nyomócső terve viszont már a háború végén felvetődött. Az új tervek 1924-re készültek el, készítője *Pazár István* volt.⁵⁹ Az első szakasz 1927-ig el is készült a gépház és Dudujka között.⁶⁰ A továbbfolytatásra a Speyer-kölcson biztosított fedezetet. A város a főnyomócső megépítését a legfontosabbnak tartva, azt a pénzek felhasználása sorrendjében az első helyre tette.

Az 1938. évi közgyűlés 280. sz. határozattal erről a következőt állapította meg. A kijelölt hitel 266.800 pengő volt, amely összeg teljes egészében átutaltatott a víz és csatornamű pénztárába. Az üzem igazgatósága számadási okmányokkal igazolta, hogy a meghatározott célra 269 000 pengőt fordított, tehát a további munkálatokat saját terhére végeztette el.⁶¹

A pénz elfogyott, s folytatásra csak 1937-ben kerülhetett sor. Ekkor a 400 mm-es csővezeték a Csermőke-völgyén vezeték tovább a Dudujkától, amely áthaladt a diósgyőri vasút hídja, az ún. Dobogó alatt, majd északi irányban vezetett tovább. A Közdülő úton még további 1,4 km hosszúságban épült meg, s ezt 1937 nyarára fejezték be.

A munkálatok ezt követően az alagútúrassal folytatódtak. A vízmű igazgatója ekkor már *Hajós László* volt, ő tervezte és felügyelte az átfúrési tevékenységet. A fúrás

57 *Szűcs S.*, 1910. március 10., 12. és 19.

58 A Miskolci Vízművek és Fürdők 50 éves története, 1963. 11.

59 *Déli Hírlap*, 1995. november 22. (Emléktábláját születésének 120. évfordulóján, 1995. november 21-én avatták fel Tapolcán az Olasz-kút mellett.)

60 A Miskolci Vízművek és Fürdők im. 13.

61 *Hubay L.*, 1993. 269–273.

szakmai irányítója *Becht Rezső* bányász mérnök volt. A 733 méteres átfúrást pontosan egy év alatt végezték el, a felavatásra pedig 1938. május 2-án került sor. Az alagút belső mérete 1,9 m x 1,5 m, s ebben halad a 0,5 m-es vizet szállító cső.

Az alagutat *Fekete Bertalan* polgármester avatta fel, kiemelve, hogy az alagútrendszer elválaszthatatlan kapocs Tapolca és Miskolc között, amely nemcsak a nagyváros vízellátását biztosítja, hanem egy háborús helyzetben fontos légoltalmi helyet is betölthet, hiszen több ezer ember biztonságos elhelyezésére nyújt lehetőséget. A korabeli híradások beszámoltak arról, hogy a fúrásnak voltak kritikus szakaszai, amikor az agyag folyamatosan elöntötte az alagutat, s úgy tűnt, hogy a támrendszer nem tud ellenállni a külső nyomásnak. A munkát annyira fontosnak tartották, hogy arról a Magyar Filmiroda is felvételeket készített, a Miskolc és a Tapolca felőli alagútrészek találkozását dokumentálták. Miskolc felől 490, Tapolca felől 243 méteres alagútszakasz után történt az áttörés, s a két alagút csupán néhány centiméterrel tért el a tervezett találkozástól.⁶²

A közműalagút, illetve a fővezeték túlélte a második világháborús rombolásokat. A vízellátás a városban 1944. november 10-től szünetelt, de ennek oka a rendszer tapolcai gépházának leállása volt. December 29-től újra termelt a gépház, tehát a város vízki-maradása a vezetékes rendszerben mintegy másfél hónapig tartott.⁶³

7. Új bérházak az Eperjesi úton (a Halickán)

Három bérház építéséről már az első kölcsön felvételekor döntött a város. Ezt a belügyminiszter jóváhagyta. A munka elkészült, hiszen a betervezett 255 200 pengős összeg felhasználása már az 1929. évi zárszámadáskor 296 759 pengővel, tehát jelentős hiteltúllépéssel zárult, illetve ennyivel hagyták jóvá.⁶⁴

Az 1938-ban készült főjegyzői beszámoló szerint a hiteltúllépés azért következett be, mert a vállalkozó „a kiíráson kívül épített még egy házmesteri lakást és egy jövedelmet hozó trafikot”. A talajviszonyok miatt mélyebb alapozásra volt szükség és módosítani kellett a vízvezetéki munkálatokat is. A bérházakat a *Bloch és Stimm* cég tervezte. A tervezési összeg 1/3 részéért tudták beszerezni a gázszolgáltatást.⁶⁵

Block Alfréd és *Stimm Lajos* fontos szerepet játszott a városi építkezésekben. *Block* 1895-ben, *Stimm* 1910-ben végezte el a műszaki egyetemet. Közös munkájuk volt a Kereskedők és Gazdák Körének épülete a Déryné utcában, a Magyar–Olasz Bank épülete (Széchenyi u. 105.) a Hercz-gépgyár, a Király malom, a Márkus-palota, a Korona-szálló átalakítása, Tapolcán az irgalmas nővérek nyaralója, az Erzsébet kórház néhány pavilonja, illetve épülete, a Soltész Nagy Kálmán utcai 3 emeletes bérházak, az Avas alatti Gyémánt-internátus ma is meglévő 3 emeletes épülete, de a múzeumépület bővítése is az ő nevékhöz kapcsolódik. Ezek között említhetjük az Eperjesi úti egyemeletes városi bérházakat is.⁶⁶

8. Vay úti szükséglakások (I–II–III. csoportban 40–40–100 lakás)

Az 1992-es várostérképen a József A. u.–Fonoda u.–Szinva patak és Harmat, Szeréssz utcák által jelölt tömb a Szondi György telep. Ezen belül, ennek északnyugati

62 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. május 3., Magyar Jövő, 1939. május 3.

63 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a.17. köt. 188. kgy./1925.

64 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 21. köt. 14. kgy./1929.

65 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 21. köt. 14. kgy./1929.

66 *Lakatos M.–Mészáros L. E.–Óriás Z.*, 1929. 490–491.

sarkában található a Buzogány–Üteg–Szekerész–József A. utcák által határolt József Attila telep. Korábban ez volt a Vay telep, ahol 1926–1941 között három építési fázisban 40, 40, majd 100 szükséglakást adtak át. Jellegére, nyomorúságos voltára utal, hogy a Danyi-völgyi és a tetemvári, ún. Honfoglalót-elep mellett ez volt a város harmadik nyomortelepe. Előzményei visszanyúlnak az 1914–1916 között kiépített ún. katonai megfigyelőállomásra, az első világháborús barakk-kórházra, hiszen a háború után ezeket a többnyire kátrányburkolatú deszkából készült barakkokat szállták meg a város legelesettebb polgárai. Az egykori kórház nagyjából lefedi a Szondi-telep területét. A kórház ún. koleratemetőjét az országút túlsó oldalán, a Sajón túl, a mai Sajó és Hernád utcák között alakították ki. Akik nem fertőző betegségben hunytak el, azok eltemethetők voltak a Deszka temető mellett kialakított sírkertben, a Hősök temetőjében is.

Tekintettel arra, hogy az 1926-os Speyer-kölcson három részletben is foglalkozott a szükséglakások alakításával, de ezek jobbára az első világháborús barakkok átalakítása, vagy hasonló alapterületű kőbarakkok kialakítása volt, szükséges vázolni az 1914–1916 közötti katonai barakk-kórház rendszerét, alaprajzát.

Az első világháború kitörését követően, a sebesültek fogadását előkészítendő Magyarországon 14 katonai megfigyelőállomást hoztak létre. A miskolci állomás a galíciai fővonal közelében – érthetően – viszonylag korai „alapítású”, vezetője vagy miniszteri biztosa pedig az a *Tarnay Gyula*, aki ebben az időben Miskolc város és Borsod megye főispánja volt. A bulgárkertészek földjére azért esett a választás, mert itt haladt a miskolc–duklai országút, másrészt közel volt a vasúti pályaudvarhoz, ahonnan külön lóvasúttal – viszonylag kis távolságon – meg lehetett közelíteni a tábort. 1914 november–decembere volt az építkezés első szakasza, amikor 53 nagyobb és 8 kisebb barakkból álló várost kellett kialakítani. A nagy barakkok 10x40 m, a kisebbek 5–10x15–16 m alapterületűek voltak. A barakk gerendavázon álló, külső-belső deszkázással ellátott, földbe süllyesztett falú építmény volt. Ablakai egyszerűek, egyfalúak voltak. Az épületet kívülről kátránylemezzel, belülről olajos papírral borították, ez jelentette a többrétegű hőszigetelést. Az épületek belülről kőszénalakk feltöltést kaptak, s ezt deszkapadlózattal takarta. A barakkok utcákban helyezkedtek el, az egész „város” magas deszkakerítéssel volt körülvéve, bejáratai előtt katonai őrséggel. Szintén kerítés választotta el egymástól a fertőző betegek barakkjait és az ún. egészséges, tehát már a megfigyelés alól kikerült, sebesült betegek barakkjait. A fertőző részen 14–15 barakk 1200 férőhellyel rendelkezett, még a másik oldalon 38 nagy, 8 kisebb barakk, valamint 4 melléképítmény 3200 férőhelyre volt kialakítva. A kórházváros 1915 januárjában 2688 beteget fogadott, illetve irányított tovább. (Egy-egy transzport 300–500 emberből állt, s előfordult, hogy naponta több sebesültszállító szerelvény is érkezett Miskolcra.) A hatalmas szám, s a várhatóan érkezők még nagyobb száma miatt született meg a döntés a barakkváros bővítésére. 1915 októberében újabb 25 barakkot állítottak fel, amelyek a korábbiakhoz képest már modernebbek, jobban felszereltek voltak, s ami a tél bekövetkezése előtt fontos volt, mindegyiket több falazott kéménnyel látták el a belső kályhafűtést-fűstelvezetést megkönnyítendő. Egy-egy barakkban 85–95 ágyat helyeztek el a szükségnek megfelelően.

A katonai megfigyelőállomás vagy kórházváros 1916 tavaszára kiépült végleges formájára. Ekkor területe több mint 21 kh volt, s ezen 78 nagy barakk, 8 kisebb barakk és 7 melléképítmény (tűzoltótorony, hulladékégető, röntgen és bakteriológiai laborok, elektromos központ, a főtéren kápolna) állott. Teljes „feltöltés” esetén 5800–5850 kato-

nát tudott fogadni, s természetesen a működéshez szükséges több száz fős személyzetet.⁶⁷

A tábor 1916 tavaszától 1918. októberéig a katonai parancsnokság irányítása, felügyelete alatt állott. Az egész tábor kialakítására a hadügy- és a belügyminisztérium 1 631 067 korona összeget fordított. Miskolc város csak a helyet adta, valamint részt vállalt a vízvezeték és csatornázás, a villamos berendezések működtetésének költségeiben, s hasonlóan támogatta a lóvontatású kisvasút kiépítésének munkálatait. Részben ezért is maradt később a miskolci önkormányzatra az egész barakk-város, lehetőséget adva arra, hogy a trianoni határok megvonása után a Felvidékről nagy számban menekülő családok itt is meghúzhassák magukat. Ugyanúgy használta ezeket a szükséglakhelyeket a város periferiára szorított munkássága, vagy a munkanélküliek egyre növekvő hada – az ún. bethleni konszolidáció részeként, melléktermékeként.

A tüzérlaktanya épülettömbjétől – a Baross G. u. mentén – a Vay útig, a mai Szerkerész u. két oldalán 1920-ban felépült egy újabb kőbarakk vagy szükséglakás-telep. (Ez keleti irányban érintkezett a Vay úti fabarakkteleppel.) Itt 20 sorházban, házanként 4-4 lakással, összesen 80 db egyszoba-konyhás lakást alakított ki a város az arra rászorulóknak.⁶⁸

1925-ben a Speyer-kölcson támogatásával elkezdődött a katonai barakkok felszámolása, s ezen a területen a már meglévő 80 lakáshoz hasonló kőbarakk szükséglakás-telep kialakítása. A megmaradt térképek, műszaki dokumentáció alapján megállapítható, hogy a lebontott fabarakkok helyén 1925 tavaszán 4 épületsorban, soronként 10 lakást, összesen 40 db 1 szoba-konyhás lakást alakítottak ki. Az építési akció folytatódott, s 1925 őszén ugyancsak ennyi, s ilyen beosztású lakást készítettek el. A Vay úttól a tüzérlaktanya irányába, a Vay úttal párhuzamosan 8 sorház képezte a telepet, egy-egy blokk hossza 43,86 m, szélessége 8,84 m volt. A térkép a telep lelegején, a középső részén és a legvégén feltüntetett három darab, az 1925-ben épített barakkoktól rövidebb, de szélesebb, „még fennálló fabarakk”-ot. (Ezek voltak az egy évtizeddel korábban épített kátránylap bevonatú, s még ekkor is használható építmények.) 1925 végére a barakkosor keleti oldalán feltűnik egy nagyméretű sütőház a pék lakásával. (Valószínű, a korábbi barakktábor még meglévő valamelyik épületét alakították át erre a célra.)

Az elvégzett munkáról Miskolc törvényhatósági bizottsága a következő formában tájékoztatta a belügyminisztert. „Törvényhatósági bizottságunk 1925. szeptember hó 3-án tartott ülésében 187/kgy. – 1925. sz. alatt elhatározta, hogy a Vay úton már megépített 40 db egyszoba-konyhás lakás mellé újabb 42 db egy szoba-konyha-kamrából álló szükséglakást épített. .... „A lakások megépültek, és pedig 4 épületben a 10=40 lakás, egy külön épületben pedig egy sütőház és a péknek 1 szoba-konyhás lakása, ami által a pék *menekült telepen* eddig bírt lakása felszabadult, tehát tényleg teremtettünk 41 lakást és mint 42-iket egy sütőházat, amely utóbbira azért volt szükség, mert a mellette lévő *menekült telepen* 80, ezen szükséglakás telepen 81, a még fennálló régi fabarakkokban cca. 60 család lakik, tehát úgy ezeknek a családoknak, valamint a környéken lakó lakosoknak ez irányú szükségletét elégítettük ki. A lakásokat november hó első napjában az arra nagyszámban jelentkező hajléktalanok között kiosztottuk ... Miskolc, 1926. január 5-én. *Hodobay* polgármester.”⁶⁹

67 *Tarnay Gy.*, 1916. 51.

68 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 8916/1930.

69 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 33.636/1925.

1926 májusában a belügyminiszter azzal igazolta vissza az építkezést, hogy „a fizetendő lakbér megállapításánál pedig tartsa szem előtt, hogy az építési tőke annuitása – visszafizetendő részlete – lehetőleg fedezve legyen.” Felhívja a város figyelmét arra, hogy „a kölcsön-kötvényt kibocsátó bizottságnak is jogában áll a szóbanforgó munkálatokat ellenőrizni”.⁷⁰ 1925–1926-ban a kőbarakktelepen (80+40+41), 161, a fabarakkokban pedig (3x20) 60 lakás közel ezer embernek, menekültnek és munkanélkülinek adott nagyon rossz körülmények között lakáslehetőséget. (Az itteni zsúfoltságon sokat enyhített, hogy *Hodobay Sándor* polgármester a Kassai, Kolozsvári, Pozsonyi és Temesvári utcák, valamint a Gömöri tér által határolt, a város tulajdonát képező közel 14 kh területet felparcelláztatta, s a városfejlesztő program keretében 1923–1924-ben elkezdődött a 120 lakás felépítését célul tűző program. Ezek a kiskertes családi házak alkották a napjainkban is meglévő, azóta lényegesen átalakult, megváltozott Hodobay lakótelepet. 1924-ben adták át az első lakásokat, s ez az, amely a Vay úti menekülttelep zsúfoltságát némiképp csökkentette.⁷¹

1934-ben a város lakás- és pénzügyi szakbizottsága 180 kőbarakkot talált a Vay úti telepen. Arra tettek javaslatot, hogy ezek közül 150-et nyilvánítsanak szükséglakássá, s változatlanul maradjon meg 30 db, 120 lakást pedig alakítsanak át oly módon, hogy a mérnöki hivatal által tervezett méretezéssel egy lakásból kettő legyen kialakítható. Így is csupán 120 új családnak lenne szükségük, pedig legalább – csak ebben a térségben – 250–300 lakásra lenne szükség. A volt katonai barakkokban, a régi járványkórházi barakk-kórház, majd távolabb a Patak utcai városi épületekben ennyien élnek elviselhetetlen körülmények között.⁷² A mérnöki hivatal meglátása szerint a 150 lakásból 30 lakás átalakítás nélkül megmaradna 29 m² alapterületűnek. A megmaradt 120 db átalakítása azt jelentené, hogy a korábbi lakásokból lenne 1–1 égre nyíló szoba mellék-helyiség nélkül. Tekintettel arra, hogy ezekben családokat kell elhelyezni, méreteik ne legyenek egyformák, hanem 11,80, 14,50 és 17,20 m² között váltakozzanak. Ezeket az új „lakásokat” önálló kéményekkel kell ellátni, hogy a tűzhelyek beállíthatók legyenek. Az átalakítás költségeit a mérnöki hivatal alig több mint 10 ezer pengőre becsülte, s így 150 lakás helyett 270 állt volna az ínségesek rendelkezésére.⁷³

1936-ban újabb 20 szükséglakás építését határozta el a város. Ez még ebben az évben megtörtént, de csupán arra volt elégséges, hogy a Vay út egyik összeomlott fabarakkjából tudták áttelepíteni a családokat. Itt a fabarakk egy-egy szobájában 3–4 család lakott összezsúfolódva. A Vay út másik, még meglévő fabarakkjának, a Szinva-parton álló számos fabarakk kiürítése, a Vay út hátsó oldalán, az egykori szappangyárban elhelyezett hajléktalanok elviselhető körülmények közé helyezése nem volt megoldható.

1937-ben ezért újabb 60 lakás építését határozta el a törvényhatósági bizottság, s ehhez kérte a belügyminiszter közvetlen segítségét. A felterjesztés szerint „a Vay úti telepen még meglévő fabarakkban 26 család, a Szinva parti fabarakkokban még 56 család él a legrettenetesebb lakásnyomorban összezsúfolva. Ezenkívül a szappangyár épületében 17 család van ideiglenesen elhelyezve, ... s végül a Danyi-völgyi barlanglakásokban 50 család él földbe vájt odúkban és rozoga kunyhókban, és legvégül az ún. Honfoglaló telepen 116 család a maguk készítette kunyhókban él.”

70 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 8116/1930.

71 *Dobrossy I.*, 1995.b. 33–38.

72 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 8619/1934.

73 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 8619/1934.

A 60 lakás megépítése mellett 1937–1938-ban még legkevesebb 200 újabb lakásra lett volna szüksége a városnak, hogy a legsúlyosabb szociális gondjain enyhíteni tudjon. Ennek érdekében az ekkori polgármester, *Halmay Béla* (1935–1938) helyszíni bejárásra és támogatásra kérte a belügyminisztert.⁷⁴ A belügyminiszteri látogatásról nincsenek adatok, központi támogatás és a helyi pénzek felhasználása vagy nagysága közötti arány sem érzékelhető a fennmaradt iratokból. Az viszont igen, hogy *Fekete Bertalan* polgármester (1939–1943) sem tudta magát függetleníteni ettől a város számára egyik legsúlyosabb teherételtől. 1941 decemberében született az a polgármesteri határozat, amely „a Vay úti újonnan épült szükséglakások kiutalásáról” szól. Még ekkor is léteztek fabarakkok, így a Vay u. 20. sz. alatt, innen költöztették át a családokat a már ekkor Szondi Györgyről elnevezett utcába. A 48. számmal jelzett sorban 20 családnak utaltak ki 12 lakást úgy, hogy egyszoba-konyha-éléskamrás lakást két család kapott. (Egyik a szobát, a másik a konyhát és a spáτζot.) Minden bizonnyal nagy létszámú családnak kellett lenni ahhoz, hogy egy család kapjon egy egész lakást.⁷⁵

1941 végén, 1942 elején tehát azt látjuk, hogy nehézségek árán, de eltűnnek lassan az első világháborús fabarakkok, helyüket elfoglalják a kőbarakkok vagy szükséglakások, s megszületik a Szondi-telep, amelynek története újabb fél évszázadon követhető nyomon. Úgy tűnik, majdnem dupla annyi időt élt meg, mint az első világháborús, csak ideiglenes megoldásként felállított fabarakkok.

A Vay úti lakótelep a Speyer-kölcsön felhasználásában a következő képet mutatja. 40 szükséglakás az első ütemben, a beruházás teljes költsége 67 658 pengő volt, s ez teljes egészében a Speyer-kölcsön terhére nyert kifizetést. A második ütem valóságosan 42 szükséglakása 83 659 pengőbe került. A Speyer-kölcsönből erre pedig 92 801 pengőt biztosítottak. „A hitelkeretben a kivitelezés költségei fedezetet találtak, sőt 9140 pengő megtakarítás is jelentkezett, amely a 141. kgy./1929. sz. határozat alapján egyéb beruházásoknál bekövetkezett hiteltúllépések fedezetére használtatott fel.” A harmadik ütem a 100 kislakás felépítése volt, amely 209 419 pengőbe került. A Speyer-kölcsönből erre 192 000 pengő szolgált hitelként. A többletkiadás hasonlóan a Speyer-kölcsön terhére történt, ezt a város a 141. kgy./1929. sz. határozatában rögzítette. Az 1938. évi elszámolás megfogalmazta, hogy „a rendkívüli nagy munkanélküliségre és lakásínségre tekintettel ez a beruházás a Speyer-kölcsön megérkezése előtt megkezdett és erre a célra a Miskolci Takarékpénztártól 2,5 milliárd korona kölcsönt vett igénybe a város, amelyet a Speyer-kölcsönből fizetett vissza, de időközben kamatai megnövekedtek a hiteltúllépést.

Végül is a város legnagyobb ínségtelepének, szükséglakás-együttesének kialakítása, amely az 1940-es évek elején már több száz kislakásból vagy lakrészből állt, kizárólag az amerikai bankhitelből történt.

9. Mezőgazdasági tehenészet létesítése

A 177. kgy./1925. sz. határozat szerint erre a feladatra 58 000 pengőt különítettek el, a megvalósult kifizetés 102 955 pengő volt, tehát 44 955 pengő hiteltúllépés jelentkezett. Ezt a városi törvényhatóság 141. kgy./1929. határozatával tudomásul vette, s a túllépéseket teljes egészében a Speyer-kölcsön terhére számolta el.

A hiteltúllépés indoklása az volt, hogy megvalósult jelentős állatállomány vásárlása, az építkezésnél pedig pótmunkaként kovácsműhelyt, traktorszínt, kútházat, istállóbovítést, önműködő itatókutatót kellett létesíteni, de megoldották a városi telep vízvezeték-

74 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 1004/1939.

75 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 1189/1941.

és csatornahálózatának kialakítását, a villanyvilágítást, végül létesítettek egy csillékkal ellátott iparvasutat is.

10. A Debreczeni utcai Pece partfal és híd építése

A Speyer-kölcson felhasználása során ez volt a legkisebb „beruházás”. A 150. gy./1925-ös határozat hagyta jóvá a munkálatokat, 40 819 pengő erejéig. 7390 pengővel túllépték a megengedett keretet, aminek a hivatalos közgyűlési magyarázata a következő volt: „a beruházásokkal kapcsolatban szükségessé váltak a szennyvíz, esővíz és vízvezetéki csatorna építési és áthelyezési munkálatai, valamint az aszfaltozási munkák és a kerítés áthelyezési munkák pótmunkaként végeztek.”

11. Az új köztemető létesítése

A köztemető létesítésére a 21. kgy./1926. számú határozatával a város 800 000 pengőt szavazott meg. Ez a teljes Speyer-kölcson közel egynegyede, s a legnagyobb beruházás, amely érzékelteti, hogy több évtizedes gondok megoldását remélte ettől a város. 1938-ban – az első áttekintő összesítéskor – kiderült, hogy mindössze 67 098 pengőt használtak fel, így az összes többi megtakarítás más beruházásokat finanszírozott.

Az első világháború kitörése előtt a temetők ügye áttekinthetetlen volt Miskolcon. A város határában, részben belterületén 1907-ben összesen 13 temető „működött”. 1912-re egyes temetők, különösen az avasi ref. és a városi köztemető zsúfoltak voltak, néhány év múlva bezárásukat tervezték. A Mindszenti ág. ev. és róm. kat. temetők, valamint a régi Vörösmarty, akkori Petőfi (későbbi Dankó Pista) régi ref. temetők sűrűn lakott belterületen, teljesen beékelődve helyezkedtek el, városrendezési okokból, s főleg azért, mert nagyon értékes területeket foglaltak el, bezárásukat, felszámolásukat javasolták.

A temetőknél is súlyosabb gondokat vetett fel a ravatalozók hiánya. A halott lakáson való tartása a temetésig, tehát rendszerint 48 óráig a falvakénál is lehetetlenebb helyzetet teremtett. Miskolcon ugyanis 1914 előtt az összes lakások 60%-a egyszobás volt, a halálesetek 20%-a pedig a „fertőző megbetegedések” kategóriába volt sorolható.

Miskolc egyetlen köztemetője, amely az ekkori értelmezés szerint a szegények részére fenntartott kisméretű temető volt (a tetemvári Deszka és a Hősök temetője szomszédságában) csupán egy primitív fabódét tarthatott fenn ravatalozó elnevezés alatt.

A halottravatalozás és a temető gondjait megoldandó 1912-ben vetődött fel először a Veresbugyikon, a Szentpéteri kapui út bal oldalán – a város tulajdonaként már rendelkezésre álló, s annak folytatásaként magántulajdonból megvásárolható kb. 70 holdnyi terület, amely városi köztemető céljaira hosszú távon alkalmas lenne. (Az 1970-es évek elején a ravatalozó és a temető területének kialakítása ezt az elképzelést, s közel ugyanazon a területen valósította meg!)

1913-ban Nagy Ferenc polgármester Szabó Ármin tiszti főorvos elképzelésére, s dokumentumaira hivatkozással közzétette, hogy a városnak ezen a területen rendelkezésre áll 28 hold és 1050 négyszögöl terület, s rendelkezésre áll a szomszédos Bartényi-birtokból 39 hold és 1129 négyszögölnyi terület. A Szentpéteri kapui új köztemető helye tehát adott volt.⁷⁶

76 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 321/1940.

Az 1915–1916-tól alakított, s ekkortól kezdve folyamatosan használt Hősök temetője mellett, attól nyugati irányban helyezkedett el a városi közös temető. 1919 elején *Sipos Sándor* mérnök kérte a városi tanácsot új temető kijelölésére. „Tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy a városi polgári közös temető jelenlegi területe négy hét alatt teljesen be lesz temetve, s így újabb terület kisajátítása válik szükségessé. Ennél fogva kérem, miszerint a városi mérnöki hivatalt ennek végzésére utasítani kegyeskedjék.”⁷⁷ Egy évtized elteltével, 1928 végén *Hodobay Sándor* hirdetményt adott közre, amelyben jelzi, hogy „a jelenlegi közös temetőnek az a része, amely régebbi időtől 1898-ig használtatott temetőnek, s amely ma már külsőleg is majdnem sík terület, megszüntetetik, s mint új temető parcella az újabbi temetkezések céljaira fog felhasználni.” Kérte az esetleges hozzátartozókat, hogy jelentkezzenek, így a parcella újra megnyitása előtt a szükséges exhumálásokat, áttelepítéseket el lehetett volna végezni. A hirdetmény másik oldalán a felirat (ti.: nem volt jelentkező) azt jelenti, hogy a 19. század végén lezárt temetőrésznél hozzátartozó nem volt, vagy nem érdeklődött.⁷⁸ A temetőnek ezt a parcelláját 1929–1935 között is használták, az évi temetések száma 380–430 között változott.⁷⁹ Ez lehetett az átlagos, hiszen 1936-ban a város 1 kh. területtel új parcellát nyitott. A városi vásárlás indokaként megfogalmazódott, hogy „a jelenlegi köztemető annyira betelt már, hogy a még rendelkezésre álló szabad terület csak rövid időre biztosítja a zavartalan temetkezést. A temető bővítéséről tehát okvetlenül gondoskodni kellett. Miután pedig legutóbbi 3 évi átlag alapján a köztemetőben évenként 400 embert temetnek el, a megszerzett terület – járvány kizárásával – négy évre elegendő temetkezési sírhelyet biztosít, amikor ezután folytatólagosan azon régi sírok használhatók fel újra, amelyekre vonatkozóan a 30 évi temetkezési tilalom lejár. ... A dombon fekvő köztemető megfelelő hozzáférő utak hiányában adott helyi viszonyok mellett célszerűen csakis az igénybe vett szántóföldekből bővíthető ... a temető alsó része beépült városrészhez csatlakozik és ahol a temetőhöz karbantartott köves út vezet.”⁸⁰

1939–1940-ben a város a Tetemvári temető közvetlen folytatásában és a Forrásvölgyi dűlőút mentén kihalítandó újabb 5 kh területet vásárolt abban a megfogalmazott reményben, hogy ezzel a köztemető ügye 8–10 évre megoldódik. A vásárlást azzal okolták, hogy „a Szentpéteri kapuban létesítendő nagyobb kiterjedésű köztemető megnyitása, különös tekintettel a rossz közlekedési viszonyokra, belátható időn belül nem remélhető.”⁸¹

A közlekedési viszonyok javítására, a villamosközlekedés meghosszabbítására készültek tervek, voltak elképzelések. A villamos a Zsolcai kapuban kétfelé ágazott volna, egyik szárnyvonala a Széchenyi utcán, a másik a Szeles utca, mai Petőfi tér irányából hajlott volna a Szentpéteri útra, s végállomásnak a temetőt tervezték. Ezzel a lakosok utaztatása megoldódni látszott, de új utat, azon közműveket, s a villamosközlekedést kellett volna megoldani. Erre viszont már nem volt elegendő a tervezett 800 000 pengő.

A megoldásra még 3 évtizedet kellett várni, ugyanis az új köztemető helykijelölése az 1960-as évek végén megtörtént, de a ravatalozó építésére csak 1973–1974-ben került sor.

77 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 743/1919.

78 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 3383/1928.

79 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 321/1940.

80 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 572/1936.

81 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 547/1939.

12. Soltész Nagy Kálmán utcai elemi iskola

Az iskola építését a kölcsön terhére a 193. kgy./1926. és a 213. kgy./1926. határozatok alapozták meg. Tervezője *Báthory István*, kivitelező építész *Uhrini Kovách Kocsord* volt. A kölcsönből egy földszintes iskolaépületre gondolva 176 000 pengőt terveztek az építésre. A kivitelezés 228 303 pengőbe került. A különbözetet részben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium biztosította segélyből (5400 pengő), 1934-ben 228. kgy. határozattal a villamossági tröszt kölcsönéből is felhasználtak 1496 pengőt, a többit (45 407 pengő) a Speyer-kölcsön terhére fizették ki.

A hiteltüllépést az okozta, hogy az eredetileg földszintesre tervezett iskola falai már álltak, amikor az emeletráépítés gondolata, s annak pénzügyi vonzatai felvetődtek. Ennek költségét a 213. kgy. /1926. sz. határozat csak hozzávetőlegesen tudta megállapítani 56 000 pengőben. Ez az összeg is kevésnek bizonyult, mert a lépcsőházat a tervtől eltérően tágasabbra készítették. A homlokzat és az oromzat is más kivitelezést kapott, a környezetnek megfelelően és az emeletes házat megilletően díszesebb kiképzés volt indokolt. Hiteltüllépést okozott ezenkívül a bútorok beszerzésének költsége, a környezet, és udvarrendezési munkálatok, valamint a befejezéshez felvett 1,5 milliárd korona, amelyet az Országos Népipiskolai Építési alap 1926. augusztus–1927. április között fél évre, s 6%-os kamatra adott kölcsön.

Az iskola 1927-ben 13 tanteremmel, 15 tanárral és 561 tanulóval kezdte meg az első tanévet.

V. A SPEYER-KÖLCSÖN VISSZAFIZETÉSE, JELENTŐSÉGE

1928-ban bár Miskolc felvette a harmadik, 800 000 dolláros kölcsönt, a gazdasági válság éveit alátámasztva, 1931-re fizetéseképtelenné vált. 1931 második felében és 1932-ben tartozásai kiegyenlíthetetlenek maradtak. A budapesti két bank olyan ajánlatot tett, ha Miskolc a két Speyer-kölcsön egyéves tőketörlesztésének és három féléves kamattörlesztésének eleget tesz, 1933 október végéig a kölcsön további fizetésének törlesztését felfüggeszti. Ennek feltétele az volt, hogy Miskolc a Speyer-kölcsönt követő rangsorban összes ingatlanjaira terjessze ki a jelzálog-biztosítékot a két fővárosi bank számára.⁸² Miskolc, miután 5 félévi tőketörlesztés helyett csupán 2 félév fizetésére volt kötelezve, szorult helyzetében a feltételeket elfogadta.

1934-ben a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületől és a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól 1934. június 30-ig keletkezett hátrálékainak kiegyenlítésére újabb kölcsön felvétele mellett döntött.⁸³ A Takarékpénztárnál 457 000 pengős, a Kereskedelmi Banknál pedig 450 000 pengős váltókölcsönt írtak alá az 1928-ban felvett 800 000 dolláros kölcsön tőkerészleteinek és kamatainak törlesztésére. 1937. január 1-én (az időközi törlesztéseket figyelembe véve) a két pénzügyintézetnél a városnak 445 575 pengő illetve 438 750 pengő tartozása maradt. Ezt csak a váltókölcsönök meghosszabbításával lehetett elérni, s ez a további években összesen évi 72 000 pengő tőketörlesztés megfizetését kívánta a várostól, illetve annak törvényhatósági bizottságától.⁸⁴ 1938-ban a váltókölcsönök rangsorjegyzékének végrehajtására a közgyűlés a felhatalmazást a polgármesternek, s rajta keresztül a két budapesti banknak megadta.⁸⁵

82 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 25. köt. 58. kgy./1933. 90–93.

83 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 26. köt. 16. kgy./1934. és 15. kgy./1934. 21–25., 233–234.

84 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1906. 22731/1941.

85 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 30. köt. 297. kgy./1938. 454–455.

A városgazdálkodásnak és városüzemeltetésnek ez volt az a pontja, ahonnan továbblépni újabb kölcsönök felvételével nem lehetett. 1939-ben felvetődött, s a háborús években kialakult a megoldásnak az az elképzelése, amely a város ingatlanának eladásából kívánta a tartozásokat megállítani, másrészt felszámolni. 1940-ben a Soltész Nagy Kálmán utcán 2 bérház, 1942-ben a Tízes honvéd utcai 2 városi bérház eladása vetődött fel. A Soltész Nagy Kálmán utcai bérházak becsült értéke 3 500 000 pengő, a Tízes honvéd utcai bérházaké 1 500 000 pengő volt. Eladásukhoz a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyetértését, hozzájárulását ki kellett kérni a városnak. A bank „a jelentős érdekekre való tekintettel, amelyek a szóban forgó transzakció lebonyolításához fűződnek, a nagyméltóságú m. kir. pénzügyminiszter úr által az ügyben hozzánk intézett megkeresésére nem fogunk elzárkózni az elől, hogy a szóban forgó ingatlanok eladásához hozzájáruljunk, amennyiben a vételárra vonatkozólag megállapítjuk, hogy az a jelen viszonyoknak megfelelő. A tehermentesítés esetén azonban ki fogjuk kötni, hogy a vételár 12 1/2%-a hozzánk átutalandó azzal a rendeltetéssel, hogy ebből Speyer-kötvényeket szerezzünk be a város részére. Ezenfelül Miskolc városnak egy éven belül, de legkésőbb 1944. december hó 31-ig még egyszer ugyanilyen összeget kell hozzánk átutalnia, ugyancsak Speyer-kötvények beszerzésére. Ezen a kötvények intézetünknel letétként lesznek kezelendők”.⁸⁶

Mivel az előírásoknak megfelelően Miskolc a városi tulajdonok, ingóságok értékesítését vállalta, nem volt akadálya, hogy *Lichtenstein László* főispán 1943. november 24-re összehívja a város rendkívüli közgyűlését. 8 napirend foglalkozott a Speyer-kölcsönrel, illetve annak következményeivel. Így a két fővárosi bank 800 000 dolláros kölcsöne visszafizetése érdekében a Soltész Nagy Kálmán és a Déryné (Tízes honvéd) utcai bérházak eladásáról, az előírt Speyer-kölcsön kötvények vásárlásáról. (Ennek törlesztése ugyanis az 1931-ben bevezetett transzfermoratórium óta szünetelt. Ez azt jelentette, hogy a magyar állam felfüggesztette valamennyi cégnek, üzemnek, szervezetnek a külföldre történő hiteltörlesztését.) Döntöttek arról, hogy értékesítik a Kont utcai 7300 négyszögöles városi telket, és az ún. Posta-féle telket is, amely hasonlóan városi tulajdon volt, nagysága pedig 19 435 négyszögöl. A törvényhatósági útalap pénzét szintén dollárkötvényekbe fektették, s döntés született a város víz- és csatornaüzemének 27 218 dollár értékű kölcsöne visszafizetésére.⁸⁷ Az eladáshoz fel kellett oldani a nem Speyer jellegű építési hiteleket.

1927-ben kötött szerződést a város az Angol–Magyar Rt.-gal a Soltész Nagy Kálmán utcán épülő bérházak költségeinek meghitelezésére. Az épületeket 1929-ben átadták, s a város a szerződésben foglaltaknak megfelelően eleget tett a tőke- és a kamattörlesztésnek. 1929-ben a beruházási kölcsön 1 701 280 pengő volt. A szerződés szerint évi 166 474 pengő tőketartozást kellett fizetni. 1931-ben a bank úgy változtatta meg a szerződést, hogy a pengő helyett aranydollárban igényelte a törlesztést a Magyar Nemzeti Bank aznapi hivatalos átszámítási középárfolyama szerint. Ez ekkor 100 dolláronként 37 374 pengő volt, tehát 1 dollár 5,7 pengőnek felelt meg. A város tartozása a bankkal szemben így 288 162 dollárt tett ki.⁸⁸

A város a bankkal szemben nem tudott eleget tenni betéti kötelezettségeinek, s így 1940-ben 679 076 pengő hátraléka keletkezett.

86 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1925/e. 4. dob. 226/1943.

87 B.-A.-Z. m.Lt. IV. XXI. 501. 45308/1943.

88 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 32. köt. 74. kgy./1940. 108–114.

1940-ben a bank és a város között létrejött egy megállapodás, amely megfogalmazta a város 1 347 616 pengő tartozását, a kamatos-kamatok összegét 680 375 pengőben megadva ez összesen 2 027 911 pengő tartozást jelentett. A város vállalta a kétmillió pengőn felüli tartozásának azonnali kamatmentes kifizetését, s elfogadta a bank követelését 2 000 000 pengőben. „A megállapodás és az itt címzetezett leszámolás a város közönsége szempontjából nagy jelentőségű, és a város szanálása szempontjából előnyös. Nagy megnyugvást jelent, hogy évek óta húzódó vita a város javára ilyen kedvező befejezést nyert és éppen ezért a rendelkező részben kellett határozunk” – szöveg a közgyűlési előterjesztés megokolása.⁸⁹

A bankkal történő rendezés után kerülhetett sor az épületek értékesítésére. A közgyűlés 1943 novemberében az Országos Társadalombiztosítási Intézetnek 2 000 000 pengőért eladta az 1. sz. bérházat, s ebből az Angol–Magyar Banknak kifizette az akkor 1 650 000 pengős tartozását. Így a bank már nem lehetett akadály a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral szemben fennálló tartozások törlesztésének.

Az OTI a város további ingatlanjainak felvásárlásában is partnerként jelentkezett. Így a Soltész Nagy Kálmán u. 2. számú bérházat 3 300 000 pengőért, a Déryné u. 2. számú bérházat 1 350 000 pengőért vásárolta meg. (Az 1. sz. bérházat a város 1934-ben már eladta.) A Kont utcai telkekért összesen 1 460 000 pengőt a Posta-féle városi tulajdonért pedig 1 554 880 pengőt volt hajlandó fizetni.⁹⁰ A teljes vételár 7 664 880 pengő volt, amelyből a két fővárosi banknak, a Speyer bankház magyarországi képviselőinek 5 325 709 pengőt utaltak át a 800 000 dolláros kölcsön teljes kiegyenlítésére. Ebből 2 000 000 pengő letét volt az I. és II. Speyer-kölcsön kötvényeinek vásárlására.

Az 1944. év eleji átutaláskor a kétmillió pengőből 200 000 dollár értékű kötvény volt vásárolható. A tartozás összege formailag és tartalmilag különbözött. A Speyer-tartozások a tranzfermoratórium alatt összegszerűségükben nem változtak, de ezeknek a kötvényeknek az volt a rendeltetése – az 1944-es közgyűlési mentalitás szerint –, hogy a tranzfermoratórium megszűnése után azokat a városnak meg kellett vásárolnia. Tehát formailag a tartozás maradt 701 000 dollár, valóságában, tartalmában pedig lecsökkent 501 000 dollárra.⁹¹

A város 1944 elejére „megszabadult” ingatlanaitól, de kiegyenlítette tartozásait a miskolci bankoknál, s a két pesti banknál is. Ennek a tartozásnak a kiegyenlítését kölcsönösen elismerték, amelyet a 19. kgy./1944. számú határozat dokumentái.⁹²

1944. március 22-én a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap megjelentette *Szlávy László* polgármester közgyűlési beszámolójának részleteit. (Ezek megegyeznek a közgyűlésről készült jegyzőkönyvek szövegével.) A polgármester az 1928-ban felvett kölcsön kiegyenlítése és a Speyer-kötvény-vásárlás után úgy látta, hogy „a kötvények árfolyama kissé magas, mert 10 P. 50 fillér körül mozog az értéke, de a kötvénnyel megszabadul a város a várható leszámolás következményeitől és mentesül az immár 13 évi kamatkülönbözet megterhelésének veszélyétől. – .... A kötvények birtoklása teljes biztonságot nyújt és nem kell félnünk a dollár árfolyamának reánk nézve esetleg kedvezőtlen alakulásától, tehát a tőzsdei hossz vagy bessz veszélyétől. – Céлом az, hogy a háború tartama alatt, amikor a hasznos beruházások lehetősége egészen minimális, a vá-

89 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 32. köt. 117–118. kgy./1940. 199–206.

90 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 36. köt. 15. kgy./1944. 16.

91 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 36. köt. 15. kgy./1944. 18–19.

92 B.-A.-Z. m.Lt. IV. 1903/a. 36. köt. 15. kgy./1944. 21.

rost tartozásaitól mentesítsem és a háború után módomban legyen a kedvező időpontot megragadni ahhoz, hogy beruházásainkat megkezdjük. A vagyontalan, de adósságmentes város könnyebben kap jó feltételek mellett kölcsönt a beruházásokhoz, mint a vagyonos, de agyonterhelt város.”⁹³

A német megszállást, majd a nyilas hatalomátvételt, aztán a front időszakát követően már a Nemzeti Bizottság foglalkozott 1945 januárjában a Speyer-kölcsön visszafizetésével, vagy inkább törlesztésével kapcsolatos aktuális feladatokkal.⁹⁴ Az ekkor készült „emlékeztető” rögzíti, hogy 1931-től a dollártartozás nem csökkent, az első kölcsönből 402 400 dollár, a másodikból 298 773 dollár a tartozás, tehát az összes tőketartozásunk 701 173 dollár. „Biztosra vehető, hogy a magyar pénzhez viszonyítva a dollár árfolyama magas lesz, és így a kötelezvényben vállalt kötelezettség teljesítése a város költségvetésére igen nagy terhet fog róni. Ezeknek a várható és talán általunk ma még nem látható megterhelésnek kiküszöbölése, vagy lehető csökkentése elsőrendű anyagi érdek.”⁹⁵

Az 1944-ben 501 000 dolláros tartozás 1948-ra 515 000 dollár lett. 1948-ban közgyűlési határozat mondta ki, hogy a város tulajdonát képező Rudolf laktanya és a Huszár laktanya bevételeinek, jutalékainak terhére 100.000 dollár névértékű kölcsönkötvényt kell vásárolni. Ez 30 000 forintnak felelt meg, tehát 1 forint 3,3 dollárért (névértéken kötvényben).⁹⁶

1949 júniusában Miskolc polgármestere banki elszámolást kért, amelyből kitűnt, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank már nem foglalkozik forintos ügyekkel, a kötvényvásárlással kapcsolatos befizetésekről az Országos Takarékpénztár Nemzeti Vállalat, de főleg a pénzügyminiszter rendelete ad tájékoztatást. Annyi kiderül – s ez a korábbi képet némileg módosítja –, hogy 1943–1944-ben 188 000 dollár Speyer-kötvényt vett meg a város, ami a háború alatt a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál megsemmisült. Ennek helyettesítési okiratait a háború után elkészítették és a Magyar Nemzeti Banknál helyezték letétbe. A felszabadulás után még 4000 dollár kötvényt vásárolt Miskolc, így 192 000 dollár névértékű kötvénnyel rendelkezett.⁹⁷ 1948-ban 1000 dollár értékű kötvényt 650 forintért, 1944-ben 3000 dollárt 1370 forintért vásárolt Miskolc.⁹⁸

A város ha kis dollárösszegű kötvényekkel is, de igyekezett adósságállományát „koptatni”, csökkenteni. Ennek szabott gátat a 42808/1949. sz. miniszteri leirat, amely az ún. Speyer-kölcsönkötvényeknek egyes törvényhatóságok részéről történő felvásárlását nem tartja megengedhetőnek. „...,A külföldi adósságszolgálatokkal kapcsolatos teendőik egységes elvek szerint történő irányítását a pénzügyminisztérium látja el, az egységes elvekkel összhangban nem lévő intézkedésekhez nem áll módjában hozzájárulni.”⁹⁹ Ezzel világosan fogalmazva, értésére adták a város törvényhatóságának, hogy a Speyer-kölcsön visszafizetése egy rendező elv alapján a pénzügyminiszter feladata, illetve a továbbiakban a magyar állam kötelessége. A Magyar Nemzeti Banknál kötött, s kötvényvásárlásra szánt 45 541 Ft-ot a Magyar Nemzeti Bank helyi fiókjához, mint a terü-

93 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1944. március 21. és március 22.

94 B.-A.-Z. m.Lt. XVII-2. 111/1945.

95 B.-A.-Z. m.Lt. XVII-2. 111/1945.

96 B.-A.-Z. m.Lt. XXI. 502/a. 4. köt. 223. kgy./1948. 145–146.

97 B.-A.-Z. m.Lt. XXIII. 104. 6.110/1949.

98 B.-A.-Z. m.Lt. XXIII. 104. 6.110/1949.

99 B.-A.-Z. m.Lt. XXXIII.104. 613/13/1950. 3. dob.

leti önkormányzatot megillető összeget a pénzügyminiszter rendeletére visszautalták.¹⁰⁰ A Speyer-kölcson miskolci felhasználásával kapcsolatos utolsó dokumentum 1950. június 9-én datált, amelyben a város polgármestere tudomásul veszi a pénz „átírányítását” Miskolcra, s erről a pénzügyminisztert tájékoztatja.¹⁰¹

***

A Speyer-bankhitel miskolci „pályafutása” negyed évszázadig tartott. Felvételére részben azért volt szükség, mert a város a 19. század végén elkezdett nagy beruházásait nem tudta finanszírozni, ezek szükségesek, de lassú megtérülésű befektetések voltak, s ehhez a szükséges helyi tőke nem állt rendelkezésre. A konszolidációs államkölcson felvétele érdeke volt minden azt megpályázó magyar városnak, hiszen a települések fellendülésének egyik forrását látták az építkezésekben. Kiváltképpen vonatkozott ez Miskolcra, a leendő felsőmagyarországi „fővárosra”. S bár a kölcson felvételekor a Nagy-Miskolc koncepció már élt, a kitűzött cél a közvetlen vagy szomszédos települések idecsatolásával a százezer fős nagyváros megteremtése volt, a kölcson építkezései és nagy infrastrukturális beruházásai nem lépték túl a történeti Miskolc határait, egyetlen dollár, korona, pengő vagy forint a városi kölcsonökből nem jutott az „összeépítési” program előkészítésére, megvalósítására. Mindaz, ami ebből a pénzből elkészült, valóban szükséges volt, volt városkép-alakító hatása, jelentősége. (A 20. század első felének út- és járdahálózata ekkor cserélődik ki, vagy éppen teremődik meg a belvároson kívül.) Arra a kérdésre, hogy a város saját erőből erre képes lett volna-e, valószínű a nemleges válasz. Arra a kérdésre pedig, hogy nagy áldozat volt-e a Speyer-kölcson tőkerészleteinek és kamatainak fizetése, egyértelműen igen lehet a válasz. A város minden polgármestere fontosnak tartotta a kölcson ügyével való foglalkozást, valószínű az egyes bizottságok és a közgyűlések előtt szereplő témák között ez volt a leggyakoribb szereplő. A város teljes vagyonaival felelt a kölcson adó bankoknak, s ez eleve beszűkítette mozgásterét. Az elvileg 1953-ig tartó kölcson törlesztés ki nem számítható tőke- és kamatfizetése miatt a város eladni kényszerült mindazt, amit a korábbi évtizedekben felépített. A város úgy gyarapodott, hogy annak önkormányzata ezért minden ingatlanát (városi bérházak, földek) feláldozta. Az, hogy végül is ezeket a kölcsonöket nem a városoknak kellett visszafizetni, hanem az állam vállalta át a garanciát – igaz, más társadalmi és politikai viszonyok között, más gazdasági adottságokkal –, megnyílt a lehetségsége a ténylegesen érzékelhető városi fejlődésnek, építkezésnek. Ez egy vonszolt kölcsonnel, annak tehertételeivel, kamatos kamatjával aligha lett volna elképzelhető.

100 B.-A.-Z. m.Lt. XXXIII.104. 5260–7–27/1950. 3. dob.

101 B.-A.-Z. m.Lt. XXXIII.104. 613/13/1950. 3. dob.

LEVÉLTÁRI JELZETEK

- IV. 1903/a. Miskolc város Törvényhatósági Bizottságának iratai (1909–1944)
a) Közgyűlési Jegyzőkönyvek
- IV. 1910. Miskolc Város Házipénztári Hivatalának iratai (1872–1944)
- IV. 1906. Miskolc város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1944)
- IV. 1925. Miskolc város Levéltárában elhelyezett letétek gyűjteménye (1860–1950)
- XVII-2. A Miskolci (Borsod megyei) Nemzeti Bizottság iratai (1944–1949)
- XXI. 501. Miskolc város főispánjának iratai (1945–1948)
- XXI. 502/a. Miskolc város Törvényhatósági Bizottságának iratai (1945–1950)
a) Közgyűlési Jegyzőkönyvek
- XXI. 508. Miskolc város Mérnöki Hivatalának iratai (1892–1947)
- XXIII. 104. A Miskolc mj. Városi Tanács VB. Pénzügyi Osztályának iratai (1950–1957)

IRODALOM

- Benes Mihály–Borsányi György–Kende János*
1994 Történelem, 1914–1990. Budapest
- Bertényi Iván–Gyapay Gábor*
1992 Magyarország rövid története. Budapest
- Csorba Csaba–Gállné Jakó Mariann–Tóvári Judit*
1989 Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai (a kezdetektől 1950-ig), Miskolc
- Dobrossy István*
1995a Miskolc írásban és képekben, 2. Miskolc
1995b A városi törvényhatóság harca Miskolc egyetemi várossá fejlesztéséért. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, II/2. 67–76.
- Halmay Béla–Leszih Andor*
1929 Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek, Miskolc
- Henszelmán Aladár*
1928 Miskolc új fertőzőbeteg kórháza és fertőtlenítő intézete. *Reggeli Hírlap*, 1928. VIII. 19.
- Hubay László*
1993 Alagutak az Avas alatt. In.: *A miskolci Avas*. (Szerk.: *Dobrossy István*) Miskolc, 269–274.
- Kellner Ferenc*
1927 Emlékkönyv a Miskolc városi Hubay Jenő Zeneiskola huszonöt éves fennállása és új palotájának felavatása ünnepére, Miskolc

- Lakatos Mihály–Mészáros L. Edgár–Óriás Zoltán*
1929 Jubileumi Album 1879–1929. A magyar építőművészet és építőipar 50 éve.
Budapest, 485–499.
- Pölöskei Ferenc–Gergely Jenő–Izsák Lajos*
é. n. Magyarország története 1918–1990. Budapest
- Sz. Ormos Mária*
1964 Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 32.) Budapest
- Singer Henrik*
1900 A miskolci közkórház története (1856–1900) Miskolcz
- Szűcs Sándor*
1910 Miskolc város műszaki ügyeiről és üzemeiről. Ellenzék, 1910. március 10., 12. és 19.
- Tarnay Gyula*
1916 A miskolci megfigyelő állomás létesítésének, építésének, működésének története, Miskolcz
- Ungár Mór*
1928 Miskolc város adósságai, gyarapodása és fejlődésének pozitív biztosítékai. Reggeli Hírlap, 1928. január 8.

DIE MODERNISIERUNG DER INFRASTRUKTUR VON MISKOLC UND DIE NUTZUNG DES „SPEYER“-BANKKREDITS (1925–1950)

Die Miskolcer „Karriere“ des Speyer-Bankkredits hielt ein Viertel Jahrhundert an. An der von Ungarn aufgenommenen Staatsanleihe war Miskolc in den Jahren 1925 und 1926 beteiligt. Für den Städtebau und verschiedenerlei Investitionen erhielt die Stadt einen Kredit von rund 850 000 Dollar. Da sie aber nicht in der Lage war, die Zinsen und die Kapitalanteile der Anleihe rechtzeitig zurückzuerstatten, kam es im Jahre 1928 zu einer erneuten Anleihe, diesmal von 800.000 Dollar. Die Abzahlungen dieser Kredite hätten bis 1953 abgeschlossen werden müssen. Doch durch die Ereignisse nach 1945 wurde dies unmöglich, so daß die von ungarischen Städten aufgenommenen Bankkredite von der ungarischen Regierung übernommen wurden.

Aus den Geldern des Speyer-Kredits entstanden in Miskolc mehr als zehn große Institutionen, und es wurden davon auch ernsthafte Investitionen auf dem Gebiet der Infrastruktur vorgenommen. So wurden beispielsweise auf dem Gelände des Elisabeth-Krankenhauses ein Seuchenkrankenhaus und eine Quarantänestation errichtet. Im Jahre 1926 wurde eine Mädchenschule für Musik und Handel erbaut, deren Gebäude auch heute noch auf dem Bartók-Platz zu sehen ist. Ein recht kostspieliges Unterfangen war die Errichtung der Markthalle auf dem Búza-Platz. Bei den Bombenangriffen von 1944 wurde die Markthalle so stark zerstört, daß das Gebäude in seiner ursprünglichen Gestalt heute nur mehr auf Fotos zu sehen ist. Von dem Kredit wurde auch das Gebäude der Städtischen Pfandleihe errichtet, das aber später bei der Begradigung der Corvin-Straße abgerissen wurde. In der Tizeshonvéd-Straße wurden zwei Mietshäuser erbaut, in denen es insgesamt 51 Wohnungen gab. (Diese Gebäude sind inzwischen infolge von Sanierungsarbeiten in ihrem Inneren umgestaltet worden.) Mit Hilfe des Speyer-Kredits wurde der Bau der auch heute noch funktionsfähigen Wasserversorgung in Miskolc finanziert. Die Tunnel für die von Tapolca ausgehenden Wasserleitungen wurden damals – indem man sich durch den Kalktuff von Avas hindurch grub – ausgebaut. In der Eperjes-Straße entstanden drei mehrstöckige Mietshäuser, die auch heute noch vorhanden sind. Am Zsolca-Tor, auf dem sog. Attila-József-Gelände (dem einstigen Wohngebiet Vay-Straße) wurden 180 Notwohnungen gebaut. Zu Lasten des Kredits wurde auch die Errichtung eines neuen Zentralfriedhofes geplant, zu dessen Realisierung es aber erst zu Beginn der siebziger Jahre kommen konnte. Hierbei handelt es sich um den auch heute noch benutzten größten Stadtfriedhof am St.-Peter-Tor. Ebenso entstand zu Lasten des Kredits das Gebäude für eine Grundschule in der Soltész-Nagy-Kálmán-Straße.

Wie wichtig die Aufnahme des Speyer-Kredits seinerzeit war, kann nicht in Frage gestellt werden. Die durch ihn entstandenen Objekte waren für die Stadt von Bedeutung und nahmen auch Einfluß auf ihr Erscheinungsbild. Auf die Frage, ob die Stadt fähig gewesen wäre, diese Investitionen aus eigener Kraft zu finanzieren, muß wahrscheinlich mit „Nein“ geantwortet werden. Auf die Frage hingegen, ob die Rückerstattung der Kapitalanteile und der Zinsen des Kredites ein großes Opfer bedeutet haben, lautet die Antwort eindeutig „Ja“. Die Tatsache, daß die Kreditschulden schließlich und endlich nicht von der Stadt zurückgezahlt werden mußten, sondern daß der Staat für die Rückzahlungen garantierte, waren auf alle Fälle sehr wichtig bei der Herausbildung des heutigen Antlitzes der Stadt Miskolc.

István Dobrossy

FOTOGRAFIA ÉS TÁRSADALOM

Fényképezési és fényképhasználati szokások 1900 körül

TARCAI BÉLA

Talán véletlen egybeesés, hogy a fotográfia demokratizálódása és a társadalom polgáriasodása a múlt század utolsó évtizedeiben zajlott le. A fotográfia és a társadalom kölcsönhatásainak vizsgálata ebből a szempontból is sok érdekes tanulsággal szolgál. Érdeemes tehát figyelmet szentelni azoknak a folyamatoknak, amelyek a századforduló környékén sajátos dinamikát kölcsönöztek a társadalmi mozgásoknak. De érdemes ezeket a megfigyeléseket egy nagyobb összefüggés rendszerébe is beépíteni és európai méretekben is értékelni. Néhány év múlva búcsúztatjuk a 20. századot és vele a második évezredet. Az ilyesfajta korfordulók különleges alkalmat szolgáltatnak a visszaemlékezésekre, a „honnan indultunk és hová érkeztünk?” jellegű kérdések feltevésére. A címben megjelölt témakörben végzett megfigyeléseim közreadásában hasonló szándékok vezetnek.

Előljáróban szeretnék néhány általános jellegű megjegyzést tenni, mondandóm érthetőbbé tétele érdekében.

1. Megállapításaim és következtetéseim azokra a kutatásokra épülnek, amelyeket a Herman Ottó Múzeum Vizuális Kultúrakutató Osztálya kebelében, a vizuális antropológia vonzaskörében végeztem. Meggyőződésem, hogy a kép, a képpel kapcsolatos szokások, a képi hagyomány és a vizuális kultúra összefüggéseiben a fotográfiának jelentős szerep jutott. Ezért is indokolt ennek a folyamatnak a részletkérdéseivel foglalkozni.

Napjainkban, amikor a Gutenberg galaxis alkonyáról¹ egyre többet beszélünk, amikor az információk több mint 75%-át már nem a nyomtatott betű, hanem képek útján nyerjük, a tudomány nem lebecsülendő feladata a képeknek az ember életében betöltött szerepét tisztázni. A kép az emberiséggel együtt született, vele élt és él, visszatükrözi az emberi létet a képközlésben éppúgy mint a képfogyasztásban. Kép – képhasználat –, képhagyomány azok a fogalmak, amelyek kutatásaink irányát meghatározzák. Mivel pedig a fotografált kép, illetve a fotográfiai gyökerekre visszavezethető információhordozók szerepe egyre nő, okunk van arra, hogy a fotográfia szerepét a társadalomban, illetve a vizuális kultúrában folyamatosan vizsgáljuk. Ebben a folyamatban jutunk el annak felismeréséhez, hogy a Gutenberg galaxist a vizuális, pontosabban audióvizuális galaxis váltja fel. (Elég itt a filmre, a televízióra, a videóra és a képlemezre gondolnunk.) Ezzel a munkámmal szeretnék a felejthetetlen emlékü dr. Kunt Ernő előtt is tisztelegni, akitől azokban az években, amikor együtt dolgoztunk a múzeumban, nagyon sok ösztönzést és segítséget kaptam.

2. A címben a vizsgálat tárgyává tett időszakot „1900 körül” jelöltem meg. Ez az, amit szívesen nevezünk századfordulónak. Az időszak kezdetét és végét nem lehet évszámokhoz, de még történelmi eseményekhez sem kötni, ezt ki-ki céljának megfelelően,

1 Marshall McLuhan: The Gutenberg Galaxy Toronto/London 1962.

önkéntesen határozza meg. Ilyen értelemben én a 19. század hatvanas-hetvenes éveivel kezdődött és az első világháborúval lezárható időszakot vettem alapul. Tőlünk nyugatra ez idő tájt zárul le a „Gründerzeit”², nálunk pedig, a nyugaton egy ütemmel később, felgyorsul a polgáriásodás és mutatkoznak a kapitalizálódás kezdeti jelei. Társadalmi oldalról nézve ezek a „ferencjózsefi boldog békeidők”. Erre az időszakra esik az 1867-es kiegyezés, ami tulajdonképpen nem tekinthető történelmi határkönek, mert a nemzeti ellenállás és az európai politikai helyzet által az előző években kikényszerített engedményeket csupán kodifikálta. Társadalomformáló hatása a vármegyei autonómia helyreállításában, a birtokviszonyok megváltozása és az iparosodás következtében előállott átstrukturálódásban nyilvánult meg.

Másik jelentős esemény volt a millennium, amely minden termelő ágazatra, így a sokszorosítóipar körébe sorolt fotográfiára is ösztönző hatást váltott ki.

Ezek az évtizedek más szempontból is meghatározók voltak a fényképezés történetében, mert a technikai fejlődés ebben az időben tette lehetővé, hogy a fénykép tömegcikké és így mindenki számára elérhetővé váljék. Ebben a helyzetben alakulhattak ki a fényképezésben és a képhasználatban a jórészt még ma is élő szokások, és ekkor váltak kitapinthatóvá a fotográfia és a társadalom kölcsönhatásának első jelei.

3. Azt hiszem, természetesnek tűnik, hogy a vizsgálódások a volt Osztrák-Magyar Monarchia földrajzi határai között mozognak. Ez azonban nem zárja ki azt a következtetést, hogy a századforduló környékén a politikai határoktól függetlenül, eléggé egységes európai kép alakult ki, amiről külön is érdemes beszélni.

4. Ismert tény, hogy a fotográfiával foglalkozók körében a kezdetektől fogva érdekes polarizációs folyamat indult meg. Voltak, akik hamar felfedezték a megélhetés lehetőségét és foglalkozásszerűen kezdtek fotografálni. Mások viszont új és izgalmas kedvtelést kerestek és találtak a természet valóság-hű leképezésének módszerében. Így alakult ki a hivatásos-amatőr ellentétpár annak ellenére, hogy az eljárást mindkettő azonos forrásból és azonos módon, autodidaktaként tanulhatta meg, hiszen szervezett szakmai képzés és jogi szabályozás a kezdeti időkben nem volt.³ Tanulmányomban csak az ún. ipari fotográfiával, vagyis a mindennapi közönségigényt kielégíteni akaró formával kívánok foglalkozni. Az amatőrfotográfia társadalmi kapcsolat- és hatásrendszere külön tanulmányt érdemelne.

A fotográfia megjelenésének első társadalmi reakciója a meglepetés volt. Nem is csoda, hiszen az ember először vehette kezébe saját természet-hű képmását, ami más volt mint a rajzolt vagy festett képmás, és amit eddig csak a tükörben szemlélhetett. A következő lépés már érzelmi töltést is hordozott, mert sokan kételkedtek értékében, sőt mereven elutasították, sőt egyes egyházi vélemények istenkáromlásnak minősítették. Szerencsére többen voltak azok, akik megsejtették jövőjét és hívévé szegődtek, ami nemcsak az elismerést, hanem az eljárások elsajátítását és gyakorlását is jelentette. A fényképezés feltalálásával egy új technika lendült mozgásba. Nem véletlen, hogy ez a technika elsőként a festőket, a réz- és fametszőket hódította meg, mert az új masina segítségével hihetetlen gyorsasággal lehetett a világról és az emberekről feljegyzéseket készíteni és ezt a lehetőséget gazdaságilag is ki akarták használni. Jacques Mandé-Daguerre 1839-ben szabadalmi védettség nélkül az emberiség közkincsévé tette találmányát. Mindenekelőtt ez tette lehetővé gyors elterjedését és népszerűségét mind a fényképezők, mind a felhasználók körében.

2 A gazdasági fellendülés időszaka a német és osztrák államokban.

3 A fényképezést 1920-ban vették fel a képesítéshez kötött iparok jegyzékébe.

Másrésről a technika gyors fejlődése segítette a népszerűsödést. Az 1860-as évekre a fénykép a fényképezők részére gazdaságilag kifizetődő, a közönség részére pedig pénzben is elérhető tömegjelenséggé vált. A polgárok ezután gyorsan és olcsón hozzájuthattak képmásaikhoz. Ezzel a nagypolgárság és az arisztokrácia privilégiuma – ami a festett arcmások falra akasztásában nyilvánul meg – megszűnt és a kispolgár is kezdte magát jobban érezni. Ilyen körülmények között formálódtak azok a fényképezési és képfelhasználási szokások, amelyekről a következőkben részletesebben is szólni kívánok.

Ha a szokásrendszer társadalmi gyökereit keressük, elsőként a migrációs jelenségeket kell szemügyre vennünk. A vándorfotográfusok már a kezdeti időkben, az őket követő gyorsfényképezészek szinte a mai napig elmaradhatatlan szereplői a vásári és egyéb sokadalmaknak. A céhes hagyományokat követve, a szakképzettséget szerzett fényképezészek is országról országra vándoroltak, hogy ismereteiket bővítsék. Az állandó műtermek tulajdonosai – akik inkább kistőkészek mint fényképezészek voltak – szívesen alkalmaztak világlátott üzletvezetőket, felvételezőket, hogy üzletkörüket bővíthessék. Ezek a járatos alkalmazottak Párizsban ismerték meg a képformátumokat – mignon, visite, cabinet, boudoir, imperial stb. –, Bécsből hozták a képek díszes hátlapjának, a verzónak divatját, más nagyvárosokban megtanulták a modell beállításának alapformáit, a világlátási trükköket és nem utolsósorban a közönséggel való bánásmód fogásait. Példaként említem meg, hogy Európa minden valamirevaló műtermében a megrendelőnek mintaalbumot mutattak be, amelyben a beállítási típusok sorszámmal voltak ellátva. A fogadó kisasztony a megrendelőlapra felírta a kiválasztott beállítási sorszámát s ezzel küldte a modellt a műterembe. A felvételezőnek már nem kellett a fejét törnie a legkedvezőbb beállításon, hiszen azt a megrendelő már előre meghatározta.

A fényképezőiparosok mozgásában sajátos színfolt a zsidóság térfoglalása. Az iparosodó Magyarország vonzó terület volt az akár Cseh-Morvaországból, Lengyelországból vagy Galíciából nyugat felé törekvő és alkatuknál fogva egzisztenciateremtésre predesztinált vállalkozók számára. A vonzást erősítette az 1867-es emancipációs törvény, a mozgást pedig sokak számára szükségyszerűvé tette az oroszországi pogromhullám, II. Miklós cár halála után.⁴ A fotográfiában viszonylag kis tőkével, de annál nagyobb mozgékonyasággal, az új iránti fogékonysággal és megfelelő intelligenciával lehetett előnyökre szert tenni. Így érthető, hogy a zsidóságnak nagy befolyása volt a századforduló körül kialakult európai ízlés meghonosításában.

A fotográfiatörténet a technikai fejlődés eredményeinek értékelése során méltánytalanul mellőzi a retus és a reprodukció eljárások szerepét, pedig mindkettő legalább olyan jelentőségű a társadalmi hatások szempontjából, mint pl. a szárazlemez feltalálása. A retus és a reprodukció korlátlan lehetőségeket teremtett a fotonaturalizmus elleni törekvésekben.

A retus⁵ az eredeti felvétel átdolgozását, megjavítását, majd átfestését jelenti. A kor művészeti ízlése idealizált, megszépített ábrázolást kívánt az alkotásra vállalkozóktól, hogy a hétköznapi élet vigasztalanságáról és kilátástalanságáról az emberek figyelmét elterelje. Ezért mindenki mutatós formában és vonzó környezetben kívánta magát megörökíttetni. Ha az ilyen kívánságokat a műterem nem tudta kielégíteni, következett a retusőr, aki igény szerint képes volt a lefényképezett embert megszépíteni. Az ecsettel

4 II. Miklós cár 1881-ben bekövetkezett halála után a zsidók tömegesen menekültek Oroszország déli és nyugati területeiről Nyugat-Európa felé.

5 Franz Hanfstaengel 1855-ben egy párizsi kiállításon mutatta be első ízben retusált portréit, nagy felhajtást keltve.

és ceruzával végzett szépítő művelet kezdetben csak felajánlott lehetőség, később divatigény lett. Az úgynevezett „nyers”, vagyis retusálatlan képet a megrendelő nem vette át. A fényképezés jó üzletnek számított, tehát a mesterek a haszonban voltak érdekeltek, nem pedig az érzelmi és ízlésbeli megfontolásokban.

A reprodukciós technikák⁶ a retus édestestvérei, mivel ezek is alkalmasak arra, hogy az eredeti felvételtől valami egészen mást csináljanak. A mesterségből később művészet lett, és a retusőrök, valamint a nyomdatechnikai sokszorosítás szakembereinek együttműködéséből új kommunikációs forma, a reklámfotográfia született. Ez kétségtelen nyereség a fotográfia sokoldalúságának bővülése szempontjából, de ugyanakkor veszteség is, mert megingott a fénykép szavahihetőségébe vetett hit. Most már nemcsak a vájtszeműek számára vált kétségesse, hogy a fénykép mindig a valóságot, az igazat mutatja.

Az értelmes és munkájukból megélni akaró fotográfusok mindig törekedtek arra, hogy ügyfeleiket a fényképezőgépek elé csábítsák. Ezt a célt nem csupán technikai újdonosságokkal, a fényképek attraktív megjelenítésével, hanem egyéb üzleti fogásokkal, ötletekkel tudták elérni. Párizsban pl. a „Helios” nevű műterem külön árjegyzéket tett közzé a délelőtti és az ünnepnapok közönség, és egy másikat az úgynevezett „jobb társaság” számára.⁷ Ehhez tudni kell, hogy az akkori párizsi elegáns világ későn kelő volt s ezért csak délután volt alkalma fényképészhez menni, ünnepnapokon pedig más szórakozás után nézett. Az ebből eredő egyenetlenség kiküszöbölésére eszelte ki a „Helios” a kettős díjrendszert. Ugyancsak Párizsban vált szokássá, hogy ha valaki a „Susse” műtárgykereskedésben legalább 10 Fr értékben vásárolt, jogot nyert egy ingyenes vizitkártyafotóra. A „La vie Parisienne” előfizetői szintén ingyen kaptak egy-egy portrét. Minél hosszabb tartamú volt az előfizetés, annál nagyobb méretű volt az ajándékfotó.

Amióta III. Napóleon véletlenül betévedt egy párizsi fényképész műtermébe, hogy Lulu fiát kedvenc pónija hátán lefényképeztesse, és ugyancsak véletlenül ő maga is a fényképre került, az élelmes mesterek egyre gyakrabban törekedtek – nemegyszer anyagi áldozatvállalás árán is – az uralkodóházak tagjai „udvari fényképésze” címének elnyerésére. A korabeli folyóiratokban gyakran olvashatjuk, hogy ezek az előkelőségek érdeklődésükkel és látogatásukkal tisztelték meg az egyes műintézeteket. Az udvari fényképész titulus természetesen megjelenet a fényképész üzleti papírjain és verzóin azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy a cég hírnevét öregbítse. Ettől a szokástól egyedül Nadar⁸, a kor kétségtelenül legnagyobb portréfényképésze tért el, mert ő megelégedett azzal, hogy képeit Bonaparte Napóleon stílusára emlékeztető N betűvel szignálja. Az első udvari fényképészek között érdemes megemlítenünk a müncheni Joseph Albertnek, a reprodukciós fotográfia úttörőjének nevét, aki a címet a bajor királytól kapta 1857-ben.

A századforduló táján a hivatásos portréfényképészek egyre növekvő taborában különböző csoportok alakultak ki, attól függően, hogy ki hol és milyen körülmények között tudta a kenyerét ebben a szakmában megkeresni. Megjelent a vándorfényképészek második generációja, amely – elődeivel ellentétben – már könnyen mozgatható, kis terjedelmű felszereléssel közlekedett és gyorsfényképeket készített a vásárok és búcsúk, vagy a vasárnap délutáni korzó közönsége részére, vaslemeze vagy fordítós papírra.

6 A müncheni Joseph Albert (1825–1886) találta fel a fénynyomást, az első fényképsokszorosító eljárást s ezt 1868-ban Hamburgban mutatta be.

7 Photographische Correspondenz 1864. 1–6.

8 Gaspar Felix Tournachon (1820–1910), akit a fényképezés Tizianójának is neveztek.

A külvárosi fotográfusok rendszerint a laktanyák környékén telepedtek meg és a szerényebb igényű közönség szükségleteit elégítették ki. Műtermük nem volt, a felvételeket a szabadban, kezdetleges háttérparavánok előtt, természetes fénynél készítették. A szalonfotográfusok a városok forgalmas központjaiban, az igényesebb közönség részére rendezték be műtermeiket, szalonjaikat. A szakmában kialakult verseny arra kényszerítette őket, hogy állandóan újítsanak, a fogadó, váró és felvételező környezetet minél vonzóbbá tegyék. Az évszázad végére ezek a műhelyek nem termelő üzemre, hanem sokkal inkább társasági találkozóhelyre emlékeztettek. Megtalálhatók voltak itt az elegáns kulisszák, a hangulatos télikertek, itt lehetett kosztümöket, jelmezeket kölcsönözni, frizurát, toalettet igazítani, kávézgatni, ismeretségeket kötni, fotóalbumokat, képeslapokat nézegetni. És mindehhez még egy adat: Miskolc város legtöbb adót fizető polgárainak listáján, vezető helyen szerepel egyik ismert fényképésünk.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy ebben az időben jelennek meg a nők a fotográfia zezgugos pályáján. Az emancipációs mozgalmak fellendülőben vannak, de a társadalom mégis nehezen barátkozik meg ezzel a jelenséggel. Szakmai körökben élénk viták folynak arról, hogy a nők egyáltalán rendelkeznek-e a szakma műveléséhez szükséges készségekkel és képességekkel. A kétségek annak ellenére is megmaradtak, hogy a millenniumi országos kiállítás egyik nagydíját egy fiatal miskolci lány, Vánca Emma kapta.⁹

Visszatérve a vándormozgalmakhoz, szólnom kell azokról a jelenségekről és hatásokról, amelyek a fénykép használóinak köreiből is ismerhetők fel. A fényképészeket szakmai ambíciók késztetik mozgásra, a közönség viszont vagy külső kényszer vagy belső, egyéni késztetés hatására változtatják helyüket. A kényszerű mozgások elsőrendű mozgatója a közigazgatás és a hadsereg. A Monarchia hatalmas állami apparátusa tömegmérétekből mobilizálta az embereket. A más-más állomáshelyekre áthelyezett tisztviselők és katonák magukkal vitték igényeiket és tapasztalataikat, természetes, hogy az új lakóhelyen is lefényképeztették magukat és képeiket hazaküldték az itthonmaradottnak. Ezen az úton nem csupán emlékképek, hanem fotográfiai információk is cserélődtek, s ezek a fényképészeti praktikumot befolyásolni tudták. Ugyanakkor a családi kapcsolattartás funkcióit is ezek a fényképek látták el. Erről még más összefüggésben is szó lesz. A kényszerű helyváltoztatás másik, ugyancsak tömeges formája volt a kelet-európai kivándorlás Amerikába, ahol az itthon reményt és talajt vesztett, főként paraszt származású emberek új egzisztencia megteremtésének lehetőségét hitték. A 19. század első harmadában az írek hagyták el tömegesen szülőföldjüket az angolok gazdasági intézkedéseinek hatására. A második nagy kivándorlási hullám az általunk vizsgált időszakban esik. Ennek gazdasági okai ismertek, a számok azonban mintha feledésbe mentek volna.¹⁰ Az ekkortájt 20 milliós lélekszámú Magyarországról 1870-ben 400, 1898-ban pedig már több mint 270 000 polgár vándorolt ki. Csupán összehasonlításként említem meg, hogy ebben az évben az iparosodó Magyarországon 131 600 volt a gyári munkások száma.

Mint minden társadalmi tragédiának, úgy a kivándorlásnak is megvoltak a haszonélvezői, többek között az élelmes fotográfusok, akik könnyen rá tudták beszélni a behajózásra váró és az idegenségben megilletődve mozgó kisembereket a fényképezke-

9 A hámosi völgyet ábrázoló, nagyméretű, kézzel színezett fénykép a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében található.

10 A kivándorlási adatokat a különböző források eltérően adják meg. Ennek oka, hogy az elbocsátó és a fogadó országok más-más rendszerű adatgyűjtést végeztek, és Magyarországon az első törvényi szabályozás 1903-ban történt.

désre. Így születtek a rakparti raktárak leeresztett redőnyei vagy a kezdetleges óceánjáró-kulisszák elé csoportosított kivándorlók istenhozzád-fotográfiái. Készültek ilyen fotók a „Kivándorló Magyarhoz” címzett fiumei korcsma előtt, majd a hajók fedélzetén is. Ezeket a képeket azonnal el lehetett küldeni az eltávozottakért aggódó családnak, természetesen néhány soros üdvözléssel. A fotótörténet kutatója számára aligha lehet megrázóbb élmény, mint ezeknek a hazától és családtól elszakadó üzeneteknek a megismerése, még akkor is, ha itt-ott a keserű humor sziporkái is felvillannak. A bihariószege F. Gábor pl. így búcsúzott: „A fene egye meg ezt a Hajót. Isten veled Magyarország, nem gyüvök többet vissza.”

A kivándorlás tragikus élményvilágához tapadt az illúziók kergetése, a kiábrándító valóság tudatos megszépítése. Az Újvilágban partot ért merész vállalkozók ismét fényképeztették magukat az otthoniak számára, ügyelve arra, hogy a háttér egy előkelő utca, egy szép park vagy felhőkarcoló legyen s talán még autó is. Ezek a fotók megnyugtatóan üzenték a hazaiaknak, hogy ebben a világban minden olyan szép és jó, ahogy azt az ügynökök lefestették. A valóság azonban legtöbbször az ellenkező volt, a remények nem mindig teljesültek, de a sorsdöntő elhatározásban megmutatkozott keménységnek meg kellett maradni. Ezek az emberek még hittek a fénykép bizonyító erejében.

A vándormozgalmak körében szólni kell a tehetősebb polgárok utazásairól is. Ez az az időszak, amikor rohamléptekkel épülnek a vasútvonalak, fejlődik a hajózás, megjelenik és forradalmasítja a közlekedést a gépkocsi, divatba jönnek a fürdőhelyek és divat lesz általában az utazás. Az emberek kirándulnak, rokonokat, ismerősöket látogatnak, üdülnek, gyógyulnak, szórakoznak, de üzleteket is kötnek. Ezek az utazások kiváló alkalmat nyújtanak a fényképezkedésre. Most már nemcsak portrék, hanem úgynevezett társasági fényképek is készülnek, megörökítendő a szolid polgári szórakozás érdeemes pillanatait. A fényképek a személyes élményeken felül általános érvényű, fotográfiai információkat is közvetíteni tudtak, hatottak a közönség ízlésére, és természetesen bővítették a fényképészek ismereteit is.

És mozogtak természetesen maguk a fényképek is. A társadalmi tagozódás minden szintjén divattá vált a fényképezett portrék ajándékozása, legtöbbször a hozzá tartozó, személyhez szóló ajánlással. Így az egyes családok őrizetében képgyűjtemények keletkeztek, amelyek nem csupán az ábrázolt személyek arcvonásait konzerválták, hanem a kiterjedt családi kapcsolatokat is reprezentálni tudták. Ismerünk olyan családi fényképalbumokat, amelyek a kor meghatározó személyiségeinek portréit és kezevonásait megőrizték. Az ilyen gyűjtemények a társadalomtörténeti kutatások felbecsülhetetlen értékű forrásaivá váltak.

Az elmondottakból szinte törvényszerűen kell következtetnünk arra, hogy a világ-méretű mozgások és kölcsönhatások következtében a hétköznapi szükségleteket kielégítő fotográfiában bizonyos uniformizálódás következett be. Ha az ebben az időszakban készült portréfényképeket egymás mellé rakjuk, mindeniken azonos, konvencionális vonásokat fedezhetünk fel, függetlenül attól, hogy azok Budapesten, Bécsben, Berlinben, Abbáziában vagy Lembergben készültek. Ezzel együtt megfigyelhető az ízlés hanyatlása, a felvételezők alkotó egyéniségének elszürkülése.

A fénykép felhasználói magatartásának vizsgálatánál a kis- és nagypolgári attitűd szembeállása figyelhető meg a még annyira konvencionális keretek között is. A fénykép a kispolgár számára nemcsak a saját, hiteles arcmásával való találkozás élményét jelenti, hanem bizonyos társadalmi értéknövekedés illúzióját is. A kispolgárt a fénykép a korabeli szóhasználat szerint „megörökítette”, megmutatta számára a kitörés lehetőségét az ismeretlenségből és a jelentéktelenségből. A fényképezkedés számára mindig ünnepi

alkalom, ezért ünneplőbe öltözik, sokszor előveszi a féltett népviseleti ruhadarabokat és öntudatos pózban áll a kamera elé. A kimenős baka lelkesen bedugja a fejét a huszárkapitányi díszben pompázó vásári figura „Guckloch”-jába,¹¹ a faluról városba felkerült cselédlány egy rövid időre grófnőnek képzelheti magát a kölcsönképpen ráakasztott kosztümben, a kereskedőseged frakkban és cilinderben feszít a giccses kastélykulissza előtt. A korabeli, városképeket ábrázoló levelezőlapokon mindig találunk néhány járókelőt és egy rendőrt, akik nem véletlenül eltalált pózban néznek szembe a fényképezőgéppel.

Azt hihetnénk, hogy a nagypolgárság és az arisztokrácia számára a fénykép nem jelentett különösebb élményt. Ellenkezőleg: ők is hiúk voltak és az új képalkotó találmány előnyeit ki akarták használni. Nem volt azonban szükségük arra, hogy természetüktől idegen magatartást vegyenek fel. A köreikben kialakult fényképezési és fényképhasználati szokások rangbéli színvonalon jelentek meg. A fényképeket elegáns, nemes anyagokból készült keretekben akasztották a falra, a fényképalbumok a bőrkötés, a rézveretek és a családi címer segítségével kaptak impozáns külsőt. A fotografikus élmény különbözősége abban is érzékelhető, hogy a nagypolgár vagy az arisztokrata könnyed játékokat is megengedhetett magának a kamera előtt. Gyakran öltöztek jelmezekbe, sőt népviseletbe, groteszk szituációkat rendeztek meg a kamera kedvéért és a társas összejövetelekről a zenészek mellől nem hiányozhatott a fényképész sem.

Az eddigiekben főként a kommersziális portréfényképezés társadalmi vonatkozása-it vettük szemügyre. Érdemes azonban áttekinteni a produktum egyéb változatait is, mert ezek egyrészt a kínálat bőségét, másrészt a közönség ízlésének megnyilvánulása-it reprezentálják. Az élelmes fotográfusok tudták a módját annak, hogyan lehet a közönség figyelmét és pénztárcáját más eszközökkel is igénybe venni. Fox Talbot¹² már 1845–46-ban eredeti fényképekkel illusztrált természetfotó- és tájképalbumokat adott ki. Nadar 1853-ban a Galerie des Contemporains-ben rajzok helyett fotókon mutatta be a kor nagyjait, egy kölni gépgyár 1861-ben reklámfüzetet állított össze termékeinek fényképeiből. 1869-ben Ausztriában, majd rövidesen az egész világon népszerű lett a képes levelezőlap. Jelentős lépés volt a müncheni Georg Meisenbach találmánya, az autotípia, mert ennek segítségével most már nyomdai úton is, nemcsak fénynyomással, lehetett fényképeket reprodukálni. A Jahrbuch für Fotografie und Reproduktionstechnik 1889-es évfolyamában olvasható a sokoldalú müncheni vállalkozó, Franz Hanfstaengel,¹³ a negatívetus feltalálója ajánlata, amelyben klasszikus és modern mesterek festményreprodukcioit, és híres kortársak fotóportréit kínálta „minden mennyiségben”.

Ezek után érdemes áttekinteni, hogy a fénykép milyen formákban ágyazódott be a társadalom mindennapjaiba:

– Forgalomba kerültek fénynyomott, majd nyomdai úton sokszorosított táj- és városképek, amelyek azonban a polgári lakásokban legfeljebb az előszoba falán kaphattak helyet.

– A vizitkártya, vagyis a névjegy nagyságú fénykép, amely kezdetben valóságos névjegy szerepét töltötte be, majd később mint emlék- vagy ajándékfénykép vált népszerűvé.

– A családi fényképalbum, amely lassan átvette a biblia szerepét. A fényképek segítségével egyszerűbben és meggyőzőbben lehet a családban előfordult örömteli vagy gyászos eseményeket dokumentálni. A családi fotók egyúttal képes üzeneteket is hor-

11 A vásári figurákon az arc számára szabadon hagyott nyílás.

12 William Henry Fox Talbot (1800–1877) *The Pencil of Nature*

13 Franz Hanfstaengel (1804–1877) több mint 100 főt foglalkoztató kiadóvállalat tulajdonosa.

*1. kép. Adelina Patti olasz énekesnő
vizitkártyája, 1860 körül
egy miskolci család albumából*

dok, a foglalkozási vagy társadalmi kapcsolatok révén tartósan vagy időlegesen kialakult közösségek gyakran és szívesen fényképeztették magukat. Eközben egy máig is élő szertartásrend alakult ki, amely tükrözi a rang és a tisztelet által szentesített viszonyokat. A középpontban foglaltak helyet a legfontosabb személyek, körülöttük helyezkedtek el ülve, állva vagy az első sorban fekvve a csoport egyéb tagjai. A munkahelyi, iskolai, egyesületi vagy családi, zártabb közösségek és az alkalmi társas összejövetelek lazább csoportosulását megőrkítő, a szó szoros értelmében emlékképek a legszebben tükrözik a kor szellemét.

– A korántsem teljes felsorolásból nem hagyhatom ki a képzőművészek és a fotográfia személyes kapcsolatának dokumentumait. Itt elsősorban nem arra kell gondolnunk, hogy a fénykép térhódításának kezdetén a gazdasági kényszer egyes portréfestőket, mint Borsos Józsefet, Barabás Miklóst, a fényképészethez térítette, vagy hogy Zichy Mihály a nehéz időkben dagerrotípiák színészesével kereste a kenyerét, hanem arra, hogy a fénykép egyes akadémikus festők alkotó módszerének szerves részévé vált. Ez azt jelenti, hogy a festők az általuk elképzelt jeleneteket kosztümös színészek közreműködésével a színpadon beállították, lefényképeztették és a végleges festményt a műteremben ennek alapján készítették el. De készültek szabadtéri felvételek is tájakról, emberekről, táborozó cigányokról vagy vásározókról. A magyar képzőművészet történetében a legismertebbek Munkácsy Mihály fényképes kapcsolatai. A Honfoglalás című

doznak a kortársak és az utódok számára. Ebben az időben kezd a nagycsalád intézménye felbomlani. A családi együvé tartozás kifejezői és hordozói ezután szinte kizárólag a fényképek lettek.

– A kor divatjelenségeinek kellemes színfoltja volt a nemesfém keretbe foglalt, fényképezett miniatűrök viselése a nyakban, óraláncon és egyéb módon. Innen kiindulva juthatunk el a másik véglethez: az egyre finomodó retustechnika lehetővé tette, hogy akár a miniatűrökről is életnagyságú képek készüljenek. Ezekben az évtizedekben csaknem minden családban megtalálhatók voltak ezek a tiszta, kivételes technikával készített nagyítások, megőrizve a tisztes családanyák és családapák arcvonásait. Később, amikor már kontárok is megsejtették az ebben rejlő üzletet, a kezdeti igényes törekvés giccsbe fulladt. Az így született képek már sem így, sem úgy nem voltak fényképnek nevezhetők.

– A fényképes levelezőlap a 19. század utolsó éveiben élte meg első virágkorát. Egy pillanatig sem vitatható, hogy ezek a lapok rengeteg értékes információt mentettek át az utókor számára.

– Mind a fényképezési szokások, mind pedig a társadalmi élet mindennapi jelenségeinek dokumentálása szempontjából jellegzetes típust képviselnek a csoportképek. A családok,

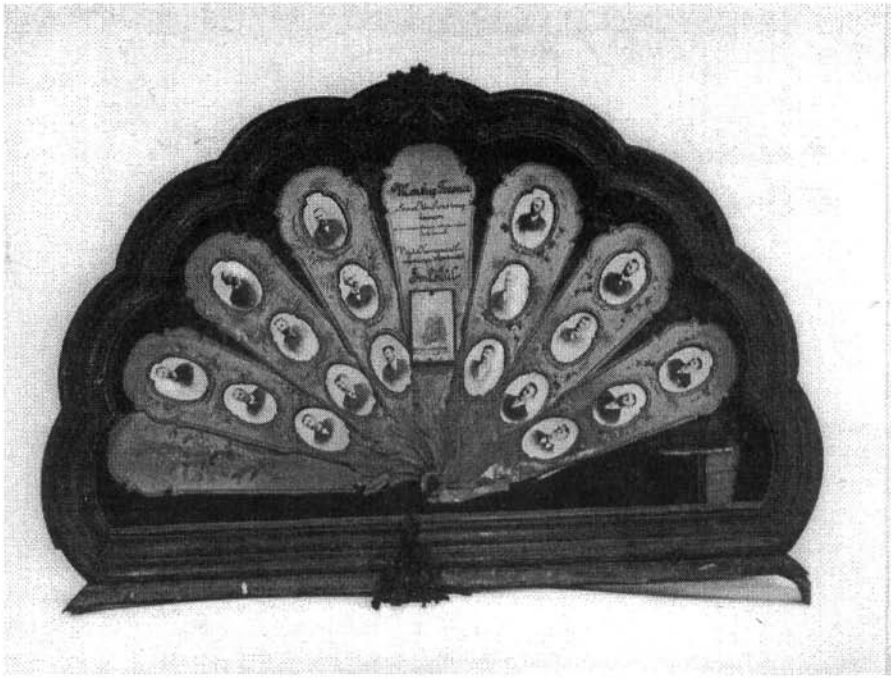

2. kép. Egy k. u. k. tiszt fényképei Budapestről, Brodyból (Galícia) és Szarajevóból

3. kép. Nadar: Sina Simon bankár és Ypsilanti herceg portréja egy miskolci család albumából, 1870 körül

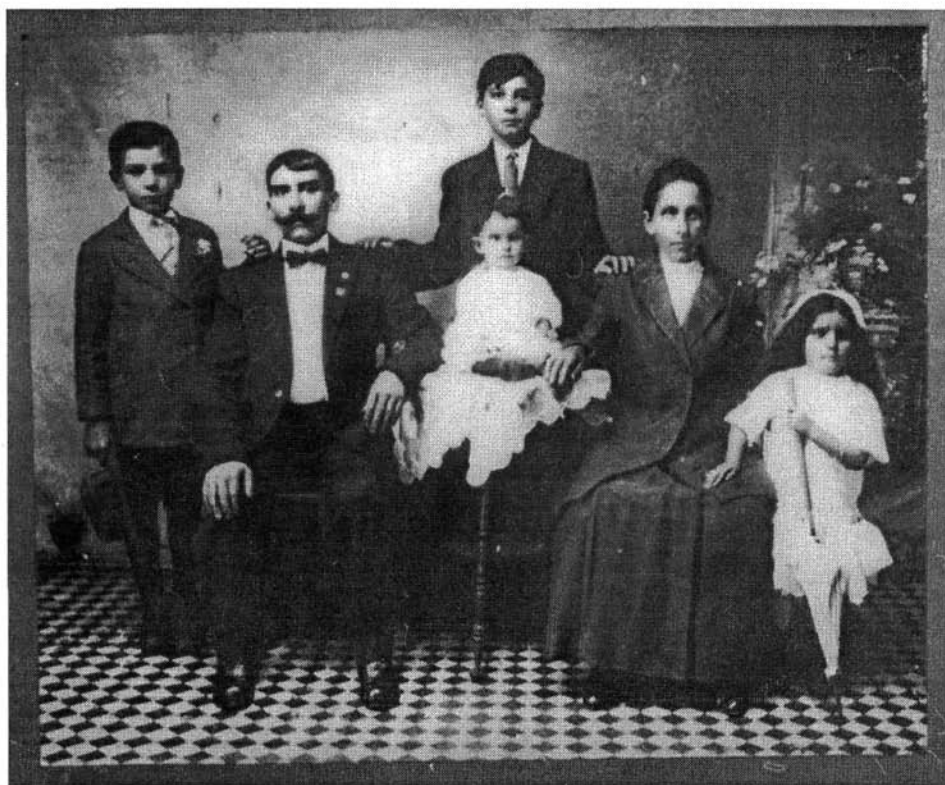
4. kép. A vajdahunyadi vasgyár mérnökeinek tablója 1900 körül

5. kép. Pilita Erzsébet fényképalbumának borítója 1870 körül

6. kép. Konvencionális műtermi fénykép 1900 körül

7. kép. Kivándorolt család hazaküldött fényképe 1910 körül

kompozíciójához pl. éppen egy miskolci fotográfus, Schabinszky László készített vázlatokat.¹⁴

A mindennapi szükségleteket kielégítő fotográfia uniformizálódásáról korábban már említést tettem. Befejezésül szólnom kell arról a szinte törvényszerűen bekövetkezett ellenhatásról, amely a '900-as évek elején egyes forradalmi szellemű fotográfusok munkája révén megjelent és a konvenciók, valamint a sablonok unalmas egyhangúságával szemben teremtett új irányzatot. Ennek legjelesebb képviselője a hamburgi Rudolf Dührkoop¹⁵ volt, aki az évtizedeken keresztül kánonná vált szokásrendet a feje tetejére állította: megrendelőit, modelljeit nem vitte be a műtermek izolált világába, hanem ő kereste fel őket otthonukban, természetes lakókörnyezetükben, hogy otthonhangulatú képeket készíthessen. Dührkoopnak lelkes követői akadtak szerte Európában s természetesen nálunk is. Ezek a fényképészek nemcsak új módszereket honosítottak meg, hanem új koncepcionális igényekkel is felléptek. A fényképezendő embert már nem mint

¹⁴ A Munkácsy megbízásából készült fotók negatívjainak egy része a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében található.

¹⁵ Rudolf Dührkoop: *Hamburgische Männer und Frauen am Anfang des XX. Jahrhunderts*, Hamburg 1905.

8. kép. Dührkoop: Férfiportré, a „Fény” c. szaklap 1912-es évfolyamából

tárgyat, hanem mint egyéniséget akarták megragadni. Ezeknek a törekvéseknek a világháború vetett véget.

Itt zárul történetünk.

FOTOGRAFIE UND GESELLSCHAFT Gewohnheiten beim Fotografieren und Bildgebrauch um 1900

Der Autor befasst sich in dieser Studie, unter dem Aspekt der visuellen Anthropologie, mit den Wechselwirkungen, welche sich in einer entscheidenden Periode der Geschichte – von etwa 1860 bis Ausbruch des ersten Weltkrieges – zwischen Fotografie und Gesellschaft zur Geltung brachten. In dieser Zeitspanne ist die Fotografie ein Beruf und eine Massenerscheinung auf technischen Gründen und ein alltägliches Bedürfnis auf wirtschaftlich-gesellschaftlichen Gründen geworden. In diesem Prozess entstanden gewisse Gewohnheiten beim Fotografieren und beim Bildgebrauch, die die Auswirkungen der gesellschaftlichen Mobilität widerspiegeln.

In diesem Sinne werden die Wanderbewegungen der Bevölkerung und die Beweglichkeit der Fotografen, dann der Polarisationsprozess in der Branche und im Gebrauch erörtert. So kommt der Autor zum Schluss, dass in diesen Jahrzehnten eine gewisse Uniformierung, demzufolge auch gleichschaltende und destruirende Tendenzen des fotografischen Geschmacks unvermeidlich eintreten mussten.

Zuletzt bekommt der Leser einen Überblick von dem Vielfalt der fotografischen Produkte, die die immer zunehmenden Bedürfnisse der Verbraucher befriedigen konnten, und von den entschlossenen Neuerern, die am Anfang des 20. Jahrhunderts gegen Konvention und Langweile des Uniformismus auftraten.

Béla Tarcai

NÉPRAJZI ÁSATÁS KERÁMIÁI MEZŐCSÁTON

VIDA GABRIELLA

Régészeti módszer alkalmazása a kerámiatörténet-kutatásban kikerülhetetlen, mivel a felmerülő kérdések többségére sem a recens, helyszíni adatgyűjtés, sem az írott források egyébként elengedhetetlen felkutatása révén nem lehet kielégítő feleletet adni. Mezőcsáton, ahol az utolsó fazekas mester 1927-ben meghalt, recens anyagot gyűjteni *Kresz Mária* már az 1960-as években sem sokat tudott, ma pedig kerámia témában gyakorlatilag lehetetlen. A csáti fazekasság kutatásában a miskolci fazekas céh iratanyagának átnézése után, azt anyakönyvi vizsgálatokkal kiegészítve *Domanovszky György* és *Kresz Mária*¹ jártak elől, legutóbb – aprólékos kereséssel és grafológiai módszerek segítségével – *Füvessy Anikó*² tudott lényeges eredményeket elérni. A csáti fazekasság fokozatosan tisztuló történetében továbbra is homályba vész a kezdet: mikortól beszélhetünk helyi kerámiaművességről? Tisztázatlan volt továbbá a termékskála egésze, hiszen jószerint csak díszedények maradtak ránk, s kérdéses volt még a csáti készítésű használati edények jellege és színvonala.

A napon megszikkasztott, díszített agyagedényeket egymásra helyezve rakták az égetőkemencébe, és ha ez rosszul sikerült, vagy egyenlőtlenül oszlott el a kemencében a hő, akkor sok megrepedt, összetört közülük. Ezek a törmelékek fontosak voltak az égetésnél, mert az edények berakása után ezekkel tömték be a kemence réseit, fedték le azt. Amikor aztán már annyi törmelék hányódott az égető körül, amennyi nehezítette a munkát, összesöpörték, valahol a kertben ástak egy gödröt és oda temették. Munkánk során tehát az első égetéskor megsérült, tönkrement, de már megfestett, díszített edények töredékeit tartalmazó ún. selejtgödröket keressük az elhalt fazekasok portáin, ill. a feltételezett udvarok helyén és környékén. Az így elásott törmelékek révén megtudjuk, hogy melyek voltak a különböző műhelyek, fazekascsaládok díszítő motívumai, az alkalmazott színek. Milyen használati edényeket készítettek, milyenek voltak azok, miben egyeztek meg és miben különböztek a már megismert díszedényektől. 1991 óta végez a Herman Ottó Múzeum Mezőcsáton néprajzi ásatást, kezdetben Dr. Wolf Mária középkoros régész aktív közreműködésével. A munka módszertani kérdéseket is felvetett, ezekről azonban már egy más helyen szóltunk.³

Domanovszky György 1953-ban ezt írta a Mezőcsáti kerámia című művében: „Ha az olvasó végignézi a képeken bemutatott és a szövegben leírt emlékanyagot, akkor az az érzése támadhat, hogy Mezőcsáton a fazekasok csak művészi igényű díszedényeket készítettek, vagy legalábbis zömmel azt. ... A 19. század paraszttársadalma nem rendezkedhetett be arra, hogy pénzét díszedényekbe fektesse. Rendelt és vásárolt ilyen is, de a mindennapi élet használati edényeket, lábasokat, fazekakat, szilkéket, bödönöket, kö-

1 *Domanovszky Gy.* 1953.; *Kresz M.* 1961., 1969., 1991.

2 *Füvessy A.* 1995.

3 *Vida G.* 1994.

csöögöket stb. követelt. Mindenekelőtt ezt az igényt látták el a mezőcsáti fazekasok is. Viszont az edények használata miatt éppen ebből alig néhány darab maradt reánk. ... A használati edények nem annyira jellegzetesek, mint az úgynevezett dísedények. Ezeknél a készítőműhely is sokkal nehezebben állapítható meg.”⁴ Ebben a munkájában valóban csak a legjellemzőbb mezőcsáti dísedénytípusokról esik szó: Miska-kancsókról, madaras butellákról, tányérokra, állat és ember alakú butellákról, tintatartókról. A nagyobb magánygyűjteményeknek a Néprajzi Múzeumba kerülését (Szentirmay László gyűjteménye) követően bővültek az ismereteink a csáti termékskáláról, az új típusokat Kresz Mária be is mutatta.⁵ Ezzel együtt is keveset tudunk a csáti használati edényekről.

Dr. Hoffmann András állatorvos és Kiss Károly, két helyi amatőr kutató a hetvenes években szemégtödör ásása közben talált rá a Kovács család hajdani portáján lévő egyik selejtgödörre. A kiásott töredékeket megszemlélte, restaurált darabjait több kiállításon bemutatta Kresz Mária. „A tanulság: az edényfajták összetételének vizsgálatánál háromféle mennyiség különböztethető meg:

1. más a néprajzi gyűjteményekben megőrzött tárgyak aránya; ebben több a díszesebb tárgy; például sok a kicsi pálinkásbutykos, kb. 20%-a a megőrzött emlékéanyag-nak;

2. megint más az ásatások által felszínre hozott töredékek számaránya; pálinkásbutykos például nincs a töredékekben;

3. és végül más az élet aránya, a valóságé, amely szerencsés esetben öreg fazekasok visszaemlékezéseiből tudható meg; Mezőcsátról és Tiszafüredről kiderült, hogy ott kicsi pálinkásbutykosból igen kevés készült, a termelés 1-2%-a; tíz-tizenöt egy égetésben; Miska-kancsó pedig még ritkábban!”⁶

A bemutatandó anyag 1991 őszén került felszínre a Zrínyi u. 21. szám alatti ház kertjében, egy kupacból, vagyis egyszeri elásással kerülhetett oda. Ezen a portán hozta korábban napvilágra nagy mennyiségű töredékanyagát Kiss Károly és Hoffmann András. Éppen ezért folytattuk itt Kiss Károly segítségével a munkát. Azok a darabok jelentős eltéréseket mutatnak ezektől, velük nem egyszerre és egy helyre kerültek a földbe. A telek a Kovács családé volt, itt élt az 1927-ben elhunyt utolsó csáti fazekas, Kovács Bálint. A valamikori fazekasműhelyre csupán egy idős szomszédasszony emlékszik, aki kislány korában gyakran járt a műhelyben. Emlékei szerint a ma is meglévő kis épületben egy kisebb és egy nagyobb kemence állt, a műhelyben folyó munkáról érdemben nem tudott beszámolni.

A Kovács családot Domanovszky György a következőképpen mutatta be: „Kovács Mihály egészen biztosan fazekas volt és 1782-ben született. Felesége is fazekas családból, a Horváthok közül került a Kovács-családba és maga is szépen festett edényeket. ... Kovács Mihálynak két fia volt, Dániel és Bálint, akik apjuk mesterségét folytatták, amit feltehetően tőle is tanultak. ... Mezőcsáti születésű Kovács nevű fazekas a miskolci céhkönyvben nem szerepel. Így nyitott kérdés, hogy Kovács Mihály a mesteriséget hol sajátította el.”⁷

Füvessy Anikó a csáti református anyakönyvek tüzetesebb vizsgálata révén rámutatott Domanovszky György tévedésére: „A csáti református egyházi anyakönyv II. kötetében a házasságkötéseknél a következő, figyelemre méltó bejegyzést olvashatjuk 1817.

4 Domanovszky Gy. 1953. 9.

5 Kresz M. 1961., 1969.

6 Kresz M. 1991. 31.

7 Domanovszky Gy. 1953. 23.

október 28-án: „Kováts Mihály Ifjú Legény Valki fél fazekos Mester ember eljegyzvén magának jövendő Házas Társul N. Horváth Sigmond hajadon leányát Sárát.” Ennek az adatnak az ismeretében az 1782-es születést erre a fazekasra nem vonatkoztathatjuk, egy 35 éves férfit a XIX. század elején az akkori alacsony átlagéletkor ismeretében nem volt szokás ifjú legénynek nevezni. Az anyakönyv azt is feltüntette, hogy ez a Kovács Mihály tiszavalki lakosnak vagy születésűnek számított.⁸

1808-ban a miskolci fazekascéh számadáskönyvében Hatalmas Pál tanítványaként találkozunk a nevével.⁹ A legények társaságába 1811-ben vették fel. „Anno 1811 Die 25to Aug Kovats Mihaly Borsod Vármegyéből, Valk Nevezető Helységéből Származván Virág nevet választott maganak Tuba Rózsa Szál.”¹⁰ Kovács Mihály tehát – mint az ismert csáti fazekasok első generációjának tagjai mind – Miskolcon sajtátította el a mesterséget.¹¹

A fiai tőle tanulták meg a fazekasságot. Az idősebb, Dániel (1819–1870) utód nélkül halt meg. A testvére, Bálint (1826–1886) leszármazottainak visszaemlékezése szerint végig egy műhelyben dolgoztak. Kovács Bálint fiai is fazekaskodtak, szintén egy műhelyben: Dániel 1864-ben született és 1914-ig élt, Bálint pedig 1927-ben halt meg 68 évesen.

A stílusukról Domanovszky György a következőt írta: „Bizonyíthatóan a Kovács-családból három fazekas mindig együtt dolgozott. Ez az egyéni stílus kibontakozását akadályozta, legalábbis hátráltatta, és csak alig felismerhető változásokat hívott életre. ... Meg kell említenünk azt is, hogy Kovács Bálint (második) lányai szerint mind a négy Kovács nagyon zárkózott természetű és félnék volt, annyira, hogy a többi fazekassal ellentétben árujukát nem is maguk vitték a vásárra, hanem a házhoz jövő kereskedőknek adták el. Ezt azért tartjuk szükségesnek megemlíteni, mert így a többivel ellentétben nem is nagyon láthatták, hogy mások mit készítenek, így jobban őrizték a család keramikus hagyományait.”¹² Amint az életrajzi adatok mutatják, 1892-ben már csak a család két utolsó fazekaskodó tagja, a két testvér élt, a kiásott törmelékek az ő kezük munkái.

A selejtgödör tartalmát képező cserépdarabokból teljesen, vagy legalább rajzzal rekonstruálható mértékig mintegy 150 különböző edényt sikerült restaurálni. Méreteiben és teljes díszítésében rekonstruálhatatlan bár, de típusa azonosítható két félkész korsónak és egy kancsónak. Pontos statisztikát nehéz összeállítani, mert több esetben nem lehet tudni, hogy az összeragasztott fenék- ill. peremdarabok hány edényhez tartoznak, sőt az sem egyértelmű minden esetben, hogy szilkének, vagy tejescupornak a töredékei-e. A Herman Ottó Múzeum néprajzi tárgygyűjteményébe 90 db-ot leltároztunk be.

A selejtgödör edénytípusainak egymáshoz viszonyított arányaiból – mint arra már az idézett Kresz Mária megállapítás utalt – nem vonhatunk le általános következtetést a Kovács család 1892-es évi edényeinek összetételéről. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy 1892-ben egy pontosan meg nem határozható, de egy évben maximálható időtartam alatt a műhely selejtermékei a megtalált gödör anyaga alapján a következő, egymástól megkülönböztethető edények voltak: tál, tányér 61 db; tejescupor 17 db; szilke 18 db; bögre 2 db; kancsó 1 db; korsó 2 db; fedő 8 db; tejköntő 1 db.

8 Füvessy A. 1991. 418.

9 HOM HDGY. 76.13.3.

10 HOM HDGY. 79.4.1.2.

11 Füvessy A. 1995.

12 Domanovszky Gy., 1953. 23.

A tálasedények formailag három, a díszítésük alapján négy csoportba oszthatók. A tejescsuprok és a szilkék között típuson belül nincs formai különbség, díszítésükben jellegzetesen és következetesen kétfélék.

Tálasedények:

1. típus: fröcskölt díszűek, összesen 21 db. Közülük 18 világos alapon sötéttel, 2 vörösrön fehér, 1 pedig sötétbarnán fehér fröcskölt dísszel. A 21-ből mindössze 2 db nem régies, mély forma (1. ábra), kettő ezekből csipkézett szélű. Egyetlen nagyon pergett festékű és roppant hiányos tányért kivéve általános, hogy a fröcskölést kiegészítette még valamilyen más dísz. 13 tányérnál ez több-kevesebb, egy vagy két színnel felvitt írókás, koncentrikus kört jelent, esetleg az edény aljának közepén egy 3 vagy 5 pontból álló rozettával kiegészítve. 6 edénynél ezen kívül is írókáztak még: csigavonalakat, néha tyúkláb, pontrozetta motívummal, ívsorral, esetleg ívsorokkal és levélkével kiegészítve (1. kép).

2. típus: koncentrikus körökkel díszített 14 db tál és tányér. Többségük (9) alapfestés nélküli, „magafalán” díszített (1. ábra). A fenekükön rendszerint van egy pontrozetta, a belső oldalukon pedig többnyire két, esetleg három színű (fehér, fekete és zöldesszürke, talán zöldre kiéggő) koncentrikus kör a díszítés (2. kép).

3. típus: magafalán egyszerű írókázással díszített tányérok, 5 edény. A formájuk régies. Az alj közepén mindegyiknél szerény pontrozetta látható. A peremen írókás ívsor vonalkázással (2 db), kifelé forduló ívsor ívkitöltéssel (1 db), ugyanez két színnel és kevés koncentrikus körrel (1 db), ívsor levélkével (1 db). A fehérén kívül csak egy tálon használt más színt is a készítője (3. kép).

4. típus: díszítettebb tányérok. A megnevezés zavaró lehet, mert a szakirodalomból ismert dísztányérokkal összevetve szerényebb díszűek. Az ismertetett három csoport edényeinél azonban kétségtelenül részletesebben kidolgozottak, díszesebbek. Formai megoszlásuk: 15 db középsinces, kis, kifelé hajló széllel, 2 db régies forma és 1 rámás szélű, mély tál (1. ábra, 4. kép).

a) 95.35.24. Itsz.: erős vörösbarna alapszínű, fehérrel írókázott tányér. Az alján S alakban hajló leveles szár, a peremen kifelé forduló ívsor, az ívek belsejét pontrozetta tölti ki, külső oldalát pontsor kíséri.

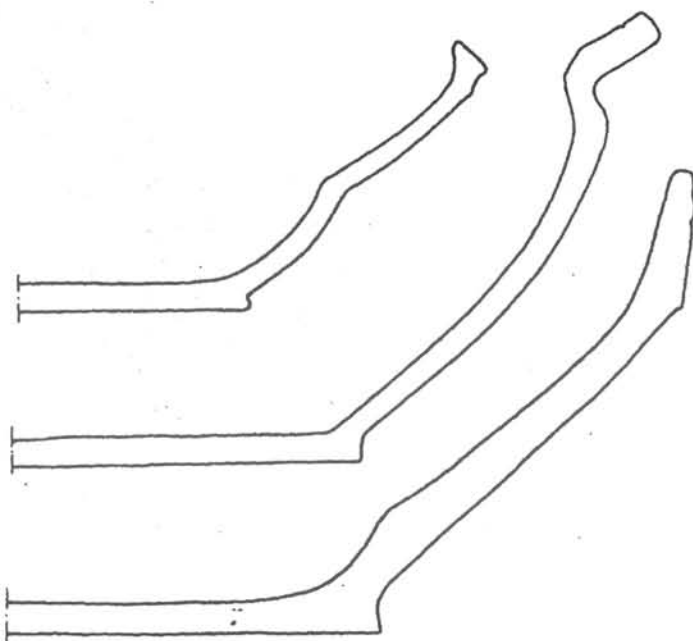
b) 95.35.55. Itsz.: Talán zöldre kiéggő zöldesszürke földfestéken feketével írta meg a készítője az előző edény motívumait. Ez a rámás szélű edény.

c) 95.35.30. Itsz.: A peremet kettéosztja egy kifelé forduló ívsor, a szél felé eső részt fehérre alapozták, a többi rózsaszín földfestéket kapott. A fehér ívbelsőket barna írókás vonalkázás tölti ki, az ívek külsejét váltakozva fehér és barna pöttyözés kíséri, az ívek találkozásait négyes vonalkázás jelzi. Az edény alján virágtó van, laza fehér kontúrokkal, felül jellegzetes bugaszerű virággal.

d) 95.35.46. Itsz.: díszítése megegyezik az előzőével.

e) 95.35.40. Itsz.: A perem kifelé forduló ívsorral kettéosztott, külseje fehér alapozású, benne pontrozetta van. Az ívsor vonalát az edény belseje felőli oldalon egy fehér és egy fakó pontsor követi, az ívek találkozásánál három vonalkát húztak. A sincet fehér körök követik, az aljon virágtó: alul fehérrel kontúrozott levelek, felül váltakozó színű, bugaszerű virág, oldalt pontrozetták. Az alapszín barna /5. kép/.

f) 95.35.27. Itsz. Az előzőhöz hasonló, az ívek találkozásánál hiányzik a hármas vonalkázás.

1. ábra. Tányérformák

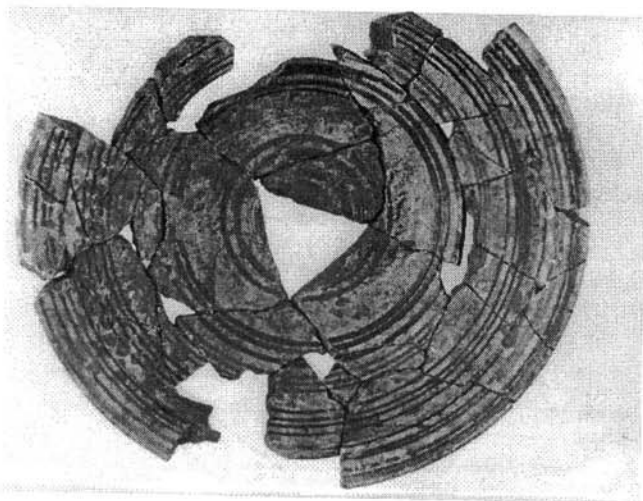
g) 95.35.23. Itsz.: Az előző két tányér variánsa. Fő különbség, hogy az alapszínek felcserélve szerepelnek rajta: belül világos koszosfehér, kívül barna, így a közép-motívum sötéttel kontúrozott. A kifelé fordult ívek belsejében nagy fehér pötty a dísz.

h) 95.35.41. Itsz.: A peremet kifelé forduló ívsor osztja ketté, az ívek belseje fehér alapozású, bennük drappos pontrozetta ill. tyúkláb motívum váltakozik. Az ív vonalát a vörös belső résznél drapp pontsor követi, az ívek találkozásához fehér és barna vonalkákat írókázáltak. Fehér körök emelik ki a sincet, az aljon egy tulipántó: alul fehérrel kontúrozott húsos levelek, felül karcsú, bibés tulipán látható (6. kép).

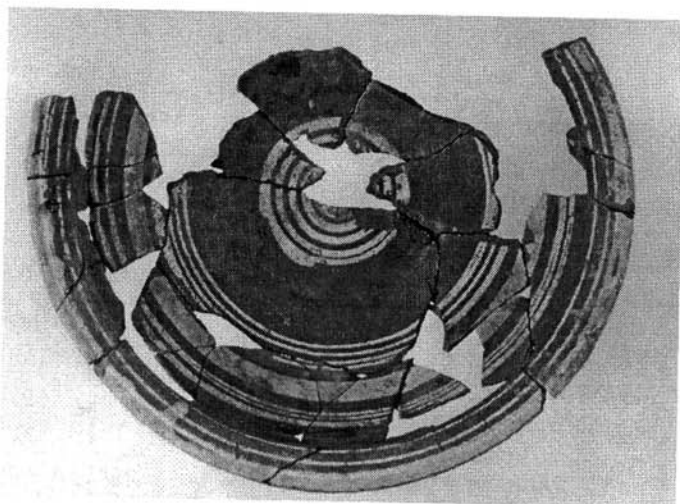
i) 95.35.37. Itsz.: Fehér alapon írókázott, kifelé forduló, dupla vonalú és két színű ívsor osztja meg a peremet, melyben tyúkláb motívum tölti meg az íveket. Az aljat vastag fekete körök jelzik, bennük váltakozó színnel vonalkázott rozmaryingág látható, a tövénél kétoldalt pontrozottával (7. kép).

j-k) 95.35.25. és 95.35.26. Itsz.: A peremet egy kifelé forduló ívsor kettéosztja, az ívek belsejét barnára alapozták, bennük egy-egy nagy pötty virít. A tányér többi része piszkosfehér alapszínű, az ívsort belülről írókás pontsor követi, a találkozásokhoz fehér hármás vonalkákat húzkodtak. A sincet és az alj vonalát vastag sötétbarna körökkel jelezték, közepére egyszerű rozmaryingágot helyeztek.

l) 95.35.54. Itsz.: Színeiben és formájában is eltér az előző 11 tányértól, és az első nagy csoporthoz áll közel: régies, csipkézett szélű, mély forma, fehér alapon vörössel és barnával fröcskölték, erre koncentrikus körök kerültek. Középen az i., j., k., tányérok rozmaryingja virít, tövénél kétoldalt egy-egy kis virággal. Különösen érdekessé a rózsaszín és a fakó színek használata teszi.

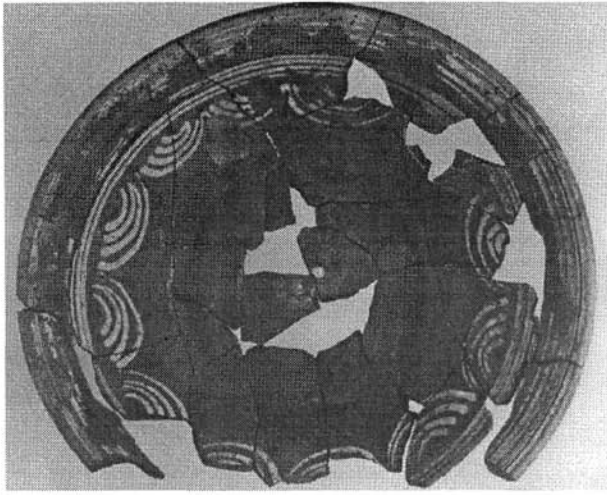
1. kép. Berázott díszű tányér (HOM. 95.35.13. ltsz.)
A képek Kulcsár Géza felvételei

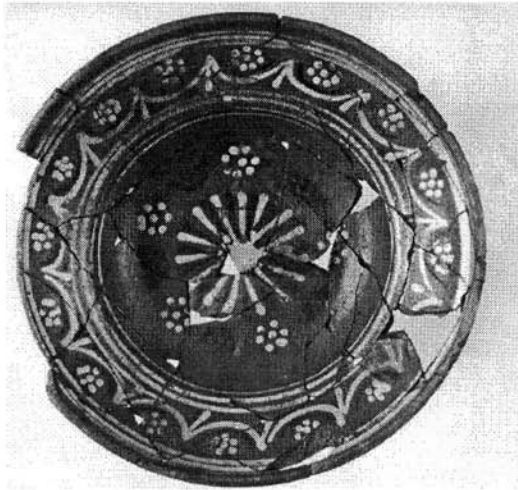
2. kép. Magafalán koncentrikus körrel díszített tányér (95.35.15. ltsz.)

m) 95.35.45. ltsz.: A színei és a formája az előzőhöz kötik. Alapszíne rózsaszín, sűrűn váltakozva fehér, fakó zöldesszürke valamint barna koncentrikus körök fedik. Alján ott az előző tányérok rozsmaringja.

n) 95.35.16. ltsz.: Alapozás nélküli, rámás álló szélű, mély tál. A széle alatt írókázott kör, az alatt hármast vonalú kifelé forduló ívsor, a találkozásnál három barna pont. Az aljvonalat vastag fehér körökkel emelték ki, rajta két, váltakozó színű szirmokkal írókázott forgórózsából és két kicsi, három szirmú virágból álló bokor van.

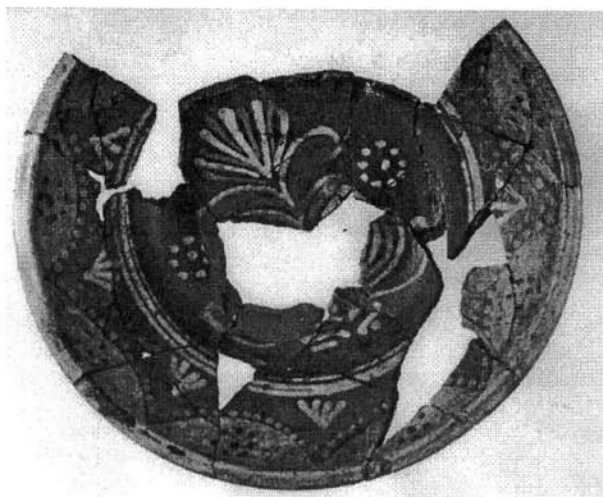
3. kép. Magafalán kevés fehérrel írókázott tányér
(HOM 95.35.17. ltsz.)

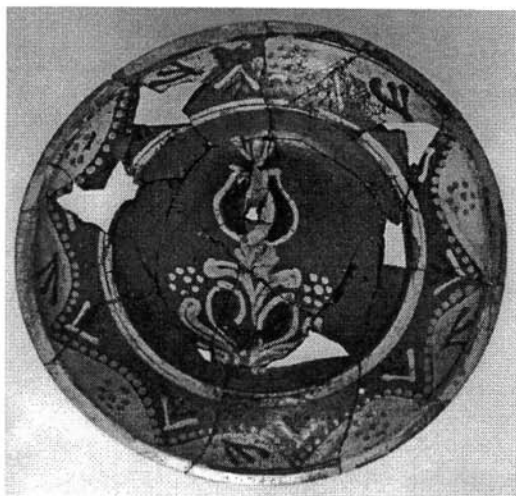
4. kép. Színes, írókázott tányér
(HOM 95.35.43. ltsz.)

o) 95.35.16. ltsz.: A perem széléit és a sincet fehér körök jelzik, köztük kettős vonalú, barna és fehér ívsor, az ívek belsejében fehér pontozották, kívül a találkozásiaknál fehér vonalkázás látható. Az aljon egy váltakozó színű, vonalszirmokból álló őszirózsa, amit pontozottá és vonalkás ívek vesznek körbe (8. kép).

p) 95.35.42. ltsz.: A tányér szerkezeti vonalait fehér alapon barna körök emelik ki, a perem rózsaszín-barna, egymásba csúszott V-betűk a dísz, alján barnával kontúrozott, zöldes leveles virágtő virít.

5. kép. Virágdíszes tányér (HOM 95.35.40. ltsz.)

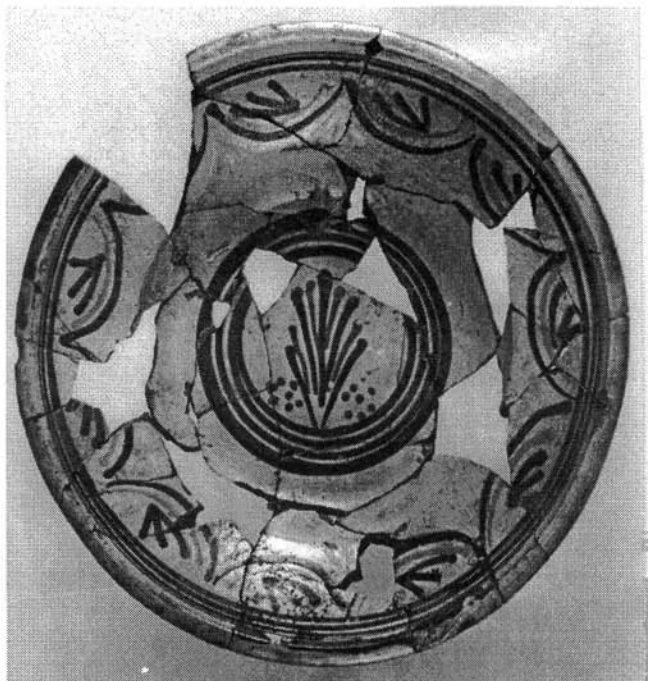

6. kép. Tulipán töves tányér (HOM 95.35.41. ltsz.)

q) 95.35.19. ltsz.: Rámás szélű forma. Az alap rózsaszín, ezen fehér írókás koncentrikus körök futnak körbe, közük cikc-cakk dísz került barna pöttyökkel. Középen fehér és sötétbarna vonalakkal megoldott bugaszerű virág díszlik (9. kép).

r) 95.35.18. ltsz. Fakó rózsaszín alapon fehér, fekete és zöldesszürke koncentrikus körök díszítik az oldalát, aljára az előző edény bugaszerű középmotívuma került.

A három évszámos tál közül kettőt valószínűleg egy kéz készített (95.35.21. ltsz., és a 95.35.1. ltsz.). Az egyes szám jellegzetes írásán kívül a középmotívum virágcsokrának felső két, három-három szziromból álló azonos virága sugallja, hogy egy mester ké-

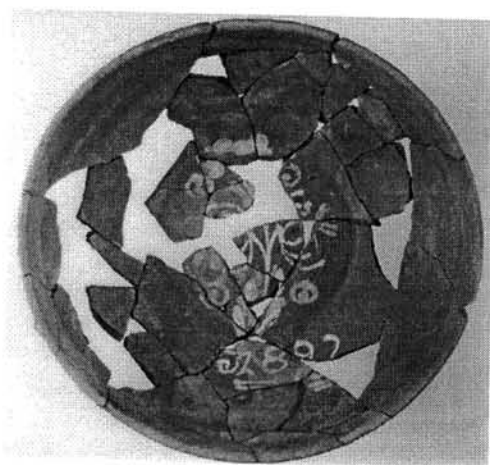
7. kép. Rozmaringleveses tányér (HOM 95.35.37. ltsz.)

8. kép. Forgórózsás tányér (HOM 95.35.16. ltsz.)

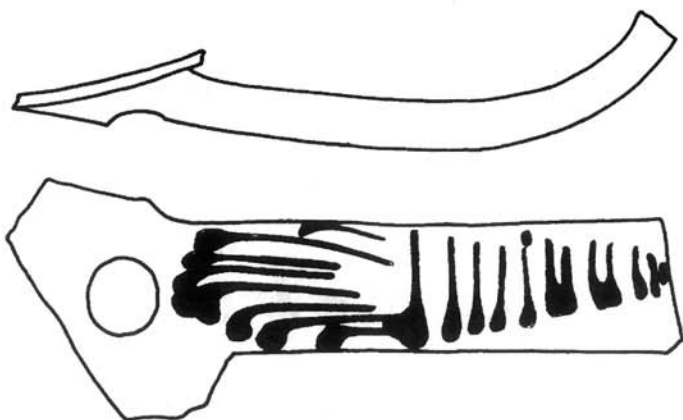

9. kép. Fakó alapszínen bugás virágú tál
(HOM 95.35.19. ltsz.)

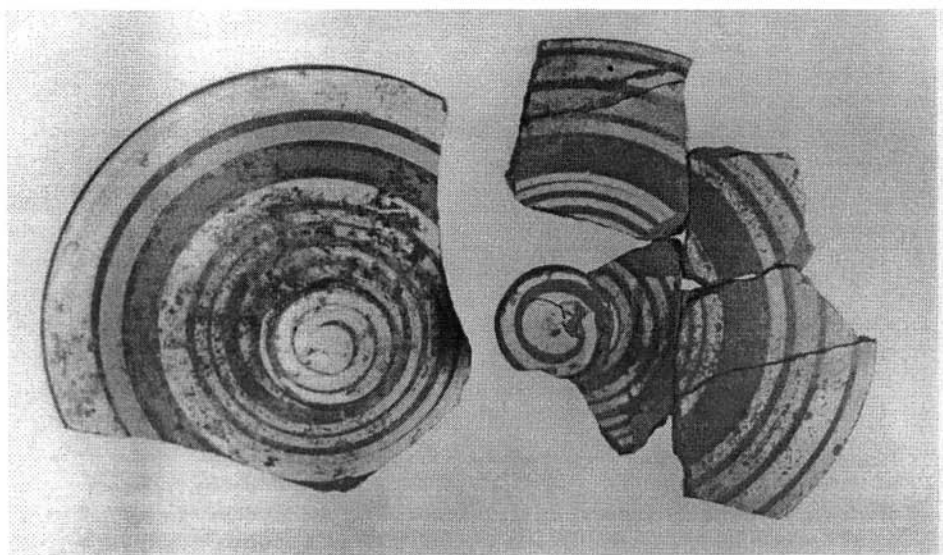

10. kép. Évszámos tál (HOM 95.35.21. ltsz.)

2. ábra. Írókás fűldisz

11. kép. Fedők (HOM 95.35.32. és 95.35.33. ltsz.)

szította őket. A három datált tál közül kettő alapozás nélküli, magafalán festett, peremdísz nélküli edény, magas, rámás álló széllel (10. kép). A harmadik tál díszje mindössze három, húsos fehér levél (95.35.22. ltsz.).

Csábító a magyarázat, hogy az egymástól karakteresen elkülöníthető tányér- és táltípusokat más-más mester készítményének minősítsük. Mivel azonban a gödör tartal-

12. kép. Berázott díszű szilke (HOM 95.35.82. ltsz.)

ma nagyon rövid időszak selejtjeit rejtette, nem gondolhatjuk biztosan, hogy ugyanazon műhelyben az egyszerre, együtt dolgozó mestereknek és a festésben segítő családtagjainak ennyire elkülönült saját stílusuk lett volna. Talán a különböző használati alkalmak, a települések eltérő igénye okozta ezeket a formai és díszítésművelési különbségeket. Egyértelműen felismerhető néhány edény esetében a tiszafüredi mázas kerámia stílusának hatása, amit a közös piac megmagyaráz.

Fedők: A töredékekből 8 db-ot sikerült elkülöníteni, díszük vékonyabb-vastagabb koncentrikus körök váltakozása vörös, fehér, fekete és zöld színekben (11. kép).

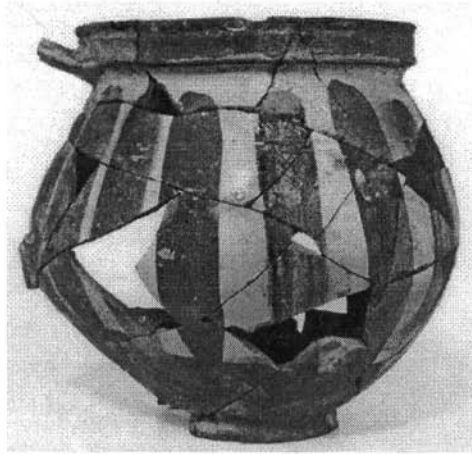
Korsók: Bizonyosan mindössze két darabnak a töredékeit rejtette a gödör, s teljesen egyik sem rekonstruálható. Mégis nagyon fontosak, mert bizonyítékai annak, hogy készültek ilyen korsók a 19. század végén Mezőcsáton. A sárgásfehér alagra a hasonló vízszintes fekete csík került, mely fölött írókás, fekete koszorúdísz fut körbe.

Kancsó: Egyetlen darab nyaka és szája került elő a gödörből, mely a tejescsuprok egyik típusának jellegzetes ferde, fekete ecsetfestésű csíkozását kapta díszül a sárgásfehér alagra.

Szilke: az álló falú edények egyik legnagyobb számú csoportja. Típusai karakteresek, kevés változatban.

a) 6 darab tartozik ebbe a típusba. Rámás szélű, kerek forma, mint az összes szilke. Sárgásfehér földfestéken mangános berázott alapon váltakozó fekete ill. valószínűleg zöldre kiégő fakó, zöldesszürke, függőleges ecsetes csíkozás a dísz. Ugyanez a csík a fülön függőlegesen fut, a száját kívül feketére festették (12. kép).

b) 5 másik szilke csak abban különbözik a fentiekől, a világos alap berázás nélküli (13. kép).

13. kép. Ecsetes festésű szilke (HOM 95.35.69. ltsz.)

14. kép. Írókás díszű szilke (HOM 95.35.78. ltsz.)

c) 6 darab olyan szilkét sikerült összeragasztani, amelynek a formája teljesen megegyezik a fentiekkel, de a díszítésük teljesen eltérő tőlük. 4 közülük fekete, 2 fehér alapozású, ennek megfelelően 4-re fehérre, 2-re feketével írókáztak. A ráma – a tisztafü-

15. kép. Tejescsupor (HOM 95.35.56. ltsz.)

rediekhez hasonlóan – függőleges csíkozást kapott, a hasra vízszintesen (95.35.83. ltsz.) vagy függőlegesen (95.35.80. ltsz.) apró vonaldísz, ill. leveles-szárdíszes koszorú került (14. kép). Mindegyik szilke vállán 2-3 fakéssel karcolt csík fut körbe, minden írókával díszített fennálló falú edénynek teljesen megegyező fülmotívuma van (2. ábra).

Bögre: 2 db van összesen, hiánytalanul összeállíthatók. Formájuk kis méretű szilke, de nem álló, hanem kihajló peremük van. Ezen ecsetes foltok váltakoznak, díszük egyébként a szilkék első csoportjával egyezik meg.

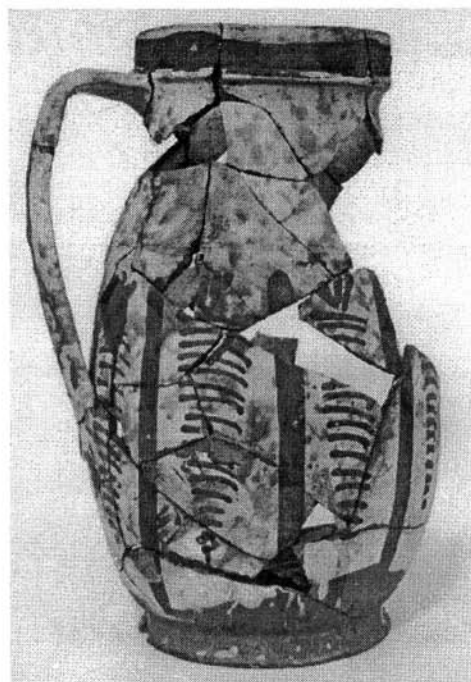
Tejescsupor: Szinte mind egy típus különböző variánsa. Rámás szélű, torkos nyakú formák, a fül a ráma alsó pereméről indul.

a) 8 db-nak nincs alapfestése, csupán a nyakát mártották fehér festékbe. A festés első szélét fakéscsíkkal hangsúlyozták, alá ecsettel fehér hullámvonal került. A nyak és a ráma széles, ecsetes, ferde fekete csíkozást kapott (15. kép).

b) 3 db ennél is egyszerűbb, amennyiben a nyakról is hiányzanak a függőleges csíkok.

c) 3 olyan csuprot sikerült legalább részben összeállítani, amelyik fekete alapfestést kapott, és ezen fehér írókás leveles-száras koszorú fut körbe.

A 95.35.64. ltsz. példány kívül-belül fehérrel alapozott, kívül ezen zöldesszürkével berázott. A ráma, a fül fekete ecsetes csíkot kapott, a válltól a függőleges ecsetes csíkok közé kis, rövid, írókázott vízszintes vonalból álló oszlop került, melyet fent egy hármás levélke zár le /16. kép/. A 95.35.65. ltsz. csupor is kapott belül is fehér alapozást. Kívül egészen fakó vörös az alap, melyet a nyakon körbefutó ívsor felett a fekete vált fel. Az ívekben fakó pontrozetta, az ívsor alatt írókázott vonal és hármás levéldísz szerepel.

16. kép. Ecsettel és írókával díszített tejescupor
(HOM 95.35.64. ltsz.)

A gödörben talált mintegy 150 edény között egyetlenegy sincs, mely ne használati edény lenne. Összevetve a köz- és magángyűjteményekből ismert kisszámú ilyen kerámiával – dr. Hoffmann András 270 darabos magángyűjteményében, mely a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdonába került, több ilyen is van – azt tapasztalhatjuk, hogy ez az edénycsoport Mezőcsáton is egyszerűbb díszű volt: különösen a berázott technikát kedvelték, ill. a fennálló falú edények függőleges ecsetes csíkozását. Túlságosan egyszerű lenne a selejtgödörökből előkerült darabokról kijelenteni, hogy csupán ez a néhány fajta kerámia alkotta a mezőcsáti használati edények típusait. Annál is inkább, mivel ugyanezen a portán hozta személgödör ásásakor napvilágra dr. Hoffmann András és Kiss Károly az 1960-as években a több ezernyi töredéket, melyek a Herman Ottó Múzeumba kerültek, ahol restaurálásra várnak. Annyi azonban már most bizonyosan megállapítható róluk, hogy sem motívumaikban, sem színhasználatban nincs megegyezés a két selejtgödör tartalma között. E másik gödör töredékei között évszámot ugyan nem sikerült még találni, mindenképpen más korszak termékeinek kell őket tekintelnünk, olyan nagy a stílusbeli különbség az 1991-ben előkerültekkel. Semmiképpen nem készíthették ugyanazok a személyek.

A restaurált 150 edénnyel teljesen új arca mutatkozott meg a mezőcsáti fazekasságnak. Remélhetőleg sikerül még más fazekas családok volt portáin is selejtgödörre bukkanni, s így előbb-utóbb megismerhetjük a mezőcsáti mesterek teljes termék- és díszítményskáláját.

IRODALOM

- Domanovszky Gy.*,
1953 Mezőcsáti kerámia. Magyar Népművészet XVII. Bp.
- Füvessy A.*,
1991 A mezőcsáti fazekasság történetére vonatkozó újabb adatok. HOM Évk. XVIII-XXIX. 413-424.
1995 Ismeretlen mezőcsáti fazekas-család a múlt század elejéről. Kéziratban, megjelenés alatt.
- Kresz M.*,
1960 Újjonnan szerzett mezőcsáti cserépedények. NÉ. XLII. 161-179.
1969 A Kerámiagyűjtemény gyarapodása. NÉ. LI. 78-89.
1991 Magyar fazekasművészet. Bp.
- Vida G.*,
1993 Egy néprajzi ásatás tanulságai. Kerámiatörténeti vizsgálatok. HOM Közl. 28. 72-75.

KERAMIK AUS DEN ETHNOGRAPHISCHEN AUSGRABUNGEN IN MEZŐCSÁT

Mezőcsát ist eine von Nachkommen reformierter Kleinadeliger bewohnte Kleinstadt auf der ungarischen Tiefebene, wo die niveauvollsten Stücke der ungarischen bleiglasierten Töpferei hergestellt wurden. Die erhalten gebliebenen Gegenstände gehören der Kategorie der Zierkeramik an: auf Bestellung hergestellte, gehütete, außer der Zierfunktion nicht in Verwendung genommene Gefäße. Ihre Verzierungen gehen auf eine Vorgeschichte bis in die Renaissance zurück. Die Eigenart der Mezőcsáti Gebrauchskeramik, die zwar in größerer Anzahl hergestellt, aber auch abgebraucht wurde, war bis dahin unbekannt. Der letzte Töpfermeister starb in 1927, eine gegenwärtige Sammlung ist daher nicht möglich.

1991 ließ das Herman Ottó Museum am Hof, wo der letzte Töpfermeister gelebt hatte, Ausgrabungsarbeiten durchführen. Wir suchten nach den Bruchteilen der verzierten, gemalten, aber beim ersten Brennen kaputtgegangenen, nicht glasierten Gefäße. Sie wurden in der Regel im hinteren Teil des Hofes begraben. Der Aufsatz beschreibt und analysiert den Inhalt solch einer Abfallgrube und die etwa 150 aus den unzähligen Bruchstücken rekonstruierten Gefäße. Es handelt sich um Bruchteile von Gefäßen aus 1892 aus der Werkstatt des Bruderpaares Kovács Bálint und Kovács Dániel. All die rekonstruierten bzw. restaurierten Gefäße waren für den Alltagsgebrauch bestimmt. So lernten wir eine bis dahin unbekannt Seite der Mezőcsáti Töpferei kennen. 1966 erwarb das Herman Ottó Museum eine große private Keramiksammlung aus Mezőcsát. Mehrere dieser Gefäße bezeugen, daß am Ende des 19. Jahrhunderts in Mezőcsát neben der Ware mit Malhorndekor und Blumenverzierung auch einfach verzierte, schnell zu fetigende Massenware produziert wurde.

Gabriella Vida

EGY BÜKKSZENTKERESZTI SZLOVÁK ASSZONY VALLOMÁSA A CSEHSZLOVÁKIÁBA TÖRTÉNT ÁTTELEPÜLÉSÉRŐL ÉS VISSZATÉRÉSÉRŐL

KRUPA ANDRÁS

Az egyes kelet-közép-európai népcsoportoknak a II. világháború utáni, részint büntető célú, részint – mai kifejezéssel élve – „etnikai tisztogatás” jellegű kitelepítési folyamatába tartozott az ún. magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény is, melynek során 1946–1947–1948-ban Szlovákiából kényszerrel távolítottak el több tízezer magyart, míg Magyarországról önként jelentkezettek a távozni óhajtó szlovákok. Közéjük tartozott a bükkszentkereszti születésű, 1947-ig, majd 1960-tól ismét itt élő özv. Telekes Béláné Novék Lujza és családja.

Önvallomása – több évtized távlatában – higgadtan, szubjektív érzéseit lefojtva, visszafogva, tényszerűen tárja elénk az áttelepülés okait, az új hazában az otthonkeresés, a megállapodás fiaskóit, a kis család egyre tragikusabbá váló sorsát.

Bükkszentkeresztről elsősorban a szegény, nincstelen szlovákok vállalták az áttelepülést, azt remélve, s az ígéretekben bízva, hogy jobb életkörülmények közé jutnak. Telekes Béláné meglehetősen pontosan látja a Csehszlovákiába költözés indítékait. Ezt az ország többi szlovák lakta helységében végzett hasonló témájú gyűjtésem is bizonyítja: az áttelepülők jelentős része főként a kedvezőbb anyagi lét reményében indult el (Krupa A. 1995.). A második világháborúban tönkrement országban rendkívül alacsony volt az életszínvonal, a kistelepüléseken nem volt munkalehetőség, nem lehetett megkapni – kivált az elzártabb hegyvidékeken – az alapvető élelmiszereket (hús, liszt stb.). Áttelepülve, a csalódás ellenére az első időkben hatott rájuk az ottani konszolidáltabb élet („akkoriban itt még jegy se vót, ott mán vót húsjegy... kaptunk kenyérjegyeket”). A toborzás felelőtlenül ígérgető propagandája is magával ragadott bizonyos rétegeket („... ígértek: aki földdel akar dolgozni, földet adnak, aki házat – házat ... ugye ki gondolt erre, hogy milyen házat”). Telekes Béláné férje is azért döntött így, mert ifjú házasságok lévén nem volt lakásuk, az új ház építéséhez pedig nem volt pénzük, és hitték, hogy Csehszlovákiában könnyűszerrel jutnak házhoz. A fiataloknak ez az agitátorok felkeltette délibábos otthonalapítási vágya erősebb volt a családok szétszakításának megtörténtétől is.

Az egyik kassai szociológus szerint a lakosságcsere fő célján túl, hogy a dél-szlovákiai magyarság tömbjét fellazítsa, számát csökkentse, az is törekvése volt az akkori csehszlovák politikának, hogy „visszaszerezzék” a külföldön élő szlovákokat (Šutaj, S. 1995.). De a hivatalos szerveknek a magyarországi szlovákok erre való megnyerésén túl mintha véget is ért volna a velük való törődése. Holott az áttelepült szlovákok egy részénél komoly *etnopszichikai* gondoskodásra is lett volna szükség, különösen azok körében, akiket a hangzatos ígéretek ellenére nem elégítettek ki, s a kiábrándulás, a csalódottság súlyos zavart váltott ki. Ezek száma pedig jelentős volt. Az „anyaföldre való visszatérés” jelszavát figyelmen kívül hagyva, zömében a nincsteleneket, a csehországi Szudéta-vidékre, a kiutasított németek nyomán lakatlanná lett településekre szállították. Magyarországról mintegy 5000, Romániából 5500 szlovákot (Nosková, H.

1994a., 1994b., 1994c.). „... a szlovákok nem tételezték fel, hogy az áttelepülés megvalósítása nyomán az óhazától és az elődeik egykori otthonától ismét távol találják magukat a Nyugat-Csehország ismeretlen környezetében, az újratelepítendő határmentén.” (Nosková, H. 1994a. 43.)

S a Telekes család és társaik szomorú sorsa magába gyűjtötte az otthoncseréléssel járó összes negatív megnyilvánulást. A határ átlépésétől kezdve a Magyarországra való visszatérésükig mintha végigüldözte volna őket a balszerencse, mígnem a szülőfaluba visszajőve meg nem nyugodtak. A család esete egyedinek tűnhet, holott mint az a bizonyos „állatorvosi ló”, csupán tükrözte az áttelepülés-áttelepítés visszásságait.

A hivatalos szervek közönye a határátlépéstől kezdve észlelhető: a többnapos úton a tehervagonokban való magárahagyatottság, a megérkezés megdöbbentő éjszakai jele- netei: az idegen családokhoz való lerakásuk, a deres földre ledobott bútorok (mindez az eljárás a deportálásokra emlékeztet), a mindennemű tájékoztatás hiánya, a kitaszítottság rettenetes élménye stb. Az elhagyott, néptelen településen nincs orvos, nincs gyógyszer, nincs községi adminisztráció, nincs iskola, nincs üzlet. A telepéseknek maguknak kell kiharcolniuk, hogy tanulhassanak a gyermekeik. Nemtörődömség jellemzi később az Ágcsernyőre való telepítésüket is: földművelő szerszám, eszköz nélkül nagy földterületet adnak nekik, a földművelést nem ismerő családokat pedig kulákká nyilvánítják, a két családot egy szobában helyezik el stb. Vagy: a rimaszombati magyarok lakta házba szándékoznak őket berakni (ez utóbbi lehetett – rossz! – politika is).

A környezetváltás első tragikus jele: a vízszegény Bükkből egy nagy vizű térség mellé való odaérkezés első pillanatában a látvány sokkolja az egyik asszonyt, aki öngyilkossági szándékkal majdnem beleugrik a tározóba. Telekes Béláné a viszonylag sűrűn lakott falusias Bükk-szentkereszt után mindenütt keresi a hasonló közösségi létet, s bárhova kerülnek, elhagyatott, ritkán lakott vagy település széli helyen kapnak lakást. Stószon azért is jól érezte magát, mert „ott tele vót a falu népekkel”.

A foglalkozásváltás sem sikeredett nekik. A családfő mindenütt ott talált vagy keresett munkahelyet, ahol az eredeti bükki foglalkozását éltethette (erdei fakitermelés, mészégetés, mészárúsítás, lovas fuvarozás). A tizenhárom éves csehszlovákiai tartózkodás során kilenc helységben laktak (Nálepkovón kétszer is), Csehország legnyugatibb és Szlovákia legkeletibb részein. Egész ott-tartózkodásukat az állandó otthonkeresés jellemezte. De sehol sem leltek otthonra, mert kezdettől fogva nem kapták meg az ígért házat, s ha juttattak is nekik, embertelen vagy számukra, korábbi életmódjuknak szokatlan környezetben. Mindezt súlyosan megterhelte a vállalkozó családapá sorozatos balszerencséje (betegsége, kéztörése, lovainak balesete, pénzcsere stb.). Csodálatra méltó mégis az a szívósság, amiként mindvégig megkísérelték elérni az óhajtott és megnyugvást hozó végső lakhelyet. Ennek egyik fő akadálya – amivel szintén nem számoltak az áttelepítők – az egyre fokozódó honvágy, amelynek egyik fő táplálója volt a kezdetektől gyötrő kiábrándultság, az új hazának általuk vélt mostoha magatartása, s amely annál erősebbé vált, minél előnytelenebb helyzetbe kerültek. Telekesné úgy vélte csillapítani, hogy egyre közelebb kívánt kerülni a szülőföldjéhez, a férje pedig – ilyen érzéseit leplező pótcselekvésként – kereste a szülőfaluból odakerült rokonok, ismerősök társaságát, a szétrombolt faluközösség maradványait, s ez is sodorta a hosszú ország egyik végétől a másikba.

Az áttelepültek nagyobbik részét – különösen az idősebbjeit – hasonlóképpen kínozta a honvágy, sokak korai halálát okozva is. Vissza is települtek volna, ha tudtak volna hova menni, ha befogadta volna őket valaki. Ijesztgették is egymást, mint elbeszélőnők férjét is, hogy kinevetik őket, ha hazamennek. (A tárgyilagosság megkívánja:

az áttelepülők jórésze a honvág ellenére is beilleszkedett a szlovák hazája életébe.) Telekesné a honvág édes kínját hiteles szépséggel érzékeltette: „Én keltem: itthon jártam. Én feküdtem: itthon jártam. Minden bokrot előttem, magam előtt láttam, ahol valamikor gyerekkoromba játszottam. Ilyen ez a honvág.”

Magas szintű Telekesné erkölcsisége (irtózik attól, hogy magyarok lakta házba, mely a saját tulajdonuk, beköltözzenek), sokat szenved a családjáért, különösen az orvos- és gyógyszerhiány miatt: a himlős gyerekeit ősi népi hagyományos módszerrel tudja csupán gyógyítani, szülnie is csak ijesztő körülmények között kell stb.

Az időközben öt fiúra szaporodó család feje végül enged felesége unszolásának, s beadják a hazatérés iránti kérelmüket. A hirtelen tragikus halála azonban megakadályozza az apát, hogy visszajöhessen. (A gyerekek születésének a helyei is tükrözik a család nyugtalan vándorlását.) A fiúk az anyjukkal 1960 júliusában érkeztek Bükkszentkeresztre.

A Telekes család csehszlovákiai viszontagságai nagyon sokban hasonlítanak a gömöri Lévártról Csehországba elhurcolt magyar földműves család kálváriájához (Ujváry Z., 1991.). Noha ellentétes előjelű cselekedet szenvedő részesei voltak, a magyarokat deportálták, a szlovák család önként jelentkezett – az egyik büntetesként kapta, a másik „jutalomként” –, az a közös bennük, hogy egyaránt egy hamis szemléletű politikai irány akaratából élték meg.

Telekes Béláné Csehszlovákiába költözésekor a helyi vegyes, inkább a kelet-szlovákiai dialektusra inklináló nyelvjárást beszélte. Az ott-tartózkodás idején nem tanult meg jól sem csehül, sem szlovákul, a szülő-nyelvjárását is erőteljesen keveri a magyarral, s „makaróni” nyelvű lett. Szlovákos a magyar beszéde is, ez főként az igeragozásban feltűnő (alanyi, tárgyias tévesztése), s a szórendje sem magyaros mindig. Önvallomását mégis szívesebben mondta el magyarul.

A Telekes család csehszlovákiai életének drámai fordulatokban gazdag, együttérzésre felszólító útját magával ragadó, sodró lendülettel meséli el, s történetének élvezetét, megértését a nyelvhelyességi anomáliák nem zavarják. Felhasználja a népi próza értékes alakzatait (szóismétlés, állandó szókapcsolatok stb.) s az élő beszéd ritmikusságát, varázsát. Szövegét rövidített formában közlöm. A kihagyások kizárólag a jobb megértést szolgálják.

Telekes Béláné Novék Lujza 1923. szeptember 25-én született Bükkszentkereszten. A magnetofonfelvételt a szlovák néprajzi tábor idején, 1993. június 23-án ugyan csak Bükkszentkereszten készítettem.

Telekes Béláné Novék Lujza önvallomása (szlovákiai áttelepüléséről és visszatéréséről)

Hogy kezdődött? Hát ez nehéz világ volt. Háború állt akkoriba. És olyan nehéz világ vót. Mink építkezni akartunk akkoriba, mer férjemnek a szülei hagyták földet, így, 1269 négyszögöl földet. Hát vót neki telke, hát hogy építkezünk. Házat. Be is szereztünk mán a kőanyagot is, meg faanyagot is szereztünk, meg mán az alapot is kiástunk – hogy megyünk építkezni. Ez vót 1946-ban. Negyvenben megesküdtünk, azt is megmondom: negyvenbe esküdtünk. Negyvenegybe született az egyik fiam, férjem negyvenkettőbe ment katonának, mer ő is csak húsz éves vót, mikor esküdtünk, én meg 17. Fialat gyerekek voltunk, na. És olyan nehéz világ vót. Ugye ő elment katonának, így vagy három évig ott vót, ténleges szolgálatot szolgált két évig, utána, mer kitört a háború ugye, ott vót. Hát ígyhogy 1945. január 6-án jött haza.

Hát akkor is nagyon nehéz helyzetbe vótunk, nehéz helyzet ugye háború után. Hát ide-odajárkáltunk, meg szüleimnek vót az a kis hely, hát itt laktunk eleinte, de utána csak albérltetbe mentünk lakni össze-vissza. Hát hogy építkezünk! Belekezdünk az építkezésbe, de ugye nehezen ment akkoriba a kölcsön is, nem úgy, mint mostani világba ment. Ugyan most is nehéz, de mostanáig, aki építkezett, az jó vót. Megyünk építkezni, de a kölcsön nagyon nehezen ment nekünk.

Ígéret nyomán áttelepülés

Közbe én nem tudom, hogy futott be ez a szlovák település, csak jártak ide. Én nem tudom, ki vót, ki nem, hát mink fiatalok voltunk, csak jártak ki, hogy ... a Bükkszentről is szintén mentek Szlovákiába, vagy két-három ember. Ezek elintézték, hogy, de én nem tudom, hogy intéztek el, vagy ki intézett, hogy megyünk, áttelepülünk Szlovákiába. Hát ez vót: Madarász Emil vót, meg aztán Fehér Feri bácsi. Vagy nem is tudom, hogy hívnak. Hát ezek is kőművesek vótak, a másik nem is tudom, hogy mi vót, no. Vót két vagy három ember ilyen, aki, én nem tudom, hogy miér, hogy ezek meg vótak agítálva, vagy mi vót, hogy megyünk Szlovákiába! És aztán behivatták, jártak ugye, csak agítottak! Mink nekünk eszemágában, az én szüleim mondták, hogy:

– Ne menjetek, gyerekek!

Nem akarták minket engedni. De a férjemnek a szülei mentek. Ezek meg itt laktak nem messze, nekik is házuk vót. Hát ugye hogy építkezni akarunk, nehezen ment a pénz, nehezen ment az építkezés, minden, hát gyerünk! Házat adnak, mindent. Hát ugye ki gondolt erre, hogy milyen házat! Mink fiatalok vótunk, ott ez nem gondolt senki, hogy milyen házak voltak ottan! Ugye ezek a német kilakoltatott ... No, kimentek onnan. Igaz, hogy ezek átmentek biztos, mer teljesen határ mellé mentünk, osztrák határ mellé. Hát ígértek: aki földet akar dolgozni, földet adnak, aki házat – ugye – házat. Hogy hat megbolondultak a népek, hát én nem tudom! Hát szegénység vót, mindenütt szegénység vót. Mer akkoriba ezelőtt itt nem így vót, mint most, háború után, hogy mentek vasgyárba dolgozni, mindenféle. Akkoriba nem lehetett itt dolgozni. Csak erdőbe dolgoztak az emberek, favágással, szénégetéssel. És csak ez a munka vót itt.

Hát ott ugye, hát én azt már nem tudom, mer én nem vótam ott, kik jártak ezt intézni, mer ezek jártak aztán intézni. Oszt ugye a férjem, hát hogy megyünk Szlovákiába, mer a szülei mennek. Biztosan rábeszéltek őt is – megyünk. Hát én meg nem mondtam nemet. Hát megyünk, nohát megyünk. Mentünk. De ez vót! Ide nem jöttek. Kellott aláírni, de én nem tudom, hogy férjem vót ezt aláírni, mer én nem vótam. Ugye férjem már meghalt, én nem tudom. 59-be halt meg.

Igaz, hogy mentek idősebbek is, nemcsak fiatalok. Mentünk sokan akkor, valami 127 család mentünk ki ebből a faluból.

No és akkor meg megyünk. Hát megyünk, hát megyünk. És október 26-án már akkor abbahagytunk az építkezést is, és minden. Hát megyünk! Hogy ott helyette adnak mindent, kicserélnék, amit itthagytunk. Kicserélnék, és adnak helyette mindent.

És október 26-án, akkor kezdtek már így. Jöttek a traktorok is, hogy már vagonhoz hordanak minket az állomásra, Miskolcra. De én nem tudom, ezek szlovák vagy milyen traktorok vótak? Nem magyarok. Csak kihozták minket az állomásra, hát vagy Tiszai vagy Gömöri, nem tudom, melyik állomásra. Igaz, hogy adták mindenkinek, amije csak vót, állatja, bútorja, mindent adták elvinni. És vagonokba ugye. Még az vót a jó – hat nekem vót egy négyéves kislíj, meg két éves gyereke, kislíj, no és ketten vótunk egy vagonba – vót egy másik, ennek két vagy egyéves, két ikergyereke meg egy másik. Ketten mentünk mindig. Szépen becsináltunk, egy ilyen sparhél is vót nekünk, jó, hogy beállítottunk, mer útközbe ...

Hát mink több ízben mentünk, nem egy nap alatt hordtak minket. Hurcolkodtunk mi, és az is az izé vót, hogy nem egy helyre mentünk! Nem egyszerre vittek minket, mert sokan mentünk. Mink mentünk egy csoportba egy szerelvénybe, hát vagy hatvan-hetven családot vittek akkor egyszerre. Mentünk. Letelepedtek minket oda Nova Hradýba, vót ott Mlinski vrch, aztán vót ott Hlupata ves.

Hát mentünk, mentünk. Hát milyen érzés vót? Én nem tudom, nekem annyira nem vót rossz érzésem, mikor mentünk. Mikor már ott vótam, mikor megbántam! Az vót a baj. Itt még nem vót olyan izé. De édesanyám mindig mondta, az öreg nagyanyám is:

Lujza dráh, ňeidz ňigd'e! Plakat' bud eš, uvid'íš, že! (*Lujza, drága, ne menj sehová sem! Sírni fogsz, meglátod!*)

No, szlovákul beszélék! Hogy ne menjek sehová. Meglátod, meg fogod bánni. Hát így is vót! Nem hallgattam rájuk.

No és beültünk, bevagonírozunk, ágyat, beágyazunk. Ugye muszáj vót, mer azért mink is vótunk két gyerek meg ketten, négyen, a másik is vót három gyerekkel. Tizen vótunk. Főztünk. Ha levest főztünk, és tolatott a vonat, kiömlött, kiöntözgett a vagonból. És így. Hát ha megállt valahol, és így merítettünk valahonnan (vizet). Kétszer mentünk egy vederrel vagy valamivel. Ennivalót semmit (nem adtak), csak amit otthonról vittünk. Adtak nekünk háromszázötven koronát fejjenként kisegítő pénzt. Ez már talán szlovák határon, ahogy mentünk a határon. Hát ennyit adták nekünk, hogy mire odaérünk, hogy legyen.

Az ígéret földje: Csehország, a kitelepített németek helyén

És ugye október utója fele odaértünk. Október 26-án és valahogy 27-én indultunk, 27., 28., 29., 30. És elseje, november elsejére odaértünk, mindenszentekre Csehországba, egészen osztrák határ mellé. Egészen határ mellett, hát csak a finácok jártak erre! Üresek vótak.

Hát mink nem tudtuk, hová visznek. Semmit nem mondtak, nem! Csak mikor minket kivitték, és minket kitoltak – kitolatták a vagon – egy nagy-nagy hosszú víz mellett, ez Nove Hradýba vót, és egy nagy hosszú víz van ott. Víz mellett, ott kitolatták a vagonokat, némelyek leszálltak, egy öreg asszony be is akart ugrani a vízbe akkor, hát hogy hová vittek! Hát víz itt nincs a közelibe (*mármint Bükkszentkereszt*). Hát hogy hova vittek minket ehhez a nagy vízhez!

De még onnan hurcolkodtak minket éjjel. Éjjel, ahogy oda kitolatták minket, éjjel hurcoltak megint minket traktorokkal, megint hurcoltak a tethelyre mindenkit. Ígyhogy a gyerekekkel minket – egy román asszony már volt ott letelepedve – oda vittek aludni. Földön aludtunk, le volt ilyen szalmazsákokkal vagy mivel ... Hát ugye reggelig muszáj volt valahol elhálni!

Reggel mentünk megnézni, hogy-hova tették le minket. Ott vót a legelőn nekünk letéve a poggyászunk, minden, bútor, minden, nagy dér vót rajta! Nohát ott nem bántott senki, mert ott nem lopott senki semmit. Hát ott le vót téve minden. Akkor már néztünk, hogy hol vagyunk! Olyan helyen, hogy egy gyümölcsfa nem vót. Ott egy vadkörte vót egy ház mellett, meg olyan 50–100 méterre, 500 méterre egy ház nagyon. Ott laktunk egymás mellett.

No mondom, hogy ha jött az ősz, aztán jött a tél, olyan nagy hó leesett, hogy egy hétig kellett havat hányni az egyik szomszédtól a másikig, (*akikkel*) mentünk ketten ebbe a vagonba, mer nem tudtunk egymáshoz menni. Orvost nem láttunk, gyógyszert nem láttunk, bótot nem láttunk, iskolát nem láttunk, semmit az egy világon nem láttunk. Olyan helyen laktunk!

Akkor mentek az emberek ugye más faluba megnézni, hol van bót. Más faluba vót, mint innen Bükkszentlászló vagy mint innen Lillafüred. Olyan messze vót a bót. Mentek bevásárolni. Hát ugye nem vót ott rossz, mert akkoriba itt még jegy se vót, ott más vót húsjegy, kaptunk húsjegyeket, kaptunk kenyérjegyeket, mindenféle jegyeket adták nekünk. No, adták ezt a pénzt, kisegítő pénzt, és mentek az emberek bevásárolni. És akkor meg bevásároltak egy hétre valót, ígyhogy bótba nem jártunk minden nap.

Mondom, hogy a gyerekeim megbetegedtek, lázasak vótak. Még jó, hogy nem vótam ilyen nagy szármárcsi, hogy nem tudtam mit csinálni ugye! Csak vizes, hideg borogatást raktam rájuk. És így aztán mikor más kijött rájuk a himlő, az idősebbikre kijött a himlő, más láttam, hogy azér vót ilyen lázas. Aztán megkapta a kisebbik tőle. Nagy betegen feküdtek, és azt se tudtuk, hol vagyunk. No hálistennek, ugye ez átmert nekünk.

Ugye jött a karácsony, jött a tél, hát küszködtünk. Hát nem tudtuk, hogy hol van, hol vót ott az orvos? Azt se tudtuk, hogy olyan messzire vót orvos talán, mint ide Miskolc! Vagy még messzebbre! Azt se tudtuk, hol vagyunk mink, nemhogy orvost! Nem, nem, egyáltalán semmi, semmi hivatalnok, se tanács se semmi. Nem! Olyan helyen! Csak amit minket vittek, és lakott ott a faluvégen egy német talán, egy osztrák vagy valaki. Ki tudott ezekkel beszélni? Üres vót a falu. Teljesen. Ezek a házak üresek vótak, piszkosak, üresek, mikor kimentünk oda. Mer ezek valamikor átmenték ugye a hazájukba, osztrákok vagy – mittudomén – németek. Hat biztos, hogy nem maguktól kimentek, kivitték, mer ott vót a határ ugye, hát ki tudtak ezek, nem kellett telepíteni. Kimenték. Ott nem hagytak semmit. Mink csak üreskebe mentünk, ilyen piszkos üres házakba. Ezt kellett takarítani. Semmi. Se villany nem vót. Nem vót! Utána más, mikor más ott vótunk, akkor más talán megcsinálták, vagy még nem, nem emlékszem. Elég az, hogy ott semmi nem vót, így se állat, se semmi. Ténleg, vót ott más falukba villany, ahol mentünk, de ott is vót, csak ki vót kötve, ahol laktunk. Csak aztán bekötötték.

Na és utána ugye jött a tél, annyira nagy hó leesett ott, hogy mikor mentünk más faluba vásárolni, a telefonoszlopoknak csak a csücskét lehetett látni. Ilyen nagy hóbuckák vótak, ilyen nagy hófúvások. Más aztán nem tudtunk járn oda se. Mentünk el, karácsonyra, hogy megyünk, hát jön a karácsony, mentünk. Benešovba akartunk menni, ez okrés Kaplice (*Kaplicei járás*) vót. Másik vége ennek. Mer erre is vótak. Letelepítették minket oda, Roknicére. Szét vótunk szórva mindenféle. Ott, ahol Csehbe vótunk – hát én nem is jártam széjjel, én nem is mentem közel se –, de nem vót ott mitőlünk, akik kimentek, ebbe vagy húsz család, több nem vót. Olyan nagy hely vót, mint ez a Bükkszentkereszt, de vagy húsz család laktunk, így, széjjel-szórva, no. Hogy nagyon ritkán vót egy-egy ház. Vótak ott, de bontott házak, meg minden ilyen.

No és mentünk, hogy megyünk karácsonyra egy kis káposztát hozni, mert jön a karácsony, fogunk tölthőkáposztát főzni. A másik asszonnyal, akivel együtt laktunk nem messze, hát lementünk mink egy darabig, de egyáltalán, olyan nagy hófúvások vótak. Bementünk a nyakunkig a hófúvásokba! Visszatértünk szépen, mert nem tudtunk. Nagy hófúvások vótak, meg szakadt ott a hó. Nem lehetett közel az utat se érinteni. Így visszamentünk, nem főztünk karácsonykor se káposztát. Nem vót nekünk se karácsonyfa, nem vót nekünk semmi az egy világon. Hát ilyen szegényes vót a karácsony, nem vót semmink! Az első karácsony nem vót semmi nekünk. Nem sírtunk. Én nem tudom, a jó isten ilyen erőt adott, hogy bele vótunk nyugodva. Maj lesz valahogy.

No és akkor meg valahogy ki-átvérszeltük a telet. Na, akkor az emberek mondták, hogy ilyen helyen lakni nem lehet, hát megyünk.

Jött a tavasz ugye, akkor meg mondta a férjem is, no meg a másik is, hát hogy gyérünk valamerre, mert itt lakni nem lehet. Ilyen helyen már nem fogunk lakni. No, ott csak a fináncok vótak. Mentek ők széj-

jelnézni, ahol szintén lakott ott tizenhat család: Biela. Ott született aztán a harmadik fiam is. Belának hívták, Bela. Hát odamentünk. Ott se vót akkoriba, mikor mentünk, se iskola, no csak annyi, hogy gyümölcsfák vótak a háznál, rengeteg alma vót. No, mán ott megtermett legalább a gyümölcs, nohát a gyerekeknek lesz gyümölcs, no! Hát ott se vót semmi, mert ott is csak no, lakott mi falunkból innen mán tíz család. Annak örültünk, hogy mán nem leszünk ott! Aztán meg kijártak az emberek, hogy ha már lesz hat vagy hét gyerek, akkor adnak tanítót is melléjük. Adtak is egy tanítót. Hát ugye vótak kisebbek-nagyobbak, milyen gyerekek vótak mán közösen, de tanította őket. Odajártak iskolába. Ezzel megkönnyebbült nekünk egy kicsikét. Meg vót ez a gyümölcs is egy kicsi. No meg onnan is kellett máshova járnunk bótba, és ott se vót, se bót, se semmi, más faluba kellett járnunk bótba is, na.

Vissza: Szlovákia legkeletibb csücskébe

No és akkor meg ott mán egy kicsikét, hogy belenyugodtunk volna, hát ott mán megint ezek jártak újból, akik kivitték minket, akik jártak utána, hogy nohát gyerünk, megyünk-e vissza Szlovákiába. Mer ugye nem úgy vitték ki minket, mint Csehországba, de mint Szlovákiába. És akkor most kijártak vissza, hogyha akarunk, hát megyünk Szlovákiába. Nohát először nem akartunk, de aztán csak megdöntünk. Ugye hogyhát most van erre lehetőség, hogy visszavisznek, ahova ígérték, hát visszamegyünk Szlovákiába. Így ez februárba vót, ha jól tudom, februárba vót. No akkor vót mán disznónk is, azt levágtunk, az ki vót füstölve, húsunk. Egy csomó húst, már meg szénát, adtak elvinni mindent nekünk, mer mink bútorral innen elmentünk, hat mindent adtak magunkkal hurcolni. Hat vót a férjemnek lova, meg a másik cimborának, akikkel – mondom, hogy – együttjártunk, ez is vett egy lovat, és mentek erdőbe közelíteni fát. És ebből éltünk ott, ebből ke-restek. No, ott mán ültettünk egy kis krumplit is, node hát mán ősszel kiszedtünk a krumplit, és mán télen, ugye mán februárban mentünk. Ott se vótunk sokáig, csak ez az egy nyár, na.

No és akkor, hogy mán megyünk vissza, megyünk. Ha mán sikerült nekünk visszamenni, akkor megyünk. Vittek minket Munkács mellé, ruszki határ mellé: Ruski Čap, Černa nad Tisu, Ágcsernyő. Ez Ágcsernyő magyarul és Černa nad Tisu szlovák. Oda vittek minket. És adtak nekünk hús hold földet! Voltunk kulákok, ugye. És tették minket egy olyan házba lakni, két családot, – no, igaz, ez két családnak illett ez a ház – de a fele el vót foglalva fináncokkal! Ott laktak a határőrök. Egy felibe konyha, szoba meg folyosó vagy mi vót. Egy másik (felén) konyha, szoba meg spájz vót – ott két család laktunk. Úgy terveztünk magunknak konyhát, a másik ódalon én csináltam konyhát. Egy sparhéton főztünk. Szobát is úgy laktunk, úgy csináltunk megunknak, hogy egyik helyet ő csinált magának, egyik ódalt, a másik helyet én csináltam. Egy szobában két család laktunk.

Hát így muszáj vót, mert ugye máshova nem tudtunk hová menni. Lakni csak ezt a helyet adták. És hát kitenni nem lehetett, ugye mink nem is avatkoztunk bele, ugye ott vótak ezek a fináncok. Hát nyugodtak vótunk, merthiszen mink úgy se lettünk vóna ott, mert akkor beállt ez a nagy kontingent, beadás, és akkor 20 hold, 20 hektár föld után sokmindent kellett beadni. Ugye és mink meg szegényesen! Nekünk Cseszkóba nem adták átvinni, csak ezt az egy lovat, ami vót nekünk Cseszkóba, no még vót egy kisbornyú nekünk, azt engedték átvinni, de ilyen földkörülű szerszámokat semmit az egy világon, mer gazdaságilag nem egy a Csehszlovákia.

Ugye hát ezekkel a lovakkal ezek az emberek felszántottak meg minden, nem vót se borona, nem vót se vetőgép, semmilyen gépünk nem vót. És adni nem adtak. Ugye mer nem tetszett az nekik, hogy mi ott vagyunk. Láttuk, hogy nem tetszik, hát ezeknek az ottani magyaroknak. Ez magyar falu vót. Hát mink nem vótunk, csak ketten ott, ebbe a faluba (*szlovákok*), a többi mind odavalósi vót. És ezek úgy be vótak tervezve, be vótak ütemezve, hogy ezeknek ha vót valaki öregje vagy valaki földje körül dolgozott, a fiataloknak – akkor építkezett ott ez a nagy állomás Szovjetunióba – ott akkor munka vót. Dehát ugye a mi embereink nem tudtak menni ilyen helyre dolgozni, mert föld körül nem vót, aki kapáljon. Reggeltől estig kapáltunk földeken. A fát, amit elvittünk, elégettünk, nem vót mivel tüzet rakni nekünk. Szomszédba vót fa, akartunk egy kis forgácsot venni, pénzt nem tudtak akkor keresni. Vót miközülünk egy ember, aki ott, egy helyen égetett meszet, hát tudták, hogy hol éget meszet, odamentek egy kis meszet rakni, és ezzel a mésszel mentek faluhelyekre, hogy egy kis pénzt, valamit szerezzenek. Mert pénz sehonnan sem vót. Ugye csak egy csomó föld vót. No jó. Hát ugye dolgoztunk reggeltől vakulásig. Estig dolgoztunk, amíg láttunk. Hol vót mit enni, hol nem vót mit enni, hol vót mit főzni, hol nem vót. Még szomszédnál vót egy zsidó, ez Palesztinába ment, és odajártunk szedni ilyen forgácsokat, amit otthagyt, amivel tüzet raktunk.

Nohát ugyanúgy jött az ősz, jött az aratás, ott álltak a gép mellett, learattak, elvitték mindent, csak egy fejre, egy személyre, nem tudom, mennyit hagytak nekünk, csak egy személyre ki vót adva a kenyérgabona is meg bab is meg minden. Ami termett, a többi elvitték. No és akkor megint mondták az emberek, ugye egy szobába két család, egy konyhába két család, ennyi föld körül pénzt nem lehet keresni, itt megint nem lehet lakni! No, így nem lehet élni. Hát megint mentek az emberek, hogy megyünk vissza. Így meg így nevetettek, visszamegyünk a németekhez. Még jobb ott, mint, no.

Újra Csehország: ezúttal a legnyugatibb részébe

Hát visszamentünk. Megint mentek keresni egy helyet: Mentünk Tepličkába Karlovy Vary mellett. Bizony, ott keresztül ment a vonat. Ó, istenem. Nohát ott mentek az emberek dolgozni porcelángyárba. Brezova vagy hogy is, Karlovy Vary mellett van ez. Ott porcelángyárba mentek dolgozni. De az én öregem, ő ilyen gyomorfekélyes vót, ő beteges vót, fájtt a gyomra sokszor, ha nehezett dolgozott, hát ő dolgozott egy évig ott. Ő meg vett aztán egy lovat, hogy ő fog könnyebben dolgozni. Ő ment erdőbe dolgozni megint. Hogy szeretett erdőbe ezelőtt is dolgozni, vett lovat, így ment erdőbe dolgozni. Jött egy másik bükkszentí, valahonnan került oda egy bükkszentí cimborája neki, összefogtak a lovakat, és akkor hogy együtt fognak dolgozni, húzgálni a fát. Mert ott is voltak ilyen helyek, ahol lehetett erdőbe dolgozni. Hát dolgoztak is ők. Első nap, ahogy befogták a lovakat, állomásra hordták a fát. Állomáson pont vótak, az első szekéren, ahogy vittek, a lovak megijedtek, ahogy fűtült a vonat, a kocsival együtt elszaladtak. Világá szaladtak az úton, ígyhogy összetörték a lovak. Az egyik mind a négy lábát összetörte, a másiknak meg a fejét. Így meggyógyította az orvos, járt gyógyítani, mer olyan szép fiatal lovak, ez a vaseres vót, nagyon szép lovak. Drágák is vótak. Nohát ugye megint csak háton jártak, megint csak közelíteni jártak így, gyalog. Kigyógyultak a lovak. No és utána összefogtak megint, mentek a lovakkal, hogy mennek mán közelíteni, mán ki vótak gyógyulva. Ez a másik, ez Faragó Laci bácsi vót, valahogy, én nem tudom, az én férjem meg hogy lent vót az úton valahol, nem tudom, így le vót hajolva, a másik meg fentről valahogy dobott egy fát pont a kezire néki, eltört a keze! Pont, ahogy elmentek itten. Csak jöttem értem, hogy keresztülment a falun a vonat, meg áll a mentő ott, hogy tessék jönni, szlovákul mondták: Tessék jönni Pudža néni, mer Béla bácsi ott van a mentőbe.

– No, paňi Telekešova pud’ e, bo pan Telekeš sa ňemoc, sa v sanitke. (No, Telekesné, jöjjön, mert Telekes úr beteg, a mentőben van.)

– Ta čo sa mu stalo? Však teras šol z domu! (Mi történt, hiszen most ment el hazuról!)

A hlad’ím naňho a tak mu visela ruka, obdiva kost’í mal zlomené. Čo tak mu visela, len na tej kože sa mu trimela. (Nézem őt, úgy lógott a keze, mind két csontja el volt törve. Ahogy ott lógott neki, csak a bőr tartotta.)

Akkor meg ment korházba, harminchét napig ott feküdt a korházba. Egy fillért se kaptunk, mer ugye porcelángyárat otthagytunk, ahol biztosítva vót, mikor lovakkal dolgozott, ott se vót biztosítás, nem kapott egy fillért se, semilyen pénzt, és vót három gyerek! Vót András, meg Jani meg Béla. Hát így mit csináltunk? Vót ott egy lerombolt gyár, csak téglák álltak ott, kaptunk rendelést, hogy lehet pucolni ezeket a téglákat. Egy vagonnal négyezer koronát fizettek. Hát jöttek nekünk segíteni, ott is lakott vagy négy-öt család, ott is laktak Bükkszentiből is, segítettek nekünk, ugye hogy hát élni kell valamiből. Élni valamből csak kell. Segítettek. Aztán ő hazajött. Harminchét napig ott vót, de hat hónapig nem vót szabad dőgozni nekije egyáltalán evvel a kézzel. Hát ugye nem lehetünk így, semmi nélkül, sehonnan pénz, se semmi! Ott egy hegy választott el minket, ott voltak megint Répáshutáról. Ott vót vagy tizenöt-húsz család belőlük. Ment az öregem oda megnézni. Hát hogy megy, ajánlották is neki, hogy nem kell dolgozni, segítenek a gyerekek is, vótak ott bárányok. Ezt legeltetni kellett. Gyerekek segítettek, ha etetni kellett. Akkor én is segítettem. Hát vótak ott, legeltettek ezeket a juhokat. Ez egész nyáron vót. Ott mán vettünk, talán adtak is nekünk, ha jól tudom, egy tehenet is. Adtak házat is, ahol laktunk is. No és odament aztán a férjem.

Onnan még katonának is ment, katona is vót. Ilyen új kiképzésre kellett menni, mer akkor a háború után kiképzés vót. Ez lehetett vagy ötvenbe, és akkor ő harminc év körüli. Hát mer húszba született, 47-be kimentünk, és ez húzódott vagy három évig, míg jártunk. Ott letelepedtünk, vót néki lova, vettünk, vót egy tehenünk is mán, felneveltünk bornyúból tehenet is, vót mán disznók is, vót mán aprólék is. Ezek a répásiak, egyik család kiment Szlovákiába, és evvel az egy családos házba, aki átment, odahurcolkodtunk át. No ott mán belenyugodtunk vóna, de ott mán megint jött nekünk egy levél, hogy amit itthon hagytunk, a földet, hogy lehet, kapunk érte, lehet cserélni, hogy kapunk érte mást, igen, hogy ha kiválasztunk magunknak.

Ismét Kelet-Szlovákia (Igló mellett. Stósz)

Adtak nekünk két címet is talán Rimaszombatba, két lakás címét adták nekünk: Rimavská Sobota, Vel’komocká ulica, číslo 6. No ezt a házat nohát ott vannak Balogon, Rimaszombat mellett, anyósomék, hát csak közelebbre. Én húzódtam mindég haza. Magyarhoz. Hogy közelebb legyünk. Hát megyünk oda. Jó. Hát elmegyünk. Nem tudunk örülni semminek, mer határ mellett mindíg laktunk. Hát megyünk oda közelebb, legalább népek közt, ott leszünk.

No de ment egyszer a férjem megnézni ott ezt a lakást. És ott valamikor két bácsi lakott, akié vót ez a ház. Csak ez a két ember családostul együtt ott laktak. A gyerekek ilyen nagyok vótak, és azt mondták, – mikor Jani vót a férjemmel –, hogy:

– Azt szeretnénk mink látni, hogy idejön valaki lakni, de agyon fogunk ütni!

No jó van, ő meg magyarázott ezt nekem.

– Hat én neked oda nem megyek lakni – mondtam az öregemnek, – én nem megyek oda lakni. Én inkább megyek haza, vagy inkább megyek világgá, de én oda lakni nem megyek! Hogy énrám valaki mutogasson, hogy nem a mi házunk!

Hát nekem ez rosszul esett, ugye. Én még mindig arra gondoltam, hogy valami rosszra fordul a helyzet, és kikergetnek minket. Nekem csak az járt az eszembe.

No jó van, hát ugye nem is mentünk többször oda. Laktunk ott, ebbe a Dražóba meg. De nem tudtunk odamenni Szlovákiába, ahol adták ezt a házat. Hát megyünk akkor másik helyre, megyünk Spišská Nová Ves-re. Áthurcolkodtunk: Nálepkovo. Spišská Nová Ves mellett, Igló, no. Ott laktunk Nálepkovon. No itt szintén adtak egy házat nekünk, de az se tetszett nekünk, az se vót jó ház, mer olyan helyen adtak, ez egy olyan valami, ez is tanyasi ház vót valamikor. A falu szélén vót ez kitéve, és a másik faluba laktak cigányok. És ott vót nekik a letelepedésük a házunk előtt. Ott vót egy sor fa, mint a fődeken, és mikor bótba mentek, mikor bótból jöttek, oda letelepedtek, verekedtek, ott kergetőztek. Ott egyik pénzt kért, a másik ezt kért, a harmadik ezt kért, ugye hogy nem vót bekerítve, ahol laktunk. Hát én meg szintén mondtam: – Én neked itt lakni megin nem fogok.

Hát mentek oda, mentek megin megnézni: Stószra. Štós Kúpele. Ment a férjem oda. Ott szintén vót egy bükkszenti rokonya neki. Nohát megtetszett ez neki, mentünk oda lakni, no. Hát mennyi idő mulva? Ez vagy félév vót. No, Iglón, Spišská Nová Vesen, hát ott is akartak minket, téesz, jáérdé vót ott akkoriba, de mink nem akartunk. Adtak vóna nagyobb lakást és jobb lakást is, meg jáérdébe dolgozni, de ugye nem akartunk jáérdébe, téeszbe dolgozni. Ott nem akartunk, mer akkoriba még nehezen ment a téesz.

Ott vót pénzbukás. Mikor Ceszkból átjöttünk Dražóbol Nálepkovára, eladtunk tehenet, eladtunk lovat, eladtunk disznót, eladtunk tyúkokat, mindent az egy világon. Összeszedtünk valami 35000 koronát. Mikor odaértünk Nálepkovára, hát ugye még csend vót, akkor nem vót, hogy pénzváltás lesz. Akkoriba még győzött a férjem venni egy lovat, egy csikót. Még jó, hogy meghaladta a tizennégy napot. Mer ha a tizennégy napot nem haladta meg, muszáj lett vóna ott visszaadni a lovat is. Aztán vett egy kecskét ... ezt gyerek őmának megfejte, meg is itta a tejet. Olyan kecske vót, hogy felmászott a padra, és felmászott a háztetőre is.

A férjem ott lóval (*dolgozott*), mindig lóval, mer ló vót nekünk. No mán megint vett egyet. Fuvarozott. Igen, fuvaros vót. Mer mindenütt dolgoztunk ugye, élni kellett. Hát fuvaros vót, ló vót. Node akkor ugye ott szintén voltunk – eltelt vagy félév nekünk ott, másik házat nem akartak adni, más helyet nem akartak adni, csak ha beme gyünk a járdébe, a téeszbe. És oda nem akartunk menni, hát ment a férjem megnézni, oda, ahol mondtam, ez a Štós Kúpele. Ott vót a nagynénje, hát így rábeszéltek, hogy mentünk oda. Mindenestül odahurcolkodtunk. Heheheh! De ott nagyon tiszta falu vót és ott tele vót a falu népekkel. No ott is laktak németek is, meg keverék vót, szlovákok és minden, magyarok nem, csak kettő vagy három család vót. Ott is erdőbe dolgoztak. Ott vót tizenkét éves talán (a legnagyobb fiú), vett neki egy kis lovat. Nem is akarom elképzelni, mostani tizenkét éves gyerekek hogy mennének erdőbe huzgálni fát. Evvel a kis lóval ment erdőbe, és húzta a fát szegénke. De muszáj vót neki venni lovat, mer ő is szerette a lovat. Most nem, most itt dolgozik a tanácson, tanácsi dolgozó. Délelőtt ment iskolába, délután ment fát huzgálni. Ha délután ment iskolába, akkor délelőtt vót. Vót egy cimborája, ez mán nagyobb fiú vót, hát evvel ő szeretett járni. No és ott laktunk. Ott nagyon jó vót. Vótunk vagy két évig ottan.

Harmadszorra is Csehország

És mi történt, mi nem történt, egyszer táppénzen vót a férjem, és ment látogatóba, vissza Ceszkbóba. Sógora ottlakott ott, a izé mellett: České Budejovice. Ahol minket letették, ezek még ott laktak mindig Hlupatába, Hlupatá Ves. Ez nem okres Kaplice vót, ott, České Budejovicébe laktunk, de nem Benešov, ez izé, Trhové Svini. Oda jártak vásárolni meg Malontára. Erre vót Dobra Voda, erre vót Hojna Voda. Rábeszélte a sógorom:

– Hát össze-vissza jársz! Gyere, itt olyan jó munkád lesz juhok mellett!

Ő is ott vót már régen, és nagyon jól ment neki. Ugye legeltette, nem kellett, hogy nehezen dolgozni. Rábeszélni hagyta magát. Hát kiment ő, hát írt nekem onnan levelet, hogy ha akarok vagy nem akarok, de ő ki fog menni a fiúval. A fiúnak tetszett ugye. Mer a fiút én szerettem vóna, ha tovább tanulna. No és ő meg azt szerette ... A fiúnak, a gyerekeknek ez tetszik, ha nem kell iskolába továbbtanulni! Nohát akkor ott maradtak, hogy kapnak juhokat, hogy nagyon jó lesz. Ez szintén ott vót Nové Hrady mellett, és ilyen zahraničné pásmo (*határvézet*) vót. Ez tiltott hely vót, csak igazolással lehetett odamenni. Csak egy páran laktak ott. Hát mentünk oda, ott laktunk: Nakolice. Aztán ott vót Višne, České Velenicere járt a fiú iskolába.

Hát Stószon vótunk vagy két évig. Hát mér nem tetszett a férjemnek? Én mindig azt mondom, hogy neki is vót valami honvágya. Ugye csak vágyott az otthoniak után is meg minden. Valami, hogy ő ennyire szeretett (*menni*). No én húzodtam mindig közelebb, haza. Ő meg találkozott valakivel, ugye a mi falunkból, hat mindenki mondta neki:

– Hat te, hat te nem fogsz menni haza! Hat kinevetik téged! Otthon hagytál mindenedet, és most vissza fogsz menni? Hat mit fognak szólni neked?

Ő maga is mondta, hogy így kiszídták ötöt, akik (*kimentek*). Hát én mán szégyellnék visszamenni! Vót benne honvágy, neki is vót. Ő mán utána ráállt, de mán beteg vót.

No akkor ott laktunk ugye, ebbe a Nakolicébe. Aztán onnan is járkáltunk juhokat legeltetni. Ugyhogy én is legeltettem. Ha akkor jutott vóna eszembe! Hiszen én is dolgoztam, mint ő. És munkakönyv se vót, semmi nem vót. Most sincs nyugdíjam, csak ötezer, férjem után kapok. Ez is Szlovákiából jön nekem. Én dollárba kapom a valutát, és így átváltanak a pénzintézeti központba, és így kapom meg a férjem után özvegyeségi nyugdíjat. Dollárba. Írtak nekem egyszer, hogy ha akarom, dehát én dollárba nem vehetem át, mit fogok én dollárt! Fogok menni még váltani, nekem élni kell!

No és akkor ott vótunk Nakolicébe. Ott mán jött a hugom is látogatóba. Hát ő látta, hogy nem álltunk rosszul, mer akkor is vót nekünk vagy huszonöt-harminc libánk is, no, tarthattunk, ugye szabad vót nekünk a juhok mellett megtartani a magunk részére. Akár dísznót is tarthattunk, akár aprójószágot. A juhok štátni majetok no bolo (*állami gazdaságé voltak*). Meg is mondták nekünk, hogy amellet tarhatunk magunknak, csak eladni nem szabad. Isten őrizzen, ugye! Hát nem is vót ott kinek eladni. Édesapám is vót, talán édesanyám is vót. No én meg akkor ... mán pláne belém jött a nyavalya, mikor jöttek – a honvágy! Hát én mondtam:

– Én itt nem leszek neked!

Vótunk pedig öt évig ott. Veveribe is legeltettünk, Višňén is legeltettünk. Juhokkal kellett kimenni ugye, kint háltak. Kivitték egy olyan, hogy kivisznek egy olyan ágyat maguknak tetővel együtt, és ott aludtak éjszakánként, mer kellett a fődeket ott trágyázni. Ugye és másképpen nem tudták, csak juhokat legeltettek ezen a részen. Nohát én is legeltettem egy falkát. Aztán ha vót idő, hol gyerekeket befogtunk. Négy gyerek vót. A negyedik jött mán még Brežóba, mikor a férjem katona vót, utána. Akkor született, ötvenegybe. No és utána mink még hánszor mentünk! Nem lett volna nekem öt fiam, ha lett volna egy kislányom. De annyira vágytam kislány után. Én ugye ott vótam idegenbe, hogy én annyira szeretném a szüleimhez menni. Én nem gondoltam arra, hogy én valamikor visszamegyek ugye, hogy sikerül nekem! Én nagyon vágytam édesanyám után, mondom csak jó vóna!

És annyira szídtak engemet:

– Hó, paňi Telekešová, no, uvid'it'e, ako bud'et'e mat' na dluhé časi, eš't'e bud'et'e mat' d'ioučičku!

(– Hó, Telekesné, meglátja, hogy hosszú időre még lesz kislánya!)

Dražóba született Antal. Ő otthon született, ott se vót se szülésznő. Telefonáltunk bizon Bežóba! András meg született Belába, ahol volt ez a kis gyümölcs. Ő ott született, ott nem vót szülésznő se. Egy régi kis bábácska vót, valami román, nyolcvan-kilencven éves asszonyka. Ő jött hozzám, mikor szültem. Ez román vót. Vótak ott települtek Románból. Romániai szlovák, ilyen áttelepültek vótak ezek is. De hogy ez érti. Valamikor hogy bábaasszony vót. Hát ugye ezt ajánlották. Hát jött. Hát mint egy öregasszony ... nem tudott segíteni. Ott maj meghaltam. Se orvos, se semmi az egy világon. Hát csak annyit, hogy megmaradtam. Így megszületem a gyereket neki, a ruhába, kötőbe. Ülve, bizony ülve! Nagyon, nagyon nehezen volt meg nekem. Azér, mer azt mondják, hogy nagy fájdalmam vót. A víz előtte két-három nappal elment ... Hát orvos nem vót, nem vót kihez menni, nem tudtunk sehová se érdeklődni, se semmit egy világon. No oszt ugye szárazon szültem. Nagy fájdalmam vót, én azt hittem, hogy mán meghalok, én mán nem gondoltam, hogy maradok élve. Így ahogy ültem, férjemnek az ölibe ültem, és a bábaasszony itt vót előttem, ez az öregasszony. Én nem törődtem, hogy hogy itt van előttem, hát így megszületem a ruhába a gyereket. Mikor szültem, hát ő megfogta, mer szülésznő vót, csak öreg. Ez-ez olyan, nem is tudom, hogy min megy keresztül az ember! Hát ez nem lehet! Hát szegény (*férjem*), hát mit is mondott vóna? Nem mondott semmit, csak ő is reszketett. Mán én nem gondoltam, hogy megmaradok élve.

A többbit: hát Janit elég nehezen szültem, fekve. Janit nehezen szültem, Bélát könnyen szültem, Andrászt nehezen szültem, aztán meg Tonit – jött egy szülésznő kórházból, és adott egy inekciót, és pillanat alatt ott vót. Az ötödik gyerek meg így jött, hogyha lesz kislány, és ha besikerül kislány nekünk, ezt mondtam ugye, hogy ott vótunk Nakolicén, hogy legeltettünk juhokat.

Node én ott megint szintén nem akartam maradni. No, mondom, most megyünk mi végleg. Már többször nem fogunk hurcolkodni, megyünk vissza Nálepkovára.

Utoljára Szlovákia (Nálepkovo)

Visszajöttünk oda, Iglóra. És akkor tészbe mentek dolgozni. Mán mezőgazdaság vót, akkor mán jobban ment akkoriba. És akkor meg etettünk ilyen növendékmarhákat, ígyhogy 72 darab vót. Egy istállót adtak nekünk. Az egyik ódalon ő etetet, a férjem, a gyerekek besegítettek. Gyerekek, ezek az apró gyerekek is jöttek. Négy óraker felkeltek éjfél után, és jöttek segíteni, trágyázni nekünk. Ezek a gyerekek. Aztán kiviradott reggel, megettünk, megittattunk, hazamentek iskolába öltözködni. Ott jártak iskolába. És így dolgoztunk, egy évig így dolgoztunk. De csak azért dolgoztam ott is, hogy vót ez a kis szülesi. Akkoriban nem vót még gyes meg ilyesmi, csak szülesi két-három hónapig vagy hogy vót. Azér muszáj vótam, hát mán nyolc hónapos terhes, csak egy hónapot adtak terhesség előtt. Nyolc hónapos terhes vótam, és még ettettem harminchat darab jószágot egyik ódalon. Harminchat kosarat ki kellett vinni, szecsát, harminchat! Mer egyszer etettünk

öregemmel egy istállót. Ugye nem lehet, hogy egyik ódalon etette az egyik, a másik ódalon meg ordibálnak a jószágok! Egyszerre, ő az egyik ódalt, én a másikat.

Ez mán itt vót – utolsó hónap. Mán itt született Švedlárón az ötödik, a Józsi. 59-be. Švedlárón, ez Košice mellett van, ez szülőöthonba született. Nálepkovórol oda vitték szüülni, van egy kis szülőöthon, ott.

Ott ettették a teheneket, ott vótunk talán egy vagy másfél évig. Hát ott már mintha megállapodtunk vóna – de nem állapodtunk meg. Mink jártunk magunknak, hogy menjünk haza. Én már beadtam a kérvényeket, én jártam, hogy menjünk haza. Ez mán folyamatba vót nekünk, hogy hazamegyünk. Node ugye nehezen ment ez, mer férjem élt még. És ő akkor egyszer begöröcsölt, bevitettem őtet a korházba. Szerdán begöröcsölt, csütörtökön bementem vele korházba. Ez vót október 10-e körül, mer 18-án mán meghalt. És akkoriba nem tudtak megműteni, hát hogy nem lehet megműteni, míg göröcsöl. Mikor mentem hozzá, állandóan inekciózták. Göröcsölés ellen inekciókat kapott. Aztán átvitték Rozsnyóra korházba, hogy műteni. Ott valami jó professzor orvos, valami jó műtő orvos vót. Begöröcsölt, és hasnyálmirigy-gyulladását kapott. Az orvos így mondta nekem, mikor meghalt, mikor beszéltem vele: hogy ezt mán nem birta ki. Állandóan egy hétig göröcsölt, és göröcsölés után megkapta a hasnyálmirigy-gyulladását, és ebbe halt meg.

Magára hagyottan öt gyerekekkel, honvágytól gyötörtén

Igyhogy én maradtam. A legkisebb gyerek vót hat hónapos, utána vót nyolc éves, utána vót tizenegy éves, vót tizennégy éves, és vót tizenöc vagy tizenkilenc éves – legidősebbik. Nohát ez keserves vót ott nekünk ugye. Őt gyerekekkel, nem vót senkim, nem vót senki az egy világon. Én kikerestem, kijártam nyugdíj után. Hát nagyon sok év nem vót kidolgozva neki, mer ő sem vót idős, harminckilenc éves vót. Az özvegyégi nyugdíjat kaptam, akkor én magamra kaptam hatszáz koronát, és egy gyerekre, azt hiszem, 120 koronát kaptam ilyen árvasági pótlékot. Igyhogy kilencszáz valamennyi koronát kaptam három gyerekre meg magamra. No, negyedik gyerekre nem kaptam, mer ő 15 éves vót, és se nem dolgozott, se nem iskolába járt. Mer akkor mán nem adtam iskolába ütet, mer hogy megyünk haza. Tovább tanulni nem ment, hogy hazamegyünk. Már folyamatba vót, hogy megyünk.

No mikor meghalt a férjem, ő Rozsnyón halt meg, mink meg Nálepkovón laktunk. Nehéz vót ugye nekem odamenni, odaintézni, temetésre menni. Nem számítottam erre, ilyen fiatalon, hogy ő meg fog halni. Hát milyen keserves vót az. Aztán meg mán nem tudtam mit csinálni, fogtam egy levelet, és megírtam Bratislavára: Hát mondom ha akarnak, hogy én még éljek öt gyerek mellett, akkor vagy elengedjenek engemet haza, az öt gyerekekkel együtt szüleimhez, ott van támogatóm, vagy mer akkor így sokáig nem fog menni az élet. Nohát ez nem lehet. Meg nagyon nagy honvágyam vót. Annyira nagy honvágyom vót, hogy én nem tudtam mit csinálni. Én keltem: itthon jártam. Én feküdtem: itthon jártam. Minden bokrot előttem, magam előtt láttam, ahol valamikor gyerekkoromba játszottam. Ilyen ez a honvágy. Sose tudtam.

Mikor írtam a Pozsonyba, hát ez nekünk, én pontosan nem tudom, de nekem ez sürgősen folyamatba ment. Nekem egymás után jöttek aztán a levelek. Így mindent hazahoztunk. Igyhogy nekem még most is megvan, tessék elhinni: eltettem ezt, amit leltároztak nekem. Meg is mondták nekünk, hogy hogy kell csinálni. Hogy üritsem ki egy lakást, és tütől kezdve, kanáltól minden külön-külön van. Nekem rá van írva: ennyi darab kanál, ennyi darab cipő, gyerekcipő, férficipő, ez nekem leltárba van. Jött nekünk egy rendőr, két férfi jött, és így leltározták nekünk. És ott is vótak addig, míg behordtunk vagonba mindent traktorral, és ők zárták le a vagont, és ők is engedték minket.

Mink személyvonattal jöttünk, és a holmink vonattal. Mink hattunk magunknak élelmet útra, útravalót vittünk, meg a gyerekeknek való ruhát meg mindent, amíg ott vótunk. Hát aztán mentünk. A vonatra felültünk, és a vagont, én nem tudom, hogy már utána elindították, mikor mink mentünk, hogy a vagont lecsukták. Meg is mondták nekünk, hogy motorizált féleséget semmit ne vigyünk. Igyhogy a gyerekeknek vót egy motorbiciklije, azt is muszáj vót eladni, merhogy nem engedték átvinni.

Végleges hazatérés a szülőfaluba

Miskolcra (*érkezünk*). Én már adtam tudtul, én küldtem táviratot hogy jövök. Autóval jöttek értem, Miskolcra jöttek értünk, ugye öt gyerekekkel jöttem, hatan vótunk. Na és aztán, meg mikor hazajöttünk adtak értesítésül másnap vagy harmadnap, hogy jött a vagon. Na és akkor rendeltünk egy autót, aki hazahozta egyszerre vagy kétszerre. Ide (*jöttem*) szüleim házába, ide, ide, ide! Szüleim éltek, édesapám, édesanyám, életet ők adtak. Azér ennek adok hálát a jóistennek, hogy segített engem. Csak én is avval vótam szerencsés, hogy édesanyám elfogadott, helyet adott. Hát ez nem könnyű ilyennek, akit nem tudnak elfogadni, visszafogadni, az nem tud hová jönni. De beszélnek ők, hogy nagyon, nagyon. Azért nem jönnek sokan, meg is mondták, hogy azér nagy a honvágyuk, és nem is fognak látogatóba egyszer se. Csak vágynak nagyon ezek az idősebbek.

Rozsnyón (*temette el a férjét*), de mán sírja sincsen. Mer én kifizettem akkoriba, tíz évig ki vót fizetve, mikor ott eltemettetem Rozsnyón. De ugye mink utána hazajöttünk jövő évbe. Október 18-án eltemettém őtet, aztán jövő év júliusba jöttünk haza 60-ba. 59-be meghalt, 60-ba hazajöttünk. Ki vót fizetve, de én ugye

nem tudtam menni intézni a sírját, mer öt gyerek mellett örültem, hogy meg tudok élni velük. Én mikor idejöttem, én egy tíz fillért nem kaptam egy évig. Mer ugye míg intéződött ez a nyugdíj, ez az özvegyeségi járadék, meg aztán öt év után visszakaptuk a honpolgárságot, azt is igényeltünk vissza. Egy év után egy évre visszamenőleg megkaptam ezt a szlovákiai özvegyeségi vagy tizennégyezer forintot. No utána meg csak gyarapodtunk, ... küszködtünk, ahogy élünk, úgy élünk, megvoltunk. A legidősebbik fiú dolgozott. Három gyerek iskolába járt. Az egyik megnősült. No aztán nősült a harmadik. Katonák is vótak. Egyik se mondja, hogy megbánta. Nem mondták, még egyiktől se hallottam. Én meg addig iparkodtam, amíg a gyerekek kicsik. Én azt gondoltam, a gyerekek már ha valamelyik ott megnősül, akkor én haza nem megyek, mer úgy sem hagyom a gyerekeket ottan. Én meg addig iparkodtam, siettem haza, mondom, egyik sincs megnősülve, és addig ugye itt megtanulnak. Itt megnősültek, gyerekeik vannak, házukat felépítettek, hálstennek dolgoznak, dolgo-sak ezek.

Egyszer hallottam őket:

– No maj egyszer el fogunk készülni, oszt egyszer el fogunk menni, körutat fogunk csinálni, hogy ki merre született.

– Ó, hat hogy mennétek, világ körül! Az egyik az egyik végén, a másik másik végén van!

Én nem bánom, gazdagok nem vagyunk, annyi van, ami kell mindig. Mindíg akad enni, ennivaló van annyi, amennyi kell. Mostanáig nem vót éhség. Hogy utána mi lesz? Hát lesz, ami lesz.

IRODALOM

Krupa András

1995 A kiskőrösi szlovákok önvallomásai a lakosságcseréről. In: Dunáninnen – Tiszáninnen. Szerk.: *Bárth János*. Kecskemét, 99–114.

Nosková, Helena

1994a Slovenští reemigranti z Mad'arska v novoosídleneckém prostředí západních Čech. In: Slováci v zahraničí, 17. Szerk.: *Bielik, František–Baláz, Claude*. Martin, 43–54.

1994b Slováci zo Sedmohradského rudohoria v západných Čechách. In: Slováci v zahraničí, 17. Szerk.: *Bielik, František–Baláz, Claude*. Martin, 87–97.

1994c Slováci zo sedmohradského rudohoria presídlení do západných Čech a ich kalendárny zvykoslovný cyklus v priereze uplynulých štyridsiatic rokov. In: Slováci v zahraničí, 18–19. Szerk.: *Baláz, Claude–Bielik, František, Martin* 36–48.

Šutaj, Štefan

1995 Mad'arská menšina na Slovensku a slovenská menšina v Mad'arsku v po-vojnovej slovenskej politike. In: 275 rokov v Békésskej Čabe. Szerk.: *Krupa, Ondrej*, 157–165. Békéscsaba

Ujváry Zoltán

1991 Szülőföldön hontalanul. Debrecen

DER BERICHT EINER SLOWAKIN AUS BÜKKSZENTKERESZT ÜBER IHRE UMSIEDELUNG IN DIE TSCHECHOSLOWAKEI UND ÜBER IHRE RÜCKKEHR

Im Rahmen des sog. ungarisch-tschechoslowakischen Abkommens über Einwohnerschaftsaustausch wurden in der Zeit zwischen 1946 und 1948 mehrere Zehntausend Ungarn dazu gezwungen, ihren Wohnsitz in der Slowakei zu verlassen, während die Slowaken Ungarn freiwillig verlassen durften. Zu ihnen gehörte auch die heute schon verwitwete Telekes Béláné, geb. Lujza Novek, die 1947 aus Bükkszentkereszt in die Tschechoslowakei übersiedelte, 1960 dann aber von dort zurückkehrte. Aus Bükkszentkereszt meldeten sich vor allem die armen, besitzlosen Slowaken zur Umsiedelung, weil sie den Versprechungen, bessere Lebensbedingungen vorzufinden, Hoffnung schenkten. Die Versprechungen wurden aber nicht eingelöst, und so wurden viele der umgesiedelten Slowaken enttäuscht und seelisch krank. Hier wäre eine ernsthafte ethnopsychische Betreuung notwendig gewesen.

Das traurige Schicksal der Familie Telekes und ihrer Gefährten zeigt nur allzu deutlich, mit wieviel negativen Erscheinungen der Wechsel des Zuhauses verbunden sein kann. Schon bald nach der Grenzüberschreitung waren sie bis hin zu ihrer Rückkehr nach Ungarn vom Unglück verfolgt. Erst in ihrem alten Zuhause fanden sie wieder Ruhe. Während der 13 Jahre in der Tschechoslowakei wohnten sie an neun verschiedenen Orten, angefangen vom westlichsten Teil Böhmens bis hin zur östlichsten Region der Slowakei. Nirgendwo fanden sie eine wirkliche Heimstatt, weil ihnen das versprochene Haus und die ihrer Lebensweise entsprechende Beschäftigung nicht zugesichert wurden. All dies nährte ihr Heimweh.

Bei Familie Telekes waren inzwischen fünf Söhne geboren. Schließlich willigte der Vater in die Rückkehr nach Ungarn ein, welche dann durch sein plötzliches Ableben aber fast vereitelt worden wäre.

Frau Telekes berichtete über das dramatische Schicksal ihrer Familie während ihrer Zeit in der Tschechoslowakei in aufrichtiger, mitreißender, jedoch stets realistischer Art.

Ihr Erlebnisbericht wird hier in fast völligem Umfang mitgeteilt, es wurden nur einige verworren klingende Teile ausgelassen.

András Krupa

VÁLTOZÁSVIZSGÁLATOK A HANGONY-VÖLGYI BEJÁRÓK ANYAGI KULTÚRÁJÁBAN

(Néprajzi tanulmány)

DÖMÖTÖR ÁKOS

Lakásviszonyok

A munkásság anyagi kultúrájában jelentős részt foglal el a lakás és a lakásviszonyok kérdése. A lakás nemcsak a termelőerők szintjét fejezi ki az adott történelmi korokban, hanem a társadalom szerkezetét is sajátosan tükrözi. Mivel némely lakás több nemzedéket kiszolgál, a régi lakásformák évtizedekre, sőt még hosszabb időre megőrzik az életmód régebbi változatait.

Bár az öltözködés területén jóval gyorsabbak a váltoásfolyamatok mint a lakások esetében, mégis genezisést tekintve összefügg az életmód e két területe. *A lakóépület „megmerevített” ruha, amelyből az ember naponta többször „kibújik”. Az emberi öltözék viszont magával hordott lakás az ipari munkás testén a funkciók differenciálódása után. A lakás mint lassan változó és általában nehezen mozgatható viselet szilárd keretek közé szorítja a termelő embert, és konzerválja életmódját.* A paraszti lakóhellyel összevethető munkáslakás idők folyamán a hagyományos vonásokat megőrizte, és számos átmeneti forma található a paraszti és városi lakások között.

A lakásban mint a település legkisebb egységében természetesen korábbi emberi érdekek is kifejeződhetnek. A munkásság néhol erősen elmaradott lakásviszonyai magyarázatul szolgálhatnak a tudati állapot elavult vonásainak csökönyös megmaradására. A bejáró munkások lakásai, házai a Hangony völgyében átmeneti állapotot tükröznek. A halmazfaluk szerkezete és a régi háztípusok a családok mezőgazdasági tevékenységének, paraszti önellátó-kisárutermelő munkájának feleltek meg. Az épületek átalakításai és a települések infrastruktúrájának fejlesztése ellenére árulkodnak a korábbi termelési igények kielégítéséről.

A munkáslakások szintén változatokban élnek. Ahhoz, hogy a fejlődés fő vonalait megállapítsuk, a munkáslakások tipológiájának összeállítására van szükség. Mindig a meghatározott terület formáiból indul ki a tipológus a rendszerezés kezdetén, és állandóan a történelem mozgó talaján kell állnia. A lakástipológia egyik rendezőelve a funkció. A kérdés azonban így vetődik fel: kinek vagy melyik közösségnek érdeke az, hogy ilyen vagy olyan lakásban termelődjen újra a munkaerő? Ez a kérdés tehát megköveteli a funkció alárendelését a gazdasági-társadalmi viszonyoknak, amelyek a Hangony völgyében meglehetősen Janus-arcúak.

A jelenkori néprajzi vizsgálatban, különösen a lakásviszonyok területén nagyobb figyelmet kell fordítani az egységet biztosító elemekre. Mivel a gyár megszabja a település arculatát, a munkáslakás termelőhelytől való függése közérthető. Ez a függés átteleesebb, mint a korábbi volt a paraszti életben, mert a vállalat számos intézmény közreműködésével alakítja ki az ipari munkaerő újratermelődéseinek feltételeit, viszont a falusi „élettér” a termelőhellyel organikus egységet képez.

A bejárók Hangony-völgyi társadalmában az ózdi vasgyár hatása a népcsoport hagyományos kultúrájával keveredett össze, más szóval a faluközösségek által képviselt

népcsoportban növekedett az etnoszociális együttesek súlya. A bejárók esetében a lakás és a termelőhely közti viszony minőségi átalakulása ment végbe, de a társadalmi szervezetek életmódformáló jelentőségénövekedése más jellegű és eltérő mértékű volt, mint a városba települt munkásoknál.

A hagyományok csökönnyös megmaradását a bejárók körében az életmód keretei, a lakásviszonyok magyarázzák legvilágosabban. A háztípusok és a lakás funkciórendszere közti összefüggések az új életmódváltozatok megjelenését teszik érthetővé. Az átmenetek néprajzi típusorba való beállítását az anyagi kultúra változásfolyamatának főbb állomásait idézi elénk.

A megfigyelések és a kérdőíves gyűjtés alapján a Hangony völgyében, a bejáró munkások között három fő háztípust állapítottam meg. Az ún. „hosszú ház” a paraszti funkciórendszer megőrzője volt. Részai és ezeknek az elnevezései megegyeztek a palóc házról szóló korábbi néprajzi leírásokkal. A „hosszú ház” ismerete azért mutatkozott figyelemre méltónak, mert mint a bejáró munkások lakásának „ősformá”-ja a jelenkori háztípusok és funkciórendszereik megvilágításához szolgált kiindulópontul.¹

Domaházán még elevenen élt annak a „hosszú ház”-nak az emléke, amely a nagycsalád általánosan elterjedt lakása volt a századforduló idejéig.

Elek Csank Béla 41 éves anyagosztályozó segédmunkás felvilágosítása értelmében házuk a következő részekből állt: „első ház” + „pitvar” + „komra” + „gabonás” + „ambitus”. A régi „hosszú ház”-ukat közben átalakították. Az „első ház” mellé egy szobát építettek, és így az „ambitus” megrövidült. A pitvarból kikerült a kemence. Konyha lett belőle, amelybe „sparhet”-et állítottak. A „komrá”-ból elkülönítettek egy részt, így keletkezett a spájz.

A „hosszú ház” utóéletének változatai kísértetiesen megegyeztek egymással. A lényeg minden esetben az volt, hogy az ipari bérmunkából élők mezőgazdasági tevékenysége csökkent, és a „gabonás” elvesztette korábbi szerepét.

A „hosszú ház” elhagyta paraszti kamra- és istállórészeit, mert a bejárók gazdálkodása átalakult. A „gabonás” tárolási funkciója helyett növekedett a konyha jelentősége. Míg korábban a pitvar lakóhelyül, kommunikációs térségül is szolgált, a konyha szerepe egyértelműen az étel feldolgozását foglalta magába. A hosszú ház átalakításai az ételfeldolgozás helyének kialakulásával függtek össze. Gyarapodtak a lakószobák, bár a bejáró munkások napjainkban sem hódították meg teljesen lakásukat. A „szobásodás” folyamatában megőrződött az „első ház”-nak nevezett vendégszoba kultikus funkciójában.

A paraszti földművelést a bejáró munkások fokozatosan szabadidő-tevékenységgé váló kertművelése váltotta fel. A gazdálkodás jellegének megváltozása következtében a kert szabaddá vált a korábbi mezőgazdasági földterülettel szemben a házfejlődés számára, és a lakás szükség esetén a „portá”-n terjeszkedett. A hosszú ház folyosója megszűnt, és létrejött az L alakú ház.

A jelenkori Hangony-völgyi lakások fejlődésében az „eltűnt folyosó” a harmadik és a legújabb háztípusban, az ún. „tömbház”-ban bukkant elő.

A külső folyosó bekerült a tömbház lakóterébe. A lakás belső folyosója a városiasodás egyik jelensége volt. Az életmódjában városiasodó bejáró munkások monogám kiscsaládjának igénye a lakótérség ilyen irányú átrendeződését követelte.

A háztípusok előfordulása a vizsgált négy községben a hosszú házak visszaszorulását, az L alakú házak erőteljes jelentkezését és a tömbházak számának gyors növekedését bizonyította.

1 Pápai Károly: A palóc faház. Ethnographia 1893. évf. 18.

A háztípusok elterjedése a Hangony-völgyi bejáró munkások körében (%-ban)

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház
1945 előtt	28,2	2,0	–	4,6	6,9	–	26,5	5,2	–	16,6	3,7	0,9
1945–1950	5,0	–	1,0	–	–	–	4,0	3,4	0,5	4,6	2,7	0,9
1951–1955	13,1	2,0	1,0	–	16,2	–	4,6	2,3	0,5	8,3	4,6	1,8
1956–1960	17,1	1,0	3,0	4,6	37,2	–	2,8	9,8	2,8	3,7	8,3	8,3
1961–1965	7,0	–	–	4,6	9,3	2,3	3,4	5,2	5,2	1,8	2,7	9,2
1966–1970	11,1	–	3,0	–	2,3	2,3	0,5	2,3	8,6	1,8	0,7	10,1
1971–1977	–	1,0	4,0	–	2,3	6,9	0,5	0,5	10,4	0,9	–	7,4
Összesen	81,8	6,0	12,1	13,9	74,4	11,6	42,7	28,9	28,3	37,9	23,1	38,8

A háztípusok alakulását a lakás szerkezetének változástendenciái kísérték. 1945 után csökkent az egyszoba-konyhás lakások száma, amely a régi paraszti életmód kerekeinek gyengülését jelentette. A korábbi paraszti gazdálkodáshoz szükséges melléképületek, tárolók eltűntek, vagy lényeges funkcióváltáson mentek át.

A kétszoba-konyhás lakások az ötvenes években váltak tömegessé. A lakás szerkezetének változásaitól lemaradt a használat módja. A régi funkciórendszer makacsul fenntartotta magát. A „szobásodás” folyamata, vagyis a lakószobák gyarapodása egyelőre csupán a lakás szerkezetében idézett elő lényeges változásokat. A lakáshasználat a technikai szerkezet megjelenése után kullogott.

A hatvanas évektől fogva még két új jelenséget lehetett megfigyelni a lakásszerkezet alakulásában a bejáró munkások körében: elterjedt a fürdőszoba, és az újonnan épült házak a kétszintesé válással függőleges irányban bővültek. Igen sokszor az emeleten a fiatalok, az alsó szinten az öreg szülők laktak. Ha a nagyvárosi proletárok hatalmas bérházaival hasonlítjuk össze ezeket a családi építményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy az „emeletesedés”, a kétszintes házak terjedése a Hangony völgyében – főleg a hatvanas évek során – a munkáslakások humanizációját teremtette meg.

A lakásszerkezet fentiekben vázolt fejlődését támasztja alá a következő táblázat:

A barkó vasmunkások lakásainak szerkezete százalékos megoszlásban

Időszakok	Domaháza						Kissikátor					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1945 előtt	80,6	16,1	3,2	–	–	–	16,6	66,6	–	16,6	–	–
1945–1950	80,0	–	20,0	–	–	–	25,0	25,0	–	50,0	–	–
1951–1960	31,1	33,3	15,5	8,8	8,8	2,2	28,2	23,0	7,6	28,2	12,8	–
1961–1970	10,0	36,6	20,0	10,0	23,3	–	7,1	28,5	28,5	7,1	28,5	–
1971–1977	11,0	11,0	33,3	–	33,3	11,0	–	7,6	7,6	7,6	38,4	15,3
Összesen	39,1	26,6	15,0	5,8	11,6	1,6	18,4	25,0	25,0	21,0	18,4	2,6

Időszakok	Hangony						Szentsimon					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1945 előtt	48,1	46,2	5,5	–	–	–	30,4	39,1	17,3	13,0	–	–
1945–1950	11,1	37,0	11,1	22,2	18,5	–	15,3	46,1	15,3	15,3	7,6	–
1951–1960	11,3	45,2	20,7	7,5	15,0	–	1,9	56,8	19,6	–	21,5	–
1961–1970	11,6	22,0	24,6	6,4	28,5	6,4	9,3	32,5	16,2	2,3	27,9	11,6
1971–1977	7,3	4,8	36,5	4,8	39,0	7,3	–	–	58,3	–	16,6	25,0
Összesen	18,6	30,9	20,2	6,7	20,2	3,1	9,8	40,8	21,1	4,2	18,3	5,6

Magyarázat

I.: egyszoba-konyhás lakás, II.: kétszoba-konyhás lakás, III.: háromszoba-konyhás lakás,
IV.: nyári konyha, V.: fürdőszoba, VI.: kétszintes

A halmaztelepülés régi arculatát a korábbi telekaprózódás lényegesen megszabta. A kiskertek terjedelme 1945 után főleg a bejáró munkásoknál a háztípusok fejlődését az emeletesedés irányába terelte.

Különösen ebből a szempontból figyelemre méltó a kertek nagyság szerinti csoportosítása és előfordulásuk kimutatása.

*A bejáró munkások kertjeinek nagysága és százalékos előfordulása
a reprezentatív felmérés alapján*

Megnevezés	A faluközösség bejáróinak %-ában				Összesen
	Doma- háza	Kissi- kátor	Han- gony	Szent- simon	
50 ölen alul	6,0	22,5	4,1	1,0	5,8
50-100 öl között	29,2	40,0	16,6	13,0	21,2
101-200 öl között	36,5	22,5	35,4	39,1	35,1
201-300 öl között	9,7	7,5	9,0	28,2	13,9
301-400 öl között	3,6	2,5	13,1	5,4	7,8
400 öl felett	3,6	2,5	13,8	7,6	8,6
Kertje nincs	10,9	2,5	7,6	5,4	7,2

Az emeletesedés folyamatát egyrészt az ózdi vasgyártól származó rendszeres jövedelem, másrészt a tsz-ben vállalt alkalmi munkáért járó fizetség serkentette. A munkássá válás fokozataiból adódóan Ózd felé növekedő tendenciát mutatott a nagyipari-kohászati termelésből eredő, biztos és számszerűen meghatározott jövedelem. Nyilvánvalóan az iparosodás anyagi alapjára támaszkodott a háztípusok városiasodása.

*A bejáró munkások jövedelme faluközösségenként
a reprezentatív felmérés alapján (%-ban)*

A jövedelem megnevezése	Hangony-völgyi községek				Összesen
	Doma- háza	Kissi- kátor	Han- gony	Szent- simon	
1500 Ft alatt	4,8	4,2	4,2	5,8	4,8
1500-2000 Ft között	7,7	4,2	9,0	7,5	7,8
2001-2500 Ft között	10,6	6,3	10,6	10,0	10,0
2501-3000 Ft között	24,2	4,2	18,6	15,0	17,4
3001-3500 Ft között	22,3	27,6	16,4	21,6	20,3
3501-4000 Ft között	21,3	23,4	16,4	17,5	18,5
4001-4500 Ft között	6,7	17,0	12,7	10,0	11,1
4501-5000 Ft között	0,9	8,5	9,0	10,8	7,6
5000 Ft felett	0,9	4,2	2,6	1,6	2,1

A művelt háztáji terület nagyságából kitűnt, hogy a régi paraszti földművelés átalakult, és a kerttel való foglalkozás irányában fejlődött. A nyári konyhák csökkenő arányú szívsós újratermelődése az életmódváltozás átmeneti jelensége. A „háztáji tanyásodás” folyamatában a nyári konyha lakásfunkciója csak időlegesen és semmi esetre sem kizárólagosan alakította át az erős paraszti hagyományokkal rendelkező bejáró munkások lakását „többosztatú tisztaszoba-komplexum”-má. Lehetővé vált a Hangony völgyében a lakás alapterületének növelése.

A lakótérség alapterülete m²-ben

A lakótérség nagysága	Domaháza					Kissikátor				
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977
15 m ² alatt	1,1	–	2,2	2,2	1,1	–	–	–	–	–
15–20 m ²	4,4	–	1,1	–	–	–	–	–	–	–
21–30 m ²	4,4	3,3	–	2,2	–	–	–	4,8	–	–
31–40 m ²	8,8	2,2	5,5	3,3	–	4,8	–	12,1	2,4	–
41–60 m ²	7,7	1,1	12,2	1,1	–	2,4	–	17,0	7,3	–
61–100 m ²	–	–	10,0	10,0	2,2	4,8	4,8	14,6	9,7	7,3
100 m ² felett	–	6,6	2,2	3,3	13,3	–	–	2,4	–	4,8

A lakótérség nagysága	Hangony					Szentsimon				
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977
15 m ² alatt	–	–	0,6	–	–	–	–	–	–	–
15–20 m ²	0,6	–	0,6	0,6	0,6	3,1	–	–	–	–
21–30 m ²	4,0	–	2,0	0,6	–	3,1	1,0	1,0	1,0	–
31–40 m ²	9,5	–	1,3	1,3	0,6	4,2	–	1,0	–	–
41–60 m ²	8,8	5,4	8,1	4,7	1,3	4,2	4,2	8,4	9,4	–
61–100 m ²	7,4	2,7	11,5	14,9	7,4	4,2	2,1	15,7	16,8	2,1
100 m ² felett	–	–	2,7	0,6	0,6	1,0	–	7,3	4,2	5,2

Ugyanakkor növekedett a szoba és a konyha alapterülete is.

*A szoba alapterülete m²-ben
(A község bejáróihoz viszonyítva, a reprezentatív felmérés alapján)*

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	4x4 m			4x4 m			4x4 m			4x4 m		
1945 előtt	4,1	20,8	6,2	–	4,7	14,8	3,4	10,2	16,4	3,4	9,0	6,8
1945–50	2,0	4,1	–	–	3,7	3,7	–	2,7	5,4	–	3,4	4,5
1951–60	6,2	12,5	6,2	3,7	40,7	7,4	2,0	8,9	14,3	–	11,3	20,4
1961–70	2,0	8,3	16,6	–	14,8	3,7	–	4,7	21,2	1,1	6,8	25,0
1971–77	2,0	–	8,3	–	3,7	–	0,6	2,0	7,5	–	1,1	6,8
Összesen	16,6	45,8	37,5	3,7	66,7	29,6	6,1	28,7	65,0	4,5	31,8	63,6

*A konyha alapterülete m²-ben
(A község bejáróihoz viszonyítva, a reprezentatív felmérés alapján)*

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	4x4 m			4x4 m			4x4 m			4x4 m		
1945 előtt	9,3	13,9	6,9	19,2	–	–	19,8	4,9	4,2	12,9	3,5	1,1
1945–50	2,3	4,6	–	–	3,8	3,8	2,8	3,5	2,1	3,5	3,5	1,1
1951–60	4,6	13,9	9,3	19,2	26,9	7,6	14,1	6,3	5,6	11,7	10,5	10,5
1961–70	9,3	6,9	9,3	11,5	3,8	–	14,8	6,3	3,5	18,8	9,4	4,7
1971–77	–	2,3	4,6	3,8	–	–	8,5	1,4	1,4	1,1	4,7	2,3
Összesen	25,5	41,6	30,1	53,7	34,5	11,4	60,0	22,4	16,8	48,0	31,6	19,7

A háztípusok alakulását és a lakásszerkezetek fejlődésének minőségi ugrásait az építőanyagok változásai kísérték. Gyakran használták fel a régi anyagot az új, korszerű házak építésénél. Főleg a bejáró munkások anyagi helyzetéből és az ellátási viszonyok alakulásától függött a házépítés sorsa.

Az építési munkálatok fejlődésének megállapítható tendenciái szerint 1945 előtt főleg a vályog fordult elő mint építőanyag. Egyre több téglát használtak fel 1945 után. Leginkább vályoggal keverten húzták fel a téglafalakat. Ezekben az esetekben az égetett téglasorok alulra kerültek, a vályogot pedig felülre rakták.

A vályog megmaradásának elsősorban anyagi okai voltak. Ha az építkezőnek több téglára nem futotta, kiegészítette vályoggal. Akárhogy emelkedett a téгла szerepe a Hangony-völgyi építkezésekben, a vályog teljes kiszorítása máig sem sikerült. A téгла kizárólagos felhasználására meglehetősen elenyésző százalékos arányban került sor.

A kő még drágább építőanyagnak bizonyult. Az 1945-öt megelőző években csupán a jobb módú parasztnak tudtak maguknak bodrogkeresztúri követ hozatni szekérral. A lábazat ilyenkor ebből készült.

Az olcsó kohósalakot 1945. után egyre inkább használták a Hangony völgyében. Az ózdi vasgyár saját dolgozóinak kedvezményes áron és üzemi teherautók biztosításával gyorsította a kohósalak elterjedését az iparvidék családház-építkezésein. Az ebből előállított téglák és a vert „blokk”-ok különösen az ötvenes évek második felében terjedtek el.

Az építőanyagok fajtáinak elterjedése (%-ban)

Időszakok	Domaháza						
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1977
Vályog	13,2	3,0	7,1	3,0	3,0	1,0	-
Vályog és téгла	14,2	2,0	8,1	9,1	3,0	6,1	-
Téгла	-	1,0	2,0	2,0	1,0	3,0	3,0
Kő	-	-	-	1,0	1,0	-	-
Kohósalak	-	-	1,0	4,0	-	3,0	4,0
Összesen	27,5	6,1	18,3	19,3	8,1	13,2	7,1

Időszakok	Kissikátor						
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1977
Vályog	9,7	2,4	4,8	7,3	9,7	-	-
Vályog és téгла	-	-	2,4	-	-	-	-
Téгла	2,4	2,4	-	2,4	2,4	-	-
Kő	-	-	-	2,4	2,4	-	-
Kohósalak	-	-	-	34,1	2,4	-	12,1
Összesen	12,1	4,8	7,3	46,3	17,0	-	12,1

Időszakok	Hangony						
	1945 előtt	1945- 1950	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966- 1970	1971- 1977
Vályog	17,3	2,3	1,7	1,1	-	-	0,5
Vályog és tégl	8,3	5,3	4,7	4,1	3,5	0,5	-
Tégla	2,3	0,5	-	1,1	1,1	0,5	-
Kő	1,1	-	0,5	-	-	-	-
Kohósalak	1,7	1,1	1,7	8,3	8,9	11,3	8,3
Összesen	31,1	9,5	8,9	14,9	13,7	12,5	8,9

Időszakok	Szentsimon						
	1945 előtt	1945- 1950	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966- 1970	1971- 1977
Vályog	7,3	-	1,8	-	-	-	-
Vályog és tégl	9,1	4,5	6,4	0,9	0,9	-	-
Tégla	5,5	1,8	3,6	4,5	0,9	0,9	0,9
Kő	0,9	-	-	0,9	-	-	-
Kohósalak	0,9	1,8	2,7	13,7	12,8	10,0	6,4
Összesen	23,8	8,2	14,6	20,1	14,6	11,0	7,3

Az előkészítés, az anyagbeszerzés nagy teherként nehezedett a bejáró munkások vállára, akik építkezésre szánták el magukat.

Viszonylag könnyű volt a vasmunkásoknak a kohósalak beszerzése. A faanyag, a tetőcserép, a cement, a megfelelő méretű ajtó- és ablakkeretek vásárlása gyakran nehézségekbe ütközött. Az ÓKÜ a gyár melléktermékét, a salakot munkásainak köbméterenként 1 forintért biztosította, sőt még kedvezményes fuvarlehetőséget is teremtett az építőanyag elszállításához. Egy fuvar a hetvenes évek derekán 70 forintba került, de még a gépkocsivezető ezenfelül elvárta, hogy a markába egy húszast nyomjanak, csak úgy, hálapénzül.

Az egyik kissikátori bejáró munkás kétszintes tömbházához 120–150 m³ kohósalakot rendelt és használt fel.

Néha évekig eltartott a blokktéglák „kiverés”-e. Háromfajta blokkverő *modlát* használtak. Az alsó szint blokkjainak a készítéséhez 45 cm-es, a felső szintéhez 38 cm-es, a válaszfalakéihoz 15 cm-es formát vettek igénybe.

A nagy blokktéglákat a sarkokra helyezték. Közéjük, a résekbe szintén kohósalakot öntöttek, amelynek kiömlését a kétoldalt hozzáerősített zsaludeszkák akadályozták meg. A kohósalak megkötéséhez kétszintes tömbház építésekor bizony 150 mázsa cement fogyott el.

A családi házak építését az Ózdtól távoli községekben, Domaházán és Kissikátorban korábban a villany hiánya nehezítette. Amikor még nem volt bevezetve a villany,

minden építési munkát kézi erővel kellett elvégezni. Nem használhatták a betonkeverő gépet sem, pedig a vállalat lehetőséget biztosított volna a kölcsönzésre.

A házépítés megszervezésében számos régi és új szokás keveredett egymással. Mivel gyárilag előre elkészített építőelemek nem állnak a dolgozók rendelkezésére a borsodi iparvidéken, a fészekeremtés alkalmával rokonok, testvérek segítenek össze. A vidék elismert és kötelező szokása, hogy a testvérek ebből az alkalomból kölcsönös munkával támogatják egymást.

Az elvégzendő nagy munkára való tekintettel napszamosok fogadására is sor szokott kerülni, pedig ez nem olcsó multság. A hetvenes évek közepén 150 Ft-ot fizettek az építkezők a hivatásos kőműveseknek.

A háztípusok táji fejlődése természetesen nem zárta ki az egyes változatokban mutatkozó egyedi sajátosságok jelentkezését. A Hangony-völgyi lakosok figyelmét tapasztalataim szerint a lakóházak kevésbé lényeges vonásai vagy díszítőelemei kötötték le. A lakóházak változataiban az egyedi jellegzetességeket élték át, és a különös tudatukban megjelenő visszfénye akadályozta őket abban, hogy a típusjegyzések létét felismerjék. A bejáró munkások közül számosan hangsúlyozták, hogy az építőmester a „tulajdonos elképzelései szerint” dolgozott.

Azok az idős vasmunkások, akik fél lábbal a paraszti földművelés hagyományos világában éltek, nagyon érzékenyen vették tudomásul a lakóháznak és környékének a változásait. Az egyik 70 éves nyugdíjas darukormányos „egyenes háza”-ról következőképpen nyilatkozott: „Nem parasztház, mert nincsen istálló.” A háztípus és a lakásszerkezet a táj lakosainak a tudatában nem mereven, elvonatkoztatottan élt, hanem mozgásában és összefüggéseivel együtt lüktetett. A házak gazdag változatsorainak részletes ismerete eltakarta előlük a fejlődés fő irányait, és megteremtette számukra a függetlenség illúzióját.

A régi paraszti világ anyagi kultúrájának számos emléke bukkant föl napjainkban is a bejáró munkások környezetében. Elek Csank János Domaházán szüleivel együtt lakott egy olyan „hosszú ház”-ban, amely az 1800-as években épült, és 1968-ban alakították át.

Márton Árpád földes vályogháza 1870-1880 körül épült. Holló János Villáros udvarán sorakozó paraszti melléképületek a régi önellátó földművelés és állattartás megmaradásáról árulkodtak. Kovács Fűtő József, Elek Ember Sándor háza mellett húzódo pajták és ólak beilleszkedtek a domaházi általános faluképbe, de már egyre ritkábban fordultak elő az *ambitusos*, mestergerendás és földpadlós „hosszú házak”.

A „hosszú ház”-ak a termelési viszonyok gyökeres változásai miatt átalakulásra szorultak. Volt olyan régi ház, amelyet építése után csak 20 évvel újjítottak fel, de némi építmény még 40 évnél is tovább várt, hogy külsejében újjászülessen. Így később a vályoghoz téglá és kohósalak került. Általában az egyik helyiségből fürdőszobát különítettek el. Néhol az istállót nyári konyhának, a konyhát pedig szobának alakították át. Hangonyban egy-egy deszkapadlós házban mestergerenda és famennyezet, Szentsimonban néhány oszlopházban padfelfjáró tanúsította a paraszti világ egykori létét a feledésbe merülő anyagi kultúra emlékeiként. A csűr, az istálló, a nyári konyha Ózd közelében többnyire elvesztette eredeti szerepét, és már csupán limlom tartására szolgált.

Az L alakú házak felépítésükben és működésükben magukkal hordozták a paraszti eredet ismertetőjegyeit. Nem egy ilyen háztípus annak köszönhetette létrejöttét, hogy később verandával vagy előszobával egészítették ki. A hagyományos földművelő és kisárutermelői életmód esetében az istálló, az ólak ugyanúgy hozzákapcsolódtak, mint a „hosszú ház”-akhoz.

A „verenda” rendszerint az egyenes szobasor oldalsó kiszögellését alkotta. Az előszobát nemritkán a veranda előzte meg, így a konyhára merőleges külső folyosót képezett ebben a lakásszerkezeti fejlődésben. Sőt, Hangonyban olyan lakásváltozat is előfordult, amelynek mint L alakú háznak belső folyosója volt. Ezáltal beigazolódott, hogy az L alakú lakóépületekben megjelennek a tömbházak csírái, illetve az építménytípusok között kölcsönhatások mutatkoztak.

Az előző típushoz képest az L alakú házban nem változott meg a családok elhelyezkedése. Az öregek a „hátsó rész”-ben laktak. Az idős szülők tehát az egykori gazdasági jellegű melléképületek vagy helyiségek felé húzódtak, amelyek eredeti funkciójukat jobbra elvesztették.

Az L alakú házban az egyenes szobasor irányában történt a kiscsaládok elkülönülése. A gyermekek növekedésével fokozatosan megbomlott az összhang. A serdülő gyermekek együttlakásában a szülők mindenekelőtt a nemek közti különbséget vették figyelembe. Korábban ez az elv forgácsolta szét a férj, feleség és gyermekeik kapcsolatát a palóc nagycsaládban.

A lakóépületek Hangony-völgyi fejlődésében a tömbház az előző típusokhoz képest lényeges módosulást hozott magával. Ennek a háztípusnak a változatai meglepő egységet árultak el, bár az emeletesedés jelenségével nem mindig lehetett találkozni bennük.

A változatok egytől egyig a belső folyosó kialakítását mutatták. Lényegesen növekedett az új építőanyag, a kohósalak felhasználása.

A lakótérség vízszintes irányban is bővült, de a fejlődésvonal általában megváltozott. A tömbház a szerkezet függőleges növekedését és a működés „gyűrű alakú” rendszerét hozta létre. Az utóbbi – a szerkezettel való szoros összefüggésben – a kiscsalád tagjainak az elkülönítését és tömörítését egyszerre szolgálta, és ily módon korszerű emberi igényeket elégített ki.

Lakásberendezések

A bútordarabok sorsa a háztípusok ismerete nélkül nemigen érthető meg. A lakótérség alapterületének nagysága, a lakások magassága és fekvése lényeges tényező volt a berendezési tárgyak kiválasztásában, de a piaci kínálat, a vásárlók különféle döntései legtöbbször nem álltak kellő összhangban az adott esetben rendelkezésre álló lakás terjedelmével. Azonos típusú házakban teljesen eltérő bútorokat vettek. Egyik helyen régi és új berendezési tárgyak vegyesen bukkantak föl, másutt pár éve vadonatúj bútorok szorították ki teljesen a régi holmit.

A hagyományos formájú, paraszti eredetű bútorok kizárólagos továbbélésével csupán az ipari termelésbe 10–12 éve bekapcsolódott munkásoknál vagy az idős nyugdíjasoknál lehetett találkozni. Rendszerint az ósdi bútorok újabb darabokkal vegyültek össze a szobákban.

A gyári készítmények erősen befolyásolták a lakásberendezések fejlődését. A városiasodás a bútorok szabványosodását segítette elő az etnikai formákkal és díszítő motívumokkal szemben.

A lakáshasználatban megszűnt a patriarchális viszonyok korábbi határozott szerepe. Ha többen laktak „egy haj alatt”, a kiscsaládok igyekeztek szépen elkülönülni. A kohászati dolgozók bérmunkája magasabb szintű emberi igények kielégítésére nyújtott lehetőséget. A lakótérség növekedése a legutóbbi évtizedekben, ezen a vidéken általános jelenség volt. A családiház-építkezésekben mutatkozó variációk a berendezések egyéni

elhelyezésére adtak alkalmat. A lakások szerkezeti változásai a használati tárgyakkal együtt hatottak a családi szokásokra.

Mivel mind a lakásberendezés, mind a lakástípus összefüggésében változatos és ellentmondásos volt, a tárgyegyüttesek funkciórendszerének megbomlása sokféleképpen történt, és számos különbség mutatkozott a berendezési tárgyak között.

Általában növekedett a kulturális-életmódbeli szükségletek (tv, olajkályha, hűtőszekrény, stb.) kielégítése. A lakásviszonyok területe társadalmi rétegeken belüli sajátosságok egyik jelentős forrásává vált.

A lakásberendezés kialakulását több jelentős tényező bonyolította, amelyek különbözőképpen éreztették a hatásukat. A lakáskeretek állandó, a családtagok igényei változó hatóerőt jelentettek a környezet formálódásában. Egyes építmények nemzedékeket szolgáltak ki, és vázukat különböző életmódok feszítették, mégsem tudták szétroppantani. A családviszonyok ingoványos szövevénye ellenben még egy ember életében is meglepő fordulatoknak adta tanújelét.

A piaci vásárlási lehetőségek, a kereset államilag könnyen irányítható köre szintén beleszólt a lakásberendezés alakulásába. Míg a bútorzat terén jelentkező árukínálatot minden különösebb nehézség nélkül összhangba lehetett hozni az elterjedt lakástípusokkal, addig a fennálló közösségi szokások a „*kere*” és a „*tölteléke*” közötti viszony eltorzulását idézték elő.

A családtagok igényeinek változást hozó ereje *természetes feszültséget* teremtett, amelynek háttérben a család dinamikus részének, a gyermekeknek a növekedése állt. A fejlődés természetéből adódott a lakásberendezések együtteseinek felbomlása, amíg a fiatalok új családot nem alapítottak.

Az ajándékozás egyik formája, az ún. *staffirung*-ba kapott bútorzat mint anakronisztikus szokás *természetellenes feszültséget* keltett a lakásberendezés fejlődésében. „Holt bútorzat”-ok jöttek létre a lakás belvilágában, és legtöbbször egy életig tartó egyenetlenséget okoztak a lakástípus belső környezetében.

A bútorajándékozást jelentő „*staffirung*” szokását a népcsoport tagjainak sajátos meg gondolása tartotta életben. A tárgyegyüttesben testet öltő ajándék a pénzösszeg félrerakásának jellegzetes módja volt. A szülő, különösen az anya így biztosította jó előre gyermeke számára a kötelező útravalót, amit csak a házasságkötés idején adott át neki. *A bútor elkölthetetlen értéket képviselt, amely még nem volt a gyermeké, de senki más el nem vehette tőle.*

A *staffirung* szokása kétségkívül az emberi gondolkodás dinamikus sztereotípiájának köszönhető megmaradását, amely nem számolt a tárgyak elavulásának jelenkori fokozódó gyorsulásával. A lakásberendezés elemei közt keletkező feszültségek egyik forrása éppen a fejlődés tempójának a megváltozása volt. A gondolkodás mechanizmusából szükségszerűen következő és helytelen analógia alapján a paraszti tárgyak életének a törvényszerűségeit az új környezeti elemekre vitték át. A „*staffirung*” elévülhetetlenségének az illúziója a hamis analógia bázisán keletkezett, és benne a dolgozó embernek a pénzzel szemben tanúsított szánalmas tehetetlensége fejeződött ki.

A csökönyös közösségi szokás és a változó lakáskörnyezet ellentétének áthidalását a variálható bútorzatok előállítása oldotta meg. A háztípusok korszerűsödésével a lakásberendezések tervezését ebben az irányban kell folytatni.

A bejárók életéből vett példák kiválóan támasztják alá a lakásberendezések fejlődéséről szóló általános megállapításokat.

Kocsik Tóth Béla Felső 56 éves tölcserkészítő „hosszú házá”-ban, a kissikátori Pusztán a paraszti eredetű berendezési tárgyak a típusbútorokkal keveredtek. A hagyó-

mányos bútorokból mindenütt lehetett egyet-egyet föllelni: a *lóca*, a *kredenc*, a *komód* szétszórva fordult elő a szobákban, és elvegyült a munkáslakás berendezési tárgyaival: a szennyesládával, a ruhásszekrényel, a varrógéppel, a hokedlivel stb.²

Az egykor staffirungba kapott típusbútorok (a *szelony*, a *toalett-tükör*, szekrények, ágyak) az egyik raktárnak használt szobába kerültek. A „fogadó”-nak nevezett vendégszobába vitték a férj és a feleség ágyát, és a 15-20 éves fiúk a ház elején lévő szobában, a kisgyerekek a konyhában aludtak.

Egészen más volt a bútorzat Laczovics Miklós 45 éves lakatos szentsimoni „hosszú háza”-ban. Az utca felőli hálósobába került a feleség, Varga Margit *Gábor* ikerágyból, szekrényekből, toalett-tükörből álló garnitúrája, amelyet 1957-ben staffirungba kapott.

Az utána következő vendégszobában 13 részből álló Varia-bútort helyeztek el 1963-ban. Ugyanide kilenc évvel később olajkályhát állítottak. A fürdőszoba körülsempezett kádjával, mosdójával, vízöblítéses vécéjével, villanybojlerével a jelenlegi városi igényszinten mozgott. A konyhába 1975-ben mosogatót, 1976-ban villanytűzhelyt vettek.

A leghátsó szobába, a 4,6 x 3 méteres étkezőfülkébe az „öreg mama” költözött. Itt minden bútor a régi maradt: az ágy, a konyhaszekrény és a láda is. A ruhásszekrényt még 1936-ban készítette egy magánasztalos.

Kovács Béla 45 éves közlekedési dolgozó szentsimoni L alakú házában két „staffirungos” garnitúrát is kellett tárolni: egyiket a hálósobában, másikat az ebédlőben. Tulajdonképpen a konyhába kerültek a munkáslakás kellékei, a gyerekek számára berendezett kis szobába a típusbútorzat használatba vett elemeit helyezték el. *A hosszú házak és az L alakú építmények belső élete következtében kihasználatlan vagy kevésbé igénybe vett bútoregyüttesek jöttek létre.*

A tömbházból sem kerültek ki rögtön az elavult bútorok, de jobban bekapcsolódtak a használat vérkeringésébe. Németh Bálintéknál az 1975-ben emelt, kétszintes négyzet alakú tömbházban a feleség bútorait a kis szobába állították, és egyes régi berendezési tárgyakat a raktár funkciójú vendégszobába tették.

Nehezen alakult ki az új lakásszerkezetnek megfelelő használati rendszer. Volt ugyan külön konyha a terjedelmes épületben, mégis az egyik lakószobába konyhaszekrényt, sparheltet vittek, és itt főzött rendszeresen a gazdaasszony, aki különben a ruhaágyra járt.

Varga Dezső Kapcsi szentsimoni otthonában, a háromszobás tömblakásban a férj és a feleség megteremtette a lakásberendezés és a háztípus összhangját. A nagyszobába az 1970 körül vásárolt Agát-garnitúrát, a gyerekek szobájába a kétrészes Bandi-garnitúra heverőrészét, egy kombinált szekrényt, a tv-t és az olajkályhát, a hátsó szobába pedig a staffirungba kapott régi bútorokat állították. A divatját múlt bútorok elkülönítve kapcsolódtak be a család életébe.

A tárgyak és az eszközök világában lejátszódott változásokat legjobban a parasztok és a bejáró munkások helyzetének, életének összehasonlításával érthetjük meg.

A hagyományos eszközvilág viszonylagos állandósága megszűnt a paraszti lét és a munkásélet mezsgyéjén. A városi hatás és a gyári termelés eredménye közösen jelent meg a bejárók tárgyaiban. A megszabott funkciójú régi tárgyak használata könnyen átalakult a vasmunkások kezében. Az új eszközök alkalmazását viszonylag gyorsabban megtanulták, mint földműves elődeik.

2 Mezőkövesd monográfiája. Mezőkövesd, 1975. 585-587.

Előzőleg a régi tárgyak a paraszti élet egységében léteztek, most a hagyományos eszközvilág a szabadidő-tevékenység része lett, és bizonyos mértékig dísszé vált. A Hangony-völgyi bejárók részleges önellátása még néhány elavult szokás gazdasági alapjául szolgált a munkássá válás folyamatában, a jelenkori élet sajátos határterületén, de tűnőfélben öltöttek új formát a paraszti melléképületek. A hagyományos eszközvilág és az archaikus építmények háttérbe szorulásával az új bejáró munkások azon vették észre magukat, hogy csupán lakóhelyük fekszik a mezőgazdasági körzet területén, de munkarejük, szívük és agyuk az iparvidéké lett.

Öltözködés

Az öltözködés különösen 1945 után határozottan a szabványosodás felé vette útját. A munkássá válás fokozott kiszélesedése a paraszti viselet etnikai jegyeinek a halványodását, az öltözködésbeli divatok gyorsulását idézte elő.

Az öltözködés változásra készítő tényezői a következők voltak: a gyári munkakörülmények, az otthoni tevékenység átalakulása, a nő helyzetének megváltozása és a szolgáltatások igénybevételének fokozódása.³

A ruházat korszerűsödését hátráltatta a kezdetleges útviszonyok megmaradása, illetve lassú fejlesztése, a termelőszövetkezeti mezőgazdaság alacsony szintje, a részleges önellátás megőrződése és a női ipari bér munka fejletlensége.

A gyári munkakörülmények először az alsótestet borító, paraszti eredetű ruhadarabot kezdték ki. Szentsimonban még a leszármazottak emlékeztek Varga János Kapcsira, aki az 1900-as években bő gatyában állt a kavarókemence előtt. Bizony sok munkásnak megégett a lába, mert a kipattanó szikra hatására könnyen lángot vetett a gatyá széles szára a kohász bőrkötény mögül.

A gyakori tűzveszély miatt a bejáró dolgozók hamarosan felhagytak a gatyá önálló viselésével. Nadrág került a gatyára, amely ezáltal alsónadrággá vált. A gatyá megszűnése időlegesen csak funkcióváltozást jelentett, mert megmaradásával a többretegű nadrágviselet része lett.

Az alsótestet borító női ruhadarabok fejlődése szintén a többretegű nadrágviselet irányában bontakozott ki. A pendelyt a bugyi váltotta föl. Míg a pendely a szoknya megsokszorozódását jelentette lényegében, és a szoknya mennyiségi változásának kiindulópontjául szolgált, addig a bugyi formája szerint nadrág volt. A szoknyák egymásra halmozásának a folyamata a két világháború közti években visszaesett, és végül csupán egy szoknya maradt a mozgást gátló sok kacsából. A negyvenes években a kislányok lopva tekintettek a pataknál lehajló öregasszonyok szoknyája alá: ujjukkal mutogattak, és közben számolták a rétegeket.

Az utóbbi 10-15 évben az alsótestet borító fehérneműk és felsőruhák alakja közeledett egymáshoz. A testápoló szerek és az életmódbeli szükségletek kielégítését szolgáló mellékhelyiségek (fürdőszoba, vécé stb.) fejlődése a nők testi adottságainak nem teljesen megfelelő nadrágdivatot mozdította elő. Az új többretegű női viselet korábban létrejött alapegységével került összhangba. A nők ipari bér munkába való bekapcsolódása a Hangony völgyében a hatvanas-hetvenes években megélhetésükhöz lényegében a férfiakéval azonos gazdasági alapot teremtett. Erre vezethető vissza közvetve és végső soron tulajdonképpen az alsótestet borító férfi- és női ruhadarabok formai azonossága. A rendszeres bejárás a szoknya háttérbe szorulását hozta magával.

3 Kovács Tiborné: A régi Ózd ruházatkodása, díszítőművészete. Lakóhelyünk, Ózd IV. köt. Ózd, 1973. 155.

A felsőtestet borító ruhadarabok nagyon hamar szabványosodtak. A férfiak *lajbi*-jának és a női *ingváll*nak az emlékét legfeljebb csak az 55–60 évesek őrizték. A nemi különbség hangsúlyozása csökkent a felsőtest ruházatában, amelynek hosszúsága érzékenyen igazodott a változó ízléshez. Az önellátás visszaszorulását és a szolgáltatások igénybevételének erősödését az iparilag tömeges mennyiségben előállított készruhák jelezték. Az atlétatrikók, ingpulóverek, kosztümök, blúzok, különféle kabátok megjelenésükkel teljesen homályba borították a múlt divatját. Az elnevezések némelykor makacsul tartották fent magukat. A konfekcióban vett férfiöltöny mellényét az öregek továbbra is *lajbinak* hívták.

A fejtet borító viseletben erősnek bizonyult a nemi különbség hangsúlyozása. Arról ismerték meg a domaháziakat és a kissikátoriakat messziről, hogy még nyáron a legnagyobb melegben is kalapot hordtak. Domaházán több középkorú nő tanult meg gépkocsit vezetni, de a hagyományos kendőt a volán mellett sem vetette le a fejről. Mindegyikük büszkén vallotta magát parasztnak, holott férjük a kohászathoz járt dolgozni, és egyik sem titkolta életkorát. Kendőjük színe elárulta, hány évesek. A kendőszínek korjelzései szerint a fehér, rózsaszín és „égszín” 20–25 évest, a kék 30 év, a szürke 40 év, a barna 50 év, a fekete pedig 60 év körülit jelentett.

A századforduló idején a termelőerők alacsony szervezettségi fokán általános volt a mezőtláb járás szokása. A lakosság nyomorúságos helyzete miatt még a két világháború között, különösen a gazdasági válság éveiben csupasz lábbal mentek templomba. A lábbeli hiánya jóval később is megmutatkozott. 1945-ben és 1946-ban, közvetlenül a második világháború után Domaházáról és Kissikátorból cipő nélkül mentek az emberek az ózdi piacra.

Különösen a szervezett mezőgazdasági társasmunkákra vették fel a bocskort a századforduló utáni években, amely ugrásszerű elterjedését az első világháborús katonáskodásnak köszönhette.

A csizma életét kevésbé a fejletlen úthálózat, a hatalmas sártenger hosszabbította meg, mint inkább a megszokás. A domaháziakat „csizmás parasztok”-nak hívták Hangonyban, mert akkor is csizmát hordtak, amikor a környéken már általában kiment a divatból. Pedig a hangonyi öregek a harmincas években szakasztott ilyen hosszú szárú lábbelit viseltek, és annyira megbecsülték, hogy otthon, megérkezésükre azon nyomban levetették, és a falra vagy a mestergereudára akasztották.

A csizmával hordott *priccses nadrág* 1945 után az öregek ünnepi öltözkészékéhez tartozott. A *bilgeri* rövid és múló pillanat volt a csizma viseletben: a második világháború utolsó éveiben tűnt fel, és utána egykettőre elfelejtették.

A kapca a csizma- és a bocskorviselet háttérbe szorulása és a cipődivat előretörése során ritkán előforduló kellékké vált az öltözködésben. Az otthon serénykedő asszonyok és lányok kézzel pamutharisnyát és kesztyűt kötöttek, amelyek maguk és férfi hozzátartozóik számára készültek.

Már 1941 előtt a Hangony–völgyi parasztlányok ünnepek alkalmával vastagabb szálú selyemharisnyát húztak fel. A patent gumis harisnya csak 1945 után volt kapható a városi üzletekben. Manapság legfeljebb az idős asszonyok hordanak nejlonharisnyát, annyira elterjedt a harisnyanadrág.

A második világháború utolsó éveitől fogva a stabilizációig, 1944–1949 között átmenetileg vászonborítású, fatalpú cipőt viseltek a lányok az utcán. A furcsa női lábbeli emlékét egy korabeli nóta is megőrizte, amelyet a Kiss Manyi előadásában híressé vált „Jaj, de jó a habos sütemény” kezdetű sláger dallamára énekeltek:

„Jaj, de jó a fatalpú cipő,
Ilyet hord ma minden úrinő.
Ha nem lesz tüzelő,
Itt lesz a facipő,
Jaj, de jó a fatalpú cipő!”

A divatáramlatok között sodródó táji néphagyomány történeti változásfolyamata és szabványt módosító ereje a kendervászon ruhák előállításának a felelevenítésével könnyebben érthető meg. A fonás-szövés tárgyi emlékekben és kikristályosodott háziipari eljárásokban gazdag területére esik a barkók földje. Nagyon sok asszonynak megvoltak az ötvenes-hatvanas években a fonáshoz szükséges szerszámai, amelyeket meg használt. A *kerekes guzsaly*nak nevezett rokka, az *egyszerű guzsaly*, az *tiló* legtöbbször a padlásra került, ha nem dolgoztak velük. A paraszti hagyományokat szégyellő fiatalok eltördelték, tűzbe vetették az efféle kallódó tárgyakat. Sajnos, elég ritkán ismerték fel, becsülték meg a művészien festett és gonddal faragott, régi eszközök értékét.⁴

A kendertermelés lényegében megszűnt a Hangony völgyében. Emlékét csupán néhány dűlőnév őrizte meg. Ennek a nyersanyagnak az eltűnésével is bomlott a paraszti önellátás rendszere, és a kenderrost-megmunkálás eszközei elvesztették funkciójukat.⁵

A hagyományos fonás úgy tűnt el a barkóság asszonyainak gyakorlatából, hogy a gazdálkodás gyökeresen megváltozott. Az üzleti kereskedelem és a városi szolgáltatások révén gyári készítmények szorították ki a vászonholmikat.

A kendervászonból házilag készített ruhadarabok közül a gatyát öregek viselték Hangonyban a negyvenes évek elején.

A városi hatásoktól távolabbra eső Domaházán pár évvel tovább hordták. Varrtak már ezekben az években gatyákat ünnepi viseletképpen sifonból, hogy a priccses nadrág könnyebben „beletérjen” a csizmába. Az ötvenes években a barhétból készült *hosszú gatyát* a *rövid gatyának* nevezett slicces alsó nadrág és nyáron a fekete klottnadrág váltotta fel.

Hagyományos ruhadarabnak számított a nőknél a *pendel* és az *ingváll*, amelynek viselésével 1945-ben hagytak fel általában ezen a vidéken. Az idősek az ötvenes évek elejéig görcsösen ragaszkodtak hozzájuk, pedig izzadás közben megkeményedett a kendervászon, és alaposan kidörzsölte a hónuk alját.

Emlékeztek egyesek a 45-50 évesek közül, hogy a háború ínséges éveiben, 1940-1941-ben menekült lengyelektől vettek pokrócot, és abból varrtak ruhákat az asszonyok didergő gyermekeiknek.

Az ingváll divatja 1945-ig tartott. Amikor a hazai könnyűipar anyagot biztosított hozzá, maguk varrta kombinét viseltek 1947-től fogva. A kombiné szükségessé tette a melltartó használatát. Az ingvállal és a rákerülő mellénykével „jól le tudtuk szorítani a csecsünket” – mondta egy kissikátori asszony, majd hozzátette: „A mai fiatal lányok azt mutogatják, amit nekünk rejtegetni kellett.”

A melltartó aránylag későn jelentkezett a vidéken: Hangonyban 1955-ben, Kissikátorban 1960 körül kezdték viselni. Ez a tény azt bizonyította, hogy a kombiné használatában tovább élt az ingváll berögződött gyakorlatának az emléke. Az új ruhadarab csak a használat folyamatában tudta magától értetődővé tenni régít felváltó szerepét.

4 Lajos Árpád: Borsodi fonó. Miskolc, 1965. 54-61., Dobrossy István: Amíg a kendermagból tilolható rost lesz. In: Borsod megye hagyományai. Miskolc, 1966. 237-248.

5 Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Bp. 1972. 46.

A kendertermelés jelentősége közvetlenül a második világháború után, az új élet megindulásának nehéz éveiben (1945-ben és 1946-ban) átmenetileg növekedett. Ebben az ínséges időszakban a helyi társadalom az emberi lét minden jelentős területén kénytelen-kelletlen visszaesett az önellátás szintjére. Kendervászonból nemcsak ingeket, hanem polgári jellegű teljes ruhákat is varrtak.

Ebben az időben a kendervászon ingeket piros, zöld, kék merkeléssel, fekvő faág-szerű és korongos díszítéssel látták el, nyakszegélyüket késsel horgolták, hátul a nyak cipzárás részénél beszegték, a csipkés szélű ujjak felett „singelt” díszítést, továbbá szálonvarrást iktattak be.

A *vászonviganót* nyakánál kék merkeléssel, félkör alakú mintákkal, a mellrészen lévő zsebek felületét egymástól félrehajló két virággal, az aljzásnál tömött varrású virág- és szívmotívummal, merkelt hullámvonalakkal díszítették. A viganóra felvett kabát anyaga szintén kendervászon volt 1944-1945 táján. Félkör alakú zsebeiben szalagszerűen futott vízszintes irányban az akkoriban közkedvelt „libatánc” díszítőmotívum.

A kendervászon a háborús károk helyreállításának idején és az újjáépítés kezdetén fontos csereeszközzé vált. A talpraesett barkók a Hangony völgyéből az Alföldre vitték lepedőiket, törülközőiket, szalmazsákjaikat, krumplis zsákjaikat, és helyettük lisztet, kukoricát cipeltek haza. A korábbi, otthoni szükségleteket kielégítő fonás-szövés a kúrszerű cserevilágban átmeneti háziiparrá alakult át. Az önellátásról a piaci termelésre való áttérés megindította a kendertermelés, a kenderrost-megmunkáló tevékenység és a szövés folyamatának elkülönülését egymástól. A népi technológia e tartományában ekkor erősödött meg a nyersanyag-feldolgozás folyamata. A szátyván dolgozó asszonyok a „családi raktár”-on őrzött és szükségidőkből elcserélt vászonanyagok későbbi pótlására, termelésük mennyiségének növelése érdekében inkább a szomszédoktól, rokonoktól vettek szösz, csepűt, vagy a városi üzletekből szereztek be a gyárilag előállított fonalat, mintsem hogy bajlódjanak a nyersanyag (a kender) időt rabló előállításával.

A nyersanyag-feldolgozás erősödése a háziipari jellegű otthoni tevékenységben fokozta a barkó asszonyok elkülönülését a mezőgazdaságtól, pontosabban a kendertermeléstől. A háborús gazdasági szükség kényszere megváltoztatta a munkamegosztásban elfoglalt helyüket. Megindultak a specializálódás útján, és gazdasági tevékenységük olyan irányban tolódtott, amely kedvezett öntudatuk fejlődésének és munkássá válásuknak. A tsz megalakulása után és a nők körében terjedő „gyárba járás” során általában felhagytak a kendertermeléssel. A mezőgazdaság termelésszerkezetének az átalakulása és a föld csoporttulajdonának megerősödése szorosan összefüggött a tömegméretekben előállított készruhaszabványok elterjedésével.

Az első világháború előtt főleg Rimaszombatba jártak ruhát vásárolni erről a vidékről. Később a két világháború közt a negyvenes évek elején gyakran hoztak vagy csempészték véganyagokat Szlovákiából. Így került a falusi varróasszonyok szorgalmas kezében a *cálg*-, *delin*-, *batiz*-, *grenadír*-, *sifon*- és *zefír*anyag.

Majdnem mindegyik házban akadt egy-két asszony vagy lány, aki ruhákat szabott és varrt. Az asszonyok hozzáértése miatt a helyi szabók kevésbé érvényesülhettek. Az alkalmi varrónők és szakmai bizonyítvánnyal rendelkező szabók a Hangony völgyében a táj lakosságából emelkedtek ki.

Felsőhangonyban Csank Mariska nénire elevenen emlékeztek sokan még most is. Ez a varrónő a negyvenes években szövetből, kartonból, barhétból készített kosztüömöket. A völgy egyedüli szabója éveken keresztül Bartók Ernő volt, aki az isten háta mögötti Kissikátorban élt. Utódja, Kis József Hangonyban működött a hetvenes években néprajzi gyűjtésem idején.

A bejáró munkások ruhaviseletének a módja is lényeges változásokon ment át. Különbő ruhadarabokat húztak magukra, és a részben megmaradt népviselet észrevehető etnikai csoportkülönbségeket fejezett ki közöttük. A városiasodás mértékének eltérései a *hegyhátiak* (mályinkaiak, tardonaiak), *hegyen inneniek* (arlóiak, hangonyiak, domaháziak) öltözködésében megmutakoztak, de ezek az apró részletek rendkívül gyorsan módosultak vagy kiegyenlítődték.

Az ózdi vasgyár falusi dolgozói, köztük a Hangony-völgyiek agyonhasznált ruhákat öltöttek magukra a két világháború közti években. Azokat a ruhadarabokat használták bejárásra, amelyeket már ünnepekre nem vehettek igénybe.

Az elhasznált, szakadozott cájgnadrágokat hétköznap még viselték a háborús károk helyreállítása idején és az újjáépítés éveiben. Gyárba járáskor ruházatuk darabjai különböző viseltes öltönyökből származtak. Összesen legfeljebb két ingük volt 1945 előtt: egy „ünneplő” és egy „viselő”. Az ingek kopott nyakát többször megfordították az asszonyok, mert pénz híján új ingre nem futotta. Csak akkor bújtak nagykabátba, és öltöztek fel tisztességesen hétköznap, ha a bíróhoz mentek. Az öltözködésben érvényesített takarékosági elvre egy táji közmondás ismételtetésével emlékeztették a fiatalokat: „Rosszval kíméljük a jót!”

A férfi felsőruhák között háromfajta réteget lehetett elkülöníteni egymástól. A régi paraszti öltözközéshez tartozott a csizma, a csizmanadrág vagy priccse nadrág és a kislajbi vagy ujjas.

A pantallóból és a bakancsból álló agrárproletár viselet a két világháború közti korszakban szaporán terjedt, mert kevés embernek volt pénze drága csizmára. Az elhasznált csizmaszárát idővel levágták, hogy lábukra tudják húzni a hosszú nadrágot.

A nagyipari munkás öltözéke 1945 után a következő volt. Az ósdi ruhadarabnak számító cájgruhát a *pufajka* szorította ki. Az üzemből kiutalt, bolti vászonból készült kék munkaruhát otthon is viselték. A különfajta félcipők elsöpörték a kapcsás bakancsok emlékét is. Az úri divat majmolását jelentő priccse nadrág nem indított láncreakciót a felbomló paraszti ruházatban. Végeredményben az agrárproletár viselet az ipari munkás szabványosított öltözködésének előjátéka volt, amely gyorsította az ünnepi-hétköznapis készruhák befogadását a helyi társadalmakban.

A paraszti viselethez tartozott a *surc*. Ezt a kötényt asszonyok és férfiak egyaránt viselték. Sifonból vagy klottból készítették. A hagyományos paraszti élettől távol álló bejáró munkások már akkor sem vették fel, ha mezőgazdasági munkát végeztek.

Jót mulattak azokon az élemedett parasztokon, akik a nagy hőségben csupán ebben jártak. Az egyik hangonyi anekdota szerint Bálint bácsi meztelen testére kötötte fel egyszer a surcát, és így fogta a halom vásárolt cseresznyét. Útközben rákiáltottak: „Bálint bácsi, dugja el!” De az öreg elérte szót, és dohogva válaszolt: „Mért dugnám el? Pénzért vettem!”

A gyári munkavállalás hatott a Hangony-völgyi lakosság kozmetikájára, felkeltette a testápolás iránti igényeket. A gyári fürdőket naponta használták a kohászati dolgozók. Az üzemi munkakörülmények egyes helyeken különös gonddal végzett testápolást tettek szükségessé (a bőrfelület hintőporral és kenőcsökkel való kezelését). A bejáró munkások borotválkozásnál kölnit használtak. A városba dolgozni járó asszonyok körüket lakkozták, és terjedt körükben a spray-k alkalmazása. A testápolás fejlődése hatott a ruházat kezelésére. Az otthoni állattartás, jószágnevelés meglehetősen korlátozta a „városias” kozmetika terjedését.

A bejáró munkások viseletéről szóló áttekintésben egyáltalán nem törekedhettem teljességre, mert célul csupán az 1945 óta eltelt néhány változástendencia megrajzolását

tűztem ki. A kohászati dolgozók és házastársuk ruhatárainak megfigyelése és számbavétele a következő tanulságok levonására adott alkalmat.

Általános jelenség volt a bejárók öltözködésében 1945 után a ruhadarabok számának növekedése és a hagyományos viselet teljes kiszorulása. Az 50-60 évesek korosztályába tartozók főként készruhákat vásároltak, a 25-35 évesek inkább csináltatott öltönyöket hordtak. Az 50-60 éves nők ruhatárában még megmaradtak a korábbi években divatos kosztümök. A felsőtest férfiruházatában az általánossá vált, praktikus *ingpulóver* két, korábban különálló ruhadarab funkcióját egyesítette, és a *trikó* (vagy „atléta”) többretegűvé tette az öltözködést. Az 50-60 éves férfiak közül sokan szokatlannak tartották az ing alá vett trikót, és nem viselték.

A készruhák nagymérvű elterjedése annyira egységesítette az öltözködést, hogy a férfiak és a nők viseletének jelentős közeledését idézte elő. A bejáró munkások feleségeinek ruhatára a női nadrág elterjedését mutatta. Általában a 40-45 évesnél fiatalabb nők hordtak nadrágot is, az említett korhatárnál idősebbek csak szoknyát viseltek. A ruhadarabok integrációját jelentő *harisnyanadrág* az alsótest női ruhadarabjainak jellegbeli egyezését teremtette meg. Az új ruházat részei mint a tudat fejlettségét kifejező szimbólumok az osztársadalom szintjén mozogtak, és különféle reakciókat váltottak ki a helyi közösségek eltérő korcsoportjainak tagjaiból.

Táplálkozás

A hagyományos paraszti táplálkozás átalakulása együtt járt a konyha régi eszközvilágának a felbomlásával. A kemencét már 1945 előtt a *sparhét* váltotta fel, és ezzel az otthoni kenyérsütés visszaszorult. A Hangony völgyében, minden községben találok udvaron sürgölődő asszonyokkal, amint kemencéjükben lakodalomra kalácsokat és óriási lepényeket sütöttek. Tehát az udvari tűzhelyeken többé nem a mindennapi kenyeret állították elő, mert ezeknek a szerepe a táj községeiben az ünnepi sült tészták elkészítésére szűkült.

A konyha új berendezései megváltoztatták a bejáró munkások életmódját. A gáztűzhely meggyorsította a melegítést. A kávé ezen főzték meg, és rajta készítették napközben az ételeket.

A sparhét emellett sem vesztette el jelentőségét. Mivel gáz meglehetősen korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre, a sütés-főzés a régi takaréktűzhelyen történt. A sparhét egyúttal kályha volt. Télidőben mellette éltek és melegedtek a család tagjai. Nyáron, amikor nem kellett fűteni, gyakrabban vették igénybe a gáztűzhelyet kizárólag sütésre-főzésre.

A hűtőszekrény a tárolásban és a táplálkozás szerkezetének átalakításában igen jelentős szerepet játszott. A hűtőszekrény lehetővé tette a sütemények, a tejtermékek és általában a romlandó élelmiszerek néhány napra való eltételét, így lényegesen hatott a régebbi egyoldalú étrend kiegészítésére.

Az edények hamar szabványosodtak. A bádofazekak, a zománcedények majdnem teljesen kiszorították a korábbi cserepeket. A jelenlegi evőeszközöket boltban vásárolták. Készleteket a szülők vettek lányaiknak stafírungra, hétköznap olcsó alumíniumkanál meg fanyelű bicska is megjárta.

Az evőeszköz régi alkalmazására jellemző volt, hogy késsel és villával ritkán szoktak egyszerre étkezni. A kés nemcsak vágásra, hanem a falat felszúrására is szolgált. A villa úgyszintén kanalazásra is megfelelt. Bár a bolti fémkanál több funkciója az egykori pásztorkanál formájú ívőedények bebizonyíthatatlan továbbélő alkalmazásának gyakorlatát sugallja, mégis helyesebb azt megállapítanunk, hogy a gyermeki fokon

megrekedt eszközhasználat inkább a műveletlenség következtében esett távol az ételfogyasztás kifinomult módjaitól.

A konyha tradicionális eszközei közül legfeljebb egy-kettő maradt meg. Az egyik kredencen faragott sőtartót láttam. „A nagyapa faragta” – mondta a tulajdonos. Emlékiül maradt meg, és kegyelettel őrizték.

A fateknő csak disznóvágáskor került ki a *bazikusból*⁶, a nyári konyha kamrájából, amikor nagy mennyiségű húst kellett elhelyezni *hirtelenjében*. Az apátfalvai keménycserepek mint lakásdíszek a konyha fehérre meszelt falára kerültek⁷. Családi emlékek fűződtek hozzájuk, ezért sem dobták el őket.

Az ételkészítéshez szükséges nyersanyagokat a bejáró munkások és feleségeik rendszerint a helyi boltokból szerezték be. A szolgáltatások terjedését a jelenlegi táplálkozásban az élelmiszerüzletek forgalmával lehet legjobban érzékeltetni. Így rögtön magától értetődővé válik a népi táplálkozás teljes átalakulása.

Az apró településnek számító Kissikátorban a 11. sz. ÁFÉSZ-bolt látta el az utóbbi években a helyi lakosságot főképpen élelmiszerral. Tíznaponként újra pótolta árukészlete, amely ez alatt az időtartam alatt teljesen el szokott fogyni, a következő volt: 400-500 kg liszt, 200 kg cukor, 40 kg zsír, 50 kg rizs, 20 kg kávé, 20 kg mokka-cukor, 20 kg porcukor, 20 flakon étolaj, 20 flakon ecet, 30 kg cérnametélt, 15 kg csőtészta, 15 kg szarvacskatészta, 24 kg nápolyi, 10 kg vanília-s kocka, 10 kg pilótakesz, 20 csomag tv-linzer, 20 csomag „terefere” sütemény, 50 üveg lecsó, 24 üveg babkonzerv, 24 üveg borsókonzerv, 24 üveg sertéspörkölt, 160 doboz májkrém, 160 doboz paradicsompüré, 24 üveg babfőzelék, 24 üveg rakott káposzta, 10 doboz halászlé, 20 doboz halkonzerv.

A kissikátori élelmiszerbolt hetenként egyszer kapott hentesárukat: 15 kg füstölt kolbászt, 15 kg lecsót, 10 kg soproni szalámit, 5 kg parizert, 5 kg szafaládét, havonta egy alkalommal 20 kg gyulai kolbászt.

Az ÁFÉSZ-boltnak havonta egyszer szállítottak italokat, mégpedig 48-48 üveg félliteres cseresznye-, illetve barackpálinkát, 24 üveg félliteres rumot, 10 üveg hétdecis konyakot, 12-20 üveg likórt, 30 üveg bort. Minden héten 20 láda sör, 25-30 láda különféle üdítő ital érkezett hozzájuk. Havonta egy alkalommal hoztak 400 doboz Fecske, 400 doboz Kossuth, 200 doboz Románc, 300 doboz Munkás és 50 doboz „sima” (füstű-rő nélküli) Symphonia cigarettát. Télen 50 kg narancsot, 20 kg citromot, 100 kg almát szállítottak a helyi ÁFÉSZ-bolt raktárába.

A hagyományos paraszti önellátás megszűnését mutatta az alsóhangonyi 8. sz. ÁFÉSZ-bolt áruforgalma. Jellemző volt ebben az esetben szintén az alapvető élelmiszerek (liszt, cukor, zsír) eladott mennyiségének a növekedése, a konzervfogyasztás tömegessé válása az elmúlt tíz év óta, a kész sütemények fokozódó kereslete, az állandó jellegű kenyérvásárlás kialakulása, a jelenlegi üzleti kínálat gyümölcscsel és hentesáruval való bővülése.

Az ételkészítéshez szükséges, otthon előállított nyersanyagok a táplálkozás kiegészítéséül szolgáltak. Mivel a bejáró munkások életében az egyéni földművelés helyett a kertművelés, az istállózó szarvasmarhatartás helyett főleg a sertéshizlalás maradt meg, a boltban vásárolt élelmiszereket a gyári munkán kívüli időben végzett gazdasági jellegű tevékenységből származó jelentős mennyiségű növényi és állati eredetű táplálék egészítette ki. Sőt, a gyűjtögetés és a méhészkedés által biztosított tápláléknak is volt némi

6 Vass Tibor: Az ózdi acélgyártás során használt szakmai jövevényszavak. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei X. évf. Miskolc, 1972. 81.

7 Pápai i. m. 27.

szerepe a táji konyha ellátásban. Sokan eljártak a környező erdőbe tinóru gombát szedni. A kedvtelésből foglalkozó méhészek tevékenysége viszonylag kevésbé esett latba a helyi táplálkozás alakításában. Mind a gombászai, mind a nyúltenyésztés az előbb szóba hozott méhészettel együtt az országos nagykereskedelem felvásárlása révén hasznos gazdasági forrássá vált.

Az önellátás ezekkel a gazdasági jellegű tevékenységfajtákkal csupán részleges volt. A bejáró munkások kisárutermelése lényegében teljesen átalakult azzal, hogy a nagykereskedelem ellátási övezetébe kapcsolódott. A gyűjtögetés (gombászati, gyógynövényzedés) folyamatosságát a nagykereskedelmi felvásárlás követte. A szabadidő-tevékenységek gazdasági köre egyrészt az üzlethöz vásárolt ételeket egészítette ki a helyi táplálékokkal, másrészt mint a nagykereskedelem ellátási forrása bővítette a bejáró munkás jövedelmét, illetve a családi pénztár egyik bevételi lehetőségét teremtette meg.

A kereskedelmi üzlethálózat által kínált élelmiszerek és az otthon hagyományosan előállított ételek között bonyolult kölcsönhatás jött létre. A korszerű készételek fokozatosan átalakították a völgyiek ízlését, ételkultúráját.

A hagyományos és általában egyoldalú táplálkozás bonyolulttan és ellentmondásokkal terhelt adta át helyét az új ételeknek, amelyeknek az anyaga, fajtái és elkészítési módja a változásfolyamatok tarkaságát állította elénk.

A szolgáltatásokból származó ételek idővel növekedtek, és az otthon előállított tápanyagok csak kiegészítő szerepet játszottak. A paraszti önellátó gazdaság sokaknál biztosította a tejet, a tejtermékeket (vaját, túrót), lisztet, húst. A gyárba járás folyamatosságával a bolti élelmiszerszolgáltatás igénybevétele kiszélesedett. Új ételek és tápanyagok jelentek meg a Hangony völgyében.

A konzervfogyasztás Hangonyban az ötvenes években kezdődött. Először főleg a májkrémeket vásárolták, ugyanis ezeket a bejáró munkások könnyen magukkal vihették a gyárba. A városi hatásoktól messzebb eső Domaházán még a hetvenes években is voltak állítólag többen olyanok, akik konzervet egyáltalán nem fogyasztottak. Furcsán hat ez a közlés, mert otthoni hús híján a töltött káposztához, sőt a fasírt töltéséhez használtak konzerveket a korszerűsödő háztartásokban.

Hangonyban és a völgy más községeiben pár éve kezdték a Rama margarint vajjal keverni sütés alkalmával. Gyakorlatilag a margarin kiszorította a vaját a hétköznapi táplálkozásból. Teljesen új jelenség a négy község lakosságának a táplálkozásában a halételek fogyasztása.

Az életszínvonal emelkedésével magyarázható, hogy manapság több tejfölt használnak, és ezért gyakran nem habarják el, hanem az étel tetejére rakják. *A táplálkozás átalakulása az ételkészítés technikájának a változását is magába foglalta.*

A levesek hagyományos köre kiegészült: nemcsak babot, krumplit, húst, tojást tettek a levesbe, hanem eleve híg vagy magas víztartalmú anyagokat, továbbá az eddig szokatlan borsót.

A táj falvaiban készített levesek felsorolásából kitűnik az ételfajták gazdagodása, a népi táplálkozáshoz viszonyítva idegenszerű társítások megjelenése és a népcsoport tagjai körében eddig ismeretlen élelmiszerek felhasználása.

Régtől fogva ismerték és fogyasztották a húsleveseket, a bablevest, a krumplilevest, a *kukós* (vagy tojásos) levest, a rántott levest. A gomba-, cibere- és a káposztalevestől eltekintve, ezek a híg levek főképpen a különféle húsoknak a feleresztései voltak.

Levest készítettek a sertés-, marha-, baromfi-, nyúl- és galambhúsokból. A bablevesnek három fajtáját lehetett megkülönböztetni készítmény szerinti: a rántott, a habart

és a fehérbalevest. Az utóbbit tészta hozzáadásával főzték. A krumplileves készülhetett habarással.

Közbevetőleg megjegyzést érdemel, hogy a savanyú gombalevest tinóru gombából, a zöldséges gombalevest csirkegombából főzték tésztaival.

Az újabb leveseket karalábéból, karfiolból, zöldborsóból főzték. Ez a bővülés azt jelentette, hogy a fehérjében gazdag, egyoldalú táplálkozásban szaporodtak a vitamindús ételek. A tájon nem vagy kevéssé termelt növényi eredetű tápanyagok az országos kereskedelem révén kiegészítették a hagyományos ételkultúrát.

A mártásokat rendszerint húshoz fogyasztották hétköznap is. Következő mártásokat ismerték: fokhagyma-, paradicsommártás (vagy paradicsomszós), savanyú mártás és a tavasszal fogyasztott sóskamártás, valamint a tormamártás kolbásszal. A mártásokat kivétel nélkül rántással állították elő. A fokhagymát belevágták a rántásba, és tejjel engedték föl, végül ecetet tettek bele. A paradicsomot a mártás készítésekor vízzel eresztették föl, majd cukrozták.

A népi táplálkozásra vonatkozó felméréseim alapján azt a következtetést vontam le, hogy a Hangony völgyének községekben az egyoldalú húsos-tészta étkezésben egyre gyakrabban fordultak elő a főzelékek. Mind a fehérjében gazdag, mind a vitamindús ételek állománya bővült. Az üvegben kapható bolti készítmények fokozták az igényeket a főzelékek iránt. Az otthoni kertben előállított tápanyagok feldolgozásának módjára hatottak az élelmiszeripari termékek. A tájon ismert főzelékfajták áttekintéséből inkább a felhasznált anyagkészlet gazdagodása, mint az új előállítási módszerek figyelhetők meg.

A gyakran és régóta fogyasztott főzelékek közé tartozott a *paszuly*nak nevezett babfőzelék, a savanyúkrumpli-, tök- és *zöldbab*főzelék. Ide sorolható a *tejbekása*, amely tulajdonképpen tejberizs volt.⁸

A hagyományos ételek közül a gombás ételek jelentősége azért kiemelkedő, mert a környéken lévő erdőkből nagy mennyiségű gomba terem. Ismerték a rántott gombát. A gombafasírozottat tormával, mustárral fogyasztották. A gombapörkölt tejfölösen, nedlivel készült.

A habart lecsó szintén elterjedt nyári eledel volt. Egyszerű készítésére utalt a következő rímelő parányi mondás: *Egy kis hagyma, egy kis só, mindjárt kész a nagy lecsó.*

Az új ételeknek számító borsó-, karfiol-, kelkáposzta-, sárgarépa-, spárga-, tök-, káposztafőzelék és spenót megjelenése lényegesen változatosabbá tette a táji konyhát, mint azelőtt volt. A borsófőzelék elkészítésében a régi tej-, tejfelhabarásos módszert alkalmazták. A rakott karfiolt tejfellel vagy rántva fogyasztották. Mind a sárgarépa-főzelék, mind a spenót gyermekeledel, s csak a hatvanas évektől fogva kezdték készíteni a Hangony völgyében. A parajt otthon nem termesztik. Ez az oka, hogy ritkán fogyasztják.

Az őrlést a boltból vásárolt liszt szükségtelemmé tette. Korábban a két világháború között általános jelenség volt, hogy az otthon termelt búzát malomba vitték őrleni. A történeti adatok szerint több malom működött a Hangony völgyében. Az utolsó még Hangonyban állt fenn, és a negyvenes években égett porrá.

Az első világháború előtt Vas Istvánnak és Varga Gedeonnak volt olajütője Szent-simonban. Régen hozzájuk vitték a tök-, kender- és napraforgómagot a völgy környező falvaiból, hogy olajat préseltesenek belőle. Az első világháború után 1922-ig Horváth Imre birtokában volt ilyen faprés Hangonyban. Ezután az államosításig Blahó ózdi olajgyára vállalt préselést.

⁸ Magyarország Néprajza I. köt. 93.

A húsok elkészítésében növekedett a darálás jelentősége. A régi húsos ételek (csirkehús nokedlivel, a *ludaskásának* nevezett sült libahús rizskörítéssel, a kirántott paprikás, a szárazon sült hús) mellett a darálással készített *fasírt*, a *tőött hús* jelentkezett. A *tőött káposzta* húskeverékét ezentúl nem késsel vágták fel apróra, hanem darálták. Nyilván a konzervfogyasztás hovatovább felkeltette az igényt a darált hús iránt. A habarás régi módszere, amelyet különösen leveseknel alkalmaztak, egyébként a babba főtt hús készítésekor ezentúl is előfordult.

Ünnepi étel volt a *tőött csirke*. Ha keresztelőbe vitték, tálcan helyezték el, és gondosan díszítették. Készítéséhez hozzátartozott, hogy mielőtt *lekoprázták* (lekopaszották) volna, biciklipumpával felfújták a leölt baromfit. Így könnyebben ment a feldolgozás.

Az ürgehús a szegények fölséges eledele volt. Régebben a teknőből kivakart zsírozott tésztával, a *bodak*-kal (más néven *vakaró*) fogyasztották. Az ürgét úgy fogták a cigányok, hogy hurkokat helyeztek el a hegyoldalban, és fekvé lesték, van-e már zsákmány. Azelőtt gödröt ástak, és kiöntötték az ürgét. Erre utal egy régi nóta is:

Ürge van a gödörbe, Nincsen, aki kiöntse. Megállj, ürge, megfoglak, kiöntlek, Holnapután megsütlek, megeszlek.

Jó módszernek bizonyult az ürgeöntés, hiszen a nóta szerint „az ürge hol megszalad, hol megáll, míg a lyukra nem talál a hegyekbe”.

A tészták készítése egyszerűsödött. A századforduló előtt majdnem minden parasztgazdaságban volt őrlőkő, és kétféle lisztet állítottak otthon elő. A „gyúróliszt”-ből sütötték a házi kenyeret. „Korpá”-nak nevezték a egyes lisztet.

Később a malomban való őrlés átmenetet teremtett a szabványosított lisztfajták fogyasztásának ízlésbeli előkészítéséhez. A liszt otthoni őrlésének, illetve malomban való őrlésének megszűnése után a kimért bolti lisztféleségek terjedtek el.

A boltban kapható finomlisztet „gyúróliszt”-nek nevezték, holott ennek a minősége nem egyezett meg a korábbival, amelyet házi őrlés vagy malomban való őrlés útján nyertek. Az újfajta kenyérlisztet disznóhizalásra használták fel, és ez kiszorította a régi korpát. A finomlisztek differenciálódásával később lehetett réteslisztet is vásárolni az üzletekben.

Az üzlethálózat által biztosított finomliszt nagy mértékben elősegítette a tésztafélék egységesülését, illetve a hagyományos formák variálódását szűkebb keretek közé szorította.

A régi főtt tésztaételek (a *begyérő*, a töpörtyűvel és túróval megszórt és zsemlegombócszerű *krumplibukta*⁹, a *pepp*, a „haluská”-nak mondott sztrapacska) burgonya hozzáadásával készültek. A túrós és a lekváros *derelye*¹⁰, a túrós, lekváros, mákos, diós, grízes *csík*, végül a gombócok elkészítésében az igénybe vett liszt még fontosabbnak mutatkozott, mivel ez képezte az említett ételek alapanyagát.

A sült tészták állományában lejátszódott változásokat a tűzhely fejlődése magyarázza legvilágosabban. A kemencében a nagykalácsokat sütötték. Ide tették a *morványt*, a négy ágba font kalácsot főleg lakodalmi készülődés idején.¹¹ A kerek, nagy helyet igénylő krumplis, túrós és lekváros lepényeket is kemencében tudták kisütni. A *kenyérlepény*, a kenyértésztából kiszakított cipó sütése szintén kemencében történt, de manapság valóban ritkaságszámba ment.

9 Márkus Mihály: A bokortanyák népe. Bp. 1943. 107.

10 Istvánffy Gyula: A borsodmegyei palócok. Ethnographia 1911. évf. 364. sq.

11 Istvánffy Gyula: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethnographia 1898. évf. 314.

A *sparhét* számos tésztaféle viszonylag gyors sütésére adott lehetőséget. A takaréktűzhely melegíthető felületén sütötték a *laskát*. Attól függően, mivel ízesítették, ismertek mákos és lekváros laskát a Hangony völgyében. Az *öntött laska* elkészítése a csíkéhoz hasonlított, ugyanis a sütés után forró vízben főzték ki.

A *pampuszká-t* (fánkot) serpenyőben sütötték a takaréktűzhelyen.¹² A palacsintát külön sütőtálban forgatták. A *sparhét* sütőjébe rakták a pogácsát, a *mákosnyak*-at (mákosgubát), a kött tésztából készült, csillag alakú *mákos fentő-t* tepsiben nyújtották szét, zsírban vagy olajban sütötték ki a *herőcé-t* (más szóval cukrozott fánkot).

A *kifli* készítésekor vett péksüteményt vágta szét, belezték ki és töltötték meg túros-tejfölös-tojásos keverékkel, majd forró zsírban sütötték ki. Ebben az esetben tehát a *bolti kereskedelemből származó készétel az otthoni sütés alapanyaga lett. A bejáró munkások táplálkozásában így a hagyományos ételkultúra sokféleképpen fonódott össze az üzleti szolgáltatásokkal.*

A tűzhelyek változása magyarázatot ad a sütemények divatjának életmódbeli vonatkozásaira. A kemence még az első világháború után sok esetben a konyhában volt. Majd a *sparhét* használatának terjedésével nem egyszer összekötötték a kemencét a takaréktűzhellyel. A konyhában a kemence melegedésre, a *sparhét* sütésre-főzésre szolgált még a negyvenes években is.

A *sparhét* annyira tért nyert a konyhában, hogy a kemence a két világháború közötti években az udvarra szorult ezen a tájon, és benne csupán nagyobb ünnepek (lakodalom, búcsú, halotti tor) alkalmával sütöttek kalácsokat. Kiválóan alkalmasnak látszott a kemence a nagy mennyiségű tészta sütésére, hiszen az óriási kerek tepsik amúgy sem fértek volna a takaréktűzhelyekbe. A folyamatos sütés-főzés igényének kielégítésében a kemence mégis a takaréktűzhely alatt maradt.

Különösen az ötvenes évek végétől fellendült a süteménykészítés divatja. Nem jelentett különös anyagi megterhelést a bejáró munkások háztartásaiban a cukor beszerzése. A sütemények otthoni előállításában a kemence teljesen idejét múlt eszköznek bizonyult, mert a leveles-vajas készítmények, piskótafészeségek könnyen huzatot kaphattak, vagy a húzogató miatt tésztájuk szalonnássá válhatott. Nem beszélve arról, hogy a sütőkemencék tüzeinek a fokát nem lehetett szabályozni.

A *sparhét* csak az ötvenes években hódította meg az ünnepi tészták készítésének jelentős területét. Sütőjében főleg a következő süteményeket készítették: Kossuth-kiflit, Laci-süteményt, négerkockát, rizskókot, szerencsi süteményt. Ezekkel az otthoni készítményekkel a könnyen emészthető cukor, a tömény szénhidrát bőségesen kiegészítette a vasmunkások táplálkozását.

Tulajdonképpen az italok fogyasztásában ugyanolyan jellegű fejlődést lehetett megfigyelni a bejáróknál, mint az ételek esetében. A hajdani szőlőművelő kultúra emlékeit meglehetősen elmosta az idő. A filoxéra a századforduló táján nagy pusztítást jelentett, és a korábbi bortermeléssel ezután felhagytak a Hangony völgyének lakói. A nagyapáktól maradt szőlőmetsző kés elvesztette eredeti funkcióját, és itt-ott zsúpszalma veregetésére szolgált. A cseréptető általános elterjedésével ez a korábban fontos eszköz a pajta lomtárába került. Már 50–60 éves férfiak sem tudták megmondani, mire szolgált.

A paraszti szőlőművelés táji megszakadása olyan helyzetet teremtett, hogy a bejáró munkások gazdasági jellegű szabadidő-tevékenységükben teljesen felhagytak a szőlészet hagyományaival. Új, korszerű kiskertművelési módszereket alkalmaztak, de

12 *Nemcsik Pál*: A borsodnádasdi kétfalki munkásság életmódjának változása. In: Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 1976. 52. sq.

természetesen megmaradt az italfogyasztás történelmileg kialakult igényszerkezete. Kertjeikben a következő szőlőfajtákat termesztették: delevárit, otellót, izabellát, konkordit, novát, muskotályt.

A borospincék falazásánál egyre gyakrabban alkalmaztak kohósalakot. Vendégfogadások ide vezették be a látogatókat. Ünnepnapokon az otthon előállított pálinka és „hazai” bor rendszerint később került asztalra. Előbb a bolti italokat fogyasztották.

A bejárók táplálkozásában lényegében a csökkenő önellátás és a növekvő szolgáltatás együtt jelentkezett. Az önellátásból származó táplálékok előállításában mind a férfiak, mind a nők részt vettek. Az önellátásban feltűnő megterhelést jelentő feldolgozás a szolgáltatás terjedő igénybevétele során az átalakulás számos variánsában előkészítéssé fejlődött. A bejárók háztartásában a nők otthoni munkája a szolgáltatói szerep kiteljesedését hozta magával, amely tudati fejlődésük alapját a bér munka irányában készítette elő. Az önellátás csökkenése miatt növekedett a bejáró munkások háztartásának feszültsége az etnikai tradíciók elavult gazdasági oldalának érvényesítésével szemben. A szolgáltatások igénybevétele főleg az ételmiszer-fogyasztás területén fokozatosan készítette fel a kiscsaládokat korszerű gazdasági működésük megalapozásával az idejét múlt táplálkozási hagyományok visszautasítására és az ételkultúra használható elemeinek megőrzésére a változásfolyamatban.

DIE MATERIELLE KULTUR VON PENDLERN IN DEN SIEBZIGER JAHREN IM HANGONY TAL (Volkskundlicher Aufsatz)

Auf der Basis einer langen und detaillierten Feldforschung wird in dieser Abhandlung versucht, über den gegenwärtigen Stand der traditionellen Lebensweise der Pendler aus der Umgebung der Stadt Ózd Auskunft zu geben und einen Überblick der Entwicklungstendenzen der Hauptgebiete der materiellen Kultur darzustellen. Von den unwesentlichen Problemen wird dadurch Abstand genommen, in dem ausschließlich folgende Fragenkomplexe, wie Wohnungsverhältnisse, die Wohnungseinrichtungen, die traditionelle und standardisierte Tracht, die Nahrung und bzw. Lebensmittel zu den ethnographischen Veränderungsuntersuchungen gewählt werden.

In einer kulturhistorischen Auffassung, in der das Wohngebäude wie eine erstarrte Kleidung des Industriearbeiters interpretiert wird, aus der er täglich herausschlüpft, lassen sich wesentlich Fragenkomplexe (Wohnung und Tracht) eng miteinander verknüpfen. In der Methodologie dieser volkskundlichen Gegenwartsforschung erhalten die Variationen der Kleidung und die Haustypologie eine wichtige Rolle, obzwar sich das Lebensmilieu seit früherer Zeit stark verändert hat.

Der alte Wohnungstyp (das sog. lange Haus) hängt mit der früherer Existenz der Großfamilie und der alten Haufensiedlung zusammen. Infolge der Veränderung innerhalb der landwirtschaftlichen Tätigkeit ist der intensive Gartenbau in den Vordergrund gerückt. Zu dieser Entwicklungstendenz gehörte das Aufkommen des L-förmigen Hauses, dessen Form aus dem langen Haus abgeleitet wird. Die Analyse der Wohnungsstruktur verschiedener Haustypen beweist die Fortdauer des alten Funktionssystems. Darüber hinaus kann man die Mehrzimmerbildung und die Etagenentwicklung wahrnehmen. Mittels statistischer Analyse wird auf Strukturveränderungen von Wohnungen,

die Gartengröße, die Modifikation von Baugrundflächen und von Baustoffen hingewiesen, historisch eingeordnet.

Heute mischen sich im Untersuchungsgebiet neue Möbel mit alten Einrichtungs-elementen. Die Existenz des alten Haustyps und die Nutzung neuer Einrichtungsgegenständen führen zu zahlreichen Spannungen in der sukzessive sich realisierenden Lebensform der Bevölkerung des Hangony Tales. Die Konservierung der älteren Funktion des Wohnungsraums brachte die Entstehung der unausgenützten Räume mit sich. Also bedeutete die alte Brauchform einen Funktionverlust. Die traditionellen Gegenstände veränderten sich zu Objekten, die während der Freizeit benutzt wurden.

Beim Themenkreis „Kleidung und Tracht“ werden auch die gesellschaftlich-ökonomischen Faktoren (die Arbeitsbedingungen in der Fabrik, die Veränderung der Tätigkeit zu Hause, das veränderte Rollenverständnis der Frau und die zunehmende Inanspruchnahme von Dienstleistungen) erwähnt. Die Brandgefahr der industriellen Arbeit brachte das Verschwinden der Gatya-Hose aus der männlichen Volkstracht mit sich. Die Frauentracht entwickelte sich von der Mode der mehrschichtigen Röcke zur Hosentracht. Der Verzicht auf Unterröcke bildet einen Grundbestandteil der gegenwärtigen Trachtenwandlung, die im Hangony Tal durch zahlreiche rezente Erscheinungsformen dokumentiert wird.

Das relativ neue Phänomen der Strumphose, verschiedene Kostüme, Mäntel und Blusen beweisen die abnehmende Betonung der Geschlechtsdifferenzen. Im klassischen Bauernmilieu bleibt dagegen die traditionelle Farbensymbolik bei den Kleidungsstücken erhalten, die im wesentlichen Indiz für das Alter des Trägers ist. Innerhalb der untersuchten Kleinregion waren unterschiedliche, auf die Trachtenwandlung bezogene Phänomene in der Veränderung der Kleidung zu registrieren. Im allgemeinen kann festgestellt werden, daß der Hanfanbau, der stark von der Bodenqualität bestimmt war, spezifische Ackerbaugeräte (Rocken, Kunkel, Breche) und besondere Trachtenformen (z.B. Unterrock, Leibchen) hervorbrachte.

In den Flurnamen der Region des Hangony Tales wird die Nutzung als ehemaliges Hanfanbaugebiet ersichtlich. Die veränderte landwirtschaftliche Tätigkeit führte zur Verbreitung von standardisierten Kleidungsstücken. Die Textilstoffe wurden aus Rimaszombat (Slowakei) zu den dörflichen Schneidern gebracht. Die Kleidungsstücke der Konfektion hatten nach 1945, als die regionalen Eigenheiten der Volkstracht fast ganz verschwunden waren, eine homogenisierende Funktion.

Im Bereich Nahrung und Lebensmittel sind zahlreiche Veränderungen festzustellen. Der Bauernofen wurde durch den Sparherd ersetzt. Ihm folgte der Gasherd, mit dem das Kochen einfacher und schneller wurde. Am Rande der Region in den abgelegenen Dörfern, behielten die Bauernöfen ihre Funktion. Die drei erwähnten Herdformen existierten nebeneinander.

Auch die Namen der verkauften Lebensmittel in der Region des Hangony Tales werden aufgezählt. Damit kann die wachsende Bedeutung des Dienstleistungsbereiches belegt. Während man die großen Fladen und Kuchen traditionell in den Bauernöfen zubereitet, boten die Sparherde die Möglichkeit zur Fertigstellung von Matzen und Pfannkuchen. Die Fertiggerichte aus den Lebensmittelgeschäften wurden als Basis für das tägliche Kochen verwendet. In der Nahrung von Pendlern ist die traditionelle Eßkultur auf vielerlei Art mit dem Dienstleistungsbereich verbunden.

Ákos Dömötör

VISSZALÉPÉS ÉS BIZONYTALANSÁG. AZ IPARI ÖRÖKSÉG MEGŐRZÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI A MAI MAGYARORSZÁGON

NÉMETH GYÖRGYI

Az ipari örökség megőrzése számos új kérdést vet fel 1990 óta Magyarországon. Bár a kérdések általános megfogalmazására törekszem, a változásokból következő problémákat először egy konkrét terület és eset kapcsán mutatom be a szemléletesség kedvéért.

Magyarország északi, északkeleti területe a bányászat és a vaskohászat hagyományos központja a kora középkortól kezdve. A honfoglaló magyarok saját kohászaikat a mai Borsod megye északi részén talált szláv vaskohászok közé telepítették, majd kialakult a vastermelés fejedelmi, később királyi szolgálónépi rendszere. A 10–13. századi vaskohászat létét az 1959 és 1964 között feltárt vasolvasztó kemencék bizonyítják,¹ melyeket múzeumokban helyeztek el. A Szepes-Gömöri Érchegység vasércére és erdőségeire alapozva számos kemence és hámor épült a feudalizmus századaiban.² A termelés növelése érdekében a vasművek tulajdonosai a 19. század első felében összefogtak, s létrehozták a Gömöri Vasművelő Egyesületet, melynek új gyárát Ózdon, a vas- és szénlelőhelyek közelében építették fel.³ A fúzióval keletkezett Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület 1881-ben egyesült a Salgótarjáni Vasfinomító Társulattal Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. – rövidítve RMST – néven, mely az ország egyik legnagyobb iparvállalatává vált.⁴ Fazola Henrik a Bükk hegység vasércét és erdeit hasznosította az általa alapított vasműben, amelynek első nagyolvasztója 1772-ben Ómassán, a második 1814-ben Újmassán kezdett termelni.⁵ A kincstári kezelésbe kerülő vasmű új gyárát kedvezőbb földrajzi környezetben, Diósgyőrben építették fel 1870-ben.⁶ Az Államkincstár Vasművek az ország második legnagyobb vas- és acéltermelő üzemévé fejlődött az első világháború előtt, diósgyőri gyára a haditermelés mellett elsősorban a MÁV színtüskésítésének kielégítését szolgálta.⁷

A 19. század második felétől kezdődően a megnövekedett létszámú munkásság elhelyezésére a kor szokásainak megfelelően mind az RMST, mind az Államkincstár Vasművek munkástelepeket, ún. kolóniákat létesített. A lakások mellett iskolák, kórházak, templomok, üzletek álltak a munkások és az alkalmazottak rendelkezésére. Igazi ipari táj formálódott Ózd, Salgótarján és Miskolc körül.⁸

1 *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Bp. 1968.

2 *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Bp. 1991.

3 *Jenei Károly*: Alapítás és üzembe helyezés. In: *Berend T. Iván* (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. ÓKÜ 1980. 52.

4 *Berend T. Iván–Ránki György*: A magyar gazdaság 100 éve. Bp. 1972. 58.

5 *Zoltay Endre*: A Diósgyőr–Hámori Vasmű. Kézirat. 1970. 27., 165.

6 *Kiszely Gyula*: Az új diósgyőri vasmű 1867–1970. Kézirat. 1970. 18–24.

7 *Berend T.–Ránki*: A magyar gazdaság, 58.

8 *Paládi Kovács Attila*: Az ipari munkásság. Kézirat. 88–93.

A szocializmus időszakában ez a térség vált az erőltetett iparfejlesztés legfontosabb területévé a gazdaságpolitikai koncepciók következtében. Az 1970-es évek végén csak a diósgyőri gyár csaknem húszezer embert foglalkoztatott, a korábbi kis kereskedőváros, Miskolc az ország második legnagyobb ipari városa lett.⁹

A kohászat történeti emlékeinek megőrzésére, bemutatására való törekvés látványos és értékes eredményeket hozott. 1952-ben helyreállították az őskohót Újmassán, majd felépítették a Massa Múzeumot, később a rekonstruált vízhámort, s kialakították a szabadtéri gépgyűjteményt. 1960-ban megnyitották a Központi Kohászati Múzeumot, amelyet 1970-ben a volt kancellária alsóhámoi épületében helyeztek el.¹⁰ A szocialista brigádok rendszeresen látogatták ezeket a helyeket, különösen az őskohó volt kedvelt kirándulási célpont.

Az 1990-es rendszerváltást követően radikális változásra került sor, melynek már az 1980-as évek végén megmutatkoztak a jelei. A munkások létszáma a fokozatos elbocsátások során több mint tízezerrel csökkent az egykori Lenin Kohászati Művekben, a maradék egy része is kicserélődött. A fölöslegessé váló gyárépületeket lebontották, a gépeket szétszerelték és beolvasztották. A Központi Kohászati Múzeum épületét, az őskohót, a Massa Múzeumot (és a budapesti Öntödei Múzeumot) a felszámoló szervezet értékesítésre meghirdette,¹¹ mivel fenntartásukról a részegységekre szabdaltnak kohászati művek tovább már nem tudott gondoskodni. Az egykori munkáslakásokat az önkormányzat eladta a bennlakóknak, akik saját elképzeléseiknek és anyagi lehetőségeiknek megfelelően fogtak a lehangelő eredménnyel járó átalakításokhoz.

Egyetlen, bár kiemelkedően fontos és jellemző példán próbáltam bemutatni az ipari örökség jelenlegi helyzetét és sorsát Magyarországon. Ha a helyzet valós, az egész országra érvényes magyarázatát keresem, célravezető megoldásnak az 1990 előtt és után kialakult viszonyok összehasonlítása látszik.

A szocialista rendszer idején kiemelt területnek számított az ipar történetének, a munkások életmódjának és hagyományainak a kutatása, aminek tulajdonképpen ideológiai és politikai okai voltak.¹² A műszaki és ipartörténeti emlékek védelméről az Elnöki Tanács 1954. évi 4. számú törvényerejű rendelete intézkedett. Megőrzésük érdekében számos múzeumot alapítottak, melyek vagy egy iparág (bányászat, kohászat, textilipar, vegyipar, mezőgazdasági iparágak), vagy egy gyár (például Csepel, Ózd, Hollóháza) történetének bemutatására szakosodtak. A muzeális nagygépek és berendezések elhelyezésére ún. ipari skanzeneket, szabadtéri kiállítóhelyeket létesítettek többek között Zalaegerszegen, Tatabányán és Ózdon. A sajátos önállósággal rendelkező műszaki múzeumok szakmai irányítást az Országos Műszaki Múzeumtól kaptak, mely maga csak 1972-ben jött létre, mivel a korábban létező gyűjtemény az ország határain kívülre került.¹³ Az ideológiai és politikai célok azonban legkifejezettebben a Legújabbkori Történeti Múzeum – későbbi nevén Munkásmozgalmi Múzeum – megalapításában nyilvánultak meg, amelyet azért hoztak létre 1957-ben, hogy a munkásság történetére, életmódjára vonatkozó dokumentumokat és tárgyi emlékeket gyűjtse.

Az Országos Műszaki Múzeum néhány munkatársa az 1970-es években kutatást indított a történeti értékű ipari épületek adatainak az összegyűjtésére. Munkájuk ered-

⁹ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp. 1974. 75–81.

¹⁰ Kiss László–Kiszely Gyula: Magyarország műszaki múzeumai. Bp. 1982.

¹¹ Piac 1994. márc. 30. 5.

¹² Paládi Kovács: Az ipari munkásság, 5.

¹³ Kiss–Kiszely: Magyarország, 7–12.

ményeként elkészült az „ipari műemlékek” első nyilvántartása Magyarországon, mely rövidített formában nyomtatásban is megjelent.¹⁴ Sok kiadvány látott napvilágot a gyárak történetéről és a munkáshagyományokról, aminek a költségeit általában maguk a gyárak fedezték. Íróik gyakran amatőr történészek, akik munkásként, alkalmazottként vagy gyári vezetőként erősen kötődtek a gyárhoz, s természetes érdeklődésüket erősítette fel a hivatalos támogatás. Honismereti körök, üzemtörténeti bizottságok, szakmai egyesületek biztosították az amatőr kutatók számára az együttműködés és a kutatás kereteit.¹⁵ A megjelentetett munkák színvonala változó, néhány azonban időálló értékűnek bizonyult. Számos hivatásos történész is bekapcsolódott e témakör kutatásába, noha kétségtelen, hogy többnyire a tudánypolitika terelte őket e kutatási terület felé.¹⁶

A több mint százestendős Magyar Történelmi Társulat létrehívta Üzemtörténeti Szakosztályát, hogy segítse, szervezze és ösztönözze az ilyen irányú kutatásokat. Az Új Magyar Központi Levéltár megalapítása szintén hozzájárult a kutatás megkönnyítéséhez. A magyar történettudomány dinamikus fejlődésnek induló ágazata, a gazdaságtörténet ösztönzést nyert az ipar története iránt mesterségesen is táplált érdeklődésből. Nem maradtak védelem nélkül a kisipar emlékei sem, hiszen részét képezték a másik, szintén ideológiai és politikai okokból preferált kutatási területnek, a parasztság története és életmódja kutatásának. Az Országos Műemléki Felügyelőség külön csoportot hozott létre a népi építészeti emlékek megóvására, s egymás után létesültek a skanzenek. A jellegzetes paraszti lakóépületek mellett kisipari műhelyeket is sikerült megőrizni.¹⁷

Hivatásos és nem hivatásos történészek csoportja a Veszprémi Akadémiai Bizottság keretei között sikeres kutatóközösséget hozott létre a céhek és mindenféle kézművesipar történetének a kutatására. Együttes munkájuk figyelemreméltó modern eredménye a nyomtatásban is közreadott számítógépes adatbázis a céhes kézműipar írásos forrásairól.¹⁸ A műhely- és szerszámkataszter készítése is megkezdődött. Hazai és nemzetközi konferenciáik nagy hírnévnek örvendenek, az elhangzott előadásokból összeállított köteteiket a kutatók nagyra becsülik. Ugyancsak ebben a korszakban indult fejlődésnek a régészet új, a hagyományostól erősen eltérő ága, az iparrégészet. Az iparrégészek különösen az ipar korai emlékei iránt mutattak nagy érdeklődést, elemzésükhöz korszerű természettudományos módszereket használtak.¹⁹

A felsorolt eredmények mellett azonban az ipari örökség megőrzésében súlyos hiányosságok is mutatkoztak. Így például nem készült átfogó nyilvántartás a történeti értékű ipari épületekről, noha a hiányát minden szakember érezte. Az Országos Műszaki Múzeum sem jutott saját kiállítási térhez, mind a mai napig csak raktárakkal és irodákkal rendelkezik. Mélyebben rejlett a szemléletbeli probléma. Annak ellenére, hogy nagyon sok ember őszinte érdeklődésből foglalkozott az ipari emlékek és a munkásha-

14Kiss László–Kiszely Gyula–Vajda Pál: Magyarország ipari műemlékei. Bp. 1981.

15Például Vass Tibor: Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben. Miskolc, 1977.; Tóth Béla (szerk.): A Budapesti Bőripari Vállalat és gyárainak története. Bp. 1984.

16Például Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp. 1954.; Hanák Péter–Hanák Katalin: A magyar pamutipar története 1887–1962. Bp. 1964.; Réti R. László: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. története 1881–1919. Bp. 1977.

17Kurucz, Albert: Some Theoretical and Practical Questions of Open Air Museums in Hungary. In.: Ahrens, Claus – Balassa M., Iván–Zippelius, Adelhart (ed.): 25 Jahre ICOM-Deklaration über Freilichtmuseen. Tagungsbericht Ungarn 1982. Szentendre, 1984. 60–65.

18Éri István–Nagy Lajos–Nagybáky Péter (szerk.): A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. 1–2. kötet. Bp. 1976.

19Gömöri János (szerk.): Iparrégészeti és archaeometriai kutatások Magyarországon. Research in Industrial Archaeology and Archaeometry in Hungary. Veszprém, 1984.

gyománnyok megőrzésével, nagyra tartva a bennük lévő értékeket, a nem hivatalos közvéleményben fellelhető volt az a felfogás is, amely elsősorban politikát és ideológiát látva bennük, idegenkedett tőlük. A hivatásos történészek között is voltak olyanok, akiknek kedvét szegte a túlzott erőltetés, illetve gyanakodva tekintettek azokra, akik ilyen munkát vállaltak.

Az 1990-es választásokat követő politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és ideológiai változások az ipari örökséget illetően is súlyos következményekkel jártak. A gazdasági szerkezet átalakításának folyamata, a modernizáció gyárak és ipartelemek bezárását eredményezte, épületek és gépek tucatjait téve fölöslegessé, nem beszélve az emberekről, akiknek teljesen bizonytalanná vált a jövője. A megmaradó gyárak és ipartelemek tulajdonviszonyainak a megváltozása szintén veszélyezteti az ipari örökséget. Az ipari örökség megőrzésének a feladata nagyobb mint valaha, mégsem kerül sor a szükséges lépések megtételére. Így értékes épületeket lerombolnak, gépeket beolvasztanak, iratokat elégetnek, embereket elbocsátanak, szakértelmük feledésbe megy. De miért nem működik megfelelően az ipari örökség megőrzésének jól bevált rendszere az új helyzetben?

Az egyik fontos akadály, hogy az országgyűlés késlekedve alkotja meg a törvényeket, mivel sok a tennivalója, s nem működik mindig hatékonyan. Nem került sor a megváltozott helyzetnek megfelelő múzeumi és műemléki törvény megalkotására sem. Bár a privatizációs törvény létezik, nem fogalmazták meg elég körültekintően, s ez azal járt, hogy korábban gyári fenntartású múzeumokat a felszámolás során majdnem értékesítettek.

A felszámolásra kerülő cégeknek gyakorta a hanyag ügyintézészel kell szembenézniük. Értékes felszerelésüket ellopják, irataik bizonytalan helyre kerülnek. Lehet, hogy a felszámoló biztos nem tudja, kihez forduljon a történeti értéket hordozó gépek megmentése érdekében.

Az egykori kolóniák munkáslakóházait új tulajdonosaik saját ízlésüknek és anyagi lehetőségeiknek megfelelően alakítják át, tönkretéve külső megjelenésüket. Az önkormányzat pedig képtelen saját, nem elég szigorúan megfogalmazott rendelkezéseit végrehajtani.

Az ipari örökség megőrzéséért felelős intézmények sem képesek megfelelően el látni feladatukat. Sem az Országos Műemlékvédelmi Hivatalnak, sem az Országos Műszaki Múzeumnak nincs elegendő szakembere az ipari örökség gondozásához. Nem készült munkaterv a veszélyeztetett ipari objektumok nyilvántartásának az elkészítésére. Azokban az esetekben, ahol az ipartörténeti múzeum vagy gyűjtemény minden megpróbáltatást túlélve fennmaradt, nem törekednek a közönség számára vonzó kiállításokat rendezni. A gazdag gyűjteményekben alacsony az interpretáció színvonala.

Az ország gazdasági nehézségeiből következő pénzügyi gondok csaknem a megsemmisülés szélére sodorták az ipartörténeti, műszaki múzeumokat. Miután korábbi fenntartóikat, a gyárakat bezárták, részekre bontották vagy felszámolták, nem volt, aki a fenntartásukról gondoskodjon. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium megkülönböztetést alkalmazott, nem sorolta őket az általa fenntartott más típusú múzeumok közé anyagi lehetőségei szűkösségére hivatkozva. Az ipari múzeumokat ma alapítványok, illetve önkormányzatok tartják fenn.

Más okok is hozzájárulnak az ipari örökség jelenlegi veszélyeztetettségéhez. Politikai pártok vagy szakszervezetek ma nem ösztönözik a történeti értékű ipari emlékek és a munkáshagyományok megőrzésére. Ha mégis, sokkal kisebb mértékben, mint korábban, mert könnyen az előző politikai rendszer iránti nosztalgia gyanújába kevered-

nek. Most is vannak viszont munkások, mérnökök, akik büszkék foglalkozásukra, hivatásukra, eredetükre, s nemcsak a munkanélküliségtől, a bizonytalan jövőtől szenvednek, hanem attól is, hogy az eltűnését, megsemmisülését látják mindannak, ami valaha az életüket jelentette. A maguk és családjuk megélhetéséért folytatott küzdelem azonban megakadályozza őket abban, hogy tegyenek is valamit az ipari örökség megmentéséért.

A hivatásos történészek ma csekély figyelmet fordítanak az ipar és a munkásság történetére. Az 1990 után megjelenő kötetek még az előző korszakban íródtak. Ma már alig akad üzem, amelyik áldoz története megírására.²⁰ A gazdaságtörténet is veszített népszerűségéből. A tömegtájékoztatási eszközök figyelemmel kísérik az ipari örökség pusztulását, a hagyományos munkáséletmód megszűnését. Újságcikkek, riportok időről időre megjelennek,²¹ de a közvélemény figyelmét eltereli számos más probléma.

Szerencsére az általános tehetetlenség állapotában is vannak még emberek, akik egyéni kezdeményezésükkel megpróbálják előbbre juttatni az ipari örökség ügyét. Egy fiatal festő minden követ megmozgat, hogy az Esztergom közelében, a Duna medrében álló Dunai Kötélpálya Rakodó kivételesen szép építményét megmentse. Olyan funkciót keres számára, hogy rádöbbsentse az embereket, elsősorban gondolkodásmódjukon kell változtatni.²²

A kedvezőtlen tendenciák megfordítására jó módszer lehet, ha az ipari örökség védelmét a különböző szintű iskolák tanmenetébe iktatják. A Miskolci Egyetemen megindított nyilvántartási gyűjtőmunka sok hallgató figyelmét hívta fel erre a kutatási területre. Ha a szükséges ismereteket megszerzik, különféle helyeken dolgozhatnak az ipari örökség megőrzéséért. De akármi is lesz a munkájuk, remélhetőleg tudatában lesznek az ipari örökség értékének, és felelősséget éreznek majd iránta.

²⁰Bencze Géza személyes közlése.

²¹Például *Krajczár Gyula-Kelen Károly*: Veszélyben vannak az ipari műemlékek. Népszabadság, 1994. ápr. 19.; *Kerényi György-Makai József*: Csupa fekete. Ózdi salakbányászok. Magyar Narancs, 1994. máj. 19.

²²*Lévai Jenő*: Váltótér. „Galéria egy metafora felett.” Bp. 1994.; *Gerlőczy Ferenc*: Une Bourse de l'art pour l'art. Courier International, 30. 11. 1994.

**SET-BACKS AND UNCERTAINTIES.
SOME ASPECTS OF THE PRESERVATION OF
THE INDUSTRIAL HERITAGE IN PRESENT-DAY HUNGARY**

The north and north-eastern part of Hungary has been traditionally the most important center of mining and metallurgy with unique industrial landscapes formed around the towns of Ózd, Salgótarján and Miskolc in the 19th century.

This territory became also the most important area of socialist „forced” industrialization where for the sake of preserving the historical remains of metallurgy and the traditions of workers mostly out of ideological and political reasons much industrial heritage work had been done before 1990.

After 1990 the large industrial plants had to suffer very severe restrictions, reduction in the working force, demolitions. Not only the newly redundant buildings and machines became endangered but also the already preserved items of the industrial heritage.

But why does the well proved system of preservation not work in the new situation?

It is one although very important example of a process characteristic for the state and fate of the industrial heritage in Hungary. Trying to find a real explanation for the general situation I will analyse and compare the conditions before and after 1990.

Györgyi Németh

SZALAY LAJOS LEVELEI KOVÁCH ALADÁRHOZ

(Dokumentumok – Österreichische Nationalbibliothek, Wien)

SÜMEGI GYÖRGY

A kiemelkedően gazdag nemzetközi és hazai Szalay-irodalomban¹ alig találunk tőle származó vagy hozzá írt leveleket.² A családtagokkal váltott, fönmaradt (még nagyobbbrészt lappangó) leveleken túl a kortársaival, művésztársaival (pl. László Gyula), barátaival (pl. Kovách Aladár) és a kiadóival (Farkas István Új Idők – volt Singer és Wolfner – kiadó; Domokos János Európa Kiadó) folytatott levelezéseinek egyes elemei – vagy a teljessége – ma már hozzáférhető, megismerhető. A Szalay–Domokos levelezés³ (tizennyolc Szalay- és tíz Domokos-levelet tartalmaz) sajátos fejezetet jelöl Szalay életrajzából (1978–85). A Magyarországon megjelenő könyvei nyomvonalán alapvető fontosságú adatokat és információkat tartalmaz az az időbeli illusztrációsorozatai geneziséhez.

A Kovách Aladárhoz írott levelek egy korábbi, Szalay Lajos életében válságos életperiódust, az Argentínából (Buenos Aires) elköltözést és az Amerikai Egyesült Államokban (New York) történő megtelepedést és mindennek okait és bizonytalanságait, a személyiség, az alkotó oldaláról az indítékok, a motivációk teljességét őszintén föltárják és bemutatják. Az Európában újra jelen lenni, megjelenni vágyát, könyvek és kiállítások (Párizs) terveit s keserű tapasztalatokat a magyar emigrációról, a sikertelenségekről.

Kovách Aladár (1908–1979) Szalay pályáját is befolyásoló fiatalkori barátja, kortárs-bizalmasa, az első, magyar művészettörténeti jelentőségű rajzkönyvének⁴ a kiadója. Itt közreadott levelezésük idején (1959. VI. 9–1977. VII. 25.) Bécsben élt, szerkesztői (Nemzetőr, München), írói, újságírói munkásságot folytatott.⁵ Írásos hagyatékát az Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek, Wien) vásárolta meg.⁶

1 *Végyvári Lajos*: Szalay Lajos. Városi Tanács – Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1990.; Érintések. In memoriam Szalay Lajos. Szerk.: *Tóth Piroska*. Válogatott bibliográfia. Miskolci Galéria Könyvek 5., Miskolc, 1996.

2 *Szalay Lajos*. (Miskolci Galéria, 1992.) című katalógusban megjelent: Szalay levele Farkas Istvánhoz; valamint Keresztury Dezső, Esteban Fekete és a Magyar Írókamara Szalayhoz írott levelei.

3 „Tollhegyre venni jólesik”. Szalay Lajos levelezése Domokos Jánossal. Bev., összeállította: *SümeGI György*, kézirat. Sajtó alatt a Nógrádi Történeti Múzeum soron következő évkönyvében.

4 Szalay Lajos Hatvan rajza. Előszó: *Kassák Lajos*. Bolyai Akadémia, Bp. 1941.

5 *Hartyányi István*: Kovách Aladár bibliográfiája. Szenci Molnár Társaság, Bp. 1994.

6 A Kovách Aladár-hagyatékot külön, önálló egységként kezeli dr. Németh István úr, az Österreichische Nationalbibliothek, Wien kéziratárának tudományos főmunkatársa. (A Kovách-hagyaték megtekintését s az önzetlen, kollegiális segítséget ezúton is hálásan köszönöm meg.) A Kovách-hagyaték – kéziratok, levelek, dokumentumok stb. – mintegy 240 egység, kb. 100 dobozva rendezve, kb. 10 iratfolyó méter: Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlässesammlung (ezenül rövidítva: ÖNB, HAN-s) Kovách Aladár Hagyaték, Mapped (= KAH.M.)

Az ebben föllelhető levelek közreadásával nemcsak a Szalay–Kovách-barátság válságos fejezetéről kapunk hiteles képet, hanem betekintést nyerhetünk Szalay Lajos akkori emberi, alkotói problémáinak a mélyére is.

A leveleken kívül Szalay-rajzokról készült levonatokat, könyvtöredékeket s egyéb dokumentumokat is megőrzött Kovách Aladár.⁷

Így az Österreichische Nationalbibliothek Kovách Aladár-gyűjteménye – fontos Szalay-dokumentumtár is egyúttal.

1. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

Lomas de Zomora (B.aires) 1959. VI. 9.

Kedves Alikám.

Három ok miatt válaszolok ennyire késve a leveledre.

1. Mert kirúgtak B.Airesből és így a posta később akadt rám.

2. Mert a levelet feleségem vette át, és a később tárgyalt okok miatt sokáig nem akarta megmutatni nekem.

3. Mert ugyanazok az okok, amik feleségemet nyugtalanítják, engem is állandó keserűségben tartanak, és időbe telik nekem is míg a mondani valómat úgy rendezem, hogy senkit ok nélkül meg ne bántsak, de azért őszintén mondjam meg, amit leveledben írt dolgokkal kapcsolatban meg kell mondanom.

Alikám, a magyar forradalomnak talán egyedüli, a forradalom idejében is külföldön élt áldozata vagyok, még pedig nem is annyira a kommunisták miatt, mint éppen az úgynevezett jobb vagy keresztény oldal érthetetlen és csak árulásnak nevezhető magatartása miatt. Az erkölcsi és értelmi fogyatékoságnak erről az özönvízéről nem írok, Te is ismered; azok az esetleges és itteni személyektől szennyes hullámok, amik engem megfojtottak, egymedrű testvérei annak az áradatnak, amit Te Európában ismerhetsz. Erről is felesleges beszélni. Elég, ha az eredményről szárazon értesítelek; tíz évi argentin tartózkodásom alatt *feddhetetlen becsületességem és szakmai kiválóságom* ellenére vagy éppen miatta elértem végre, hogy az anyagi nyomor és az erkölcsi eltemettség alján várjam a dicstelen megdöglést.

1954-ben a Tucumani egyetem kiadta kb. 100 rajzot tartalmazó könyvemem.⁸ A müncheni „Gebrauchsgraphik” 1955 VII. száma⁹ nyolc oldalas cikkben mint a rajztoll varázslóját méltat ezzel a könyvvel kapcsolatban. A kommunisták befolyására a tucumani egyetem visszatartotta az egész kiadást. Nem került forgalomba éppen úgy, mint ahogy nem került itt Argentínában szétosztásra a vele foglalkozó száma a „Gebrauchsgraphik”-nak sem. – 1956-ban a „Délamerikai Magyarság” kiadásában megjelent egy S.O.S. a magyar forradalom rádióleadásai, 44 rajzommal¹⁰ (ezeket ismerheted a „Nemzetőről”). Ez a könyv olaj volt a tűzre, de a kommunisták e tüze ellen nem tudtam harcolni. (...)

Még e szemfedőm egy utolsó csipkéjét megemlítem. 1958-ban megjelent a „Kraft” kiadásában kb. 120 rajzot tartalmazó két nyelvű könyvem,¹¹ melynek egyharmada a magyar forradalmat rajzolja meg. Sem eladás, sem kritika. Sem itt, sem külföldön. – Érthető. Egyedül beszéltem arról, hogy mi volt a magyar forradalom oka. És új – vagy ó, de egy volt e szövetség. Szövetség az élősdik védelmében és az igazság meg a nép ellen.

Mond Alikám, hogy is próbálhatnám meg újra? Egyedül, és még azok is ellenem, akik mellettem kellene hogy álljanak. Nem. Több baleség nincs. Ady írhatná; Bajban van a mese-vén, gyűrűközni kell a halállal, gyere János, Balek János. –

Másfél évtized után és az együttműködés szép emlékével meglephet téged ez a vértköpködő tagolatlan freccség. Nem vihetem eléd a tenyerenem tudómet szétmarcangolt bacilusok hosszú névsorát, hát még azokat

7 I. 1–38-ig számozott klisényomatok, 15 lap (laponként 4–6 rajzlenyomat); II. 8 lapon 43 klisélevonat; III. 11 klisélevonat. A Szegény hazám – I/A-tól 37-ig számozva; IV. 62 rajzlevonat, 62 lap, a Szegény hazám rajzszorozat (Szalaynak az 1956-os forradalomról készült művei ezek). ÖNB, HAN-s, KAH.M: 154. Az itt közölt Szalay-levelek 1–7-ig, valamint a Kolconay-levél s a Szalay–Tollas-levélpár: ÖNB, HAN-s, KAH.M: 32.; 8–9: ÖNB, HAN-s, KAH.M: 161. Kovách Aladár Szalayhoz írt levele: özv. Szalay Lajosné tul., Miskolc.

8 *Lajos Szalay*: Dibujos Drawings. Universidad Nacional de Tucumán, Tucumán, 1954.

9 *Anton Sailer*: Ein Magier der Zeichenfeder. Lajos Szalay. Gebrauchsgraphik, München, 1955/7. 33–39.

10 SOS El Drama de Hungria. Edición de „Délamerikai Magyarság”, Buenos Aires, 1957.

11 *Lajos Szalay*: Dibujos Drawings. Bev.: Jorge Romero Brest. Guillermo Kraft Limitada, Buenos Aires, 1957.

OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS

EL DRAMA DE HUNGRIA

OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS
OSSOSSOSSOSSOSSOSSOSS

1. kép. Könyvcímlap, Edición de „Délamerikai Magyarság”, Buenos Aires, 1957

a névtelen vírusokat, akik az értelem legsűrűbb szűrőjén sem akadnak fenn. Minek? Hiszen Te éppen úgy érzed őket mint én. (...)

Sajnálom Alikám, hogy nem tudom elküldeni a fent említett könyveket, a kritikákat, amik régen oly szépek voltak, és a csendet, amit most faragnak körém. Nem tudom elküldeni a feleségem és a kislányom ijedt tekintetét sem, tudva, megfenyegették őket hős Makabeusok, hogy „apáddal együtt kiirtunk”. Nem tudom elküldeni a nyomorszagot sem. Így arra kérlek, hidd el, amit írtam, és lásd be, nem állíthatok már ki, mert már még állni sincs erőm. –

Szeretettel ölel barátod

Lajos.

U.I.

Átolvastam újra meg újra a levelemet. Szeretném átsimítani, szelidíteni, de nem tudom. Így csak Téged simogatlak meg szeretettel, és kérek arra, vedd úgy a levelet, hogy nem én írtam és nem hozzád, hanem egy fuldokló a másíknak a nyakát elkapta; idéntlenül, görcsösen, a tömegben vergődők reménytelen magáramadottságában. Hidd el szeretnék valakikhez tartozni, valakikkel együtt az igazságért kiállni. De nincs senki. És ha sokan is vagyunk kint; ebben a pánikszzerű csörtetésben a nagy számunk csak arra volt jó, hogy összetörjünk egymást. Én már kidültem és nem vigasztal, hidd el, hogy a végén azok is kidülnek, akik most még rohannak a mindannyiunk vesztébe. Talán örülök is egy kicsit, hogy nem bírtam kivárni, amíg a két órült megint összeugrik, és hogy nem kell majd bevallanom, hogy a felszabadult hazába nem mernék visszamenni anyám rádióaktívává vált arcát megcsókolni.

2. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

New York febr 10–1960

Kedves Aladár,

Ma toppant be hozzám Tollas Tibor¹² és Pető Ferencz, és a személyes találkozás örömevel együtt jó híreket is hoztak. A párisi kiállítással kapcsolatban –

Erre vonatkozólag légy szíves válaszolni:

1. Hol lesz a kiállítás?
2. Körülbelül mikor? (Jó lenne erősen a tavasz végén, mert anyagban szegény vagyok, és egy pár igazán jó rajzot szeretnék még csinálni. *Fogok is.*)
3. Kinek kell elküldeni a munkákat? És hova? (Pontos cím)
4. Körülbelül mennyit? (Gondolom százat, nem?)
5. Igaz-e az a hihetetlen hír, hogy Jean Cocto (biztos nem így írják) benne van a kiállításban. – Ha igaz, milyen formában?

Válasz a Te jan. 23-iki kérdéseidre –

1. (utalással a kérdések 2. pontjára) A párisi kiállításra szánt rajzokat nem kell összeszednem, meg kell csinálnom. Ne ijedj meg ettől. Ugyan van 6–700 rajzom, de mégis, oda gatyá, felkötött rajzok kellene. Egy hónap alatt vígan csinálók száz olyan rajzot, amiből 60–80 jó lesz, a többi 20–40-et a készletből hozzácsapom.

2. A tucumani album eredeti rajzait eladtam, és megközelíthetetlen helyeken vannak.
3. A Blankó-féle könyv eredeti rajzaival ugyanez a helyzet.
4. A párisi kiállítás anyagában nem lesz reprodukált anyag.
5. Az 1945-ös budapesti könyv címe: Szalay Lajos rajzai – Kállai Ernő előszavával. Hatvan rajz, egy oldalon csak egy, tehát nagy rajzok. A könyv mérete azonos a tucumani könyv méretével, tehát: 23x31 cm.¹³
6. Blankó volt a tőkése a Kraft 1957-es könyvének, tehát a Blankó-féle könyv azonos a Kraft-kiadással.

Örömmel olvasom, hogy lassan rendbejöttél. Hála Istennek. Itt küldök egy cikket az „American Artist” ez évi februári számából. Ugyan a szerző, maga a főszerkesztő, Norman Kent, nem írta alá, de így, törvénytelen szülöttként is, a cikk jó, és engem bizonyára segíteni fog.

Egyébként én magam nagyon letört állapotban vagyok. Mindenben, amiben hittem, csalódtam. És ezt most már ki sem heverem. Hozzá még az egyik szememmel is komoly baj van. A sok és irtalmatlan izgalom.

¹² Tollas Tibor (1920–) költő, a nyugateurópai magyar emigráció fontos alakja, a Nemzetőr (München) szerkesztője.

¹³ 20,3x28,3 cm a könyv mérete.

Kislányom 11 éves, az ötödik osztály felső tagozatában van. Nagyon jól tanul, és három nyelven beszél folyékonyan. – De még hozzá nagyon jól rajzol is.

Feleségem már nehezen bírja az izgalmat, és velem együtt, mint egy roskatag kettős létra egyik szára, igyekszik még tartani bennünket, hogy legalább a kislányunk fel tudjon rajtunk mászni. De hova?

No jó, hát így nem vagyunk, de ez is több, mint, ami nekünk jár.

Letörtésem a rajzokban nem fog látszani. Annyira nyilvános ügy, hogy olyan intim dologban, mint a művészet, nincs is helye.

Minden jót kívánunk, szeretettel öllelek

Lajos.

cimem:

LUIS SZALAY

HOTEL MADISON SQUARE

37 MADISON AVENUE

723 room

NEW YORK 10. N.Y.

3. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

Boston 1960 VII. 14.

Kedves Aladár!

Az az érzésem, hogy tavaszi leveledre írt válaszomtól nagyon megbántva érzed magad. Bár levelem keresése távolról sem vonatkozott Rád, mégis minősíthetetlen modortalanság volt rámarnom éppen a Te leveledre, mikor Te voltál az egyetlen, aki akkor is, mint negyvenegyben, csak a bennem kallódó tehetségre gondolták.

Nagyon kérek, bocsásd meg akkori levelem hangját, és bocsásd meg azt is, hogy most mintha semmi sem történt volna, azt kérem Tőled, ami az annyira megbánt levelem tárgya kellett volna, hogy legyen.

Észak Amerikába érkeztem, és újra kezdek mindent teljesen előlről, mint tizenkét évvel azelőtt Argentínában, azzal a különbséggel, hogy Argentínában lehet kezdeni egy művésznek, de itt nem, mert Amerika az elkényeztetettek kockázatától való irtózással csak a már ismerteknek ad lehetőséget. Tehát úgy kellene egy kis hírnév, mint egy falat kenyér, mert itt anélkül falat kenyér sincs.

Tehát e leveled szellemében nagyjából, indítványoznék valamit, amit Te átgondolhatnál alaposan és illuziók nélkül, és aztán érdemben megválaszolhatnád;

1. Elküldenék Neked 40 (negyven) rajzot. Ezeket a lehetőségek szerint részben vagy egészben kiállítanád *Párisban*. A rajzok minden joggal (tulajdonjog és sokszorosítás joga) a Te tulajdonodba mennének át: vagyis Neked adnám (ajándékoznám) őket a várható és nyilván nagy költségek fedezésére.

2. Elküldenék Neked 3-3 példányt az Argentínában megjelent angol és spanyol nyelvű kis könyvemről. [Összesen több mint 200 rajz reprodukciója, köztük az egyikben a magyarországi két kiadványom (1941 és 45) néhány rajza is.] Ezeket két céllal küldeném;

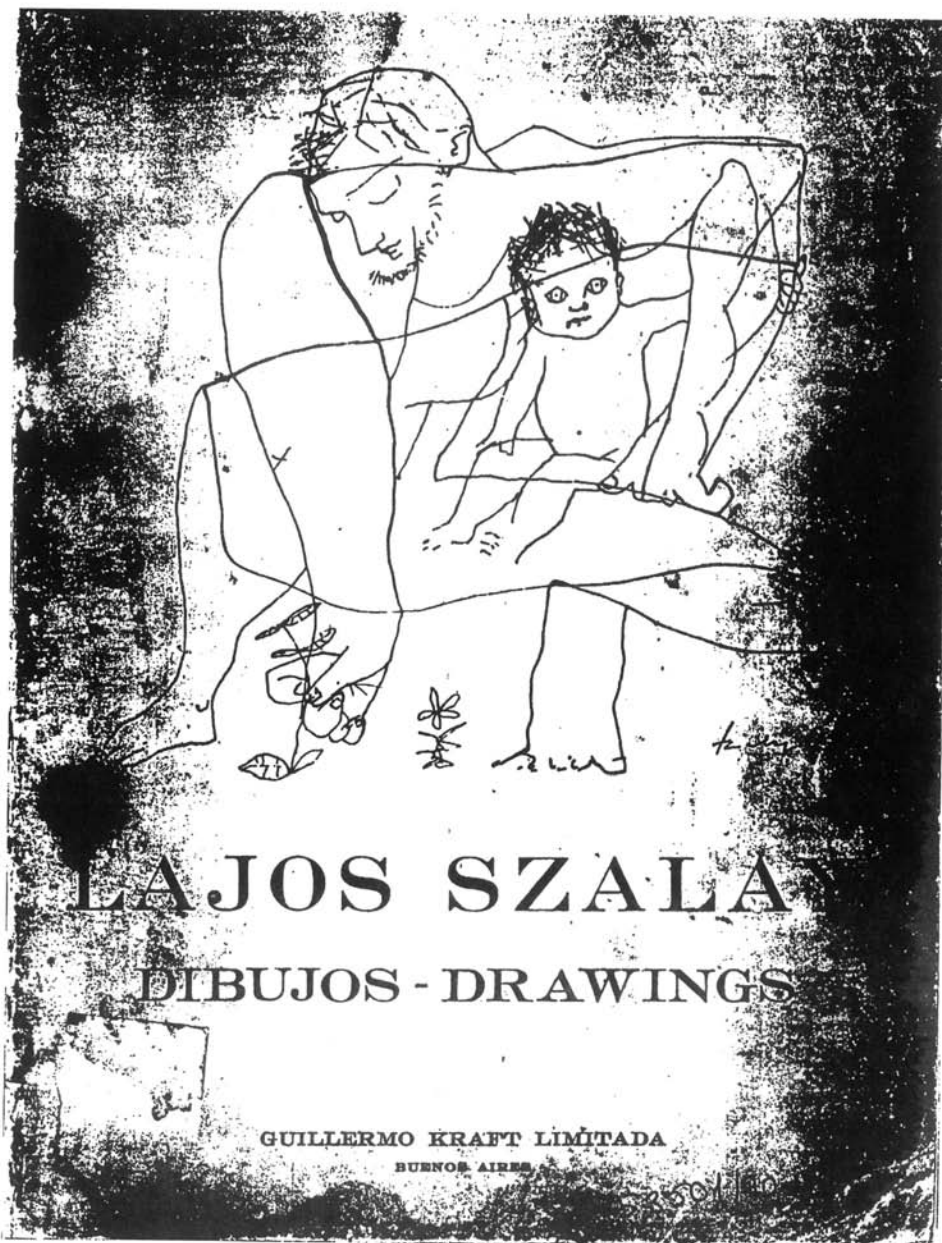
a) propaganda

b) a kis könyv: Lajos Szalay: Dibujos-drawings 1957 Kraft – B.Aires kliséi használható állapotban megvannak. A magyar forradalomra vonatkozó és nekem mérhetetlen kárt okozó rajzok mellőzésével ebből lehetne új formátummal egy újabb kiadást csinálni. Az olcsóbb munkabérek miatt Argentínában egy magyar nyomdában nyomtatni, de a Te kiadásodban és a Te általad ajánlott typografiával és mérettel. Az egész jövődelem, ha lenne, a Tied. Enyém csak a példányok bizonyos százaléka, amit én csak propagandára használhatnék, de el nem adhatnék. A százalék nagyságát megegyezéssel állapítanánk meg.¹⁴

3. Mind a kiállítás, mind az esetleges kiadás teljesen független kell hogy legyen minden nemzeti és politikai vonatkozástól. Tehát nem a magyar Szalay, hanem Szalay, aki magyar, kiállítása és könyve. – Emellett természetesen olyan magyarok, akiknek befolyása van (Irodalmi Újság írói, Vajay Szabolcs U.N.E.S.C.O.) segíthetnének Téged a propagandában. Ha megegyeznénk az elvekben, elküldeném azoknak a személyeknek a listáját, akik hatásosan tudnának segíteni (idegenek is).

Remélni szeretném, hogy válaszolsz. Ha neheztelsz is, gondold meg, hogy a keresésemre volt ok; hiszen a magyar forradalom rajz-sorozatam óta úgy üldöztek mint a kutyát és a magyarok(?) nem utolsó sor-

14 A könyv csupán terv maradt. Mindezzel függ össze az a Szalay-rajzlevonatanyag, amit az ÖNB Kovách Aladár Hagyatéka őriz. Lásd: 6., 7. jegyzet.

2. kép. Könyvcímlap, Buenos Aires, 1957

S A

3. kép. Szalay Lajos 1956-os rajzaiból, klisélevonat, ÖNB, HAN-s, KAH.M: 32.

ban. Olvastam Mindszentiről irt könyvedet, és hallottam csodálatos és már hihetetlen hősiességedet, amivel torkon akartad ragadni hazánk és fajtánk (én ezt hiszem) elkerülhetetlen végzetét. Ezer okkal több, hogy szégyeljem leveletem Előtted, akinek tettei és szenvedése mellett az én viszontagságaim jelentéktelen nyavalygások.

Nem győzve eléggé ismételni bocsánat-kérésemet szeretettel és csodálattal ölellek

Szalay Lajos.

cimem
LUIS SZALAY
80 FENWAY 32 apt.
BOSTON MASS.
U.S.A.

4. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

Boston 960 VIII.29.

Kedves Alikám!

Már is feladtam a cimedre két könyvet. A kis könyvben sok olyan rajz van, amiket az S.O.S. kiadványból már ismersz. A nagy könyvben viszontláthatod egy-két rajzát az 1941-es Bolyai kiadásnak. A két magyarországi kiadásból (1941 – Bolyai és 1945 – Új Idők) nekem sincs példányom.

A klisék helyzete:

1. A nagy-könyv összes kliséi, ha még megvannak, a tucumáni egyetem tulajdonát képezik. Ismerve az argentinok kicsinyességét és az egyetemi adminisztráció végtelen komplikáltságát, teljesen lehetetlennek látom, hogy ezekhez a klisékhez hozzájussunk.

2. A kis könyv összes kliséi, amelynek egyharmada az én tulajdonom, dr. BLANCO argentin vegyész birtokában vannak. Ez az úr volt a kis könyv finanszírozója. Neki még ma írok, de a hatásos hitelesség kedvéért jó lenne, ha Te is kérnéd a kliséket. Írhatsz németül vagy magyarul, mivel dr. Blanco felesége dr. Tóth Aranka németül és magyarul egyformán jól beszél. A cím;

dr. AUGUSTIN BLANCO
DOMINGI OLIVERA 830
RAMOS MEJIA
VILLA DON BOSCO
REP. ARGENTINA

Majdnem biztos, hogy semmi akadályt nem fognak kitalálni és elküldik a kliséket. A szállítási költséget én vállalom, és az átutalás módját is elintézem velük nyomban, ha beleegyező válaszuk megérkezik.

Hogy Amerikába jöhessünk, Argentínában el kellett adnom 250 rajzot, legjava termését az utóbbi éveimnek. Itt viszont a nagy nehézségek és az új helyzettel járó sokszerű bénulás (lelki) miatt egyelőre nagyon rosszul megy a munka. Emiatt eredeti rajzot küldeni nem tudok. Olyant legalábbis nem, amiért vállalhatnám a felelősséget.

Ha dr. Blanco átengedi a kliséket, a „Délamerikai Magyarság” fogja becsomagolni és elküldeni őket. Már írtam is Fercseynek és Simon Lászlónak, talán Te is írhatnál nekik, nagy a tekintélyed előttük.¹⁵

Tehát 2 levél; 1. dr. Blanco – 2. „Délamerikai Magyarság”. Gondolkozva sokat a lehetőségeken, az általa kiadott „Szalay Lajos 60 rajza”-nak a második kiadása is jó dolog lenne. Nekem talán most sikerülni fog egy antiqvar példányt megszerezni. A rajzok oly tisztán jöttek ki a Te könyvedben, hogy 1:1 újra lereprodukálhatók. Persze ez 60 klisé árát jelentené. Viszont a méret kezelési kicsisége a papír-és nyomdaköltséget erősen redukálná. Majd meglátod. Egyébként, ha minden sikerül, kb. 130 kliséet kapnál. Ebből aztán válogathatsz és tördelhetsz kedved szerint. Majd egy levelet küldök, amiben csak az aláírásum lesz több példányban.

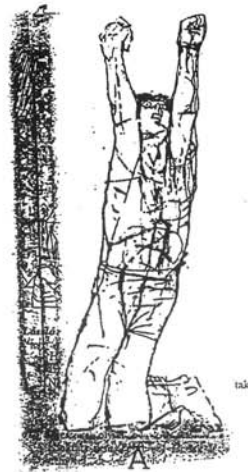
Reménytelen idea, de azért leírom. Ha a könyvhöz Jean Cassou (conservateur en chef du Musée National d'Art Moderne, Paris) írna az előszót, akkor a könyvet nyomban szétkapkodnák. Ez az úr 1955 februárjában a nagy könyvem vétele után ezt írta „...cet album de dessins dou l'art souple el vivant m'a beaucoup

15 Fercsey János és Simon László akkor Buenos Airesben élő, magyar emigránsok; szerkesztők, újságírók.

SICUT ET NOS PERMITTIMUS

A Dél-amerikai Magyarság
Jubileumi Évkönyve
1958

magyar szabadságharc
költészete
Szalay Lajos rajzaival

EMPIEZA

4/1-2. kép. Könyvcímlap, belső címlap Szalay-festmény és -rajz felhasználásával,
Buenos Aires

5. kép. Könyvcímlap, Szalay-rajz felhasználásával, Asociacion Cultura, Buenos Aires, 1959

sédit”¹⁶. Persze ez nem sok, bár szakértők szerint ez a leghosszabb kritika, amit Cassou valaha is ingyen írt. Nagyobb baj az, hogy Cassou többszörös kommunista (...) Elküldtem neki az annyi „kompromittáló” rajzot tartalmazó kis könyvem is, de erre már nem válaszolt. Még is Vajay Szabolcs¹⁷ meg tudná őt győzni, bár Szabolcsunknak én nem vagyok túlságosan a szívében egyik regényéről formált kissé fonnyasztó véleményem miatt.

Mihelyt átnézed a két könyvet, és körülbelül kialakul Benced az új könyv mérete, légy szives a méretet megírni; talán az Argentinában lévő egy-két rajzomról csináltatnék klisé és elküldetném Neked. Ezeket az esetleges kliséket duc nélkül küldetném. A régi klisék kivétel nélkül fa-ducclal mennek, mert nem lehet leszedni őket.

Úgy gondolom, mindent megírtam, ami érdemben fontos volt. Az egyszerű aláírás a táblán nagyon jó ötlet. Ugyancsak jó ötlet az Emlékkő, ha egyelőre csak jelzésnek is írtad. En is csak úgy jelzésképpen írom most, hogy dolgozom egy könyvön, ami Kner szerint (a gyomai Kner itt élő fia: Albert) jó idea. Azon az alapon, hogy önéletRAJZ és hogy mink „képírók” vagyunk, lerajzolom az életemet,¹⁸ ami az események központjában 1909-ben kezdődött, és egy békés kettősséggel indult a falu (Tarnabod) és a város (Miskolc, Budapest, Paris 1930–31) között. A bukolikus és patriachalis Ábel, akivel lassan azt álmodtatják „hogy két Kain voltam és gyilkoltam egymást”. Az utolsó fejezet címe ez is lesz: Kain és Kain, ahol a magukra Abelbört sírt áldozatok a legszörnyűbb Kainná vedlenek az általuk hályogossá tett szemünk előtt, ha nem is a láttára. Ezt a hályogot szeretném felszűni a tollammal, hogy végül én is képet mutathassak a képmutatóknak. Ez persze még csak a jövő lidércálma, és még sok meg nem emészthető gombócot kell addig lenyelnem.

Igaz szeretettel ölel

Lajos.

LUIS SZALAY
80 FENWAY 32 apt.
BOSTON MASS.
U.S.A.

5. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

New York 960 XII. 11.

Kedves Alikám!

A szabvány részvéten túl részt veszek a Téged ért szerencsétlenségben. Együtt érzek tehetetlen szenvedéseiddel; ágyhoz kötődni hónapokig, Neked, aki annyira aktív vagy. Isten segítsen, hogy mihamarabb rendbe jöjj. Nem is kívánhatnék boldogabb Új Évet, mint ami ez az új év lesz, ha végre elhagyhatod az ágyat.

Abból, hogy csak Tucumánt emlegeted a leveledben, arra gondolhatnék, hogy legalább a kis könyv kliséit megkaptad. De, mivel a kis könyv kliséiről mégsem írsz, azt kell látnom; Buenos Aires sem válaszolt.

A parisi kiállítással kapcsolatos reményedben szeretnék osztozni, de utolsó két évem sorozatos balsikerei nagyon mértéktartóvá fonnyasztották az optimizmusomat. Az előző oldal alját levágtam, elég bajod van az én nyavalygásom nélkül is.

Egyébként maradjunk meg abban, hogy ha tudsz valamit csinálni a kiállításom vagy a könyvem ügyében, hát csinálj, de ne nagyon erőltess a dolgot. Nem hiszem, hogy a munkáim érjenek valamit, ha annyi akadály gátolja, mint ami ellen évek óta harcolnom kell. Nyilván tévedtem abban, hogy magyar érték vagyok, és abban is, hogy keresztény értéket jelentek. Másként nem is lehet megmagyarázni, hogy miért nem sikerül semmi. Vagy a magyar és keresztény mint fogalom is megszűnt volna? 52 éves vagyok, és még anyagi és erkölcsi sikert nem tapasztaltam. Most újra kellene kezdenem mindent, és nem tudom már azt sem, ki vagyok, vagy kinek szabad lennem. A fene egye meg, újra beleestem. Ne törődj velem. Tehát, ha lehet, lehet, ha nem, ne erőltess.

Kellemes Karácsonyt és Boldog Új Évet kívánok szeretettel öllelek

Lajos.

16 Jean Cassou mondata magyarul: a rajzalbum rugalmas és élő művészete engem nagyon megragadott.

17 Vajay Szabolcs – az UNESCO-nál dolgozik; író, történész.

18 *ÖnéletRAJZ* könyvéhez Szalay rendezgette a rajzait, újakat rajzolt, s egy fekete fedelű mappába be-
ragasztott több rajzot Szalayné is az évek során. A tervezett rajzciklusok rövid bevezetőiből az elkészülteket
közléteszi: Szalay Lajos rajzai. Bev., szerk.: *Sümei György*. Miskolci Galéria, 1992. (6–7.)

Kedves Aladár:

Hosszú, kínos és költséges huza-vona után végre megállapodtunk egy műteremlakásban. Most már nem kell félnem, hogy leveleim a sok címváltozás miatt elveszhetnek.

Utolsó leveled, amiben óva intettél Tollas lelkesedésének túl komolyan vételétől, érthetően lehangolt, annál is inkább, mert Tollas betoppanása abban a pillanatban történt, amikor én éppen három levéllel (Hozzád, Tiborhoz és Petőhöz íródtak) búcsút akartam mondani a magyar emigrációnak. A búcsú-levelekkel egy időben angol, magyar, spanyol, német nyelven írt nyilatkozatokban sajtón keresztül meg akartam tagadni a magyar forradalomra vonatkozó rajzaimat is annak a kihangsúlyozásával, hogy bár a rajzok szubjektív-összintetességét ma is vállalom, az évek során beszerzett értesüléseim alapján azt kellett megállapítanom, hogy a rajzok veszélyesen nélkülözik az objektivitást éppen úgy, mint a transzcendens subjectivitást. „Magyarán”, hogy a rajzaim nem fedik sem a tényleg történeteket, sem az azokról más személyekben kialakult véleményeket. A személyes szenvedésem apokaliptikus telítettségébe belelógott a magyar forradalom mint egy jogcím madzag, de a rajzoknak nincs több köze a forradalomhoz, mint az oldatba mártott spárgához a körülötte formálódott kristálynak.

Ehhez az állapothoz nem könnyen érkeztem. A rajzaim lelkiismeretet zavaró elemei engem a *legszőnyűbb* anyagi és erkölcsi helyzetbe hoztak. Argentínát sürgősen, minden szellemi javamat elkótyavetyélve kellett elhagynom, és mikor itt emigrációs szervektől vérátömlesztést kértem csak addig, amíg magamhoz térek, kirúgtak minden helyről. Az Argentínában átélt *szörnyű* izgalmak a torkomra tolták a vért, sikertült eloszlatni, de most ráment a balszememre, és örülhetek, ha *egyik szememet* megmentem. Rájöttem, ha életben akarok maradni (családom is van), le kell vetnem minden kapcsolatot a magyar forradalommal, hisz csak az ellenség tart számon, a fájtám magamra hagy. És ebben az állapotban olvasom a Nemzetőrben, hogy belső munkatárs vagyok, és hallom Tibortól, hogy „A nevedet zászlónkon hordozzuk”. Valóban az előadásom „zászló” lobo-gott, az én nevem is nagy propaganda arra, hogy Cocteau így, müncheni igazgató úgy. Húsz és ötven dollár segítség szinte suttymban, mint a koldusnak, szinte már csak úgy, hogy Istenem csak a nyakunkra ne haljon.

Biztosan mindenki olyan jóakarátú, amilyennek látszik. De akkor újra kell fogalmazni az emigráció szót. Abban, ha valaki levágott keze helyett műkezet szerkesztet, van valami emberi, de hogy a levágott kéz (az emigráció) arra vetemedjék, hogy magához egy mű testet fabricáljon, ez undorító, természetellenes és végül is hiábavaló.

Nem kell ezeket nagyon részleteznem, ha valaki, Te megértesz. Anélkül, hogy a személyem mint vádló vagy mások személye mint vádlott belekerülne ebbe a discursusba, a szimpla tény, hogy az én képességem annyi emigrációnak tett szinte önkéntelen szolgálat után ilyen védtelenül magára maradjon a *gyilkos nyomor* szélén, csak az ellenségtől figyelve, ez a tény szégyen az emigrációra, szégyen a magyar névre. És akkor az olcsó biztatás; lazítani a kötélen egy kicsit, aztán újra meghúzni. Ha az ellenség élvezzi is ezt a „kötéltáncot”, az emigrációnak igazán nem kellene túrni.

Ez a levelem kínosan hasonlít ahhoz a levélhez, amit tavaly írtam Neked. Ezért is bocsánatot kérek, és tudom, hogy meg is bocsájtod, hiszen hibáztam. De Úristen, mikor bocsájtják már meg az érdemeimet, mikor oszlik már szét a rengeteg vádló, aki ujjal mutat rám, dühösen; nekem sem ártott, rajtam is segített. Mikor nem hallom már az ordítást; Szalay esküje ellenére az igazat vallja.

A hetven dollárt elnyelte, nem én, a körülöttem tátongó szükség, de megadom, ahogy megadtam a Magyar Comitének is az ötven dollárt, amivel kitoltak.

Aladár szeretettel üdvözöllek. Csak Lajos, a talán még barátod, de már nem emigráns, és nyilván már nem is magyar, bár még egy kicsit

Szalay

7. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

New York 61.5.15.

Kedves Aladár!

Múltkori levelem után már csak azért sem zavarnálak, mert Tollas Tibortól úgy hallottam, hogy a rengeteg munkától azt sem tudod; hol áll a fejed.

Egy váratlan változás mégis azt tanácsolja, hogy tudomásodra hozzak valamit, ami előző levelezéseink késői eredménye. Nevezetesen; *dr. Blankó levélben értesített, hogy az 1957-es, Buenos Airesi könyv összes kli-*

séit, valamint egy párat még, ami a kis könyvben nem szerepelt, letette a buenos airesi „Délamerikai Magyar-ság” szerkesztőségében és azokat intézkedése szerint is szabad rendelkezésemre bocsátja.

Dr. Blankónak ez az érthetetlen, de mindenképp nagyon késői páfordulása furcsa helyzetet teremtett, mert én Tollas Tibornak egy felhatalmazást adtam arra, hogy a kliséket átveheti. Ez a felhatalmazás egy korábbi ígéretem teljesítése volt, ugyanis Tollas Tibor lelkesedéséből azt véltem kiérteni, hogy a *Füveskert* angol kiadásában szeretné alkalmazni a kliséket. Második és egyben búcsú viziténél, ami éjjel egy és kettő között zajlott le, Tollas olyan fáradt volt, hogy csak automatikusan és eléggé tétován felelgetett. Ekkor adtam neki a felhatalmazást, és utána gondolva úgy éreztem, talán már szükségtelenül.

Zavaró motívumoktól eltekintve itt a tény; egy nagy csomó, fájáról le nem szedhető klisé, ami nagy súly és ennek következtében bárhova és bárhogy szállításnál komoly költséget jelent, ott áll és várja a sorsát. Ha Tollas akár Bécsbe, akár Münchenbe elküldeti előzetes megkérdezéssel nélkül, esetleg feleslegesen jelentős kiadásba veri a lapot.

Gondold át ezt a helyzetet, és annak a tudomásul vételével, hogy nekem a klisék sorsa teljesen közömbös, úgy dirigáld Tibort, hogy a probléma kár nélkül oldódjék meg.

Persze irhattam volna Tibornak is, de Tibor, anélkül hogy különösebben az ideák világában mozogna, teljesen irreális, vagy ha reális, realizmusa olyan területen mozog, amibe ez a probléma nem fér bele.

Ha már akaratom ellenére ugyanis válaszra kényszerülsz, légy szíves válaszolni két kérdésre is. Távirati stílusban csak, ha úgy jobbnak látod.

Az első semleges; *tudod-e a címét véletlenül Kolconay Ervinnek*. Közvetlenül a háború előtt filmember volt otthon. Most Párizsban valami, nyilván tizedrangú galériája van a Szent Lajos szigetén.¹⁹

A második kérdés; honnan vette Tollas Tibor, hogy Cocteau Párizsban elvállalta a kiállításom védnökségét vagy rendezését. És honnan vette, hogy Bajorországban valami akadémiai fontosság kiállítást akar töllem, és a kiállított anyagot könyvben is ki akarja adni.²⁰ Miért mondta ezt Tibor, ha nem igaz, és ha igaz, mi miatt vagy ki miatt hiúsult meg. Jogos kérdések úgy gondolom, hiszen velem függnek össze és sok örömet, de még több csalódást okoztak. A bennem maradt tövist is ki kellene húzni, elég bajt okoznak az ellenségeim, barátaim miért okoznának még többet?

A személyedet egyébként sem érintő múltkori levelem fenntartása, sőt még újabb tapasztalatok alapján csak jobban aláhúzása ellenére is a régi barátság szeretetével öllelek

Lajos.

Egyébként belátom azt, hogy van valami gusztustalan abban, ha türelmetlen vértanúk keresztjükkel víva akarják eldönteni, melyikük a súlyosabb.

LUIS SZALAY
54 W – 74 St.
404 apt.
NEW YORK 23 N.Y.

8. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

New York jun 7. 61.

Kedves Aladár;

Levelezésünk nagyon szakadozott volt, és a szinkronizálás hiánya miatt olyan tervezgetéseket tartalmaz, amik közben idejüket múlták.

A jelen esetben is ez történt. Itt engem közben „felfedeztek”, és egy hosszabb cikk következtében a „hónom alá nyúltak”.

A szerződésnek kettőnk levelezését érintő pontjai szerint:

19 Kovách Aladár értesítette Kolconayt a párizsi Szalay-kiállítás tervéről. Kovách Aladár Hagyatékában föllettem a tervezett kiállítással kapcsolatos alábbi Kolconay-levelet (ÖNB, HAN-s, KAH.M: 32.) Melléklet 1.

20 A tervezett párizsi kiállítás és könyvek (sem a Münchenben tervezettek) nem valósultak meg. Szalaynak Tollas Tiborral és a Nemzetőrrel (ahol több rajza megjelent) s a Nemzetőr-körrel való kapcsolata is meg-lazult, megszűnt. Ennek egyértelmű bizonyítéka Szalay és Tollas levélváltása, amely ugyancsak Kovách Aladárnál maradt fenn (ÖNB, HAN-s, KAH.M: 32.) Melléklet 2., 3.

1.) Sehol egyéni vagy csoportos kiállításon részt nem vehetek, csak akkor, ha a két fél „közös” megállapodással megtalálta a megfelelő helyet. Propagandát és kritikát a „közös” érdekek figyelembe vételével a „B” vél szolgáltatja.

2.) A szerződés aláírásától kezdve minden munkára a „B” félnek opciós joga van.

3.) Munkáim reprodukálási joga is a „B” félé. Könyvet a rajzaimból is csak ő adhat ki.

4.) Bármilyen politikai tendenciát az „A” fél lehetőleg kerül.

5.) Eddig megjelent összes munkáim a szerződés hatályán kívül vannak.

A hosszú, szabvány litániának ezek a pontjai tárgytalanná tették eddigi terveinket.

Nekem személy szerint jobban esett volna, ha magyar vonalon érkezhettem volna be, de évekig (15 év) hiába vártam, végül is el kellett adnom magamat. Siker és pénz biztosítva; ami kissé nehezemre esik, hogy le kell mondanom némely szerves tulajdonságomról. A Blankó féle klisékkel azt csináltok, amit akartok. Csak egy a fontos: a „Nemzetörben” ne nagyon publikáljátok a nevemet.

A Neked írt előző levelemmel egyidőben Kolconay Ervinnek is írtam, sajnos. Anyagot is küldtem neki, hogy próbáljon kinyomozni valami lehetőséget. Persze akkor még nem tudtam, hogy ő volt kombinációba véve. Remélem: nem tudott semmit sem csinálni, és így a mindent vissza levelém nem fog különösebb nehézséget okozni. Sajnáltnám nagyon, ha Ervinnek problémát okoztam volna, mert áldott jó fiú, akit régóta ismerek és nagyon szeretek.

A borús égből ez a napfény-csapás váratlanul jött, de a 25-ik órában, mert a Tollas féle pongyola információk teljesen letörtek, és magamra is kiáradó undort okoztak. Szinte örülök, hogy a teljesen hiába udvarolt magyar emigrációról leestem. Remélem, hogy a nyüzsgőbb és ragacosabb második vonalnak jobb szerencséje lesz az emigrációval. Apai-anyai ágon tiszta magyar származásom úgy is szálla volt mindig, most legalább cseh területen született (cseh kvótán jöttem be) magyarul is beszélő argentin állampolgár leszek a „magyarok” szemében. S ez így jó és így helyes.

Aladár, ne haragudj, „kell a harmat s a harmat drága”.

Szeretettel üdvözöllek

Lajos.

9. Szalay Lajos Kovách Aladárnak

New York 61 X. 6.

Kedves Aladár!

Eddig vártam türelemmel a beféért berlini katalógust, de még mindig nem érkezett meg. Nyugodtan elveszthetnek tekinthetjük, éppen ezért arra kérek, hogy eressz el egy másikat. Ha még a katalóguson kívül lenne bármilyen más rám vonatkozó (a legjelentéktelenebb is), azt is küldd el. Be szeretnék takarítani mindent, ha csak így tallózva is, ami hitvány vetésem silány aratásából kupacba rakható. Itt az ősz.

Tollason keresztül nyilván értesültél, hogy mégis megcsináljuk a magyar srácokkal a brunswicki kiállítást.²¹ Mielőtt magyarságból mások által megérdemelt nyugdíjba vonulnék, gondoltam egy utolsó kigörnyedés már se nem árt, se nem ront.

Az emigrációhoz, mint levágott karhoz készített műtest, a mesterkéltné körülmények nem váltak be.

Van valami szörnyű, hogy a magyar, aki olyan szépen hal meg, ennyire csúnyán tud élni. Talán az annyira gyors és szép halál csak egy gyenge élet rövidzárata lenne? Még a szavunk járása is erre utal, hiszen mi mulatunk, tehát akkor érezzük jól magunkat, ha mulatjuk az időt, és a mulatott idő vége a halál.

S a sirt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül

S a sirban elnyúlt víg halott szemén örömkönnny ül.

Hogy végre nem kell neki percer perchez rakva arra ügyelni, miként lehetne hatásosan élni. Lám, a hatezer éves „gyávaság” erős volt arra, hogy az időt ne mülassa, hanem a legszörnyűbb megpróbáltatások idejé is éber fősvénységgel az életért kamatoztassa.

Senki jobban ezt nem értheti nálad, Aladár. Szörnyű lehet Neked is látni, hogy a brazil agyu emberek mennyi dudvát burjánzottak a szabó dezsői őstelevény nevében ahelyett, hogy becsületes parasztként művelték volna szántatlan jó magukat.

Im az ész nem rég is atombombát talált

Mely a dudva népre szórja majd a halált.

„Zseni” vagy nem „zseni” hull előtte sorban:

A műveltség győzött abban az atomban.

21 Report – Hungarian Week, Oct. 23–29. The Ledge, Rutgers, the State University, 1961.

"THE DESTINY OF MANKIND IS FREEDOM."

HUNGARIAN WEEK

Oct. 23-29, The Lodge, Rutgers, the State University.
1961

R
E
P
O
R
T

Scandal or HOPE

HUNGARIAN WEEK

Oct. 23-29, The Lodge, Rutgers, the State University.

*6/1-2. kép. Szalay Lajos 1956-os rajzai felhasználásával készült kiadványfedelek,
Hungarian Week, 1961. oct. 23-29., Rutgers University*

Remélem Arany nem vásik el ebben a savasságban, amivel átmartam Lajos szavát. Mentésemre szolgáljon, hogy én nem vagyok „Nagy”, csak Szalay.

Valamit motyogtak itt a fiúk, hogy Tőled, Tollastól vagy a Nemzetőrtől várnak le- vagy különnyomatot a nálatok lévő klisékről. Írják erről pár szót.

Errefelé, hála Istennek, békés hírek járnak. A skizofréria kapitalista-kommunista ellentétje szépen kidolgozta a szemben álló költségvetések terhére az atombombát. A népszövetség egy újabb (persze nagyon régi) helyen újra megalakul, és a kézben tartott atombombával elrendezi az egy akol egy atom világot. Béke porainkra.

Változatlan szeretettel (bizonyíték, hogy Neked mardosok) üdvözöllek

Lajos

Lajos Szalay
54 W 74 St
404
New York 23 N.Y.

10. Kovách Aladár Szalay Lajosnak

Lajoskám, jószívem – eljut-e hozzád e kis kékmadar aerogramm, hosszú évek és sok kísérlet után lehet-e reményem? Te is kerestél, tudom, ami levél jött, azaz hozzám eljutott, őrzöm. [...]

Szeretett jó barátom, sorstárs Lajoskám. GENEZIS-re²² széles levélben reagáltam. Michelangelói. Nemes alkotás, leszűrtség, mely megőrzi az invenció frissességét, nagy, áradó gazdagságát. Megmarad az időben.

22 Genesis. A Graphic Interpretation 124 drawings Lajos Szalay. Bev.: David H. C. Read. Madison Avenue Church Press, New York, 1966.

Voltál odahaza is. Beszéltél-e vajon Kassákkal? A hallgatag Kassákkal. Elhallgatott. Örökre.

Féltre tettem Magyar Nemzetbeli beszélgetésedet. Megtudja-e majd az UTÓKOR, hogy mi van mögötte? Odahaza nagyon megértik a ki nem mondott szót. Megtanulták. Hódolatuk legnagyobb jele, hogy lenyeltek „56”-ot. Októbert, melyet jobban megéreztek kilométerezrek távolából, mint Európa. Csúnya megöregedni. Tizedik kezem ez, látod, hétéves ciklusokban. De a rejtelmes Én-ünk ugyanaz.

A Genézis és a Genetika a Titok.

Az én-tudat, – az ember tudja, hogy megismételhetetlenül egyetlen, egyedi példány. Tudja a Halált. Elmúlik minden. Szereted Krúdyt? Egyik legcsodálatosabb magyar Zseni, ugye – sorok maradnak meg.

És jelek a porban – amit az őseim rajzolt s amiket Te.

Eljutottunk a neutron-bombához is.

Itt állunk a Harmadik Évezred küszöbén. (Anno 2001)

S Isten akkor újakezdi az aminó savakkal.

Isten optimista. Teheti. Ővé a legfélelmetesebb hatalom, az Idő is. Az Örökkévalóság.

Szervusz Lajoskám, szervusz

Szeretettel

Ali

1977. július 25.

(Kovách Aladár, A-1150 Wien Meisel str. 3/27. Ausztria)

MELLÉKLET 1.

GALERIE
SAINT-LOUIS
EN L'ISLE

Paris, 1961 január 28

Kedves Alikám,

Köszönöm leveledet, és már előre is örülök annak, hogy együtt rendezhetünk egy esetleges Szalay kiállítást. Azért írom „esetleges”, mert tisztában vagyok ennek nagy horderejével és jelentőségével, még nem látom tisztán az ezzel járó költségeket, anyagilag galériám még a kezdeti nehézségekkel küzd, így külső segítség nélkül csak egy megszokott méretű kiállítás rendezését tudom biztosítani. Szalay pedig ennél többet kíván és érdemel.

Én igen jól ismerem őt és művészetét, végtelenül sajnáltam, mikor különböző csábításoknak engedve felcserélte a párisi nyomort egy délamerikai „jóléttel” gondolva, hogy ez esetleg művészi fejlődésére nem lesz túl jó behatással. Azóta teljesen nyomát vesztettem és érdekes coincidence, hogy leveleddel majdnem egyidejűleg kaptam üzenetet tőle Amerikából. Remélem művészete ott is megmaradt, ami volt.

Mint a mellékelt meghívóból látod, ez a legújabb kiállítás március 11-én befejeződik, utána egy francia szobrász jön, úgyhogy galériám áprilistól kezdve szabad, fix szerződése senkivel sincs, így nyugodtan tervezgethetünk.

A mostani WIETERNIK kiállításra kb. kétezer meghívót küldött szét. Természetesen a vernissage cocktail-re az összes műkritikust meghívom, valamint címtárunkban szereplő műgyűjtőket képkereskedőket. A Szalay kiállításra nagyobb sajtópropagandát kellene kifejteni, amit segítségeddel talán el is lehetne érni.

Van egy pár műkritikus ismerősöm, akik rendszerint írnak is.

A Terbots kiállításnak elég szép sajtója volt.

A galéria két termében kényelmesen elfér 40 rajz, sőt több is, esetleg egy másik galériát is be tudok kapcsolni, amelyek a 8. kerületben van. Ezt igen jelentős művészeknél szokták csinálni, akik az egyikben festményeket, másokban rajzokat állítanak ki egy időben.

Amint látod, ötleted lelkesedésre talált nálam, egyelőre nem írok többet, csak annyit, hogy végtelenül örölnék, ha sikerülne.

Szeretettel ölel Ervin

U.i. Bíró Pistáról csak annyit, hogy sok nehézséggel küzd, és lassan teljesen elmerül a házmesterpletykák ingoványos útvesztőjében.

Lajos Szalay
54 W 74.St.
New York 23.N.Y.

New York 1962. szept. 14.

Kedves Tibor!

Őszintén sajnálom, hogy kedves és megtisztelő kérésedet ezúttal meg kell tagadnom.

A NEMZETŐR egyik rajzomat a csendőrség dicséretére írt cikk illusztrálására használta, és ezzel engem káros vádakkal tett ki. Mivel én a NEMZETŐRT nem kapom, csak a támadásból értesültem az inkriminált tapintatlanságról, és most is csak annyit tudok, hogy a szememre vetett rajz valami lovast ábrázol.

Személyes tapasztalatok hiányában a csendőrségről nincs véleményem, de a ma már Téged is meghatározó illetékeseknek annál inkább van. Te, talán jobban is mint más, tudod, hogy illetékesek érzékenysége határozza meg véleményeink tartalmát és formáját és azok veszélytelenségének arányában életlehetőségeinket is.

Ha a Nemzetőr illetékesek által kijelölt villám-hárító szerepében egy ilyen rövidzárlat történik, ez a Ti gondotok, és semmi esetre sincs jogotok arra, hogy a kérdésben még általánosan sem érdekelt személyt nehezégekbe hozzatok, különösen akkor, amikor nagyon jól tudjátok, hogy sem módotok, de talán még szándékotok sincs arra, hogy a bajba hozott személyt hatásosan megvédjétek.

A klisék birtokotokban vannak, mert Aladár úgy biztatott, hogy éppen illetékesek fellebbezhetetlen ízlésére való különös tekintettel egy érzékeny mellekre is leszívható nikotexezett kiadást fog csinálni a rajzokból.

A klisék egy része a forradalom által okozott fájdalom kiáltásai, okoltak de szándék nélküliek, mint az őszinte jajgatás, és csak diagnoszisa szolgálnak. Egy pontos diagnózis reményében engedtem és segítettem a közlésüket, de ma világosan látom (Te is), hogy a diagnózis már kialakult illetékesek érdeke szerint, és itt van kioperálásunk ideje. Fájó idegek narkózis alatt vannak, ha a „kéjgáz” hatása miatt félrebeszélőnek vagy hányóknak, hát ott van Afrika.

A forradalomra vonatkozó rajzaim tehát akronizmus; idétlenségük és foszlottságuk még arra sem jó, hogy szintén megölt versek szemfedői legyenek.

Kérésed megtagadásából magától jön, hogy én meg azt kérem, ne írj rólam a nevezetes magyarok között, és ha lehet, költségre küldesd vissza a kliséket.

Nem szívesen tárgyalok ilyen érzékeny dolgokat egy levél védelme alatt, ha nyári ittléted alkalmával felkerestél volna, személyesen mondtam volna el ugyanezt.

Szívélyesen üdvözöllek, *Lajos*.

1962. szept. 21.

Mr.
Lajos Szalay
54 W. 74 St.
New- York 23. N.Y.
U.S.A.

Kedves Lajos!

Szeptember 14-i soraidat köszönettel megkaptam. Nem tudtam hová lenni a megdöbbenéstől, amikor olvasnom kellett, miszerint egyik rajzodat a csendőrség dicséretére írt cikk illusztrálására használtuk volna fel, amely Téged kényes vádakkal tett ki. Az is megdöbbenett, hogy annak ellenére, hogy két évvel ez előtt Amerikából való visszatértem után tiszteletpéldányban a lapot megindítottuk címedre, – nem kapod, ha kapnád megcáfolhattad volna ezt az aljas rágalmat. Bár nem vagyok gazdag ember, de szívesen fizetek ezer dollárt annak, aki azt a bizonyos csendőrséget dicsőítő cikk melletti rajzodat nekem bemutatja. Visszamenőleg szívesen megküldjük Neked a számokat, hogy Magad is meggyőződj erről.

Gondolhatod, hogy tisztelünk és szeretünk annyira, hogy nem mellőzünk a tiszteletpéldánysok sorából. Valószínűnek tartom, hogy a szerencsétlenül járt, vagy meggyilkolt Gyümölcsfalvy Imre barátunk utóbbi időbeni hiányos munkájából vagy abból adódhatott, hogy más címre mentél és nem közölted az új címet a kiadóhivatallal. Mindenesetre elnézést kérek ezért, és most új kiadóhivatali vezetőnknek, dr. Mikofalvy Lajosnak (München 34. Postfach 70.) még ma írok, hogy a továbbiakban tiszteletpéldányként megindítsa a lapot Neked. Leveled és válaszom másolatát továbbítom Kovách Aladárnak, akinek az új címe: Wien, XV. Meiselstrasse 3/27. Mivel én egy hét múlva Afrikába indulok, a klisék ügyében majd ő fog intézkedni.

Megdöbbenéssel olvastam soraidat, és visszaemlékszem az éjszakai beszélgetésünkre, amikor nem a rideg papírosra kell leírni a szavakat, mely elferdíti mindig a valóságot, Te mint a szabadságharc legmélyebb átérző művésze és magyar fajtánk féltett tehetsége, hogy írhatod le, hogy anakronizmus, amit lerajzoltál és idétlenségük nem alkalmasak a megölt versek szemfedőjének. Ezt a mélységes pesszimizmust egy órán át cáfolni tudnám, akkor hacsak a múlt esztendő „tízmilliós aláírási” akciójára hivatkoznék, amelynek megszervezését végeztük szerte a világon és államelnököktől kezdve miniszterekig, valamint szakszervezeti vezetőkig és diákoktól kezdve munkásokig mindenki résztvett. A több mint tízmillió egyéni aláírás és közel százezer levél, mely részben ide, részben más gyűjtőközpontokba futott be, azt bizonyítja, hogy szerte a világon nem felejtették el a forradalmunkat, és ép ma hallottam, hogy a magyar ügyet újból tárgyalni fogják. Afrikai utamnak is első célja, hogy függetlenül a nagyhatalmak közötti hidegháborútól, a magyar ügyet mint erkölcsi tényezőt felmutassam, és barátokat szerezzek ott is.

Ami a verseket illeti? Eddig közel száz költőtől gyűjtöttem össze a világ minden tájáról költeményeket és fordítjuk le öt éve szorgalmasan, hogy maradandó emlék maradjon a következő nemzedéknek, s mennyire élő valóság még ma is mindaz, ami 6 éve történt. – Ezt Gloria Victis címmel szeretnénk majd kiadni, és olykor a lapban hozunk belőle bemutatót.

Hát még a rajzaid? Míg verseink, melyek eddig hat nyelven jelentek meg, irodalomtörténeti szempontból csak halvány színfoltként élnek majd, vagy talán úgy sem, addig a Te rajzaid a zseni megdönthetetlen erejével örökké élni fognak!

Mindezeket nem azért írom Lajoskám, hogy Téged akár hízéssel, vagy más úton rávegyeek arra, ami nekünk oly nagy dolog lett volna, a döntést Rád bízom, de egyáltalán szeretnék biztosítani:

Hat évig mindig vigyáztunk arra, hogy ne sértsük meg azokat az öröket, akikre célzol. És ezt a könyvet nem egy emigráns magyar csoport adja ki, de egy amerikai kiadó olyan amerikai költők fordításában, akik előtt még a támadók is mélyen leveszik majd a kalapot. Igenis biztos vagyok benne, hogy ezt, a kis kötet angol nyelven úgy Ázsiában mint Afrikában is sikert ér majd el, és nem kompromitál senkit.

Végül abban is bízom, hogy a történelmet nemcsak a földi erők igazgatják, és a Te tehetségedet sem a földtől kaptad, hanem magasabb erők ajándéka.

Ha annyi kompromisszumba belemennél – hogy mint a spanyol kiadásból való átfényképezést említjük meg szelidebb 6–8 rajzodat, az is nagy dolog volna számunkra. – Szeretném, ha ezzel kapcsolatosan a készülő kötet háteréről dr. Horányi Tibor barátomat meghallgatnád, aki igazolja a dolgot Amerikában, és akinek megírtam, hogy vegye fel Veled a kapcsolatot. Ő épp olyan lelkületű mint mi vagyunk, és biztos vagyok benne, hogy minden téren segítségére tud lenni. Mivel én már nem leszek itt, arra kérlek, neki majd válaszoljál. Címe: 314.E. 83 St. Apt. 4.W. New York City N.Y. Telefon: RH 4-8210., TR 9-1327.

Kedves Feleségednek tiszteletteljes kézcsókom tolmácsolását kérve, Téged ragaszkodó szeretettel és tisztelettel köszönt:

(Tollas Tibor)

DIE BRIEFE DES LAJOS SZALAY AN ALADÁR KOVÁCH (DOKUMENTE - ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WIEN)

Das über mehr als ein halbes Jahrhundert andauernde schöpferische Lebenswerk von Lajos Szalay (1909 - 1995) entstand in seiner ungarischen Heimat wie aber auch in Paris, in Argentinien und in New York (1947-1988). Die heimische wie auch die ausländische Szalay-Literatur befaßt sich in erster Linie mit seinen Ausstellungen, seinen Skizzenbüchern und mit den von ihm illustrierten Büchern. Ebenso sind mehrere Interviews und Gespräche mit Szalay erschienen.

Aus seinem Briefwechsel wurden bisher keine bedeutenden, an seinen Lebensweg und seine künstlerische Laufbahn anknüpfenden Dokumente veröffentlicht. Abgesehen von den ihm am nächsten stehenden Angehörigen (mehr oder weniger nahestehende Mitglieder seiner Familie) unterhielt er briefliche Kontakte zu seinen Künstlerkollegen (z.B. zu László Gyula), zu seinen Verlegern (z.B. zu István Farkas vom Verlag Új Idők /Neue Zeiten/ und zu János Domokos vom Verlag Europa) und zu seinen Freunden (z.B. zu Aladár Kovách). Szalay sandte seine Brief-Neuigkeiten aus Argentinien und New York nach Europa, nach Ungarn und anderswohin. Sein Leben und sein Wirken sind in Briefen eingefangene Nachrichten.

Seine an Aladár Kovách gerichteten Briefe lassen eine von Krisen und Konflikten belastete Periode aus dem Leben des Zeichners deutlich werden, jene Zeit des Abschieds von Argentinien (Buenos Aires) und der Umsiedelung in die Vereinigten Staaten von Amerika (New York). Seine Gründe und Motive kommen hier ebenso zu Tage wie seine Unsicherheiten und Ängste. Für den Graphiker und den Schaffenden, dem es stets daran gelegen war, seine künstlerische Ausdrucksweise und deren Möglichkeiten zu erweitern und zu bereichern, war es überaus wichtig, in Europa (z.B. in Paris) erneut (mit Ausstellungen) gegenwärtig zu sein und wieder zu erscheinen (mit Büchern). Bei den sich wiederholenden Anläufen hierzu mußte Szalay bittere Enttäuschungen von Seiten der ungarischen Emigration erleben. Erfolglosigkeit und die ausbleibende Anerkennung lösten in ihm das Gefühl des Abgeschriebenseins und der Unzugehörigkeit aus.

Aladár Kovách (1908-1979) gilt als Jugendfreund von Szalay, als einer, der auch seine Laufbahn beeinflusste, als sein Zeitgenosse und Vertrauter. Er gab das erste Skizzenbuch von Szalay heraus, das für die ungarische Kunstgeschichte von Bedeutung war (*Die Zeichnungen von Lajos Szalay Hatvan*). Zur Zeit ihrer Korrespondenz lebte er in Wien (9. Juni 1959 - 25. Juli 1977) und war als Redakteur (Nemzetör, München), Schriftsteller und Journalist tätig.

Sein schriftlicher Nachlaß wurde von der Österreichischen Nationalbibliothek aufgekauft. Aladár Kovách bewahrte neben den Briefen von Szalay auch die Klischeeabzüge vieler Zeichnungen von Szalay, Buchfragmente und andere Dokumente auf. Somit stellt die Aladár-Kovách-Sammlung der Österreichischen Nationalbibliothek Wien gleichzeitig auch ein Dokumentenarsenal ersten Ranges über Szalay dar.

György Sümegi

A HAGYOMÁNYTEREMTÉS KÍSÉRLETE (Csorba Zoltán több mint fél évszázados borsodi irodalomtörténetéről)

PORKOLÁB TIBOR

(EZ VAN) Egy fiatal miskolci gimnáziumi tanár 1942-ben (saját kiadásában) megjelentette *Miskolc és Borsod az irodalomban* című regionális irodalomtörténeti szintézisét. A könyv alapmű lett, legalábbis helyi szinten. Évtizedeken át a *Csorbát* használták (és használják még ma is) a helyi kultúrpropagandisták, a honismereti és várostörténeti vetélkedők résztvevői, az önképzőkori diákság, az irodalmi rendezvények szónokai, a szakkörvezető tanárok, a kulturális rovatok szerkesztői, a helyismereti részleg könyvtárosai, a szakdolgozatot író tanítóképzős lányok, a helytörténeti pályázatok díjazottjai – egyszóval: mindenki. A *Csorba* roppant tekintélynek örvendett, a helyi irodalommal foglalkozó munkák csak a legritkább esetben mondtak le a *Csorba*-citátumok beépítése által nyerhető legitimitásról. Ebből következően a *Csorba* recepcióját a *kultikus attitűd* határozta meg. A kritikainak nevezhető interpretációk szinte teljes hiánya¹ nyilván azzal függött össze, hogy a *Csorba* valóban hiánypótló összegzésnek számított (és bizony még ma is az egyetlen használható regionális irodalomtörténeti kézikönyvnek tekinthető). Tehát: *ez volt* (és bizony *ez van*). Ahogy Kovács Dániel írja: „a helyi irodalmi hagyományoknak máig is legalaposabb ismertetése. Akiknek birtokában van, becses könyvritkaságaik között őrzik, s nincs Miskolc, vagy Borsod megye múltjával foglalkozó szerző, aki Csorba Zoltán könyvét nélkülözni tudná.”² Persze ez a hiánypsziichózis is a *Csorba* nimbuszát emelte. A *Csorbához* ugyanis nem lehetett csak úgy hozzájutni: elkeseredett küzdelem folyt azokért a meglehetősen elhasznált példányokért, amelyek valami különös véletlen folytán (*olvasótermi használatra* bejegyzéssel) megmaradtak a könyvtárakban.³

Nem kis elégedettséggel hozom a (Tisztelt) Olvasó tudomására, hogy a Fekete Pál és Társai miskolci nyomdájában készült 160 oldalas *Csorbának* egy dedikált példánya van a birtokomban.⁴ A címlap belső oldalán ez a (fekete tintával írt) autográf szöveg olvasható: *Porcs Kálmán tanügyi főtanácsos úrnak őszinte tisztelettel Dr. Csorba Zoltán. Miskolc, 1942. dec. 13.* A könyv (a kíméletes használat ellenére) a szétesés határán áll, ráadásul utolsó oldalait vastag kék ceruzával firkálták össze. (Kiradírozhatnám, de nem akarom kiradírozni.) Leltári száma is van a *Csorbának*: 21858, viszont pecsétet (érdekes módon) nem találtam benne. A kötet ugyan hosszabb ideje nálam van, de nem az enyém. A pecséthiány ellenére tudom, hogy a Herman Ottó Múzeum tulajdona. (Melles-

1 Alighanem az egyetlen kivétel *Bán Imre* (1944) alapos kritikája, amelyre – ezúton is köszönöm – Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmem.

2 Kovács, 1991.

3 A hiány(pszichózis) már a múlté: a miskolci Felsőmagyarország Kiadó megjelentette a *Csorbát* a szerző válogatott tanulmányaival együtt (*Miskolc és Borsod az irodalomban. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, 1994).

4 A (Tisztelt) Olvasónak azt is a tudomására kell hoznom, hogy a *Csorbámat* bizony senkinek sem adom kölcsön.

leg nagyon érdekelne, hogy miként kerülhetett Porcs Kálmán tanügyi főtanácsos úrtól a múzeum könyvtárába ez a 21858-as számú példány.) Tehát nálam van, én birtoklom, használom, lapozgatom, és azt hiszem, még jó ideig nem fog visszakerülni a múzeumi könyvtárba.

(ARRÓL A BIZONYOS LOKÁLIS NÉZŐPONTRÓL) Amikor először vettem kézbe a *Csorbát*, gyanakodva méregettem. Nem tagadom, érdektelen helytörténeti adathalmaznak, valamiféle vicinális historiográfiai próbálkozásnak tekintettem. (Talán egyedül a címlap puritán tipográfiája nem taszított, bár a középre zárt *irodalomban* szó alatt ott éktelenkedett egy vonalkódra emlékeztető, fordított piramis alakú ábracsökevény.) Ezt a szigorú álláspontot az irodalom táj-, illetve földrajzi szempontú vizsgálatával szemben érzett kételyeim táplálták. És mivel egyáltalán nem voltam biztos abban, hogy lehet helyi perspektívából irodalomtörténetet írni (pontosabban: biztos voltam benne, hogy nem lehet, de ha esetleg lehet, akkor sem szabad), alig leplezett ellenszenvvel viseltem minden ilyen jellegű kísérlettel szemben. (Az a kérdés, hogy lehet-e és szabad-e egyáltalán irodalomtörténetet írni, fel sem merült bennem.) Meg voltam győződve arról, hogy a *regionális közelítésmódból* nem következhet más, mint provinciális lábnyomkultusz, (gyakran kétes hitelességű) topográfiai adatok végtelen halmozása. A helyi irodalmat számomra az jelentette, hogy a helyi költő (helyi prózaíró általában nem volt) néha megkapta a helyi irodalmi díjat, aztán felolvassott a helyieknek azokból a műveiből, amelyek a helyi lapban jelentek meg, és amelyek (talán) fontos szerepet töltek be a helyi tudat formálásában. A helyi irodalmi tradíciók pedig az „ITT JÁRT PETŐFI SÁNDOR”-típusú – rendszerint pontatlan, helyesírási hibáktól hemzsegő – emléktáblákban manifesztálódtak. (Mellesleg: hol nem járt Petőfi Sándor?) És én rezzenéstelen arccal néztem ezeknek az emlékhelyeknek a szívós, kitaró, ám reménytelen küzdelmét a pusztulással: láttam a repedezett márványimitációkat, a kopott aranyozásokat, az elfolyó betűket, az aránytalanul nagy, betonvasból hajlított, rozsdás kampókon lógó mumifikálódott koszorúkat, és azt, hogy előbb-utóbb villanyoszlopot, telefonfülkét állítanak eléjük és festékszóróval fújják le őket. Úgy véltem, hogy ezeket a szomorú kegyhelyeket a helyiek csak azért nem felejtik el, mert (a honismereti mozgalom helyi kádereit és a helyi honismereti szakkör aktivistáit leszámítva) nem is tudnak a létezésükről. A *Csorba* ezt a lokális irodalmiságot látszott közvetíteni a (Tisztelt) Olvasók számára.

Csak jóval később, a *Bevezető* elolvasása után tűnt fel, hogy a *lokális nézőpont problematikussága* Csorba Zoltánt is élénken foglalkoztatta. Meglepetéssel konstatáltam, hogy (ha elmélyült teoretikus alapozottságot hiába is keresnénk nála)⁵ mégsem hagyta reflektálatlanul ezt a témakört, sőt szakmailag releváns kérdései is vannak: „Felvethetjük a kérdést, hogy lehet-e beszélni borsodi tájról, népről és irodalomról? Vajon nem egy irodalmilag illetéktelen közigazgatási fogalom becsempészése-e ez a költészetbe? Sokan talán olyan mesterkéltn rendező szempontnak fogják ezt ítélni, mint görög katolikus magyar irodalomról, vagy a kisiparosok magyar irodalmáról beszélünk.”⁶ Örültem, hogy a *Csorba* szerzője számára sem tűnt teljesen problémátlan szellemi kalandnak egy regionális irodalomtörténeti szintézis megírása. Azt viszont álmélkodva vettem észre, hogy milyen gyorsan rátalált a problémák kiiktatásának (talán leghatékonyabb) módjára. Azzal ugyanis, hogy bevezette az „érzelmi közösség” és „közösségi

5. Ez még akkor is így van, ha a szerző a *Bevezetőben* Taine ún. milióelméletére és Nadler „etnológiai irodalomszemléletére” is hivatkozik.

6. *Csorba*, 1942. 5.

összetartás”, az „azonos emléktartalom” és „hagyománykincs” meglehetősen homályos (bár számára bizonyára jelentéssel bíró) fogalmait, sikerült a felvetett (kellemetlen) problémákat elegánsan, szinte észrevétlenül úgymond a szőnyeg alá söpörnie.

Mert problémák bizony vannak. Az (absztrakt) „hazával” ugyan szembeállítható a (konkrét) „tájhaza” fogalma,⁷ és persze kijelenthető, hogy „aki a tájak lelkét akarja megismerni, forduljon az irodalomhoz”,⁸ viszont arról sem illik megfeledkezni, hogy a jó irodalom sohasem valami „specializált és inkább etnográfiai érdekességű tájirodalom”,⁹ és hogy „a nagy írók sohasem kizárólag egy tájnak az írói”, még akkor sem, ha „mindig belegyökereznek valamely tájba”, mely táj „hangulatainak színét az egész kultúrára vetítik rá”.¹⁰ A *Bevezető*ben vázolt koncepció talányossága („Könyvem nem az irodalomtörténet borsodi kivonata. Figyelemmel követtem az egész nemzeti irodalom fejlődését, de a mi regionális irodalmunkat egységben, önálló fejlődésében is figyeltem.”¹¹), félreismerhetetlenül árulkodott arról, hogy a szerző kísérletet tett pozíciójának meghatározására. Ezt az öndefiníálást annak ellenére is megkísérelte, hogy tisztában volt *irodalmiság és regionalitás* viszonyának (nehezen feloldható) ellentmondásosságával, összetettségével. Egyfelől megkérdőjelezte egy autochton borsodi irodalomtörténet létjogosultságát, másfelől azonban fenntartotta a helyi irodalom önálló fejlődésének lehetőségét; egyfelől elismerte a regionális irodalmiság integratív jellegét, beágyazottságát, másfelől viszont hangsúlyozta a tájirodalmak bizonyos fokú autonómiáját és elkerülhetetlen szeparációját. Minden bizonnyal ez a (sokszor zavaró) kettősség tekinthető a *Csorba* egyik legszembetűnőbb sajátosságának.

És nyilván ez a kettősség vezetett azokhoz az *értékelési zavarokhoz*, amelyek miatt a szerző maga is mentegetőzni volt kénytelen: „Ha a tárgyilagos törekvés dacára is néha túl kedvezőnek tűnne fel bírálatom, az nem a színvonal leszállítása miatt történt. Egyszerű magyarázata a tárgyközelség: közlőlől, szeretettel vizsgálva a dolgokat azok kissé megnőnek. Ez még nem jelenti az irodalmi pietizmus túlzásait.”¹² A szerző valóban nem külső nézőpontból, nem valamiféle tudományos objektivitás illúziójával konstruálja meg historiográfiai szintézisét. Munkáját a *vállalás és azonosulás* (emocionálisan megalapozott és hitelesített) *gesztusa* hatja át. Ez a „közelség” és „szeretet” grammatikailag a többes szám első személy demonstratív jelenlétében, a birtokos viszony feltűnő gyakoriságában fejeződik ki („városunkban”; „múzeumunkban”; „a mi vidékünk népe”; „a mi hullámozó borsodi tájunk”; „a mi kedves bükki novellistánk”), a szöveg modalitásának szintjén pedig egyfajta állandó emelkedettségben, (diszkrét) érzelmi telítettségben mutatkozik meg.

Ez a hangsúlyozott személyesség és elkötelezettség egyrészt nagyon rokonszenvesé teszi a *Csorbát*, másrészt viszont meglehetősen veszélyes pozícióba kényszeríti: az első lapjától az utolsóig a *vállalható regionalizmus és az öntudatos provincializmus határmezsgyéjén* kell egyensúlyoznia. Ez a (túlzás nélkül állítható) bravúros mutatvány azonban nem mindig sikerül, a szerző néha (megmosolyogtató) patrióta túlzásokra ra-

7 Pl.: „mi lett ez a haza? Elvontság, mint az emberiség. Adjátok vissza az embereknek a tájhozát [...] A nemzet életének melegedőtűzeit a tájhozák közepén kell kigyújtani [...]” (*Németh*, 1934. 77.)

8 *Szabó*, 1988. 128.

9 *Babits*, 1925.

10 *Babits*, 1987. 391.

11 *Csorba*, 1942. 8.

12 Uo. 8.

gadtatja magát: az egyébként valóban kitűnő, miskolci születésű Daykából például így lehet a Balassitól Csokonaiig terjedő időszak nemcsak „legkiválóbb”, hanem „legigazabb” költője¹³; a rimkovács Kovács Lajos így emelkedhet „Borsodompájává”¹⁴; „a legtipikusabb borsodi költőnek” nevezett Lévyből pedig így válhat „a századvég egyik legnagyobb költője”¹⁵. A századvég – a *Csorba* szerint – egyébként is a borsodiaké. Ami lényeges történet ekkor a magyar irodalomban, az mind-mind borsodi literátor nevéhez köthető: „Ha a politikai vezetésben kevesebb is a szerepe a borsodi magyarságnak a század végén, annál jelentékenyebb az irodalomban. Kazinczy Gábor, a bánfalvi remete innen irányítja csendesen az irodalom életét Toldy Ferencsel együtt. 1867-től 1892-ig a miskolci Vadnay Károly szerkeszti egyetlen szépirodalmi lapunkat, a Fővárosi Lapokat. [...] A magyar irodalom vezető lapja, a Budapesti Szemle a borsodi Lévynek és barátainak hatása alatt él, s a nagy irányváltozás, az irodalom századvégi forradalma is borsodi névhez fűződik: Kiss Józseféhez.”¹⁶ Az idézett szövegrész állításai azonban (szinte kivétel nélkül) vitathatóak: nehezen hihető, hogy a „bánfalvi remete” 1850 és 1864 között (akár Toldyval, akár nélküle) *innen* irányította volna az irodalom életét¹⁷; Vadnay csakugyan Miskolcon született, de *miskolcisága* a Fővárosi Lapok szerkesztői teendőinek ellátásában (feltehetőleg) csekély mértékben befolyásolta; a Budapesti Szemlét szerkesztő Gyulai Pál valóban közölte barátjának, a *borsodi* Lévynek néhány költeményét, de ezek a (szerény) munkáscskák a legnagyobb jóindulattal sem lehetnek számottevő hatással „a magyar irodalom vezető lapjára”; a mezőcsáti születésű Kiss József tényleg fontos szerepet töltött be a kor irodalmában, ám „az irodalom századvégi forradalmát” (egyedül) az ő (igaz *borsodi*) nevéhez kötni – meglehetősen merész (sőt vakmerő) vállalkozásnak tűnik. Az idézett szövegrészben a lokális szempont érvényesítése zavaró pontatlanságokhoz, súlyos aránytévesztésekhez, önkényes túlértékelésekhez vezetett. Ezeket a deformációkat a borsodi irodalom jelentőségének elfogadtatására irányuló alkotói hevület ugyan érthetővé teszi, de elfogadhatóvá nem. A „tárgyközelség” nemcsak tendenciózus tárgyi tévedéseket, problematikus kinyilatkoztatásokat eredményezhet, hanem a közlés logikai rendjét is kikezdeheti. Az 1823-ban megnyitott állandó miskolci színházról például ez olvasható a *Csorbában*: „Ez volt Magyarország első állandó színháza [...]”¹⁸. A tendenciózus tárgyi tévedés nyilvánvaló.¹⁹ A szerzőt azonban a görcsös bizonyítási vágy még tovább ragadja, a mondat ugyanis így folytatódik: „a fővárost 10 esztendővel előztük meg”. Látható: a *Csorba* sem mentes sajnos a helyi kultúra legitimációját szolgáló oppozicionális beszédmód (infantilis) retorikájától.

Úgy gondoltam tehát, a *Csorba* szembesül ugyan a lokális nézőpont által felvetett problémákkal (éppen a problémák felismerése, a reflektáltság emeli ki a szokványos helytörténeti munkák sorából), ám e problémákat a gyakorlatban nem mindig tudja megoldani. A hibák és hiányosságok arra figyelmeztettek, a regionális szemlélet nem igazán alkalmas irodalmi jelenségek megközelítésére. A *Csorba* (kultikus) recepciója viszont arra döbentett rá, hogy az ilyen jellegű munkákra mégiscsak szükség van. Úgy

13 Uo. 43.

14 Uo. 134.

15 Uo. 123.

16 Uo. 117–118.

17 Ez az állítás egyébként Csorba Zoltán Kazinczy Gáborról szóló könyve (*Kazinczy Gábor*, Miskolc, 1970 és 1994.) alapján is megkérdőjelezhető.

18 *Csorba*, 1942. 76.

19 A tendenciózus (tárgyi) tévedés a mondat bővítésével könnyen korrigálható. Első változat: „Ez volt Magyarország egyik első állandó színháza [...]” Második változat: „Ez volt a *trianoni* Magyarország első állandó színháza [...]”

tűnt, ha bizonyos elméleti megfontolások diszkreditálják is, a befogadói igények kétségkívül rehabilitálják a regionális közelítésmódot. Fel kellett tennem a kérdést: miért ne lenne lehetséges (és miért ne lenne szabad) megírni a helyi irodalom történetét? Miért ne lenne lehetséges (és miért ne lenne szabad) helyi nézőpontból irodalmat konstruálni? Regionális irodalomtörténetet konstruálni ugyanis annyit jelent, mint sajátos (más) összefüggésrendszerbe, sajátos (más) kontextusba, sajátos (más) játéktérbe helyezni bizonyos irodalmi tényeket. (Ebben a lokális játéktérben például Lévy teljes joggal válhat a népnemzeti irányzat másodrangú költőjéből rajongva tisztelt költőideállá és morális életpéldává.) Be kellett látnom, hogy *a regionális perspektíva az irodalom egyik lehetséges, sőt adekvát nézőpontjának tekinthető*. Olyan közelítésmódnak tehát, amelyet egyfelől a konstrukció igényessége, hatásossága, másfelől az olvasói elvárások kellőképpen legitimálhatnak. Mindebből persze az következett, hogy a *Csorbát* (és a többi lokális irodalomtörténetet) többé nem intézhettem el kényelmes elutasítással: a gyanakvó megértés és a kellelten együttérés vált elfogadható viszonyulási móddá.

(KONSTRUKCIÓ ÉS REPRESENTÁCIÓ) A szerző (feltehetőleg) azért tért ki a helyi nézőpontból fakadó elméleti problémák részletesebb vizsgálata elől, mert úgy vélte, hogy a teoretikus kérdések (egyébként is kétes sikerű) megválaszolásánál fontosabb feladat a borsodi irodalom értékeinek felmutatása, a regionális irodalmi tudat megalapozása. A *Bevezető* arról tanúskodik, hogy a szerző a *múltteremtés* feladatára kívánt vállalkozni: „Itt kínálgott számomra az építő feladat: megkeresni a mi szerény, de számunkra értékes borsodi irodalmunknak múltba vesző szálait. A szerves egészbe: az időbe beállítani, történelemmé fűzni a sok magányos szigetember próbálkozásait, városunk, megyénk apró irodalmi kincseit. Meg akarom mutatni sok, az élet felületén élő miskolcinak, hogy itt is nyúlnak a mélybe ősi kultúrgyökerek, és könnyen felejtő borsodiaknak szeretném megmutatni helyi irodalmunk szépségeit. Szerény művemmel is megkedveltetni kívánám önmagunk előtt is a mi tájunkat, a mi népünket s erősíteni az azonos történelem és kultúra tudatát. [...] Bántott, hogy nem volt még helyi normánk sem. Bántott, hogy értékeinket nem becsültük eléggé, persze mások még kevésbé becsülték. [...] Borsod irodalmi kincse eddig azé volt, aki akarta, mert mi alig törődünk vele.”²⁰ A *Csorbának* tehát küldetése van: irodalmi múltat kell konstruálnia egy (a közfelfogás szerint irodalmi hagyományokban meglehetősen szegény) régiónak. Nemcsak azt kell meggyőzően bizonyítania, hogy a borsodi irodalom *létezik*, hanem azt is el kell fogadtatnia, hogy a borsodi irodalom (az egyetemes magyar irodalom felől nézve is) *számottevő, jelentős irodalomként létezik*. A regionális irodalmi tradíció megteremtésének igénye, a hatásos demonstráció szándéka persze roppant erőfeszítéseket feltételez, így nem meglepő, hogy a (tagadhatatlanul nagyszabású) vállalkozás heroikus jelleget ölt, a tisztán historiográfiai szakmai feladat patetizálódik és moralizálódik, *a konstrukció lényegében a reprezentációnak rendelődik alá*.

A *Csorba* nem tesz mást, mint elbeszél egy (szépen megkomponált) történetet, mégpedig azért, hogy e történetben megnyilatkozó hagyomány kultúraépítő-kultúra-fenntartó szerepére alapozva kísérletet tegyen a régió szellemi életének átformálására. Hangsúlyosan a jelennek szól ez a borsodi irodalomtörténet. Annak a (történeti) jelennek, amely megszólítható tradíciók hiányában permanens értékválsággal küszködik.

A *Csorba* így minden bizonnyal a (helyi írástudók által pontosan diagnosztizált²¹) *regionális szellemi krízisre adott válaszként* is értelmezhető. „A mi pátriánkban a folyóiratok abbamaradnak – olvasható a *Bevezetőben* –, az irodalmi életnek csak szalmalángfényeit, egy-egy személyhez kötött fellángolásait emlegethetjük. [...] Az új irodalmi szervezők, kezdeményezők sokszor nem is tudták, hogy előttük történt-e már valami. Az újabb munka nem folytatás volt, hanem előlrőlkezdés. Így veszték el kialakulófélben levő irodalmi hagyományaink, ezért történelmietlen Miskolcon az irodalmi élet.”²² Ez a lokális értékválság – a *Csorba* szerint – csak részben a helyi irodalmi hagyományok hiányának következménye, sokkal inkább a mégiscsak létező (szerény) tradíciókkal való közösségi dialógus problematikusságára vezethető vissza. Nagyon valószínű, hogy éppen a helyi literátus köztudat dialógusképtelenségének felismerése készíthette a szerzőt irodalomtörténetének megírására. Innen nézve a *Csorbának* kettős funkciója van: egyrészt tudatosítania kell az irodalmi múlttal való kommunikáció súlyos zavarait, másrészt hatásos példát kell mutatnia a hagyománnyal való konstruktív párbeszédre.

Nem véletlen, hogy a *Csorba* terjedelmesebb része *regionális irodalomtörténeti adattárnak* tekinthető, hiszen a szerzőnek kísérletet kellett tennie a megszólíthatónak vélt helyi hagyomány felmutatására. Tehát aprólékos filológiai kutatómunkával össze kellett gyűjtenie azokat a literátorokat (biográfiai adatokkal) és műveket (receptiótörténeti adatokkal), amelyek egyfajta lokális irodalmi kánont alkothatnak. A helyi alapmunkák hiánya egyenesen arra kényszerítette a szerzőt, hogy már-már *topográfusi és bibliográfusi szerepkörre* is vállalkozzon: a *Csorba* néhol (leginkább a XVI–XVIII. századi egyházi írókat és műveiket bemutató fejezetek esetében) inkább emlékeztet valamilye borsodi irodalmi topográfiára, regionális irodalmi bibliográfiára, mintsem koncepciózus irodalomtörténetre.²³

A hagyománykonstruálás felelősségteljes művelete során a szerző számára minden bizonnyal nyilvánvalóvá vált, hogy a helyi irodalmi múlt ugyan viszonylag könnyen megteremthető, ám annál nehezebb olyan irodalmi tradíciót prezentálni, amely a lokális szempontokon túl is dialógusképes, azaz az egyetemes magyar irodalmi kánon(ok) részét képezheti. Másképp fogalmazva: a szerző számára (feltehetőleg) nem elsősorban a helyi hagyományok demonstrálása jelentett igazi kihívást, sokkal inkább problematikus feladatnak mutatkozott a *lokális kontextuson kívül is jelentős* borsodi szerzők és művek produkálása. Csakis ezzel magyarázható ugyanis a szerzőnek az az

21 E szomorú tünetek regisztrálása a miskolci szellemi (irodalmi) viszonyokkal foglalkozó áttekintések elmaradhatatlan kellékkévé vált: „valamelyes egységes irányban kifejlett helyi irodalomról [...] korántsem beszélhetünk. A vidéki város szűk keretei, sokszor aprólékos, kicsinyes viszonyai, az érvényesülés csekély tere, számos kiváló szellemünk mellett is lehetetlenné tette annak kifejlését [...]” (*Szendrey*, 1911. 196.); „Miskolc az irodalom szempontjából mindeztideig terra incognita volt az ország közvéleménye és irodalmi körei előtt. [...] Miskolcon csak elszórtan felbukkanó irodalmi jelenségek voltak, de irodalmi kultúráról beszélni sem lehetett.” (*Hajdú*, 1926. 5.); „Miskolc – irodalmi szempontból – sohasem volt jelentékeny hely. Nem volt főiskolája, mint Pozsonynak, Debrecennek, Sárospataknak, Kolozsvárnak, Pécsnek. [...] Olyan sajtója, mely az irodalmi törekvéseket szolgálhatta volna, szintén nem volt, csak a háború után. Úgyiszlóván egyetlen előfeltétele sem volt meg egy erőteljes irodalmi élet keletkezésének, kibontakozásának.” (*Halmay-Leszih*, 1929. 240.); „Miskolcnak nincs [...] magasabb szellemi egysége, laza város. Házai fölött nem lebegnek a kultúra múzsái és a századok árnyai [...]” (*Szabó*, 1938. 265.)

22 *Csorba*, 1942. 4.

23 Bibliográfusnak viszont a szerző meglehetősen hanyag; meglepően sok pontatlanság és nyomdahiba található a kötetben. (A „kisebb-nagyobb elírások” hosszú listáját adja *Bán Imre* említett kritikája.) A tévedések, hibák viszonylag nagy száma tette szükségessé, hogy a *Csorba* új kiadása (Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994.) *javított* kiadásként jelenjen meg.

eljárása, amellyel még a XIX. századi egyházi-teológiai és tudományos értekező prózát is (úgymond) beemelte az irodalomtörténetbe. Az irodalom fogalmának ez a kitágítása tette lehetővé, hogy a regionális irodalmiság tekintélyét országos viszonylatban is kiemelkedő tudományos teljesítmények támasszák alá. Ahogy a szerző írja a *Bevezető*ben: „Ha azonban a teljes irodalmat vesszük tekintetbe – költőt és tudományost – akkor kitetszik, hogy Miskolc és Borsod valóban sok kitűnőséget adott a nemzetközösségnek.”²⁴ Így válhatnak a helyi irodalmi hagyomány részévé például Nagyváthy János gazdaságtudományi, Vályi K. András nyelvészeti, Benkő Sámuel orvostudományi, Herman Ottó állattani és néprajzi, Szendrei János történetírói munkái.

(HAGYOMÁNYŐRZŐ TELEOLÓGIA) Bár a *Csorba* sokkal inkább tekinthető leltárszerű összefoglalásnak, semmint módszertanilag következetes historiográfiai szintézisnek, mégis felismerhető benne valamiféle elméleti irányultság. Már a *Bevezető* is figyelmezteti a (Tisztelt) Olvasót arra, hogy a szerző „szellem- és fejlődéstörténeti összefüggésben”²⁵ próbálja megírni Borsod irodalomtörténetét. És valóban: a regionális vonatkozású adathalmaz különös módon elbeszélhető történetté rendeződik, a látszólag pozitivistá szemléletű lokális „bestiárium” mögött egy (esetlegesen érvényesített) *fejlődéstörténeti koncepció* körvonalai sejlenek fel. A *Csorba* célképzetes szemléletmódja olyan fejlődési folyamatként látta a borsodi irodalom történetét, melynek kiindulópontja a (valószínűleg) Boldván keletkezett *Halotti beszéd és Könyörgés*, fontos állomása „az egyházi irodalom kora” (Geleji Katona István, Kelemen Didák) és a felvilágosodás időszaka (Gvadányi János, Dayka Gábor, Vályi Nagy Ferenc, Ungvárnémeti Tóth László), csúcspontja pedig vitathatatlanul „Lévay és Vadnay kora”.²⁶

A meglehetősen terjedelmes (sőt, a kötet arányait is megbontó) Lévay-fejezet egyértelművé teszi, hogy a regionális irodalmi fejlődés összegzője és beteljesítője csakis „a Mikes költője” lehet. A *Csorba* feltehetőleg azért jeleníti meg Lévayt a lokális irodalmi kánon fő figurájaként, mert életműve egyszerre alkalmas a szerző konzervatív irodalomszemléletének, valamint az egyetemes és a regionális irodalmiság szerves egységén alapuló értékfelfogásának demonstrálására. A *Csorba*-féle Lévay ugyanis egyfelől *modernségellenes jelképként, a hagyományörző mentalitás költőideáljaként* jelenik meg: „Külföldet sohase látott, nincs is költészetében semmi különtség, divatos érzelgősség vagy formai szecesszió; de van gyökeres magyar szellem, magyar kedély, magyar józanság. [...] Ha megtanuljuk nemcsak a cifrát, a hangosat, a mindenáron való újat becsülni, hanem a csendes, szerény, bölcs lelkeket is, akkor Lévay értéke növekedni fog.”²⁷

A *Csorba* azonban nemcsak kedélyes konzervativizmusa, már-már anakronisztikus szentimentális-biedermeier poétikája és idillteremtő horatiusi életelvei miatt ülteti „Borsod vármegye aranytollú főjegyzőjét” a helyi irodalom trónusára, hanem elsősorban azért, mert az öreg költő „szerette Borsodot, és mindig hű maradt hozzá”.²⁸ A szerző nem győzi elégszer hangsúlyozni, hogy Lévay „93 évéből 88-at itt élt le

24 *Csorba*, 1942. 8.

25 *Uo.* 8.

26 Ezért nincs teljesen igaza *Bán Imréné*nek, amikor azt hangsúlyozza, hogy „első sorban a borsodi származású vagy itt működött írók adatainak összeállítását kapjuk a bevezetésben megjelölt »szellem- és fejlődéstörténeti összefüggések« feltárása nélkül.” (1944. 206.).

27 *Uo.* 131. és 133.

28 *Uo.* 132.

közöttünk”²⁹, hogy „Borsod szülötte és halottja [...] 65 évig volt egyfolytában miskolci lakos, próféta a maga hazájában”³⁰. Lévay így válik „a legtipikusabb borsodi költővé”³¹, hiszen (és a *Csorba* itt valószínűleg Péterfy Jenő Lévay-kritikájának gyakran idézett tételéhez³² kapcsolódik) „a borsodi tájat is ő emeli be az irodalmi tudatba”³³: „Költészetében nemcsak fizikai tájunk rajza válik ki élesen – viszi tovább a gondolatot a szerző –, hanem a borsodi lelki táj is. Így válik költészete regionális lírává. Amit Csokonai Debrecennek, Petőfi a Nagy-Alföldnek, Mikszáth a palócföldnek, azt jelenti Lévay nekünk. Színünk és szellemünk, tájunk és vágyunk Lévayban találta meg a költői hangot legigazabban.”³⁴ Érdemes megfigyelni, hogy a szerző ugyan „regionális líráról” beszél, de ebbe beletartozónak véli Csokonait, Petőfit és Mikszáthot is. Azaz értelmezése szerint a regionalizmus nem egyenlő a provincializmussal, hanem éppen ellenkezőleg: a legjelentősebb írói életművekben is jellegadó sajátosságként ismerhető fel.

A szerző szinte aggályosan ügyel arra, hogy ez a *kultikus Lévay-portré* ne kerüljön ellentétbe a magyar irodalom értékrendjével: nemcsak a „tájhaza” reprezentatív lírikusaként interpretálja Lévayt, hanem azt is hangsúlyozza, hogy ez a miskolci literátor Arany János, Tompa Mihály és Gyulai Pál barátja, az ún. népnemzeti irányzat tekintélyes képviselője, „a századvég egyik legnagyobb költője” volt. Úgy tűnik, a szerző Lévayban találja meg lokális nézőpont és egyetemes érték tudat összeegyeztethetőségének lehetőségét. Olyan alkotót sikerül ugyanis felléptetnie a *borsodi irodalom szimbolikus vezéralakjaként*, aki nemcsak regionális jelentőséggel bír, hanem a nemzeti irodalom kanonizált tekintélyének számít.

A *Csorba* által közvetített Lévay-kultusz talán arra is magyarázatot adhat, hogy a szerző miért nem foglalkozik a régió XX. századi irodalmával. Mert az azért mégiscsak furcsának tűnik, hogy egy 1942-ben megjelenő regionális irodalomtörténeti szintézis egyszerűen nem vesz tudomást az utolsó fél évszázad irodalmi fejleményeiről. A szerző persze nehezen cáfolható érvekkel próbálja bizonyítani eljárásának indokoltságát: „Az elhunyt írók közül csak azokkal foglalkoztam, akik 1899 előtt kezdettek írni. Élő írókról nem írtam. Két okból. Egyrészt láttam [...], hogy a kortárs távlat nélkül sok tévedésbe eshet. Másrészt a ma dívó személykultusz illetmánának állandó áthágása nélkül ezt nem is lehetne megírni.”³⁵ Bármennyire is meggyőzőnek tűnnek ezek a (hol szakmainak látszó, hol morális alapozottságú) indokok, a szerző mégsem árulja el e feltűnő hiány valódi okát. Nem meri ugyanis bevallani, hogy feltételezhetően azért zárja le irodalomtörténetét a századvég áttekintésével, mert idegenkedik az irodalmi modernség XX. századi jelenségeitől. Mivel a *Csorba konzervatív irodalomszemlélete* alapján a

29 *Uo.* 132.

30 *Uo.* 124–125.

31 *Uo.* 124.

32 „Ami Petőfinek az Alföld, az Lévaynak a Sajó vidéke. [...] költőnknek sikerült ezt a vidéket a magyar költészet tájképei közé emelni.” (Péterfy, 1983. 685.)

33 *Csorba*, 1942. 132.

34 *Uo.* 132. Egyébként erre a miskolci Lévay-kultuszra Krúdy Gyula is felfigyel *Miskolci koszorú* című írásában: „Ami a költőket illeti: bájosan ragaszkodnak az öreg Lévay József emlékéhez, akinek elmúltával többé nem sokat számítanak azok a poéták, akik már nem járnak Kazinczy-kabátban. A tiszteletre méltó öregúr, akit harmonikás nadrágjában, pátriárkai egykedvűségével néhány év előtt magam is láttam a kaszinó felé bakatni: jó darab időre befütyentette itt az útját a borotvált modern költőknek, akik néha borozás nélkül is mámorosnak vagy félbolondnak teszik magukat. Ha itt valaki ismét a város költője akar lenni, annak legalábbis akadémiakusnak kell lenni, művelnie kell az ódát, a komoly lírát, és nem szabad megretírálni a nehéz borok elől. A régi megkopott házak mentén tulajdonképpen napjainkban is Lévay József törekeny, őszbe borult alakja suhan tova, amikor költészetre fordul a beszéd.” (Krúdy, 1989. 176.)

35 *Csorba*, 1942. 8–9.

századforduló és a századelő (modern) irodalmának művészi teljesítményei meglehetősen kérdésesnek mutatkoznak, a XX. század áttekintésére is vállalkozó historiográfiai szintézis csakis értékcsökkenési folyamatként, valamiféle *hanyatlástörténetként* volna képes bemutatni a helyi irodalom történetét. Ezt azonban a szerző (a *Bevezetőben* körvonalazott didaktikus szándékból is következően) mindenképpen el akarja kerülni. A borsodi literatúra (Lévay költészetében kiteljesedő) szép története csak azon az áron konstruálható meg, hogy a közelmúlt és a jelen csupán feltűnő hiányában lehet jelen a kötetben.

(*KISEBBSÉGBEN-RETORIKA*) A tendencia viszonylag könnyen felismerhető: a *Csorba* egyre bizonytalanabb, egyre több szakmai problémát rejt, ahogy a XX. század felé közeledik. A kötet utolsó fejezeteiben a népi írói mozgalom (leegyszerűsített) ideológiája, beszédmódja válik meghatározóvá. Néhol egyenesen a Szabó Dezső-i jobboldali radikalizmus és a *Kisebbségbent* író Németh László elhíresült téziseivel, hatásos frazeológiájával találkozhat az olvasó (pl. „A sietve, sokszor csak érdekből, vagy csak a bőrrük felületén asszimilált ügyeskedők tömege tör az élre, híg magyarok válnak a törzsmagyarország vezetőivé.”³⁶). Ez a *durva ideológiai deformáció* oda vezet, hogy az irodalmi értékekre oly fogékony tudós-tanár egyszer-kétszer hihetetlenül nívótlan kijelentésekre ragadtatja magát: „Igazi mély magyar szellemű, magyar költői alkotások nem is születnek a század végén. [...] Nemzeti és erkölcsi tartalom nélkül az irodalom fokozatosan üresedik, veszedelmesen sodródott költészetünk a nemzetköziség, a lelki nihilizmus, a l'art pour l'art művészietlen kaosza felé.”³⁷ A szellemi krízisnek ez a látomása persze a torz optika következménye – a szerző egyszerűen nem vesz tudomást a századforduló nagyszerű teljesítményeiről.

Rendkívül érdekes például a *Csorba* Kiss József-képe. Egyfelől – mint helyi alkotót – irreálisan felértékelí (,,a századvégi irodalmi forradalom vezére”), másfelől – mint ún. modern művészt – lényegében elutasítja (,,A frissen asszimiláltak mohóságával akart a kiváló költők sorába törni. [...] Egészében mégis bomlasztó költészet ez, a perditák erkölceiről énekel, énkultuszt hirdet, idegen világnézetet terjeszt, a formai hagyományokat gunyolja”³⁸). Ennek az anti-Lévayvá formált Kiss Józsefnek az ürügyén a szerző a modern irodalom egész bűnlajstromát bemutathatja. A Kiss József-portré azért is különös figyelmet érdemel, mert itt válik leginkább érzékelhetővé az utolsó fejezetek problematikussága: a szerző ugyanis nem képes feloldani *az ideológiai korlátok és az értékelő elkötelezettség közötti ellentmondásból* fakadó (korántsem termékeny) feszültséget. Ez a konfliktus már-már explicit módon jelenik meg az ilyen típusú mondatokban: „Bármennyire nem magyar is a Hét szelleme, az a jelentősége megmarad, hogy ha idegen varázsigékkel is, de merte költögetni a tetszhalott magyar költészetet és az eltompuult szellemet.”³⁹ Nyilvánvaló, hogy ezzel az elméleti felkészültséggel és irodalomfelfogással a XX. század első felének még lokális szempontú irodalomtörténetét sem lehet megírni.

A *Csorba* ma már inkább (fontos) kultúrtörténeti dokumentumként, (néhol pontosításra szoruló) regionális irodalmi adattárként, és nem (korszerű) irodalomtörténeti szintézisként olvasható. (Már csak azért sem, mert megjelenésének pillanatában sem számított korszerű irodalomtörténetnek.) Fontossága elsősorban abban áll, hogy kísérel-

36 Uo. 117.

37 Uo. 117.

38 Uo. 140–141.

39 Uo. 141.

tet tett (egy lokális irodalomtörténeti kánon létrehozásával) a borsodi irodalmi hagyományok felmutatására, a múltteremtésre, s ezzel talán a regionális szellemi (ön)tudat, a helyi kulturális (ön)azonosság megalapozására. Ebből következően főként *helyi* jelentőséggel bír, a *regionális* művelődéstörténet egyik alapműveként tartható számon, még akkor is, ha az egyetemes magyar irodalom felől nézve sem tekinthető teljesen érdektelen összegzésnek. A *Csorba* ugyanis felhívja a figyelmet néhány, a nemzeti irodalmi kánon(ok)ból (méltatlanul) kihullott, elfelejtett (pl. Vályi Nagy Ferenc, Ungvárnémeti Tóth László, Csenkeszfai Poóts András), vagy félreértelmezett, alulértékelt (pl. Dayka Gábor, Déryné, Kazinczy Gábor) alkotóra és alkotásra – támpontot nyújtva ezzel az (elkerülhetetlen) rekanonizációkhoz.

IRODALOM

Babits Mihály

1925 Pécsi Napló, dec. 25.

1978 Magyar irodalom, Esszék, tanulmányok I., Bp.

Bán Imre

1944 Csorba Zoltán: Miskolc és Borsod az irodalomban, Egyháztörténet, II. évfolyam, 1–2. füzet (jan.–jún.)

Csorba Zoltán

1942 Miskolc és Borsod az irodalomban, Miskolc

Hajdu Béla

1926 Eddig – ezután, Csokor. Miskolci antológia, Miskolc

Halmi Béla–Leszih Andor

1929 Miskolc, Bp.

Kováts Dániel

1991 Csorba Zoltán borsodi irodalomtörténetéről, Látóköri, Észak-Magyarország, márc. 30.

Krúdy Gyula

1989 Miskolci koszorú, Irodalmi kalendárium, Bp.

Németh László

1934 Mozgalom, Tanú II.

Péterfy Jenő

1983 Lévay József: Újabb költemények, P. J. Vál. művei, Bp.

Szabó Zoltán

1938 Cifra nyomorúság, Bp.

1988 Szerelmes földrajz, Bp.

Szendrei János

1911 Miskolc város története (V.), Miskolcz

EIN VERSUCH ZUR TRADITIONSSCHAFFUNG (ÜBER ZOLTÁN CSORBA UND SEINE MEHR ALS FÜNFZIG JAHRE BORSODER LITERATURGESCHICHTE)

Im Jahre 1942 erschien in Miskolc das Buch *Miskolc und Borsod in der Literatur von Zoltán Csorba*, das bei den ortsansässigen Lesern recht bald unwiderrufliches Ansehen erlangte. Erlären läßt sich dies wohl damit, daß diese Arbeit die erste und bis heute auch einzige literaturhistorische Synthese über die Literatur der Region darstellt. Mit welchem Kult dieses Werk aufgenommen wurde, zeigt sich darin, daß es kaum eine Interpretation gibt, die Anspruch auf Kritik an dem Werk erhebt. Mit der vorliegenden Arbeit unternehme ich – in diesem Sinne – den Versuch, diesem Mangel abzuhelpfen, und zwar angeregt durch die Tatsache, daß im Jahre 1994 die zweite Ausgabe von Csorba erschienen ist (Oberungarischer Verlag, Miskolc).

Bei einer regional ausgerichteten Literaturgeschichte taucht das Verhältnis von lokaler Perspektive und Literarischem als unausweichliches Problem auf. Auch Zoltán Csorba stellt die Frage, ob es überhaupt möglich sei, aus lokaler Perspektive heraus eine Literaturgeschichte zu schreiben. Doch obwohl er die unlösbaren Probleme deutlich sieht, beantwortet er diese Frage auch gleich mit einem Ja. Somit gelingt es ihm nicht, gewisse Widersprüche zu lösen. Einerseits stellt er die Daseinsberechtigung einer autochtonen Borsoder Literaturgeschichte in Frage, andererseits behält er die Möglichkeit der eigenständigen Entwicklung einer lokalen Literatur vor. Dieser Zwiespalt führt natürlich zu Schwierigkeiten in der Einschätzung. Das betont Persönliche und die Verpflichtung gegenüber der Literatur von Borsod verleihen dem Werk Sympathie, drängen es gleichzeitig aber in eine recht gefährliche Position, denn es hat in jedem Moment zwischen akzeptierbarem Regionalismus und selbstbewußtem Provinzialismus auszugleichen.

Wahrscheinlich weicht der Verfasser daher einer eingehenderen Untersuchung theoretischer Probleme aus, die von lokalen Aspekten herrühren, da er meint, daß seine Aufgabe darin bestünde, die Werte der Borsoder Literatur aufzuzeigen und damit auch das regionale Literaturbewußtsein zu stärken. Er übernimmt so die schwere und verantwortungsvolle Aufgabe der Vergangenheitsschaffung. Er hat nicht nur den Beweis zu erbringen, daß es eine Borsoder Literatur gibt, sondern er muß auch die Akzeptanz erringen, daß die Borsoder Literatur (auch von der gesamten ungarischen Literatur her gesehen) als eine ausschlaggebende und bedeutungsvolle Literatur existiert. Auf diese Weise wird die historiographische Aufgabe zur Botschaft, die Konstruktion ordnet sich der Repräsentation unter. So ist es nicht von Zufall, daß der Autor hier auch zum Topographen und Bibliographen wird, denn (in Ermangelung jeglicher Vorgeschichte) muß er hier den Versuch unternehmen, einen lokalen Literaturkanon zu schaffen.

Miskolc und Borsod in der Literatur wird heute eher als wichtiges kulturhistorisches Dokument und als eine der Präzisierung bedürftige regionale Literaturkartei, denn als zeitgemäße Literaturgeschichte aufgefaßt. Die Bedeutung des Bandes besteht vor allem darin, daß hier versucht wurde, literarische Traditionen in Borsod aufzuzeigen, um damit das Fundament für eine lokale kulturelle Selbstidentifikation zu legen.

Tibor Porkoláb

SZINYEI MERSE PÁL EMLÉKRENDEZVÉNY (Miskolc – Jernye [Jarovnice] 1995. május 19–20.)

GODA GERTRÚD

Múzeumunk kapta azt a megtisztelő feladatot, hogy a nagy magyar művész születésének 150., valamint halálának 75. évfordulója alkalmából a megemlékezést megszervezze.

Az ünnepi ülésből, emlékkiállításból és a művész szülőföldjének meglátogatásából álló kétnapos rendezvény résztvevői azon túl, hogy lerótták kegyeletüket Szinyei emléke előtt – a témával kapcsolatos legújabb kutatási eredményekről is értesültek. (Az előadások teljes szövegét közöljük.) A nagyszámú érdeklődő a MTA Miskolci Bizottságának dísztermében gyűlt egybe, majd a HOM Papszeren lévő kiállítási helyiségében tekintették meg Szinyei Merse Pálnak a múzeumban őrzött műalkotásait, valamint ebből az alkalomból az MNG-ből kölcsönzött apróbb remekműveit. A tárlatot kiegészítették a Szinyei Merse Pál Társasághoz kapcsolódó iratanyagok és relikviák is. (A pontos műtárgylista közlésével mintegy dokumentálni szándékozunk a katalógus nélküli tárlatot.)

Tudván azt, hogy Szinyei Merse Pál művészi nagyságán túl – tisztelettel tartozunk az egykor volt főiskolai rektor és a jeles művészeti szervező emlékének is – ritkán fellelhető dokumentumokat teszünk közzé.

Talán a legnagyobb erkölcsi elismerést jelentette Szinyei számára, amikor 1905-ben megbízást kapott a Képzőművészeti Főiskola irányítására. Bár osztályt nem vállalt, de egy új, természetelvű szemléletnek próbált teret nyitni azzal, hogy nagybányai mestereket hívott meg tanítani. Elsőnek Ferenczy Károlyt, majd később Réti Istvánt és Lyka Károlyt, akik végül is a reform végrehajtói lettek. A kizárólagos akadémikus felfogást próbálták felváltani egy toleráns értékítélettel, lehetőséget adva a növendékek egyéni látásmódjának érvényesüléséhez. Korunk fiatal művésznemzedéke Szinyeit ezen koncepciója miatt ma is időszerűnek fogadja el.

A festő úttörő szerepet vállalt akkor is, amikor 1907-ben Rippl-Rónai Józseffel és Ferenczy Károllyal egy kiállítási társaság életrehívásán dolgozott. A három bemutatót megélt Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre az azonos felfogású és valódi művészi értéket létrehozó festőket gyűjtötte egybe, akik jórészt mint barátok Szinyei legendásan igényes asztaltársaságát is alkották a Japán Kávéházban.

Ők hívták életre a művész halála után a Szinye Merse Pál Társaságot. Működésük célját így fogalmazták meg:

„1920. évi március 12-én, Szinyei Merse Pál halála után negyven nappal, a nagy mester bizalmas környezetéből alakult meg a Szinyei Merse Pál Társaság, mely azóta művészeket, művészeti írókat, gyűjtőket, műbarátokat választ kebelébe, mint rendes, tiszteleti, meghívott és pártoló tagokat. A Társaság célja Szinyei Merse Pál művészetének és művészi eszméinek kultusza, általában a magyar képzőművészet érdekeinek szolgálata. Céljainak elérésére kiváló művészi munkák jutalmazására díjakat ad, a tehetséges művésznövendékek buzdítására évente kétszer ösztöndíjakat oszt, fiatal művészeket külföldi tanulmányútra küld. A magyar képzőművészet iránt érdeklődő közönség

Szinyei Merse Pál a Japán Kávéház művészasztalánál 1918 k.

számára felolvasásokat rendez úgy Budapesten, mint vidéken, könyveket ad ki és külön bizottsága foglalkozik a magyar műtörténelem anyagának összegyűjtésével. Kiállításokat rendez, melyek elseje most nyílik meg és azokat vidéken és külföldön is folytatni akarja.

Működéséhez szükséges anyagi erőt barátai áldozatkészségéből meríti a Társaság. Három év alatt díjakra 258.000 koronát, ifjúsági ösztöndíjakra és a művésznövendékek támogatására 580.050 koronát, a Szépművészeti Múzeum vásárlásaira 61.000 koronát fordított.”¹

Az első ösztöndíjasuk Szőnyi István volt. Az igen szép ajánlás, amit Szőnyi Lyka Károlytól és Réti Istvántól kapott – figyelmet érdemlő gondolatokat vet fel. Közel húsz év múltán, 1940-ben adódott a lehetőség, hogy a kiemelkedő díj egykori nyertese ünnepi beszéd keretében viszont választ adhassék.

Eme szép írások közzétételével segíteni szándékozunk ahhoz, hogy valódi képet alkothassunk a Szinyei Társaság elvárásairól. Amennyire időszerű az a koncepció, ahogyan felismerik és megokolják a műalkotásban rejlő értéket – más szempontból –, ma legalább olyan korszerű Petrovics Elek 1945-ben megfogalmazott serlegbeszéde. Még sokan és sokszor fogjuk idézni szállóigévé lett mondatait, vagy akár az egész frást, mint ahogyan azt Szinyei Merse Anna előadásának végeztével tette.

Az a toleráns és mindenkor etikus magatartás, ami Szinyei egyéniségének sajátja volt, s ami a róla elnevezett társaságot is jellemezte egészen az 1951-es, történelem diktálta feloszlatásig – az az 1992-ben újraélesztett Szinyei Merse Pál Társaságot is kötelezi. Végvári Lajos professzor úr e legutóbbi serlegbeszédben erre figyelmeztet úgy is, mint aki a régvolt közösség egyik szellemi átörökítője.

Segítségét a Nemzeti Kulturális Alaptól, a Miskolci Akadémiai Bizottságtól és a Magyar Nemzeti Galériától kaptunk – nevezetesen dr. Szinyei Merse Anna művészettörténestől, a festőművész dédunokájától, akinek áldozatkész munkájáért ezúttal mondunk köszönetet.

¹ 1922-ben, Jeszenszky Sándor titkár úr megfogalmazásában a Szinyei Merse Pál Társaság szervezete és célja.

Külön örömkre szolgált, hogy a művész szülőföldjének érintett faluközösségei társrendezői minőségben kapcsolódtak be munkánkba. Szinyeújfalu (Chminianska Nova Ves) képviselőjében Pavel Harniciar, Jernye (Jarovnice) részéről pedig Milán Kropuch polgármester úr, valamint dr. Mészáros Antal, a jernyei emlékszoba kialakítója tisztelte meg személyesen köszöntve a nagyszámú hallgatóságot, és a Szinyei-kultuszhoz olyannyira hozzátartozó „Szinyeilakomán” is ünnepi beszédet mondtak. Másnap ők fogadták a magyarországi küldöttséget a történelmi Sáros megyében (Szlovákia).

A festőt megihlető táj felkeresése, a még meglévő épületek és a képekről ismert parkrészeket meglátogatása után az emléktáblánál és a sírkertben a kegyelet virágainak elhelyezésére került sor. Koszorúzott az MTA Művészettörténeti Intézete, a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége, a Szinyei Merse Pál Társaság, a Magyar Nemzeti Galéria, a Debreceni Déri Múzeum, a Szombathelyi Képtár, a Göcseji Múzeum, a Janus Pannonius Múzeum, a Janus Pannonius Egyetem, a Szinyei Merse Pál Gimnázium (Budapest), a Miskolci Bölcsész Egyesület és múzeumunk is a helybéli tisztelgőkkel közösen.

A jernyei temetőben egy új, nagyméretű tölgyfakereszt felszentelésére is sor került. Ez az egykor Szinyei szándéka szerint felállított mementó hasonmása. Még sok apró figyelmességből áradt a Mersék emléke iránt érzett tisztelet és nagyrabecsülés. Az ünnepi előadásokat a szlovák népművészek folklór műsora, ill. Pavel Mészárosnak, a Kassai Televízió munkatársának Szinyei Merse Pálról készített filmje zárta.

Amennyire megindító volt a sírnál a két nyelven elmondott imádság, ugyanolyan felemelő érzést váltott ki a közel száz főre terített nagy, fehér asztal mellett együttesen elfogyasztott ünnepi ebéd.

Szinyei szelleme megérintette az egybegyűlteket, a két nap alatt többször érezhetjük úgy, a művész hagyatékának valódi örökösei vagyunk.

*Szinyei Merse Pál régi és új sírkeresztje
Jernyén, 1995-ben*

SZINYEI MERSE PÁL ÉS A TÁJFESTÉSZET MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZADBAN

SZABÓ JÚLIA

Az 1850-es évek végén, amikor lassan végetért az osztrák uralkodóház önkényuralma, és kimunkált politikai cselekvésekkel keresték a nemesek és polgárok az utat az önrendelkezés és kiegyezés felé, az irodalmi hangú festészet és kisebb mértékben a szobrászat is szerepet kapott ebben a cselekvéssorozatban. A legfontosabb követelmény a történeti témák ábrázolása, a múlt tragikus vagy ünnepi eseményeinek „valóságos” felidézése volt, illetve emlékek állítása a régmúlt vagy közelmúlt hőseinek. Mindez a nemzeti öntudat erősítésére szolgált. Az emelkedett történeti témákhoz szükséges ismereteket és kellékeket bécsi, müncheni és párizsi tanulmányutakon szereztek be a művészek. Itthon mestereikről vagy példaképeikről nevezték el őket: így lett Than Mór a magyar Karl Rahl, Madarász Viktor a magyar Paul Delaroche, Benczúr Gyula a magyar Karl Theodor von Piloty. Minden esetben néhány évtizedes példákat követnek, de a még élő, konzervatív mesterekkel találkozhatnak.

A magyar történelmi festmények nagy része Párizsban, Münchenben, Bécsben készült, ott is volt először kiállítva, s kapott kisebb-nagyobb elismerést romantikus-egzotikus témája vagy akadémikusan csiszolt stílusa miatt. Később hazakerült a Pesti Műegylet, majd 1864-től a Magyar Képzőművészeti Társulat kiállításaira, ahol a magyar művészet mindig nagyobb figyelmet kapott, mint a külföldi kiállítók művei. A két egyesület közül az utóbbi volt politikus színezetű, eleinte gyanakvásban és üldözésben is volt része a hatalom oldaláról. A Magyar Tudományos Akadémia palotájába költözve (1866) hegemoniára törekedett és a magyar országos kiállításokat a nagyhírű egyetemes művészeti gyűjtemény, az Esterházy-képtár (ma Szépművészeti Múzeum) szomszédságában rendezve, európai színvonalat kívánt elérni. A társulat alapszabályában még az allegorikus műfaj mellett foglalt állást, a közlés azonban a történeti életképnek, a történeti tájképnek, illetve a történeti csendéletnek kedvezett. A történelemtől elforduló valóság Gustave Courbet által képviselt útját a társulat előadásain művelt esztéták (például Greguss Ágost) kárhoztatva emlegették, mint eltévelyedést a széptől és erkölcsöstől. Bizonyos realitás-igényt már megfigyelhetünk a hatvanas évek akadémikus műveiben. Nemcsak a kosztümök, a helyszín valószerűsége is elsődleges. A történeti életképek táji környezete így valóságosabb lett, mint a jelenetek dramaturgiája. A jelen földrajzi, biológiai, néprajzi valósága adta a zsáner aktuális mondanivalóját, a történeti háttér a szó szoros értelmében százados távlatát.

A képek, szobrok témáját igen sok alkalommal a Magyar Tudományos Akadémia történettudósai, mindenekelőtt Ipolyi Arnold adták meg, melyek mégis hasonlóak voltak a francia, belga, német historizmus témáihoz.

Az 1860-as évektől az 1890-es évek végéig tehát Magyarországon a *historizmus* uralkodott a művészet minden ágában. Nem tudtak elfogadni, átélni műalkotást, melynek nem volt történeti témája, szemlélete, filozófiája. A történelem felemelkedés, fejlődés és tragikus konfliktusok, vészek váltakozása volt. Mint a Kölcsey Ferenc által 1823-ban írt *Himnuszban* a vész, a vihar a nemzet bűneinek következménye, a megsza-

Szinyei Merse Pál: Gróf Szirmayné,
Probstner Mária 1879. (HOM P.77.345)

Szinyei Merse Pál: Gróf Szirmay Alfréd 1879.
(HOM P.77.346)

badulás a bajtól pedig isteni kegyelem. Divat a romantikus-historizáló magyar írók és költők olvasása, de divat a történelmi korokat vizsgáló hazai tudós kutatások közkinccsé tétele is. Vidéki úriasszonyok, falusi jegyzők rendelik meg a Magyar Tudományos Akadémia tudományos értekezéseit és ajánlják festő vagy szobrász fiaik figyelmébe.

Az Európában is tetőpontra hágott historizálás korában, 1868–69-ben Münchenben, Piloty iskolájában egy fiatal tehetség, Szinyei Merse Pál nemet mond mindezekre, s néhány vázlat és kísérlet után tudatosan elfordul a historizmustól, s a natura, a *plein air* kérdései foglalkoztatják. Csak a középkori templomok falán is olvasható Szinyei név történelmi csengésű az 1873-ban elkészült *Majális* aláírásában, a festményen semmi nem utal még az előző évszakra sem, nemhogy valamely korábbi évszázadra. A legutolsó divat szerinti öltözetű Sáros megyei urak és hölgyek tavaszi kirándulása München, vagy Magyarország valamely tájára nem akar sem allegorikus, sem történelmi jelentéseket közölni. Csak a vörös köpenynek a zöld fűvön, csak a rózsaszín vagy fehér, vagy barna ruhának, csak az arcokon megjelenő reflexeknek örült a festő és örülhet a néző. Eltűnik minden színpadias világítás, effektus, színházi gyertyák helyett (lásd Madarász Viktor: Hunyadi siratása!), csak a természetes fényforrás, a Nap világít. A táj köznapi, közönséges, demitizált – akár Courbet, Manet vagy Monet festményein, az emberi alakok kicsit mesterkéltbben mozognak, de „tanulják” a keresetlenséget. A magyar festészetben ezekben az években (1869–73 között) csak Münchenben készült néhány hasonló kép, színvázlat. *Plein air*-festészettel próbálkozik ott vázlatokon, festményeken Liezen-Meyer Sándor, Benczúr Gyula, Wagner Sándor.

München mellett Düsseldorfba, majd Párizsba és Barbizonba is utaznak ekkoriban magyar festők és különféle realizmusokkal ismerkednek (Mészöly Géza, Deák-Ébner

Szinyei Merse Pál: *Kentaurok rohama* 1873.
(MNG 56.163.)

Lajos, Mednyánszky László, Munkácsy, s leghűségesebben Paál László). Amit ezek a művészek ott létrehoznak, már árnyalatában sem nevezhető *historizmus*nak, ez a *realizmus* megjelenése. A tájkép és a mindennapi életet ábrázoló zsánerkép tisztul meg leginkább a történelmi rekvizitumoktól, bár tény, 1868–70-ben legérettebb történelmi tájképeit festi például magyarországi várakról, romokról Ligeti Antal (pl. a Magyar Tudományos Akadémia felolvasóterme számára), Kelety Gusztáv, Molnár József. A tájakat fényképező művészek (például Klösz György) is hosszú ideig még a történelmi tájakat keresik. Az ő késői virágzásuk a 19. század elején kibontakozó német romantikus táj- és vedutafestészet utóhatása. Joseph Anton Koch és a német nazarénusok szinte a vallásos tájfestészetét követik és alakítják át a történelembe vetett hit apoteózisává. Szinyei velük szemben másfajta komoly műveltséggel, Schopenhauer és Nietzsche írásainak ismeretében szakított az „emlékezés” dicsőítésével és választotta több festményén az egyéni és kollektív „felejtés” kifejezését. A 19. század másik jelentős közép-európai festészeti műfajával, a portréval nem tudott szakítani, így festett tájba helyezett életképei mellett Gustave Courbet vagy Anselm Feuerbach festményeihez hasonlítható, tájba helyezett portrékat az 1870-es években (például *Lilaruhás nő*, 1874).

Szinyei és társai, Benczúr, Liezen-Meyer, Wagner realista és plein air kísérleteinek szellemi forrása az 1869-ben rendezett müncheni francia kiállítás, amelyen láthatóak voltak a barbizoni mesterek, valamint Courbet és Manet művei.

A müncheni akadémiával színezett *realizmus* olykor utat keresett a mitológia újszerű felfogása felé is, ehhez is eszmei alapokat nyújtanak Nietzsche írásai, Wagner zenéje és Arnold Böcklin különös, szimbolikus festészete. Szinyei bacchanáliákat, faunokat, nimfákat ábrázoló vázlatai jelzik ezt az utat, melynek kevesebb festmény a következménye, mint a biedermeier realista életkép (Barabás, Weber Henrik, Tibély Ká-

roly festészete Magyarországon, Karl Spitzweg, Waldmüller festészete) előzményekre is visszavezethető realista plein air tájkép-életképek.

Az 1870-es években Magyarországon a modernség vágyott helyszíne a historizáló és realista tendenciák Párizsa, ahol elismerést és hírnevet kap a német naturalista és holland hagyományok nyomán alkotó Munkácsy Mihály és Paál László. A már patinássá vált és elmélyült természettudományok színhelyeként tisztelt Barbizont több magyar festő felkeresi Münchenből, Düsseldorfból, holland és angol tanulmányutakról érkezve. Barbizon és Magyarország kapcsolatai hosszú ideig tartanak és visszautat is engedélyeznek a müncheni akadémikus életkép-tájkép műfajához, mint ez Mészöly Géza vagy Deák Ébner Lajos festészetéből látható. A teljes francia realista orientációt Paál László, néhány kitűnő tájképén Munkácsy és a nagy műveltségű, realizmust, impresszionizmust, szimbolizmust megértő Mednyánszky László festészete képviseli. A francia naturalizmus (Jules Bastien Lepage, Dagnan Bouveret és társai) művészete csak az 1860-as években lesz a Párizsba érkező fiatal magyar festők eszményképe. Egy sorozat szinte fotonaturalista festményt készít még az 1890-es évek elején is Ferenczy Károly, Csók István, Iványi Grünwald Béla. Ezzel párhuzamosan Emil Zola regényei sorra megjelennek németül vagy magyar nyelven Budapesten, s a Münchenben élő művészekre (Hollósy Simon és magániskolája 1886-tól) is ugyanezek a naturalisták hatnak. A magyarországi kritika is előnyben részesíti a naturalistákat az impresszionista túlzásokkal szemben. Az impresszionizmus, posztimpresszionizmus, szimbolizmus ismert volt Munkácsy Mihály és tanítványai számára, de míg a Párizsban élő mester elutasította ezeket az „új bolondériákat”, a tanítványok közül egy, Rippl Rónai József elhagyja mestere műhelyét 1889-ben és impresszionista kiállításokat, posztimpresszionista műtermekeket látogat, szimbolista irodalmi lapokkal (Le Revue Blanche, Gil Blas) áll kapcsolatban, s az 1889-ben alakult Nabis csoport tagja lesz. Nála a táj ebben a korszakban stilizált, impresszionisztikus egyszerre (pl. Alföldi temető, Vörös ruhás nő).

A budapesti közönség 1896-ban a több mint két évtizedes művészi eredményt, Szinyei festészetét fogadja be a még mindig élő historizmus mellett, s a barbizoni hagyományok képviselői, a realizmus mesterei is nagy tiszteletet élveznek.

A modern művésztelep – a nagybányai iskola (1896-tól létezik) – mégis ismét müncheni eredetű, bár növendékei második nemzedékében 1905-től erősödnek Párizs modern tendenciáinak hatásai. Gauguin, Cézanne művészete mellett már a legfrissebb irányzat, a *Fauves* jelenléte megfigyelhető. A müncheni historizmust ekkor már tudatosan elvetik művészek százai, sőt igyekeznek szakítani a realizmus és naturalizmus kifejezőeszközeivel is, helyette önálló törvények, szín, formaegyensúlyok szerint építik fel képeiket. A művészet minden ágában teret kap a stilizáló *szecesszió*, *Art Nouveau*, *Jugendstil*, mely francia, bécsi, müncheni változatában már 1890-től megjelent, először a rajzművészetben, majd az építészetben, iparművészetben, szobrászatban, festészetben. A magyar művészet a 19. század utolsó harmadában behozza százados, évtizedes lemaradását és Európa művészetének szerves része lesz.

***

Több típusa létezik a tájfestészetnek 1870 körül Magyarországon, amikor Szinyei Merse Pál nagy felfedezésein munkálkodik. Még él a *klasszikus, eszményi táj*, a 17. századi francia művészet és a Markó Károly által teremtett iskola hagyománya, igaz, fontossá válnak az antikvitás tájai mellett az utazások és hazai barangolások idején felfedezett egyéb európai, ázsiai, amerikai tájak is.

Az ősi állapotokat és természeti mozgásokat, kataklizmákat ábrázoló *romantikus táj* megszabadul *allegorikus* jelentéseitől (mint volt ezekhez köze Johann Ender *Borúra derű* című festményének 1831–34-ben, vagy Alconieri Tivadar *Széchenyi István a Vas-kapunál* című képének) és erősebben a népéletkép részévé válik (Lotz Károly alföldi viharokat ábrázoló képei).

A *historizáló romantikus történeti életképeken* fontos elem a mozgalmas, „*drámai*” táj (pl. Madarász Viktor: Dobozi, vagy Székény Bertalan: Dobozi vázlat), de legtöbbször alárendelt szerepet kap a cselekményben. Kivételes esetekben harmonikus rendet alkot táj és történelem egy-egy tanult mester kezén (Wagner Sándor: Izabella királyné búcsúja Erdélytől című műve).

A *történeti tájfestészet* ebben a korban tehát klasszikus és romantikus pillérekre épül, s gazdag utóvirágzását éli Magyarországon (Ligeti, Kelety, Telepy, Molnár József műveiben).

Mindezekkel szemben jelentkezik a *realista tájelfogás* (Munkácsy, Paál), melynek egyik ága a *plein air*, a szabad levegőn festés és az *impresszionizmus* felé keres utat (Mednyánszky), másik ága viszont a fényképezéssel párhuzamosan fejlődő *naturalizmus* mestereit és műfajait jelenti. Köztük ismét jelen van történeti, földrajzi szempontú valóságkeresés (Mészöly, Deák Ébner).

1870 előtt a *realista tájfestészetnek* egyedül Szinyei Merse Pál a képviselője, noha vázlatokban vannak rokonai és pályatársai. Kevesen képviselik ekkor még az igen izgalmas kezdeménynek induló *újmitologikus, szimbolikus* tájtípust, melynek kentaurjaisval, faunjaival Szinyei kitűnő művelője. Amikor a szecesszió korában, húsz évvel később ez több jelentős mesternél (Rippl-Rónai, Vaszary, Gulácsy) megjelenik, Szinyei már elfordult ettől a műfajtól, nem foglalkoztatja a valóság mitikus megközelítése.

IRODALOM

Boime, A.,

1971 *The Academy and French Painting in the Nineteenth Century*, London

Szabó, J.,

1988 *Painting in the Nineteenth Century Hungary*, Budapest

Szabadi, J.,

1989 *Hungarian Art Nouveau Painting. Sculpture and Graphic Art*, Budapest

Weisberg, G. P.,

1992 *Beyond Impressionism – The Naturalist Impulse* New York, 176–188.

Szinyei Merse Pál:

1989 Szinyei Merse Pál levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta *Szinyei Merse Anna*. Budapest

Szinyei Merse Anna:

1990 Szinyei Merse Pál és köre. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria

1990 Szinyei Merse Pál élete és művészete. Budapest

Szabó Júlia:

1993 Újabb irodalom Szinyei Merse Pálról. Művészettörténeti Értesítő, XLII. évf. 3–4. szám. 216–224. Budapest

SZINYEI MERSE PÁL ÉS AZ EURÓPAI FESTÉSZET ROKON TÖREKVÉSEI

SZINYEI MERSE ANNA

A múlt század közepére Magyarországon és a környező országokban szinte általánosan meghonosodott és közkedvelté vált történeti tájképek és útirajzok, és a főként néprajzi érdeklődésű, csak igen lassan polgárosodó életképek mellett az 1860-as évektől új jelenségek feltűnése is megfigyelhető e műfajokban.¹ A társadalomszemlélet liberalizálódása, majd radikalizálódása Európa-szerte egybeesett a modern természettudományok, különösen az optika gyors fejlődésével: e folyamatot követte a művészi látásmód változása is. A több évszázados tradíciók kötelékeit fellazító törekvések fokozatosan hadat üzentek minden olyan művészi és társadalmi konvenciónak, mely akadályozta az elfogultságtól mentes, szabad természetértelmezést. Az 1860-as évektől mindenfelé terjedő világos festés a műtermi világítás, az úgynevezett galériatónus évszázadokig egyeduralkodó alkalmazásának megrendülését jelentette. A szabad természetben a XIX. század elejéig csupán tanulmányokat készítő festők most már műtermük mélyén is egyre kevésbé hivatkozhattak az akadémikus szabályokra. A heroikus, történeti, vagy egzotikus tájfestés nimbusza lassanként elhalványult, és a természet bármely igénytelen zuga megörökítésre alkalmassá vált. Az új tájfelfogás azonban nemcsak az ikonográfiai és kompozicionális sablonokat vetette el. A tudatosan elemzett való látvány a festőmódszer megváltoztatását sugallotta. A szabadtéri megvilágítás élő fényárnyékai, a reflexek villódzásai gyors munkára készítették a festőt, aki az egyszeri látvány színértékeit – valőrjeit – rögzítette az addig megszokott, sablonos helyi színek helyett. Így szélesebb és összefogottabb ecsetjárással, részletmentesen, nagyobb egységekben adta vissza az eléje táruló valóságot. Az eszerint dolgozó barbizoni mesterek, vagy az angol Constable és Bonington alkotásai a Közép-Európától nyugatra kiránduló festők számára is lassanként ismertté váltak és példájuk nyomán a legjobbak egyre bátrabban választották a közvetlenül megfigyelt természet és a való élet ábrázolását.² Az akadémikus szabályokkal gúzsba kötött idealizáló festésmód merevsége többé nem volt alkalmas az újabban megkóstolt szabadabb felfogás kifejezésére. A hagyomány ellenében előtérbe került a természeti-társadalmi környezetével közvetlenebb, ugyanakkor kötetlenebb kapcsolatot vállaló alkotóegységesség. Lassanként megszűnik az a távolságtartás, hűvös objektivitás, vagy filozofikus elvonatkoztatás, mely a XIX. század első felének látásmódját jellemezte. A művész már nemcsak kívülről szemléli a tájat, az életet, ezért festményeiben egyre nagyobb szerepet kap saját élményvilága, saját környezete. Nem a múltra, hanem főként a jelenre tekint. Művészetének immanens jellege témaválasztásából éppúgy kiviláglik, mint a romantikából a realizmus, naturalizmus, illetve az impresszionizmus irányába fejlődő stílusából.

1 Vö. *Szinyei Merse Anna: A magyar tájfestészet aranykora.* Budapest 1994.

2 Széles körből merített mindehhez példát a kölni és zürichi összefogással létrejött „Táj fényben” c. kiállítás: *Landschaft im Licht* (kat. szerk. G. Czymbek) Wallraf-Richartz-Museum, Köln – Kunsthau Zürich 1990.

Míndez azonban kezdetben csak néhány jelentős művészegyéniséget érintett, az új látásmód természetesen sehol sem tudott egy csapásra győzedelmeskedni. A kiállításokat még a század hatvanas, hetvenes éveiben is az akadémiában gyökerező, hatásvadászó történeti és zsánerképek áradata uralta egész Európában. A hivatalos bemutatókra alig-alig kerülhetett be olyan alkotás, mely hátat fordított a konvencionak. Legkorábban az angolok fogadták elnézően, sőt elismerően az új törekvéseket: a század elején Turner és Constable atmoszférafestése ott lassanként éppúgy elfogadottá vált, mint valamivel később a preraffaeliták újszerű téma- és stílusvilága. Később az ún. „Glasgow Boys” nevű csoport tevékenysége érdekes számunkra.³ Franciaországban a barbizoni mesterek friss tájsejtelme és Courbet nyers realizmusa olyan alapot adott a későbbi impresszionista nemzedék elindulásához, mellyel semmilyen más ország nem dicsekedhetett.⁴ Az utóbbiaknak a Salon kiállításaira való betérése azonban csak jóval később következett be. Hiába volt Párizs még sokáig a művészet fővárosa, az uralkodó körök ízlését kiszolgáló akadémia ott is féltékenyen őrizte hadállásait.

Európa más részein is történtek olyan kezdeményezések, melyek jelentős mértékben előrevitték a művészeti gondolkodást. Hollandiában a hágai iskola művészeit⁵ saját nemzeti hagyományaik és barbizoni kirándulásaik tapasztalatai vezették el a realiztikus atmoszféra-festéshez, majd a színesebb plein airhez. Az ún. amszterdami impresszionisták, különösen a pointillistává lett Toorop – akárcsak a belga luministák – még közelebb álltak a franciákhoz. Belgiumban egész csapat festő állt csatasorba a művészi látás modernizálásáért. Változatos törekvéseik végül sajátos neoimpresszionizmusba, majd fauvizmusba torkollottak.⁶ Olaszországban a foltfestő „macchiaioli”-k (G. Fattori, T. Signorini, S. Lega, valamint a Párizsba költözött De Nittis) hoztak teljesen új eredményeket a napsütésben izzó tájban élő ember nagyvonalú előadásában. Majd kialakult a sajátos olasz divizionizmus. A spanyolok még tarkább, cigányosabb képeket festettek. A kisebb országok sem függetleníthették magukat az optikai, színtani felfedezések festészeti alkalmazásától: a kis Svájc F. Buchser korai plein air-képeivel, Ausztria főként F. G. Waldmüller napos, ám még a biedermeierben gyökerező jeleneteivel, majd A. Pettenkofen, Tina Blau és társaik plein air táj- és életképeikkel, végül az osztrák „Stimmungsimpressionismus” képviselői az általános probléma helyi megoldásait adták.⁷

Német területeken és a közép-, illetve kelet-európai országokban még váratott magára egy ideig az új látásmód elterjedése. Berlinben A. Menzel ragyogó preimpresszionizmusa teljességgel elszigetelt maradt, hiszen ilyen jellegű vázlatok csupán a századfordulón kezdtek ismertté válni. Frankfurtban a rövid ideig ott élő Courbet példája, Weimarban pedig a néhány évig ott tanító Böcklin hatása vált jelentőssé.

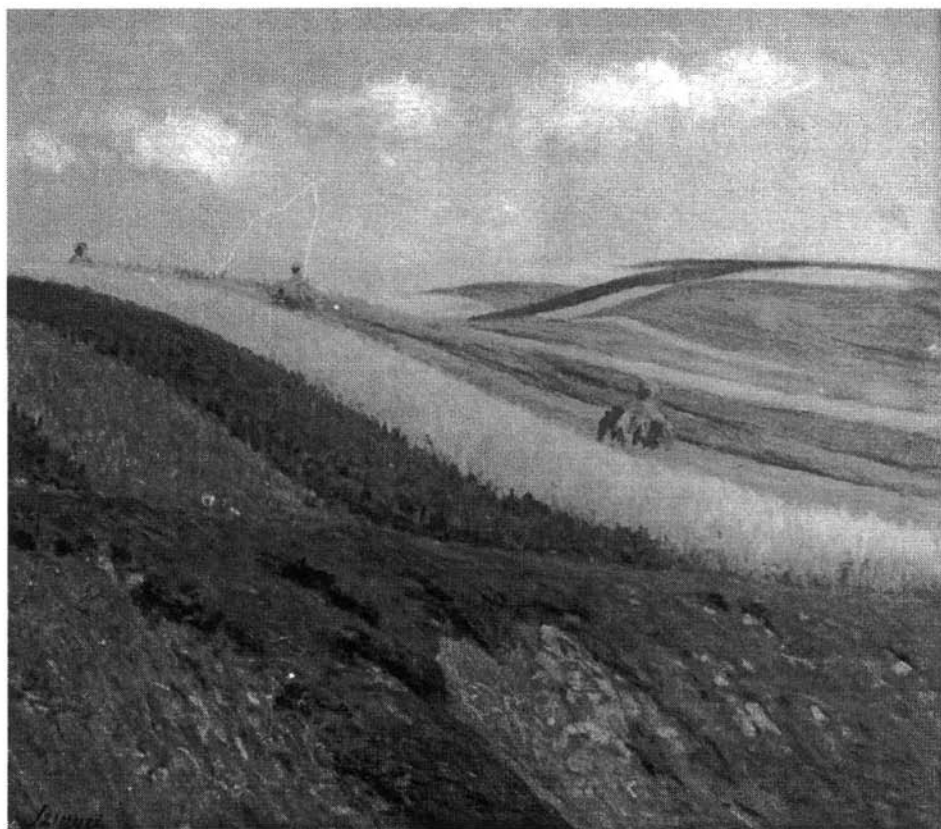
3 Vö. The Glasgow-Boys 1880–1900. The Scottish Arts Council, Edinburgh 1971.; valamint *Ch. Heilmann: Zur Stellung der Glasgow-Boys und ihre Beziehung zur Haager Schule*, in: *Die Haager Schule in München. Neue Pinakothek, München 1989. 413–418.*

4 Vö. Impressionisme. Les origines 1859–1869. (kat. szerk. H. Loyrette – G. Tinterow). Grand Palais, Paris – The Metropolitan Museum of Art, New York 1994/95.

5 Lásd G. Sillevs publikációit, különösen a 3. jegyzetben említett katalógusban.

6 Vö. S. Goyens de Heusch katalógusát: *L'impressionnisme et le Fauvisme en Belgique*. Musée d'Ixelles, Bruxelles 1990.

7 A legtöbb ország rokontörekvéseivel foglalkozik – időnként kissé összeszova a különféle tendenciákat – N. Broude: *Impressionism*. New York 1990.; valamint I. F. Walther (szerk.): *Impressionismus 1860–1920*. I–II. Köln 1993. Sajnos mindkét nagyszabású feldolgozás igen mostohán bánt el a közép- és a kelet-európai rokonzfelfogású festőkkel. Egyébként jelen előadás sem tehet egyebet e kis terjedelemben, mint csupán felvillantani valamit az óriási anyagból.

Szinyei Merse Pál: Mező 1909.
(HOM. 53.27.1.)

A müncheni festőakadémia, bármennyire is a konvenció, a kötöttségek fellegvára volt, nem zárhatta be – és nem is akarta bezárni – kapuit a Párizs felől támadt friss áramlatok lassú beszűrődése elől. A bajor főváros virágzásnak indult művészeti élete az összes közép-európai és német kultúrcentrum közül Münchent tette leginkább képezzé a sokfajta irányzat egyidejű befogadására, bár hivatalos művészeti intézményei akkor még nem ismerték el az új kezdeményezések létjogosultságát.⁸

A magyar festészet számára olyan fontos müncheni művészeti törekvések legszerzeágazóbb időszaka – a századvégi szecessziót megelőzően – az 1865–75 közötti évtized. Még javában alkotnak az intim tájképekben barbizoni tájfestő hagyományokat közvetítő öregek: id. E. Schleich és A. Lier, meg a kedélyes életképfestő C. Spitzweg. Frankfurtból átköltözik a Courbet-elveket közvetítő Viktor Müller. Később a karlsruhei tanultságú Hans Thoma; a svájci természetszimbolista A. Böcklin is egyéni színezettel bővíti az összképet. Az akadémián tanuló fiatalok és a független festők közül is többen meglátogatják az 1867-es párizsi világkiállítást és szóban terjesztik a világosan festett,

⁸ Vö. Die Münchner Schule 1850–1914. (kat. szerk E. Ruhmer). Haus der Kunst München 1979.; valamint Szinyei Merse Anna: A müncheni iskola kiállítása – magyar szemmel, in: Művészet 1980/8. 37–41.

valóságghű ábrázolásmód francia feltűnéséről szóló híreket. Münchenben is a realizmus volt divatban, de ez Piloty iskolájának fülledt, galériatónusú részletrealizmusa, mely teátrális és pszichologizáló akadémizmusával a belga és a francia történelmi festők példáját fél évszázadra hivatalos stílussá emelte Németországban és a tőle keletre fekvő országokban is. A történelmi festészetnél is fontosabb szerepet töltött be a zsánerfestészet sajátos müncheni ága. Hivatalos képviselői – mint például az akadémiai tanár A. Ramberg – a holland életkép korszerűsített változatát művelték, melyben szintén nagy szerepe volt a műtermi tónuson belül kibontakozó apró részleteknek.

A mestereik működését túlhaladottnak ítéelő fiatalok – élükön W. Leiblrel – az 1869 nyarán megnyílt első nagy nemzetközi képzőművészeti kiállításon aratták első győzelmeiket és itt szembesültek először a franciákkal – bár ez utóbbiakat nem a legfrissebb eredmények képviselték a tárlaton. A barbizoniak és Courbet példája jó néhány nyitott szemű közép-európai festő számára a reveláció erejével hatott – impresszionizmusról itt még nem lehetett szó, hiszen csak néhány korai Manet-kép volt jelen.

Magyarok is megfordultak a korszakalkotó jelentőségűvé vált kiállításon, de közülük csupán egy festő érzekelte teljes fontosságában az eseményt: Szinyei Merse Pál, aki eddigi társtalán törekvéseinek beigazolódását élhette itt meg. A fiatal festő csupán egyéni hajlamának engedve próbálkozott a táj és az ember konvenciómentes ábrázolásával, hiszen erre biztatást sem a magyar, sem a müncheni környezetben nem kapott. A magyarországi tárlatokon még id. Markó Károly követőinek apró alakokkal benépesített eszményi tájai, valamint a történelmi tájfestők romantikus-akadémikus felfogású, tompa színezésű képei voltak divatban, az osztrák Pettenkofen korai szolnoki plein airje ez időben még kevéssé hatott.

A Münchenben dolgozó magyar művészársaság tagjai a történelmi festés hívei voltak, s művészi véleményben alig tért el tőlük Szinyei ekkori jó barátja, Gabriel Max és Hans Makart sem. Ha volt is a tárlatnak eszmei felszabadító hatása másokra is – barátja, Wilhelm Leibl például a Courbet-tanulások másik vonalát aknáztta ki –, érdekes módon a müncheni körből Szinyei Mersén kívül senki sem vállalkozott a felvetett tájfestési és színproblémák következetes festői kimunkálására. Így az övé lett az érdem, hogy francia kollégáival nagyjából egy időben, s mint elemzéseinkből rövidesen kiténik, tőlük függetlenül, önállóan fedezte fel és alkalmazta a napfény forma- és színelakító szerepét kutató plein air.⁹

Példájára a müncheni műtermek mélyén is több festő próbálkozott apró plein air-jellegű vázlatokkal, köztük magyarok is. De egyrészt ezek az akkor még semmire sem értékelt tanulmányok zömmel a XX. század eleji hagyatéki kiállítások érdekességei lettek, s így korukban ismeretlenek maradtak, másrészt olyan bátortalan kezdeményezések voltak, melyekben maguk az alkotók sem hittek a mindent elárasztó történelmi és zsánerkép árnyékában. Szinyeinek a korán meghalt Dósa Gézán kívül egyetlen követője lehetett volna, a salzburgi születésű Fritz Schider, aki 1872–75 közötti képein a Leibl-féle széles foltfestést próbálta összeötvözni a Szinyeinél látott élénk színekkel. Amint azonban kikerült a müncheni inspiráló környezetből és elfogadta a baseli rajziskola tanári állását, művészete megmerevedett, egészen átalakult és csak idős korára vált újból szabadabbá. Érdekes módon ugyanez következett be magában a Leibl-körben is: mikor irányadó mesterük és példaképük vidékre költözve magányosan fejleszti egyre pontos-

9 Bővebben *Szinyei Merse Anna: Freilichtmalerei in Ungarn 1870–1910*, in: *Pleinair-Malerei in Ungarn. Impressionistische Tendenzen 1870–1910*. Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück 1944.

sabbá, rajzosabbá stílusát, a szétszéledő társaság számos tagja elkallódik, vagy művésze teljesen más irányba fordul.

A számos felsorolt ország plein air- vagy impresszionisztikus jellegű festészetéből alig-alig tudnánk megnevezni Szinyei Merse törekvéseinek valódi rokonait. A meglehetősen későn, csupán a századfordulón formálódó ún. „német impresszionisták” terméséből legfeljebb Slevogt és Liebermann 1901/02-es amszterdami papagájos képei említhetők. A skandinávok színpompás távoli analógiái is későbbiek, akárcsak a cseh Slaviček néhány kompozíciója. A lengyeleknél azonban még később sem találunk ilyesmire. Az orosz festészetben Repin figurális plein airje, vagy Levitan tájfestészete eredtethető hasonló érdeklődésből.

Századunk elejére – még az avantgarde berobbanása előtt, vagy azzal egyidőben – világszerte, így Magyarországon is általános győzelmet aratott az új természet szemlélet és szinte minden művész, legalább átmenetileg, megpróbálkozott a frissebb festői nyelvezet alkalmazásával. Az 1870-es és 80-as években azonban csak megbukni lehetett az olyan eredeti tehetségeknek, akik nem voltak hajlandók megalkudni a hagyománnyal, sőt kortársaik törekvéseitől is igyekeztek magukat távoltartani. Az időben errefelé senkinek sem volt bátorsága szembenézni a valósággal – sem a műtermi festőállvány előtt, sem kint a napsütötte természetben, még kevésbé az avitt hangulatú kiállítótermekben.

Csupán az ifjú Csók István lelkendezett arról, milyen nagy élményt, „az első, hatalmas, művészi kinyilatkoztatást” jelentette számára, a Mintarajziskolát immel-ámmal látogató kezdő festőnövendék számára 1883-ban két mű: „Szinyei Merse Pál kiállította a Múcsarnokban a *Pacsirtát* meg a *Majálist*. Azóta mindenki tudja, mit jelentenek e képek; mit maga Szinyei a magyar műtörténelemben. Azért is csak a hatásról írok, amit rám tettek a sötétség, korcsmák, rongyos alakok festésének korszakában e napsugárral, vérrel izzó színek, mikkel Szinyei hiába iparkodott meggyőzni korát. Bevallom őszintén, először meghökkentem, aztán bosszankodtam, tán azért, mert később se mertem bevallani magamnak, hogy tetszik, sőt el vagyok ragadtatva. Vissza-visszatértem s igyekeztem megértetni magammal miért nem e szellemben tanítanak engem s miért tetszik Szinyei mindjobban, dacára, hogy másként fest mint ahogyan illenék. Ez a búzavetés – ezek a bárányfelhők! Meg voltam zavarodva. Eredmény: egyáltalában nem jártam be többé az iskolába.”¹⁰

10 Csók István: Emlékezéseim. Budapest 1945. 12.

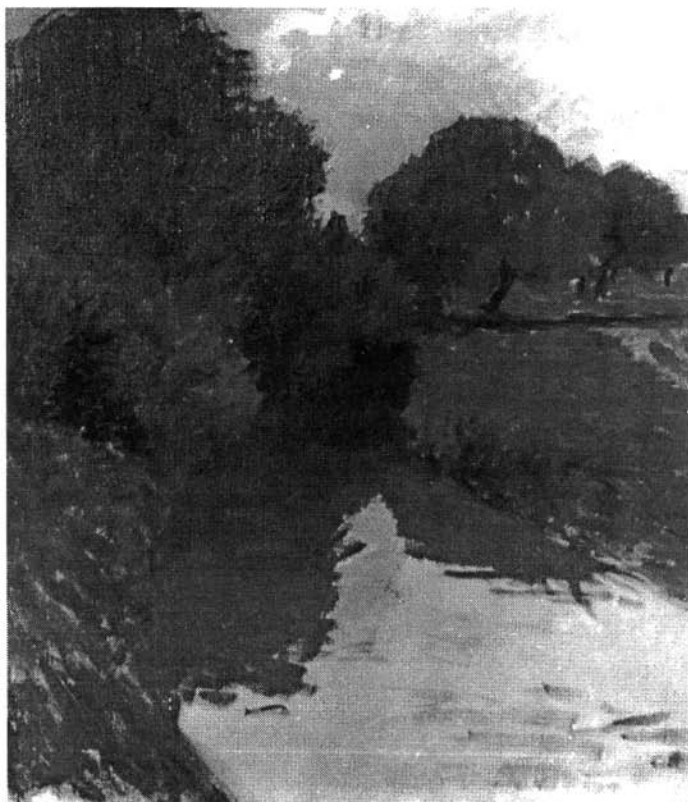
SZINYEI MERSE PÁL ÉS A MISKOLCI RÉGIÓ

VÉGVÁRI LAJOS

Szinyei Merse élete és működése két korszakra osztható: egy rövidebb boldog és termékeny időszakra és egy hosszabb, emberi, művészi megpróbáltatásokban bővelkedő periódusra. A két korszak művészi termése nem azonos sem számban sem minőségben. A személyes sors problémái nem olvashatók ki a művekből. Rejtező szerénység és önfejelem jellemezte Szinyei Mersét, kiküszöbölte alkotásaiból a szubjektív mozzanatok. Ez a megállapítás főleg munkásságának keserű éveire vonatkozik. Életének 1870 körüli szakaszában – levelei tanúsága szerint – élete örömteli és boldog volt. Ezért lehet megállapítani, hogy a művész alkotói fegyelme ellenére ez a boldog léttudat alkotásaiba is beszűrődik.

A boldog életidő csúcspontja a Majális. Ez a páratlan szépségű remekmű – Genthon István szerint – a „legszebb magyar festmény”, az öröm egyedülálló megnyilvánulása a magyar festészetben. Bár Szinyei Merse úgy nyilatkozott erről a főművéről, hogy csupán egy szép tavaszi napot akart megörökíteni, a művész munkásságának ismerői azonban tudják, hogy a képben sokkal többről kívánt élményt nyújtani. Utalt azokra a kirándulásokra, melyeket barátaival, Leibl-lel, Gabriel Maxszal tett München szép tájain, de idevetítette a sárosi táj és a felvidéki embereknek a természettel való összefonódását. Ez megmutatkozik a szereplők kiválasztásán, ezek Probstner Mária (későbbi sógornője) és a festői és emberi kvalitásokban jeleskedő Gudndelfinger Gyula, továbbá két müncheni barát, Viotto olasz építész és a pezsgősüveget kereső Gabriel Max festőművész. A rózsaszín ruhás nő egy modell. Talán a távollévő Probstner Máriát helyettesíti, akit ekkoriban a művész apjához írt levelében szerelme tárgyának nevezett. Nemcsak a hazai és a müncheni világot foglalja egybe a művész ebben a hatfigurás szextettben, hanem művészi hagyomány és az újat keresés szintézisét kívánta megvalósítani. Valóság és eszmény, mítosz a konkrét valóság, stilizáció és természethűség fonódnak egybe ebben az alkotásban. Tévednek azok a kritikusok, akik a figurák „beállításában” mesterkedtséget látnak. Nem mesterkedtség, hanem stilizáció jellemzi ezt a remekművet, melynek jellegét csak zenei hasonlattal lehet megragadni. Mintegy magától adódik az összevetés lehetősége Verdi Rigoletto című operájának híres szextettjével. Ahogy a zeneműben minden egyes szereplő a maga markáns személyiségét fejezi ki – úgy azonban, hogy ez a különbözős harmonikus egységbe forrad –, éppígy jelentkeznek a figurák a Majálison: külön-külön és mégis egymástól elválaszthatatlan szintézisben. Ez a kompozíciós harmónia és szétválaszthatatlanság különbözteti meg a Majális minden impresszionista képtől. Az impresszionista kép az optikailag elemzett látvány hiteles rögzítése, a Majális klasszikus értelemben vett kompozíció, melyhez úgy használta fel a naturalista eszközeit, hogy ezeket átalakítva, belesimulnak egy elképzelt látomásba, melynek valódiságát a motívumok hitelesítik. Ennek a koncepciónak alapján lehet elutasítani a beállítottság vádját.

*Szinyei Merse Pál: Füzes 1913.
(HOM. P.77.342.)*

A zenei kompozíció jellege azzal is bizonyítható, hogy a művész családjában – az anya jóvoltából – otthonos volt a zene. A gyermekek legnagyobb része megtanult egy hangszeren játszani. A festő a csellón való muzsikálásban volt járatos. Münchenben nyilvánosan is fellépett egy művészbálon: Benczúr Gyula hegedült, Mészöly Géza cimbalmozott. Ekkor magyaros műveket adtak elő, nagy sikerrel. Tudjuk – ismerősök elbeszéléséből –, hogy Szinyei Merse Pál rendszeres látogatója volt a hangversenyeknek és gyakran megfordult a müncheni operaházban is. Szerette Beethovent, s valószínűleg nem volt idegen temperamentumától Verdi muzsikája sem. Az itáliai kultúra iránti vonzalma már tanulóéveiben megnyilvánult, ezért utazott el főiskolás korában Itáliába, majd később is több ízben tartózkodott ebben az országban. Elsősorban Giorgione műveit szerette, de más, klasszikus harmóniára törekvő alkotásokat is értékelt. Elképzelhetetlen, hogy ne ismerte és ne csodálta volna a Rigoletto-t s ezen belül is a remekművű sextettet, a XIX. századi zenének ezt a csúcspontját.

A Majális boldog korszaka Szirmabesenyőn folytatódott. Probstner Mária ekkor már gróf Szirmay Alfréd felesége lett, aki meghívta a szirmabesenyői kastélyba hűgát, Zsófiát is. Szinyei Merse is hamarosan megjelent, itt töltötte a jegyesség heteit. Itt-tartózkodásának több festmény a bizonyítéka.

Elsőként kell említünk az ismeretlen helyről a Herman Ottó Múzeumba került parkrészletet. Egy idős szemtanú szerint ez a festmény az egykori szirmabesenyői kastélyt és a parkját ábrázolta. A helyszínt ma már nem lehet rekonstruálni, de az információ hiteles. A kisméretű kép kissé borús tónusaival az Esthajnalcsillag című festményének hangulatát idézi. Szinyei Merse ezen a képen nem törekedett a plein airhatás visszaadására, célja valószínűleg az volt, hogy a park struktúráját, téri elrendeződését ábrázolja. A széles foltokban festett motívumok ezt a célt látszanak bizonyítani. A festmény hátlapján egy erdőrészlet látható, mely valószínűleg egy nagyobb kompozícióból kivágott töredék.

Szirmabesenyőn festette a kerti padon ülő fehér ruhás nőt ábrázoló kisméretű képét. Az alak vonásai nem részletezettek, csak sejteni lehet, hogy menyasszonya volt a kép modellje. A kép feloldódik a zöld lombok között átszűrődő fényben. Ily módon Szinyei Merse közel került az impresszionizmus egyik nagymesterének, Renoirnak a felfogásához, aki a hetvenes években hasonló megoldásokra törekedett. Szőnyi István szerette ezt a képet, mely szerinte Kerti pad című alkotására inspirált.

Lehetséges, hogy egy gesztenyefát ábrázoló tanulmányoszerű festményét is Szirmabesenyőn festette. Erre utal a mű színvilága. A kép keletkezési helye azonban nem bizonyított.

A nyolcvanas években is több ízben megfordult a művész Szirmabesenyőn. Ez időből való gróf Szirmay Alfrédot és feleségét ábrázoló két portréja. A férfi arcképen a portréművésze törekedhetett, de sógornőjének arcát mesteri kézzel alkotta meg. A hölgy arckifejezésének sokatmondó megragadásán túl a festői megvalósítás eleganciája, formafegyelme bővíti el a nézőt. Jogosan hasonlíthatta Hoffman Edit ezt a festményt Renoir java portréihoz.

A nyolcvanas évek tragikus eseményei, két kisgyermekének halála, a Pacsirta sikertelensége, Kelety Gusztáv lesújtó kritikája, a „delirium kolorans”-a után fokozta gondjait, hogy egyedül maradt. Felesége a válás után a közeli Frics ura, Gilányi báró felesége lett.

Ennek az évtizednek a megpróbáltatásait a művész sohasem heverte ki. Midőn a kilencvenes években újra festeni kezdett, már nem a világot átfogni tudó öröm határozta meg képeit, hanem csupán a természet jelenségeit hitelesen ábrázolni tudó megfigyelőkészsége és bravúros mesterségbeli tudása.

***

A Herman Ottó Múzeum büszke arra, hogy a mester is hozzájárult képzőművészeti gyűjteményének kialakításához. Balogh Bertalan a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület elnöke Lyka Károly segítségével és a Műcsarnok közreműködésével megszervezte az ún. Felvidéki vándorkiállítását. Ez a kollekció, melyben a századelő legjobb művészeinek az alkotásai szerepeltek, bemutatásra került az észak-magyar térségben. Miskolc két ízben fogadta a kiállításokat, és néhány festményt meg is vásárolt. Ezek között volt Szinyei Merse Búzamező című festménye, mely tiszta formálásával, világos szerkesztésével Szinyei Merse kései korszakának egyik legjobb alkotása. A vásárlás alkalmával a művész levelet írt a múzeumnak, örömét fejezte ki, hogy az általa is jelentősnek vélt képpel megindulhatott a képzőművészeti alkotások gyűjtése. A ma is jó állapotban lévő műhöz az utóbbi időben további festmények társultak. Ezek a következők: Tanulmányfej az akadémiai évekből, Tanulmány a Faun című képhez, gróf Szirmay Alfréd arcképe, gróf Szirmay Alfrédné Probetner Mária portréja, a szirmabesenyői park (háttoldalán erdőtanulmány), Lila virágos rét, és a Csend című kései alkotása. Valamennyi olajfestmény. Ily módon a Nemzeti Galéria mellett Miskolcon látható a legtöbb Szinyei Merse-festmény.

SZINYEI A SZÁZADELŐ MAGYAR MŰVÉSZETI IRODALMÁBAN

TÍMÁR ÁRPÁD

Mintegy száz éve annak, hogy Szinyei Merse Pál visszatért a magyar képzőművészeti életbe. 1894-ben állított ki újra a Múcsarnok téli tárlatán, majd nagyobb kollekcióval részt vett 1896-ban az ezredévi kiállításon is. Ismertsége, népszerűsége, hivatalos és szakmai elismertsége ettől kezdve meredeken ívelt felfelé, s tulajdonképpen az 1912-ben megrendezett gyűjteményes kiállítása óta vitathatatlanul a legnagyobbak közt tartja számon mind a nagyközönség, mind a szakmai közvélemény. Munkácsy és Csontváry mellett bizonyára róla írták a legtöbb cikket, tanulmányt és monográfiát, a Majális pedig feltehetően a legismertebb, legtöbbet reprodukált magyar műalkotás. Művészetének, páratlan teljesítményének újrafelfedezése a millenniumi kiállításon azonban még inkább csak rácsodálkozás volt, ámulás és ünneplés, a megtalált kincs feletti öröm kinyilvánítása, az elemző és értelmező munkára csak ezután került sor. Pályafutásának feltárása, teljesítményének értékelése, művészetének történeti elhelyezése fokról fokra történt meg, s ebben döntő szerepe volt századunk első két évtizedének.

Az első megemlíthető írás szerzője Nyitrai József volt, aki 1902-ben A Hét című hetilapban méltatta Szinyei művészetét: „egyike volt a legelső plein-airistáknak, hazánkban pedig föltétlenül a legelső...” – ebben jelölte meg Szinyei történeti jelentőségét. Azt persze, hogy mi a plein air-művészet lényege, már ekkor is többféleképpen értelmezték. Nyitrai felfogását a korai nagybányai festészet stíluseszménye határozta meg, ennek előzményét látta a Szinyei által végrehajtott akadémizmus elleni fordulatban: „Az ő mélyen járó értelme, helyes érzéke, finoman érző szíve idejekorán megsejtette velem, hogy az új művészetnek szakítani kell az ósdi receptekkel, a nyavalyás romantikus fölfogással, a hazug barna tónusokkal s azzal a megcsökönyösödött kozervativizmussal, mely önzően körül akarja sáncolni a művészetet. Belátta, megérezte, hogy a nagy levegő, de nem a napfény, mely erős fényre és árnyékra osztja a tárgyakat, hanem az ezüstös borongás, melyben nincs sugár és nincs árnyék, mely mindent körülfoly, semmit el nem von a szem elől, legjobban érvényre juttatja a fának, fűnek, emberi testnek karakterét, főleg pedig igaz színeit. Nem utolsó érdeme Szinyei Mersének, hogy helyes érzéke megóvta őt minden túlzástól, nem gazdagította a kremzervájsz-gyárosokat, nem hajtotta túl az új irányt, hanem megóvta azt a művészi tapintatot még a kép formájában és nagyságában is a tartalomnak megfelelőleg...” Nyitrai Szinyei magatartásában, etikai alapelveiben is azokat a vonásokat emelte ki, amelyek teljes mértékben összhangban álltak a nagybányai elvekkel: „Sz. M. becsületes művészi meggyőződése soha meg nem alkudott. Hazudni nem tudott, ment a megkezdett úton...”

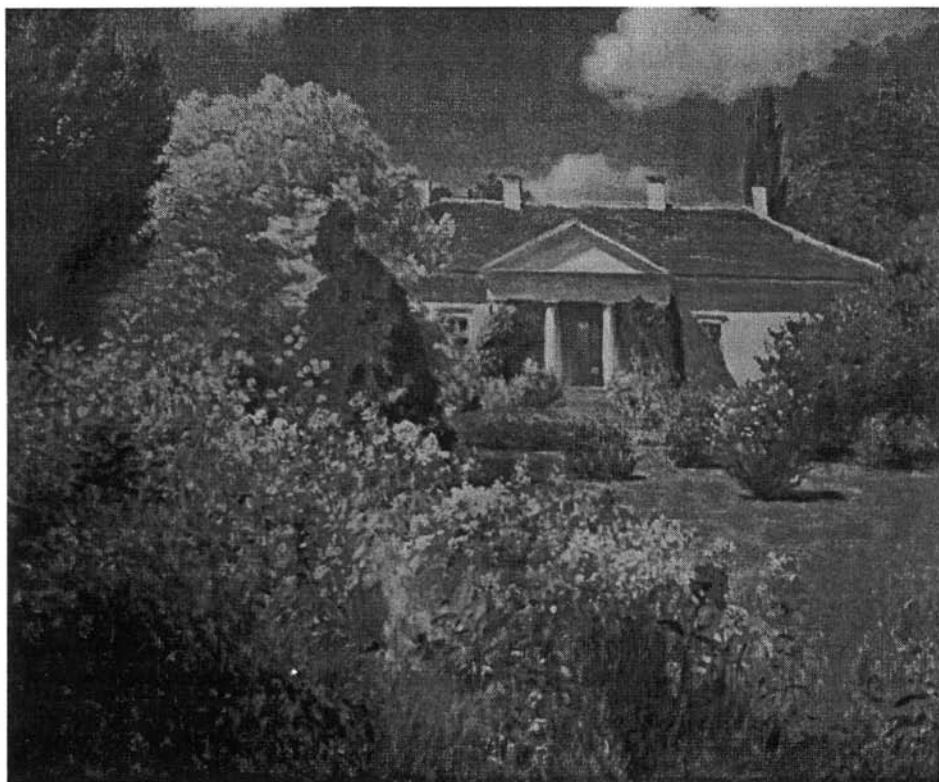
Szinyei elismerésének következő fontos állomása az volt, hogy 1903-ban a Lyka Károly szerkesztette Művészetben megjelent Malonyay Dezső írása, amely Szinyei önéletrajzát tette közzé, forrást, hivatkozási alapot teremtve ezzel sok-sok későbbi cikknek, tanulmánynak. (Ma már persze tudjuk, Sz. M. Anna forráskiadása óta, hogy Malonyay eljárása a legkevésbé sem felelt meg a forrásközlés normáinak, törlések, át-

írások torzították el az eredeti – szerencsére kéziratban fennmaradt, s azót újraközölt – szöveget.)

Szinyei művészetének egészével pedig 1905-ben szembesült először a közönség és a kritika. Ekkor rendezték meg az első gyűjteményes kiállítását, ekkor lehetett először együttlátni az életművet, ekkor adódott alkalom a pályakép áttekintésére, a fejlődés megrajzolására. Rendkívül impozáns az a névsor, amely a véleményt nyilvánító kritikusokról, művészeti szakemberekről összeállítható. Szinte valamennyi napilap terjedelmes kritikát közölt a kiállításról, hetilapok, folyóiratok is megemlékeztek a rendkívül jelentősnek tartott eseményről. Ezekben az írásokban végső soron kirajzolódott valamennyi „Szinyei-probléma”, amely azután évtizedeken át foglalkoztatta a szakirodalmat.

A cikkírók képzettségüknek, ízlésüknek, művészi szimpátiáiknak megfelelően természetesen különféleképpen reagáltak a kiállításra, másként látták Szinyei művészettörténeti helyét, másként ítélték meg sorsának fordulatait, más-más tanulságot, aktuális üzenetet olvastak ki a látottakból. Az idősebb, nagy tekintélyű, bár inkább konzervatívnak tekinthető Keszler József emelkedett hangon ünnepelte az eseményt Az Újság című napilapban: „Szinyeit pedig, a nagy művészt, a modern művészet elévülhetetlen érdemű úttörőjét szívünkben üdvözljük a nagy napon, midőn élte munkáját, nemes törekvéseinek fényes gyümölcseit, sorsát, lelkét, egész kiváló egyéniségét együtt mutatja be nemzetének, mely őt mindenkor legjelesebb fiai közé fogja számítani.” Nem titkolja, hogy a kiállított művek közül mi áll közelebb hozzá: a Hóolvadás című képről írja: „kereken ki kell mondanunk, az egész világ tájfestésének egyik legkiválóbb remeke.” Ez egyben a Majálissal kapcsolatos távolságtartást is jelez, amelyről egyébként azt írja, hogy ott „az új művészet vakmerő szín-orgiákban kéjelgett”. Az egyértelmű elismerés és ünneplés ellenére fenntartásainak is hangot ad: „Különös érzés az, mely az embert Sz. képei előtt meglepi. Az első benyomás mindjárt roppant erős; de nem vonzó. Nem bántó, nem kellemetlen, de idegenszerű. Valami szokatlan, különc ünnepiesség válik ki e képekből...”

A fiatal, radikális kritikusok számára viszont Sz. a nagy fordulatot, az akadémiával való szembefordulást jelentette elsősorban. A polgári értékek, a modern irodalom, az új művészeti törekvések élharcosa ebben az időben A Hét című hetilap volt, ebben írt a kiállításról Márkus László. „Nagy agyarkodás, szűkölés és a fogak dühös csikorgása hallatszott ki anno dacumal a hagyományok és az iskolák odvaiból. Akkor még a rettenetes Kelety Gusztáv, a képzőművészet Gyulay Pálja taposta el óvatos gyűlölettel a kisarjadó szabadságot, és az irodalom Kelety Gusztávja, Gyulay Pál fegyelmezte illedelmessé és bátortalanná a magyar literatúrát. Akkor az volt a piktori ideál, amit a Bécsig terjedő horizonton belül a kedélyesen pocakosodó főmuftik föl tudtak érni ésszel; a picike, hegyes ecset volt az ideál, amellyel ki lehetett rajzolni egy pár millió levelet a fák lombjában, és a nyomorék kontúrkák közé oda lehetett pettyegtetni a receptek után kikevert színeket, s a műtermek barna generálsaftját. Akkor a Madarász Viktor langyos romantikája is forradalom volt, és már akkor is hazafiatlanságot és nemzetköziséget olvastak a fejére mindenkinek, aki Európából jött haza s valami újat hozott magával a mi félreeső világunkba. Sz. M. P. megdöbbenve és elkábulva állott az akadémia káromkodás-özönében, megcsóválta fejét és földhöz vágott mindent, ecsetet, palettát, spachtlit és festéktubust.” Márkus számára természetesen a Majális a legfontosabb, ez a művészpálya csúcspontja, s a megbélyegzőként emlegetett „delirium colorans, amit Kelety a hét főbűn közé sorozott, most olyan szentséges lelki esemény mi előttünk, mint a próféták lélekszabadító, mámoros extázisa, s a Majális buja napsütésében és bársonyos árnyékszíneiben a megváltást előre hirdető Johanaan tüze lobog elolthatat-

*Szinyei Merse Pál: A jernyei kúria 1911.
(Magántulajdon)*

lanul.” Márkus egyébként egy napilapban, az Alkotmányban is megemlékezett a kiállításról, ott Szinyei sorsának a művészeti élet aktuális, megoldatlan kérdéseire figyelmeztető tanulságait emelte ki: „Azt sem kell hinni, hogy most már lesz eleven magyar művészi élet, hiszen látjuk, hogy igazi piktorainknak még egymáshoz sincs semmi közük, álmatagon járnak ebben az idegen világban, és apatikusan tűrik, hogy a műcsarnok monopolistái tovább grasszáljanak a legjobb falakon. Nem tud kivergődni nálunk a szeccszó, a rokonérzésűek és előretörtetők fronde-ja az udvari művészet silány torzképe, az állami művészet ellen, csend van most is, nyomasztó, fáradt, kétségbeejtő csend, és tisztára véletlenség lesz, ha akadnak új emberek, akik a maguk egyedülvalóságában művészetet csinálnak a magyar kultúra ellenére...”

Szinyei tettének magányosságát, előzmény nélkülségét, s ugyanakkor az egyetemes művészettel való egyidejűségét hangsúlyozta egy másik fiatal, radikális szemléletű kritikus, Bölöni György is a Magyarország című napilapban: „ő a maga művészi erejére támaszkodva és egyéni inspirációra hallgatva egyedül járta a természetet, az erdőt, mezőt, figyelte a napfény játékát, a tiszta színek szétbomlását, a napfoltok vibrációját, ugyanazon igazságok után tört, mint messze nyugaton az első nagy francia impresszionisták, ugyanazt látta a természetben, és ugyanezt akarta a vásznain életre kelteni, megörökíteni. És ez adja meg az ő nagyságát. Egyedül járt a művészet útján, a saját

egyéniségéből és zsenijéből merítve lett a plein air magyar nagymestere.” Bölöni Szinyei sorsát végső soron tragikusnak látta: „Szenvedés, mellőzés volt az élete sokáig: művésztragédia.”

E sors tragikus jellegére utalt a Független Magyarország kritikusa, Rottenbiller Ödön is: „Nem kell-e, nem lehet-e joggal szomorkodnunk, elkeserednünk a magyar festészet fejlődésének sorsán, ha végignézzük Sz. M. gazdag gyűjteményét? Van, jó nevedszázaddal előtt volt már mesterünk, ki a modern művészetet, a par excellence plein airt hirdette, s még húsz álló esztendőig parlagon hevertettük nagy tehetségét, túrtuk, szinte természetesen találtuk, hogy ez a mai büszkeségünk a sok félreértés, érthető keserűség és érthetetlen sorscsapások következtében elkedvetlenülde hátat fordított a művészetnek...” Más kritikusok viszont szinte természetesen tekintették ezt a sorsot, mintegy a modern művészet velejárójának. Térey Gábor muzeológus, a Régi Képtár tudós vezetője a Vasárnapi Újságban így mutatta be Szinyeit: „Sok év telt el addig, míg Sz. M. P. érdeme szerint érvényesült nálunk... Előharcos volt, mint Manet és Böcklin, de osztotta is az úttörők keserű sorsát...” Hasonlóképpen vélekedett Petrovics Elek is a Huszadik Században: „Szinyei esete a modern művészet történetében nem áll egyedül, sőt szinte tipikus.” Petrovics volt egybként az első egyike, aki Szinyei munkásságán belül lényeges különbségeket állapított meg, több kritikus ugyanis vagy egyenesvonalú fejlődést, vagy egyformán magas színvonalat látott Szinyei valamennyi, korai és kései alkotásában egyaránt. Petrovics szerint például a Pacsirtán „a Majális színeinek érzéki mámorel elszállt: a ragyogást nyugodt derű váltotta fel... a női akt rajza is keményebb...” Ez a differenciálás egyben a pálya fejlődési irányának kritikáját is előlegezte, Petrovics ugyanis így zárta kiállításismertetőjét: „De vajon festőjük eljutott-e oda, hova indult? A Nemzeti Szalon tárlata nemcsak arról győzött meg, hogy egy kiváló festőt bírnak, hanem arról is, hogy egy nagy festőt veszítettünk.”

Különös módon oldotta meg a feltétlen tisztelet és ünneplés, valamint a kritikai elemzés kettős feladatát Fülep Lajos. A kiállítás megnyitásakor röviden, de igen emelkedett hangnemben üdvözölte az eseményt: „végre beteljesült az az óhaj, hogy ezt a nagy művészt, aki régibb és új művészetünkben teljesen magában áll, egész művészetének gyönyörű összességében tanulják megismerni... a kiállítás megnyitása valóságos ünnepe lesz a magyar művészetnek, ... Csodálni fogják ezt a művészt, aki felerészben már a műtörténetben és a halhatatlanságban jár, másrészt pedig még mindig friss munkása a mának...” A Hazánk című napilapban írt üdvözlést azután egy héttel később részletes elemzés követte, melyben már bírálóból jellegű megállapítások is napvilágot láttak. Petrovicshoz hasonlóan Fülep is jelentős különbségeket látott Szinyei korszakai között, véleményét azonban még Petrovicsnál is élesebben fogalmazta meg: „az 1873-ik esztendő Szinyeije modernebb ember, és közelebb áll hozzánk, mint a mai... Az újabb dolgaiban becsületesen, de sokszor szárazon mondja meg az igazságot... újabban túlságosan lelkiismeretes és igaz, sőt pedáns, ... A régibb dolgaiban Szinyei sokkal modernebb, mint az újakban...” Ő is a Majálist és a Pacsirtát hasonlította össze: „a Majálisban ... látjuk legtisztábban és legtökéletesebben megnyilatkozni Szinyei nagyszabású természetlátását. A színek s a napfény megfestője itt, aki előtte nem sejtett szépségeket fedez fel a természetben. Ezt a felfedezést egy zseninek az erejével érvényesíti. Felfogja a fű csodás zöld színének, a májusi ég verőfényének, a rózsaszínű ruha hatásának, a dombra hulló napfény gazdagságának, a domb és az alakok formájának minden szépségét, a legmodernebb értelemben vett plein air bátorságával, új kifejező erejével, nagy harmóniájával s egységes hatásával. A Majális plein airje mai, új és erős, az 1882-bei készült Pacsirta azonban nem az, csak szabad természet a plein air-művé-

szet mai álláspontjához viszonyítva. S többé-kevésbé ez jellemzi Szinyeinek többi, különösen újabb képeit.” Ez a szigorú különbségtevés és fogalmi tisztázás azonban nem jelent egyben értéktételeket is Fülepnél. A későbbi képeket is lehet becsülni, tudomásul véve másságukat: „Így nő ki a plein air festőből a természet egyik legnagyobb megértője, a természetnek egyik legnagyobb művésze. Ez ő, és azt hiszem, nem is kell benne mást keresnünk. Igaztalanok lennénk egy nagy művészhez, aki ezt nem érdemelte meg... Ő a maguk külön világát élő emberekből való.”

Már ekkor, az 1905-ös kiállítást követő kritikákban felvetődött az a kérdés, hogy vajon Szinyei művészete számíthat-e az őt méltán megillető nemzetközi szakmai elismerésre. Lyka Károly az Új Időkben így fogalmazta meg a problémát: „Ha nem születik magyarnak s nem kárhoztatja húsz évi tétlenségre a magyar kultusz-bürokrácia, ma fontos alak volna a vaskos német és francia műtörténeti könyvekben...” Hasonlóképpen magyar voltában látta az elismerés elmaradásának okát Rózsa Miklós, aki a Budapesti Naplóban méltatta Szinyei jelentőségét: „Ha tehát Szinyei egyebet nem is tett volna, mint hogy elsőnek csatlakozik vala a Manet impresszionizmusához vagy a Böcklin idealizmusához, s elsőnek bontja ki itthon a XIX. század nagy művészeti forradalmának zászlaját, neve akkor is a művészettörténet lapjaira tartoznék. De a Szinyei jelentősége még mélyebb és egyetemesebb, s hogy ezt csak mi tudjuk idehaza, de a külföld tán nem tartja számon, annak – a Sz. életét kormányzó esetlegességeken kívül – egyszerű oka az, hogy a világot rabul ejtő nagy szellemi áramlatok csak nagy és hatalmas kultúrnezetektől indulhatnak hódító útjukra. Szinyei pedig magyarnak született.” Ez a magyarázat, sajnós, napjainkban is érvényesnek látszik.

Szinyei művészetének magyar volta, magyar jellege is nagy hangsúlyt kapott néhány írásban. Lyka Károly a szülőföldhöz való kötődését, a művészetét meghatározó ifjúkori élményeit hangsúlyozta: „Sz. M. P. az ifjúságát a mi istenáldotta felvidékünknek ily környezetében élte. A sárosi földesúr-fia nem nevelkedett Budapest gipsz-házai közt. Lelki emóciói sem a kávéházak múmárvány-asztalai mellől eredtek. S a természet megfigyelésére nem a magyar királyi mintarajziskola tanította.” Makartnál „mesterkéltnar-kotikum volt az a színerő, amellyel Sz. M. Sárosban egészen természetesen, vadászás és kószálás közben, tehát more patrio teleszívta magát... Egyszerűen nem is tudott volna másként festeni, nem lett volna képes a plein airt föl nem fedezni. Hisz ebben élte, ebben látta világát.” Szinyei magyar voltát Malonyay Dezső a művész emberi tulajdonságaiban vélte megtalálni. A Budapesti Hírlapban megjelent kiállítási kritikájában ezt írta: „Ami a művész magyarságának lényegét illeti: az az a benső egyensúly, amely néha fatalizmussá lustul. Úgy veszi az életet, amint az őt magát idomítja – az ár ellen nem úszik.” Magyarán valamiféle szelíd mértékű oblomovizmust tulajdonított magyar jellemvonásként Szinyeinek. Rózsa Miklós viszont Szinyei sorsának tragikus jellegében látott magyar vonást: „A másik döntő véletlen életében a magyar művészek hagyományos tragikuma volt, mely Madarászt vaskereskedésre szorította, Zichyt, Munkácsyt kiüldözte, Székely a rajztanárság gályájához láncolta, Paál Lászlót, Gyárfást, Mészölyt egész napjainkig a közöny homokjába temette s az ő kezeiből is kiütötte az ecsetet – szerencsére: nem örökre.”

Az 1905-ös gyűjteményes kiállítást követő években is bőszegesen foglalkozott a kritika és a szakirodalom Szinyei művészetével. Ezekkel az írásokkal itt most természetesen nem foglalkozhatunk az eddigi részletességgel, csupán jelezhetjük a főbb csomópontokat, a jelentősebb állomásokat. 1909-ben újabb fontos forrásközlésre került sor, Lázár Béla publikálta Szinyei ifjúkori leveleit, 1910-ben jelent meg Malonyay Dezső monográfiája a művészről, ez volt az első önálló könyv róla, majd ezt követte Lázár Béla mo-

nográfiaja, 1911-ben német nyelven, 1913-ban pedig magyarul, Sz. M. P. a pleinair festés előfutára címen. Mindhárom könyvnek jelentős sajtóvisszhangja volt. 1912-ben az Ernst Múzeum új épületét egy újabb Szinyei gyűjteményes kiállítással avatták fel, ennek kritikai visszhangja – terjedelmét és a felvetett problémák gazdagságát tekintve is – az előző kiállításéhoz hasonló jelentőségű volt. Mind a monográfiák, mind a kritikák részletes elemzése és értékelése bizonyára tovább árnyalná, gazdagítaná a Szinyeiről kialakult képünket. Külön tanulmányt érdemelne például Feleky Géza 1912-ben megjelent, könyvnyi terjedelmű Szinyei-esszéje. Ezeknek az írásoknak a sorát századunk második évtizedének végén a nekrológok zárják – ismét felvetve, újrafogalmazva Szinyei jelentőségének, szerepének, történeti helyének kérdését. Ezzel zárul Szinyei méltatásának, befogadásának első nagy korszaka, mely művészetének újrafelfedezésétől a teljes elismerésig ível.

ABAÚJ-TORNA MEGYE SZENT LÁSZLÓ-FALKÉPEI

MAGYAR ZOLTÁN

A 900 éve meghalt László király a magyar középkor egyik leginkább tisztelt szentje volt. Népszerűsége felülmúlta az országalapító István királyét is, köszönhetően annak a talán már életében is formálódó mondai hagyománynak, mely utóbb középkori kultuszának markáns részévé vált. Bekerült egyházi legendájába, azokba a krónikákba, melyek voltaképpen egy elveszett ősgesztára-joculátor eposzra tekintenek vissza – és az európai képzőművészetben egyedülálló módon része lett a szent király ikonográfiájának is.

Leglátványosabban kétségkívül azon falképciklusokban érhető tetten mindez, melyek a király kerlési kalandját festették meg középkori templomaink falán, s melyek a XIV–XV. században a történelmi Magyarország egész területén elterjedtek. Kivált a határvidékeken, ahol az ott élők számára mindennapi kultúrkinccsük részeként, életük analógiájaként is megfogalmazódtak László országvédő harcai. A falképciklusok mellett azonban sűrűn találkozni a király egészalakos ábrázolásaival is, olykor a másik két magyar szent királlyal, avagy csak Istvánnal együtt megfestve.

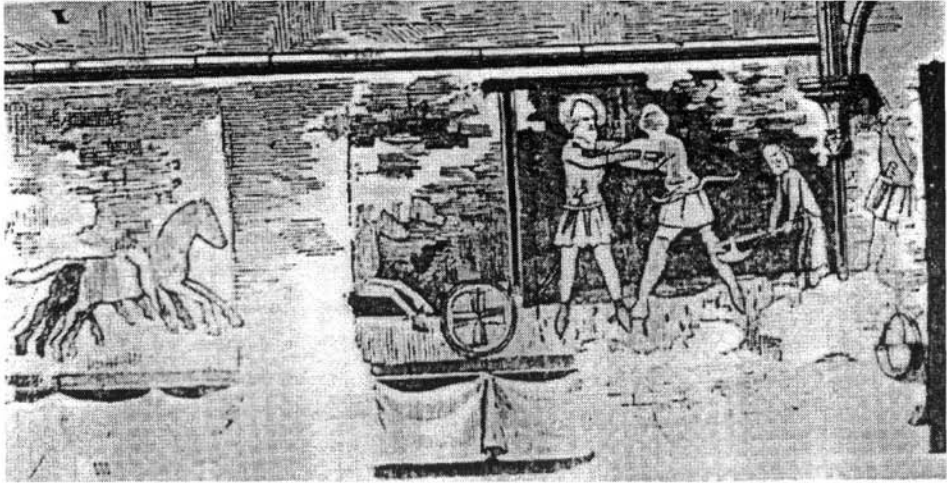
Dolgozatunkban ezen Szent László-ábrázolásokat kívánjuk számba venni a történelmi Abaúj-Torna vármegye területén. Erdély és a nyugati határszél mellett kétségkívül Északkelet-Magyarország volt a László-tisztelet egyik legjellemzőbb régiója. Az itt található Szent László-falképek száma a székelyföldi emlékekkel vetekszik, s ezen előfordulások nagyrészt ugyancsak e tájék magyar etnikumú határőr népességéhez köthetők. Gömörben az ún. gömörörök, a Szepességben a lándzsásnemesek alkották ezt a társadalmi bázist, és bár a tornai várispánság területén e határvédelmi funkciók a XIV. századra már régen elvesztették aktualitásukat, Szent László kultusza nagyonis elevenen élt (lásd a Szádelői-völgy mondavilágát, a debrődi búcsújárást stb.). Épp ezért csak látszólag meglepő, hogy Torna és Abaúj területén ugyancsak számos László-falképről van tudomásunk. S bár ezek közül manapság jószerével alig látható valami, a történelmi források beszédesen vallanak a már elpusztult avagy mész alatt rejtőző értékeinkről.

Északkelet-Magyarország kapujában, Kassán a kora gótikus Szent Mihály-kápolnában a szent király egyik legrégebbi falképciklusát találhatjuk. Sajnos, az immár két évtizede eltartó kápolnarestaurálás még mindig nem jutott nyugvópontjára, így a freskóké sem, melyeket múlt századvégi díszítő festés takar. A kápolna még a XIII. században épült, s eredetileg temetőkápolnának szánták.¹ Erre utal, hogy a középkor végéig cinterem övezte, s csak a XVIII. század végén szűnt meg (városi rendeletre) a temetkezés az épület körül.

A kápolna déli falán lévő falképek 1871-ben kerültek elő, s Rómer Flóris tette közzé a sorozatot fametszeten, Myskovszky Viktor színes másolata nyomán.² E másolat

1 Egyes vélemények szerint csontkamrának (ossárium) készült.

2 Rómer Flóris: Régi falképek Magyarországon. Budapest, 1874. 35.; László Gyula: A Szent László-leghenda középkori falképei. Budapest, 1993. 144.

alapján egészen biztosan csak a birkózás jelenete ismerhető fel, ugyanis ez van a legjobb állapotban. A képen a glóriás, szakállas király (igaz, koronája nem vehető ki) fogózik össze a derekára íjjat csatolt kunnal, akinek lábára a leány éppen lesújt a bárdal. László balján egyenes kardja csüng, övében rövid, nyeles tőr látható. Az ezt követő lefejezésből csak a király alakja maradt meg, ám az előrehajló mozdulatból nyilvánvaló, hogy miről is van szó. Problémásabb az első kép, melyen mindössze vágató lovak kontúrjai fedezhetők fel. A László-ikonográfia logikájából következően ez csak az üldözés jelenete lehet, melynek során csoportos üldözést ábrázolt a falkép készítője. E sorozat koraiságára vall, hogy minden bizonyosan a legenda rövidebb változatát ábrázolták s hogy nem is a megszokott északi falon, valamint az, hogy még a kápolna boltozása előtt készítették, ugyanis az egyik gyémánt beelóg a képekbe. Keletkezése valószínűsíthetően a XIV. század legelejére datálható.

A történeti Abaúj megyében még két településen tétélezhető fel a László-legenda. Az egyik a Kassához közeli Csécs, amelynek plébániatemplomáról Myskovszky eképen tudósít: „...Öreg emberek tanúsága szerint a templom északi falán egy nagy csata-kép volt festve, talán Szt. Lászlónak a kunokkal vívott csatáját ábrázolta.”³

A Hernád menti *Vízoly* töredékes sorozatát meglehetősen mostohán kezelte eddig a szakirodalom. A szász telepítésű község templomát még az Árpád-korban építették, ám a várral rendelkező, oppidumnak mondott község idővel nagyobb egyházat igényelt, így a XIV. században a meglévő templomrészhez egy tágasabb hajót építettek. Ekkor készülhettek a hajó híres falképei is, köztük az északi fal László-ciklusa, mely manapság rendkívül megviselt állapotban van. Az 1944-es feltárás a legendát részben elpusztította, részben átalakította, a nyolcvanas években folytatott restaurálások pedig nem hoztak látványos eredményt a ciklus képeit illetően, melyek közül mindössze a kivonulás és az ütközet volt felismerhető.⁴ A vízolyi sorozat kapcsán Jánó Mihály úgy véli,

³ Myskovszky Viktor: A csécsi templom és régi falfestményei. Archeológiai Értesítő, 1893. 327.

⁴ Lukács Zsuzsa: A Szent László-legenda a középkori magyar falképfestészetben. (In: Athleta Patriae, 1980. 203.); Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. 237.; Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Budapest, 1977. 173. A felső mező nyugati falán található, alatta még egy festékreteget fedeztek fel.

hogy az a hét északkeleti vármegye gyepűvédő székelyeinek László-hagyományaival is kapcsolatba hozható, ugyanis e terület Abák utáni új urai, a nádori méltóságot viselő Drugethek Vizsolyban tartották bírói széküket. 1330-ban Drugeth János Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyéknek tartott itt gyűlést, az 1331. és 1332. évi tanácskozást pedig röviden csak a hét vármegye gyűléseként emlegetik a történeti források.⁵

A középkor folyamán néha Torna vármegyéhez tartozó borsodi *Szalonna* református templomában is megfestették László király legendáját a XIV. század folyamán. Az északi fal freskóit Gróh István tárta fel 1922-ben, s Antiochiai Szent Margit legendája felett – mely ciklus középkori falfestészeti anyagunk egyik legmegkapóbb naiv emléke; nem véletlenül nevezi Bálint Sándor „Biblia Pauperum”-nak, azaz szegények bibliájának – a kerlési kaland nyomait is megtalálta. Mint írja: „...Találhatók még a hajó északi falán a mész alatt lovas alakok görbe kardokkal, egyik alakon sapka volt és a lován vörös takaró. Valószínűleg a szokásos Szent László kunokkal vívott csatáját ábrázolták ezen a falon.” A fragmentumokról nem készültek fényképek vagy akvarellmásolatok, ami már csak azért is sajnálatos, mivel a lakosság e freskókat még ugyanabban az évben levette.⁶ Valószínűleg e képeket is ugyanaz a személy készítette, aki a Margit-legendán dolgozott. Mindezt csak azért szükséges megemlíteni, mert nem valószínű azon feltételezés, hogy mestere azonos azzal a Szepesi Andrással, aki társaival együtt 1426-ban díszítette falképekkel a templom diadalívét. A László-legendá ennél közel egy századdal korábban keletkezhetett.

A Gömör határán fekvő Torna megyei „Haaskuth”-at több oklevél is említi a középkor folyamán. IV. Béla 1243-as adománylevelében az itt álló kolostort megerősítette birtokjogaiban. *Hárskút* falut ekkor még nem említik, de bizonyára megvolt már. E kolostor talán még a bencéseké lehetett, ám a régi mézforrási cisztercita apátságot – melynek alapítását 1411-re teszik – szintén ide lokalizálják a kutatók.⁷ A pelsőci Bebekeknek 1430-ban 34 adózó jobbágyportájuk volt itt, vámot is szedtek benne, tehát jelentős település volt.⁸ A kolostor a XVI. században szűnt meg. A község mai egyháza a régi kolostortemplom helyén áll, s magába foglalja annak fennmaradt részeit is. Így a hajó és a szentély falait, amit a ma látható festés alatt XV. századi freskók borítanak.

A hajó északi falán ábrázolt László-falképciklusról egy 1754-ből származó feljegyzésből tudunk: „Exstat in vico Hascheuthiensis provinciae Gemeriensis ad Rosnaviem pervetusta pictura, et Sancti illius Regis et Cuni ac puellae in equis insidentium.” (A gömöri tartományban, közel Rozsnyóhoz, Hárskút faluban egy igen régi kép a szent királyt, a kunt és a leányt lovon ábrázolja.)⁹ A falképet már a XVIII. század végén elvakolták. Ma a legendából semmit sem láthatunk. Bár a templom középkori falképeinek egy részét az 1960-as években restaurálták, a minden bizonnyal meglévő üldözés – és a remélhető többi jelenet – feltárása még várat magára.

5 Jánó Mihály: Hitvédelem és határőrség. (In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Szerk.: Lackovits Emőke) Veszprém, 1991. 208.

6 Kerny Terézia: „Keresztény lovagoknak: oszlopa”. (In: *László Gyula: A Szent László-legendá középkori falképei.*) 1993. 212.; *Leszih Andor: A szalonnai templom.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. (1957) 141–143. Miskolc; *Radocsay* 1954. 212.

7 Tökölly Sándor: Román kori templom Hárskúton. Új Tükör, 1986. 10.; A bencésekre utal a „Bencés lápa” dűlőnév; valószínűleg átadták helyüket a cisztercieknek.

8 Csánky Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890. 238.

9 Timon Sámuel: *Imago Novae Hungariae, raepraesentans regna, praeficias, banatus et comitatus dictionaris hungariae.* Historici genere strictim perspectiva. Viennae, 1754. 41.

A király álló alakos falképe is több helyről ismeretes. A már említett abaúji Csécsen – ahol a hagyomány szerint feltételezhető a László-legenda is – a diadalív két felén Szent László és Szent István képét ismerte fel Divald Kornél a század elején.¹⁰ Miként a megye egyik középkori központjában, *Abaujváron* is feltehetően Szent László XIV. századi mellképe látható a diadalív bélletén.¹¹

A szomszédos Torna megyei *Tornaszentandrás* ikerszentélyes román kori templomát az itt is birtokos Bebek család bővítette és díszítette a XIV. század közepén. A hagyományos ikonográfiai program szerint megfestett templomban ismét a diadalív bélletén tűnik fel László és István álló alakos, közel embermagasságú képe. Ezen freskókra már az 1731. évi Canonica Visitáció is utal: „Igen régi temploma a szomszédos dombocskán áll, romjaiban rejtőzik. Nincs tetőzet, nélkülözi a falak javítását. Benne a szentély diadalíve alatt és középen szentek gyönyörűséges képei láthatók.”¹²

A közel két évtizede helyreállított templom falképeinek feltárásakor e freskók zöme is napvilágra került. Sajnos a diadalív alsó részén az erős nedvesedés felismerhetetlenné tette az ottani festésnyomokat, így László és István képeit is, melyek csak mellkastól felfelé maradtak meg. A diadalív északi oldalán a szószék korlátjával egy magasságban egy Anjou-liliomos koronával ellátott királyfejben László királyra ismerhetünk. Arcának helyéről hiányzik a vakolat – korántsem elképzelhetetlen, hogy a falut is elpusztító törökök verték le. Testét vállától lefelé igen dekoratív prémes palást fedi. Hasonló a megformálása a déli oldalon megfestett Istvánnak is, akinek azonban attribútumai is felfedezhetők: kezében országalmát és jogart tart. Mesterükben a XIV. század közepének magasán iskolázott művészére ismerhetünk, aki jól ismerte kora udvari kultúráját és a Bebek megbízásából bizonyára Gömörben is dolgozott.

10 Radocsay 1954. 125.; *Dvuraková, Vlasta-Krásá-Jan-Stejkal, Karel: Stredoveka nástenna mal' ba na Slovensku. Praha-Bratislava, 1978. 82.*

11 Radocsay 1954. 108.; *Genthon István-Szentiványi Gyula: Abauj-Torna vármegye és Kassa műemlékei. Budapest, 1940.*

12 *Valter Ilona: A tornaszentandrás r. k. templom kutatása. HOM Évkönyve XIX. (1980) 105.*

A LEGRÉGIBB SELMECBÁNYAI PECSÉT BÁNYÁSZSZERSZÁM-ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

SZEMÁN ATTILA

A közelmúltban jelent meg Gavallér Pál cikke, „A bányászszerzők első magyar megjelenése pecséteken” címmel.¹ Írása felvetett egy fontos bányászattörténeti témát, mely már engem is régóta foglalkoztat. Véleményünk több vonatkozásban jelentősen eltér, ezért legfőbb ideje, hogy én is leírjam nézeteimet. Teszem ezt azért is, mert a magyar bányászattörténet szempontjából nagy jelentőségű tárgyról van szó. Nem annyira Gavallért kívánom cáfolni, mint inkább a téma alapos kifejtésével és véleményem bizonyításával tisztázni e kérdést, s lehetőleg meggyőzni Gavallért is a magam igazáról.

Minthogy a témához már régebben is többen hozzászóltak – mégpedig kiváló minőségű kutatók –, Gavallér cikke tulajdonképpen e régebbi vélemények felülvizsgálatából, illetve javításából áll. Ez a folyamat módszertanilag helyes és követendő, hiszen a tudományos eredmények aránylag gyorsan elavulnak, s még a hagyományosnak tekinthető tudományágakban is időről időre meg kell újítani azokat. Új tudományos eredmények a már régebben is feldolgozott témákban valóban csak úgy szülehetnek, ha elődeink, akár nagyon is neves szaktekintélyek álláspontját kritikusán átértékeljük. A módszerrel tehát egyetértek, s jómagam is állandóan gyakorlom, hangsúlyozni kell azonban a kritika körültekintő és alapos mivoltát. Alapvető fontosságúnak tartom, hogy a megelőző tudományos forrásokat lehetőleg teljeskörűen tekintsük át.

Csak helyeselhető az is, hogy Gavallér tényleges kutatásai kiindulópontjaként az eredeti pecsétet vizsgálta meg, én is ezt tettem. Igaz a dolgozatnak az a mondata is, hogy „A pecsét fényképéről készített nyomdai ábrázolás nem mindig tudja teljesen visszaadni az eredetin láthatókat...” Hozzá kell azonban tennem ehhez, hogy a tapasztalat szerint viszont egy-egy jó fényképfelvételen adott esetben még több is látszik, mint amennyit egy nem eléggé elmélyült vizsgálódás eredményezhet. Még inkább így van ez, ha nem egy, hanem több, különböző irányú sűrűfényben készített felvételtől van szó. Azt hiszem, véleményemet más régészettel, pecsétannal, numizmatikával foglalkozó szakember is csak megerősítheti.

Esetünkben az eddigi szakirodalom a legrégebbi selmecebányai pecsétet, mely 1275-ből származik, négy fényképfelvételen és egy rajzon közölte. Gavallér ebből csak a rajzot és az egyik, nem éppen a legjobb felvételt mutatja be. Az objektivitás miatt szükségesnek tartom először is bemutatni az összes képet és a hozzájuk tartozó leírást közölni.

1. A Nyáry Albert által közölt rajz,² melyet Gavallér is bemutat. A hozzá tartozó szövegrészlet: „Legrégibb eddig ismert szoros értelemben vett tulajdon címmerrel bíró

1 Gavallér Pál: A bányászszerzők első magyar megjelenése pecséteken. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 28(1993) 111–118.

2 Nyáry Albert, br.: A heraldika vezérfonala Budapest, 1886. p. 79.

városi pecsétünk Selmece városának 'S CIVIUM DE SCHEBNIT' itt közölt 1275-dik évi okmányon függő pecsége (orsz.lvtár 923. szjegy). A pecsét paizsán 3 ormos tornyú várfal van, melyet Selmece városa jelenleg is visel címérében. A paizs lekopott talapjában hihetőleg vagy a bányászat jelvénye: a csákány és a kalapács, vagy az említett város által címérében maiglan viselt sárkány volt ábrázolva" (1. kép).

2. A Magyar Művelődéstörténet I. kötetében fényképen közli Selmecebánya első pecsétjét³ (2. kép). A fénykép a Varjú-féle pecsétgyűjtemény, az eredetivel tökéletesen megegyező gipszmásolatáról készült.⁴

3. A Darvasy Mihály által közölt fényképet mutatja be Gavallér. A hozzá tartozó szövegrész a „Vár, torony, templom” fejezetben a következő: „Kétségtelenül a legrégebb eddig ismert ilyenféle példány Selmece 1275-ből származó, szoros értelemben vett címeres városi pecsétje... Ormós falból kiemelkedő ormós kaputornyot mutat. Az egész jelkép háromszögű pajzsba van már foglalva, s a szükségképen fennmaradó üres helyet bányászjelvények (kalapács, kapa, csákány) foglalják el.” Lábjegyzetben: „Az idők folyamán módosult ugyan ez a pecsét, de csak járulékos változások, illetve bővülések figyelhetők meg. Koller szerint a XVI. század elején már pl. két sárkány fogta körül a pecsétábrát (L: Cer.Tab. IV./XXIII.). Nem lehetetlen, hogy itt Zsigmond ideje körüli királyi adománnyal állunk szemben...”⁵ (3. kép).

4. Faller Jenő fényképet közölt a pecsétről, s a hozzá tartozó szöveg a következő: „A város régi kiváltságait IV. Béla újítja föl 1245-ben az úgynevezett 'selmeci bányajog'-ban, mely évszázadokon át szolgált a magyar városok jogalapjául. A város ekkor már címeres pecsétet használ, mert az 1245. évi adománylevelél II. fejezete világosan kimondja, hogy a király bányászati jogát a bányamester adományozza a bányaváros pecsétje alatt. Selmece eme régi pecsétje egy 1275. évből származó oklevélben maradt ránk, s egy háromszögű pajzsba foglalt lőréses várfalat, illetve abból kiemelkedő kaputornyot mutat. A címerpajzs üresen maradt helyeit fönt jobbra bányászkalapács, balra kapa, a várfal alatt bányászék, illetve csákány tölti ki s fölirata: S. CIVIUM DE SCHEBNIT. – E pecsét nemcsak azért nevezetes, mert Esztergom városának 1269-ből származó évszámilag legrégebbi pecsétje után következő második legrégebbi pecsétünk, de mert minden más európai bányavárost megelőzve, e pecsétben jelennek meg először az ék és a kalapács, mint a bányászmesterség általánossá lett s ma is megtartott szimbólumai”⁶ (4. kép).

5. A szlovák szakirodalomban az első selmecebányai pecsét fényképét Jozef Novák könyvének újabb kiadása közölte, a következő leírással: „Štítové znamenie na ňom pozostáva z mestského múru zakončeného cimburiami, uprostred s vysokou vežou a bránou.

3 Magyar Művelődéstörténet é.n. szerk.: *Domanovszky Sándor*, a képeket válogatta *Varjú Elemér* I. köt. p. 198.

4 Saját meghatározásom, e momentumra az i.m. nem tesz utalást. OL Varjú Elemér pecsétgyűjteménye 234. sz. doboz.

5 *Darvasy Mihály*: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Budapest, 1942. 17. 74. jegyz. 8. kép.

6 *Faller Jenő*: Bányászati vonatkozású magyar város címerek. *Bányászati és Kohászati Lapok* 75/1942. p. 491. Egy évvel később ugyanő Selmecebánya címeréről, Bástyánk 1943. II. sz. 7–9. Gavallér érthetetlen módon ez utóbbi cikk irodalmi hivatkozását adja meg, bár a Faller-cikk megjelenésének évszámát egy helyütt 1942-re teszi (Gavallér i.m. 114.). A két folyóirat közül a *Bányászati és Kohászati Lapok* a tudományos, míg a *Bástyánk* mint diáklap inkább ismeretterjesztő. Faller a pecsét fényképét csak a BKL-ben megjelent írás végén hozza.

1. kép. Nyáry címerrajza

2. kép. A Magyar Művelődéstörténet fényképe

3. kép. Darvasy fényképe

4. kép. Faller fényképe

Pozdĺž horného okraja štítu je na pravej strane vyrytá motyka, na ľavej kopáč. V dolnej tretine štítu sú umiestené dve banícke kladivká (na pečati však zreteľne vidieť iba jedno). Kruhopsis na pečati znie "S CIVIVM DE SCHEBNIT" (5. kép).⁷ Magyarul: A pajzs jegye oromzatos városfalból áll, közepén magas kaputoronnyal. A pajzs felső részének hosszában jobboldalt kapa, baloldalt csákány vésete. A pajzs alsó harmadában párosan

⁷ Novák, Jozef: Slovenské mestské a obecne erby. Bratislava, 1972. Tb. I. Obr. 1. szöveg 92. A fénykép az OL eredeti pecsétjéről készült, s bár tanulmányozható, de nagyon halvány, reprodukásra alkalmatlan. Az 5. képen az i.m. 94. levő címerrajzot mutatom be.

elhelyezett két bányászkalapács (a pecséten azonban csak egy látszik világosan). A pecsét felirata: S CIVIVM DE SCHEBNIT.

A pecsétet⁸ Gavallér jól határozta meg, méhviaszba nyomott cipőpecsétről van szó, melyet hártaszalagon függesztettek az okmányra. Lényeges adat még – amiről Gavallér, de Varjú kivételével a többi szerző is megfélekedezett – a pecsét átmérője: 45 mm. A pecsét ép, sértetlennek tekinthető, ami az ebből az időszakból fennmaradt pecsétek közt valódi ritkaság. Bemutatom a pecséten látható címerpajzsot rajzon is, melyet az eredeti után készítettem. Ez biztosan megfelel a nyomdai technika lehetőségeinek is, s a fényképekkel együtt remélhetően elegendő információt szolgáltat (6. kép).

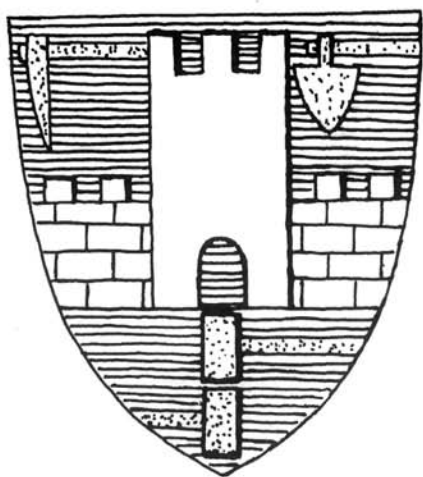
A selmezbányai az esztergomi latinok pecsétje után a második legrégebbi ismert városi pecsétünk.⁹ Minthogy azonban az esztergomi pecsét ábrázolása nincs pajzsba foglalva, a selmezbányai pecsét az első ismert, szűkebb értelemben címeres pecsétnek nevezhető darab a történelmi Magyarországon. A kaputornyos várfal a korai városfejlődés szempontjából fontos jelképi jelentésű címerkép. Bár Selmezbánya ténylegesen soha nem lett olyan várfallal kerített város, mint pl. Körmöcbánya, s a XIII. századot tekintve eddig végképp semmilyen adatunk nincs védműveire vonatkozóan, a várfal – mely Faller megfogalmazása szerint „a hatalom, erő és kiváltság szimbóluma” – korán feltűnt címerében. A korai város címerekben ugyancsak gyakori vár ábrázolásával már sokan foglalkoztak, s e tekintetben különböző elméletek láttak napvilágot. Darvasy szerint a város látképét kívánták a pecsétre vésni, de minthogy ez technikailag lehetetlen volt, meg kellett elégedniük a jelképes ábrázolással. A háromtornyú vár pl. számos középkori városunk (Székesfehérvár, Sopron, Komárom stb.) pecsétjén, illetve címerén fordul elő. Minthogy a XIII. században ezek várispánságok székhelyei voltak, van olyan hipotézis, amely szerint a várossá alakulás kezdetén az ilyen helységek egységes rendszer szerint azonos címet kaptak. Ugyanakkor a palotaábrázolás a királyi, királynéi lakhelyet jelképezhette, s így kerülhetett Esztergom, Visegrád és Óbuda pecsétjére.¹⁰ Selmezbánya – mivel sem várispánság székhelye, sem uralkodói székhely nem volt – egyik csoportba sem sorolható, s így a korai várábrázolásos pecsétek között meglehetősen egyedülálló. Van azonban egy érdekessége ennek a selmezbányai várnak. Eddig még senki nem említette, hogy a várfal jól megfigyelhető harántosan keresztbe csíkozott mintázata fonott és tapasztott vesszőfalra utal. Ez a díszítés azonban nem jelenik meg a kaputorony felületén, amiből arra következtethetünk, hogy a fonott vesszőfalból készített várfalat kőből épített kaputoronnyal erődítették. Talán Selmezbánya esetében valóban a konkrét városképből indult ki a címer vésője? Annyi bizonyos, hogy eleddig páratlan az ilyen falak jelzése a korai pecséteken. Vagy simán, a falazóanyagra való utalás nélkül vésték ezeket, mint a selmezbányai kaputornyot (pl. Sopron 1340-ből származó pecsétjén), vagy a kváderekre utaló, a heraldikában máig általános vonalkázással egyértelműen kőfalakat jelölték (pl. az esztergomi latinok pecsétjén 1265, ill. a budai 1292-es pecséten). Az adatok hiánya nem cáfolja, hogy esetleg valami kisebb, fonott falakkal erődített központja is lehetett a korabeli Selmezbányának. A korabeli erődítményfejlődési viszonyok ismeretében pedig nagyon is kézenfekvő a fa-föld szerkezetű falak alkalmazása a XIII. században. A címerkép elemei közül azonban a bányászszerszámok elemzése az, ami igazán fontos szempontunkból.

8 OL DI. 923. sz.

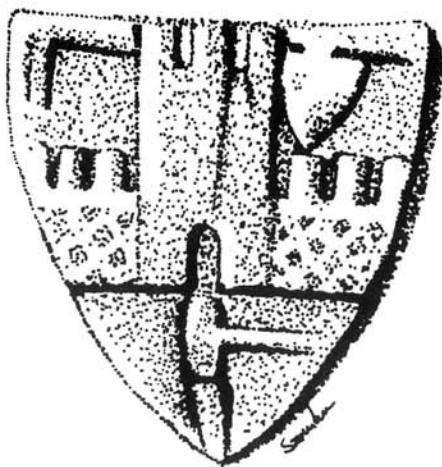
9 Gavallér a régebbi irodalom alapján 1269-re datálja. Darvasy i.m. 18.; Bertényi Iván: Kis magyar címer. Budapest, 1983. 94. az 1265-ös évszám szerepel.

10 Bertényi i.m. 98.

5. kép. Novák rajza

6. kép. Saját rajzom az eredeti pecsétről

Gavallér azt állítja, Nyáry és Faller biztosan nem látta az eredeti pecsétet, Darvasynál pedig nem biztos e momentumban. Ami engem illet, feltételezem, hogy minden komoly kutató tanulmányozta valamilyen módon forrását, mielőtt írt róla. Erre pedig adott esetben elég lehet néhány fotófelvétel is. Az igazi kérdés az, hogy valóban azt és úgy látták-e a pecséten, ahogy az ténylegesen megjelenik. Sokszor azonban a tényleges vizsgálatok megtörténtével is juthatnak eltérő véleményekre különböző, egyébként komoly és felkészült kutatók.

Nyáry ábrájának hiányosságait már többen felvetették, hiszen a jó állapotban levő pecsét alsó részén az semmit sem jelez. Nyáry ennek megfelelően valóban visszafogottan és óvatosan fogalmazott, mint azt Gavallér is megállapítja. Ott viszont már csúsztatást érzek, hogy a feltételezett lehetőségek közül Gavallér egy szerszámot, a csákányt hangsúlyozza. Nyáry ugyanis csákányt és kalapácsot, vagyis két szerszámot említ itt lehetőségként. Ki kell térnem itt arra, hogy a múlt század heraldikai leírásaiban a keresztezett bányászékből és kalapácsból álló bányászjelvények esetében nem egyszer a csákányt említik, holott az ékre gondolnak. A fogalmak pontatlanok voltak és a bányászcsákány, bányászkalapács, esetleg lyukasztó kalapács fogalmak ugyanazt jelölheték, sőt a heraldikában ezeket a szerszámokat hagyományosan festették meg még századunk elején is, amikor pedig ezeket a szerszámokat ténylegesen már nem is használták. Nincs értelme hát különösebben elemezni Nyáry kifejezéseit, ezek biztosan az éket és kalapácsot jelölték. Viszont azt nem írja Nyáry, hogy ezeket a XIX. század végén megszokott helyzetben, azaz keresztezett formában feltételezi. A hiányosságok mellett úgy gondolom fel kell hívni a figyelmet e rajz erőnyeire is. A pajzs felső, megvastagított szegélyének jelölése, mely a csákány és a kapa nyelét, illetve a csákány vasát képezi, jól látható rajta.

A közölt fényképek esetében bizonyosan megállapítható, hogy azok mindegyike más felvételtől származik. Ez a tény persze más megítélést biztosít a látta vagy nem látta kérdés számára is, hiszen az összes szerző új felvételt készített a pecsétről! Mindegyiken mások az ún. súrolófények, így az egymás mellé helyezett képek megle-

hetősen pontosan mutatják be a pecsét rajzolatát. Alapvetően két csoportra osztható a megvilágítás aszerint, hogy jobbról vagy balról történt-e. A felvételek többségében – bár különböző szögben – baloldaltól jött a fény, s egyedül a Darvasy-féle felvétel esetében lett jobboldaltól megvilágítva a tárgy. Megállapíthatjuk, hogy esetünkben szerencsésebb volt a baloldali sűrűfény, mert ezek a fényképek sokkal részletgazdagabbak. Gavallér sajnos épp a kivételt választotta, mely önmagában talán nem mond eleget. Így történhetett meg az, hogy a címerpajzs jobb felső sarkát tarnak minősítette, nem látva, hogy a pajzs megvastagított felső széle a csákány nyelét, szintén megvastagított oldalsó széle pedig annak vasát képezi.

Vegyük azonban sorra a címerben szereplő szerszámokat. A címerpajzs jobb felső sarkában lévő csákánnyal kezdem. Gavallér szerint ez a sarok üres, de ha jobban megfigyeljük, azért már Nyáry rajzán is felfedezhetünk valamit. Ez a valami pedig egy derékszögű vonalka, mely az eredeti pecséten is jól látható. Mint az imént említettem, a pajzs felső és jobboldali szélének megvastagításaként értelmezhető, sőt az oldalsó részen még egy függőleges bemélyedő vonalka is van (1. és 6. kép). Persze ez a megvastagítás nem is lenne feltűnő, ha a pajzs minden szélén ott lenne. Megvastagítás azonban csak a jobb felső sarok toronytól várfalig érő szakaszára, valamint a bal felső sarokban a felső pajzsszélre vonatkozik. Ez a megvastagítás pedig egy egykarú csákányt jelenít meg. Így látja Darvasy és később Novák is. Fallernél kétségtelenül hiba a jobb felső sarokban a bányászkalapács emlegetése, hiszen ezt az egykarú csákánytípust semmiképp sem lehet összetéveszteni a kalapáccsal. Az bizonyos, hogy a Faller-féle felvételen is olyanok látszik ez a sarok, mint a többin. Fallert azonban alkalmasint Darvasy felfogása, vagyis az általa leírtak értelmezése befolyásolhatta. Mert bár dolgozataik egy évben jelentek meg, Faller hivatkozik irodalomlistájában Darvasy művére. Darvasy írásából ugyan nem derül ki egyértelműen, hogy melyik szerszámot a pajzsban melyik szögletében találta meg, de a felsorolás sorrendje megegyezik kettőjüknél. Igaz hogy a szerszámok elnevezése módosult, s Faller pontosan megadja helyüket, a sorrend mégis önmagáért beszél: kalapács, kapa, csákány és bányászkalapács, kapa, ék.

Szükséges itt röviden kitérnem e címerképben ábrázolt, de ténylegesen is használt szerszám bemutatására. A bányavárosi címerekben látható bányászszerszámok ugyanis szoros összefüggéseket mutatnak a gyakorlati munka során használt típusokkal. Különösen vonatkozik ez a korai ábrázolásokra és általában a pecséttrajzokra.

Alapjában véve két fajta bányászcsákányt használtak a középkori európai, s így a magyar bányászatban is. Az egyiket úgy készítette a kovács, hogy lyukasztóval átütötte a sínvasat, majd a felhevített vas kalapálásával kialakította annak végső, kissé hajlított formáját. Az előállítás módjából adódóan az ilyen csákány többnyire kétágú volt, de legalábbis erős, hosszú foka kellett hogy legyen. Ez a megoldás általában nehéz, vastos szerszámot eredményezett, s még az ókorból örökölt technikának tekinthető. A másik típus esetében a kovács elvékonyította a sínvasat, majd kettéhajtotta, s így formálta meg a köpűt. Ezután a két összehajtott szarát tűzihegesztéssel egybekalapálta s megadta végső, szintén kissé hajlott formáját. Az így előállított csákány köpűje egyenletesen vékony, „lemezes” lett. Ezt a technikát csákány esetében a római korban nem alkalmazták, ezek a szerszámok egyértelműen középkorinak tekinthetők. Ennek az utóbbi típusnak az első magyarországi ábrázolását láthatjuk a selmecbányai címeres pecséten, mint azzal nemrégiben megjelent cikkemben részletesen is foglalkoztam.¹¹ Csak ezt a lemezes kö-

¹¹ Szemán Attila: A gyalári (Ghelar) bányászszerszámok keletkezéséről. *ComArchHung.* 1994–1995. 255–265.

7. kép. Nemecky Brod pecsétje

pūs csákánytípust lehetett a pajzssarokban árbázolni, hiszen a másiknak a hosszabb foka „nem fért volna el”. Ez a csákányfajta már néhány évvel korábban a csehországi Nemecky Brod bányaváros pecsétjén is megjelenik, 1269-ben (7. kép),¹² s a németországi Welfesholz kápolnájának „Nappian és Neuecke” néven ismert faragványain is megtalálható.¹³ Első magyarországi datálható tárgyi emléküink a budai várból ismert. Ez a stratiográfiából adódóan Anjou-kori, vagy annál korábbi lehet.¹⁴ Hasonló korú az ugyancsak XIV. századi hibbei pecsét, melyen szintén ilyen csákány szerepel, egy bányászkapapával együtt (8. kép).¹⁵ Agricola a *De re metallicá*ban szintén ezt a csákányfajtaát ábrázolja nagy pontossággal metszetén (9. kép).¹⁶ Térjünk azonban vissza a selmecebányai címerekhez. A második ismert, 1494-es évszámú selmecebányai nagypecsét ábrázolásán meg-

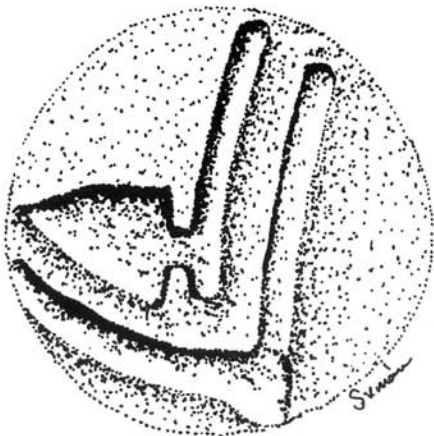
12 Husa V.–Petran J.–Subtová A.: *Homo faber* Praha, 1967. 143. kép

13 Winkelman, Heinrich: *Der Bergbau in der Kunst* Essen, 1958. 21. kép

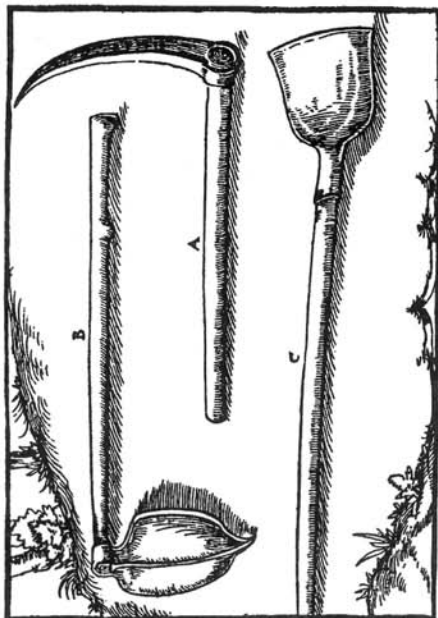
14 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966. és *Szemán* i.m. 18. kép, 261.

15 Ez a pecsét az OL egy 1767-es iratával egybefűzve maradt fenn, Kamarai lvt. Városi iratok, fasc. 23, Liptó vm. Novák közli i.m. 182. I. t. 2. ábra

16 Agricola, Georgius: *De re metallica libri XII* – Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. Budapest, 1985. Szerkesztette, a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket írta Molnár László, 72. ábra

8. kép. Hibbe pecsétje

9. kép. Agricola 72. sz. ábrája

fordul a csákány és kapá elhelyezése, s ezen kétágú a csákány (10. kép).¹⁷ A selmeci város- és bányajog kéziratának első szöveges oldalán levő címeren, melyet Vizkelety András 1500 körülre tesz (11. kép),¹⁸ visszafordul a két szerszám elhelyezése, s a csákány, bár a torony aljához van tűzve itt is a nyele, de ismét az egykarú, lemezes köpűs típust mutatja. A csákány tehát a későbbi Selmezbánya -címerekben is megtalálható, s a címer későbbi fejlődési fokozatainak komoly adatértéke van, különösen a selmezbányaihoz hasonló esetekben, amikor törés nélküli fejlődést figyelhetünk meg.

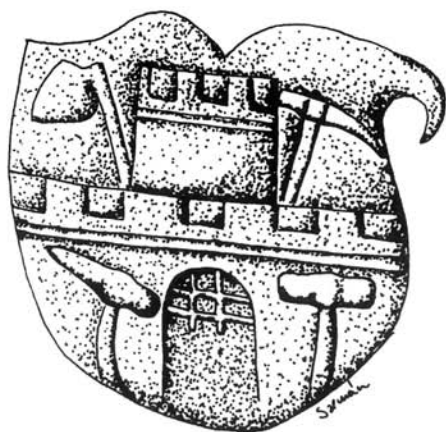
A bal felső sarokban elhelyezett kapá fejét a sokat emlegetett ívelt oldalú háromszög képezi, melynek felső széle közepéből indul ki annak köpűje, s ez csatlakozik a nyélhez, melyet ismét a pajzs megvastagított felső széle képez. A kapát nem a valós látszati képek megfelelően ábrázolták, hanem a hegyes kapá pengéjének és nyelének egyaránt jellegzetes formáját láthatjuk, ami a valóságban egy nézőpontból természetesen nem látható. Ennek a kapának a létét a régi irodalom, Nyáry kivételével, minden esetben megemlíti, Gavallér azonban kételkedik benne. Szerinte Bél Mátyás említi Selmezbánya címerénél először a kapákat, s szellemes szófordulattal azt állítja, hogy „Tulajdonképpen Bél óta kezdenek virágnani a kapák a címerben”.¹⁹ Nos, mi sem egyszerűbb ezen megállapítás cáfolatánál. Selmezbánya legrégebb pecsétje után korban a következő ismert nagypecsétjének lenyomata – melyet már említettem – az 1494-es évszámot viseli.²⁰ Ennek címerpajzsán (10. kép) ott látható a kapá is, igaz, hogy nem a kaputorony bal, hanem jobb oldalán. Változott a pajzs felső részén elhe-

17 Sajat rajzom az eredeti pecsét címerpajzsáról. E pecsétet szövegben említi *Novák* i.m. 93.

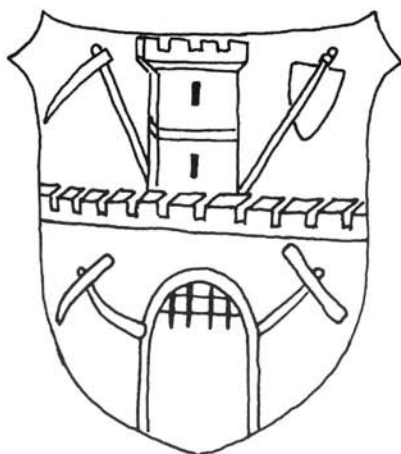
18 *Vizkelety András*: A selmeci város- és bányajogról, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratok alapján in: *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből* I. Miskolc, 1982. 204.

19 *Gavallér* i.m. 116.

20 *Novák* i.m. 93.

10. kép. Selmecbánya 1494-es
pecsétjének pajzsa

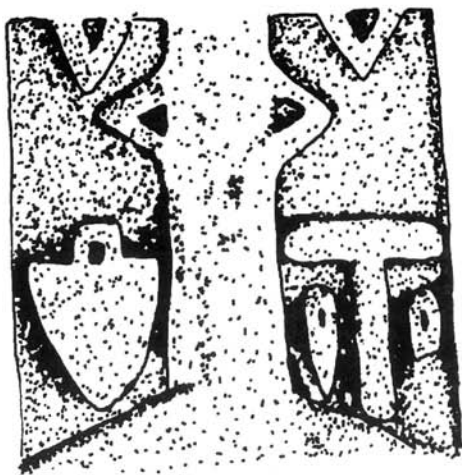

11. kép. A selmeci város- és bányajog első
szöveges oldalán levő címer

lyezett szerszámok, a csákány és kapa nyelének helyzete is. Immár nem a pajzs felső szélével esik egybe, hanem a várfal és a kaputorony találkozásának szögleteiből ugrik elő a két nyél. A nyeleket ugyanígy találjuk a selmeci város- és bányajog már említett címerén is, mely csak kevéssel későbbi (11. kép). Ezek a források ugyancsak megelőzik Bél Mátyás korát. Menjünk azonban tovább. A kapa mint bányászszerszám régóta ismert. A gyalári bányászszerszám-leletben megtalálható ez a darab is. A kapák penge alapján történő felosztásában négy nagy csoportot különíthetünk el: a csákány- vagy irtókapák, laposkapák, villakapák és kombinált kapák csoportját.²¹ A bányáskapák ezek közül a laposkapák csoportjába tartozik, azon belül pedig az ún. hegyeskapa típusa. Természetesen használták a mezőgazdaságban is ugyanezt a fajtát. Agricola is bemutatja mint bányászszerszámot a *De re metallicában* „A bányakapa és a bányászó nem különbözik a közönségestől (azaz a mezőgazdaságitól – magyarázat tőlem Sz. A.)” (9. kép).²² Elsősorban a már kifejtett érc összehúzását szolgálta, de a lazább, földesebb szakaszoknál nyilván fejtésre is használták. Gavallér a kapa szerepét a bányászat munkafolyamatában másodlagosnak nevezi, és nem tartja lehetségesnek, hogy a bányászat jelképei közé kerüljön. Én úgy gondolom, hogy nem igazán megfelelő ez a másodlagos jelző, hiszen a bányáskapát más eszközzel nem lehetett helyettesíteni, s a kifejtett érc felszedése, azaz a „takarító” munka elvégzése nélkül az érc nem volt szállítható. Az ősi munkafolyamatot Litschauer Lajos a következőképp fogalmazta meg a századfordulón: „A takarító munka oly ásványtömegek jövesztésére való, melynek részei vagy éppen semmi összefüggésben sincsenek egymással, vagy legfeljebb annyira összetartók, hogy szétdarabolásuk vagy semmi, vagy csak igen csekély erő megfeszítésével jár, melynél tehát a termelés legfeljebb vágó szerszámok használata mellett történik.” A felsorolt szerszámok közt legerőteljesebb a kapa. „A kapa úgy eredetét, mint első alkalmazását illetőleg, speciális bányász-szerszám. Különösen két alakban, mint vonókapák és mint

21 Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a török kor végéig. Zalaegerszeg, 1982. c. művében található ez a felosztás II. köt. 451–468.

22 Agricola i.m. 171. 72. ábra

12. kép. Csehországi bányászsírkő

A XV. század elejéről Csehországból ismerünk egy érdekes bányászsírkövet, melyen egyik oldalon két nyél nélküli bányászék és kalapács, másik oldalán pedig egy nyél nélküli kapa látható (12. kép).²³ Természetesen megintcsak az ún. hegyeskapa típusa! Magyarországi példa a hibbei XIV. századi pecsét, melyen egy csákány és egy kapa látható (8. kép). Mindkét szerszám megfelel az 1275-ös selmecbányai pecséten ábrázoltaknak. S hogy ne lehessenek időbeli kétségei senkinek, utalok a csehországi Nemecky Brod már hivatkozott, 1269-ből származó pecsétjére is (7. kép), melyen ott található az ábrázolt négy bányászszerszám között a hegyeskapa, a Kratze is.

Mint azt már említettem, munkámban inkább meggyőzni akarok, mintsem vitatkozni Gavallér itt-ott kissé éles fogalmazású, sőt esetenként szellemes megállapításai-val. Ezért általában pozitív tartalommal közlöm saját megállapításaimat és nem negatív tartalmú cáfolatokkal dolgozom. A kapával kapcsolatosan röviden mégis ki kell térnem erre. A bányászok „emberi tartását, szakmai büszkeségét” emlegető érv, ami ellent kellene mondjon a kapa ábrázolásának, mivel „annak fő funkciója a földművelésnél van”, tipikus példája annak, amikor valaki későbbi, sőt majdnemhogy jelenkori érzelmi viszonyulásokat a régmúltba vetít vissza. Mint régész megszoktam, hogy a régmúlt idők vonatkozásában elsősorban a tárgyi anyagból induljak ki – melyek már létükkel is a bizonyosságot képviselik –, és az efféle eszmei következtetéseket csak akkor alkalmazom, ha az ténylegesen bizonyítható. Ami a bányászok szakmai öntudatának konkrét munkaeszközöket elfogadó vagy elutasító mivoltát illeti, annak megállapítása a XIII. századot tekintve, úgy gondolom, elég bonyolult és nehéz feladat lenne. A biztos tárgyi anyagból ilyen semmi esetre sem következik. A háromszögletű „alakzat” címerpajzsként

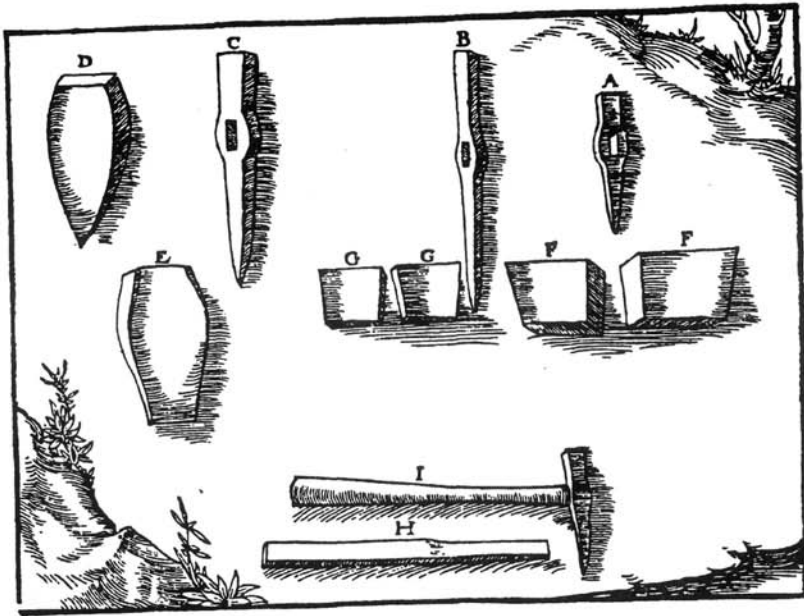
hegyes kapa használtatik. ... A hegyes kapa (Spitzkratze) lapja szívalakú.”²³ „Az ércbányászatnál a takarító munka, vagy mint utómunka, vagy az érc-tömegek fölé rakódott lazább föld- és homokrétegek eltávolítását célzó előmunka, vagy mint a torlatok érczes tömegei jövesztésének segítő munkája szerepel.”²⁴ Mint a bányászati munka e késői, de még az élő hagyományokon alapuló, kiváló leírása is rámutat, ugyanolyan fontos és nélkülözhetetlen munkafolyamatról van tehát szó, mint amilyen maga az ércfejtés, az ék-kalapács munka. Eszközei, s köztük a hegyes kapa, ugyanúgy speciális bányászszerszámok, mint az ék és a kalapács.

Fontosságának megfelelően a bányászkapra ábrázolására nem az egyedüli példa a selmecbányai címer.

²³ Litschauer Lajos: Bányamíveléstan II. Selmecbányán, 1890–91. 901–904.

²⁴ Litschauer Lajos: Bányászati munkálatok. A magyar bányász-felőr kézi könyvtára VII. köt. Selmecbánya, 1900. 23.

²⁵ Husa, V.–Petran, J.–Subtová A. i.m. 34.

13. kép. Agricola 69. sz. ábrája

történi meghatározását a leghatározottabban tagadom.²⁶ A heraldika szabályaiból kiindulva nem lehetetlen ugyan az önálló kis tar pajzs alkalmazása, sőt a mesteralakok szerepelhetnek címerképekkel együtt is egy pajzson. Ami azonban a magyar bányavárosi címereket illeti, a tarpajzs, mint mesteralak pusztán elméleti lehetőségként kezelhető. Erre vagy akárcsak hasonlóra ugyanis egyetlen példát sem találunk, szemben a bizonyított bányászkapával...

Térjünk át a bányászékre és kalapácsra. A pajzson talán ezt a két szerszámot vitatták legtöbbször. Többen, Darvasy, Faller és Gavallér egy szerszámot látnak a pajzs alsó részében. Novák ugyan két párosan elhelyezett kalapácsról ír, de utána rögvést megjegyzi, hogy csak egy látszik világosan közülük. Tulajdonképpen tehát ő sem találja egészen egyértelműnek a szerszámok meghatározását. A megvilágítástól függően bizonyos helyzetben valóban nehéz megítélni, milyen szerszámokról is van szó. A két szerszámvasat határoló bemélyedés mint egyenetlenség ugyanis későbbi sérülésként is értékelhető, ami egy ilyen korú viaszpecséten a lehető legjobb megtartás mellett is tapasztalható. Így például jól láthatjuk a kaputorony baloldali lőrésének sarkából kiinduló és egészen a kapa felső pereméig húzó felszínes karcolást. Néhány apró momentumot azért így is érdemes megfontolni. A szerszámvas felső része nem tökéletesen a kapu nyílása alatt helyezkedik el, hanem egy picit jobbra eltolódott. Azokból a megvilágítási helyzetekből is – ahol a két szerszámvas különállása nem tűnik egyértelműnek – kétségtelenül érzékelhető, hogy itt nem egy íves hajlásról van szó, mint azt Gavallér állítja, hanem egy szögletes törésről, s a pajzs csúcsába illeszkedő hegyű szerszámvas jobbra

²⁶ E kijelentésénél Gavallér Zsámboki László elméletére hivatkozik, bár írásbeli művet nem tud megnevezni. Zsámboki László azonban érdeklődésemkor elhatárolta magát ettől a vélekedéstől.

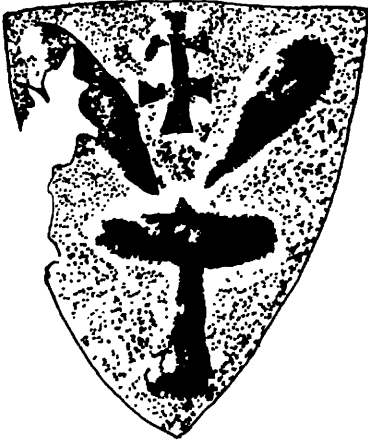
14. kép. Az egyik kopott gyalári bányászék rajza és eredeti mérete

dől kissé. Egy darab bányászékről szó sem lehet, ugyanis többféle kizáró ok is van. Jelképi oldalról nézve igaz az, hogy bányászék önmagában, kalapács nélkül nem fordul elő sehol. Részemről legalábbis különállón még nem láttam a magyar bányavárosi címerekben. Ha hasonló eszköz fordul elő, az csakis csákány lehet! Ennek magyarázata nyilván gyakorlatias megfontolásokból fakad. A bányászéket ugyanis csak a bányászkalapáccsal együttesen lehetett használni, míg a csákányt önmagában is. A bányászék funkcionálisan semmiképp sem volt felcserélhető a csákánnyal. Az ék nem volt csákányként használható, mivel nyele csak lazán volt beletűzve a szerszámvasba, a csákányból pedig, épp a biztos rögzítés miatt, nem lehetett egyszerűen kihúzni a nyelet, mikor azt mélyebbre akarták ütni a kőzetbe a nyéllyuk szintjénél. Az ép bányászék arányai a nyéllyuktól a hegy felé és a fokig nagyjából azonosak (13. kép).²⁷ Kopott szerszám esetében a fok felőli rész ugyan rövidülhet, de ilyen aránybeli eltolódás azért nem fordul elő, mivel a hegy felőli rész is rövidül a fok kopásával párhuzamosan. Jól megfigyelhető ez a gyalári bányászszerszámok esetében, ahol az általam ismert legkopottabb bányászékekkel találkoztam (14. kép). Ha csákánynak tekintenénk, úgy még egy csákány ábrázolása értelmetlen lenne egy pajzsban. Ráadásul a bányászékek kovácsolási technikájához hasonlóan, azaz egy darab rúdvas átlukasztásával előállított bányászcsákányok esetében is hosszabb fokot kellene találnunk. Semmiképp sem lehet tehát egy szerszámvasról szó. A két szerszámvas létét lehetőségként egyébként Gavallér is elismeri, ami nem meglepő, hiszen látta az eredeti pecsétet: „De az ősi bányászszellem is ellenkezik azzal, hogy üllőt és hozzárendelt kalapácsot ábrázoljon ebben a korai városi címerben.” Valóban nem erről van szó, ami azonban a látványt illeti, azon tényleg egy szerszám üt egy másik szerszámra.

Nem helyes azonban a két, mindkét végén lapos bányászkalapács elképzelés sem, amit Novák mutat be (5. kép). Bizonyosan nincs jobboldalra elnyúló nyél sem a pecséten, se kalapácsba, sem ékbe illesztve. Ez jelképileg is értelmetlen lenne, hiszen két, mindkét végén lapos bányászkalapács (Schlägel) használhatatlan lett volna a bányamunkában. Mint hiba emlékeztet kissé arra a sajnos közkeletű és nemzetközi tévedésre, mikor a közlekedésben a munkásjáratokat két keresztbe tett kalapáccsal és nem a keresztezett ék–kalapács szimbólummal jelölték. Ugyanez előfordult a bányászjelvény modern kori ábrázolásai közt is. A selmezbányai pecséten viszont egy nyél nélküli hegyes bányászék van hegygel a pajzs alsó szögletébe illesztve, és egy bányászkalapács ennek foka fölé helyezve, balra nyúló vízszintes nyéllel. Talán erre gondolt a csákány és kalapács feltételes említésével Nyáry is, de Faller ellentmondó leírásának második része sem egy darab bányászéket, hanem a bányavárosi címerekben elő-

²⁷ Agricola i.m. 69. sz. ábra

15. kép. Gölniczbánya pecsétjének 1497-ből származó pecsétjének címertábla

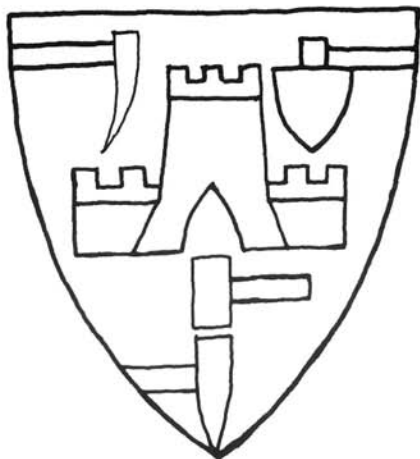
esetleg sérülés is lehet a nyéllyeknek tűnő bemélyedés. A csehországi sírkő azonban nagyon is megalapozottá teszi vélekedésemet. Meg kell jegyezni azt is, hogy a XV. században a bányászati jelképek ily módon történő megformálása már archaikusnak tekinthető. Megnyugtató számomra, hogy a neves szlovákiai bányászattörténeti kutató, Jozef Gindl egy munkájában – melyet csak nemrég sikerült megszerezniem – a saját felfogásommal egyező vélekedést találtam.²⁹ Ez persze nem jelenti, hogy a szlovákiai irodalomban nem fordultak elő tévedések. Mikor Selmechánya 1959 után visszatért a legrégebb pecsétjén ábrázolt legrégebb címéréhez, abban a Novák által közölt, nem minden ponton hibátlan címert követték. Sokáig ennek a rajzát használta a Szlovák Bányászati Múzeum évkönyve, a Zborník Slovenského Bánskeho Múzea c. kiadvány címlapja is. Ennél egyes alkalmi ábrázolásokon pedig még nagyobb heraldikai hibákat is tapasztalhatunk. A várat elválasztva a pajzs oldalától „lebegővé” tették, ami semmiképp sem megfelelő, hiszen az eredeti pecséten nem lebeg a vár, s ez a magyar heraldikára soha nem is volt jellemző. A csákányt talán a szimmetria kedvéért megfordították, az éket pedig a valósággal ellentétben nyelesen ábrázolták (16. kép).³⁰ Ez persze nem a heraldikai szakemberek álláspontja Szlovákiában sem, hanem feltehetően egy hozzá nem értő grafikus munkája. Dícséretes azonban, hogy a Zborník legutolsó, XVI. kötetének (1993) címlapján már a címert javított, helyes változatát közölték.

További kérdés a színeké. Az eredeti pecséten, mint az e korai időszakra jellemző, semmi sem árulja el, milyen színeket használtak az egyes elemeknél. Minthogy azonban ismét Selmechánya város címérévé emelték ezt a régebbi változatot, természetesen színesben kellett bemutatni. A választott színek és a címerrajz alapján véve megfelelőek (5. kép), minden kritikai szándék nélkül, heraldikai alapon azonban tennék néhány

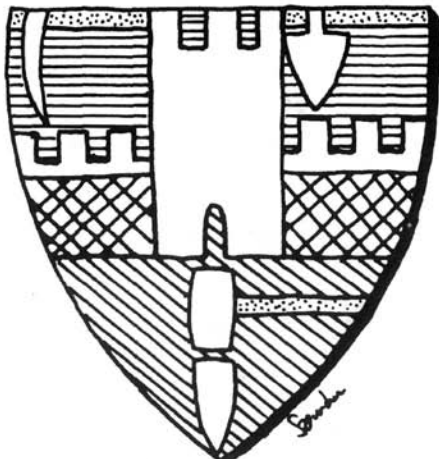
28 OL DI. 20617 *Darvasy* i.m. 21. kép

29 *Gindl, Jozef: Vyvoj erbu mesta Banskej Štiavnice Spravodaj Banskej Štiavnice* 4/1979. 9–12. A Szlovák Bányászati Múzeumnak köszönöm, hogy megküldte ezt a cikket számomra.

30 *Kriz, Jozef: Bibliografia k casopisom. Földtani Közöny a Berg- und hüttenmännisches Jahrbuch Banskej Štiavnici, 1971. A kiadvány háttalján.*

16. kép. Selmecebánya címerének helytelen ábrázolása

17. kép. A legrégebbi selmecebányai címer színjelzéses rekonstrukciója

megjegyzést. A későbbi ismert, színesen ábrázolt Selmecebánya-címerekből kiindulva a mező kék színű lehetett, a vár ezüst. A várfalon a kőből épített fal jellemzőit mutató vonalkázás már nem egyezik a legrégebbi pecséten látható fa-föld szerkezetű falakat jelképező rácsozattal. A címer várfal alatti alsó részének alapszínét a kék mellett ugyanolyan joggal zöldre is lehetne színezní, hiszen a selmecebányai jogkönyv díszkötéses példányának első szöveges oldalán látható címeren a várkapu nyílása zöldre van festve (11. kép). A szerszámok a jogkönyv feje inkább ezüstsíznű kellene legyen, s az arany megmaradhatott volna a szerszámnyelek számára. A szerintem történelmi szempontok alapján legpontosabb megoldást rajzon is bemutatom (17. kép).

Befejezésül szeretnék rámutatni arra, hogy nem meglepő, hanem nagyon is logikus, hogy Selmecebánya legrégebbi pecsétjén a négy legfontosabb, legalapvetőbb bányászszerszámot ábrázolták. Ezeket találjuk együtt az idézett nemecky brodi pecséten is, s a gyalári bányászszerszámok között is ezeket a vasszerszámokat, a bányászéket, a kalapácsot, a csákányt és a kapát különíthetjük el. E négy szerszám kellett, hogy a teljes hagyományos jövesztő munkafolyamatot elvégezhessek. Remélem, a vitatott kérdésekben sikerült meggyőzőnöm olvasóimat, köztük Gavallér Pált is.

A ZEMPLÉNI RUSZIN KÖZSÉGEK ELŐLJÁRÓINAK NEVEI MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN (1772)

UDVARI ISTVÁN

Az úrbérrendezés folyamán a szlovák nyelv alkalmazási köre bővebb volt, mint több más magyarországi nyelv, megegyezett a német és magyar nyelvek jogkörével.¹ Bár az összeírók az ún. kilenc kérdőpontra adott válaszokat tartoztak világosan, érthetően, népnyelven lejegyezni és visszaolvasni a jobbágyok képviselőinek, a zempléni ruszin községekben e rendelkezést praktikus okok miatt nem tartották be. Sáros, Szepes és Ung vármegyék ruszin községeihez hasonlóan a zempléni ruszinok is szlovák nyelvű urbáriumokat és nyomtatott tabellákat kaptak, az előbbieken a kézzel történt bejegyzések is szlovák nyelvűek. Zemplén vármegyében tehát az úrbérrendezés 1772–74 között zajlott. Az úrbérrendező biztosok az 1715-ös országos összeírás során használt esküformula frissen nyomtatott szövegével megeskették a községi előljárókat (a bírót, 2–5 esküdtet), hogy azok mindennemű „haragot, szeretetet” félre téve az igazat vallják, s semmit el nem tagadnak. A kilenc kérdőpontra adott válaszok lejegyzése így a községek előljáróságának bemondása, bevallása alapján történt. A rendező biztosok az előljáróság tagjai számára a választ tartoztak érthetően, anyanyelvükön visszaolvasni, az előljáróság tagjai pedig aláírásukkal hitelesítették az összeírók által rögzített válaszokat, illetve azok valóságtartalmát. Aki nem tudott írni, neve mellé keresztet rakott. A ránk maradt válaszlapok alapján megállapítható, hányan tudtak egy-egy község előljáróságából, tulajdonképpen a korabeli paraszti elitből írni, vagy legalábbis hányan tudták a nevüket leírni.² A zempléni ruszin községek előljáróinak nevét a rendező biztosok vagy írnoaik írták a paraszti bevallások alá, a községi előljárók csupán keresztvonással hitelesítették azt. Ennek értékelésénél figyelembe kell azt is venni, hogy a korabeli görögkatolikus (ruszin) parochiális kisiskolákban nem a latin ábécét, hanem a ciril azbukát tanították, az összeírók pedig minden bizonnyal latin betűs aláírást kértek a vallomástevektől. Zemplén vármegyében tehát ezért sem tükrözheti pontosan a ruszin lakosság írni-olvasni tudását az a tény, hogy aláírták-e vallomásaikat a megkérdezettek, vagy csak kezük keresztvonásával hitelesítették. Tény az is, hogy a görögkatolikus népiskolák száma rendkívül alacsony volt.³ A községi előljárók neveit 92 zempléni ruszin falu paraszti bevallásából gyűjtöttem ki. A korabeli források szerint, nevezetesen az 1773-as *Lexicon locorum* szerint a Zemplén vármegyei ruszin községek száma 149. Az általam kiválasztott település többségében ma is ruszin (ukrán) nyelvjárást beszélnek. A községi előljá-

1 Vö. *Udvari I.*: Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. *Bencsik J.–Viga Gyula* (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. I. Miskolc 1988. 48–60. Vö. *Udvari I.*: Mária Terézia korabeli Szepes és Zemplén vármegyei szlovák nyelvű bevallások lexikai hungarizmusai. Nemzetközi Szlavisztikai Napok II. Szerk.: Gadányi K. Szombathely, 1988. 429–411.

2 Vö. *Benda Kálmán*: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság. 1976. 4. sz. 54–61. old.

3 Vö. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990. 81. 141–145.

rók, a paraszti elit nevei, névviselete befolyásolhatták a későbbi korok névválasztását, névdivatját.⁴ A vizsgált keresztnévek forrásainkban vagy kanonizált, hivatalos latin alakban vagy népi, ruszin formában szerepelnek.

Nevek száma: 29.

Névváltozatok száma: 71.

Egy névre eső névváltozatok átlaga: 2,44

Névelőfordulások összessége: 350.

A bi- vagy multilingvis összeírók a bevallástevők családneveit alapján véve magyar helyesírással jegyezték le, melyben cseh sajátosságok is megjelennek, magyar helyesírással kerültek lejegyzésre a ruszin népi keresztnévek is.

Magyar helyesírási sajátosságok:

- č = cs: Taptics Vovcsok (Alsócebineye), Kec (Brezovec), Csik, Maticscak (Detrik), stb.
č = ts: Popovits (Ladomér), Kosztritsakuv (Novoszedlicka), Jurtsakuv Sztarina és Dara) stb.
c = tz: Hritz (Mezőlaborc), Jatzko (Ruszka) stb.
s = sz: Szuchy (Kaleno), Migleszowszky (Isztancs), Priszlupszky (Oroszhrabóc) stb.
š = s: Steffan (Cabóc), Rosko (Csertész), Petruska (Felsőcebineye) stb.
ž = zs: Jizs (Csukalóc), Zsupan (Pcsolina)
l' = ly: Vaszily (általánosan), Szteblya (Nyagó) stb.
ň = ny: Bereznyanin (Oroszbisztra), Ivanyikov (Oroszpatak), Spirnyak (Pritulyan)
d' = gy: Medvigy (Orosztokaj)
t' = ty: Matyi (Izbugyabresztó)

Magyar és cseh helyesírási sajátosság is lehet a

- c = cz: Miczovesin (Izbugyarokító), Zavaczky (Mikova), Jaczko (Izbugyabresztó), stb.
š = ss: Choross (Alsócebineye), Gosso (Izbugyaresztó),

Cseh helyesírási sajátosságok:

- ch = ch: Szuchy (Kaleno), Kanyuch (Oroszvolya), stb.
j = g: Andreg (Mezőlaborc), stb.
č = č: Lukač (Oroszkázmér), Hrusč (Mikova), stb.
s = s: Vasilycsov (Parihuzóc), Zawacansky (Brusznica), stb.

4 Erről ld. még: Bereg vármegyei magyar férfi keresztnévek Mária Terézia korában. Néprajzi Látóhatár, IV. évf. Miskolc, 1995. 3–4. sz. 13–23.; Tokaj-hegyaljai férfi keresztnévek Mária Terézia korában. Szülőföldünk. Miskolc, 1995. 23–24. sz. 49–52.

Az előljárók keresztneveit az alábbi zempléni ruszin falvak bevallásaiból gyűjtöttem ki

<i>Alsócsébinye</i>	Moroz Onder	Hricz Popownyak
Ujki Vaszily	Gajda Lukacs	<i>Jalova</i>
Choross Ivan	<i>Homonnarokító</i>	Lucas Eliasov
Taptics Vaszily	Joannes Vallyko	Elias Illyko
Vovcsok Vaszily	Ignatius Rudics	Joannes Eliasov
<i>Brezovec</i>	Ladislauš Zub	Mathias Petrov
Petrus Szlivka	Franciscus Kohut	<i>Kaleno</i>
Michael Kecs	<i>Homonnazbojna</i>	Kulyik Gregor
<i>Brusznycica</i>	Ladislauš Kircsij	Vachaly Ivan
Petrus Potoma	Franciscus Kunniczj	Balyej György
Fercó Zawacansky	Georgius Ferko	Szuchy Mihaly
<i>Czabóc</i>	<i>Hrabovarovstoka</i>	<i>Kisbreznice</i>
Szinyai Mihály	Georgius Lesko	Vaszil Jevcsak
Szabolyak Steffan	Daniel Kuhta	Janko Szabo
Zelnik János	Michael Kuhta	Petro Mojszej
Borosnyak Kondrat	Demetrius Lesko	<i>Kisruszka</i>
<i>Csabalóc</i>	<i>Inóc</i>	Stephanus Orosz
Jalcs Alexa	Georgius Lehman	Georgius Juhasz
Rohaly Vaszily	Stanislaus Mincsak	Stephanus Popreni
Ambruch Jaczko	Basilius Mincsak	Stephanus Macska
Gribb Mikula	Franciscus Kosztrin	<i>Klenova</i>
<i>Csertész</i>	<i>Izstancs</i>	Joannes Koban
Karnovszky Joan	Franciscus Molnár	Demetrius Fesko
Cserenyak Andrej	Michael Csorba	Joannes Poderics
Zovan Gregor	Georgius Lengyel	Gregorius Fedorov
Rosko Ignat	Joannes Migleszowszky	<i>Kolbásza</i>
<i>Csukalóc</i>	<i>Izbugyabella</i>	Stephanus Pochdruha
Joannes Varga	Zelinka Cosma	Franciscus Halkovics
Basilius Tancsin	Halykov Elias	Stanislaus Ivanes
Andreas Rác	Telepcsak Fedor	Joannes Ivanega
Michael Jizs	Goncza Ivan	<i>Kolonica</i>
<i>Detrik</i>	<i>Izbugyabreszto</i>	Gregorius Szura
Badanko Petro	Jaczko Simko	Joannes Varkolyak
Csik Ivan	Mlego Petro	Sebastianus Kuzma
Grin Vasko	Gosso Matyi	Joannes Pandics
Matiscsak Ivan	<i>Izbugyarokító</i>	Gregorius Csukta
Rohal Michal	Reviczky Mihaly	<i>Krasznibrod</i>
<i>Felsőcsébinye</i>	Kurtak Ivan	Sztaroszta Ivan
Gutics Ivan	Miczovesin Procop	Verczi Vaszily
Panykuv Petro	<i>Izbugyazbojna</i>	Rabi Ivan
Sztarancs Matyi	Piroch Gergely	Hachalyega Gregor
Petruska Ivan	Szimkov Vaszily	<i>Laborcvolya</i>
<i>Homonnaolyka</i>	Zub Ivan	Donics Ferencz
Katancsin Vaszily	<i>Jakusóc</i>	Klebák Janko
Letzina Fedor	Fedor Popownyak	Homa Fedor

<i>Ladomér</i>	Szurnyak Mateg	<i>Oroszvolya</i>
Alexius Holovka	Cservenyak Fedor	Csascs Hreha
Lucas Mincsak	<i>Oroszbisztra I.</i>	Secunda Jaczko
Franciscus Balyu	Ladislaus Makuh	Kanyuch Ivan
Alexius Hanyu	Michael Bereznyanin	Babics Mihaly
Stephanus Popovits	Joannes Bereznyanin	<i>Osztroznica</i>
<i>Makóc</i>	Ladislaus Pirohanics	Ladislaus Magyaru
Michael Lukacsuv	<i>Oroszbisztra II.</i>	Joannes Czoronics
Simon Hudak	Fedor Ruszcsak	Joannes Haugasu
Basilius Komisak	Andreas Ruszcsak	Joannes Bubalyku
<i>Mezőlaborc</i>	<i>Oroszhrabóc</i>	<i>Palota</i>
Hopta Andrej	Petrus Korolyuv	Petrus Kucharuw
Sztupak Hritz	Andreas Priszlupszki	Huska Hritz
Petrovaj Ivan	Daniel Sztasu	Guzj Olexa
Sztupak Danko	Joannes Motris	Cserevka Ivan
<i>Mihajlo</i>	<i>Oroszkajna</i>	<i>Parihuzóc</i>
Basilius Ignatku	Kirik Hricz	Basilius Czinkats
Gregorius Babits	Gmitruv Janko	Lucas Kekő
Daniel Fut	Bely Andri	Alexius Hvozda
<i>Mikova</i>	<i>Oroszkázmér</i>	Joannes Vasilycsov
Joannes Zavaczky	Jaczko Maslanka	<i>Pcsolina</i>
Michael Marhulya	Dankov Lukač	Michael Zsupan
Andreas Dubasz	Ferenczov Olexa	Joannes Fatics
Joannes Hrusč	Valykovszky Mihaly	Georgius Kusnyir
<i>Nagyruszka</i>	Valykovszky Andry	Stephanus Lukenyko
Joannes Pirnyak	<i>Oroszkrucsó</i>	Alexius Hakos
Georgius Uhrin	Piovarnik Ivan	<i>Pichnye</i>
Andreas Kiszelicza	Petrilak Ivan	Andreas Barna
Joannes Szabo	Ilkow Andry	Georgius Barna
<i>Nechvalpolyanka</i>	Petrilák Andry	Georgius Vojtko
Franciscus Petruska	<i>Oroszpatak</i>	Stephanus Popadics
Joannes Tibaj	Michael Ivanyikov	Georgius Herka
Stephanus Benyo	Joannes Rilyak	Andreas Kuzma
Ladislaus Bonn	Gregorius Tomasov	<i>Polena I.</i>
Franciscus Szuhi	Petrus Ivanyikov	Andreas Barcsisin
<i>Novosedlicka</i>	<i>Oroszpetróc</i>	Ladislaus Polyak
Michal Rapitsov	Rusznyak Jaczko	Ladislaus Barcsisin
Andreas Liszanicz	Gombits Onda	Gregorius Janczura
Andreas Kosztritsakuv	Gombits Vallyo	<i>Polena II.</i>
Joannes Kosztritsakuv	<i>Orosztokaj</i>	Joannes Zubacs
<i>Nyagó</i>	Lukacs Hudakov	Franciscus Huzi
Kanisak Jaczko	Matej Pacsolko	Joannes Moscsak
Padlicsov Ivan	Jaczko Medvigy	Basilius Szlivka
Szteblya Michal	<i>Oroszvolova</i>	<i>Potocska</i>
Gula Andrej	Demetrius Sipta	Simko Csakunuw
<i>Olykavriva</i>	Michael Kozar	Michael Jaczkuv
Basilius Bohomut	Ladislaus Pitranik	Michael Moisin
Andreas Mechkanics	Franciscus Fenko	

Porubka
Gregor Kowaly
Waszil Motičkow
Michal Ficzw
Waszil Kowaly

Prauróc
Kapraly Petro
Popovics Milyo
Rada Fedor
Popovics Lukacs

Priszlop
Georgius Szedur
Alexius Kozma
Franciscus Kozma
Joannes Kurena

Pritulyan
Maczkow Iwan
Rusznjak Matyi
Spirnyak Mihaly

Proszács
Gazdik Wasily
Zsatkov Mihaly
Onderisin Ivan
Lukacsow Mihaly
Szmoligov Ivan

Pucák
Timko Gubik
Macosko Ilyko
Gardos Kuzma

Rafajóc
Danečko Ivan
Januw Stefan

Remenye
Janoscscin Janko
Petrov Ivan
Szabol Ivan
Manyos Ivan
Ducz Michal

Rohoznyik
Lukacsow Szimko
Demko Palyow

Rokitóc
Csicsvai Stephan
Katrincsak Joan
Csopov Gregor

Runyina
Franciscus Popovics
Franciscus Csuha

Alexius Harajdics
Joannes Harajdics

Ruszka
Georgius Volovszki
Constantinus Czilipo
Franciscus Jatzko
Franciscus Hudits
Alexius Futro

Stefanóc
Csizmar Janko
Jaki Fedor
Szabo Vaszil
Hoblyak Mihaly

Sterkóc
Szteranka Andrej
Jedenak Gabor
Stephanko Gregor

Szmolnyik
Simon Buttala
Joannes Tokar
Joannes Sivaku
Andreas Huszár

Sztarina és Dara
Elias Dudej
Joannes Patsili
Franciscus Jurtsakuw
Elias Menkanin
Ignatius Pajdics

Sztakcsin
Hricz Csupin
Fedor Kapraly
Jurko Sitar
Koszt Ohar
Stefan Simko

Sztakcsinrosztoka
Alexius Szvoren
Paulus Milyov
Georgius Rutkuv
Stephanus Szentivan

Sztaskóc
Franciscus Slizow
Lucas Malyinyak
Stephanus Malyinyak
Ladislau Greskow

Szukó
Csopan Ivan
Onufer Simon
Popek Fedor

Popek Olexa

Topolya
Gregorius Demjanov
Joannes Kicsuv
Petrus Lovicsov
Valentinus Mucsiczuv

Ublya
Paulus Czap
Joannes Bereznencse
Mathias Hajduk
Lucas Csicskov

Ulics
Georgius Fedics
Valentinus Gajdoscsak
Valentinus Gajdoscsak sen.
Stephanus Kassaicsik

Ulicskriva
Ladislau Czaczko
Lukacs Hopanics
Simon Osztrusznyiczki
Petrus Varga
Andreas Csokina

Valentóc
Gabalya Andreg
Maszley Ivan

Vidrány
Gulya Ivan
Popov Cosma
Kohut Stephan
Kuchtyuk Petro

Vilag
Karasz Pavol
Tancsulyak Petro
Maturkanics Petro
Figulya Vaszily
Kunczak Petro

Virava
Riby Laszlo
Ivanczov Ignat
Dzaczov Lukacs
Sziranics Danko

Vladicsa
Timko Bajczura
Joannes Galajda
Michael Ivanov
Michael Tirasz

Vojtóc

Olexa Malyinak
Andry Peczuh
Ivan Halaj

Volica

Lupkovszky Mihaly
Vanykov Fedor
Popovics Gregor
Rohaly Ivan

Zboj

Andreas Ferkanics
Joannes Pleskov
Ignatius Ferkanics
Georgius Hudov
Ignatius Csopak

Zubna

Joannes Mikulov
Andreas Halcsak
Andreas Balyintov
Alexius Rokitovszky
Stephanus Petrusov

A fenti községek bevallásainak aláírásaiban a
következő nevek, illetve névváltozatok szerepelnek*

Alexius	9	Gabriel		Michael	14
Alexa	1	Gabor	1	Michal	5
Olexa	4		1	Mihaly ⁶	10
Ilyko	1	Georgius	13	Mäyo	1
	15	György	1		30
Andreas	16	Jurko	1	Nicolaus	
Andrej	5		15	Mikula	1
Onder	1	Gregorius	9		1
Onda	1	Gregor	7	Paulus	2
Andry ¹	5	Gergely	1	Pavol	1
	28	Hricz ³	5		3
Basilius	6	Hreha	1	Petrus	7
Vaszily	14		23	Petro	9
Laszlo ²	1	Ignatius	4		16
Ladislau	11	Ignat	2	Procopius	
	32		6	Procop	1
Condradus		Jacobus	—		1
Kondrat	1	Hyacintus		Sebastianus	1
	1	Jaczko	6		1
Constantinus	1		6	Simeon	
Koszt	1	Joannes	33	Simko	2
	2	Ivan	29	Simon	4
Cosma	2	János	1	Szimko	1
Kuzma	1	Joan	2		7
	3	Vasko	1	Stanislaus	2
Daniel	3	Janko	5		2
Danko	2		71	Stephanus	12
	5	Lucas	5	Steffan ⁷	5
Demetrius	3	Lukacs ⁴	6		17
Demko	1		11	Timofej	
	4	Mathias	2	Timko	2
Elias	4	Matyi	3		2
	4	Matej⁵	3	Valentinus	3
Franciscus	17		8	Vallyko	1
Ferco	1			Vallyo	1
Fedor	11				5
Ferencz	1				
	30				

1 Helyesírási változata: Andri

2 Helyesírási változata: Vaszily, Vaszil

3 Helyesírási változata: Hritz

4 Helyesírási változata: Lukac

5 Helyesírási változata: Matej

7 Helyesírási változata: Stephan, Stefan

* A névváltozat után található adat a névváltozat előfordulásának számát jelzi

Nr	Nevek	Névelő- fordulások száma	%	Névválto- zatok száma	%
1	Alexius	15	4,29%	4	5,63%
2	Andreas	28	8,00%	5	7,04%
3	Basilius	32	9,14%	4	5,63%
4	Condradus	1	0,29%	1	1,41%
5	Constantinus	2	0,57%	2	2,82%
6	Cosma	3	0,86%	2	2,82%
7	Daniel	5	1,43%	2	2,82%
8	Demetrius	4	1,14%	2	2,82%
9	Elias	4	1,14%	1	1,41%
10	Franciscus	30	8,57%	4	5,63%
11	Gabriel	1	0,29%	1	1,41%
12	Georgius	15	4,29%	3	4,23%
13	Gregorius	23	6,57%	5	7,04%
14	Ignatius	6	1,71%	2	2,82%
15	Jacobus	6	1,71%	1	1,41%
16	Joannes	71	20,29%	6	8,45%
17	Lucas	11	3,14%	2	2,82%
18	Mathias	8	2,29%	3	4,23%
19	Michael	30	8,57%	4	5,63%
20	Nicolaus	1	0,29%	1	1,41%
21	Paulus	3	0,86%	2	2,82%
22	Petrus	16	4,57%	2	2,82%
23	Procopius	1	0,29%	1	1,41%
24	Sebastianus	1	0,29%	1	1,41%
25	Simeon	7	2,00%	3	4,23%
26	Stanislaus	2	0,57%	1	1,41%
27	Stephanus	17	4,86%	2	2,82%
28	Timofej	2	0,57%	1	1,41%
29	Valentinus	5	1,43%	3	4,23%
	Összesen:	350	100,00%	71	100,00%

A leggyakoribb népi keresztnévek:

Ivan 29   Petro 9
Vaszily 14   Lukacs 6
Fedor 11   Jaczko 6
Mihaly 10

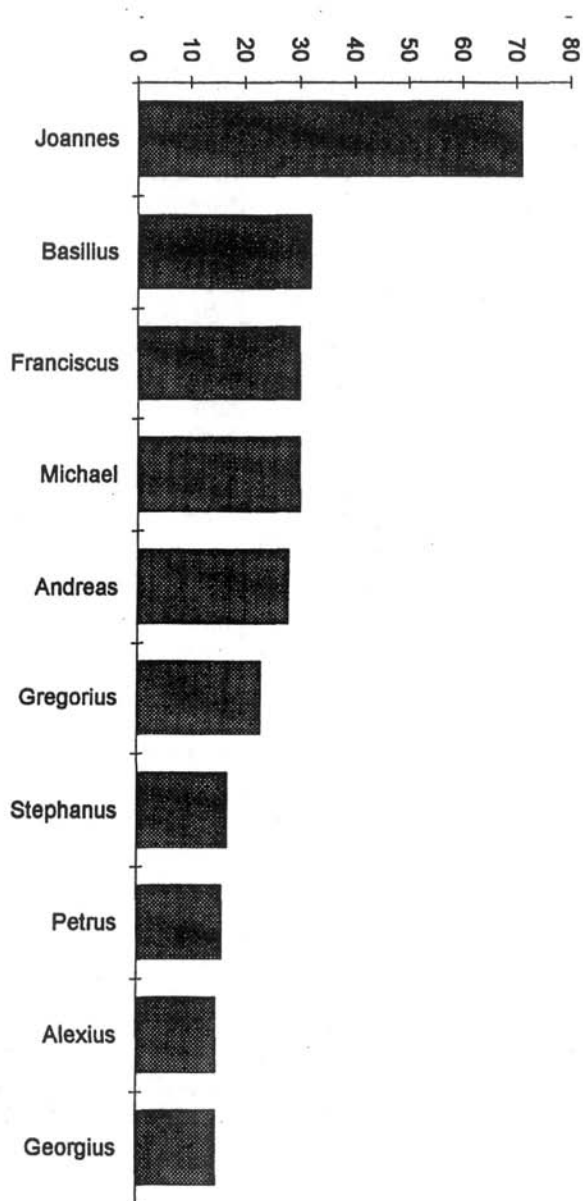
Nr	Nevek	Névelő-fordulások száma, s %-os aránya a névelőfordulások összeséhez képest	
1	Joannes	71	20,29%
2	Basilius	32	9,14%
3	Franciscus	30	8,57%
4	Michael	30	8,57%
5	Andreas	28	8,00%
6	Gregorius	23	6,57%
7	Stephanus	17	4,86%
8	Petrus	16	4,57%
9	Alexius	15	4,29%
10	Georgius	15	4,29%
11	Lucas	11	3,14%
12	Mathias	8	2,29%
13	Simeon	7	2,00%
14	Ignatius	6	1,71%
15	Jacobus	6	1,71%
16	Daniel	5	1,43%
17	Valentinus	5	1,43%
18	Demetrius	4	1,14%
19	Elias	4	1,14%
20	Cosma	3	0,86%
21	Paulus	3	0,86%
22	Constantinus	2	0,57%
23	Stanislaus	2	0,57%
24	Timofej	2	0,57%
25	Condradus	1	0,29%
26	Gabriel	1	0,29%
27	Nicolaus	1	0,29%
28	Procopius	1	0,29%
29	Sebastianus	1	0,29%
	Összesen:	350	100,00%

Nr		Névváltozatok száma, s %-os aránya az összes névváltozathoz képest	
1	Joannes	6	8,45%
2	Andreas	5	7,04%
3	Gregorius	5	7,04%
4	Alexius	4	5,63%
5	Basilius	4	5,63%
6	Franciscus	4	5,63%
7	Michael	4	5,63%
8	Georgius	3	4,23%
9	Mathias	3	4,23%
10	Simeon	3	4,23%
11	Valentinus	3	4,23%
12	Stephanus	2	2,82%
13	Constantinus	2	2,82%
14	Cosma	2	2,82%
15	Daniel	2	2,82%
16	Demetrius	2	2,82%
17	Ignatius	2	2,82%
18	Lucas	2	2,82%
19	Paulus	2	2,82%
20	Petrus	2	2,82%
21	Timofej	1	1,41%
22	Elias	1	1,41%
23	Gabriel	1	1,41%
24	Jacobus	1	1,41%
25	Condradus	1	1,41%
26	Nicolaus	1	1,41%
27	Procopius	1	1,41%
28	Sebastianus	1	1,41%
29	Stanislaus	1	1,41%
	Összesen:	71	100,00%

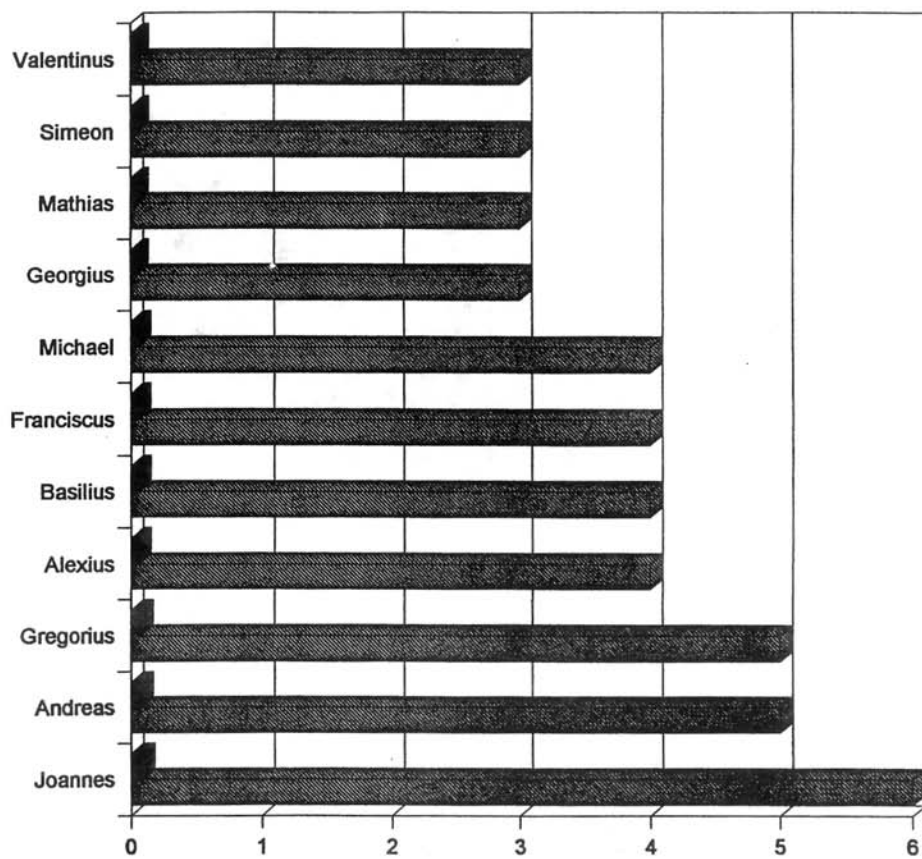
Nr	A tíz leggyakoribb név, s %-os aránya		
1	Joannes	71	20,29%
2	Basilius	32	9,14%
3	Franciscus	30	8,57%
4	Michael	30	8,57%
5	Andreas	28	8,00%
6	Gregorius	23	6,57%
7	Stephanus	17	4,86%
8	Petrus	16	4,57%
9	Alexius	15	4,29%
10	Georgius	15	4,29%
	Egyéb nevek	73	20,86%

Nr	A legtöbb névváltozatot felmutató nevek, s %-os arányuk		
1	Joannes	6	8,45%
2	Andreas	5	7,04%
3	Gregorius	5	7,04%
4	Alexius	4	5,63%
5	Basilius	4	5,63%
6	Franciscus	4	5,63%
7	Michael	4	5,63%
8	Georgius	3	4,23%
9	Mathias	3	4,23%
10	Simeon	3	4,23%
11	Valentinus	3	4,23%

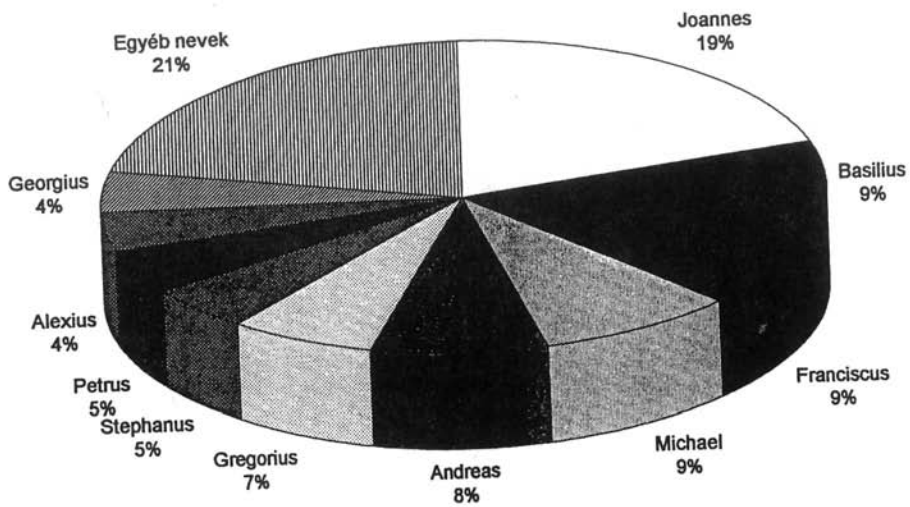
A tíz legtöbb névelőfordulást felmutató név

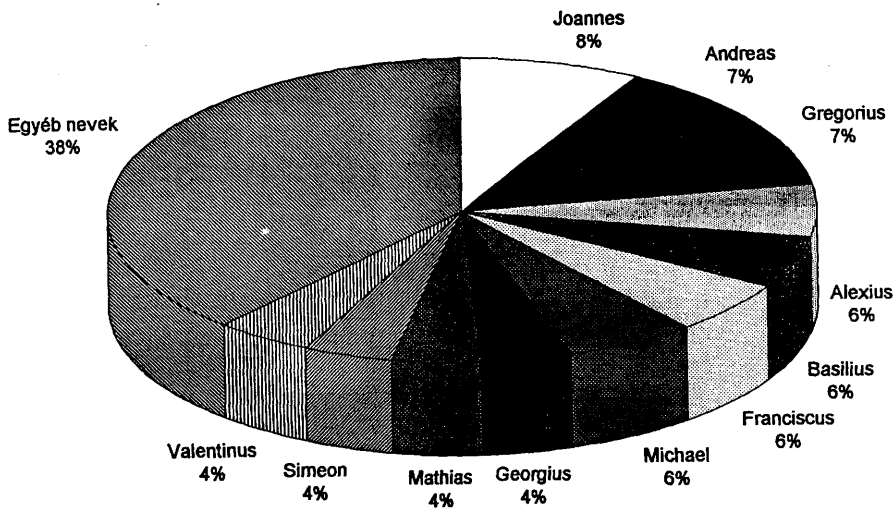
A legtöbb névváltozatot felmutató nevek

A tíz leggyakoribb név, s %-os aránya a névelőfordulások összességéhez képest

A legtöbb névváltozatot felmutató nevek, s %-os arányuk névváltozat
összességéhez képest

GÚNYVERS A XVIII. SZÁZADBÓL

JÁNOS ISTVÁN

A mezővárosi kultúra „populáris regiszterének” egy érdekes adalékát szolgáltatja a Zempléni Levéltárban Tokaj 1781. évi iratcsomója. Műfaját tekintve gúnyvers, s annak is az obszcénabb változatai közül való, s bár szerzője nem ismert, kétségtelen „szellemi” rokonságot mutat azzal az 1818-ból való durva pasquillussal, melyet bizonyos Lintzenmajer Dávid nevezetű péklegény szegezett ki a tokaji patika ajtajára egy szerelmi csalódás brutális kommentárjaként – nem kis erkölcsi kárt okozván ezzel az „írás-műben” név szerint aposztrofált leányzónak.¹ Ez esetben bírósági ítélet kötelezte elégtételre a magáról megfélekedezett ifjút, mind jogi, mind pedig morális értelemben.

Lintzenmajer péklegény gúnyversének most felbukkant – időben korábbi – műfaji rokona mindenesetre azt bizonyítja, hogy a hasonló karakterű latrikánus versek meg lehetős szerepet játszhattak a mezőváros – s nemcsak Tokaj – szubkultúrájában, még ha nem is kaptak mindig olyan publicitást, s nem okoztak akkora közfelháborodást, mint a fent említett esetben. A műfaj népszerű volta azonban tagadhatatlan, sejtésünk szerint igen érdekes tanulsággal szolgálna a mezővárosi anyag, főként a periratok ilyen szempontú vizsgálata. Annál is inkább, mivel nem lokális jelenségről van szó, a kérdéskörnek roppant széles művelődéstörténeti kontextusa van mind európai, mind pedig speciálisan magyar vonatkozásban egyaránt. Jelen adatközlésünknek nem feladata ezek számbavétele, itt mindössze a tematika néhány önkényesen kiragadott irodalmi előzményére szeretnénk utalni.

Az asszonycsúfolás, s ezen belül is a kurvaság kigúnyolása az obszcenitásig menő eszköztárral nem csupán ősi tematikája az irodalomnak, de nem feltétlenül áll távol még az ún. magas irodalom művelőitől sem.² A XVI. század a lator ének, vagy a latrikánus vers elnevezést használta nem csupán ezekre a durvább hangvételű versekre, de általában a szerelmi lírára, így a virágénekekre is. A téma „alantas” volta azonban nem feltétlenül jelent esztétikai színvonalatlanságot, példa lehet erre akár Janus Pannonius obszcén-erotikus epigrammaköltészete, vagy a magyar nyelvű költői hagyományból Balassi, Madách Gáspár versei és a XVII. századi énekeskönyvek és versgyűjtemények hasonló darabjai,³ a XVIII. századi mennyiségében is jelentős kollégiumi diákirodalomról nem is beszélve.⁴ Amade László, Faludi Ferenc vagy Csokonai éppúgy örököse en-

1 *Bencsik János–János István*: Tokaj „irodalmi életéhez” 1818-ból. *HOM Közl.* 27. Miskolc, 1991. 256–259.

2 A műfajt az utóbbi időben több antológia is népszerűsítette. Pl. *Pajkos énekek*. Szerk. *Stoll Béla*, Bp. 1984.; *Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*. Szerk. *Hargittay Emil*, Bp. 1983. A kérdéskör szakirodalmát ld. 23–27. További szakirodalom: *Gerézy Rabán*: A lator ének. Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 437–447.; *Stoll Béla*: A „Pajkos ének” és a népköltészet. *ItK* 1962. 180–192.

3 Pl. *Vásárhelyi daloskönyv* (1670 k.), *Szentsei daloskönyv* (1704 k.), *Kozma-énekeskönyv* (1777–81 k.), *Jankovich Miklós gyűjteménye* (XVIII. sz. vége–XIX. sz. eleje), *Dávidné Soltári* (Sárospatak, 1790–1791) stb.

4 *Bán Imre–Julow Viktor*: A debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964.

nek a „Jatrikánus” műfajnak, mint ahogy közvetlen népi gyökerei is kimutathatók.⁵ A XIX. század legnagyobb dalgyűjteménye a népi és a nemesi közköltészet műfajainak széles skáláját felvonultató *Ötödfélszáz énekek*⁶ analóg példái között is találhatók szinte közvetlen megfelelések az alább közölt versszöveggel, a műfajban tett utolsó „nagy” kísérletről, Löwy Árpád (alias Réthy László) malackodásairól nem is beszélve.⁷

Úgyszólván archetipikus műfajról van szó, mely napjaink szubkultúrájában is prosperál, pontosabban nem csak abban, hiszen számos, manapság már klasszikusnak számító költőnk is szellemes időtöltésnek tekintette az e műfajban tett kirándulásokat. Az obszcén téma poétikailag nívós megformálásban, szellemes előadásban a költői invenció próbája a legrégebb időktől fogva. Legkiválóbb művelői a magyar líra arisztokratikusabb húrjait is pengették, nemegyszer megtévesztve még a tudós szakemberek egyikét-másikat is.⁸

Jelen esetben azonban másról van szó. Műfaj történetileg közölt versünk genezisét egy sajátosan köztes művelődési helyzetben kell keresni: a „magas” irodalmi műveltségtől már messze áll, a népi kultúrához közelítő írásbeliségben, mely bizonyos szintű iskolázottságot feltételez ugyan, de már messze szakadt az intellektualitás forrásvidékétől: az uralkodó hangnem a trágár, a szellemességet helyettesíti az obszcén, a téma mint természetes öncél követel magának primitív verses megnyilatkozási formát. Nem egyéb, mint sajátos jellegű időöltés, szórakozás, magát költészetnek álcázó, de attól valójában nagyon távol eső kezdetleges rímfaragás, társas passzió. A trágár hangnem, a szellemesség és a kompozíció hiánya, a gyatra rímtechnika is azt tükrözi, hogy sajátosan provinciális rétegkultúrában kell keresnünk a költemény szociológiai hátterét: a vidéki kis- és középnemesség, valamint a kisvárosi polgárság körében, mely számára az irodalmi „közélet” fórumát is jelentette ez a műfaj. Ez a kultúra – még ha volt is valamely latin műveltségű háttere valaha – jobbára kalendáriumokon, ponyvákon, falusi kántorok klapanáián formálódott, s a szerzők sem voltak közönségükénél magasabb műveltségi szinten. Sajátosan „anakronisztikus” közköltészete ez a nyomtatott betű korának, viszont nem elhanyagolható dokumentuma a XVIII. századi mezővárosi kultúra művelődési karakterének.

5 Erősz a folklórban. Szerk. *Hoppál Mihály–Szepes Erika*. Bp. 1987.

6 *Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek*. Sajtó alá rendezte *Bartha Dénes és Kiss József*. Bp. 1953. A kiadók a „keményebb” szövegeket elhagyták, ezek utóbb az *Ötödfélszáz énekek* válogatott kiadásában láttak napvilágot, szerk. *Katona Tamás–Küllös Imol Domokos Mária*, Bp. 1979.

7 *Löwy Árpád* versei. Arad, 1919.

8 Pl. *Madách Gáspár*: Balassa János éneke sólymocskájárul. A költemény obszcén célzásai a magas udvari stílust imitálják. *Eckhardt Sándor* az udvari szerelem nagy verseként értelmezte, ellenben *Gerézy* (i. m. 442.) szentenciája az igaz: „Éktelen malacság!”

P. S. L. B.

M D.P. [.....]⁹ hires kurva
A meg tudja kinek fasza
A pináját jól piszkálja,
Aztatt szereti a Kurva.

Tudjátók é kinek fasza,
A pináját baszogatja
Z: A: Az a dolga.
Frantzus valagát tisztitsa.

Sebes laba túros seggi,
Azt szereti ki segíti.
Monyát beléje függeszti:
Ugy szereti hogy meg feszti.

De nem tudod miért festi:
A képit lásd hogy meg keni;
Fejér veressel keveri;
Haját tsikó modra nyiri.

Tudjátók é hogy honnét jöt
Ö nem igen kevés jót tött.
Magát minden nap mutatja
Komendája h[ogy] [.....]¹⁰

Kérleg azért ne kapj ezen,
Mert nem tudod honnat izen,
Kura fija régen nézi.
Lelked pokolba készíti.

Ha akarod hogy ki irta,
Ezt a notatt ki rajzolta,
A kurvádatt ő nem nyomta
Ha nem láttad hogy meg basztad.

9 A név tintával lefestve.

10 Nem értelmezhető szó, talán: *szengyula*?

ADALÉKOK RIMASZOMBAT TÖRTÉNETÉHEZ

JÁVORSZKY JENŐ

1894-ben jelent meg *Findura Imre*: Rima-Szombat szabadalmas város története című munkája, ami a város alapításától, 1270-től a XIX. század közepéig tartó korszakot dolgozza fel. Ennek folytatását készült megírni Jávorszky Jenő (1911–1993) rimaszombati tanár, fordító-tolmács, helytörténész. Betegsége, majd halála megakadályozta abban, hogy munkáját befejezze, de ehhez némiképpen hozzájárultak a 90-es évek elejének szlovákiai etnikai konfliktusai is. Hátrahagyott jegyzetei igen jó – igaz, vázlatos – képet tudnak nyújtani Rimaszombat elmúlt száz évének történetéről, elsősorban a két világháború közötti mindennapi életről. Jávorszky Jenő feldolgozása fontos azért is, mert a városról (Findura említett munkája óta) sem szlovák, sem magyar nyelven nem jelent meg összefoglalás.

Eszenyi Miklós

I. RIMASZOMBAT AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Findura Imre az 1848/49-es szabadságharc utáni évek ismertetésével fejezi be művét. Érdeemes (lenne) oknyomozó összehasonlítást végezni a Bach-korszak és az 1945–48. évi, a dél-szlovákiai magyarságot érintő nemzetiségi elnyomás között, de ez túlnő munkám keretein.

Az Osztrák–Magyar Monarchia (benne Magyarországgal) erősen nemzetiségi állam volt. Magyarországon a nemzetiségek aránya elérte az 51,9%-ot, az akkori szlovákság 9,4%-ot tett ki kb. 2 milliónyi lakossal. Az osztrák elnyomást az akkor kb. 5 ezer lakosú Rimaszombat is megérezte, ugyanis osztrák közhivatalnokokat, katonaságot vezényeltek falai közé, s eltartásukat a helyi polgárookra hárították adók formájában.

Enyhülést a kiegyezés jelentett. Békés fejlődésnek indult a város, magyar közigazgatással és katonasággal. Közművesítés, a közvilágítás javítása, utcák és terek fásítása, adóenyhítés, ipari fejlődés lett az eredmény, új házak és középületek emelkedtek. Ezekben az években épült a volt Megyeháza (ma járási hivatal), a Megyei Kórház, a Törvényszék és a fogház (ma ez utóbbi kettő a Poliklinika része).

Sajátos része a városnak a tamásfalai „sereg”, a maga 100–150 fős cigányságával, akik nagyrészt zenélésből éltek.

A város nagyjainak szobrokat emeltek, így *Tompa Mihálynak* (szobrát 1946-ban a nemzeti szélsőség ledöntötte, majd múzeumbeli „száműzetése” után felállították a Városkertben az 1960-as években, ma ismét eredeti helyén, a Tompa téren áll). Mellszobrot kapott a Fő téren *Blaha Lujza* és *Ferenczy István* is. *Petőfi Sándor* látogatását emléktábla örökítette meg egy Kmetty utcai házon. *Széchenyi Istvánnak* is volt mellszobra a Városkertben, ami szintén eltűnt.

A volt Kispást (ma Daxner) tér volt a gabona-, a Vásártér az állat-, míg a Fő tér az ipari vásárok helyszíne.

Sajnos, a békeidők nem tartottak sokáig. A századeleji Balkán-háborúk óta a Monarchia külpolitikai helyzete romlott, főleg az orosz nyomás folytán, bár a mindennapi életben ez egyelőre nem mutatkozott. Csak a fokozódó nemzeti öntudat hatása folytán lobbantak fel az ország nemzetiségiek lakta területein zavargások, majd 1918-ban a nemzetiségi határozatok (október 30-án a túrócszentmártoni deklaráció kimondta az önálló Cseh-Szlovákia megalakulását, vagy éppen december 1-jén a gyulafehérvári román nemzetgyűlés elszakadási határozata). Ezek gyümölcse a trianoni békeszerződésben érett be, melynek folyományaként Magyarország elvesztette területének 2/3-át, Erdélyt, a Felvidéket, Délvidéket és Burgenlandot. Így került a csaknem 100%-ig magyar lakosú kisváros, Rimaszombat is Cseh-Szlovákiához.

II. AZ I. KÖZTÁRSASÁG (1918–1938)

Nem céloim a trianoni békeszerződés politikai hátterével polemizálni, sem az okokat keresni, miért került a Csallóköztől a Tiszatájjig szlovák fennhatóság alá közel másfél millió magyar (beleértve kb. 300 ezer zsidót).

Nemzetiségi viszonyok és népesség. A polgári Cseh-Szlovákia a nemzetiségi jogokat – a békeszerződés értelmében – betartotta, mondhatni minden téren. Így a magyarság megtartotta nemzettudatát, létszámát, politikai és gazdasági befolyását is. Így Rimaszombat is megmaradt 98%-ban magyar lakosságú városnak (a maga 7000 lakosával). Ez a nemzetiségi arány később is alig változott, mivel a város felett – Cserenyecsnynél – kezdődő szlovák etnikai területről nem volt lényegesebb betelepülés (ellentétben az 1945 utáni nagymérvű délre településsel és telepítéssel). A város létszáma is alig változott az egész korszak alatt, 1938-ban is kb. 8 ezret tett ki. A város néhány százaléknyi (kb. 5–6%) nem magyar nemzetiségét az új közigazgatás beindításához, szükségéből idehelyezett szlovák, de főleg cseh értelmiség jelentette. Ez utóbbiak idehelyezését – mint a cseh centralizmus Szlovákiára is kiterjeszteni akaró törekvéét a szlovákság mindvégig sérelmezte, nagyobb önállóságot és egyenjogúságot követelve.

Közélet és közigazgatás. A város hamarosan magához tért, tudomásul véve a tényeket. Újraindult az üzleti élet, a boltok kinyitottak a régi tulajdonosokkal, ismét működtek a társadalmi körök, magyar politikai pártok is alakultak, legálisan. Az új állam nem gördített akadályokat, mondhatni a város folytatta régi napjait, csak az új utcanevek, az új egyenruhák, a kétnyelvű cégtáblák, hirdetések és a vasút „Rimavská Sobotá” felirata jelezte, hogy valami megváltozott.

A város továbbra is megyeszékhely maradt (župa, župánnal az élen, ami megfelelt a volt főispánnak). A város élén a polgármester állt. Mindkét hivatalban, de főleg a Városházán megmaradtak a régi hivatalnokok, de az igazgatás kétnyelvű volt. A hivatalos hirdetések és nyomtatványok szintén kétnyelvűek (vö. az 1945 utáni egyenylvűséggel). A volt állami tisztviselők közül többen elvesztették az állásukat, ők a nem állami szektorban próbáltak meg elhelyezkedni. Többen átmentek az anyaországba, de ott még rosszabb volt az álláshelyzet. Helyüket elfoglalta a cseh, részint szlovák értelmiség. Letelepült a városban néhány építész, orvos, ügyvéd. Néhány év elteltével a csehek és a szlovákok száma duplájára emelkedett, kb. 400–500 fő (a lakosság 5–6%-a).

Az ipar, a gazdaság és a kereskedelem csaknem teljes egészében az őslakosság kezében maradt, eltekintve pár idetelepített földművestől – volt legionáriustól –, akik földet kaptak az államtól. A magyar paraszt megmaradt a földjén, szabadon kereskedett. A város gyáripara nemigen fejlődött ebben az időben, a meglévő konzervgyárhoz és fűrésztelephez csak egy kis kapacitású bőrgyár és fűrészgyár társult.

Iskolaügy és művelődés. A „prevrat” (változás) e téren sem nagymérvű a magyarságra nézve. Iskolái megmaradtak, csak szlovák tagozatokkal bővültek, melyekbe (főleg a gimnáziumba) az északi szlovák vidék tanulói jártak. Megnyílt a zeneiskola és az alapfokú gazdasági-kereskedelmi iskola is (valamennyi kétnyelvű). Az államfordulatnak azért voltak némi hátulütői is a magyarságra nézve, mint pl. a „túszszedés”. 1920-ban összeszedtek 10–15 értelmiségit (ügyvédet, orvost, e sorok írójának kereskedő édesapját), s politikai fogolyként elvitték őket 3–4 hétre az illavai büntetőintézetbe. A légkör csillapultával hazaengedték őket. A magyar lakta területeken ugyanis csak ez volt a biztosítéka a politikai élet normalizálásának. Mint említettem, magyar pártok is alakultak, s az új hatalomnak is volt pártja, a Demokrata Párt.

Társadalmi élet terén maradt a város magyarsága a legerősebb. A trauma után csakhamar újra megnyíltak a társadalmi körök: Polgári, Katholikus Kör (Grémium), Iparos Kör. Mindegyikben pezsgő társadalmi élet folyt, lelkes amatőr színgárdával, irodalmi estekkel, énekkarral, kuglizással, szolid sörözéssel és borozással, kártyázással.

A téli hónapokban a városban megjelent az állam által is dotált, 25–30 fős hivatásos magyar színiársulat, *Faragó Ödön* igazgatóval az élen. Általában 6–8 hétig tartózkodtak a városban, s a Tátra (azelőtt 3 Rózsa) Szálló nagytermében tartották az előadásokat, prózát, drámát, operettet stb. (Ez a társulat évente bejárta a magyar lakta területeket.) A kis létszámú cseh-szlovák lakosság e téren kevésbé aktivizálódott. A városban néha fellépett a zvoleni (zólyomi) szlovák színház.

Mindezekon kívül a szabadkai erdőben tartott majálisok és a téli bálók tarkították Rimaszombat életét. Minden évben megrendezték a „magyarbált”, ahol *Oláh Kálmán* és *Frici Lajos* cigányzenekarának muzsikája mellett késő hajnalig vigadtak. A társadalmi körökben zártkörű zenés rendezvényeket is tartottak. Ilyen alkalmakkor a Polgári Körben a kör „600 éves” zenekara muzsikált (az elnevezés a zenekar tagjainak összetételkorát jelentette). Vezetőjük *dr. Mihalik* ügyvéd volt (az akkoriban népszerű Gömöri Csárdás szerzője), de a tagok között találunk orvost, jogászt és egyéb értelmiségit is.

Helyi (járási, megyei) sajtója is lett újra a városnak. A magyar nyelvű Gömör és a szlovák Gemer-Malohont jelentették ezt. A Gömört *Márkus László* szerkesztette, s *Rábely Kálmán* Fő téri nyomdájában készült. Mindkettő hetilap volt.

Az irodalom terén is meg kell említenünk néhány nevet: *Győri* (Valentinyi) *Dezső* költő-író, *Szombathy* (Volkó) *Viktor* író, *Telek A. Sándor* költő (aki a gyalupad mellett – asztalosként – írta, főleg az itteni magyarság megváltozott helyzetéről szóló verseit). A kultúra területén kiemelkedő szerepe volt még *Pásztory Ditta* zongoraművésznek (később Bartók Béla második felesége) és *Holéczy Miklós* gimnáziumi tanár, régésznek, aki a városi múzeum igazgatója is volt egyben. Politikai téren kiemelkedő szerepet játszott *dr. Törköly József* szenátor, aki a prágai szenátusban értékes felszólalásaival sokat segített a magyarság sorsán (egyébként ügyvéd volt, id. Törköly igazgató-tanító fia). Ugyancsak jelentős volt a politikai életben *dr. Eszenyi Gyula* városi- és körorvos, aki a harmincas évektől a város polgármestere, s 1938-ban a felvidéki magyarok részéről részt vett a Felvidék visszacsatolásának előkészítésében, majd lebonyolításában. (A városnak mindig magyar volt a vezetője, s a helyettese szlovák, pl. *dr. Bartos* ügyvéd. A főjegyző is szlovák, mint *Čorbay*. Közmegelégedésre összhangban vezették a várost.)

Népjólét és egészségügy. A városban kimondottan szegény réteg nem volt, még az ún. „Seregben” lakó 100–150 fős cigányság is aránylag rendszeren megélt. Gondot és károkat az ekkor még szabályozatlan Rima folyó okozott, ami gyakran elöntötte a Rimaparti kis házakat, sok munkát adva a város tűzoltóságának, csónakon mentve a menthetőt a tamásfalvi és Rima-parti városrészekből.

Az eléggé elavult városi, megyei kórház mellé ekkor épült az új kórház sebészeti középosztályt, szülészeti, röntgen stb. osztályokkal. A középosztályt a magánorvosok kezelték, a rászorultakat a városi orvos. Rimaszombatnak volt egy – pár kádas – közfürdője is.

Mai értelemben vett strand helyett csupán a Rima Városkert felőli részén alakított ki a város egy fagáttal felduzzasztott folyórészt, néhány kabinnal. Ami a sportot illeti: jóformán csak labdarúgásról beszélhetünk. Három csapat is vetélkedett: a „REPOS” (a Polgári Kör égisze alatt működött), az „RME” (a munkáscsapat), valamint a „SLOVAN” (vegyes nemzetiségű tagokkal). Derbynek számított minden évben a REPOS–RME döntő. Télen működött egy korcsolyapálya, *Rózsa bácsi* „főpályafenntartó” igazgatása alatt, a Rima mellett, a „kertek” végén. Ekkor még úri sportnak számított a tenisz, de megnyílt a városkerti hármaspálya.

Közbiztonság. A városnak a Monarchia alatt is volt helyőrsége, továbbra is megmaradt, annyi változással, hogy az osztrák és magyar fiúkat cseh katonák váltották fel. A rendre új állami – helyi szintű – rendőrség vigyázott, elsősorban északi szlovákokból álltak. Az egyetlen városi detektívnek (aki helybéli volt) elsősorban a kommunistagyanús személyekkel volt munkája. Az igazságügyben (törvényszék, bíróság, fegyház) túlnyomórészt az új állam képviselői tevékenykedtek.

Vallásgyakorlatot illetően nem érte hátrány a város magyarságát, csak a római katolikus és evangélikus templomokban a magyar istentiszteletek mellett szlovákul is hirdették az igét. A református és a zsidó igehirdetés továbbra is magyarul történt, a szlovákokra nem lévén igény. Református szempontból a város püspöki székhely lett, püspökké *dr. Pálóczi Czínke Istvánt* választották, nagy „hívőharcok” közepette.

III. HAT ÉV HORTHY MAGYARORSZÁGÁBAN (1938–1945)

Az 1938. november 2-i bécsi döntéssel visszacsatolt 12 105 km² terület kb. 1,7 millió lakosával 80%-ban magyar nemzetiségű volt. Rimaszombat város 1938. november 10-én került újra magyar fennhatóság alá. A cseh-szlovák hatóságok és a katonaság elvonulása, a város átadása és átvétele zökkenő nélkül történt. A város átvételén megjelent *Horthy Miklós* is feleségével, *Purgly Magdolnával*, akiket *dr. Eszenyi* polgármester fogadott. Az új határ a város felett, Cserenyecsnynél húzódott, így Rimaszombat elvesztette korábbi ipari-kereskedelmi háttérét, az északi területek piacát.

A nemzeti összetétel, lélekszám alig változott, a cseh-szlovákok helyét csakhamar elfoglalták az „anyások”, vagyis az anyaországból jött tisztviselők, e szempontból az őslakosság még háttérbe is szorult.

Közigazgatás, közélet. A már említett katonai közigazgatást hamarosan felváltotta a polgári. A gömöri *Soldos* dzsenti familia újra elfoglalta a Megyeházát. Közülük való a főispán (hajdúí díszkísérettel), az alispán anyaországi lett, *dr. Eszenyi* polgármester vármegyei tisztí főorvos lett, helyét egy *Eva* nevű anyaországi foglalta el (nem a város választotta, hanem kinevezték). A kormányzat eme lépését sokáig sérelmezte az őslakosság. Bár az új polgármester sokat próbált tenni a városért: a Fő teret parkírozattá, néhány utat aszfaltoztak, a Rimát is szabályozták, s úszómedencés strandfürdő is nyílt.

Az ipar és a kereskedelem terén nem volt különösebb előrelépés, nem történtek új beruházások, sőt, mint említém, a város felett húzódó új határ megfosztotta Rimaszombatot északi piacától. Összezsugorodtak az eddigi nagy kirakodóvásárok, ló-, marha-, sertésvásárok. Valahogy az új pénznem, a pengő is szűkebben csordogált, mint az eddigi cseh korona. Közlekedést tekintve Rimaszombatot bekapcsolták a miskolci vasútvonalba, s közvetlen buszjárat indult Budapestre. A kiskereskedők eddigi cseh-szlovák

szállítóit felváltották a – főleg – budapesti gyárak. „Hangya” néven fogyasztási szövetkezet és mezőgazdasági nagylerak is nyílt.

Iskolaügy. A szlovák iskolák, elveszítve az északi szlovák területek ifjúságát, megszűntek. A gimnázium szlovák tagozata Tiszolcra költözött.

Társadalmi viszonyok. Az eddigi hivatásos állami színtársulat szezenszerű szereplése nem folytatódott tovább, a legközelebbi színház Miskolcon volt. Így maradt a műkedvelő agilitás, eltekintve a budapesti hahnbrigádoktól.

1941 nyaráig élte a város békés hétköznapjait, míg bele nem szólt a világpolitika. Rimaszombati fiatalokat is behívtak a keleti frontra, majd a zsidókat munkaszolgálatra (a városban kb. 300–400 zsidó volt, zöme értelmiségi – orvos, ügyvéd, kereskedő –, 10–15%-uk ha visszatértélve). A front hatása csak 1944 végén kezdett érződni, ugyanis egyre gyakrabban vonult át a német-magyar katonaság. 1944 karácsonyán érte el Rimaszombatot a front, román repülőgépek néhány bombát is dobtak a városra (néhány polgári áldozata volt a bombázásoknak).

A hatóságok, közhivatalok elköltöztek, *Farkas Elemér*, a nyilas főispán a kórházat is evakuáltatni akarta. Eltávozott a katonaság és a csendőrség is, a lakosság a pincékbe és az óvóhelyekre húzódott vissza. Pár napi ágyúzás után a város főterén is megjelentek a szovjet katonák, s szovjet katonai közigazgatás lépett életbe. A szovjet-román katonaság elkövetett atrocitásokat, férfiakat is elhurcoltak „málenkij robotra”. 1945 tavaszán megjelentek a szlovák állam kék egyenruhás rendőrei: mintegy jelezve, hogy új korszak kezdődött a város életében.

IV. A II. KÖZTÁRSASÁG 1945-TŐL

Nehéz dolog Rimaszombat 1945 utáni korszakát vázolni, különösen az 1945 és 1948 közötti „jogfosztottsági” éveket, főleg a város magyarsága szempontjából. A város körül újra – immár harmadszor – eltolódott az államhatár. Az új csehszlovák kormány „kassai programja” kimondta a magyarság teljes „jogfosztottságát” a kollektív bűnösség alapján, az I. Köztársaság 1938-as szétbomlasztása vétségében. A magyarok állampolgárságát elvették, javaikat elkobozták, törvénybe iktatták a reszlovakizálást. Aki nem írta alá a reszlovakizációs papírt, 50 kg-os csomaggal áttették a határon Magyarországra, főleg a vagyonosabbakat. Vitték a magyarokat – családostól – Csehországba is, a kitelepített szudéta-németek helyére, ők aztán 1948 után visszatérhettek szülőhelyükre.

A helyükön maradt, megtűrt, nem reszlovakizált magyarok nehezen eltengődtek. Egy ideig jegyre kaptak élelmiszert, a paraszt művelhette földjét, de az értelmiség és a kereskedők (ez utóbbiak üzletébe „állami gondnokot”, národny správca, neveztek ki) örültek, ha fizikai vagy közmunkát végezhetek. 1948 februárja után a Klement Gottwald által vezetett kommunista kormány némileg könnyített a helyzeten. A magyarok jogfosztottsága megszűnt, állampolgárságukat visszakapták, sajtójuk indult, iskolák nyíltak, s a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete) égisze alatt a művelődési élet is megindult.

Lakosság, nemzetiségi viszonyok. Rimaszombat őslakosságának nehéz korszaka volt az előbb említett. Sok családot kitelepítettek, az elhurcolt zsidók közül kevés tért vissza, az „anyások” pedig önként visszatértek Magyarországra. (Itt kell megemlíteni, hogy valótlán a szlovák sajtó azon állítása, miszerint 1938-ban a magyar hatóságok kitelepítették volna a szlovákokat.) Erősen megnövekedett az ide költözött, vagy ide költöztetett szlovákság számaránya (cseh területről már nem kerültek Rimaszombatba). Erős politikai nyomás irányult arra, hogy a túlnyomórészt magyar déli területeken – betelepítéssel – növekedjék a szlovákság néparánya (ez többé-kevésbé sikerült is, a Csal-

lőköt kivéve). A városban fokozódott – az urbanizációs államterv folytán – a cigányság beköltözése is (jelenleg kb. 4 ezer fő, az összlakosság 20 ezer ember).

Közélet. Az újabb államfordulattal a „polgári” társadalmi élet is megszűnt, a társadalmi köröket államosították (iskolává, kultúrházzá, úttörőházzá alakítva), a meghitt hangulatú kisvendéglők és kocsmák is állami kezelésbe kerültek. A közigazgatásban az északi vidékről érkezett új, szlovák intelligencia kapott szerepet. Rimaszombat járási várossá degradálódott, járási nemzeti bizottsággal, gyenge kétnyelvűséggel.

A város átépítése. Az ötvenes évektől kezdve megindult a vidékről a városba áramlás, így egyre nagyobb lakáshiány mutatkozott. Megkezdődött az eleinte csak 1–2 emeletes, később a 4–5 szintes, majd a 10–11 szintes panelházak építése. És bár a város peremén volt elég szabad terület, szanáltak, leromboltak egész utcákat, sőt városrészeket is (Losonci, János, Szíjjártó utca, az egész Rima-part, Tamásfalva nagy része). Értékes, masszív, műemlékszerű házak estek áldozatul a „tervnek”, később a 80-as években már hangoztatták, hogy nem volt helyes a városkép ily „közérdekű” átépítése.

Ipar és kereskedelem. 1948. október 23-át (mely nap a Republika megalakulásának ünnepe volt 1918-tól 1938-ig) kinevezték az „államosítás” napjává. Ezáltal Rimaszombatban is eltűntek a régi üzletek, állampárti „nemzeti gondnokokat” téve ezek vezetőjéül. Jó, ha a volt tulajdonos alkalmazottként ott maradhatott a sajátjában. A parasztokat bekényszerítették a közösbe, földjükkel, állatállományukkal együtt. Ezek az így összetoborzott JRD-k (Jednoté Rolníckie Družtvo, vagyis Egységes Földműves Szövetkezet) szintén – nagyrészt – vezetésre alkalmatlan személyekkel az élükön működtek. Munkalehetőség adódott a rimaszombatiak számára, miután a városban nagyarányú ipari fejlődés indult meg az 50-es évektől kezdve. A meglévő konzervgyáron kívül sörgyár, cukorgyár, húszüzem, kenyérgyár, házgyár, számítástechnikai üzem (Tesla), textilgyár alakult, a téglagyárat modernizálták, kibővült a fűrésztelep. Közszolgáltatási téren – a megszüntetett kisipar helyébe – kommunális vállalat alakult városi kezelésben. Sűrű állami autóbusz-hálózat épült ki, s a környező országokba is indultak járatok.

Oktatás. 1945 és 1948 között – ugyanúgy, mint egész Dél-Szlovákiában – a magyar iskolákat bezárták, Beneš kassai programja szellemében. 1948 után bővült a városi iskolahálózat. Egyrészt újra megnyitották a magyar iskolák, másrészt Gazdasági-Kereskedelmi Középfőiskola nyílt (kétnyelvű), a kórház mellett nővérképzőt nyitottak, s a zeneiskolában is három szakkal (harmonika, fúvós, ének) bővítettek. Az 1968 utáni iskolaügyi rendeletek sokban megnyirbálták – főleg a magyar – iskolák önállóságát.

Közélet. Az 1948 utáni erős „állam és párt” irányzat hatására a magyarság érdekvépviselet nélkül maradt, a Csemadok e téren nem exponálta magát, nem akarván veszélyeztetni az állami dotációt. Említettem a vidékről Rimaszombatba beáramló cigány etnikumot. Bár – mint nemzetiséget – a hivatalos statisztika nem tartotta nyilván, a 80-as években a 20 ezer főt számláló város lakosságának már 20%-át tették ki. A „cigánykérdés” érdekessége, hogy a déli, túlnyomóan magyarok lakta területeken lévő városokba áramlásukkal a magyarul beszélők számát növelték, magyar közegben felnevelkedve.

Az 1968-as „emberarcú szocializmusra” áttérés politikai kísérletei az enyhe, nemzetiségi megnyilvánulások mellett nem befolyásolták a város életét. Hacsak nem említjük ezzel összefüggésben, hogy a rimaszombati helyőrség parancsnoka úgy tiltakozott az ellen, hogy az iderendelt szovjet katonai alakulatnak kellett átadnia a kaszárnyát, hogy gyászlobogóval a kezében vezette ki a városon át katonáit.

Infrastruktúra. Pozitívan fejlődött. A kórházban új osztályok nyíltak (szemészet, onkológia, pszichiátria, idegosztály), poliklinika alakult a járóbetegek számára, bővült a

mentőszolgálat. Mindez a volt Törvényszék épületében kapott helyet, ami helyett Kerületi Bíróság nyílt Besztercebányán.

Megemlíthetjük a 70-es években nyílt plázs-strandfürdőt a Városkert mögött, majd megépült a városi fedett uszoda és a műjégpálya is. A Közgazdasági-Kereskedelmi Középiskola is nyitott – saját igazgatásában – egy fedett uszodát, főleg az akkori igazgató, *dr. Licsko Lóránt* kitartó igyekezete folytán. Megnagyobbodott a Városkert, Amfiteátrum nyílt kultúrműsorokkal és filmvetítéssel. Viszont a régi, hangulatos városkerti vendéglőt lebontották, s nem épült fel a helyére tervezett „parkmotel”. A „Jednota” szövetkezet viszont modern vendéglátó-komplexumot építtetett (hotel, kávéház, étterem, cukrászda, sztriptízbár). Húsz év alatt felépült a Városi Kultúrház is, melyben színházterem is található.

A sportot illetően: a „Slovan” Klub égisze alatt labdarúgó- kézilabda- és jégkorcsapat működik, versenyzői közepes eredményeket érnek el. A városkert hármaspályán nyáron elég erős a teniszélet.

A már említett sűrű vidéki és távolsági buszjárat mellett helyi buszközlekedés is indult, bekapcsolva ebbe a városhoz csatolt településeket (a két Pokorágy, Zeherje, Bakti, Mogim). A parkolóhely kevés, a Fő téri parkolót 1989-ben megszüntették, amikor sétálókörzetté nyilvánították a helyet.

***

Elérkeztünk 1989-hez, az októberi „lány forradalomhoz”. E korszak értékelése nem témám, ez az utókor feladata lesz. Itt elbúcsúzom az Olvasóktól. Megpróbáltam – ha vázlatosan is – átadni a város – több mint száz évet felölelő – történetét, szülőföldem eseménydúsán hányatott korszakát. Mind e „traumák” dacára Rimaszombat, ha másszerű konglomerátumban is, de él, fejlődik, s bízik egy jobb, derűsebb, nyugalmasabb korszakban, melyben minden lakosa – fajra, nemzetiségre, vallásra való tekintet nélkül – megtalálja igazi otthonát, hazáját, egymást megbecsülve, tisztelve. Mert nem határok tologatásával kell békét teremteni a Kárpát-medence népeinek lelkében, hanem éppen hogy ezek lebontásával, egymás megértésével, közel kerülve egymáshoz. Mert csak ez az út vezet oda, ahová Közép-Kelet-Európa sokat szenvedett népei vágynak: a szabad, demokratikus Európába.

VÁZLATOK A HARANGOD-VIDÉK REFORMÁTUS EGYHÁZTÖRTÉNETÉHEZ

GALUSKA IMRE

A táj neve

Az egyháztörténeti hangulatú név hagyományos magyarozatát Szirmay Antal, Zemplén megye történetírója örökítette ránk közel kétszáz éve írt, Történeti jegyzetek Zemplén vármegyéről című latin nyelvű munkájában. „...nevezett helységek – úgymond – (Hernádnémeti, Hidvég és Gesztely), midőn Rákóczi és Bethlen (István) Erdély birtokáért egymással huzalkodtak, Rákóczi György részéről olyan kiváltsággal ruháztattak fel, hogy szállásbeli kötelezettségképpen minden telek egy jól fegyverzett lovast, a házas zsellér pedig egy kellően felszerelt gyalogost tartozik kiállítani a harcmezőre, annyiszor, ahányszor úgy hozza magával a parancs, és ha figyelmük harangkongatással felhívatik az ellenséges csapatok közeledésére. Mely végből mind a megneveztük, mind más arra alkalmas helyeken, Lúcs és Kesznyéten körül, jó magas, fából készült őrtornyok állíttattak, mindenikben ércharang-nyelvvel, hogy a betört ellenség közeledtét a szerencsieknak jelezzék, valamint a Rákóczi-javak felprédálását meggátolják. S ettől kezdve az az egész tartomány még ma is Harangod, vagyis Harangok helye.”¹

A táj belsejében viseli még e nevet egy Megyaszó környékén eredő s Harkánynál a Taktába szivárgó ér, középen egy pusztá két majjossal: Újvilág-Harangod és Csillag-Harangod, továbbá a hernádnémeti határ keleti részén a vidékre jellemző tumulusok egyike, a Harangod-halom.

Határai

A háromszög alakú kis tájat, ezt a szép mezőséget, a déli csúcsában emelkedő, 43 m magas kesznyéteni torony „Nagy kinézőjéből” tiszta időben egy jó fényképezőgéppel szinte a maga egészében le lehetne fényképezni. A látóhatárt a képen a Zempléni-hegység, pontosabban: a Szerencsi-szigethegység déli nyúlványai zárnák le. Ez a táj északi határa, a Megyaszótól Szerencsig húzódó dombkoszorú. A háromszög egyik befogója nyugat felől a Sajó, odébb az ebbe vegyülő Hernád, kelet felől pedig a Takta vize, mely lejjebb már a Tisza elvett régi medrében ereszkedik alá. A háromszög e befogója fényképünkön is rajta lenne: a község alól felkanyarodó Sajó, továbbá a Tisza régi medrét kísérő, Lúcs irányába vonuló erdőszegély.

A táj felvai délről, a Tisza és a Sajó eredeti összefolyásánál helyet foglaló Kesznyéttel kezdve, az óramutató járásának irányában, körül a peremen, ekkép következnek: Kiscséc, Girincs, Gömör, Sajóhidvég, Berzék, Böcs, Hernádnémeti, Hernádkak, Gesztely, Újcsanános, Sóstófalva, Alsódobsza, Megyaszó, Legyesbénye, Bekecs, Taktazada, Taktaharkány, Tiszalúc. Kivétel nélkül a peremen sorakoznak. Belsejében talán

¹ Szirmay Antal: Történeti jegyzetek Zemplén vármegyéről. Buda, 1804. 447. §. Fordította Dongó Gyárfás Géza. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1902. 10.

csak két falu talált helyet: Harangod és Irmár, melyek elsorvadását vizeiknek elégtelensége is jól magyarázza. Központja nem volt a tájnak – azazhogy kettő is volt, mint az ellipszisnek, de sajátságosan a határain kívül esett mind a kettő. Ónod Borsodban, a vidék nagy részének uradalmi központja; a másik Szerencs, szintén Rákóczi-domínium, az ősi tokaji szolgabírói járás megosztása óta a táj járási székhelye, már a Hegyaljához számít, ha borát Szirmay így jellemezte is: „Vinum de Szerencs, – Lengyelnek meg se jelents.”

Igazgatási beosztás

A harangodi községek az újkorban szinte kivétel nélkül Zemplénhez tartoztak, a hegyaljai, másképpen tokaji járás – legnépesebb helységéről – eleinte megyaszainak, később szerencsinek nevezett kerületébe. Ez a districtus utóbb külön járássá, a szerencsi járássá önállósult. A járás régi neve, a megyaszai pedig a híres ellenzéki választókerület nevében élt tovább a felszabadulásig, de az egyházi közigazgatásban mint egyházlátogató, vizitációs körzet neve ma is használatos.

A középkorban a Harangod vidékének Zemplén vármegyéhez való tartozása nem volt ilyen egyetemleges. Kesznyéten az Árpád-korban még a diósgyőri várhoz szolgált, eszerint nem tartozott volna Zemplénhez, Csanáros a Hernádon túl lévén, a középkorban Abaúj kebelében volt, mely megye fő vize, a Hernád jobb partján lenyúlt a folyónak majd a torkolatához. A két Bócs közül Belső nem volt Zempléné, de Abaújtól is csak 1819-ben csatolták Borsod megyéhez. Abban az időben az ilyen átcsatolás nem ment egyszerűen. Bőcsért is Aszaló városát kellett odaadni. De amikor 1882-ben Külső-Bőcsöt Zemplénből Borsodba kebelezték, csereközséget nem adtak helyébe.

Az egyházmegyei beosztás középkori örökséget őriz. A Harangod vidéke a nagy kiterjedésű egri egyházmegye zempléni főesperességének egy részeként a káptalan tizedterülete volt, districtus Zerench néven. Nagyjából a legfrissebb átrendezés előtti szerencsi járás községeit foglalta magába, de hozzátartoztak a Taktaköz községei is.² Figyelmet érdemel, hogy azok a szabolcsi helységek ma is a zempléni egyházmegye gremiálisai, mivel mint a múltban, ma is a „Hegy alá” gravitálnak. Reformátor elődeink nem változtattak mindenáron; a régi keretből azt, ami jó, meghagyták.

Viszont változtattak, ha a parancsoló szükség úgy hozta. A Harangod-vidék nagyobb fele: Harkány, Lúci, Kesznyéten, Kiscséc, Girincs, Hidvég, Berzék, Németi, Kak, Gesztely, Csanáros, Hoporty (a mai Sóstófalva) és Kázmér Dobsza (Alsódobsza) a borsodi nagy egyházmegyéhez csatlakozott. E csatlakozás magyarázatát abban lelhetjük, hogy (még Eger eleste előtt) a török hódoltság kiterjedt a felsorolt helységekre, így nem volt lehető ezek egyházmegyei kapcsolata Zemplén be nem hódolt részével. E községek aztán a Borsod–Gömör–Kishonti traktusból csak az 1799-i egyházmegyei területi rendezéskor kerültek vissza az Alsó-Zempléni Egyházmegyébe. Ugyanakkor az abaúji Belső-Bőcsöt a zempléni Külső-Bőccsel az abaúji egyházmegyébe osztották, honnan aztán csak hatvan év múlva került vissza az Alsó-Borsodi Egyházmegyébe.

A közelmúltban szinte megismételte magát a történelem, midőn 1956-ban a Harangod-vidék délnyugati fele ismét a borsodi egyházmegye kebelébe soroztatott Kesznyéttől fel Gesztelyig. Ezek a községek Miskolc nagyobb vonzása következtében már 1945-ben elkerültek a szerencsi járásból Borsod megye miskolci járásába, még mielőtt a három megye, Borsod, Abaúj és Zemplén egyesült volna. Az egyházmegyei beosztás aztán követte az új politikai beosztást.

2 *Kandra Kabos*: Az egri főegyház Szent János Könyve, Eger, 1886. 406–407., 477., 495. lap.

A török világ következtében a Harangod-vidék felső része: Megyaszó, Legyesbénye, Bekecs, Taktaszada az abaúji egyházmegye tartozéka lett. (A taktaközi szabolcsi falvak szintén, sőt az alsó-hegyaljai részek is: Szerencs, Zombor, Tarcál, Tokaj. E területnek a szerencsi völgyön át, melyet a földrajz Szerencsi-árokknak nevez, természetes és közvetlen összeköttetése van Kassa völgyével. (Itt volt esperes Károlyi Gáspár.) A zempléni traktusnak így csak a Bodrogkeresztúrtól felfelé eső részek maradtak. Az 1799. évi nagy egyházmegyei rendezéskor került aztán a Harangod vidéke a maga egészében szinte³ az Alsó-Zempléni Egyházmegye kebelébe. Egyszóval a harangodi táj egyháztörténete három tiszánineni traktus, az abaúji, borsodi és zempléni egyházmegye történetének egy része.

A Harangod-vidéknek mint egyházlátogatási körzetnek az Alsó-Zempléni Egyházmegyében megyaszói vagy harangodi járás volt a neve. Literátus elődeink Campaniának mondták, eredetileg a nevet a harang latin – campana – nevéből. (A többi tájegységei pedig így neveztettek: Montania – Hegyköz, Submontania – Hegyalja, Tactania – Taktaköz, Mezopotamia – Bodrogköz.⁴)

Reformáció

Az 1530-as években mehetett végbe, a református irányzat szervezkedése pedig a tarcali zsinatok (1562, 1564) és a gönci zsinat (1566) végzései nyomán. A Tisza jobb parti esperesek 1568-ban kifejezik Béza előtt, hogy a református hitvallást már régebben elfogadták. Szinte az egész terület reformátussá lett. Tizenkilenc helysége közül Köröm reformációjáról nem tudok. Az viszont elképzelhetetlen, hogy egyedül ezt nem érintette volna meg a reformáció szele. Hogy az evangéliumi egyház e községben fel nem virágozhatott, oka valószínűleg abban kereshető, hogy a bőcsi Czudar család alapította sajlóádi pálos szerzetesrend birtoka volt. Mint már pusztát 1694-re⁵ hatévi fizetésmentességgel a földesúr szerzetesrend természetesen nem református telepésekkel népesítette be. Egyébként újra elpusztulhatott, s lehet, hogy új lakosokkal csak a XVIII. században népesült be, mint több más környező helység. A szerzetesekkel szemben a szomszéd Girincs földesura, Dőry András is tehetetlen volt; ellenükben a Sajón rakott hídját felszedni kényszerült, mert a rév joga egyedül a pálosokat illette.⁶ A pesti ősrégi országút utasai itt átkelve lépnek a Harangod vidékére. A talán még a Czudar család építtette kis templomot 1729-ben a barátok bővítették ki, s mellé egy vendégfogadót építettek. Oromfalán a napóra még megvan, de a mellé írt verset már nem betűzgethetik a Harangod alsóbb vidékéről az ónodi vásárra tartó szekeresek:

QVaM Clto feLICes / erIpIt hora DIes

Chronosticon ez a fél distichon, mert római számokat jelentő kiemelt nagybetűi évszámot adnak: építése évét, 1760-at.⁷ Magyarra így sikerült áttennem:

Boldog időnket az óra, / jaj, viszi tolvaj módra

Vidékünk a XVII. században már szinte teljes egészében a Rákóczi-házat uralta. Védelme alatt és bőkezű jótéteményei által virágozhattak eklézsiáink – hacsak békeség

3 Külső-Bőcs kivételével persze, mely a Hernádon túli testvérfalujában, Belső-Bőcsön lévő társégházától el nem szakadhatott.

4 Úgy tudom, e tájegységek latin neveit Miskolczi Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes hagyta ránk.

5 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1909. 345.

6 *Szirmay Antal*: Zemplén vármegye helyrajzi és politikai ismertetése. Buda, 1803. 212. §. Fordította *Matolai Etele*. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1901. 264.

7 L. az előző, 6. sz. jegyzetet.

volt. A Rákócziaknak köszönhető a Harangod-vidékre a református hajdúság végleges telepítése is, és kiváltságaiknak az országos törvények ellenében is hosszú időn át való biztosítása. A hajdúság letelepítésére nézve egy nagy néprajztudósnk megállapítását idézem. Ő a tiszántúli hajdúvárosokról mondta, én azonban a tiszáninneniekre is vonatkoztatom: ezek telepítése nélkül is kisebb volna Magyarország.⁸ Hozzámondhatjuk: kevesebb volna a reformátusság.

A Harangod-vidék mint hajdúkerület

A Szirmaynál fennmaradt (vagy éppen tőle származó) hagyomány téved, mikor a Harangod nevét hajdú őrtornyok harangjaitól eredezteti, hiszen a Harangod víznév egyik legkorábbi, már 1211-ből ismert nyelvemlékünk.⁹ E víznevünk országszerte többfelé is megtalálható, és vidékünk is a rajta keresztülhaladó ily nevű érről kapta a nevét. Az érről viszont eredetileg a hozzátelepülő, a hozzátartozó, de már a középkorban elpusztásodó falu, Harangod, amelynek határa szomszédai határvonalaiából kikövetkeztethető. Az ér pedig vagy a beléhelyezett vízázdozati kultikus rézűstről, harang szavunk első hordozójáról, vagy – s ez a valószínűbb – a partjain nyíló harangvirágról. S ha a név eredetében téved is Szirmay, a vidék hajdú múltja történelem.

A hajdúk eredetileg szabad, jobbágytelekhez kötetlen, pásztorféle foglalkozású férfiak voltak, kik túlnyomó többségükben a Tiszán túl éltek. A XV. és a XVI. században évente több százezer magyar szarvasmarha-exportnak voltak a „technikai kivitelezői”, azaz a hatalmas csordák terelői, hajcsárai. Sokat vitatott elnevezésük is az egyik, mindjobban bátorodó nézet szerint egy eredetű a *hajtóval*.

A hajdúság aztán, egy évszázad leforgása alatt, az 1500-as évek végére, eredeti foglalkozását elhagyva, a harcokban nyert zsákmányból élő, katonáskodó népelemmé lesz. A hajdú szó jelentése is ekkor már hivatásos zsoldos gyalog katona. Egyre nagyobb tömegekben álltak soraikba azok a jobbágyok, akiknek lakóföldjét a török elpusztította, elfoglalta. Nemesek is verődtek már hozzájuk, és előkelőbbnek számító lovas csapatok is voltak köztük. Akárki zsoldjába fogadhatta őket, csak a törökhöz nem szegődtek. A szakadatlan harcokban, a kegyetlen évszázadban erkölcsük eldurvul, s igen súlyos gondot okoznak mind a föld népének, mind a török hatalomnak, mind pedig az ország sorsát intéző országgyűléseknek, úgyhogy a föld népe átkainak mondják, és kiirtásokra törvényeket hoznak. – Ezeket a hajdúkat nyerte meg első függetlenségi harcunk vezére, Bocskai a magyar nemzeti és lelkiismereti szabadság ügyének, s velük győzedelmet nyervén a Habsburg királyon, jutalmul földet adott részükre testületi nemességgel.¹⁰

Esze Tamás történészünk rámutat a hajdúk közt szolgáló református prédikátorok mérhetetlen jelentőségű szolgálatára: „ezt a katonanépet ők formálták, nemesítették, és készítették elő, magyarságuk és keresztyénségük ébresztgetésével nagy történelmi cselekedetük teljesítésére. Teljesítményük a református lelkigondozás történetének egyik legjelentősebb részlete, egyik legnagyobb eredménye.”¹¹

⁸ Györffy István

⁹ „unde exit stagnum, qued vocatur Harrangud.” TESz II. Magyarország XIII. századi földrajzi állapotát ábrázoló térképén is megtalálható a Marostól és Csanád városától délre a Tiszába folyó Harangod nevű víz. Történelmi Atlasz. Budapest, 1961. – Szabolcs megyében Oros község határában a mintegy rendszert alkotó vadvizek egyike, Ethnographia, 1968. 4. – A Cserehátról a Hernád felé futó egyik patak *Harangó*. Frisnyák Sándor: A Hernád-völgy földrajzi képe. Borsodi Szemle, 1961. 2. sz. 170. Valószínűleg *Harangod* volt eredetileg ez is.

¹⁰ Balogh István: Hajdúság. Budapest, 1969. Passim.

¹¹ Esze Tamás: Úti jegyzetek: Szerencs. Az Út. 1955. VIII. évf. 19. sz.

Azok a hajdúk, kiknek letelepedését Bocskai korai halála is megakadályozta, rézint a Harangod vidékén szálltak meg, a Rákóczi-háztól nyervén oltalmat és kiváltságokat. Egyébként a hajdúk második felkelése szorította rá az ország urait, hogy Bocskai végrendelete érvényesüljön. De a felzúdulókat generálisuk, Homonnai Bálint már csak úgy tudta leszállítani, hogy az 1608. április 19-én tartott szikszói gyűlésen nekik juttatta Polgárt és mellette Szentmargitát. S ugyanez a gyűlés a továbbra is zsoldjában tartandó hajdúk számát 692 lovasban és 1093 gyalogban állapította meg. „Ez nevezett fizetett hadnak telepedése peniglen, úgymint az lovas hadnak Hernádnémethiben, Szerencsen, Beőchön, Kesznyétenben légyen, az gyalogság legyen Gesztelyben, ha kívántatik az környülötte való falukon, avagy az hová az közönséges szükség kívánnya.”¹² A kesznyéteniek később az özvegy fejedelemasszonytól, Lorántffy Zsuzsannától nyertek kiváltságlevelet, melyet fia, II. Rákóczi György Ecsed várában 1654-ben megerősített. Másolatban ma is megvan az Urbariumot 1772-ben előkészítő vizsgálati jegyzőkönyvhöz csatolva.¹³

Harangodi hajdúvárosaink „helytelenségei”¹⁴ a Corpus Iurisba is bekerültek. Előbb csak Hernádnémeti, Sajóhidvég és Gesztely szabad hajdúváros módjára viselkedő, töröknek behódolt helységeket, különösen pedig Hidvég helységet, mely még földesurat sem akart maga felett elismerni, parancsolta vissza az országgyűlés az 1635. évi 68. és 92. törvénycikke Zemplén vármegye hatósága alá. Rajtuk kívül később az 1647. évi 30. tc. Megyaszót, Monokot, Bekecsét is. Kesznyétenről, Lúcról és Bőcsről nem szól a törvény. Úgy látszik, e helyeken nem mozgolódtak. Kesznyéten majd csak 1649-ben kapja magánföldesúri kiváltságlevelét.

II. Rákóczi Ferenc is felettebb támaszkodott az ő „harangodi síkságon elterülő”, a „Hernád és Sajó partjain fekvő” hajdúvárosaira. Először is felszólította a felkelésre. Emlékirataiban kétszer is említi őket.¹⁵ 1708-ban „Ónod és Hét hajdú helyekből Mustrában menendő vitézek(ne)k számok: Ónod 35, Szederkény 15, Bőcs 19, Hernád Némethi 43, Medgyaszó 62, Kesznyéten 13, Lucz 42, Szerencs 58. Gyalogosok: 65.” Összesen 362 név szerint felsorolt hajdúnak kellett hadiszemlére állnia.¹⁶ Ezekből a helységekből alakítja meg a vezérlő fejedelem 1709-ben az új hajdúkerületet. Báji Patay Sámuel lett a kerület főkapitánya. A városok sorából ekkor már hiányzik Bekecs, Hidvég és Gesztely, mert elnéptelenedtek, pusztán állottak. De a meglévők oly hűségesen kitarattak, hogy 1709-ben Kesznyéten 40 családjából pl. 36 szerepel a listán, amin a történetíró is csodálkozik.¹⁷

Megmaradt-e valami hajdú kiváltságaiból harangodi népünknek a nagymajtényi fegyverletétel után? Ha csak az nem, hogy röghöz kötött nem lett, „szabad menetelű” maradt, s földesuraival is szerződéses viszonyt folytathatott. A kesznyéteni nép pl. szolgáltatásait sokáig taksával válthatta meg. Onnan tudjuk ezt, hogy 1808. november 29-én a helység lakosai Molnár Sámuel direktorhoz (Ónod) folyamodtak, hogy ne az urbárium, „hanem az eddigi Szerződés szerint köteleztessenek úri szolgálattuk ’s adózásuk

12 Dr. Komáromy András: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. Történelmi Tár. 1900. 446–448.

13 Novom Duncta Examinis in Possossione S(ajó) Kesznyéteny Die 28 a Septembris A(nno) 1772 po-racti. Zemplén megye Levéltára. Sátoraljaújhely. Loc. 102. N. 541.

14 Szirmai Antal: az 1. sz. jegyzetben i.m. 134.

15 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. 1951. 55–56., 59.

16 Dankó Imre: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Sárospatak, 1955. 13.

17 Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 169.

megtételére”.¹⁸ Az sem elhanyagolható szempont, hogy egységesnek maradt református községek ellenében az ellenreformáció dühöngése hatástalanabb volt. Egy földrajztudós pedig azt állapítja meg róluk, hogy „...szabad gondolkozásukat és magatartásukat mégis megőrizték, és ezzel hatottak a régebbi lakosokra”, s hajdú múltjuk „eredménye a Harangod népének a szomszédos jobbágyfalvakétól eltérő szabadabb észjárása és magatartása”.¹⁹ Hát a történeti tudatban valami emléke maradt-e a hajdú múltnak? A múlton egyáltalán nem elmerengő népünk az időszerűre néz, és a lehetőségeket tekinti, alkalmasint az emlékező öreget, mint aki hiábavalóságokat és idejét múlta eseményeket emleget fel, letorkolja. Így felejtette el teljesen hajdú mivoltát, múltját. Maga a hajdú név ’kisbíró’ jelentésűvé változott, rajta kívül csak egy szólásmondásban maradt meg, melynek a lúci (illetelmes) változatát írom ide: „Mikor lessz még a’, még fele se fröstökölt a hajdúnak, oszt (pedig) mind akar!” – A nehezen, sok ügygel-bajjal megvalósítható munkára, dolgokra alkalmazzák, pl. mikor a teljesen megrakott falra, a kész tetőre feltezik a bokrétát, de a háznak, hogy lakható legyen, még igen sok a híja.

Nemesi községek, földesurak

A gesztelyiek 1640-ben kelt díjlevele szerint községükben három rend lakott: nemesek, hajdúk és parasztok. Általában a Harangod vidéki hajdúhelyeken a hajdúk mellett a jobbágyoké is volt a község. Ezeket később is, mikor már kiváltságaikat elvesztették, az is jellemezte, hogy földesuraik egy nagy birtoktestnek, az ónodi uradalomnak lévén a tulajdencsai, nem laktak bennük. Voltak aztán községek, melyeket kisebb földesurak laktak, nem paraszti életformájú, nem jobbágytelken ülő ármális nemesek, hanem úri birtokosok, többen, compossessorok – társbirtokosok –, s ezek jobbágyai. Ilyen nemesi községgé vált mindjobban Gesztely, miután hajdúvárosi privilégiuma megszűnt, és tipikusan ilyen volt ősi soron Berzék. E községek egyháztörténeti jelentősége az volt, hogy a kuruc háborúk lezajlása után a vértelen ellenreformáció vésszes korszakában belőlük támadtak eklézsiáink oltalmazói, érdekeinek képviselői, a bodrogkeresztúri konvent (1734) végzései folytán egyházunk világi vezetői. Berzéki volt Pankotai Jósa Antal, tevékeny egyházmegyei assessor. Bizaki Puky István coadjutor curator (a nála gyakran vendégeskedő Csokonai barátja) gesztelyi földbirtokos volt. Voltak falvak, melyekben az ott élő földbirtokosnak döntő befolyása volt az egyház életére. A Vayak áldásosan tevékenykedtek Alsózsoltcán. Itt élt a tiszáninneri egyházkerület első főgondnoka, a tiszáninneri eklézsiák fáradhatatlan védelmezője, oszlopembere, Vay Ábrahám. (1735–1762 közt volt főkurátor.) A tulajdonképpeni legelső főkurátornak tartható Dőry András, kit még a bodrogkeresztúri konventen a földbirtokosok választottak meg, Gayricsnek volt földesura és patrónusa, viszont fia már katalizálta az egész falut. A Vayak mint földesurak Alsódobszának is nagy jötevői voltak. Legyesbényének, miután előzőleg Szerencs filiája volt, udvari pap volt első predikátora; Békésy Pál hozatta magának, s a legyesbényeiek a földesúri udvarba jártak istentiszteletre.²⁰ Valaha pedig, a középkorban, templomáról volt jeles a falujuk, hiszen az egy 1374-ben kiállított oklevélben Eghazas Benye. A legtöbb harangodi falu két részből állott, melyeket Alsó és Felső, vagy többnyire csak Al és Fel jelzővel különböztettek meg, s határoltak el. A két rész együttes említésekor szokás volt a latin *utraque* jelzőt vetni a falunév

18 Kesznyéten község régi jegyzőkönyve. Második kötet. 53. lap. A kesznyéteni ref. egyház levéltára.

19 Dr. Márton Béla: Harangod. Élet és Tudomány. 1964. XIX. évf. 44. szám.

20 Alsózsoltca, Alsódobsza, Gesztely és Legyesbénye adatai dr. Szabó Lajos: A tiszáninneri református gyülekezetek egyháztörténeti adataira című művéből. (A továbbiakban: Dr. Szabó Lajos: Adattár.)

után. A kettős tagoltságnak az ősi nemzetségi társadalomban párválasztó szerepe volt: az ikerfalvak, illetőleg a részek (szegek, szerek, végek) egymásból házashadtak. A Harangod mezőségén fekvő Bénye is Al- és Felbényére tagolódott, s miután temploma Albényének volt, ezt különböztették meg az Egyházás előtaggal.²¹ A török világban és a pestisjárványokban elnéptelenedett (1730-ban még pusztá) Legyesbénye 1791-ben lett újra „egyházás”, mikor is máter eklézsiájától való önállósulása után kilenc évre, április 22-én temploma alapkövét letették. Ekkorra azonban, mint a legtöbb magyar falu, már egységessé olvadt. Már nem egymástól, hanem a hegyaljai Erdőbényétől megkülönböztető vezetéknevének valószínűleg az az egyszerű magyarázata, hogy a körömi országot Szerencs közelében nagy kiterjedésű legelőjén át vezetett, melyen az utast nagy rajokban körültáncolva kísérték a legyek. A középkorban még Mezőbénye volt.

A compossessorok lakta Berzékhez még visszatérve: kis eklézsiáját „kurta urai” patronálása kapossá tette. 1831. szeptember 26-án Biliczki János kesznyéti káplán a gesztelyi traktuális gyűlésen olvastatott levelében azt kéri az esperestől, hogy méltóztasson őt „a’ Berzéki árva kis Eklézsiával meg vigasztalni”.²² „Árva” jelzője arra utal, hogy pásztorát a nagy kolerajárvány elvitte. A kis gyülekezet tagjai nem adóztak, hanem még a közelmúltban is maguk részesedtek egyházközségük anyagi javaiból. Egyik lelkipásztoruk maga is földbirtokossá lett, s lánya, a Molnár kisasszonyok egyike, kiházási alapot létesített, melyből a férjhez menő lányok kelengyjét állították elő. Volt egy másik alapítványa is: egy kórházi ágy a debreceni klinikán, felekezeti különbség nélkül berzéki betegnek.²³ – Berzéknek szomszédaihoz képest a cigánysora is takaros volt, neves muzsikuskok éltek itt.

Elpusztult egyházközségek

Dőry András fia, Ferenc 1737-ben mozdította el a girincsi református lelkészt.²⁴ Népe a községnek azonban nem egyszerre állt át, huzamosabb ideig tartott katolizációja. A kesznyéteniek hagyományában úgy maradt fenn, hogy csak azoknak osztottak földet, akik átállottak. Bizonyára nem csekély érdeműl tudták be Dőry Ferencnek Bécsben ezt az ellenreformációt, mikor báróságot, majd grófságot nyert s Zemplénnek is alispánja lett. Fianak, Dőry Gábornak Katalin lányával történt a – ha nem is egészen a Mikszáth-regénybeli, de a valóságos – különös házasság. Girincset a múlt század elején még Kesznyéten filiálisának nevezték.

Ugyancsak Kesznyéten leánya, „affiliálisa” volt nyugat felőli szomszédja, Kis-csécis is. A filiális elé tűzött „particula” finom jelentést módosító szerepével arra utal, hogy az eredetileg önálló mater eklézsia filiálisként odacsatoltatott szomszédjához. Csakugyan Kiscsécs 1727-ben még anyaegyház. Filiája a túlparti, borsodi oldalon telepedett Nagycsécis, testvérfaluja az első üléskor. Prédikátora Szikszai István.²⁵ 1772-ből ránk maradt térképén egy vízekről körülvevő nagy kerek rétnek Pap berke a neve.²⁶ Régi anyakönyve és önkupája a múlt század derekán került át az anyaegyházává lett kesz-

21 *Dr. Barna János* (szerk.): Szerencs és vidéke. Budapest, 1931. (A továbbiakban: Szerencs, 1931.)

22 *Az Alsó-Zempléni Ref. Egyházmegye Levéltára. Községsoros különcsomó. S. Kesznyéten. A Tiszáninneneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. Sárospatak.*

23 *Dr. Rózsa Tibor* böcsi és berzéki ref. lelkipásztor közlése.

24 Szerencs, 1931. 42. Vö. *Szirmay Antal*: a 6. sz. jegyzetben i.m. 264.

25 *Csáji Pál*: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. Egyháztörténet. I. évf. 1958. 1. füzet 52.

26 *Román János*: Kéziratok térképek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. Borsodi Levéltári Füzetek. 2. Miskolc, 1971.

nyéteni mater eklézsiához, minthogy elfogyatkoztak a benne lakó reformátusok. Elnéptelenedésében nemcsak az ellenreformáció vétkes, hanem a Sajó is, melynek partszaggatásai miatt lakói nagyrészt elhagyták, és részint Kesznyétenbe költöztek. Hitünkbeli népessége már a múlt század elején sem érte el a húszat. 1914-ben készült kataszteri térképén még csak egy cigány házat találunk, ma a túlnyomó többség „fáraó ivadéka”. Csak néhány családból álló maradék magyarsága kötődik hozzá, mivel tehetetlen az elköltözésre.

Több harangodi község a pusztulását követő újratelepítéssel veszítette el tiszta református jellegét. A XVI. század második felében s a XVII. században a török pusztított el sok helységet. A XVII. század utolsó harmadában a kuruc-labanc háborúk sem zajlottak pusztítások nélkül. A török elleni felszabadító háborúknak pedig igen-igen nagy volt emberi életben az adójuk. A legnagyobb elnéptelenítést azonban különösen az 1700-as székulumban többször is megismétlődő „nagy halál”, a pestis okozta. A pestises esztenődök ezek voltak: 1555, 1564, 1678, 1710, 1721, 1740. Legborzasztóbban 1710-ben, a Rákóczi-felkelés idején dühöngött, mikor is Miskolcon hatezer ember halt meg benne, és „sok helységek pusztán maradtak”.²⁷

Bekecs pusztává tétele után református népe és egyháza nem állt helyre. A múlt század első felében már mint „magyar-orosz” falut ismerjük.²⁸ A tiszta református Berzék lassanként három vallású lesz. Hernádnémeti és Gesztely is a kuruc háborúk utáni telepítésekkel lesznek vegyes vallásúak. Bőcs történetéből két futásról is van adatunk. 1598-ban így szól egy egyházmegyei utasítás: „Az futott néppel az mint alkhatik az predikátor, aval elégediék.”²⁹ Ezt úgy értelmezhetjük, hogy oda futott népről van szó. Kilencven év múlva azonban a bőcsiek futottak el a török uralom alóli nagy felszabadító harcok idején, Németibe, s egy ideig ott laktak.³⁰ „...az Hidvégi Sok Esztenődöktől folyvást pusztán állott praediumot” egészen újra kellett telepíteni. Rimaszombathy Mihály esperes 1716-ban egyezett meg a hidvégi egyház küldöttjeivel a teljes pusztulásból újraépült egyház lelkészi fizetésére nézve, és számára lelkészt rendelt.³¹ Az új kolónusok azonban nem messziről jöhettek, mert a regenerálódott falu néprajza nem üt el a Harangod vidékétől. Hernádkak regenerációjában meg az az érdekes, hogy csehekkel ment vegbe. Sisáry uraság hozatta őket. S midőn Csicseri Orosz János szolgabíró 1769-ben vizsgálatot tartott ellenük, arra az eredményre jutott, hogy megtűrhetők, mivel „helv. confession levőknek tekintendők”.³² Csanáloson nagy újság volt a Felvidékről jött 14 lutheránus tót család 58 lélekszámmal. Csak a múlt század elején, 1817-ben hozatta őket az evangélikus földesúr, Szirmay András.³³ Az 1848–49-cel megjövő polgárolás lehetőségeként a Rákóczi-örökös gróf Erdődy-birtokok nagy részét új földesurak szereztek meg. A vidék nyugati oldalán a közelebbi múltban a *Munkok*, akik régi vallásuk helyett a reformátust választották, s részt vettek az egyház tevékeny szolgálatában. A legnagyobb birtokosokká lett báró Harkányiakról azt beszélték, hogy kilencvenkilenc

27 *Román Ernő*: Az alsóborsodi s az ősrégi borsod–gömör–kishonti egyházmegye története. Miskolc, 1926. 41.

28 *Fényes Elek*: Magyar Országának ... mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Harmadik Kötet, Pesten, 1837.

29 *Román Ernő* i. m. 136.

30 Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. Belső-Bőcs címszó. – *Dr. Hegyaljai Kiss Géza*: Külső- és Belső-Bőcs. In: *Dr. Halmay Béla és Leszih Andor* (szerk.): Miskolc és Borsod–Gömör–Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek. 1929. – *Dr. Szabó Lajos*: Adattár.

31 *Román Ernő*: i. m. 56.

32 *Dr. Szabó Lajos*: Adattár.

33 *Kőrössy György*: Újcsanáros. In: Szerencs, 1931. 113.

tanyájuk van, a századikat csupán azért nem szerzik meg, mert egy század katonaságot kellene tartaniuk, vagy – száz kutyát. A hagyomány a vagyont szerző elődre is emlékezik. Amolyan vándor kereskedő volt, akiket népünk gyűrűs zsidónak nevezett, Kup Élinék (Kopf Éliásnak) hívták. – A majorsági gazdálkodás fellendültével hozott mezőgazdasági munkások leszármazottai a tanyákról apránként beszivárognak a községekbe, nemcsak megbontották azok református egységét, hanem nagyobb biológiai erejüknel fogva nem egy helyen vagy már megközelítették a reformátusok számát, vagy már túl is szárnyalták. Kesznyéten s még Bőcs reformátussága az, mely ezt az újabb réteget asszimilálni, bekebelezni tudja. Persze a reformátusságnak ez a hegemoniája, ahol megvan, nem érdem, hanem adottság, a hit nyelvén nevezve: kegyelem.

Ad vocem: bekebelezni. A gyülekezetek a beköltözöttektől, beházasodottaktól bekebelezési díjat szedtek. Kesznyétenben ily címen a bevételek a múlt század derekától folytak. De pl. 1876-ban Taktaszadán is kimondják, hogy „ha új egyháztag jön házasság vagy más úton a községbe, miután itt már készen talál iskolát és templomot, mely neki sem költségsége, sem fáradságába nem került – tartoznak, ha férfi és telkes helyre jött 10 forintot, ha gyalog, vagy munkás osztálybeli 5 forint bekebelezési díjat fizetni.”³⁴

Templomok

A legrégebbi a megyeszéki és a berzéki, de ez utóbbinak vidékünkön kivételesen nincsen tornya, faharangláb áll mellette. De sok újabb templomunk is nagyon régi olyan értelemben, hogy egy romladozó régi templom köveinek a felhasználásával építették. Kesznyétenben is legalább háromszor újultak meg a kövek az egymást váltó templomok falában. Eddigi ismereteink szerint legelőbb 1652-ben, mikorra is „felette igen megh roskadozott az Istennek háza (...) de magunktul – írják a kérvényben – felette igen erőtelenek vagyunk, az sok töröknek való adózás miatt”. Azt kéri a vármegyétől, hogy „mih az Úr Isten engedi megh építenünk aszt a Szent házat, méltóztassék az kapu után való fizetést megh engedni”. Folyamodványukat ekkép írták alá: „Kesznyétenben lako ügye fogyott szegény emberek.”

Mikor a csanánosiak II. József türelmi rendeletén kapva 1787-ben hozzáfogtak kicsinynek bizonyult és javításra szoruló templomuk kibővítéséhez, felhasználták hozzá – ilyet a türelmi rendelet megengedett – egy pusztai templom köveit. Ez a pusztuló templom tetőzet és padlás nélkül a hoportyi Losonczy László szőlője alatt meredezett. Hagyomány szól arról, hogy ezt meg még a csehek építették volna.³⁵ A Harangod vidékének több templomához fűződik ez a kellőleg még nem vizsgált hagyomány, ezért méltó a megemlézésre. Valószínűleg a magyarságnak a reformációval való korai kapcsolatára utal.

Bazsi és Abony volt községek pusztai templomainak köveit pedig az ott épülő majorok anyagául használták fel. Általános gyakorlat volt ez is a régi időkben, kivált a majorsági gazdálkodás fellendülésekor. Bazsi Lúci és Harkány közt terült el az országút, illetőleg a Takta mellett, Abony pedig Lúci és Kesznyéten fele távolságában a Tisza partján. A Bőcs és Németi közt a vasútállomás táján feküdt valahai Csege³⁶ (bővebb néven: Csegeszege), a Kak melletti Sisár, továbbá a Gesztely és Csanános közötti Makranc

34 Dr. Szabó Lajos: A kétszázharmincéves taktaszadai református egyház. 1717–1947. 18.

35 Kőrössi György: i. m. 118.

36 Ha az újcsanánosi ember a hernádnémeti állomásra szekerezett, az 1940-es években még így mondta: „Megyek a Csegére.”

templomáról nincsen tudomásunk. A Sajó és a Hernád összefolyásánál lévő Megyer, a Csanáros mellett Szerencs felé fekvő Irmár,³⁷ aztán a Tiszalúctól nyugatra egy ér partján, a sarkosan forduló országút mentén települt Sarkad: nem érték meg a reformációt, elpusztultak még a középkori falupusztásodás folytán. Ez utóbbi, általam feltételezett falunak kora Árpád-kori, I. Endre és Salamon idejéből való temetőjét dr. Kovács László tárta fel, amiről 1985. okt. 14-én Miskolcon beszámolt a Múzeumi Hónap alkalmával. Felfedezése a temető kétközpontúsága, amelyben a magyar falvak ősi tagozódásának (alvég – felvég), illetőleg az utraque jelzőjű ikerhelységek kettősségének a tükörképét látom. Ezt közöltem is a felfedezővel. A kettősség szerepe a nemzeti társadalom ősi fokán házasság szabályozás volt: egyik frátia a másikból házasodott. – Sarkad ősi Rákóczi-major; az ónodi uradalom megoszlása után az Erdődy-birtok lúci és kesznyétni maradványának a felszabadulásig központja. Valószínűleg vízének, a Sarkad érnek elégtelensége következtében sorvad el.

A valahai bekecsi templomot is egy előző templom köveiből építették. Legnevezetesebb a harangodi templomok között, mert felszentelésének lefolyását Szenczi Molnár Albert, a zoltárfordító írta meg és nyomtatta ki Kassán 1625-ben. Sajtó alá rendezte ebben a könyvben az év első napján a consecratio alkalmával elhangzott igehirdetéseket. Micsoda türelem volt a régiekben, és szomjúság az Isten Igéjére! – ámul Esze Tamás, a teológus történetíró, mert Szepsi Mihály esperes avató prédikációja 32 nyomtatott oldal, az úrvacsoráról való rövid(!) tanítás 24 lapra terjed, a délelőtti prédikáció terjedelme 36 oldal, s 16 a latin orációé. Igaz, a régiiek lelki és minden szellemi igényük kielégítését az igehirdetés hallgatása által nyerték, s a prédikáció nemes szórakozáshoz is juttatta őket.

Szenczi Molnár Albert, Esze Tamás egyháztörténészünk nyomán emlegetett könyvében nem csupán a bekecsi ünnepély lefolyását írja meg pontosan, hanem megtudjuk belőle azt is, hogy milyen volt a templom belseje. – Tele volt írva igékkel és környörgésekkel! „Úgy látszik – idézem itt most már szóról szóra Esze Tamás történetírónkat –, ebben az időben még az egyháznak küzdenie kellett a képkultusz ellen, s a képeket igékkel, környörgéseket tartalmazó táblákkal helyettesítették.”³⁸ Nem érdektelen, hogy az írással való díszítésben – amennyiben ez általános volt abban a korban – a református templom megegyezett a mecsettel.

A megyaszói, középkori eredetű templomnak pedig, azon kívül, hogy kiállításon látható festett mennyezete országos hírű, az a nevezetessége, hogy bástyás kerítéssel övezett templom, erődtemplom. Talán még nem haltak ki mind, akik emlékeznek a kerítése bástyájában őrzött szakállas puskára. Esze Tamást idézem újra, kinek a szerencsi templom keltette gondolatait pontosan el lehet mondani a megyaszói templomerdőre nézve is:

„A templomot körülölelő kerítés a magyar történelem szenvedésekben gazdag évtizedeire emlékezteti a késő utódot. Itt húzódtott a török hódoltság határvidéke, s rövid időközöket nem tekintve, mindig bizonytalan volt, ki itt az úr: a magyar-é vagy a török.

37 *Dongó Gyárfás Géza*: Zemplén a Várad Regesztromban. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1910. 8–9. A nevezetes középkori okmányban egy 1219-i eset kapcsán Berzék, Gesztely és Harkány, Harangod vidéki helységek között szerepel *Ilomár* nevű falu is. Karácsonyi János és Dongó Gy. G. egyezménye szerint ez nem más, mint az Abaúj megyei Vilmány. Viszont a titokzatos falunévet Újcsanáros földrajzi nevei között én *Irmár* alakban megtaláltam. Egy határrész neve ez a községtől keletre egy ér járta helyen, mely terület pontosan egybevág az okmányból látható környezettel.

38 *Esze Tamás*: Egy 330 éves emlékkönyv. Az Út, 1955. VIII. évf. 23. sz.

A 17. század hatvanas éveiben Zemplén vármegye már azon tűnődött, hogy nem volna-e okosabb vármegyéstől behódolni a töröknek, olyan erősen tépte, pusztította, embert és javakat emésztve, ezt a vidéket az ozmán áradat.

Mikor jött a török, vagy tatárhír támadt, erődített templomokba, erős templomkerítésekbe húzódott be a nép. A gyülekezetek már mindenütt elfelejtették, hogy mennyi vért láttak és mennyi sírást hallottak a régi templomfalak, mikor az ellenség betörte a kerítést és a templom kapuját, vagy felgyújtotta a szentegyházat a boldogtalanok fejére.³⁹

A böcsi renovált szép templomkerítésben is bizonyos emléke van a védelműl szolgáló erődnek, hasonlóképpen a tiszalúciban.

Ám a megyaszói templomot és népét nemcsak a török–tatár fenyegette, hanem meg kellett védelmezni a katolikusoktól kétszer is. 1645-ben női ruhába öltözött férfiak védték meg, 1721-ben pedig, mikor már finomabban, de annál veszedelmesebben támadott az ellenség, úgy védték meg, hogy az elvételére indított vizsgálaton bebizonyították az ősi birtoklást.⁴⁰

A templomnak a gyülekezet lehetőségéhez illőnek kell lennie. Az új Taktaszada lakói alighogy megszálltak, 1717-ben nádtemplomot építettek. Ezután „ismét csak ideiglenes istánházat tudtak csinálni, mely náddal volt fedve, falai pedig 'vékony és gyenge' fából állottak”. 1746-ban aztán új, már patics vagy vert falú templomot emelnek. 1794-ben aztán a kőtemplomhoz fogtak, melyet nyolcévi munkával építettek fel.⁴¹

A templomnak a szent sátor módjára ott kell lennie, ahol a gyülekezet, a nép. A Hernád és a Sajó áradásai miatt azonban megesett, hogy a gyülekezet kénytelen volt otthagyni templomát. Újcsanálos, akarom mondani (még) Csanálos 1865-ben átköltözött a Hernád túlsó partjáról. Új templomát csak 1907-ben építette fel, s addig a parókiával egy haj alatt épült tágas imaházban dicsérték az Istent a már nem hernádcsanálosiak vagy egyszerűen csak csanálosiak, hanem újcsanálosiak.⁴²

Csanálos tovāköltözésével egy idő tájt filiája, Hoporty nemcsak ősi telephelyét s templomát hagyta a Hernád partján, hanem talán 'hepehupa, dimb-domb' jelentésű régi nevét is (mely a falu eredeti plantációját megelőzően mint földrajzi név jelölhette a helyet), és a határában levő Sóstó földrajzi névből a Sóstófalva mesterséges nevet nem is annyira felvette, mint kapta, amit tán népe is szívesen vett, mert az egész tájon járta róla a rigmus:

Bejártam az egész Hoportyot,
Mégse kaptam (nyeltem) egy kortyot.

Hát Hídvég hogy járt! Telkét feltehetőleg, mint megkülönböztető neve is jelzi, a középkorban még nem a Hernád mosta, hanem a Sajó, mellyel a Hernád már egyesült valahol Külsőbölcs alatt vagy Berzéknél. Ám megunva torkolatát, a falut elérve, az 1864-ben még élő hagyomány szerint, északnyugat felől gyűrűbe fogta, majd újra délnek fordulva haladt vissza lefelé. Északkeleten azonban a két mederszakasz annyira megközelítette egymást, hogy egy nagy áradáskor egybeszakadt – és a falu a túlsó parton találta magát, a „két víz közt”, a jobb parton. A község átköltözött, fel az áradásmentes teraszra a mérnökileg kimért új, mai helyére, de templomáról Fényes Elek

39 L. a 11. sz. jegyzetet.

40 *Dr. Szabó Lajos*: Adattár.

41 *Dr. Szabó Lajos*: a 34. sz. jegyzetben i. m. 26. lap. Vö.: Adattár.

42 *Kőrössi György*: i. m.

1851-ben megjelent könyve⁴³ is még azt mondja, hogy „csak a templom maradván a jobb parton”.

A torkolat „leköltözésével” lejjebb kellett költöztetni az átkelőt is, ami végbement már akkor, mielőtt évszázadokkal később a Hernád a falut elszigetelte. A híres híd csupán a falu nevében maradt meg, és a történeti kontinuitás emlékeként a körömi kompjáratban, ám ez már a szomszéd falu területén nem Hídvégnek hozta a portóriumot.

Sajóhídvég a középkorban az egri püspökség, illetőleg káptalan birtoka volt, és papja jövedelme – amint ez a pápai tizedlajstromokból kitűnik – többszöröse volt a közel s messze környéki paptársak fizetésének, ami után fizetniük kellett a tizedet a pápának az 1332–1337. években. Egyik esztendőn például Kesznyéten papja, *Herbardus* hét garast (grossos) fizetett, *Pál* Berzékről 11-et, *Beke* Megyaszóról 12-t, de feltűnően sokat fizetett *Iván* Hídvégről, 33 (XXXIII) garast. Más esztendőkön is többet fizetett kollégáinál. Nyilván a *hasznos jogoknak* köszönhette, melyekben fő része a hídvámnak lehetett. A körömi rév joga és kötelessége is a papoké lett, a Remete Szent Pálról nevezett szerzetesrendé, a *pálos barátoké*. A rév hozamából s további hozamára a XVIII. században építették az impozáns emeletes vendéglőt, mely most parókiaként szolgálja a r. k. egyházat a *Harangod* egyetlen településén, ahol nincs s nem is volt egyháza a reformátusok felekezetének.

„Kisvíz” idején, mikor a folyók leapadtak, a melegebb évszakokon, a Harangod alsó vidékéről Ónodba, a *hónapos vásárookra* nem a körömi *csányeszen* keltek át, hanem gázolva a „két vízen” Hídvég és Ónod közt. Ezzel nemcsak a réven nyertek, hanem a révpénzen kívül tán még az idővel is takarékoskodtak, mert néha bizony órahosszat is várakozni kellett a hosszú szekérsorban. Olykor tengelyt is akasztottak, s akadtak szájas, erőszakos emberek, kik előzésre törtek. Különösen ha a lovak ijedősök voltak, az asszony nép is ijedezett a meredek lejárón vagy a csányeszbán, s le akart a szekérről szállni a családapa nagy idegességére. Néhány kilométerrel fentebb a közös ártér mindkét folyójának mindegyik partja a kellő helyen rendhagyóan lapos, meneteles volt, ami egyik feltétele a gázlónak. A kellően apadt víz nem vetette fel az aldeszkrát. A ló lába és a kerék nem süppedt a kemény kavicságyba. Talán a gyermekek öröme volt a legnagyobb, ha a vásárra erre szekereztek, mert éppen az újra és újra látni vágyott *ónodi vár* mellett érkeztek fel a helységbe... – De térjünk újra a templomokhoz:

Nem egy harangodi templom épült II. József császár türelmi rendeletének az eredményeképpen a XVIII. és XIX. század fordulója táján. De ekkor is még csak mint oratóriumot – imaházat – lehetett építeni. A kesznyéteniek is oratórium építésére kaptak engedélyt, mikor 1793-ban a régi helyett új templom építésébe fogtak. Szép, karcsú toronyú templom volt, a hagyomány szerint a tiszatarjánihoz hasonló, mennyezetét pedig a hejőcsabai mintájára készítette el az asztalos. Gyülekezeteink nem bánták, hogy a hatóság minek nevezi templomukat, csak engedélyt adjon rá. Több templom viszont egy évszázad múlva épült, századunk elején vagy a múlt század végén, úgymint: a hernádnémeti, újcsanálói, kesznyéteni. (Az 1793-ban építeni kezdett, s 1800-ban felszentelt, alig száz év múlva már kicsinek bizonyult helyett 1908-ban egy nagyot építettek.) Ezek mind Katona György sárospataki mérnök tervei szerint épültek, a gesztelyit pedig renoválták az ő tervei alapján. Stílusuk klasszicizáló eklektikus. A kesznyéteniek meghagyták Katonának, hogy a torony magasabb legyen a hernádnémetinél. Felépítése után mihamarabb meglevenedett az ácslegény tragikus történetéről a rege, melyet már

43 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pesten, 1851.

Mikszáth is megírta. A torony alatti előcsarnok (cinterem) bolthajtásának a visszája az első emelet padlója alatt úgy domborodik, mint egy sírhalom. Porosodott rajta egy régi koszorú, 1922-ből maradt talán, mikor az új nagyharangot húzták fel, s az egyházi tehetette oda. A gyermekek pedig megilletődve magyarázták egymásnak: a gombfeltevő sírja, aki leesett a torony tetejéről. Az építés után pedig 47 évre, egy hittanórán 1955-ben egy lányka beszélt el – a szüleitől hallotta –: „Mikor a gombot húzták fel, az ember, aki fent volt a torony hegyibe, hogy elhelyezze, lekiáltott, megkérdezte, melyik lyukba tegye a kettő közül. Ebből már tudták, akik lent álltak, hogy kettőt lát, tehát elszédült, le fog esni. Le is esett, és szörnyet halt.” Fennmaradt azonban a gombfeltétel áldomásos valódi története is: a magasban a mester megivott egy pohár bort, majd a poharat elhajította messzire, úgyhogy az a Csegéék kapujánál esett le. Némelyek ezt is regéssé színezik: nem tört össze.

A hernádnémeti régi, azóta lebontott, még Árpád-kori templomban történt a Harangod-vidék talán legnagyobb egyháztörténeti eseménye: itt választották meg 1735. január 6-án a Tiszáninneri Református Egyházkerület első superintendensét – püspökét – Szentgyörgyi Sámuel személyében.⁴⁴ Ugyanis eddig, eredetileg egyszerűen az egri püspökség meglétére, majd érzékenységre tekintettel, később teológiai megfontolásból, Tiszáninnen nem tartottak püspököt, hanem püspöki jogú esperesek kormányoztak.

Területi gyűlések

Első püspökünket ugyancsak Németiben szentelték fel választása után rövid idő múlva, 1735. március 4-én. Mind a választás, mind a felszentelés egyházkerületi gyűlés keretében ment végbe. Hernádnémetiben tehát két egyházkerületi gyűlés is volt egy évben.⁴⁵ Tiszáninnen második superintendensét, Csáji Mártont pedig a lúci, 1745-ben tartott egyházkerületi gyűlésen választották meg.⁴⁶

A területi gyűlések tartása régen az egyházközösségekre háramlott. Az egyházközségekben tartották felváltva. Olykor a gyűlés helyét bizonyos körülmények is indokolták, például a fogatok tekintetében a szénatermés.

Szomszéd gyülekezetek együtt is viselték a gyűlés költségét. 1809. április 18-án a Harkányban tartott kerületi gyűlés költségeihez Taktaszada is hozzájárult.⁴⁷ A gyűlések általában háromfélék voltak: egyházkerületi, egyházmegyei, valamint egyházmegyei helyosztó gyűlések. Ez utóbbiakon helyezték el – dislocálták – a meg nem marasztott, illetőleg meg nem maradt prédikátorokat és rektorokat.

Kesznyétenben 1800-ban, az új templom felszentelésekor egyházkerületi, 1812-ben egyházmegyei, s egyúttal helyosztó, utoljára 1826-ban helyosztó gyűlés – dislocatio – tartatott. 1820 februárjában a kesznyéteni követek a németi helyosztó gyűlésen negyednapig tartózkodtak. Akkoriban ezt úgy mondták s diktálták be a kurátorok számadásuk könyvébe, hogy „mulattak”. (Az utókor az ilyen bejegyzéseken igaztalanul sokat élcelődött. A szó eredeti 'időzik, időt tölt' a múlt század dereka tájától váltott át új jelentésére: 'italozással, nótázással szórakozik'. Szegény Szendrey Júliát is azért ítélte el a közvélemény, mert oda nyilatkozott, hogy férje keresése közben katonatisztekkel mulatott.) Lúcon 1824-ben volt Tractualis Gyűlés, azaz egyházmegyei. Sok kést, kanalat,

44 Dr. Szabó Lajos: Adattár.

45 Dr. Szabó Lajos: Adattár.

46 Dr. Szabó Lajos: Adattár.

47 Dr. Szabó Lajos: a 34. sz. jegyzetben i. m. 11.

villát vásároltak olyankor kurátor uraimék, melyeket aztán gyűlés múltával eladtak. Úgy kellett a gyűlésekre készülni, mint egy lakodalomra.

Ha az egyházmegye valamely felsőbb részére kellett menni gyűlésre az eklézsia követeinek, bízvást számíthattak a lovaknak takarmányra a pataki főiskola majorjában. Ha netalán az iskola is szűkében volt a szénának, az esperes köröző levelében idejében értesítette az eklézsiaikat erre. A gyűlést is az esperes currense, körlevele hirdette meg. Ezek csakugyan köröző levelek voltak, körüljáró levelek, mert egy faluból a másba, a következőbe kellett vinni, mígnem visszaérkezett a kiinduló helyre. A currensok vitele még a múlt század elején is a rektoroknak volt szoros kötelességük. Ha előfordult hanyagság, késedelem, nem késett az esperes hűségesebb gondosságra serkentő szigorú figyelmeztetése: „Míg szomorú áldozattya nem lesz valamelyik Oskola Rector a Közönséges Levelek eránt való figyelmetlenségének...”

A vándorgyűlések rendszerét az Alsó-Zempléni Egyházmegye 1844-ben szüntette meg. Ettől kezdve a traktus gyűléseinek helye Sárospatak, ez a „mindenkor különös tekintetben tartott Ekkl(esi)a”. Az egyházközségekre pedig kivetették a „gyűlés kitartási költség”-et, arányosan. Legtöbbet Megyaszó fizetett: 9 forintot. A borsodi egyházmegyei gyűlésen mind a mai napig megállapítják a következő gyűlés helyét; ebben a régi vándorgyűlések emléke él.

Emlegessünk még fel egy egyházkerületi gyűlést, a Bőcsön 1808. április 21- és 22-én tartott Generale Consistoriumot. Itt fogadták el a főkurátornak azt a javaslatát, hogy a patrónus urak külön-külön, egy-egy traktusbéli prédikátorok pedig összesen, a pataki iskola új épületire vállalják el egy kőműves legény évi fizetését.

Papok, rektorok

A kőszívű ember fia címmű Jókai regény derűs jelenete, hogy a kihallgatásra rendelt református lelkészt mily nagy tiszteletben részesítik az állami hivatalnokok, mert útlevelében foglalkozásaként miniszter van beírva. Ui. a református lelkész hivatali megnevezése ez volt: minister ecclesiae, minister verbi divini (az egyház szolgája, az Isten Igéjének szolgája). Így nevezi a lelkipásztorokat (Verbi/ D/ivini/ Ministrorum) Bethlen Gábor kollektív nemesítő oklevelének címmerrajza is. A lutheránus Szirmay Antal megmosolyogja egy Harangod-vidéki református lelkész foglalkozásának maga-megnevezését, és Hungaria in Parabolis címmű gyűjteményéből Tóth Béla is átveszi anekdotái közé: „Egy kálvinista pap – úgymond – 1794-ben így iratkozott alá egy folyamodásában: 'Alázatos szegény szolgája N. N. a takta-harkályi reformata szent gyűlekezetben az isten beszédi titkait sáfárló Názáretbeli Jézus szolgája'”.⁴⁸ Lelkészeink foglalkozásának eme régi neve az 1. Kor. 4,1-en alapul (úgy tekintsen minket az ember, mint Krisztus szolgáit, és Isten titkainak sáfárait). Az anekdotabeli aláírás szövege azonban valószínűleg eltorzult! A jelző és a jelzett szó a latin szöveg hibás fordításában elszakadt egymástól. Helyesen: „a Názáreti Jézusnak az Isten beszédei (Igéje) titkait sáfárló szolgája.” A protestáns lelkészek címe a *predikátor* volt, a pap nevezetet elutasították. Az elnevezés megváltozása a múlt század dereka táján ment végbe. Kesznyétenben Nagy Gábor a keresztelési anyakönyvben egy darabig predikátornak írja magát, egy ízben, 1839-ben azt írja, hogy H. Pap, de 1842. január 26-tól *Lelki-pásztor*, többnyire *lelkész*, s 1852. nov. 21-től általában *lelkész*. A múlt évszázad elején a predikátor szót a neológusok *hitszónoknak* fordították, s voltak, akik megszólításban is alkalmazták.

48 Tóth Béla: A magyar anekdotakincs. Budapest. II. k. 4.

Lelkészeink nemcsak az Ige fegyverét forgatták. Két harangodi prédikátorról tudok, aki kivette részét a 48-as szabadságharcból is. Bodolai József, ki 1905-ben lett haláláig volt kesznyéteni lelkipásztor, a Szepesi Légió parancsnoka volt; Futó Sámuel, az abaúji esperes fia, aki utóbb szintén bőcsi pap lett, a vörössipkások századosaként harcolt; a Gesztelyben 1854–1885 közt tanítóskodó Pálóczy József mint főhadnagy. A hagyomány szerint a bőcsi lelkészen baráti társaságban sokszor tréfálkoztak azzal, hogy bujdosásában a nánási nádasok közt mikor lóhúson tengődtek, egyszer a rághatatlan rész jutott neki belőle. Más hagyomány is szól róla. Egy cigány, akitől ha kérdezték, hova mégy vagy hova jártál, Puci, ezt válaszolta: Futó Samunál vendégségbe. Nevették, nem hitték, pedig igaz volt. A cigány ugyanis megmentette az életét. Eltört a kardja, csak a csonkja maradt a kezében, ámde a cigány az ellenség lesújtó kardját felütötte. Szállítás és terített asztal várta ezért papcimborájánál mindéltig. Futó Sámuellel csonka kardját is koporsóba tették. Ott van a sírja a bőcsi templomkerítésben azonos nevű apjával egyvégtében, kivételesen, mert már régesrég nem temetkeztek a templom mellé. Mindkettő hamvait egy-egy *fejfa*, azaz hogy obelisz alakú egyszerű sírkő jelöli a déli oldalon.

Bőcs iskolatörténetének is van egy érdekessége. A múlt évszázadnak kivált még az első felében a tanítók egy részét a VI-osztályos gimnáziumi végzettséggel, *deák* képesítéssel alkalmazták. Más részük viszont lelkésznek készülők, teológiát végzett ifjúként 3 évre ment ki iskolatanítónak. A tanítóság így egyik lépcsőfoka volt a lelkipásztorságnak. Főként a jobb jövedelmet nyújtó eklézsiákba mentek ki *academica promotioként* a végzett hittanhallgatók, mint akadémikus rektorok, akik tanítóságuk jövedelméből külföldre készültek tudományuk öregbítésére. Nos, Bőcsön a pataki tanítóképzés megindulása után még majd harminc év múlva is *három éves rektorok* tanítanak. „A fiúk tanítója Varga Károly (három éves rektor) hittanhallgató a sárospataki főiskolából.” A Borsod megyei tanfelügyelő ámul: „Csodálatos, hogy az elavult intézmény még ma is fennáll ott” – és megírja 1885-ben megjelent könyvében.⁴⁹ Egy újabb bőcsi tanítóról, Szilágyi Benőről szóláshasonlat maradt fenn: „Beosztással van, mint a bőcsi tanító.” A Mikszáthnál is megtalálható vagy egyenesen tőle vett anekdotával baráti körökben tréfálkoztak vele, hogy szőlője termését az új szüretig egyenletesen beosztva, a hordókra ráírta a hónapok nevét, de „márciusba mán júniusba járt”. Szólas maradt fenn a hernádkaki iskolatanítóról is: „Kihúzta hegyesre, mint a belegrádi rektor a búcsúztatót.” Belegrad Kak Hernádon túli részének a neve. (Figyelemre méltó, hogy ez a neve Belső-Bőcsön is egy falurésznek, sőt Miskolcon is ez volt valaha egy szigetnek a mai Ady-híd táján.) A tanítók sok gazdálkodási ismeretet, szabályt is tanítottak. Volt, aki a mai praxist megelőzve a kukorica sűrű tőtávolságát ajánlotta: „Ahány tű, annyi csű.” Igen ám, de ezt úgy idézik fel, mint amely célját tévesztette, mert annak az „egyszeri” tanító uramnak, bár csője sok lett, de tengerije annál kevesebb. Egy versecskét a kesznyéteniek hagyománya a tanító részére éleleladományt gyűjtő és az iskolába toborzó Gergelyjáráshoz köt.

Bocskorba kell keresni,
Csizmába kell kóteni, –
Elég éntüllem ennyi.

Az utolsó sor arra utal, hogy e rigmust a legkisebbek közül szokták volt mondani. Az Arany Ábécének nevezett erkölcsi szabálygyűjteményen kívül ilyen regulákat is oktattak nagyapáinknak:

49 *Ballagi Károly*: Adalékok Borsod megye népiskoláinak történetéhez. Miskolc

Lőfegyverhe ne nyúlj, mert könnyen meg lehet
Tőtve, és vagy benned, vagy másba kárt tehet!

Nagyanyáinkkal pedig ilyet is tanultattak iskolás korukban:

Tűt ne fogj a szádba, mert azt leszalasztod,
Tű már számos női éltet elszakasztott.

Sok-sok egyéb szabály között ez is az iskoláskor emléke:

Ha jól laktál, magad hajtsd meg,
Gazda jóságát köszönd meg!

Kesznyétenben a múlt század elején latinul is tanítottak, ami népünk szótárában a latin szavak sokaságát is magyarázza részint. A bige-játék szakszavait a gyerekek latinul tudták: semel – bis – ter. Versbe szedett finom szabályát, ha még játszanának, ma is így mondanák: Szemel – emel, Bisz – visz, Ter – ver.

Nemcsak az ónodi katona átkát (Mindig gyűlísezzetek, de sohase vígezzetek!), hanem az ónodi rektor prédikációját is emlegetik a Harangod-vidék nyugati részén. A rektoroknak ui. régi törvény szerint kötelességük volt *kanonikus órán* (hora canonica), azaz a 6 communio (Úrvacsora) napján és újévkor a lelkipásztor mentesítése végett a *délesteri* (délutáni) igehirdetés, ami szinte az iskolák államosításáig érvényes volt. Nos, az emlegetett rektor mindig ezt prédikálta: „Remény, remény, de sokat megcsaltál, engemet is, mást is!” Csokonai felé, legalábbis korára mutat ez a néphagyományban fennmaradt sóhaj a régi hitszónoklatból. Pap és tanító együtt fordul elő ebben a tréfás szólásban: „Papot, rektort kell kínálni, a többinek legyen magához való esze!” Arra az időre mutat vissza, mikor a *belső emberek*nek törvényes járandóságuk közé tartozott a részvétel a lakomákon.

A tanítók egyházmegyei szervezetén belül „harangod-vidéki tanítói testület” működött, melynek a múlt század második felében huzamosan Majomi Bartha János kesznyéteni „oktató” volt a pénztárnoka, „mely hivatalában addig buzgólkodott, míg a testületi pénztár 500 ft tőkére nem gyarapodott; ekkor aztán erről lemondott.”⁵⁰

Vázlataim között a káplánok még alig tűntek elő. A Harangod-vidékére való volt a korábban híres pataki diák, emlékezetes paszkvilusok szerzője, szülőfalujáról nevezve Lúci Szabó Imre, később somorjai lelkész, az azonos nevű budapesti esperes atyja. Nem hagyta szó nélkül a múlt század második felében a káplánok csekély fizetését:

Káplánnak tíz pengőt attok,
Akasztani valók vattok!

Az előd hátralévő szolgálati idejét kitöltő *supplens* – helyettes – rektort magyarul *időt töltőnek* nevezték, de így nevezték a múlt század elején a segédlelkészt is, míg Tóth István esperes 1824-ben Megyaszóról körüljáró levelében el nem rendelte, hogy „kik a’ Prédikátori Hivatalban még csak idő töltők, Káplánoknak neveztessek...” A régi elnevezés nyilván sok tréfára adott alkalmat.

A tanító és lelkész hivatala a gyülekezettől függött. A szónak valóságos értelmében attól, hogy volt-e hivatala, meghívása az eklézsiától. Az eklézsiának joga volt egy év letelével hivatalnokait *marasztani* vagy *változtatni*. Később azonban már csak 3 évenként tartottak *dislocatiót*. Nem szabad felejtetni, hogy a lelkipásztorok a *papmarasz-*

50 „M. Bartha János kesznyéteni tanító élet leírása.” In: Galuska Imre: Két kesznyéteni hivatalnok önleírása. Kézirat. 1975.

tás rendszerében bár ki voltak szolgáltatva hallgatóságuknak: a községnek és előljáróinak, általában mégis megalkuvás nélkül vigyáztak az Isten szövetségének az érvényességére, és nem hunytak szemet az igazságtalanságok és vétkek láttán. Így aztán – mutatja a kesznyéteni lelkészek rövid szolgálati ideje is – sűrűn váltogatták az eklézsiákat, illetőleg az eklézsiákban egymást. Az esperesek futólevelei azonban, jöllehet a három éves *dislocatio exercitiuma* lehetővé tette a változást, nem győzték eleget inteni az egyházközségeket marasztásra, a lelkipásztorokat maradásra.

Belső emberek

Az előző fejezetnek a fent írt címet is lehetett volna adni, mert XIX. századi irataink a lelkészeket és tanítókat együtt *belső személyeknek*, *belhivatalnokoknak* nevezik, népünk pedig a legközlelebbi múltig *belső embereknek* mondta őket. Réthi István, mikor 1822-ben a kesznyéteni iskolatanfői hivatalt kérvényezte, így írt a Tisztelendő Szent Székhez: „Énnekem Gyermekegémtől fogva a' belső Hivatalra volt minden igyekezésem...” Egy iratban „Belső Személyt nem illető cselekedet”-ről olvasunk. A belső hivatalnokok mellett viszont a községi jegyző pl. *külső hivatalnok* volt. Egy 1813-i currensben így áll: „a' Notarius vagy más külső Személy...” A jelzõt az az ótestamentumi kijelentésen alapuló reformátori (zwingliánus) szemlélet magyarázza, hogy az egyház azonos a községgel, amint az egész Izráel Isten népe, gyülekezete; polis (falu) = ecclesia. Minden hivatalnok tehát az egyház, az eklézsia hivatalnoka, de így is mondhatjuk: a helység hivatalnoka, csakhogy a világiak a *külső* magisztrátust alkotják, míg a lelkész és a tanító: *belső* hivatalnok. (A Magyar Néprajzi Lexikon másképpen értelmezi a külső és belső magisztrátus különbségét, de megalapozatlan, s példátár nélkül.) Az eklézsia belső és külső előljárói közötti különbségre jól rávilágít az 1825-ben az alsózempléni egyházlátogatók részére adott esperesi utasítás, melyben szó van lelkipásztorokról és oskola rectorokról, s rajtuk kívül „a külső Törvény Székeken vallásunkat díszesítő s védelmező Oszlop Férfiak”-ról, továbbá „az Ekklésia mind külső, mind belső Előljárói”-ról.

Császár és lelkipásztor

Mint a magyarok Mátyás királyról, II. József császárról a csehek beszélnek történeteket, de a megyszóiaknak is van róla hagyományuk, mikor Tállyáról Szikszóra ment útba ejtette őket.

A bíró és a nemesek hadnagya a tanáccsal és bandériummal két nap étlen-szomjan várta a Koplaló-hídnál; innen a név. A nemesek hadnagya latinul üdvözölte, s a császár kérdésére, hogy hol tanult latinul, azt válaszolta, hogy ő is, mások is a megyszói iskolában a rektoroktól. A rektor is üdvözölte – franciául, de a császár leintette, kíséretéhez fordulva: Mondják meg ennek a nagy tudományú férfiúnak, hogy nem tudom a szanszkrit nyelvet. Ui. a rektor a francia szókat úgy ejtette ki, ahogy le voltak írva. A császár igen hiányolta a papot, de az azt üzentte: Megyek, de most dolgom van. – A harang megszólalván, a császár még bosszúsabb lett: „A harangját küldi maga helyett.” S a helybeliek nem merték megmondani, hogy halottnak harangoznak. Beérve a helységbe, a pap a templom déli bástyájánál fényes ornátusban fogadta, s mikor a császár kérdőre vonta, hogy parancsára miért nem jelent meg, így válaszolt:

– Mert velem az rendelkezett, aki mindnyájunknál hatalmasabb úr, kinek hívására mindnyájunknak meg kell jelenni, aki előtt le kell tennem a bibliát, felségednek pedig a koronát.

– Ki az a hatalmas úr? – érdeklődött a császár.

- A halál; temetnem kellett, felséges uram.
- Igazad van. Az élők várakozhatnak, de a halál nem vár senkire.

A történet aztán azzal végződik, hogy a császár, aki már régóta szeretett volna kálvianista paplakot látni, betér hozzá, s megkérdezi tőle: nem szeretne-e máshova menni.

- Nem, de volna egy kérésem!
- Mi az?

– Tornyot a szegény templom mellé – s átnyújtotta a már egyszer visszautasított folyamodványt. S a császár ráírta az engedélyt: Fiat voluntas tua. (Legyen meg a te akaratod.)

A történetet megírta e fejezet fölé írt hasonló címmel a harangodi táj írója, Hegyaljai Kiss Géza böcsi, utóbb debreceni lelkipásztor, ő viszont Zombory Gedő megyaszói lelkipásztor írásából merítette, ez pedig – úgymond – még egy fül- és szemtanútól, Kiss Istvántól hallotta, aki az 1860-as évek végén halt meg mint 90 éves aggastyán.⁵¹ Hogy aztán valódi történeti hagyomány-e, vagy a lelkész írói leleménye, tisztázva nincsen.

A rektor examen-adása

Évenként a rektor, július első vagy második vasárnapján exáment adott, amelyen tanítványait tudományukra nézve a templomi gyülekezet elé megvizsgálni bocsátotta.

1822-ben „7 a July Ditséretet érdemlett Exament adott az Oskola-Tanitó” – olvasuk egy kesznyéteni feljegyzésben. 1832-ben „8 a Julii. Az Oskolás Gyermekes közönséges Examenje tartatott a’ Templomban, kiknek kész Felelet-adásaikból, az Ujj Oskola Tanitónak Visegrádi János Urnak – igen el-allyasodott Oskolánk helyre állítására iparkodó ditséretes szorgalma már-is olly szemebetünő képen ki tetszett, hogy jó reménységet nyújtott Ekklésiánk minden Tagjainak, annak nem sok idő múlva tökéletes jó karba való állítása felől” – jegyzi fel Nagy Gábor káplán. 1833-ban »az Oskolás Gyermekes examenje tartatott a’ Templomba a’ Szent Gyülekezet előtt, a’ holott a Gyermekes Folyvást és értelmesen adott Feleleteikből mind az ő, mind Tanitójok körülök való ditséretes szorgalmok szembe-tünt«.

A vizsgát a rektor vezette be, ilyen beszédet tartván:

„Te/ki/n/tete/s n/eme/s n/em/zetes és vitézlő Uraságok, kik ezen n/eme/s és Sz/ent/ Ekkl/esia/nak Kormányzói vagytok, Kegyes Szülők, és betses hallgatók, mindnyájan a kik magatok meg aláztátok.

Az én és ezen kis Sereg ide jövésünk/ne/k tzelja, nem az hogy itt a ti betses figyelmisségteket és leendő békességes türeseteket sokáig függőbe tartanánk, hanem hogy megmutassuk azt, hogy a tudatlanság vastag kárpitja alól is most fejlődő tehetség ezen fél esztendő el fojása alatt mennyire mehetett elő a tudományokban. De valamint a Kies Tavasznak elő állásával, a föld kebeléből ki jött, gyenge növényekkel, nem lehet az embernek tetszése szerint bálni, az ő gyengeségek miatt; ugy ezen gyenge növényekhez hasonló kis sereggel is, tsak kedvezőleg bánjatok, tekintetbe vévén az ő gyenge elmebeli tehetségeket, melly az idővel edjütt fog nevedetni. De mind ezen gyengeség mellett is hogy a mi igyekezetünk tsak valami részbe is ki tesszen; melynek megmutatására gyültünk ezen helyre, a leg mélyebb tisztelettel ki-kérjük figyelmisségteket.”

A vizsga tárgyait egy-egy gyermek konferálta be. Így kezdte az első:

Igaz hitű tagok kik ide gyültetek
Szép renddel és számmal le telepedtetek

⁵¹ Szerencs, 1931. 70–72.

Tudjuk oly szándékkal most ide jöttetek
Hogy feleletünkől örömet vegyetek

S így tovább több versen át.

A vizsga első anyaga a hittan, a katekizmus volt, amit így jelentett be egyik tanuló:

Első lész veleje a mi vallásunknak
Mely tanítja okát nyavalyásságunknak
Megmondja módját is szabadulásunknak
Melyért háladással tartozunk Urunknak

Református hitvallásaink egyikének, a Heidelbergi Káténak első kérdéseire utal a fenti versecske. Egy másikkal a szenttörténetből (Kijelentéstörténet) való vizsgát jelentték be:

Summáját tanultuk a Szent Bibliának
Amely neveztetik Szent Históriának
El tudjuk mondani mind szakaszának
Mi a foglalata e kised munkának

A továbbiakban megverselik az üdvtörténet felosztását, s azután a Tízparancsolatból való vizsgát jelentik be, s beszámolnak megtanulása mikéntjéről is:

Tíz parantsolatot eszünkbe forgattuk
Ha mondták tsendesen Classisba hallgattuk
Néha házunknál is edjütt tanulgattuk
Úton és útfélen egymást úgy oktattuk
Ily gondunk volt ezen Isten Igéjére
Lelkünket tápláló igazság tejére
Tudván hogy kinek ez élete vezére
Szégyen gyalázatot nem vonhat fejére

A számtanvizsga bejelentését meghatottan hallgatták a szülők:

A számláláshoz is egy keveset értünk
Ezen tudományba már oda el értünk
Hogy amit szüleink fizetgettek értünk
Öszve tudnánk adni annyira már értünk

Ha azonban apróbb iskolás konferálta be a számtant, a szöveg módosult:

Mi a számláláshoz is keveset értünk
Ezen tudományba még oda nem értünk
Hogy amit szüleink már fizettek értünk
Össze tudnánk adni annyira nem értünk

Egy bevezető vers elmondása után beszámoltak a római számok ismeretéről, és mikor az írás tudományáról szólt egy szavalat, derültsegg futott át a gyülekezeten:

Az írásba mentünk még igen kevésre
Mert az időt szántuk inkább pigézésre
Mellyel sokszor okot adtunk a feddésre
Asztal vagy pedig az ágy alá ülésre

Volt verse a természettannak is, de át van húzva ott, ahonnét kiírtam, bizonyára mert e vers használata idején nem tanulták, vagy nem vizsgáztak belőle:

Isten hatalmának megbizonyítása
A szép Természetnek tetsző Tudománya
Mert ki Természeti Testeket vizsgálja
Annak haszontalan nem hever a szája

Mely is a testeknek tulajdonságait
Tűz víz Levegő ég hang származásait
Mennydörgés villámlás el fordulásait
Elő adja renddel azoknak folyásit

Utoljára énekből vizsgáztak:

Az ének vet véget mostani dolgunknak
Az Esztendőbeli tanulgatásunknak
El mondtuk Summáját a Tudományunknak
A többit ajánljuk kedves Censorunknak

A censor – a vizsga ellenőre – egy szomszéd prédikátor volt Kesznyétenben is. Legalábbis a szomszéd Alsó-Borsodban 1800-ban úgy rendelkeztek, hogy „minden examenekbe a szomszéd helybeli predikátor jelen legyen...”⁵²

„Berekesztő” verseket is mondtak, hadd idézek ezekből is egyet:

Nem néztétek a mi fogyatkozásunkat
A feleletünkbe esett hibáinkat
Melyért erántatok holtig viseltetünk
Egész tisztelettel míg tart az életünk.

Examen-adáskor az egyház kasszájából a kurátor a rektornak egy kis áldomással kedveskedett. Az eklézsia fennmaradt legkorábbi, 1815. évi számadásának egyik kiadási tétele júl. 9-én: „Examen alkalmatosságával a’ Rector Ur két ittte bor” 1 Rhénes forint. 1825-ben halat vett a gondnok 1 Ft 54 xr-ért, hozzá 6 ittte bort 1 forinton. 1830-ban már csak 36 xr-t költött az „examen alkalmatosságára”. Aztán elmaradtak az egyház ily nemű kiadásai, de nem maradhatott el egy esztendőről sem az ünnepélyes év végi vizsga, az *egzáment*, *egzsámen*. Ugyanannyira, hogy a felszabadulás után, de még az iskolák államosítása előtt, a tanító-házaspárnak igen nehezményezte a kesznyéteni gyülekezet, amiért vizsgát nem tartottak.

Donsistoriális személyek

Consistorium

Az eklézsiaról való gondoskodás eleinte a helység vezetőségének, tanácsának a feladata volt. Az esztendőnként év elején ismétlődő egyházlátogatások alkalmával, mikor is a vizitátorok megvizsgálták az eklézsia állapotát, az előljáróság tagjai, élükön a bíróval, voltak a *fatensek*, a tanúságtévők, akik a feltett kérdéseket megválaszolták. Világiakból álló, laikus presbitérium, s gondnoki tisztség még nem volt. Volt ugyan egyházfi, főként a dologi teendőik ellátására, de hivatala a bírónak és a lelkésznek volt alárendelve. A presbiteri intézmény az angliai eredetű puritán mozgalom eredményeként

52 *Román Ernő*: i. m. 103.

jött létre, de ettől függetlenül már a XVII. század elején, egyelőre csak a dunántúli kerületben. Az ország keleti részén, így a mi tiszáninneri kerületünkben is, az egyházközségek külön világi vezető testületei, a presbitériumok csak a XVIII. század vége felé alakultak meg, Mária Terézia, illetőleg a Helytartótanács ama rendelkezésére, hogy a helység pénztára ne járuljon hozzá a gyülekezet fenntartásához. Van rá adat, pl. az ungi egyházmegyéből, hogy a presbitériumok felállítására ellenállásba ütközött. Kesznyétenben a frissen létrehívott kurátori hivatal, akárcsak az egyházié, eleinte a bírónak volt subordinálva. A községi előjáróságtól való függetlenedés kezdeti idejét, a külön pénzkezelés első jelentkezését egy határozatból vesszük észre, melyet 1787-ben hozott a consistoriumi gyűlés, hogy: „Két s három Forintokba kerülő Correctoért (javításért), melyly vagy a Templom, vagy a Parochiák körül kívántatik Kurátor Uram mindjárt Bíró Uramhoz ne fusson, hanem esküvésének ereje szerint a Curator Kötelességének megfelelően.”⁵³ Egy 1799-i gyűlés jegyzőkönyvéből viszont azt tudjuk meg, „hogy eddig a’ Curatori és Birói teher és hatalom egyben lévén köttetve, mind Biró Úr könnyebbitést kívánván, mind a’ Ns Consistorium a’ Curatornak nagyobb auctoritását akarván – a’ dolog jobb renddel intéztessék (Bekezdés) végeztetett – hogy az Ekklé’siát illető dolgokban tellyes hatalom adattassék a Curatornak.”⁵⁴ 1802-ben pedig azt végzik, „hogy ennekutánna mindenek, kik a’ Tanácsban vagynak egyszersmind Consistorialis Személyek is légyenek”. Indoklás: „mivel hogy az egész Helység tiszta REformátusokból áll”. További határozatok: Akik a tanácsból kimaradtak, ne tartsák magukat consistoriálisoknak. A tanácsban lévőkön kívül azonban még választani kell, részint a nemes, részint a contribuens (adózó) hallgatók közül hat vagy legalább öt arra érdemes személyt. E határozatot figyelemfelhívó *Jegyzés* fejezi be „olly véggel, hogy a’ Consistoriumnak ki állításában ennekutánna örökös Normául és Cynosuraul légyen”.⁵⁵ Tehát a presbiterek választásában támpontul szolgáljon. A későbbiekben pedig szinte hagyománnyá lett, hogy a kurátori tisztre a kiérdemesült bírót választották meg. Falu és eklézsia egységére szólásmondást is alkalmaztak: „Egy a ház a kemencével.”

A presbitériumot, mint szövegeinkből is kiderül, consistoriumnak, tagjait consistoriális személyeknek nevezték eleinte; később, már a múlt század első felében is magyarul mondták: egyháztanács, illetőleg egyháztanácsnok vagy egyháztanácsos; gyűléseit egyháztanács-gyűlésnek mondták, mielőtt a presbiteri gyűlés szókapcsolat meg nem honosodott.

A presbitérium (consistorium, egyháztanács) legfőbb feladata volt (az egyház fenntartásán és kormányzatán túl) a közerkölcs tisztaságára, s a kálvini, sőt visszamenőleg zwingliánus felfogás alapján különösen a házaseslet békességére való vigyázat. A házások közti békeltető munkát még a közelmúltban is folytatta. A viszálykodó fiatal házásokat a presbitérium, vagy már csak a lelkész *maga elibe* hívatta a parókiára, többnyire azonban a házastársak hívták be egymást. A II. világháború után már a községi *hitések*, illetőleg a tanács közreműködését vették igénybe, mely holmi vagyontárgyak, termény, fejadag szétosztását jelentette alkalmasint. Ha az elő-előforduló viszály elmúlt, miután a szüleihez hazaköltöző menyecske visszament, népünk ezt állapította meg: „Eltudták a bolondesztendő.”

53 A kesznyéteni ref. egyházközség legrégebbi jegyzőkönyve. 1787–1872. 1. (számozott) lap. (A továbbiakban Prot.)

54 Prot. 12.

55 Prot. 23.

Az egyházfegyelem gyakorlásának, az Ige hirdetése és a sacramentumok kiszolgáltatása mellett az egyház eme harmadik kritériumának a célja az Isten szövetségének az érvényesítése az Isten népe, a gyülekezet életében. Fokozatai Jézus meghagyása (Máté 18: 15–18.) szerint: a négy szemközti, majd a jelenlétében a gyülekezet színe előtti megintés, végső fokon az Úrvacsoráról való eltiltás. Minden communió (Úrvacsora) előtt a „Canonok értelmében”, az egyházi törvények szerint consistorialis gyűlés tartott, melyen „kérdés tétetett”, van-e valami eligazítani való, nincsenek-e botránkoztató életű személyek. S oly személyválogatás nélkül való volt a fegyelmezés, hogy pl. 1831-ben a bíróné, illetőleg Kántor Mihály főbíró sem volt kivétel a szigora alól. Nem volt hát mindig igaza a szólásmondásnak sem: „Ha a bíró megbánt, kihe mígy panaszra?”⁵⁶ A fegyelmezést követelő házassági viszály okát, s a tanúk vallomását mellőzve, csupán az ügy kimeneteléről szölok. A ns Consistorium a bíróné felől „azt határozta, hogy vasra tétetvén, érdemlett büntetését vegye el; de minek előtte vasra tétetett volna, a Férje (...) az Egyházfit az ajtóból el taszítván, a feleségét haza vitte, ilyen mondással: az én Feleségemet nyavalyássá, kódússá egy (...) ringyóért ne tegyék.”

A vizsgálat további lefolytatását és az ügy végleges elintézését Somosy István esperes az egyházlátogatókra, mint deputatióra bízta, s ennek eredményeként „a’ Felek (...) a’ szent békeségnek és szeretetnek meg tartására Reversalis Levelek által is kötelezték magokat”, s a róluk készült protocollatiót „is semmivé tétetni kérték”.⁵⁷

A bocsánatot nyert vétkesectől általában reversalist, írásbeli elkötelező ígéretet vettek. Fennmaradt egy ilyen Alsódobszáról, „A kis-dobszai egyház leveles ládjából”.

Dobszai Tsirke Jánosné: Simon Sára reversalis levele En Simon Sára Tsirke János Uram felesége a’ K. Dobszai betsületes Consistorium előtt ezen Reversalisomnak tenora (ereje) szerint kötelezem magamat arra, hogy ha ennek utánna férjemet elhagyom, vagy valami tzégéres vétkebe találtatom, magamat ugyan az említett betsületes Consistoriumnak semmi nemű fenytése alól, akár páltzával, akár másképen legyen az, közönséges helyen való Eccl(esi)a követés által, nem hogy kivenném magamat, sőt önkint, és örömet alábotsátom. Mellynek erősségére adtam ezen Reversalis Levelemet, K. Dobszán, die 23. xbr. 1778.

Tsirke Jánosné

kez(e) ker(eszt) vonása⁵⁸

A gyülekezet tagjainak ekléziakövetéssel is járó fegyelmezése általában a múlt, XIX. század dereka óta abbamarad. A kérdésre: van-e botránkoztató életű – az ismételt felelet: Senki sem jelentetett. Nem egyedül a hitélet hanyatlásával, s az erkölcsről vallott nézet megváltozásával, általában a liberalizálódással magyarázható ez a jelenség, hanem – éppen az egyházfegyelmezés eredményeképpen – az erkölcsök nemesedésével is.

Hálás megbecsüléssel emlékezünk a régiekre. Régen szolgált hűséges presbiterekre. Fő kurátorok s coadjutor curatorok mellett egyházközségek kurátoraira. Kemény munkákhoz szokott nehéz kezeikkel számadásokat vezettek. Fakó szekerükön az eklézsia követségében nagy utakat tettek, napokat töltöttek. Az eklézsia fenntartására szükséges pénzt a magukéból hányszor előlegezték. Az eklézsia náluk felgyűlt adósságát végül aztán hányan el is engedték. Áldott legyen emlékezetük.

56 A szólás leírására az eufemizmust vettem segítségül.

57 Prot. 65–66.

58 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1901. 53.

Teherviselés az ekléziáért

Megyaszón 1902-ben a templom bővítésekor az évi politikai adó 200 százalékát fizették, de Andrassy Dénes is adott húszezer koronát.⁵⁹ A kesznyéteniek hét éven át a föld-, ház- és legelőadójuk 50 százalékát fizették, ezenkívül egyenlően minden pár 5 koronát. Ezek szerint a legnagyobb adófizető évi 61 korona 20 fillérrel adózott az építendő templomra. Ezért a pénzért, ha tehenet még nem is, egy üszőtínót már lehetett venni. A nyolcadik évben aztán, az építés évében az addigi évi járulék hétszeresét, azaz az évi világi adó 350 százalékát fizette minden birtokos, és a személy szerint, tehát a földnélküliekre is kivetett páronkénti adó is ötről 42 koronára emeltetett.

Az Ige bővebb hirdetéséért is hoztak áldozatot, fáradtak ezelőtt a kesznyéteniek. A lelkipásztor földjeinek megmunkálása díjlevél szabta kötelessége volt a községnek, de egy harmadik szántást külön a „szeredai bibliamagyarázatért” teljesítettek.

Mennyit áldoztak az iskoláért is ekléziáink! Kesznyétenben – olvassuk – már 1652-ben rendezett a tanító fizetése.⁶⁰ A tehetősebb ekléziákban leányok tanítója is működött, esetleg segédtanító, préceptor. Kesznyétenben a múlt század közepétől kezdve alapítvánnyal készültek egy leánytanítói állás fenntartására, végül is helyette a II. tanítói állást szervezték meg. Általában többet költöttek az iskolára, mint a szorosabb értelemben vett egyházi szükségletek fedezetére. Az iskola fenntartására fordított kiadások kimutatására utóbb külön iskolai számadást készítettek.

A pataki tanítóképző 1857 őszén kapuit megnyitván, gyülekezeteink szívesen hordták be szekereiken még régi képzettségű tanítóikat több ízben is a kötelező továbbképzésre. Vonat 1859 óta már járt, de Patakig még nem, csupán Szerencsig, s innen Debrecen felé.

Tanítói értekezleteket is többször tartottak az egyházközségek, úgy, miként a vándor területi gyűléseket annak előtte. Kesznyétenre 1865-ben, 1872-ben, 1884-ben, majd 1906-ban került sor.

Hogy az egyház iránti buzgó szeretet milyen leleményes tud lenni, beszél erről a gyülekezetek sófuarozása. A gesztelyiek 1824-ben, mikor a toronyépítéshez fogtak, a szükséges pénzt sófuarozással szereztek meg úgy, hogy a tokaji sóházból a miskolciba szállították a sót. A szállítás díját a kurátor vette fel, s adta be az eklézsia pénztárába. 1851-ben, midőn folytatták a toronyépítést, a költséget ismét csak sófuarozásból szereztek meg.⁶¹ A kesznyéteniek toronyórát szerettek volna, ezért 1854. március 5-én „a' Sófuarozás Tokajból Miskolcra elhatározottat”.

A múltban a hajdú helyeken, s általában az egy vallású községekben az egyházi és világi vezetőség azonos volt. Bár az egyházlátogatóknak a múlt század elején feladatuk közé tartozott ügyelni arra, hogy „van-e hittal szolgáló (azaz esküt tett) s a külső tanástól megkülönböztetett Presbiterium vagy Helybeli Consistorium?”⁶² – az egy vallású helyeken a világi (külső) vezetőség gondja kiterjedt az egyházra. Böcsön 1859-ben a vasútépítők „...A kövcset se kívánták ingyen a délből – tudósítja a helytörténet iránt kíváncsi utókort Öreg Gyűker József kedves naplója. – Szép summát felvettek érte a bírák, és annak némely részit az eklézsia szükségire fordították.”⁶³ Kesznyétenben is a

⁵⁹ Dr. Szabó Lajos: Adattár

⁶⁰ Dudás Gyula: Adatok az oktatásügy történetéhez Zemplén vármegyében. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1906. 234.

⁶¹ Kun Zoltán: Gesztely. In: Szerencs, 1931. 39.

⁶² Szuhay Benedek: Az egyházlátogatás. 1900.

⁶³ Öreg Gyűker József krónikája. Az emlékezetnek méltó történetek megírása. Agrártörténeti Szemle. 1964. 3–4. sz. 466.

község és a közbirtokosság kötelességének ismerte még nem is olyan régen is, hogy részt vállaljon az egyháznak különösen rendkívüli kiadásaiból. Egy-egy jókora területet huzamosabb ideig, az idők folytán több ízben is átengedett hasznosításra az ekléziának. Így került rá az új, nagyobbik harangra a közbirtokosság neve is: „A világháború siralmas idején ágyúnak elrekvirált testvérei helyett öntette a kesznyéteni Közbirtokosság és református egyház gazdagja, szegénye, fiatalja, vénje Isten dicsőségére az Úrnak 1922ik esztendejében.”

Ha már a harangfeliratokhoz értünk, olvassuk el a többit is. A másik oldalára a harang szerepe van ráírva:

Az élőket hívogatom

A holtakat elsiratom

Református lévén, nincs ott a harmadik funkciója: Fulgura frange (= a villámokat megtöröm). Alatta még: „Vajha ne lenne pusztába kiáltónak szava az én hangom!” – utal a Krisztus útját készítő utolsó prófétára, Keresztelő Jánosra. A kisharang felirata pedig: A: S: KESZNYÉTEMI REFORMAT SZ EKLESIA MAGA KOLTSEGEN ONTETTE Lent: GOS MICH IOHAN IUSTEL IN ERLAU 1802 – A német szöveget (Öntött engem Justel János Egerben) csehnek állítják, s annak veszik bizonyosságául, hogy Kesznyétenben valaha csehek laktak, s a régi templomot is ők építették. Ez a szívos tradíció egyetlen történeti hagyományunk, s talán arról beszél, hogy a kesznyéteniek huszita hatásra már a reformáció előtt két szín alatt vették az Úrvacsorát.

Az ágyúnak elvitt két harang egyikét, a kisebbiket Turóczy István öntette, aki a nemesek főhadnagya volt Kesznyétenben. Gyermekai pedig hárman, miután gesztelyi birtokosok voltak, az ottani egyházat ajándékozták meg egy haranggal, aminek történetét Olajos Pál lelkipásztor így beszéli el az I. számú protocollum 198. lapján:

„A Gesztelyi ref. egyházközséget 1857. évben télszakon azon kellemetlenség érdeklelte (sic!) miszerint 1796-ban öntetett két mázsa és hét latt súlyú harangja meghasadt és a harangozásra alkalmatlanná lett. Ezen váratlan baj miatt aggodalmaskodó szívemnek a gondviselés jósága gyorsan nyújtott vigasztalást. Ugyanis három egyházas érületű rokon család azon elhatározást tette, miszerint ők közös költségen a gesztelyi ref. egyház részére egy ujj harangot öntetnek, mely szándékukat az egyház tanácsnak jóváhagyás végett be is jelentették. Ezen rokon családok tagjai következők u. m.: Kesznyéteni lakos, de itteni birtokos Ns Turóczy János és nője Szabó Borbála, itteni lakos Ns Vékei Bertalan és nője Turóczy Juliánna és ugyancsak itteni lakos néhai Ns Turóczy István és nője Csörghe Juliánna. Az egyház tanács ezen ajánlatot szívélyes köszönettel fogadta. 1857. Május 26-án huzatot fel az ujj harang a toronyba rendeltetése helyére, és ezen ajándék harang a gyülekezet tagjaiban általános örömet ébresztett, sőt azon óhajtást is felköltötte, vajha közös költségen egy nagyobb harangot öntetnénk, voltak olyanok, akik pénz ajánlatokat tettek ezen szives óhajtásuk fogatosítására. Valóban szép látvány volt a nép felvillanyozott buzgalmának szemlélése, melyben az egyház ügye iránti meleg rokonszenv nyilvánult. Azonban az én első és fő teendőmnek tartottam az adóssági terhek törlesztését. Megjegyzem itt azt is, hogy az ujj harang 140 bécsi font súlyú, öntötte Korrontsch Márk Egerben 1857. Május 23-án. Ezen harangöntési ügy terjedelmesen le van írva az 1957. évi presbiterialis jegyzőkönyvben a 49.50.51. lapon.”⁶⁴

64 Major Zoltán hernádkaki lelkész találta a bejegyzést és ajándékozott meg vele. – Turóczy István (1789–1854) anyai nagyapám nagyatya, fia, Turóczy János (1817–1876) nagyapám volt.

Dr. Szabó Lajosnak, a sárospataki volt teológiai akadémián az egyháztörténet professzorának van egy kéziratosa könyve, melynek dolgozatom több adatát köszönhetem. Művét Anonymus Rusticusnak, a névtelen magyar református falusi ember emlékezetének ajánlja. Dolgozatom befejezéséül ezt a dedikációt hadd idézem én is: „Az ő verejtékével épültek templomaink, iskoláink s tápláltattak az eklézsia belső emberei századokon át.”⁶⁵

Uram, Te voltál hajlékunk nemzedékről nemzedékre. (Zsolt. 90: 1.)

65 *Dr. Szabó Lajos: Adattár.*

TÁPLÁLKOZÁS A BÜKKALJAI SÁLY KÖZSÉGBEN A HAGYOMÁNYOS GAZDÁLKODÁS IDEJÉN

BARSI ERNŐ

Ez a dolgozat a Herman Ottó Múzeum kiadásában 1987-ben megjelent Sály című könyvem egyik fejezetének készült. Ám akkor takarékosági okokból nem közölhették, helyébe csupán rövid összefoglaló került e témáról (138–140.). Mivel most csak ez az egyetlen fejezet kerül az olvasó elé, s hiányzanak előle a falu történetét és néprajzát bemutató részek, szükségesnek látszik néhány adat közlése a faluról.

Sály község a Bükk hegység déli nyulványai között húzódó völgyek egyikében fekszik, 12 km-re a Mezőkeresztes–Mezőnyárád vasútállomástól. Első említése Györffy György szerint 1348-ban történik.¹ A falu lakói túlnyomólag növénytermesztéssel és állattartással foglalkoznak. Táplálkozásukat a hagyományos gazdálkodás utolsó évtizedeiben mutatom be, kb. a századfordulótól a második világháború idejéig. Ebben az időszakban Sály népéről az 1910-es statisztikai adatok adják a legjellemzőbb képet.² Ezek szerint Sály területe 4441 katasztrális hold. Ebből 2171 h nagybirtok, tehát 2270 h van a falusi lakosság tulajdonában, melynek lélekszáma 1935 (1920-ban 2083, 1941-ben 2230). Így az alig több, mint 2000 h föld jövedelméből 1611 őstermelőnek kell megélnie. Rajtuk kívül 314 iparos és 19 kereskedő, meg kisszámú értelmiségi réteg él még a faluban.

Ebben az időben a gabonatermelés kapja a nagyobb szerepet, míg a múlt században még a szőlőtermelésnek csaknem akkora a jelentősége a lakosság megélhetésének biztosításában, mint a gabonatermelésnek. Fényes Elek 1851-es adatai szerint az akkor 4826 holdat kitevő faluhatárból 2246 h erdő mellett 1688 h a szántóföld, s majdnem ugyanannyi: 1366 h a szőlő.³ A múlt század végi filoxérapusztítás után csökkent jelentősen a szőlőművelés szerepe. 1924-ben mindössze 110 h 367 négyszögöl a szőlőterület.

A sályi táplálkozást az alábbiakban Morvai Judit: Népi táplálkozás című gyűjtési útmutatója segítségével készült helyszíni gyűjtés alapján mutatom be.⁴

1. Amit a természet ad a sályi ember táplálkozásához

A növénytermesztéssel és állattenyésztéssel szerzett élelmiszerek mellett a sályi emberek táplálkozásában még egyes gyűjtögetésből származó természeti javak is megtalálhatók a második világháború idejéig, sőt napjainkban is. Igaz, jelentőségük nagyon visszaesett. Főleg már csak a falu szegényebb emberei, az öregek, s a gyerekek foglalkoznak mellékesen gyűjtögetéssel.⁵ Bár az utóbbi években a szervezett felvásárlás újra fellendítette különösen a gyógynövények gyűjtögetését.

1 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 814–815.

2 Magyar Statisztikai Közlemények 42. k. 290–291.

3 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.

4 Morvai Judit: Népi Táplálkozás. Budapest, 1962.

5 Lengyel Friderika: Gyűjtögetésből származó nyersanyagok felhasználása a sályi táplálkozásban. A mi falunk Sály. Szerk.: Barsi Ernő 1/1984.

Sályban elsősorban a növényi világból való gyűjtögetés maradványai találhatóak meg. Táplálkozás céljából főként levélféléket, salátákat, sóskákat gyűjtögettek. A két világháború közti időben a vadgyümölcsök szedése és fogyasztása is elég gyakori volt. Ellenben alig fordult már elő erdei vadméz szedése és fogyasztása. A gombákat és gyógyfüveket azonban ma is szedik és használják.

a) A gyűjtögetett (nem termelt) növények közül olyanok is voltak, melyeket nyersen fogyasztottak. Megették az akácvirágot, a *bisalmafa* (birsalmafa) virágot. A csipkebogyót is szerették nyersen fogyasztani, mikor már ősszel megcsípte a hideg. A gyerekek kedvelt csemegéje volt a *gobolyicska* (földimogyoró). Olyan gumója volt, mint a hónapos reteknek. Kivették a földből, megtisztították és ették. A kőkenyt is megették, ha megcsípte a hideg. A vadkörtét, vadalmát meg felöntötték a padlásra. Mikor ott megfagyott, lehozták a melegre, kiengedett, s úgy fogyasztották. „Ilyenkor már nem volt *húzós*. Savanyú vót, de jó vót!”

b) Az erdei vadméz gyűjtögetésére Mező Györgyné Kerkes Zsuzsanna (1901) emlékezett. „Az én gyerekkoromba’ még vótak emberek, akik megnézték a nagy fákat az erdőn, hogy van-é benne vadméh? Mikor oszt’ találtak, kénnel kifüstölték. Mэгөlték a méheket, a mézet mэгө elszédtek.”

c) A természet adja az élet egyik alapföltételét: a vizet. Az emberi munka csak megkönnyíti a földből való víznyerést. Mészáros Bertalan (1924) ezt mondja a sályiak ivóvízéről: „Régén nem sok kút vót a faluban. Legtöbben a patakul hordták a vizet. Azt mondták a patakvízre: Hét kavicson mэгөt kérésztül, hát tiszta! Mэгө lehet inni. Válon hordták a vizet. Egy rúd két végére láncsal ráakasztották a védreket, a rudat a válukra vették és úgy vitték. A vizet favédrekben tartották a hives pitarokban. Így sokáig nem melegédött mэгө. Ha nem vót kút az udvaron és több vót a jószág, akkor szerkerre fennállót (fenekére állított, henger alakú, fölül nyitott hordó) tettek, és azzal hoztak vizet. Az uraságnál mэгө lajtban hordták a vizet. Később aztán egyre több kutat ástak. A kutat mindég kövel rakták ki. Csak 45 után kezdtek betongyűrűt is alkalmazni a kút oldalának kibélelésére. A kút formája mindég kerek vót. A víz kiemelése a kútból vagy gémmel, vagy hengerre csavarodó lánc segítségével történt, amit kerékkel, vagy hajtókarral hajtottak. Így vót *gemes*, *kerekes* és *hajtós* kút. A határba *csobolyóban* vitték a vizet, ha többen dolgoztak. Egyes ember használt kulacsot is. Ha nem vótak messze a falutól, akkor cserépből készült *csörgös korsóban* is vittek vizet. Ezt úgy tartották hidegön, hogy egy védérbe szénát tettek és a csörgös korsót beleállították. De vittek kevesebb vizet kis csobolyóban is.”

Ma vízvezeték szállítja a kitűnő vízfői forrásvizet nemcsak Sálynak, de a délebbre fekvő községeknek is.

d) Gyűjtögetett nyersanyagokból készült ételek között még a két világháború közti időben is keletje vót a *pótasalátának* (salátaboglárkának), mэгө a *galambbogynek* vagy *galambsalátának*. Sályi Józsefné így készítette el: „Régén nem vót még fejessaláta. Szédtek a rétön a galambsalátát. Mэгөpucoltuk, mэгөmostuk, lésóztuk. Csináltunk pici fokhagymás rántást, féleresztettük tejféllel és beleforgattuk a galambsalátát. *Sültkomprít* ettünk mellé.”

„A *pótasalátát* is a rétön szédtek. Ennek ki kellett szédni a virágját. Ennek minyár virágja van, mikor kibujik a földből. Aztán úgy készítik el, mint a galambsalátát.” De más készítmódja is ismeretes vót a faluban. Mező Györgyné pl. így készítette el: „Mэгөszédtek, mэгөmostuk, besóztuk. Aztán kicsavartuk a sós lébül. Zsírba tettük, mэгөdinsztoltuk, vízzel félengedtek. Fött egy kicsit. Egy csépp cukrot tettünk rá. Aki szerette, tejféllel is tett bele. Néha a pótasalátát hig ecettel is izésítettük.”

A gombát leginkább levesnek, de pörköltnek is készítették. Aszalással is tartósították. A gombák közül Sályban a *csirkegombát*, *harmatgombát* (szegfűgombának is nevezték), *pécérkegombát* (sampion), az erdei *potypinkagombát* (gyűrűs tölcsergomba), meg a *tinórúgombát* ismerték és szedték. A gombaleves úgy készült, hogy a megmosott, felszeletelt gombát először sós vízben *megabálták* (megfőzték). „Akkor kifő a vad éz (íz) belőle. Ezt a levet löntjük róla és úgy tesszük oda főni a leves vizébe. Ezt a lét aztán bezöccségeljük. Ebbe rántást nem teszünk. Ha megfő, reszelt tészta vagy kockatészta főzünk bele” – mondja Mészáros Bertalanné Fekete Zsanét (1930).

A gombapörköltet Sályi Józsefné így készítette: „Odatettem egy kanál zsírt (mikor mennyi jutott). Akkor apróra vágott vöröshagymát halványárgára megpirítottam rajta. Beletettem a gombát és pároltam, míg még nem dinsztolódott. Erre vizet nem öntötünk. A gomba sok vizet enged, az nem sül le olyan könnyen. Még a sparhét sarkán főztük, hogy le ne égjen. A gombapörköltöz nokédlit vagy törött krumplit főztünk, de tejfölt is lehetett rá tenni.”

e) A vadgyümölcsök felhasználásáról Sályi Józsefné így emlékezik: „Ezelőtt nem vót mindenkinek almása vagy gyümöcsöse. Szegények vótak a népek. Szedték az erdőn a vadkörtét, vadalmát. Feltették a padlásra, 4–5 nap alatt *mégivodott*, mikor milyen kemény vót. Mikor mégivodott, tepsibe tettük és kémencébe raktuk megaszalni. A vadalmát fél is szeleteltük. Nem is tettük mindig tepsibe, hanem csak beöntöttük a kémence földjire kenyérsütés után.” De aszalás nélkül is fogyasztották a padláson megivodott vadkörtét, különösen a gyerekek. A vadalmát meg megfőzték és egy kis cukorral édesítve fogyasztották. Lekvárt főztek a somból, vagy nyersen is ették. De levest és főzeléket is készítettek aszalt vadalmából, vadkörtéből. Száraz rántással: lisztlánggal berántották. A levesbe kevesebb, a főzelékbe több lisztlángot tettek.

A csipkebogyóból lekvárt főztek, vagy teának is használták. A vadgyümölcsöket felhasználták ecet és bor vagy pálinka készítésére is. Megszedték a vadalmát. Balta fokával húsvágó deszkán megütögették. Vízet töltöttek rá egy fazékba. Aztán kiázott, kiforrott. „Jó erős ecet lett belőle.”

A jó érett kökényből bort készítettek. Egy 10 literes fazékba 3–4 kiló kökényt tettek, jól *összemancolták*. Teletöltötték a fazekat vízzel, s egy jó hétig tartották rajta a vizet. Akkor leszűrték, megcukrozták, demizsonba tették. „Abba oszt’ kiforrott.” Csipkéből is csináltak bort. A szegényebb emberek cukrot nem tettek hozzá, úgy is kiforrott. Ilyenkor persze „savanyú vót, mint a káposztalé.” De így is elfogyott. Az érett bodza cefréjéből pedig üstön pálinkát főztek. Ezt *bodzóriumnak* is nevezték. Ugyancsak pálinkát készítettek a *sózkából* is.

f) Ma is gyűjtik a gyógyfüveket különböző teák készítésére. A *sapkájától* megtisztított csipkét leforrázzák, s egy ideig állni hagyják, és leszűrve, édesítve teának fogyasztják. A többi gyógynövényt inkább főzik. A *pemetefű*-teát tüdőbetegeknek adták. Köhögés ellen használták az *ezerjófű*-, a *hársfa*- és az *ákáckafateát*. „Az ákáckafa virágját akkor szedték, mikor még nem hullott.” Megfázás ellen jónak tartották a szárított *kakukkfűteát*. Ezt is együtt főzték fel a vízzel. Köhögés ellen használták a bodzavirágteát. Tüdőgyulladásos betegnek adták a *gëlicetövös* (iglice) *gyükerből* főzött teát. „Kiaszták, jól megmosták surolókefével, mert bele vót tapadva a föld. Behasogatták, mert nagyon kemény vót, és megfőzték. Nemcsak tüdőgyulladás, hanem köhögés ellen is jó vót. Fëlszaggatta a slájmot.” (Sályi Józsefné) Gyomorfájás ellen székfűvirág-teát főztek (kamilla).

A különböző gyógyfüveket néha összekeverve is használták teafőzésre.

2. A sályi ember legfontosabb táplálékai

a) Kenyér

A század első felében a sályi emberek táplálkozásában a kenyérnek volt a legnagyobb jelentősége. Ha más nem volt, egy darab kenyérrel kapálni is elmentek egész napra. Reggeli, vacsora sok esetben meg volt oldva egy darab kenyérrel. Az iskolás gyerekek ezt vittek tarisznyájukban, kosarukban tízórainak. E fontos táplálék elkészítése nagy hozzáértést igényelt a háziasszonyok részéről. Kenyérsütés-tudományukra büszkék is voltak.

„Most már nem sütök kényeret, de még pár évvel ezelőtt sütöttem – emlegette Mészáros Bertalanné Fekete Zsanét (1930) 1977 nyarán. – Mi búzalisztből sütöttük a kényeret. Nagyanyám mesélte, hogy ő hatfajta lisztből is süttött kényeret: buza, árpa, gabona (rozs), kukorica és zablisztből. De a zabkényér olyan vót, hogy mikor megsütötte, kifordult a hajából. Ez az első világháború után vót.

Sályban vízimalmok vótak. Tíz vízimalmot hajtott a Sályi patak. Háromfajta lisztét őrltek bennük: *gyúró lisztét, kényér lisztét meg korpát*. Az őrlést *részért* végezte a mónár. Eleinte csak a saját őrlétét adta vissza az őrletőnek, később, mikor modernizálták a malmokat a harmincas évek táján és többet őrltek, akkor már nem a saját őrlétét adta vissza a mónár. A mónárok eleinte vékával mértek, később mázsáltak. Mi egyszerűre úgy három mázsa búzát őrltettünk meg. Itthon kétfiókos lisztészládánk vót. Egyikbe tartottuk a kényérlisztét, másikba’ a gyúrólisztét.

Kelesztetni a kényeret Sályban a legtöbb helyen az előző sütésből eltett *párral* szokták. Én is kovászból mindég kivettem és azt lisztrel elmorzsoltam *morzsolkának*. A morzsolkát aztán a *páros kosárba* tettem. Ez olyan, mint a szakajtó, csak alacsony. A morzsolkát vagy *párt délbe’* a kényérsütés előtti napon mindég beáztattam egy kis tejbe. Délután hozzátettem egy kis élesztőt, avval is elkevertem. Akkor estefele főztem *komprít* (krumplit). Készültem a kovászoláshoz. Négy kényérhez kb. 10 kiló liszt kellett. Akkor megszíáltam a lisztét fatekenőbe. Ilyenkorra a morzsolka, élesztő már kissé megkelt állapotban van. Ehhöz hozzáadtam a komprít. Kb. 3 kg hajába főtt komprít megpucolva, mégtörve komprítörővel. A morzsolkát, élesztőt a teknő végibe tettem, adtam hozzá egy kis lisztét a teknő másik feléből. Ezeket kovászoló fával, más néven *lapockafával* elkovászoltam. Míg nem hólyagzik a tészta, addig kell a lapockafával verni. Mikor hólyagzott, abbahagytam a kovászolást. A teknő tetejire tettem a kérésztfát. Sütőruhával létakartam. Ez aztán egy éjjelen át pihent. Reggel kezdődött a dagasztás. Dagasztás közben adogattam hozzá három félmarék söt. Ennyi kellett négy kényér tészájához. A megkelt kovászhoz lassan hozzáadogattam a lisztét a teknő másik feléből. Közben langyos vizet is adogattam hozzá, amennyit kívánt. A tésztát olyan minőségűre dagasztottam, hogy mikor végigterítettem a teknőbe, és félhajtottam egymásra a tésztát, akkor *méginult*. Mikor a fiatal jányokat régén dagasztani tanították, azt mondták nekik: Addig dagaszd, míg a padlás nem csurog. Nekem is azt mondta az anyósom. Néztem én a padlást, nem csurgott. De homlokomról csöpögött a víz.

Akkor jó a tészta, mikor a kézről teljesen leválik, és ha nyomkodom nem *puszog*. Mikor bedagasztottunk, akkor mondtunk egy fohászt: Uram Jézus, és Isteném, add jónak, hasznosnak a kezem után való munkát. (Ekkor a dagasztó a kényértészta kérésztét tett. Kinyújtott ujjakkal rányomta kezének a kisujj oldalán lévő élét a tészta, majd derekszögben behúzott ujjakkal keresztben is nyomott egy vonást. Ezt a reformátusok is így tették. A katolikusok kérésztét vetettek a dagasztás után, s ezt mondták: Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe, áldd meg Uram, szaporidd meg! Mikor szakajtóba került a tészta, akkor rajzoltak rá kérésztét a kéz élivel, megismételték: Áldd meg Uram, szaporidd meg! Mikor a kémencébe rakták, akkor is kérésztét vetettek, és úgy rakták be a kényeret a kémencébe.)

A bedagasztott tésztát a teknőben úgy másfél óra hosszat hagytam kelni. Ez alatt begyújtottam a kémencébe. *Vinyégével* (venyige) vagy fával. Ha az nem vót, szalmával is fűtöttünk. Először a kémence fél ódalában tüzeltem, a másik fél tiszta vót. Aztán ezt mindég változtattam. Akkor vót jól befűtve a kémence, ha a szénvontó végighúztam a fenekén és *cikrázott* (szikrázott). Míg fűtöttünk, közben ki is szakítottuk a kényeret a *szakajtókba*. A szakajtókba *szakajtókendőket* tettünk, ezt kilisztéztük és ebbe szakajtottuk a félig

mégkelt tésztát. Ezekbe' kelt még tökéletesen. Mikor egy kicsit már meg vót repedözve a tészta, akkor vót jól mégkelve. Mire mégkelt, a kémence be vót már fűtve. Akkor kivittük a szakajtókat a kémence elé. A szakajtóból ráfordítottuk a kenyértésztát a *sütőlapátra* és bevetettük az elsőt a kémence jobb oldalára, hátulra, aztán a másodikat balra, jobbra előre a harmadikat, balra előre a negyedikét. A kémence jószágától függött, hogy *felfogta-é* szép pirosra. Ha nem, akkor szalmát lángoltattunk elibe, hogy *felfogja* a tetejét. Akkor a betévéstől 2 óra hosszáig vót benn a kémencébe a kenyér. Aztán a lapáttal kivettem a kenyeret. A kivévéshöz kisebb lapát vót, mint a betévéshöz. Akkor megseprégettem *taluséprővel* (tollseprő) és egy kis vízzel megmostam a tetejét. Vót, aki már akkor megpamacsolta, mikor betette a kémencébe, hogy szép ropogós légyen a haja (héja). Én bégrével hoztam egy kis vizet, a kezemre öntöttem, azzal szétkentem a kenyér tetején.

A megsült kenyérnek a komorába vót a helye a pócon, vagy a szuszékon (búzás láda). Erre raktuk rá. Ha néha nem sikerült a kenyér, az leginkább liszt minőségétől függött, vagy attól, hogy *el vót lustálva a pár*, vagy *mégfázott a kenyér*. Erre nagyon kellett vigyázni. Ezért mikor este létatartuk a kovászt a sütőruhával, még egy párnát is tettünk rá. Ha még reggelre nem vót jól mégkelve a kovász, akkor élesztőt kevertünk még hozzá.

A kenyérral együtt cipót is sütöttünk. Mikor kiszakítottuk a kenyeret és maradt a teknőbe tészta, ezt vaskanállal kikapartuk oszt' ebből formáltak a cipót. Ebbe töpértőt szoktunk tenni és úgy sütöttük ki. Mikor gyerekek vótunk, édesanyámék tojásos cipóval kedveskedtek nekünk. Ahány gyerek vót, annyi kis cipót formáltak és mindégnyikbe tettek egy tojást. A nyers tojás aztán megsült a cipóban.”

Vakarónak nevezték azt a kenyérpótlékot, mikor a lisztet egy kis sós vízzel összegyúrták és mint a krumplilángost, a masina (tűzhely) tetején megsütötték. Ezt inkább csak a cigányok csinálták.

Mikor még élesztő nem volt, akkor komlólével dagasztottak. Egy cipónyit tányérra tettek belőle. Mikor jól megkelt, eldörzsölték liszttel és megszáritották. Páros kosárba tették és a mestergerendán tartották a következő sütésig.

A kenyeret kenyérkosárban tartották. Ezt zsupból fonták. A vásárban készen lehetett kapni. Teteje is volt. Belül kipapírozták, beletették a megszegett kenyeret és a lóca végére tették. A saroklóca végén. Régen kecskelábú asztalok voltak a házban. Annak a tetejét félre lehetett tolni és alatta nagy fiók volt. Abban is tartottak kenyeret.

Míg a kenyér puha, addig nagyon kapós és több fogy belőle, mint ha már szikadtabb. Ilyenkor viszont szerették pirítani, különösen télen. Szokás volt régen a pirítás kenyér mellé cukros bort inni. Van, aki szereti héjával enni a kenyeret, van aki nem. De a levágott kenyérhéj sem ment kárba. Megetették a jószágokkal.

A kenyeret sok mindenre használták. Mikor a határba ebédet vittek, hogy a leves a *szélkéből* ki ne lotyogjon, kenyeret aprítottak a tetejére. Csak a habart ételbe meg a tésztalevesbe nem aprítottak. Kenyeret pirítottak tejbe, kávéba is. Kávét azonban ritkán főztek. Nem árultak akkor csak cikóriakávét. De ezt se vették, hanem árpát pirítottak, mozsárban megtörték és abból főztek kávét. Kávéval lakodalom reggelén illett megkínálni az ajándékvivőket.

Pirított kenyér került a keménymagos levesbe. Pirított kenyérkockával tették tartalmasabbá.

Nyáron több kenyér fogyott, mint télen, mert ekkor az emberek dolgoztak a határban. Általában 10 naponként sütöttek kenyeret, télen még ennél is ritkábban.

b) Tej az étkezésben

A századforduló táján még nem sok tehenet tartottak a faluban. Sályi Józsefné hallotta az édesanyjától, hogy az ő gyerekkorában inkább csak az uraságnál voltak tehenek. „Mindén nap hozták az udvarból a tejet a faluba eladni. Tojásér is adták, még pénzér is. Az udvarba bivalyokat is tartottak. Azoknak olyan teje vót, hogy amikor

kiforralták, a vastag pilléjét alig lehetett beütni. Ezelőtt (a húszas években) egy fazék tejért (egy köcsög tej) egy napig kellett dógozni. Nem nagyon jutott tej a gyerekeknek.”

A tej kezeléséről, felhasználásáról ezeket mondja Mészáros Bertalanné:

„Sályban csak tehéntejet használtak a falusiak. Juhtej csak az uraságnál vót. Bivalyt nem tartottak. Még a húszas években is magyar fajta *fehír jószágot* tartottak Sályban. A harmincas években kezdték tartani a svajcer-féle pirostarka tehenet.

Az ellés utáni első tejet a tehennel szoktuk megitatni. Azután hogy naponta hányszor fejtük a tehenet, az függött a takarmányozástól, még a fajtától. Ha jó fajta vót és takarmányoztuk is, akkor naponta háromszor is lehetett fejni. Ha nem, akkor kétször. A tehen fejése a háziasszony dóga vót. Mindég időhöz kötöttük a fejést. Téli díobe réggel 7 óraker, nyárba a csordahajtás előtt 5 óraker fejtünk. Este még mikor begyött a csorda.

Vót fejőszékünk, fejősajtárunk (*zsétárnak* is mondták), még törölőruhánc. Először langyos vízzel megmostuk a *tehen* (tehén) tőgyit, aztán szárazra törültük. A töréssel együtt már masszíroztuk is a tőgyit, mert akkor hamarabb leáda a tejet. Én marékkaal fejtem. Van, aki csak két ujjal húzogatja a tehen tőgyit. Mikor megfejtem, a sajtárba bevittem a tejet, és átszűrtem. A szűrőre még használt vászonruhát is tettem, hogy tisztán mēnjēn át a tej. Ezt valami lepedőből, vagy törülkőzőből vāgtuk, ha az már megkopott. A tejet ki hogy szerette. Vót aki frissen, vót aki forralva szerette a tejet, vagy *aluttejnek*. Réggēn *vāszonfazékba* (cserépfazék, mely kívül mázatlan, belül mázas) szűrtük a tejet. Ebbe tettük is lē megaludni. Ilyenkor előbb fēlvetette a fölit. Ezt vajnak szēdtük lē. Sályban különösen az ételēk habarásához használtak sok tejet. Egyébkēnt nem nagyon fogyasztották. A tejből csak tejfölt, túrót még vaját készítették. A harmincas években már sok tehen vót Sályban, mégse nagyon ittak tejet. Igaz, a tehenek is kevesebb tejet adtak. De a gyerekeknek se nagyon adtak tejet. Réggelire azok is piritóst kaptak cukros borral, vagy pālínkás kēnyeret. A fēlnőttek még legtöbbször szalonnát-kēnyeret ēttek réggelire, utána bort (ujabban sōrt) ittak. Most csarnokban értékesítik a föl nem használt tejet. Réggēn (a második vilāghāború előtt) ez nem vót, csak ūgy a faluban értékesítették a tejet. Vārosra a vaját, túrót, tejfölt vitték eladni.

A vaját nemcsak kōpülőben csináltuk. Mikor gyerekek vótunk, jártunk a tehennel. Legeltettünk a hártárba. Vítottunk magunkkal tejet a tejesfazékba. Felit megittuk, ami megmaradt, azt estefelē összerāztuk. Lētt a tetején vaj. Akkor *irót* (vaj után maradt savó) ēttünk még vajakēnyeret. Vāszonfazékban fakanállal is kevertünk vaját. Nagyobb mennyiségēt fakōpülővel készítettünk. Húztuk le-fōl a *kōpülőfāt*, melynek végén kōr alakú fa volt szélén lyukakkal. Ha nem akart a vaj összemēnni, akkor a kōpülőt meleg vízbe állítottuk, vagy ēgy kis ectēt tettünk bele. Tēlēn nehezebben mēnt össze, mint nyāron. Nem is vót annyi tejfēl. Nehezebben lehetett ēgy kōpülésre valót összegyűjteni. Ezért kesernyēsebb is vót belőle a vaj, mert sokāig állott, míg a kōpülésre kerülhetett a sor. De nagyon örvendetēs vót, mikor a kōpülőfa lyukaiban mán benne maradt a vaj. Ilyenkor kértük édesanyānkat: Csak annyit tessék adni édesanyām, ami a lyukāba van!

A vajsēmēket fakanállal összenyomkodták nagyobb tömbbē. Aztán kimosták. *Tányírra* (tányerra) tették. Néha még ki is díszítették. A fakanállal rōzsāt is nyomtak bele.”

Shokās volt a vaját ki is sütni. Egy lábásban a tűzhelyre tették a vaját, és fakanállal kavargatták, míg ki nem sült, arānsārga nem lett.

A túrót aludtejből fonnyasztották. Egy lábásban melegítették, míg a benne lévő savó fel nem vetette a megaludt tejet. Aztán levették a tűzhelyrōl és hagyták kihūlni. Egy egész ējjel, vagy akár két napig is állt a felmelegített aludtej, s ezalatt a darabos részei „mēghízta”. Azután túrózacskóba tették. Ebből a savó saját súlyánāl fogva kicsurgott, s a zacskóban maradt a kész túró.

Ritka csemegēnek számított még a húszas években is a tejberizs, melyet *tejbekāsának* neveztek. Még ebben az időben a gríz ismeretlen volt a faluban, ūgy tejbegríz se főztek. „Tejberizs csak lakodalomkor vót. Az akkor is nagy valami vót! Mēgfőztek vízbe a rizst, ha mēgpuhult, fēlengedték tejjel. Egy kis cukrot tēttek bele. A házaknāl a

család részire nem főztek tejbekását. Tejbegríz még tejberizs helyett csak *gombótát* (késsel apróra vágott gyúrt tészta) főztek a tejszebe” – mondja Sályi Józsefné.

c) Tojás

Tojás tulajdonképpen minden háznál volt, mert tyúkokat tartottak. A táplálkozásban azonban mégsem volt jelentős szerepe, mert ezt is inkább eladták, pénzzé tették. A boltokban pénz helyett is elfogadták. Így, ha valamire szüksége volt a háziasszonynak a boltból, vette a tojást és ment vásárolni vele. Még a második világháború után, a hatvanas években is lehetett a sályi boltban tojással fizetni.

Csak néha fogyasztottak lágy tojást, ritkán rántottát. Kemény tojást húsvétkor ettek a sonkával. „Ilyenkor a sonka mellé kemény tojást főztünk – mondja Kovács Károlyné Horváth Irén (1923.) – Még *fasírtba* is szoktunk tojást tenni. A húst leáradaljuk (nyersen). Akkor zsemlyét reszelünk és szárazon hozzá keverjük. Tészünk bele tojást, amennyit kíván, sót, borsot, paprikát, kevés fokhagymát. Összekeverjük. Megőzleljük, hogy kell-e bele még só vagy bors? Akkor gömbölyűre formáljuk a fasírtokat és zsírba kisütjük. Ha azt akarjuk, hogy szép sima legyen, akkor a tetejét tojással megkenjük és úgy tészünk a zsírba.”

Keményre főtt tojás került a *savanyú kompri* (krumplifőzelék) tetejére is feltétek. Horváth Jánosné Fekete Zsuzsanna (1904) így készítette: „Vízbe hajasan megfőztük a komprit. Egy másik tálba kolbászt tettünk, vizet tőtöttünk rá és megfőztük. A megfőtt komprit a héjától megtisztítottuk, karikára vágtuk és a kolbászos vízbe tettük. Aztán jó zsíros rántást csináltunk. Hagymát is vágunk bele, meg piros paprikát tettünk hozzá. A rántást összefőztük a kolbászos kompris lével, aztán egy kis ecetet (ecetet) tettünk bele. Nyárba’, ha nincs kolbász, egy pohár tejfelt sütünk bele a rántásba és úgy tészünk a komprira. Ilyenkor megadjuk a só-ézt, mert nincs benne kolbász, amitől sós legyen. A tetejére még keménytojást tészünk.”

Még a *lecsó* készítéséhez használtak tojást, s a levesbe is engedtek, hogy tartalmasabb legyen. De csak felvert tojást engedtek a rántott levesbe, hogy egyenletesen oszoljon el benne.

Lecsót télen is, nyáron is készítettek. „Réggelire szoktuk csinálni – mondja Horváth Jánosné. – Télien megsütjük a szalonnát, kolbászt vágunk rá karikára, azt is megsütjük és úgy ütünk rá tojást. Nyáron vágunk bele hagymát karikára, zödpaprikát meg paradicsomot. Mikor megpuhul, tojást ütünk rá.”

d) Zöldségfélék felhasználása

Zöldségfélék közül inkább sárgarépát meg petrezselymet termeltek (ezt *gyükernek* nevezték) és zellert. Főleg levesek ízesítésére használták. A sárgarépából főzeléket is főztek. A borsót és babot zölden is főzték. Sósót a rétről szedtek, mert az ott vadon termelt, de a húszas évek óta a kertekben is egyre gyakoribb. Vadon termelt a toma is. Ma majd minden kertben található. Hagymát bőségesen termeltek. A spenót szinte teljesen hiányzik a sályiak táplálkozásából. Még gyerekeknek sem főzik. A zödpaprika és a paradicsom az uradalmon keresztül terjedt el a faluban. Annak volt kertészete. A paprikafajtákból a század elején csak a hosszú, erős paprikát termelték, s fogyasztották nyersen is meg főzéshez is használták. Csak a két világháború között kezdett elterjedni a húsos, nem csípős paprika, melyet *pukkadtt paprikának* neveztek. Rendkívül nagy keletje van különösen nyáron az uborkának, melyet itt *iborka* névvel illetnek. Fogyasztják nyersen, megsózva, főként uborkasalátának, kovászos uborkának, s télire ecetesesen teszük el. A retek újabban terjed.

A saláta is egyre jobban tért hódít. „Mink egy kicsit megpuhítjuk a salátát, *döglesztett salátát* észünk – mondja Kovács Károlyné. – Aki *élve észli a salátát*, csak cukros-sós vízbe teszi és úgy fogyasztja. Én egy kicsi lisztet megpirítok, négy cikk fokhagymát belevágok. Csak egy nagyon cséppet pirítom még a lisztét. Aztán egy finzsa tejféllel féleresztém. Ízlés szerint ectét tötök bele. A félvágott, megszózott salátát kicsavarom a levéből, beleteszem ebbe a tejfélés készítésbe és egy kicsit félfözöm. Nem sokan szeretik így, de mink így esszük. Akinek foga nincs, annak így a jó.”

A burgonya nagyon fontos szerepet tölt be a sályi táplálkozásban, főleg főtt étellekként. Hasonlóképpen a káposzta.

e) A gyümölcs

Annyi gyümölcsöt esznek gyümölcstermés idején, amennyit csak tudnak. Fogyasztják kenyérral is, így akár reggelire, vacsorára is megoldja az étkezési problémát. Érdekes, hogy a harmincas évekig téli almát nem nagyon termeltek. Csak újabban terjed el a téli alma termelése és fogyasztása. A húszas években télire csak aszalt gyümölcsöt tettek el, meg szilvalekvárt. A harmincas évek második felében kezdett elterjedni a befőttkészítés. Szőlőt nem nagyon kötöznek fel télire, pedig a sályi szőlő tavaszig is eláll. A gazdák sajnálják felkötözni a szőlőt, mert ezzel kevesebb lesz a boruk.

Míg télen a fonás erősen járta, különösen fontos volt ilyenkor az aszaltgyümölcs-fogyasztás, melyet *szuszinkának* neveztek, mert ez elősegítette a fonal sodrásához szükséges nyálképződést. Hasonló céllal fogyasztották a birsalmát is.

f) Húsfajták a sályi konyhán

„Mészárszékben (Grósz volt a mészáros a faluban) régóta lehetett húst kapni Sályban (húszas évektől) – mondja Mészáros Bertalanné – *marhahúst* is. De a sályiak legtöbbször *aprólék* (baromfi) húsát fogyasztották. *Pulyka, liba, kacsa, csirke, tyúk* vót mindén háznál. Géplésnél egy nagy pulykát vágtak le. Annak vót egy nagy *vajling* (tál) húsa. Szüretkor *hízott libát vágtak*. De szüretre vágtak még egy süldőt is. Olyan 70–80 kilós sértést. Tél idején vágták *oszt'* a nagy *hízót*. *Birkahús* ritkán akadt. Szüretre vettek ott, ahol szerették. Tavasszal *kiskécskét* is szoktak vágni. Nagyon gyéngé húsa van. 3–4 hetes korába vágták le. Vót benne 4–6 kiló hús. Egy családnak elég vót. A kécskehús könnyen emészthető. *Galambot* sok helyen tartottak. Leginkább levest főztek belőle gyomorbetegéknek. Mikor kinyó a tolla és még nem tud repülni, addig a legjobb. Házinyulat sok helyen tartottak Sályban és tartanak most is. Ebből leginkább gulyást főznek, *komprigulyást*. A *hal* a halastó létesítése előtt (második világháború alatt létesült az első, utána a második) nem szerepelt a sályiak étrendjén. Néha azért hoztak a Tiszától. Főleg borér, mustér, még bércencei szilváér adták, de pénzér is árulták. Úgy szüret táján hoztak fél Poroszról pontyot is, csukát is. Szőlőt, mustot vittek érte. *Lóhús* csak városon vót. Ez ócsóbb is vót. Miskolcraól vagy Kövesdről hoztak nagyritkán. A sályi mészárszékbe disznóhús, marhahús még borjúhús vót. Disznót mindén háznál tartottak. Régén (második világháború előtt) *mangalicát* tartottak. Ez rövidebb idő alatt és jobban hízott, mint a hússértés. Úgy 1944-ben kezdett kiszorulni a mangalica. Mikor a faluba begyöttek a perecsényi katonák, a tisztikonyhájuknak nyája vót, de mind *angol malacokat* hajtottak ide.”

A baromfi (csirke, liba, kacsa) bontása a két *comb* levágásával kezdődik. Utána vágják le a *szárnyakat* úgy, hogy a *mellhúsából* egy kis *szárnyacsonkot* vesznek hozzá. Azután felhasítják a mellén. Kiveszik a *belsősegeket*. Majd a *hátát* háromfelé vágják. *Püspökfalatja, sátorossa* és a *nyaka része* adják a hát részeit. Belsőség a *zuza, mája* meg egy picike *veséje*. Ezeket a lábakkal együtt *apróságnak* vagy *csirke* (liba, kacsa, tyúk) *aprólékjának* nevezik.

A baromfihús mellett a disznóhúsnak volt a legnagyobb jelentősége a sályiak táplálkozásában. A disznóölés nagy esemény, valóságos ünnepi alkalom volt a család életében. Sokan értettek a disznóöléshez, disznóhús feldolgozáshoz a faluban. A húszas

évektől már szakképzett hentes is akadt Sályban. A régi disznóölésekre így emlékezik Mészáros Bertalan (1924):

„Réggel korán vágtuk a disznót. Télén még sötét vót, mikor hozzáfogtunk. Vótak olyan szomszédok, akik jöttek a disznót megfogni. Először pálincázással kezdődött. Mikor az ólból kiengedték a disznót, akkor megfógták. Elkapták a lábait, farkát és aki a hentés vót, késsel szíven szúrta. A vérit tálba felfógták. Jött a pörzsülés. Beraktuk szalmával, meggyújtottuk. A pörzsülő vasvillával igazgatta az égő szalmát, hogy mindénütt egyenletesen pörzsélődjön lē a sértéje. A disznó mellett is csináltunk kis tüzet. Azért is csináltuk, hogy világítson, még azért is, hogy erről gyújtuk még a disznóra rakott újabb és újabb szalmacsomót, mikor az előbbi már elégett. Ezt a kis tüzet a gyerekek szerették táplálni. Ez az ő dolguk vót. Először a hátát pörzsölték még a disznónak, aztán hátára fordították és a hasa részit. Mikor mindénütt mégpörzsélődött, bekenték a disznót vízzel összekevert pörnyével. Felpállott és akkor lévőkarták késsel. Ezzel légyótt a még rajta maradt szőrmaradvány is. Mikor az egyik ódala lē vót pucolva, szalmára borították. Aztán a másik felét kenték be és vakarták. Mikor egészen tiszta vót, dészkat tettek alá, hogy szalma nē ragadjon rá. Lévették a komoraajtót vagy száritóajtót, lēmosták és erre tették. Gërincre fektették a disznót, lábbal fölfelé. Ugy gyótt a bontás. Először kivették a négy lábát. Akkor lëborították hasra és úgy bontódtott a hátáról, a gërincről. Elvágják az *ódalos* mellett. Mégmaradt az *orjaszalonna*. Kijött az *orja* a *girinccel*. Majd kivették a belsőséget: *tüdőt, hurkát, máját, szívet*. Akkor oszt bevették a konyhába. Tovább már ott bontották. Először is lëvövődött a *háj*. Közben a belsőségeket mégmosták, azok mēntek az üstbe *abálódni* (főni). Külön munkát igényelt a *hurkamosás* (a belek megisztítása). Ezt az asszonyok végezték vajt fatekenőben. Téli hidegbe nem vót könnyű munka. Ahol több hurkát szándékoztak tőteni, ott az üstbe tették a *hájáját* is. Ez addig főtt, míg a többi csinálódott. Akkor lévőgták az ódalost. A girinc részéről lévőgtották a *hosszúpécshényét*. Lévőgták az első lábokról a *kérészcsontot*, a *lapockát*. A róluk lëfejtött húsok mēntek a *kolbászba*. Akkor következett a *szalonna* megszedése. Vót, aki egybe hagyta a szalonnát. Ezt *puszlikos szalonnának* nevezték. A két láb helye mégvót benne és így olyan vót, mint a pruszlik. A puszlikos szalonnánál még az *állrészből* is hagyta. Ahogy megszedődött a szalonna, a megszedött (megmaradt) részt elvagdalták *zsírnak*. Ebből lett kisütés után a *zsír* még a *tépértő*. Mikor mindēnt fëlévgták, besózták a füstölni való szalonnát és húst a teknőbe' (vajt fateknő). Aztán jött a darálás. Először a kolbásznak vót daráltak, azután a tőtött káposztának valót. A kolbászhúshoz sót, piros paprikát, jóféle borsot, fokhagymát, erős paprikát még egy picit köménymagot tettek. Ezekkel jól összekeverték és úgy tőtötték a kimosott bébe. A hurka még *kolbásztőtő* régen bádogból vót, melybe egy henger alakú, gombosfejű fahengert nyomtak bele lassan úgy, hogy azt a hentés a mellének támasztotta. Az alsó végén kis cső vót, erre húzták a belet, melybe ily módon nyomták bele a tőtéléket. Közbe egy asszony *varrótóvel* (varrótú) még-mégzurkálta, hogy a beleszorult levegő kigyójjon belőle.

Ha külön nem vót megdarálva hús a tőtöttkáposztának, akkor kolbászhusból vëttünk ki és ehhez tëtünk árpakását. Azelőtt árpadarából (gersli) csinálták a hurkát még a tőtöttkáposztát. Inkább csak 45 után gyótt divatba a rizskása. Mikor a belsőségek még a húsok megabálódtak (megfóttek), akkor ezeket lëdarálták. Az árpakásának hagymás zsírt sütöttek. A hurka tőtélékjénél egy kilo darához egy fej vëreshagymát tettek. Ha többet tésznek, akkor a hurka edés lész. Tésznek hozzá sót, piros paprikát, erős paprikát, borsot (1 kg kásához 1 dkg borsot), majoránát és szëgfűborsot. Ezeket összekeverték, ebből lett a fehér hurka. A *vëreshurka* ugyanebből a masszából vót, csak *nyes vért* (nyers vér) tëtünk hozzá és picike keménymagot. Ez a kétféle hurka vót. Sályba' nem csináltak májas hurkát. A májból pástétomot csináltak. Ha fehér hurkába több tüdőt tőtöttek ezt mondták *tüdős hurkának*. Újabbán van csak *májjas hurka*. Ehhöz hagymás zsírt pirítanak, és hozzá tészik a megdarált főtt májat. Szëges szëgfüt, jóféle borsot, paprikát, sót adnak hozzá. Ebbe nem tésznek húst még tüdőt. Csak máj jön az árpakásához.

Pástétomot régen is csináltak. Megabálódott hozzá a hús, a szalonna. Ezt apró kockákra vágják. Paprikával, borssal (jóféle bors), sóval fizesítették. A májat nyersen összedarálták és hozzákeverték a kockákra vágott húshoz, szalonnához. Ezzel a masszával vastagabb beleket tőtöttek még. Egy kicsit megabálták, azután füstölték.

Mikor a húsokat kivették az *abaléből*, ebben a lében főzték még az árpakását. Egy kiló árpakásához másfél liter abalé kellett. Előtte természetesen kimosták tiszta vízben a darát, s úgy tették az abalébe. Míg ez a párában puhult, megdarálták a belsőségeket. Teknőbe öntötték és gyótt a fűszerezés. Mikor aztán megtöltötték a hurkákat, tiszta forró vízbe' odatették főni. Addig kell a hurkának a forró vízbe' lenni, míg a víz kezd pészégni és a hurkát fölveti. Akkor ki kell venni. Akkor aztán tepsibe' sütik még a hurkát. Régén (még a húszas években is) befűtötték a kémencét és abban sütötték még. Most sütőben sütik.

A disznóölés estéjén készítették a *disznósajtot*. Az abaléből kivették fejet, szalonnabőröket, szívet használták fél a disznósajthoz. Mégvagdalták apró kockákra, félfűszereztek. Tettek bele sót, fokhagymát, piros paprikát (édes), erős paprikát, jóféle borsot. Ezeket összekeverték és a *gömböcbe* tették, majd összevarrták. Ezt is megabálták, mint a hurkát. Mikor megfőtt, kipréselték. Két deszka közé tették és sullyal lenyomatják. Előzőleg villával megszurkálták, hogy az abalé lé kijöjjön belőle. Mikor lehült, jól kipréselődött, akkor félfűstölték.

A szalonnát, füstölni valót egyszerű sózták. A lében, amit eresztettek, 2-3 naponként megforgatták. 10-12 napig tartott ez a locsolgatás és utána fűstölték. A szalonnát füstölve is és abálva is készítették. Az *abált szalonnát* megfőzték. Aztán fokhagymát törtek apróra, hogy puha legyen. Ezzel megkenték a szalonnát, meghintették piros paprikával. Aztán ha kifagyott, készen is vót. Az abált szalonnát a torkaaljából készítették.

Mikor a sós léből kivették a füstölni való szalonnát, azt is lékenték piros paprikával és törött fokhagymával. Azután került a füstre. Míg vótak szabadkéményes házak, azokban fűstöltek. Még a második világháború után is vótak ilyenek. Akinek nem vót, elvitte ilyen házakhoz. A szabadkéményben nemcsak a tűzhelyről felszálló füsttel fűstöltették a húsokat, szalonnákat, hanem egy üstbe faforgácsot tettek még fűrészpont, fűtették azt is a kéménybe a füstölni valók alá és meggyújtották. Így a füst nem terjengett alól, hanem csak fent fűstölte a húsokat. Az öregék azt tartották, hogy csak a szabadkéményben lesz jó a fűstöltés. Most téglából építenek fűstölőt. A falját azonban *csereppel* fedik, hogy a cserep közt a füst kiménjen. Né legyen nagyon zárt. Tésznek bele rudakat, s ezekre akasztják a füstölni valót. Az aljára üstöt tésznek, bele parazsat, erre fűrészpont, fahulladékot vagy tölgyfahajat (tölgyfakérget). Ennek azonban erős, csípős füstje van és megérzik a szalonnán vagy a húson. A cserepa se jó fűstölni. A gyümölcsfa jó. Ma Sályban inkább tölgyfát használnak fűstölésre. Mikor megfűstölődött a sonka, szalonna, kolbász, akkor kiakasztották a padlásra, hogy jól kifagyjon.

A disznó felbontásában a második világháború óta annyi a változás, hogy nem veszik ki először a négy lábát. Ma először a hasárul bontják a disznót. Kiszedik a belsőséget. A kettéhasított fél-fél disznót beviszik a konyhába. Ott veszik ki a négy lábát és bontják tovább.

Mikor régén a gerincrül bontották a disznót az öregék, akkor *nyulját* is hagytak. Az ódalbordának ezt a porcogós részit egybe kivágták. Úgy nézett ki, mint a nyúl. Ezt is sóba tették, megfűstölték és később fogyasztották. A fejét is a közepén kétféle vágták, aztán a szájánál megint kétfelé. Egyik darab lett az *alsó állkapocs*, a másik: *fej a füllel*. Ez utóbbit fűstölés után kocsonyának használták. Az *állkapcát* (állkapocs) jobbadán káposztába használták, a fej felső résziből még inkább kocsonyát főztek. A vért leginkább reggelire fogyasztották hagymás zsíron megsütve a disznóöléskor. De tettek el belőle a vérés hurkához is. Vót, aki a nyers vért is szerette. Megivott egy-két pohár nyers vért is, de ez ritka vót. Akadt, aki szerette a félhasított, meleg, nyers szalonnát is. Mégszóva egy kicsit és gyorsan, a maga melegségibe fogyasztotta. A fülét (sályi kiejtéssel: *filit*) ugyancsak nyersen eszik. Mikor a disznó már még van pészselve, megkaparják, vágnak belőle és mindjárt ropogtatják. A gyermekék is ezt várják.

A belsőségekből a *nyelvét*, *szívét* és a *vesét* el szokták tenni, és később savanyúlevest főztek belőle. Sóban tették el, hogy még né romoljon. A *hólyagját* ki szokták mosni. Régén (még a húszas években) uborkás üveg lékötésére használták. Ha még gyulladása vót valakinek télén, jeget tettek bele és a gyulladást így jegelték. A belsőséghez tartozik a *gömbic* (gyomor) és a *pálannya* (végbél).

Vót, aki a felsőrész-fejjel együtt a bőroket is megabálta és ezékből tótotte a sajtot. Vót, aki a vesét, szívet is ebbe tette. A *hájajja* húsos rész, ez a hasról jön le. Hurkába is szokták használni. Mikor kétféle

van a disznó vágva és már kijött a belső része, akkor lészeszi az ember a háját és azután következik a hájjaja. Mostanában *dagadónak* mondják és töött húst csinálnak belőle. Hidegben is fogyasztják. Lakodalomra, kérésztőlre szokták készíteni. Ez inkább csak a második világháború után jött szokásba.

A sonkák (combok) közül az elsőkről lefejtették a lapockát. A hátsók közül csak az egyikén hagytak több húst. Ezt tették el húsvétra a locsolkodóknak. A másiktól már több húst lészedtek kolbászba, káposztába.”

Sokkal kisebb jelentősége volt a sályiak táplálkozásában a marhahúsoknak. Ezt csak pénzért vehették, az meg nem volt. Így ritkán került a konyhára. Nincsenek is marhahúsreceptek Sályban. Csupán levesnek használták fel a marhahúst. A marhahús résznevei: *nyakszirt, szégyi, ódalos, hátszín* és *combhús*. A combot kicsontolták, s a csontot velőscsontnak adták el. Ez nagyon jó volt a levesbe.

Ritkán borjút is vágta. „Mikor kérésztől vót, lészágtak egy bornyút. Örültek, hogy megszábadultak tüle. Mikor mégnyúzták, kétfelé hasították. A hasáról bontották. A bornyúhús darabjainak ilyen nevei vótak: *comb, combhús, hátszín* vagy *girinc, nyakszirt, ódalos* még *belsőség*, mint a disznónál. *Fértálllyal* mérték (1 fertály = 12 dkg). Odaszóltak a gyerekeknek: Hozzál egy fertály húst!”

3. Ételek

a) Levesek

A sályiak táplálkozásában a főtt ételek közül a leveseknek volt a legnagyobb jelentősége. Ezt az is mutatja, hogy nagyon sokféle levest készítettek és egy-egy levesfajta elkészítésének is sokféle változata volt használatban.

A *húsleves* fajták friss és füstölt húsból egyaránt készültek. A friss húsból (disznóhús, baromfi, ritkán marhahús) főzött leveshez a húst a családtagok száma szerint mérték ki, hogy mindenkinek „egy porció hús” jusson. Ezt megmosták, fazékba tették. Egy „családi húslevesadaghoz” aztán sárgarépából és gyükerből négy-négy szálat, egy fej hagymát, egy cikk fokhagymát, nyáron egy *élő paradicsomot*, télen egy kis üveges paradicsomot tettek. Fűszernek borsot, erős paprikát, sót használtak. Lassú tűznél főzték, hogy szép aranyárga legyen. Metélkével vagy kockatésztaival tálalták. Így készült a *becsináltleves* is. Ennek levébe nyáron *élő paprikát* is főztek. Mikor megfőtt, vékony rántást pirítottak rá és kockatésztaát főztek bele. A *gulyásleves* inkább füstölthúsból főzték. Ehhez nem tettek zöldséget. Fűszernek viszont a borson, piros paprikán kívül köménymagot is használtak. Sót nem tettek bele, mert a füstölthús maga is sós. Mikor a hús megfőtt, kockára vágott krumplit főztek bele a hússal egyenlő mennyiségben. *Savanyúleves* disznóölés utáni napon szoktak főzni nyelvből, szívből, veséből. Vízen megfőzik, sóval, babérlevéllel fűszerezik. Vékony rántással berántják, majd behabarják, egy kis ecetet is tesznek bele.

A leveseket vagy rántással, vagy habarással tették sűrűbbé, tartalmasabbá. Az is előfordul, hogy egy levesbe rántás is meg habarás is kerül. A rántás úgy készül, hogy egy lábasban zsír olvasztanak, lisztet kevernek bele és a tűzön állandó kavargatás mellett megpirítják. Ha vereshagyma is kell hozzá, apróra vágva együtt pirítják a rántással. *Keménymagos leves* (köménymagos leves) esetében a keménymag is a rántással együtt pirul. Aztán piros paprika kerül bele, s felengedik vízzel. A keménymagos levesbe ha van, kolbászt is főznek. Ha nincs, tojást vernek fel egy picit liszttel és beleengedik a forró levesbe. Szoktak bele sparhét szélén sült levelestésztát: *laskát* is főzni, vagy pirított kenyérkockával is fogyasztják.

Rántás kerül a húsnélküli *savanyú levesbe*. Jó zsíros rántást pirítanak vöröshagymával, zöld paprikával. Ha megpirult, piros paprika is kerül bele, s ezt a rántást nem vízzel engedik fel, hanem egy findza tejfellel. Ezt engedik rá egy másik fazékban lévő

tiszta vízre, melyet sóval ízesítve főzni kezdenek. Egy kis ecetet is tesznek hozzá. Akkor tojásokat ütnek bele, melyek a forrásban lévő levesben keményre főnek. Könnyű nyári eledel.

A füstölt disznólábból, csontos disznóhúsból készült *kaszásleves* egy félmaroknyi, csomóba kötött tárkony belefőzésével ízesítik. Ezt aztán habarással sűrítik. A habaráshoz meglehetősen sok tejet használnak. Pl. egy hatliteres fazék leveshez két liter tejet (lehetőleg nem bólti tejet) használnak a habaráshoz, melyet literenkint 3 evőkanál liszttel sűrítenek. Elsőzör csak kevés tejet tesznek a lisztre, hogy „né légyen csombókos”, ha csomómentesen elvegyült vele, akkor teszik hozzá a többi tejet, majd *habaró kanállal* (nagy fakanál) felverik, s úgy eresztik rá lassan a levesre.

A *komprigulyást* Mészáros Bertalanné disznó-, vagy újabban marhahúsból is készíti. Hagymás zsírba paprikát tesz, majd rárakja a kockára vágott húst, kevés vízzel puhára párolja. Egy másik edényben picike zsíron *megdinsztolja* (megpirítja) az apróra vágott zöldséget. Aztán főlendgi vízzel és puhára főzi. Főz bele kockára vágott krumpelit is. Ha megfőtt, hozzáadja a pörköltet. Sóval, borssal, paprikával ízesíti.

Húsleves készül tulajdonképpen a töltött csirkéből is, melyet éppen ezért *töltött-csirke levesnek* neveznek. A levágott csirkét felfujják, míg tollas a bőre, hogy a bőre följöjjön. Azután kopasztják meg, vigyázva, hogy a bőre ki ne szakadjon, s megtartsa a tölteléket. Aztán kivesszik a belét. A töltelék zsemleléből vagy kenyérből készül. Elmorzsálják, tojásokat ütnek bele (kb. négyet), petrezselyemzöldjét, egy tyúkojásnyi zsírt, piros paprikát, borsot tesznek bele, meg egy csipet lisztet, ami a masszát összefogja. Kézzel összekevergetik, beletöltik a csirkébe, összevarrják, s fazékban szabályos húsleveset főznek belőle. Ha megfőtt, levestésztát főznek hozzá. Metélkét, kockatésztát, vagy ha van, csigatésztát.

Régi hagyományt őriznek a *kásalevesek*, kivált az *árpadarával* (árpagyöngye) főzött *daraleves*, *podlutkaleves* meg a *rizskásaleves*. A daralevesnél külön fazékban fő meg a disznóhús és a dara (gerslinek is nevezik). Ezt, ha megfőtt, kiszűrjük a vízből, kimossák, hogy „né légyen olyan maszatos”, aztán hozzákeverik a bezőccségtelt húsos léhez. Sóval, paprikával, borssal ízesítik. A rizskásával „nincsen móka, de a daralevessel jobban van móka”. Horváth Jánosné a megfőtt árpadarát tésztaszedőn leszűri, egy bádog (pléh bögre) vizet önt rá és átkeveri, hogy ne legyen nyálkás. Úgy teszi a levesbe. A *rizskásaleves*be a szabályos húsleveskellékeken kívül 2-3 négyfelé hasított krumpli, meg zeller és petrezselyemzöldje is kerül. Jóféle és fekete borssal ízesítik, sőt fokhagyma, karalábé is kerül bele. Mikor a hús már a csontjáról leesik, akkor tesznek bele személyenkint egy evőkanál rizst. Ha megfőtt, a húst kivesszik a levesből, felszeletelik és savanyúsággal vagy salátával külön tálalják a leves után. A podlutkaleves kevés árpadarával főzött húsleves, melyhez apróra vágott, metélkeszerű tormalevelet abálnak külön vízben, s ezt leszűrve hozzáteszik a kásaleveshez. Fokhagymás rántást csinálnak hozzá és ízlés szerint ecettel ízesítik.

A *komprilevesek* inkább a téli időszakban készülnek, nyáron a zöldfélék a kedveltebbek. Sokféleképpen készül. Van *rántott*, *habart*, *savanyú*, *édes* és *szalonnás* komprileves a sályi étrendben. Sőt olykor még nokedlit is szagatnak bele. Ezért ezt a krumplilevest *nokédli komprilevesnek* is mondják.

A *zöccségeles* kockára vágott sárgarépa, *gyüker* és karalábé keverékből készült, melyet hagymás zsíron megpirítottak, piros paprikát, borsot téve bele. Vízzel feleresztették, megsózták, majd lebbencstésztát vagy reszelt tésztát főztek bele. Nem sok zöldféléből főztek levest Sályban. Csupán *káposztából*, *paradicsomból*, *zöldbabból* és *tárkonyból*. Legtartalmasabb volt a hordós káposztából disznóhússal főzött káposztale-

ves. Már bőjti étel volt a katolikusoknál a hordós káposztából készült, de csak száraz rántással (lisztlánggal) berántott káposztaleves, melyet csupán *csipetkétésztával* tettek tartalmasabbá. A tárkonyos leves is inkább háború utáni *szegény leves* volt. A tárkonyt sós vízben megfőzték, aztán berántották. „Mikor aztán már javult a helyzet, így beszéltek az asszonyok:

– Mit főztél?

– Én tárkonyt takonnyal!

Mert akkor mán benne vót a disznónak az orra vagy az álla” – emlegeti Sályi Józsefné.

A hüvelyesekből sokféle leves készült, különösen babból. Vagy rántással, vagy habarással készült, de különböző változatokban. Főztek: *szēmésbalevest* füstölt hússal rántva vagy habarva. *Szárazbalevest* habarva. *Tésztás bablevest* rántással, csipetkétésztával. *Fokhagymás bablevest*, és pörkölt hozzáadásával *bagulyást*. A borsólevest lehetőleg disznóhússal főzték, *bezőccségélve* mint a húsleves. Kockatésztát, nokedlit vagy csirketöltelék masszából szaggatott gombócot is főznek bele. Újabban főzik zöldborsóként is a borsólevest. A lencsét is disznóhússal főzik és behabarják. A babot, borsót előző este megtisztították, beáztatták és másnap úgy főzték.

Rendkívül nagy keletjük volt a különböző *tésztaleveseknek*. A lebbencsleves különösen a pásztorok leggyakoribb levese volt. A levestésztát elnyújtották, megszáritották és darabokra tördelték. Ezt főzték bele abba a sós, paprikás lébe, melyet pirított szalonna felengedésével nyertek. Néha a szalonna zsírján előbb megpirították a lebbencset, s úgy engedték fel vízzel. Esetleg kockára vágott krumplit is főztek bele. Szerették a *pérgélt levest*. Kockára vágott szalonnát kisütöttek, zsírján apróra vágott vereshagymát pirítottak, borsot, paprikát tettek bele, s felengedték. Megsózták és tésztát főztek bele. Ugyanígy készül a *reszelt leves* is, azzal a különbséggel, hogy egy tojással gyúrt tésztát (amennyi lisztet felvesz egy tojás) reszelnek bele. A lebbencsleveset ecetesen is fogyasztották.

Sokféle levestésztát készítenek Sályban, mert azt tartják, *mindegyik tésztával más ézű a leves*. A kinyújtott tésztából *metélkét*, *zabtésztát*, *kockatésztát* szoktak vágni, és az apró kockákból csigatésztát csinálnak. Ez a legünnepebb levestészta. Karácsony, húsvét, meg a lakodalmak húslevesének elengedhetetlen levestésztája. Télen *epërlevelet* is vágna derelyevágóval a disznóhúslevesbe. Laskát is tesznek a levesbe. A kinyújtott tésztát a *masina tetejin* (tűzhely vaslapján) megsütik, feltördelik s a levesbe főzik. A füstölt húshoz használnak *szaggatott tésztát* (csipetke) is. 4 tojást, 4 kanál lisztet megszóva összekevernek, egy kis vizet is adnak hozzá és ezt beleszagatják a levesbe.

A *vakcsiga* kéttojásos tésztából készül. A szokottnál egy kicsit vastagabbra nyújtják a tésztát, kockára vágják és a reszelő hátulján átnyomkodják. Húsleveshez főzik.

Nyáron, nagy melegben kedvelik a gyümölcsleveseket. Ki rántva, ki habarva készítette. Télen főként aszalt gyümölcsből, lisztlánggal készítették.

Tejből készült a *tejleves*. A felfőzött tejet sóval, cukorral ízesítették. Metélt tésztát főztek ki vízben, leszűrték, s aztán ráöntötték a tejet. Horváth Jánosné *zsëndicelevest* is főzött a két világháború között. „A juhsajt készítése után maradt juhsavót fél kellétt főzni és a *só-ézit* megadni. Kész is vót a *zsëndiceleves*. Ez mán nagyon szegény eledel vót!”

b) Kásák

Főztek *tökkását*, *kukoricakását*, *árpakását*, *kását hús mellé* és *kacsás kását*. Meg a tejnél említett *tejbekása* ide is sorolható.

Sályi Józsefné szerint a *tökkását* „a háború utáni nicstelen világban csinálták. A sütőtököt megfőzték, leszűrték róla a levét. Villával feltörték és tejet öntöttek rá.” A *kukoricalásához* egy liter vizet tettek fel főni. *Bezöccsögölték*, kolbászt, sót tettek bele. Mikor megfőtt benne a zöldség meg a kolbász, akkor lassan, keverés közben engedték bele a kukoricalisztet, míg be nem sűrűsödött. Kitálalták, a tetejére piros paprikás, hagymás zsírt tettek. *Köleskásával* is csinálták. A *kásához* Kovács Károlyné másfél liter vizet tett oda főni. Tett bele egy kanál zsírt. Mikor a zsíros víz főtt, sót tett bele, és egy findza kását. Főzés közben megkevergette, hogy oda ne égjen. *Kacsás kásához* is ezt használta. Ahhoz aztán rátette a kacsá megfőtt nyakát, szívét, zúzóját, máját, lábát és megszórta kacsatepertővel. A kását sült hús mellé is adták.

c) Főzelékek, mártások

A főtt ételek között alig szerepelnek főzelékek. Csaknem azt lehet mondani, hogy hiányoznak is a sályi ember táplálkozásából. *Sárgarépa csuszpajzot* Mészáros Bertalané szerint „a régi öregék főzték inkább. A sárgarépát megtisztították, karikára vágták. Vízen megfőzték. Egy kis sót tettek bele. Mikor megfőtt, akkor sűrűre behabarták.” Ezenkívül csak Sályi Józsefné említette mint böjti ételt az *aszaltgyümölcs-főzeléket*. „A megfőzött vegyes aszaltgyümölcsöt zsír nélküli rántással, lisztlánggal berántották.”

Főzelék helyett inkább mártásokat főztek. Ezek annál többféle anyagból készültek. Főztek Sályiban *sóska-*, *gyümölcs-* (különbféle gyümölcsökből), *aszaltgyümölcs-*, *ribizli-*, *büszke-* (egres), *alma-*, *birsalma-*, *paradicsommártást*, meg *tormamártást*. A sóska-t vagy vízbe főzik, berántják és be is habarják, vagy először kevés zsíron megdinsztolják, aztán eresztik fel vízzel és behabarják. Sót, cukrot is tesznek bele. A gyümölcsmártást *ciberének* is nevezik. A gyümölcsöt megfőzik és behabarják. A paradicsommártás úgy készül, mint a paradicsomleves. A paradicsomot megfőzik, átpasszírozzák, és sűrűbb habarást kap, mint a leves. Ízlés szerint sót, cukrot is tesznek bele.

Kocsis Józsefné Horváth Zsuzsanna szerint (1902) a tormamártáshoz a megtisztított tormát megreszelik. Egy kis rántást pirítanak, s mikor az halványsárga, beleteszik a tormát, és egy kis tejfellel, tejjel felelesztik. Egy kis ecetet, egészen kevés cukrot is adnak hozzá. „Disznóöléskor nagyon finom a disznóhúshoz!”

A mártásokat leginkább a levesben főtt húsokhoz szokták fogyasztani.

d) Húsételek

A húst leggyakrabban főthűsként fogyasztják. Így nem kell levest is meg húst is külön készíteni. A főtt húst vagy magában, vagy töltött hús masszájából főzött gombóccal meg a levesben főtt zöldséggel, vagy mártással fogyasztják. A töltött csirkét nemcsak levesben főzik meg, hanem fedő alatt megsütik. Említettük a dagadó töltését is. A sült hús úgy készül, hogy hagymás zsírt készítenek, piros paprikát, erős paprikát tesznek bele, meg egy kis paradicsomot. Mikor a hagyma világosra megpirult, akkor teszik bele a fűszereket, majd a húst. Megsózzák, kevés vizet tesznek alá, fedővel befedik és addig sütik, míg meg nem puhul. Sütőben nem nagyon szoktak húst sütni, mert azt tartják, hogy abban szárazabb. Csak disznóöléskor a kövérebb húst sütik sütőben. Az oldalast szokás kolbással együtt is sütni. Ha megsült, kivesszük a levéből, és hosszúra vágott krumplit is főznek még benne, s ezzel együtt találják az oldalast meg a kolbászt. Ezenkívül még pörköltnek szokták a húsokat elkészíteni (fentebb részletesen leírtuk). A pörkölt höz leginkább nokedlit szaggatnak.

e) Körítések

Ezekből ismét gyéresebb a választék. A húshoz az említett gombóc és mártások mellett legtöbbször krumplit főznek. Leginkább hosszúra vágva vízben megfőzik. Eset-

leg a sült hús szaftjában főzik meg, hogy ízletesebb legyen. Krumplipirét is szoktak készíteni. Régiesebb készítési módja az, hogy a sós vízben megfőtt krumplit puhára feltörik. Kacsaszírral leöntik, s megszórják kacsatepertővel. Újabban szokás tejjel is felverni a megtört főtt krumplit. Legújában jelenik meg a rizs is. Ezt a második világháború előtt nem használták, mert drága volt. Pénzt kellett érte adni.

A krumplit szeretik paprikáskrumplinak is készíteni, kivált ha egy kis sült szalonna, sült kolbász vagy sült oldalas is kerül rá.

Disznóhús mellé körtésnek szeretik a párolt káposztát meg a podlutkát.

f) Galuskák, gombócok

A századeleji sályi táplálkozásban (sőt még napjainkban is) rendkívül fontos szerepe volt a kifőtt tésztáknak: *galuskáknak, gombócoknak*. Már az iskoláskorú leányokat tanították gyúrni. Kocsis Józsefné (1902) is visszaemlékezik, hogy „még iskolába jártunk, mikor már kellett gyúrni a tésztát. Egy kis hosszúkás teknőbe beletettünk két jó marék lisztet, beleütöttünk vagy két tojást, néha többet is. Egy kis langyos vízzel jó keményre összegyúrtam. Aztán gyúródéskára tettem, gyúrtam egy kicsit. Mikor elnyúlt, a végét félhajtottam, megint gyúrtam, megint félhajtottam. Így ment, míg csak jól ki nem vót dógozva. Aztán gyött a tészta elnyújtása. Először *sikálóval* (sodrófa) nyújtottuk, vékonyítottuk, míg rá nem lehetett csavarni a sikálóra. Mikor rá lehetett csavarni, körbe körbe megnyújtottuk, hogy kerek legyen, aztán félvagtuk.”

A tésztát sokféleképpen vágják fel. *Máknak, diónak* szélesebb, a *túrónak* vékonyabb metélt kellett. A *káposztásnak szabógallért* vágta, „szélesebb metéltet, kicsit slégan”. *Derelyéhez* a levél tésztát ketté jegyezték. Egyik felére kis csomókban kirakták a lekvárt (szilvalekvár), akkor áthajtották rá a tészta másik felét, rányomkodták és derelyevágóval nagy kockákra elvagták. Készítettek *nyúlfület* is. A tésztát nagyobb kockákra vágta, a két szemközti sarkát összenyomták. Kifőzés után zsírt vagy vajat tettek rá, aztán túrot meg tejfölt. Nagykockát vágta káposztás tésztának is. Kifőzés után másképp zsírozta a különböző galuskákat. A mákos-dióst zsírral, a túróst sült vajjal zsírozta. Készítettek *sonkás tésztát* is. A kizsírozott tepsi aljára egy sor metélt tésztát (kifőzve) tettek, erre apróra vágott sonkát hintettek, rá újra egy sor tésztát tettek s a tetejét tejföllel megkenték. Sütőben megpirították. Készítettek *tőött galuskát*. Egy zománcos tepsit zsírral kikentek. Tettek bele egy sor kifőtt metéltet. Rákentek egy sor szilvalekvárt. Erre megint egy sor tésztát borítottak, rá cukros diót hintettek. Aztán megint tészta került rá, s a tetejére dió. Ezt is megpirították egy kicsit a sütőben. A grízes galuskához a grízt zsíron egy kis cukorral együtt megpirították, kevés vízzel felelesztették, s így tették a galuskára. Nagy kockára vágott galuskára tettek megreszelt, megsózott és zsíron pirosra dinsztolt káposztát, vagy hajában megfőtt, bő pirospaprikás, hagymás zsírral összekevert krumplit. Háború után még *rántásos galuskát* ettek. Mivel nem volt mit tenni a tésztára, rántást pirítottak és azt tették rá. A túrócsuszához szalonnatepertőt sütnek ki, s arra szedik a kifőtt galuskát. Túró, tejfelt tesznek rá. A derelyét nemcsak lekvárossan, hanem *kaprosan* is készítik. Töltelékje hajában főtt, megtört krumpliból készül, melynek ízesítése apróra vágott, zsíron pirított hagymával, apróra vágott kaporral történik. Ebbe 1 tojást és egy kis cukrot is kevernek.

Főtt krumplit liszttel összegyúrva nyerik a gombóc tésztáját, melybe szilvát, vagy télen szilvalekvárt tesznek. Ha hosszú rudakat sodornak belőle, és kis, 3 cm-es darabokra elvagdadják, *nudli* lesz belőle. A gombócot is, nudlit is kifőzés után pirított zsemlyemorzsaiba forgatják. Van olyan ház, ahol gombócot és nudlit nem főznek külön, hanem együtt. A tészta egy részéből gombóc, a másikkól nudli készül. Szoktak túrósgombócot

is főzni. A túrót villával áttörük, grízt és tojást tesznek bele, összekeverik, gombócokat formálnak belőle. Forró vízben kifőzik, sült vaját és zsemlyemorzsát tesznek rá.

g) Sült tészták

A sült tésztáknak is nagy szerepük van a táplálkozásban. Ezek egy része zsírban sül ki, mint a *palacsinta*, *tarkedli*, *kótes* meg *nem kótes herőce*, *pampuszka* (fánk), a szilvalekvárral ízesített *puffancs*. A palacsintatésztába is élesztőt tesznek.

Régi hagyományt őriznek a kukoricalisztből készült *zsámiska*, *görhe* és *málé*. A *zsámiska* úgy készül, hogy forró vízbe kavargatás közben lassan beleeresztik a megszitált kukoricalisztet. A vízbe sót is tesznek. Mikor puhára fő, egy kanállal kiszaggatják egy tálra. Hagymás zsírt tesznek rá. Túróval, kolbásszal is nagyon jó. A *görhéhez* este tejjel megöntik a kukoricalisztet. Reggel zsírt tesznek bele, esetleg még kukoricalisztet, hogy keményebb legyen, cukorral, sóval ízesítik. Nagyobb pogácsákat formálnak belőle és tepsiben kisütik. Hasonlóan készült a *málé* is, csak ennek hígabb masszáját egybe öntik a tepsibe. Erről még rigmus is maradt:

*Görhe, málé, sütemény,
Apád sē vót vőlegény!*

Kelt tésztából sütötték a perecet, melyet *kémence főggyin* sütöttek meg. Nagypén-tekre mákkal sütötték meg, természetesen zsír nélkül. Ízesítették mézzel is. Ekkor *mé- zesperec* vagy *mézesguba* volt a neve. Kaszásleves után a megszáradt sült perecet kevés sós vízzel leöntve, sült vajjal és túróval megszórva fogyasztották.

Horváth Jánosné *krumplizsámiskát* is gyakran készített, következőképpen: „Mégpucoljuk a komprit, kockára vágjuk. Egy kis sós vízben megfőzzük, lészűrjük, áttörjük liszttel. Egy lábasha' vizet főzünk fel és a liszttel összekevert komprit beleborítjuk. Egy kicsit megfőzzük. Aztán lēhúzzuk a sparhét szélire, habarókanállal törjük, míg szép sima nem lesz. Aztán kanállal kiszaggatjuk egy tálba. Tészünk rá tepertőt vagy friss túrót.” A *krumplilángos* tört krumpliból-lisztből összegyúrt tésztából készül, melyhez se vizet, se tojást nem tesznek. Kis darabokra vágják, kerekre sikkálják és a masina (tűzhely) tetején megsütik. Tetejét zsírral megkenik. Megsózzák vagy megcukrozzák.

Különösen két kelt tésztából készült süteménynek volt nagy jelentősége (még van most is): a *kalácsnak* és *túrósbélesnek*.

A kalácshoz 3 kg lisztet, 25 dkg cukrot, 10 deka vaját (újabban margarint, régebben zsírt vagy olajat is használtak hozzá), élesztőt, 2 tojást vettek. A lisztet cukorral elvegyítették. Az élesztőt kevés tejben *fēlfuttatták*, aztán lassan hozzáadagolták a liszthez. Majd tejjel fokozatosan feloldották a lisztet és dagasztani kezdték. Mikor félig már ki van dagasztva a tészta, akkor teszik hozzá a vaját vagy margarint, s utána fél óráig kelesztik. Újabban, hogy *cifra lēgyēn a kalács*, a tészta egyik részébe egy kis kakaót tesznek s a barna meg fehér részt feltekerik. Ezután még fél órát hagyják kelni és utána sūtik. Vagy lábasha, vagy cakkos kalácssütő tepsibe teszik és úgy sūtik. Ebből a tésztából készül a lakodalmi fonott kalács is. A tésztát megfonják, kör alakúra formálják, s a közepébe poharat tesznek, hogy ne keljen össze, mikor kisül, rá lehessen tenni a borosüveg nyakára (Mészáros Bertalanné).

Jellegzetes ünnepi tészta a *túrósbéles*. Horváth Bertalanné Kocsis Zsanét (1927) így mondja el készítését: „Bélestésztának 4-5 személyre fél liter lisztét vészék. Langyos savóval vagy aludttejjel bedagasztom. Így puhább lesz, mintha édestejjellel dagasztom. Mikor jól bedagasztottam, egy decinyi édestejet melegíték, cukrot, élesztőt tészék bele.

Mikor ez *fölkel*, a bedagasztott tészta közepébe egy kis gödröt csinálók a kezemmel és beletészem az élesztőt. Egy kicsit elkeverem. A tésztába két félmarék sót, két kanál cukrot és 1-2 tojást teszék. Akkor megint hozzáfogok dagasztani. Mikor a tészta már jól elválik a kézfejtől, akkor még egy kanál zsírt is beledagasztok. Hajtogatom, dagasztom. Mikor a kezem megfeszül a ráragadt tésztától, akkor jó a dagasztás. Lélisztézem, lëtarokom szakajtókendővel. Be is takarhatjuk még valamivel, hogy melegén lëgyën. Aztán megkel. Ezalatt elkészítëm a tötélékët. Hajába komprít főzök, komprítörövel megfötöröm. Jól lëcsurgatott túróval összekeverem. Aztán megadom a só-ézit. Utána teszék bele cukrot, nyári időbe' gyënge, megvágott kaprot, tejfëlt, tojást. Ezekkel összekeverem. Megízlelëm, elég édes-ë, sós-ë? Ami kell, még teszék bele. Télbe' nincs kapor. Ilyenkor citromhajat reszelék bele vagy fahéjjal ízesítëm.

Közben megkel a tészta. Kis cipókat szaggatok belöle a gyúrotáblára. Elnyújtom olyanokra, mint a komprilángos. Mindëgyik közepire teszék a túros tötélékből, egyformán elosztva. Aztán kézzel elkenëm. Akkor a tészta széleit öt felöl behajtom a túros tötélékre. Befütöm a kemëncët. Egy tojást fëlverék, megkenëm a tojásba mártott *kenőtajuv*al (kenőtoll) a belësek tetejét és sütölapáttal berakom a kemënce fenekére. A kemënce fődjin süli ki a belës."

Bëlestésztából még többféle sülttészta készül. Így a *mákoskürt*, *dióskürt*, *túrosbatu* (túróstáska), *lëkvárosbatu*. Kedvelt sályi sütemény volt még a *szalagória*. Hozzávaló: 3 findzsa liszt, 1 findzsa cukor, tojásnyi zsír, 3 tojás. A findzsa cukrot, zsírt, tojást habosra keverték. 2 deka szalajkát (szalagóriát) egy deci tejben *fëlfuttattak*. Tejet melegítettek és beletették a szalagóriás tejet. Ezt aztán hozzátették az előbbi masszához, majd hozzáadagolták a lisztet. Még egy kis tejet is vegyítettek hozzá, hogy *könnyen nevelhető lëgyën*. Félhold formájú szaggatóval kiszaggatták, tepsiben kisütötték. A tetejére kristálycukrot szórtak (Mészárosné).

4. Fözéshez használt fűszerek, ízesítők

Só, bors (kétféle fajtáját használták: jóféle bors vagy fekete bors, meg szegfű bors), keménymag, majoránna, babërlevél, sáfrány (régen), szegfűszeg, tárkony, vanília (süteményre). Ezt cukor közë tették, az átvette az ízét, illatát, s ezt a cukrot szórták a süteményre. Fahéj, ez tejbegrízre is jó volt. Petrezselyem zöldje, borsfű (iborka ízesítésére), kapor, méz (nagy szó vót ezëkelött, ha a háznál méz vót!), cukor (az is vót, ha nem sok is), mazsola (kalácstésztahoz), kakaó (csak újabban van, a kalácsot színesítik kakaós kávéval). Régebben (még a harmincas években is) kakaó, csokoládé ismeretlen volt. Citrom (úgy 1945 óta használatos a faluban). Káposztalé (a hordós káposzta leve), ecët (a második világháború előtt inkább házilag csinálták. (Ecëtágyat készítettek törkölyből úgy, hogy egy négyliteres üvegfazék aljára 4 ujjnyi törkölyt tettek, arra bort öntöttek és az megëcëtësëdett.) Teát 45 előtt csak orvosságnak főztek gyógynövényeköl vagy *égetett cukorból*. A cukrot megpirították, felengedték vízzel és megitták. Ezt is inkább köhögës ellen használták, tehát inkább orvosságnak, mint tápláléknak tekintették.

Ízesítönek használták a mákot, diót, lekvárt, túrot, tejfëlt, gomolyát (juhászoktól vették, elég ritkán, más sajtot nem is ismertek), aluttejet, sárgarépát (a húszas években nem volt piros paprika. Megreszelték a sárgarépát, zsírban megpirították, a leves levéllel felengedték, és ezt tették a leves tetejére. Ettől lett szép a leves színe.) A céklát, tormát hús mellé adták. A gyümölcsöket nemcsak nyersen fogyasztották, hanem ízesítöül is szolgáltak bizonyos ételek készítésében (pl. a szilvából gombócot főztek meg lekvárt, s a lekvárral is tésztát ízesítettek, az almából almás tésztát sütöttek).

5. Tartósítás

A húst füstöléssel meg zsírban lesütéssel tartósították. A gyümölcsből még a húszas években nem főztek befőtteket, csak aszalták és lekvárnak főzték. Később, úgy a második világháború táján terjedt el a gyümölcsök tartósítása szirupban (a birsalmé mustban, melyet felfőztek a birsalmával és szalicillal tartósították), főként azért, hogy télen mártásokat főzzenek belőlük.

Fontos volt az *iborka* eltevése savanyúságnak a húsok mellé. Főleg ecetesen tették el. A megmosott uborkákat üvegbe rakták, közé kaprot, tormát tettek, meg egy kis zöldpaprikát. Két rész vízhez egy rész ecetet tettek, tetejére szalicilt és lekötötték. Volt, aki fel is forralta a vizet, volt, aki nem. Úgy is elállt. A savanyításhoz *borsfűt* vagy *vasfűt* is használtak. Hasonlóan rakták üvegbe, mint az ecetes uborkát, csak az üveg tetejére borsfűt vagy vasfűt tettek. Hólyagpapírral lekötötték, komorába tették s ott kiforrott. A borsfűtől jól megsavanyodott. Az uborkát ecet nélkül, vizesen is szokták eltenni. Az üvegbe rakott (kaporral, tormával kevert), sós vízzel leöntött, lekötött uborkát 8–9 napig félárnyékba tették, ahol megérett, s letisztult. „Olyan éze vót, mint nyáron a kovászos iborkának.”

A téli időszak táplálkozásában nagy szerepe volt a *hordós káposztának*. Késő ősszel történt az eltevése. A hordó aljára gyalult káposztát tettek, közé borsot, keménymagot, hüvelyes paprikát. Erre a rétegre káposztafejeket helyeztek. Torzsáikat kivágták, a helyére sót, keménymagot meg borsot tettek, hogy beleérlelődjön. A kivágott torzsát nem tették a hordóba. Ezt a gyerekek rágták, fogyasztották. 4–5 káposztafejet helyeztek a gyalult rétegre. Ez elég volt egy télre, mert egy fejről 20 vagy annál több *laput* is le lehetett szedni. Így ennyi káposztafejből kb. 100 db töltöttkáposzta készült. A fejekre megint gyalult káposztát szórtak. A rétegeket aztán meg is taposták, míg csak levük nem jött. Mikor készen volt a taposás, a káposzták levét eresztettek, akkor szakajtókenődöt tettek a hordó tetejére, arra deszkát, s azt kővel lenyomatták. Később készítették csavaros tetejű káposztáshordókat, ahol csavar segítségével lehetett a deszkát a káposztára szorítani. A hordót először langyos helyen tartották, hogy meg tudjon érní. Azután kitették a komorába vagy a pincébe.

6. Régi konyhaedények

„Nagyanyámék, nénémék még cserepfazékba is főztek – emlékszik Sályi Józsefné. – Lapos cserepfazékba főzték a húslevest. Abba jobb ízű vót, mint a zománcos edénybe, mer’ lassan főtt. Lábos is vót cserépbül három lábbal. A vizet kantába vitték (cserépkorsó), abba nem melegedett még a víz. Vótak nagy, vasból öntött fazékok, még lábasok. Még most is használók öntött lábast. Lévészem a masinárul a karikát, a helyébe beleeresztem a tűzbe az öntött lábast. Ebbe hamarabb felfő, amit főzők.

Vót négyzögletés *cserepbutykosunk* is. Négyzögletés vót, de füle is vót, mint a csészének. Nem vót még üveg akkor. A lisztét még zsupból font *lisztés kobózba* tartották.”

7. Étrend

Reggeli–vacsora

A család minden tagja ugyanazt az ételt ette. A gyerekek se nagyon kaptak mást, mint a felnőttek. Reggelire rendszerint szalonnát ettek, s bort ittak rá. Legfeljebb a gyerekek kaptak árpakávét vagy újabban tejet (40-es évektől). Ha nem volt szalonna, akkor egy kis kenyeret ettek, vagy sült krumplit. Télen különösen szerették a fagyos szalon-

nát, ecetes vereshagymával. Ezt ettek fonóból hazamenet is. Vacsorára mindig az ebéd-ről meghagyott *maradék* volt. Lehetőleg úgy főztek, hogy abból estére is maradjon.

Ebédék

Hétfő Habart bab, túrós tészta

Kedd Komprileves nokedlival, palacsinta

Szerda Laposborsó leves, paprikás kompri

Csütörtök Húsleves (télen disznóhúsból, nyáron baromfiból), pampuszka vagy puffancs

Péntek Rántott bab vagy tészta bab, tarkedli

Szombat Lebbensleves (hogy vasárnap szépek légyünk!)

Vasárnap Húsleves, pörkölt nokedlivel vagy rizskásával, esetleg a pörkölt helyett csak főtt hús mártással. Kora tavasszal sóskamártás, nyár elején büszke- vagy ribizlimártás. Télen paradicsommártás.

Vasárnap sütemény is volt: béles, mákoskürt, dióskürt.

8. Ünnepek étvendje

Ünnepeken általában bőségebb és változatosabb volt az étkezés, vagy pedig az ellenkezője is jellemző volt, a naptári év egyes szakaszaihoz bőjtöt írt elő az egyház. Ennek megfelelően elég nagy volt a különbség a falu katolikus és református rétegének ünnepi étvendjében.

A katolikusok adventi és karácsonyi étvendjéről így emlékezett Sályi Józsefné: „Advent első vasárnapján (karácsony előtt négy héttel) ugyanúgy bőjt kezdődött, mint húsvét előtt. Azért az adventi bőjtöt megelőző napokban igyekeztek jól főzni. Ha ilyenkor vendég érkezett, akkor birkát vágtak. Adventbe reggelire legtöbbször komprit sütöttek, vagy lékváros kényeret ettek. Ebédre bableves vót szárazrántással. Odatették sós vízbe főni a babot. Egy kis fokhagymát tettek bele, hogy ízesebb légyen, aztán lisztlánggal berántották. De néha főztek zöccsögös bablevest is. Ebbe nem vót rántás, csak csipétketészta. Aztán csináltak lékváros tésztát vagy mákos tésztát, de zsír nélkül. Vacsorára déli maradék volt. Ha nem maradt ebédre sémmit, akkor komprit sütöttek.

Karácsony vigiliáján (dec. 24.) sovány ebéd vót. Olyan hely is akadt, ahol nem is igen ettek éjfélig miséig. Legféljebb sütöttek egy kis komprit, és amikor éjfélig misérül hazagyöttek, akkor ettek. Főtt étel akkorra sem vót, csak ünnepi sütemény. Karácsony szombatjára legtöbb helyen *gubát* sütöttek. Két kiló lisztet két déka élesztővel még langyos vízzel bedagasztottak. Mikor megkelt, elnyújtották hosszába és perecéket formáltak belőle. Tepsibe tették és kőmencébe megsütötték. Aztán elvagdalták, beletették egy lyukas tálba, forró vízzel leöntötték. Ettől megduzzadt. Szórtak rá cukros, darált mákot. Sok helyen ez vót a karácsony vigiliali étel. Estére már megsült az ünnepi kalács, mákos patkó, diós patkó. Éjfélig mise után ebből már lehetett enni. Karácsony első napján bundapájinkát (gabonapálinka) mézeltek, és mézes pájinkát ittak. Ebédre levágtak egy tyúkot. Húsleves vót csigatésztával, utána főtt hús valamilyen mártással. Karácsony másodnapján birkahússal vót töltöttkáposzta, a csontosábul még leves.”

A reformátusoknál karácsony szombatján nem volt bőjt. Rendes hétköznapi étrend volt. Ellenben még este elkészítették karácsony első napjára a töltöttkáposztát, hogy akkor ne kelljen főzni.

Szilveszterkor a katolikusoknál megint guba volt, de akkor nem mákkal, hanem mézzel ízesítették. Újévkor csak disznóhúst volt szabad enni, „mert az befelé túr. Aprólékfélét nem, mert az még kifelé kapar és elviszi a szerencsét. Karácsony még újév azaz *nagy* és *kiskarácsony* között kását még babot nem vót szabad enni, mert azt tartották,

hogy attól kilisésék (pattanásosok) lesznek.” A reformátusok is tartották ezt a szokást. Azt is tartották a régiek, hogy karácsonykor, újévkor sült tököt kell enni, mert akkor lesz sok pénzünk.

A farsang vízkereszttel kezdődött és húshagyó kedd éjféljével befejeződött. „Ha farsang alatt nem tudott a jány férjhez menni, akkor szidták a papot, hogy rövidre szabta a farsangot.” Farsangkor az asszonyok is látogatták egymást. „Fogták a guzsalyat, oszt’ mentek egymáshoz fonni. Viszont annak is vissza kellett gyönni látogatóba, akinél vótak.” Akkor sült a pampuszka (fánk), herőce és azzal kínálták egymást. Balázs napján (febr. 3.) szokták vinni a gyümölcsöt szenteltetni, akinek még volt. „Ebből az édesanya egy-egy cikkét vágott a gyerekeknek, úgy osztotta széjjel.”

Hamvazószerdától húsvétig tartott a nagyböjt, de csak a katolikusok tartották. A reformátusoknál csak nagypénteken volt böjti ebéd. Ilyenkor mákos gubát ettek. A katolikusok étkezésében azonban igen régi böjti ételek is fennmaradtak. Ilyen régi böjti étel volt a *korpacibëre*. Ezt hamvazószerda és húsvét között, akkor is szerda-péntek-szombati napokon készítették. Hamvazószerdán még a fazekat is kilúgozták, kiforrázták, hogy zsír még abban se legyen. Mert böjtben hús és zsír nélkül volt csak szabad főzni. Csak a második világháború után engedélyezte az egyház, hogy böjti időben is lehessen zsírral főzni. „A korpacibëre úgy készült, hogy a korpát este lëforrázták és a kémencére tették. Ott a leve megsavanyodott. Mikor megsavanyodott, akkor lëszúrték. Száraz rántást készítettek (csak a lisztet magáiban pirították meg zsír nélkül), oszt’ korpalevel fëleresztették. Ebbe is gyúrtak tészta, elnyújtották, megsütötték laskának, és ezt tördelték bele. Csak a nagyanyám főzött korpacibëret, édesanyám már nem – emlegeti Sályi Józsefné –, mert az *nagyon éhës leves vót* és a gyerekek nagyon sok kényeret ettek utána. Így többre került, mintha olyan ételt ettek vóna, amivel jobban jóllaknak.” Böjti étel volt a kukoricakása is. A vizet bezöldségelték, krumplit tettek bele, s ha megfőtt, kukoricalisztet engedtek bele. Aztán egy kis olajban pirított hagymát tettek a tetejére, vagy a tányéron szëtterítették és tejet öntöttek rá. Böjti étel volt a zámiska is.

Ma már zsírral is főznek böjtben. De aki ragaszkodik a böjthöz, az inkább habart babot vagy lencsét főz.

Húsvét első napján a katolikusok sonkát, kemény tojást és fehér kalácsot vittek a templomba megáldatni. Mikor hazajöttek, akkor a családfő az asztalhoz ült, az anya fel-tálalta a megáldott ételeket, s ezekből a család minden tagja evett. Ezzel szünt meg a böjt. Étél előtt és után mindig imádkoztak. Étél előtt ezt mondták:

*Édës Jézus, légy vendégünk,
Áldd még amit adtál nekünk. Ámën.*

Étkezés után:

Hálát adunk az Úrnak, mert ő jó és örökké tart az ő irgalmassága.

Volt egy hosszabb étel előtti imádság is:

*„Mindëneknek szëmei tërëád néznek. Tëbenned bízunk Úr Isten. Të adsz nekünk
eledelt alkalmas időben. Të emeléd fël szënt kezedet és betöltesz mindën élölényt
a Të áldásoddal. Ámen!”*

Húsvétra katolikusok, reformátusok egyaránt sütöttek kalácsot, diós és mákos patkót, meg kocsonyát főztek.

Ünnepi alkalomnak számított a disznóölés is. Ilyenkor reggelire hagymás zsíron megabált vért adtak. Ebédre gulyáslevest vagy savanyú levest főztek, húst sütöttek, melyet párolt káposztával fogyasztottak. Vacsorakor volt aztán valójában az ünnepi étkezés. Ilyenkorra vendégeket is hívtak. A vacsora mindig csigalevessel (húsleves

csigatésztával) kezdődött, melyet kakasból vagy kappanból főztek, de egy kis disznó-húst is tettek bele gerincből, oldalasból, vagy az első lábából levágott csontos részből, az ún. *katikönyökből*. Utána következett a főtt hús uborkával, majd töltöttkáposzta, hurka, kolbász és sült pecsenye. Vacsorára *hájas bogácsát* is sütöttek. Vacsora közben, meg utána is aztán ment a poharazgatás.

Az élet legünnepig alkalma a lakodalom volt. Ehhez készült a leggazdagabb, szinte pazarlóan gazdag ebéd és vacsora. Pl. Mészáros József és Horváth Judit 1977. júl. 12-én tartott lakodalmához a következő anyagokat használták fel:

„A menyasszonyos háznál, Horvát Bertalanék portáján az ebédhez levágtak egy hárommázsás disznót, 80 darab aprólékot (baromfit). Az ebéd elkészítéséhez felhasználtak 400 Ft áru fűszert, éspedig: borsot (szegfűborsot, jóféle borsot, darált gömbölyű borsot), sót, piros paprikát, házi őrlött paprikát, majoránna, szegfűszeget. Kb. 25 fej káposztát 500 darab töltöttkáposztához. Főztek 4 üst húsleveset, két üst töltöttkáposztát. 13 és fél kilogramm csigatésztát, 40 kg rizst. A süteményekhez liszt, tojás, cukor, zsír, vaj, csokoládé kellett. Elfogyott 10 liter kisüsti pálinka, 2 hektoliter bor, 800 üveg sör, 1000 üveg márka. Azonkívül 2000 forintért vásároltak kendőket, surcokat a szakácsasszonyoknak, felszolgálóknak. Edényeket, evőeszközöket a mezőkövesdi kölcsönzökből hoztak 300 személyre. Az étrend a következő volt: húsleves csigatésztával, főtt húsok, töltöttkáposzta, paprikás hús rizzsel, sütemények, torták.

A vacsora a vőlegényes háznál volt. Levágtak egy 180 kilogrammos disznót, 50 tyúkot, 5 kakast. Hurkát főztek 30 kg kásából. Vásároltak még 20 kg belsőséget, 20 kg oldalast. A segítőknek már a lakodalom előtti napon gulyásleveset adtak ebédre, a lakodalom napján lagzis levest egy darab hússal. Este pedig a 300 főnyi násznépnek, vendégeknek vacsorát adtak. A húsleveshez főztek 10 kg csigatésztát. A hús mellé 8 kg csőtésztát. Krumpli, zöldségfélék kerültek a háztájiból. Vásároltak fűszereket, csomagoló papírt a sátor asztalaira, krepp papírt 300 forintért. Vettek négy hektoliter sört, 150 liter bort, 300 üveg márkát. 1000 Ft volt ide is az étkezés költsége. A segítőknek vettek 20 db kötényt darabonként 56 Ft-ért. Ruhát a két főző asszonynak meg a két keresztanyának, az idősebb segítő asszonyoknak 6 fejkendő, 5 öltözet ruhát. A vacsora étrendje: húsleves csigatésztával, főtt hús savanyúsággal, fejes salátával, töltöttkáposzta, fasírozott, sült hús, sütemények, torták. Éjfélkor a menyecsketánc után pálinka, sült hurka, kolbász és pogácsa.

A haláleset is a szokásostól eltérő főzést követelt. „Ha halott van a családba, akkor az asszony igyekszik jól főzni, mert ilyenkor a sírásóknak is kosztot kell adni. Régen (húszas évek) »étkek-bérék« volt a sírásóknak. Tyúkot vágtak, sonkát főztek, azt adták nekik, ami a legjobb, nehogy szó érje a ház elejét! Reggelire pálinkát, szalonnát, kolbászt adtak. Ebédre húsleveset, főtt húst, sült húst nokedlival, újabban rizzsel. Régen te vagdalt gombócot is adtak a hús mellé. Meggyúrták a tésztát jó keményre és késsel összevagdalták olyasmire, mint ma a tarhonya. Vacsorára töltöttkáposztát, sonkát, káposztátésztát adtak, kinek mire tellett. A sírásókat a temetés után is ellátták vacsorával. A sír behúzásánál segédkezőket pedig pálinkával, kenyérral kínálták meg.”

A NŐ ÉS A CSALÁD A FALUKÖZÖSSÉGBEN

NAGY GÉZA

1. A TERHES ASSZONY A CSALÁDBAN

Amikor a lánynak bekötötték a fejét, férjhez ment, egy új családba, egy új közösségbe került. Karcsán ugyanis általános szokás volt, hogy a fiúgyermek mindig a szülői házba vitte a menyecskét. A lánygyermek tehát mindig elkerült a szülői háztól, hacsak nem egyedüli lány volt, akkor a szülei vőt fogadtak hozzá. De ezt tették azok a szülők is, akiknek a családjában csak lánygyermek születtek. Ha ugyanis a lányos háztól elkerültek az idősebb lánytestvérek, a legkisebbik lány mindig otthon maradt. Hozzá vőt fogadtak a szülők.

A menyecskének tehát nemcsak a szülői házból vitt szokásokat kellett megtartani, hanem meg kellett tanulnia a férje családjában levő szokásokat, és mindenkor alkalmazkodni is kellett hozzá. Szerencsére a családokban levő szokások nem sokban különböztek egymástól, kivéve, ha a menyecske más vallású családba került.

Amíg az anyós élt, a menyecskének nem volt beleszólása a házi dolgokba. Azt kellett tenni még a saját gyermeke nevelésekor is, amit az anyós mondott. Sőt, amíg gyermeke nem született, addig nem is volt igazán teljes jogú családtag.

Amikor az új asszony férje házához került, a hozományként vitt ruhaneműt, bútort, esetleg szarvasmarhát viszont úgy kezelték új családjában a gyermeke megszületéséig, mint az ő kizárólagos tulajdonát. Ha pedig földet is vitt a házasságba hozományként – bár ez csak igen ritkán történt meg a nagycsaládos rendszer idején –, akkor a föld termésével teljes egészében az új asszony rendelkezett annak ellenére, hogy a család dolgozta meg a földet. A ruhaneműt, a bútort sem használta a család, a tehénnek is csak a hasznát tartották meg. Ezt az eljárást természetesnek tartották, mert mi volt a biztosíték arra, hogy gyermeke születik az új asszonynak? Vagy mi történik akkor, ha az asszony még gyermektelen, s a férje valamilyen tragikus esemény következtében meghal? Esetleg mi lesz akkor, ha hosszabb idő elteltével sem születik gyermek? Azt ugyanis természetesnek tartották, hogy ha hosszabb idő elteltével a menyecske nem esik teherbe, illetve gyermeke nem születik, bármelyikük megszüntetheti az életközösséget.

Ha az asszony fiatalon özvegyen maradt, vagy éppen a fenti ok miatt szétváltak, akkor a hozományát mindig magával vitte. Mert ha özvegyként újra férjhez ment, első férje családjától, illetve házából mindenképpen el kellett mennie. Ez alól csak akkor volt kivétel, ha esetleg volt férje testvéréhez ment feleségül.

Amikor azonban megszületett a házaspár első gyermeke, az asszony hozománya közös családi vagyon lett, mint ahogy a férjre váró örökségből sem lehetett kizárni a menyecskét, illetve gyermekét, ha a férj valamilyen ok következtében eltávozott az élők sorából.

A parasztasszony a munkából soha nem maradhatott ki. A menyecske a házi munkán kívül keményen dolgozott a mezőn is. Amíg tehát nem számíthatott a család arra, hogy a menyecske anyai örömök elé néz, olyan családtag volt, mint a többi. El kellett végeznie mindazokat a munkákat, melyeket a családban feladatává tettek. Mikor azonban *úgy maradt, vastagon esett, áldott állapotba került, várandós lett, másállapotba került, terhes lett, kicsi bántotta a nagyot*, egészen más lett a helyzete. Ettől kezdve másképpen ítélték meg a munkáját. Megengedhette magának, hogy a reá kiszabott munkát – ha úgy érezte magát – ne végezze el teljes egészében. S ezt a születendő gyermek érdekében nem is vették tőle rossznéven.

Arra, hogy az új párnak a lakodalom után egy esztendőre gyermeke születik, mindenki számított. Nem véletlenül volt a legelterjedtebb szólásmondás „szaporodjatok, mint a csicsóka”,¹ s nem véletlenül tartozott a legelterjedtebb jókívánások közé a „sok örömet, boldogságot, esztendőre apróságot”.²

Az előbb említettem, hogy amikor a menyecske terhes lett, megengedhette magának, hogy a rábízott munkát ne végezze el teljes egészében. Ez igaz is volt, de azért annyira nem kímélhették az állapotos asszonyt, hogy terhességét munka nélkül viselje. Minden asszonynak dolgoznia kellett még terhessége ideje alatt is. Csupán az történt, hogy óvakodnia kellett a nehéz munkától, nem engedték meg neki, hogy súlyosat emeljen, nem volt szabad leugrania sehonnan, s nem engedték meg, hogy megszaladjon. Egyébként részt kellett vennie a család minden munkájában.

A századfordulóg a terhes asszony mentesítése a nehéz munka alól a nagycsaládban még minden nehézség nélkül megtörténhetett. A családban többen voltak, a terhesen kívül más asszony is, így a nehezebb asszonyi munkákat is volt kinek átvállalni. Emellett pedig amikor a férjével együtt dolgozott az asszony, a férj igyekezett óvni feleségét. Munka közben az asszony többit pihentetett.

Amikor a nagycsaládos rendszer felbomlott, a fiatalok lettek a család hangadói, merőben más lett a helyzet. Ha ott voltak a családban az asszony vagy a férj szülei és még nem szorultak ápolásra, az anya vagy anyós a terhes asszonyra váró munka egy részének végzését átvállalta. Ha azonban ilyenre nem volt lehetőség, akkor bizony a terhes asszonyra várt minden munka. Az ember korán elment a mezőre, az asszonynak pedig a ház körüli munkát mindenképpen el kellett végeznie. Végezte is minden asszony még betegen is. Ha rosszul érezte magát, abbahagyta, majd amikor szűnt a rosszullét, folytatta. Ha már olyan helyzetbe került, hogy nem tudott semmit csinálni, akkor már igen nagy volt a baj. Ilyenkor vagy a férjre várt a ház körüli legszükségesebb munkák végzése, vagy valamelyik rokon asszony segített.

Napjainkban, amikor olyan helyzetben élnek az asszonyok, hogy a terhes asszonynak nem kell attól tartania, hogy a sok munka miatt baj lesz a születendő gyermek egészségével, éppen ez a legproblémásabb. Ma a lányok, asszonyok nem végzik azt az ínszaggató munkát, amit anyáik, nagyanyáik végeztek. Minden orvosi segítség rendelkezésre áll a terhes nőnek. Ennek ellenére egyre több a vetélés, egyre nagyobb a veszélyeztetett terhesek száma. Vannak olyan terhes asszonyok, akik gyermekük megszületéséig terhességük nagy részét a szülőotthonban, orvosi felügyelet mellett töltik. Mi ennek az oka? Ki tudja?

1 Balázs Gyuláné Nagy Margit közlése. 1985. Vö. *Kiss Lajos: A szegény emberek élete* II. Bp. 1981. 236.

2 Balázs Gyuláné Nagy Margit közlése. 1985.

Régen is meg kellett, de ma is meg kell oldani a menyecskének a gyermekáldás, az utód biztosítását. Amíg azonban régen egy-egy családban több gyermek született, ma már csak egy-kettő. Emellett régen a gyermekáldásba beleszóltak némely családban az öregek is. Nem minden anyós és após örült annak, ha a menyé állapotos lett. Volt olyan anyós, aki haragudott, amikor megtudta, hogy a menyé újra terhes lett, mert ezzel az ő munkája szaporodott, hiszen a gyermek körül neki kellett minden dolgot ellátni, amikor annak az anyja már a határban dolgozhatott.

Ha természetesnek tartották is, hogy a házasoknál előbb-utóbb bekövetkezik a gyermekáldás, mégsem volt ezzel kapcsolatban egyöntetű a vélemény. Voltak családok, ahol a fiatalasszony terhességét nem nézték jó szemmel. Voltak azonban olyanok is, akik várták a gyermekáldást, örültek neki. Főleg ott volt ez természetes, ahol a fiataloknál hosszabb idő telt már el a házasságkötés óta. Ha ugyanis valamelyik családban egy bizonyos idő elteltével a menyecske nem esett teherbe, a faluban elkezdődött a suttagás arról, hogy mi a bűne az ifjú párnak. A gyermektelenséget ugyanis Isten büntetésének tartották.

A bekövetkező gyermekáldásra néhány véletlen esemény is utalhatott. Ha az asztalnál felborult egy pohár, s a benne levő folyadék kiömlött, aki felé a folyadék folyt, annál számítani lehetett a keresztelőre. Ha valakinek a házára gólya szállt, ott is várható volt a gyermekáldás. De keresztelőt jelenthetett az is, ha négy férfi keresztben fogott egymással kezét.

Mindenesetre az első gyermek születése a családban még várt esemény volt, de az első gyermek után következők már sehol nem váltottak ki örömet. Ahol pedig olyan helyzetben éltek, hogy csak gyermekük volt bőven, minden más egyebük kevés volt, azokat a közösség, a falu közvéleménye is elítélte.

Az állapotos asszonyok nagy része amikor megbizonyosodott terhességéről, szégyellte a dolgot. Egyrészt azért, mert – ha nem első gyermekről volt szó – rendszerint az asszonyt hibáztatták nemcsak a családban, hanem a faluban is.

„Mikor az annyukom megtudta, hogy megint terhes vagyok, úgy nézett rám, mint a véress ingre.”³

Valakinek azonban csak el kellett mondani, mert azt tartották, hogy ha az asszony terhességét eltitkolja, a születendő gyermek néma lesz. Éppen ezért a menyecske vagy az anyjának, vagy pedig barátnőjének mondta el.

A terhes asszony életmódjában nem következett be semmiféle változás. Mint ahogy azt korábban is említettem, mindig a körülmények határozták meg az asszony helyzetét. Ha volt, aki felváltotta, akkor könnyebb volt a helyzete, de ha a maga gazdasszonya volt, akkor nem számíthatott semmiféle könnyítésre. Az ilyen helyzetben levő asszonyok az utolsó pillanatig dolgoztak.

Volt olyan asszony, hogy kenyeret sütött éppen, amikor elérkezett az ideje. Már csak a kenyeret kellett berakni a kemencébe, mikor jöttek a fájások. Előbb berakta a kenyeret, s csak azután küldte a nagyobbik gyermekét a bábáért. Maga pedig lefeküdt. Mire a bába megérkezett, a gyermek is megszületett.⁴

A századfordulóiig a bába csak a szülésnél volt jelen. A szülés után a keresztelésig naponta látogatta meg a gyermekágyas asszonyt. Az első világháború után azonban már a terhes asszonyokat is meglátogatta, ha tudomására jutott a terhesség. Ezt pedig mindig megtudta, mert főleg az első gyermeket váró asszonyokról a hozzátartozók mindig be-

3 Dakos Istvánné Tóth Eszter közlése. 1975.

4 Lénárt Jánosné Vajda Erzsébet közlése. 1970.

számoltak a bábának. Ezeket azután rendszeresen meglátogatta, és tanácsaival segítette őket.

Az 1950-es években a falvakban a szülésznői állásokat megszüntették. Ettől kezdve a terhes asszonyoknak részt kellett venni az orvos által vezetett terhes tanácsadáson. Emellett mind a terhes nők, mind a csecsemők rendelkezésére állt és áll az orvos mellett a védőnő. A szülés is szülőotthonban, orvosi felügyelet mellett történik.

A terhes asszony táplálkozásában nem volt eltérés a család többi tagjának táplálkozásától. Amit a család evett, azt ette ő is. Nem is engedhette volna meg magának, hogy külön kosztot legyen. Ha mégis ezt tette volna, megszólták volna érte. Azért bizonyos értelemben jobb kosztja volt, mint más halandónak. Ha valahova elment, ott minden ételből megkínálták. A terhességgel ugyanis együtt járt a kívánás, s azt tartották, ha a terhes asszony valamit megkíván és abból nem ehet, akkor elvetél. Éppen ezért az ételből bárhol, bármikor kérés nélkül is vehetett.

Szívesen vették, ha a terhes nő szép piros almát evett. Azt tartották, hogy akkor gyermeke is egészséges, piros arcú lesz.

Tilos volt viszont összenőt, dupla szemű gyümölcsöt (szilvát, meggyet, szamócát, cseresznyét) megenni. Azt tartották ugyanis, hogy ha ilyet eszik a terhes nő, ikrei születnek.⁵

Nem véletlenül mondták azt a lányra, ha férjhez ment, hogy bekötötték a fejét. Karcsán ez azt is jelentette, hogy amikor asszony lett a lányból, nem járhatott többé hajadonfővel, hanem csak bekötött fejjel mehetett ki az utcára. A századfordulóig az asszonyok ruházata szoknyából (*kabát*), blúzból (*ráncoskaból*, *lityából*) állt. A lábukra ősztől tavaszig csizmát, tavasztól pedig száras cipőt húztak. A fejüket a haj felett egy kisebb háromszögletű kendővel, a *hátraszorítóval* kötötték be, erre kötötték a fejrevaló kendőt. A hátraszorítón elöl két bojtot is kötöttek addig, amíg a fiatalasszonynak gyermeke nem született. A gyermek megszületése után a hátraszorítóról lekerült a bojt. Egyébként nem volt különbség a terhes és nem terhes asszony viselete között. Csupán annyi volt a változás, hogy a terhes asszony nem vette magára a hat-nyolc alszoknyát, hanem a terhesség előrehaladtával mind kevesebb lett a szoknya, és maga elé mellestökényt kötött.

A két világháború között változott a viselet. A szoknya és a blúz viselését felváltotta az egybeszabott ruha, a *viganó* viselete. Ez a terhes asszonyoknak sokkal egészségesebb volt, mint a korábbi szoknya-blúz viselet, mivel derékban nem szorította a testet. Ez a viselet is általános volt, nemcsak a terhes asszonyok viselték. Napjainkban azonban már annyit változott a helyzet, hogy egész arzenálja van a terhes nők ruhatárának. Különböző kismamaruhákba öltözhetnek.

A házastársak között a teherbe esés után sem szakadt meg a szexuális kapcsolat. Általában négy-öt hónapig még volt ilyen kapcsolat, csak ezután szűnt meg, és csak a szülés után hat héttel kezdődött újra.

a) A terhes asszony jogai és kötelességei

A terhes asszonyt nemcsak tilalmak óvták, hanem megtehetett olyan dolgot is, amelyért a nem terheseket megbüntették. Azt tartották ugyanis, hogy a terhes nő akaratának, vágyainak nem szabad ellene szegülni, azt mindenképpen teljesíteni kell, mert ellenkező esetben a magzat látja kárát. Ugyanis ha a terhes nő megkívánt valamit, és nem

5 Lénárt Jánosné Vajda Erzsébet közlése. 1970.

kapott belőle, akkor könnyen elvetélhetett. Éppen ezért ilyen esetekben kivételezett volt a terhes asszony.

Általában azt ehetett, amit megkívánt, és ezt ott szerezhette be, ahol éppen megkívánta. Sok példát tudnak felhozni olyan esetre az asszonyok, hogy mikor nem kapták meg, amit megkívántak, milyen nehéz helyzetbe kerültek. Éppen ezért a terhes asszonynak ilyen esetben mindent szabad volt. Előfordult olyan, hogy ment az utcán a terhes asszony, s valaki jött rá szemben ennivalóval a kezében. A terhes asszony megállíthatta, és minden kérés nélkül törhetett az ennivalóból. Vagy ment az utcán, s valahonnan étel-szag csapta meg. Minden további nélkül bemehetett a házba, és ha nem volt bent senki, tehetett magának az ételből és elfogyaszthatta. Ha pedig voltak bent, tudták, hogy miért ment, és szó nélkül megkínálták. Bármelyik kertbe bemehetett, s ott gyümölcsöt szedhetett magának minden kérés nélkül.

Ha valahol szép gyermeket látott, azt meg kellett csodálnia, hogy az ő gyermeke is majd olyan szép legyen.

Azt tartották, hogy ha a terhes asszony szép, hosszú hajú gyermeket akart, akkor a határban lopni kellett az érésben levő kukoricából. Ha ugyanis a terhes nő ezt tette, akkor szép, szőke hajú gyermeke született.⁶

Vigyázni is kellett magára, mikor az első gyermekkel volt terhes, hogy valakitől vagy valamitől meg ne ijedjen. Azt tartották ugyanis, hogy ha az állapotos asszony valakitől vagy valamitől megijed, megretten, akkor elvetél. Hogy ebben volt-e valami igazság, azt ki tudja? Mindenesetre csak néhány ilyen esetről tudnak. Inkább több az olyan eseteknek a száma, amikor akarták a gyermek elvesztését, és mégis megszületett.

A mostani menyecskéket már sokkal gyengébbnek tartják, mivel legtöbbször terhessége alatt rendszeres orvosi ellenőrzésre szorul.

b) A terhességgel kapcsolatos tilalmak, hiedelmek

Amikor a család, a rokonság megbizonyosodott arról, hogy a családban levő menyecske terhes lett, az illetőnek megváltozott az élete. Ettől kezdve már nemcsak magáért volt felelős, hanem a magzatáért is. Éppen ezért kötelezően be kellett tartania azokat a szokásokat, előírásokat, melyek az adott közösségben uralkodtak. Mindenekelőtt egy sor tilalom vonatkozott rá. S mindezt a születendő gyermek érdekében komolyan kellett venni. Elsősorban kerülnie kellett minden izgalmat, nyugodtan kellett élnie, hogy a születendő gyermek ép, egészséges legyen.

A családban nem fogadták osztatlan örömmel a gyermekáldást. Főleg akkor nem, ha már volt gyermek a családban. Első gyermekként mindenütt fiút szerettek volna, és ha egy családban több lánygyermek született, azt a családot nem tartották éppen a legszerencsésebbnek, mivel a fiú csak hozott a házhoz, míg a lány mindig csak vitt. A lányt ugyanis már tizenhárom éves korában úgy kellett öltöztetni, hogy megakadjon rajta a fiúk szeme, hogy mielőbb kérője legyen. „...amelyik lány konfirmált, az a lány nagylánynak számított.” Megváltozott a helyzete a családban és a falu társadalmában.

Kapott a lány egy pár csizmát ünnepre, egy párat hétköznapra. Felső ruházatként három-négy *kabátot* (szoknyát), mindegyiket négy szélből. Ugyancsak kapott ennyi *ráncoskát* (szűk, testhezálló blúzt) és *lityát* (bő blúzt). Fejükön *delinkendőt* viseltek. Téli ruhaként *borítót*, nagykendőt és kázmérből készült *nyakbavaló kendőt* hordtak. A kabát alatt négy-öt alsószoknyát viseltek. A hétköznapi viselet is ilyen volt, csak amíg az

6 Nagy P. Gézáne Vajda Margit közlése. 1978. Vö. *Bondár Ferenc*: Sarkadkeresztúr néphite. Folklor Archivum 14. Bp. 1982. 35.

ünnepi ruhák drágább anyagból készültek, ezt olcsóbb anyagból készítették. Fehérneműként ünnepeken gyolcsból készült *pendelyt*, *ingvállat* viseltek, hétköznaponként is ez a viselet volt, de anyaga házivászon volt.

A gazdagabbak öt-hat rendbeli ruhával is rendelkeztek, de a szegényebb lány is rendelkezett legalább kettővel.⁷

A gyermek nemének megállapítására itt is voltak különböző hiedelmek, jóslások. Ha a terhességet hátulról nem lehetett látni, fiút jósoltak. Ugyancsak fiút vártak, ha a terhes nőnek hegyes volt a hasa. Ugyanígy meghatározónak vélték azt is, hogy a terhessége idején az asszony mit talál az úton. Ha valamilyen vasdarabot talált, bízhatott abban, hogy fia születik. Ugyanígy fiút várhatott, ha karácsony első napja és újév reggelén fiú vagy ember ment be először a házba. Ha a terhességet az asszony tovább vitte, mint ahogy a szülésnek kellett volna következnie, akkor is fiú születésére számíthattak.

Leányt várhattak, ha a terhes nőnek lapos volt a hasa, ha széles volt a fara, ha májfoltos volt az arca, ha kívánta a cukrot vagy más édességet, ha terhessége alatt hányingere volt, ha hamarabb megszületett, mint amikorra várták, ha dagadt a terhes asszony lába, ha az úton valamilyen ruhadarabot vagy szalagot talált. Ha karácsony és újév reggelén nő ment be először a házba, akkor is lánygyermek születésére lehetett számítani.⁸

Vigyázni kellett a terhes nőnek arra is, nehogy valaki vagy valami megüsse, mert ha ez megtörtént, a gyermek testén nyoma maradt annak a tárgynak, mellyel az anyát megütötték a terhesség alatt. Az a tárgy tehát, mely a terhes nő bőrét érte, a gyermek testén meglátszott. Mégpedig testének azon a részén, ahol a tárgy az anyát érte. El lehetett azonban kerülni, és nem került anyajegy a gyermek testére, ha a terhes asszony az ütés pillanatában megfogta a kabátja, vagy ha kötény volt rajta, annak a madzagját.

Nem csodálhatott meg az állapotos asszony semmit, főleg csúnya, visszataszító dolgot nem, mert azt tartották, hogy a gyermek a megcsodált dologra fog hasonlítani. Sírba nem nézhetett, halottat nem láthatott, mert a születendő gyermeke akkor egyesek szerint sápadt lesz, mások szerint halva fog születni.

Nem volt szabad a terhes asszonynak belerúgni sem a kutyába, sem a macskába. Nem vehetett az ölébe semmilyen szőrös állatot. Nem ülhetett ködmönre, prémes sapkára, mert akkor szőrös gyermeke született.

Nem volt szabad a terhes nőnek a határban tőköt lopni, mert ha ezt tette, akkor a gyermeke kopasz maradt, nem nőtt ki a haja. Nem lehetett a terhesnek saját súlyát sem mérnie, nehogy a magzat fejlődése megálljon.

Amelyik gyermek csipás volt, arról azt tartották, hogy amikor az anyja terhes volt vele, festette, püderezte magát. Azért lett a gyermek csipás.⁹

c) A születéskorlátozás módjai

A családokban a gyermeklétszám alakulása attól függött, hogy ezzel kapcsolatban mi volt a falu közösségének a felfogása.

7 Nagy Géza: A karcasai parasztiifjúság társasélete. HOM Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 501.

8 Dakos Zsigmondné Vasziy Rozália közlése. 1977. Vö. még *Jung Károly*: Az emberélet fordulói. Gomosi népszokások. Fórum Könyvkiadó 1978. 21.; *Kapros Márta*: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen, 1986. 46.; *Gazda Klára*: Gyermekvilág Eszteleken. Kritérium, 1980. 19.; *Kiss* i.m. 238.

9 Dakos Zsigmondné Vasziy Rozália közlése 1977. Lénárt Jánosné Vajda Erzsébet közlése 1970. Vö. még *Kapros* i.m. 140–141.; *Kiss* i.m. 239.; *Gazda* i.m. 18.; *Bondár* i.m. 27., 28., 30., 35.

Amíg a nagycsaládos rendszer volt az uralkodó a faluban, addig a gyermeklétszám alakulását nem befolyásolta semmi. Általában a bő gyermekáldásnak örültek, mivel a család vagyoni helyzetének alakulására a sok munkáskéz kedvező hatással volt.

Ez a felfogás azonban századunk első évtizedében, a nagycsalád felbomlása után egyik napról a másikra megváltozott. Amikor a családi megélhetést biztosító földterület felosztásra került, a sok gyermek már akadálya lett a gazdagodásnak, mert így a föld annyifelé osztódott, ahány gyermek volt. Csak az a család boldogulhatott, amelyekben kevés gyermek volt. Bár még tartotta magát az a felfogás, hogy „Egy gyermek nem gyermek”, és általában ideális létszámnak a három gyermeket tartották (egyet az apának, egyet az anyának, egyet a hazának), de a nagy többség már a gazdasági helyzetre való tekintet nélkül egyetértett abban, hogy mennél kevesebb egy-egy családban a gyermek, annál előnyösebben alakul a család anyagi helyzete.¹⁰

A későbbiek során is olyan nézet alakult ki, hogy a nagy gyermekáldás csak egy bizonyos pontig előnyös, nevezetesen addig, ameddig a család rendelkezésére álló szántóföld megműveléséhez szükség van minden családtag munkájára, vagy pedig a családi birtok jövedelme biztosítja a család megélhetését.

A nagyobb birtokkal rendelkezőknél, a gazdáknál a bő gyermekáldás nem okozott gondot, mivel náluk a határbeli sürgős munkák esetén is mindig akadt otthon valaki a háznál, s ez a valaki a családban levő gyermekek gondozását, felügyeletét is magára vállalta.

Más volt azonban a helyzet a szegény családoknál, ahol az anya munkájára is nagy szükség volt, főleg a nyári munkák idején. Ha volt a családban idős eltartott vagy nagyobb gyermek, akkor a kisebb gyermekek felügyelete, ellátása rájuk hárult. Ha viszont nem volt, akkor az anyának kellett gyermekeit ellátni, s ez igen nehéz helyzetbe sodorhatta a családot.

A két világháború között már volt a faluban olyan gazdagabb réteg, amely nemcsak lenézte a szegényebb, sokgyermekes családokat, hanem el is ítélte, meg is szólta őket. Igen gyakran elhangzott az ítélet: „Egyebet sem tudnak, mint gyermeket csinálni. Szaporodnak, mint a tengeri nyúl. Gyermeket a bolond is tud gyártani.” stb.¹¹

A sok gyermek tehát a két világháború között már nem volt kívánatos, mert elszegényedést eredményezett. Ebben az időben szinte mindegyik sokgyermekes család a szegény- és kisparasztok, vagy a gazdasági cselédek közül került ki. Amilyen lenézett volt régebben a gyermektelen, esetleg egy-kétgyermekes család, ebben az időben már annyira irigyelt volt.

Ahhoz azonban, hogy irigyelt legyen egy házaspár, nagy önmegtartóztatásra volt szükség, kerülniük kellett a gyakori házáséletet. Ha pedig ezt nem tudták megtenni, és „úgy maradt” az asszony, akkor következett vagy az „elcsinálás”, vagy a gyermek világra segítése. Mindenesetre az „elcsinálás”-sal a harmadik gyermeknél már mindig megpróbálkoztak. Hogy esetleg a gyermek világra jött, az nem azért történt, mert akarták, hanem azért, mert nem sikerült a beavatkozás. Általában a falu majd minden esetben értesült a terhességről és a terhesség megszakításáról is. Ha egymás között meg is szólták – főleg ha gazdagabb volt –, aki meg akarta szakítani terhességét, magukban igazat adtak neki, s csodálták bátorságát, merészségét.

Mivel a gyermeket Isten áldásának tartották, ha az asszony észrevette, hogy áldott állapotba került, az elvetélést, azt, hogy ne tudja kihordani a magzatát, először imádko-

10 Nagy P. Géza közlése. 1978., de vö. még *Kapros* i. m. 119.

11 Nagy P. Géza közlése. 1978., de vö. még *Kapros* i. m. 120–121.

zással igyekezett elősegíteni. Ha azonban ez nem vezetett eredményre, akkor igénybe kellett venni más módokat is. Ilyen mód volt, hogy a terhes asszony nehéz súlyokat emelt. Ha ez sem használt, akkor magas helyről ugrált le, hajladozott, valamilyen éles bútorszálon hajolt keresztül abban bízva, hogy így elvetél. Emlegették a forró ülőfürdőt is, hogy az asszony olyan forró vízbe üljön, amelyet csak kibír. Megpróbálkozott azzal is, ha megkívánt valamit, akkor nem szerezte vagy szerezette meg abban a hiszemben, hogy hátha elmegy a gyermeke.

Ha azonban ezek a módok nem váltak be, akkor meg kellett keresni azt, aki „angyalcsinálással” foglalkozott.¹² Minden faluban volt ilyen asszony, s minden asszony tudta, hogy ki az, aki ilyen dolgokkal foglalkozik. Ezek az asszonyok általában ennivalóért, egy-egy ruháért vagy ruhaanyagért vállalkoztak a terhesség megszakítására. Ha idejében fordultak hozzájuk, akkor általában a különböző növényi főzetek ivására adtak tanácsot, készen adva a főzetet is. Adtak azután olyan anyagot is, amelyet a fürdővízbe kellett tenni. Ha azonban a terhesség már előrehaladott volt, akkor rendszerint az következett, hogy valamilyen hegyes tárggyal (használtak erre a célra kerékpárküllőt, kötőtűt, lúdtollat stb.) felszúrtak a méhbe. Ez veszélyes volt, mert a terhes asszony életébe is kerülhetett. Éppen ezért ezt az „angyalcsinálók” közül kevesen vállalták, de a terhes asszonyok is csak olyankor egyeztek bele, ha már egyáltalán nem volt más választásuk, ha terhességük kiderülése nagy botrányt kavart volna.

Az „elcsinálás” mindig a legnagyobb titokban történt. Bár mindenki – vagy legalábbis az asszonyok jó része – tudta, hogy ez vagy az miért beteg, de senki nem beszélt róla. Még akkor is titokban tartották, ha esetleg a beavatkozás halállal végződött.

Hogy a beavatkozásnak ez a módja nem vált általánossá, annak több oka is volt. Egyrészt a vallási felfogás erős visszatartó erő volt, másrészt a beavatkozás következményeitől és a törvényre kerüléstől nagyon félték. Történt ugyanis a faluban néhány haláleset ebből kifolyólag, és voltak olyanok is, akiket börtönre ítélték magzatelhajtás miatt.

Ha a terhesség félidejéig történt az „elcsinálás”, azt nem tartották bűnnek. Félidő után azonban a hiedelem szerint már lelket kap a magzat, ezért az „elcsinálást” már gyilkosságnak minősítették. Akár előbb, akár később történt azonban az „elcsinálás”, annak az anyának, aki „elcsinálta” gyermekét, bűnhődnie kellett. Azt tartották, hogy az „elcsinált” gyermek a másvilágon átkozza az anyját, ezért az anyának nem lesz jó élete a földön. Meghalni sem tud addig, amíg elveszejtett gyermekét meg nem eszi.

„Mikor fiatal asszony vótam, hát elmentem a falubeliekkel Pócsra. Mikor beértünk a faluba, hát mán sehung se kaptunk szállást. Kérdezősködtünk mindenütt, de mán minden háznál vótak búcsújárók. Nem vót mit tenni, elhatároztuk, hogy elmegyünk hálsra a temetőbe. Ahogy mentünk, a faluvégin ott állt egy kapuban egy asszony. Olyan idősebb asszony vót. Kérdezzük tőle is, hogy nem adna-e szállást? Mindjárt behíjt bennünket, oszt adott szállást. Ahogy bementünk, azt mondja:

– Én adok maguknak szívesen, de félek, hogy meg fognak íjdeni.

– Miért íjdenék meg? – mondjuk neki.

– Azért, mert a menyem feljár. Gyermeke lett volna, de nem született meg a gyermek, mert elcsináltatta.

No, ez egy kicsit megfjesztett. De azért nem féltünk annyira. Vótunk tizenötön, hát majd csak el leszünk valahogy.

12 Nagy P. Gézáné Vajda Margit közlése. 1978.

Vittünk osztán be a pitvarba szalmát, leültünk a sarokba, oszt ott imádkozgattunk, énekelgettünk. Egyszer kilenc óra tájba bejött egy menyecske. Behozott egy csomócska szalmát, egy kis fát, meg egy nyársat. Megrakta, meggyújtotta a tüzet, oszt akkor a kéményből levett egy halott kisgyermeket. Ráhúzta a nyársra, elkezdte forgatni a tűzön. Egy darabig forgatta, majd elkezdte enni.

Mink ott csak néztük, meg se mertünk moccanni. Az asszony meg nem szólt semmit, ránk se nézett. Mikor megette a gyermeket, fogta magát, oszt elment. Mikor elment, azt mondja az az asszony, aki behíjt bennünköt:

– Látik, ez így van minden este. Mindég megjelenik, süti nyárson a gyermeket, oszt eszi meg. De nem szól senkinek. Mink meg nem merjük megszólítani. Pedig ha megszólítanánk, tán akkor nem járna fel.”¹³

Ha a terhesség ideje alatt nem sikerült a terhes asszonynak megszabadulni terheségétől, akkor a gyermeket világra kellett hozni. Az ilyen körülmények között világra jött gyermekek közül nem igen sok érte meg a hároméves kort. Igyekeztek megszabadulni úgy is tőle, hogy a korábban meghalt gyermek nevére keresztelték. Azt tartották ugyanis, ha a magzat a meghalt gyermek nevét kapja, akkor az is meghal.¹⁴ De ha ez nem vezetett eredményre, akkor előfordult, hogy a gyermek megfulladt, mert az anyja éjjel megnyomta. Vagy úgy szabadultak meg tőle, hogy erős mákhajfőzetet itattak vele.

Napjainkban az asszonyok rendelkezésére állnak a különböző fogamzásgátlók, a nem kívánt terhesség pedig orvosi közreműködéssel szakítható meg. Régebben azonban nemigen védekeztek. A házaseset során a nem kívánt terhesség elleni védekezés a férfiak dolga volt, de ezt nem minden férfi vállalta. Az asszonyok közül főleg a többgyermekes asszonyok vállalkoztak a védekezésre, de ők is csak akkor, ha a férjük erre nem volt hajlandó. Főleg úgy védekeztek, hogy igyekeztek elkerülni az aktust vagy annak a lehetőségét is. Ezért gyermekeik közül néhányat magukhoz vettek az ágyba és azokkal aludtak együtt. Ha azonban végképp nem tudták elkerülni, s sor került a házasesetre, akkor rendszerint a véletlenre hagyatkoztak. A férfiak pedig az aktus megszakításával védekeztek, de ezt nem mindenki tudta megtenni.

Általában a szoptatás időszaka volt az, amikor a házastársak gyakrabban éltek házasesetet, mivel azt tartották, hogy a szoptatás ideje alatt nincs fogamzás. Ezért azután a szoptatás időhatárát igyekeztek kitolni olyan messzire, amilyenre csak lehetett. A legtöbb gyermek két-három éves koráig is szopott, ha az anyjának volt teje. Bár a védekezés a két világháború között került előtérbe, ennek ellenére általános volt a családokban a három-négy gyermek.

Ma már mindez a múlté. Ahol kettőnél több gyermek születik napjainkban, ott már a szülőket rendszerint megszólják.

2. A MEGESETT LÁNYOK HELYZETE

Napjainkban az idősebbek közül igen sokan keseregnek az erkölcsök romlásán, a fiatalok szabados erkölcsi életén, s mint követendő dolgot emlegetik a régi idők erkölcsi szigorúságát.

Az igaz, hogy régen már az iskolában kialakult külön a lányok és külön a fiúk között egy baráti közösség, a csapat, melynek tagjai az egy falúrészen lakókból tevődtek össze. Addig együtt is voltak a lányok, amíg valamelyiküknek nem akadt udvarlója.

¹³ Balázs Gáborné közlése 1965.; vö. *Balassa Iván: Karcsai mondák.* Bp. 1963. 376.; *Bondár* i. m. 34.; *Jung* i. m. 29.

¹⁴ Dudás János közlése 1970.; vö. *Kapros* i. m. 134.

De amikor ez valakinél bekövetkezett, az már kimaradt a csapatból. Addig azonban „jobban vigyáztak egymásra, mintha a legnagyobb szülői felügyelet alatt lettek volna”.¹⁵

Ez – figyelembe véve az akkori szigorú erkölcsi felfogást – érthető is volt, hiszen minden családban az erkölcsi tisztaságra, a rendes viselkedésre oktatták, nevelték a lányokat, és a lányok maguk is vigyáztak a jó hírukra. „Ha észrevettük, hogy egy cimboránk a fiúkkal bújkál, azt leköpdöstük. Ha elment a fiúval utánalestünk, oszt küvel meghajingáltuk. De ez csak akkor vót, ha a jány nem vót még a fiú szeretője.”¹⁶

Ahhoz tehát, hogy egy fiú közelebbi kapcsolatba kerüljön egy lánnyal, érzelmi kapcsolatnak is ki kellett alakulni kettőjük között. Ha ez nem sikerült, akkor nem alakult ki a közelebbi kapcsolat. De hogy ebből a kialakult kapcsolatból házasság is lehessen, szülői beleegyezés is kellett. Ha ez nem volt meg, akkor a fiataloknak valamilyen úton-módon ki kellett erőszakolni ezt a beleegyezést.

A XIX. század végéig az egyház igen nagy hatással volt a falu, a lakosság erkölcsi életére. Azonban ettől sokkal erősebb volt a gazdasági szükségszerűség, s az, hogy a szegényebb fiú még az egyház által „paráznaság” segítségével is kikerüljön a szegénységből. És ez ellen az egyház nem tehetett mást, mint hogy kénytelen-kelletlen beleegyezett, s összeadta a feleket.

Mivel egy-egy családban több gyermek volt, a fiúk gyakran mentek szolgalegénynek a tehetősebb gazdákhoz. Ezeknek a szolgalegényeknek lehetősége csak úgy lehetett a feljebb lépésre, ha esetleg benősültek a gazda családjába. Ha tehát a gazdalány és a szolgalegény megszerette egymást, az egyetlen út a kapcsolat törvényesítéséhez a lány teherbe ejtése volt. Az egyház is támogatta ilyen esetben a házasságot, mint ahogy azt az alábbi idézetek is bizonyítják:

1. 1820. január 14.

Balla Ádám Pátzini Szolga Legény Czigándi születésű, á maga Gazdájának pátzini Szabó Mihálynak hajadon leányával Susánnával meg esvén; az Házassági életre való öszve köttetések előtt, búneikről való vallástételek és a kegyes életre lett magok ajánlások után, á szent Istent és a gyülekezetet meg követték.

2. 1835. augusztus 24.

Váradi János ifjú legénytől, Öreg Dakos István hajadon leánya Susánna vastagon esett. Sok utánna való járás után végre meg győzötttven az ifjú, arra bírta magát, hogy meg szeplősített szeretőjét el vegye feleségül. De minekelőtte öszve eskettettek volna, á Parochián, meg követték az Istent és az Ecclesiát. Szabó Imre, Nagy János, Váradi János násznagyok jelenlétükbe.¹⁷

Természetesen nem minden eset jutott hivatalosan a falu tudomására. Ha a vagonban nem volt nagy különbség, akkor még a kitudódás előtt összeházasodtak. Egyébként a legtöbb esetben ilyenkor a szülők szinte kötelezték a fiúkat a házasságra. „Ha kitakartad, takard is be!” – hangzott el a parancsnak is beillő vélemény.¹⁸

Ha a legény és a leány kapcsolatából gyermek indult a világra, az ítélet elsősorban a lányt sújtotta, a fiút többé-kevésbé felmentették. Azt tartották, ha a fiú kalapja leesik a porba, felveszi, megtörli és viseli tovább. De ha a lány koszorúja leesik, azt már nem lehet többé visszatenni.¹⁹

15 Nagy i. m. 504.

16 Nagy i. m. 506.

17 A Nemes Reformata Kartsai Szent Ekklesia Protoculluma.

18 Dudás János közlése 1970.

19 Dudás János közlése 1970.; vö. Kapros i. m. 92.

Amikor a lányt a legény felcsinálta, a lány *megegett, félrelépett, tejbegazolt, a fehér ló elvitte a fátylát*, megváltozott az addigi helyzete. Nem mehetett többet barátnői közé, a haját kontyba kellett rakni, hajadonfővel többé nem járhatott. Nem viselhetett lányruháját, csak sötétebb, asszonyosabb ruhát hordhatott. A megegett lányokat megszólták ugyan, de nem tartották rossz erkölcsűnek. Különösen akkor nem, ha a fiatalok szerették egymást, csak éppen a szülők, a rokonság akadályozta meg összeházadásukat. Ennek ellenére olyan szégyen volt a lány családjára, melyet nem heverték ki egyhamar.

A megegett lány régen nem indított pert a legény ellen a gyermektartás megítélésért. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy általában azok kerültek ilyen helyzetbe, akik szegények voltak, s nehezen tudták előteremteni a bírósági költségeket. Másrészt a legény rokonsága mindent elkövetett, hogy a fiút ne marasztalják el, s ez a legtöbb esetben sikerült is. A per elmaradása esetén pedig még volt egy kis remény arra, hogy később a lányanya összekerülhet gyermeke apjával.

Volt olyan eset is, hogy amikor megszülte gyermekét a leányanya, a fiú a gyermeket maga jelentette be a községházán, s íratta nevére.²⁰ Ez nagymértékben enyhítette a közvélemény elítélését, hiszen a fiú nem tagadta meg sem a lányt, sem a születendő gyermeket.²¹

A teherbe esett lány, amikor észrevette terhességét, rendszerint az anyjának mondta el a dolgot. Ketten azután mindennel megpróbálkoztak a szégyen elkerülésére. Ha nem számíthattak arra, hogy a legény elismeri az apaságot, végigpróbálták a magzat-elhajtás mindenféle módját. Ha azonban számíthattak a legény elismerésére, a gyermek megszületett. Persze ilyen esetben előfordultak tragikus események is. Ha a lány nem számíthatott szülei vagy a rokonság támogatására, rendszerint az öngyilkosságha menekült a szégyen elől. Ilyenkor rendszerint a falu határában levő csordakútba ölte magát. Volt olyan eset is, amikor a fiú és a lány egyszerre lettek öngyilkosok, ha nem számíthattak a szülők megértésére.²²

Amikor megszületett a gyermek, az anyja nevére írták. Keresztnévként vagy az apja, vagy az anyai nagyapja nevét kapta a fiúgyermek, a lánynak pedig az anyja választott nevet. A lányanya hívott gyermekének keresztszülőket is, de a templomi keresztelezés után kereszteleztől nem tartottak. A gyermek azután az anyja szüleinek házában nevelkedett. Ha nem volt remény arra, hogy a lányanya feleségül menjen gyermeke apjához, akkor ha kérője akadt, férjhez ment, s házasságába magával vitte gyermekét is. De volt olyan eset is, amikor az anyai nagyszülők ragaszkodtak az unokához, esetleg a kérő csak úgy vette feleségül az anyát, ha az a gyermekét nem vitte magával.²³

A megegett lány esküvője eltért a szokásos esküvőktől. A menyasszony nem viselhetett fehér ruhát, fátyolt, hanem más, ünnepi ruhában esküdött meg kérőjével. Nem esküdtek templomban, hanem a pap a lakásán adta össze őket. Az esküvőn rajtuk kívül csak a két tanú vett részt, s szerény esküvői vacsorával fejezték be a házasságkötést.

A házasságon kívül született gyermeket szerelemgyerekeknek, zabigyerekeknek nevezték. Gyermekként nem különbözött a sorsa a törvényes házasságban született gyermekekétől, legfeljebb ha összeveszték, hamar a szemébe vágták a zabi nevet. Később már nem számított, inkább a munkája, viselkedése alapján értékelték. Természetes apjától azonban nem várhatott semmit, mert az apjára annak szülei rendszerint nem írtak

20 Dudás János közlése 1970.; vö. *Kapros* i. m. 95.

21 Kovács Béla közlése 1965.; *Kapros* i. m. 95.

22 Kovács Béla közlése 1965, *Kapros* i. m. 95.

23 Soltész Lajosné Vaszily Anna közlése 1983.

semmit a vagyonból, hogy ezzel kizárják a házasságon kívül született gyermekét az örökségből.

Napjaink törvényei jobban védik a házasságon kívül született gyermek érdekeit. Ma már elképzelhetetlen, hogy a bíróság ne ítélne meg gyermektartást.

3. A GYERMEKTELEN ASSZONY HELYZETE

Mint ahogy a korábbi fejezetben is említettem, két fiatal abban a reményben kötötte össze életét, hogy házasságukból gyermek, esetleg gyermekek szülessenek. A menyecskét, amikor férje családjába került, nem is tekintették igazán a családhoz tartozónak az első időben. Csak attól kezdve tartozott valójában a családhoz, amikor várandós lett. S amikor pedig a gyermeke megszületett, az addig érintetlen hozományát is családi vagyonként kezelték.²⁴

Ha tehát gyermeke megszületése után valamilyen oknál fogva özvegyen maradt, az apósa házában maradhatott gyermekével, s még az is megtörtént, hogy apósáék vőt fogadtak inkább hozzá, csak hogy a gyermeket ne vigye magával. Ha azonban gyermektelen volt, a férje halála után el kellett költöznie apósa házából.

Az özvegyen maradt gyermektelen menyecske rendszerint a szülői házban húzta meg magát. Ha sikerült új házasságot kötnie, akkor javulhatott a helyzete, de egyébként kiszolgáltatott helyzetbe került a szülői házban is.

Ha az ifjú párnak az első éven nem született gyermeke, a közvélemény még tudomásul vette. Ha azonban az ifjú asszony a második évben sem lett terhes, akkor már megindult a suttogás, találgatták, hogy mi lehet az oka a gyermektelenségnek.

Amellett azonban, hogy ki volt téve a gyermektelen asszony a legképtelenebb pletykáknak, hogy el kellett viselnie a legvadabb találgatásokat is, a családban inkább igavonónak nézték, mint embernek. Neki kellett végezni szinte minden munkát. Nemcsak az asszonyok által végzendő munkák nagy része várt rá, hanem még a férfiak által végzett munkáknál is segítenie kellett. Sokszor még télen is kiosztották rá olyan munkát a családban, melyet legtöbbször a férfiak végeztek, végezhetek el.

Éppen ezért minden asszony arra igyekezett, hogy egy idő után teherbe essen. Előfordult azonban az is, hogy az asszony hosszabb ideig gyermektelen maradt. Ha a maga akaratából történt így, akkor számítani kellett arra, hogy egy idő után kialakul róla a vélemény: „ehhez az asszonyhoz bejárhatna a félfalu embere, legénye, azok se tudnák felcsinálni”.²⁵ A magtalansáért, a gyermektelenségért ugyanis mindig az asszonyt hibáztatták. Az 1930-as évekig egyáltalán nem merült fel még a gondolata sem annak, hogy az emberben, a férjben is lehet hiba, illetve a férj is lehet az oka annak, hogy nem születik a házasságból gyermek. Ha tehát hosszabb idő után sem lett terhes az asszony, akkor vagy együtt maradtak továbbra is, vagy pedig szétváltak és mással próbált mind-egyikük szerencsét. A szétválás azonban nagyon ritkán történt meg. Tartották magukat a lakodalmi nótában megfogalmazott mondathoz: „Ha már eddig megelégedtem veled, Már ezután párja leszek örökre.”²⁶

Az 1930-as évek vége felé kötelezővé tették a házassulók orvosi vizsgálatát. Ez a vizsgálat állítólag a férfiak nemzőképességét is vizsgálta. Az orvosi vizsgálat után a házassulandóknak megmondták, hogy milyen egészségi állapotban vannak, hogy nem szenvednek-e fertőző vagy valamilyen örökletes betegségben. Megmondták azt is, hogy

24 Nagy P. Gézáné Vajda Margit közlése 1978.; vö. *Kapros* i. m. 118.

25 Nagy P. Géza közlése 1978.; Vö. *Jung* i. m. 19.

26 Lakodalmi nóta. Esküvőre menet énekelték.

számíthatnak-e gyermekáldásra. Ha valamelyikük meddő volt, erről is tájékozódhattak. Ezek ismeretében dönthettek arról, hogy összeházasodnak vagy sem.

Ettől az időtől kezdve egyre több gyermektelen házaspár próbálkozik meg terméketlenségük gyógyíttatásával. Ekkor már nem a javasasszonyt keresték meg gyógyulást remélve, hanem inkább az orvos segítségét igényelték.

Persze addig, amíg a közvélemény a gyermektelenségért csak az asszonyt hibáztatta, amíg a férfiak nem tartották magukat nemzésre képtelennek, kevesebb volt a gyermektelen asszonyok száma. Mert ha a menyecske tudta, hogy nem benne van a hiba, akkor született gyermeke. Más férfival lépett kapcsolatba, s biztosította gyermeke megszületését. Az ilyen eseteket a faluban mindenki tudta, csak éppen a férj nem. Egy darabig suttoztak róla – és sokszor éppen a férj cáfolta a leghevesebben, ha a fülébe jutott –, azután elhallgattak.

Az asszony félrelépését tehát bocsánatos bűnnek tartotta a közvélemény ilyen esetekben. A férjnek – ha ez tudomására jutott – csak két választási lehetősége volt, s rendszerint azt választotta, hogy a kakukkfiókát saját gyermekének fogadta el. Ha nem ezt tette volna, akkor számíthatott arra, hogy a felesége elhagyja. Vagy a természetes apával állt volna össze, vagy egyedül nevelte volna gyermekét. A nagyszülők azonban mindig ragaszkodtak az unokához, így az asszony a legtöbb ilyen esetben megmaradt.

4. A MEDDŐSÉG OKA, ORVOSLÁSA

Bár a házasságkötések mindenkor az utód vagy utódok biztosítása végett történtek, mégis előfordult, hogy a házasságból nem született gyermek. Ha csak egy-két év telt el, hogy az ifjú asszony nem lett terhes, akkor még nem volt olyan nagy baj, bár már a második évben megkezdődött a suttozás. A faluközösség véleménye szerint ugyanis a gyermektelenség szégyenletes dolog volt. Egészen az 1945. évig tartotta is magát ez a felfogás.

Ha egy családban nem született gyermek akár a férj, akár a feleség hibájából, annak valamilyen okának kellett lenni. Az itteni hit szerint a gyermektelenségben mindig Isten büntetése nyilvánult meg. A családban valaki vagy valakik olyan bűnt követtek el, amelyért Isten ezt a büntetést rakta rájuk.

Mi volt tehát az ok? Ha a család nőtagjai közül valaki kicsapongó életet folytatott vagy tisztátalan életet élt. Oka volt a meddőségnak az is, ha rokonok házasodtak össze, vagy két olyan fiatalat kényszerítettek házasságra, akik egyáltalán nem szerették egymást, és később is megmaradt a szeretetlenség, sőt, az inkább gyűlöletbe csapott át.

Akik a megszólás elől menekülni akartak, azok megpróbálták orvosoltatni magukat. Főleg az asszonyok követtek el mindent, próbáltak meg mindent. Ha az orvoslások eredményeként az asszony gyermekáldás elé neézett, akkor a szülést nagy várákozás előzte meg. Általános volt ugyanis az a vélemény, hogy nem jó erőltetni a gyermekáldást ilyen esetben, mert esetleg szerencsétlen, testi vagy szellemi fogyatékos gyermek születik. De ha egészséges lenne is, az ilyen kierőszakolt gyermek felnőtt korában nem lesz boldog, mert vagy kocsmás lesz vagy kártyás, s minden keresetét italra fogja költeni, a szülőktől rámaradt vagyont is vagy elissza vagy elkártyázza.

Mivel ez a felfogás eléggé elterjedt volt, igen sokan voltak, akik azt vallották, hogy nem érdemes harcolni, hanem sokkal értelmesebb beletörődni a magtalanságba, mivel az isteni akarat, s ebbe éppen ezért csak bele lehet nyugodni. Ennek értelmében nem használták a meddőség feloldására olyan gyógymódot, mely a természetfölötti erők segítségét is igényelte. Hittek azonban abban, hogy az ima, a búcsújárás, a vallási fogadalmak mindenképpen segítenek, mivel a gyermekáldás Isten akaratából van.

Hogy milyen módon próbálja meg a meddőséget feloldatni a gyermektelen nő, azt maga döntötte el. Maga döntötte el azt is, hogy melyik búcsújáró helyre megy, mikor, mennyi imádságot mond, fogad-e böjtöt. Maga döntötte el mindenki a gyermektelenek közül, hogy kihez imádkozik, melyik szentnek segítségét kéri meddősége feloldásához. Voltak, akik a Szűz Máriához imádkoztak, őt kérték arra, hogy járjon közbe az Úristennél. Mások Szent Erzsébet segítségét látták a leghatékonyabbnak, az ő közbenjárásáért esedeztek. Megint mások Szent Antal vagy más szentek segítségével akarták meddőségüket orvosoltatni.

A meddőség feloldásához leggyakrabban az imádságot és a búcsút vették igénybe. A legritkább esetben folyamodtak csak a böjthöz. A böjtöt ugyanis ezen a vidéken általában a bosszúállás eszközeként tartották számon, ezért ilyen esetekben kerülték is az igénybevételét.

Ha a gyermektelen házaspárnak egy idő után gyermeke született, a gyermek születését a közbenjárás sikerének tulajdonították. Azt tartották, hogy imájuk vagy búcsújárásuk meghallgatásra talált, az Isten megbocsátotta bűneiket, kiengesztelődött irántuk, s a meddőséget feloldotta. Ezután számíthattak rá, hogy nemcsak ez az egy gyermekük születik, hanem több is lesz.

A gyermektelenségénél, illetve annak megszüntetésénél tehát furcsa módon két elmentéses felfogás is volt. Az egyik felfogás a belenyugvást hirdette, elvetett minden eljárást, mely a meddőség feloldására irányult, míg a másik megengedhetőnek, sőt, követendőnek tartotta a vallásban rejlő lehetőségek felhasználását, csupán a babonás eljárásokat vetette el.

1945 után a meddőséggel kapcsolatos felfogás egészen más lett. Az idősebb nemzedék még Isten büntetéséről suttogott minden olyan esetben, amikor egy-egy terhes nő nem tudta világra hozni gyermekét, mert elvetélt. A fiatalok azonban ezt már nem Isten büntetésének, hanem betegségnek tartották, s tartják ma is, melyet orvosoltatni kell.

A születésszabályozás is gyökeret vert a falusi emberek felfogásában. Nem Isten akaratára bízzák a gyermek születését, hanem a ma általános egy-két gyermek világra segítését vállalják. Sok esetben a gyermekteleneket nemhogy elítélnék, mint ahogy azt korábban tették, hanem irigylük is, bár a többség még most is a gyermekáldásban látja az élet értelmét, és sajnálja, szánja a gyermekteleneket.

AZ APRÓFALVAK MINT NÉPRAJZI PROBLEMATIKA

VISZÓCZKY ILONA

A Herman Ottó Múzeum munkatársainak kezdeményezésére 1992–1994 között valósult meg a Bódva-völgye történeti-néprajzi értékeit feltáró kutatás. Ehhez a munkához kapcsolódva végeztem néprajzi gyűjtést Tornabarakonyban, a lakáskultúra témakörét vizsgáltam.

A vizsgált település, Tornabarakony is a Bódva folyó mentén fölfűződő, egymással szoros kapcsolatrendszerrel kiépítő falvakhoz sorolható. Ugyanakkor szűkebb táji kapcsolatait vizsgálva, gazdálkodásának és kultúrájának jellemzőit tekintve a Cserehát peremterületén lévő aprófalvakkal közös jegyeket mutat. Tehát a falu népi kultúrájának vizsgálatakor ezt a kettős meghatározottságot figyelembe kell vennünk. Az általam kutattott téma szempontjából is fontos problémakörnek bizonyult a falu sajátos jellemzője, hogy Tornabarakony állandó lakossága folyamatosan apad, egy kiháló településről van szó esetünkben. A falu életében azonban az 1980-as évektől sajátos folyamat figyelhető meg. Az elköltöző családok portáit, a megüresedő régi házakat új tulajdonosok vették meg, akik hétvégi háznak, nyaralónak alakították át a régi épületeket. Tehát csak időszakosan kapcsolódnak a falu életéhez, egy-egy hétvégét, illetve a nyári szabadságukat töltik itt. Ezek a jobbára értelmiségi családok elsősorban a falu csendessége, a táj szépsége miatt választották Tornabarakonyt kikapcsolódásuk helyszínének. Többnyire a Tiszántúlról, Karcagról, Hajdúnánásról, Debrecenből kerültek ide ezek a betelepülők. A nagy távolság ellenére is gyakran ideutaznak, mivel szívesen töltik itt szabadidejüket. Jó viszonyt alakítottak ki az ittlakókkal is, és a barakonyiak általában szintén kedvező véleménnyel vannak az üdülőkről. Időszakos jelenlétük fölpezsdíti a falu életét, a nyár mindig mozgalmassá válik a helybeliek számára is. A falusiak és az új lakók kultúrája kölcsönösen hat egymásra, azonban ez az ellenkező előjelű folyamat nem változtatta meg alapvetően a település megmaradásának távlatait.

A vizsgált év	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960	1970	1980	1990	1996
A lakosság összlétszáma	42	40	41	43	52	49	55	58	57	57	-	43	36
A házak száma	298	272	261	254	266	240	272	273	237	200	115	54	43

Adatgyűjtésem lezárásakor 1996-ban 36 fős a falu állandó lakossága, 43 lakóházból 18 házban működik háztartás.¹ Ezért tartom fontosnak, hogy a falukérdés, illetve azon belül az aprófalvak sorsának, helyzetének alakulását feltáró kutatások megállapításaira, tanulságaira kitérjek.

Kósa László tudománytörténeti összegzésében külön fejezetet szán annak a kérdésnek, hogy a két világháború közötti időszakban miként kapcsolódott össze egymással a magyar néprajz és a falukutató mozgalom, s hogy az előzményként értékelhető „szociálpolitika” és radikális szociológia, valamint a néprajzi irányultságú szociográfia, illetve a társadalomvizsgáló érdeklődés hogyan sugárzott át a néprajzra.² Bár a két háború közötti időszakban a magyarországi népességnek még felét kitevő parasztság „felfedezése” tanulságos eredményeket hozott a magyar néprajz számára is, a vizsgálatok célkitűzései elsősorban a paraszti lét társadalmi-kulturális meghatározására törekedtek, s még inkább konkrét gazdasági-társadalmi feszültségek, illetve azok megoldására tett „javaslatok” köré csoportosultak. A lassú, sok tekintetben megrekedt polgárosulás, az egészségtelen birtokstruktúra, a falusi életforma és szociális viszonyok ellentmondásai, vagy olyan konkrét, lokális kérdések, mint az *egyke*, a *pusztai cselédek életviszonyai*, a *matyóság életkörülményeinek* feltárása egészében máig ható korszakát képezte a néprajznak, de kevesebb hozadéka volt konkrétan a hagyományos műveltség szerkezetének és működésének vonatkozásában.³

Hasonlóan inkább társadalmi-szociográfiai, az 1960-as évektől pedig alkalmanként szociológiai szempontok szerint szerveződött az a tudományos érdeklődés, amelyik a magyar falvak második világháború utáni átalakulását, a parasztságnak a kollektivizálás utáni változását, a nem kevés ellentmondással küzdő paraszti – még inkább falusi – létformát kísérte. Az új törekvések egyik példjaként megemlíthetjük a szociálantropológiai elvek alapján a paraszti létforma alapvető jelenségeinek és az 1945 után átalakuló falusi életmódban bekövetkezett változásoknak a vizsgálatára szerveződött kutatást, melyre 1971–73 között került sor a Nógrád megyei Varsányban.⁴ A jelenkutatás azonban nem igazán erősödött meg a magyar néprajzban, a kutatók többsége a korábbi paraszti generációk műveltségéből még fellelhető, nem ritkán ősinek, archaikusnak vélt jelenségeket és struktúrákat vizsgálta, s máig sem nyert igazán elfogadást az a vélekedés, hogy a kultúra működésének számos törvényszerűsége a változások folyamatában is megragadható.⁵

Az általam vizsgált területen is megfigyelhető az az ellentmondásos településfejlődés, a gazdasági-társadalmi problémák jelentkezése, melyek kapcsán lezajlott egy tudományos vita az 1970-es években. Ám az *aprófalvak*, konkrétan a *csereháti aprófalvak* sorsát és lehetőségeit taglaló vita sem vont le közvetlenül tanulságokat a hagyományos műveltség változásáról, a kultúra állapotának alakulásáról. Magam úgy vélem, hogy a lakáskultúra változása is tükrözi ezeket a gazdasági-társadalmi változásokat, ezért foglalkoztatott a csereháti aprófalvak kérdése. A szétágazó problémakörnek természetesen azokat a

1 A táblázatban szereplő számadatok a helynévtárak és statisztikai évkönyvek adatain alapulnak, az 1996. évi adat saját fölmérésem.

2 *Kósa László* 1989. 210–221.

3 A kérdésről, részletes irodalommal: *Kósa László* 1989. 216–221.

4 *Bodrogi Tibor* (szerk.): Varsány. 1978.

5 A néprajz második világháború utáni útkereséséről összegzően: *Kósa László* 1989. 243–277.

részleteit emeltem ki elsősorban, amelyek érintkeznek az életmód és a lakáskultúra kérdéskörével.⁶

A mai Magyarországon a Dunántúl – a Mezőföldet leszámítva – és az Észak-középhegységi vidéke aprófalvas területek. Az 1970-es években ez kb. 1600 települést (az összes hazai településnek több mint fele) jelentett mintegy 800 ezer lakossal.⁷ A domb- és hegyvidéki falvak életmódja, gazdálkodásuk jellege alapvetően más volt, mint az alföldi falutelepüléseké, s az előzőek esetében fokozottan mutatkozott meg az ellentmondás a hagyományos településszerkezet és a második világháborút követő évtizedek gazdasági életének új típusú térszerkezete között. A gyenge megtartóképeség, a termelés és az életmód korszerűsége közötti ellentmondás, az életkörülmények modernizálásának megakadása az időszakosan távolban vállalt munka (ingázás) és az elnéptelenedés formájában jelent meg. 1980-ban a naponta ingázók száma a teljes kereső népességnek kb. 20%-át tette ki: több mint 1 millió fő utazott naponta távolabbi munkahelyére.⁸

A vizsgált terület lakosságának gyarapodása döntően a helyi mezőgazdaság népességeltartó képességétől, annak változásaitól függött. A domb- és hegyvidék, így a Cserehát korábban sem tudta ellátni az ott élő népességet, amit részben a máshol vállalt munka, részben pedig a nagymérvű kivándorlás lazított fel. Mindez nem csupán magyarországi jelenség, hiszen a mezőgazdaságban lezajló „ipari forradalom” Nyugat-Európában és a tengeren túl is a mezőgazdaságból élők számának csökkenését és a falusiak elvándorlását eredményezte. A mezőgazdálkodás átalakulása másutt is differenciálta a településállományt: egy részüknél a hanyatlás, más részüknél a városiasodás következett be. Amíg azonban Nyugat-Európa nagy részén a 2000 lakosnál alig népesebb helységek szinte városias települések, addig nálunk a gyenge adottságú vidékek falvai méltatlan hátrányokat jelentettek megmaradó népességük, társadalmuk számára.⁹

Az elvándorlás, a népességszökkenés okai között a gazdasági folyamatokkal csak részben összefüggő, s azon kívüli okok is szerepet játszottak, amelyek – közvetlenül vagy közvetve – befolyásolták a falusi közösségek műveltségének arculatát, változását is. Az erőszakos kollektivizálás hatása, a mezőgazdaságon kívüli munkahelyek hiánya, az elmaradottabb életkörülmények ugyanúgy szerepet kaptak falvaink mai arculatának kialakításában, mint a közigazgatás körzetesítése, az iskolák összevonása, a „paraszti öngazdátás” megszűntetése. Az előregező, önkormányzat nélküli, iskoláját, orvosát, gyakran papját veszített települések nemcsak az ottélők társadalmi hátrányait konzerválták, hanem megbontották a generációk közötti kulturális átadás és átvétel hagyományos formáit is. Ezen falvak gazdaságában, a népesség korösszetételében, a műveltség egész állapotában sajátos „csonka” struktúrák alakultak ki. A gazdasági hátrányok a tárgyi ellátottságban rétegeztek egymásra jellegzetes formációkat, a szellemi műveltségben pedig ugyancsak sajátos, olykor alig kielemezhető folyamatok zajlottak le.¹⁰

A cserehádi falvak, s a vizsgált Tornabarakony szempontjából mindez azért lényeges, mert a regionális kutatások nagyon egyértelmű egyezést mutattak ki az *aprófalvas* és az *elmaradott* területek között, aminek a hatása nem hagyható figyelmen kívül, ha az anyagi kultúra, a tárgyi ellátottság, illetve annak egyes részletei kerülnek néprajzi vizsgálá-

6 Vö.: Bernát Tivadar 1985. 27–34. Gulyás Mihály 1982. 3–4. Írásához Nagy Béla, Tüskés Tibor, Lázár István, Hatvani Dániel, Süli Zakar István, Vági Gábor, Varga Csaba, Magyar József, Bartha Gábor, Kulcsár Attila és Kelemen Gábor „szóltak” hozzá a Napjaink című, Miskolcon megjelenő irodalmi folyóirat 1985. évfolyamának június–októberi számaiban. Lsd. még ehhez kapcsolódva: Varga Dávid 1982. 28–33.

7 Enyedi György 1980. 22.; Enyedi György 1985. 3.

8 Enyedi György 1980. 43., 59.

9 Enyedi György 1980. 32.; Enyedi György 1985. 3.; Süli-Zakar István 1982. 7.

10 Gulyás Mihály 1982. 4.; Enyedi György 1980. 40.; Süli-Zakar István 1987. 41–47.

latra. Mai életviszonyaink között elsősorban az idősek és a falusiak helyzete kérdőjeleződött meg, társadalmunk alacsonyan értékeli ezeket a rétegeket. A kis települések nem tudják megtartani keresőképes lakosságukat, így jórészt az idősek maradnak meg ezekben a falvakban, s az itt élő öregeket fenyegeti elsősorban a depresszió veszélye.¹¹ De nemcsak létszámában és lakóinak összetételében változott meg a falvak képe, hanem átalakult, megváltozott a korábban önkiszákmányolóan munkaközpontú paraszti morál, s a különböző generációk ismeretében a lokális paraszti műveltség elemei keverednek a 20. század végi ember általános tudásával.¹²

Úgy vélem tehát, hogy az aprófalvak 20. század végi néprajzi/antropológiai kutatása nem szorítkozhat csupán az archaikumok vizsgálatára, nem elég a kulturális reliktumok feltárása ezeken a területeken. Mélyebb társadalomnéprajzi adatgyűjtéssel, s alaposabb esettanulmányokkal ragadható meg csupán, hogy e települések sajátos generációs szerkezete miként befolyásolja az előző nemzedékek „tudásának”, ismereteinek átadását, s mindez milyen specifikumokkal jár együtt a műveltségi folyamatokban, a hagyományos műveltség átörökítésében. Megfigyeléseim szerint e falvak lakosságának elöregedése, a lokális társadalom – itt már évszázada markánsan megindult – felbomlása, az idegenek időszaki betelepülése számos, a hagyományos műveltségi folyamatokban atipikusnak tűnő változást idéz elő. Éppen ezért lehet tanulságos a műveltség állapotának sokszempontú feltárása, figyelembe véve a helyi specifikumokat.

IRODALOM

Bernát Tivadar

1985 Az aprófalvak helyzete és kilátásai. Falu 2. szám 27–34.

Bodrogi Tibor (szerk.)

1978 Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Budapest.

Bokor Ágnes

1987 Szegénység a mai Magyarországon. Budapest

Enyedi György

1980 Falvaink sorsa. Budapest

1985 Kisfalvak jövője. Népszabadság 269. szám 3.

Gulyás Mihály

1976 Csereháti aprófalvak. Valóság 10. szám 49–61.

1982 Menteni a menthetőt. Napjaink 5. szám 3–4.

Kósa László

1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest

Süli-Zakar István

1987 Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistelepüléseinek társadalom földrajzi viszonyai. Borsodi Szemle 1. szám 41–47.

Varga Dávid

1982 Magukra hagyott falvak. Forrás 4. szám 28–33.

¹¹ Bokor Ágnes 1987. 58–69.

¹² A csereháti aprófalvak jellegéről lásd még: Gulyás Mihály 1976. 49–61.

A MISKOLCI NÉVADÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

FEKETE ÁGNES

A nevek népszerűsége és megterheltsége szoros kapcsolatban áll a névadók személyiségével, ízlésével, értékrendszerével és mindazzal, ami a nevet választókat befolyásolja a névadáskor. A keresztnévadásban fontos szerepet játszik a társadalmi feltétel, az Utónévkönyv és a naptárak hatása, a névöröklés, a névesztés, valamint a kulturális és társadalmi hatás.

Kutatóhelyül a Miskolc központi részében elhelyezkedő 10. számú általános iskolát és a külvárosban található 36. számú általános iskolát választottam.

Az említett iskolákban az 1970 és 1985 között születettek iskolai anyakönyvének névanyagát néztem át, felhasználva a tanulók keresztnévére, születési évére és a szülők foglalkozására vonatkozó adatokat. Kérdőíveket készítettem az 1994 tavaszán 11–14 éves gyerekek és szüleik részére, ezeket az adatokat munkám során összevettem. A tanulók számára készült nyomtatvány kérdései a névhasználatra, a névadás okaira, a névöröklésre és a gyerekek névízlésére vonatkoztak. A szülőknek adott kérdőív szándéka a névadás indítékainak kiderítése volt. Törekedve a teljességre, minden osztályból személyesen is megkérdeztem annyi gyermeket, ahányat csak tudtam.

1. Társadalmi feltétel

Magyar anyanyelvű szülő gyermeke részére abból az 1827 hivatalosan elfogadott név közül választhat, amelyet Ladó János Magyar utónévkönyvében megtalál. Kivételt akkor tesznek, ha a szülő által választott egyéb nevet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete javasolja anyakönyvi bejegyzésre. (Az általam gyűjtött anyagban ilyen név a *Lotti*.)

2. Az Utónévkönyv és a naptárak hatása

A névadás során sokan módszeresen tanulmányozzák a keresztnéveket. Az egyik szülő pontosan megnevezte Ladó János művét, melyet – három gyermekük születése előtt – esetenként két-két hétig forgattak, hogy a számukra legmegfelelőbb utóneveket megtalálják. Néhányan a naptárak átnézésére utaltak (melyekben 200–500 névnél nincs több) és volt olyan szülő, aki a névadáskor arra is figyelt, hogy gyermeke névnapja és születésnapja ne essen túl közel egymáshoz. Az egyik édesanya kiemelte, hogy a naptárban találta meg fia számára a *Roland* nevet, és e név többletértéke számára az, hogy névnapja egybeesik a nőnappal és így bensőségesebb a családi ünnep. Talán a naptárak „tudatalatti” hatását mutatják a kettős keresztnévek közül azok, melyekben két olyan keresztnév társul, amely a naptárban együtt szerepel: *Péter Pál* (névnapjukat azonos napokon ünneplik: január 25., február 22., június 20.), *Mária Magdolna* (névnapjuk: május 29., július 17., 22.), *Márta Valéria* (névnapjuk egymást követő napokra esik: december 8., illetve december 9.).

De nem minden szülő készül tudatosan a névadásra. A miskolci szülők 3,29%-a „véletlenszerűen” adott nevet gyermekének. Szülés után az először eszébe jutó nevet vagy ennek hiányában saját nevét, illetve – ellenkező nemű gyermek esetén – a szülész- orvos nevét választotta néhány anya.

A két szülő között sincs mindig összhang a névválasztáskor. Sokszor a nőké a vezető szerep, azonban van, amikor ők kénytelen feladni névadási elképzeléseiket a férfiak családjában élő erős családi hagyományok miatt, amely szerint az elsőszülött gyermek (főképpen fiúk esetében) csak az apja nevét kaphatja.

3. Névöröklés

Arra a kérdésre, hogy miért adta gyermekének éppen azt a nevet, a megkérdezett szülők jelentős része a névöröklés valamilyen fajtájára hivatkozott. (Az egyes keresztnévet adó szülők 66%-a.) A fiúknál jellemzőbb ez a „megőrző” tendencia.

Az egyes keresztnéveket az öröklődés szempontjából vizsgálva jellemző a szülők nevének öröklődése, valamint a nemzedékeken át tartó névöröklés. Ez utóbbit, a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó neveket nevezi Mizser Lajos szokásneveknek,¹ Ördög Ferenc egyenes vonalú neveknek.²

Jellegzetesen öröklődő nevek a *László*, a *József*, a *György*, a *Gyula*, a *Béla*, az *István*, de előfordul az *Illés* és a *Győző* nemzedékeken át tartó öröklődése is. Két olyan háromgyerekes család van, ahol a névadási gyakorlat az, hogy az elsőszülött fiú az édesapja nevét (*Mihály*, illetve *János*), az elsőszülött lány az édesanyja nevét (*Gizella*, illetve *Katalin*) kapja, a harmadik gyermek pedig „spontán” nevet (*Erika*, *Anikó*).

Kizárólag a nagyszülő neve is öröklődhet, a név továbbvitele céljából, tiszteletből, vagy mert az unoka éppen azon a napon született, mint nagymamája. Ennek egyik érdekes formája az, amikor a nagymama hagyományos neve (*Borbála*) idegen alakváltozatban öröklődik (*Barbara*).

A keresztszülők nevének öröklődése nagyon ritka, a vizsgált anyagban csak egyszer fordul elő.

A névöröklés különleges változata, amikor az édesapa (*Viktor*) nevének ellenkező neműekre alkalmazható változatát örökíti lányára (*Viktória*).

Két keresztnév adásának a lehetőségével nagyon kevesen élnek: az összesen vizsgált személyek (1299 fő) 7%-a visel kettős keresztnévet. Mindez azonban nem kivételes jelenség, pl. az erdélyi magyar keresztnévhasználatban sem terjed többre, mint a lakosság 5–6%-ára.³ A két keresztnévet adó szülők nagy része a hagyományörzés egyik lehetőségét látja benne: 80%-ban a névöröklés valamelyik formáját valósítják meg.

1 Mizser Lajos, 1980. 62.

2 Ördög Ferenc, 1973. 197.

3 B. Gergely Piroška, 198. 384.

Az I. táblázat az 1970 és 1985 között született, kettős keresztnévet viselő személyek esetében a névátöröklés variációit mutatja:

	Miskolc	
	Férfinevek	Női nevek
Egyes keresztnévű szülő nevét öröklő első névként	38,09%	35,29%
Egyes keresztnévű szülő nevét öröklő második névként	52,38%	35,29%
Kettős keresztnévű szülő első nevét öröklő első névként	4,76%	5,88%
Kettős keresztnévű szülő második nevét öröklő első névként	-	-
Kettős keresztnévű szülő első nevét öröklő második névként	-	-
Kettős keresztnévű szülő második nevét öröklő második névként	-	-
Kettős keresztnévű szülők neve ugyanúgy öröklődik	4,76%	5,88%
Kettős keresztnévű szülők neve fordított módon öröklődik	-	5,88%

A legjellegzetesebb az, amikor az egyes keresztnévű szülő nevét öröklő a gyermek első vagy második névként. Férfineveknél a második névként való öröklődés a jellemzőbb, a nőknél egyenlő megoldást mutat. Kettős keresztnévű szülő neve ugyanúgy is öröklődhet: *József István, Laura Mária*. Az „inverz” öröklődés sajátos esetével találkozunk, amikor a nagymama *Márta Szilvia*, az anyuka *Szilvia Márta*, a gyermek neve – mivel nem akarták, hogy két egymást követő generációnál teljesen egyforma legyen a név – ismét *Márta Szilvia*. A kettős keresztnévadás szokása élénken élhet egy-egy családban, így például Szarvaséknál, ahol a férfiak (még az unokatestvérek is) első névként a *Gyulát* kapják, a második név pedig a megkülönböztetést szolgálja (a nagyapa *Gyula Mihály*, az apa *Gyula Sándor*, a gyerek *Gyula Ákos*). Nem konkrétan a név, hanem a kettős névadás szokása él annál a családnál, ahol az édesapa *Miklós István*, az édesanya *Ágnes Mariann*, gyermekeik: *József Csaba, György Péter, Viktória Katalin*. A *Plajos* családban az édesapa (*József Sándor*) nevét a fiú továbbviszi (*József Ákos*), de lányai is két nevet kaptak: *Rita Katalin, Zita Zsuzsanna*. Olyan variációk is előfordulnak, amikor első névként a szülő, második névként a nagyszülő neve öröklődik, illetve elsőként a szülő, másodikként a keresztszülő neve.

4. Névesztésika

A névadás indítékait kutató kérdésre a második leggyakoribb válasz az volt, hogy „ez tetszett”. Gottschald a névadásnak ezt a szubjektív indítékát nevezi a név „jelentésének”.⁴ A szülők 66%-a emiatt döntött gyermeke neve mellett.

Fontos a névvel kapcsolatos érzelmi-hangulati tényezők szerepe.⁵ Egy név tetszhet valakinek azért, mert egyszerű (*Tibor, Gábor*) és ugyanakkor könnyen megjegyezhető (*Edit*); mert ritka a névadás időpontjában (*Szabolcs, Vanda, Enikő, Krisztián*), vagy mert éppen, hogy divatos (*Anita*); mert magyaros hangzású (*Virág, Attila, Gergő*), vagy mert különleges, idegenszerű (*Doloresz, Alex, Georgina*). Ugyanazt a nevet, pl. az *Esztert* és a *Pétert* kedvelheti valaki azért, mert bibliai név; más azért szereti, mert régi, szép, magyar névnek tartja. Van aki számára az a fontos, hogy gyermeke neve becézhető legyen, de felnőtt emberként majd komolyságot is kölcsönözzön viselőjének (*Péter*,

4 J. Soltész Katalin, 1979. 26.

5 Büky Béla, 1961. 21–30.

Renáta), van akinek ez nem fontos (*Gergő*). Van akinek egy név a jelentése által tetszik meg, pl. „a győzelmet hozó, igazsággal győző nő” jelentésű *Veronika*, vagy a „fényes hírnév” jelentésű *Róbert*. Kettős keresztnévnél a jelentése miatt társították össze a következőt: *Violetta Ibolya*.

A tetszést befolyásolja az is, hogy milyenek az adott név által felkeltett asszociációk. Egy név kire vagy mire, kellemes vagy kellemetlen élményre emlékeztet-e. Kedvelhetünk egy nevet azért, mert a legjobb barátnőnk, régi osztálytársunk, kedves munkatársunk, szimpatikus ismerősünk, régi gyerekkori babánk neve. Néhány, óvodában és bölcsődében dolgozó anyuka a legaranyosabbnak tartott „növendékének” a nevét adta saját gyerekének.

Néhányan szem előtt tartják azt, hogy a családban előforduló nevek „összecsengjenek”. Egymással alliterálnak például a testvérek nevei: *Péter, Petra; Balázs, Barbara; Bence, Botond, Balázs*. Eufonetikai okok miatt társították össze egy kettős keresztnévnél a következő neveket is: *Bettina Beatrix, Melinda Lina, Ildikó Ilona*.

Érdeemes nemcsak azt megvizsgálni, hogy miért tetszik egy név, hanem azt is, hogy kinek tetszik az adott családban. Ha van idősebb testvér, nagyon sokszor ők választják a nevet. Egy nagymama pedig külföldi útján hallotta és javasolta unokájának a *Melitta* nevet. Szempont lehet az is, hogy az idős nagyszülők számára könnyen megjegyezhető nevet adjanak az újszülötteknek. A kettős keresztnév pedig megoldást jelenthet különböző véleményen lévő házaspárok számára: *Zita Jolán* esetében az első elem az édesanya, a második elem az édesapa által kedvelt név.

Névadáskor szempont volt, hogy a keresztnév a családnévvel együtt kellemes hangzású legyen: a megkérdezett szülők 24%-a tartja ezt fontosnak. A szülők szerint a következő hosszú családnévekhez rövid keresztnév illik: *Jaczenkó Nóra, Kelemen Gergő, Landróf Réka, Matiscsák Éva*. A rövid családnévhez viszont tudatosan hosszú keresztnévet választottak a dallamos hatás érdekében *Balla Gabriella, Gáll Gabriella, Nagy Nikoletta* szülei. A *Trajter* szülők tudatosan „könnyű”, egyszerű nevet kerestek családnévükhöz: *Trajter Ádám, Trajter Csaba*. A két névelem hangulati illeszkedését tartották szem előtt a szülők, amikor a családnévhez jelentésben illő virágnevet kerestek: *Bazsa Rózsa, Réti Hajnalka*.

Sokan tudatosan hangesztétikai szempont érvényesítésére törekedtek, amikor azonos magánhangzóval kezdődő keresztnévet választottak a családnévhez: *Pocsai Péter (Balázs), Katona Katalin*. Három névelem (családnév + kettős keresztnév) esetén a családnév és az első keresztnév (*Tucsa Tamás Attila, Bognár Botond Zsolt, Sípós Sándor László, Gáspár Gabriella Katalin*), vagy pedig a két keresztnév alliterál (*Gergely Gábor, Péter Pál, András Albert, Melitta Margit, Virág Viktória, Bettina Beatrix, Adrienn Andrea, Edit Edina, Anikó Alíz*).

A női kettős keresztnévek között rengeteg azonos végződésű rímelő nevet találunk: *Bettina Vanda, Hajnalka Kinga, Renáta Barbara, Barbara Éva, Márta Szilvia, Zita Zsuzsanna, Linda Emília, Veronika Ottília, Georgina Andrea, Klára Borbála* stb., férfinéveknél jóval kevesebbet, pl.: *Milos Miklós*. Ez nem meglepő, hiszen az Utónévkönyvben szereplő női nevek 80%-a végződik *a*-ra (a latinus képzésmódnak és a XX. században terjedő szláv, olaszos képzésmódnak köszönhetően).⁶

5. Kulturális hatás

J. Soltész Katalin megállapítása szerint „a társadalmi névzést ideológiai, kulturális hatások formálják ki, így a történelmileg kialakult névállomány bizonyos fokig a kultúra függvénye és tükrözője”.⁷ A szülők 8%-a nevezte el gyermekét kedvelt énekeséről, sportolójáról, színészeről, regényalakjáról. Az egyik édesanyának a Sándor Mátyás című regény leányalakjának a neve tetszett meg (*Száva*). A Georgiában élő amerikai nagybácsinak az élménye, valamint Szabó Magda Abigél című regényének filmfeldolgozása együttesen eredményezte a *Georgina* név választását. Egy másik kislány azért kapta a *Georgina* nevet, mert – amellett, hogy a nagymamának ez a kedvenc virága – így hívtak egy család által kedvelt színésznőt is.

Az egyik édesapa érdeklődési körébe tartozott a történelem, különösen *Attila* fejedelm korszaka, így nem meglepő, ha fiát is így nevezte el. Egy sportrajongó édesapa pedig Pócsik *Dénes* vízilabdázó keresztnévét választotta fia számára. Az 1979-ben született *Linda* szülei a Beatles rajongói voltak, lányukat Paul McCartney felesége után nevezték el. Szintén a zenei élet egyik alakja, Karda Beáta gyakorolt hatást – tudta nélkül – a névadásra: éppen egy dalát közvetítette a rádió, amikor a szülők nem tudtak megegyezni jövődöbéli gyermekük nevét illetően, így a *Beáta* névre esett a választásuk.

6. Társadalmi hatások a keresztnévadásban

Foglalkozás szerint a szülőket a következőképpen csoportosítottam:

F–F: ebben az esetben mind a két szülő fizikai munkát végez;

Sz–Sz: mindkét szülő értelmiségi;

Sz–F: az egyik szülő fizikai, a másik szellemi munkát végez.

Sz–Sz szülők körében népszerű nevek: *István, Tibor, Balázs, Dávid, Zsuzsanna, Krisztina, Orsolya, Nóra, Szilvia, Enikő, Réka, Eszter, Csilla* és az egyébként ritkának számító *Ottó*.

F–F szülők által kedveltek: *László, János, Róbert, Ferenc, Béla, György, Krisztián, Szabolcs, István, Sándor, Tibor, Mónika, Katalin, Zsuzsanna, Zita, Erzsébet, Mariana, Annamária, Anikó, Ildikó, Melinda, Viktória, Éva, Erika, Mária, Anita, Beáta, Edit*.

Sz–F dolgozók körében népszerűnek számító nevek: *István, László, Norbert, Róbert, Ferenc, Béla, János, András, Sándor, Dávid, Andrea, Edina, Edit, Ildikó, Anita, Emese, Katalin, Erika, Anikó, Szilvia, Mónika, Barbara, Csilla, Eszter* és a ritkának számító *Vanda*.

Adataim szerint nagyok az átfedések. Miskolcon az F–F, Sz–Sz, Sz–F szülők körében egyaránt népszerűek a következő nevek (amelyek egyben a leggyakoribbnak is mutatkoztak): *Ágnes, Andrea, Judit, Péter, Tamás, Attila, István, Gábor, Zolt, Zoltán, József, Csaba*.

Az Sz–Sz és Sz–F körében egyaránt kedvelt: *Dávid, Szilvia, Eszter, Csilla*; Sz–Sz és F–F között: *Tibor, Zsuzsanna*; az F–F és Sz–F között: *László, Sándor, János, Róbert, Ferenc, Béla, Katalin, Mónika, Erika, Edit, Anita, Anikó, Ildikó*.

7 J. Soltész Katalin, 1979. 144.

A társadalmi rétegek listavezető nevei:

Sz–Sz		F–F		Sz–F	
Férfinevek	Női nevek	Férfinevek	Női nevek	Férfinevek	Női nevek
1. Péter (21)	1. Zsuzsanna (9)	1. László (29)	1. Andrea (20)	1. István (13)	1. Andrea (13)
2. Tamás (12)	2. Ágnes (8)	2. István (27)	2. Mónika (18)	2. Gábor (12)	2. Edina (6)
3. Attila (11)	3. Andrea (7)	3. Péter (24)	3. Mária (17)	3. Péter (10)	3. Edit (6)
4. Gábor (10)	4. Krisztina (7)	4. Zsolt (21)	4. Katalin (17)	4. László (10)	4. Katalin (5)
5. Zsolt (8)	5. Judit (6)	5. Gábor (20)	5. Judit (16)	5. Attila (9)	5. Ildikó (5)

Az egyes társadalmi rétegek listavezető nevei – a női nevek esetében az Sz–F rétegtől eltekintve – a tíz legmegterheltebb név közül kerül ki.⁸

A ritkán és egyszer előforduló neveket adók társadalmi helyzetét megvizsgálva azonban azt láthatjuk, hogy a legtöbb ilyen nevet az FF szülők adják (45%-ban). Így elmondhatjuk, hogy az „egyedi” nevek (feledésbe merült hagyományos nevek és az újonnan átvett idegen nevek) elsősorban az FF körében terjednek.

A kettős keresztnévek társadalmi rétegek szerinti megoszlását mutatja a következő táblázat.

Miskolc

Sz–Sz	40,22%
F–F	41,37%
Sz–F	18,39%

A kettős keresztnév mint névtípus egyaránt népszerű az értelmiségi és munkáscsaládokban. Bár a kevésbé meghonosodott idegen nevek, valamint a kettős keresztnévek kedvtelése egyaránt a felsőbb társadalmi rétegekből indult ki, ma már elterjedt jelenség az alsóbb rétegekben is.

Bár az egyes társadalmi rétegek névzlése kisebb-nagyobb mértékben eltér, a névadást befolyásoló tényezők közül – véleményem szerint – a hangsúly a névadó esztétikai érzéken és értékrendjén van. Ez határozza meg azt, hogy valaki hagyománytisztelő-e vagy sem, él-e a gyermeke névadásakor a névöröklés lehetőségével, befogadja-e a kulturális hatásokat, és ha igen, milyen mértékben. „Ismételjük: a névadás ma az ízlés, ez pedig a kultúra függvénye...”⁹

8 A vizsgált időszakban (1970–85) népszerűség szerint az első tíz helyre állítható nevek: Férfinevek: 1. Péter (8,34%), 2. István (6,82%), 3. Gábor (6,37%), 4. László (6,06%), 5. Tamás (5,76%), 6. Zsolt (5,76%), 7. Attila (5,31%), 8. Zoltán (4,85%), 9. József (4,09%), 10. Csaba (3,64%); Női nevek: 1. Andrea (6,09%), 2. Krisztina (5,46%), 3. Zsuzsanna (4,21%), 4. Ágnes (4,06%), 5. Judit (4,06%), 6. Katalin (4,06%), 7. Mónika (3,75%), 8. Mária (2,96%), 9. Éva (2,81%), 10. Erika (2,50%).

9 *Bíró Ágnes*, 1985. 223.

IRODALOM

B. Gergely Piroska

- 1988 Területi és társadalmi rétegződés a romániai magyar keresztnévadásban.
A magyar nyelv rétegződése (szerk.: Kiss Jenő, Szűcs László). Bp., 373–385.

Bíró Ágnes

- 1985 Státuszszimbólum-e a keresztnév? Nyelvi divatok (szerk.: Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor). Bp., 213–223.

Büky Béla

- 1961 A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Bp.

J. Soltész Katalin

- 1979 A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.

Ladó János

- 1990 Magyar utónévkönyv. Bp.

Mizser Lajos

- 1980 A keresztnévek néhány problémája: Név és társadalom. Bp., 61–63.

Ördög Ferenc

- 1973 Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp.

A KAROSI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK FÉMANYAGÁNAK RESTAURÁLÁSA

KOVÁTS TIBOR

E cikk megjelenését az inspirálta, hogy a millenniumi kiállítás részeként a karosi leletek ismét a nagyközönség elé kerülnek. A közel tíz évvel ezelőtt végzett restaurálásról szakmai körökben már beszámoltam, de a tudományos feldolgozás és publikáció befejezése és megjelenése előtt nem kívántam leközölni.

A bodrogi Karos község Eperjesszög nevű dűlőjében 1986–1990-ig ásatásokat végzett Révész László régész. A magyar honfoglalás kor régészeti emlékeinek kutatásában kiemelkedő szerepet játszik a Felső-Tisza-vidék leletanyaga. E terület temetői kitűnnek gazdagságukkal, a fegyverek és méltóságjelvények nagy számával és sajátos szerkezetükkel. Ezt a sort gazdagítják a karosi ásatási anyagok is. A gazdag leletanyag közül néhányat választottam ki, elsősorban a restaurátori munka szempontjából is figyelemre méltó darabokat.

Az aranyozott ezüst veretek, szíjvégek, csatok, a rozettás lószerszámok, ruhadíszek, hajfonatkorongok, valamint egy aranyozott ezüst tarsolylemez tisztítását és konzerválását szeretném bemutatni. A szabályák közül a két legszebb darabot a palmettás, poncolt aranyozott ezüstszereléssel ellátott fegyverek tisztítását és konzerválását ismertetem. E szabályák a bécsi szablya közeli rokonainak tekinthetők.

A TÁRGYAK LEÍRÁSA

Veretes öv (Karos-Eperjesszög II. temető 29. sír)

Az ovális csatkarika rovátkázott díszű, s csuklósan kapcsolódik az ötszög alakú csattesthez. Ennek szegélye szintén rovátkolt, csakúgy mint a karika felőli végén látható háromszög alakú áttörés is. A csattest felületét vésett, egymás felé hajló indapárok díszítik. A 24 db széles övvereten rovátkolt háttérből kiemelkedő bimbóminta látható, egy részüket alul a mellékszíjak számára oválisan áttörték. A 23 db keskeny övveret mintája kétágú levélből kinövő bimbó, melyet felül kétoldalt a szegélyt övező bordából kiágazó egy-egy palmetta keretez. A nagyszíjvégen háromszor ismétlődik az egymással szemben álló, húsos palmettalevelekből alkotott kompozíció. Az öv kapcsolószíjára négy szív alakú, közéjükön ugyancsak szív alakú motívummal ékesített veretet és egy kisszíjvéget szereltek. Ez utóbbi szegélye fogazott szélű, középtengelyét pedig kétágú, csúcsukkal egymást érintő levelek sora alkotja.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

ltsz.: 94.27.3.

Öntött aranyozott ezüst.

A csat: 4,5x2,3 cm. A széles veretek: 2,5x2,2 cm.

A keskeny veretek: 2,4x1,8 cm. A nagyszíjvég: 6,5x2 cm.

A kapcsolószíj veretei: 1,6x1,4 cm. A kisszíjvég: 3,7x1,2 cm.

Irodalom: Révész 1989. 43–47.

Lószerszámveretek (Karos-Eperjesszög II. temető 29. sír)

A készlethez 20 db pillangó alakú kantárveret tartozott, középső, rombusz alakúan kiemelkedő részüket aranyozták. A négy kisebb kantárróza a pofaszíjak és a homlokszíj, valamint az orradzó találkozásánál helyezkedtek el, felületükön aranyozott csillagminta látható. Az ötödik kantárróza a keretszíjak találkozásá-

nál kapott helyet, díszítése csücsukkal egy közepen kiemelkedő félgömb felé mutató szívf alakú mintákból áll. A veretek sorát egy pajzs alakú kiszíjvég zárta le.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

ltsz.: 94.27.10.

Öntött aranyozott ezüst.

A pillangó alakú veretek 2,7x1,7 cm.

A kis kantárrózsák átmérője 1,85 cm.

A nagy kantárrózsák átmérője 2,9 cm.

A szíjvég 3,8x1,4 cm.

Irodalom: Révész 1993. 351–416.; Révész 1994. 307–361.

Tarsolylemez (Karos-Eperjesszög II. temető 29. sír)

Előlapját öntött és vésett ezüst szalag keretezi, amelyet – a tarsoly egyenes oldalának kivételével – bemélyedő, vonalkázott mezőre támaszkodó pontvonalak díszítettek. E szegélyen alul és felül a tarsoly tengelyében egy-egy palmettacsokor látható, az egyenes oldal szegélyét további vésett és poncolt palmetták alkotják. A keretet alkotó ezüst szalag hátoldalára forrasztott szegecsek rögzítik egymáshoz a szegélyt, a díszített előlapot és a vörösréz hátlapot. A tarsolylemez előlapján a kompozíció belső keretét lendületesen kanyargó, egymásba fonódó indaháló adja, amelynek tengelyében emelkedik a bimbós, húsos levelekkel ékes életfa. Ágait palmettacsokrok alkotják, melyeknek szegélyét sűrű vonalkázással, érezetét pedig pontvonalakkal hangsúlyozta alkotójuk. A domború mintát a művész a háttér aranyozásával és visszakalapálásával emelte ki. A függesztőszíjat két, a zárószíjat egy pajzs alakú veret és egy palmettamintás, vésséssel finomított kisszíjvég ékesítette, az utóbbihoz kapcsolódó mellékszíjat húzták át a zárást szolgáló miniatűr ezüst csatocskán. E tarsolylemez egy műhelyben készülhetett a Tarcalon és a Rakamazon talált darabokkal.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

ltsz.: 94.27.1–2.

Ezüst, vörösréz.

A tarsolylemez 12,8x11,3 cm.

A pajzs alakú veretek 1,5x1 cm.

A kisszíjvég 3,3x1,2 cm.

A csat 2,5x1,1 cm.

Irodalom: Révész 1994. 349–368.

Hajfonatkorongok (Karos-Eperjesszög II. temető 47. sír)

A préselt, lemezes korongpár mítikus állatokat ábrázol, melynek végtagjai palmettacsokrokká bomlanak. Utóbbiak felületét sraffozott alapra támaszkodó pontvonal minta ékesíti, s a kompozíció szegélyét is mindenütt sraffozott sávokkal tette hangsúlyossá a művész. A kidomborodó állatalakot a háttér aranyozása is kiemeli. A jobb oldali korongszegélyen alul négy, a bal oldalin pedig öt lyukat fúrtak, melyek bizonyára selyembojtok befűzésére szolgáltak. A szegély felső harmadában három-három félgömbfejú szegecspár rögzítette a függesztőszíjat. Ez utóbbit is veretekkel díszítették, a baloldali hajfonatkorong veretsora hiánytalanul megmaradt. A függesztő alsó harmadában háromágú volt, a két szélső ágon 3–3, a középsőn 2 db kerek, bemélyedő közepén aranyozott veret látható. A szíjak találkozási pontjánál egy nagyméretű, karélyos mintájú rozetta helyezkedik el, e fölött pedig egy vonalban három hasonló, de kisebb és lukas közepű rozetta. A két korong nem egy időben készült, a kompozíció apró eltérésein kívül erre utal a jobb oldali darab kopottabb aranyozása és sérült volta is.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

ltsz.: 94.41.1–2.

Préselt, aranyozott ezüst.

A korongok átmérője 8 cm.

A bemélyedő közepű kerek veretek átmérője 1,2 cm.

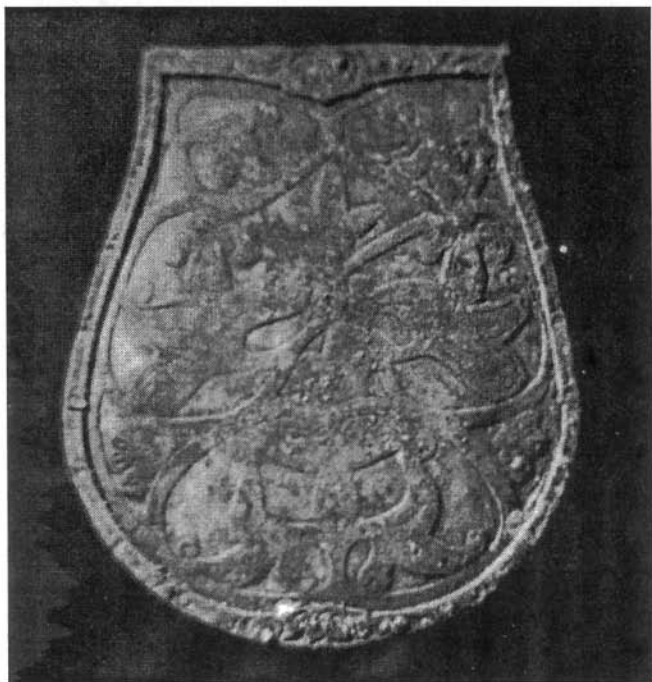
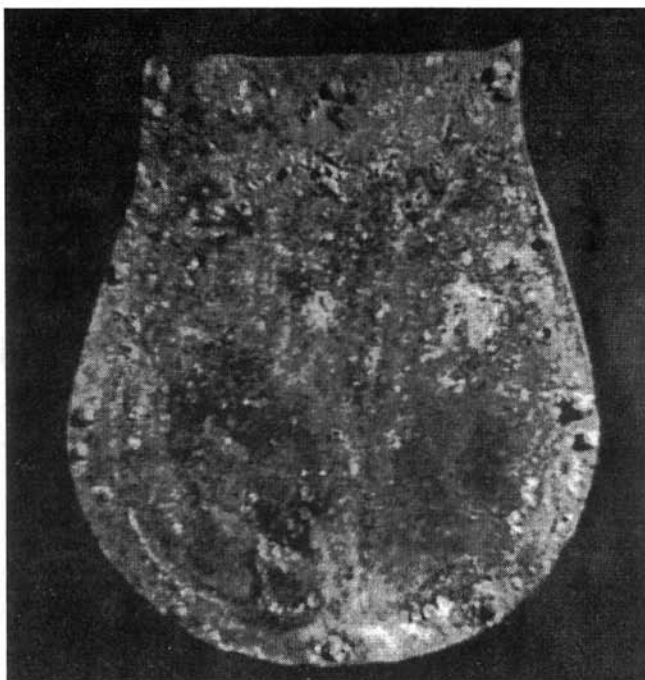
A nagy rozetta átmérője 2,2 cm.

A kisebb rozetták átmérője 1,5 cm.

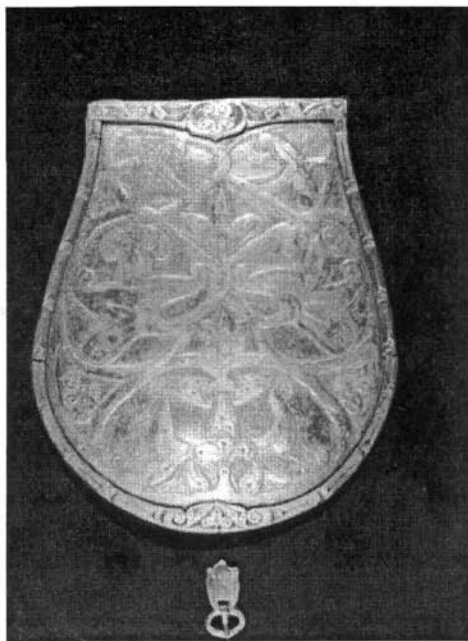
Irodalom: Révész 1989. 26–32.

Veretes tarsoly (Karos-Eperjesszög II. temető 41. sír)

A tarsoly szegélyét 25 db egymás mellé szegecsel, áttört pajzs alakú veret díszítette, egyenes oldalára 6 db-ot szereltek. Előlapjára jobb és bal oldalt 3–3 rozettát illesztettek, előbbieik közül az egyik hiányzik. A rozetták közepe és csepp alakú szirmai áttörtek, a szirmok közti részt legyező alakban levélminta tölti ki. A téglalap alakú bűjtató veret oldalaira egy-egy áttört háromszög támaszkodik, mégpedig a hosszanti oldalon

1. a-b kép. Tarsolylemez restaurálás előtt

2. a–b kép. A 29. sír tarsolylemeze

magasabb, a rövidebbeken alacsonyabb, s ezzel alkotója csúcsára fordított (vagy inkább ilyen hatást keltő) középeretet kapott.

Szablya (Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír)

A markolat körte alakú poncolt és aranyozott hátherű két félből összeillesztett palmettamintás, két félből összeillesztett markolatgomb díszíti. A gombos végű, ívelt, közepén gúlával ékesített bronz ellenzőhöz ötszög alakú poncolt és aranyozott hátherű palmettás markolatgyűrű támaszkodik. A félből összeállított markolatgyűrűnek csak az előlapja díszített, hátlapja egyszerű ezüstlemez. A markolatgomb és a markolatgyűrű között az él felé hajló oldalon ívelt, karélyos szélű, aranyozott hátherű palmettamintás ezüstlemez szereltek, melyet szélein ezüst szegekkel rögzítettek. A hüvely torkolatverete az előzőekhez hasonlóan poncolt, aranyozott hátherű, palmettás ezüstlemez csakúgy, mint a hozzászegecselt, félkör alakú függesztő. Hasonló kiképzésű volt az alsó – csak töredékesen megmaradt – függesztő, és a hozzá kapcsolódó lemezpánt. A hüvely alsó harmadát díszítetlen ezüstlemez borította, mely fölé az indításnál még egy ezüst poncolt hátherű palmettás pántot szegecseltek. A szablya alsó függesztőszíjának hosszát egy ezüst, mindkét végén palmetta-csokorral díszített ezüst, kettős csattal lehetett szabályozni, végét pikkelymintás kis szíjvégen zárták le, s három, szintén aranyozott bronz, kerek rozettás verettel is díszítették. A felső rövidebb szíjat egy ugyanilyen rozetta, öt darab aranyozott ezüst szív alakú kis veret és egy pikkelymintás kis szíjvég díszítette. A szerelékek és a veretek kopottak, javítottak.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

Itsz.: 94. 46.4–5.

Vas, aranyozott ezüst, bronz.

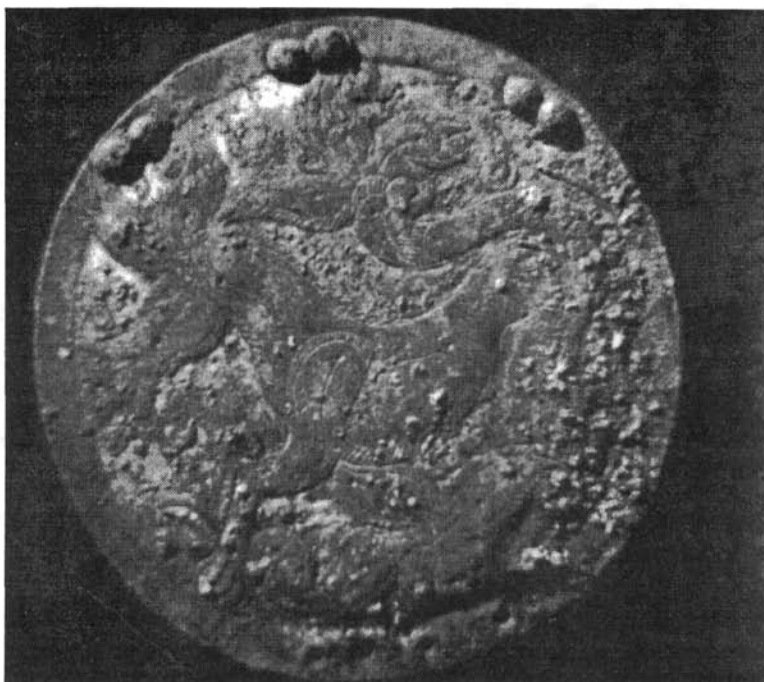
Szablya h.: 87 cm.

A kettős csatt: 3,4x1,7 cm.

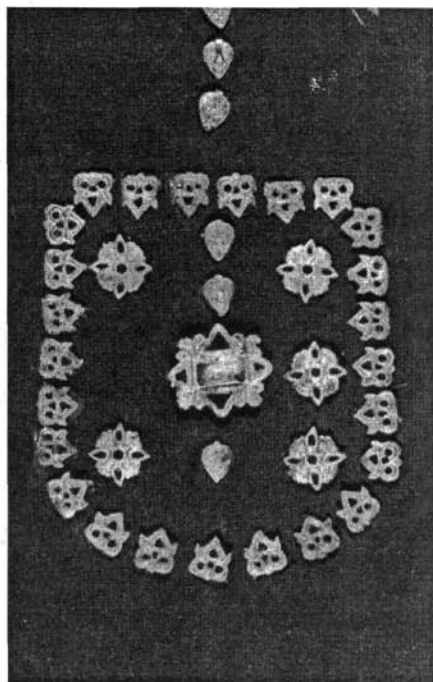
A rozetták átmérője: 1,2 cm.

Szív alakú veretek: 1,1x1,1 cm.

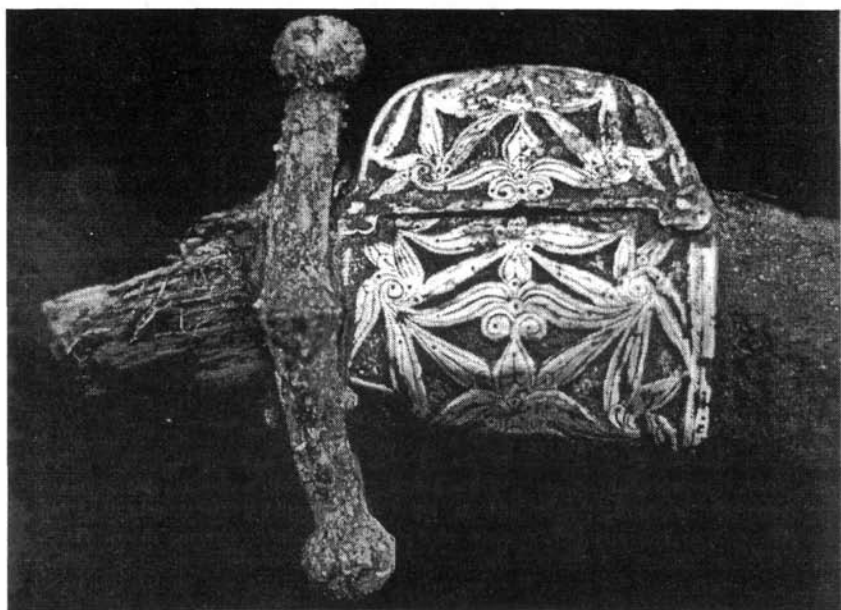
Kis szíjvégek: 3,15x1,2 cm.

3. a-b kép. Hajfonatkorong restaurálás előtt

4. kép. A 41. sír veretes tarsolya

5. kép. A szablya restaurálás közben

Szablya (Karos-Eperjesszög II. temető 11. sír)

Pengéje enyhén ívelt, alul 17,5 cm hosszan fokéllal ellátott. Csónak alakú keresztvasának mindkét vége a penge felé hajlik és gömbben végződik. A keresztvas közepén gúla alakú kiemelkedés látható. Markolata az él felé hajlik, a markolatnyúlványhoz hozzározdásodott a fa markolatlemez egy része, melyet hajdan bőrrel vontak be. A markolat elülső oldalán, a keresztvashoz közel egy öntött ezüst, karélyos veret látható, melynek közepéből hurkos fejű vas szegecs nyúlt ki, ez tartotta a csuklósíjfat. A markolat él felé hajló oldalának közepén öntött ezüst gúla alakú, palmettamintás ujjtámasz látható. A markolatvéget ovális átmetszetű, ráhajlított ezüstlemezzel díszítették, melynek mintája végtelenbe szöhető palmettaháló, hátere aranyozott és körpuncokkal ékesített. A hosszú használat során ovális végződése letöredezett. A hüvelyből csak a félkör alakú, öntött bronz függesztő fülek maradtak meg, melyeken ezüstlemez-borítás nyomai láthatók. Az archaikus fegyver egyedülálló a korszak régiségei között, előképei a Kazár Kaganátus népeinek hagyatékában találhatók.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

Itsz.: 94.11.1.

Vas, öntött ezüst, poncolt ezüst.

H.: 90,1 cm, keresztvas h.: 9,8 cm.

Irodalom: Révész 1989. 43.; Révész 1991. 87–97.

A laza, homokos talaj szerencsésen megőrizte a fent említett ötvöstárgyakat és viszonylag jó állapotban, jó állaggal kerültek a laboratóriumba.

A földes, néhol meszes ráakódás eltávolítása után előkerült a fémfelszín zöldes (rézszulfátos) megjelenéssel. A tisztítást Na-hexametafoszfát 10%-os oldatával folytattam. Ekkor néhány helyen előbukkant az ezüst felszín is. A rézsók az ezüst ötvözetéből váltak ki, és lerakódtak a felszínen. Ez adta a tárgy zöldes bronzos megjelenését. A tisztítást a továbbiakban komplexonnal folytattam. A kezelés során a rézsók eltávolítását követően az alapfém megjelenése vált megfigyelhetővé. Először az aranyozott fémfelszín jött elő, majd a kezelés többszöri megismétlésével lassan megtisztult a tárgy egész felülete. – A kémiai tisztítást közben egy-egy mechanikai lepucolás is követte, puha szőrű kefével, ecsettel. Az aranyozás jó minőségű tűziaranyozás volt. Felülete viszonylag pórusmentes, és így a korrózió nem hatolt alá, illetve a tisztítás során nem vált le.

Az ezüst vereteket a továbbiakban Argentol 10% oldatával kezeltem, majd közömbösítettem, végül többször váltott desztillált vizes öblítés után megszáritottam.

Száritás után a fémeket PVA 5%-os oldatával védtem le.

A tarsolylemezt a veretek próbatisztítása után kezeltem, mert felszínén hasonló zöldes korróziótermékeket tapasztaltam. Szintén 10%-os Na-hexametafoszfáttal kezdtem a tisztítást, majd 10%-os komplexonnal folytattam. A kémiai tisztítás közben természetesen mechanikusan is tisztogattam a felületet. A tisztítási folyamatokat állandó aktív felügyelet mellett végeztem, mert e kémiai folyamatok magukra hagyva károkat is okozhattak volna a vékony ezüstfelületen. A tarsolylemez öblítésénél, közömbösítésénél ultrahangos tisztítást alkalmaztam, a két összeszegecselt lemez belső oldalainak kitisztítására. A tarsolylemezt hátulról egy gyengébb minőségű, magasabb réztartalmú lemezzel erősítették meg. Ez az idők folyamán több helyen szitaszerűen átkorrodálódott. Száritás után a felületét szintén PVA 5%-os oldatával védtem le. A tárgy az elmúlt időkben több kiállításon is részt vett, állapota kifogástalan. Kloridos góccok nem jelentkeztek, felületén enyhe oxidáció következett be. Kérésre (a most készülő millenniumi kiállításra) újból tisztítottam. A műanyag védőréteget eltávolítottam, majd ismét Argentol 1%-os oldatával a felület fényét visszaadtam. A közömbösítés után a száritás, illetve a fent leírt védőbevonat felhordása következett.

A hajfonatokrongok mítikus állatokkal díszítettek, poncolt, aranyozott ezüstlemezből készültek. Fekvésük alapján egyértelműen rekonstruálhatták viseleti módjukat, a varkocsba font szalagról csüngtek alá... Párhuzamaik kísérőleleteik alapján e hajfonatokrongt-ípus használatát a X. század második harmadára keltezzük. Az egyik korong éle begömbült és repedezett volt korabeli sérülés következtében. Ezt a tisztítás előtt alá-

rősíttem Bedacril + japánpapír segítségével. A felső oldal tisztítása után eltávolítottam, majd ideiglenesen megerősítettem a színoldal felől. A kezeléseket az ezüstveretekhez hasonló, fent ismertetett eljárásokkal végeztem. A tisztítást követően ismét aláerősítettem a törésvonalak mentén, hogy a mechanikai igénybevételeket jobban bírja. Tárolásukhoz külön-külön bemélyített bársonnyal bélelt dobozkat készítettem.

A szablyák tisztítása és konzerválása

Az ezüstveretes szablya kettétört állapotban került a laboratóriumba, kiszáradt rámeszesedett földes szennyeződés borította felszínét. Feltehetően fémmag nélküli, formáját a korróziótermék őrzi. Három rétegből áll: a hüvely két oldalából és a szablyából. A markolatnál a bronz ujjelosztó, illetve az aranyozott ezüst veretek viszonylag épségben maradtak. A centiméterről centiméterre történő feltárás (kémiai és mechanikai tisztítás) eredményezte a tárgy jelenlegi formáját. A szablya alsó részén textilmaradványokat találtam. A tárgy hitelessége érdekében ezt meghagytam. A lehetséges pontokon az ezüstvereteket fémig tisztítottam. A markolat kiegészítését műfával oldottam meg. A kiegészítést a markolat vereteinek elhelyezkedéséből és formájából ki lehetett szerkeszteni. A szükséges fémgrasztásokat és kiegészítéseket Diamant kittel végeztem. A közömbösítés és kloridmentesítés után a tárgyat paraloiddal itattam át. Az ujjelosztót szándékosan patinásan hagytam a tárgy jobb megjelenése érdekében. A függesztőv aranyozott ezüstvereteit kifényesített, fémig tisztított állapotban mutatom be, ezzel érzékeltem és fokozom a fegyver fenséges, méltóságteljes megjelenését.

A másik szablyánál a hüvely nem maradt meg, csak egy darab fafoszlány, melyet a kardhoz erősítettem.

XVII. SZÁZADI ÓLOMMÁZAS KERÁMIATÁL RESTAURÁLÁSA

KOZMÁNÉ BÁNYI JUDIT

A XVII. századra datált tál a miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményének darabja. Az ónodi vár ásatása során került elő 1986-ban.¹ Restaurálása – a forma megőrzése mellett – a motívumkincs megmentése érdekében történik.

A tárgy adatai

Leltári szám: 87.1.732.–734.

Átmérő: 28 cm

Fenekátmérő: 9 cm

Magasság: 7,2 cm

Anyagvastagság: 4 mm

Történeti áttekintés

Az ónodi tál a XVI–XVII. század kerámiaművességének jellegzetes darabja. E kor fazekasságának megteremtője az a XV. században született ízlés és igény, amelyre egyrészt a közel-keleti török luxusiparickek, a textilek, fémedények, nyergek, fegyverek, másrészt az egész Európát meghódító reneszánsz díszítőművészet volt hatással.

A főúri rétegektől a nemes és polgári háztartásokig mindenhol megjelent a barna kontúrozású, zöld és vörös töltésű, növényi motívumokat tartalmazó kerámiastílus. Publikált régészeti adatok alapján a volt hódoltságban, illetve annak peremterületein terjedt el: a Szeged–Pécs–Balatonfelvidék–Vác–Rimaszombat–Kassa–Kolozsvár vonalon belül.

A legtöbb kerámia várástások során került elő. Ezekben a gazdasági-kulturális központokban több száz éven keresztül folyt pezsgő élet, a leletek meglehetősen tág intervallumban helyezhetők el. Ezt a szóródást erősíti az élénk kereskedelem hatása, hiszen külön kell választani a helyi és a vásárolt termékeket. A várakban egyidőben többféle társadalmi réteg élt, akik különféle minőségű kerámiát használtak.

A diósgyőri várban, Miskolcon a belvárosban, valamint az ónodi vár ásatása során előkerült leletanyag nagy része azt bizonyítja, hogy ezek a kerámiák bizonyosan hazai készítésűek, ám díszítési módjuk keleti rokonságról árulkodik. Ez a növényi motívumokat használó díszítőtechnika – reneszánsz motívumok alapján szerkesztve – sárgásfehér alapon kontúrozott, zöld és vörös színeket használ. Ez a díszítési mód a XVII–XVIII. században már nemcsak a magyar területeket jellemezte, hanem Európa számos vidékén általános volt. Különség csupán a használt motívumokban és a kontúrozás technikai megoldásában volt, a motívumokat néhol írókával, néhol karcollással keretezték, de előfordult a két módszer kombinálása is. Sgraffitó technikával keretezett ép edények ma-

¹ Révész László: Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–89. *Castrum Bene* 2/1990. Budapest 1992. 193–197.

radtak ránk a XVII. századból, többek között Galícia és Bukovina huculok lakta vidékéről is.

A Felvidéken a XVII. században az ólomházas edényeket készítő fazekasok mellett megjelentek a folyamatosan kelet felé települő habánok, akik nemcsak Erdélyt, de az Alföld egy részét is ellátták díszkerámiával. Stílusuk azonban – a bokályforma kivételével – nem hatott különösebben a vidék ólomházas fazekasságára.

Az Alföldön és peremvidékén található mezővárosokban a közép- és kisnemesség, illetve a kiváltságos parasztpolgárság volt a meghatározó társadalmi réteg, mely a török hódoltság ideje alatt, majd ez után megőrizte viszonylagos vallási (protestáns, többnyire református), öngazgatási autonómiáját. Ez a domináns társadalmi réteg nem volt olyan vagyonos, hogy az országba kerülő árucikkeket megvásárolja. Többek között emiatt őrizte tovább ezt az általánosan elterjedt díszítő stílust.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni e kor kerámiaművészetének hasonlóságát a XVI–XVIII. századi úrihímezés, az úrasztali terítők, a festett bútorok – döntően a protestáns templomok festett mennyezeteinek, karzatainak, padtámláinak – motívumaival, kompozíciós elveivel és színhasználatával. Ez az egymásra hatás az oka annak, hogy például éppen Sárospatakon, Miskolcon, Tiszafüreden és Ónodon maradt fenn ez a díszítési mód, mely a restaurálásra kiválasztott tárgyra olyannyira jellemző.

Készítéstechnikai leírás

A restaurálásra kiválasztott tálalát értő kezek készítették. „A fazekas (gerencsér) ülve a karika fölött (kézikorong) formált anyagból (sikeres, gyúrott sárból) fazekakat, korsókat, lábasokat, tálakat, cserépedényeket, kályhákat, földöket és efféléket.”² Formázás után a bőrkeményre száradt tálalát fehér engóval leöntötte, majd írókával (gurgulya) díszítette. Zöld ólomházzal és vörös földfestékkel vitte fel a motívumot, lendületes, biztos mozdulatokkal kontúrozta. A tárgy díszítése két részből áll. A középső motívum nem veszi figyelembe a tál formáját, hanem a peremet osztó törésvonalhoz (néprajzi terminológiával „sinc”-hez)³ igazodik. A rozetta már csak jelzésszerűen jelentkezik, mellette domináns a négy akantszlevél. Egyértelműen látszik a tapasztalat, az öröklött mozdulatok egyszerűsége. A két szerkezeti egységet közepén vízszintesen körbefutó frórkás vonalak választják el egymástól. A peremen a zöld és vörös motívumok váltakozva jelennek meg, köztük apró fekete pontok (stilizált rozetta) láthatók. A fazekas nem törekedett szimmetriára, a korongon forgó tálalán rutinos mozdulatokkal használta díszítőeszközeit. Zsengelés után színtelen mázzal „megmázolta” a tál belső felületét, majd „égető kemencébe megégeté”.⁴

A tárgy állapota

A kilenc darabból álló tárgy több mint fele hiányzik. Felületén karbonátos szennyződés található. A máz néhány motívumnál lepattant az engóval együtt, de csak ott, ahol a fazekas vörös földfestékkel díszítette a tálalát (1. kép).

Az égetési eljárás hiányosságából adódik a töredékeken megfigyelhető mázhiány, ami a díszítésnél alkalmazott különböző tulajdonságú anyagok (földfesték, ólomház) eltérő olvadáspontjából származik.

2 Johannes Amos Comenius: A látható világ. Magyar Helikon, Budapest, 1959.

3 Igaz Mária–Kresz Mária: A népi kerámia szakterminológiája, Néprajzi Értesítő, 1965. 9.

4 Comenius i.m. 163.

1. kép. A tál rekonstrukciója (rajz: Homola K.)

A restaurálás folyamata

Tisztítás

Fotózás után (2. kép) puha ecsettel portalanítottam a kerámiatál darabjait. Jó megtartású, de felületén – ahol vörös a díszítés – a máz több helyen lepergett az engóbbal együtt. Ezért tisztítás előtt a veszélyeztetett területeket levédtem PVB (polivinil-butirál + denaturált szesz) 5%-os alkoholos oldatával. Mindezek előtt egy kisebb darabra próbalevédelést végeztem, hogy nem sötétíti-e el az anyag a mázat. Az eredmény jó volt.

A tisztítási sorrendet betartva, először kézmeleg vízben mostam meg a darabokat, majd felületaktív anyagot (zsírkalkohol-szulfát) raktam a vízbe, hogy a felületi vízdoldható szennyeződésekeltávolítsam. Puha kefével, mechanikusan tisztítottam, különösen a törésfelületeket, vigyázva a festett díszítésekre. Néhány helyen a karbonátos szennyeződés makacsul kötődött a felületekhez, ennek eltávolítására Na-hexametafoszfát 15%-os oldatát használtam. Ez a tisztítási módszer azért volt indokolt, mert a vízdoldhatatlan szennyeződések a fent említett oldat vízdoldható sókká alakítja át. A tisztítás közben többször öblítettem a töredékeket, és a fellazult karbonátosodást mechanikusan távolítottam el. Az így megtisztított kerámiadarabokat megszártítottam. A tál darabjai pontosan illeszkedtek egymáshoz.

Összeállítás, ragasztás

A restaurálás egyik alapvető szabálya a reverzibilitás (a folyamatok visszafordíthatósága). Ezért olyan anyagot kellett ragasztónak választanom, amely oldószer segítségével bármikor eltávolítható a kerámiából(-ról) annak károsodása nélkül. Fontos szempont volt az is – mázas kerámiáról lévén szó –, hogy hideg ragasztást végezzek. Ha az ismert gyakorlat alapján, PVB-vel melegen, az oldószer kiegészítésével ragasztottam volna, az egyébként is törékeny máz további károsodását idézhettem volna elő. Ezeket a szempontokat figyelembe véve az UHU Alleskleber (polivinil-észter) egykomponensű ragasztót választottam. Oldószere lehet acetone. Ragasztás után öntapadó papírragasztóval egymáshoz rögzítettem a darabokat, a teljes kötésig.

2. kép. Tisztítás előtti állapot
(fotó: Kulcsár G.)

3. kép. Színezett gipszsel megerősített perem
(rajz: Homola K.)

Kiegészítés

A kiegészítés első lépése szükségszerűen a perem – a meglévő darab, amely csak 2,5 cm-es, illeszkedett az összeragasztott kerámia többi töredékéhez – színezett gipszsel való megerősítése (3. kép).

A tál kiegészítését agyagmag segítségével végeztem el. Ehhez azonban a tál külső és belső felületéről (profiljáról) negatív mintát kellett készítenem. Mivel a profil csak kb. 1 cm-en volt lemérhető, ezért elvettem azt a lehetőséget – amit egyébként sokan alkalmaznak –, hogy gipsznegatívot készítsék. A pontos méretlevételre megfelelő volt a rajzolóok által használt profilésű. Az acéltűk segítségével felvett profilt rárajzoltam a plexilapra. A dekopírfűrésszel kivágott formát rézszelőkkel formáztottam a felülethez. A korongon megformált agyagmagról – a tál belső profiljáról vett negatív formalapommal – lehúztam a felesleges agyagot. Az így elkészült agyagbabára ráhelyeztem az összeragasztott kerámiát. A perem különböző darabját pontosan a helyére lehetett illeszteni, mert a mélyvum és az írókés vonalak biztos támpontot nyújtottak. Kiegészítő anyagként német modellgipszet használtam, melybe 10% fogászati gipszet is tettem. Ennek segítségével jobb megtartású, kevésbé sérülékeny kiegészítést, s nem utolsósorban megmunkálása során simább felszínt kapunk, amelyen szebb a retusálás. Színezékeknek földfestékeket használtam. A törésfelületei és a mázatlan részekben jól látható világos vörös színt kevertem ki. A többször átszítált gipszet gumicsészében tejfölsűrűségűre bekevertem, majd a hiányzó részekre rácsurgattam a masszát. A külső profil negatívjával a már szilárduló anyagról lehúztam a felesleget, így teljes kötés után könnyebb volt a gipsz faragása. A végső forma elérésére különböző finomságú csiszolóvásznot használtam, melyekben figyelembe vettem az eredeti darabon megfigyelhető korongozási nyomokat, melyek magukon viselik készítőik kéznyomát. Néhány levegőbuborék maradt a gipszkiegészítésen, ezeket ecsettel felvit gipszporral javítottam ki. Felőm csiszolóvásznotal korrigáltam a felszínt, szitaszövetdarabbal a csiszolóvásznot nyomait is eltüntettem.

Retusálás

A tál retusálását a kiegészítés teljes száradása után keztem el. Alkohollal visszaoldottam a PVB filmet, amellyel a motívumokat levédtem. A rajzon látható mintát (lásd melléklet) puha grafitral rárajzoltam a tál kiegészített felületére. A zöld és vörös motívumokat híg gipszporral dorombóbbá tettem. Ezzel azt a hatást akartam elérni, hogy a növényi ornamentika hasonlóan ruszálus felszínen jelenjen meg, mint amit a fazekas az írka vezetésével elért. Az eredeti töredékek lepergett nátróminál is óvatos eljárás követtem. Ezek után az egész kiegészítést átfestettem acetonnal hígított acétszín lakkal, hogy a gipsz porrieri eltömődjenek, és az akriltempera

4. kép. Az alapszínnel megfestett kiegészítés
(fotó: Kulcsár G.)

5. kép. A restaurált tál
(fotó: Kulcsár G.)

jól terüljön a felületen. A rendelkezésemre álló festékek közül az akriltemperát választottam, mert tapasztalatom szerint ezzel az anyaggal az eredeti mázhoz hasonló felületet lehet elérni.

Kikevertem az engob (nyersfehérre égett) színét, és szivacsdarab segítségével tamponáltam a már megszáradt matt felületre (4. kép). Több rétegben vittem fel a festéket mindaddig, amíg az eredetihez hasonló, itt-ott áttetsző mázhatást el nem értem. Ismét száradni hagytam a tálat, majd sűrűbb akrilfestékkel felfestettem a mintákat.

Az eredeti darabokon is jól nyomon követhetők a díszítés egyes fázisai. A fazekas kontúrozással és a körbefutó írókás vonalakkal fejezte be a tál díszítését. Követve a díszítés folyamatát, én is a sötétbarna (fekete) színezést hagytam utoljára. Sűrű festékkel, a korongon forgatva a tálat megfestettem a peremen futó folytonos vonaldíszet, ügyelve, hogy pontosan illeszkedjenek az eredeti darabon látható vonalakhoz. Ezek biztos támpontot adtak a lendületes díszítés elérésére. A megfestett motívumok kontúrozását is így készítettem el. A tál restaurálása befejeződött, de a mázas kerámiára oly jellemző magas fény még hiányzott. Ezt akrilán lakk porlasztásával értem el. Mielőtt lefújtam volna a retusált kiegészítést, az eredeti felületet kitalartam ragasztószalag-darabokkal. A gipszkiegészítést levédtem CMC 5%-os oldatával. Erre azért volt szükség, mert előfordul, hogy az akrilán lakk a már megfestett retus színeit elmélyíti, esetenként a színek változását is előidézhetheti. A CMC izolálja a felületet, megakadályozza, hogy közvetlenül érintkezzen az akriltempera a lakkal. Miután megszáradt az izoláló anyag, több rétegben vontam be a kiegészített részeket akrilánnal. Ezzel az eljárással elértem az eredeti mázhoz hasonló fényt (5. kép).

A restaurált tál, dokumentációjával együtt a Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményébe kerül elhelyezésre.

A tál elhelyezésénél ügyelni kell arra, hogy a kiegészített részek ne sérüljenek meg, tárolása állítva történjen, más tárgytól kellő távolságra. A tárgy szempontjából legoptimálisabb klimatikus körülmények: az 50–60%-os relatív páratartalom, a 20 °C állandó hőmérséklet és az UV-sugárzás elkerülése.

Felhasznált vegyszerek és anyagok

Neve	Beszerzés
1. Desztillált víz	
2. Zsfralkoholszulfát (felületaktív anyag)	VEGYTEK
3. Na-hexametafoszfát	Budapest Vegyszer Bolt
4. Denaturált szesz (metil-alkohol)	Háztartási Bolt
5. Aceton	REANÁL
6. PVB (polivinil-butirál)	REANÁL
7. UHU Allesklebel (polivinil-észter)	Vegyszer Bolt
8. Modell-, fogászati gipsz (kalcium-szulfát)	OMKER
9. Földfestékek	Htb
10. CMC (karboxil-metil-cellulóz)	Htb
11. Agyag	fazekastól
12. Akрилtempera	Művészellátó
13. Akрилán lakk (poliakrilát alapú lakk)	Htb

Anyagvizsgálat

Az anyagvizsgálatot a Magyar Tudományos Akadémia Geokémiai Kutatólaboratóriumának két munkatársa, Tóth Mária és Főrizs István fizikusok végezték. Munkájukat ezúton is köszönöm.

(Az anyagvizsgálati jegyzőkönyv mellékletként csatolva.)

A kerámiát az agyagból (Si, Al) égetett kerámiára jellemző elemösszetétel jellemzi (Al, Si, K, Fe és Ca), a máz Pb-tartalmú Si, Pb máz.

IRODALOM

Kádasi Éva–Kardos Mária

1983 Kerámia. Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp.

Román János

1955 Sárospataki kerámia. Magyar Népművészet Sorozat, Képzőművészeti Alap Kiadványai, Bp.

Timárné Balázs Ágnes

1978 Műanyagok a műtárgyvédelemben. Képzőművészeti Főiskolai Jegyzet, MRMK

Vida Gabriella

Északkelet-magyarországi kerámia a XVI–XIX. században (doktori értekezés kézirat, megjelenés alatt)

Wartha Vince

1892 Az agyagipar. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat

Zákány Eszter

1973 Agyagművészet. Műhelytitkok, Corvina Könyvkiadó, Bp.

BIEDERMEIER VARRÓASZTAL RESTAURÁLÁSA

BÁNFALVY FERENC

Bevezető

A tárgy megnevezése: Biedermeier varróasztal

A tárgy tulajdonosa: Herman Ottó Múzeum, Miskolc, leltári száma: 79.266.

A tárgyra vonatkozó leltárkönyvi és adattári adatok:

„Lapos ballusztereken álló, egyfiókos, intarziás.

Vásárlás helye: Budapest. Készítés ideje: 1840–50.”

A tárgy tulajdonosa és restauráltatója a Herman Ottó Múzeum, az asztalt 1979-ben vásárolta Budapesten a Bizományi Áruháztól. Így a bútor tulajdonosáról és korábbi életéről nincsenek adataink. A tárgy restaurálására mint a gyűjtemény egyik darabjára került sor a HOM restaurátorműhelyében, 1994-ben.

A tárgyak a múzeumba kerülésük pillanatában kettős funkcióvesztésen mennek át. Először fölértékelődve kikerülnek a használatból – a fizikai használat valóságából – és e viszonylag „steril” környezetben koruknak (múltjuknak és jelenüknek) mintadarabjává válnak. Másodsor – a restaurálás során – a meg- és letisztítást követően már nem használati tárgyak, hanem stílushordozók lesznek. A restauráltató – a hozzáfűzött elvárásoknak megfelelően – a használati tárgyakat reprezentatív tárgyakká minősíti át és ezt az elvárást fogalmazza meg a restaurátorral szemben is. Arra, hogy ebben a „sterilizálási” folyamatban mennyire vesz részt a restaurátor, igyekszem majd választ adni a dolgozatban.

A feladat

I. Ismerjem meg az asztalt, az asztal készítőjét, az asztal rendeltetését, ismerjem föl az előző javításokat. Vegyem tekintetbe a restauráló elvárásait. Mérjem föl az asztal jelenlegi állapotát. II. Restaurálás közben dokumentáljam a munkafolyamatokat. Összegezzem tapasztalataimat.

I. Az én „Meier”-em – ha önhittén magamat örökösének tekinthetem – „bieder”.¹ Úr. Ismeri múltját és jelenét. Az ő asztala szilárdan áll a lábán, követi korának divatját. Nyílt és őszinte. Az, ami. Fából készült világos asztalösszerkezet. Könnyen mozgítható – de mindig ugyanoda kerül vissza (ezt jelzi a homloklapra választott terítékrajz is).

Az én „Meier”-em formai és készítéstechnikai ismeretei a múltban gyökereznek. Előző korokban is jól ismert formákat használ: kimák, voluták, balluszterek, lyra. Anyagismeretben is követi elődjait: fenyő vakfa szerkezet svartnival borítva, rejtett és

¹ Zolnai Béla: A magyar biedermeier. Holnap. Budapest 1993. 1–10.; Himmelheber, Georg: Biedermeier bútorok. Corvina Kiadó, Budapest. 1982. 9–10. (»A német „bieder” jelentése egyszerű, szerény, jámbor. A „Biedermann” derék, jóra való polgár, mindig korrekt és fedhetetlen, túlzott szellemi ambíció nem jellemzi, semmi esetre sem zseni. Meier az egyik leggyakoribb német vezetéknev.◀)

látszó csapolások. Egyes megoldásai pedig egyszerűséget kedvelő énjét tükrözik: intarzia nélküli balluszterek és kima voluták, kávapárkány elhagyása.

Az én „Meier”-em munkáját a megrendelő igényeihez igazítja: asztala kisméretű, könnyen mozdítható, olyan, mint ismerőseinek asztala, gyorsan elkészül és nem drága. A megrendelő a ház asszonya. Ez az asztal az ő „bureau plat”-ja. A fiókot rejtő kávéban a titkos levelei mellett ott van a biztonságot jelentő varrókészlet és az asztallap (egy jávor bordűrös vastag deszka inkrusztáció) terítőjén virág és könyv is lehet. (A váza nyomait még ma is látjuk.) Már nincs szüksége a párnázott lábzsámolyra – hiszen szobája is fapadlós –, így a készítő megelégszik annak jelzésével is.²

Az én „Meier”-em az asztalt a hagyományokra építve – hiszen tanult mestersége ez – lapos, volutás kimákra támaszkodó balluszterekre állítja.³ A talpakat előrelátóan három vékonyabb, jól összeforgatott fenyőfából készíti – számolva a fa vetemedéseivel. A kávalapok fecskefarkas csomópontjai vagy nem eléggé szárazak, vagy nem számít mesterem a különböző szálirányú deszkák eltérő irányú zsugorodására,⁴ és ettől a sarkakon lévő svartnik felnyomódnak.⁵ A káva alsó vízszintes lapjába és a lapos kimatalpba ollós csappal kapcsolódó balluszterek fémszögerősítést is kapnak. A kétoldali talpakat ollós csappal besüllyesztett, szembenéző két lyra-forma köti össze, a csapolásnál ugyan csak fémszögekkel erősítve meg azokat. A fenyőfaszerkezetet – hiszen ettől is olcsó a bútór – fűrészelt, keskeny sávokból összerakott diófa svartni borítja – mert ez nem Anglia.⁶ (Ha a Bécsből hozatott vágott vagy hántolt furnért használná, az az eladhatatlanságig megdrágítaná az ő asztalát.⁷)

Az én „Meier”-em hagyománytisztelő: az asztalt előlről nézzük⁸ – e szerint alakítja a káva svartnirajzát –, és ragasztásaihoz csontenyvet használ.⁹ Az én „bieder”-em nyugodt. Nem aggódik. Nem aggódik a láb felső éle és a káva találkozásánál lévő ferde vágásért. Nem aggódik a lábösszekötő és a talpak közötti hézag miatt (mely talán a száradásból adódott?). Az én „bieder”-em bizakodó. Bízuk tompa illesztéseiben a káva belső oldalain és felső élén. Erősen bízuk az asztallap és a káva tompa illesztésű ragasztásában, és erősen bízuk az asztallap tompa illesztésű deszkáiban. Kevésbé bízuk a talpak és a lábak csak tompa illesztésű volutáiban, hiszen ezeket az előre külön darabként leesztergályozott diófaelemeket a tartó részekkel együtt kétoldalról egybesvartnizza (de ezt indokolhatja szépérzéke is). Még kevésbé bízuk enyves ragasztásaiban, hiszen minden csapolásnál használ fémszögerősítést is.

2 A klasszicizmustól a biedermeierig. Iparművészeti Múzeum. Budapest 1990. 149.; *Jósvay László: Biedermeier varróasztalka restaurálása. Szakdolgozat. Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, Ltsz. 15091–92.*

3 *Himmelheber* i. m. 19.

4 *Babos Károly: Haszonfák. Mezőgazdasági Könyvkiadó Budapest. 1979. 107.; Morgós András: A faanyag méretváltozásai. Kézirat.*

5 Vö.: *Jósvay László: Biedermeier varróasztalka restaurálása. Szakdolgozat, MNM Könyvtára Ltsz. 15091–92. 16.*

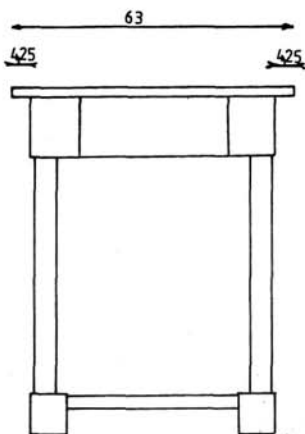
6 Közép- és Dél-Európában hagyományosan fenyőfa alapanyagból – olcsó és könnyen beszerezhető – dolgoztak, így a dió is olcsó hazai fafajként került kiválasztásra az előző korokban oly kedvelt mahagóni helyett.

7 Ld. 3. 72.

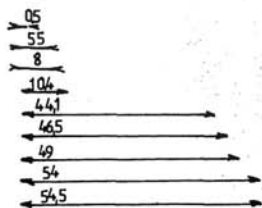
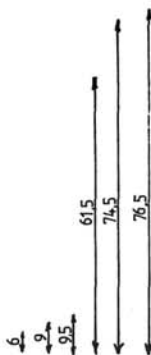
8 Ld. 3. 18.

9 Ld. 3. 73. A szerző szerint 1823-ban jut el Németországba a csontenyv készítésének eljárása. Ezzel szemben meglepő az anyagvizsgálat eredménye.

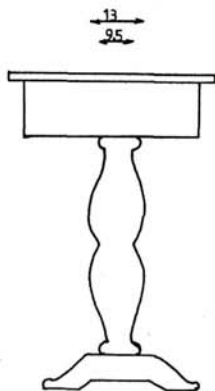

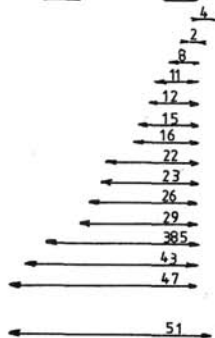
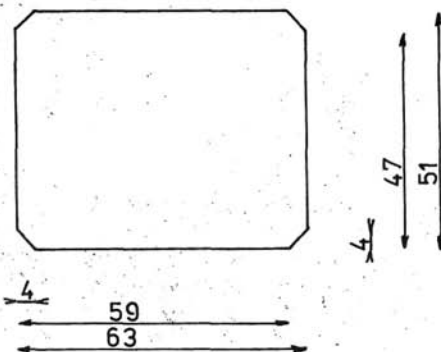
pv

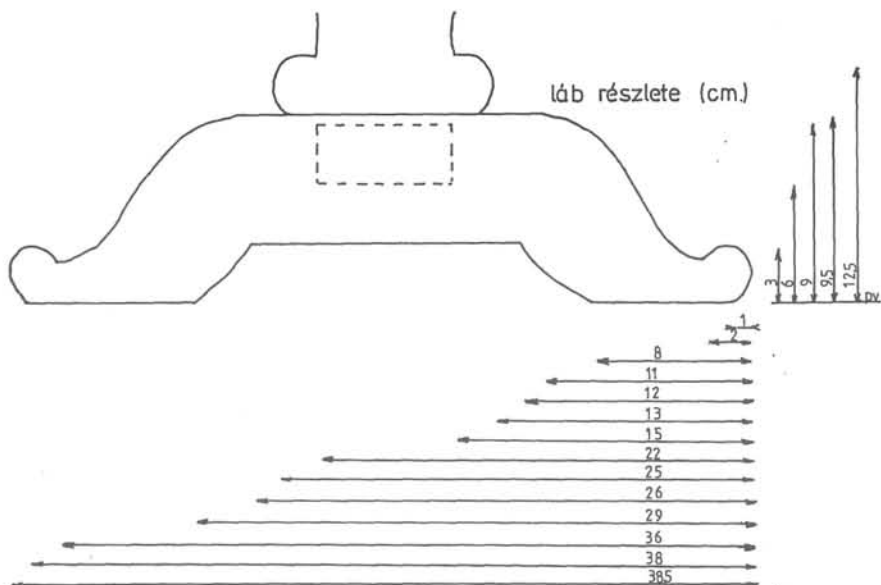
előnézet (cm)

felülnézet (cm)

oldalnézet (cm)

Az én „Bieder”-em azért egy „Meier”. Tudja, hogy a bútor az „fából” készül.¹⁰ Természetesen – mert Magyarországon vagyunk – diófából. Alul a fa gyökere, majd föl-felé a bútoron nő a törzs. Ez egyetlen oldalon sikerül is. (Három ballusztér oldalon valahogy fentre kerül a gyökér és lefelé nő a törzs.) Így a káva nem válik a lábak szerves folytatásává. A jávor bordúrral díszített asztallap „szabadrajzú” – nincs rajta terítékillesztés. Ismeri korának fejlődését: asztalfiókját – angol mintára – becsúsztatható falappal fenekeli be. Így a két oldalkáván csúszó fiók nem szorul meg a benne lévő súlytól.¹¹ – Kár, hogy a becsúszó falapot enyvezi.

Az én „bieder”-em modern. Már nem törli, szítálja, főzi az addig oly nagyra becsült gumiarábikumot, kolofóniumot, kopált, hanem alkoholban oldott sellakkot használ fényezésre.¹² Az én „biedermeier”-em ismerősét, a fémöntőt nem ismerem. De lehet, hogy ismerőse fémnyomó vagy kereskedő, aki az angol Peter Homelin találmányát, a „masszafémet” árulja. Így nem tudjuk, milyen asztalának kulcspajzsa (melyet e „főúri darab”-on – némi iróniával – zárschild-nek is nevezhetnénk).¹³

Az én „bieder-Meier”-emnek van utódja. Az Utód mesél. Homályos történeteket elődjéről és világos történeteket önmagáról. A bal oldalkáván lévő diógyökér svartni története egyszerre szól mindkettőjükéről. Vajon a gyökér svartni az eredeti és az összes többi az Utód alkotása, vagy fordítva? Az Utódról mesélnek a csapolásoknál lévő húzott szögfejek, a káva előlapján lévő svartnipótlás a PVAc típusú ragasztónyomokkal, a bal láb első alsó volutája – melyet svartnipótlás nélkül bükkfából egészített ki –, és a beolvasztott sellakkdugók. Az asztallap. Ez megfejthetetlen történet. Ezzel majd még foglalkozunk.

10 Wilkie, Augus: Biedermeier. Do Mont Buchverlag Köln, 1987. 76., 130.; ld. 3. 21.

11 Ld. 3. 25.

12 Morgós András: Problémák a bútorrestaurálásban. Múzeumi Műtárgyvédelem 17. Múzeumi Restaurátor Módszertani Központ (MRMK) Budapest. 1987. 275. A szerző Daniel Alcouffe-t idézi.

13 Ld. 3. 73.

A tulajdonos és a restaurátor a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteménye. A gyűjteményt kezelő muzeológus a tárgy restaurálásával kapcsolatban semmilyen – az általános restaurátori gyakorlattól eltérő – igényt nem támasztott. Így az összes felmerülő stílusprobléma megoldása is a restaurátor mérlegelésein és döntésén múlik. A problémák megoldásában művészettörténészhez fordulhatok segítségért (közvetlen munkatárs és szakirodalom).

A készítéstechnikai és restaurálási problémák megítélésében mind a tárggyal egykorú, mind a restaurálás során adódó esetekben szakmai konzultációk történtek (elfogadott restaurálási javaslat).

Restaurálás előtti állapot leírása

Az asztal egyfiókos. Az asztallap diófa deszkából készült, a széleken körbefutó jávor bordűr inkrusztáció. Az asztal lapja a deszkaillesztések mellett szétvált, az inkrusztáció széthasadt, helyenként hiányzik. Az asztallapot durva felületi sérülések, vízfolt (feltehetően virágváza) és zsíros szennyeződés borítja. A lapok a kávéhoz csak enyvezéssel kapcsolódtak, mely mára már elvesztette kötőképességét, így a lap a kávétól elvált.

Lap nélküli asztalszerkezet: a fenyőfa vakfát az egész felületen diósvartni (2–2,5 mm egyenetlen vastagságú) borítja. A homloklap – fiókkal együtt – gyökér-, míg a káva három oldala sima diósvartni. Mind a fiókon, mind a káván lévő svartnik vagy hiányosak, vagy fölváltak. Az oldalkávékon – hajdani javítás nyomaként a fölvált svartnik alatt – fehér színű PVAc típusú ragasztó nyomai láthatók. A fölvált svartnik nagy részét jelenleg cellul ragasztószalag rögzíti a káva alsó, illetve felső éléhez, valamint egymáshoz. A fölvált svartnik alatt rovarok okozta rágásnyomok láthatók.

Az asztal jobb oldali láboszlopfején a záró ív hiányzik. (Ezeket eredetileg is külön darabonként leesztergálva, ennyvel erősítették a kifűrészelt vakfa tartóvázhhoz.) Ugyanezen láb alsó íve még megvan, de az enyvezés már elengedett. A láboszlopok élei több helyen legömbölyödtek vagy csorbák. Az asztal talpait összekötő merevítőről is hiányoznak svartnisávok, ugyancsak diófából. Az asztal talpai íves kialakításúak. Külső oldalukon diógyökér, belső és felső oldalukon sima diósvartnival borítottak. A talp első és hátsó ívelt végei külön darabból esztergályozottak, és ennyvel – csapolás nélkül – a fenyő szerkezeti vakfához ragasztottak. A talpak végein a svartnik részben hiányoznak, részben szálkásra lekopottak, kitéredezettek. A bal hátsó részen az íves rész hiányzik. A vakfán kopásból adódó hiányok vannak.

Az asztalszerkezet egész felületén karcolások és durva felületi sérülések találhatók, a betöredezett és pattogzó sellakkfelületen foltos szennyeződés. A svartnihiányos helyeken a beolvasztott sellakk-dugók részben kipattogzottak. A svartni nélküli részeken (kávabelső, káva alsó élék, fiókbelső, talpalsó) a használatból adódó felületi szennyeződés és kifolyt enyv található. Egyedül a fiók belsejében találni ismeretlen eredetű sárga festékfoltot. A fiókról a záróimpró hiányzik, de a zárszerkezet még megvan, kulcs nélkül.

II. Előkészítés

A munka megkezdése előtt a tárgy egyhónapos, műhelyben való pihentetésére került sor. Előző raktározási helyéről elmozdítva (hívós adattári szoba), a melegebb műhelyben a cellulozott svartnik önmaguktól leperegtek és a fecskéfarkas kávacsomópontoknál még jobban fölváltak a vakfát borító falemezek.¹⁴

Annak ismerete, hogy a készítő milyen „enyvet” használt ragasztásaihoz, egyaránt fontos kultúrtörténeti és restaurálási szempontból. Ugyanilyen fontos a felületi bevonásra használt anyag ismerete. A fölmerülő kétségeket G. Himmelheber is fölveti könyvében. Ezekre a kérdésekre a restaurálás során kénytelenek leszünk választ adni.

A zárszerkezet kiemelésekor igyekszem megbizonyosodni arról, hogy a zár a bútorrallal egyidős-e. A zárszerkezet belső lemezén kör alakú beütött embléma: külső ívén a felirat: „PATENT 1878” – a körön belül fekvő kulcs alsó és felső oldalán: „G” „G”. Ebből következik, hogy vagy a zár nem egykorú az asztallal, vagy az asztal egykorú a zárral. Ennek eldöntése nem az én feladatam. Jelenleg az asztalhoz ez a zár tartozik.

Az anyagvizsgálat a bútör felületéről – tisztítás előtt – vett minta alapján sellakkot mutatott ki bevonatként. A sérült felületi bevonat, a fölvasalt oldalkávék, a talpak kiegészítései és a vastag felületi szennyeződés indokoltá tette a meglévő lakk eltávolítását. A tisztítás lefutott és átszűrt kromofággal¹⁵ történt (10%

14 Ld. 3. 24.

15 *Morgós András* lektori véleménye Jósvay László szakdolgozatáról MNM Könyvtára Ltsz. 15090–92. 2.

metanol, 85% diklór-metán tartalommal). A natúr fafelületek tisztítására az Evamin cc. – Aceton–desztillált víz (1:1:0,5) oldata megfelelőnek bizonyult.¹⁶ (Az Evamin cc. mint nemionos felületaktív anyag, az aceton mint nagy penetrációjú és kis retenciójú zsírolószer, a desztillált víz mint párolgást csökkentő és az Evamin cc. jobb oldódását elősegítő komponens vesz részt a tisztításban.)¹⁷

Káva

Már az önmaguktól leesett svartnik alatt látható volt rovarrágás nyoma. A fölszűcsösödött falemezek felvasalásának két oka volt. 1. A vakfa és a lemez hátoldalak fertőtlenítése – ez Xylamon 001-gyel történt. 2. A fölválás minden bizonnyal azért következett be, mert eredetileg is kevés ragasztó – vagy rossz minőségű ragasztó – volt a felületeken és így a változó klímaviszonyoknak nem tudott ellenállni, vagy éppen a rovarok okozta károk miatt csökkent le a felületek ragadóképesége. A rovar elrágta az enyvet. A rágásnyom alapján nagy kopogóbogár okozta a vakfa külső és a svartnilapok belső oldalán lévő károsodást.¹⁸

Jobb megoldás lett volna a föllazult svartnik rögzítésére, ha aláinjektálással pótolom a szükséges ragasztót, de a 2–2,5 mm-es svartni átvágása, hogy a ragasztót a résen át a felület alá juttassam, durvább sérülést okozott volna, mint a fölvasalás.¹⁹

A tárgy remélhetőleg közel állandó klimatikus viszonyok között kerül majd raktározásra, illetve kiállításra. Így talán a faanyagok légnedvesség változására lejátszódó méretváltozásával nem kell számolnom. Vagyis a fecskéfarkas csapolásoknál adódott síkbeli különbség megszüntethető. A megszüntetés módja értelemszerűen a bútüvégek lapsíkba csiszolása. Ez egy durva beavatkozás az eredeti felületbe. Ha nem ezt választom, akkor kétséges a svartnilapok sikeres fölragasztása, melyet én fontosabb szempontnak ítélt meg.

A konzerválás utáni tiznapos szárítás a konzerválószer oldószerének elpárolgásához szükséges idő. A kávalapok egyenetlenségeinek eltüntetésére – erre a svartnik fölragasztathatósága miatt van szükség – olyan anyagot kellett választanom, melyhez az enyv majd jól fog ragadni a munka folytatása során. A fenyőfaliszrt mint a vakfával megegyező anyag, a Thymol mint gombásodásgátló²⁰ került felhasználásra. Az enyv az eredeti ragasztóval megegyező típusú ragasztó.

A vakfán és a svartnik hátoldán lévő ragasztók eltávolításához 20%-os Karbamid és 20%-os Dipankrin oldatát felváltva használtam.²¹ Az anyagvizsgálat PVAc típusú ragasztót és csontenyvet mutatott ki (ld. melléklet). A PVAc típusú ragasztó nyilvánvalóan egy későbbi szakszerűtlen javítás alkalmával került felhasználásra, így eltávolítását már ez is indokolta tette. A ragasztók eltávolítására azért volt szükség, hogy a rovarkárosított felületeken a konzerválás megnyugtatóan elvégezhető legyen. Az erősen roncsolódott és összeilleszthetetlen svartnirészeket a cellulozásnál a legszűkebbre szabva, kénytelen voltam kivenni a felületből. Az ellentét oldalán megoldható volt a kettétört részek összeillesztése és együttes fölragasztása a kávéra. A ragasztáshoz Thymolos enyvet használtam.

Lábak

A bal láb alsó volutájának eltávolítása kézzel mozgatva, szárazon történt. Az egykori javítás eltávolítása több okból volt szükséges: egyrészt a ragasztás már nem tartott, másrészt a többi volutától eltérően – melyek diófából készültek – ez festett és pácolt bükkfa. Így mind anyagában, mind esztétikai megjelenésében (hiányzik róla a világos intarzia szem) nem felelt meg a restaurálási elvárásoknak.

Három helyen kellett a volutákat új faanyaggal pótolni. A pótlás fából készült, hiszen semmi nem indokolta, hogy ne abból készüljön. Diófából, mert ez mind stílusában, mind anyagában megfelel az eredeti állapotnak. Mivel nem lehettem biztos abban, hogy a sellakkbeégetések egykorúak-e a tárggyal – mert akkor készíttéstechnikai jegyek –, így a még meglévőkhöz eltávolítása mellett döntöttem.²²

A pótlásra kerülő volutákat Epoxid márkanevű epoxi típusú ragasztóval rögzítettem a helyükre. Azért döntöttem a reverzibilitást nem biztosító ragasztás mellett, mert a tompa illesztésű, sérülésként igencsak

16 *Scheinring József*: 19. századi fiókos írőkomód restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 16. MRMK, Budapest 1987. 163.

17 *Morgós András*: Festett felületek tisztításának fiziko-kémiai alapjai és használhatósága a restaurátori gyakorlatban. Múzeumi Műtárgyvédelem 17. MRMK, Budapest 1987. 306.

18 *Dalmoki-Szalay*: A műtárgykárosító fészeltlábúak elleni védekezés. MRMK, Budapest 1980. A kártevő rágásképp alapján történő meghatározását a HOM Természettudományi Gyűjteményének munkatársa végezte. A kártevő: nagy kopogóbogár.

19 Ld. 12. 269.

20 Ld. 18. -1.2.4.

21 *Török-Morgós*: Vegyi anyagok a műtárgyvédelemben. MRMK, Budapest 1980. 1.1.4., 1.1.9.

22 Ld. 12. 270.

kített helyeken az enyv várhatóan nem biztosított volna kellő szilárdságú kötést a felületek között. Az, hogy a talpvolutákat oldalról borító svartnik mindenütt sérültek voltak, azt jelenti, hogy a voluták már többször leszakadtak és magukkal rántottak egy-egy darabot a borító svartnikból is.²³ Mivel nem cél az egykori beavatkozások megőrzése, és kívánatosabb az egy szellemenben végzett javítások alkalmazása, így az egyébként is sérült falapokat újjakkal váltottam fel. Megelőző védelemként a natur fafelületeket Xilamonnal konzerváltam. A kisebb egyenetlenségek kijavítására elegendő volt a nyúlenyv, Thymol, fenyőfaliszt keverékéből készült javítótapasz. Az erősen lecsonkult talprészen, hogy a voluta és a svartni is fölragasztható legyen, fenyőfával egészítettem ki a vakfát. A ragasztáshoz enyvet használtam.

Fiók

A „stíluselemzés”-ből arra a következtetésre juthatunk, hogy az oldalkáván lévő gyökérsvartni nem az eredeti állapot. Ha a tárgyból önmagából keressük kérdésünkre a választ, akkor is inkább elfogadható az a magyarázat, hogy a gyökérsvartni eredetisége az oldalkáván nem teljesen indokolt. Ha eredetileg került volna oda, annak a készítő jelleme, vagy anyaghiánya is oka lehet.

Az, hogy egy későbbi tévedés során az előlapról került volna át az oldalkávrára, a méretbeli különbségek miatt lehetetlen.

A levett gyökérsvartni töredezett és hátulról rovarrágott. Akkora darab még kiszabható volt belőle, amekkora a fiók törésvonalú kiegészítéséhez és két volutaoldalra kellett. A kiszákkasodott törésvonalak miatt adódó rések kitöltésére – enyves fölragasztás után – diófa fűrészporral színezett epoxigyantát és „Novoryt” viaszot használtam.²⁴ A kiegészítés és a kiegészített rész közötti szintbeli különbséget 180-as csiszolópapír segítségével egyenlítetttem ki.²⁵

A hiányzó svartnik pótlása ugyanúgy a restaurálás része, mint az eddig elvégzett tisztítás, konzerválás. A szükséges faanyag beszerezhetősége minden restaurátor számára nagy gond. Igyekeznünk kell rajzolatában az eredetihez igazodó pótlás kiválasztására. A kiegészítés során arra törekedtem, hogy minél kisebb részt kelljen az eredeti felületből elvennem, ezért ahol lehetett, ott tört vonalú a kiegészítés. Van, ahol elkerülhetetlen volt az egyenes vonalú illesztés, de ezek között van olyan is, ahol eredetileg is egyenes vonalú volt a svartnik találkozási pontja. A hasonlóság érdekében a kiegészítésre (pótlásra) használt svartnilapokat helyenként vizes páccal színeztem. A faanyag pácolása sem a tárgy készítésének korától, sem a restaurálási gyakorlattól nem idegen.²⁶

Az asztallap restaurálása

Az olyan igényű készítő, aki a talpak kávéit ívesen le tudja svartnizni, aki a rajzolata olyan gondot fordít, mely a talptól az asztallapig tart, és akinek fontos szempont, hogy mennyire drága anyagot használ fel – az nem valószínű, hogy megengedje magának a most látható asztallap elkészítését. Ezt a feltételezést erősíti az a kávéfelső élén lévő két, illetve három facsap nyom, mely egy előző asztallapra utal. Az előző – valószínűleg eredeti – asztallapon ugyan tompa illesztésű lehetett a vakfához kapcsolódó heveder, de az asztallap és a káva tompa illesztésére a hevedereken átmenő fa csapokkal erősítette meg a készítő.

Egy svartnival borított asztallap nyilvánvalóan olcsóbbá tette a terméket, mint a vastag, tömör diódeszka. A tárgyhoz jelenleg „hozzátartozó” asztallapon nincs terítékillesztés. Az, hogy a zárnelyvnek nincs világosan bevésített helye az asztallapon, szintén egy – az eredetinél – kevésbé igényes készítőre utal.

Az „én asztalomat” minden bizonnyal nem Steindl Ferenc készítette. A hozzávaló analóg megtalálása, a „mihez képest”, behatárolhatatlan.²⁷ Felemás megoldás ugyan ezen a tárgyon egyes javításokat lecserélni és egyeseket megtartani – egy vélt eredetiség nevében –, de a tárgy ilyen mértékű újragondolása nem lehet feladatunk. Ezért nem vállalkozhatom egy asztallap-rekonstrukcióra sem. A jelenlegi asztallap az esztétikai élményt oly mértékben nem rontja, hogy a meglévő „stílusjegyek” alapján a tárgy történetisége behatárolhatatlan lenne.

Az, hogy a jávor bordúrt nem jávossal egészítettem ki, az a rendelkezésemre álló „még be nem érett” jávor erős színbeli eltéréseiből adódott. A most beépítésre került cseresznye svartni inkább megközelíti a már „érett jávor” betét színét. A szétnyílt rész ragasztásánál meghagytam a tompa illesztést. Enyvel ragasztottam. A tárgynak csak kiállítási funkciót kell betöltenie, így nem láttam értelmét erősebb, esetleg oldhatatlan ragasztó alkalmazásának. A deszkaél találkozásánál meglévő szintbeli különbséget nem kívántam eltüntetni, mert ez csak a felület átcsiszolásával történhetett volna meg. A „Novoryt” tömítő viasz és az „FBS” szilikonkaucszuk

23 Kovács Petronella: Egyiptomi fatárgyak restaurálásának tanulságai. Múzeumi Műtárgyvédelem 21. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest 1992. 48.

24 Ld. 12. 268.

25 Ld. 17.

26 Ld. 3. 72.

27 Ld. 3. 154-es fotó

tömítőanyag elsődlegesen nem a rések eltüntetését, hanem a ragasztásnál használt enyv körüli párazárást hivatott elvégezni az asztallapon (mindkettő mechanikusan könnyedén eltávolítható).

Az asztallapot a kávaélre enyvvvel ragasztottam fel. Ennél a ragasztásnál – a fentiek értelmében – elsődleges szempont az oldható ragasztó megválasztása.

Egyéb kiegészítések és javítások

Az olyan apróbb sérüléseket, ahol indokolatlan lett volna fával pótolnom (méreteik miatt) az eredeti részekben lévő hiányokat, ott faliszttel színezett epoxigyantát használtam. Ilyen javítások több helyen, elszórtan vannak a tárgy egész felületén. Tisztítás után a meglévő svartnifelületek megduzzadtak, az új falapok a pácolástól szálkásodtak fel, így politúrozás előtt kénytelen voltam a felületeket 400-as polírpapírral átörzszölni.

Az anyagvizsgálat felületi bevonóanyagként sellakkot mutatott ki. Ezért a felületekre én is sellakkot vittem fel. A zárszerkezet tisztítását Komplexonnal végeztem (7-es PH).²⁸ Szárítás után a felületet „MO” olajozó és rozsdalazító folyadékkal védtem le.

A hiányzó kulcs pótlását nem tartottam fontosnak, mert nem használati, hanem kiállítási tárgyról van szó. Tág határok között válogathattam a különböző anyagú, alakú és megmunkálású kulcspajzsok között. Minden olyan kulcspajzs szóba jöhetett, amelyik rátevéns volt. A fölszerelt kulcspajzsot Argentolban tisztítottam meg,²⁹ majd szilikonolajjal védtem le a felületét.

Raktározás és kiállítás alkalmával az 55–65%-os relatív páratartalom, a 20 °C állandó hőmérséklet és az UV sugárzás elkerülése szükséges.

Összegzés

Az olyan műtárgyak restaurálása, melyek nem autentikus darabok, számtalan kérdést vetnek fel. Ezek közül talán a legfontosabb a „mihez képest”. Véleményem szerint minden esetben a tárgyból önmagából induljunk ki, mert így a válaszok többsége megadható. Ha sikerül a tárgyat önmagát megfejteni, akkor beavatkozásainkat a tárgyhoz önmagához, mint autentikushoz alakíthatjuk. Ennek szellemében igyekeztem mind a dolgozat megírására, mind a munka elvégzésére.

Talán csak akkor válnak a tárgyak műtárggyá, ha az utókor fölértékelésében műzeumba, vagy gyűjtőhöz kerülnek. Egy tárgy megújításánál más elvárások lehetnek műtárgy és nem műtárgy esetében. Ha ugyanezt az asztalt nem műtárgyként kell megújítani, akkor a megrendelő minden bizonnyal az asztallap és a káva találkozásánál a tompa és enyvvvel erősített illesztésnél valami erősebb megoldást igényel. Minden bizonnyal egy új zár beszerelését igényelné, melyhez a kulcs bármikor könnyen pótolható. Hogy a fiúk könnyen csússzon, valószínűleg ő maga parafinozná meg a fiókéleket. Magánszemély elvárná, hogy egy megújított bútort kapjon, ahol nincsenek összezsikart felületek, nem vízfoltos az asztallap, és a bútor nedves ruhával is tisztítható legyen – amire a sellakk nem alkalmas.

Ezeknek a gondoknak a megoldásában a restaurátor végülis magára marad. Igyekeznie kell az igényeknek úgy eleget tennie, hogy közben a restaurálás elvárásainak, de leginkább önmagának feleljen meg.

²⁸ Csere Judit: A győri mészáros céh ládájának restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 16. MRMK Budapest 1987. 214.

²⁹ Séd Gábor: Régészeti eredetű fémtárgyak tisztítása, konzerválása. MRMK Budapest 1979. 63.

JOÓ TIBOR 1925–1995

SZABÓ KÁLMÁN

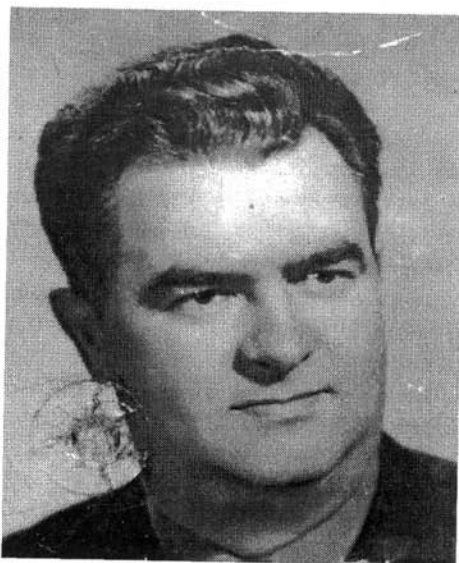
1995. július 27-én 17 órakor búcsúztak a selyemréti római katolikus templomban rokonai és nagyszámú barátai, ismerősei dr. Joó Tibortól, Miskolc város közéletének ismert és becsült szereplőjétől, az elismert műemléktörténésztől.

Joó Tibor 1925. május 29-én született Egerfarmoson. Édesapja, Joó János erdélyi szolgálata során ismerkedett meg a Szárazdajkán született Szabó Idával, az újszülött édesanyjával. Az erdélyi unokatestvérekkel, rokonokkal Tibor is tartotta a kapcsolatot, sok szeretettel emlegette pl. Baróton élő unokahugát, s amikor lehetett már, látogatták is egymást. Unokahuga, mint levelében írja, Tibor bácsi erdélyi útjai alkalmával mindent elkövetett, hogy jól érezze magát édesanyja szülőföldjén és minél többet lásson Erdély szépségeiből.

Édesapja Szendrőládon, majd Miskolcon teljesített szolgálatot, így Szendrőn és Miskolcon járhatott Tibor elemi iskolába. Az élénk eszű, mozgékony kisfiú mindvégig kitűnő eredményeket ért el, útja egyenesen a miskolci „Fráter György” kir. kat. fiúgimnáziumba vezetett. A gimnáziumnak ismert, meghatározó diákegyénisége volt, határozott humán érdeklődési körrel, szép sportsikerekkel. Érettségi után tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán folytatta, kollokviumi jegyei – érdeklődési körétől függően – a kitűnő és jó között mozogtak.

1944 nyarán egyetemi munkatáborban a Kárpátokban építette az „Árpád” védelmi vonalat. Itt keletkezett bajtársi, baráti kapcsolatait élete végéig ápolta, tiszteletben tartotta. Húszévesen vonul be sorköteleesként Hajmáskérre, a Honvéd Tábori Tüzér Tisztiskolára. Az iskolát parancsnokai szervezett alakulatban Németországba menekítik; így kerül 1945. április 22-én hadifogságba. 381 nehéz nap kezdődik életében, Bayreuthtól a hírhedt francia táborig, Poitiers-ig szenved a francia fogolytáborok poklát, sokszor közvetlen életveszélyben. Emlékeit, élményeit a nyugati hadifogolytáborokról készült tv-risportfilmben is elmondta.

1946. május 8-án szabadul és kerül haza. Édesapja, testvére internálótáborban, így a legnagyobb nehézségek között kell egyetemi, jogi tanulmányait folytatnia. 1948-ban mindezek ellenére abszolutóriumot szerez és 1948. május 18-án elhelyezkedik Miskolc városánál. 1949-ben diplomázik, a megalakuló városi tanácsnál dolgozik tovább. A kez-

dő gyámügyi előadó, majd hadigondozó szépen halad pályáján, 1952-ben – főelőadóként – megbízott igazgatási osztályvezető a legtekintélyesebb első kerületnél. Mély emberségével, hallatlan munkabíráásával, szorgalmával és alapos jogi ismereteivel tűnik ki.

A társadalmi élet tevékeny szereplője, jó táncos, jól teniszezik. 1951. július 28-án nőszül, felesége, Oelschläger Klára Kassáról kitelepített nagypolgári családból származik. Apósáéknál laknak a Széchenyi utca 15. sz. alatt. Rövidesen kisbabát várnak, így feleségét Szolnokra viszi, hogy ott Martfűn lakó orvosrokonnál és ismerős, volt kassai professzornál szülhessen. A kis Klára 1952. június 24-én reggel született.

Itt tart egy szépen induló hivatali és magán életpálya, amikor 1952. június 25-én hajnali fél kettőkor hétfős különítmény jelenik meg a Széchenyi utca 15. sz. alatti III. emeleti lakásban, hogy Oelschläger István volt nagykereskedőt, részvénytársasági igazgatót és vele együtt élő családtagjait kényszerszertartózkodási helyére: Hortobágy-Borsós-tanyára telepítse. Jó Tibort, mint családtagot szintén kitelepítették azzal, hogy kényszerszertartózkodási helyén módjában lesz kitelepítését tisztáznia. Valóban, 1953. január végén, egyedi BM-döntéssel a kitelepítést hatálytalanították és Hajdúszoboszlóra való távozásukat engedélyezték. Addig azonban 11 hónapot tölt Borsós-pusztán, mezőgazdasági kényszermunkán. Feleségét, újonnan született kislányát csak az internálótáborból megszökve, kalandos körülmények, súlyos veszélyek között látogathatja meg. Időközben egy súlyos veseműtéten is átesik. Az említett egyedi mentesítés alapján Hajdúszoboszlóra, de csakis Hajdúszoboszlóra költözhetnek albréltetve, s ide került ezután felesége és egyéves kislánya is. Miskolcra a BM-tilalom, valamint lakás- és letelepedési engedély hiányában csak 1956 decemberében kerülhettek vissza. A Hortobágy után 55 helyre és állásra jelentkezett, de csak szezonális bérelszámolóként, hosszabbítgatott szerződésekkel helyezkedhetett el; apósa is ott kapott könyvelői állást és ott is dolgozott 1961-ig, amikor 72 évesen szerzett nyugdíjjogosultságot, majd 1966-ban Tatabányára költöztek özvegyen maradt orvoslányukhoz.

Dr. Jó Tibor már 1953 októberétől Miskolcon dolgozik és a család hazatérését készíti elő. A hazaköltözés azonban csak 1956 decemberében valósulhat meg, addig hétvégeken Hajdúszoboszlóra jár haza családjához, a forradalom idején például kerékpáron indul neki az útnak, s november 3-án a balmazújvárosi elágazástól kell visszafordulnia.

Pályáját teljesen újra kellett kezdenie; a sütőiparban bérelszámolóként, munkágyesként, a javító-vegyesiparban munkügyi-jogi vezetőként, tervezőirodán közgazdasági-tervosztályvezetőként, igazgatóhelyettesként, a legnagyobb mélyépítési kivitelezőként ismert ÉÁÉV-nél jogi- és igazgatási főosztályvezetőként, majd nyugdíjazása előtt a régi tervező cégnél dolgozik. Emellett mellékfoglalkozásban számtalan tanácsai és egyéb vállalat jogi feladatait látja el, jogsegélyszolgálatot tart a dolgozóknak. Kiemelkedő vezető egyéniség, nagy tudással, hihetetlen munkabírással, alapossággal. Beosztottjaival emberséges, akik ma is úgy emlegetik, hogy olyan főnökük, mint Tibor, vagy Tibor bácsi, nem volt és nem is lesz. Munkatársait, a jogsegélyszolgálat keretén belül vagy azon kívül is készségesen, legjobb tudása szerint segíti, ráillik a „szegények ügyvédje” elnevezés. Jogi munkájában korrekt, következetes, a végtelenségig kitarító. Szakmai jellemzése: Tibor még a halottat is visszahoz a koporsóból. Mint ellenfél is udvarias, de könyörtelen logikájú tárgyaló, azonérdekű partnerként ragyogóan tud együttműködni. Számtalan ifjabb kollegáját neveli hasonló szellemben.

1985. június 30-án megy nyugdíjba, ekkor már csak néhány kisebb jogtanácsadást, jogsegélyszolgálatot tart meg. Végre hobbijának, a műemlékkutatásnak élhet. A

megyei műemléki albizottság titkára volt. A Magyar Jogász Szövetség Vállalati Jogász Szakosztályában mindvégig tevékeny tag és vezető tisztségviselő volt.

Házasságából egyetlen gyermek származott, Joó Klára, aki a Képzőművészeti Főiskolán szerez rajztanári és restaurátori oklevelet, de megfelelő állás és lakás hiányában – egy sikertelen, négyéves házasság után –, 1981-ben az akkori NSZK-ba kerül és ott házasságot köt Sebastain Roser szobrászművésszel, akinek édesapja neves színházi rendező, édesanyja sikeres mesekönyvíró és illusztrátor. Házasságukból négy aranyos, tehetséges gyermek születik: Margit, Emese, Jakab és Réka. Jelenleg saját műemlékházban élnek Regensburgban. Egyre gyakrabban látogatják feleségével a kint élő kis családot, mígnem 1985. szeptember 10-én felesége fiatalon el nem hunyt. Ezután nyugdíjas élete a jogi munka, a műemlékkutatás és az unokák látogatása között oszlik meg. Útikönyvei tanúskodnak az előre kijegyzett megtekintendőkről, művészi színvonalú felvételei a tervek végrehajtását, a szakadatlan gyűjtőmunkát bizonyítják.

Két korábbi súlyos veseműtétje után néhány kisebb előjel; s 1981. március 19-én „családi” betegségük, agyvérzés éri előbb közepes, majd néhány napon belül súlyosabb formában; csupán a gondos orvosi kezelésnek, egy csodálatos főorvosasszonynak és osztályának köszönheti, hogy néhány hónap múlva ápolásra, imádott lányához és négy unokájához költözhet és négy szép, majd egyre nehezebb évet tölthet körükben; bár beteg, ágyhoz kötötte, de tiszta értelemmel. Mint beteg is mintabeteg, fegyelmezett, erős gyógyulási akarattal, akit ápolói is szeretve tiszteltek. Sajnos az állapota betegsége jellege következtében folyamatosan, egyre inkább romlik és már csak meghalni térhet vissza Magyarországra.

1995. május 6-án hunyt el Kiskovácsiban, Pomáz mellett. Hamvait 1995. július 28-án a kassai, védettnek nyilvánított Rozália temetőben helyezték örök nyugalomra, végakarata szerint: imádott felesége mellé, az Oelschläger síremlék mellett. A családi síremléket Óry Lajos építészmérnök tervezte; dr. Joó Tibor urnasírnját kassai vállalkozók kiviteleztek hasonló, míves színvonalon, a síremléssel azonos stílusban, anyagban, betűformában összehangolt megoldással. Mind a búcsúztatás, mind a temetés a római katolikus egyház szertartása szerint történt, lévén dr. Joó Tibor egész életében vallásos, a hite szerint élő és cselekedő egyháztag, aki emberi adottságai mellett Isten erejébe vetett hitének is köszönhetette, hogy oly sok megpróbáltatás, nehézség után is mindig újra tudta kezdeni és végigvinni gazdag, tartalmas életét.

Emlékét családján kívül barátai, ismerősei és tisztelői, de nem utolsósorban művei is megőrzik.

Miskolc, 1995. december 3.

JOÓ TIBOR MŰEMLEKI KUTATÁSAI

SZABADFALVI JÓZSEF

Az 1970-es évek első felében a *Megyei Műemléki Albizottság*ban ismerkedtem meg Joó Tiborral. Én akkortájt kerültem Miskolcra, ő pedig az említett bizottság titkára volt. Már akkor nagyon jó kapcsolatban volt az *Országos Műemléki Felügyelőség* minden rendű és rangú szakemberével, a megyei és városi építészeti hatóságokkal, s mindazon mérnök, régész és muzeológus szakemberekkel, akik valamiféle módon kapcsolatban voltak az építészet történetével és a műemléküggyel. Joó Tibor már akkor sem csak szervezője és – lehetőségek között – irányítója volt a megyei műemléki folyamatoknak, hanem tudója és kutatója is. Nemsokára, mint a Herman Ottó Múzeum kiadványainak a szerkesztője, rendszeresen találkoztam vele, hiszen, mint az írás végén található bibliográfia is tanúsítja, publikációinak kb. felét a múzeum két kiadványsorozatában adta közre.

Az utóbbi két és fél-három évtizedben fellendült Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a műemléki kutatás. Letéteményesei elsősorban a Műemléki Felügyelőség és részben máshol dolgozó építészmérnökök, a feltáró régészek és részben történészek voltak. Talán Joó Tibor volt az egyetlen, aki máshonnet érkezett. Jogász volt, egy építészeti tervező vállalat nagy tekintélyű jogtanácsosa. E tevékenysége mellett, azt hiszem, autodidakta módon tanulta meg az építészet történetét s általában a tudományos kutatást. Ennek ellenére már előljáróban meg kell állapítani, hogy Joó Tibor 1963 és 1993 között szám szerint jóval-jóval több műemléki témájú tanulmányt készített és publikált megyénk területéről, mint bármely más műemléki kutatótársa. E megemlékezés készítéséhez igyekeztem összegyűjteni teljes tudományos tevékenységét, ő maga nem vezette publikációinak jegyzékét, amennyiben valamit kifelejtettem, elnézést kérek a Stixen már áthajózott Joó Tibortól.

Elsősorban helyi, tehát miskolci kiadványokban publikált, csupán a budapesti *Műemlékvédelem* hasábjain találkoztam írásaival. Az írás végén a bibliográfia közel harminc tanulmányát sorakoztatja elő.

Első, szerzőtárssal írott, rövid publikációját a *Borsodi Szemle* 1963. évi egyik számában találtam az edelényi ötkerekű malomról. Ugyanitt adta közre 1964-ben már önálló és már terjedelmesebb írását *Az alig ismert Szádvárról* címmel. A *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményében* is 1964-ben jelent meg első írása a tokaji pálos kolostorról. A *Közleményekben* jobbra 1972-től jelentek meg írásai: ez időszakban kezdett hozzá jobbra a megye kastélyainak kutatásához és feldolgozásához. 1972-ben a bánfalvai és a sátaí, 1973-ban a füzerradványi kastélyról írt. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyvében* 1975-ben adtuk közre *Tolcsva műemlékei* c. jó kétíves, szerzőtárssal írott tanulmányát. Ezt követte a következő években a szikszói templomról, majd a sajlódi pálos kolostorról írott munkája. A *Műemlékvédelem* hasábjain 1966-tól jelentek meg írásai. A bibliográfia tanúsága szerint jelent meg írása a *Borsodi Történeti Évkönyvben* és az Edelényről kiadott monográfiában. A *Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén* c. összegzésben

Joó Tibor 1987-ben foglalta össze a kastélyokat, kúriákat, udvarházakat és polgárházakat; illetőleg e témákat írta meg néhány évvel később – az 1992-ben közreadott – valószínűleg utolsó megjelent publikációjában a megyénkről kiadott *Képes műemlékjegyzék* hét füzetében is.

A továbbiakban tematikus rendben, azon belül pedig lehetőleg időrendben kívánok áttekintést adni tudományos tevékenységéről.

Mint már említettem, leginkább a megye kastélyainak feldolgozásában jeleskedett. Első idevonatkozó tanulmányát 1969-ben a *Műemlékvédelem* egyik számában publikálta a 18. századi eredetű és 1830 táján átépített klasszicista sályi Eötvös–Gorove kastélyról. Az 1970-es években sorra jelentek meg tanulmányai a megye különböző területein álló kastélyokról: a sáti és bánfalvairól (1972); a füzérradványi Károlyi-kastélyról (1973b); az edelényi L’Huillier–Coburg kastélyról (1973a); a boldogkőváraljai Péchy–Zichy-kastélyról (1974); a barokk stílusú girincsi Döry-kastélyról (1975); a Fáj közelében álló, 18. század közepén épített Fáy-kastélyról (1978–79), amelynek kiemelkedő művészi értékű tartozéka a díszterem falán *Marco Casagrande* olasz szobrászművész 1845-ben készült három fehér domborműve: *Szatír ünnep*, *A római Lucretia története* és az *Aurora*. A Herman Ottó Múzeum Közleményeiben foglalta össze az 1970-es évek végén a kutatott témakört *Kastélyok, kúriák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében* címmel (1978–79). Több mint egy évtized múlva, 1991-ben készített jeles tanulmányt a következő címmel: *Pusztuló kastélyok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Tanulmányában a következő, erősen pusztuló kastélyok építészettörténeti és műemléki értékeire és a megőrzés fontosságára mutatott rá: a sajtóvárosi Edelsheim–Gyulai-kastély; a szirmabesenyői Szirmay-kastély; a cserépváraljai L’Huillier-kastély. Mint már utaltam rá, ő készített összegzést a nemesi és polgári kastélyokról és más lakóépületekről a megyei műemléki összefoglaló kötetben is (1987), illetőleg az 1992-ben megjelent képes műemlékjegyzékben is.

Jó műemléki összegzést nyújtott hat református templomról is: a rakacaszendi (1966); az edelényi gótikus (1973a); a szikszói monumentális (1976); az abaújvári (1980); az abodi (1982) és a rásonysáberencsi református templomról (1983). Itt említtem meg, hogy két értékes tanulmányt készített két római katolikus szakrális objektumról is: a miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött sajtókazai vörösmárvány tabernákulumról (1988), illetőleg a tarcali Pietáról (1972).

Joó Tibor foglalkozott megyénk pálos emlékeivel is. Tanulmánya jelent meg a következő létesítményekről: a tokaji (1964b), a sajtóládi (1979) és a Gönc melletti pálos kolostorról (1986). A pálos kolostorok építéstörténeti, gazdasági és kulturtörténeti jelentőségét a *Borsodi Történeti Évkönyv* 6. kötetében (1979) foglalta össze.

Érdeklődése kiterjedt egyes várakra is. Még a *Borsodi Szemlében* 1964-ben a szádvári várromokra hívta fel a figyelmet. A szendrőládi, alig ismert romok értékeire 1968-ban irányította a figyelmet. 1973-ban a borsodi földvár történeti adatait foglalta össze. Joó Tibor feltáró tevékenységének hasznára mutat rá az a tény, hogy ezt követően indult meg a földvár régészeti feltárása. A sokak által ismert, eredetileg Rákócziak tulajdonában volt regéci várat 1977-ben dolgozta fel a múzeum közleményében.

Végezetül néhány egyéb publikációjáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyvében adta közre tartalmas és terjedelmes tanulmányát *Tolcsva műemlékei* címmel (1975). Később ugyanitt jelent meg jeles tanulmánya *Árpád-kori emlékek Regensburgban és Passauban* címmel (1989). Ez utóbbi tanulmányánál meg kell említeni, hogy leánya házassága kapcsán jutott a két délnémet városba, – úgy tűnik – a családi látogatásokat sem akarta tétlenül megélni.

Összegzésül meg kell fogalmaznunk a következőket: Joó Tibor kiváló szakértője és szervezője volt megyénk műemlékügyének, műemlékpolitikájának: időt és energiát nem kímélve fogta össze a megyei műemléki bizottság tevékenységét. Munkája során került kapcsolatba a műemlékek történetével, azok tudományos feltárása terén, harminc évén át igen sokat tett. Munkái precízek, pontosak, megbízhatóak, mindig konkrét forrásokon nyugszanak. Meggyőződésem, hogy az utókor is hasznosan forgatja majd azokat. Írásommal a tudós Joó Tibornak kívánok emléket állítani.

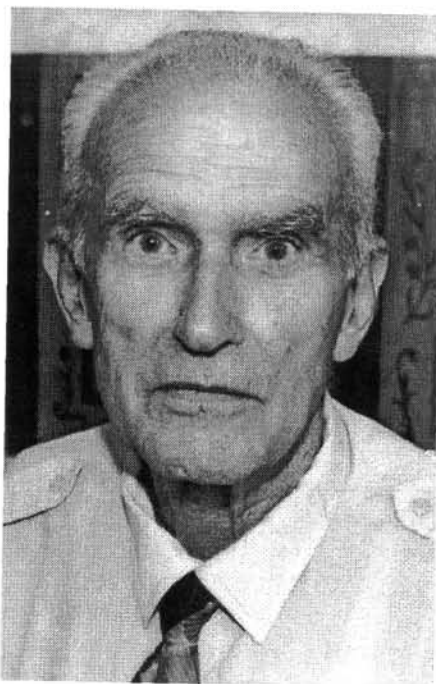
Joó Tibor tanulmányainak bibliográfiai adatai

- 1963 Pazár Miklósnéval: Az edelényi ötkerekű malom. Borsodi Szemle, 1963. 4. sz. 110–111.
- 1964a Az alig ismert Szádvárról. Borsodi Szemle, 1964. 1. sz. 33–38.
- 1964b Ribáry Zoltánnal: A tokaji pálos kolostor nyomában. HOMKözl. (Herman Ottó Múzeum Közleményei) 6. 49–52.
- 1966 Ribáry Zoltánnal: Adalékok a rakacaszendi református templom történetéhez. Műemlékvédelem, 1966. 4. sz. 252–254.
- 1968 A szendrői romokról. Műemlékvédelem, 1968. 2. sz. 100–103.
- 1969 A sályi Gorove-kastély. Műemlékvédelem, 1969. 2. sz. 87–89.
- 1972a Zsóry Józseffel: A bánfalvai és sáti kastély. HOMKözl., 11. 51–59.
- 1972b A tarcali Pieta. HOMKözl., 10. 36–44.
- 1973a Műemlékek. In: Sági Vilmos szerk.: Edelény múltjából. 137–171. Edelény
- 1973b A füzérradványi Károlyi-kastély. HOMKözl., 12. 62–68.
- 1974 A boldogkőváraljai kastély. HOMKözl., 13. 24–29.
- 1975a A girincsi kastély. HOMKözl., 14. 9–14.
- 1975b Zsóry Józseffel: Tolcsva műemlékei. HOMÉvk. (Herman Ottó Múzeum Évkönyve), XIII–XIV. 211–240.
- 1976 A szikszói ref. templom. HOMÉvk., XV. 73–89.
- 1977 A regéci vár. HOMKözl., 16. 29–35.
- 1979 A pálos kolostorok építéstörténeti, gazdaság- és művelődéstörténeti jelentősége. Borsodi Történeti Évkönyv, 6. 177–206.
- 1979 A sajlóközi pálos kolostor. HOMÉvk., 17–18. 131–165.
- 1978–79 A fáji kastély. HOMKözl., 17. 48–55.
- 1978–79 Kastélyok, kúriák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMKözl., 17. 30–37.
- 1980 Az abaújtúri református templom. HOMKözl., 18. 7–13.
- 1982 Az abodi református templom. HOMKözl., 20. 24–34.
- 1983 A rásonysápberencsi református templom. HOMKözl., 21. 57–72.
- 1986 A Gönc melletti pálos kolostorok. HOMKözl., 24. 48–58.
- 1987 Kastélyok, kúriák, udvarházak – In: Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. 33–41. Miskolc.
- 1988 A sajkázai vörösmárvány tabernákulum. HOMÉvk., XXV–XXVI. 243–257.
- 1989 Árpád-kori emlékek Regensburgban és Passauban. HOMÉvk., XXVII. 321–339.
- 1991 Pusztuló kastélyok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉvk., XXVIII–XXIX. 51–71.
- 1992 Kastélyok, udvarházak, kúriák stb. leírásai In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. Szerk.: Cseri Miklós és Szabadfalvi József. I–VII. Miskolc

DOBOSY LÁSZLÓ (1911–1995)

VIGA GYULA

1995. október 26-án, életének nyolcvanötödik évében elhunyt Dobosy László nyugalmazott ózdi tanár, iskolaigazgató, a „nem hivatásos” néprajzi és helytörténeti kutatás egyik legjobb és legeredményesebb művelője. Ennyi lenne talán a bevezetése egy lezárt életút méltatásának, a hivatalos tények, adatok, eredmények felsorolása előtt. Ám *Dobosy Laci bácsival* – miért ne legyen így neve itt is – majd két évtizedes, hol intenzívebb, hol távolabbi munkakapcsolatom volt, nem lehet személytelen, távolságtartó a nekrológ sem. Már csak azért sem, mert itt van előttem az íróasztalon az őt, kisalakú gépelt lap, amelyeken ő maga írta meg egy hónappal 70. születésnapja előtt az önéletrajzát, s amit azóta őrzök – a gépelés mellett jellegzetes apró betűs betoldásaival. Tíz évre rá újabb önéletrajz kerülhetett mellé, amikor 80. születésnapját ünnepelte. Adataim tehát első kézből származnak, azokat Tokaji Magdolna információival egészítettem ki, aki 1994-ben állította össze Dobosy László bibliográfiáját (Városi Könyvtár, Ózd kiadása).

Dobosy Lászlónak szinte két élet adatott. Az első a pedagógusé, tanaré, aki igen aktív közéleti szereplő volt, s elsősorban szakmunkásokat, munkásokat nevelt fel Ózdnak és a borsodi iparvidéknek. A másik, amire közben is készült, de 1971 végétől, nyugdíjazásától kezdődött: két és fél évtized rendkívül intenzív, aktív kutatómunka Ózdon és környékén, valamint Gömörben a régészet, néprajz és a helytörténet területén. Mi, múzeumi munkatársak már csak ezt ismerhettük. A mindig érdeklődő, újabb feladatokért, ötletekért kopogtató, zavarba ejtő szorgalmú, mindig hiteles és megbízható kutatót.

Rendkívül komolyan vette ezt a munkát, s végtelenül becsülte mások, elsősorban a „hivatásos” szakemberek munkáját. A maga sajátos, „szikár” módján persze érezte a saját értékeit is, de mindig kért és valóban várt tanácsot, irányítást a sokkal fiatalabtból is. Rendkívüli munkabírással végezte a kutatómunkát: hatalmas területeket járt be még fájós lábbal, nehézkesen mozogva is, rendkívüli tömegű iratanyagot volt képes áttanulmányozni. Adatai, írásai éppen oly egyértelműek, megbízhatóak, amilyennek őt magát

ismerhettük. Nagy úrt hagyott maga után a megye honismereti mozgalmában is, ahonnan egészében is távozóban van egy meghatározó, nagy generáció.

Dobosy László Pásztón született 1911. június 16-án. A kismemesi birtok elvesztése után elődei kézművesekké lettek: édesapja mézeskalácsos és gyertyaöntő volt.

Elemi és polgári iskoláit Pásztón végezte, majd Miskolcon szerzett tanítói oklevelet. A tanítóképzőben történelemtanára volt a későbbi levéltáros, *Klein Gáspár*, akitől az első feladatokat kapta a kutatói munkában. A másik meghatározó indítás *Újszászy Kálmán* könyve volt (A falu. Sárospatak, 1936.), amit, mint írja, meg kellett venni, s a tartalmával hatott. „Ezekkel felvértezve kerültem ki egy Nógrád megyei tanyára tanítónak. 8 évi ittlétem alatt sok feljegyzést készítettem a cselédség életéről, az ott dolgozó nagyszámú summásságról. Ráértem, mert a vadászat mellett más elfoglaltságom nem volt. A tanítás nem elsődrendű feladat volt. Csak akkor taníthattam, ha az intéző munka híján erre engedélyt adott.”

1939-ben került Ózdra, a Gyártelepi Társulati Elemi Iskolába. 1945-ig azonban csak nagyon kevés időt töltött ott: a Felvidék visszacsatolásától a Don-partig és a hadifogságig közvetlenül élte meg a magyarság nagy sorsfordulóit.

1945-ben – nem sokkal a hadifogságból való hazatérése után – a Gyártelepi Elemi Iskola igazgatóhelyettese, 1947-től a tanoncotthon, majd az iparitanuló-iskola igazgatója lett. 1950-től egészen nyugdíjazásáig vezette a 102. számú Ipari Szakmunkásképző Intézetet.

Iskolájában régi tárgyakat gyűjtet tanítványjaival, majd régészeti, néprajzi, őslénytani és településtörténeti szakköröket hoznak létre. Tanítványai többen végeznek ma is honismereti munkát.

Az 1960-as évek elején – a honismereti mozgalom és a miskolci muzeológusok hatására – önálló kutató tevékenységbe fog. Kezdetben főleg a régészeti terepbejárások, Ózd és környéke régészeti lelőhelyei, valamint a hangonyi homokbánya telepe foglalkoztatja. A helytörténeti vizsgálódásokban Ózd utcahálózata köti le először a figyelmét, aztán az ózdi járás földrajzi nevei, majd ragadványnevei foglalkoztatják. Az ózdi vasgyár története végigkíséri kutatásait. Szabadfalvi József tanácsára gyűjti össze a megye északnyugati részén a festett templomi asztalosmunkák és mennyezetdeszkák anyagát, aztán a Hangony-völgy szakrális emlékeinek feltárása következik. A nagy terepbejárásokon, gyűjtőmunkában az 1970-es évek második felétől egyre gyakrabban társa és fotográfusa László fia, akinek „beoltását” a honismereti munkával igazi sikerének érezte.

Az 1980-as évek elejétől Ujváry Zoltán professzor biztatására kapcsolódik be a KLTE Néprajzi Tanszéke által szervezett gömöri kutatásba, s annak rendkívül eredményes tagja lesz. Nemcsak két település „kisonográfiját” írja meg (Gömörszőlős, Susa), hanem a templomok, ill. festett templomi asztalosmunkák, a szedetttes szőttesek díszítményeit is, s jut egy kötetnyi gyűjtemény a Hangony-völgy szokásainak és hiedelmeinek is. Az önálló kötetek mellett mintegy félszáz kisebb-nagyobb közlemény is alkotó erejét és szorgalmát dicséri. A helyi és országos honismereti periodikák mellett rendre megjelentek cikkei a HOM Közleményeiben is. Rendkívül eredményesen szerepelt az Istvánffy Gyula gyűjtőpályázaton és országos pályázatokon is, mind a Néprajzi Adattár, mind a Helytörténeti Dokumentáció jelentős mennyiségű kéziratát őrzi.

Tevékenységét mind az oktatásban, mind a honismeretben elismerték. Az utóbbi igazolja a Magyar Néprajzi Társaság Sebestyén Gyula-emlékérmé (1979), a Hazafias Népfront Ortutay Gyula-emlékérmé (1980), a Pro Gömör-díj, valamint az, hogy először ő kapta meg az Istvánffy Gyula-plakettet is.

Ha csupán arra a jó két évtizedre gondolok, amit Dobosy László a régészeti, helytörténeti és néprajzi gyűjtésnek szentelt, akkor meg kell állapítanom, hogy egy rendkívül eredményes, kitartó kutatói életút zárult le, ami éppen ezen munkák miatt az önművelés példajaként is felfogható. Dobosy László nagyon fog hiányozni mind a megye múzeumügye, mind honismereti mozgalma területéről.

Önálló művei

- Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi kismonográfiák 1. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1975.
- Ózd utcahálózata. Ózdi Honismereti Közlemények 1. Ózd, 1977.
- Az Ózdi Vasvári Iskola (1913–1976). Ózd, 1977.
- Ózd iskolái, oktatási intézményei. Ózdi Honismereti Közlemények 2. Ózd, 1981.
- Vájár szakmunkásképzés az ózdi szénmedencében (1949–1974). Ózd, 1981.
- Az ózdi járás 40 településének ragadványnevei. Magyar személynévi adattárak 44. Budapest, 1982.
- Gömörszőlős: egy gömöri falu néprajzi monográfiája. Borsodi kismonográfiák 19. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1984.
- Az Ózdi Kisegítő Iskola 25 éve (1961–1986). Ózd, 1986.
- Szedettes szöttesek a magyarországi Gömörben. Gömör néprajza 9. Debrecen, 1987.
- Oktatási és közművelődési intézmények Ózdon. Ózdi Honismereti Közlemények 9. Ózd, 1987.
- Szokások és hiedelmek a Hangony völgyében. Gömör néprajza 19. Debrecen, 1989.
- Az Ózdi Szakmunkásképző Intézet története (1949–1989). Ózd, 1989.
- Egyházi emlékek a Hangony völgyében. Gömör néprajza 28. Debrecen, 1991.
- Gömöri festőasztalosok munkái a templomokban. Gömör néprajza 36. Debrecen, 1992.
- Templomok a magyarországi Gömörben. Gömör néprajza 42. Debrecen, 1993.
- Susa: fejezetek a község néprajzához. Gömör néprajza 45. Debrecen, 1994.
- *Kocsik Lászlóval*: Adatok Kissikátor történetéből, népének életéből. Kissikátor, 1994.

Tudományos közleményeiből

- Ózd régészeti leletei. HOMKözl. 8. (1969) 20–24.
- Salaklelő és vassfeldolgozó helyek a Bán-patak völgyében. HOMKözl. 12. (1973) 69–75.
- Megváltozott nevű és megszűnt települések az ózdi járás területén. HOMKözl. 13. (1975) 38–43.
- Adatok az ózdi Vasvár történetéhez. HOMKözl. 15. (1976) 25–28.
- Az alsószuhai szőlőbirtokosság. HOMKözl. 17. (1979) 160–166.
- Ózd feudális kori községi pecsétje. HOMKözl. 18. (1980) 54–56.
- Ózd régi települése. *Viga Gyula* (szerk.): Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, 7–25. Miskolc, 1981.
- A gömör-szőlősi emberek mozgásvilága. HOMKözl. 20. (1982) 115–121.
- A Sturmán család kapcsolatai fényképek tükrében. HOMKözl. 23. (1985) 65–73.
- Díszes búcsús gyertya. HOMKözl. 27. (1991) 332–334.

TARTALOM

<i>B. Hellebrandt Magdolna</i> : A kurityáni bronzlelet.....	5
<i>Pusztai Tamás</i> : Muhi középkori mezőváros régészeti kutatásának topográfiai előkészítéséről	33
<i>Hoffmann Tamás</i> : Házak, tornyok, udvarok (Parasztházak a Mediterráneumban)	61
<i>Fehér József</i> : A bodrogolvaszi kincslelet	117
<i>Gyulai Éva</i> : A miskolci szőlő és birtokosa a diósgyőri uradalom zálogbirtoklásának első századában (1540–1600).....	141
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : A régi Torna vármegye és néprajzi jellege	193
<i>Takács Péter–Udvari István</i> : Adalékok Bereg, Ugocsa és Ung vármegyék lakóinak 18. század végi erdőléséhez	211
<i>Faragó Tamás</i> : Házasságkötés és társadalom. Buda város a 18–19. század fordulóján (Esettanulmány)	245
<i>Viga Gyula</i> : Tájformáló társadalom (Megjegyzések a kultúra ökológiájához).....	271
<i>Borsos Balázs</i> : Az Akasztó homoktól a Zsaró érig (A Bodrogköz természeti környezete a folyószabályozások idején – 1840–1910).....	285
<i>Bencsik János</i> : A zsidók Tokajban 1869-ben	321
<i>Mizser Lajos</i> : Az Alsó-Bodrogköz és Alsó-Taktaköz községei Pesty Frigyes 1864-es kéziratos Helységnevtárában	330
<i>Fügedi Márta</i> : Borsod megye népe a millenniumi kiállításon.....	349
<i>Szabadfalvi József</i> : Herman Ottó parlamenti tevékenysége a filoxéra elleni védekezésben.....	363
<i>Lénárt Béla</i> : Népiskolák Borsod megyében (1867–1918).....	381
<i>Csiki Tamás</i> : A miskolci izraelita kis- és középpolgárság az I. világháborút megelőző évtizedekben.....	409
<i>Dobrossy István</i> : Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a „Speyer” bankkölcsön felhasználása (1925–1950).....	423
<i>Tarcai Béla</i> : Fényképezési és fényképhasználati szokások 1900 körül	453
<i>Vida Gabriella</i> : Néprajzi ásatás kerámiái Mezőcsáton	467
<i>Krupa András</i> : Egy bükkszentkereszti szlovák asszony vallomása a Cseh-szlovákiába történt áttelepüléséről és visszatéréséről.....	483
<i>Dömötör Ákos</i> : Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában (Néprajzi tanulmány).....	495
<i>Németh Györgyi</i> : Visszalépés és bizonytalanság (Az ipari örökség megőrzésének nehézségei a mai Magyarországon)	523
<i>Sümegei György</i> : Szalay Lajos levelei Kovách Aladárhoz (Dokumentumok – Österreichische Nationalbibliothek, Wien).....	529
<i>Porkoláb Tibor</i> : A hagyományteremtés kísérlete (Csorba Zoltán több mint fél évszázados irodalomtörténetéről).....	547

KÖZLEMÉNYEK

SZINYEI MERSE PÁL EMLÉKEZETE

<i>Goda Gertrúd</i> : Szinyei Merse Pál emlékrendezvény (Miskolc–Jernye)	559
<i>Szabó Júlia</i> : Szinyei Merse Pál és a tájfestészet Magyarországon a 19. században	562

<i>Szinyei Merse Anna</i> : Szinyei Merse Pál és az európai festészet rokon törekvései	567
<i>Végyvári Lajos</i> : Szinyei Merse Pál és a miskolci régió	572
<i>Tímár Árpád</i> : Szinyei a századelő magyar művészeti irodalmában.....	575
<i>Magyar Zoltán</i> : Abaúj-Torna megye Szent László-falképei	581
<i>Szemán Attila</i> : A legrégebb selmecbányai pecsét bányászszerszám-ábrázolásairól	585
<i>Udvari István</i> : A zempléni ruszin községek elöljáróinak nevei Mária Terézia korában (1772)	599
<i>János István</i> : Gúnyvers a XVIII. századból.....	612
<i>Jávorszky Jenő</i> : Adalékok Rimaszombat történetéhez (Közreadja: <i>Eszenyi Miklós</i>)...	615
<i>Galuska Imre</i> : Vázlatok a Harangod-vidék református egyháztörténetéhez.....	622
<i>Barsi Ernő</i> : Táplálkozás a bükkaljai Sály községben a hagyományos gazdálkodás idején	647
<i>Nagy Géza</i> : A nő és a család a faluközösségben	668
<i>Viszóczy Ilona</i> : Az aprófalvak mint néprajzi problematika	682
<i>Fekete Ágnes</i> : A miskolci névadást befolyásoló tényezők	686
<i>Kováts Tibor</i> : A karosi honfoglalás kori temetők fémanyagának restaurálása	693
<i>Kozmáné Bányi Judit</i> : XVII. századi ólomházas kerámiatál restaurálása	701
<i>Bánfalvy Ferenc</i> : Biedermeier varróasztal restaurálása	707
<i>Szabó Kálmán</i> : Joó Tibor 1925–1995.....	715
<i>Szabadfalvi József</i> : Joó Tibor műemléki kutatásai	718
<i>Viga Gyula</i> : Dobosy László 1911–1995	721

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Hellebrandt, B. Magdolna</i> : Der Bronzefund von Kurityán	5
<i>Pusztai, Tamás</i> : Über die topographische Vorbereitungen des mittelalterlichen Marktes Muhi	33
<i>Hoffmann, Tamás</i> : Häuser, Türme, Höfe Bauernhäuser im Mittelmeerraum	61
<i>Fehér, József</i> : Die Goldstückfunde von Bodrogolasz	117
<i>Gyulai, Éva</i> : Die Weingüter von Miskolc und ihre Besitzer während des ersten Jahrhunderts des Pfandbesitzes der Domäne Diósgyőr (1540–1600)	141
<i>Paládi-Kovács, Attila</i> : Das ehemalige Komitat Torna und sein ethnographischer Charakter	193
<i>Takács, Péter–Udvari, István</i> : Beiträge zu bestimmten Lebensgewohnheiten der Einwohner der Komitate Bereg, Ugocsa und Ung gegen Ende des 18. Jahrhunderts	211
<i>Faragó, Tamás</i> : Ehe schliessung und Gesellschaft. Die Stadt Buda an der Wende der 18–19. Jahrhundert	245
<i>Viga, Gyula</i> : Landschaftsgestaltende Gesellschaft (Anmerkungen zur ökologie der Kultur)	271
<i>Borsos, Balázs</i> : Vom Akasztó-Sand bis Zsaró-Bach. (Die Naturumgebung im Bodroglöz zur Zeit der Flussregelung 1840–1910)	285
<i>Bencsik, János</i> : Juden in Tokaj 1869	321
<i>Mizser, Lajos</i> : Die Gemeinden von Unter-Bodroglöz und Ober-Taktaköz in dem handschriftlichen Ortsnamenverzeichnis von Frigyes Pesty aus dem Jahre 1864	339
<i>Fügedi, Márta</i> : Auf der Millenniumsausstellung der Landeskinder von Borsod	349
<i>Szabadfalvi, József</i> : Die Parlamentarische Tätigkeit von Ottó Herman für den Schutz gegen die Reblaus	363
<i>Lénárt, Béla</i> : Volksschulen im Komitat Borsod (1867–1918)	381
<i>Csíki, Tamás</i> : Das israelitische mittlere und Kleinbürgertum von Miskolc in den Jahrzehnten vor dem 1. Weltkrieg	409
<i>Dobrossy, István</i> : Die Modernisierung der Infrastruktur von Miskolc und die Nutzung des „Speyer“-Bankkredits (1925–1950)	423
<i>Tarcai, Béla</i> : Fotografie und Gesellschaft	453
<i>Vida, Gabriella</i> : Keramik aus den ethnographischen Ausgrabungen in Mezőcsát	467
<i>Krupa, András</i> : Der Bericht einer Slowakin aus Bükkszentkereszt über ihre Umsiedelung in die Tschechoslowakei und über ihre Rückkehr	483
<i>Dömötör, Ákos</i> : Die Materielle Kultur von Pendlern in den siebzig Jahren im Hangony Tal (Volkskundlicher Aufsatz)	495
<i>Németh, Györgyi</i> : Rückschritt und Unsicherheit – Schwierigkeiten bei der Erhaltung des Industrieerbes im heutigen Ungarn	523
<i>Sümeği György</i> : Die Briefe des Lajos Szalay an Aladár Kovách (Dokumente – Österreichische Nationalbibliothek, Wien)	529
<i>Porkoláb, Tibor</i> : Ein Versuch zur Traditionsschaffung (über Zoltán Csorba und seine mehr als fünfzig Jahre Borsoder Literaturgeschichte)	547

MITEILUNGEN

ZUM GEDENKEN AN PÁL SZINYEI MERSE

<i>Goda, Gertrúd</i> : Gedenkveranstaltung für Pál Szinyei Merse (Miskolc–Jernye).....	559
<i>Szabó, Júlia</i> : Pál Szinyei Merse und die Landschaftsmalerei in Ungarn während des 19. Jahrhunderts	562
<i>Szinyei Merse, Anna</i> : Pál Szinyei Merse und verwandte Bestrebungen in der europäischen Malerei	567
<i>Végvári, Lajos</i> : Pál Szinyei Merse und die Region Miskolc	572
<i>Tímár, Árpád</i> : Szinyei in der ungarischen Kunstliteratur zu Beginn des Jahrhunderts.....	575
<i>Magyar, Zoltán</i> : Wandbilder des Heiligen László im Komitat Abaúj-Torna.....	581
<i>Szemán, Attila</i> : Über die Darstellung des ältesten Petschaft von Selmecebánya auf Bergmannsgeräten	585
<i>Udvari, István</i> : Die Namen der Gemeindeältesten in den ruthenischen Gemeinden des Zemplén-Gebirges zur Zeit Maria Theresias (1772)	599
<i>János, István</i> : Spottverse aus dem 18. Jahrhundert	612
<i>Jávorszky, Jenő</i> : Beiträge zur Geschichte von Rimaszombat (mitgeteilt von Miklós Eszenyi).....	615
<i>Galuska, Imre</i> : Skizzen zur Geschichte der reformierten Kirche in der Landschaft Harangod	622
<i>Barsi, Ernő</i> : Ernährung in der Gemeinde Sály am Rande des Bükk-Gebirges zur Zeit der herkömmlichen Bewirtschaftung	647
<i>Nagy, Géza</i> : Frau und Familie in der Dorfgemeinschaft.....	668
<i>Viszóczy, Ilona</i> : Die Kleindörfer als Problematik in der Ethnographie.....	682
<i>Fekete, Ágnes</i> : Faktoren, die die Miskolcer Namensgebung beeinflussen.....	686
<i>Kováts, Tibor</i> : Die Restaurierung der metallenen Stücke von den Karoser Bestattungsplätzen aus der Landnahmezeit	693
<i>Kozmáné Bányi, Judit</i> : Die Restaurierung einer Keramikschale mit Bleiglasur aus dem 17. Jahrhundert.....	701
<i>Bánfalvy, Ferenc</i> : Die Restaurierung eines Nähtischchens aus dem Biedermeier	707
<i>Szabó, Kálmán</i> : Tibor Joó 1925–1995	715
<i>Szabadfalvi, József</i> : Die Kunstforschungen des Tibor Joó.....	718
<i>Viga, Gyula</i> : László Dobosy 1911–1995.....	721

1996.

